

*Հայրորդը հրապարակվում է Հայագիտական ուսումնասիրությունները
Ֆինանսավորող համահայկեական հիմնադրամի եւ ՀՀ ախյուռքի
Լուսինարարության ֆինանսական աջակցությամբ*

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

**ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ
1900–1922**

Том 2

ЕРЕВАН 2017

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY**

**THE HISTORY OF
THE ARMENIAN PERIODICAL PRESS
1900–1922**

Vol. II

YEREVAN 2017

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
1900–1922

Հատոր 2

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԻԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

100

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

100

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2017

**Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը**

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ Ա. Խառնատյան, Լ. Գևորգյան

Հ 243 Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922 թթ. – Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2017. – 787 էջ:

Հայ պարբերական մամուլի սույն՝ 2-րդ հատորն ընդգրկում է 1900-1922 թթ. ժամանակահատվածում հրատարակված հայերեն թերթերի և ամսագրերի պատմությունը: Հատորը ստեղծված է հիմնականում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների և մասամբ այլ հաստատություններում աշխատող մասնագետների զործակցությամբ:

Բովանդակային առումով հատորը բացահայտում է նշված մամուլի մտավոր, մշակութային և, առհասարակ, հոգևոր ուղղվածությունը: Թերթերի և ամսագրերի պատմությունն ու բովանդակությունը ներկայացվում է մեծ մասամբ առաջին անգամ: Ըստ խմբերի առանձնացված են արևելախաչ, արևմտախաչ և գաղթօջախների (սփյուռքի) թերթերն ու ամսագրերը, ինչպես նաև, հասարակական ու քաղաքական ընդհանրությունից ելնելով, կուսակցական հրատարակությունները: Այս աշխատությամբ ամբողջանում է «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն» երկհատորյակը՝ 1794–1922 թթ. կտրվածքով:

Գիրքը նախատեսված է հասարակայնության լայն շրջանների, այդ թվում և ուսանողական լսարանի համար:

ՀՏԳ. 941(479.25):070
ԳՄԴ. 63.3(2Հ)+76.12

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Պատմություն ինստիտուտի Հայ պարբերական մամուլի Հասարակական-քաղաքական մտքի պատմություն բաժինը XX դարի 80-ական թվականների վերջերից ձեռնամուխ եղավ «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն» երկհատորյակի ստեղծման աշխատանքներին՝ ընդառաջ գնալով Հայ պարբերական մամուլի պատմության նկատմամբ գիտական մտքի և Հայ Հասարակություն ցուցաբերած հետաքրքրությանն ու պահանջմունքին: Առաջանում էր հեռավոր Հնդկաստանում «Ազդարարով» սկզբնավորված Հայ մամուլի 200-ամյա (1794–1994) հոբելյանը: Առաջին հատորը նախատեսված էր լույս ընծայել 1994 թվականին: Սակայն վերահաս դժվար տարիների չնախատեսված պարտադրանքով հատորի հրատարակությունը ձգձգվեց մինչև 2006 թվականը. գիրքը լույս տեսավ Կահիրեում, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հովանավորությամբ: Երկրորդ հատորի հասունացումն էլ դժվարի ու երկարատև եղավ. այդ ընթացքում հեղինակներից ոմանք կնքեցին իրենց մահկանացուն՝ անժամանակ մահով խաթարելով խմբագիր-հեղինակ համատեղ աշխատանքը՝ հատկապես որոշ հնացած կարծրատիպեր և անվերապահ գնահատականներ վերանայելու առումով:

Առաջին հատորն ընդգրկում է մեր ժողովրդի ճակատագրի բերումով աշխարհասփյուռ Հայ մամուլը XVIII–XIX դարերում, իսկ երկրորդ հատորը՝ XX դարի առաջին քսանամյակում: Ժամանակաշրջանի այս ընդգրկումը փոքր է, սակայն պարբերականների առատությամբ՝ աննախադեպ հարուստ: Եթե առաջին հատորում պարբերականները խմբավորված են ըստ զարգացման օջախների և հասարակական-քաղաքական մտքի հոսանքների տարբերակման, ապա երկրորդ հատորում՝ նաև ըստ կուսակցական պատկանելության, քանի որ նոր դարասկզբում բուռն զարգացում ապրեցին կուսակցությունները՝ իրենց բազմաթիվ պարբերական հրատարակություններով: Կուսակցական մամուլի սկզբնավորման շրջանը առանձին գլխով ներկայացված է առաջին հատորում, քանի որ կուսակցություն

յունների ձևավորումը մեզանում XIX դարի 80-ական թվականների վերջի և 90-ական թվականների իրողությունն է:

Ձեռնամուխ լինելով հայ մամուլի պատմության պատմաբանա-սիրական քննությունն ու արժեքորմանը, երեք հատվածների՝ արևելահայ, արևմտահայ և սփյուռքահայ, նպատակահարմար է դիտվել պարբերականները ներկայացնել ինչպես առանձին-առանձին՝ վերնագիր ունենալով պարբերականի անունը և հրատարակություն տարեթվերը, այնպես էլ խմբավորված բաժիններով՝ որպես ընդհանուր բնութագիր և գիտամշակութային, երգիծական, մանկապատանեկան ու այլ բնույթի հրատարակություններ: Գաղթօջախների մամուլի տարեգրությունը մեզ ստիպեց փոքր-ինչ հետ դառնալ դեպի XIX դարը: Նման «խախտումներ» թույլ են տրված նաև առանձին պարբերականների նկատմամբ, որոնք սկիզբ են առել XIX դարի վերջերում, բայց հիմնական գործունեությունը ծավալել XX դարում: Հատորը եզրափակում է «Հայաստանի առաջին հանրապետության մամուլը» բաժինը:

Ավելի քան երեք հազար անուն պարունակող «Հայ պարբերականի մամուլը» մատենագիտական համահավաք ցուցակը (կազմ.՝ Մ. Ա. Բաբլոյան, Ե., 1986) հայ մամուլի պատմության բազմաթիվ նոր հատորների հայտ է ներկայացնում, սակայն այդ անսպառ գանձարանի հարստության գիտական արժեքորումը պահանջում է մամուլագետների ոչ մեկ սերնդի անձնվեր ջանքեր: Հայ պարբերականները միշտ էլ, որ մեր «ձեռքի տակ» են եղել՝ հանգրվան ունենալով աշխարհասփյուռ գրադարանները: Հուսանք, որ կգան նոր ժամանակներ՝ տեխնիկական հզոր հնարավորություններով, մամուլի պատմությունը, որպես հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի մի անբաժանելի մասի, իր ամբողջ ծավալով և արժանի նշանակությամբ ներկայացնելու համար:

*
*   *   *

1900–1922 թթ. ըստ Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլի լիակատար ցուցակի», հրատարակվել են 838 նոր պարբերականներ (թերթեր և ամսագրեր), իսկ հայ մամուլի վերջին մատենագիտություն՝ Մ. Բաբլոյանի մատենագիտական համահավաք ցուցա-

կով՝ 1017 ¹: Եթե սրանց ավելացնենք նաև դեռևս 1900 թ. առաջ և հետո շարունակվող թերթերն ու հանդեսները, ապա 1900–1922 թթ. տպագրված պարբերականների թիվը կավելանա ևս տասնյակներով: Բնականաբար, սույն հատորում ընդգրկվել են հիմնականում ամենակարևոր պարբերականները, որոնք լույս են տեսել արևելահայ և արևմտահայ մշակույթի կենտրոններում, ինչպես և գաղթօջախներում՝ սփյուռքում: Կարճակյաց հրատարակությունները, որոնք, թվում է, տեական հասարակական նշանակություն չէին կարող ունենալ, բնութագրվում են տվյալ միջավայրի հայ ընթերցողի մտավոր պահանջմունքների մասին ըստ հնարավորին ընդարձակ պատկերացում տալու նպատակով: Ընդամին, հեղինակներն այստեղ ևս փորձել են կարելին եղածի չափով լայն ներկայացնել հայ մամուլի աշխարհագրությունը: Հատորում ընդգրկված պարբերականների մեծագույն մասն ուսումնասիրվում է առաջին անգամ:

Հատորում խնդրո առարկա պարբերական հրատարակությունները, ինչպես ասվեց վերը, խմբավորվել են ըստ բաժինների, ապա հրատարակության տեղի, բովանդակության և ժամանակագրական կարգով: Թերթերի և հանդեսների անունները, ինչպես և մեջբերումները տրվում են բնագրի ուղղագրությամբ: Նույն թերթին և հանդեսին արված հղումները տողատակում, կրկնությունից խուսափելու համար նշվում են բուն տեքստում, փակագծերի մեջ, իսկ այլ գրականությունների հղումները՝ տողատակերում: Հեղինակներն ըստ մեծի մասին հետևել են միևնույն սկզբունքին՝ փակագծերում նշելով հանդեսների հրատարակության տարին, համարը, էջը, թերթերի դեպքում՝ տարին և ամիս-ամսաթիվը (ամիսները՝ հասկանալի հապավումներով):

Ա. Խառատյան
Լ. Գևորգյան

---

¹ Տե՛ս Հայոց պարբերական մամուլը, լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794–1934), կազմ. Գ. Լևոնյան, Ե., 1934, էջ 37–122: Հայ պարբերական մամուլը: Մասենագիտական համահավաք ցուցակ 1794–1980, կազմ. Մ. Բաբրյան, Ե., 1986, էջ 54–149:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

«ՄՇԱԿ» (1892–1921)

1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին վախճանվեց Գր. Արծրունին՝ «Մշակ» հիմնադիրն ու անփոփոխ խմբագիրը։ Դրան հետևեց լրագրի գործունեության դադարեցումը համարյա 10 ամսով, որի ընթացքում վճռվում էին նոր խմբագրի հաստատման ու թերթի գաղափարական ուղղվածության հարցերը և նախորդվում գլխավոր աշխատակիցների հետագա գործունեությունը։ Գր. Արծրունու այրին՝ Մարիամ Մելիք-Աղամալյանը, ամուսնու մահից անմիջապես հետո դիմում է Գրաքննական կոմիտե՝ Համբարձում Առաքելյանին թերթի խմբագրի պաշտոնում հաստատելու խնդրանքով։ Արծրունու այրին և թերթի աշխատակիցները ցանկանում էին օր առաջ ստեղծել խմբագրության նոր կազմ, քանի որ ընթերցողների բողոքներից զատ, ընդհատումը վնաս էր բերում արդեն բոլորովին սնանկացած Արծրունու ընտանիքին։ Սակայն Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը մերժում է այդ թեկնածությունը, քանի որ Հ. Առաքելյանը չունեւ բարձրագույն կրթություն և նրա հրապարակախոսական գործունեությունը քաղաքական վստահություն չէր ներշնչում։ 1882 թ. նա գործուն աշխատակցություն էր ունեցել Ս. Հախումյանի՝ Շուշիում հրատարակվող «Գործ» ամսագրին, որի առաջին համարը բռնագրավվել էր գրաքննության կողմից։ Այդ համարում էր գետեղված նաև Հ. Առաքելյանի «Հողատիրության և կալվածատիրական խնդիրը Անդրկովկասում» հոդվածը, որը նույնպես, ի թիվս այլ նյութերի, որակվել էր որպես «սոցիալիստական և վտանգավոր քաղաքական ուղղութուն» կրող։ Նշվում էր նաև, որ Արծրունու կենդանության օրոք նրան չէր հաջողվել իր գաղափարներն անցկացնել մամուլում, որովհետև Արծրունին հետևողականորեն դիմադրում էր 1880-ական թվա-

կանները հայ նարոդնիկ գործիչների ելույթների տպագրութեանը «Մշակի» էջերում, այնինչ նրա մահից անմիջապես հետո գրաքննութեան բռնադատման հոգովածները, որոնք պատկանում էին նաև Հ. Առաքելյանի գրչին, ունեին արմատական ուղղութիւն: Իբրև բարեգործական ընկերութեան քարտուղար ևս Առաքելյանն արժանացել էր Գրաքննական կոմիտեի անբարյացակամութեանը:

«Մշակի» խմբագիր դարձավ Ալ. Քալանթարը, որի չափավոր հայացքները երաշխիք էին տալիս, որ նրա խմբագրած թերթը կմնա բարեհոսութեան շրջանակներում, որովհետև նրա հայացքներին խորթ էին այսպես կոչված «Երիտասարդ Հայաստանի» արմատական միտումները: «Մշակը» Ալ. Քալանթարի խմբագրութեամբ սկսեց լույս տեսնել 1893 թ. հոկտեմբերի 14-ից: Առաջին համարում արդեն հայտնվում էր ընթերցողներին, որ թերթը ապագայում ևս կհրապարակվի նախկին ծրագրով և ուղղութեամբ, առանց չեղվելու այն շավղից, որ գծել էր Արծրունին:

Ալ. Քալանթարը ծնվել է 1855 թ. Վերին Ագուլիսում: Ընտանիքով տեղափոխվել է Բաքու, որտեղ ունակական գիմնազիան ոսկե մեդալով ավարտել է 1875 թ.: 1875–1879 թթ. ուսանել է Մոսկվայի Պետրովսկոս անվան գեղարվեստի ակադեմիայում՝ ստանալով գյուղատնտեսութեան թեկնածուի աստիճան: 1879–1888 թթ. Քալանթարը Եդիմոնովի կաթնատնտեսական դպրոցի կառավարիչն էր: Այնուհետև Պետական կալվածների նախարարութեան կողմից ուղարկվում է արտասահման՝ Գերմանիա, Անգլիա, Դանիա, Շվեդիա, Ֆրանսիա, Շվեյցարիա՝ ուսումնասիրելու կաթնատնտեսութեան կազմակերպման գործն այդ երկրներում: 1883-ին վերադառնալով՝ նշանակվում է մի հանձնաժողովի անդամ, որը հետազոտում էր Ռուսաստանի անասնապահութեան դրութիւնը: Այս առաքելութեամբ էլ Քալանթարը 1883–1888 թթ. ճանապարհորդել է Ռուսաստանի տասնհինգ նահանգներում, ապա աշխատանքի ուղարկվել Կովկաս՝ ուսումնասիրելու պետական արոտատեղիները և անասնապահական պայմանները: Հետազոտութեան արդյունքը եղավ նրա կազմած «Անասնապահական վիճակը Կովկասում» լուրջ և մեծահատոր աշխատութիւնը, որը հրատարակվեց 1890 թ.: Սա հնարավորութիւն տվեց նաև, որ Քալանթարը ոտքի տակ տար ամբողջ Կովկասը, ճանաչեւ այդ երկրամասը: Քալանթարը գյուղատնտեսական թեմանե-

րով շուրջ 140 աշխատութիւններ ձեռնարկ էր և մեծ համբավ էր վայելում, որպէս դասախոս:

«Մշակի» 1893 թ. թիւ 1-ում նա գրում է. «Հաւատ դէպի գաղափարականը, հաւատ դէպի մարդը և մարդկայինը, հաւատ դէպի ազնիւ գործունեութեան յաղթական արդիւնքը, ահա այդ հաւատը պէտք է համակի մեզ նուիրուելու անխոնջ աշխատանքին և տանելու ամեն տեսակ նեղութիւններ, յարձակումներ, բամբասանքներ և գրկանքներ»: Ազգանվեր գործիչն իր դավանանքին հավատարիմ, անտարբեր էր մնում ժողովրդի կյանքի տաղնապալի իրադարձութիւններին: 1894 թ. Սասունի դեպքերին Քալանթարը «Մշակի» էջերում անդրադարձել է մանրամասնորեն: Հետագայում այդ հոդվածները հրատարակվեցին առանձին գրքուկով՝ «Սասունը» վերնագրով: Քալանթար հրապարակախոսը վերլուծութեան էր ենթարկում թուրքահայտակ այդ շրջանի դրութիւնը: Թուրքիայի հայահալած գործունեութեանը, մեծ տերութիւնների քաղաքականութեանը նա անդրադարձել է բազմաթիւ հոդվածներում: 1900 թ., լինելով երկրաշարժից տուժած Ախալքալաքի շրջանում, Քալանթարը գրեց «Ադէտի շրջանում» հոդվածաշարը:

Հետաքրքրական է Քալանթարի վարած «Մանրանկար» բաժինը, որը տարիներ շարունակ մնայուն տեղ ուներ «Մշակի» էջերում: Քալանթար-հրապարակախոսն այստեղ արծարծում էր հասարակութեանը հուզող ամենահրատապ խնդիրները: Ուղեգրութեան ձևով գրված այս հոդվածներում նա անդրադառնում է դպրոցական, ժողովրդական ընթերցանութեան, ընտանեկան դաստիարակութեան և բազմաթիւ այլ հարցերի՝ ցուցաբերելով մտքի սրութիւն, փաստերը վերլուծելու մեծ շնորհք: Նոր դպրոցի, լուսավորութեան ու կրթութեան խնդիրներ շոշափել են նաև թերթի մյուս աշխատակիցները, մասնավորապէս բժշկապետ Վահան Արծրունին: Քալանթարն ու նրա գործընկերները կարծում էին, որ լուսավորութիւնն իր նպատակին կծառայի, երբ թափանցի գյուղական ու քաղաքային ժողովրդի մեջ, երբ մատաղ սերունդը հնարավորութիւն կունենա ստանալու պարտադիր տարրական կրթութիւն և մանկավարժական նորագոյն պահանջներին համապատասխան՝ մտավոր, բարոյական և ֆիզիկական դաստիարակութիւն:

Քալանթարի օրոք թերթի աշխատակիցների կազմում նոր փոփոխություններ չեղան: Հ. Առաքելյանը մնաց որպես գլխավոր աշխատակիցներից մեկը, Տիգրան Հովհաննիսյանը վարում էր գրաքննադատություն, Ստ. Մալխասյանը՝ մատենագրություն բաժինը: Ընդարձակ հոդվածներով հանդես էր գալիս Լեոն, որը 1895 թ. դարձավ թերթի հիմնական աշխատակիցներից մեկը՝ գլխավորելով «Կիրականօրեայ գրոյց» և «Մամուլ» բաժինները: Նա աշխատակցեց «Մշակին» մինչև 1906 թ., ապա թողեց թերթը՝ գաղափարական տարածայնություններ ունենալով ինչպես Քալանթարի, այնպես էլ մյուս աշխատակիցների հետ: Հետագայում նա նորից «Մշակ» վերադարձավ, որպես խմբագիր և թերթը խմբագրեց մինչև փակման օրը: Վահան Նալբանդյանին վստահված էր «Եւրոպական մտքից և գրականութիւնից», Խ. Մալումյանին (Ակնունի)՝ «Օրեցօր» բաժինը: Քր. Կարա-Մուրզան, ապա նրա աշակերտ Հ. Սաղաթելյանը վարում էին արվեստի բաժինը:

Դլխավոր աշխատակիցներից բացի, թերթի էջերը հաճախակի էին տրամադրվում Ալ. Ծատուրյանին, Գր. Չալխուշյանին, Ա. Չոպանյանին, Պողոս Մարգարյանին (Սերմնացան), Տիգրան Բերբերովին (Տիգրան), Աշոտ Զիլինգարյանին (Ego), Ս. Միրզոյանին (Ուսանող), Ներսես Շաղգամյանին (Հանդիսատես), Վրթ. Փափազյանին (Ապրո), Հովհ. Տեր-Մարտիրոսյանին (Ա-ԴՕ), Աշոտ Աթանասյանին (Ստորակետ և Սալման), Դևոնդ Խաչատրյանին (Շիրվանի) և ուրիշների:

Անդրկովկասում արդյունաբերության զարգացման և բանվորության թեմային դեռ Գր. Արծրունին է անդրադարձել՝ որոնելով այնպիսի միջոցներ, որոնք կարող էին կանխել հակամարտությունները: Քալանթարի շրջանում էլ բանվորների շահագործումը ցույց տալով հանդերձ՝ թերթը հասարակության բարելավումը կապում էր կապիտալիզմի քաղաքակիրթ զարգացման հետ: Թերթի գործիչները այն կարծիքին էին, թե անխախտ է կապիտալիզմի «չարժման օրենքը»: Հետևելով եվրոպական ազատամիտ գաղափարախոսությունը՝ նրանք անհրաժեշտ էին համարում արդյունաբերող և սպառող ընկերությունների հիմնումը: Հարցը չափազանց արդիական էր, քանի որ արդեն կազմավորվել էր հայ արդյունաբերական բուրժուազիան: Արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ էին դարձել Բաքուն, Թիֆլիսը, Բաթումը, որտեղ հայ բուրժուազիան ազդեցության մեծ ոլորտ

ուներ, և հայերը մեծ բաժնետերեր էին դարձել ինչպես նավթարդյունաբերություն ու մետաղագործություն, այնպես էլ թեղանյութերի արտադրության բնագավառներում: Խոշոր առաջընթաց էր նկատվում նաև Հայաստանում. մասնավորապես Ղափանում և Արավերդում զարգանում էր պղնձարդյունաբերությունը: Ամենուրեք զարգացող բանվոր դասակարգի մեջ մեծ տոկոս էին կազմում հայերը:

Արժրուհուհի հետնորդները տեսնում էին, որ զարգացող կապիտալիզմը աղետալի դրություն մեջ է դրել բանվորներին և նկարագրում էին նրանց թշվառ վիճակը: «Մշակը» հայ բանվորության կյանքի ճշմարտացի վավերագրողն էր: Նրա էջերը լեցուն են այդ դասակարգի ճնշված վիճակի պատկերներով:

Բաքվի հարուստների հասցեին խիստ խոսքեր է ասում թղթակից Արշ. Հարությունյանը: Այստեղ չկա ընդհանուր բարօրության ձգտում, այլ կա միայն անհոգ հարստանալու տենչանք, անբարոյականություն: Այս ճանապարհը թղթակիցն անվանում է «դէպի անխուսափելի հասարակական մահ» տանող երթ (1899, թիվ 81): Այս պատճառով էր, որ 1903–1904 թթ. ապստամբեցին Ալավերդու պղնձահանքերի բանվորները, որոնք պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում, կենցաղային պայմանների բարելավում, աշխատաժամի կրճատում: 1904-ին գործադուլի դուրս եկան Ալեքսանդրապոլի Զիթողցունց գործարանի բանվորները: Նրանք վերոհիշյալից բացի, դնում էին բժշկական ձրի օգնություն, արձակուրդի ժամանակ աշխատավարձի պահպանման և այլ հարցեր:

Քալանթարի «Մշակը» այս շրջանի գործադուլային շարժումների մասին միայն պաշտոնական հաղորդագրություններ էր տպագրում՝ զգուշանալով գրաքննությունից:

«Քննութեան պահանջ» առաջնորդողում (1908, թիվ 25) Քալանթարը գրում է, թե մարդիկ վստահություն չունեն վաղվա օրվա նկատմամբ, արդյունաբերական ձեռնարկությունները քայքայվում են, բանվորը փշացնում, ջարդում է մեքենաները, կազմալուծում աշխատանքը: Բայց չէ՞ որ, ըստ Քալանթարի, նա նաև զրկվում է աշխատանքի միջոցներից: Այդ ձեռնարկությունները չուտով ձեռք կդնեն արտասահմանյիները, և մեր երկրի ողջ հոգևոր-ձեռն իրենց օգուտների համար:

Գործողներու թիւի անհաշիւ շարքի մէջ Բալանթարի Համար լուծման կարող հարցերից խոշորագուշտը «մշակ դասի դրութեան» բարեկալութիւնն էր: Նա գրում էր, թե «Գաւառն այժմ այնպիսի անմխիթար վիճակում է, որ միայն հիմնական գիտութեամբ զինուած և բարեխիղճ անձինք կարող են դուրս բերել նրան տգիտութեան և տնտեսական քայքայման ողորմելի վիճակից. գաւառին հարկավոր է բանիմաց և եռանդուն բժիշկ, որը հոգ տանէ ժողովրդի առողջութեան վրայ, նուազեցնէ մեռնողների տոկոսը, հարկաւոր է տնտեսագէտ, որ ծանօթացնէ ժողովրդին երկրագործութեան և արդիւնաբերութեան նոր ձևերի, գործիքների հետ, հարկավոր է իրավագէտ, որ հասցնէ գիւղացուն օրենքների իմաստը և պաշտպանէ նրա դատը» (1899, թիվ 61):

«Մշակը» ճամբարացիորեն ներկայացնում է այն քայքայված դրութիւնը, որին հասել էր հայկական գյուղը, քննադատում է հարկահաւաքման ձևը, երբ պարտքի դիմաց աճուրդի են հանում գյուղացու ունեցվածքը՝ հետևից թողնելով արտասուք, քայքայված տնտեսութիւն, ընդհանուր հուսաբեկութիւն: Թերթն առիթը բաց չի թողնում քննադատելու աղաներին, մելիքներին ու վաշխառուներին:

Բալանթարի «Մշակն», ուրեմն, գյուղի կապիտալիստական զարգացման կողմնակից է և ժողովրդի բարեկեցութեան համար առաջ է քաշում նրան «ժողովրդական կրեդիտով» ապահովելու խնդիրը: Բալանթարի համոզմամբ՝ չպետք է վախենալ փող և գույք հունեցողին վարկով փող տալուց, որովհետև նա ամուր բազուկներ ունի, աշխատելու ցանկութիւն և ունակութիւն:

Չնայած ցարական գրաքննութեան կապանքներին, Բալանթարի թերթը ընդարձակ տեղ էր հատկացնում արևմտահայութեան հարցին՝ անդրադառնալով սուլթան Համիդի՝ 1894–1896 թթ. կազմակերպած արևմտահայութեան զանգվածային կոտորածին, 1904 թ. Սասունի ապստամբութեանը, 1909 թ. Ադանայի դեպքերին: Այս շրջանում արդեն «Մշակը» գրում էր Շվեյցարիայում երիտթուրքերի կազմակերպութիւնների ազգայնական քաղաքականութեան մասին և հանգում այն եզրակացութեան, որ երիտթուրքերը վատթար են սուլթան Համիդից, քանի որ նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարախոսութիւնը «չղարշում» են եվրոպական լույսով, մինչդեռ,

իրականում ձգտում են թուրքերի մեջ տարրալուծել հպատակ ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին:

Քալանթարի «Ինքնավարական հարցեր» առաջնորդողում (1906, թիվ 8) դրվում է Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարության անհրաժեշտության խնդիրը: Ըստ նրա՝ հայերը նվաճողական ու ազգայնամոլական նպատակներ չունեն, բայց մի հիմնական պահանջ ունեն, որն է՝ քաղաքացիական ազատ զարգացումը:

Թերթը տպագրել է ռուս լրագրող Ա. Գարոնի «Հայաստանն առանց հայերի» հոդվածը, որում նա գրում է, թե ծաղկազարդ Հայաստանի դաշտերը նորից են ոռոգվում հայի արյունով ... դահլիճների դերն այս անգամ ստանձնել են ոչ թե համիրդիների խմբերը, այլ սուլթանից ներում ստացած ավազակները: Ռուս հեղինակը դիմում է Ռուսաստանի կառավարությանը՝ նշելով, որ չարաբաստիկ Արևելյան հարցի քննարկման ժամանակ (նկատի ունի 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը) նրա գործած սխալը պետք է ուղղվի: Ժամանակն է կանգնեցնելու նաև անմեղ արյան հեղեղը (1908, թիվ 75):

Հայ մտավորականների մեջ թերահավատություն էին առաջացնում երիտթուրքերի հռչակած Սահմանադրությունը (1908), իբր, խորհրդարանական կարգերը: «Մշակի» Լոնդոնի թղթակից Մինաս Յոլակն այս կատակերգությունը միակը չի համարում, այնինչ Անգլիայի մայրաքաղաքի բոլոր թերթերն իրենց առաջին էջերը տրամադրել են այդ հարցին: «Մեծաշուինդ որոտումները ամենէն կարճատևը կըլլան առհասարակ, և արժէ, որ չխաբուինք», - եզրակացնում է հեղինակը (1908, թիվ 161):

Քալանթարը շուտով հաղորդում է Ադանայի՝ 1909 թ. դեպքերի մասին՝ նշելով, որ մոլեռանդ խուժանը, դարեր շարունակ արյուն հեղելով, դեռ չի կշտացել դժոխային վայելքների հաճույքից: Նա գրում է. «Կրկնակի սոսկալի է լսել հայկական ջարդերի մասին այն օրերում, երբ այն երկիրը, ուր նրանք ապրում են, անուանում է իրեն սահմանադրական: Ջարդեր, կոտորածներ, ֆանատիկոսական դիւախաղեր, բարբարոսական արարքներ և միևնույն ժամանակ սահմանադրութիւն և պառլամէնտ: Դա մի այնպիսի դժոխային ծաղր է, դա մի այնպիսի լեղի է, որ, կարծես թէ, վերապահուած էր անողոք ճակատագրի կողմից վերջնականապէս անարգելու և ոտնատակ տալու հայ ժողովրդին» (1909, թիվ 73):

Որ ցարիզմը ևս հայահալած քաղաքականություն էր վարում Անդրկովկասում, պարզ էր «Մշակի» գործիչներին, և նրանք, զգուշանալով ռեակցիայի ակտիվությունից, մշակում էին նոր գրե-լաձևեր, նոր ոճ: Եզովպոսյան լեզուն թերթում դառնում է հիմնա-կան արտահայտչամիջոցներից մեկը: «Մշակի» բազմաթիվ հոդ-վածներ ցարական գրաքննության կողմից արգելվել են: Երբ սկսվում են 1905 թ. հայ-ադրբեջանական ընդհարումները, թերթի փետրվարի 9-ի համարում տպագրվում է Քալանթարի «Դժբաղտ թիւրիմացութիւն» առաջնորդողը, որտեղ դատապարտվում են այն քստմենքի, վայրագ դեպքերը, որ տեղի են ունեցել Բաքվում: Ինչ վերաբերում է 1905–1907 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումներին, ապա թերթի գործիչները հիանալի հասկանում էին, որ ազգամիջ-յան խառնակությունների հրահրումը ցարական իշխանություննե-րի խաղն է, որպեսզի ժողովրդի ուշադրությունը շեղվի ռուս-ճա-պոնական անհեռանկար պատերազմից, սոցիալական սուր հակա-սություններից:

Գրականության հարցերն իրենց կայուն տեղն ունեին «Մշա-կում»: Քալանթարն իր թերթի էջերը հյուրընկալորեն տրամադրում էր ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս ու եվրոպական գրողների գործե-րին, բազմաբնույթ հոդվածներ տպագրում նրանց գործունեության վերաբերյալ: Վերլուծվում էին Շեքսպիրի, Հյուգոյի, Զոլայի, Բայ-րոնի, Խայամի, Բալզակի, Գորկու, Չեխովի, Տոլստոյի, Գոգոլի, Բե-լինսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Չերնիշևսկու և այլոց գործերը: Թերթը գնահատել է Վ. Տերյանի «Մթնշաղի անուրջները», ցույց տվել նրա՝ որպես սկսնակի շնորհները և կանխազուշակել մեծ ապա-գա: Թերթի հեղինակները գրախոսել են Ավ. Իսահակյանի, Ալ. Շիր-վանզադեի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Ծատուրյանի, Ավ. Ահարոն-յանի և մյուսների գործերը, արել ուշադրավ դիտողություններ:

Քալանթարի շրջանում «Մշակը» հուզել է նաև կրթության ու դաստիարակության հարցեր, գրել լուսավորության և մանկավար-ժությունից ալլելայ խնդիրների մասին, առանձնապես լուրջ ուշադ-րություն դարձրել ռուսման ու կրթության նոր մեթոդներին, եղա-նակներին, դրանք հայկական դպրոցներում արդյունավետորեն իրագործելու խնդիրներին:

Այլ Քալանթարը կաթվածահար եղավ 1913 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Բաֆֆու գերեզմանի վրա, նրա մահվան 25-ամյակի օրը: Ստ. Մալխասյանը գնահատելով խմբագրի գործունեությունը՝ գրում է. «Մի անգուգական գործիչ էր նա, որին հաւասարապէս քննադատում և հաւասարապէս յարգում էին բոլորը, առանց կուսակցական խտրականութեան... նա կարող էր ունենալ հակառակորդներ, բայց չունէր թշնամիներ, արհամարհողներ: Եվ սրա հետ միասին նա անհողդողդ էր իր սկզբունքներում, անշեղ՝ իր ընտրած գործունեութեան շաղկում» (1913, 21 հոկտեմբերի):

Քալանթարի մահից անմիջապէս հետո Համբարձում Առաքելյանը դարձավ թերթի խմբագիր և աշխատեց մինչև իր ողբերգական մահը: Այլևս Գրաքննական կոմիտեն առարկություններ չարեց, քանի որ 1908-ից արդեն Հ. Առաքելյանը դարձել էր «Մշակի» հրատարակչներից մեկը, իսկ 1910-ից նրան թույլատրվել էր խմբագրել «Արօր» շաբաթաթերթը: Ճիշտ է, նա «Արօրի» 1910 թ. թիվ 3-ում տպագրված «Գիւղական մրմունջներ» ոտանավորի համար Թիֆլիսի դատաստանական պալատի կողմից ենթարկվել էր տույժի՝ դատակարգային թշնամություն սերմանելու մեղադրանքով, սակայն դա չխանգարեց, որ Հ. Առաքելյանը «Մշակի» խմբագիր դառնա:

Համբարձում Առաքելյանը ծնվել է 1855 թ. Շուշի քաղաքում: 1865 թ. ծնողների հետ տեղափոխվում է Թավրիզ, որտեղ էլ տիրապետում է պարսկերենին, գերմաներենին, ֆրանսերենին: Տասնիննամյա հասակում վերադառնում է Շուշի, ապա ընդունվում Բաքվի ռեալական ուսումնարան: 1879-ից սկսում է ուսանել Մոսկվայի Պետրովսկոյ անվան երկրագործական ակադեմիայում, բայց կրթությունը կիսատ է թողնում: 1881-ին վերադառնում է Շուշի, ուր տեղի թեմական և օրիորդաց դպրոցներում աշխատում է որպէս տեսուչ: Մեկուկես տարի հետո մեկնում է Պարսկաստան, որտեղ էլ 1885-ի կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ ընտրվում է պարսկա-հնդկական թեմից աշխարհիկ պատգամավոր: Նա նույն թեմի պատգամավորն էր նաև Մ. Խրիմյանի ընտրության ժամանակ: 1892-ին Առաքելյանը վերջնականապէս տեղափոխվում է Թիֆլիս: Այստեղ նա Հրատարակչական ընկերության խմբագրական մասնաժողովի անդամ էր, Դրամատիկական ընկերության փոխնախագահ, Գայանյան օրիորդաց դպրոցի հոգաբարձությունը նախագահ: Այս

շրջանում ունենալով ազատամիտ հայացքներ՝ Հ. Առաքելյանը 1905-ից հարեց Սահմանադիր-նամկավար կոնսակցությունը և դարձավ նրա գաղափարների ջերմ պաշտպանն արևելահայ իրականութ-
յան մեջ: 1906 թ. «Մշակի» առաջին համարներում թերթի գործիչ-
ներն իրենց հրատարակությունը հայտարարեցին սահմանադիր-
նամկավարական՝ միաժամանակ տպագրելով ու տարածելով այս
կոնսակցության կանոնադրությունը և ծրագիրը: Նրանք պահան-
ջում էին ժողովների ու միտինգների ազատություն, անկախ ընկե-
րությունների և միությունների ստեղծման հնարավորություն, տե-
ղական ինքնավարության ապահովում, հողահատկացման ու հողա-
չափության գործի վերակազմում, գյուղացիների հողաբաժնի ավե-
լացում, գործադուլի իրավունք, ութժամյա աշխատանքային օր, կա-
նանց և երեխաների աշխատանքի իրավունք, հիվանդության և այլ
դեպքերում պետական ապահովություն, տարրական դպրոցներում
ընդհանուր և ձրի կրթություն, բարձրագույն դպրոցներում դասա-
վանդման լիակատար ինքնավարություն և ազատություն, սահմա-
նադրական կարգով ուսանողական ու բանվորական ազատ կազմա-
կերպությունների ստեղծման հնարավորություն: Սակայն Ռուսա-
կան կադետական կոնսակցության համակիր լինելով հանդերձ՝
«Մշակի» գործիչներն իրենց գործունեությունը ծավալում էին
գլխավորապես հայ ազգային խնդիրների շրջանակներում՝ ըստ
էություն, տեղայնացնելով այդ կոնսակցության դրույթները:

Արևմտահայաստանը ծայրահեղ ծանր դրության մեջ էր: Ար-
դեն 1907-ին թուրքական կառավարությունն արտաքսում էր բնիկ
հայ ժողովրդին Մուշի ու Բիթլիսի նահանգներից: Զգիմանալով ազ-
գային ճնշումներին՝ հայերը փախչում էին էրզրումից ու Դիարբե-
քիից: Առաքելյանն անդրադառնում է այս հարցին, մեջբերում
անգլիական թերթերից քաղվածքներ և ահազանդ հնչեցնում թշվառ
հայ ժողովրդին վերջնական կորստից փրկելու համար: «Հայաստա-
նը մոռացուած» առաջնորդողում նա գրում է, թե տասնյակ տարի-
ներ ի վեր Հայկական հարցը չոչափվում է ամենատարբեր ատյան-
ներում, սակայն այժմ էլ, երբ Ռուսաստանը և Անգլիան նոր դաշնա-
գիր են կնքում, նորից խնդիրը չի շարժվում մեռյալ կետից՝ մնալով
քաղաքական խաղերի առարկա (1907, թիվ 145):

Մշակականները զավեշտով ընդունեցին երիտթուրքական սահմանադրությունը, իսկ խմբագիրը «Մտքեր և փաստեր» բաժնուժ քննադատեց երիտթուրքերին, հենց սկզբից չհավատալով նրանց որևէ խոստման: Իսկ հեռագրերը նորանոր սարսափազդու լուրեր էին բերում ամբողջ Թուրքիայի հայաշատ վայրերից: Թերթի տպագրած լուրերը ցույց են տալիս, որ իթթիհատը նախապատրաստում է հայերի զանգվածային ոչնչացումը, ուստի, «Մշակի» գործիչների կարծիքով՝ հայերը պիտի պատրաստ լինեն ինքնապաշտպանության, այս ուղղությամբ ձեռք առնելով բոլոր հնարավոր միջոցները: Նրանք ապստամբելու կամ նախահարձակ լինելու կոչ էին անում, բայց ցանկանում էին հասկացնել ժողովրդին, որ օրհասական պահին, իսկ դա հեռու էջը, նրանք գոնե պաշտպանվել կարողանային:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի լուրը խորին տագնապով ընդունեցին «Մշակի» գործիչները: «Ներկայ պատերազմը և հայ ժողովուրդը» առաջնորդողում (1914, թիվ 160) Հ. Առաքելյանը հորդորում էր հայերին հավատարմորեն կռվել հանուն Ռուսաստանի, քանի որ միակ քրիստոնյա երկիրն է, որ հոգացել է նրանց ցավերը: Նա հորդորում է Ատրպատականի հայերին չգաղթել, որը, ըստ նրա, մեծ հարված է հայ դատին, Ռուսաստանի տարբեր անկյուններ գաղթած հայերին կոչ է անում վերադառնալ իրենց հայրենիքը և ուսա գորքի հետ պաշտպանել իրենց երկիրն ու օջախը Թուրքերի ու քրդերի հարձակումից:

Մշակականները չէին ընդունում հեղափոխական շարժումներն ու սոցիալիզմը: Նրանց կարծիքով՝ բուրժուական հասարակարգը կարող էր կարգավորել առաջացած հակասությունները, իսկ սոցիալական ցնցումներն ու բախումները կարող էին միայն ավելի խորացնել այդ հակասությունները: Թեև մշակականները դեմ էին միապետական վարչակարգին, մերժում էին 1905–1907 թթ. հեղափոխությունը Ռուսաստանում, որովհետև կարծում էին, որ բանվոր դասակարգը դեռ այն ուժը չունի, որ կարողանա կործանել Ռոմանովների 300-ամյա տոհմը: Նրանք համակրանքով ընդունեցին 1917 թ. բուրժուա-դեմոկրատական փետրվարյան հեղափոխությունը, քանի որ իշխանության դուռնի էին անցել կադետական կուսակցության շատ պարագլուխներ, որոնց հարում էին հայ սահմանադիր-ռամկավարները:

Շարունակվող առաջին համաշխարհային պատերազմը, որ միլիոնավոր կյանքեր էր խլել, ըստ ժամանակավոր կառավարության, պետք էր հասցնել հաղթական վախճանի, իսկ սա նշանակում էր, որ ռուսական զորքն իր հաղթական արշավը շարունակելու էր Արևմտյան Հայաստանում, և վերջապես իրականանալու էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ թուրքական յաթաղանից փրկված տեսնել Արևմտահայաստանը: Այս պարագայում բնական է, որ նոր հեղափոխություն կոչերը սվիններով էին ընդունվում մշակականների կողմից, քանի որ բոլշևիկները պահանջում էին հաշտության շուտափույթ կնքում, պատերազմից դուրս գալու ծրագրի իրականացում, իսկ դա նշանակում էր Արևմտահայաստանի վերջնական կործանում: Հ. Առաքելյանի գործուն մասնակցությունը 1918 թվականին ստեղծված Հայ ժողովրդական կուսակցությունը արտահայտում էր նույն գաղափարները: Թերթը որպես աղետ գնահատեց էրզրումի անկումը և հեռատեսորեն գուշակեց, որ դրան հետևելու են Կարսը, Սարիղամիշը: «Մշակն» անհեռանկար որակեց նաև Արևելքի մոլեռանդ ցեղերին գինելու և համաշխարհային հեղափոխություն կատարելու բոլշևիկյան գաղափարը՝ պնդելով, որ դա կարող է հանգեցնել ոչ միայն Արևմտահայաստանի, այլև ողջ Հայության կործանմանը:

«Մշակն» անարգանքի սյունին էր դառնում այն հայ քարոզիչներին, որոնք դասալքության թույնը տարածում էին նաև Զանգեզուրի նժդեհական պաշտպանների շրջանում՝ աշխատավորությանը կոչ անելով վայր դնել զենքը և հավատալ արդեն «հեղափոխական» դարձած մոսսուլման խուժանին: Թերթը դա որակում էր հանցավոր արարք ողջ Հայության դեմ: Առհասարակ, «Մշակը» ցուցադրում էր իր հակակրանքը բոլշևիզմի և մասնավորապես Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության նկատմամբ:

Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը «Մշակն» իրատեսորեն ընդունեց: Թերթի գործիչները դեմ չէին հանրապետության հռչակմանը, սակայն և ձեռնպահ էին մնում դրա դրվատումից, որովհետև կառավարության համարյա ամբողջ կազմը բաղկացած էր դաշնակցության անդամներից: Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամագրված մշակականները պահանջում էին հայոց նորընտիր խորհրդարանում կենսագործել բազմակուսակցականության սկզբունք-

քը: Հետագայում «Մշակը», այնուամենայնիվ, կոչ էր անում բոլոր հայերին սատար կանգնել նորաստեղծ կառավարութեանը, բոլոր ճանաչված մասնագետներին և մտավորականներին խնդրում վերադառնալ հայրենիք և իրենց փորձն ու գիտելիքները տրամադրել նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան բարգավաճման նպատակին:

Թերթի վերջին հույսը՝ ազատագրված տեսնել Արևմտահայաստանը, ի դերև ելավ Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան հաղթանակով: Հակապատերազմական բոլշևիկյան կոչը դասալիք դարձրեց ամբողջ ռուսական զորքը, որը դեն նետելով կամ թուրքերին վաճառելով գնեքն ու զինամթերքը, շտապում էր տուն՝ թուրքերին հնարավորութիւն տալով իրականացնել վաղեմի երազանքը՝ կոտորելու Հայութեանը նաև արևելյան հատվածում:

Հ. Առաքելյանի «Մշակը» հանդես էր գալիս որպես գաղափարական գրականութեան ջերմ պաշտպան: Առաքելյանի խմբագրութեան տարիներին թերթն իր շուրջն էր հավաքել գրական և գրաքննադատական այնպիսի հզոր ուժերի, ինչպիսիք էին Հ. Սուրխաթյանը, Ա. Շիրվանզադեն, Վ. Տերյանը, Ստ. Զորյանը, Պ. Մակինցյանը, Դ. Անանունը, Լեոն, Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը և այլք: «Մշակի» այն հայտարարութիւնը, թե տեղ է տալու բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների հոգվածներին անխտիր, եթե նույնիսկ չբաժանի նրանց կարծիքը, իրականացված փաստ էր: Ժամանակակից հայ գրողներից բացի, թերթն իր էջերը տրամադրել է նաև համաշխարհային գրականութեան ականավոր ներկայացուցիչներին, վերլուծել Տոլստոյի, Գորկու, Բլոկի, Բայլմոնտի, Արցիբաշևի, Կոլցովի, Բրյուսովի և այլոց երկերը: «Մշակը» մեծ տեղ էր հատկացնում թարգմանական գրականութեան հարցերին, նկատի ունենալով, որ այն ամեն մի ժողովրդի կյանքում կատարելիք մեծ դեր ունի: Թերթում իրենց պատշաճ տեղն ունեին թատերական գրախոսները, արվեստի բոլոր բնագավառներին վերաբերող նյութերը, Կոմիտասին, Հովհ. Այվազովսկուն, Վ. Մախոյանին, Վ. Փափազյանին, Արմ. Շահմուրադյանին, Հովհ. Աբեղյանին նվիրված հոգվածաշարերը: «Մշակն» ընդարձակ հոգվածներ է տպագրել նաև արևմտահայ գործիչների մասին՝ ընթերցողներին հրամցնելով Գր. Զոհրապի, Սիամանթոյի, Ռ. Սևակի, Դ. Վարուժանի, Վ. Թեքեյանի նորատիպ գործերը: Չնայած գաղափարական ինչ-ինչ հակամար-

տուլթյուններին՝ «Մշակն» ըստ արժանվույն է գնահատել մասնավորապես Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ջաբենցի, Ավ. Ահարոնյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Վ. Տերյանի և մյուսների ստեղծագործությունները: Ստ. Մալխասյանցը, Ալ. Քալանթարը, Հ. Առաքելյանը բարեկամական կապեր ունեին Ն. Մառի, Թ. Թորամանյանի, Գ. Բաշինջաղյանի, Ալ. Սպենդիարյանի, Ռ. Մելիքյանի հետ, որոնք ստեղծագործելուց բացի, նաև «Մշակի» թղթակիցներն էին, և ընթերցողներին հնարավորություն էր ընձեռվում ստանալու մասնագիտական ամենանուրբ ու հրատապ տեղեկություններ: Այս շրջանում էլ «Մշակը» պաշտպանեց գրականության մեջ կյանքի ճշմարիտ արտացոլման հարցը՝ մերժելով ռոմանտիկ ու զգացական մորմոքները:

Թերթի հեղինակները հասարակական կյանքի բոլոր օղակներն օգտագործում էին ազգի լուսավորության համար, միայն այս ուղիով առաջադիմության հասնելու նպատակով: Եվ բնական է, որ Արծրունու նման, նրանք էլ պահանջում էին մարդու, կնոջ, ընտանիքի, համայնքի, ամբողջ հասարակության զարգացումը, հիմնական վերանորոգումներ մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության համակարգում: Այս իմաստով թերթն ուշադրություն էր դարձնում ուսուցման արդիականությանը, երկու սեռերի փոխհարաբերության հարցերին, հայրերի և որդիների հիմնահարցին: Թերթը դնում էր նաև անհատի ազատության պահանջը՝ հիմնված ընտանիքի անդամների հավասարության վրա՝ պահանջելով պատշաճ տեղ հատկացնել նոր սերնդին:

«Մշակը» պահանջում էր նոր, եվրոպական դպրոցի մեթոդների և ձևերի կիրառում նաև հայկական դպրոցներում, խրախուսում այն գործիչներին (Գ. Լևոնյան, Տ. Նազարյան, Շիրվանզադե), որոնք մեծատուններից պահանջում էին ոչ մի միջոց չխնայել մատաղ սերնդի կրթության և դաստիարակության համար, որովհետև միայն այդ միջոցով էր հնարավոր ազգի առաջընթացը: «Մշակը» հոգվածաշաբեր է տպագրել Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի, Լազարյան ճեմարանի, Վանի, Պարսկաստանի, Կ. Պոլսի հայկական դպրոցների վերաբերյալ: Բժշկապետ Վ. Արծրունին և նրա գործընկերները շարունակում էին առաջ քաշել նաև մատաղ սերնդի ֆիզիկական դաստիարակության անհրաժեշտության հարցը՝ դպրոցների հովանա-

վորներին, հոգաբարձուներին և այլ ատյանների հորդորելով միջոցներ տրամադրել նաև այս նպատակով:

1905–1921 թթ. «Մշակը», ինչպես Արծրունու շրջանում, տարածայնություններ ունեցավ հայ հոգևոր գործիչների հետ: Բնավ չժխտելով ազգային եկեղեցու դերը՝ թերթը ցանկանում էր այն ավելի արդիականացած տեսնել:

Ո՛չ Թիֆլիսի հայոց ազգային բյուրոն, ո՛չ քաղաքացիական այլ հաստատություններ ու բարեգործական ընկերություններ ի վիճակի չէին լուծելու հայ ազգի համար վճռորոշ հարցերը: Ահա թե ինչու «Մշակը» կամենում էր հայոց կաթողիկոսի, Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոններում տեսնել Մատթեոս Իգմիրլյանի, Մ. Օրմանյանի, Ե. Դուրյանի, Զավեն արքեպիսկոպոսի նման հոգևորականների, որոնք ցուցաբերեցին ազգային հիմնախնդիրների լուծմանը սատարելու վճռականություն և կամք: Թերթը վերոհիշյալ գործիչների ընտրությունների ընթացքում կոչ էր անում ժողովրդին գոհ չգնալ կուսակցական այս կամ այն սկզբունքին, այլ, իր իսկ շահերից ելնելով՝ ձայն տալ արժանավորին: «Մշակը», ինչպես նաև կուսակցությունները, պայքարեցին եկեղեցապատկան հողերը հետ վերադարձնելու համար՝ փախստականների տեղավորման, խնամակալության և ֆինանսական օգնության հարցերը վերապահելով կաթողիկոսին: Այս չէր նշանակում, սակայն, որ չէին քննադատվելու հոգևոր դասի մեջ սպրդած կաշառակերները, անգրագետ և ժողովրդի արյուն-քրտինքը ծծող գործիչները: Թերթն անաչառ էր այդպիսիների նկատմամբ, և այս տարիների բազմաթիվ համարներ լեցուն են այդօրինակ վարքը մերկացնող նյութերով:

Հ. Առաքելյանի խմբագրություն ժամանակ ևս բանավիճային պայքարում «Մշակը» ցուցաբերում էր մտքի սրություն, իրենց իրենց անունով կոչելու կարողություն, հասարակական իրադարձությունների ընթացքը կանխագուշակելու հմտություն, արիություն: «Յուժանխոտ»-ի 1905–1906 թթ. հայ-ադրբեջանական ընդհանրամենին վերաբերող անիրավացի ելույթների քննադատությունից զատ, թերթի գործիչները, որոնց մեծամասնությունը տիրապետում էր մի քանի լեզուների, իրենց ձեռքի տակ ունեին շատ երկրների լրատվական գործակալությունների, թղթակիցների ճշմարտացի հաղորդագրություններն այդ երկրներում կատարվող նշանակալից

երևույթների և անցքերի մասին, կարողանում էին հերքել ստահող լուրերը, հայ ժողովրդի հասցեին արտահայտված անհիմն կարծիքները, միաժամանակ, ըստ արժանվոյն գնահատել բոլոր այն հրապարակումները, որոնք պարունակում էին իրական փաստեր: «Մշակը» պատասխանել է եվրոպական շատ երկրների մամուլի ստահող երևույթներին, ձաղկել դրանց էջերում հրապարակված անհիմն հոդվածները, պայքարել հայատյաց բովանդակություններ օտարազգի այն հրապարակումների դեմ, որոնք միայն ազգային թշնամանք էին սերմանում հարևան ժողովուրդների նկատմամբ: Թերթն ընդարձակ տեղ է հատկացրել նաև մեր քաղաքական կուսակցությունների գաղափարախոսական պայքարին, բանավիճել մասնավորապես դաշնակցական մամուլի և նրանց գաղափարախոսների հետ, որ բնութագրվում է մշակականների հայտնի չափավորություններ և սահմանադրական ռամկավարական հայտարարություններով:

«Մշակի» և հայ բուլճեիկների միջև պայքարը չէր խանգարում, որ թերթը անաչառ գնահատի նրա պարագլուխներից մեկի՝ Ստ. Շահումյանի գործունեությունը: Ավելին՝ թերթը Հ. Առաքելյանի խմբագիր եղած տարիներին տեղ էր տալիս ոչ կուսակից գործիչների հոդվածներին ու երևույթներին: Առաքելյանը «Մշակը» խմբագրեց մինչև 1918 թ. հուլիսի 9-ը, երբ անհայտ չարագործների ձեռքով սպանվեց իր բնակարանում: Ստ. Մալխասյանցը այս առիթով գրում է. «Մարմինը կարող եք սպանել, բայց միտքը երբեք» հոդվածը, որտեղ Առաքելյանի սպանությունը որակվում է որպես չարամիտ ոճիր (1918, թիվ 13): «Հայ ժողովրդին» կոչում մշակականները նրա մահվան մեջ որոնում են քաղաքական դրդապատճառներ: Կյանքից անժամանակ հեռացած խմբագրին թերթը բնութագրում է իբրև սկզբունքային և ուղղամիտ մի մտավորականի, որ մինչև վերջ պայքարել է իր համոզմունքի և գաղափարների համար, նպաստել հայ հասարակական ու քաղաքական մտքի զարգացմանը:

Առաքելյանի մահից հետո խմբագրությունը կազմում փոփոխություններ չեղան: Շիրվանզադեն, որ 1914-ից թերթի գլխավոր աշխատակիցն էր, սկսեց հանդես գալ առաջնորդողներով, որոնք էլ բնութագրում էին «Մշակի» ուղղությունը: Թերթն իր թիվ 248-ում հայտնում է, որ «Մշակի» նոր խմբագիր-հրատարակիչներն են դարձել նրա նախկին խմբագիրների որդիներ Լևոն Քալանթարը և Սու-

րեն Առաքելյանը: Սակայն շուտով Առաքելյանը թողնում է «Մշակը» ինչ-որ անախորժով թյունների պատճառով, և երկրորդ հրատարակիչ է դառնում Հ. Մելիք-Բախտամյանը: Թղթի պակասը և տպարանի բանվորների պահանջներն ստիպում են հրատարակիչներին թերթի բաժնեգիրն բարձրացնել, տպագրել երկու էջանոց համարներ: Շուտով թերթից հեռանում է նաև Հակոբ Մելիք-Բախտամյանը, և «Մշակը» դադարում է մի քանի օրով: Այն վերահրատարակվում է միայն 1920 թ. փետրվարի 10-ին: ««Մշակի» վերանորոգումը» հոգավածում ընթերցողներին տեղյակ է պահվում, որ ստեղծվել է բաժնետիրական ընկերություն՝ լրագրի կանոնավոր հրատարակության համար, իսկ մինչ կազմակերպական հարցերի լրիվ լուծումը, թերթը հրատարակվելու է որպես շաբաթաթերթ: Ստորագրում էր խմբագրական մարմինը, իսկ բաժանորդագրություն չլինելու պատճառով վաճառվելու էր հատավաճառ: Շուտով, սակայն, «Մշակն» օրաթերթ դարձավ, և խմբագրի պաշտոնը մինչև թերթի փակումը ստանձնեց Լեոն:

1918-ի դեմոկրատիկ օրերին, երբ թուրքերը գրավել էին Ալեքսանդրապոլը և շարժվում էին առաջ, թերթը հաղորդում է, թե թուրքերն արդեն արշավում են Ղարաքիլիսայի վրա, գրավել են Զալաթոլլին, ուրեմն մեկ մարդու նման պետք է կանգնել նրանց դեմ: Թերթն այս օրերին հատուկ բաժին է բացում՝ «Հայ-թուրքական զօրաճակատ», որում մանրամասնություններ նկարագրում է Բաշ-Ապարանի, Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի մարտերը՝ ամեն կերպ աջակից լինելով ճակատամարտի հայ հերոսներին: «Ուզում ես խաղաղություն, պատրաստ եղիր կռուի» - այս էր «Մշակի» նշանաբանը: Գաղթականների հոծ բազմությունը թերթը հորդորում է շտապ վերադառնալ և գեներալ ձեռքին պաշտպանել հայրենի հողը: Թերթը մանրամասնորեն գրում է զորահրամանատարներ Մ. Սիլիկյանի, Թ. Նազարբեկյանի, Պ.-Բ. Փիրումյանի և այլոց քաջագործությունների մասին, նկարագրում Ղարաքիլիսայի պաշտպանությունը: Ականատեսը գրում է, թե հայ լեռնական, երկրագործ ու հովիվ մարդիկ դուրս էին եկել իրենց պատիվը, տունը, ընտանիքը պաշտպանելու և մեռնելու պարզ գիտակցությամբ:

Թերթն անդրադառնում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանի բողոքին՝ Ադրբեյջանի կա-

ռավարութեան այն հայտարարութեան առթիւ, թե Ղարաբաղը թուրքական հող է, և այնտեղ գեներալ նահանգապետութիւն պետք է հաստատի Ադրբեջանը: «Մշակը» դա անհիմնութիւն է անվանում, բայց և խաղաղութիւն քարոզում, քանի որ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութիւնը ո՛չ քաղաքական, ո՛չ նյութական, ո՛չ էլ ֆիզիկական ուժ ունի կռիւի համար: Մշակականներն սպասում էին Փարիզի կոնֆերանսի արդիւնքներին: Ըստ Հայաստանի պատվիրակութեան ղեկավար Ավ. Ահարոնյանի հետ ֆրանսիական «Թան» լրագրի հարցազրույցի՝ պահանջվում էր հայ անկախ պետութիւն՝ 60 հազ. քառ. կմ տարածքով, դեպի ծով ելք ունենալու պայմանով: Թերթն ափսոսանք էր հայտնում նաև Վրաստանի կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան կապակցութեամբ:

Իրադրութիւնն ավելի ծանր էր Բաքվում, որտեղ Կոմունայի անկումից հետո հայ բանվորներն ու զինվորները ծանր զրկանքներ էին կրում: Թերթն իր դժգոհութիւնն էր հայտնում, որ հայերը կողմնորոշվեցին դեպի Ռուսաստանը՝ փրկութիւն սպասելով բոլշևիկներից:

Մեծ ուշացումով է թերթն անդրադառնում Բաքվի 26 կոմիսարների եղերական վախճանին, քանի որ արժանահամալատ աղբյուրներից լուրեր չուներ: Սպանված կոմիսարների մեջ էր նաև «Բակինսկի ռաբոշի» թերթի նախկին խմբագիր ու «Մշակի» երբեմնի աշխատակից Ա. Ամիրյանը: Արժանահամալատ աղբյուրներից արդեն թերթը հայտնում է ընթերցողներին, որ նրանց սպանութիւնը կատարվել է անգլիացիների գիտութեամբ ու մասնակցութեամբ: Այս առիթով արժեքավոր է թերթի աշխատակից Դ. Անանունի հոգովածը՝ նվիրված Ստ. Շահումյանին: Անանունը որակում է նրան որպես շիտակ ու ազնիւ մարդու, որը, սակայն, ազգային հարցում հետեւել է Լենինի և Ստալինի սխալ դրույթներին և սխալվել ինքը ևս:

«Մշակը» Հայաստանի համար բոլշևիզմը վտանգավոր էր համարում ոչ միայն տնտեսապես, այլև քաղաքականապես՝ կարծելով, որ քաղաքացիական պատերազմը երկիրը կհասցնի լիակատար քայքայման: Թերթը դեմ է հայ բոլշևիկների ծրագրերին և հորդորում է չհամատալ նրանց քարոզչութեանը: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը նա պատմական երեւոյթ է համարում բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար՝ Բաքվի գրավումը դիտելով որպես նրա նավթային պաշարներին տիրելու բաղձանքների իրականացում:

1921 թ. առաջին համարներից արդեն «Մշակի» նկատմամբ վրացական կառավարությունը խիստ հակողություն էր սահմանել: Վրաստանի ներքին գործերի նախարարը զգուշացրել էր «Մշակ» և «Սլովո» թերթերին, որ նրանք պարբերաբար տպագրում են «պրովոկացիոն տեղեկություններ», որոնք երկպառակություններ են սերմանում հարևան ժողովուրդների միջև: Կրկնվելու դեպքում նախարարը սպառնում էր փակել այդ թերթերը և խմբագիրներին վտարել Վրաստանի սահմաններից: Իսկ վրաց բուլճեիկների համար թերթն առավել անհանդուրժելի պետք է դառնար: Եվ իրոք, 1921 թ. փետրվարի 25-ին, Վրաստանի խորհրդայնացման օրը լույս տեսավ հիսնամյա «Մշակի» վերջին համարը:

«ՄՈՒՐՃ» (1901–1907)

«Մուրճ» ամսագիրն ունեցել է երկու շրջան՝ հին և նոր: Եթե հին շրջանը Ավ. Արասխանյանի խմբագրությամբ ընդգրկեց XIX դարի վերջին երկու տասնամյակը՝ հատկանշված ազատագրական պայքարի վերելքի, հասարակական հոսանքների հախուռն բանավեճի, ազգային նոր գրականության և մշակույթի զարգացման, գիտության ճյուղերի տարանջատման իրողություններով, ապա XX դարով հայ ժողովուրդը մտավ զարգացման էլ ավելի բարդ ժամանակաշրջան, երբ քաղաքական կյանքի տնօրինությունն անցավ կոռուպցիոնների ձեռք՝ իրենց խոսաբերան բազմանուն պարբերականներով, ազգային ազատագրական շարժումը ուժեղացավ՝ ի տրիտուր օսմանյան և ռուսական կայսրապետությունների կողմից ճնշման ու բռնության սաստկացման:

1901 թ. հունվարին «Մուրճի» բաժանորդներն ստացան ամսագրի նորտարյա համարը, որը նոր շապիկ ուներ, նոր համարակալում, ավելի սովոր էր և հավակնում էր Կ. Կրասիլնիկյանի ստորագրությամբ նոր պարբերականի իրավունքի: Սակայն հին «Մուրճի» ավանդական ուժը չափից ավելի մեծ էր, որպեսզի նոր «Մուրճը» կարողանար «ազատագրվել» դրանից, մանավանդ ամսագրին աշխատակցող հեղինակային կազմը համարյա անփոփոխ մնաց՝ ամ-

սագրի դիմագծի հիմնական գույնը անխաթար պահպանելով: «Մուրճը» վերստին դեմոկրատական գրականության կենտրոն էր:

Ամսագրի քաղաքական ուղղությանը որոշ փոփոխություն հաղորդեց ամսագրի գլխավոր աշխատակից և ապա խմբագիր (1905 թ. թիվ 5-ից սկսած) Լևոն Սարգսյանը, որը հեռացավ դաշնակցությունից (քաղաքական տարաձայնությունների պատճառով) և իր ամսագիրը դարձրեց ՀՅԴ գործելակերպն ու գաղափարախոսությունը քննադատող ամբիոն:

Լ. Սարգսյանը ծնվել է 1862 թ. Ագուլիսի շրջանի Յոնա գյուղում: Սովորել է Լազարյան ճեմարանում և ավարտել Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական բաժինը: Ապա մանկավարժական գործունեություն է ծավալել Թիֆլիսի Ներսիսյան, Գայանյան և այլ դպրոցներում՝ տեղական մամուլում ճանապարհ հարթելով իր հրապարակախոսական անուրանալի շնորհքի դրսևորման համար: «Մուրճի» վերահրատարակումը նրա համար մի իսկական գյուտ էր, որին նա նվիրվեց անմնացորդ՝ իր անունը կապելով հայ լրագրողների հին սերնդի երախտավոր բույլին: Հետագայում նա եղել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ, Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Պարսկաստանում: Կյանքի վերջում գիտական գործունեությամբ է զբաղվել, 1927 թ. կնքել իր մահկանացուն:

Հին «Մուրճի» նման նոր «Մուրճը» ևս իր ընթերցողներին կողմնորոշում էր դեպի եվրոպական կենսաձևերը՝ խաղաղ բարենորոգչական ճանապարհով, «անարյուն հեղափոխությամբ»: «Մուրճի» այս դիմագիծն ավելի է ճշգրտվում ուսական առաջին հեղափոխության տարիներին՝ ստանալով որոշ ընդդիմադիր շեշտադրություն: Դրան նպաստում են հայ-ադրբեջանական ընդհարումները, որոնց իսկական հեղինակին «Մուրճը» ուղղակիորեն մատնացույց է անում՝ օգտվելով խոսքի ազատության, հեղափոխությամբ նվաճված նվազագույն ազատությունից: «Արիւնահեղ անցքերի գլխաւոր պատճառը,~ ասել է Լ. Սարգսյանը,~ իմ խոր համոզմամբ կառավարչական պաշտոնեաների բռնած դիրքն է, նրա թոյլատրութիւնը...» (1906, թիվ 2):

1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը ևս «Մուրճ» ամսագիրը գնահատում է սթափ հաշվեկշռով և ուշագրավ զուգահեռով ճորտատիրական ռեֆորմի հետ. եթե Ղրիմի պատերազմը ցուցադրեց

Ռուսաստանի ոստիկանական բյուրոկրատական վարչակարգի ամբողջ փտածուլթյունը և հրամայական դարձրեց ռեֆորմը, ապա ռուս-ճապոնական պատերազմը հասունացրեց հոկտեմբերյան մանիֆեստը: Նոր գինին չի կարելի լցնել հին, նեխած տկի մեջ, եզրակացնում է խմբագիրը՝ հորդորելով արմատական ռեֆորմների անցկացումը և սահմանադրական կարգերի հաստատումը Ռուսաստանում: Ցարական կառավարութայն վերակառուցման խաղերը ի դեմս բուլիգինյան դեմայի գնահատելով որպես «պառլամենտարիզմի բիւրօկրատական վիժմունք»՝ «Մուրճը» մանիֆեստը համարում է հեղափոխութայն առաջին լուրջ հաղթանակ, որին պետք է հաջորդի երկրորդը՝ Սահմանադիր ժողովը: Պատահական չպետք է համարել, որ իր քաղաքական դավանանքը պաշտպանելու համար Լ. Սարգսյանը դիմում է Պլեխանովի օգնութայնը, նրա խոսքերով և փաստարկներով մերժում բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիալիստականի վերածելու բոլշևիկյան տեսակետը: «Մուրճը» կանգնած է գինված ապստամբութայն հակառակորդների բանակում և իր տեսակետը դարձյալ ամրապնդում է Պլեխանովի հեղինակավոր խոսքերով, թե գինված ապստամբութայն կոչը տակտիկական խենթություն է, ուղղակի հանցանք հեղափոխութայն առջև: Այս իսկ պատճառով Մոսկվայի գինված ապստամբությունը Լ. Սարգսյանը համարում է ի սկզբանե պարտութայն դատապարտված և հայտարարում. «Զինուած ապստամբութիւնը և քաղաքական գործադուլների փորձերը ցոյց տուեցին այդ միջոցների դրականութեան ամբողջ ուսուպիլմը»: Այս կամ այն խմբի, դասակարգի եզակի ջանքերով մղած հեղափոխությունները, նրա նկատումով, միշտ անհաջող վախճան են ունենում: Խմբագրի քաղաքական մանիֆեստն է՝ «պրօգրեսիւ բոլոր ուժերի դաշնակցութիւն՝ սահմանադրական կարգերը Ռուսաստանում հաստատելու նպատակով» (1906, թիվ 1):

Հատկանշական է, որ «Մուրճի» խմբագիրն իրեն հայտարարում է անկախ բեռնշտայնական և գերմանական մամուլից արտատպում էլ. Բեռնշտայնի «Ընդհանուր քաղաքական գործադուլը և յեղափոխական ռոմանտիզմ» հոդվածը (1906, թիվ 1), որտեղ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատը ռուսական հեղափոխութայն փորձը այլ երկրների համար հայտարարում է անընդունելի: Նրա տեսակետը՝ թե պառլամենտարիզմը ամենաուղիղ միջոցն է առանց արյունահե-

ղուլթյան հեղաշրջում առաջացնելու, միանգամայն համերաշխ է Լ. Սարգսյանի հայացքներին: Իր վարած գիծը ամրապնդելու համար «Մուրճի» խմբագիրը վկայակոչում է եվրոպական աչքի ընկնող սոցիալիստների կարծիքը, որոնք նույնպես մերժում են ռուսական հեղափոխության միջազգային նշանակությունը:

«Մուրճի» 1907 թ. թիվ 1-ը իր ճակատին կրում է Դարվինի և Մարքսի նկարները՝ էնգելսի այն նշանավոր խոսքերով հիմնավորված, թե, ինչպես որ Դարվինը գտել է օրգանական կյանքի զարգացման օրենքը, այնպես էլ Մարքսը գտել է մարդկային կյանքի զարգացման օրենքը: Այդ օրենքը, ըստ Սարգսյանի, երկու դեպքում էլ կրում է էվոլյուցիա անունը: Մարքսիզմի տեսությունը ընթերցողներին ծանոթացնելու խնդիրը ամսագրի 12 համարներում իր ուսերին է առնում սպեցիֆիկ Բախչի Իշխանյանը, որի ելույթները խստագույնս քննադատվում են բոլշևիկյան մամուլում՝ մարքսիզմի ռեկվիզիտիստական և մակերեսային մեկնաբանման մեղադրանքով: Անկախ ուղղության և օբյեկտիվիզմի հակված «Մուրճի» խմբագիրը ամբիոն է տրամադրում նաև Ստ. Շահումյանին՝ տպագրելով նրա «Դասակարգերը ժամանակակից եւրոպական հասարակութեան մէջ» հոդվածը (1905, թիվ 6), որի հարցադրումները փաստորեն հակադրված են ամսագրի նախընտրելի քաղաքական ուղեգծին՝ փարված դասակարգային համերաշխության իդեալին:

Նոր «Մուրճի» քաղաքական դիմագիծը բնութագրելու համար ուշագրավ են նրա էջերում դաշնակցության սուր քննադատության փաստերը: «Մօտիկ անցեալից» վերնագրված և «Անկախ» ստորագրված հոդվածում խմբագիրը փորձում է հիմնավորել իր հեռացումը նորաստեղծ կուսակցությունից և քաղաքական անկախությունը նախընտրելու հիմնավորում գտնել: Ընկնելով ծայրահեղության մեջ և մոտիկ անցյալի նշանավոր գործիչներ Բաֆֆուն, Պատկանյանին, Գր. Արծրունուն, Խրիմյան Հայրիկին դիտելով իբրև դաշնակցության գաղափարական և հոգևոր ստնտուլ՝ Լ. Սարգսյանը նրանց մեղադրում է ժողովրդին ի վեճ կոչելու և «մասսայական դոնկիխոտություն» մղելու համար, երբ սերմանված քամիներից կարելի էր միայն ոչնչացնող մորիկներ հնձել... Քննադատելով իրօրյա անպտուղ «ռոմանտիզմի» կրողներին՝ դաշնակցականներին, «Մուրճի» խմբագիրը կարծում է, որ հարկավոր էր շարունակել 60-ական

Թվականներին սկսած վերածնունդի դանդաղ, սակայն հաստատ ճանապարհը, որը տնտեսական բարգավաճում և մտավոր հաղթանակ կբերեր հային խաղաղ ճանապարհով և ոչ թե գրկել «արկածալի, արիտենոտ անհայտը, հմայուած նրա շլացնող, խաբուսիկ մօտիկութիւնից» (1906, Թիվ 1): Այսպիսով՝ Լ. Սարգսյանը դաշնակցութեանը քննադատում է իր դավանանքի՝ ռեֆորմիզմի մեկնարկից: «Ազգային կառավարութիւն» հոգւածաշարում ներկայացված է դաշնակցական կոմիտեների գործունեութիւնը տեղերում, որոնք հավակնում էին ազգային կառավարութեան: Այլևայլ թերթերից՝ «Մշակ», «Հովիւ», «Կեանք», «Աշխատանք», «Նոր խօսք», «Կայծ», Լ. Սարգսյանը արտատպութիւններ է կատարում դաշնակցութեան հասցին քննադատական ելույթներով, որոնցից յուրաքանչյուրը թեև իր բառապաշարն ուներ, բայց նույն նպատակին էր հետամուտ՝ դաշնակցութեանը հարվածելուն:

Լ. Սարգսյանը ինքնադիմանկարային մի առանձին հոգւածով (1906, Թիվ 8) բացատրում է դաշնակցութիւնից իր կապերը խզելու պատճառները, որից երևում է, որ հենց սկզբից կուսակցութեան ներսում ձևավորվում է երկու մոտեցում. մեկը՝ Լ. Սարգսյանի գլխավորութեամբ, ելնում էր Արեւմտեան Հայաստանի առանձնահատկութիւնները խորապէս ուսումնասիրելու և ըստ այդմ նրա ապագան որոշելու անհրաժեշտութիւնից, իսկ մյուսը բալկանեան ժողովուրդների ազատագրութեան նույնատիպ շաբլոնով ոգևորված՝ նախընտրում էր հայդուկային և ահաբեկող պայքարի ուղին: 1892 թ. առաջին ընդհանուր ժողովում հաղթում է երկրորդ թեւը: Լ. Սարգսյանը հեռանում է՝ դեմ լինելով նաև կուսակցութեան ապակենտրոնացմանը և «սոցիալիզմ» եզրույթի ներմուծմանը ծրագրի մեջ, որը, նրա կարծիքով, թուրքական վարչակարգի դեմ քաղաքական կռիւում տեղ չպետք է ունենար:

«Մուրճի» հին և նոր շրջանների սահմանագիծը, ասես, ջնջվում է, երբ ամսագիրն ընթերցում ես իբրև գրական հանդես: Նույն հեղինակային կորիզը դեմոկրատական շեշտված բնութագիր է բերում պարբերականին իր գոյութեան ողջ ընթացքում: Առնականանալով հին «Մուրճի» էջերում՝ Հովհ. Թումանյանն արդեն նվաճել էր գրական պառնասը, և նրա ստորագրութիւնն էլ փառք ու պատիվ էր նրա երկերը հրապարակող ամսագրի համար: «Անիծած հարսը»,

«Փարվանա», «Սասունցի Դավիթ», «Դեպի անհունը», «Թմկաբերդի առումը» և այլ ստեղծագործություններ նոր «Մուրճը» զարդարող էջերն են:

Ամսագրի գրական վաստակի պատկառելի բաժինն են կազմում պոետական մյուս հսկայի՝ Ավ. Իսահակյանի մոտ ութ տասնյակի հասնող բանաստեղծությունները: «Մուրճի» էջերից առաջին անգամ հնչեցին և անմիջապես մեծ ժողովրդականություն ստացան «Է՜յ, կանաչ ախպեր», «Սիրեցի, յարս տարան», «Ես որ մեռնիմ», «Դարդը սրտիս, աղքատ ու խեղճ», «Արագի ափին բոստանս լինի», «Օտար, ամայի ճամփեքի վրա» և այլ երգեր:

Ավ. Ծատուրյանի գրիչը պայքարի կոչ է դառնում նոր դարասկզբին և հնչում «Մուրճի» էջերից՝ իր նախասիրած պարբերականի դեմոկրատական բնութագրին նոր շեշտեր ավելացնելով: Լ. Մանվելյանը հանդես է գալիս բանաստեղծություններով և դրամատիկական ստեղծագործություններով:

«Մուրճի» գրական բաժինը պոետական նոր խոսքով հարստացրին Հովհ. Հովհաննիսյանը և Վ. Տերյանը: Վ. Միրաքյանը հանդես եկավ «Լավարի որսը» բարձրարժեք պոեմով:

«Մուրճի» արձակի բաժինն ավելի ցայտուն է արտահայտում դարասկզբի գրական տարամետ հոսանքների ներթափանցումը, երբ քննադատական ռեալիզմի առաջատար ուղղության հետ հարևանություն էին անում ուշացած ռոմանտիզմի ու սիմվոլիզմի: Ամսագրին աշխատակցող նոր հեղինակներն արձակի բաժնում ավելի շատ են: Այդպիսիք են Շիրվանզադեի «Արտիստը» պատմվածքը, Լ. Շանթի «Ուրիշի համար» դրաման, Վրթ. Փափազյանի «Պատկերներ դյուղից» շարքը:

«Մուրճում» նոր անուն էին արևմտահայ նորավեպի աչքի ընկնող վարպետներից Լ. Բաշալյանը և Առանձարը, որոնց աշխատակցությունը վկայում է նաև հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածների հոգևոր կապերն ամրապնդելու խմբագրություն ջանքերի մասին: Թշկատինցին հանդես եկավ «Զալըմ տղան» դրամայով:

«Մուրճի» գրական կապիտալի պատկառելի բաժինն է կազմում Ավ. Ահարոնյանի ստեղծագործությունը՝ «Մրրկի սուրբը», «Լուսնայուն» վեպերը, բազմաթիվ պատմվածքներ և գրաքննադատական

հողվածներ: Խմբագրի հետ կուսակցական հողի վրա բախման հետևանքով Ահարոնյանի աշխատակցությունը, սակայն, ընդհատվեց կես ճանապարհին:

Հայ մշակույթին մատուցած նոր «Մուրճի» աչքի ընկնող ծառայություններից մեկն էլ Հայ թարգմանական գրականությունը բերած մեծ նպաստն է: Այստեղ պատկառելի բաժին են կազմում ուղևորական հոդվածների գործերը: Հարկ է նշել, որ ամսագրի էջերում ցարական ինքնակալական կարգերի սուր քննադատություն ծավալելով հանդերձ՝ նոր «Մուրճը» հնի նման, ուներ ուղևորական ցայտուն կողմնորոշում, գիտակցում էր Ռուսաստանի բախտորոշ դերը Հայ ժողովրդի ճակատագրի համար, որով ապահովված էր տեսնում Անդրկովկասի ինչպես տնտեսական, այնպես էլ մշակութային անշեղ զարգացումը մեծ ժողովրդի պարզած հովանու տակ: Վրաստանը Ռուսաստանին միանալու 100-ամյակի առթիվ «Մուրճը» գրում էր, որ այդ ակտով բացվեց «այն ճանապարհը, որով մեր երկիրը պիտի մոտենար քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնակից լիներ նրա բարեքներին, որոնց հասել էր առաջագէժ մարդկությունը եւրոպայում» (1901, թիվ 2):

Ռուս գրականության գոհարներին Հայ ընթերցողին ծանոթացնելու գործում մեծ երախտիք ունի հատկապես Ալ. Ծատուրյանը: Մ. Լերմոնտովի, Ն. Նեկրասովի, Պեչչեևի, Նիկիտինի բանաստեղծությունների նրա թարգմանությունները աչքի են ընկնում գեղարվեստական բարձր մակարդակով:

«Մուրճի» միջոցով Հայ ընթերցողը ծանոթացավ Գորկու պատմվածքներին, Ջեխովի «Թշնամիներ», «Գեղեցկուհիները», «Ճաշորդներ» ստեղծագործություններին: «Մուրճի» հավելվածային հրատարակությունը ամփոփեցին Ալ. Յուզին-Սումբատովի «Դավաճանություն» դրաման, Լ. Տոլստոյի «Հարություն» և Ի. Տուրգենևի «Օրամուտին» վեպերը: Որպես կանոն՝ թարգմանությունները զուգորդվում են ուղևորական գրողներին մեծարող հողվածներով՝ մշտապես խնդրել ունենալով մեծ գրականության օրինակով գծել Հայ գրականության զարգացման նախընտրելի ուղին՝ ուսուցիչի լայն ու համապարփակ հունով:

Արևմտյան դասական գրականությունն ամսագրում ներկայացված է Զ. Բայրոնի բանաստեղծություններով (տաղանդավոր

Թարգմանիչ Հովհ. Մասեհյանի Թարգմանությունը), Զ. Դիկկենսի, Զ. Մորիերի, Ալ. Դոգելի, Հ. Բորդոյի, Վոլտերի, Մոպսսանի, Ա. Ֆրանսի, Հ. Իբսենի, Մ. Մետերլինկի, Գ. Հաուստմանի և այլ հեղինակների երկերով, ընդհանուր առմամբ մոտ 50 հեղինակի 70-ից ավելի ստեղծագործություններով:

Հայ գրականության զարգացմանը «Մուրճի» բերած նպաստը պայմանավորված է նաև ամսագրի էջերում հայ գրական քննադատության լայն ծավալումով, որը իբրև գիտության ճյուղ, իր ձևավորման շրջանն էր ապրում: Այստեղ առաջինը պետք է նշել վաղամեռիկ տաղանդավոր քննադատ Վ. Նալբանդյանի անունը, որի հոդվածաշարը՝ նվիրված նորվեգական հանճարեղ գրող Հ. Իբսենին, ոչ միայն մենագրական ընդգրկումով ներկայացնում է անարդար կարգերի դեմ ընդվզող գրողի ստեղծագործական բերքը, այլև վարում է այն հողը, որի վրա պիտի աճեր ու պտղաբերեր հայ նոր գրականությունը:

Զի կարելի է նաև արևմտահայ գրողներին նվիրված «Մուրճի» հրապարակած հոդվածաշարը, որի միջոցով արևելահայ ընթերցողը ծանոթացավ Մ. Մամուրյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Ս. Տյուսաբի, Մ. Պեչիկթաշլյանի, Պ. Դուրյանի, Հ. Պարոնյանի և այլոց կյանքին ու գրական վաստակին: Այդ հոդվածները չի կարելի կարդալ առանց ակնածանքի՝ իբրև արևելահայերի առաջին գնահատանքի խոսք արևմտահայ գրական երախտավորների մասին՝ թելադրված մի ազգ, մի միասնական մշակույթ հավատամքով (դրանց մի մասի հեղինակը Լեոն է):

Հիշատակության արժանի են Կ. Կուսիկյանի հոդվածները՝ նվիրված Ստ. Նազարյանին և Մ. Նալբանդյանին, որոնց ջանքերով քննադատը կենդանացած է տեսնում 50–60-ական թվականների հայ կյանքը: «Հոգևոր դարնան առաջին գուշակների» պայքարի էստաֆետը նա ուզում է տեսնել նոր սերունդների ձեռքին, որպեսզի ամբողջանա ազգային շինության նրանց սկսած շինարարությունը: Ուշագրավ է, որ Ստ. Նազարյանին նվիրված հոդվածը վերնագրված է «Ռուսահայ հրապարակախոսության նահապետը» (1902, թիվ 1), իսկ Մ. Նալբանդյանին նվիրվածը՝ «Մարտնչող հրապարակախոսը» (1906, թիվ 1): «Հյուսիսսփայլով» միավորված նրանց բեղմնավոր ջանքերը քննադատի գրչի տակ ստանում են արժանի գնահատա-

կան, մեկը՝ որպես «մեր առաջադիմութեան աւագ դրօշակակիր, ռուսահայերի հրապարակախոսութեան նահապետ», իսկ մյուսը՝ որպես «ժողովրդական տրիբուն»։ Կ. Կուսիկյանի բնութագրումը Նալբանդյանի «մեծագործութեան» մասին կարող է առանց սրբաբանական կրկնվել այսօր. «Թէ՛ դրականութեան և թէ՛ կեանքի մէջ նա մի ժողովրդավար է, անվեհեր դրօշակակիր լաւագոյն իդէալների, ազատ մտքի և նորոգութեան քաջամարտիկ ախոեան։ Նա մի խնկելի մշակ է, որ նուիրեց իր ձիրքերը, իր բորբոքուն հոգին, իր եռուն կեանքը ազգային առաջադիմութեան վեհ գործին»։

«Մուրճը» ուներ «Գեղարուեստի աշխարհից» խորագրով բաժինը, որը մեծապես նպաստեց հայ ընթերցողների մեջ գեղարվեստական ճաշակ դաստիարակելու գործին, խթանեց հայոց թատրոնի զարգացմանը, սատար եղավ Կարա-Մուրզայի և Կոմիտասի ջանքերին, որոնք իրենց նվիրել էին հայ ժողովրդական երգի փրկութեան առաքելութեանը, ուշադրութեամբ հրավիրեց Թ. Թորամանյանի՝ հայ ճարտարապետութեան զարգացման նորօրյա ուղին մատնանշող արժեքավոր նախագծումներին և այլն։

Ամսագիրը հարստացնում էր «Գիտական աշխարհից» բաժինը՝ ժողովրդականացնելով գիտութեան նվաճումները։ Նորութիւն էր «Պարբերական հրատարակութիւններ» բաժինը, որտեղ ի մի էին բերվում օտար և հայրենական մամուլում սփռված հետաքրքիր նորութիւններն ու տեղեկութիւնները, համառոտ տեսութիւններ նվիրվում այս կամ այն պարբերականին, լուր տալիս պարբերականն որ հրատարակութիւնների վերաբերյալ։

Նոր «Մուրճին» ևս բաժին ընկավ հին «Մուրճի» տխուր վախճանը. նյութական սղութեան պատճառով այն դադարեց 1907 թ. թիվ 4-ից։

«ԱՇԽԱՏԱՆՔ» (1906–1907) ԵՎ «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ» (1907)

Մասնագիտութեամբ գյուղատնտես, ականավոր հրապարակախոս Աշոտ Աթանասյանը 1906 թ. հունվարից մինչև 1907 թ. փետրվար թիֆլիսում հրատարակել է «Աշխատանք» երկշաբաթաթերթը, իսկ 1907 թ. փետրվարի 10-ից վերահրատարակել է այն «Նոր աշխա-

տանք» վերնագրով: «Նոր աշխատանքը» ստորագրել է կինը՝ Վերգի-
նե Աթանասյանը, սակայն թերթի փաստական խմբագիրը եղել է
Աշոտ Աթանասյանը:

«Աշխատանք» թերթի համար որպես բնաբան ընտրված են
«Հող», «Ազատութիւն», «Իրաւունք», «Դպրոց» բառերը, որոնք զե-
տեղված են շապկանկարի վրա պատկերված դրոշի չորս անկյուննե-
րում: Իսկ «Նոր աշխատանքի» շապկանկարում դրոշի փոխարեն
պատկերված են գութաններ:

Աշոտ Աթանասյանը¹ ծնվել է 1870 թվականին Երևանում՝ հա-
սարակական գործիչ, ուսուցիչ Նահապետ Աթանասյանի ընտանի-
քում: Սովորել է Երևանի թեմական դպրոցում, ապա ռուսական
գիմնազիայում: Բարձրագույն կրթութիւնն ստացել է Գերմանիա-
յում: 1894 թ. Լայպցիգի համալսարանին կից գյուղատնտեսական
ինստիտուտն ավարտելուց հետո նա 1895 թ. վերադարձել է Անդր-
կովկաս և պաշտոնավարել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում:

1907 թ. Աշոտ Աթանասյանը Թիֆլիսում հիմնադրել և խմբագրել
է հայերեն առաջին մասնագիտական «Գիւղատնտես» երկշաբաթա-
թերթը: Նա միաժամանակ վարել է հասարակական լայն գործունեութի-
ւուն: Եղել է «Կովկասի հայ գյուղատնտեսական ընկերութիւն» պա-
տասխանատու քարտուղարը: Նրա անմիջական մասնակցութեամբ և
օժանդակութեամբ Աստվածատուր Երիցյանը 1906 թ. Թիֆլիսում հրա-
տարակել է «Խաթաբալա» հայտնի երգիծական թերթը: Այստեղ աչքի
են ընկել Աթանասյանի սոցիալական ու քաղաքական թեմաներով
գրված ֆելիետոնները: Ժամանակակիցները բարձր են գնահատել նրա
տաղանդը: Նա համարվել է ռուսահայ դեմոկրատական երգիծական
ժուռնալիստիկայի ամենաականավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

1914–1915 թթ. լույս է տեսել 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական
պատերազմի մասնակից հայ զեներալների կենսագրականներին
նվիրված նրա հատորների շարքը: Ուշագրավ են հայ զեներալների,
հրապարակախոսների, մտավորականների մասին նրա տպագիր և ան-
տիպ հուշերը, «Հայոց թատրոնի պատմութիւնը» ուսումնասիրութի-
ւունը: Աշոտ Աթանասյանը գրել է նաև երկու պիես («Ջրվեժ» և
«Մելիքի տղան»):

---

¹ Աշոտ Աթանասյանի կենսագրական տվյալներ վերցված են Ս. Թ. Իշխանյանի
«Հայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից» գրքից (Ե., 1962, էջ 16–49):

Խորհրդային իշխանության տարիներին նա աշխատել է Հայաստանի հողփողկոմատում և հրատարակել մասնագիտական բազմաթիվ գրքեր, իսկ կյանքի վերջին տարիներին գրել է ինքնակենսագրական նոթեր, որոնք այսօր էլ կարող են օգտակար լինել պատմաբաններին ու բանասերներին:

Աչոտ Աթանասյանը մահացել է 1941 թվականին, Երևանում:

Աթանասյանի «Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» պարբերականներին աշխատակցել են ժամանակի գրեթե բոլոր լուսամիտ գործիչները (Մ. Բադալյան, Խ. Սամվելյան, Գ. Տեր-Գրիգորյան, Ղ. Տեր-Գրիգորյան, Հ. Պիշիկյան, Գ. Սինանյան, Ա. Բուդուղյան, Ատրպետ, Վրթ. Փափազյան, Հ. Հակոբյան, Ղ. Աղայան, Աթ. Խնկոյան, Սիմակ, Ա. Գուլոյան և ուրիշներ):

Թերթերի շապկանկարները պատրաստել և ձևավորման աշխատանքները կատարել է հայտնի նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը:

«Աշխատանք» թերթի նյութերը գետնելված են հետևյալ բաժիններում. «Գիւղատնտեսութիւն», «Գաւառ», «Դպրոց», «Առողջապահութիւն», «Գիր և Գիրք», «Մամուլի շուրջը», «Ներքին լուրեր», «Հայտարարութիւններ», «Հարց և պատասխան» և այլն:

«Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» երկաթբաժարթերթերը լայն տարածում են գտել հատկապես գավառներում: «Աշխատանք» թերթը մոտ ք 416 գյուղ և գավառական քաղաքներ: Բաժանորդների ընդհանուր թիվը հասել է 686-ի: Խմբագրություն իր բաժանորդներին ձրաբար ուղարկել է գյուղատնտեսական գիտամատչելի գրքույկներ («Ամենալավ վարը», «Թանկագին բույսերի թշնամիները և նրանց դեմ կռիւլու միջոցները» և այլն):

Աթանասյանի պարբերականներում քննարկվել են համառոտական հեղափոխական շարժումներին, հողի համայնական սեփականությանը, Պետական դոմային, ազգամիջյան կռիւներին, գյուղատնտեսությանը, մշակութային կյանքին վերաբերող հարցեր:

Ռուսաստանի քաղաքներում բռնկված հեղափոխական շարժումները, ինչպես և դեկտեմբերյան գիւնված ապստամբությունը մանրամասն լուսաբանվել են Աթանասյանի պարբերականներում:

«Աշխատանքը» դիմելով հայ երիտասարդությանը, հորդորել է նրան` չհապաղել, չկորցնել պատեհ առիթը, ռուս գյուղացու և բանվորի հետ միասին մասնակցել հեղափոխական շարժումներին:

Աթանասյանի թերթերը լավատեսական տրամադրություններով են համակել ընթերցողներին՝ հավատացնելով նրանց, որ հեղափոխությունը ավարտվելու է հաղթանակով, քանի որ շարժումներին մասնակցում է նաև զորքը: «Եւ միապետութիւնը... ժամ առ ժամ, գրում է թերթը, մօտենում է այն անդունդին, որից փրկութիւն չկա» (1906, թիվ 21):

«Սոցիալիզմը և հողային հարցը», «Ազատութիւն և հող», «Ազատութեան գաղափարը», «Զընդհատուող յեղափոխութիւն» և այլ հոդվածներում զարգացվել է այն միտքը, թե մարդկության երջանիկ ապագան կերտվելու է սոցիալիստական հասարակարգում, այնտեղ իրականացվելու են համայնական աշխատանք և համայնական վայելում:

«Գաւառ» խորագրի տակ տպագրված նյութերը պատմում են գյուղական վաշխառուների անիրավությունների մասին: Դրանցում կոչ է արվում գյուղացիներին՝ «արթնանալ մորիէսոյան քնից», ձեռքերն առնել օրենքն ու իրավունքը և ասպարեզից դուրս քշել բոլոր տեսակի հարստահարողներին:

Աթանասյանի թերթերում ուշադրության են արժանացել հողային հարաբերություններին վերաբերող հարցերը:

«Աշխատանք» թերթի առաջին տարվա առաջին համարում տպագրված են «Համառուսական գյուղացիական միություն» 2-րդ համագումարի որոշումները, որոնցով պահանջվում են հողը դարձնել ամբողջ ժողովրդի սեփականությունը, թույլ տալ հողից օգտվելու նրանց, ովքեր աշխատում են հողի վրա և այլն: Տպագրվել է միության հայտարարությունը, որտեղ ասված է, որ եթե գյուղացիության պահանջը չկատարվի, ապա կհայտարարվի ընդհանուր գործադուլ, որին կմասնակցի նաև բանվոր դասակարգը:

«Միություն» որոշումների տպագրության և հատկապես «Հողը պէտք է պատկանի նրան, ով այն մշակում է» կոչի համար խմբագիրը հետապնդվել է կառավարության կողմից և որոշ ժամանակով բանտարկվել Մետեխի բանտում:

«Աշխատանքը» առաջնորդ ընդունելով «Հող և ազատութիւն» նշանաբանը, պայքարել է «Ողջ ժողովրդին, ողջ ազատութեան հետ անբաժան» գաղափարի իրականացման համար:

Աշոտ Աթանասյանի «Նոր աշխատանք» թերթում ավելի սուր են առաջադրվել քաղաքական պայքարի և քաղաքական ազատութ-յունների հարցերը: Այստեղ «Հող և ազատութիւն» նշանաբանը ստանում է «Նախ ազատութիւն և ապա՝ հող» ձևակերպումը: Այն տեսակետն է արտահայտվել, թե հողային հարցը կլուծվի և տնտե-սական հարաբերութիւններն կբարելավվեն այն ժամանակ, երբ «Կփոխվեն հասարակական ժամանակակից կարգերը՝ վերից դէպի վար, երբ ողջ պետութեան մէջ կթագաւորեն համայնակեցութեան, սոցիալիզմի արդար օրէնքները» (1907, թիվ 6):

«Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» թերթերում պաշտպանվել է գյուղական համայնքի միջոցով սոցիալիզմին անցնելու գաղափա-րը: «Հողային հարցը Ռուսաստանում», «Ճորտութեան վերացումը», «Համայնական հողատիրութիւն» և այլ հոդվածներում զարգացվել է այն միտքը, թե մասնավոր հողատիրութեան վերացումից հետո պետք է ստեղծվի համայնական հողատիրութիւն: Աշոտ Աթանաս-յանի թերթերը արտահայտելով այն կարծիքը, թե «Գյուղացիական համայնքի հիման վրայ պետք է կառուցուի համայնական հողատի-րութիւնը», կոչ են արել գյուղացիութեանը՝ «չթողնե՛նք, որ քայքա-յուի համայնքը, աւելի զարգացնե՛նք և արդար հիմքերի վրայ դնե՛նք այն» (1906, թիվ 41):

«Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» թերթերում բազմաթիվ էջեր հատկացվել են երկրում առաջին անգամ կազմակերպվող ներկայա-ցուցչական օրգանի՝ Պետական դոմայի ընտրութիւնների լուսա-բանմանը: Թերթերը ոչ մի լավ բան չէին սպասում Դոմայից, բայց և չէին էլ պաշտպանում Դոման բոյկոտի ենթարկելու տեսակետը:

Քննադատաբար անդրադառնալով Դոմայի գործունեութեանը՝ Աշոտ Աթանասյանի թերթերը նկատում են, որ այն ոչինչ չտվեց ժո-ղովրդին, բացի ահաբեկելուց: Թերթի եզրակացութիւնը մեկն է. «Եթէ կառավարութիւնը հրաժարվում է կամովին ժողովրդին տալ նրա ուղածը, ապա դրա համար կա մի այլ ուղի՝ ժողովրդի բռնի ուժը...» (1906, թիվ 17):

«Նոր աշխատանքը» մանրամասն լուսաբանել է սոցիալ-դեմոկ-րատական կուսակցութիւնից ընտրված պատգամավորների քաղա-քական հայացքները, համակրանքով խոսել նրանց նախընտրած նպատակների ու խնդիրների մասին:

«Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» թերթերը լինելով քաղաքական պարբերականներ՝ արձագանքել են ժամանակի գերթե բոլոր քաղաքական իրադարձություններին, այդ թվում և Անդրկովկասում բռնկված ազգամիջյան կռիվներին: Թերթի մի շարք հրապարակախոսական հոդվածներում քննադատվել է ցարիզմի ազգային քաղաքականությունը: Այն տեսակետն է պաշտպանվել, թե ցարական կառավարությունն ազգամիջյան կռիվները հրահրում է ժողովրդի ուշադրությունը հեղափոխական շարժումներից շեղելու համար:

Ա. Աթանասյանի թերթերի էջերը հարուստ են գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններով: Արձակ և չափածո գործերում իրենց արտահայտությունն են գտել աշխատավոր գյուղացու առօրյա հոգսերը, սոցիալական, քաղաքական անազատ կյանքը, ժողովրդի մեջ, հատկապես գյուղական վայրերում իշխող տգիտությունն ու նրա վնասաբեր հետևանքները: Թերթերում տպագրվել են Ատրպետը, Ղ. Աղայանը, Սեյրին (Ա. Գուլոյան), Զավախեցին (Ղ. Տեր-Գրիգորյան), Սիմակը (Սիմակ Սահակյան), Հ. Հակոբյանը (Պրոլետար), Մ. Բագրատունին, Վ. Սարգսյանը (Վարոս), Ա. Զանյանը և ուրիշներ: Այստեղ է տպագրվել Վ. Փափագյանի «Հողի աշխատավորը» պատմվածքը (1906, թիվ 1–4), որում իրական գույներով ներկայացված են գյուղական կյանքի թշվառ պատկերները: Պատմվածքի հերոս գյուղացի Թևոսը պարզ գիտակցում էր, որ հողը պատկանում է նրան, ով մշակում է, ով նրա վրա աշխատում է, քրտինք է թափում: Սակայն իրականում, ինչպես նա է ասում՝ «հողի տէրը նա է, ով ոյժ ունի, ունի նաև զարնող ձեռք» (1906, թիվ 4):

Գյուղի զոռքաների, գյուղական տանուտերերի՝ ավագակ-սրիկաների անիրավ, խարդախ գործերի մասին են պատմում Մ. Բագրատունու ստեղծագործությունները: Նրա «Գլավնի» վիպակը, որ շարունակաբար տպագրվել է «Աշխատանք» թերթի 1906 թիվ 13–17 համարներում, քննադատական խոսք է՝ ուղղված գյուղերում գլխավոր ընտրելու կարգի դեմ:

Ս. Սահակյանի («Հնձուորին»), Զավախեցու («Պապս» և այլն) և ուրիշների պատմվածքները սրտաճմլիկ պատմություններ են տգիտության գոհ դարձած անմեղ դեռահասների, գյուղի աշխատավորության չարքաշ կյանքի մասին:

Ուշագրավ են չափածո ստեղծագործությունները, որոնք համակված են հեղափոխական տրամադրություններով: «Պրոլետար» ստորագրությամբ տպագրված Հակոբ Հակոբյանի բանաստեղծությունները առաջին անգամ տպագրվել են «Աշխատանք» թերթում: Հակոբ Հակոբյանը գնահատվել է որպես հայ պրոլետարական գրականության հիմնադիր:

Գյուղացու չարքաշ կյանքի երգն են երգում բանաստեղծներ Ղ. Աղայանը, Աթ. Խնկոյանը, Սեյրին, Ս. Սաֆարյանը և ուրիշներ:

Ուշագրություն են արժանի Աշ. Աթանասյանի (Սալ-Ման և այլ ծածկանուններով) տպագրված ֆելիետոնները: Օգտագործելով երգիծանքը՝ խմբագիրը կարողանում է համարձակ քննադատական խոսք ասել իշխանավորների ու կառավարության հասցեին:

Թերթերում օգտագործված է երգիծանքի նոր ձև՝ «Բառարան» վերնագրով, որը հնարավորություն է տվել բնութագրելու յուրաքանչյուր դասակարգի բուն էությունը: Այսպես. «Գիւղացի-գիւղում ապրող մի կենդանի, որին ամէն բանից զրկել են, սխալմամբ թողնելով միայն եղջիւրները», կամ «Բանուոր-խստիւ արգելւած դերանուն մի գոյականի, որին վճռւած է կախաղան բարձրացնել Պետական դումայում»:

Ա. Աթանասյանի «Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» պարբերականները պայքարի դրոշ են բարձրացրել կալվածատիրական սեփականության, ինքնակալական կարգերի, ցարական բյուրոկրատիայի դեմ:

Պարզ է՝ նման պարբերականները երկար կյանք չէին կարող ունենալ: «Աշխատանքը» գոյատևել է ընդամենը մեկ տարի, «Նոր աշխատանքը»՝ կես տարի: Երկու պարբերականներն էլ արգելվել են գրաքննության կողմից քաղաքական համարձակ ելույթների համար: Սակայն կառավարության նման հետապնդումները Աշոտ Աթանասյանին չեն ահաբեկել, նա ցած չի դրել իր գրիչը և անվարան շարունակել է իր գործը: 1907–1908 թվականներին նա հրատարակել է «Անկախ մամուլ» ժողովրդական, հասարակական, քաղաքական և գրական օրաթերթը:

«ԸՆԿԵՐ» (1906–1914)

«Ընկեր» հասարակական, գրական շաբաթաթերթը լույս է տեսել 1906–1914 թվականներին, Թիֆլիսում, Սեդրակ Թառայանի խմբագրությամբ:

Գրող, դրամատուրգ, գրականագետ, հասարակական գործիչ Սեդրակ Թառայանը ծնվել է 1826 թ., Շամախիում: Ավարտել է ծննդավայրի գերմանական միսիոներական դպրոցը, ապա փոխադրվել Գերմանիա, սովորել Լայպցիգի համալսարանում: Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան ստանալուց հետո հաստատվել է Թիֆլիսում: Այստեղ նա աշխատակցել է «Մուրճ», «Մշակ», «Տարազ», «Աղբյուր» և այլ պարբերականների: Առանձին գրքերով լույս է ընծայել «Ներկու վեպիկներ և մի քանի ոտանավորներ» (1887), «Ընտանիքի կյանքը» (1889), «Թաքնված կայծեր» (1903) գործերը: 1903 թ. Պետերբուրգում լույս է տեսել նրա «Բանաստեղծ իդեալիստ Շիլլեր» երկհատոր պատկերազարդ աշխատությունը: Գրել է դրամաներ («Արշալույս», «Ազրայիլ», «Սոկրատ» և այլն), հրատարակել է «Ընտանիք» գրքույկը¹:

Սեդրակ Թառայանի թերթի պատգամն էր՝ «Ըմբռնիր, սիրիւր, ստեղծագործիր»: «Ըմբռնում, սէր, ստեղծագործում,~ գրված է այնտեղ,~ որն կազմում է «Ընկերի» և ամբողջ ընկերական մարդկությունն միակ անփոխարինելի նշանաբանը, որից դուրս փրկություն չկա մարդկային ցեղի համար» (1910, թիվ 1): Որքան էլ Ս. Թառայանը գիտակցում է, որ կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով ավելի են սրվում ներհակ դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև եղած հակասությունները, որ կապիտալի աշխարհում պրոլետարիատը «ծախում է իր ձեռքերը գործարանատէրերին», իսկ կապիտալիստն «ունի նուրբ ձեռնոցներ շան կաշուց», դարձյալ շարունակում է մարդկության բարօրության ելքը գտնել բարոյական կատարելագործման մեջ: «Մարդկային կեանքի երջանկություն միակ ճանա-

¹ Ս. Թառայանի «Ընտանիք» գրքույկը լույս է տեսել 1912 թ., Թիֆլիսում, «Ընտանեկան գրադարան» մատենաշարով: Գ. Լեոնյանի, Հ. Պետրոսյանի, Ա. Կիրակոսյանի, Մ. Բարսեղյանի մամուլի մատենագիտական ցուցակներում գրքույկը սխալմամբ նշվել է որպես պարբերական, որ լույս է տեսել մեկ համար: Մինչդեռ, այն զիջք է, պահպանվում է ՀՀ Ազգային գրադարանի գրքային ֆոնդում:

պարհը զուտ բարոյական վերածնութիւնը պետք է լինի, որից պիտի բխէ և՛ տնտեսական բարուժը դրութիւնը, և՛ իսկական ազատութիւնը, և՛ հաւասար եղբայրակցութիւնը» (1911, թիւ 1):

Թերթում մերկացվում է կապիտալիզմի շահագործողական էութիւնը. «Կապիտալիզմը դաւանանք չունի, պատմական սկզբունքներ չունի, սուտ են այդ բոլորը. նա միայն մի բան ունի, չունենալ ոչ մի օրենք, ոչ մի սրբութիւն. տրորել անցնել. կանգ չառնել ոչ մի խոչընդոտի առաջ: Նա միայն ոսկի է պահանջում, բայց թէ՛ դա ինչ միջոցներով, ինչ ճանապարհով ձեռք կբերի՝ դա նրա համար միևնոյն է, միայն թէ՛ ամբարուժի հսկայական չափերով» (1911, թիւ 15): Մյուս կողմից կապիտալիզմի արատավոր կողմերը համարելով մարդկային չար ու վատաբարո հատկանիշների արդյունք, դարձյալ պնդում է. «Մարդիկ պէտք է զինուեն մտաւոր և բարոյական առաքինութիւններով և աշխատեն մեղմացնել արհեստականօրէն ստեղծուած կեանքի դաժան պայմանները» (1911, թիւ 3):

Հասարակութեան բարոյական դաստիարակութեան գործում կարևոր դերը տրվում է դպրոցին: Ըստ Թերթի՝ բարոյագիտութիւնը «պէտք է պատուաստել մարդ-անհատի մէջ դպրոցական հասակից»:

«Ընկեր» Թերթում այն տեսակետն է զարգացվում, թե տնտեսական, քաղաքական և հասարակական պայմանները պետք է վերափոխեն իրենք՝ մարդիկ հետեւելով մշտնջենաւոր, հաստատուն բարոյական սկզբունքներին: Մարդը լցված բարութեամբ իր նմանի հանդեպ, չպետք է ցանկանա նրան այն, ինչ չէր ցանկանա իրեն և վանելով իր միջից չար որոմը՝ անընդհատ պիտի կատարելագործվի ինքնադաստիարակութեամբ: Թերթի քարոզած այս գաղափարները համընկնում են Քրիստոսի պատգամներին, Թերթը ձգտում է հասարակութեան մշակութա-պատմական առաջընթացը համատեղել աստվածաբանութեանը:

«Ընկեր» Թերթի խմբագիրը և աշխատակիցները հետեւել են «ծանիր գրեց» փելիսոփայական դարձվածքին: Նրանք ցավ են հայտնել, որ դարերի խորքից եկող այս խոսքերի իմաստը մարդիկ չեն ըմբռնել և չեն փորձել նյութական դանձերի փոխարեն հոգեւոր դանձեր կուտակել:

Ըստ Թերթի՝ անհատը հետեւելով եվրոպական քաղաքակրթութեանը՝ փոխվում է միայն արտաքինով, և ոչ էութեամբ: Նա պճնվում

է նորաձև հագուստներով, բայց ներքինով մնում է տգետ, անկիրթ, ստոր, նենգ: Նրա հոգին չի գեղեցկանում և թվացող արտաքինը դեռ ոչինչ չի խոստանում հասարակությանը: Թերթում արտահայտված մտորումները պտտվում են այն հարցի շուրջ, որ մարդկությունը լուսավորությամբ, գիտությամբ, բարոյական դաստիարակությամբ կարող է ստեղծել անդասակարգ, ընկերվարական հասարակարգ: Թերթը գոյության կռիվի օրենքները հատուկ է համարում միայն կենդանական աշխարհին և չի ընդունում դրանց առկայությունը մարդկային հասարակության մեջ: Ըստ Թերթի՝ մարդը հաղթող կարող է լինել ոչ թե արհեստականորեն ստեղծած զենքով, այլ իր սիրալիր սրտով և վեհ հոգով: Նա պիտի գիտակցի, որ «ինքը ստեղծագործող է և ունի աստուածային պատկեր»: Այս ոգով է ներծծված Թերթի հայեցողությունը: Ինչպես հաստատում են փաստերը, ընթերցողները հաճույքով են կարդացել Թերթը: Այսպես, Բաքվից Ս. Ֆրանգուլյանը գրել է. «Հարգելի խմբագիր, «Ընկեր» Թերթիդ առաջին համարը ինձ այն աստիճան համակեց, հիացրեց, որ անհամբեր սպասում էի երկրորդ, և այն համարներին, որոնք նույնպես առանց նեղանալու և մագաչափ ձանձրոյթի մինչև վերջին խօսքը կարդալով, սիրտս անհուն ոգևորութեամբ լցուեց: Վերջապես լոյս տեսավ այն բարոյագիտական ազդակը, որի կարիքը վաղուց էր զգացւում մեր այլանդակուած միջավայրում, որտեղ մարդիկ մամոնայի պաշտամունքից կուրացած, իրենց էութեան բոլոր ոյժերով ամէն ինչ սրբապղծելով, մեկ մեկու լափում, կոխկրտում են իրենց մարմնի վայրէնի, անզուսպ հակումներին յագուրդ տալու համար» (1911, թիվ 6):

Ս. Թառայանի «Ընկեր» Թերթը ռուսական առաջին հեղափոխության և հաջորդ տարիներին իր ընդհանուր մարդասիրական քարոզներով, բարոյական պատգամներով անշուշտ նպաստել է հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի բարեփոխման գործին:

«ՀՈՎԻԻ» (1906–1909), «ՀՈՎԻՏ» (1910–1917)

Ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության տարիներին (1905–1907) քաղաքական կուսակցությունների (սո-

ցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստ-հեղափոխական և այլն) կողմից քամահրանքի է տրվել եկեղեցու կատարած գործը, հոգևորականութ-յունը որակվել է որպես «ձրիակեր տարը», ոտնահարվել են նրա իրա-վունքներն ու հեղինակությունը:

Հայ եկեղեցու նկատմամբ նման հալածական վերաբերմունքը, բնականաբար, առաջ է բերել հոգևոր դասի վրդովմունքը: Հոգևոր դասի դերն ու նշանակությունը վերականգնելու, քրիստոնեական բարոյախոսությունից քարոզները հասարակություն լայն շրջաններում տարածելու նպատակով Թիֆլիսում Գրիգորիս քահանա Երզնկյանը լույս է ընծայել «Հովիւ» (1906–1909), ապա «Հովիտ» (1910–1917) հոգևոր-բարոյական, պատմական, հասարակական և մանկավարժա-կան շաբաթաթերթը:

Գրիգորիս Երզնկյանը¹ ծնվել է 1852 թ. թվականին, ապրիլի 15-ին, Լոռվա գավառի Հաղպատ գյուղում: Սկզբնական կրթությունն ստա-ցել է ծննդավայրի վանական դպրոցում: 1872 թ. նա ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, իսկ 1881 թ.՝ Պետերբուրգի մանկավար-ժական ինստիտուտը, որտեղ աշակերտել է հայտնի մանկավարժ, պատմաբան Հ. Գուրևիչին:

Գր. Երզնկյանն իր մանկավարժական գործունեությունն սկսել է Կարսում, որտեղ 1881–1885 թթ. եղել է Լուսավորչյան և Շուշանյան ուսումնարանների ուսուցիչը և տեսուչը: Այնուհետև նա հրավիրվել է Ալեքսանդրապոլ և աշխատել Վիճակային տղայոց և Արդուլթյան օրիորդաց դպրոցներում: Ապա տեղափոխվել է Թիֆլիս և կրոն ու եր-գեցողություն դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում (18 տարի) և Գա-յանյան օրիորդաց դպրոցում (25 տարի): Գր. Երզնկյանը 33 տարի քահանայագործել է Թիֆլիսի վանքի ավագ եկեղեցում: Նա որոշ ժա-մանակ եղել է նաև Էջմիածնի վանքի կոնսիստորիայի անդամ:

Գր. Երզնկյանի գրչին են պատկանում բազմաթիվ ձեռագիր և տպագիր աշխատություններ («Կրոնների պատմությունը», «Դասա-գիրք կրոնի», «Հայ քրիստոնեական դավանագիտություն դասա-

---

¹ Գր. Երզնկյանի կյանքի և գործունեության համառոտ նկարագիրը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Նրա կենսագրական տվյալները քաղ-ված են «Հովիւ» շաբաթաթերթի էջերից (1906, 1907, թիվ 32) և նրա ազգա-կանների մաս պատկանվող փաստաթղթերից:

գիրք», «Կառուցումն և օծումն Հայոց եկեղեցու», «Քրիստոնեական բարոյագիտութիւն», «Պատմութիւն մանկավարժութեան» և այլն)։

Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւննից հետո հոգևորական գործիչը հալածվել է կառավարութեան կողմից։ Նա իր մահկանացուն կնքել է Թիֆլիսում, 1928 թվականին։ Գր. Երզնկյանի պարբերականները արեւելահայ իրականութիւնում իրենց տեսակի մեջ երկրորդն են «Արարատ» (Վաղարշապատ, 1868–1919 թթ.) ամսագրից հետո։ «Արարատը» եղել է Հայրապետական աթոռի ս. Էջմիածնի պաշտոնական օրգանը և տպագրել է բանասիրական, պատմագիտական, ազգագրական, ինչպես նաև կրոնական ավանդույթներին և ծեսերին նվիրված աշխատութիւններ և հոդվածներ։ Ի տարբերութիւն «Արարատի», «Հովիւ» և «Հովիտ» թերթերը եղել են ժողովրդի առօրյա հոգսերի, պահանջների խոսափողներ և քրիստոնեութեան բարոյական պատգամների տարածողներ։ «Հովիւը» գրված է այնտեղ, որպէս եկեղեցական թերթ, առիթ կունենա ժամանակակից շատ խնդիրներ զարթեցնելու, բացատրելու և ամենայն սառնութեամբ քննադատութիւն կատարելու մինչև նրանք բավարար լուծումն ստանան։ Նա կլինի անկողմնապահ, անաչառ, միշտ կիսօսի ճշմարտութիւնը և կպահէ արդար կողմը։ Նա ամէնքի համար կլինի, կպատկանի ամէնքին և կաշխատի հետաքրքրել և զբաղեցնել նրանց ուշադրութիւնը, որոնց սրտին մօտ են եկեղեցու շահերը և եկեղեցականութեան բարեփոխման գործը ներկայ պահանջների համաձայն» (1906, թիվ 1, էջ 4)։

Գր. Երզնկյանի պարբերականների շուրջ համախմբվել են գրական, մանկավարժական, հասարակական գործունեութեամբ աչքի ընկած գործիչներ (Հարութիւն Ճուղուրյան, Իսահակ Հարութիւնյան, Պետրոս Սիմեոնյանց, Սեդրակ Մանգինյան, Գարեգին Ենգիբարյան, Բենիկ վարդապետ, Սամսոն Ջերքեզյան, Խաչատուր (Քուչուկ) Հովհաննիսյան, Մուշեղ Բագրատունի, Միսակ Արամյանց և ուրիշներ)։

Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում. «Եկեղեցական», «Պատմական», «Մանկավարժական», «Հասարակական», «Մամուլ», «Մատենախոսութիւն», «Գեղարուեստ», «Դատաստանական», «Մամուլի տեսութիւն», «Վարչական», «Օրուայ խնդիրներ», և այլն։

Գր. Երզնկյանի թերթերում մշակվել են եկեղեցու վերափոխման վերաբերյալ ծրագրեր։ Առաջին հերթին պահանջվել է վերանայել «Պողոսեանի» (Հայ Առաքելական եկեղեցու՝ 1836 թ. կանոնադրութ-

յունը) և բարձրացնել եկեղեցու իրավունքների ու կանոնների բարեփոխման հարցը: Գր. Երզնկյանի «Պոլոթենիէն» պէտք է փոխուի» հոդվածաշարում (1906, թիվ 23–29) առաջադրվել է՝ վերականգնել հայ Առաքելական եկեղեցու ժողովրդավարական սկզբունքը, փոխել եկեղեցու վարչական հնացած ձևը, սահմանել հոգևոր ղեկավար մարմինների ընտրական նոր համակարգ՝ փակ և գաղտնի քվեարկությամբ, հոգևոր գործերի ղեկը հանձնել համապատասխան կրթություն ստացած հոգևորական և աշխարհական անձանց ձեռքը, վերանորոգել եկեղեցին ժամանակի պահանջների համաձայն, ամրապնդել եկեղեցու և ժողովրդի միջև եղած կապը:

Գր. Երզնկյանի համոզմամբ ազգի և հայրենիքի բարօրության երաշխիքը պետք է փնտրել Աստծու սիրով միացած սեփական ազգի բոլոր խավերի եղբայրական միության մեջ: Պետրոս Սիմեոնյանցի «Միութիւնն է ոյժ, իրաւունք և փրկութիւն» առաջնորդող հոդվածաշարում (1906, թիվ 28–30) վստահավոր են համարվել այն քաղաքական կոռակցությունները, որոնք ռուսական առաջին հեղափոխության օրերին մոռանալով ազգային՝ համազգային շահի անունից ելույթներ էին ունենում՝ քարոզելով «անհայրենիք անհատի նիւթական բարեկեցութիւնը»: Նման գաղափարախոսությունը, ինչպես հեղինակն է գրել՝ «կոսմոպոլիտությունը», նա որակել է որպես «հիւժող ախտ, առաջնորդող դեպի վերջնական մահ...» (1906, թիվ 28):

Պետրոս Սիմեոնյանցը, որը ժամանակին եղել է ազգային-պահպանողական հոսանքի տեսաբաններից և սերտ կապեր է ունեցել Գր. Երզնկյանի հետ (ապրել է նրա տանը և եղել է նրա ընտանիքի սիրված անդամներից մեկը), իր դավանած հայացքներով որոշակի ներգործություն է ունեցել Գր. Երզնկյանի թերթերի գաղափարական ուղղության վրա: Թերթում տպագրված Ղազարոս Աղայանի «Մի ամէնակարևոր պահանջ» հոդվածաշարում (1906, թիվ 17–18) դարձյալ պաշտպանվել է եղբայրական միության ստեղծման գաղափարը: Աղայանը նույնպես ազգի բախտավորությունը, բարօրությունը տեսել է հասարակության բոլոր անդամների սերտ միության մեջ: «Զուգութիւնն է մայր բարեաց, գրել է նա,՝ անզուգութիւն՝ ծնող չարեաց»: Նրա կարծիքով ճշմարիտ աստվածասիրության ոգով համակված հասարակության մեջ քրիստոնեական բարոյախոսության հիմնական սկզբունքի կատարումը յուրաքանչյուրի համար պետք է լի-

նի ունակութիւն, արյուն և մարմին դարձած, ժառանգաբար որդեգորդի անցնող մի ազգային սուրբ սովորութիւն:

Գր. Երզնկյանի թերթերում քննադատական խոսք է ասվել եկեղեցու և հոգևորականութեան հասցեին: Քննադատվել են հոգևորականներն իրենց առաքելութիւնը չկատարելու, ժողովրդի, հատկապես արևմտահայութեան նկատմամբ անտարբեր վերաբերմունք ցուցաբերելու համար: «Ի՞նչ է անում մեր Ս. Էջմիածինը» առաջնորդող հոգևածուս գրված է. «...Տաճկահայոց ազգային եկեղեցիները թատերական բեմի են փոխում, վաճառքներ կողոպտում և անարգանքի են ենթարկում թեթևամիտ, անկրօն ջահելների ձեռքով, բարքերն ընկած, վարքերն աղավաղ: Եվ այս բոլոր քաղաքական, կրօնական, բարոյական մտաւոր սխալանքներին աչքը տնկած սպասում է ոստիւր, որ մի հարվածով ջնջէ տաճկահայոց ազգային արտօնութիւնները, մի գետով հոսեցնէ հայ ժողովրդի մէջ մնացած արիւնը» (1909, թիվ 44):

«Եկեղեցական իրաւաբանութիւն» խորագրի տակ տպագրված հոգևածներում բարձրացվել են կրօնականների իրավունքների վերաբերյալ որոշ պահանջներ:

Գր. Երզնկյանի թերթերն ընթերցողներին ծանոթացրել են Էջմիածնի հոգևոր Սինդիկատի ժողովների արձանագրութիւններին, կաթողիկոսական կոնդակների հրահանգներին, հայ եկեղեցու անցյալի պատմութիւնը:

Սոցիալական հարցերին անդրադառնալիս Գր. Երզնկյանի թերթերում այն միտքն է շեշտվում, թե քանի դեռ գլուղացին հողի տերը չէ, «միշտ ու հանապազ կլինի հարուստ նա, ով տէրն է հողի»:

Թերթերը սոցիալական հարցի լուծման ճանապարհը որոնել են մարդ-անհատի բարոյական կերպարի կատարելագործման, հասարակութեան հոգևոր ու մտավոր կյանքի զարգացման, ազգային-մշակութային գործունեութեան ծավալման մեջ: Իր այս տեսակետները հաստատելու համար էլ խմբագիրը դիմել է ուսուսման գրող Տոլստոյին՝ տպագրելով նրա «Քաղաքական գործիչներին», «Միակ միջոցը», «Ռուսական յեղափոխութեան նշանակութեան մասին» և այլ գործեր, որոնցում զարգացվել է այն միտքը, թե երբ իշխանութիւնը ունի մարդկանց բռնութիւնն է մյուսների վրա, ուրեմն այն պետք է անպայման ոչնչանա և կոչնչանա ինքնիրեն, երբ «մարդիկ բոլորը կգիտակցեն իշխանութեան անօգտակար և վնասակար լինելը» և կղեկա-

վարվեն ընդհանուր բարիքի և արդարության գիտակցությամբ: Ապա թերթը նկատում է, որ հումանիստ գրողը պարտադիր է համարել աստվածային օրենքների կիրառումը կյանքում:

Երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, Գր. Երզնկյանը իր ժողովրդի ազատությունը ակնկալեց Ռուսաստանի հաղթանակից: Նա հայության սրբազան պարտքն է համարել՝ ամեն ինչով օժանդակել Ռուսաստանին, որի «թնդանոթն է որոտում հայի արեան գետերով ողողւած դաշտերում», և որն էլ եղել է միշտ «հայութեան պատմական հովանաւորողը»:

«Հովիւ» և «Հովիտ» շաբաթաթերթերը միաժամանակ լինելով մանկավարժական պարբերականներ՝ իրենց էջերում մեծ տեղ են հատկացրել հայ դպրոցի պատմության, մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերին: Առանձին հոդվածներով հանդես են եկել Գր. Երզնկյանը, Ս. Մանգինյանը, Իս. Հարությունյանը, Հ. Տեր-Միրաքյանը, բժիշկ Ս. Շահնազարյանը և ուրիշներ:

Գր. Երզնկյանը «Ուղեցոյց պատմութեան» հոդվածաշարում քննարկել է պատմություն առարկայի դասավանդման մեթոդները: Նրա համոզմամբ՝ այդ առարկայի ուսուցումը ոչ միայն պետք է հարստացնի աշակերտի գիտելիքները, այլև պետք է նպաստի նրա բարոյական կերպարի ձևավորմանը: Իսկ «Դպրոցական կարգապահութիւն» հոդվածաշարում կարևորվում է կարգապահության դերը ինչպես ուսուցման, այնպես էլ դաստիարակության բնագավառներում: «Կարգապահութիւնը,~ գրել է նա,~ հարկավոր է ոչ միայն այն բանի համար, որ ուսուցիչը աւելի կանոնաւոր դասն ավանդէ, այլ, որ երեխաների կամքը զարգացնեն, և նոցա իրենց կրքերը հպատակեցնել, այսինքն՝ որոշյալ սահմաններում պահպանել սովորեցնէ» (1907, թիվ 35): Գր. Երզնկյանը պահանջել է ուսուցիչներից չօգտագործել պատժի դաժան միջոցներ (ծեծ, վախ, ֆիզիկական ներգործություն և այլն): «Հովիւ» թերթում տպագրվել են նրա «Մանկավարժութիւն» ստվարածավալ աշխատությունից հատվածներ, որոնցում զարգացվել են տեսական գրույթներ մայրենի լեզվի, ինչպես և ռուսաց ու օտար լեզուների դասավանդման մեթոդների մասին: Գր. Երզնկյանը պաշտպանել է. «առանց դաստիարակութեան ուսուցումը բացասական և աւերիչ ոյժ է» խորիմաստ գրույթը:

Գր. Երզնկյանի համոզմամբ՝ դպրոցը պետք է պատրաստեր կամքի տեր, ինքնուրույն գործելու ունակ, ազնիվ, շիտակ, հայրենասեր սերունդներ: Իսկ դրա համար դպրոցը, նրա կարծիքով, պետք է ազատ լիներ ամեն տեսակի, հատկապես՝ կուսակցական կաշկանդումներից:

Կարևոր է հատկապես այն հանգամանքը, որ հոգևորական գործիչն իր թերթերում բարձրացրել է դպրոցներում աշխարհաբար լեզվի դասաժամերի ավելացման հարցը՝ աշխարհաբարը համարելով ուսուցման պարտադիր լեզու: Նա անդրադարձել է նաև արևմտահայ դպրոցներում՝ արևելահայ լեզվի, իսկ արևելահայ դպրոցներում՝ արևմտահայ լեզվի դասավանդման անհրաժեշտությունը: Նրա նպատակն է եղել դրանով նպաստած լինել մեր լեզվի «երկու ճիւղերի մերձեցմանն ու հարստացմանը»:

Ինչպես ժամանակի մի շարք թերթերում, այնպես էլ «Հովիւ» և «Հովիտ» պարբերականներում քննարկվել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի վերակառուցման խնդիրը: Ժամանակի հրամայական պահանջն է համարվել Էջմիածնում հիմնել երեքամյա դասընթացներով գիտական ակադեմիա:

Երզնկյանի պարբերականներում չափազանց արժեքավոր են հայ դպրոցների պատմությունը նվիրված հոդվածները («Թիֆլիսի Յովնանեան-Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարանի պատմությունից», «Յիշողութիւններ Գայեանեան օրիորդաց ուսումնարանի մասին» և այլն): Այդ հոդվածներում լուսաբանվում է անցյալի հայ դպրոցների հիմնադրման և գործունեություն պատմությունը:

Գր. Երզնկյանի թերթերում կարևոր տեղ է տրվել նաև գեղարվեստական գրականությանը: Սոցիալական աղաղակող հակասությունների, աշխատավորի աղքատ կյանքի տխուր պատկերներն են ներկայացված Գևորգ քահանա Մկրտումյանի («Խաչի առաջ», «Կալանաւորի զատիկը», «Մշակ վարժապետը», «Դարձեալ գարուն», «Դարգիմանդ բժիշկ», «Արծուիկ» և այլն), Հակոբ Ղազարյանի («Քրտայ Մստօն» և այլն), Ընծայացու («Հերիք չէ, եղբայրք», «Ես չեմ զարմանում» և այլն), Միքայել Ենգիբարյանի («Երկու զգացում», «Նշանուածը» և այլն) և մյուսների ստեղծագործություններում:

Ուշագրավ են թերթերում տպագրված գրախոսականները, որոնցում բարձր են գնահատված Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ս. Շահազիզը,

Ղ. Աղայանը, Մուրացանը, Ա. Արփիարյանը, Լ. Շանթը և ուրիշներ: «Հովհաննես Հովհաննիսյան» գրախոսականում (1912, թիվ 17–20) արժեքավորվել է բանաստեղծի արվեստը, բացահայտվել նրա տաղանդի յուրահատկությունները:

Բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզի մահվան առթիվ հիշատակի խոսք է տպագրել Կ. Թեյմուրազյանը: Նա բանաստեղծին համարել է Ստ. Նազարյանի հավատարիմ գաղափարակիցն ու լավագույն ընկերը: Իսկ բժիշկ Ա. Շահնազարյանցն իր «Բանաստեղծ-քաղաքացին դպրոցական նուիրական ուխտի ասպարեզում» (1908, թիվ 1) հոդվածում բարձր է գնահատել բանաստեղծ Ս. Շահազիզի մանկավարժական գործունեությունը:

Շահազիզի հայրենանվեր գործունեության մասին են պատմում Կ. Պոլսի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին 1898 թվականին հասցեագրված նամակները (1909, թիվ 34–50): 1895 թ. թուրքական յաթաղանից մազապուրծ հայ որբերի խնամքի և դաստիարակության օգտին բանաստեղծը Մոսկվայում կազմակերպել է հանգանակություն և գումարներն ուղարկել Մ. Օրմանյանին՝ մանկատների, որբանոցների բացման համար: Ընդհանրապես պատմական փաստերով հարուստ այդ նամակները այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը: Դրանցում, ինչպես գրված է թերթերում՝ «...օր-օրի արձանագրուած են հայութեան կրած արհաւիրքները, բերուած են ապացոյցներ, յաճախ կոնկրետ թուեցում, թե որքան մեծ է եղել կրած հարուածը» (1909, թիվ 34):

Գր. Երզնկյանի թերթերում տպագրվել են արժեքավոր գրախոսականներ: Այսպես, «Ունայնութեան քարօղը» գրախոսականում (հեղինակ Pessimist) Լևոն Շանթի «Հին աստվածներ» դրաման գնահատվել է որպես գեղեցիկ ու նոր երևույթ: Ըստ գրախոսի՝ այնտեղ արտահայտված են հեղինակի՝ ռուսական հեղափոխությունից հետո ապրած հուսալքման տրամադրությունները, հերոսներից յուրաքանչյուրը յուրովի է ձգտում մոռանալ երկրայինը և սփոփանք է գտնում պատրանքների աշխարհում:

Մեկ այլ գրախոսականում (հեղինակ՝ Բոն-Ամի) «Հին Աստվածներ» դրաման համարվել է մի կատարյալ գործ՝ գրված գեղեցիկ լեզվով, բարձր ոճով: «Պէտք է ասել, գրված է այնտեղ, որ գրուածքը խիստ գեղարուեստական է, խոր հոգեբանական, մշակուած տիպերի

երկ է. մի այդպիսի երկ պատիւ է բերում մի ազգի, այդ դէռ քիչ է, մի այդպիսի երկ մի ազգի վերածնութեան ազդակ է, իսկ Լ. Շանթի ոսկեծղի լեզուի մասին ես կարծում եմ, որ պէտք է լուէ ամէն մի քննադատութիւն» (1913, թիւ 5):

Գր. Երզնկյանի թերթերում բարձր գնահատականի են արժանացել մի շարք հայ խմբագիրներ, հրապարակախոսներ, թատերական գործիչներ: Ստ. Նազարյանցը համարվել է «ռուսահայ հրապարակախոսութեան հայրը», որը «անցյալ դարի 60-ական թուականների մեր հասարակական կեանքի ղեկավարող ոյժն է եղել և իր շուրջ է համախմբել այսպէս, թէ այնպէս, ժամանակի առաջադէմ տարրերին և գործել է ազնիւ, անկաշառ կերպով» (1913, թիւ 21):

Վերը շարադրվածից պետք է եզրակացնել, որ Գր. Երզնկյանի թերթերը ամենևին էլ չեն եղել կղերա-պաշտանողական պարբերականներ, որպիսի կարծիք արտահայտվել է գրականության մեջ: Ընդհակառակը, դրանք պայքարել են կղերամտության դեմ և մի ամբողջ տասնամյակ հոգևոր բավարար սնունդ են մատուցել հայ ընթերցող հասարակությանը, նպաստել նրա բարոյա-կրթական կյանքի հարստացմանն ու զարգացմանը:

«ԵՐԿՐԻ ԶԱՅՆԸ» (1906–1908)

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին հայ մամուլի անդամատանում առանձնանում է «Երկրի ձայնը» շաբաթաթերթը: Այն լույս տեսնելով Թիֆլիսում, ամբողջովին նվիրված է արևմտահայ կյանքի լուսաբանմանը:

«Երկրի ձայնը» ստորագրում էր Մ. Վարդանյանը, սակայն իրականում թերթի խմբագիրն ու գաղափարական ուղղություն տվողը Տիգրան Զավենն էր (Տիգրան Զուգասպյան):

Տիգրան Զավենը ծնվել է 1874 թ. Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիա քաղաքում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում, որն ավարտելուց հետո, 1895 թ. մեկնել է Եվրոպա, որտեղ ուսումնասիրել է ֆրանսերեն լեզուն: Մինչև 1903 թ. Թեհրանի դպրոցներում դասավանդել է ֆրանսերեն: 1903 թ. հաստատվել է Թիֆլիսում և աշխատակցել «Մուրճ» ամսագրին: 1908 թ. Օսմանյան

սահմանադրութեան հռչակումից հետո վերադարձել է Կ. Պոլիս: Այստեղ նա հիմնել և խմբագրել է «Ժողովուրդ» օրաթերթը (1918–1919 թթ.):

1920 թ. Տիգրան Զավենը մեկնել է Փարիզ և աշխատել է Գեորգի Դիմիտրովի խմբագրութեամբ լույս տեսնող «Բալկանյան ֆեդերացիա» ֆրանսերեն պարբերականի խմբագրութիւնում: Այդ տարիներին նա ընդունվել է կոմունիստական կուսակցութեան շարքերը: Բուլղարիայի Ֆիլիպե (Պոլգիվ) քաղաքում նա հրատարակել է «Նոր աշխարհ» երկշաբաթաթերթը (1922–1923): 1933 թ. Տիգրան Զավենը եկել է Խորհրդային Հայաստան և մեծ ոգևորութեամբ մասնակցել Հայ մշակութային կյանքին, միաժամանակ աշխատակցել Մոսկվայում լույս տեսնող «Moscow Dayli News» պարբերականին: Սակայն 1938 թ. Տիգրան Զավենը դառնում է անհատի պաշտամունքի անմեղ զոհ:

«Երկրի ձայնը» թերթը մինչև 1908 թ. մարտ ամիսը լույս է տեսել շաբաթը մեկ անգամ, իսկ նույն թվականի ապրիլից նյութական սուղ միջոցները ստիպել են խմբագրին թերթը հրատարակել երկու շաբաթը մեկ:

Թերթին աշխատակցել են Աշ. Աթանասյանը, Բ. Իշխանյանը (Ռիխարդ), Ղ. Աղայանը, Ա. Նազարեթյանը, Երուխանը, Տ. Քելեկյանը, Մ. Զալյանը և ուրիշներ:

Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում. «Թուրքահայ կեանք», «Երիտասարդ թուրքերի կեանքից», «Բոսֆորի ափերէն», «Մամուլի շուրջ», «Կուսակցութիւնների շուրջ», «Գաղութներում», «Արտաքին լուրեր», «Մատենախօսութիւն», «Թուրքահայ գրականութիւն», «Բանասիրական», «Թատրոն, գեղարուեստ և գրականութիւն», «Ռուսական խաբրիկներ», «Թղթակցութիւններ» և այլն:

«Երկրի ձայնը» թերթի հիմնական նպատակն է եղել քարոզել սուլթանական բռնապետութեան լծի տակ տառապող բոլոր ժողովուրդների (Հայ, թուրք, հրեա, հույն, քուրդ, եզդի և այլն) համընդհանուր հեղափոխութեան գաղափարը: Մենք, գրված է այնտեղ, համերաշխ գործակցութեան մոլեռանդ պաշտպաններ, եղբայրութեան, սոցիալական արդարութեան անընկճելի առաքեալներ, պիտի ձգտենք միութեան կամուրջը նետել Հայ և թուրք տառապող և հարստահարուող մասսաների միջև, մղելու համար դիւցազնական

պայքարը բռնակալութիւնների ամենաճիւղայինի դէմ: Ահա թէ ինչու համար հրապարակ է իջել «Երկրի ձայնը» (1906, թիվ 1):

Բռնապետութիւնը տապալելու համար հեղափոխական պայքարի կոչելով՝ թերթը միաժամանակ բարձրացնում էր սոցիալիստական անդամակարգ հասարակարգի ստեղծման դադափարը:

Թերթը իրեն դասել է «անկախ և անկուսակցական» պարբերականների շարքը: Այդ մասին խմբագրութիւնը հայտարարել է նաև “Кавказская жизнь” թերթին հղած պատասխան խոսքում (1906, թիվ 2):

«Երկրի ձայնը» իր ուղղութեամբ ու դավանած հայացքներով նորութիւն էր և թշնամական ընդունելութիւն գտավ ազգային կուսակցութիւնների (Դաշնակցութիւն, Հնչակյան) կողմից: Դաշնակցական և Հնչակյան թերթերը հանդես եկան կշտամբական ելույթներով, խմբագրին մեղադրեցին հայ ժողովրդին բարբարոսաբար ոչնչացնող ժողովրդի հետ բարեկամութեան քարոզներ տարածելու մեջ:

«Երկրի ձայնը» այն համոզմունքն է ունեցել, թե ինչպես Ռուսաստանում և Պարսկաստանում հայը չի անջատում իր ազատագրութեան հարցը բախտակից մյուս ազգերից, «նոյնպես և թուրքահայը չպիտի բաժանէր ազատագրութեան դատը այն ժողովուրդների դատից, որոնց հետ անքակտելիորէն կապված կրում է միևնոյն բռնակալութեան հրէշաւոր լոյծը» (1906, թիվ 11):

Հայկական հարցի լուծման շուրջ արտահայտված տարբեր տեսակետները քննութեան ենթարկելու նպատակով թերթը դիմել է իր ընթերցողներին հետևյալ հարցերով.

1. պահանջե՞լ արդե՞ր հայկական վեց նահանգների համար Բեռլինի 61-րդ հոդվածի կամ մայիսյան ծրագրի գործադրութիւնը ազգային հեղափոխութեան ճանապարհով և դիվանագիտական միջամտութեամբ, թե՞ աշխատել տապալելու թուրքական ռեժիմը և ձեռք բերելու ամբողջ թուրքիայի բարենորոգումը ընդհանուր հեղափոխութեան ճանապարհով, թուրքիայի բոլոր ճնշված ժողովուրդների համերաշխ գործակցութեամբ և միահամուռ կովով:

2. Հնարավոր և նպատակահարմար եք գտնում միացնել մի կուսակցութեան ձեռքում թուրքահայ ժողովրդի քաղաքական ազատութեան դատի և ռուսահայ աշխատավոր մասսաների տնտեսական

ու սոցիալական ազատագրութեան կռիւի ղեկավարութիւնը (1906, թիւ 2):

Գրեթե բոլոր պատասխան-հոգեւածներում այն տեսակետն է պաշտպանվել, թե չպետք է հուլիսի կապել եվրոպական դիվանագիտութեան հետ և Հայկական հարցը պետք է լուծել ընդհանուր հեղափոխութեան ճանապարհով: Եվրոպան, գրում էր թերթը, որի միջամտութեան քաղաքանի վրա ողջակեզ ենք բերել մեր լավագույն հուլիսերն ու լավագույն զավակներին, Եվրոպան, որի պատճառով վիճ է բացվել մեր և միեւնոյն հողը իր արյան քրտինքով արգասավորող ժողովրդի միջև, ոչ թե իրավունքի և ազատութեան մի ասպետ է, «այլ մի վիթխարի Շեյլոկ, որ երկրպագում է միմիայն շահին ու տոկոսին, որ ծառայում է ամէնից աւելի վճարողին» (1906, թիւ 1): Ծրագրային նշանակութիւն ունեցող այս նույն խմբագրականում հայտարարվում է, որ թերթը ընդունում և փառաբանում է միմիայն մի դատ՝ Թուրքիայում ընդհանուր հեղափոխութեան դատը:

«Թող պատմական փաստերը խոսեն» հոգեւածաշարում (1907, թիւ 26–29) այն տեսակետն է պաշտպանվում, թե Հայկական հարցի վերաբերյալ միջազգային դաշնագրերը կազմվել են ոչ թե հօգուտ թուրքահայերի, այլ հօգուտ հենց նույն պետութիւնների, որոնք թուրքահայի տառապանքը օգտագործել են որպէս մի գենք՝ միջամտելու և յուրացնելու իրենց մենաշնորհն այս կամ այն երկրում, տվյալ դեպքում Թուրքիայում: Մեկ այլ՝ «Ո՞ւմ համար են ստեղծուել դաշնագրերը» հոգեւածաշարում (1906, թիւ 3–10) թերթն անդրադառնում է Անգլիայի վարած քաղաքականութեանը: Անգլիան խոստացել էր Թուրքիային վերադարձնել Կիպրոսը այն դեպքում, երբ թուրքական կառավարութիւնը Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոգեւածի համաձայն, կիրականացներ բարենորոգումները հայկական նահանգներում: Սակայն, ինչպէս թերթն է կարծում, Անգլիան երբեք չէր վերադարձնի Կիպրոսը, ուստի և չէր հետևի բարենորոգումների իրականացմանը, քանի որ «Այդ առևտուրը մի կաշառք էր՝ թաղելու Հայկական հարցը» (1906, թիւ 4):

Ընդհանրապէս Հայկական հարցին նվիրված բոլոր հոգեւածներում զարգացվում է այն միտքը, որ հայ ժողովուրդը ազատութեան և անկախութեան կարող է հասնել ոչ թե մուրալով, այլ սեփական ուժերով, համախմբված պայքարով:

Թերթում քննարկվել են նաև հեղափոխական պայքարի բնույթին վերաբերող հարցերը: Տ. Զավենը, Ա. Նազարեթյանը և մյուսները իրենց հոգովածներում վերլուծելով Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կյանքը՝ հանգել են այն եզրակացության, որ Թուրքիայում հող կա սոցիալիստական հեղափոխության համար: Եվ որ հեղափոխությունը կարող է իրականացվել այնտեղ բնակվող բոլոր ճնշված ազգերի համընդհանուր ուժերով՝ համախմբված ոչ թե ազգային, այլ միջազգային սոցիալիստական կուսակցության դրոշի ներքո:

«Երկրի ձայնը» հակադրվելով ազգային կուսակցություններին՝ պնդել է իր այն տեսակետը, թե Թուրքիայում առանձին՝ ազգային հեղափոխություն ձեռնարկելը անմտություն է, թե հայ դատը չպետք է բաժանել այն ժողովուրդների դատից, որոնց հետ հայ ժողովուրդը անքակտելիորեն կապված կրում է միևնույն բուսակալության հրեշավոր լուծը:

Թերթը միաժամանակ հայ ընթերցողին ծանոթացրել է Հայկական հարցի շուրջ Թուրք մտավորականության և Թուրքական մամուլի կարծիքներին: Տպագրվել են նաև Թուրքական կայսրության ընդդիմադիր կուսակցությունների ժողովների, կոնգրեսների ընդունած որոշումները: Այսպես, տպագրվել է 1907 թ. դեկտեմբերի 27–29-ը Եվրոպայում տեղի ունեցած Թուրքական ընդդիմադիր կուսակցությունների կոնգրեսի հայտարարությունը, որտեղ պահանջվում է՝ գահընկեց անել Աբդուլ Համիդին, հրավիրել պառլամենտ: Իսկ որպես պայքարի միջոցներ առաջադրվում են զինված դիմադրությունը, քաղաքական և տնտեսական գործադուլը, ընդհանուր ապստամբությունը (1908, թիվ 1):

Իսկ «Աբդուլ Համիդի ներքին կյանքը» (1907, թիվ 19), «Բոսֆորի ափերին» (1906, թիվ 3–6) և այլ խորագրերով տպագրված հոգովածներում դատապարտվում են մեծ մարդասպանի ու նրա նախարարների ոճրագործությունները:

«Երկրի ձայնը» իր գաղափարների տարածման համար օգտագործել է նաև դեղարվեստական խոսքը: Տպագրվել են Շ. Կուրդիյանի, Սիամանթոյի, Զ. Նասյանի, Ս. Համալյանի, Երուխանի և մյուսների գործերը: Արփենիկ ստորագրությամբ տպագրված Շ. Կուրդիյանի բանաստեղծություններում, գրված 1905–1907 թթ.

ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցություն տակ, կոչ է արվում արևմտահայությանը՝ կռվի ելնել բռնապետության լուծը տապալելու համար: Նույն միտքը արտահայտված է թերթում տպագրված նրա այլ բանաստեղծություններում:

Ազատաշունչ ոգով են համակված նաև Արսէն ստորագրությամբ Վանի բարբառով տպագրված գործերը («Զուլումի դէմ մարտնչողներին», «Վասպուրականի երգը» և այլն):

«Թուրքահայ բանաստեղծություն» խորագրի տակ տպագրվել են Սիամանթոյի «Դարերու վրէժը», «Արցունքները», «Մահուան տեսիլք» և այլն, Զապել Եսայանի «Կմախքը», «Զեռքերը» բանաստեղծությունները: Թերթը տպագրել է նաև Վահան Տերյանի «Կոչմարը» բանաստեղծությունը (1907, թիվ 23): «Երկրի ձայնը» հանդես է եկել բանաստեղծներին տրված իր գնահատականներով: Սիամանթոյի Փարիզում 1907 թ. տպագրված «Հոգեւարքի և յոյսի ջահեր» ժողովածուի մասին գրված գրախոսականում (հեղինակ՝ Տիգրան Զավեն) մեծ բանաստեղծը համարվել է «Հայ տառապանքի վճռական երգիչը»: «Ասում եարճանեանը,՝ գրված է այնտեղ,՝ մեր մեծ բանաստեղծների հոգեղբայրն է, այն տարբերութեամբ սակայն, որ ունի նրանց բոլոր առաւելութիւնները, առանց ունենալու և ոչ մէկը նրանց թերութիւններից» (1907, թիվ 9):

Թերթում բարձր է գնահատված Զապել Եսայանը. «Նա թուրքահայ կանացի գրականութեան մէջ,՝ գրված է այնտեղ,՝ մտքրեց ցաւադին զգայնութեան այնպիսի մի շէշտ, որ պիտի կազմէր իր տաղանդի մեծագոյն հրապոյրը» (1907, թիվ 12):

Տիգրան Զավենի թերթը, ի տարբերություն Հայ մյուս պարբերականների, կարևորություն է տվել թուրք մշակութային կյանքի լուսաբանմանը՝ հիմք ընդունելով այն ճշմարտությունը, թե «թշնամուն ճանաչելու համար պէտք է լաւ իմանալ նրան» (1907, թիվ 13):

«Թուրք բանաստեղծություն» խորագրի տակ տպագրվել են թուրք պոետներ Քեմալ Բեյի, Եփրեմ Բեյի, Ճենաթը Շահաբյուրդիի և մյուսների գործերը:

Այսպիսով՝ «Երկրի ձայնը» թերթը իր բարձրացրած հարցերով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացրել և իր հետապնդած նպատակներով նորություն է եղել Հայ մամուլի անդաստանում:

«ԱՆԿԱԽ ՄԱՄՈՒԼ» (1907–1908)

1907 թ. դեկտեմբերի 1-ին լույս է տեսնում «Անկախ մամուլ» օրաթերթը, սկզբում Աշոտ Աթանասյանի կնոջ՝ Վերգինե Աթանասյանի, ապա բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանի ստորագրությամբ: Ենթավերնագրի տակ գրված են «Ներկայ կուսակցություններից դուրս» բառերը: Թերթի փաստական խմբագիրը եղել է Աշոտ Աթանասյանը: Նրա գրչին են պատկանում խմբագրական և հրապարակախոսական բազմաթիվ հոդվածներ՝ Ստորա-կետ, Մէ-Բիս, Սալ-Ման, Դոն-Պեդրո, Ա. Ա. ծածկանուններով:

Աշխատակցել են թերթին Լեոն, Տիգրան Զավենը, Խաչիկ Սամվելյանը, Վահան Տերյանը, բժիշկ Արտաշես Բուդուղյանը, Վահան Տոտոմյանցը և ուրիշներ:

Նյութերը զետեղված են հետևյալ բաժիններում. «Գիւղացիների մէջ», «Բանուորների մէջ», «Քաղաքներում», «Թուրքական կեանք», «Թատրոն և երաժշտութիւն», «Լրագիրների լրատու» և այլն:

Թերթի նպատակն է եղել «Թարգման հանդիսանալ ժողովրդական ընդհանրացրած տրամադրութեան» և լույս է տեսել այն «անկախ մնալու, անվախ մտածելու որոշումով» (1907, թիվ 1):

«Անկախ մամուլը» իր որդեգրած դադափարական ուղղության մասին գրել է. ««Անկախ մամուլը» պէտք է պաշտպանի աշխատաւոր դասակարգի շահերը և պէտք է քարոզի սօցիալիստական գաղափարներ դրա համար էլ նա սօցիալիստական թերթ է: Սօցիալիզմը «Անկախ մամուլի» դրօշակն է» (1907, թիվ 7):

Թերթում մեծ թիվ են կազմում գործարաններում բանվորների աշխատանքային առօրյան պատկերող թղթակցությունները: Բողոք նամակներում առաջադրվել են բանվորների պահանջները, քննադատվել գործարանատերերը՝ բանվորների նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունք ցուցաբերելու համար:

«Անկախ մամուլում» այն տեսակետն է պաշտպանվել, թե սոցիալական չարիքի արմատը սեփականատիրական իրավունքի մեջ է, և որ «աշխարհի բոլոր բարիքները» ստեղծված են ոչ թե մի բուն հարուստների, այլ բոլոր մարդկանց համար: Եվ թերթը համոզված, որ սոցիալիստական կարգերի օրոք միայն շահագործվող ու տառապող մեծամասնության համար կստեղծվեն տնտեսական կյանքի բա-

վարար պայմաններ, փորձել է հիմնավորել դրամատիրական հասարակարգի տապալման և իրավահավասար կարգերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Թերթը փորձեր է արել առաջադրելու գործնական միջոցներ հասարակական ու քաղաքական կարգերի վերափոխման ուղղությամբ: Այսպես, Խ. Սամվելյանի («Աշխատանքի իրաւունքը», «Տնայնագործութեան ջատագովները» և այլն), Վահան Տոտոմյանցի («Ամէնից առաջ օգուտը», «Մարդը մենակ և նոյն մարդը ընկերակցութեան մէջ», «Առանց վաճառականների ու գործարանատէրերի» և այլն), Աշոտ Աթանասյանի («Հեռացեք կուսակցութիւններից», «Մեր գիւղը», «Ի՞նչ տուեց ազատագրական շարժումը բանուորութեանը» և այլն) և մյուսների հոդվածներում լավագույն ապագային հասնելու միջոցներից մեկը համարվել է համաշխատակցության (կոոպերացիա) սկզբունքի կիրառումը: Վ. Տոտոմյանցի համոզմամբ՝ «Աշխատանքն աւելի արդիւնաւէտ է դառնում միայն մարդու իրար հետ ընկերանալու, կոոպերացիայի շնորհիւ» (1907, թիւ 13): Ըստ նրա, սպառողական ընկերութեան հաջողութեանը «մի քայլ է, որ արուած է այդ ուղղութեամբ, մի քար է, որ պոկվում է ժամանակակից հասարակական կազմի հիմքից և դրւում է ապագայ կազմի հիմքում» (1907, թիւ 25): Իսկ Խ. Սամվելյանն իր «Տնայնագործութեան ջատագովները» հոդվածաշարում բնակչութեան բարեկեցութեանը տեսնում է ոչ թե տնայնագործութեան զարգացման, այլ հողը գյուղացուն հանձնելու մեջ: «Գյուղական ազգաբնակչութեան բարեկեցութիւնը տեղի կունենայ ոչ թէ տնայնագործական մի քանի իրերի արտադրութեամբ,~ գրված է այնտեղ,~ այլ մի ուրիշ բանով, երբ գիւղացու աշխատանքը այնպես կոպիտ կերպով չի հարստահարուի, երբ նա կունենայ հող, որի վրայ կթափի իր աշխատանքը և կուտի նրա պտուղը» (1907, թիւ 8):

Ինչպես «Աշխատանք», «Նոր աշխատանք» պարբերականներում, այնպես էլ «Անկախ մամուլում» զարգացվել է այն թեզը, թե հողը պատկանում է նրան, ով մշակում է այն, աշխատում է նրա վրա: «Անկախ մամուլի» շուրջ համախմբված մտավորականները նույնպես առաջնորդվել են ուսու «տրուգովիկներին» «Հող և ազատութիւն» նշանաբանով: Նրանք այն կարծիքին էին, որ եթե գյուղացիութիւնը խաղաղ ճանապարհներով չկարողանա հասնել իր

նպատակներին, ապա ուժով, կազմակերպված պայքարով կիսի հողը կալվածատերերից: Պետական դումայից հուսախաբված այդ գործիչները թերթի էջերում տարփողում էին քաղաքական պայքարի գաղափարը: Ուստի և ամենևին պատահական չէր Ֆրանսիացի գրող Օկտավ Միրբոյի «Ժան Ռուլ» պիեսի մասին Տիգրան Զավենի հոդվածի տպագրությունը: Վերլուծելով վեպը՝ հոգվածագիրը եզրակացնում է. «...Մինչև մարդկութիւնը չի կառուցի սօցիալական, տնտեսական արդարութեան և հաւասարութեան ներդաշնակ պայտը, երկու հակամարտ բանակի ներկայացուցիչները՝ կապիտալիստն ու բանուորը՝ կմնան ճակատագրական թշնամիներ, անհաշտ ու անողոք...» (1907, թիվ 2):

Քաղաքական համարձակ ելույթների համար թերթի համարները երբեմն բռնադրավիել են գրաքննության վարչության որոշումների համաձայն, խմբագիրը նկատողություն ու տուգանքի է ենթարկվել: Այնուհանդերձ, նա հավատարիմ է մնացել իր դավանած գաղափարներին, հայտարարելով, որ «Անկախ մամուլը» անկեղծորեն գիտակցում է իր առաքելությունը՝ մտնելով ժողովրդական լայն խավերի մեջ: Այն միշտ դիտելու և քննելու է կյանքն աշխատավորի շահերի տեսակետից, առանց կանխամտածված ու նախորոշված վճիռների, անկախորեն, բարձր պահելով իր դրոշակը՝ ամեն բան գիտակցող ժողովրդի միջոցով, գիտակից ժողովրդի համար (1908, թիվ 26):

«Անկախ մամուլ» թերթի գաղափարների տարածմանն են ծառայել արձակ և չափածո գործերը, որոնք տպագրված են «Գեղարուեստ» բաժնում: Առանձնապես աչքի են ընկնում Շ. Կուրդիրյանի սոցիալական թեմաներով գրված բանաստեղծությունները, Զավախեցու պատմվածքները և այլ գործեր:

Թերթում բարձր են գնահատվել գրողներ Պ. Պռոշյանը, Վ. Փափազյանը, Նար-Դոսը և ուրիշներ: Նրանց ստեղծագործությունների մասին ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել Լեոն: Նա Պռոշյանին համարել է ոչ միայն Խ. Աբովյանի աշակերտն ու գրական ժառանգորդը, այլև «Սոս և Վադիթեր» վեպի մասին գրել է. «Այն դարձաւ մի տեսակ ռէցեպտ, որով գրվում էին գիւղական ազգագրական վեպիկներ և նույնիսկ վէպեր: Այսպիսով, Պռոշեանը հանդիսացավ նոյնիսկ մի ամբողջ դարոցի հիմնադիր» (1907, թիվ 1):

Աշոտ Աթանասյանի «Անկախ մամուլ» թերթը նույնպես հետապնդվել է կառավարությունից ու գրաքննության վարչության կողմից: Մի քանի անգամ խուզարկվել է խմբագրատունը: Թերթը կարողացել է իր գոյությունը պահպանել ընդամենը երկու տարի:

«ԱԽՈՒՐԵԱՆ» (1907–1914)

Մշակութային աչքի ընկած գործիչ, հրապարակախոս, խմբագիր Կարապետ Ափինյանը 1907 թվականին, Ալեքսանդրապոլում լույս է ընծայում «Ախուրեան» հասարակական, գրական եռօրյա թերթը՝ Ալեքսանդրապոլի առաջին պարբերականը: Խմբագրի խոստովանությամբ «ժողովրդին, բնագաւառի սրտին մօտիկ կանգնած լինելու այդ բնական պահանջն էր, որ ծնունդ տուեց «Ախուրեանին»՝ մեր օրերի առաջին գաւառական թերթին» (1910, թիվ 81):

Կարապետ Ափինյանը ծնվել է 1870 թվականին, Ալեքսանդրապոլում: 1894 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: 1899–1921 թթ. հրատարակել է «Շիրակ» գրպանի և պատի օրացույցները: 1903–1906 թթ. լույս է ընծայել “Александропольские объяснения” ռուսերեն թերթը: Նրա գրչին են պատկանում հրապարակախոսական և գրական-գեղարվեստական մի շարք գործեր: 1902 թ. նա լույս է ընծայել «Ս. Էջմիածնի 1600-ամյակը» աշխատությունը:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Կ. Ափինյանը մանկավարժական գործունեություն է ծավալել Լենինականում և ապա Երևանում: Նա մահացել է 1944 թ., Երևանում:

«Ախուրեան» թերթը լույս է տեսել շաբաթը երկու անգամ, երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը: Թերթին աշխատակցել են Ատրպետը, Գեղամ Արմենը (Գեղամ Նալբանդյան), Ե. Տեր-Մինասյանը, Ա. Տիգրանյանը, Հովհ. Տեր-Մարտիրոսյանը (Հ. Տերեյց) և ուրիշներ:

«Ախուրեան» թերթը չէր պատկանում և չէր հարում որևէ քաղաքական կուսակցության: Այնուհանդերձ, լինելով հասարակական, քաղաքական օրգան՝ չէր կարող չարձագանքել պատմական այնպիսի կարևոր իրադարձությունների, ինչպիսին էին Անդրկովկասով մեկ տարածում գտած հեղափոխական շարժումները: Մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելով Ալեքսանդրապոլ քաղա-

քում և չըջակա գյուղերում ծագած բանվոր-ծառայողների գործադուլային շարժումների մասին՝ թերթը նկատում է, որ հաջողության հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ազատվել «Թայֆայական, անձնական, անհատական ձգտումներից և միավորվել»։ Եվ նախընտրելով պայքարի խաղաղ ճանապարհը՝ հանդես է եկել իր ծրագրերի առաջադրմամբ։ Թերթի համոզմամբ՝ լավագույն ապագային հասնելու հիմնական միջոցներից են՝ հասարակության բարոյական վերափոխումը, երկրում կարգ ու կանոնի հաստատումը, գիտության ու լուսավորության տարածումը։ Տնտեսության կազմակերպման գործում կարևորությունը տրվում էր արհեստակցական միություններին, մանր վարկի ընկերությանը, կոոպերատիվ հիմունքներով ստեղծված կազմակերպություններին։

Գյուղացուն հողին կապելու, գյուղից քաղաք հարկադրական տեղաշարժը կանխարգելելու նպատակներով թերթը առաջ էր քաշում տեղերում, գյուղական վայրերում գյուղատնտեսական, անասնապահական դպրոցների ստեղծման անհրաժեշտությունը։ Պարբերականի կարծիքով՝ ուսումնական նման հաստատությունները կոչված էին «հողը մշակող, անասուն խնամող, ապրանք արտադրող բանվորներ» պատրաստելու համար։ Այդ դպրոցները միաժամանակ գյուղացուն կծանոթացնեին «գիտական աշխարհի ցուցադրած միջոցներին», կսովորեցնեին երկրագործական աշխատանքների առաջավոր ու նոր ձևերն ու եղանակները։

«Ախուրյան» թերթի հիմնական ու գլխավոր աշխատակիցներից է եղել Ատրպետը։ Հոգվածների մեծ մասը պատկանում է նրա գրչին։ Ուշագրավ է հատկապես 1910 թ. 23—27 համարներում տպագրված նրա «Մարդու ձգտումը» հրապարակախոսական հոգվածաշարը, որտեղ մեղադրական սուր խոսք է ասված կյանքի տերերի՝ իշխանավորների ու մեծատուների հասցեին։

Ատրպետը, որ նախկինում եղել էր Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության անդամներից մեկը, թերթում հանդես է եկել երիտթուրքերի կառավարության քննադատությամբ։ «Ճշմարիտ է,- գրում է նա,- այսօր օսմանեան երկիրը կառավարում է մէքուսան մէջլիսով՝ պատգամաւորական ժողովով, բայց այդ ժողովը ոչ թէ ժողովրդի, ազգաբնակչութեան ներկայացուցչութիւնն է, այլ նա «Միութեան և առաջադիմութեան» ներկայացուցչ-

չուլթիուենն է, որի վերջին երեք տարուայ վարչուլթիւնը ոչ թէ ազատական, եղբայրական հաւասարութեան վրայ է հիմնուած, այլ բռնութեան, որով այսօր նա... է՛լ ավելի, քան նախկին բռնակալ թրքուլթիւնն է» (1912, թիւ 15):

Ատրպետն իր հրապարակախոսական հոգովածներում արեւմտահայուլթյան փրկուլթյան երաշխիքը տեսնում է Ռուսաստանի օգնության և նրա հետ ունեցած դաշինքի մեջ:

Եվ ընդհանրապես «Ախուրեան» թերթը հայ ժողովրդի թե՛ տնտեսական, և թե՛ հասարակական ու մշակութային կյանքի բարեփոխման միակ կուլանը փնտրել է ռուս ժողովրդի ու Ռուսաստանի հետ ունեցած համագործակցության մեջ: Թերթի համոզմամբ՝ Ռուսաստանում յուրաքանչյուր ժողովուրդ հնարավորություն կունենար զարգացնելու իր ազգային ինքնութւոյն մշակուլթը, և յուրաքանչյուր ազգային մշակուլթի առանձնահատկությունները բազմազանություն ու շքեղություն կհաղորդեն Ռուսաստանի համընդհանուր մշակուլթին: Թերթը նպատակահարմար է գտնում տպագրելու այս հարցի շուրջ գրված Գ. Ս. Պետրովի Ալեքսանդրապոլում կարդացած «Կյանքի արժեքը» թեմայով դասախոսության համառոտ շարադրանքը: Հեղինակը Ռուսաստանը նմանեցնում է բազմերանգ ծաղիկներից բաղկացած մի մեծ փնջի, որի ամեն մի ծաղիկ ունի իր առանձին տեղը, իր առանձին հմայքը:

«Ախուրեան» թերթում քննարկվել են նաև արվեստի և գրականության հարցեր: Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը, որը սերտ կապերի մեջ է եղել խմբագրության հետ, իր «Մեր անցեալ կուլտուրան» հոգովածում (1909, թիւ 61) բարձրացրել է հայ անցյալի մշակուլթի արժեքների պահպանման հարցը: Նա նպատակահարմար է գտել հայ բանիմաց մասնագետներից ստեղծել արչավախմբեր՝ պատմական անցյալի հուշարձանների խնամքի և պահպանման գործը կազմակերպելու համար:

Թերթում բարձր են գնահատվել հայ և ռուս դասական գրողները: Այսպես, Ն. Գոգոլը համարվել է ռուս առաջին գրողներից, որը ճշմարիտ գույներով նկարագրել է իր ապրած այն «փչացած» միջավայրը, ուր մարդիկ ապրում էին իրենց նեղ ու գծուծ հաշիվներով, ուր իշխում էր բամբասանքը, խաբեությունը, կեղծիքը, փառասիրությունը, հարստանալու տենչանքը (1909, թիւ 61):

Ալեքսանդրապոլի առաջին պարբերականը՝ «Ախուրեան» թերթը, շարունակելով հայ մամուլի առաջավոր ավանդները, կարողացավ ծառայել իր բարձր կոչմանն ու արժանի տեղ գրավեց հայ մամուլի ու հասարակական մտքի պատմություն մեջ:

«ՀՐԱԶԴԱՆ» (1908–1909)

«Հրազդան» գրական, հասարակական, եռօրյա թերթի հրատարակություն նախաձեռնողը եղել է մասնագիտությամբ գյուղատնտես Պողոս Կանդուրալյանը: Նա ավարտել էր Մոսկվայի Պետրովսկոու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիան, որի շրջանավարտներից շատերը դարձել էին կոոպերատիվ շարժման նախաձեռնողներ: Պ. Կանդուրալյանը նույնպես հրապուրված կոոպերատիվիզմի գաղափարներով՝ վերադառնում է հայրենիք: Սկզբում աշխատում է որպես գյուղատնտես՝ Երևանի նահանգային ուսումնարաններին կից գյուղատնտեսական բաժանմունքում, ապա 1908 թ. ձեռնարկում է «Հրազդան» թերթի հրատարակմանը: Նա խմբագրել է թերթի երկու համարները, իսկ մյուս համարները՝ Ա. Տեր-Հակոբյանը: Եվ առաջին, և երկրորդ խմբագիրների նպատակն է եղել՝ թերթի միջոցով ծառայել ժողովրդական լայն գանգավածների, հատկապես գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարեփոխման գործին:

«Հրազդան» թերթի նյութերի մեծ մասը նվիրված է հողային հարաբերություններին, գյուղացու առօրյա հոգսերին: Այդ իսկ պատճառով թերթի լույս ընծայումը մեծ ոգևորությամբ է ընդունվել ընթերցողների կողմից: Նոր-Բայազետից Աֆրիկյանն իր ողջունի խոսքում հույս է հայտնում, որ թերթը անողոքաբար կքննադատի գյուղացու «արյունը քամող», նրա «կենսական վերջին հիւթը ծծող», «գալթարը ձեռքին» վաշխառուին, «աշխատաւորի արտասուքի գնով ապահովվեցան ձեռք գցող» կաշառակերներին:

«Կանքը գաւառներում», «Ի՞նչ է հարկաւոր անել», «Զօքաները» և այլ խորագրերով հոգվածներում ներկայացված են խեղճ ու անօգնական գյուղացու չարքաշ կյանքի քստմենլի պատկերները: Թերթը միաժամանակ նկատում է, որ աշխատավոր գյուղացիությունը որոշ չափով համարձակ է դարձել, որ ռուսական առաջին հեղա-

փոխության դասերը նրան սովորեցրել են կովել, որ երեկվա խաղաղ գյուղացին հանգամանքների բերումով «խոփի, արօրի-գուլթանի հետ միասին, գործածել սովորեց և գէնք» (1908, թիվ 5): Ապա եզրակացնում է, որ «գողբաների» դեմ կովելու համար նախ անհրաժեշտ է համախմբվել, միավորվել: Եվ նկատելով, որ գյուղաշխարհում էլ արդեն դասակարգային պայքարն իր արտահայտությունն է գտնում, որ գյուղի աշխատավորը նույնպես հասնում է դասակարգային ինքնագիտակցության, թերթն իր հրամայական խնդիրն է համարում օժանդակել հայ գյուղացիության քաղաքական ուժերի համախմբման ու կազմակերպման գործին: Եվ դրա լավագույն միջոցը համարվում է աշխատակցական սկզբունքի, համայնական աշխատանքի գործադրությունը գյուղերում: «Ի՞նչ է մնում անել,- գրում է թերթը,- մնում է միայն առաջ մղել համայնական աշխատանքի սկզբունքը, կեանքի մէջ կիրառութեան մտցնել և այդպիսով հասած կլինենք մեր համայնականութեան սահմանին, որից յետոյ մնում է մի փոքրիկ քայլ միայն, որը սպասում է ընդհանուր հասարակարգի վերջնական փոփոխություն» (1909, թիվ 11): Թերթում համայնական աշխատանքի կազմակերպման ձևերից մեկն է համարվում կոոպերացիան:

«Հրազդան» շաբաթաթերթը հետևել է Օսմանյան Թուրքիայում կատարված քաղաքական դեպքերին, երիտթուրքերի հեղափոխական շարժումներին և դրանք լուսաբանել իր էջերում: «Տաճկաստանի յեղափոխութիւնը» հոդվածաշարում (1909, թիվ 4, 5) մերկացվում է սուլթան Համիդի վարած ազգահալած քաղաքականությունը հայերի և այլ ազգերի նկատմամբ:

1908 թ. հեղաշրջում իրականացնելով՝ «Երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությունը Թուրքիայում իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը՝ հաստատելով սահմանադրական կարգեր: Երիտթուրքերի հաղթանակի առաջին օրերին թերթը գրեց. «Բռնութեան ականքների վրայ կանգնեց ազատութեան դրօշակը և ամէնքը ոգևորուած նրա հաղթանակով, շունչ առան, նոր կեանք ստեղծեցին» (1908, թիվ 14): Սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ լուրեր տարածվեցին հայկական գյուղերում թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին, թերթը հուսախաբ գրեց, որ սահմանադրությունը կիրառություն չի գտնում թուրքական դավառում, որ օսմանյան խորհրդարանի կազ-

մը վստահությունն չի ներշնչում և չի արդարացնում իրեն, և որ երիտթուրքերը, դավաճանելով իրենց խոստովանքին, վարում են հետադեմ քաղաքականություն:

Թերթը լուրեր է տպագրել 1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերի՝ Ադանայում կազմակերպած հայկական նոր ջարդերի մասին և դատապարտել սպանդի կազմակերպիչներին, ի դեմս որոնց, տեսնում էր Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը շարունակողներին:

«Հրազդեանը» անդրադարձել է ժամանակի հուզող գրեթե բոլոր հարցերին: «Հոգաբարձուներ և ուսուցիչներ» ընդարձակ հոգվածաշարում (1909, թիվ 14, 15) քննադատվում են այն ուսուցիչները, որոնք իրենց ստանձնած գործի հանդեպ անպատասխանատու վերաբերմունք են դրսևորում: Իսկ հոգաբարձուների մասին գրված է. «Սրանց մէջ են յաճախ կամ համարեայ բոլոր աղաները, գիւղի կուլակները, զանազան տեսակի «պատուելիներն» ու տուգներն ընդհանրապէս, որոնց սրտին մօտ չէ ժողովրդի կրթութեան գործը...» (1909, թիվ 14): «Պրոֆէսիօնալ ուսուցչութիւնը» հոգվածում առաջ է քաշվում դպրոցները մասնագիտական կրթությունն ստացած ուսուցիչներով համալրելու հարցը:

Մանկավարժական թեմաներով թերթում հոգվածներ են գրել Առ. Բահաթրյանը, Իս. Հարությունյանը, Հ. Տեր-Միրաքյանը և ուրիշներ:

«Հրազդեանը» ուշադրություն է դարձրել նաև արվեստի և գրականության հարցերին: Բարձր են գնահատվել Խ. Աբովյանը, Ռ. Պատկանյանը և ուրիշներ: «Կարմիր թելը մեր նորագոյն գրականութեան մէջ» հոգվածում Խ. Աբովյանը համարվել է հայ առաջին գրողը, որ «...հզօր, անկեղծ ձայնով կանչել է ամբողջ հայութեանը՝ թափ տվեք ձեզնից ստրկութեան ոգին, ստեղծեցեք ձեզ համար մի պատուաւոր վիճակ» (1908, թիվ 11):

«Հրազդեան» թերթը իր կարճատև գոյության ընթացքում կարողացել է այս կամ այն չափով նպաստել հայ գյուղացիության քաղաքական մտահորիզոնի հարստացմանը: Միաժամանակ կարևորելով գյուղացիության դերը հասարակական կյանքում, հայ մտավորականության ուշադրությունը հրավիրել է գյուղի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի բարեփոխման խնդիրների վրա:

«ԳԱԽԱՌ» (1909–1910)

Լիբերալ-նարոդնիկական հայացքներով համակված հայ գործիչներից շատերն իրենց ժողովրդասիրական ձեռնարկումներով հայտնվում են նաև հայկական ծայրագավառներում: Նրանցից Սիմեոն Տեր-Մինասյանը գյուղական իրականության թշվառության դեմ պայքարելու գիտակցությամբ Գորիսում լույս է ընծայում «Գաւառ» քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և գրական շաբաթաթերթը¹:

Ս. Տեր-Մինասյանը ավարտել է Էջմիածնի Գեորգյան շնամարանը և հիմնականում զբաղվել մանկավարժական գործունեությամբ: Նա սկզբում որպես ուսուցիչ աշխատել է Գորիսի ծխական դպրոցում, ապա 1910 թվականին նրան հանձնարարվել է ամբողջ Զանգեզուրի գավառի ծխական դպրոցների վերահսկողության գործի ղեկավարումը: Նույն թվականին, «Գաւառ» թերթը փակվելուց հետո նա տեղափոխվել է Ղարաբաղ և որոշ ժամանակ կատարել «Ղարաբաղ» թերթի խմբագրի պարտականությունները:

Ս. Տեր-Մինասյանին կարելի է դասել այն լուսավորչալ մտավորականների շարքը, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում ծառայել են գյուղաշխարհի բնակչության բարօրության գործին:

«Գաւառին» աշխատակցել են Տ. Սազանդարյանը, Ս. Ֆրանգուլյանը, Հ. Գրիգորյանը, Մ. Բազրատունին, Ա. Զանյանը, Գ. Քալաշյանը և ուրիշներ:

Թերթի մշտական բաժիններն էին. Զանգեզուր, Ռուսաստան, Գրախօսական, Թղթակցութիւն, Ֆէլիետոն և այլն:

Թերթի լույս ընծայման առթիվ ողջույնի խոսքեր են հղել խմբագրությանը Էջմիածնից Գ. Քալաշյանը, Աշխաբադից Ա. Բաբայանը և ուրիշներ:

Խմբագիրը խոստանում է իր ընթերցողներին՝ թերթը դարձնել Զանգեզուրի գավառի բնակչության խոսսփողը, աչքաթող հանել նաև համայն հայությանը հուզող խնդիրները: «Այսօր մեր գաւա-

---

¹ Մատենագիտական բոլոր ցուցակներում «Գաւառ» թերթի լույս ընծայման տարեթիվը նշված է 1910 թվականը: Մինչդեռ այն հրատարակվել է 1909 թվականից: ՀՀ Ազգային գրադարանում պահպանվում են թերթի 1909 թ. համարները:

ուր,- գրված է այնտեղ,- մի բարիք է ծնունդ՝ «Գաւառ» անունով շաբաթաթերթը, որը ամէն կերպ պէտք է ճիգ ու ջանք թափէ տարածելու գիտութիւն, ճշմարտութիւն և հասարակական գիտակցուած կեանք» (1909, թիւ 1):

Թերթը սոցիալական չարիքի արմատը գտնում է գյուղի բնակչութեան հասարակական գիտակցութեան պակասի, ընդհանրապես հոգևոր կյանքի բացակայութեան մեջ: Թերթի կարծիքով՝ գյուղի աշխատավորը պարփակված խավարամտութեան մեջ, դատապարտված է «գաքարէական պապանձման», իսկ գյուղի տերերը «... զօրեղ դիրքեր գրաւած շահագործում են խեղճ ու կրակ գիւղացուն բոլոր խնդիրներում» (1910, թիւ 27):

«Գաւառ» թերթը դատապարտում է գյուղական ցեցերի՝ տանուտերերի, վաշխառուների, դատավորների ստոր ու անազնիվ արարքները: «Կաշառակերութիւն, խնամիական վերաբերմունք,- գրված է այնտեղ,- անձնական թշնամանք, իրենց կատարելութիւնն են ստացել տանուտէրերի մէջ»: (1910, թիւ 14): Այս ամենին վերջ տալու հիմնական միջոցներից են համարվում գյուղացիների կողմից իրենց արժանապատիւթյան ու իրավունքների ճանաչումը: Ուստի և թերթը գրում է. «Ժամանակն է վերջապէս, որ մեր գիւղացիութիւնը դէն չպրտի իրենից ստրկական շողոքորթութիւնն ու գիւղական բախտախնդիրների առաջ վիզ խոնարհելը և իր շահերի կատարեալ գիտակցութեամբ հրապարակ գա իր կեանքը տնօրինելու» (1910, թիւ 13):

Ինչպես նախորդ պարբերականներում, այստեղ ևս գյուղի բարեփոխման համար որպէս լավագույն միջոց առաջադրվում է մանր վարկի, փոխատու ընկերութիւնների, կոոպերացիաների ստեղծումը: Այս գործում նախաձեռնութիւնն ու տնօրինութիւնը տրվում էր գյուղացուն: Գյուղացին ինքը պիտի կազմակերպի նման ընկերութիւնները:

«Գաւառը» չէր սահմանափակվում միայն գյուղաշխարհի խնդիրների քննարկմամբ: Բազմաթիւ էջեր նվիրված են քաղաքի գործարաններում մրի ու ծխի, սովի ու հալածանքների մեջ տառապող բանվորների կյանքին: «Նաւթաշխարհի իրականութիւնից» խորագրով տպագրված հոդվածներում (1910, թիւ 8, 13) նկարագր-

ված է Բաքվի նավթախորշերում աշխատող բանվորների տանջալից առօրյան:

Խմբագիրը գործելով գյուղը փրկելու հետևողական ու աննահանջ գիտակցությամբ՝ թերթում հանդես է եկել ժողովրդասիրական մի շարք ձեռնարկումների առաջադրմամբ: Ըմբռնելով կապիտալիստական աշխարհում սոցիալական տարբեր խավերի ու դասակարգերի շերտավորման ընթացքն ու սոցիալական հակասությունների խորացումը՝ թերթը «գալլային օրենքներից» գյուղացուն փրկելու ուղին շարունակել է տեսնել լուսավորության տարածման մեջ: Եվ այդ ուղղությամբ ծավալել է և՛ քարոզչական, և՛ կազմակերպչական աշխատանքներ: Այսպես, բարձրացնելով Գորիսում գյուղատնտեսական դպրոցի անհրաժեշտության հարցը, առաջարկել է Զանգեզուրի բոլոր շրջաններում հանգանակել գումարներ և կառուցել դպրոցը:

Ս. Տեր-Մինասյանի անմիջական նախաձեռնությամբ հրավիրված հատուկ խորհրդակցությունում ընտրվել է հանձնաժողով՝ Գորիսում կենտրոնական միջնակարգ դպրոցի կառուցման աշխատանքները ղեկավարելու համար: Եվ որոշ ժամանակ անց, հայտարարվում է այդ դպրոցի կառուցման մասին:

Մի շարք հոգևածներում քննարկվել են Զանգեզուրի գավառի բոլոր գյուղերում մասնագիտական, հատկապես գյուղատնտեսական ուսումնական հաստատությունների ստեղծման հարցերը: «Գաւառական հայ գեղջուկը,~ գրում է թերթը,~ վաղուց է սպասում մի այնպիսի հաստատութեան, որը հեռու քշեր նրանից իր նահապետականութեան ժառանգութեան անօգտակար աշխատանքի ամէն մի ձևը, տար նրան ժամանակակից գիտութեան պահանջներին համապատասխան մշակութեան ձև ու միջոց, մեր հարուստ գաւառից օգտուելու որևէ ուղղութիւն» (1910, թիվ 19):

Շաբաթաթերթում բարձրացվել է նաև գյուղերում գրադարան-ընթերցարանների բացման հարցը: Թերթի կարծիքով՝ այդ գրադարանները միաժամանակ կլինեին աշխատավոր գյուղացիների համար մի վայր, ուր իրենց հանգիստը կանցկացնեին օրվա աշխատանքից հոգնած գյուղացիները, կհաղորդակցվեին միմյանց հետ, կծանոթանային կյանքի նորություններին:

Շաբաթաթերթը որոշակի աշխատանք է կատարել դարերի ընթացքում ժողովրդի ստեղծած պատմական հուշարձանները պահպանելու ուղղությամբ: Ցավով է նշել այն մասին, թե ինչպես են ավերվել Տաթևի վանքի՝ Սյունիքի հոգևոր պարծանքը ներկայացնող եկեղեցում եղած ձեռագրերը, սրբապատկերները, թե ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատության ձեռագրի ամեն մի էջի վրա ինչ-որ մակագրություններ են արվել և այլն:

Շաբաթաթերթն ուներ նաև գրական-գեղարվեստական հարուստ բաժին: Տպագրվել են ինքնուրույն և թարգմանական արձակ և չափածո գործեր: Ճիշտ է, դրանք ականավոր գրողների ստեղծագործություններ չեն, սակայն ժամանակին կարևոր դեր են խաղացել Զանգեզուրի գավառի բնակչության հոգևոր կյանքում: Դրանք տարածել են մարդասիրության, եղբայրասիրության, սիրո, համերաշխության գաղափարները:

Ռուս և արևմտաեվրոպական գրողներից նույնպես ընտրված են այն գործերը, որոնցում անհատի բարոյական կատարելագործման քարոզն է հնչում: Այսպես, 1910 թ. թիվ 7-ում Օլ. Հանսոնի գեղարվեստական փոքրածավալ պատկերում (թարգմ. Ավ. Իսահակյան) արտահայտված է հետևյալ բարոյախրատական իմաստը. «Մի թողնիր, որ քո օրերը դառնան թունալոր բոյսեր՝ աճելով հոգուդ մէջ: Այլ դարձրու քո օրերը շողշողուն և սպիտակ, պարուրիր դրանք մետաքսի ու ոսկու մեջ և թող դրանք մշտապես փայփայեն հոգիդ զովությանը և թող Արեգակի ամէն մի վերջալույսի հետ դրանց բանակը բազմանա...» (1910, թիվ 7):

«Գաւառում» տպագրվել է նաև Մ. Գորկու «Կեանքի հանդէս» պատմվածքը (1910, թիվ 29, թարգմ. Արաքս):

«Գաւառ» շաբաթաթերթը հանդես է եկել նաև գրախոսական հոգվածներով: Դրանցում բարձր են գնահատված Վրթ. Փափազյանի, Ալ. Ծատուրյանի և մյուսների ստեղծագործությունները: Ալ. Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ տպագրված ծավալուն հոգվածում բանաստեղծը ներկայացված է որպես աշխատավոր ժողովրդի կենսական շահերի, հետաքրքրությունների արտահայտիչ, որպես բազմահազար չարքաշների երգիչ (1910, թիվ 13):

1910 թվականին Թիֆլիսի Ամո Խարազյանի անվան Թատերախումբը Գորիսում հանդես է եկել հյուրախաղերով: Առաջին անգամ

Գորիսի բնակչության համար տրվել են թատերական ներկայացումներ: Թերթը, համարելով այն մի նոր ու կարևոր երևույթ գործնականորեն համար, իր ողջունի խոսքն է հղել խմբի անդամներին՝ նրանց միացնելով թերթի բարի ցանկությունը՝ գնահատել ժողովրդին, ապրել այդ նույն ժողովրդի համար, որովհետև նա այն արգավանդ հողն է, որի մեջ ձգելու են իրենց սերմերը գիտությունն ու գեղարվեստը (1910, թիվ 28):

«Գալառը» իր նախընտրած ծրագրով ու քննադատական հոգևածներով դուր չի եկել տեղական ղեկավարությունը, հատկապես իշխանավոր անձանց: Նրանք թշնամաբար են տրամադրվել խմբագրի և աշխատակիցների նկատմամբ: Այդ կապակցությամբ թերթի առաջնորդողներից մեկում գրված է. «Երբ թերթը իր երկրորդ կիսամեակը թևակոխեց, ահա խիտունջների նման սկսեցին դուրս սողալ վախկոտ ու երկիւղած գլուխները և ինչքան ասես չարին գոյությունից զրկելու մի այդօրինակ նոր կեանք, որը Զանգեզուրի վերածնունթեան ամենաառաջին ազդակը համարուելու, նախապատիւ անունը կրելու բախտ ունէր միայն» (1910, թիվ 34): Եվ նման պայմաններում, բարոյական ու նյութական զրկանքների գնով խմբագիրը կարողացավ թերթի գոյությունը պահպանել ընդամենը երկու տարի:

«ՍՈՒՐՀԱՆ ԴԱԿ» (1909–1912)

XX-րդ դարի սկզբին ժողովրդական շարժման ներկայացուցիչների մի մասը տնտեսության զարգացման կարևոր գործոններից մեկը համարելով առևտուրն ու արդյունաբերությունը՝ հրատարակում են պարբերականներ, որոնք ամբողջովին նվիրված են այդ բնագավառների լուսաբանմանը:

«Խաթաբալա» երգիծական հայտնի հանդեսի խմբագիր Աստվածատուր Երիցյանը 1909 թ. Թիֆլիսում լույս է ընծայում «Սուրհանդակ» հասարակական, քաղաքական և առևտրա-արդյունաբերական թերթը, ինչպես այնտեղ է գրված՝ «անկուսակցական օրաթերթը», իսկ 16-րդ համարից՝ «անկախ լրագիրը»:

Պարզելով թերթի նպատակները՝ առաջին տարվա առաջին համարում խմբագիրը հայտարարում է, որ թերթը հեռու է լինելու «կուսակցական կռիւներից և անձնական հաշիւներից»:

«Սուրհանդակի» բաժիններն էին. «Ներքին տեսութիւն», «Գաւառային կեանք», «Թղթակցութիւններ», «Առևտրա-արդիւնաբերական», «Արտաքին տեսութիւն» և այլն: Նախորդ հասարակական-քաղաքական պարբերականներից և ոչ մեկը չի ունեցել «Առևտրա-արդիւնաբերական» բաժինը: Այդ մասին թերթը գրում է. «Սուրհանդակի» մեջ մենք տալիս ենք և մի առանձին բաժին, որը ահագին կարևորութիւն ունի ազգերի տնտեսական վիճակում. դա առևտրա-արդիւնաբերական բաժինն է, որի վրայ առանձնապէս դարձնելու ենք մեր ուշադրութիւնը, և որը մատնել էինք կամով մոռացութեան, երբեմն և աններելի արհամարհանքի, իսկ վերջերս նոյնիսկ թշնամանքի» (1909, թիվ 1):

Այլ. Արասխանյանը, ողջունելով «Սուրհանդակի» լույս ընծայումը, գրել է. «Եթէ «Սուրհանդակը» արդարացնի իր ծրագրի այդ կէտը, նա մի նոր զարգացում տուած կլինի նաև հայկական մամուլին առհասարակ, որովհետև արդյունաբերութեանը և առևտրին իրական օգնութիւն տալու համար՝ պէտք կլինի անընդհատ հետամտութիւն երկրի տնտեսական կեանքին, մի խնդիր, որ այդ ծավալով մեզանում չի դրած եղել և ոչ մի թերթ » (1909, թիվ 5):

«Սուրհանդակին» աշխատակցել են Ա. Արասխանյանը, Ղ. Աղայանը, Զ. Բալուդյանը, Գր. Երզնկյանը, Գ. Լևոնյանը, Հ. Համբարձումյանը, Ս. Մանգինյանը, Մ. Մելյանը, Նար-Դոսը, Խ. Սամվելյանը, Հ. Սողովյանը, Խ. Տեր-Ենոքյանը, Մ. Բագրատունին (Խ. Նարիմյան) և ուրիշներ:

Տնտեսական կյանքի զարգացման գործում կարևորելով վաճառականների ու արդյունաբերական ձեռնարկությունների դերն ու նշանակութիւնը՝ թերթը գրում է. «Այժմ մենք պէտք է ստեղծենք և զարգացնենք վաճառականներ և արդիւնաբերողներ: Դրանով միայն մենք նպաստած կլինենք մեր երկրի առաջադիմութեանը, մեր քանդուած տնտեսութեան վերակենդանացմանը, մեր ընչազուրկ ժողովրդի բարօրութեանը» (1910, թիվ 161):

«Ու՞ր ենք գնում, առաջ, թէ ետ» հոդվածաչարում (1910, թիվ 98–100) զարգացվում է այն միտքը, թե կապիտալիստական հասա-

րակարգում մարդ անհատը աշխատում է գիտություն ձեռք բերել ոչ թե ընդհանրություն, այլ իր անձնական շահերին գոհացում տալու համար: Մինչդեռ, գիտությունն ու կուլտուրան ստեղծված են ծառայելու ոչ թե մարդ անհատի, այլ ընդհանրություն, ժողովրդի անմիջական շահերին: Եվ եզրակացվում է, որ գիտության ու մշակույթի նպատակը պետք է լինի՝ ստեղծել մի հասարակարգ, որտեղ «ամէնքը ապրեն մէկի համար, իսկ մէկը՝ բոլորի» (1910, թիվ 98): Թերթը սոցիալական չարիքի արմատը տեսնելով գիտության անբավարար տարածման մեջ, իր քննադատական խոսքն է ասում հայ մտավորականներին, մեղադրելով նրանց այն բանում, որ տարվելով հասարակական գիտություններով, աչքաթող են արել բնական գիտությունները, բնական հարստությունների օգտագործման, արդյունաբերության զարգացման խնդիրները:

Թերթում բարձրացվել է սեփական հոլմքի օգտագործմամբ տեղական արդյունաբերության զարգացման խնդիրը: Միաժամանակ պահանջվել է հետևել աշխատանքի կազմակերպման այն ձևերին, որոնք վաղուց կիրառվում են քաղաքակիրթ երկրներում: Խրախուսվել է նաև կոոպերատիվ և արհեստակցական ընկերությունների, փոխատու-խնայողական բանկերի գործունեությունը: Առաջնորդողներից մեկում խմբագիրն այն կարծիքն է հայտնել, թե վաճառականական վարկի բացումը մեծ չափով կնպաստի երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի առաջադիմությունը:

Թերթում գյուղական բանկի մասին հակառակ կարծիքն է հայտնել Մ. Բագրատունին: «Գիւղական բանկերը» հոդվածում (1910, թիվ 98) նա այն տեսակետն է զարգացրել, թե այդ բանկերը այն կարապետներն են, որ գալիս են երկրում հաստատելու կապիտալիստական կարգերը, ավելի ևս խորացնելու սեփականագրկվող և հարստացող դասակարգերի մեջ կատարվող բաժանումը: Ինչպես բացատրում է Բագրատունին, այդ բանկերում ներդրվում են ոչ թե աղքատ գյուղացու, այլ հարուստ վերնախավի փողերը, նրանք էլ դառնում են բանկերի տերերը, կուտակում գումարներ և ավելի ուժեղացնում թույլ ու տնտեսապես աղքատ դասակարգերի կեղեքումը: Ապա նա եզրակացնում է. «Ուրեմն իզուր է մեր գաղափարական և իդէալիստ կուլտուրատրեբներն ոգևորութիւնը գիւղական բանկերի մասին, որոնք, բացի ինքնախաբեութիւն լինելուց,

դէռ նոյնիսկ մեծ չափերով վնասակար են տնտեսական հաւասարակշռութեան նժարի համար մասսաների մէջ» (1910, թիւ 92):

Թերթը համամիտ չլինելով Մ. Բագրատունու կարծիքին՝ բանափեճ է բացել, գրելով, որ ցանկալի է մեր դուռդական շրջաններում և տեղական մանր վարկի շուրջ գործող կամ աշխատող մարդիկ ևս իրենց կարծիքներն արտահայտեն այս կարևոր հարցի մասին (1910, թիւ 98): Հարցի շուրջ տպագրված հոդվածների մեծ մասում այն տեսակետն է պաշտպանվել, թե սոցիալական չարիքի վերափոխման գործում առաջնութիւնը պետք է տալ տնտեսական աստիճանական բարեփոխումներին: Եվ այն տարիներին, երբ հեղափոխական ելույթներն ու գործադուլային շարժումները տարածում էին գտնում Անդրկովկասում, թերթը սահմանափակվում էր դրանց մասին միայն պաշտոնական հաղորդագրութիւններ տպագրելով: Իսկ մի շարք հոդվածներում էլ հորդորվում էր բանվորներին՝ հետևել եվրոպական երկրների գործադուլավորներին, հարցի լուծումը ավարտել գործաբանատեղերի հետ փոխադարձ համաձայնութեան գալով: Այսպես, «Շուկեական գործադուլի շուրջը» հոդվածում, (1909, թիւ 20) խրախուսվել է գործադուլների շվեդական ձևը, երբ պայքարողները շվեդական բանվորի և կապիտալիստի նման հարգելով միմյանց, գիտակցելով փոխադարձ շահերի պահպանման անհրաժեշտութիւնը՝ պայքար են մղում, գործադուլ անում, և սակայն ո՛չ արյուն են թափում, ո՛չ բանտերը լցնում, ո՛չ գործարաններ այրում ու փակում:

Սոցիալական չարիքի վերացման հարցում թերթի տեսակետը մեկն էր՝ մարդկութեան երջանիկ ապագային հասնելու համար դիմել խաղաղ տնտեսական բարեփոխումներին՝ դասակարգերի միջև փոխադարձ համաձայնութեամբ:

«Սուբհանդակի» բազմաթիւ հոդվածներ նվիրված են ժողովուրդների բարեկամութեան գաղափարների ջատագովմանը, հատկապես հայ ժողովրդի կյանքում ուռւած ժողովրդի ունեցած նշանակութեան դնահատմանը:

Այսպիսով, Ա. Երիցյանի «Սուբհանդակ» թերթը ժամանակին մասնակցել է քաղաքական կարևոր հարցերի քննարկմանը, առաջադրել տնտեսական բարեփոխումների խնդիրներ, և իր «Առևտրաարդյունաբերական» բաժնով նորութիւն է եղել հայ պարբերականների շարքում:

«ՆՈՐ ԶԱՅՆ» (1911–1912)

1911 թ. սեպտեմբերի 19-ին Երևանում լույս է տեսնում «Նոր ձայն» շաբաթաթերթը: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր Վահան Տեր-Աբրահամյանը: Աշխատակցում էին թերթին Արշավիր Մելիքյանը, Մուշեղ Բագրատունին, բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ:

«Նոր ձայնը» կոչված էր ծառայելու, ինչպես թերթում է գրված, գավառական կյանքի ծով կարիքներին բավարարություն տալու գործին:

Հայտնի է, որ կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների մոտաքը Կովկաս որոշ բարեփոխություններ մտցրեց նաև Երևանի նահանգի արդյունաբերության բնագավառում: Այստեղ ստեղծվեցին արտադրական-փայտափրական ընկերություններ («Գինեգործական ընկերությունը», «Կաթնարդյունաբերական ընկերությունը» և այլն): Արդյունաբերական զարգացման համար կարևոր խթան հանդիսացավ երկաթուղու կառուցումը: Երկաթուղու շնորհիվ լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին քաղաքի տնտեսական կյանքում ուսուկան կապիտալի ներթափանցման և գինեգործական արտադրանքների վաճառահանման համար: Նման պայմաններում թերթը բարձրացնում է սեփական հոմքի օգտագործման հիման վրա տեղական արդյունաբերության զարգացման պահանջը: «Երևանի նահանգի բնական հարստությունները» (1911, թիվ 6) հոդվածում թերթը անդրադառնում է օտարերկրյա կապիտալի ներմուծման բացասական հետևանքներին: «Եթէ մի քիչ մօտենանք այդ գործին, գրում է թերթը, կտեսնենք, թէ ինչպէս ճարպիկ արտասահմանցին ինքը կամ իր «մակլէրը» շահագործել են և շահագործում են մեր տհասութիւնը, մեր անգիտութիւնը ու այսօրվա մեր երկրից միլիոններ արժեցող հարստութիւնը խլում են մեր այսօրվա քաղցած գիւղացուց...» (1911, թիվ 6):

Ինչպես նախորդ թերթերը, այնպես էլ «Նոր ձայնը» անդրադարձել է գրականության և արվեստի հարցերին: Հատկապես աչքի են ընկնում Արշավիր Մելիքյանի գրախոսական հոդվածները: Իր հոդվածներից մեկում նա բարձր է գնահատել Լ. Ն. Տոլստոյի ստեղծագործությունները: Դրանք համարել է իշխող դասակարգի բռնությունների ու եսականության դեմ պայքարի ելած աշխատավորութ-

յան շահերի, գյուղացիական հեղափոխութեան առանձնահատկութ-
յունները փայլուն արտահայտութեան (1911, թիվ 7):

«Նոր ճայնը» ազգի բարօրութեան երաշխիքը տեսնելով դաս-
տիարակութեան մեջ՝ բազմաթիվ էջեր նվիրել է դպրոցական գործի
կազմակերպման, մատաղ սերնդի ուսուցմանն ու դաստիարակութե-
յանը վերաբերող հարցերի լուսաբանմանը: Առաջադրելով դպրոցնե-
րի ժողովրդականացման և բոլոր գյուղերում ժողովրդական դպրոց-
ներ բանալու պահանջը, թերթը գրում է. «Բուն ժողովուրդը դէռ
անթափանց խաւարի ու ստրկութեան ճիւղներում է և ցնցոտիներ
մէջ՝ իր հայացքը դէպի այդ երջանիկ կենտրոնները հառած՝
«դպրոց» է աղաղակում: Եվ այդ այն կուսական բարեբեր հողն է, որ
պիտի մշակեր մեր երիտասարդութիւնը ու մինչև օրս չէ մշակել բա-
ւականաչափ» (1911, թիվ 1):

Դպրոցական ցանցի ընդլայնման և գյուղի բոլոր երեխաների
կրթութեան գործն ապահովելու նպատակներով թերթը բարձրաց-
նում է յուրաքանչյուր համայնքում դպրոցական տուրք սահմա-
նելու և աշակերտական առանձին կազմակերպութեան ստեղծ-
ման խնդիրը:

«Նոր ճայն» թերթը նույնպես երկար չի գոյատևում: Համար-
ձակ ելույթների համար 1912 թ. փակվում է:

«ԿՌԱՆ» (1911–1912)

1911 թ. Երևանում լույս է տեսնում «Կռան» հասարակական-
տնտեսական և գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթը: Այն
խմբագրում էր գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ
Մուշեղ Բագրատունին:

Մ. Բագրատունին ծնվել է 1870 թ., Աշտարակի շրջանի Կարբի
գյուղում: Սկզբնական կրթութեան ստացել է Շամախի քաղաքի
քառամյա դպրոցում: Հոր մահից հետո նրանց բազմաճակատ ընտանի-
քը տեղափոխվել է Երևան: Այստեղ Բագրատունին մասնակցել է սո-
ցիալ-դեմոկրատների կազմակերպած ժողովներին, միտինգներին:
1904 թ. արգելված գրականութեան տարածելու համար բանտարկվել
է: Բանտից ազատվելուց հետո, 1905 թ. Բագրատունին ընդունվել է

ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության շարքերը: Նա 1905–1906 թթ. հեղափոխության օրերին թղթակցել է Թիֆլիսում և Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան և սոցիալ-դեմոկրատական թերթերին: «Կայծ» և «Նոր խօսք» բոլշևիկյան թերթերում նրա հոդվածները տպագրված են իս. Նարիմյան, Խաննո, Խ.-Նար, Սարխուշ, Մէ-Բունի և այլ ծածկանուններով:

Մ. Բազրատունին երգիծանքի սուր գրչով «Խաթաբալա», և այլ թերթերում քննադատական խոսք է ասել կյանքի տերերի հասցեին:

1915 թ. Մ. Բազրատունին աշխատակցել է Թիֆլիսում հրատարակվող «Պայքար» թերթին, որտեղ տպագրել է դաշնակցության դեմ ուղղված իր հոդվածները: 1920 թ. դաշնակցական կառավարությունը նրան աքսորել է Բաշ-Գյառնի գյուղը, այնտեղից էլ արտաքսել Պարսկաստան՝ բռնագրավելով նրա ունեցվածքը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, Մ. Բազրատունին վերադարձել է Երևան և ամբողջ եռանդով լծվել երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի շինարարության գործին: 1921 թ. նա նշանակվել է Բաշ-Գյառնիի գյուղահեղկոմի նախագահ: Որոշ ժամանակ անց նա անցել է մանկավարժական աշխատանքի և աշխատակցել է թերթերին՝ ծավալելով հրապարակախոսական լայն գործունեություն: Նա թղթակցել է «Մաճկալ», «Խորհրդային Հայաստան», «Անաստված» թերթերին: Մ. Բազրատունին գրել է «Կրոնի թուլյնը» գիրքը, «Շնագայլեր» երգիծական վեպը, «Շոր և Շորշոր» կինոսցենարը:

Մուշեղ Բազրատունին մահացել է 1945 թվականին:

«Կռան» շաբաթաթերթին աշխատակցել են Արշավիր Մելիքյանը, գրականագետ Արսեն Տերտերյանը, Երևանի թեմական դպրոցի ուսուցիչ Մակար Տեր-Սարգսյանը (Փառնակես), բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Թերթի կոչման մասին խմբագիրը գրել է. «Դուրս գալ հրապարակ և պայքար հայտարարել մի այնպիսի դասակարգի ու տարրի դէմ, որն այսօր հասարակական կեանքի փաստական տէր ու տնօրէնն է, որի խօսքը շատ յաճախ օրենք է տգէտ ու անգիտակից մասսայի համար, որին իր «հասարակական գործունեութեան» համար մեր միջավայրի ասիական կոլետոլրական հասարակութիւնը փառացի փառա է բարձրացրել, որի գործունեութիւնը իր «ազգօգուտ

ծառայութեամբ» իր մէջ է պարփակել մեր հասարակական կեանքի բոլոր էջերը (1912, թիվ 49/56):

«Գիւղացու ցաւերից», «Գիւղական նամակներ», «Գիւղացու տնտեսութիւնը» խորագրերով հոգեվածներում քննադատութեան են ենթարկվում գյուղի տերերը: Թերթի համոզմամբ՝ վաշխառուն ընդունակ էէր հասկանալու այն նորօրյա պահանջները, որ առաջադրվում էին գյուղի զարգացման համար: Գյուղի տերերը՝ դաշտապահ, ջրբաշխը, քոխական, բոլորն էլ կաշառակերներ էին և պատրաստ ժողովրդի շահը զոհաբերելու անձնական, անհատական շահերին: Աշտարակից գյուղացին իր բողոք-նամակում գրում է. «Եվ վայ այն գիւղի հասարակութեանը, որ մհալ էի դնի և էի «շահի» միրաբի սիրտը: Նրա արտն ու անդաստանը ամառվա շոգերին կդատապարտվեն ծարաւի և ոչնչացման» (1911, թիվ 1):

Գյուղում տիրող անիրավ բարքերի, սոցիալական աղաղակող հակասութիւնների վերացման գործում կարեւոր դեր է վերագրվում մտավորականութեանը: Թերթի համոզմամբ՝ ժողովրդի իսկական բարեկամը պետք է բռնի դեպի գյուղ տանող ճանապարհը:

Շաբաթաթերթում մեծ տեղ է տրվել նաև արեւմտահայ կյանքի լուսաբանմանը: «Թուրքահայ խնդիրը», «Տաճկաստանի դրութիւնը», «Հայերի վիճակը Տաճկաստանում» և այլ հոգեվածներում ներկայացված է հայութեան թշվառ իրավիճակը սահմանադրական Թուրքիայում: «... Բայց Տաճկաստանի կառավարութեան արտաքին ձևի փոխուելու հետ, գրում է Թերթը, ներքին կառավարութեան եղանակը մնացել է նոյնը՝ Աբդուլ Համիդին հաջորդած Երիտասարդ Թուրքերը իրոք նույնպիսի մի-մի Աբդուլ Համիդներ էին, լոկ այն տարբերութեամբ, որ առաջինը իր անելիքը բացարձակ էր անում, իսկ վերջինները աղուէսային խորամանկութեամբ» (1912, թիվ 37/44):

Թերթում քննադատական խոսք է ասվում արեւմտաեվրոպական երկրների՝ Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած քաղաքականութեան հասցեին:

«Կռան» Թերթը Հայկական հարցի լուծումը կապել է ուսու ժողովրդի հետ:

«Կռանը» հատուկ ուշադրութեան է դարձրել մտավոր և բարոյական դաստիարակութեան հարցերին: Հնացած և անօգտակար է համարվել դպրոցների կառավարման հոգաբարձական ձևը, որով

դպրոցը ենթարկվում էր ինքնագլուխ բարերարների կամքին ու նրանց տգետ հորդորներին:

Բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանը «Երեխաների ընտանեկան կըրթութեան ձևը» հոդվածում (1911, թիվ 2) կարևորում է ֆիզիկական դաստիարակության դերը երեխայի ինչպես առողջության պահպանման, այնպես էլ մտավոր զարգացման գործում:

«Կուանը» միաժամանակ լինելով գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ՝ անդրադարձել է նաև գրական աշխարհի նորություններին, գեղարվեստի հարցերին: Թերթի էջերում բարձր են գնահատվել հայ, ռուս և այլազգի գրողները, արվեստագետները: Գ. Սունդուկյանը համարվել է հայ նոր դրամատուրգիայի հիմնադիրը, որը ստեղծեց «ուրույն մի դպրոց, որին հետևում են մի շարք գրական դեմքեր, աշխատելով հայ բեմի վրա դնելու մեր ժողովրդի ունակեանքը իր բոլոր լաւ ու վատ, չար ու բարի կողմերով»:

Մ. Բագրատունու «Կուան» շաբաթաթերթին իր նախորդների նման նույնպես երկար կյանք չունեցավ: Նյութական անբավարար միջոցներն ստիպեցին խմբագրին 1912 թ. վերջում փակել թերթը:

Սակայն հասարակական պարտքի գզացումը հանգիստ չտվեց Մուշեղ Բագրատունուն: Նա 1913 թ. հունվարից վերահրատարակեց թերթը «Նոր մամուլ» անունով:

«ԵՌԱՆԴ» (1912)

«Եռանդ» գրական, հասարակական, տնտեսական, քաղաքական շաբաթաթերթը լույս է տեսել 1912 թ., Բաքվում: Իր գաղափարախոսությամբ մոտ է եղել սոցիալիստ-հեղափոխականներին: Թերթը խմբագրել է Վաղարշակ Ղազարյանը: Աշխատակցել են Ս. Սմբատյանը, Ի. Մարկոսյանը և ուրիշներ: Նյութերը տեղավորված են հետևյալ բաժիններում. Սոցիալ-տնտեսական տեսություն, Պետական դոմա, Աշխատավորական քրոնիկ, Ռուսաստան, Արտասահման, Նախաշխարհ, Գործադուլային շարժում և այլն:

«Եռանդ» թերթում լայնորեն լուսաբանվել են Անդրկովկասում և Ռուսաստանում տարածում գտած գործադուլային շարժումները: Մանրամասնությամբ նկարագրված են Դուբսի հեծանվային գոր-

ծարանի բանվորների բողոք-միտինգները՝ ուղղված հեղափոխական թռուցիկներ տարածելու մեջ մեղադրված «Յոհան Զլատաուստ» զրահակրի նավաստիների դատավճռի դեմ: Թերթը այն համոզմունքն է արտահայտել, թե գործադուլային շարժումների մեծ թիվը կարող է վտանգ սպառնալ կառավարութայնը:

Թերթում տպագրված բողոք-նամակներում բանվորները գրում էին իրենց կարիքների և սոցիալական անտանելի թշվառությունների մասին: Անդրադառնալով պաշարի խորհրդարանական ձևին՝ թերթը կարծում է, որ այն ըմբռնել է տալու բանվոր դասակարգին, որ «այդ պառլամենտը, որտեղ մասնակցում է, իր համար միջոց է և որ նա այնտեղ պիտի կռուի այն հասարակարգի դեմ, որի ներկայացուցիչն է այդ պառլամենտը» (1912, թիվ 2):

Թերթը համարձակորեն հանդես է եկել 1907 թ. հունիսերեքյան ընտրական օրենքի դեմ, որով սահմանափակվում էին բանվորների և գյուղացիների իրավունքները: Անբավարար էր համարվում սահմանված ընտրական համակարգը, որով անտեսվում էին դեմոկրատական սկզբունքները: Թերթը նկատում է, որ այդ համակարգը հնարավորություն էր ընձեռում կառավարութայնը ճնշում գործադրելու առաջադրված թեկնածուների վրա և անցկացնելու կառավարութայն համար ցանկալի ներկայացուցիչների թեկնածությունները: Ուրեմն, եզրակացնում է թերթը, ռուսական պառլամենտը ծառայում է միայն իբրև գործիք ռուս բյուրոկրատիայի ձեռքին՝ չահագործելու աշխատավոր ժողովրդին և ծառայեցնելու իր բյուրոկրատական շահերին (1912, թիվ 2): Այնուհետև այն միտքն է զարգացվում, թե աշխատավորությունը ոչ մի դեպքում չի կարող բավարարություն ստանալ տիրող կարգերից և նրա նպատակն է՝ մասնակցելով այդ պառլամենտին, «աշխատել որքան կարելի է կարճատև դարձնել այդ ձևի պառլամենտի գոյությունը» (1912, թիվ 2):

«Շուանդ» թերթում քննադատական խոսք է ասվել կապիտալիզմի, կապիտալիստական երկրների արտաքին քաղաքականության հասցեին:

Հայտնի է, որ Բալկանյան առաջին պատերազմը (1912–1913 թթ.) ավարտվեց Թուրքիայի պարտությունով: Այս պատերազմը, ինչպես նկատում է թերթը, մղվում էր Բալկանյան երկրների միապետների և ազգայնական բուրժուազիայի շահերի պաշտպանության դիրքերից,

շահեր, որոնք էլ իրենց հերթին բխում էին իմպերիալիստական պետությունների (Գերմանիա, Ավստրիա, Հունգարիա, Ռուսաստան) ռազմաքաղաքական ձգտումներից: Իմպերիալիստական երկրներն իրավագուրկ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ձգտում էին ծառայեցնել իրենց գավթողական քաղաքականությունը: Ահա այս միտքն էլ ընդգծում էր թերթը (1912, թիվ 2):

Հայտնի է, որ Բալկանյան պատերազմի օրերին հայ մտավորականություն մեջ միտք հղացավ դիմելու եվրոպական երկրներին և ռուսական կառավարությանը՝ Ալբանիայի և Մակեդոնիայի հարցերի հետ միասին լուծելու նաև արևմտահայ նահանգներում ծրագրված բարենորոգումների իրականացման հարցը: Անդրադառնալով այս հարցին՝ թերթը գտնում է, որ նման խնդրանքը զուրկ կանցներ, քանի որ հանգամանքներին ընթացք են հաղորդում այն երկրները, որոնք «կամ պողպատե բռնեցքներ ունեն, կամ ոսկիրով լի քսակներ, իսկ ժողովուրդը զուրկ է թե՛ մէկից, թե՛ միւսից»: Թերթի կարծիքով բարենորոգումների հարցը պետք է դուրս բերել «հայ պոլիտիկոս հոգևորականների և ազգային դատի մոնոպոլիստների մոլթ և յեղճուկ առանձնասենեակներից և աշխատաւորութեան լայն խաւերի խոր և բազմակողմանի քննութեան ենթարկել» (1912, թիվ 2): Եվ զգուշացնելով ժողովրդին, որ մեծ տերությունների միջամտությունը Բալկանյան պատերազմին կարող է հանգեցնել համաշխարհային պատերազմի՝ թերթը կոչ է արել՝ դուրս գալ միտինգների և ցույցերի՝ պատերազմի վտանգը կանխելու համար:

«Եռանդ» թերթը թեև լույս է տեսել ընդամենը մեկ տարի, սակայն իր բարձրացրած հարցերով և առաջադրած տեսակետներով արժանի է ուսումնասիրություն:

«ԱՐԱԳԱԾ» (1912)

«Արագած» թերթը, որ խմբագրել է Պետրոս Այվազյանը, լույս է տեսել Ալեքսանդրապոլում, 1912 թվականին, չաբաթը երկու անգամ:

«Արագած» եւօրյա թերթն իր բարձրացրած հարցերով, նորաշունչ ոգով գրված հոդվածներով ուրույն տեղ է գրավում Անդրկովկասի հայ պարբերականների շարքում:

Թերթը լույս էր տեսնում աշխատավորության համար: Նրա էջերում անխնա քննադատվել են կապիտալիստական աշխարհի մեծահարուստ տերերը, ազգային կեղծ բարերարները, կրոնամոլները, հասարակական այլ ցեղերը: Թերթը ձգտել է իր ընթերցողներին հասկացնել, որ «արտօնեալ դասակարգերը չեն, որ սատար պիտի լինեն ժողովրդի առաջադիմութեանը»:

Հայ գավառի կյանքը թերթում լուսաբանվել է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հասարակական, քաղաքական կյանքի հետ շաղկապված: «Գաւառի տգրուկները», «Գիւղն այսօր» և այլ հոդվածներում մերկացվում են աշխատավոր ժողովրդին շահագործողները, որոնց դեմ պայքարի միջոց է դիտվում լուսավորության ու գիտության տարածումը. «Հիմնի՛ր, որքան կարող ես, լուսոյ տաճարներ և դու կտեսնես, թե ինչպէս մէկը միւսի յետեւից կ'չքանան ցեղերն ու տգրուկներն և նրանց աւերակների վրայ կը կանգնեն համայնական բարօրութեան կենսատու փարոսները» (1912, թիվ 16):

«Արագածը» նույնպես սոցիալական-տնտեսական կյանքի բարեփոխման հետ կապված իր նախագծումները փորձում է իրականացած տեսնել արհեստակցական միությունների, հողագործական կոոպերացիաների միջոցով: Ուստի և հորդորում է ժողովրդին՝ համարձակորեն մասնակցել այդ միությունների կազմակերպման աշխատանքներին, քանի որ «...այդ միացած ոյժերով հնարաւորութիւն կունենաք հիմնելու շտեմարան, փոխատու խնայողական բանկ, որի կարիքն այնքան մեծ է, այնքան աղաղակող մեր ժողովրդի համար» (1912, թիվ 40): «Արագած» թերթի խմբագիրը՝ Պ. Այվազյանը, անտեսելով գրաքննության հետապնդումները, անդրադառնում է Լենայի ոսկեհանքերում բանվորների դեմ կատարած ոճրագործութեանը: «Աղէտը Լէնայի ոսկէհանքերում» հոդվածում (1912, թիվ 30) նկարագրված են գործադուլի սկիզբը, ընթացքը և հետևանքները: «Վրդովուած հասարակական խիղճը» հոդվածում (1912, թիվ 31) Լենայի ոսկեհանքերի բանվորների գնդակոծութիւնը համարվել է մեծ եղեռնագործութիւն, որը վրդովեց հասարակական խիղճը: Եվ սարսափելին այն է համարվել, որ դեպքից հետո ոչ ոք պատասխանատվության չի ենթարկվել, իսկ Պետական դուման բավարարվել է 220 նոր փորված գերեզմանների առջև ճառ արտասանելով:

Ցարական կառավարություն կատարած այս ոճրագործություն դեմ գրված հոգևածների համար խմբագիրը նահանգապետի կողմից ենթարկվել է մեկ ամսվա բանտարկության: Բանտից ազատվելուց հետո նա ոչ թե հուսալքվել, այլ ընդհակառակը, թերթի էջերում բացել է առանձին բաժին «Բանտորական շարժումները» վերնագրով և տեղեկություններ հաղորդել Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում բռնկված բանվորական հեղափոխական շարժումների մասին: Հոգևածներից մեկում մանրամասն նկարագրված է Պետերբուրգի բանվորների 1912 թ. մայիսմեկյան ցույցը: Կարևորն այստեղ այնքան ցույցի նկարագրությունը չէ, որքան թերթի արտահայտած այն կարծիքը, թե ժողովրդի մեջ կոտորվել է լուռության սառույցը, նա ձայն է բարձրացնում իր իրավունքները ոտնահարողների դեմ (1912, թիվ 43): Այս նույն հոգևածում մերկացնող քննադատության է ենթարկվում Պետական դոմայի հակաժողովրդական քաղաքականությունը:

Հեղափոխական տրամագրություններով են համակված նաև թերթի գրական-գեղարվեստական գործերը: Այստեղ տեղ է տրվել նաև այն բանաստեղծներին, որոնք նոր էին մտել գրական ասպարեզ: Արմենուհի Տիգրանյանը, Լեյլին (Փառանձեմ Սահակյան) և ուրիշներ նոր անուններ էի հայ քնարերգության մեջ:

«Արագած» թերթը գոյատևել է ընդամենը մեկ տարի: Նյութական սուղ միջոցները, նահանգապետի ու գրաքննության հետապնդումները ստիպել են խմբագրին փակել թերթը:

«ՆՈՐ ՄԱՄՈՒԼ» (1913–1915)

Մուշեղ Բագրատունու «Նոր մամուլ» թերթը շարունակել է «Կռանի» դեմոկրատական ավանդույթները: Թերթին աշխատակցել են Արշ. Մելիքյանը, Ա. Կոծինյանը, Գ. Մկրտումյանը և ուրիշներ:

Թերթի առաջին համարում պարզելով իր նպատակները՝ խմբագիրը գրել է. ««Նոր մամուլը» գալառական այս տարտամ, անորոշ, անկազմակերպ և ինքնըստինքեան դասակարգային ոչ մի ձևակերպումն չունեցող միջավայրում պիտի դէռ հարթէ իր ճանապարհը դէպի ցանկալի նպատակը: Այդ վսեմ նպատակի իրագործումը

ծնունդ պիտի առնի հասարակութեան ինքնագիտակցութիւնից, գաւառի մոլթ, խավար մասսաների ինքնաճանաչութեան և որ գլխաւորն է, մեր երկրի տնտեսական արդիւնաբերութեան, վաճառականական և գործարանային կեանքի հեղաշրջմամբ և մասսաների մտաւոր զարգացման առաջադիմութեան գործից» (1913, թիվ 4):

Ա. Կոծինյանի «Նամակներ գաւառից», Դիլիջանից ուղարկված հոգւածում (1913, թիվ 18) պարզորոշ ներկայացված է կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների հետևանքով գյուղում առաջացած դասակարգային շերտավորման պատկերը: Հեղինակը նկատում է, որ մրցության հարվածների տակ գյուղացին դառնում է հողագուրկ, աղքատանում է: Մրցությանը դիմակայելու համար թերթն առաջարկում է գյուղացիությանը՝ ընդգրկվել աշխատակցական սկզբունքով կազմակերպված ընկերությունների, այլ խոսքով, կոոպերացիաների մեջ: Նա ողջունում է Դիլիջանի 150 արհեստավորներին, որոնք միջնորդություն էին հարուցել կոոպերատիվ ընկերություն ստեղծելու համար:

Թերթը մեծ ոգևորությամբ գրում է Երևանում, Ղամարլուում (Արտաշատ) կոոպերատիվ սպառողական ընկերությունների գործունեության մասին: Տեսականորեն հիմնավորում է սպառողական ընկերությունների դերը գյուղացու տնտեսական կյանքի բարելավման, նրա քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացման գործում:

«Նոր մամուլը» կոոպերացիան համարելով գյուղը կապիտալիզմի կորստաբեր հետևանքներից փրկելու լավագույն միջոցներից մեկը՝ գրում է. «Վաղ, թե ուշ գաւառն ևս կենթարկուի ամենակարող կապիտալիզմի հոշոտմանը, երբ ֆաբրիկաների ու զավոդների ցանցերը կսփռվեն մեր երկրի բոլոր անկիւններում, և այլևս աշխատաւոր դասակարգը հնար չի ունենայ ազատուելու ընչազուրկի ցնցոտիներից ու մեծատունի փշրանքներից, կեանքի անապահովութիւնից: Աշխատենք օր առաջ խուսափել նրանից, գյուղացիական, արհեստակցական կոոպերատիվ խմբակցութիւններ կազմակերպելով» (1913, թիվ 18):

Հայտնի է, որ այդ տարիներին Երևանի նահանգում աշխուժացել էին հեղափոխական շարժումները: Գործադուլ էին անում Ուլուխանլու կայարանի բանվորները, Երևանի գործակատարները, Ալավերդու հանքախորշերում, Կողբի աղահանքերում աշխատող բանվոր-ծառա-

յողները: Գ. Մկրտումյանը, Իս. Տեր-Իսահակյանը և ուրիշներ իրենց հոգւածներում անդրադառնալով այդ ելույթներին՝ համարում էին դրանք «ռուսական առաջին յեղափոխութեան ալիքների ցնցող ազդեցութեան հետևանքներ»:

Թերթի քննարկած կարևոր հարցերից մեկն էլ Հայկական հարցն էր: Բալկանյան պատերազմի ավարտից հետո թուրք ջարդարարներն ուժեղացրել էին հալածանքները հայկական գաղառներում: Թերթի 1913 թ. համարները լեցուն են հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի ոգեկոչող ելույթներով: «Նոր դավեր» վերնագրով հոգւածում այն միտքն է հայտնվում, թե հայ ժողովրդի ու նրա գաղականների նշանաբանը պետք է լինի պայքարի խրոխտ քայլերգը:

Մեկ այլ հոգւածում թերթը տարփողում է ժամանակի հրամայական պահանջը, որն էր. «Ոյժի դեմ ոյժ, յարձակման դէմ դիմադրութիւն» (1913, թիվ 18):

Ձենքի ուժով օտարի լծից ազատվելու կոչը հնչում է Փալանդուզ Մկոյի (Մուշեղ Բագրատունի) ֆելիետոններում: Դրանցից մեկում գրված է. «Տարիէ ի վեր շարունակ պոռացինք, սակայն խոսք մը չը կրցանք լսելի ընել եւրոպական դիպլոմատներուն: Ետքէն միայն համոզուեցանք, որ ասոնց գլուխները պողպատէ եղած են ու մեզի ըսին, որ պոռալով անոնց բան մը հասկցնել երբէք չեք յաջողիր, այլ թնդանօթ մը ունենալու է, ու չիփ չիտակ տրամադեցելու է անոնց ուղեղին և իհարկէ բօմբի մը արձակելու» (1915, թիվ 1):

«Նոր մամուլ» թերթը անդրադարձել է նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձություններին:

Հայտնի է, որ 1914 թ. վերջերին թուրքական զորքերը հարձակվում են խաղաղ հայ բնակչության վրա, ավերում տները՝ նախապատրաստելով մի նոր ջարդ: Թերթը կանխանշում է հայերի մոտալուտ կոտորածը: Եվ իրոք, 1915 թ. ապրիլ ամիսը հայության համար եղավ Մեծ եղեռնի ամիս: Աննախադեպ կոտորածներին հաջորդեց արտագաղթը: Թերթը էջեր է նվիրել գաղթի նկրագրությանը: «Գաղթ Բայազէտից», «Հայ փախստական գաղթականները մեզ մօտ» և այլ թղթակցություններ ծանոթացնում են թուրք բռնակալների ոճրագործություններին:

Թերթում դրվատանքի են արժանացել ռուս և օտարերկրացի քաղաքական այն գործիչները, որոնք ժամանակին հրապարակայնորեն

Հանդես են եկել Հայկական դատի պաշտպանությունը: Այսպես, բարձր է գնահատվել Ֆրանսիացի Հայտնի Հրապարակախոս Պ. Քիյարը:

«Նոր մամուլ» շաբաթաթերթը իր էջերում տեղ է տվել նաև գրականության և արվեստի հարցերին, պաշտպանել ռեալիստական արվեստի սկզբունքները, արժեքավորել գրականության դերը: Թերթում ռեալիստական արվեստի փայլուն օրինակ է համարվում է Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» դրաման, որը ներկայացնում է կեղեքող դասակարգի դեմ ուղղված մի բողոք, Հայ նորագույն բեմի ամենագեղեցիկ զարդ: «Եւ քանի դէռ կեանքում գոյութիւն ունի գոյութեան կռուի պայքարը, դասակարգային կռիւը, թոյլի և ուժեղի մրցութիւնը, «Պէպօն» էլ կմնայ որպէս կենդանի ու թարմ սկզբունք-պրօբլէմ կեանքի այդ պայքարի (1913, թիվ 38):

Թերթում առանձին հոդվածներ նվիրված են դպրոցներում մայրենի լեզվի և գրականության ուսուցման հարցերին: Մայրենի լեզուն համարվել է այն հիմնաքարը, որի վրա հենված է ազգի կյանքը, ամբողջ կառուցվածքը, նրա մտավոր կարողությունների արդասիքը (1915, թիվ 4): Մայրենի լեզվի և գրականության տարածման համար առաջարկվել է. 1. Ստեղծել հարուստ մանկական գրադարան, 2. Հրատարակել ընտիր Հայերենով գրված գեղարվեստական գրքեր, 3. Հիմնել հրատարակչական ընկերություն և 4. Ուշադրություն դարձնել ուսուսաց և հայոց դպրոցներում լեզվի ուսուցիչների պատրաստման գործի վրա: Թերթում բարձրացվում է ուսուսաց լեզվին տիրապետելու պահանջը:

Մուշեղ Բագրատունու «Կռան» և «Նոր մամուլ» պարբերականները հասարակական զարգացման արմատական հարցերը քննարկելիս հանգել են այն մտքին, որ հայ ժողովրդի փրկությունը կապված է ուսուսական ազատագրական շարժման հետ:

«ԳԱԻԱՌԻ ԶԱՅՆ» (1913–1916)

«Գաւառի ձայն» գրական, հասարակական, գյուղատնտեսական ու կոոպերատիվ, ժողովրդական շաբաթաթերթի խմբագիրն էր Հովսեփ Միրզոյանը: Նա իր թերթի նպատակն է համարել պաշտպան լինել գավառի ամենահալածված դասին՝ հասարակ ժողովրդին:

«Գաւառի ձայն» թերթի նյութերը գետեղված են հետեւյալ բաժիններում. Կոոպերացիա, Հաւատ, Հայկական Հարց, Մամուլ, Գեղարուեստ, Տեղական լուրեր և այլն: Թերթում քննարկվել են գյուղի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարեփոխման հետ կապված հարցերը, առաջադրվել են գյուղացիներին գյուղի «գոռքաների» հալածանքներից ազատագրելու միջոցներ: Պաշտպանելով այն տեսակետը, թե քաղաքի աշխատավորութւյան կյանքի բարելավման համար անհրաժեշտ է գոյութւյուն ունեցող հասարակական-քաղաքական կարգերի «արմատական հեղաշրջում»՝ թերթը, հրապուրված կոոպերատիվ շարժման գաղափարներով, առաջին հերթին կոոպերացիան է համարում այն լավագույն միջոցը, որը կարող էր ազատել աշխատանքը դրամատիկների ճանկերից և աշխատավորին բոլորովին անկախ դարձնել տերերից (1913, թիւ 1): «Կոոպերացիա, բանկ, թէ ընկերութիւն» հոդվածում բացատրվում է կոոպերացիայի դերն ու նշանակութւյունը, ցույց է տրվում, որ այն կամավոր ընկերակցութւյուն է, որը հասցնելու է ցանկալի հասարակական կարգերի (1914, թիւ 33):

Թերթում բազմաթիւ հոդվածներ են տպագրված նաև կոոպերատիվ շարժման պատմութւյանը վերաբերյալ, ծանոթութւյուններ են տրված կոոպերատիվ շարժման նախահայրեր Ֆուրիերի և Օուենի մասին, ինչպես և բարձր են գնահատվել եվրոպական երկրներում ժողովրդի կյանքում կոոպերացիաների կատարած դերն ու հասարակական արժեքը:

Կոոպերատիվ շարժման հարցերին նվիրված մի շարք հոդվածներով թերթում հանդես է եկել Աշոտ Աթանասյանը (Սալ-Ման): Նա իր «Ապագայի հիմքը» (1914, թիւ 55) հոդվածում կոոպերացիան համարում է խաղաղ պայքարի լավագույն ձև՝ ապագա իրավահավասար, ընկերվարական կարգերի ստեղծման համար: Նրա համոզմամբ՝ կոոպերացիան զարգանալով, կգառնա ակտիւ ուժ և աշխատավորութւյանը կառավարութւյան դեմ պայքարի համախմբող քաղաքական ուժեղ կազմակերպութւյուն:

«Գաւառի ձայն» թերթի խմբագիրը և թերթի շուրջ համախմբված աշխատակիցները կրել են ուսումնարանների հայացքների ազդեցութւյունը: Թերթը բարձր գնահատելով նարոդնիկ, կոոպերատոր, հասարակական գործիչ Եվդոկիմովի և իշխան Շախովսկոյ

կողմից Մոսկվայում լույս ընծայված «Պաշտպան» թերթը՝ հորդորել է իր ընթերցողներին բաժանորդագրվել թերթին և տարածել այն Անդրկովկասում:

Հայտնի է, որ Նիկողայ 2-րդը 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ին հրապարակում է մանիֆեստ, որով հռչակում է անձի անձեռնմխելիություն, խղճի, խոսքի, ժողովների և միությունների ազատություն: Միամտորեն հավատալով ցարի «բարեհոգությունը»՝ մի շարք ժողովրդասեր մտավորականներ, ինչպես և պարբերականներ, ոգևորված ընդունեցին այդ մանիֆեստը: «Գալառի ձայն» թերթը նույնպես ձայնակեց նրանց: Թերթի վերոհիշյալ՝ «Կոոպերացիա, բանկ, թէ՛ ընկերություն» հոդվածում դրվատանքի է արժանանում մանիֆեստը, դրա հետ կապում կոոպերատիվ շարժման զարգացումն ու հասարակական կարգերի վերափոխումը:

Թերթը մեծ հույսեր էր կապում կառավարության շնորհած բարեփոխումների հետ՝ պաշտպանելով հասարակության բարեփոխման ազատամիտ գաղափարները և սահմանազատվելով հեղափոխական ծայրահեղություններից:

«ԶԱԻԱԽՔ» (1913–1916)

1913 թվականին Ախալքալաքում լույս է տեսնում «Զաւախք» շաբաթաթերթը (ապա երկշաբաթաթերթ)՝ գալառի առաջին պարբերականը:

Թերթի խմագիրն ու հրատարակիչն էր կանոնավոր կրթություն ստացած, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Վարդան Շահապարոնյանը:

Վ. Շահապարոնյանը ծնվել է 1872 թ. դեկտեմբերի 22-ին, Ախալքալաքում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի միջնակարգ դպրոցում, ապա ուսումը շարունակել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Որպես ուսուցիչ աշխատել է Ախալքալաքի ծխական դպրոցում, եղել է նույն դպրոցի հոգաբարձուն: Տեղական իշխանությունների դեմ ուղղված իր ըմբոստ ելույթների համար նա հետապնդվել է կառավարության կողմից և 1904 թ. աքսորվել Ռուսաստանի Կալուգայի մարզի Ժիգուրա քաղաքը: Երկու տարի աքսոր-

րավայրում մնալուց հետո նա վերադարձել է Ախալքալաք: Այստեղ նա ծավալել է հասարակական և հրապարակախոսական լայն գործունեություն: 1912 թ. նրա նախաձեռնությամբ կառուցվել է Ախալքալաքի առաջին հիդրոէլեկտրակայանը: Ապա նրա ղեկավարությամբ շարք են մտել ծխական երկսեռ դպրոցի, մսի կոմբինատի, ալրաղացի, ձեթ-օճառի, կաշվի, փայտամշակման գործարանների շենքերը: 1915 թ. նա Ախալքալաքում հիմնել է առաջին մանկատունը և կազմակերպել Մեծ եղեռնից մազապուրծ որբերի խնամքի և դաստիարակության գործը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, Վ. Շահպարոնյանը շարունակել է աշխատել: 1922 թ. նա ստանձնել է Ախալքալաքի կոմունալ բաժնի վարիչի պաշտոնը, ամենայն բարեխղճությամբ հետևել քաղաքի սանիտարական վիճակի, ճանապարհների բարեկարգման, բնակչության կենցաղսպասարկման աշխատանքներին: 1926 թ. Վ. Շահպարոնյանը ընտանիքով տեղափոխվել է Երևան, որտեղ մինչև 1937 թ. վարել է ՀՕԿ-ի շինարարական բաժնի վարիչի պաշտոնը: 1937-ից մինչև իր կյանքի վերջը (1941) նա աշխատել է Երևանի Ստ. Շահումյանի անվան միջնակարգ դպրոցում որպես հաշվապահ: Երախտավոր գործիչը միաժամանակ ծավալել է գրական-հրապարակախոսական գործունեություն: «Աթոս», «Էլի էն», «Շահ-Պարոն», «Վ.Շ.» ծածկանուններով ֆելիետոններ, պատմվածքներ, հրապարակախոսական հոդվածներ է տպագրել «Զաւար»», «Մշակ», «Տարազ» և այլ պարբերականներում: Վ. Շահպարոնյանը գրել է նաև բանաստեղծություններ, կենցաղային ու պատմական թեմաներով թատերախաղեր, որոնք բեմադրվել են Ախալքալաքում, Երևանում, Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում: Առանձին գրքույկներով լույս են տեսել նրա «Արմէն և Ֆաթիմա» (Ալեքսանդրապոլ, 1909), «Արցունքի ծով» (Ալեքսանդրապոլ, 1912) պատմական դրամաները:

Ախալքալաքի տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր կյանքի բարեփոխման գործին ծառայելու նպատակներով Վ. Շահպարոնյանը ձեռնամուխ է լինում «Զաւար» գրական, հասարակական շաբաթաթերթի, ապա երկշաբաթաթերթի հրատարակմանը: Թերթը բաղկացած էր ութ էջից: Խմբագիրը իր թերթի նախընտրած նպատակների մասին անդրանիկ համարում գրել է. «Ոչ դատարկ սնափառու-

թիւներ և ոչ թեթևամիտ նմանութիւնը ուրիշներին ստիպեցին մեզ սկսել այսպիսի մի ծանր և պատասխանատու գործ: Ինքը՝ բարդացած կեանքը ստեղծում է մի պարբերական օրգանի անհրաժեշտութիւնը, որը մի կողմից ճիշտ կերպով պիտի պարզի մեր գաւառի տնտեսական ու կուլտուրական դրութիւնը, միւս կողմից ցոյց տա այդ դրութիւնը բարելաւելու միջոցները»:

«Ձաւախքին» աշխատակցել են Վ. Այվազյանը (Վ. Վազյան, Վ. Այվազ), Ա. քահ. Բլրցյանը, Հ. Խաչատրյանը, Ա. Բուդաղյանը և ուրիշներ:

Լինելով գավառական դեմոկրատ մտավորականութեան ներկայացուցիչը՝ Վ. Շահպարտյանը գրում է. «Թերթը մի ուղղութիւն ունի. այն է՝ ծառայել ժողովրդի շահերին և կռուել զանազան գոյնի թէ՛ նիւթականը, թէ՛ ֆիզիկականը, և թէ՛ բարոյականը շահագործող մարդկանց դէմ» («Ձաւախք», 1913, թիվ 26): Եվ գլուղաշխարհի տնտեսական ու բարոյական հետամնացութեան վերացման համար նա կոչ էր անում ժողովրդին կռիւն կրթութեան գնեքով: «Ձաւախքը» գավառի հասարակութեան միտքը շարժող, հոգին կրթող հրապարակային մի ամբիոն էր, որն ինքնին նոր ու պայծառ երևույթ էր Ախալքալաքի մշակութային կյանքում:

Ոգևորված «Ձաւախքի» լույս ընծայմամբ՝ հայ մտավորականութեան ներկայացուցիչները շտապում են խրախուսանքի խոսք ասել թերթի խմբագրին ու աշխատակիցներին: Արշ. Մելիքյանն իր «Խօսք» թերթում գրում է. «Մեր գաւառական լրագրերն իրենց պատասխանատու կոչումով մեծ դեր կարող են կատարել մեր գաւառական հայ հասարակութեան մտաւոր ու քաղաքական առաջադիմութեան գործում:... Սակայն որքան ծանր է, փշալից լրագրի դերը, մանաւանդ գաւառում, ուր ժողովուրդը դեռևս խաբխափելով մթին խաւարում, խորշում է լոյսից, որի ճաճանչները սլաքների պէս ծակում են նրա տեսողութիւնը, այնուամենայնիւ, նոյնքան հաճելի է, նոյնքան գնահատելի այդ դերը (1914, թիվ 2):

«Ձաւախքը» եղել է գլխավորապէս «գլուղացիական թերթ», այն լույս էր տեսնում հարուստ և բազմաբովանդակ ծրագրով: Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում՝ Գաւառ, Տեղական կեանք, Բալկանեան պատերազմ, Բանասիրական:

«Գաւառ» խորագրի ներքո տպագրված հոդվածներում հիմնականում քննարկվում են գյուղի սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակին, բնակչության բարոյակրթական կյանքին, առողջապահական պայմաններին վերաբերող հարցեր: Հայտնի է, որ 1900 թ. հունիսի 12-ին ցարի կողմից Անդրկովկասի համար հաստատված հարկային ռեֆորմի նոր նախագծի համաձայն՝ հարկերի ամբողջ ծանրութունը ընկնում էր աշխատավոր գյուղացիության վրա: Գյուղացիները բացի պետական տուրքեր վճարելուց, պարտավոր էին իրենց հաշվին պահել գյուղապետերին, դրագիրներին, հարկահավաքներին, հանդապահներին, մասնակցել ճանապարհների շինարարական աշխատանքներին: «Գիւղական վաշխառուներ» և այլ հոդվածներում ցույց է տրվում, թե ինչպես տանուտերը, վաշխառուն տարվա վերջում յուրացնում էին գյուղացու աշխատանքը, ճնշում նրան:

Մի շարք հոդվածներում էլ առաջարկվում է նախ համակողմանիորեն ուսումնասիրել գյուղը և ապա նոր միջոցներ մշակել դրա տնտեսական ու մշակութային վերափոխման համար:

«Միութիւնը ոյժ է» հոդվածաշարն (1913, թիվ 15, 16) ընթերցողներին ծանոթացնում է Շվեյցարիայում և Դանիայում գործող գյուղատնտեսական ընկերությունների աշխատանքներին: «Այդ միութիւնների շնորհիւ է,~ գրում է թերթը,~ որ դանիացին այնքան ոյժ ու կորով է ցոյց տալիս բնութեան դէմ կռուելու մէջ: Դրանց շնորհիւ է, որ դանիացին չորացրել է ճահիճները, լճերը, նոյնիսկ ծովի մակերեսը, դրանց շնորհիւ է, որ ավազոտ վայրերը դարձել են գեղեցիկ մարգագետիններ ու դաշտեր, դրանց շնորհիւ է, որ դանիացին այնքան լավ է պարապում գիւղատնտեսութեամբ, որ այլևս բոլորովին մոռացել է կարիքն ու սովը, այլևս գաղափար չունի դրանց մասին» (1913, թիվ 16):

Թերթը «Գիւղական բանկեր» առաջնորդող հոդվածում (1913, թիվ 4) առաջարկում է գյուղերում բացել փոխատու բանկեր, որոնք կազատեն գյուղացուն վաշխառուի ճանկերից: Իսկ «Մանր վարկի նշանակութիւնը և նպատակը» հոդվածում (1913, թիվ 8) այն կարծիքն է հայտնվում, թե վարկի պահանջը չափազանց խիստ է զգացվում գյուղատնտեսության մեջ, ուստի «միակ փրկութիւնը հասարակական ինքնօգնութիւնն է ի դէմս մանր վարկային ընկերութիւնների»:

Լույս տեսնելով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ Թերթը բնականաբար չէր կարող չարձագանքել պատերազմական իրադարձություններին: Այսպես, «Եւրոպան հրդեհի մեջ է», «Ամբարտաւանը վերջ ի վերջոյ կընկնի» և այլ հոգեվաճառներում այն համոզմունքն էր արտահայտվում, թե պատերազմը իմպերիալիստական երկրների զավթողական քաղաքականութեան հետևանք է: Այդ տարիներին Թերթը հոգեվաճառ էր տպագրում հայ և վրաց ու այլ ժողովուրդների դարավոր բարեկամութեան մասին, հորդորում պահպանել այն (1914, թիվ 3):

Թերթում մեծ թիվ են կազմում հայկական կոտորածներին, հայ ժողովրդի դառն ճակատագրին վերաբերող հոգեվաճառները, անարգանքի սյունին գամվում թուրքական ոճրագործ կառավարությունը, կոտորածների ղեկավարներն ու կազմակերպիչները: «Նահատակների պատգամ» վերնագրով հոգեվաճառ (1915, թիվ 2) հայ երիտասարդներից պահանջվում է օրհասական այդ օրերին հիշել հայ անցյալի հերոսներին՝ քաջ Վարդանին ու մյուս նահատակներին և նրանց նման կռվել հանուն փրկութեան: Դեռ 1913 թ. սկսած Թերթում Հայկական հարցի վերաբերյալ հոգեվաճառներով հանդես է եկել հասարակական գործիչ, խմբագիր, հրապարակախոս Մ. Բագրատունին: Նա իր հոգեվաճառներում հաստատում է այն միտքը, թե հայ ժողովուրդը իր ազատագրութեան հարցը ինքն իր ուժերով պիտի լուծի: Նա պիտի բռնի այն ուղին, որով ազատագրվել են աշխարհի մյուս բոլոր ժողովուրդները:

«Ձաւախքը» հայրենասիրութեան դասեր է տվել իր ընթերցողներին՝ տպագրելով պատմական դեմքերին, իրադարձություններին նվիրված հոգեվաճառներ: Թերթում առանձին բաժին է հատկացված հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրութեան 400-ամյակների տոնակատարութեան արարողությունների նկարագրութեանը: Վ. Շահպարտյանի «Լույսի տունը» վերնագրով հոգեվաճառը ցույց է տրվում գրերի գյուտի կարևոր դերը հայ ժողովրդի գոյատևման, հոգևոր կյանքի զարգացման գործում (1913, թիվ 34):

«Ձաւախքում» տպագրվել են նաև հայ ժողովրդի անցյալի արվեստի լավագույն նմուշներ, ինչպես և ժամանակի հայ գրողներ ու բանաստեղծների գործեր: Թերթն իր կարծիքն է արտահայտել

նաև ժամանակի հայ գրողների՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Բաֆ-
ֆու և մյուսների մասին:

«Ձալախքում» մեծ տեղ են գրավում աճող սերնդի կրթության
և դաստիարակության հարցերին նվիրված հոդվածները: Ուսուցիչ-
ներից պահանջվում է առանձին ուշադրություն դարձնել մայրենի
լեզվի ուսուցման, երեխաների մտավոր ու հոգևոր աշխարհի ձևա-
վորման խնդիրներին: Մերժվում են պատիժները՝ ծեծը և աշակերտ-
ների դպրոցից հեռացնելը:

«Ձալախքը» ուներ և հավելված, որը լույս էր տեսնում տարին
մեկ անգամ՝ առանձին գրքույկով: Այդպիսի հավելվածներից է Հով-
հաննես Մալխասյանի «Ձալախքի երազը» գրական-գեղարվեստա-
կան պատկերը (1913, թիվ 27):

Այսպիսով, «Ձալախք» շաբաթաթերթը ժամանակին ձգտել է
արթնացնել գյուղաշխարհի բնակչության միտքը, ուշաբերել նրան,
հանձնարարել՝ բռնել բարեկրթվելու, հոգով բարձրանալու, տնտե-
սապես հզորանալու ճանապարհը:

1916 թ., երբ առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևան-
քով իրար հետևից փակվում են հայ ամսագրերն ու թերթերը, դա-
դարում է լույս տեսնելուց նաև «Ձալախքը»:

«ՀԱՄԱԽԱՆԻՍՈՒՄ» (1915–1917)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914–
1918) հայ ժողովրդի զավակները ոգևորված մայր հայրենիքը ռու-
սական զորքերի օգնությամբ ազատագրելու հույսերով՝ ակտիվ
մասնակցություն են ցուցաբերում մարտական գործողություննե-
րին: Նրանց խրախուսելու, կուսակցական տարաձայնություններից
զերծ պահելու, ժողովրդի մեջ միաբանություն, համերաշխություն
հաստատելու միտումներով Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկե-
րությունը¹ 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին լույս է ընծայում իր առան-

---

¹ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը լուսավորական-մշակութային
կազմակերպություն էր: Այն հիմնվել է 1881 թ. Թիֆլիսում, բիշկ Բագրատ Նավա-
սարյանի անմիջական նախաձեռնությամբ և Գ. Մունդուկյանի ու Գ.ր. Արծրունու
մասնակցությամբ: Ընկերությունը գործել է իր կանոնադրության համաձայն, ունե-

ձին օրգանը՝ «Համբաւաբեր» հասարակական, գրական շաբաթաթերթը: Այն խմբագրել է ընկերութեան նախագահ, հասարակական գործիչ Սամսոն Հարությունյանը:

Ս. Հարությունյանը ծնվել է 1869 թ., Ղազարի գավառի Վերին Աղդան գյուղում: 1914–1915 թթ. մասնակցել է հայ կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը: 1917 թ. անցել է Հայ ժողովրդական կուսակցութեան շարքերը: 1919 թ. ընտրվել է այդ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի փոխնախագահ: Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նա վտարվել է և մահացել 1941 թ.:

«Համբաւաբեր» շաբաթաթերթի աշխատակիցների կազմում ընդգրկված են եղել հասարակական, քաղաքական տարբեր հայացքների տեր մտավորականներ (Մ. Աբեղյան, Լեո, Հ. Թումանյան, Շիրվանզադե, Նար-Դոս, Վ. Տերյան, Դ. Դեմիրճյան, Զ. Եսայան, Իս. Հարությունյան, Դ. Տեր-Դանիելյան (Դ. Անանուն) և ուրիշներ):

«Համբաւաբերի» բովանդակութիւնը բազմաբնույթ է: Նյութերը տեղադրված են հետևյալ բաժիններում. Խմբագրական, Արտաքին տեսութիւն, Ներքին տեսութիւն, Պետական կեանք, Համաշխարհային պատերազմ, Գեղարուեստ, Մատենախոսութիւն, Քրոնիկոն, Քաղաքական լուրեր, Գիտական, Առողջապահութիւն և այլն:

Առաջին տարվա առաջին խմբագրականում թերթը պարզելով իր նպատակները՝ գրում է. «Մենք չպիտի թող տանք, որ ժողովրդական եռանդի մի կաթիլ անգամ զուր վատնուի, կորչի աննպատակ: Զէնքի կանչենք համայնական ամբողջ կարողութիւնը, որպէսզի հնարավորութիւն գտնենք որքան կարելի է քիչ զոհեր տալու մեր դաժան ժամանակին՝ որպէսզի ապրենք մինչև այն ժամը, երբ համաշխարհային պատերազմը վերջ կստանա ազգերի ազատութեան սկզբունքի հաղթանակով»: Թերթի համոզմամբ՝ հայ ժողովուրդը, որ իր ճակատագիրը «վերջնական ու անդառնալի կերպով կապել է Ռուսաստանի հետ», պետք է իր ազգի բոլոր ուժերով և՛

ցել է մասնաճյուղեր բուրբ հայաշատ վայրերում: Ընկերությունը նյութապես օժանդակել է հայ մշակութային գործիչներին, հիմնել է կրթական օջախներ, սատար կանգնել որք ու անապատաւ երեխաներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ընկերությունը ստեղծել է հասուն կոմիտե, որը գրադրել է ցեղասպանությունից փրկված հայ գաղթականների օգնության հարցերով:

ռազմաճակատում, և՛ թիկունքում գործի միասնաբար, համախմբված, համերաշխությունը: Իսկ «Համերաշխություն անհրաժեշտությունը» (1916, թիվ 11) խմբագրականում թերթը հորդորում է ազգային կուսակցություններին մոռանալ ներքին խմբակցական, կուսակցական, մինչև իսկ անհատական հակակրթությունները և ծավալել համերաշխ, ներդաշնակ գործունեություն: Իր խոսքը տեղ հասցնելու նպատակով թերթը նույն համարում տպագրում է հասարակական, քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի նամակը, որում դատապարտվում են ազգային գործիչները՝ միմյանց հետ ունեցած վեճերի համար: Հեղինակը դիմում է հայությունը՝ կոչ անելով. «Կենտրոնացնել բոլոր ոյժերը միակ մէկ նպատակի, այն է՝ հայրենիքի փրկություն համար»: Թերթը հետևելով նման պատգամին՝ գրեթե յուրաքանչյուր համարում տարփողում է այդ միտքը ու գործունե աշխատանք ծավալում դրա իրականացման ուղղությամբ:

«Համբաւաբերը» համարվել է ժողովրդական հանրամատչելի թերթ, որի գաղափարական ուղղության մասին խմբագիրը գրել է. «Լինել առաջադիմական, անկախ և անկուսակցական օրգան, ահա «Համբաւաբերի» նշանաբանը, դաւանանքը» (1916, թիվ 49):

Խմբագրական և հրապարակախոսական այլ հոդվածներում քննարկվել են առաջին համաշխարհային պատերազմի բնույթին ու պատճառներին, արևմտահայ ժողովրդի ողբերգությունը, արտագաղթին, կամավորական շարժումներին, բարեգործությունը, թիկունքի անելիքներին վերաբերող հարցեր:

Պատերազմի բուն պատճառները թերթում համարվել են իմպերիալիստական երկրների ռազմամոլությունն ու աշխարհը վերաբաժանելու և կապիտալի ներդրման նոր աղբյուրներ ձեռք բերելու նրանց ձգտումները: Թերթի համոզմամբ՝ պատերազմը պետք է շարունակվեր այնքան ժամանակ մինչև, որ ջախջախվեր «միլիտարիստական հիբերայի գլուխը» (1916, թիվ 30):

Թերթի կարծիքով՝ պատերազմը, որ մղվում էր երկու սկզբունքների՝ գազանային ուժի և մարդկայնության միջև, կարող էր համամարդկային կարևոր նշանակություն ունենալ, եթե ավարտվեր «մարդկայնության համար մղվող կողմի» (Ֆրանսիա, Անգլիա, Ռուսաստան, Իտալիա) հաղթանակով: Ըստ թերթի՝ խաղաղության կնքման դեպքում դաշնագրի կարևոր կետերից մեկն էր լինելու

փոքր ազգերի, այդ թվում՝ արևմտահայերի ազատագրման հարցը: Եվ այդ հարցի լուծումը թերթն անվերապա հորեն կապում էր Ռուսաստանի հետ:

Թերթը մեծ ոգևորություն բերում ուսումնական բանակի հաջողությունների, հայ կամավորների սխրագործությունների մասին: Փառաբանության տողեր են նվիրված հատկապես էրզրումի գրավմանը:

Թերթում ծավալուն հոգևած է տպագրվել Մուսա լեւան հերոսամարտի մասին: Ընդգծված է հատկապես այն հանգամանքը, որ մուսալեուցիների հաջողությունը նրանց միասնական պայքարի մեջ էր, ուր «չկային վարանում և պառակտում, չկային գծտուած, հակամարտ կուսակցություններ»: Դաշնակցականները, հին ու նոր վերակազմյալ հնչակյանները կռիվեցին, նահատակվեցին և ազատվեցին թե-թեի տված: Այդպես էր և Վանում, որտեղ պատմական մեծամարտի օրերին չկային դաշնակցական ու սահմանադիր-նամկավար, կային միայն հայ ուղիներ, հայրենիքի պաշտպաններ (1916, թիվ 21):

«Համբաւաբերի» մի շարք էջեր դատարկ են թողնված: Տպագրված են միայն վերնագրերը, այսպես, օրինակ, «Ի՞նչ են պահանջում հայերը» (1916, թիվ 40) և այլն: Գրաքննության կողմից արգելվել են որոշ նյութեր, հավանաբար դրանցում կառավարության դեմ արտահայտված բողոքների, համարձակ ելույթների համար:

Գրեթե յուրաքանչյուր համարում տեղեկություններ են հաղորդվում թուրքերի ոճրագործությունների, գաղթականների թվաքանակի և իրավիճակի մասին:

Հայկական հարցը, որ շարժեց քաղաքակիրթ աշխարհի հետաքրքրությունը, իր վրա սեփական ունի և արևմտաեվրոպական առաջնորդում մտավորականության ուղղությունը: Սկսվեցին հայանպաստ շարժումներ Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Անգլիայում և այլուր: «Ֆրանսիայի և օտարազգիների բարեկամության» ընկերության նախաձեռնությամբ կազմվեց «Ֆրանս-Արմենի» հանձնաժողովը, որի անդամներն էին Ֆրանսիայի նախկին վարչապետ Ժ. Կլեմանսոն, գրող Ա. Ֆրանսը և ուրիշներ: Հանձնաժողովի նպատակն էր՝ պաշտպանել հայերի ազգային շահերը Արևելքում: Թերթն անդրադարձել է հանձնաժողովի, ինչպես և Լոնդոնում կազմակերպված հայ փախս-

տականներին նպաստող կոմիտեի աշխատանքներին, գրել է հայ և այլազգի մեծահարուստների՝ գաղթականներին ցուցաբերած նյութական ու բարոյական աջակցություն մասին:

Պատերազմի օրերին թերթի տեսադաշտում են եղել նաև սոցիալ-տնտեսական հարցերը: Այդ թեմաներով հանդես են եկել Վ. Տոտոմյանցը («Թանկութեան և գերբնակչութեան հարցի առթիւ», 1916, թիվ 6–9), Գ. Թումանյանը («Մեզանում գեմատվո մտցնելու նախօրեակին», 1916, թիվ 5) և ուրիշներ: Դրանցում միջոցներ են առաջադրվում մթերքների՝ օր-օրի աճող գների բարձրացումը կանխելու վերաբերյալ: Տոտոմյանցը տնտեսական կյանքի բարեփոխման լավագույն միջոց է համարում կոոպերացիան: Թերթը հանդես է եկել նաև Անդրկովկասում գեմատվո մտցնելու առաջարկով՝ կարծելով, որ գեմատվոն միավորելով տարբեր ազգերի շահերը՝ միաժամանակ կծառայի և սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարգավաճմանը:

«Համբաւաբերում» քննարկվել են նաև հոգևոր-բարոյական դաստիարակության հարցերը: Դպրոցը համարվում է լուսավորության և գիտություն այն աղբյուրը, որը մի անխուսափելի անհրաժեշտություն է թե՛ անհատի, և թե՛ ամբողջ հասարակության համար: Պահանջվել է Ռուսաստանի և արտասահմանի հայության հետ մեկտեղ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ էջմիածնում ստեղծել դպրոցական հաստատուն հիմնադրամ՝ հայոց դպրոցը ծանր իրավիճակից դուրս բերելու, հատկապես գաղթած որբ երեխաների կրթության գործը կազմակերպելու համար: Հարց է բարձրացվել նաև Կովկասում բարձրագույն դպրոց հիմնելու մասին, դպրոց, որտեղ կսովորեին բոլոր ուսումնածարավ երեխաները՝ անկախ սոցիալական և ազգային պատկանելությունից:

Մանկավարժական թեմաներով թերթում հանդես են եկել ճանաչված մանկավարժներ Գ. Էդիլյանը, Ստ. Մալխասյանը, Հ. Տեր-Միրաքյանը, Իս. Հարությունյանը և ուրիշներ:

Հարուստ են թերթի և գրական էջերը: Գեղարվեստական ստեղծագործությունների (արձակ և չափածո) հիմնական թեման հայ ժողովրդի ողբերգությունն էր: Զապել Շապյանի, Լեռ Կամսարի, Ա. Վշտունու, Ս. Քամալյանի և մյուսների գործերը լի են հայկական ջարդերը, գաղթը նկարագրող սահմուկեցուցիչ պատկերներով:

Պատեհ պահ համարելով Մ. Նալբանդյանի ազատասիրական գաղափարների տարածումը, թերթը դրվատում է նրա կյանքն ու հայրենանվեր գործունեությունը: Մինաս Բերբերյանն իր «Ազատութեան զինուորը» (1916, թիվ 15) ընդարձակ հոդվածում բարձր գնահատելով Մ. Նալբանդյանի դերը գրում է, որ նա ուսսահայերին վերածնություն վաղ արշալույսին նպաստող անհատականություն էր:

«Համբաւաբեր» պարբերականն իր գոյություն երեք տարիների ընթացքում քննարկելով ժամանակի ամենակարևոր և ամենահրատապ հարցերը՝ փորձել է առաջադրել նաև դրանց լուծման տարբերակները: Հնարավորություն սահմաններում կարողացել է գործել ի նպաստ իր ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր-բարոյական կյանքի ներդաշնակ զարգացման:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» (1917–1918)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ չավարտված՝ Ռուսաստանում շարունակվող հեղափոխական շարժումներն ահաբեկում են ցարական կառավարությունը: 1917 թվականին փետրվարյան զինված ապստամբությունը տապալվում է ինքնակալությունը, և իշխանությունն անցնում է Պետրոգրադում կազմված ժամանակավոր կառավարության ձեռքը: Քաղաքական նոր պայմաններում առաջնահերթ է դառնում առանձին ազգերի, այդ թվում և հայերի ճակատագրի հարցը: Հայ մտավորականությունն առանձնապես մտահոգում է Ռուսաստանում և այլուր ապաստան գտած գաղթականության իրավիճակը: Տառապած ժողովրդին հուսադրելու, ոգևորելու, նրա կարող ուժերն ազգի կարիքների ու հոգսերի շուրջ համախմբելու նպատակով ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանը ձեռնամուխ է լինում «Հայաստան» հայրենասիրական թերթի հրատարակմանը:

1917 թվականի ապրիլի 16-ին, Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Հայաստան» օրաթերթը: Թերթը առաջին համարից (1917 թ. ապրիլի 16) մինչև 11-րդ համարը (1917 թ. ապրիլի 30) տպագրվում է «Խմբագրական մարմին» ստորագրությամբ: Այնուհետև խմբագրում են Վահան Թոթովենցը (1917 թ. թիվ 12–110), (1917 թ., թիվ 133–1918 թ., թիվ

25), ապա՝ Լևոն Թուֆուճյանը, Հովսեփ Պարսամյանը (1917 թ., թիվ 111–132): Արտոնատերերն են եղել Հակոբ Տեր-Հարությունյանը, ապա Գարեգին Լևոնյանը: Խմբագրական կազմի անդամներն էին Լ. Թուֆուճյանը, Գ. Լևոնյանը, Վ. Թոթովենցը, Եզնիկ և Նդիշե Քաջունի եղբայրները, Ա. Դարբինյանը, Ս. Խաչատրյանը, Կ. Մանուկյանը, Հ. Պարսամյանը, Ս. Մելիքյանը: Թերթում տպագրվել են Զ. Եսայանը, Ա. Զուպանյանը, Ատրպետը, Խ. Պոյաճյանը (Թաթուլ), Մ. Քրաջյանը (Արծիվյան), Հ. Աճեմյանը, Ա. Սաֆրաստյանը և ուրիշներ:

Նյութերի գրեթե մեծ մասը պատկանում է Վահան Թոթովենցի գրչին: Գրող, իմբագիր Վ. Թոթովենցը ծնվել է 1889 թ. Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի վիլայեթի Մեզիրե քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը նա ստանում է ծննդավայրում, ապա 1909 թ. մեկնում է Ամերիկա և ընդունվում Վիսքոնսին համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետ: Ուսումնառությունը երկրորդ տարեշրջանում՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուն պես ամերիկյան կամավորական խմբերի հետ մեկնում է Կովկասյան ռազմաճակատ:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Թոթովենցը հարազատ ժողովրդին ծառայելու նպատակով 1922 թ. հաստատվում է Հայրենիքում: 1923 թ. նա արտասահմանյան գրականություն է դասավանդում Երևանի պետական համալսարանում: Եռանդուն մասնակցություն է ունենում ժամանակի գրական, հասարակական կյանքին: Գրում է հրապարակախոսական հոդվածներ, պատմվածքներ, վեպեր:

1936 թ. Վ. Թոթովենցը անհիմն բռնադատվում է և 1938 թ. հուլիսի 18-ին գնդակահարվում: 1954 թ. նա հետմահու արդարացվում է:

«Հայաստան» օրաթերթը իր ուշադրություն կենտրոնում է պահում արևմտահայությանը հուզող բոլոր կարևոր հարցերը (գաղթականության իրավիճակ, հայրենիքի վերաչինում, պատերազմ, միջկուսակցական տարաձայնություններ և այլն):

Առաջին իսկ համարում տպագրվել է զորավար Անդրանիկի ոգևորիչ խոսքը՝ ուղղված իր հայրենակիցներին: Նա կոչ է անում նրանց վերադառնալ հայրենիք, վերաչինել ավերված գյուղերն ու քաղաքները: «Վերաչինութեան ծանօթութեան տակ էլ՝ գրում է նա, որ մենք բոլորս ալ հաւաքականօրէն պէտք է մեր ուսերը տանք և որուն մէջ ոչ ոք պէտք է ինքնզինքը դուրս հաշուէ» (1917, թիվ 1):

«Հայաստան» օրաթերթի նյութերը տեղաբաշխված են հետևյալ խորագրերի տակ. Խմբագրական, Ազգային, Հայկական մամուլ, Հայրենի նամականի, Ռազմաճակատներում, Միջազգային կեանք, Գաղթականություն, Հեռագիրներ, Մեծ եղեռնի պատմությունը և այլն:

«Հայաստան» թերթը չի եղել որևէ կուսակցության կամ հոսանքի օրգանը: Այն ժխտում էր համընդհանուր գործում մեկ կուսակցության գերիշխող կամ ղեկավար դերը: Թերթը հորդորում էր երևտասարդությունը մոռանալ կուսակցական թշնամանքը, երկպառակությունը և գործել միացյալ ջանքերով հանուն հայրենիքի ազատություն:

«Հայաստանի» գրեթե բոլոր համարներում բարձրացվում է ազգային միասնության գաղափարը: Թերթը, ինչպես այնտեղ է գրված, ձգտում է դառնալ այն հանգրվանը, որտեղ իրար ձեռք կսեղմեն քաղաքական դավանանք մոռացած, ազգային ազատություն համար պայքարի ելած և՛ արևմտահայը, և՛ արևելահայը:

Թերթն իր առաջագրած գաղափարների իրականացման գործում մեծ հույսեր է կապում 1917 թ. մայիսի 2-ին Երևանի քաղաքային ակումբի սրահում բացված արևմտահայերի առաջին համագումարի աշխատանքների հետ: Ժամանակի և ոչ մի թերթ այնպես մանրամասն չի լուսաբանում համագումարի նիստերի ընթացքը, ինչպես «Հայաստան» թերթը: Բացման խոսքով հանդես է գալիս գորավար Անդրեանիկը:

Նա այն համոզմունքն է հայտնում, թե համագումարը կոչված է ավերված հայրենիքի վերաշինման ուղղությամբ գործնական միջոցներ մշակելուն: «... Կը հաւատամ,~ ասում է նա,~ որ մենք պիտի կրնանք մեր ցեղին բեկորները պահել ու պաշտպանել, մեր օջախները վերականգնել և մեր ապագայի վրայ յոյս դնել միայն այն ատեն, երբ զիրար հասկնանք ու համերաշխինք» (1917, թիվ 18): Նույն միտքն է զարգացվում նաև Զապել Եսայանի ելույթում (նույն տեղում): Նա անչափ սուրբ ու նվիրական է համարում հայրենիքի վերաշինման գործը, որը կարող է իրականացվել միայն համերաշխորեն, խաղաղաբար, «առանց քէնի և ոխի»:

Թերթը հայրենիքի ազատագրման և վերաշինման հարցերում կարևորությունը տալիս էր սեփական ուժին, սակայն չէր անտեսում ուրև ժողովրդի օգնությունը: Ռուսաստանի ազատագրման, նրա

Հաղթանակի Հետ էր կապում Հայրենիքի ազատագրումը: Մայկոպում լույս տեսած ռուսական թերթից արտատպվում է զորավար Անդրանիկի արտասանած ճառը, որտեղ ասված է. «Մենք ինքներս պէտք է չինենք մեր ապագան, մեր երջանկութիւնը՝ ռուս ժողովուրդի Հետ ձեռք-ձեռքի և կողք-կողքի» (1917, թիվ 148):

«Հայաստան» թերթը հանդես է գալիս ազգերի համերաշխության, եղբայրության ջատագովի դերում: Տպագրելով «Հայ-վրացի զինուորականները» հոդվածը (հեղինակ Լ. Լանիձե)՝ թերթը հայ և վրաց ժողովուրդների հարաբերությունների վատացման պատճառը դրսի ուժերի մեջ է տեսնում, «որովհետև երկու ազգերի մերձեցումը վտանգալուր կլինեի և՛ ցարին և՛ սովետին: Ուստի, նրանք թշնամացրին փոքր ազգերին և ծիծաղեցին նրանց ողբերգութեան վերայ» (1917, թիվ 147):

Ազգամիջյան խժեթությունների, միջկուսակցական տարաձայնությունների պայմաններում թերթը ճիշտ տեղին և ժամանակին է համարում Հայոց Ազգային Համախորհրդակցության հրավիրումը: 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի Արտիստական թատրոնում բացված խորհրդակցության առթիվ թերթը տպագրում է Ն. Ազգունու (Ներսես Դժոխյան) հոդվածը, որում ասված է. «Հաղթութիւնը՝ պողպատեայ ոյժին և անսասան կամքին մէջ կը կայանայ: Ոյժ մը բարոյական և ֆիզիկական և հաւաքական կամք մը՝ որ անպայման յաջողութեան երաշխիքներ են» (1917, թիվ 121): Այս միտքը պաշտպանվում է գրեթե բոլոր հոդվածներում: Արշակ Չոպանյանի «Հայկական շարժումները» (1917, թիվ 141), «Տրամադրություններ հայկական հարցի մասին» (1917, թիվ 2) և այլ հոդվածներում հույս է հայտնվում, թե հայ ժողովուրդը կարող է «իբր ազատ ու ինքնուրույն ազգ վերակենդանանալ»:

«Հայաստանը» գրում է թուրք և քուրդ հրոսակախմբերի բռնությունների ու կեղեքումների մասին («Բայազէդը և քիւրդ ավազակները», 1917, թիվ 96, «Ջարդերը և փախստականները», 1917, թիվ 107, «Մանազկերտի կոտորածը», 1917, թիվ 113 և այլն):

Հայ ժողովրդի մահու և կենաց օրերին թերթը հնչեցրել է զորավար Անդրանիկի ազդեցիկ խոսքը: Նա զորահավաքի է հրավիրել հայ երիտասարդներին՝ որտեղ էլ նրանք լինեին: Կարճ ժամանակում հայրենասեր երիտասարդները հոծ խմբերով ռազմաճակատ մեկնելու

պատրաստակամությամբ համալրում են հայկական գորազնդերի շարքերը:

«Հայաստանում» է տպագրվում հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի նամակը (1917, թիվ 194) ուղղված Անդրանիկին: Նա հայտնում է հերոսին, թե հայրենիքի փրկությանն է նվիրաբերում իր չորս տղաներին և աղջիկներին: Բացի այդ նա պատրաստվում է ամեն ամիս հարյուր ուղբլի մոծեղ ուղմաճակատի օգնության ընդհանուր գանձարանը:

«Հայաստան» թերթի էջերն ընթերցողին միաժամանակ ծանոթացնում են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալին («Հայերը անցեալին մէջ», 1917, թիվ 17, «Մանագկերտ գաւառը» 1917, թիվ 97 և այլն), օտարերկրյա հայասեր գործիչների կողմից հայերին տված բարձր գնահատականներին («Ինչու՞ կը սիրեմ Հայաստանը», 1917 թ., 100, 101, «Հայաստանի համար», 1917, թիվ 101 և այլն):

«Հայաստանը» ուներ նաև «Թերթոն» առանձին բաժինը, ուր տպագրվում էին գեղարվեստական գործեր, գրախոսականներ, բանասիրական ուսումնասիրություններ: Տպագրվել են Վ. Թոթովենցի բանաստեղծությունները, «Տոնօն» վեպը (1917, թիվ 127–165), Ե. Օտյանի «Մեր երեսփոխանները» (1917, թիվ 95–100), Լեո Կամսարի «Վտանգաւոր խաղ» (1917, թիվ 145) երգիծական գործերը, Դ. Վարուժանի «Ճանապարհ խաչի» (1917, թիվ 105), Մ. Մեծարենցի «Եկուր», (1917, թիվ 115) բանաստեղծությունները:

Բանասիրական բաժնում տպագրվել են Հ. Աճեմյանի «Ն. Մառը և Անիի պեղումներն ու թանգարանները» աշխատությունը (1917, թիվ 108–119), Մ. Քրաջյանի գրախոսականը Ա. ԴՕ-ի «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում (1914–1915)» աշխատության մասին (1917, թիվ 136, 137, 142) և այլ գործեր:

«Հայաստան» թերթը ժամանակին, պատմական բարդ իրադարձությունների պայմաններում արձագանքելով հայ ժողովրդին հուզող գրեթե բոլոր խնդիրներին, կատարել է հայրենասիրական իր պարտքը, միաժամանակ ձգտել մատնանշել ազատագրման հասնելու ճիշտ միջոցներն ու ուղիները:

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳԻՏԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԱՄՈՒԼ

«ԲԱՆԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ» (1903–1904)

«Բանբեր գրականութեան և արուեստի» հանդեսը տպագրվել է Պետերբուրգում, երկու հատորով՝ 1903 և 1904 թվականներին: Այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն իբրև մամուլի բացառիկ արժեքավոր օրգան, այլ նաև այն պատճառով, որ խմբագրվել է խոշոր պատմաբան և բանասեր Նիկողայոս Ադոնցի կողմից: Մինչ այդ խմբագրական աշխատանքն, Ադոնցն ավարտել էր Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների և պատմաբանասիրական ֆակուլտետները, իսկ 1899–1900 թվականներին բյուզանդագիտության մեջ խորացել Մյունխենի, Փարիզի, Վենետիկի ու Լոնդոնի գիտական և ուսումնական հաստատություններում: Թվում է՝ նեղ մասնագիտություն մեջ խորասուզված երիտասարդ գիտնականը չպետք է ժամանակ ունենար զբաղվելու նաև լրագրության հոգսաշատ գործերով: Բայց բյուզանդագետ լինելու հետ մեկտեղ Ադոնցը ճշմարիտ քաղաքացի էր և խորաթափանց հրապարակախոս: Արտասահմանից վերադառնալուց հետո նա միաժամանակ մասնագիտության բերումով աշխատում է Թիֆլիսում և Էջմիածնում, ապա, հաստատվելով Պետերբուրգում՝ ձեռնարկում գիտական-արվեստագիտական և գրական հանդեսի հրատարակության գործը:

Մինչ «Բանբեր գրականութեան և արուեստի» հանդեսի երևան գալը, հայ իրականության մեջ տպագրվել էին մի շարք գրական-գեղարվեստական պարբերականներ, բայց «Բանբերը» տարբերվում էր դրանցից իր որոշակի ծրագրով և պատմական ժամանակաշրջանի հարուցած հրատապ հարցերի ինքնատիպ լուծումներով: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդել էին Արևմտյան Հայաստանում ծավալված արյունալի կոտորածները, տեղի էին ունեցել Հայկական հարցի թատերախաղեր հիշեցնող բազմապիսի քննարկումներ, սակայն XX դ. սկիզբը ոչինչ չէր խոստանում արևմտահայերին: Սուլթան Աբդուլ Համիդն անվարան և անպատիժ շարունակում էր բնաջնջման իր քաղաքականությունը, և հայ մարդիկ, լքե-

լով հայրենի հողը, պանդխտության ճանապարհներով անցնում էին Ռուսաստան, Ամերիկա, Եվրոպա և այլուր:

Ն. Ադոնցի քաղաքական ծրագրի հիմքում ընկած էր մի հստակ գաղափար. ընթերցողին դաստիարակել ինքնակրթության, մտավոր զարգացման ճանապարհով, նրանից պատրաստել ժամանակի քաղաքակրթությանը գիտակ քաղաքացի:

«Բանբերի» երկու գրքերում տպագրվել են խմբագրի բազմաթիվ հոդվածները, որոնցով Ադոնցը ընթերցողներին էր ներկայանում և՛ իբրև հրապարակախոս, և՛ գրականության տեսաբան, և՛ լեզվաբան, և՛ արվեստաբան, բոլոր այդ բնագավառներում դրսևորելով իր խոր գիտելիքներն ու բարձր ճաշակը: Այսպես, եթե մուտքի խոսքում նա ներկայացնում է հանդեսի նպատակը՝ արվեստի վերաբերյալ ընթերցողներին անհրաժեշտ գիտելիքներ հաղորդելու մասին, գրականասեր ընթերցողներին ծանոթացնում է ժամանակին Եվրոպայում ստեղծված գրական նոր ուղղություններին, ապա միանգամայն նոր խոսք է ասում լեզվական հարցերի վիճահարույց խնդիրների ոլորտներում, ինչպես և փայլում է իբրև ազգային հարցի տեսաբան-հրապարակախոս: Այս առումով առանձնապես հետաքրքիր է և առ այսօր պահպանում է իր գիտական անանց նշանակությունն Ադոնցի «Հայոց եկեղեցու 1600-ամյակի նախօրեին» ծրագրային հոդվածը: Այն աչքի է ընկնում ոչ միայն պատմագիտական նյութի խորը վերլուծությունը, այլև կրոնի՝ որպես ազգութային պատմական քաղաքակրթական ինքնահատկության բացատրիկ դերի քննությունը:

Հաշվի առնելով այն իրավիճակը, որ նոր ժամանակներում կրոնի ազդեցությունը թուլացած է հասարակության մեջ և շատերը նրա դարն անգամ անցած են համարում, Ադոնցը փորձում է վերլուծել այդ երևույթի պատմական պատճառները և հիմնավորել իր այն կարևոր թեզը, թե «ազգութիւնները և իրենց դաւանած կրօնները այնպիսի սերտութեամբ են կապուած, որ դժուար է միմեանցից զատել, գրեթէ ձուլուած են միասին և կազմում են մի անքակ միութիւն, մի գաղափար» (գիրք Ա, 1903, էջ 215): Սակայն Ադոնցը միաժամանակ այն հետևությունն է հանգում, որ յուրաքանչյուր ազգ զարգացման իր ուրույն ճանապարհն ունենալով հանդերձ, եթե ցանկանում է գոյատևել, պետք է քաղաքակրթության պատ-

մության մեջ գրի իր էջը: Այսինքն՝ ամեն մի ազգություն պետք է կարողանա բացահայտել միայն իրեն հատուկ ընդունակությունները և «ազգային անհատականութիւն» մշակել: Ազգային անհատականությունն արտահայտվում է այլևայլ միջոցներով, շարունակում է հրապարակախոսը. «Մեզանում, մեր անհատականութեան և ինքնուրոյնութեան պատկերը հանդիսանում է նշանակօրէն՝ *sensu simbolico*, մեր եկեղեցին: Բախտն այսպէս է սահմանել» (նույն տեղում, էջ 222):

Այնքանով, որքանով եկեղեցին իր նշանակությունը պահպանում է բոլոր քաղաքացիների համար հավասարապես, առանց հաշվի առնելու նրանց նյութական դրությունը և կրթական մակարդակը, եկեղեցուց խորթանալու ոչ մի հիմք չկա: Այս առումով՝ մեծ նշանակություն է ստանում նաև կրոնական խղճի հարցը, որը պայմանավորված է եկեղեցական արարողությունների և սովորությունների պահպանումով: Ահա թե ինչու դավանափոխությունը կրոնական խիղճ ունեցող մարդու համար հավասարազոր է համոզմունքը փոխելուն և դավաճանության:

Երկրորդ հոգւածը, որ դարավերջի հայ հրապարակախոսական մտքի լավագույն արտահայտություններից կարելի է համարել, պատկանում է Զմյուռնիայի հոգևոր վիճակի առաջնորդ Մեղքիսեդեկ եպ. Մուրատյանի գրչին: Այն թեև գրված էր մեկեկես տասնամյակ առաջ, նամակի ձևով, բայց բանավիճային մարտական հոգւածի կշիռ ուներ և պատկանում էր այն վավերագրերի թվին, որոնց թարմությունը չի խամրում ժամանակի հարվածներից: Ազոնցին, հարկավ, կաշառել էին նամակագրի նվիրվածությունը հայոց Առաքելական եկեղեցու ավանդույթներին, նրա մտքի տրամաբանական ճկունությունը և բարձրաստիճան հայ հոգևորականի բարեկիրթ ոճն ու արժանապատիվ պահվածքը:

Ն. Ազոնցի և Մ. Մուրատյանի հրապարակախոսական հոգւածները, ասեք, շարունակություն էին դարեր ի վեր հայոց մեծերի մղած պայքարի՝ հանուն հայոց եկեղեցու դավանության անաղարտության և ինքնուրույնության պահպանման: Հրապարակախոսական այդ հուշարձաններն այսօր իսկ պահպանում են իրենց թարմությունը և հարցադրման հրատապությունը:

Նպատակային ծրագրով է կազմված «Բանբերի» գեղարվեստական գրականությունից բաժինը: Այստեղ թեև գետեղվել են արևելահայ և արևմտահայ հատվածների արձակը և պոեզիան, բայց, այնուամենայնիվ, չի կարելի չնկատել խմբագրի առանձնահատուկ ուշադրությունն արևմտահայ գրականության հանդեպ: Մոտ անցյալի արհավիրքների թելադրանքով խմբագրությունը, ասեք, ի մի է բերում հոգևոր այն արժեքների հանրագումարը, որը ստեղծվել էր արևմտահայ իրականության մեջ: Դա և՛ հարգանքի տուրք էր, տրված եղբայրակից արվեստագետների վաստակին, և՛ միաժամանակ այդ վաստակն արժանի ճանաչման հասցնելու ազնիվ նախաձեռնություն: Երիտասարդ խմբագրի նրբատեսությունն աներկբայորեն վկայում է նաև նրա քաղաքացիական արիության մասին:

Արևմտահայ գրականությունից «Բանբերի» էջերում տպագրվել են Վ. Թեքեյանի «Հնչեակներ» շարքի 8 բանաստեղծությունները, Ա. Յարճանյանի (Սիամանթո) «Հոգեւարքին ջահերը» շարքի 7 բանաստեղծությունները (հետագայում վերանվանված՝ «Հոգեւարքի և յոյսի ջահեր»), Միք. Կյուրճյանի «Վայրկեաններ ու վանկեր» շարքի 7 բանաստեղծությունները, Վ. Մալեգյանի և Վ. Տիրանյանի մեկական բանաստեղծություն: Արևմտահայ արձակագիրներից տպագրվել են Լ. Շանթի «Եսի մարդը» պիեսը, Առանձարի «Ճասը տարի ետքը», Ե. Օտյանի «Համբարձում աղան», Ռ. Զարդարյանի «Սև հաւը կանչեց» պատմվածքները և Ա. Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» վիպակն ու նրա «Արեւմտեան հայոց արդի գրականութիւնը» գրականագիտական ուսումնասիրությունը:

Արևելահայ պոեզիան ներկայացնում են Հովհ. Թումանյանը («Պանդուխտ եմ, քոյրիկ»), Ս. Բաբիյանցը («Մայիսեան գիշերին»), Լ. Աթաբեկյանը (XXX), Ա. Ն.-ը («Հալածուած ուրուականներ»), Ավ. Իսահակյանը («Ինչ ես գազազում»), «Մենակ մանկութեան օրերն են անոյշ»), Հովհ. Հովհաննիսյանը («Լուսաւորչի կանթեղը», «Դարեր անցուցինք») և այլ գրողներ:

Արևելահայ արձակից «Բանբերի» երկու գրքերում լույս են տեսել միայն Վրթ. Փափազյանի «Դատավոր» և «Արդար, թէ մեղաւոր», Ավ. Ահարոնյանի «Մահը» պատմվածքները: Թարգմանական մի քանի պատկերները, որ չնչին տեղ են գրավում հանդեսի էջերում, բավականաչափ համեստ են իրենց արժանիքների առումով:

Այսպես, հայ գրականությունը «Բանբերի» էջերում հիմնականում ներկայացնում են արևմտահայ գրողները: Այդ շարքի գործերից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Լ. Շանթի «Շաիր մարդը» դրաման, գրված 1901 թ.:

«Բանբերի» առաջին գրքի արձակի բաժնում Ադոնյան առաջինը գետեղել է Ա. Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» վիպակը: Հայտնի է, որ 1890 թ. Գում-Գափուկի ցույցից հետո ծայր են առնում ձեռքակալությունները, մտավորականության հետապնդումը, խստանում են նախնական գրաքննության կանոնները: Այս ամենի հենքի վրա «Կարմիր ժամուցը» երևում է իբրև հայության առաջավոր խավերին կյանքի կոչելու, գործելու և պայքարելու ազդանշան: Քանի որ 1900-ական թվականներին նույնպես իրադրությունը թուրքիայում մնում էր աղետալի, Ադոնյանի ուղադրությունն այդ պատմվածքի նկատմամբ պետք է դիտել իբրև ժամանակի հրամայական պահանջին պատասխանելու հրապարակախոսական ելույթ:

Հանդեսի նույն համարում գետեղելով Ռ. Զարգարյանի «Սև հավը կանչեց» պատմվածքը՝ Ադոնյան դարձյալ վերհանում է արևմտահայ ժողովրդի գյուղական հատվածի տնտեսական ողբերգական կացության խնդիրը:

Առանձարի «Տասը տարի ետքը» պատմվածքը նվիրված է հրապարակախոս Լ. Սարգսյանին: Պատմվածքում քննարկվում է հայ խմբագրի և գրողի, հայ մտավորականների ճակատագրի խնդիրը: Առանց նյութական հատուցման, առանց կայուն աշխատավարձի ստեղծագործելու անհնարինությունը կործանում էր տաղանդավոր գործիչներին:

Ե. Օտյանի «Համբարձում աղան» նովելը հայ երգիծական գրականության լավագույն օրինակներից էր, որը մեծ թարմություն է մտցնում հանդեսի գրական բաժնում:

Վրթ. Փափազյանի «Դատաւոր» պատմվածքը մարդկային առաքիչությունների, բարոյական նկարագրի և ազնվության կորստի մասին է:

«Մահը» պատմվածքի հեղինակ Ավ. Ահարոնյանը նկարագրում է տաղանդավոր մի երիտասարդի մահը՝ համաճարակի օրերին: Սրտածախի պատկերներով Ահարոնյանը նկարագրում է հիվանդի ծեր ու միայնակ ծնողների ծանր տապալակներն ու անփարատելի վիշտը:

Ինչպե՞ս էր կարողացել Ադոնցը ընտրել արևմտահայ գրական-
նություն բաժնի հեղինակներին: Ադոնցը Պետերբուրգից հատուկ
նամակով անձամբ խնդրել է Ա. Արփիարյանին՝ օգնել իր հանդեսի
հրատարակությունը թե՛ անձնապես և թե՛ այլ գրողների մասնակ-
ցությամբ: Արփիարյանը, որն այդ օրերին ապրում և լրագրական
գործունեությամբ էր զբաղված Փարիզում, մեծ սիրով ընդառնում
է Ադոնցի խնդրանքին: Նա ուղարկում է իր բարեկամ Օտյանի
«Համբարձում աղան» սքանչելի պատմվածքը, իր «Կարմիր ժա-
մուց» վիպակը և «Արևմտյան հայոց արդի գրականությունը»
ուսումնասիրությունը: Պետք է ենթադրել, որ դարձյալ Արփիարյա-
նի շնորհիվ են Ադոնցին ուղարկվել մի շարք գրողների ստեղծագոր-
ծությունները, այդ թվում նաև Սիամանթոյի բանաստեղծություն-
ները: Կարծում ենք Ա. Արփիարյանի համբավն այնքան էր տարած-
ված, որ «Բանբերի» խմբագիրը ձեռք է մեկնել նրան՝ իբրև հոսսալի
օգնականի:

Ն. Ադոնցը «Բանբերի» առաջին գրքի արձակի բաժնում գետե-
ղում է Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» պատմվածքը, իսկ առաջին
և երկրորդ գրքերում, շարունակաբար՝ «Արևմտեան հայոց արդի
գրականությունը» ուսումնասիրությունը: Բացառիկ կարևորություն
ունեցող այդ աշխատությունը ներկայացնում է արևմտահայ գրա-
կանության վերընթաց շարժումը 1879–1895 թթ. և 1896-ից հետո
ընկած պատմական ժամանակահատվածում: Ինչո՞ւ էր պայմանա-
վորված այդ բաժանումը: Հեղինակը ելակետ է ընդունում այն իրո-
դությունը, որ ուսս-թուրքական պատերազմը մեծապես փոխում է
հայության «համընթաց կյանքը»: Եթե մինչ այդ արևմտահայերի
իդեալական ապագան պատկերվում էր մշուշապատ հեռուներում,
պատերազմը փոխում է իրերի ընթացքը, հայերի մտավոր կյանքը
մտնում է մի նոր շրջան, որի երկու փուլերի համար ևս հեղինակը
բնութագրական է համարում այն, որ «գրականությունը ցեղին վե-
րածնունդի երկունքին սատարեց, միտքերու և սիրտերու վրայ՝ գե-
րազդեցիկ իշխողութեամբ»:

Գրականությունը, սակայն, 1880-ին մտցված նախնական
գրաքննության հարուցած դժվարությունների պատճառով հիմնա-
կանում ճանապարհ է հարթում մամուլի միջոցով: Արփիարյանը
հանգամանորեն ներկայացնում է արևմտահայ մամուլի դերը գրա-

կանուկության և արևմտահայ մշակույթի բազմազան ճյուղերի զարգացման և ազգայնություն ունենալու պահպանելու գործում:

Արփիարյանի հոգևածն ավարտվում է պատմական նոր փուլի, վերահաս ռեակցիայի սկզբնավորման հիշատակությունով: Այն աչքի է ընկնում հեղինակային իրազեկությունով և ժամանակի գրական գործիչների վաստակի մեկնաբանություն ճշարտացիությունով:

Արևմտահայ պոեզիային նվիրված բաժնում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Սիամանթոյի «Հոգեւարքին ջահերը» բանաստեղծությունների շարքը, որն առանձին գրքով հրատարակվել է միայն 1907 թ.: Այդ շարքի բանաստեղծությունների տպագրությունն առանձնահատուկ արժեք է հաղորդում Ադոնցի հանդեսին: Բանաստեղծությունները գրված էին արևմտահայ ժողովրդի մոտ անցյալում ապրած ողբերգության թարմ տպավորությունների ներքո: Սիամանթոյի բանաստեղծությունները ցնցում են ազգային վիշտը խորապես վերապրած բանաստեղծի հոգեկան տաքնապների ուժեղությունով: Դրանք ոչ միայն արտացոլում են սրահար ու բնավեր ժողովրդի կրած անլուր տառապանքները, այլև գերբնական կանխատեսությունով մատնանշում մուսլ քալիքի հեռանկարը:

Ժամանակի գրականագիտական մտքի նվաճումներից էր Ն. Աղբալյանի «Երգ ու վերքից յետոյ» հոգևածը՝ նվիրված Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների գրքի 1903 թ. նոր հրատարակությանը: Հոգևածագիրը, մեկ առ մեկ ներկայացնելով գրքում գետեղված նոր բանաստեղծությունները, արձանագրում է, որ Իսահակյանը հասունացել, դուրս է եկել իր երգ ու վերքերի վշտերից դեպի մի նոր ու լուսաշող կյանք:

Ադոնցը մեծ ուշադրություն է նվիրել նաև Հայ գրողների գրական ժառանգության ձեռքբերման և դրանց հրատարակման հարցին: Այսպես, Կ. Եղյանից ստանալով Սո. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի 1857–1876 թթ. 29 նամակները «Բանբերի» Ա գրքում տպագրել է կյանքի վերջին շրջանում, 1868-ից հետո Նազարյանի գրած նամակները, որոնք, ըստ Ադոնցի՝ նոր լույս են սփռում Ս. Նազարյանի վերջին տարիների կյանքի և գործունեության վրա:

Ադոնցը Հայ գրականության պատմությունը հարստացրել է ևս մեկ ձեռագիր հուշարձանի տպագրությամբ: Բ գրքում նա հրատա-

րակել է Գ. Պատկանյանի «Կայսակ» ստեղծագործությունը, որը ժամանակին վերագրվել է Մ. Նալբանդյանին:

«Բանբեր գրականութեան և արուեստի» հանդեսը բացվում է Ն. Ադոնցի հակիրճ գրույցով՝ նվիրված արվեստի դերին և նշանակությունը: Նկարը նա համարում է ոգեշունչ ստեղծագործություն, որը համազոր գործոն է կենդանի խոսքի և «մշտաբարբառ գրի» գրականության (գիրք Ա, էջ VII):

Իր հանդեսի երկու գրքերում Ադոնցը գետեղել է արվեստի աշխարհի մի շարք հայտնի նկարիչների և քանդակագործների աշխատանքների վերատպույթյունները: Նրանցից են՝ Է. Կարիերը, Գ. Ռոսետտին, Օ. Ռոդենը, Ֆ. Շտուկը, Լ. Բաքստը, Ա. Ագաշը, Պ. Ռիթը, Լ. Բալեստրիերին և այլք: Հայ նկարիչներից ներկայացվել են Է. Շահինի, Է. Մահտեսյանի, Փ. Թերլմեզյանի, Ա. Շապանյանի, Վ. Սուրենյանցի, Ե. Թադևոսյանի, Հ. Կազեսյանի, Մ. Ալաջալյանի, Ա. Բաբայանի նկարների վերատպույթյունները:

«ՏԱՐԱԶ» (1890–1919)

Ժամանակի լուսամտիս գործիչ, «Աղբիւր» արեւելահայ մանկապատանեկան առաջին ամսագրի խմբագիր Տիգրան Նազարյանը Պետերբուրգի մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունից 1889 թ. մայիսի 18-ի գրույթյամբ, իր դիմումի համաձայն, իրավունք է ստացել «Աղբիւրին» կից հրատարակելու «Տարազ» հավելվածը¹: Մինչև 1900 թ. պարբերականի ճակատին գրված են եղել «Աղբիւրի յաւելւում» բառերը: Սակայն իրականում «Տարազը» հրատարակվել է որպես առանձին պարբերական՝ ունենալով «գեղարուեստական, գրական, գիտական, հասարակական պատկերազարդ շաբաթաթերթ» ենթավերնագիրը: «Տարագին» կից տարին մեկ անգամ (12-րդ համարի հետ) լույս են տեսել նաև «Մոծակ», «Պարիզի մոդաներ», «Իլյուստրասիոն», «Հիգիենա», «Առողջապահ», «Գեղափոխիչի», «Թատրոն և երաժշտութիւն» հավելվածները:

¹ Стів Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург), ф. 776, оп. 12, д. 78, лх 2–3.

Երեսուցի տարի չարունակ (1890–1919) պարբերականի խմբագիր-հրատարակիչն է եղել Տ. Նազարյանը¹։ Նա հանդես է եկել հրապարակախոսական հոդվածներով, ճանապարհորդական նոթերով, կարճ պատմվածքներով՝ Ռադամես, Արցախեցի, Tigo ծածկանուններով։

«Տարագիր» աշխատակցել են ժամանակի հայ առաջադեմ գրողներ, մանկավարժներ, լեզվաբաններ, հնագետներ, թատերագետներ, երաժշտագետներ, նկարիչներ ու ճարտարապետներ, որոնք մեծ դեր են խաղացել ազգային մշակույթի զարգացման գործում։ «Տարագիր» թղթակիցներ է ունեցել և օտար ամերիկացիներ։ Հոդվածներով հանդես են եկել Փարիզից՝ Ֆրանսիական թերթի թղթակից Մարի Սվաճյանը, Լոնդոնից՝ ինժեներ Ալֆրեդ Ժենկեյ՝ Ս. Մ.-ն, Թուրքիայից՝ բժիշկ Ե. Մ.-ն և ուրիշներ։

Պարբերականը լույս է տեսել հարուստ և բազմաբովանդակ ծրագրով, ընդգրկելով Գեղարուեստ և գիտություն, Պատմական և ժամանակակից վէպեր, Բանաստեղծություն, Քննադատություն և կենսագրություն, Կար ու ձև, Ճանապարհ և կենսագրություն, Երաժշտություն և թատրոն, Ժամանակագրական լուրեր և տեղեկություններ, Ֆեյլետոն, Ծաղր, առակ և կատակ, Խորհուրդներ, Այլ և այլք և այլ բաժիններ։

«Տարագիր» եղել է համաժողովրդական, ապակուսակցական պարբերական, պաշտպանել է այն, ինչը նոր ու ազդեցիկ էր գիտություն, գրականության և արվեստի բնագավառներում, ընդհանրապես՝ մշակութային կյանքում։

Թերթի նպատակներից էր հայ ժողովուրդին հաղորդակից դարձնել սեփական և այլ ժողովուրդների մշակութային կյանքին, ծանոթացնել համաշխարհային գրականության և արվեստի նորություններին, նրան կրթել ու դաստիարակել բարոյության, առաքինության, արժանապատվության, մարդասիրության, հայրենասիրության գլխավորներով՝ նրա միջից «արմատախիլ անելով տգեղ ու չար որոմը» (1890, թիվ 10)։

Պարզելով «Տարագիր» նպատակը և ուղղությունը՝ խմբագիրը շեշտում է, որ «միայն անխոնջ, տոկուն աշխատասիրությունը, ճշմա-

¹ Խմբագրի բացակայության ժամանակ պարբերականը խմբագրել են Գ. Տեր-Գրիգորյանը (1890, № 11–12), Գ. Միրզոյանը, Ստ. Լիսիցյանը (1892, № 41–45), Դ. Լիսիցյանը (1892, № 46) և Ավ. Արամյանը (1898, № 34–37)։

րիտ զարգացումն ու ինքնաճանաչութիւնն են, որ մարդուս, ընտանիքին, ժողովրդին և ազգին կբերեն անդորրութիւն ու բարիք» (1898, թիվ 1):

Տիգրան Նազարյանն իր պարբերականի էջերում մեծ տեղ է տվել ռեալիզմի գեղագիտական սկզբունքների (ժողովրդայնություն, ձևի և բովանդակության միասնություն, կյանքի ճշմարտացի պատկերում, ազգային ոգու պահպանում, հասարակական բարձր ու վեհ գաղափարների ջատագովում և այլն) լուսաբանմանը: Շատերն են իրենց գրական մկրտությունն ստացել «Տարագի» էջերում: Նազարյանն է առաջին անգամ տպագրել Հովհ. Թումանյանի («Արև և Լուսին»), Հ. Հովհաննիսյանի («Ջինջ երկնքից ոսկի արև...»), Ավ. Իսահակյանի («Ծաղիկ էի նորաբողբոջ») և մյուսների գրական թոթովանքները: Հովհ. Թումանյանը 1919 թ. շնորհակալությամբ նշել է. «Դեռ Մոսկվայի իմ առաջին ժողովածուն դուրս չեկած՝ առաջին անգամ իմ բանաստեղծութիւնները տպուել են «Աղբիւրում», երբ ես դեռ անհայտ մի պատանի էի, պ. Տիգրան Նազարյանը որոնում էր ինձ և ինձպէսներին և մեր երկերը տպագրելով «Աղբիւրում», խրախուսում էր մեզ» (1919, թիվ 12):

«Տարագում» տպագրվել են Բաֆֆին, Շիրվանզադեն, Մուրացյանը, Նար-Դոսը, Վրթ. Փափազյանը, Պ. Պռոշյանը, Ղ. Աղայանը, Շ. Կուրդիւնյանը, Ատրպետը, Լ. Շանթը, Ավ. Ահարոնյանը, Լ. Մանվելյանը և շատ ուրիշներ: Այսինքն, տպագրվել են այն գրողները, որոնց ստեղծագործութիւնները կազմել են հայ դասական գրականության արժեքները և որոնցից բարոյական դասեր է քաղել և այսօր էլ շարունակում է քաղել հայ ժողովուրդը:

«Տարագի» գրական էջերը աշխատավոր մարդու, հայ գաղթականի ծանր, թշվառ դժվարին կյանքի, հակասութիւններով լի աշխարհի, սոցիալական ու բարոյական ախտերի գեղարվեստական ամբողջական նկարագրութիւններ են: Դրանցում բռնության ու անարդարության դեմ արտահայտված ըմբոստ տրամադրութիւնները չեն վրիպել գրաքննության աչքից: Կովկասի գրաքննական կոմիտեն բռնագրավել ու արգելել է «Տարագում» տպագրվելիք Բաֆֆու, Ղ. Աղայանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Ծատուրյանի, Ավ. Իսահակյանի, Շիրվանզադեի, Վրթ. Փափազյանի, Հ. Հակոբյանի, Բ. Թադևոսյանի և ուրիշների գործերը: Իսկ «Մուսկյան» ստորագրութիւն

յամբ «Կոյր արծուի կոչը» (տպագրված 1904 թ. № 19-ում) այլաբանական պատկերի համար խմբագիրը ենթադրվել է վարչական տույժի, և «Տարազը» դադարեցվել է չորս ամսով¹։ Գրաքննության հետապնդումների մասին Տ. Նազարյանը գրել է. «Թերթել պետք է Թիֆլիսի գրաքննական ատեանի և Պետերբուրգի մամուլի գլխավոր վարչութեան արխիւները, որպէսզի ռեկիեֆ լինեն տասնեակ տարիներ մեր քաջած դաժան, համառ պայքարն ու վիշտը»²։

«Տարազը» մեծ հետաքրքրութիւն է հանդես բերել նաև գրականութեան և արվեստի տեսական հարցերի նկատմամբ։ Բազմաթիվ էջեր նվիրվել են ռեալիզմի գեղագիտական չափանիշների լուսաբանմանը։ Ինքը՝ Տ. Նազարյանը (Ռադամես) իր հոգևածների շարքում փորձել է անդրադառնալ ռեալիզմի սկզբունքներին։ Ըստ նրա՝ գեղագետ կարող է լինել նա, «ով կեանքից սոսկ պատճէններ չէ վերցնում և Փոտոգրաֆիական ճշտութեամբ արտահայտում, այլ նա, ով այդ պատճէններին տալիս է կեանք, ներշնչում է հոգի և լուսաբանում է» (1901, թիվ 47)։ Տ. Նազարյանի համոզմամբ՝ արվեստը պետք է ծառայի կյանքում գեղեցիկի և ճշմարտութեան հաստատմանը։

Գեղագիտական հարցերի քննութեամբ շաբաթաթերթում հանդես են եկել Շիրվանզադեն, Ստ. Լիսիցյանը, Զ. Տեր-Գրիգորյանը, Ս. Թառայանը և ուրիշներ։ Շիրվանզադեն «Գրականական ակնարկներ» հոգևածում անդրադառնալով գրողի և հասարակութեան փոխադարձ ազդեցութիւնների հարցին՝ ընթերցողի ուշադրութիւնը հրավիրել է գրականութեան գեղագիտական կողմի վրա։ Ա. Զոպանյանի «Անահիտ» ամսագրի մասին Շիրվանզադեի գրախոսականում նշվում է, որ Ա. Զոպանյանը գերծ է կուսակցական կուրուլթիւնից, ունի գրական լայնախոհութիւն և դավանում է ռեալիստական ուղղութեանը (1889, թիվ 4)։

«Տարազը» գրականութեան և արվեստի հարցերը քննարկելիս հաճախ դիմել է գեղագիտական մտքի ռուս առաջադեմ ներկայացուցիչներ Բելինսկու, Չերնիշևսկու և մյուսների հայացքներին։ Ա. Զուրաբյանի «Բելինսկու աշխարհայեցողութիւնը» ծավալուն հոգևածաշարում (1901, թիվ 18, թիվ 19, թիվ 24) բարձր են գնահատվել

¹ Տե՛ս Վրաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 938։

² Տե՛ս Տ. Նազարյան, Խոսք և գործ, Թիֆլիս, 1914, էջ 5։

Բելինսկու փիլիսոփայական ու գեղագիտական հայացքները, արժեքավորվել է նրա մեծ դերը ռեալիստական արվեստի և գրականության տեսական հարցերի մշակման գործում:

«Տարագի» դերը կարևոր է եղել նաև ռուս և համաշխարհային գրականության պրոպագանդման գործում: Պարբերականի գրական էջերը հարստացրել են ռուս ազգային գրականության ներկայացուցիչներ Պոլշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը, Տոլստոյը, Տոլստոյը, Սալտիկով-Շչեդրինը, Գորկին և ուրիշներ: Ռուս գրողների ստեղծագործությունների մասին գրախոսականներով հանդես են եկել հայ առաջադեմ մտածողներ Խ. Սամվելյանը, Մ. Բերբերյանը, Ա. Խուսիսյանը: «Տարագի» 1909 թ. 9-րդ համարը ամբողջովին նվիրվել է Լև Տոլստոյի հոբելյանին:

«Տարագում» տպագրվել են Շեքսպիրի, Շիլլերի, Զոլդեբրմանի, Հայնեի, Զոլայի, Մոպսսանի, Բոդլերի, Տվենի, Սենկևիչի և մյուսների ստեղծագործությունները: Վրաց գրականությունից տպագրվել են ձալճավաճեի, Նինոշվիլու, Ծերեթելու, Բարաթաշվիլու և ուրիշների գործերը: «Վրաց կյանքից» խորագիրը կրող բաժնում մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդվել վրաց թատերական և երաժշտական կյանքի նորություններից:

«Տարագը» ընդհանրապես թե՛ թարգմանական, թե՛ ինքնուրույն ստեղծագործություններով ոճի և բովանդակության թարմություն է մտցրել հայ գրական աշխարհում:

Գեղագիտական այն պահանջները, որ պարբերականը ներկայացրել է գրականությանը, առաջադրել է նաև թատրոնին, երաժշտությանը, նկարչությանը, կերպարվեստին, քանդակագործությանը:

«Տարագը» մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև հայ մամուլի և հրապարակախոսության հանդեպ, բարձր է գնահատել «Հյուսիսափայլ», «Մշակ», «Մուրճ», «Անահիտ» և այլ պարբերականները: Գր. Արծրունու գործունեության 25-ամյակի առթիվ տպագրված խմբագրականում ասված է. ««Մշակը» հայ ռամիկ դասակարգի և զարգացած լուսամիտ երիտասարդության փափագած և սիրած օրգանն է» (1890, թիվ 5): Հայ մտքի մեծ մշակ Ավ. Արասխանյանին Ատրպետը համարել է «Այն մարդը, որն իր «Մուրճով» հայ մամուլը եւրոպականի աստիճանին հասցրեց» (1890, թիվ 12):

«Տարագլի» ուշադրութիւնսից չեն վրիպել նաև կրթութեան և դաստիարակութեան հարցերը: «Դպրոց և կրթութիւն» խորագրի տակ տպագրվել են ժամանակի անվանի մանկավարժներ Հ. Տեր-Միքայելի, Իս. Հարութիւնյանի, Ս. Բեկնազարյանի, Ստ. Լիսիցյանի, Ղ. Աղայանի և մյուսների մանկավարժութեան հարցերին նվիրված հոդվածները: Քննարկվել են ժողովրդական դպրոցների կազմակերպման, ֆիզիկական ու առողջապահական դաստիարակութեան, կրթութեան առաջադեմ մեթոդների ներդրման և այլ խնդիրներ: Դաստիարակութեանը համարելով գիտութիւն՝ Ս. Բեկնազարյանը իր «Մանկավարժական խորհրդածութիւնք» խորագրի տակ տպագրած հոդվածներում փորձել է մեկնաբանել այդ գիտութեան հիմքերն ու բաղկացուցիչ մասերը:

«Տարագլը» անդրադարձել է նաև կնոջ դերին և իրավական դրութեանը:

Պարբերականում լուսաբանվել են նաև հայ գաղթօջախներում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները:

«Տարագլի» կարևոր ծառայութիւններից մեկն էլ այն է, որ լինելով պատկերազարդ՝ առաջինն է հայ ընթերցողին ծանոթացրել ազգային ու համաշխարհային նկարիչների, քանդակագործների, ճարտարապետների ստեղծած արվեստի նմուշներին: Այս տեսակետից հայ պարբերականների շարքում «Տարագլը» անգերազանցելի է: Իսկ օգտագործած տառատեսակներով, զարդանախշերով, ծաղկատառերով, գլխատառերով ու տպավորիչ ձևավորումով անցյալի հայ պարբերականների շարքում կարելի է ասել՝ իր մրցակիցը չի ունեցել:

«ԹԱՏՐՈՆ» (1893–1905)

Հայ անցյալի պարբերականներում թեև սակավ թվով, բայց տպագրվել են թատերական փոքրածավալ գործեր, ինչպես նաև թատերական արվեստին նվիրված տեսական հոդվածներ: Սակայն դրանք չեն բավարարել այն պահանջները, որոնք 15-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին դրված են եղել թատրոնի և ընդհանրապես դրամատիկական ստեղծագործութիւնների առջև: Հայ ժողովրդի ապրած քաղաքական, հասարակական կյանքը մտավորականե-

րից պահանջել է լուրջ մոտեցում թատերական արվեստի հարցերին: Հասարակության մեջ թատրոնի նկատմամբ սեր արթնացնելու, թատերական կյանքն աշխուժացնելու, ազգային բեմարվեստը զարգացնելու համար զգացվել է մասնագիտական պարբերականի կարիքը: Նման պարբերականի ստեղծման գործին առաջինը ձեռնամուխ է եղել թատերագետ, թարգմանիչ Ալեքսանդր Թարխանյանը: Նա 1893 թ. Թիֆլիսում լույս է ընծայել «Թատրոն» գրական և թատերական պատկերազարդ հանդեսը: Այն նախատեսված է եղել լույս ընծայել ամիսը մեկ անգամ, սակայն նյութական սուղ միջոցները ստիպել են խմբագրին պարբերականը հրատարակել տարին մեկ անգամ՝ այն էլ ընդամիջումներով (1893–1905 թթ. լույս է տեսել ընդամենը տասը համար):

Հայ թատերական մասնագիտական առաջին ամսագրին աշխատակցել են Գ. Սունդուկյանը, Շիրվանզադեն, Մուրացանը, Պ. Պռոշյանը, Գ. Չմշկյանը, Ս. Հախումյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Գ. Բարխուդարյանը և ուրիշներ:

«Թատրոնի» հիմնական խնդիրներն էին՝ թատերական արվեստը ծառայեցնել աշխատավոր ժողովրդի հոգևոր պահանջներին, տարածել հայ և այլ ժողովուրդների դասական գրողների դրամատիկական ստեղծագործությունները, տեղ տալ սոցիալ-կենցաղային թեմաներով գրված պիեսներին, հարստացնել ազգային թատրոնի խաղացանկը, նպաստել հայ դրամատուրգիայի զարգացմանը, հայ հասարակության մեջ սեր և հետաքրքրություն արթնացնել թատրոնի նկատմամբ:

Ամսագրի առաջին մասը զբաղեցրել են ինքնուրույն և թարգմանական պիեսները, ինչպես նաև թատերական արվեստին ու թատրոնի պատմությանը վերաբերող տեսական հոդվածները: «Թատրոնական տեսութիւն» խորագիրը կրող բաժնում զետեղվել են գրախոսություններ, «Ռեժիսորական» բաժնում՝ դերասանական խաղի, դիմախաղի, դիմազարդի վերաբերյալ նյութեր: «Թատրոնական քրոնիկոն» բաժնում պարբերաբար տեղեկություններ են հաղորդվել Անդրկովկասում, Ռուսաստանում և արևմտաեվրոպական երկրներում բեմադրված պիեսների մասին: Յուրաքանչյուր համարին կից տպագրվել է տվյալ թատերաշրջանում հայ բեմում ներկայացված դրամաների լրիվ ցանկը:

«Թատրոնում» տպագրված ինքնուրույն՝ ոչ թարգմանական պիեսները մեծ թիվ էին կազմում: Տեղ են տրվել Գ. Սունդուկյանի, Հ. Պարոնյանի, Մուրացյանի, Շիրվանզադեի դրամատիկական ստեղծագործություններին: Ուշագրավն այն է, որ միաժամանակ նշվել է տվյալ հեղինակի պարբերականում տպագրված պիեսի առաջին բեմադրությունը, տարեթիվը ու ամսաթիվը: Ինքնուրույն պիեսներին սակավությունը բացատրվել է ազգային դրամատուրգիայի աղքատությամբ: Այսպես, ամսագիրը գրում է. «Հայ թատրոնի ներկայ վիճակը մխիթարական է: Թատրոնական Հայ հասարակությունն չկայ, դրամատիկական հարուստ գրականություն տուող կրիտիկան քնած է» (1893 թիվ 1): Այս տողերի հեղինակ Ս. Հախումյանը, կարևորելով քննադատության դերը Հայ ազգային թատրոնի և դրամատուրգիայի զարգացման գործում, անդրադարձել է նաև այն խնդիրներին, որոնց իրականացմանը կոչված էին գրականությունն ու թատրոնը: Ըստ նրա՝ գրականությունն ու թատրոնը պետք է ներկայացնեն կյանքն ու իրականությունը այնպես, ինչպես որ կան:

«Թատրոնի» էջերում բարձրացվել են Հայ թատերական արվեստի ռեալիստական ուղղություն, Հայ դրամատուրգիայի վերակառուցման հարցերը: Հետևելով քնադատական դիտողություններին՝ պարբերականն իր հերթին ձգտել է օգտակար լինել Հայ ռեալիստական արվեստի զարգացմանը: Այդ իսկ նպատակով ոգևորել և խրախուսել է այն հեղինակներին, որոնք փորձել են Հայ ժողովրդի կյանքը, կենցաղը, առօրյա հոգսերն ու հետաքրքրությունները ճշմարտացիորեն ներկայացնող պիեսներ գրել Հայ բեմի համար: «Թատրոնը» բազմիցս անդրադարձել է է. Տեր-Գրիգորյանի ստեղծագործությանը: Նա Սունդուկյանից հետո առաջիններից մեկն էր, որ Հանդես եկել կենցաղային պիեսներով: Նրա դրամատիկական գործերը բարձր են գնահատվել, և առաջարկվել է դրանք ներկայացնել հանդիսականների ավելի լայն շրջանակներում: Նրա «Բարեգործի դիմակի տակ» պիեսը, որտեղ «Հանդես են բերված խեղճերի հուսահատ աղաղակն ու կռիւը հասարակական ցեցերի դէմ», առաջարկվել է ներկայացնել Թիֆլիսի նման մեծ քաղաքների թատրոններում:

«Թատրոնի» էջերում պիեսների պակասը լրացվել է արևմտաեվրոպական դրամատուրգների ստեղծագործություններով: Ընտր-

վել և թարգմանվել են Մոլլիերի, Շեքսպիրի, Շիլլերի, Զուգերմանի, Իբսենի և մյուսների դրամաները:

«Թատրոնում» արժեքավոր են և ուսանելի համաշխարհային ճամաչում գտած դրամատուրգների ու աշխարհի լավագույն թատրոնների մասին տպագրված տեսական հոդվածները: Շեքսպիրի դրամաների բարձր արվեստին հայ ընթերցողին ծանոթացնելու նպատակով տպագրվել է անգլիացի տեսաբան Ռիչարդ Գրանդ Ուայդի ուսումնասիրությունը (1899, թիվ 1) գրված «Մակբեթ» դրամայի մասին (թարգմանիչ Հովհ. Մասեհյան):

Արևմտաեվրոպական դրամատուրգների ստեղծագործությունները թարգմանվել են բնագրերից: Թարգմանությունները կատարել են Գ. Բարխուդարյանը, Ս. Հախումյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Լ. Բաբայանը:

«Թատրոնը» հայ ընթերցողին ծանոթացրել է վերածնունդյան շրջանի հեղինակներին ու նրանց ստեղծագործություններին: Մ. Բերբերյանի «Մի էջ վերածնունդից» գրական ծավալուն ակնարկում տրված են Դանթեի, Պետրարկայի, Բոկաչչոյի կյանքի և գործունեության նկարագրերը: Հեղինակը արժեքավորել է Բոկաչչոյի «Դեկամերոնը»՝ որպես ռեալիստական արձակի առաջին գործ: Հայ ընթերցողի համար ուսանելի համարելով այդ գործը՝ առաջարկվել է այն թարգմանել հայերեն:

«Թատրոնի» էջերը զբաղեցրել են նաև հայ թատրոնի պատմությունը նվիրված հոդվածները (Պ. Պոռչյան, «Հայոց թատերական խումբը Բաքուում» և այլն): Պարբերականը անդրադարձել է նաև վրաց թատրոնի պատմությանը (Վ. Գունիա, «Վրաց թատրոնի մասին», Գ. Միրադյան, «Վրաց թատրոնը» և այլն): Իսկ «Թատրոնական քրոնիկոն» խորագիրը կրող բաժնում տեղեկություններ են հաղորդվել վրաց թատերախմբերի հյուրախաղերի մասին:

«Թատրոն» մասնագիտական հանդեսում մեծ թիվ են կազմում բեմարվեստի հարցերին նվիրված հոդվածները (Գյոթե «Կանոններ դերասանների համար», Շիլլեր «Թատրոնն իբրև բարոյական հիմնարկություն» և այլն): Դրանցում ցուցումներ են տրվել բեմարվեստի կանոնների, խոսքի արտասանության, բառի շեշտադրության և այլնի վերաբերյալ:

Այլ. Թարխանյանի «Թատրոն» առաջին թատերական մասնագիտական պարբերականը կարողացել է ծառայել իր կոչմանը՝ նպաստել հայ թատրոնի ու թատերական արվեստի զարգացմանը:

«ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ» (1896–1916)

20-րդ դարի սկզբում մեծանում է հետաքրքրությունը նաև բանագիտության նկատմամբ: Բանագետ, ազգագրագետ, բանահավաք, հայ ազգագրության հիմնադիր Երվանդ Լալայանը 1896 թ. լույս է ընծայել իր տեսակի մեջ առաջին մասնագիտական պարբերականը՝ «Ազգագրական հանդէս»-ը: Առաջին համարը հրատարակվել է Շուշիում, իսկ հաջորդ համարները՝ Թիֆլիսում: Եռամսյա պատկերազարդ հանդեսին կից հրատարակվել են նաև «Հայ գեղջուկի ալբոմ» և «Ծրագիր հայոց ազգագրական թանգարանի համար նիւթեր հավաքելու» խորագրերը կրող հավելվածները:

Պարբերականին աշխատակցել են Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Թ. Թորամանյանը, Գ. Հովսեփյանը, Իս. Հարությունյանը, Ս. Հայկունին և ուրիշներ: Քննարկվել են ազգագրության, հնագիտության, ճարտարապետության, լեզվաբանության, արհեստագիտության, ժողովրդական երաժշտության և վիմագրության վերաբերյալ հարցեր:

«Ազգագրական հանդէսը» իր սրբազան պարտքն է համարել՝ տարածել ժողովրդական ստեղծագործության լավագույն նմուշները, լուսաբանել ազգի նիստն ու կացը, սովորույթները, ավանդույթները, բանավոր երգն ու երաժշտությունը: «Երբ ժողովուրդը, գրված է այնտեղ, սիրով կբանայ իր սիրտն ազգագրի առաջ, երբ վերջինս կլուսանկարէ նրան իր բոլոր ճշտութեամբ, երբ կանխակալ ու կուսակցական գաղափարները չեն պղտորիլ ո՛չ ժողովրդի, և ո՛չ հետազոտողների միտքը, մեր հանդէսը կբառնայ ժողովրդական կեանքի մի ճշմարիտ հայելի» (1896, գիրք Ա, էջ 6):

Ե. Լալայանի հանդեսում տպագրված ազգագրական, հնագիտական, պատմագիտական հոդվածները («Համառօտ տեսութիւն հայ ազգագրութեան», «Վարանդա», «Գանձակի գաւառ», «Բորչալուի գաւառ», «Նոր Բայազէտի գաւառ» և այլն) նվիրված են հայ

պատմական տեղավայրերի կազմավորման, բնակիչների զբաղմունքի, ժողովրդական ավանդույթյունների գիտական մեկնաբանություններին: Ե. Լալայանի, ինչպես և Ստ. Լիսիցյանի, Ստ. Մալխասյանի, Խ. Սամվելյանի, Ս. Հայկունու և մյուսների պատմական տեսությունները հարուստ նյութ են պարունակում գիտական ուսումնասիրությունների համար: Այդ հոգվածները միաժամանակ հետապնդում են մի կարևոր նպատակ՝ ցույց տալ համայն աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը հնագույն մշակույթ ունեցող քաղաքակիրթ ազգ է, որ նա ունեցել է և պահպանում է իր ազային մշակույթը, ազգային արժանապատվությունը և հայրենասիրական ոգին:

«Ազգագրական հանդեսում» տպագրվել են մեր թվարկություններից առաջ և հետո հյուսված բանավոր ստեղծագործությունները՝ Գողթան երգերից սկսած մինչև աշուղական արվեստի փայլուն նմուշները: Ուշագրավ են Ալաշկերտի, Շիրազի, Գանձակի, Բորչալուի և այլ գավառների ժողովրդական երգերը, մանկական խաղերը, որոնք զբաղեցնում են հանդեսի բազմաթիվ էջերը:

Հանդեսը պրոպագանդել է նաև հայ ժողովրդական վեպի՝ «Սասնա ծռեր» էպոսի տարբեր պատմմանները («Թլուսատ-Դավիթ», «Սասնա ծռեր»): Նկատելով, որ «ժողովրդական պատմվածքի, առանձնապես վեպի վերաբերյալ ոչ մի բան անուշադիր չպետք է թողնել», խմբագիրն անդրադարձել է էպոսի մասին գրված տեսական աշխատություններին: Այս տեսակետից ուշադրության է արժանի Մ. Աբեղյանի «Հայ ժողովրդական վեպը» հոդվածը (1906, գիրք 13, էջ 5—36), որտեղ տեղեկություններ են հաղորդվում էպոսի վերաբերյալ գրված բոլոր աշխատությունների մասին: Հետաքրքիր է և գիտական մեծ արժեք ունի Գ. Լևոնյանի «Աշուղների մասին պատմա-քննական հայեացք» աշխատությունը (1903, գիրք 10, 1904 գիրք 11, 1905 գիրք 12), որտեղ բարձր են գնահատվել աշխարհի տարբեր ծայրերում ստեղծագործած երաժիշտները: Բանագետն անդրադարձել է աշուղական արվեստի ծագման ու զարգացման պատմությանը, ներկայացրել հայ Գողթան երգիչներին, գնահատել նրանց տաղանդը, ցույց տվել աշուղական երգերի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, հայոց լեզվի զարգացման ու հարստացման գործում: «Աշուղը,~ գրել է նա,~ հասարակութեան աչքն ու ականջը բաց է արել, որ նա տեսնի ու լսէ, զգայ ու

Հասկանայ ամէն բան, ինքնուրոյնութեան և ինքնագիտակցութեան Հասնի, անկախ ճանաչէ իր մարդկային իրաւունքները՝ որպէս Հայ և որպէս անհատ» (1904, գիրք 11, էջ 195): Գ. Լեոնյանը Սայաթ-Նովային համարել է մի երգիչ, որը «մեր նոր աշըղութեան հիմքը դրեց, ստեղծեց մի շարք նոր անուններ, իր ետեւից քաջ տալով Հայ հասարակական բանաստեղծ-երգիչների մի մեծ խումբ» (1903, գիրք 10, էջ 93):

Հանդեսում տեղ են գտել նաև այլ ժողովուրդների (հույների, վրացիների, քրդերի, ասորիների, պարսիկների, բոշաների և այլն) բանահյուսական նմուշները:

Առանձին ուշադրութեան են արժանի Հայ հին իրավունքի պատմութեան հարցերին նվիրված հոդվածները: Հայ ժողովուրդը դեռ անցած հին դարերում ունեցել իր ազգային իրավունքը, ազգային օրենքները, զբաղվել է իրավագիտութեամբ: Այդ մասին պատմում է Ա. Ղլտչյանի «Հին Հայ իրաւունքը» աշխատութիւնը (1912–1913, գիրք 22–24), որտեղ հեղինակը գիտականորեն հիմնավորել է այն փաստը, որ Հայ ժողովրդի իրավական համակարգերը ցեղակից են արիական ազգերի նորմերին և բխել են միևնույն աղբյուրից: Ուշագրավ են ի. Սամվելյանի «Հին Հայոց իրաւունքը և նրա հետազոտութեան մեթոդը» և այլ հոդվածներ:

«Մարդաբանութիւն» բաժնում տպագրված հոդվածները Հայ ընթերցողին ծանոթացրել են մարդաբանութեան նորագույն տեսութիւններին, հասարակութեան ծագման և զարգացման պատմութեանը:

Մեծ թիվ են կազմում ճարտարապետութեանը նվիրված նյութերը, որոնք տպագրվել են «Նշանաւոր վանքեր» խորագրի տակ:

«Ազգագրական հանդէսը» իր ընթերցողներին ծանոթացրել է նաև Հայոց հնագույն և եկեղեցական երգերին, ազգային երաժշտութեանն ու նրա առանձնահատկութիւններին, ինչպես նաև ազգային երաժշտական գործիքներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ե. Լալա-յանը ընկել է նյութական ծանր կացութեան մեջ և 1916 թվականի վերջին, 26-րդ գիրքը լույս ընծայելուց հետո, ստիպված է եղել դադարեցնել իր պարբերականի հրատարակութիւնը:

Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդես» պարբերականը հայ ժողովրդի շատ հոգևոր գանձեր փրկել է կորստից և վերադարձրել իրեն՝ ժողովրդին:

«ՅՈՒՇԱՐԱՐ» (1907–1913)

Ալեքսանդր Թարխանյանի «Թատրոն» արևելահայ առաջին թատերական մասնագիտական պարբերականի դադարելուց (1905) հետո, նման պարբերականի տեղը դատարկ է մնում: Երկու տարի անց՝ 1907 թվականին նրան փոխարինում է Արամ Վրուլյը «Յուշարար» թատերական, գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ երկ-շաբաթաթերթը:

Դերասան, թատերագետ, լուսանկարիչ Արամ Վրուլյը¹ (Արամ Մինասի Մաքասչյանը) ծնվել է Կ. Պոլսում 1863 թվականին: Սկզբնական կրթությունը նա ստացել է տեղի Սկյուտարի Իճատիե թաղամասի վարժարանում: 12 տարեկան հասակում տեղափոխվել է Աֆրոն Գարահիսար քաղաքի գիշերօթիկ դպրոց, ապա՝ Սկյուտարի ճեմարանը: Այդ տարիներին Կ. Պոլսում մեծ համբավ էր վայելում Հակոբ Վարդուկյանի թատրոնը (1867–1878): Արամ Վրուլյը հաճախ այցելում է այդ թատրոն և պատանի հասակից նրա մեջ արթնանում է սերը դեպի բեմարվեստը: 1878 թվականին ընտանիքով տեղափոխվում է Թիֆլիս: Այստեղ նա նույնպես հաճախում է թատրոն: Մի հարմար առիթով Վահրամ Փափազյանը Վրուլյին ընդգրկում է դերասանական խմբի մեջ: Վրուլյը առաջին անգամ խաղում է է. Տեր-Գրիգորյանի «Մոգա» պիեսում Գրիգոր աղայի դերը:

1888 թ. Վրուլյը մեկնում է Կ. Պոլիս՝ հայկական ներկայացումներ կազմակերպելու նպատակով: Այստեղ Պ. Աղամյանի հետ մասնակցում է մի շարք ներկայացումների՝ խաղալով մի շարք դերեր: Ամենից նշանավորը Պեպոյի դերի կատարումն էր իր իսկ՝ արևմտահայ բարբառով փոխադրած Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությունում:

---

¹ Ա. Վրուլյի կենսագրական տվյալները քաղված են Ռ. Ա. Փաշայանի «Արամ Վրուլյ» մենագրությունից (Ե., 1963):

1891 թվականին Արամ Վրուլյը նորից տեղափոխվում է Թիֆլիս: Ընդգրկվելով Գ. Ավետյանի նորակազմ խմբում՝ նա մասնակցում է խմբի Բաթումում, Եկատերինոդարում, Նոր-Նախիջևանում, Ռոստովում, Արմավիրում արված ներկայացումներին:

1897 թ. Վրուլյոն ընդգրկվում է Բաքվում կազմակերպված թատերախմբի մեջ և հանդես գալիս բազմաթիվ դերերով: 1901 թ. Բաքվի դերասանական խումբը բեմադրում է «Դոն Բիշոտ» պիեսը: Նա խաղում է Դոն Բիշոտի դերը:

1905 թվականին Բաքվում սկսված ազգամիջյան կռիվները ընդհատում են դերասանական խմբի ներկայացումները: Վրուլյը մեկնում է Սիմֆերոպոլ: 1908–1909 թթ. Վրուլյը նորից Բաքվում է՝ Սիրանուշի թատերախմբում: Ապա նա հաստատվում է Թիֆլիսում:

Արամ Վրուլյը զբաղվել է նաև թարգմանություններով: Նա թարգմանել է մոտ 50 պիես, գրել առանձին ուսումնասիրություն Պավլիթ թրյանի կյանքի և գործունեության մասին: «Մուրճ» ամսագրում տպագրել է հայ թատրոնի պատմության մասին հոդվածներ Հ. Սևյան ծածկանունով:

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նա նշանակվել է «Կարմիր աքլոր» շաբաթաթերթի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնում:

Վրուլյը հայտնի է եղել նաև որպես հնագետ-լուսանկարիչ: Նա երկար տարիներ մասնակցել է Անիում Ն. Մառի կատարած հնագիտական պեղումներին:

1924 թվականի մարտի 5-ին Արամ Վրուլյը կնքում է իր մահ-կանացուն:

1907 թվականին, Թիֆլիսում Արամ Վրուլյը լույս է ընծայում «Յուշարար» երկշաբաթաթերթը: Նյութական աննպաստ պայմանները և շրջագայություններն ստիպում են խմբագրին ընդմիջումներով հրատարակել թերթը: Հրատարակության առաջին տարին համարվում է 1907 թ. փետրվարից մինչև 1908 թ. փետրվարը, երկրորդ տարին՝ 1908 թ. փետրվարից մինչև 1909 թ. փետրվարը: Այս երկու տարում յուրաքանչյուր համար լույս է տեսել 16 էջ ծավալով: Իսկ ընդմիջումից հետո, 1912 թվականից «Յուշարարը» բաղկացած է եղել 46 էջից: 1913 թվականին Արամ Վրուլյի բացակայության ժամանակ պարբերականի չորրորդ և հինգերորդ գրքերը հրատարակում է

արևմտահայ բանաստեղծ, հրապարակախոս Գ. Իփեկյանը: Պարբերականին աշխատակցել են Շիրվանզադեն, Ալ. Մատուռյանը, Լեոն, Վ. Տերյանը, Լ. Մանվելյանը, Հ. Հակոբյանը, Ա. Աթանասյանը, Օն. Անուփյանը, Ա. Արմենյանը, Գ. Բաշինջաղյանը, Թ. Թորամանյանը և ուրիշներ: Երկաթաթաթերթին կից «Յուշարարի» մատենագրան» խորագրով լույս են տեսնում հավելվածներ:

Պարբերականի փաստական խմբագիրն էր Մարիամ Մհերաբյանը, սակայն իրականում այն խմբագրում էր Արամ Վրույրը:

Առաջին տարվա առաջին համարի առաջնորդող հոդվածը խմբագրի խնդրանքով գրել է Լեոն, որն ընդծում է արվեստը ժողովրդին ծառայեցնելու միտքը:

Իր նախընտրած նպատակների իրականացման համար Վրույրը պարբերականում տպագրում է պիեսներ, որոնք կարող էին լինել ժողովրդի օգտակար խորհրդատուները և մտերիմ բարեկամները:

«Հայոց թատրոնի վերականգնությունը» վերտառությամբ տպագրված հոդվածում (հեղինակ Վ. Տ.) բացատրվում է, թե ինչ բովանդակություն պետք ունենան և ինչի մասին պետք է գրված լինեն ժամանակակից պիեսները: Անցած է համարվում այն ժամանակաշրջանը, երբ պիեսներ էին գրվում աստվածների, տիրակալների, պաշտոնյաների, աստիճանավորների մասին: Ըստ հեղինակի՝ կյանքն այլ բան է թելադրում, այն պահանջում է գրել ժողովրդի առօրյա հոգսերի, նրա հետաքրքրությունների ու նրան հուզող բոլոր հարցերի մասին: Ուստի և առաջարկվում է հիմնովին վերափոխել թատրոնի խաղացանկը, ներկայացնել սոցիալ-կենցաղային թեմաներով գրված պիեսներ:

«Յուշարարում» տպագրվել են հոդվածներ՝ նվիրված հայ թատրոնի պատմությանը, պիեսների բովանդակությանն ու հետապնդած նպատակներին: Աչքի են ընկել Պաղտիկ ծածկանունով տպագրված Արամ Վրույրի «Պաղտասար աղբոր» նամակները: Հայ թատրոնի պատմության և անելիքների մասին հոդվածներ են տպագրել նաև է. Տեր-Գրիգորյանը («Երևանի հայ թատրոնի սկզբնաւորութիւնը» և այլն), Գ. Չմշկյանը («Վրաց թատրոնի սկզբնավորումը») և ուրիշներ:

1907 թվականի երկրորդ համարը ամբողջովին նվիրված է դերասան Գ. Պետրոսյանի բեմական գործունեության 25-ամյակին: Բարձր են գնահատված նրա ծառայությունները Թիֆլիսում և

Բաքվում թատերական խմբերի կազմակերպման, ռուսական թատրոնի ռեալիստական ավանդույթները հայ բեմարվեստում ներդնելու ուղղությամբ:

1912 թվականից «Յուշարարը» վերակսում է իր գործունեությունը և լույս է տեսնում որպես ամսագիր, երկու ամիսը մեկ անգամ: Այս հրատարակությունը կրում է արմանախ-ժողովածուի բնույթ: Յուշարանչյուր համար ուներ իր հավելվածը, որը ներկայացնում էր գրական որևէ ստեղծագործություն (պիես, վեպ, բանաստեղծություն և այլն) և ձրի ուղարկվում բաժանորդներին:

Երկրորդ շրջանում «Յուշարարը» ունեցել է ավելի հարուստ բովանդակություն՝ նպատակակետ ունենալով դարձյալ իր «Ամէն ինչ ժողովրդի համար» սկզբունքը: 1912 թվականի համարներում պարբերաբար տպագրված «Դէպի ժողովուրդ» հոդվածաշարում քննարկվում են այն միջոցները, որոնք կարող էին օգտագործվել հասարակության լայն խավերի մեջ թատրոնի հանդեպ սեր առաջացնելու, մարդկային հոգու դաստիարակության միջոց դարձնելու գործում:

Ամսագիրը քննադատաբար է անդրադարձել Թիֆլիսի հայ դրամատիկական ընկերության գործունեությանը: «Յուշարարը» կարծում էր, որ այդ ընկերությունը հաջողության կհասնի միայն այն ժամանակ, երբ կկազմակերպի ժողովրդի հոգուն, սրտին, մտքին մոտ պիեսների բեմադրության գործը:

Պիեսների հաջող ընտրությունը համարվել է թատրոնի ամենակարևոր խնդիրը: Ուստի և պահանջվել է խաղացանկում ընդգրկել այն պիեսները, որոնք կբավարարեն ժողովրդական լայն զանգվածների պահանջներն ու հետաքրքրությունները: Այդ իսկ սկզբունքին հետևելով՝ խմբագիրը ամսագրի յուրաքանչյուր համարում տպագրել է պիեսներ («Կովկասի գիշերները», «Փրկարար հէշտակը» և այլն), որոնց հերոսները ժողովրդի ծոցից ելած մարդիկ էին, ժողովրդի հոգսերով, նրա ցավերով տառապող գործիչներ:

«Յուշարարում» տպագրվել են նաև թարգմանական պիեսներ:

«Յուշարարի» էջերում բարձրացվել է սեփական թատերական բեմ ունենալու պահանջը: Մտահոգված հայկական մշտական թատրոնի կազմակերպելու հարցերով, Արամ Վրույրը տպագրում է թատրոնի շուրջ Ավետիք Արասխանյանի հետ ունեցած իր զրույցը:

Արասխանյանն այն կարծիքին էր, որ թատերական գործի զարգացման համար անհրաժեշտ էր նաև թատերական շենքեր կառուցել Անդրկովկասի բոլոր հայաշատ վայրերում՝ Բաքվում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Թիֆլիսում, Շուշիում, Գանձակում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում և այլուր։ Գործի հաջողութան համար առաջարկվում է ստեղծել թատերական շենքերի կառուցման առանձին ֆոնդ, մի բան, որը, ըստ Արասխանյանի, պետք է կազմակերպվեր Թիֆլիսում, այնտեղ համախմբված մեծահարուստների կողմից։

Կարևորվում է ամսագրի դերը նաև այնտեղ տպագրված հուշագրություններով։ Ա. Մանդինյանի «Իմ յիշատակարանը», «Հայ դրամատիկական ընկերութեան հիմնադրումը» և այլ հուշագրություններ հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում անցյալի թատերական կյանքի ու հայ դերասանների մասին։

1912 թվականի վերջին նյութական սուղ միջոցները ստիպում են Արամ Վրույրին դադարեցնել «Յուշարարի» հրատարակությունը։

«ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ» (1908–1909, 1911, 1913, 1917, 1921)

«ՆՈՐ ԴՊՐՈՑ» (1908–1913)

1905 թ. օգոստոսին հայկական դպրոցների վերաբացումից հետո զգալի աշխուժություն է նկատվում հայ մանկավարժության բնագավառում։ Թիֆլիսում գործող ուսումնարանական հանձնաժողովը մշակում է դպրոցական նոր ծրագրեր, կազմակերպում նոր մեթոդներով գրված դասագրքերի հրատարակման ու տարածման գործը։ Այդ տարիներին ավելանում է հայոց դպրոցների թիվը, մամուլի և տպագիր խոսքի այլ միջոցների շնորհիվ պրոպագանդվում են ուսսական և արևմտասեփոփական երկրներում մասնագիտական կրթություն ստացած մանկավարժներ Առ. Բահաթրյանի, Իս. Հարությունյանի, Հովհ. Տեր-Միրաքյանի, Տ. Ռաչմաճյանի և մյուսների մանկավարժական առաջադեմ դրույթներն ու սկզբունքները։ Նրանք հանդես են գալիս աճող սերնդի համակողմանի դաստիարա-

կուլթյան, դպրոցի դեմոկրատացման, հասարակուլթյան համար պիտանի, առողջ, ազնիվ սերունդ պատրաստելու պահանջներով:

Նոր դպրոցի ձևավորման ու զարգացման համար մղված պայքարում իր կարևոր դերն ու նշանակուլթյունն է ունեցել մանկավարժական մամուլը: 1908 թ. ապրիլից որպես «Կովկասի հայոց դպրոցների ուսուցիչների ու վարժուհիների միուլթյան» կենտրոնական վարչուլթյան օրգան, Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Նոր դպրոց» մանկավարժական պարբերականը: Այն մինչև 1911 թ. խմբագրում էր Իս. Հարուլթյունյանը, իսկ 1911 թ. հետո՝ Հովհ. ՏերՄիրաքյանը:

«Նոր դպրոց» ամսագրի խմբագիր Իսահակ Հարուլթյունյանը ծնվել է 1863 թ. Թիֆլիսում: Տարրական և միջնակարգ կրթուլթյունն ստացել է իր ծննդավայրում: Ապա մեկնել է Գերմանիա և Լայպցիգի ու Ենայի համալսարաններում ուսումնասիրել փիլիսոփայուլթյուն, մանկավարժական, պատմական գիտուլթյուններ: Եվրոպայից վերադառնալուց հետո նա ուսուցչական աշխատանքի է անցել Թիֆլիսի Գայանյան և Հովնանյան օրիորդաց դպրոցներում՝ ավանդելով մանկավարժուլթյուն, հայոց լեզու, գերմաներեն:

Իս. Հարուլթյունյանը ծավալել է նաև հրապարակախոսական գործունեուլթյուն: Դեռ ուսանողական տարիներից նա թղթակցել է «Արձագանք», «Արևելեան մամուլ» և այլ պարբերականների՝ «Լորդ», «Բրիչ», «Ուսուցիչ» ծածկանուններով: Նա առանձին գրքով լույս է ընծայել մանկավարժական, պատմա-մանկավարժական աշխատուլթյուններ: Ուշագրավ է նրա «Հայոց գիրը» (400 էջ) պատմաքննական հետազոտուլթյունը հայոց տառերի ծագման պատմուլթյան մասին: Առանձին հետաքրքրուլթյուն են ներկայացնում «Սանահին», «Գողավանք», «Ստ. Պալասանյան», «Գևորգ Բարխուդարյան», «Լեոպոլդ Ֆոն Ռանքե և հայոց պատմուլթյունը» և այլ ուսումնասիրուլթյուններ: Չափազանց արժեքավոր են հատկապես նրա մանկավարժական աշխատուլթյունները («Ֆիզիոլոգիական հոգեբանուլթյուն», «Դպրոցական ճանապարհորդուլթյունների թեորիան և պրակտիկան», «Գերմանական մանկավարժական բարձրագույն հաստատուլթյունների գործունեուլթյունը», «Ծաղկոց», «Աշակերտի հուշատետրը» և այլն):

Իս. Հարությունյանի «Նոր դպրոցը», որպես առանձին մանկավարժական պարբերական, չի ուսումնասիրվել իր ամբողջության մեջ: Հայ մանկավարժության պատմությունն ուսումնասիրողները անդրադարձել են ամսագրում տպագրված Իս. Հարությունյանի հոգևածների քննարկմանը միայն: Մինչդեռ, պակաս կարևոր չէ ցույց տալ ամսագրի դերը մանկավարժական նորագույն մեթոդների տարածման գործում և ներկայացնել պարբերականի ամբողջական գործունեությունը հայ մամուլի պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Մանկավարժական նոր պարբերականը լույս էր տեսնում հետևյալ ծրագրով. Մանկավարժություն, Հոգեբանություն, Բարոյագիտություն, Գեղագիտություն, Դպրոցական կեանք, Դպրոցական առողջապահություն և վիճակագրություն, Քննադատություն և գրախոսություն:

1911 թվականից խմբագրությունն ընդլայնում է քննարկվող խնդիրների շրջանակները: Ընդարձակ էջեր են հատկացվում դպրոցական և ուսուցչական առօրյա կյանքի հարցերի լուսաբանմանը, համարձակ պայքար է ծավալվում հայ ուսուցիչների իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ:

Անդրադառնալով ամսագրի նպատակներին, խմբագիրը գրում է. «Մանկավարժական առողջ, առաջադէմ սկզբունքներ, հայ ուսուցչութեան իրաւական ու տնտեսական դրութեան բարւոքում, ժողովրդական տեսակէտ դպրոցական գործի ղեկավարութեան մէջ: Այս տեսակետներն ունի «Նոր դպրոցը»» (1911, թիվ 1-2):

«Նոր դպրոցի» խնդիրն էր՝ հայ մանուկներից ու պատանիներից ձևավորել «բարոյական անձերի, որոնք պէտք է ոգևորվեն հասարակական նպատակներով և ուրիշների բախտաւորութեան մէջ կարողանան տեսնել իրենց բախտաւորութիւնը» (1912, թիվ 1-2):

«Նոր դպրոցում» մեծ տեղ է տրվում մանկավարժության վերաբերյալ տեսական հոգևածներին, որոնցում քարոզվում են կրթության ու դաստիարակության նոր սկզբունքները և ցույց են տրվում դրանց առավելությունները մանկավարժական հին համակարգի հա-

մեմատ: Այսպես, Հովհ. Տեր-Միրաքյանի «Մանկավարժական հին և նոր հոսանքները» գրախոսականում (1909, թիվ 12)՝ գրված Գ. Էդելյանի «Քննադատություն Յիլլերի ձևական աստիճանների» աշխատության մասին, նոր և առաջադիմական են համարվում փորձարարական մանկավարժության սկզբունքները, քանի որ դրանք մերժում էին անցյալի դոգմաները և փորձում գտնել երեխային ուսումնասիրելու նոր մեթոդներ՝ փորձի միջոցով: Սակայն «Նոր դպրոցում» փորձարարական մանկավարժության սկզբունքները քարոզվում էին որոշակի վերապահումներով, հատկապես այն բանի համար, որ այդ տեսության կողմնակիցները երեխայի դաստիարակությունը դիտում էին հասարակական պայմաններից դուրս:

Պարբերականում բարձրացվում են ազգային նոր դպրոցի զարգացման հետ կապված կարևոր խնդիրներ: Քննարկվում են մասնագետ կադրերի պատրաստման, մանկավարժական դասընթացների կազմակերպման, մանկավարժական գրականության հրատարակման, դասագրքերի և այլ հարցեր:

«Նոր դպրոցում» ուշադրության են արժանանում նաև երեխաների հոգեբանության հետ կապված խնդիրները: Ըստ պարբերականի՝ առանց մանուկների հոգեբանության ուսումնասիրության, չի կարող լինել կրթական համակարգ, չի կարող գոյություն ունենալ բառիս իսկական իմաստով մանկավարժություն: Հոգեբանության հարցերին նվիրված հոդվածներով պարբերականում գլխավորապես հանդես է եկել մանկավարժ Տ. Ռաշմաճյանը: Նա այն միտքն է զարգացրել, թե մանկավարժության մեջ պետք է ընդունել երեխաների հոգեբանությունը և դրա համապատասխան էլ կազմել կրթական համակարգը: Ըստ նրա՝ ուսուցման ընթացքում մանկավարժը, կիրառելով գնություն սկզբունքը, պետք է օգտագործի երեխայի հարազատ միջավայրից վերցված դիդակտիկ նյութեր: Նա պետք է այնպես դասավանդի առարկան, որ սովորելը բավականություն պատճառի երեխային: Տ. Ռաշմաճյանը հայ իրականությունում առաջիններից մեկն էր, որ բարձրացրել է մանկագիտության (պեդոլոգիայի) կարևորությունը կրթական համակարգում և մշակել է տեսական դրույթներ գիտության այդ ճյուղի վերաբերյալ:

«Նոր դպրոցում» գարգացվել է այն դրույթը, թե յուրաքանչյուր ժողովուրդ ինքը պետք է մշակի իր դպրոցական օրենքները, կանոնադրույթյունները, քանի որ կառավարութայն ընդունած օրենքները շատ անգամ կրթական գործն ազգային դպրոցներում դնում են միանգամայն սխալ ու վնասակար հիմքերի վրա: Ժողովրդական կրթութայն ճիշտ կազմակերպումը համարվում է քաղաքական կարևոր գործ, որն իր հերթին ներազդում է հասարակական շարժման առաջընթացի վրա: Ուստի և պարբերականը ակտիվ պայքարի մեջ է մտնում հին դպրոցի պաշտպանների հետ՝ իր քննադատական խոսքն ուղղելով հին դպրոցին:

«Նոր դպրոցում» դրվատանքի են արժանանում ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս և արևմտասլավոնական առաջադեմ մանկավարժներն ու գրողները, հրապարակախոսները, մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ: «Միքայել Նալբանդեանը կրթական խնդիրների մասին» հոդածաշարում (1912, թիվ 29–32) հայ մեծ հրապարակախոսը գնահատվում է որպես արմատական հայացքների տեր, ռեալիստորեն մտածող քննադատ: Նա դասվում է այն ազատախոհ գործիչների շարքը, որոնք ազգային դպրոցի զարգացման գործը կապում են սոցիալական, քաղաքական ազատ պայմանների հետ:

«Լ. Ն. Տոլստոյը իբրև մանկավարժ» հոդվածում (1908, թիվ 4) բարձր են գնահատվում գրողի ժողովրդական ոգով և մատչելի լեզվով գրված դասագրքերը:

Քննարկելով անցյալի նշանավոր մանկավարժներ Կոմենսկու, Ֆրեդեկի, Պեստալոցցիի և մյուսների աշխատությունները՝ պարբերականը բարձր էր գնահատում այդ գործիչների մանկավարժական հայացքները:

Մանկավարժութայն տեսութայն և պատմութայն հարցերի քննարկման հետ մեկտեղ՝ պարբերականը նպաստում է ուսուցման նոր մեթոդների ու բարոյական դաստիարակութայն նոր միջոցների տարածմանը: Առանձին քննարկման են ենթարկվում մայրենի լեզվի ուսուցման մեթոդները: Ղ. Աղայանի և այլոց հոդվածներում պահանջվում է տարրական ու միջնակարգ դպրոցներում որպես գլխավոր ու պարտադիր առարկա դասավանդել մայրենի լեզուն: Նշվում է, որ մայրենի լեզուն աշխարհի բոլոր երկրների ժողովրդական դպրոցներում ամենապատվավոր տեղն է գրավում, և որ մայրենի

լեզվի ուսուցումը պահանջում է ամենամեծ ուշադրություն և հոգածություն: Մայրենի լեզվի լավ ուսուցումը բարերար ազդեցություն է ունենում նաև մտավոր դաստիարակություն վրա: Լեզու սովորել նշանակում է նաև մտածել սովորել, կարողանալ ճիշտ գրի առնել թե իր, թե մյուսների մտքերը: Պաշտպանվում է այն տեսակետը, թե երեխան որքան լավ իմանա մայրենի լեզուն, լավ յուրացնի մայրենի լեզվի քերականական կանոնները, որքան լավ տիրապետի ազգային լեզվին, այնքան շուտ կսովորի և օտար լեզուները:

«Նոր դպրոցում» առանձին բաժին է հատկացված բարոյական դաստիարակության հարցերին: «Ներկայ քաղաքակրթութեան դարում,~ գրված է այնտեղ,~ մանուկն ամենից առաջ պէտք է մարդ լինի, բառիս ընդարձակ մտքով, աշխինքն, նա պէտք է հասարակական կեանքի դժուար և օգտակար խնդիրների համար կռուող լինի» (1910, թիվ 4): Ամսագիրն ուշադրության կենտրոնում էր պահում նաև մանուկների ու պատանիների գեղագիտական և աշխատանքային դաստիարակության հարցերը: «Նոր դպրոցի» շուրջ էին համախմբված հայ անվանի երաժշտագետներ Սպ. Մելիքյանը, Ռ. Մեղիքյանը, Նիկ. Տիգրանյանը և ուրիշներ: «Երաժշտութեան զարգացման խնդիրները», «Դպրոցական երգեցողութեան օգտակարութեան մասին» և այլ հոդվածներում զարգացվում էր այն միտքը, թե երգն ու երաժշտությունը իբրև դասավանդման պարտադիր առարկա պետք է մտցնել դպրոցներում:

Աշխատանքային դաստիարակության հարցերի շուրջ գրված հոդվածներում ընդգծվում է ձեռքի աշխատանքի կարևորությունը լավ մասնագետներ, հասարակությանը պիտանի քաղաքացիներ պատրաստելու գործում: «Նոր դպրոցում» հարց է բարձրացվել նաև Անդրկովկասում գյուղատնտեսական դպրոցներ հիմնելու մասին, դպրոց, ուր երեխաները մանուկ հասակից կվարժվեին գյուղատնտեսական աշխատանքներին և ապագայում կդառնային հմուտ գյուղատնտեսներ:

Առողջապահության հարցերը նույնպես չեն վրիպել ամսագրի ուշադրությունից: «Դպրոցական առողջապահություն և վիճակագրություն» խորագրի տակ բժիշկներ Ե. Մինասյանի, Վ. Արծրունու և

մյուսների հոգւածներում քննարկվում են դպրոցականների առողջութեան պահպանման և ֆիզիկական դաստիարակութեան հարցերը:

Մանկավարժական նման օգտակար պարբերականի գոյութիւնը կարճ է տևել: Նյութական սուղ միջոցները, դրաքննութեան հետապնդումները ստիպել են խմբագրին 1913 թվականին դադարեցնել «Նոր դպրոցի» հրատարակութիւնը:

«ԹԱՏՐՈՆ ԵՎ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ» (1910–1917)

20-րդ դարի առաջին տասնամյակին արևելահայ իրականութիւնում գրական, գեղարվեստական, թատերական պարբերականների կողքին ծնունդ է առնում և երաժշտական մամուլը: 1910 թ. երգահան Անտոն Մայիլյանի անմիջական նախաձեռնութեամբ Բաքվում լույս է տեսնում «Թատրոն և երաժշտութիւն» ամսագիրը:

«Թատրոն և երաժշտութիւն» պարբերականը լույս էր տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Խմբագիրն ամսագրի հրատարակութեան համար անհրաժեշտ ծախսերի մեծ մասը ծածկում էր իր ուսուցչական աշխատավարձով:

Ամսագրի խմբագիր Ա. Մայիլյանը ծնվել է 1880 թվականին Թիֆլիսում: Սովորել է Թիֆլիսի քաղաքային դպրոցում և միաժամանակ հաճախել նույն դպրոցի նվագախմբի պարապմունքներին: Ապա ընդունվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, որտեղ նրա երաժշտութեան դասատուն և երգչախմբի ղեկավարն է եղել Մակար Եկմալյանը: Դպրոցական Մայիլյանը երգել է դպրոցական համերգներում և դարձել երգչախմբի ակտիվ անդամներից մեկը:

1900 թ. Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո Մայիլյանը ընդունվել է Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանը: 1911 թվականին նա ավարտել է Խերսոնի երաժշտական-մանկավարժական ինստիտուտը և ստացել երաժիշտ մասնագետի դիպլոմ:

Հաստատվելով Բաքվում՝ նա ծավալել է մանկավարժական գործունեութիւն, միաժամանակ գրել բազմաթիվ մանկական երգեր, մանկական առաջին օպերան՝ «Գյուլնազ տատի հեքիաթը»:

Անտոն Մայիլյանը Բաքվում կատարել է հասարակական-կազմակերպական մեծ աշխատանք: Երաժշտական ընդունակութիւններ

ունեցող բանվորներից կազմակերպել է նվազախմբեր, երգչախմբեր: Նրա ղեկավարած խմբերը համերգներով հանդես են եկել բանվորական շրջաններում, գործարաններում, գյուղական վայրերում: 1920 թ. Ա. Մայիլյանը Բաքվում կազմակերպել է առաջին արևելյան թատերա-
երաժշտական ստուդիան՝ հայկական, ռուսական, ադրբեջանական բաժիններով:

Անտոն Մայիլյանը եղել է Ադրբեջանի երաժշտական հրատա-
րակչական ընկերություն հիմնադիրներից մեկը: 1927 թվականին
նա կազմել է 35 երգերից բաղկացած ժողովածու նախադպրոցական
երեխաների համար: Ընդհանրապես մեծ են Մայիլյանի ծառայութ-
յունները մանկական երգի ստեղծման, մանկական երգչախմբերի
կազմակերպման գործում: Ականավոր այդ երգահանը գրել է ժամա-
նակի ոգուն հարազատ ստեղծագործություններ («Սաֆա» օպերան,
«Նոր գյուղը» սիմֆոնիան և այլն): 1940 թվականին Դադստանի
կառավարությունը Անտոն Մայիլյանը գրել է «Պոեմ
Դադստանի մասին» կանտատան: Նրա վերջին ստեղծագործությու-
նը եղել է «Հնդկական գեղեցկուհի» բալետը՝ գրված Նիզամիի
ստեղծագործությունների թեմաներով: Անտոն Մայիլյանը մահացել
է 1942 թ., Բաքվում:

«Թատրոն և երաժշտություն» ամսագրին աշխատակցում էին
ժամանակի գրականության, թատրոնի, երաժշտության և արվեստի
մյուս բնագավառների լավագույն ուժերը (Գ. Չմշկյան, Կոմիտաս,
Դ. Ղազարյան, Ա. Մանուկյան, Հովհ. Կոստանյան, Ռ. Մելիքյան և
ուրիշներ):

Ա. Մայիլյանի ամսագրի հետապնդած հիմնական նպատակն
էր՝ նպաստել ժողովրդական երաժշտության զարգացմանը: Դիմելով
իր ընթերցողներին՝ Մայիլյանը գրել է, որ դարեր շարունակ ժո-
ղովրդի կողմից ստեղծված երգն ու երաժշտությունը պիտի պահ-
պանվեն ու փափախվեն: Եվ հիմնավորելով «Թատրոն և երաժշ-
տություն» պարբերականի լույս ընծայման կարևորությունը՝ գրել է.
«Ժողովրդական և ազգային երգերը ժողովրդի առաջադիմութեան,
նրա մտքի ու զգացմունքների արտայայտություն լինելով, հունեն
մի հայ մասնագիտական օրգան, որի մէջ լուսաբանուէր գեղարուես-
տի այդ սիրուն ճիւղը: Բնականօրեն չէր կարող լոյս չտեսնել մեր

օրգանը, որի գոյութիւնը միանգամայն անհրաժեշտութիւն պիտի համարել» (1910, թիւ 1-2):

Ամսագրում կարևորութիւն է տրվել երգ և երաժշտության ուսուցմանը նաև ընտանիքներում:

Մտահոգված ազգային երաժշտության զարգացմամբ՝ Մայիլյանը դիմում է հայ երաժիշտներին՝ ժողովրդական երգեր մշակելու առաջարկով: Պահանջում է հիմք ընդունելով ժողովրդական երգը՝ ստեղծել ազգային, խորը փիլիսոփայութիւն պարունակող երաժշտութիւն: «Հայ ժողովրդական երգը» խորագիրը կրող հոգվածաշարում (հեղինակ Վ. Խաչատրյան) լուսաբանվում են ժողովրդական երգերի մշակման տարբեր ձևերը: Ապագա կիրթ հասարակության երաշխիքը ամսագիրը տեսնում էր նոր սերնդի կանոնավոր և ճիշտ դաստիարակության մեջ: Ամսագրի համոզմամբ՝ երաժշտութիւնը անգամ բուժում է մարդուն, առողջացնում նրա ֆիզիկական տկարութիւնը, կազդուրում նրան և՛ ֆիզիկապես, և՛ մտավորապես, գեղեցկացնում արտաքին տեսքը, կրթում հոգին:

Ամսագրում հրապարակային քննարկման է դրվում դպրոցներում հայկական ժողովրդական երգերի ուսուցման հարցը: Խմբագիրը դիմում է բոլոր բանիմաց անհատներին, մասնագետներին՝ հարցի շուրջ առաջարկութիւններով հանդես գալ ամսագրում:

«Թատրոն և երաժշտութիւն» ամսագրի խմբագրութիւնը նկատի ունենալով, որ դպրոցներում ու ընտանիքներում խիստ զգացվում է մանկական երգի կարիքը, պարբերականի յուրաքանչյուր համարում տպագրում է մեկական երգ նոտաներով: Այստեղ են տպագրվել «Լուսնեակ» (խոսք՝ Ս. Սարիբեկյանի, երաժշտութիւն՝ Միք. Միրզոյանի), «Մանկական երգ» (խոսք՝ Հ. Աղաբաբի, երաժշտութիւն՝ Ա. Մայիլյանի), «Հեքիաթ» (խոսք՝ Աթ. Խնկոյանի, երաժշտութիւն՝ Ա. Մայիլյանի) և այլ մանկական երգեր:

Ամսագրում տպագրվել են նաև խմբերգեր: 1916 թ. պարբերականի թիւ 12-ում գետեղվել է քառաձայն խմբի համար գրված «Վանեցոյ գինեղը»՝ նվիրված հայ կամավորներին: Բանաստեղծութիւն հեղինակն էր Ռ. Պատկանյանը, երաժշտութիւնը հորինել էր Հովհ. Պոպովը:

Երաժշտական արվեստի համաչափ զարգացման և ժողովրդականացման համար անխուսափելիորեն զգացվել է կենտրոնացված

երաժշտական կազմակերպությունների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Եվ ամսագիրը կոչ է արել հայ երաժիշտներին՝ պատշաճ ուշադրություն դարձնել Թիֆլիսի հայոց երաժշտական ընկերության գործունեությունը և բոլոր ուժերը կենտրոնացնել այդ ընկերության շուրջ: Եվ, իրոք, նման կոչն ունեցավ իր դրական ներգործությունը: Կարճ ժամանակում ընկերության շուրջ համախմբվեց երաժշտագետների, երաժիշտ-կատարողների, երաժիշտ-դասատուների, երգիչների մի ստվար խումբ: Կազմակերպվեցին կամերային, սիմֆոնիկ նվագախմբեր, բացվեցին երաժշտական դասընթացներ, հավաքվեցին ժողովրդական երգեր: Հարց բարձրացվեց Թիֆլիսում երաժշտական մասնագիտական դպրոցներ և անգամ կոնսերվատորիա հիմնելու մասին:

Ամսագրում ուշադրության է արժանի մանկավարժ Գ. Էլիլյանի «Թատրոն և դպրոց» վերնագրով տպագրված հոդվածաչափը, որտեղ քննարկվում են դպրոցականների դաստիարակության հարցերը: Ելնելով նորագույն մանկավարժության պահանջներին՝ հեղինակը հանդես է գալիս իսկական անհատներ պատրաստելու սկզբունքի պաշտպանությամբ, նպատակահարմար է գտնում աշակերտական թատերական խմբերի կազմակերպումը դպրոցներում: Թատերական ներկայացումներին մասնակցելը, նրա համոզմամբ, կհարստացնեի աշակերտի լեզուն, մտապաշարը, կկրթեի հոգին, կդաստիարակեի զգացմունքները, մի խոսքով, մեծ ազդեցություն կունենար նրա բարոյական կերպարի ձևավորման վրա:

Ամսագիրը նշանավոր դերասան-դերասանուհիների տարելիցների առիթներով տպագրել է ծավալուն հոդվածներ: Տեղ են գտել Գր. Ավետյանին, Ս. Ադամյանին, Գ. Ջմչկյանին, Մ. Ամրիկյանին, Վ. Կոմիսարովսկայային և մյուսներին նվիրված հոդվածները:

«Գրական բաժնում» բարձր են գնահատվել հայ գրողներն ու երգահանները:

Լինելով մանկավարժ, Ա. Մայիլյանը երգն ու երաժշտությունը ծառայեցրեց մատաղ սերնդի դաստիարակության գործին:

«Թատրոն և երաժշտություն» ամսագիրը ժամանակին կատարեց մի դեր, որը անհափ կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարստացման ու զարգացման գործում:

«ԱՐՕՐ» (1910–1912)

Հայ գիտամշակութային մամուլի պատմության մեջ իր առանձին տեղն է գրավում գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական գործիչ Համբարձում Առաքելյանի «Արօր»՝ միամսյա հանդեսը:

1910 թվականին Թիֆլիսում ձեռնարկելով «Արօր» պատմագիտական հանդեսի հրատարակության գործը, Համբարձում Առաքելյանը հետապնդել է մի գլխավոր նպատակ՝ Հայ մտավորականության ուշադրությունը դարձնել գիտության ու մշակույթի այն ճյուղերի ուսումնասիրության վրա, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքակրթվող ժողովրդի մտավոր ու հոգևոր ուժերի զարգացման և խաղաղասիրական ձգտումների համար:

Հ. Առաքելյանը ծնվել է 1855 թ. Շուշի քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա՝ ուսումը շարունակել Թավրիզում: 1879 թ. ավարտել է Բաքվի ռեալական ուսումնարանը: Այնուհետև սովորել է Մոսկվայի Պետրովսկոսկոյ անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայում: 1881 թ. Շուշիում հիմնադրել է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության առաջին մասնաճյուղը:

Հ. Առաքելյանի հրապարակախոսական գործունեությունն սկսվել է 1872 թ.՝ որպես «Մշակի» թղթակից: 1908 թ. նա եղել է թերթի խմբագիրներից մեկը, իսկ 1913 թ. մինչև իր կյանքի վերջը՝ հրատարակիչն ու խմբագիրը: 1904 թ. Հ. Առաքելյանը մասնակցել է Հաագայի խաղաղության միջազգային կոնգրեսին՝ Հայկական հարցը դիվանագիտական շրջանակների ուշադրությանը ներկայացնելու առաքելությամբ: 1906 թ. նա եղել է Առաջին, իսկ 1907 թ.՝ երկրորդ պետական դեմաների ընտրող՝ կադետական կուսակցությունից: Նա սկզբում ներգրավված է եղել ազգային նարոչնիկական խմբակի մեջ, ապա՝ անցել է սահմանադրական-դեմոկրատական կուսակցության շարքերը:

Համբարձում Առաքելյանը 1915 թ. կազմել և գլխավորել է Հայ գաղթականներին օգնող հանձնաժողովը: 1917 թ. նա հիմնադրել է «Հայ ազգաբնակչության մեջ գրագիտություն տարածելու ընկերությունը»: 1917 թ. նրա գլխավորությամբ կազմակերպվել է Հայ ժողովրդական կուսակցությունը:

Հ. Առաքելյանը գրել է նաև գրական-գեղարվեստական գործեր Շահրիար ծածկանունով: Կատարել է նաև թարգմանություններ: 1892 թ. Թիֆլիսում հրատարակել է Լամարթինի «Վիլհելմ Թելը», 1897-ին՝ Մոպասանի «Քսան վէպիկներ և զրույցներ» ժողովածուն, 1908 թ.՝ Ֆլամարիոնի «Ուրանիա» վեպը և այլ գործեր:

Նա կազմել է նաև բառարաններ: 1915 թ. լույս է տեսել նրա «Հանրագիտական բառարանը», որտեղ ընդգրկված են օտարազգի նշանավոր մարդկանց կենսագրականներն ու Հայաստանի տեղագրություն, պատմություն, կարևոր հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ: Հ. Առաքելյանը միաժամանակ եղել է ռուսական և միջազգային գիտական ընկերությունների անդամ:

Ժողկոմսովետի 1917 թ. նոյեմբերի 28-ի հայտնի դեկրետով կադետները համարվել են ժողովրդի թշնամիներ, իսկ մեկ տարի անց, 1918 թ., չարանենգի զնդակով զոհվեց Հ. Առաքելյանը:

Անդրադառնալով «Արօր» ամսագրի նպատակներին՝ խմբագիրը գրել է. ««Արօրը» աշխատելու է իր կողմից ևս նպաստել Հայ մտաւոր աշխարհի մեծ ջենքի կառուցմանը, գործի դնելով այլ աշխատողների հետ և իր համեստ ոյժերը, տալով Հայ հասարակութեանը ընթերցանութեան առողջ սնունդ, նպաստելով նրա մտաւոր հորիզոնի ընդլայնմանը, Հայ գրականութեան և բանասիրութեան մշակմանը» (1910, թիվ 1): Միաժամանակ նա հայտարարել է, որ հետեւելու է համաշխարհային խաղաղասիրական շարժմանը, որի «նպատակն է համամարդկային եղբայրակցութիւնը ժողովուրդների մէջ և փոքր ազգութիւնների խաղաղ, կուլտուրական, ինքնուրոյն զարգացման ապահովումը, մի շարժում, որը յայտնի է խաղաղասիրութիւն (պացիֆիզմ) անունով և որին այսօր հարել են եւրոպական մտքի և գիտութեան առաջնակարգ ոյժերը» (1910, թիվ 1):

«Արօր» ամսագրի մյուս կարևոր խնդիրն է դիտվել շարունակել իր նախորդների, հատկապես «Փորձ», «Մուրճ» և այլ ամսագրերի լավագույն ավանդույթները, ասպարեզ տալ և խրախուսել գիտություն և գրականության բնագավառներում աչքի ընկած շնորհալի երիտասարդներին:

Պատմագիտական նոր ամսագրի շուրջ էին համախմբվել գրականություն, գիտություն, արվեստի լուսամիտ գործիչներ Ստ. Մալխասյանը, Իս. Հարությունյանը, Խ. Սամվելյանը, Աշ. Աթանասյանը,

Ա. Սարուխանյանը (Սարուխան), Գ. Բաշինջաղյանը, Հ. Սուրխաթյանը, Ռ. Խանազատյանը (Խան-Ազատ) և ուրիշներ:

Ամսագրում աչքի են ընկնում Հ. Առաքելյանի, Մ. Բեջանյանի, Ա. Արփիարյանի, Մ. Ջերազի, Գ. Բաշինջաղյանի, Լ. Աթաբեկյանի, Հ. Սողովյանի, Լ. Մանվելյանի և մյուսների արձակ ու չափածո գործերը: Հ. Առաքելյանի «Բուղդան բէկը», «Տանջուածը» և այլ պատմվածքներ միաժամանակ ունեն հրապարակախոսական բնույթ և վերաբերում են հայ ժողովրդի սոցիալական ու քաղաքական անազատ կյանքին, ազգային-ազատագրական պայքարին: «Տանջուածը» պատմվածքների շարքում, որը գրված է երկխոսութային ձևով, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կետ նպատակը համարվում է Թուրքահայաստանի ազատագրումը և ապա նոր սոցիալիստական գաղափարների իրագործման համար պայքարի կազմակերպումը:

Ամսագրի գրական-գեղարվեստական գործերի հիմնական թեման արևմտահայ ժողովրդի կյանքն է: Գողտրիկ պատմվածքներն ու վեպերը գեղարվեստական խոսքի միջոցով ընթերցողին ծանոթացրել են հայ գաղթականների ծանր առօրյային, օտար և ազգային հարստահարիչների անմարդկային արարքներին («Մտատանջութիւնը», «Փաստաբանի մօտ» և այլն):

Անհրաժեշտ է նշել, որ ամսագրի շնորհիվ կորստից փրկվել են հայ բանաստեղծներից մի քանիսի գործերը (ձեռագրերը): Առաջին անգամ այստեղ են տպագրվել Գ. Դողոխյանի բանաստեղծութունների ձեռագրերը («Նուշիկին» և այլն), Պ. Աղամյանի գողտրիկ ոտանավորները («Առ օր. Սիրանոյշին», «Առ սրտակից բարեկամն իմ» և այլն):

Հարուստ են ամսագրի գեղարվեստական գրականութային թարգմանական էջերը: Ռուս գրողներից ամսագրում տպագրվել են Պուշկինի («Իմ տապանագիրը», «Զգուշելի է ու գարշելի ամէն բան» և այլն), Լերմոնտովի («Փախստական»), Մ. Գորկոյ («Վալախական լէգենդ»), Լև Տոլստոյի («Խոստովանութիւն», «Կանաչ ձողիկ»), Ա. Ջեխովի («Առանց վերնագրի»), Վս. Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի («Մեծ սիրտը») և մյուսների գործերը:

Գրաքննադատներ Հ. Սուրխաթյանը, Խ. Սամվելյանը և ուրիշներ հանդես են եկել ռուս գրողներին տրված իրենց գնահատական-

ներով: Հ. Սուրխաթյանը հոգևածներ է տպագրել Գերցենի և Տոլստոյի մասին: Ռուս գրող Տոլստոյը մեծ է համարվել իր «սոցիալական արդարութեան ջերմագին քարոզով, մեծ՝ ճշմարտութեան անընդհատ որոնումով, մաքուր ու անկեղծ եղբայրասիրութեան, հաւասարութեան դաւանանքներով, համամարդկային խղճմտանքի մարմնացման իր վեհ պատկերով» (1911, թիվ 1):

Ամսագրի 1910 թ. թիվ 11-ը գրեթե ամբողջովին նվիրված է Տոլստոյի հիշատակին: Տպագրվել են նաև Տոլստոյի հասցեին ասված Ա. Ֆրանսի, Հ. Հաուպտմանի, Ֆ. Նանսենի և մյուսների դրվատանքի խոսքերը:

Ամսագրում ուշագրավ տեղ է հատկացվել նաև արևմտաեվրոպական գրողների ստեղծագործություններին: Թարգմանաբար տպագրվել են հանրաճանաչ գրողներ Էմիլ Զոլայի («Արիւն»), Մոպսսանի («Ննջեցեալը»), Մարկ Տվենի («Երգիծական զրոյցներ»), Օ. Ուայլդի («Վարդն ու սոխակը»), Հայնեի («Հրաժեշտի ժամանակ», «Երագիս մէջ լալիս էի...»), Շ. Բոդլերի («Ո՛վ ազատ մարդ...») և մյուսների արձակ ու չափածո գործերը: Դրանցում գովերգվել են ազատության, հավերժական սիրո, ժողովրդասիրության, մարդասիրության գաղափարները:

Մեծ է հատկապես ամսագրի պատմագիտական արժեքը: Այստեղ տպագրվել են բազմակողմանի տեղեկություններով հարուստ նյութեր ռուսահայ գաղթախիների, ռուս և արևմտաեվրոպական հասարակական-քաղաքական գործիչների, խմբագիրների, գիտնականների, ինչպես և պատմական կարևոր իրադարձությունների, հնագիտական, կովկասագիտական հետազոտությունների արդյունքների և այլնի մասին ծավալուն հոգևածներ: Ամսագրում պարբերաբար տեղեկություններ են հաղորդվել պրոֆեսոր Մառի՝ Անի քաղաքում կատարած պեղումների մասին: Պատմագիտական արժեքավոր աղբյուր է ներկայացնում պատմաբան, հասարակական գործիչ Ա. Սարուխանյանի (Սարուխան) «Օսմանյան Հայերի սահմանադրութիւնը» աշխատությունը, որը շարունակաբար տպագրվել է ամսագրի 1910 թվականի համարներում: Այն պարունակում է հարուստ նյութ Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կենցաղի, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, Հայկական հարցի և այլնի վերաբերյալ:

Ա. Սարուխանյանը, ինչպես և Հ. Առաքելյանը, լինելով սահմանադրական շարժման ջերմ պաշտպաններ, հանդես են եկել սահմանադրական կարգերի պաշտպանությունը: Հ. Առաքելյանը միաժամանակ քննադատաբար է անդրադարձել ռուսական սահմանադրությանը, համարելով այն լուկ դիմակ, որը կորցրել էր իր ուժը բյուրոկրատական գերիշխանություն հետևանքով:

Ամսագրում առանձին ուշադրության են արժանացել ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ հայկական դատի պաշտպան հայ, ռուս և արևմտահայրոպական գրողները, հրապարակախոսները: Առանձնապես բարձր է գնահատվել բանաստեղծ, իմբադիր, հասարակական գործիչ Պիեռ Քիյարը: Նրա մահվան առթիվ տպագրված հոդվածում (հեղինակ Հ. Առաքելյան) ընդգծված է այն հանգամանքը, թե մեծ գործիչը, Սասունի ջարդերի ժամանակ լինելով Կ. Պոլսում, անարգանքի խոսքեր է հնչեցրել սուլթան Աբդուլ Համիդի հասցեին և ֆրանսիական թերթերում դատապարտել է արյունիկյակ ջարդարարին:

Հ. Առաքելյանը, լինելով խաղաղասիրական շարժման ակտիվ գործիչներից մեկը, իր ամսագրում էջեր է տրամադրել շարժման հարցերի լուսաբանմանը: Ուշագրավ է նրա «Խաղաղասիրական շարժումն երկրագնդի վրայ» հոդվածաշարը (1910, թիվ 2, 8–10): Այստեղ ներկայացված է արևմտահայրոպական զարգացած երկրներում կազմակերպված խաղաղասիրական ընկերությունների մեծ դերը պատերազմների կանխման գործում: Ամսագրում շարունակաբար տպագրվել են 1889 թ. հունիսի 23-ին Փարիզում կայացած խաղաղության առաջին և հաջորդ կոնգրեսների որոշումները, վճիռները, օրենսդրական ակտերը, ինչպես նաև հայկական կոտորածներից և Կրետեի ապստամբությունից հետո Բուլղարիայում տեղի ունեցած խաղաղության միջազգային կոնգրեսի նյութերը: Միաժամանակ տպագրվել են այդ կոնգրեսի միջազգային իրավունքի ծրագրի բոլոր հոդվածները:

«Արօրը» ոչ միայն քարոզել է խաղաղասիրական շարժման գաղափարները, այլ նաև գործնական միջոցներ է մշակել խաղաղասիրական շարժումը հայ իրականությունում կազմակերպելու, խաղաղասիրական ընկերություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Խմբագիրը Թեհրանում կազմակերպել է «Պարսկահայերի խաղաղության և իրավաբանություն ընկերությունը», որը առաջին խաղաղասիրական

Հայկական ընկերությունն է: Որպես խաղաղասիրական շարժման ակտիվ գործչի՝ Համբարձում Առաքելյանին ճանաչել են արևմտա-եվրոպական քաղաքակիրթ երկրներում: Հոռմի համալսարանում բացված խաղաղասիրական առաջին ցուցահանդեսի Հայաստանին նվիրված բաժնում ցուցադրվել է Հ. Առաքելյանի լուսանկարը մականգրությամբ. «Իմ ազգը, հայոց ազգը ունեցել է միշտ խաղաղասէր ոգի: Եվ նա խաղաղասէր ոգուն է պարտական իր երեք հազարամեայ պատմական գոյությունը» (1911, թիվ 10–11):

«Արօրը» անտարբեր չի մնացել ժամանակի ազդային քաղաքական կուսակցությունների գործունեության հանդեպ: «Հայկական կեանք» խորագրի տակ տպագրված հոդվածների հիմնական թեման կուսակցական պայքարն էր: Ցույց են տրված ազդային տարբեր կուսակցությունների (դաշնակցություն, հին և վերակազմյալ հնչակյաններ, Թիֆլիսում, Երևանում գործող հասարակական կազմակերպություններ և այլն) միջև եղած պայքարի վնասաբեր հետևանքները, որոնք ավելի էին ծանրացնում առանց այն էլ հոգսերով լի ժողովրդի կյանքը:

«Հայկական կեանք», «Ռուսահայ կեանք», «Թուրքահայ կեանք» խորագրերի տակ տպագրվել են հոդվածներ կաթողիկոսական ընտրությունների, եկեղեցու դերի, եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների ծրագրերի, կանոնադրությունների, կաթողիկոսական դիվանի, Սինոդի, կոնսիստորիաների վերականգման և այլնի մասին:

Ամսագրում քննարկվել են նաև հայ ժողովրդի հին, միջին և նոր դարերի պատմության ու իրավագիտության հարցերը: Նման հարցերի շուրջ հոդվածներ են տպագրել Խ. Սամվելյանը («Հայ եկեղեցական պետական հարաբերությունները Հին Հայաստանում»), Հ. Առաքելյանը («Յավելուած պատմութիւն հայոց կամ Հայաստան») և ուրիշներ: Այս աշխատություններում պատմական դեպքերի վերլուծման հետ մեկտեղ անցկացվել է այն միտքը, թե V դարից սկսած հայերը ենթարկվել են ասպատակությունների, կոտորածների և միայն մի քիչ շունչ են քաշել «երբ ուսաները տիրապետել են Հայաստանի մի մասին» (1912, թիվ 3–4):

«Արօրում» բաց չեն թողնվել նաև լեզվաբանության հարցերը: Ստ. Մալխասյանի «Մի հնչիւն, մի գիր» (1910, թիվ 1), Ա. Նազարեթյանի «Ի՞նչ է ուղղագրութիւնը» (1910, թիվ 5) և այլ հոդվածնե-

րում պաշտպանվել է այդ տարիներին գործածության մեջ մտած վիճակը պարզությունը, ընդունվել է մի հնչյուն, մի գիր սկզբունքը:

«Արօրը» հետևել է նաև բնական գիտությունների բնագավառում ձեռք բերված նվաճումներին: Գյուղի բարեփոխման հույսերը կապվել են հողի մշակման եղանակների կատարելագործման, գյուղատնտեսության զարգացման հետ: Քննարկվել են գյուղում տնտեսության կազմակերպման համար նոր ընկերությունների ստեղծման հարցերը: Կարևոր դեր է նշանակություն է տրվել հատկապես գեմատվոներին: Այս և նման հարցերի շուրջ հոգվածներով հանդես է եկել մասնագիտությամբ գյուղատնտես, խմբագիր, հրապարակախոս Աշոտ Աթանասյանը: «Զեմատվոների գիւղատնտեսական գործունեութիւնը» հոդվածում նա բարձր է գնահատել Ռուսաստանում գործող գեմատվոների դերը, գրելով «...չնորհիւ դրանց գրէթէ ամէն նահանգում բացվել են գյուղատնտեսական ընկերութիւններ, որոնք ստանալով գեմատվոներից նիւթական նպաստներ, լայն կերպով օգնում են տարածելու ժողովրդի մէջ գիւղատնտեսական կատարելագործութիւնները նրա ամեն մի ճիւղում» (1910, թիվ 1):

Ամսագրում հոգվածներ են տպագրվել նաև կենդանական աշխարհի ծագման, առողջապահության, ժողովրդական բժշկության, Դարվիշի տեսության, օդազնացության, տեխնիկայի բնագավառում նորությունների և այլնի մասին: Միաժամանակ նշվել է նորագույն գյուտերի կարևորությունը գիտության և տեխնիկայի զարգացման գործում: Ամսագիրը հանգել է այն եզրակացության, որ տարիների ընթացքում համաչափ չեն զարգացել տեխնիկան ու մարդկային հոգեբանությունը: Մարդկային էության մեջ բուն դրած «չար հակումների» հետևանքով տեխնիկան հաճախ չի ծառայել իր նպատակին: Իսկ եթե մարդը նույնպես զարգանար, կատարելագործվեր ինչպես տեխնիկան, ապա հասարակությունը կապեր դրախտանման կյանքով:

Ամսագիրը բարոյախրատական նպատակներով տարածել է Աստծո պատվիրանները, աշխարհի իմաստուն մարդկանց խորիմաստ մտքերը: Կոնֆուցիոսի կյանքն ու ուսմունքը մեկնաբանող հոդվածը (1910, թիվ 11) հայ ընթերցողին ծանոթացրել է չին մեծ իմաստունի բարոյախրատական քարոզներին, որոնց համաձայն մարդը, որ ապրում է սիրով, կարող է շտկել մարդկային փոխհարա-

բերությունները, կարող է հաստատել բարոյականության ու աշխարհաշինության ճշմարիտ օրենքներ:

«Արօրը» ժամանակին կատարել է կարևոր դեր հայ մշակույթի տարբեր ճյուղերի ժողովրդականացման գործում:

«ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍ» (1909–1917)

Գյուղի և գյուղատնտեսության զարգացման հետ կապված հարցերը այս կամ այն չափով լուսաբանվել են ժամանակի գրեթե բոլոր պարբերականներում: Սակայն այդ հարցերի գիտական ու բազմակողմանի մեկնաբանման համար զգացվում էր մասնագիտական պարբերականի անհրաժեշտությունը: Ուստի և մասնագիտությամբ գյուղատնտես, հայ դեմոկրատական մտքի աչքի ընկած ներկայացուցիչ Աշոտ Աթանասյանը 1909 թ. Թիֆլիսում ձեռնամուխ է լինում «Գիւղատնտես» հայերեն մասնագիտացված պարբերականի հրատարակման գործին: Այն լույս է տեսնում շաբաթը երկու անգամ: 1914 թվականից թերթը դառնում է Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական և տնայնագործական ընկերության օրգանը: 1915 թվականից, մեկ ամբողջ տարի թերթը լույս չի տեսնում: 1916 թ. հունիսի 15-ից վերսկսում է հրատարակվել, իսկ 1917 թ. մարտից դադարում է լույս տեսնելուց:

«Գիւղատնտես» երկշաբաթաթերթի ուշադրության կենտրոնում են գտնվել գյուղի և գյուղատնտեսության առջև դրված խնդիրները:

«Գիւղատնտեսին» աշխատակցել են մասնագիտությամբ գյուղատնտեսներ Գ. Գրձելյանը (ագրոնոմ-այգեգործ), Ա. Բոնդարևը (ագրոնոմ), Ս. Խարազյանը (չերամապահ), Գ. Խաչատրյանը (գինեգործ), Ս. Համալյանը (անասնաբույժ), Ս. Ղազարյանը (մեղվաբույժ), Հ. Լազարյանը (կոոպերացիայի մասնագետ) և ուրիշներ: 1915 թվականից երկշաբաթաթերթին աշխատակցել են Վ. Տոտոմյանցը, բժիշկներ Ա. Բուդուղյանը և Բ. Աղասարյանը և ուրիշներ: Թերթի հիմնական նպատակն է եղել օգտակար խորհուրդներով աջակցել երկրագործությանը պարապող հայ ժողովրդին:

«Գիւղատնտեսը» համարձակորեն գրում է գյուղում տիրող սոցիալական աղաղակող հակասությունների մասին, ներկայացնում վաշխառուների խավի անօրինականությունները: Հայտնի է, որ այդ տարիներին Հայ մտավորականության մեծ մասը վաշխառուի շահատակություններից գյուղացիությանը փրկելու լավագույն միջոց ընդունում էր կոոպերացիան: Ա. Աթանասյանը «Ժողովրդական բանկ» հոգւածում (1911, թիւ 1) պարզաբանում էր կոոպերատիվ հիմունքներով ստեղծված ընկերությունների դերն ու նշանակությունը տնտեսության զարգացման գործում:

Թերթում պարբերաբար տպագրվում էին հոգւածներ Ռուսաստանի, Անդրկովկասի քաղաքներում և գյուղերում բացված կոոպերատիվ ընկերությունների գործունեության մասին: Թերթը Հայ ընթերցողին ծանոթացրել է Պետերբուրգում կայացած փոքր վարկի և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի առաջին համագումարի աշխատանքներին, տպագրել համագումարում Տուգան-Բարանովսկու, Վ. Տոտոմյանցի և Իգնատևի ներկայացրած առաջարկը, որտեղ ասված է. «Կոոպերացիան, ինչպէս մի կուլտուրական գործ, միացնելով կուլտուրական տարրերը և կենդանի պահելով դեմոկրատիկական գաղափարները, ժամանակակից հասարակութեան մէջ ունի մի այլ նշանակութիւն» (1911, թիւ 12): Կոոպերատիվների բանիմաց մասնաճիւղերը պատրաստելու համար առաջարկվել է Անդրկովկասում բացել բարձրագույն դպրոց, կամ համալսարան՝ հատուկ մասնագիտական ֆակուլտետներով:

Շաբաթաթերթը, կոոպերատիվ կազմակերպությանը վերագրելով հասարակական ակտիվ դեր, պահանջում է այդ ընկերություններում ընդգրկել աշխատավոր խավերի ներկայացուցիչներին: Թերթի համոզմամբ՝ աշխատավորները համախմբվելով մեկ ընդհանուր ընկերության շուրջ, կսովորեն կոլեկտիվ ուժերով վարել տնտեսությունը, կմտնեն փոխադարձ ընկերական կապերի մէջ ու համերաշխ կհասնեն իրենց ձգտումների ու նպատակների իրականացմանը: Այսպէս՝ անդրադառնալով Թիֆլիսի Հավլաբար թաղամասում բացված կոոպերատիվ սպառողական խանութի գործունեությանը՝ Թերթը գրում է այն մասին, որ այդ խանութը բնակչությանը մատչելի գներով մթերք մատակարարելուց բացի, աշխատավորության լայն մասսաներին «կըրդէ դէպի ընդհանուր գործունեութեան գիտակ-

ցութիւն, առաջ կբերի նրանց մէջ ընդհանուր գործունեութեան ջիւղ» (1913, թիւ 8):

«Գիւղատնտեսը», մասնակցելով Թիֆլիսում բացվելիք բարձրագույն դպրոցի շուրջ ծագած վեճին, իր կարծիքն արտահայտում է այսպես. «Կովկասին առաջին հերթին հարկավոր է ոչ թէ համալսարան իր վերացական բաժանմունքներով, այլ այնպիսի բարձրագույն դպրոց, ուր ավանդուէն գործնական գիտութիւններ, այսինքն գիւղատնտեսութիւն և լեռնային արդյունագործութիւն» (1911, թիւ 7):

Անդրկովկասում գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածման գործում իր կարևոր դերն է կատարում «Գիւղատնտեսը»: Ամսագրի գրեթե յուրաքանչյուր համարում պարբերաբար տպագրվում էին հողերի մշակման, թուջնաբուծության, մեղվաբուծության, այգեգործության վերաբերյալ մեթոդական նյութեր: Շաբաթաթերթը միաժամանակ կազմակերպում էր գյուղատնտեսության վերաբերյալ գրված աշխատութիւնների տպագրութեան և տարածման գործը: Ըստ խմբագրի՝ հայ մասնագետների «գլխավորագույն պարտականութիւններից մէկն է՝ տալ մեր գիւղական ինտելիգենտ գործիչների ձեռքը հանրամատչելի և տարրական տեղեկութիւններ գիւղատնտեսութեան բոլոր ճիւղերից: Այս հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով, ես ծրագրել եմ մի շարք հանրամատչելի և տարրական աշխատութիւններ անասնապահութեան և անասնաբուծութեան մասին: Այդ աշխատութիւններն պարբերաբար կգետեղվեն «Գիւղատնտեսի» էջերում, իսկ մի քանիսը լոյս կտեսնեն առանձին գրքոյկներով» (1913, թիւ 6):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «Գիւղատնտեսը» հանգես է եկել հայրենասիրական կոչերով, իր հոգվածներով ոգևորել թիկունքի աշխատավորութեանը: «Գիւղատնտեսի» խմբագրութիւնը կարևոր տեղ է հատկացրել տաճկահայերի ավերված տնտեսության վերականգման հարցերին: Եվ հորդորել է բոլոր հայ գյուղատնտեսներին՝ համախմբվել «Գիւղատնտեսի» և Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության շուրջն ու միացյալ ուժերով առաջ մղել «ժողովրդական տնտեսութեան շինարարական մեծ գործը»: Պարբերականում լուսաբանվել են հայ գյուղացիութեան տնտեսութիւնը վերականգնող կոմիտեի՝ թուրքական կոտորածներից մազապուրծ հայերի վերաբնակեցման ուղղութեամբ ձեռնարկված աշխատանքներ:

րը: Խրախուսանքի են արժանացել նրանք, ովքեր ինքնակամ համախմբվում էին և գործուղվում Պարսկաստան և այլ վայրեր՝ գաղթականության համար լծկան անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ հայթայթելու համար: «Պատերազմն ու կոոպերացիան» 1916 թ. առաջին երեք համարներում տպագրված հոդվածաշարում (հեղինակ Ստ. Նազարյան) պրոպագանդվում են գյուղատնտեսական աշխատանքների այն ձևերը, որոնք կիրառվում էին արևմտաեվրոպական զարգացած երկրներում և Ռուսաստանում: Հոդվածաշարում առաջարկվում է Անդրկովկասում կազմակերպել կոոպերատիվ հիմունքներով գործող սերմազտիչ և այլ գործիքների վարձակետեր, որոնց միջոցով համապատասխան օգնություն ցույց կտրվեր ռազմաճակատ մեկնածների ընտանիքներին:

«Հայ գիւղի կարիքները», «Գիւղն ու գիւղացին» և այլ հոդվածներում բարձրացվել են տեղերում գյուղատնտեսական ընկերություն մասնաճյուղերի ստեղծման և դրանց գործունեության ընդլայնման հարցերը:

«Գիւղատնտեսն» ունեցել է նաև հավելածներ, որոնք ձրի ուղարկվել են բաժանորդներին: Դրանք սովորեցրել են հողի մշակման, այգիների խնամքի ու պահպանման նորագույն ձևերն ու եղանակները, ինչպես նաև հաղորդել են գիտելիքներ անասնապահության, մեղվաբուծության, շերամապահության և գյուղատնտեսական այլ ճյուղերի տարածման ու զարգացման վերաբերյալ:

«Գիւղատնտես» երկշաբաթաթերթը, ժամանակին մասնագիտական գրականության բացակայության պայմաններում այն հանրամատչելի մասնագիտական պարբերականն էր, որից օգտակար գիտելիքներ են քաղել գյուղացիները՝ հողային աշխատանքները արդյունավետ կազմակերպելու համար:

«Գիւղատնտեսը» արժանացել է ժամանակի հայ մամուլի և մտավորականության բարձր գնահատականին:

«ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ» (1903–1905)

Բժշկության և առողջապահության հարցերին նվիրված առաջին պարբերականի՝ «Առողջապահական թերթ» ամսագրի (1881–

1884, Երևան) դադարումից հետո մոտ 20 տարի անց՝ 1903 թվականին արևելահայ իրականությունում լույս է տեսնում իր տեսակի մեջ երկրորդ բժշկական պարբերականը՝ «Առողջապահիկ թերթ» հանդեսը: Հանդեսի խմբագիրն էր բժիշկ Վահան Արծրունին:

Վ. Արծրունին ծնվել է 1857 թվականին Նոր-Բայազետում: Սովորել է Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիայում, ապա ուսումը շարունակել Ֆրանսիայում: 1885 թվականին ավարտել է Փարիզի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, խորացել քիմ-կոկորդ-ականջի հիվանդությունների բուժման մեջ: Այնտեղ նա ընտրվել է քիմ-կոկորդ-ականջաբանների ընկերության թղթակից անդամ: 1889 թվականից աշխատել է Թիֆլիսում, որպես սանիտարական, ապա՝ դպրոցական բժիշկ:

Վահան Արծրունին միաժամանակ ծավալել է հրապարակախոսական լայն գործունեություն, մամուլի էջերում հանդես է եկել և՛ առողջապահության, և՛ հասարակական կյանքի հարցերին նվիրված հոդվածներով: Նա գրել է մի շարք աշխատություններ, որոնք լույս են տեսել առանձին գրքերով: Նա հրատարակել է նաև գեղարվեստական գործեր՝ Վահունի ծածկանունով: Որպես բժիշկ՝ Վ. Արծրունին ամենօրյա ձրի ընդունելություններ է կազմակերպել հիվանդների համար: Նրա գրական-գեղարվեստական, ինչպես և գրաքննադատական աշխատությունները տպագրվել են «Մուրճ» և այլ պարբերականներում:

1920 թ. Վ. Արծրունին տեղափոխվել է Երևան և մի խումբ հայ բժիշկների հետ Երևանի պետական համալսարանում հիմնադրել բժշկական ֆակուլտետը և ղեկավարել նորմալ անատոմիայի ամբիոնը: Իսկ երբ բժշկական ֆակուլտետը կազմավորվել է որպես առանձին ինստիտուտ, նա դարձել է այդ ինստիտուտի առաջին դասախոսներից մեկը:

Վ. Արծրունին Երևանում ծավալել է գիտական բեզուռն գործունեություն: Կազմել և հրատարակել է բժշկական ձեռնարկներ հայերեն լեզվով, լույս է ընծայել մարդու անատոմիայի առաջին հայերեն դասագիրքը: 1924 թ. հրատարակել է ռուսերեն-լատիներեն-հայերեն բժշկական գիտական տերմինների առաջին բառարանը, որով և մեծ ծառայություններ է մատուցել բժշկագիտությանը:

Գիտահետազոտական աշխատանքներում և գործնական բժշկություն մեջ մեծ վաստակ ունեցող գործիչը մահացել է 1947 թ., Երևանում:

Վահան Արծրունու կյանքի և գործունեությունը ուսումնասիրությունն առանձին բաժին է հատկացրել բժշկական գիտությունների դոկտոր Ռ. Ս. Փարսադանյանը «Հայ բժշկության պատմությունից» աշխատություն մեջ (Երևան, 1958):

Հարուստ է «Առողջապահիկ թերթ» ամսագրի ծրագիրն ու բովանդակությունը: Բժիշկ խմբագրին ու միաժամանակ հասարակական գործչին անհանգստացրել են 1903–1905 թվականներին հայ ժողովրդի առջև ծառացած խնդիրները՝ հոգևոր կյանքի հետամնացությունը, սովը, համաճարակը, առողջապահական կանոններին անտեղյակությունը, սնոտիապաշտությունը, հեքիմներին հավատալը, երեխաների խնամքի բացակայությունը, բժշկի դերի թերագնահատումը և այլն:

«Առողջապահիկ թերթ» հանդեսին աշխատակցել են ինչպես բժիշկներ, այնպես էլ տարբեր մասնագիտությունների գործիչներ: Ամսագրի շուրջ համախմբված են եղել բժիշկներ Ա. Աղասարյանը, Ա. Խատիսյանը, Ն. Ումիկյանը, Ա. Բուդուդյանը (Պետերբուրգ), Մ. Զալյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Գարասեֆիլյանը (Վիեննա), Վ. Թորգոմյանը, Ն. Տաղավարյանը (Կ. Պոլիս), Բ. Նավասարդյանը, Լ. Տիգրանյանը, Փաշայան-խանը (Եգիպտոս), Ա. Բաբայանը (Փարիզ) և ուրիշներ: Ամսագիրը ունեցել է աշխատակիցներից կազմված խմբագրական խորհուրդ:

Հանդեսին աշխատակցել են նաև անասնաբույժներ Ռ. Կոստանյանը (Ռուսաստան), Ն. Կաճկանյանը, Շիրինյանը և ուրիշներ:

«Առողջապահիկ թերթ» հրատարակվել է ամիսը երկու անգամ, յուրաքանչյուր համարը մեկուկես տպագրական մամուլ ծավալով:

Բժշկական նախորդ ամսագրի նման «Առողջապահիկ թերթ» կիսամյա հանդեսը լայն տարածում է գտել այն բոլոր վայրերում, որտեղ հայություն հոծ զանգվածներ են ապրել: Այն հատկապես մեծ ընդունելություն է գտել գավառներում:

Ամսագրի նպատակը եղել է մեկը՝ հայ ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածել առողջապահական կանոնները, բժշկական գիտելիքները:

Առողջապահական կանոններին հետևելը և դրանց պահպանությունը Վահան Արծրունին համարել է ոչ միայն անհատական, այլև հասարակական կարևոր գործ: Նրա համոզմամբ՝ առողջ մարդկանցից է կազմվում առողջ հասարակությունը, որը ընդունակ է արդյունավետ աշխատանքի, իսկ արդյունավետ աշխատանքն էլ ստեղծում է նյութական ու հոգևոր հարստություն, որն անվանում են «ընդհանուր առմամբ առաջադիմություն»:

«Առողջապահիկ թերթ» հանդեսի լույս ընծայումը ոգևորությունամբ են ընդունել մամուլին ու հայ մտավորականության ներկայացուցիչները: Առաջինն իր ողջունի խոսքն է տպագրել «Մշակը»՝ գրելով. «Մեր գալառական և մանավանդ գեղական գործիչների վրա պարտականություն կա տարածելու այդ ժողովրդական թերթը հասարակ ժողովրդի բոլոր խաւերի մեջ: Ահա կուլտուրական համեստ, բայց շատ օգտակար մի գործ, որի անհրաժեշտությունը վաղուց էր գրացուած մեր մէջ» (1903, թիվ 3):

Հանդեսը բարձր են գնահատել արեւմտահայ մամուլի օրգանները: Այսպես, «Արեւելեան մամուլը» գրել է. «Հանրային և անհատական առողջապահութեան նվիրեալ թերթը շատ թանկագին ծառայութիւններ է մատուցելու, կոչուած է հայ համայնքի ամէն դասակարգերուն և կարծես որ պէտք եղած քաջալերութիւնը գտնէ այն եւ տարածուի ժողովրդական ամեն խաւերուն մէջ» (1903, թիվ 4):

«Առողջապահիկ թերթ» հանդեսը լույս է տեսել երկու տարեշրջան: Առաջին շրջանը սկսվել է 1903 թ. հոկտեմբերի 1-ին և ավարտվել 1904 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Երկրորդ շրջանը սկսվել է 1904 թ. հոկտեմբերի 1-ից և ավարտվել 1905 թ. հոկտեմբերի 1-ին: Յուրաքանչյուր շրջանի համար բաժանորդներին ուղարկվել են ձրի հավելվածներ վեց գրքուկներով: Դրանք նվիրված են եղել տարբեր հիվանդությունների բուժմանը, երեխաների խնամքին, կնոջ առողջապահությանը:

Պարբերականի պահանջը այնքան մեծ է եղել, որ առաջին շրջանում տպագրանակը հասել է 3000-ի:

Հանդեսի խմբագիրը ձգտել է իր պարբերականով օգնել հայ ժողովրդին յուրացնելու բժշկության տարրական հիմունքները, առողջապահության հիմնական կանոնները: «Մեր իղձն է, գրել է նա,

որ ժողովուրդը մեր թերթը կարգալուց յետոյ մի գործնական օգուտ դուրս բերի, մի բան պահի մտքումը» (1904, թիվ 7):

Գիտահանրամատչելի հոգևածներով ամսագրում հանդես են եկել Վ. Արծրունին, Ավ. Բաբայանը, Լ. Տիգրանյանը և ուրիշներ: Համարից-համար շարունակաբար տպագրվել է Վ. Արծրունու «Ինչպէս է կազմուած մարդու մարմինը» հոգևածաշարը, որը պատկերազարդ է և մատչելի լեզվով տեղեկություններ է հաղորդել մարդու կազմվածքի, տարբեր օրգանների ունեցած դերի մասին:

«Տգիտութեան աշխարհից» ընդհանուր վերնագրի տակ տպագրված «Հակաառողջապահական սնոտիապաշտութիւններ», «Դեռահասների պսակը» և այլ հոգևածներում գիտականորեն ապացուցվում էին սնոտիապաշտության վնասաբեր հետեանքները մարդու առողջության համար:

Հանդեսի խմբագրությունը հաճախ առանձին հոգևածներով դիմել է իր ընթերցողներին՝ խնդրելով տեղեկություններ հաղորդել ժողովրդի մեջ տարածուած գտած հակաառողջական և վնասաբեր սովորությունների մասին: Հաճախ էլ առանձին բժիշկներ հանդես են եկել մատչելի լեզվով գրված հոգևածներով և բացահայտել հեքիմների, գրեթեների գործադրած միջոցների վնասակարությունը, սակայն դա չէր նշանակում, թե ամսագիրը չէր ընդունում ժողովրդական բժշկությունը: Հանդեսում խրախուսվում են այն մասնագետները, որոնք դեղաբույսերից պատրաստած դեղանյութերով կարողանում էին բուժել այս կամ այն հիվանդությունը: Այսպես՝ պարբերաբար տպագրվել է Կ. Մելիք-Շահնազարյանի «Տնային բժշկութիւնը Ղարաբաղում» հոգևածների շարքը, որտեղ օգտակար խորհուրդներ են տրվել վերքերի, ուռուցքների բուժման համար: Ամսագրում քննարկվել են նաև ժողովրդի առողջապահության պահպանմանը խանգարող հանգամանքներն ու պատճառները: Մեծ թիվ են կազմում հարեցողության, գինեմոլության հետեանքներին նվիրված հոգևածները («Գինեմոլութեան զոհեր», «Ալկոհոլիզմը և թոքախտը», «Կուլ հարեցողութեան դէմ» և այլն): Ամսագիրը իր խոսքը ավելի նորգործուն դարձնելու համար տպագրում է Ռուսաստանում գործող «Ալեքսանդր Նևսկի» հակաալկոհոլական ընկերության ջանքերով հրատարակված ժողովածուից ընտրված պատմվածքները: Օգտագործելով այդ փորձը՝ ամսագիրը հարց է բարձ-

րացնում Թիֆլիսում ևս հակաալկոհոլական նման ընկերություն կազմակերպելու մասին:

Այդ տարիներին (1903–1905) ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածված էին համաճարակային հիվանդությունները: 1903 թվականի խոլերան լուրջ վնասներ հասցրեց բնակչությանը: Վահան Արծրունին, որ նախորդ տարիներին զբաղվել էր համաճարակային հիվանդությունների կանխման հարցերով, ժողովրդի կենցաղային վատ պայմանների բարեփոխման հետ էր կապում վարակիչ հիվանդությունների տարածման պատճառը: Նրա կարծիքով ժողովրդի տնտեսական պայմանները կբարեփոխվեն այն ժամանակ, երբ կփոխվեն երկրի վարչական կարգերը, երբ լայնորեն կտարածվի երկրի մեջ լուսավորությունը, երբ խոսքի, մտքի, հավաքույթների, հասարակական ու համայնական կազմակերպությունների ազատություն կտրվի:

Վ. Արծրունին «Առողջապահիկ թերթի» հետ լույս էր ընծայում նաև խոլերայի կանխման վերաբերյալ գրքույկներ և ձրի տարածում բնակչության մեջ:

Ամսագրում պակաս տեղ չեն գրավել նաև գործարաններում աշխատող բանվորների առողջապահական վիճակը ներկայացնող հոդվածները: Անդրադառնալով գործարանում տիրող հակասանիտարական պայմաններին՝ հանդեսը քննադատական խոսք է ասում գործարանատերերի հասցեին՝ գրելով. «Կապիտալիստները չեն հոգում բանուկորի ապագայի մասին» (1904, թիվ 6): Ամսագրում բանվորների և ընդհանրապես ժողովրդի առողջության պահպանման գործը քննարկվում է սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարեփոխման հարցերի հետ սերտորեն շաղկապված: Պահանջվում է գործարաններում ստեղծել նորմալ պայմաններ, կրճատել աշխատաժամերը, ուժեղացնել սանիտարա-հիգիենիկ հսկողությունը, կազմակերպել սննդի ու հանգստի գործը, լուծել բանվորների քաղաքական իրավունքներն ու պահանջները: Առաջ է քաշվում հայ իրականությունում ևս զեմստովային բժշկականությունն ստեղծելու խնդիրը: Դրանով ամսագիրը հետապնդում է մի նպատակ՝ քաղաքային և գյուղական զեմստովոների միջոցով ստեղծել հիվանդանոցներ և բժշկական բոլոր տեսակի ծառայությունները կազմակերպող հիմնարկ-ձեռնարկություններ: «Զեմստովոն և բժշկական օգնությունը գյուղերում» հոդվածում (1905, թիվ 17) կարևորվում է ժողովրդի նախա-

ձեռնությամբ կազմակերպված կառավարչական այդ ձևի մեծ դերն ու նշանակությունը: «Ժողովրդի ձեռներեցություն,- գրում է ամսագիրը,- ժողովրդի կոպեկներով, ահա մի կուլտուրական ազգի առաջադիմութեան խթանները: Կոպեկ-կոպեկ հավաքուած գումարներով է, որ բարոկոքվում է հասարակական կեանքը: Եւ գեմատվօն կարելիութիւն է տալիս ամեն անհատի իր լուծման հասարակութեան շահերին ծառայեցնելու» (1905, թիվ 17):

Հանդեսում ժողովրդի կյանքի բարելավման միջոցներից են համարվել ապահովագրական ընկերությունները, «որոնցով պատուած է Եվրոպայի բանուորական աշխարհը եւ որոնց մասնակցող բանուորը ապահովուած է թէ ինքը, եւ թէ իր ընտանիքը» (1905, թիվ 2):

«Առողջապահիկ թերթը» հետևողականորեն պայքար է մղել մատաղ սերնդի, հատկապես դպրոցական երեխաների առողջական վիճակի և առողջապահական պայմանների բարեփոխման համար: Վահան Արծրունին մասնագիտություն բերումով երկար տարիներ աշխատել է դպրոցներում: Այդ իսկ պատճառով մոտիկից ուսումնասիրել է դպրոցական առողջապահության հարցերը, դպրոցականների տարիքային առանձնահատկությունները: Հետևելով արտասահմանյան և ռուսական բժշկա-սանիտարական վերահսկողության սկզբունքներին, Արծրունին փորձել է հայկական դպրոցներում ևս նման սկզբունքներով կազմակերպել առողջապահության գործը: Դեռ 1895 թ. իր «Դպրոցական առողջապահություն» կարևոր աշխատություն մեջ շարադրված սկզբունքները Արծրունին պրոպագանդել է իր «Առողջապահիկ թերթ» ամսագրում: Հանդեսում տպագրված նրա «Դպրոցական առողջապահութեան մասին», «Աշակերտի գիրքը», «Ֆիզիկական կրթություն» և այլ հոդվածներում քննարկվել են դպրոցական հիգիենայի, դասասենյակների լուսավորության, աշակերտների ֆիզիկական դաստիարակության հարցերը:

«Առողջապահիկ թերթ» ամսագրում բարձրացվել է նաև ուսումնական ծրագրերի վերանայման հարցը: «Առողջաբանութեան դասավանդման մասին» հոդվածում (1905, թիվ 22) պահանջվել է ստեղծել բժիշկներից ու մանկավարժներից կազմված մասնաժողով, որին և հանձնարարել ուսումնական ծրագրերի մշակման գործը: Իսկ «Առողջաբանութեան և հիւանդախնամութեան ուսուցման մա-

սին» Հոդվածում (1905, թիվ 23) բացատրվում են բժշկական գիտելիքների դասավանդման եղանակներն ու մեթոդները:

Ամսագրում հատուկ ուշադրություն են արժանացել նախադրվողական հասակի երեխաների ու նորածին մանուկների խնամքի և առողջապահության հարցերը («Մայրը եւ հիւանդ երեխան», «Մանուկների առողջապահութիւնը» և այլն):

«Մանր խորհուրդներ» խորագրով տպագրված հոդվածները նույնպես պարունակում են երեխաների խնամքի վերաբերյալ օգտակար խորհուրդներ: Ուշագրավ է հատկապես Ա. Բուդուդյանի «Երեխայական աշխարհ ցուցահանդէսը» հոդվածը, որտեղ գետնդված են Պետերբուրգում մայրերին օգնելու համար կազմակերպված ցուցահանդեսի նյութերը: Հոդվածում առաջարկվում է նման ցուցահանդես կազմակերպել նաև հայկական գյուղերում ու քաղաքներում:

1905 թ., երբ Բաքվում և Նոր-Նախիջևանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների լուրը հասնում է Թիֆլիս, ամսագիրը տպագրում է Ա. Բուդուդյանի՝ Պետերբուրգից ուղարկած հոդվածը, որտեղ ասված է. «Բաքուի փետրուարեան դէպքերը ցոյց տուեցին, որ մարդկանց մէջ դեռեւս շատ գազաններ կան, նրանք ապացոյց են, որ ամենաթոյլ ընդդիմադրութիւնը եւ ամենաչնչին արիութիւնն անգամ կարող են դադարեցնել արեան հոսումը երկու կողմից էլ» (1905, թիվ 13):

«Առողջապահիկ թերթը» դիմելով իր ընթերցողներին՝ խնդրում է օգնութեան ձեռք մեկնել Բաքվում և Նախիջևանում զոհվածների ընտանիքներին: Կոչ է անում հայ հարուստներին՝ ստեղծել «գթութեան համայնքներ», որոնց դերը անչափ մեծ է պատերազմական ժամանակներում: Կանխատեսելով կոտորածների հետևանքները՝ սով, համաճարակ, հոգեկան խանգարում, ամսագիրն առանձին կոչով դիմում է ամբողջ հասարակությանը՝ «Ահն ու սարսափը եւ դրանցից առաջացած ժողովրդի յուզումը մեղմացնելու համար անհրաժեշտ է նոյնպէս, որ բժշկական խմբերին միանային նաեւ ժողովրդի ազդեցիկ մարդկանցից բաղկացած խմբեր, որոնք թէ իրենց բարոյական ազդեցութեամբ, և թէ՛ նիւթական օգնութեամբ, շրջելով վնասուած գիւղերը, միխիթարութիւն և կտոր հաց մատակարարէին» (1905, թիվ 18):

Ամսագիրը բժշկի պարտականություններից մեկն էլ համարել է բարոյական ներգործությունը: Վ. Արծրունու «Բժիշկը եւ հասարակութիւնը» հոգվածաշարում (1905, թիվ 15–18) կարևորություն է տրվում բժշկական ծառայության հոգեբանական կողմին, հատկապես ներշնչանքին և բժշկի սրտացավ ու հոգատար վերաբերմունքին:

Ինչպես նկատվում է, պարբերականը սոսկ բժշկական գիտելիքների տարածման համար չի պայքարել, այլ հետապնդել է նաև հասարակական ու քաղաքական նպատակներ: Քաղաքական բնույթի հոգվածների համար խմբագիրը քանիցս հալածվել է կառավարության կողմից, խուզարկվել է նրա բնակարանը, բռնադրավիել են ամսագրի համարները: Սակայն այդ ամենը չի ընկճել խմբագրին: Նա հրատարակել է իր պարբերականը՝ քաջ գիտակցելով իր կատարած աշխատանքի կարևորությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

«ՆՈՐ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ» (1912–1914)

Հաջորդ բժշկական պարբերականը Երվանդ Մինասյանի հրատարակած «Նոր առողջապահիկ» երկշաբաթաթերթն է: Այն լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1912–1914 թթ.: Հիմնական աշխատակիցներն էին բժիշկներ՝ Բ. Աղասարյանը, Ա. Բուդուղյանը, Ա. Ղազարյանը, Պ. Մկրտումյանը և ուրիշներ: Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» մատենագիտական ցուցակում գրված է, որ պարբերականը լույս է տեսել որպես «Գիւղատնտեսի» հավելված¹: Սակայն ոչ «Գիւղատնտեսի», և ո՛չ էլ «Նոր առողջապահիկ» համարներում այդ մասին ոչինչ չի նշված:

Երկշաբաթաթերթում տպագրված բժշկական զրույցները վերաբերում են առողջապահական կանոնների պահպանմանը, վարակիչ հիվանդություններից բնակչությանը զերծ պահելու միջոցներին: Մասնագիտական հոգվածների հետ տպագրվել են նաև բնակչության առողջապահական պայմանների բարելավման վերաբերյալ նյութեր: Դրանցում հիմնականում քննարկվել են տեղի, չրջապատի, բնակարանային պայմանների, կենցաղի և սովորությունների հետ կապվող հարցերը: Խմբագիրը կովկասյան հակատուբերկուլյո-

¹ Գ. Լևոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Ե., 1934, էջ 74:

զային ընկերութեան առջև խնդիր էր դրել առավել ուշադրութիւն դարձնել գալառական բնակչութեան կենցաղային պայմանների բարելաւման հարցերին: Մի շարք հոգւածներում մանրամասն ծանոթութիւն է տրւում նորածին մանկան խնամքի մասին: Նշվում են այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են ֆիզիկապես առողջ երեխա աճեցնելու համար:

Երկշաբաթաթերթը հատուկ կոչով դիմել է Թիֆլիսում հայ մտավորականութեանը՝ օգնութեան ձեռք մեկնել հայկական գյուղերին և տեղերում գյուղական բնակչութեան համար կազմակերպել առաջին անհրաժեշտ բժշկական օգնութիւնը:

Խմբագիր Ե. Մինասյանն առաջարկել է Թիֆլիսում հիմնել ժողովրդական առողջապահական ընկերութիւն, որի գլխավոր նպատակը պետք է լիներ շրջիկ բժշկական խմբեր կազմելը և մատչելի գներով գյուղացիներին դեղանյութեր հասցնելը: «Էժան բնակարանների նորակազմ ընկերութիւնը» հոգւածում ողջույնի խոսք է ասվել Թիֆլիսում բացված նորակազմ ընկերութեան հասցին և հույս հայտնվել, որ ընկերութիւնը կծառայի առողջապահութեան գործի կազմակերպմանը: «Ահա մի ասպարէզ,~ գրված է այնտեղ,~ որ նորից միայն համագործ կոոպերացիան կարող է իսկապէս գործ տեսնել: Եւ նոր ընկերութիւնը, որը հիմնուած է կոոպերացիայի սկզբունքների վրա, պէտք է հասարակական կեանքի այդ պակասը լրացնի: Նոր ընկերութիւնը պետք է հնար տայ ամենահամեստ ընտանիքի համար նոյն վճարով, եթէ ոչ պակաս, պատրաստել մաքուր, փոքրիկ բնակարաններ պարտէզներով, ամեն հարմարութիւններով՝ առողջապահութեան բոլոր համապատասխան պահանջներով» (1912, թիւ 16): Այս հոգւածում շոշափվում են նաև սոցիալական հարցեր: «Քաղաքի աշխատաւոր տարրերին,~ գրում է Ե. Մինասյանը,~ անկուշտ տանուտերերի ճանկերից եւ բնակարան կոչուած նկուղներից ազատելը փոքր ծառայութիւն է մեր հասարակական կեանքում» (1912, թիւ 16):

Այսպիսով, «Նոր առողջապահիկ» թերթն իր նախորդ առողջապահական պարբերականների նման տարածելով բժշկասանիտարական գիտելիքներ քաղաքի և գյուղի ազգաբնակչութեան մեջ՝ միաժամանակ փորձել է նպաստել նրա սոցիալ-կենցաղային պայմանների բարելաւմանը:

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

1905–1907 թթ. ռուսական բուրժուադեմոկրատական առաջին հեղափոխությունից տարիներին հասարակական, քաղաքական իրադարձությունների շրջապատում, մշակույթի այլևայլ ձևերի հետ աննախադեպ զարգացում է ապրում հայ մամուլը, որի անդամատանում երևան են գալիս երգիծական պարբերականներ:

Արևելահայ երգիծական մամուլն իր ազդեցությունը չառավելաներով թափանցում է սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական հասարակական կյանքի ոլորտները՝ դառնալով դրանցում տեղ գտած հակասությունների ու անարդարությունների մերկացման, խարազանման սուր և ազդու միջոցներից մեկը: Երգիծական մամուլի ներգործուն դերի մասին ժամանակին նշանավոր հրապարակախոս, երգիծաբան Հարություն Սվաճյանը գրել է. «...քաղաքակիրթ ազգերը հատկապես ժողովրդեան եւ տէրութեան վարմանց պակասութիւնները ծաղրելու համար լրագիրներ ունէն եւ այն ազգերը անանկ համոզուած են եւ իրաւամբ, թէ այն լրագրերու մէկ թերթը բարոյակաւնի դասատու փիլիսոփայի մը մէկ հատոր գիրքէն աւելի ազդեցութիւն եւ արդիւնք ունի»¹:

1905 թ. սկսած արևելահայ իրականությունում հրապարակախոսությունից ասպարեզ դուրս եկած առաջադեմ մտավորականները (գրողներ, դրամատուրգներ, նկարիչներ և ուրիշներ), գործի դնելով երգիծելու իրենց շնորհքն ու տաղանդը, մեկը մյուսի հետևից լույս աշխարհ են հանել երգիծական պատկերազարդ պարբերականներ («Մոծակ», «Զուռնա», «Խաթաբալա», «Հայելի», «Աննամուս», «Սափրիչ», «Մախլաս», «Կաղ դեւ» և այլն): Ցավոք դրանք, բացառությամբ «Խաթաբալայի», լրիվ համարներով չեն պահպանվել: Այսպես՝ Թիֆլիսում լույս տեսած «Մոծակ» երգիծապատկերական շաբաթաթերթի միայն մեկ համարն է (1907, թիվ 1) մեզ հասնողը գտնել: Մինչդեռ շաբաթաթերթը 1907 թ. թևակոխել է իր հրատարակման 25-րդ տարին, ինչպես վկայում են ենթավերնագրի տակ տպագրված հետևյալ տողերը. «25-րդ տարեշրջան»: Ելնելով սրանից կարելի է ենթադրել, որ «Մոծակը» լույս է տեսել 1882 թվականից:

¹ «Մեղու», 1857, թիվ 13, էջ 293:

«Մոծակ» երգիծական շաբաթաթերթը լույս է տեսել երեք լեզուներով (Հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն): Խմբագիր-հրատարակիչներն են եղել Վ. Դավիդյանցը (փաստորեն՝ Գ. Երիցյանը), ապա՝ Հ. Խոջամիրը: Պարբերականի հիմնական նպատակը եղել է՝ երգիծանքի բազմազան միջոցներով ներազդել ժողովրդական լայն զանգվածներին վրա, համախմբել նրանց ուժերը երկրի դեմոկրատացման համար ծավալված համաժողովրդական պայքարի շուրջ: Շաբաթաթերթի 1907 թ. առաջին համարում տպագրված հեռագրերից մեկում գրված է. «Հանաքչի երիտասարդների խմբագրութեամբ լոյս տեսավ ռուսերէն, հայերէն և վրացերէն տղգող և կծող «Մոծակի» առաջին համարը, ուր երեք լեզուներով հայտարարվում է, թե «ազատութիւնը Ռուսիայում անձեռնմխելի է, այսինքն, ոյժի ազատութեան ձեռք տալ չի կարելի, իսկ ուրիշի ունեցածը գողանալ, յափշտակել-փախչել, մինչև իսկ սպանել կարելի է»:

Շաբաթաթերթի բաժիններն ունեն յուրօրինակ վերնագրեր՝ Մաս-լահաթաբանութիւն, Հարստանալու գեղարուեստը, Բարեգործական դիմակի տակ, Լաց և կոծ, Փոստ և բաց նամակներ, Մտքեր և այլն: Նյութերը ստորագրված են երգիծաթերթի անվանը հարող ծածկանուններով (Մժեղ, Մոծակ, Սարդ, Բոռ, Կարիճ, Մեղրաճանճ և այլն):

«Մոծակ» երգիծական պարբերականի երգիծանքը ունի և՛ քաղաքական, և՛ սոցիալական ուղղվածություն: Այստեղ ծաղրոծանակի են ենթարկվում քաղաքական, հասարակական կարգերը, իշխանավորները, կաշառակեր դատավորները, աշխատավոր դուռնացուն ու բանվորին թալանողներն ու վիրավորողները:

Ռուսական բուրժուադեմոկրատական առաջին հեղափոխության տարիներին սոցիալական երգիծանքով և քաղաքական սարկազմով աչքի է ընկել «Հայելի» շաբաթաթերթը: Գեղարվեստական-երգիծական այս պարբերականը լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1906–1907 թթ.: Անվանական խմբագիրը եղել է Վ. Պետրոսյանը, հրատարակիչը՝ Բ. Զեպեյանը: Այն փաստորեն խմբագրել է դրամատուրգ Փառնակեսը (Մակար Տեղ-Սարգսյան): Մ. Տեղ-Սարգսյանը ծնվել է 1855 թ. Նախիջևանի Աստապատ գյուղում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Գրել է մոտ 20 վոդևիլ և կատակերգություն: Շաբաթաթերթին աշխատակցել են Ս. Սաֆարյանը (Լիլիպուտի), Հ. Պետրոսյանը, Շ. Կուրդինյանը, Ե. Թուլայանը, Ա. Պայազա-

տը և ուրիշներ: Գուենավոր պատկերների հեղինակներն են նկարիչներ Շամշինյանը, Զոմմերը, Ճեպեյանը և ուրիշներ:

Երգիծական շաբաթաթերթը բաղկացած է ութ էջից, վերջին էջերում զետեղված են ծաղրանկարները: Հիմնական բաժիններն են. Ծէլիետոն, Քրոնիկոն, Գեղարուեստական, Հեքիմարան, Հեռագրեր, Այլ և այլք: Ինչպես նախորդ երգիծական պարբերականում, այնպես էլ այստեղ հոգևածները ստորագրված են ծածկանուններով (Մոծակ, Բոյաճի, Ղազագենց Պեպան, Մացառ, Գայլ Վահան և այլն):

«Հայելի» անունն ինքնին հուշում է, որ շաբաթաթերթը իրերը, երևույթները, մարդկանց ներկայացնելու է այնպես, ինչպես որ կան: 1906 թ. թիվ 2-ի առաջնորդողում նշվում է, որ թերթի խնդիրն է լինելու ասել ճշմարտութունը, ցույց տալ հանցավոր պաշտոնյային, պատվավոր թվացող՝ գաղափարի քարոզչին և մեղապարտ մյուս իշխանավորին՝ իրենց «անճոռնի հոգով և կեղտոտ սրտով, զազիր, քստմենլի գործերով»:

Համակրալից վերաբերմունք ցուցաբերելով ժողովրդական ըմբոստ ելույթների, հեղափոխական շարժումների նկատմամբ՝ շաբաթաթերթը գրում է, որ ազգային կուսակցությունները, շատ ու շատ դեպքերում իրար միջև տարաձայնություններ ունենալով, խանգարում են շարժման տարածմանն ու առաջընթաց զարգացմանը: Դրա համար կոչ է անում նրանց՝ միաբանել:

Շաբաթաթերթի երգիծանքին առավել սրույթուն է հաղորդել լեզուն: Օգտագործված են հիմնականում Թիֆլիսի, ինչպես նաև Ղարսի, Նոր Նախիջևանի, Լոռու բարբառները և արևմտահայերենը: Առանձնակի ուշադրություն են արժանի քաղաքական թեմաներով գրված նյութերը և վարպետ վրձնով կատարված ծաղրանկարները: Շաբաթաթերթին իր էջերում շարունակ այն միտքն է հայտնել, որ վաղ թե ուշ տապալվելու է ինքնակալությունը և ճանապարհ է բացվելու աշխատավոր մարդու լուսավոր ապագայի համար: Ծաղրանկարներից մեկում պատկերված է Արեգակը, որը իմաստավորում է մարդկության ապագան, իսկ նրա տակ ներկայացված է մի անդունդ, ուր նետվում են իշխանավորները: Ծաղրանկարը մակագրված է. «Նաբարդա. ...բիւրօկրատիան կործանվում է. ...խաբարդա» (1907, թիվ 13): Մեկ այլ՝ «Տուր-տուր» վերնագրով հոգվածում (1907, թիվ 7) խիստ քննադատված են հարկահանները: Նրանցից

ամեն մեկն իր ձևով է հարկը հավաքում. ոստիկանը՝ հրամայելով, դատարանի ներկայացուցիչը՝ «արջի պես գողալով», ազգասերը՝ ատրճանակն ու դազանակը ձեռքին:

Երգիծաթերթի և՛ նյութերը, և՛ ծաղրանկարները արտահայտում են լավատեսական տրամադրություններ: Այսպես՝ «Երկու պատկեր, երկու աշխարհ» (1907, թիվ 16) ծաղրանկարը ընդգծում է անխուսափելին՝ աշխատավորը կվայելի իր աշխատանքի ամբողջ վաստակը:

Պետական դումայի փակման ու բացման, ինչպես և հեղափոխական շարժումների հաջողությունների ու պարտությունների հետ կապված՝ փոփոխվել են շաբաթաթերթի վերնագրերը: Երկրորդ պետական դումայի բացման օրվանից «Հայելին» անվանվում է «Խաբարդա» (1907, թիվ 12), իսկ հեղափոխություն անկումից հետո պարբերականը կոչվում է «Սատանա» (1907, թիվ 19), ապա «Հօպ-հօպ» (1907, թիվ 22):

«Հայելի» շաբաթաթերթում տպագրված՝ Շ. Կուրդինյանի, Ս. Սաֆարյանի, Հ. Պետրոսյանի, Գալլ Վահանի և մյուսների չափածո գործերում համարձակորեն քննադատվել, ծաղրուծանակի են ենթարկվել կյանքի տերերը: Ինչպես վկայում են փաստերը, գրաքննությունը ուշի-ուշով հետևել է նյութերի բովանդակությանը, անգամ մի քանի համար բռնագրավել: Մի շարք համարներ էլ լույս են տեսել ջնջված ծաղրանկարներով: Այսպես 1907 թ. թիվ 7-ի խորագրերը սև շրջագծերով ջնջված են, իսկ թիվ 22-ի խորագրերի վրա սև գույնի մատիտով խաչ է քաշված և տակը գրված է. «Մեր «Հօպ-հօպ» բախտը չբերեց: Առաջին երեսի նկարը ցենզուրան մկտեց: Ընթերցողները մնացին առանց տօնական նկարի»:

1907 թ. թիվ 23-ը լույս տեսնելուց հետո «Հայելի» երգիծական շաբաթաթերթն ընդմիջտ փակվել է:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունից տարիներին իր կոչմանն է ծառայել 1906–1907 թթ. Պետերբուրգում լույս տեսած «Սափրիչ» զավեշտական ամսագիրը, որը խմբագրել ու հարատարակել է նկարիչ, հրապարակախոս Դավիթ Օքրոյանը: Նա ծնվել է 1873 թ., 1893 թ. ավարտել է ծննդավայրի՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1909 թ.՝ Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիային կից բարձրագույն գեղարվեստական ուսումնարանը: Դ. Օքրոյանը պատկերազարդել է Թիֆլիսում, Պետերբուրգում և այլուր լույս տեսած հայերեն, ռուսե-

րեն, վրացերեն մի շարք պարբերականներ: 1918–1921 թթ. նա աշխատել է Պետերբուրգի Հեղափոխության թանգարանում: 1921 թ. եղել է Օդեսայի քաղաքական գեղարվեստական պլակատային արվեստանոցի վարիչը, կազմակերպել է «Գեղարուեստից ակադեմիա», եղել է ռեկտորն ու գեղանկարչության պրոֆեսորը: Դ. Օքրոյանը մահացել է 1943 թ., Պետերբուրգում:

«Սափրիչ» գրական, հումոր-սատիրական ամսագրին աշխատակցել են երաժշտագետ Ե. Բաղդասարյանը, բանաստեղծներ Հար. Թումանյանը, Ս. Սափարյանը, Գ. Բարխուդարյանը և ուրիշներ: Հոգևածների մեծ մասը ստորագրված է ծածկանուններով (Լիլիպուտի, Եզոպոս, Էմիլ, Փարոս, Ճիպոտ և այլն):

Ամսագրի հիմնական նպատակն եղել է երգիծանքի կրակի տակ առնել ու դատապարտել իշխանության ներկայացուցիչների ստոր ու տմարդի արարքները, այն գործերը, «որոնց մարդկային առողջ լոգիկան կգտնէ վնասակար, անարդարացի եւ կդատապարտէ իր խիստ ու անաչառ քննադատութեամբ (1906, թիվ 1): Ապա, դիմելով իր ընթերցողներին, նրանց հաղորդում է «աշխատել սափրել այն տեսակ ցեցերին, որոնք իսկապես ամօթ, նախատինք են բերում մի ամբողջ հասարակութեան, որոնք տգրուկի պէս ծծում, քամում են խեղճ ժողովուրդին» (1906, թիվ 2):

«Սափրիչը» հուլիսի էր կապում 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով շնորհված «ազատություններին» հետ, ենթադրելով, թե հայ ազգը վերջապես կփրկվի նախկին բյուրոկրատական վարչակազմի վարած «ռուսացման» քաղաքականությունից, սակայն որոշ ժամանակ անց հոսսախաբուլթյունն ապրած ամսագիրը ծաղրում է ցարի տված խոստումները: Ծաղրանկարներից մեկում «ազատությունը» պատկերված է բռնակալի տեսքով, որը մի ձեռքում, գոտու վրա, կոշիկների մեջ գննք է կրում (1906, թիվ 5):

Ամսագիրն անդրադարձել է նաև հայ-ադրբեջանական կռիվներին, դատապարտել երկու հարևան ազգերի միջև թշնամանք սերմանողներին: Ծաղրել է կեղծ ազգասերներին, փառասեր կուսակցական գործիչներին և ուրիշներին:

Տիրող անարդարությունների և ընդհանրապես բյուրոկրատ իշխանավորների դեմ ուղղված պայքարի կոչն առավել համարձակ ու խրոխտ է հնչում արձակ և չափածո գործերում (Հար. Թումանյանի

«Ագատութեան գինուորներ», «Արեան երգերից», Հր. Անուշյանի «Հառաջ», «Խեղճ էր ամբողջը» և այլն): Հար. Թումանյանի չափածո գործում այդ կոչը հնչում է ոչ թե այլաբանորեն, այլ սովորական, պարզ խոսքերով.

Բաւական է, ինչ կրեցինք

Անարգ լուծը դարաւոր,

Եկեք կռւինք, ջնջենք իսպառ

Նենգ հրէշին բռնաւոր... (1906, թիվ 6):

Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և ուշադրութ-
յան են արժանի ծաղրանկարները, որոնց մեծ մասի հեղինակը Դ.
Օքրոյանն է: Ծաղրանկարների թեման բազմաբնույթ է: 1906 թ.
թիվ 8-ում «Դումայի մինիստրական լոժայում» վերնագրով ծաղ-
րանկարները պատկերում են Դումայի անդամներ Կոկովցեւին, Կու-
րոպատկինին և այլոց: Ակիմովի կերպարի տակ մակագրված է.
«Օպոզիցիայի դէմ ես պարզ միջոց գիտէի-յախիցը բռնիր, բանտ
քարշ տուր»: Մեկ այլ ծաղրանկար, որ պատկերում է ոստիկանին
գյուղացու գլուխը ճզմելիս, մակագրված է. «Քաղցած գիւղացին ա-
ռանց ձայն հանելու պարտաւոր է հնազանդուելու ոստիկանութեան
բոլոր հրամաններին» (1907, թիվ 9-10):

«Սափրիչի» երգիծանքը աչքի է ընկել արտահայտչական մի-
ջոցների բազմազանութեամբ, թեմաների հարստութեամբ, սարկազ-
մով: Ամսագիրը համարձակ ելույթների համար հաճախ հետապնդ-
վել է կառավարութեան կողմից: Խմբագիրը շատ անգամ ստիպված է
եղել հոգվածներն ու նկարները բոլորովին փոխել:

«Սափրիչը»՝ Պետերբուրգի առաջին հայերեն երգիծական պար-
բերականը, ժամանակին կարևոր դեր է խաղացել Պետերբուրգի հայ
ազգաբնակչութեան հոգևոր կյանքում:

Ռուսական բուժուսանողներին հեղափոխութեան ավար-
տից հինգ-վեց տարի հետո դարձյալ երևան են գալիս նորանուն եր-
գիծական պարբերականներ: 1913 թ. Սաթենիկ Լաշքարյանը Թիֆլի-
սում լույս է ընծայում և խմբագրում «Մախլաս» երգիծական շա-
բաթաթերթը: «Մախլասի» հիմնական խնդիրն է եղել գրչով և
վրձնով, ինչպես 1913 թ. առաջնորդողում է գրված, «...աչալուրջ
հետեւել իրականութեան մէջ տեղի ունեցող այն դէպքերին ու դէմ-
քերին, որոնք ազգի ճակատին խայտառակութեան կնիք են դրոշ-

մում»։ Շաբաթաթերթին աշխատակցել են Գ. Սկանդար-Նովան, Գ. Բաբուրյանը, Վ. Թումանյանը և ուրիշներ։

Շաբաթաթերթը նկատում է, որ շատ-շատերը կյանքում տեղ գտած տգեղ ու հուռի երևույթների կողքով «է՛հ մախլաս» ասելով, անտարբեր հեռանում են։ Ուստի իր գործն է համարում պայքարել «է՛հ մախլասի» արժանացող անբարոյական երևույթների դեմ, կրճատել այդ անթիվ «մախլասների» թիվը։

Ի տարբերություն նախորդ հայ երգիծական պարբերականների՝ այս շաբաթաթերթի լեզուն ոչ թե Թիֆլիսի բարբառն է, այլ գրական հայերենը։

Նյութերի մեծ մասը վերաբերում է կենցաղային թեմաներին։ 1915 համարները պատմում են հայ ժողովրդի ողբերգություն մասին։ 1915 թ. ապրիլի 5-ի ծաղրանկարում պատկերված է Արեգակը, որի վրա իրենց նետերն են ուղղել թուրք զինվորները։ Արեգակի տակ նկարված են ավերված տներ, խեղճացած հայեր, գանգերի կոռյտեր։ Նկարը մակագրված է. «Արեւի խաւարումը Թուրքիայում։ Մի՞թէ իսկապէս բոլորովին խաւարելու է մեր արեւը»։ Նկարներից մեկում դատապարտվում է Գերմանիայի Վիլհելմ II կազերը՝ թուրքական կառավարության ոճրագործությունները խրախուսելու համար (1915, թիվ 12)։

Դատախարակչական և ճանաչողական նշանակություն ունեն «Մտքեր և աֆորիզմներ» խորագրի տակ գետեղված, նշանավոր մարդկանց ասույթներից մեջքերված նմուշները։

«Մախլասը», լինելով նաև գրական շաբաթաթերթ, մեծ տեղ է հատկացրել գրական-գեղարվեստական գործերին (ինքնուրույն և թարգմանական)։ Այստեղ տպագրվել են Մոպսսանի («Քորոցներ», «Թաթախման գիշեր», «Ազդանշան»), Անատոլ Ֆրանսի («Սպիտակ հովհարով կինը»), Լեսինգի («Կապիկն ու աղվեսը»), «Առյուծն ու նապաստակը»)։ Զեխտլի («Դատաստանական դէպք») և այլոց գործերը։

«Մախլասը» նույնպես երկար կյանք չունեցավ։ Պատերազմական իրադարձություններն ստիպեցին ընդհատել շաբաթաթերթի լույս ընծայումը։

Դարասկզբի արևելահայ երգիծական պարբերականների շարքում իր դեմոկրատական հստակ ուղղվածությամբ, սոցիալական երգիծանքի ու քաղաքական սատիրայի բազմազան արտահայտչա-

միջոցներով, խարանող սուր ծաղրանկարներով, ինչպես և երկարակեցությամբ առանձնանում է «Խաթաբալա» երգիծաբանական-սատիրական շաբաթաթերթը¹, որը լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1906–1916, 1922, 1925, 1926 թթ.։ Շաբաթաթերթի խմբագիրն ու նախաձեռնողն է եղել երգիծաբան, հրապարակախոս Աստվածատուր Երիցյանը։ Նա ծագումով ծղենթցի էր, ծնվել է 1872 թ.։ Սկզբնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա սովորել է Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում, սակայն ուսումը անավարտ է թողել և վերադարձել Թիֆլիս։ Այստեղ հրապարակախոս, նշանավոր դեմոկրատ երգիծաբան Աշոտ Աթանասյանի ընկերակցությամբ 1906 թ. հիմել է «Խաթաբալա» երգիծական պարբերականը։ 1909–1912 թթ. Աստվածատուր Երիցյանը միաժամանակ խմբագրել և հրատարակել է «Սուրհանդակ» գրական, քաղաքական առևտրաարդյունաբերական օրաթերթը։

Ա. Երիցյանը «Խաթաբալայում» հանդես է եկել Գասպար Կալատուղյանց, Քաղքի վուրթի Գասպար Կալատուղով, Գ. Կ., Բիր-Գրաֆ և այլ ծածկանուններով։ Նրա գրչին է պատկանում առաջնորդողների մեծ մասը՝ գրված Թիֆլիսահայ բարբառով։ Յուրաքանչյուր առաջնորդող սրամիտ ֆելիետոն է և կարևոր արժեք է ներկայացնում հայ երգիծաբանության բնագավառում։

«Խաթաբալայի» խմբագրման գործում մեծ ներդրում ունի նաև Ա. Աթանասյանը։ Նա եղել է երգիծական պարբերականին գաղափարական ուղղություն տվողը, նրա շունչն ու ոգին։ Հետևողական դեմոկրատիզմի դիրքերից գրված նրա բազմաթիվ ֆելիետոններում, երգիծական ակնարկներում, հրապարակախոսական հոդվածներում, մանր կատակներում, էպիգրամներում՝ տպագրված Սալ-Ման, Ես-չեմ, Ստորա-կետ, Ժուռնալիստ և այլ ծածկանուններով, պախարակվում են ցարական ինքնակալական կարգերը, բարձրաստիճան պաշտոնյաները, Պետական դոմայի անդամները և այլն։

«Խաթաբալային» աշխատակցել են Մ. Արագին, (Դոնիս, Ալի-Բաբա), Մ. Բադրատունին (Փալանդուզ Մկո), Գ. Բաշինջաղյանը (Գ. Բ., Նաղըշբար Գիգու, Գ. Բաշին), Մ. Դարբինյանը (Ջընդանյան, Նետ, Լևոն), Գ. Տեր-Ղևոնդյանը (Գեո-Ղեդո), Կ. Մելիք-Շահնազարյանը

¹ «Խաթաբալա» երգիծաբանական-սատիրական շաբաթաթերթի ամբողջական պատմություն ուսումնասիրությանն է նվիրված Մ. Թ. Իշխանյանի «20-րդ դարի սկզբի հայ քաղաքական երգիծամբը» գիրքը (Ե., 1972 թ.)։

(Տմբլաչի Խաչան), Ս. Տեր-Մելքիսեդեկյանը (Ղալալչի Մարգար) և ուրիշներ:

Երգիծական շաբաթաթերթի ծաղրանկարները, գրաֆիկական գործերը պատրաստել են ժամանակին հայտնի նկարիչներ Գ. Երիցյանը, Օ. Շմերլինգը, Գ. Ռոտտերը, Գ. Գրինևսկին և ուրիշներ:

«Խաթաբալան» առաջին իսկ համարից գրավել է ընթերցողի ուշադրությունը: Այն հրապուրիչ է և իր լեզվով: Այնտեղ օգտագործված են թիֆլիսահայ բարբառը, արևմտահայերենը, Ղարաբաղի, Լոռու, Արարատյան դաշտավայրի, Նախիջևանի, Երևանի բարբառները: Շաբաթաթերթի հանդեպ հետաքրքրությունն այնքան մեծ է եղել, որ առաջին համարը (երկու հազար օրինակ) արագ սպառվելուց հետո ընթերցողների պահանջով տպագրվել է երկրորդ անգամ: Երկրորդ համարից սկսած՝ շաբաթաթերթը լույս է տեսել չորս, ապա՝ հինգ հազար օրինակով: Իսկ 1907 թ. հետո այն հրատարակվել է տասը հազար օրինակով:

«Խաթաբալան» 1906–1916 թթ. լույս է տեսել անընդմեջ: Համաշխարհային առաջին պատերազմի հետևանքով ստեղծված աննպաստ պայմանները խմբագրին ստիպել են 1916 թ. սկզբին թիվ 25-ից հետո դադարեցնել պարբերականի հրատարակությունը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1922 թ. պարբերականը վերահրատարակվել է: Այն խմբագրել է Սարգիս Խանոյանը, աշխատակցել են Աս. Երիցյանը, Գ. Բաշինջաղյանը, Հ. Աղաբաբը և ուրիշներ: Պետք է նշել, որ այս անգամ շաբաթաթերթը լույս է տեսել անկանոն, ընդմիջումներով: 1922 թ. հրատարակվել է ընդամենը մեկ համար, 1925 թ.՝ հինգ, 1926 թ.՝ երկու, ապա ընդմիջտ դադարել է:

«Խաթաբալայի» ծրագրային դիրքորոշումն էր՝ ալլաբանական խոսքի միջոցով աշխատավորությանը ճանաչել տալ իր իրավունքները, ուստի անդրադարձել է աշխատավորությանը հուզող գրեթե բոլոր խնդիրներին: Ժամանակի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի կարևոր իրադարձությունների հանդեպ իր վերաբերմունքն արտահայտելու համար օգտագործել է երգիծական բազմազան միջոցներ (ֆելիետոն, երգիծական ակնարկ, երկխոսություն, երգիծական անկետա, պարոդիա-բանաստեղծություն, կատակ-բանաստեղծություն, թվաբանական խնդիրներ, հեղնանք և

ծաղր պարունակող հայտարարութիւններ, ծաղրանկար, հանելուկ-ծաղրանկար, գրաֆիկական գործեր և այլն):

Սոցիալական թեմաներով երգիծական նյութերն ու ծաղրանկարներն ամբողջովին ուղղված են ցարական ինքնակալական կարգերի դեմ: Սոցիալական չարիքի հիմնական արմատներից մեկը պարբերականը տեսնում է գյուղացիութայն հողազրկութայն մեջ և այն համարում Ռուսաստանով մեկ բռնված համաժողովրդական շարժման կարևոր դրդապատճառներից մեկը: 1905 թ. հեղափոխութայն թեժ օրերին ցարի շնորհած կարծեցյալ քաղաքական ազատութիւնների (Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը և այլն) մասին երգիծական երկխոսութիւններից մեկում հեգնախառն ոճով գրված է.

- Ախ մի կտոր հող տային ինձ...

- Լաց մի լինի, պապի, հող էլ կստանաս:

- Իսկ ե՞րբ:

- Երբ որ մեռնես» (1906, թիվ 27):

Ազգեցոյթայն ուժով առավել գորեղ են ծաղրանկարները, գրաֆիկական գործերը: Տարվա ընթացքում գյուղացին ոգևորված աշխատում է, սակայն բերքահավաքի ժամանակ նրան չըջապատում են գյուղի տները՝ վաշխառուները, կուլակ-հողատերը, այլ պաշտոնյա անձինք և խլում նրա ամբողջ վաստակը: Այս մասին է պատմում Գ. Ռոտտերի «Ով է աշխատում և ով է ուտում» հաղորդված նկարը (1906, թիվ 15): Հարստահարիչներից կողոպտված խեղճ գյուղացին, ձեռքը ճակատին, մտորում է: Նրա դեմքը արտահայտում է ոչ թե հուսալքվածի տրամադրութիւն, այլ բողոք կեղեքիչների դեմ:

Սոցիալական թեմաների շուրջ արված ծաղրանկարների ամբողջ շարքում հնչեցոյթիւնն ունեն Օ. Շմերլինգի «Հայ գյուղացին պրեսի տակ», «Սով արքան», «Ամենուրեք», «Հարկահանութիւնը Ղաւաբաղում», Գ. Ռոտտերի «Աշունը գիւղում», Գ. Գրինսկի «Հայ գիւղացու արդի դրութիւնը» և այլ ծաղրանկարներ, որոնցում ժողովրդին կոչ է արվում չվհատվել, այլ զինվել համբերությամբ և պատրաստվել մեծ պայքարի:

Պակաս ազդեցիկ չեն նաև ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, Պետական դոմայի պատգամավորների, ազգային բախտախնդիր գործիչների և այլոց կերպարները ներկայացնող ծաղրանկարները: Քաղաքական սրությամբ հատկապես աչքի են ընկնում

ծայրահեղ հետադիմական, Սինոդի ավագ դատախազ Պրեդո-նոսցևին, միապետական Վիտտեին, գեներալ Տրեպովին և այլոց պատկերող ծաղրանկարները: Հեղափոխության պարտությունից հետո ստեղծված սևհարյուրակային տեռորի ու դաժան հալածանքների պայմաններում շաբաթաթերթը համարձակվել է ծաղրել, մերկացնել, դատապարտել ջարդարարների գործունեությունը: «Աստղի-պալատ» պատմաճանաչողական նշանակություն ունեցող մեծադիր ծաղրանկարում (1906, թիվ 3) պատկերված է ցարի՝ Նիկոլայ II-ի աստղազարդ պալատը, ուր սեղանի շուրջ նստած են բարձրաստիճան չինովնիկները, սեղանի տակ մարդկային գանգերի մի կույտ է, սեղանին կանգնած ճառ է արտասանում Տրեպովը: Նրա գլխավերևում Պրեդոնոսցևի չղջիկաձև կերպարանքն է: Տրեպովն իր գործակալներից պահանջում է պատժել համաժողովրդական շարժման մասնակիցներին: Առանձնապես հետաքրքիր են Պետական դումայի գործունեությունը քննադատող ծաղրանկարներն ու Ֆելիետոնները: Աշոտ Աթանասյանը Ստորա-կետ ծածկանունով տպագրած Ֆելիետոններից մեկում գրում է. «Պետական դուման ցարական բռնակալություն, բիւրօկրատիայի հրամանատարությունը նրա արբանեակների՝ պատրիոտների, խուլիգանների, պոպոմների, պրովոկացիաների խաղն է» (1906, թիվ 4): Պետական դուման քաղաքական մի անգործ և թույլ մարմին է, որը ընդունակ չէ լուծելու ժողովրդին հուզող և ոչ մի խնդիր, այն «կրկեսային և կատարեալ զաւէշտ է»:

Երգիծական շաբաթաթերթը անրադարձել է հեղափոխական տարիների հետ կապված բոլոր հասարակական, քաղաքական իրադարձություններին (ազգամիջյան կռիվներ, ներկուսակցական պայքար, գործադուլներ, հեղափոխական ելույթներ և այլն):

«Խաթաբալան» քննարկման նյութ է դարձրել նաև գրողների, հրապարակախոսների, հասարակական գործիչների գործունեությունը: Բարձր է գնահատել Գ. Արծրունուն և նրա «Մշակը», քննադատական խոսք է ասել այն հրապարակախոսների հասցեին, որոնք հաճախակի փոխել են իրենց գաղափարական սկզբունքները, կարծիքները:

Ուշագրավ են հատկապես ընկերական շարժերը՝ նվիրված գրողներին, ընդհանրապես մշակույթի գործիչներին:

Շաբաթաթերթն այն եզակի պարբերականներից էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին շարունակեց լույս տես-

նել և քաղաքական անաչառ դիրքերից համարձակ խարազանել արևմտամետրոպական երկրների, հատկապես Գերմանիայի դիվանագիտական խաղերը՝ ի վնաս հայ ժողովրդի: 1915 թ. համարները լի են երիտթուրքերի կառավարության ոճրագործությունները պատկերող նկարներով:

Շաբաթաթերթը մեծ հարգանքով ու հավատով է խոսում ռուս ժողովրդի ու նրա հերոս զավակների մասին, որոնք ճակատագրական օրերին օգնություն ձեռք են մեկնում բնավեր դարձած հայ ժողովրդին ու նրա որբուկներին:

Բարձր գնահատելով ժողովրդական բանահյուսության գանձերի դաստիարակչական դերն ու նշանակությունը՝ շաբաթաթերթը պատերազմի թեժ օրերին իր էջերում մեծ տեղ է հատկացնում ժողովրդական երգերին, հատկապես հայրենասիրական ու ազատաշունչ ոգով գրված գործերին:

Երգիծական շաբաթաթերթի էջերը զարդարում են ինչպես ռուս, այնպես էլ հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունները՝ տպագրված ռուսերեն (Վ. Բրյուսովի «Հայերին», Բաֆֆու «Ձայն տուր, ով ծովակ», Ալ. Մատուրյանի «Երգը», Հ. Հովհաննիսյանի «Արագն եկաւ» և այլ բանաստեղծություններ):

«Խաթաբալան» մոտ երկու տասնամյակ եղել է Անդրկովկասի, հատկապես Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչության բոլոր խավերի ամենամատչելի և ամենասիրելի հրատարակությունը: Այն կարդացել են բանվորն ու գյուղացին, ծառայողն ու ուսանողը, աշակերտն ու ուսուցիչը, արհեստավորն ու գործատերը:

«Խաթաբալան» և 20-րդ դարի սկզբին լույս տեսած հայ առաջադեմ երգիծական պարբերականները զարգացման որոշակի աստիճանի վրա դրեցին երգիծական հրապարակախոսությունն ու գրականությունը: Որպես ազնիվ ու համարձակ խոսքի քարոզիչներ, այդ պարբերականները երգիծանքին հաղորդեցին հասարակական, քաղաքական առաջադեմ ուղղվածություն՝ դառնալով արևելահայ երգիծական դեմոկրատական մամուլի սկզբնավորողներն ու փայլուն ներկայացուցիչները:

ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

1900 թվականից սկսած արևելահայ և արևմտահայ հասարակական, քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած առաջընթաց շարժումները որոշակի աշխուժություն են մտցնում մանկապատանեկան մամուլի ասպարեզում: Ուշադրություն կենտրոնում են դրվում աճող սերնդի հասարակական, քաղաքական, բարոյական, գեղագիտական, ֆիզիկական դաստիարակության հարցերը: Հասունանում է դպրոցական նոր ծրագիր ստեղծելու պահանջը: Ուշադրություն են արժանանում մանկական ընթերցանության հարցերը: Լույս են տեսնում Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու», Հովհ. Թումանյանի, Ստ. Լիսիցյանի, Լ. Շանթի «Լուսաբեր», Տ. Ռաշմաճանի, Ա. Զիլինգարյանի և Ավ. Իսահակյանի «Դասընկեր» և այլ դասագրքերը: Հայկական դպրոցներում ստեղծվում են մանկական երգեցիկ խմբեր, փորձեր են արվում ստեղծելու մանկական օպերաներ:

Հայ մանկավարժներն աճող սերնդի բարոյական և գեղագիտական դաստիարակության լավագույն միջոցներից մեկը համարելով մամուլը՝ նախաձեռնում են մանկապատանեկան նորանուն պարբերականների ստեղծման գործը: Ստ. Լիսիցյանը Թիֆլիսում հրատարակում է «Հասկեր» ամսագիրը (1905), Գարեգին Երիցյանը՝ «Փնջիկ» շաբաթաթերթը (1907), Միսաք Էփրիկյանը, Նշան Մկրտչյանը՝ «Պատանի» գրական-գեղարվեստական ամսանախը (1910–1915):

Նույն տարիներին (1900–1914) Կ. Պոլսում և գալառներում հիմնադրվում են մանկապատանեկան առանձին պարբերականներ՝ նվիրված մատաղ սերնդի գրական-գեղարվեստական («Հայկունի», «Բողբոջ», «Տաճար մանկանց» և այլն), ֆիզիկական («Մարմնամարզ») դաստիարակության հարցերին:

Աշխարհի տարբեր անկյուններում ստեղծված հայկական օջախներում կազմակերպվում են հայ երիտասարդական կազմակերպություններ: Անգլիայում պատանիների ու երիտասարդության շրջաններում մեծ հեղինակություն է վայելում Լոնդոնի «Վերնահարկ» կոչված տանը կազմակերպված «Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերությունը», որի հիմնական նպատակն էր՝ երիտասարդության ուժերը մղել բարի, օգտակար, ազդեցիկ և հայրենասիրական գործերի: Ոգևորված ընկերության քարոզած գաղափարներով՝

լոնդոնաբնակ մի խումբ հայ պատանիներ ազգին, հարազատ ժողովրդին օգտակար ծառայություն մատուցելու նպատակով կազմակերպում են «Պատանեկան միություն»:

Լոնդոնի «Հայ պատանիների միության» մի խումբ անդամներ ձեռնամուխ են լինում ազգային լեզվով պարբերական հրատարակելու գործին: Նրանց նպատակն է եղել՝ ստեղծել մի ամսագիր, որը տարածվեր ոչ միայն Լոնդոնի, այլև աշխարհի բոլոր վայրերում ցրված հայ պատանիների ու երիտասարդության մեջ, դաստիարակեր նրանց դարի նորաշուկա ոգով, պատրաստեր նրանցից իր ժողովրդի համար պիտանի քաղաքացիներ: Նրանք իրենց ձեռքի տակ ունենալով փոքրիկ տպարան՝ հայերեն ու անգլիերեն տառերով, տպագրական մամուլով և կազմարանով, 1902 թ. Լոնդոնում լույս են ընծայում «Պատանի» ամսագիրը:

«ՊԱՏԱՆԻ» (1902–1907)

Լոնդոնում հրատարակվող «Պատանի» ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչները իրենք էին շարունակում նյութերը և տպագրում համարները: Նրանք պարբերականի տարածմանը նպաստելու միտումներով հայտարարում էին, թե ամսագրի նախընտրած նպատակներից «քաղաքական եւ կրօնական կամ դաւանական խնդիրները բոլորովին դուրս են» (1902, թիվ 1): Ամսագրի հիմնական նպատակներից մեկն էր՝ դաստիարակել հայրենիքի ազատության համար պայքարող սերունդներ:

Ամսագրի էջերը նվիրված են նաև գյուղի և քաղաքի աշխատավորությանը հուզող խնդիրների լուսաբանմանը: Ամսագիրը չի խուսափել կյանքի և՛ լուսավոր, և՛ ստվերոտ կողմերը պատանի ընթերցողներին ներկայացնելուց:

«Պատանի» ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչները այն համոզմունքին էին, թե «կրթութիւնն ու հանգամանքները կը կրթեն, կը դաստիարակեն, բայց իրարու հաւասարեցնելու անմիտ փորձեր չեն ըներ» (1907, թիվ 11): Նրանց կարծիքով՝ հասարակության բարեփոխումը կախված է մարդ-անհատի ինքնակատարելագործումից: «...ինքնզինքը ճանչնալ, իր իրաւունքներէն անդին չանցնիլ, իր

արարքներն առ այն սիրով կատարել, ուրիշները սիրել եւ հարգանքով վարուել անոնց հետ: Ասոնք պատուաստուելու են բնական մարդուն վրայ մանկութեան ժամանակ, ինչպէս ինձորը կը պատուաստեն վայրի ինձորի կոճին վրա» (1907, թիվ 6): Մի շարք ակնարկներում ցույց էր տրվում, որ աշխատավորութեան մեջ են պահպանվել հոգևոր կյանքի թանկագին գանձերը, և որ աշխատավոր ժողովուրդն է ամենամեծ ուսուցիչն ու դաստիարակը:

Ամսագրում մեծ տեղ էր տրվում անցյալի հայ նշանավոր մարդկանց կյանքի և գործունեութեան նկարագրութեաններին (Գր. Նարեկացի, Շ. Շահամիրյան, Հ. Զուղայեցի, Ղ. Ալիշան և ուրիշներ):

Ամսագրի գրական-գեղարվեստական նյութերը հայ պատանի ընթերցողների ուշադրութեանը հրավիրում էին պանդուխտ որբերի խեղճ ու աղքատ կյանքի վրա («Հայ որբը», «Միտքէս չի ելլեր» և այլն):

Ամսագրում քիչ տեղ չեն գրավել նաև ուսուցմանն ու դաստիարակութեանը, ինչպես և հայ դպրոցի անցյալի պատմութեանը նվիրված նյութերը:

«Պատանին», լինելով լոնդոնաբնակ հայ պատանիներին հասցեագրված առաջին պարբերականը, մեծ դեր է կատարել հայ մանուկների ու պատանիների դաստիարակութեան գործում: Այդ իսկ պատճառով ամսագիրը ժամանակին բարձր է գնահատվել հայ մտավորականների և մամուլի կողմից:

1907 թվականին նյութերի և թղթակիցների պակասը ստիպում է խմբագիրներին դադարեցնել ամսագրի հրատարակութեանը:

«ՀԱՍԿԵՐ» (1905–1917, 1922)

Հայ անվանի մանկավարժներ Կատարինե և Ստեփան Լիսիցյանները 1905 թվականին, Թիֆլիսում լույս են ընծայում «Հասկեր» մանկապատանեկան ամսագիրը:

«Հասկերին» կից գոյութեւն ունեւր «Նուեւր մանուկներին» հրատարակչական ընկերութեւնը (նախագահ՝ Ստ. Լիսիցյան): Ամ-

սագրի շուրջ համախմբված էին ժամանակի հասարակական-մանկավարժական մտքի լուսամիտ ներկայացուցիչներ Հ. Տեր-Միրաքյանը, Տ. Ռաշմաճանը, Իս. Հարությունյանը, Ալ. Շիրվանզադեն, Վրթ. Փափաղյանը, Ղ. Աղայանը, Ալ. Ծատուրյանը, Աթ. Խնկոյանը, Հ. Հայրապետյանը և ուրիշներ:

Երախտավոր գործիչ Ստ. Լիսիցյանը ծնվել է 1865 թ., Թիֆլիսում: Սովորել է տեղի գիմնազիայում, ապա ավարտել է Վարչավարչի համալսարանի պատմաքաճական ֆակուլտետը: Վերադառնալով ծննդավայր, նա երկու տարի, ուսուցիչ է աշխատել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: 1891 թ. ազատվել է աշխատանքից և 1894–1915 թթ. պաշտոնավարել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Միաժամանակ 1905–1917, 1922 թթ. խմբագրել ու հրատարակել է «Հասկեր» մանկապատանեկան ամսագիրը:

1911 թ. Ստ. Լիսիցյանը մասնակցել է իր կնոջ՝ Կ. Լիսիցյանի Թիֆլիսում հիմնադրած գիմնազիայի աշխատանքներին: Իր դասընթացների ժամանակ նա օգտագործել է արևմտաեվրոպական մանկավարժների փորձը, որին ծանոթացել էր Շվեյցարիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Գերմանիայում: Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Թիֆլիսի գիմնազիան վերածվել է տեխնիկումի, որի վարիչն է դարձել Ստ. Լիսիցյանը:

Ստ. Լիսիցյանը 10 տարի շարունակ (1893–1903) եղել է Թիֆլիսի «Հայկական հրատարակչական ընկերություն» խմբագրական հանձնաժողովի քարտուղար-անդամը: Նա հրատարակել է ծավալուն վեպեր («Մի գյուղացու պատմությունը», «Գյուղացի Բրուտյանը» և այլն): Նրա խմբագրությունամբ լույս է տեսել Ստ. Շահումյանի թարգմանած «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» աշխատությունը: Ստ. Լիսիցյանը լեհերենից թարգմանել է Հ. Սենկևիչի «Յո՞ երթաս» վեպը, Տիմիրյազևի «Դարվինը և նրա ուսմունքը» և այլ գրքեր: Նրա խմբագրած և հրատարակած գրքերի թիվը հասնում է 200-ի:

1924 թ. հայտնի մանկագիրն ու մանկավարժը տեղափոխվել է Երևան: Այստեղ ընտրվել է Հայաստանի լուսժողովոմատի մեթոդաբարձրի անդամ և դարձել Երևանի պետական համալսարանի առաջին դասախոսներից մեկը: Նա ունի մի շարք գիտական աշխատություններ, որոնք նվիրված են գլխավորապես ազգագրությունը:

Անվանի ազգագրագետը եղել է «Հայաստանի աշխարհագրական ընկերություն» կազմակերպիչներից մեկը, երկու տարուց ավելի կատարել է այդ ընկերության նախագահի պարտականությունները:

1928 թ. Ստ. Լիսիցյանը դեկավարել է Հայաստանի պետական թանգարանի ազգագրություն բաժինը: Նա լույս է ընծայել «ՀնՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրությունը», «Ազգագրական հարցարան» և այլ ձեռնարկներ: 1969 թ. լույս տեսավ նրա «Զանգեզուրի հայերը» ուսումնասիրությունը:

Գիտական և մանկավարժական երկարամյա բեղմնավոր գործունեության համար Ստ. Լիսիցյանը 1941 թ. ստացել է պրոֆեսորի, իսկ 1945 թ.՝ դոկտորական վաստակավոր գործչի կոչում:

Ստ. Լիսիցյանը մահացել է Երևանում, 1947 թ.:

«Հասկեր» ամսագրի առաջին համարում կարևորվում է դաստիարակության նշանակությունը. «Դաստիարակությունը, լայն մտքով առած, պետք է թեթևացնի մեր հասարակության մէջ կատարուող յեղափոխությունը եւ օգնի նոր սերունդներին ըստ կարելւոյն չնչին սխալանքներով անցնելու հին՝ նահապետական շրջանից նոր եկող շրջանին»: Ամսագիրը դիմելով ծնողներին, պահանջում էր նրանցից՝ երեխաների միջից արմատախիլ անել «անբան հպատակություն սաղմերը», այսինքն, դաստիարակել բանական, կյանքի անարդարությունների դեմ պայքարող, ազնիվ, քաջ, պատվասեր սերունդ: «Ամսագրի նպատակն է,՝ գրված է այնտեղ,՝ ա. ներշնչել մանուկ ընթերցողներին վսեմ ձգտումներ, արծարծելով նրանց մեջ սէր դէպի մարդը, հայրենի միջավայրը, բ. տալ նրանց ճիշտ հասկացողություններ բնութեան և մարդու մասին, գ. զարգացնել նրանց ճաշակը, դ. ուրախութիւն եւ աշխոյժ մտցնել մանկական կեանքի մէջ» (1905, թիվ 1):

«Հասկեր» ամսագրի էջերում մեծ տեղ է տրվել ժողովրդական հեքիաթներին: Ամսագրի համար ժողովրդական հեքիաթներ էին մշակում Հովհ. Թումանյանը, Ղ. Աղայանը, Աթ. Խնկոյանը, Ստ. Լիսիցյանը և ուրիշներ: Ամսագրի անդրանիկ համարը բացվում է Հովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպէր» հեքիաթով: Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներում իշխողը զվարթ ու պայծառ ոգին է, կենսախինդ տրամադրությունը («Անբան Հուռին», «Քաջ Կիվիվը» և այլն): Հովհ. Թումանյանի թարգմանությամբ «Հասկերում» տպագրվում են ուսսական («Գեղեցկուհի Վասիլիսան» և այլն), իտալական («Որոտ թա-

գաւորը»), իւլյանդական («Կախարդի քսակը») և այլ հեքիաթներ: Հովհ. Թումանյանի պատմվածքների, գրույցների, հեքիաթների և մանկական բանաստեղծութիւնների մեծ մասը առաջին անգամ տպագրվել է «Հասկերում»:

«Հասկերում» տպագրվել են Աթ. Խնկոյանի գրեթե բոլոր բանաստեղծութիւնները, առակները, հեքիաթները, ավանդութիւնները, լեգենդները և այլն: Նա լավ գիտեր մանուկների հոգեբանութիւնը, գիտեր, թե ինչը կարող էր ամենից ավելի հետաքրքրել երեխաներին: Աթ. Խնկոյանի մի շարք ոտանավորներ նմանվում էին շուտասեւ լուկների և իսկույն անգիր էին արվում մանուկների կողմից:

Ուսուցողական և բարոյախրատական բնույթ ունեն Հակոբ Աղաբաբի և Հայրապետ Հայրապետյանի մանկական ստեղծագործութիւնները, որոնք վերածվել են երգերի և լայն տարածում գտել հայ մանուկների ու պատանիների շրջանում:

«Հասկեր» ամսագրում աչքի են ընկել նաև նախադպրոցական հասակ ունեցող երեխաների համար գրված արձակ և չափածո ստեղծագործութիւնները: Առանձնապես հետաքրքրական են Ստ. և Կ. Լիսիցյանների, Սիմակի, Վ. Փափազյանի, Գևորգ Բաշինջաղյանի և ուրիշների գործերը: Ստ. Լիսիցյանի պատմվածքները («Ինչո՞ւ ես էլ գողութիւն չարի», «Սաւառնակը» և այլն) օգտակար էին նաև ծնողների համար: Ստ. Լիսիցյանի լավագույն գործերից է «Աբու Հասանի մաշիկները» հեքիաթ-գրույցը, որտեղ խարազանվում է մարդկային բնավորութեան արատավոր կողմերից մեկը՝ ժառտութիւնը:

Ամսագրի էջերը հետաքրքրական են դարձնում նաև Սիմակի ստեղծագործութիւնները: Նրա մանկական գործերում շեշտը դրվում է մանկան հոգեբանութեան նկարագրութեան վրա: Սիմակի պատմվածքներում ջատագովվում են մանկական ջերմ ու անկեղծ մտերմութիւնը («Մանուշակի խաչփնջերը»), երեխաների միամտութիւնն ու պարզութիւնը («Խաչօն եւ կրակը»):

Նախադպրոցական և դպրոցական տարիքի երեխաների ուշադրութիւնը գրավել են հատկապես «Մարիամ տատիկի հեքիաթները» և «Մարիամ տատիկի տոպրակից» խորագրերով տպագրված հեքիաթները, գրույցները, առակները: Այդ նյութերը գրում էին աշակերտները, մշակում և խմբագրում էր Մարիամ Թումանյանը: Մ. Թումանյանը միաժամանակ օգտակար խորհուրդներ էր տալիս երե-

խաներին, սովորեցնում նրանց, թե ինչպես և ինչի մասին պետք է գրել: Նա «Հասկեր» ամսագրի խմբագիր-հրատարակչի ամենամերձավոր բարեկամը և խորհրդատուն էր:

Ապրելու, գործելու, աշխատելու ուժ ու կամք էին հաղորդում մանուկ ընթերցողներին ամսագրում տպագրված Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործությունները («Ամենապէտքական բանը աշխարհում», «Արեւի մօտ» և այլն):

Մանկական այս ամսագրում տպագրվել են Խ. Աբովյանի Աշտարակ կատարած այցելության մասին գրված Պ. Պոռչյանի «Յուշիկներից» մի հատված, Շիրվանզադեի «Իմ կեանքից» հուշագրությունը և այլ գործեր: Շիրվանզադեն իր խոսքն ուղղելով մանուկներին, գրել է. «Սիրելի մանուկներ, ես ուզում եմ Ձեզ մի քանի բաներ պատմել: Կարծում եք դեւերի, չար ոգիների մասին: Ո՛չ, իմ տեսածների, լսածների եւ իմ մասին»:

Պատանի ընթերցողներին հարազատ ժողովրդի հերոսական անցյալով ոգևորելու նպատակներով ամսագրում մեծ տեղ է տրվել հայրենի առասպելներին, ժողովրդական վեպերին («Արամ», «Շամիրամ եւ Արա Գեղեցիկ», «Տիգրան» և այլն): Այդ նյութերը, որ պատկանում էին Ստ. Լիսիցյանի գրչին, տպագրվել են քարտեզներով և պատմական հարուստ տեղեկություններ էին պարունակում:

«Հասկերի» մանկական պատմվածքներում յուրովի արտացոլում են գտել նաեւ ժամանակի հասարակական և քաղաքական կարևոր իրադարձությունները: Խաղաղասիրության, եղբայրասիրության, բարեկամության գաղափարներով են հագեցած հատկապես ամսագրի 1914 թ. համարները: Դրանցում այն միտքն է շեշտվում, որ թեպետ համաշխարհային պատերազմը շարունակվում է, այնուհանդերձ, թե՛ ավստրիացի, թե՛ ֆրանսիացի, թե՛ այլ երկրների հասարակ զինվորներն իրար հանդեպ համակված չեն ատելության գզացումներով:

«Հասկերի» էջերում մեծ տեղ են գրավել ուսու և արևմտաեվրոպական գրողները, մշակութային գործիչները: Այստեղ տպագրվել են Նեմիրովիչ-Դանչենկոյի («Մահմեդի զաւակները»), եւ Տոլստոյի («Յանկարծ», «Երկու վաճառական», «Պառու ձին», «Երեխաների համար»), Ջեյսովի («Օհանը»), Կռիլովի, Պեշչեկեի և ուրիշների ստեղծագործությունները: Ուշագրավ է այն, որ առանձին բաժին է

նվիրված Ուկրաինայի ազատաշունչ բանաստեղծ Տարաս Շևչենկոյի 100-ամյակին (1914, թիվ 5): Պարզ լեզվով գրված նյութերը հայ ընթերցողին ծանոթացրել են մեծ երգչի՝ «անմոռանալի Տարասի» մանկությանն ու պատանեկությանը:

Ամսագրի էջերը զարդարել են նաև արևմտաեվրոպական գրողների (Վ. Հյուգո, Անդերսեն և ուրիշներ) ստեղծագործությունները:

Ուշագրավ են «Հասկերի» էջերում բնության երևույթներին, կենդանական աշխարհին վերաբերող հանրամատչելի ակնարկներն ու գրույցները, որոնց մեծ մասը պատկանում է գրող-բնագետ Ռ. Գաբրիելյանի գրչին:

«Հասկերը» ուներ նաև «Զուարճալիք», «Այլ և այլք», «Դէսից դէսից» բաժինները: Նյութերի մեծ մասը պատրաստում էին Հ. Աղաբաբը, Համլիկ Թումանյանը, ինչպես և աշակերտները՝ Մ. Թուսնյանի օգնությամբ:

Հայ մանուկների համար նորոթյուն էր «Իմ Հասկերը» ձեռագիր հանդեսը, որը խմբագրում էր նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանը: Նյութերը պատրաստում էին պատանի ընթերցողները:

«Հասկեր» ամսագիրն ուներ նաև մանկավարժական բաժին: Առաջին երկու տարում այն լույս էր տեսնում յուրաքանչյուր համարին կից, իսկ հաջորդ տարիներին՝ որպես առանձին հավելված: Այս բաժնում էին տպագրվում Ստ. Լիսիցյանի և ժամանակի մանկավարժների ու գրողների հասարակական, քաղաքական, մանկավարժական թեմաներով գրված հոդվածները: Առաջին իսկ համարին կից մանկավարժական բաժնում տպագրված Ստ. Լիսիցյանի «Կեանքն ու դպրոցը» հոդվածը ներկայացնում է կյանքի առաջընթաց զարգացմամբ թելադրված նոր պահանջներն ու նոր խնդիրները, որ դրվում էին ազգի, յուրաքանչյուր ընտանիքի և դպրոցի առջև: Ազգության ամբողջությունը պահպանելու համար Ստ. Լիսիցյանը գտնում էր, որ «Պէտք է աւելի իրական, աւելի ազգու միջոցներ գտնել, քան թե լուկ լեզուն է եւ կրօնը»:

«Հասկերի» էջերում մեծ նշանակություն էր տրվում նաև մանկան գեղագիտական դաստիարակությանը: «Նկարչութիւնը ընտանիքում», «Մանկապարտեզն ընտանիքում» և այլ հոդվածներում բարձր էր գնահատվում նկարչության ուսուցման դերը երեխաների իմացական և բարոյական զարգացման գործում: Գ. Լևոնյանը, որի

գրչին էին պատկանում գեղագիտական դաստիարակության հարցերին նվիրված ամսագրում տպագրված շատ հոդվածներ, նշում էր, որ նկարչությունը, երգը, երաժշտությունը քնքշացնում են երեխայի գգացմունքները, ազնվացնում նրա հոգին, կրթում ճաշակը:

«Հասկերի» էջերում մեծ տեղ է տրվում նաև ֆիզիկական դաստիարակության հարցերին: Մանկավարժ Գ. Էդելյանը իր «Ուսումնարան եւ մարմնամարզութիւն» հոդվածում (1905, թիվ 2) պահանջում է հիմնել մարզարաններ, ուսումնարաններում պարտադիր դարձնել մարմնամարզություն առարկայի դասավանդումը: «Ֆիզիկական կրթութեան սխառտմը Ճապոնում» հոդվածում (1905, թիվ 3–4) հոդվածագիրը հարցի կարևորությունը կապում է քաղաքական իրադարձությունների հետ: Նրա կարծիքով 1905 թ. ուսսական հեղափոխության ժամանակ հայ երիտասարդների ստվար մեծամասնությունը չի ունեցել հոգեկան այն տոկունությունը, որը անհրաժեշտ էր «արիւնայի փօրձութիւնից դուրս գալու եւ կեանքը նոր սկզբունքներով վերանորոգելու համար»: Նա քննադատում է հայկական դպրոցներում տիրող կրթական համակարգը, որը «պատրաստում էր թուլակազմ, շուտ ընկճւող և յուսահատուող սերունդ»:

«Հասկերի» խմբագրությունը, որպես ամսագրի հավելված, «Մանկավարժական գրադարան» ընդհանուր խորագրի տակ հրատարակում էր մանկան հոգեբանությունը և ընտանեկան դաստիարակությունը նվիրված գրքեր (Հ. Վերնիցի «Երեխայի կրթութիւնը մինչեւ վեց տարեկան հասակը», Կ. Ելնիցկու «Սովորութիւններ և նրանց նշանակութիւնն ու կրթութիւնը» և այլն):

1915 թ. պատերազմական իրադարձությունները խմբագրին կանգնեցնում են տպագրական դժվարությունների առջև: Այդ առթիվ նա գրել է. «Չնայած մեր հայրենիքի տագնապներին եւ պատերազմից առաջացած տպագրական դժվարություններին, վարչութիւնս կարողացաւ լրիւ լոյս ընծայել բոլոր խօստացած համարները» (1915, թիվ 6): 1915 թվականին լույս է տեսել «Հասկերի» վեց համար, յուրաքանչյուրը երկու ամիսը մեկ անգամ: Հաջորդ տարում լույս է տեսել ընդամենը երեք համար: 1922 թվականին վերահրատարակվել է «Հասկերը», սակայն լույս է ընծայվել միայն մեկ համար:

«Հասկերը» իր գոյության ամբողջ ընթացքում (1905–1917, 1922) ստեղծել է մանկական ընթերցանության հարուստ շտեմարան՝ հագեցված ժողովրդավարության, մարդասիրության գաղափարներով:

«ՀԱՅԿՈՒՆԻ» (1910–1912)

1910 թ. Մարգվանում լույս է տեսնում «Հայկունի» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը: Հանդեսի հիմնական նպատակն է եղել՝ մշակել գրական ճաշակ հայ պատանիների մեջ և պատրաստել հասարակությանը պիտանի քաղաքացիներին: Ամսագրի համար բնաբան են ծառայել Գյոթեի «Լոյս, աւելի լոյս» խոսքերը: Ամսագիրը խմբագրել է ժամանակի առաջադեմ և բազմակողմանի կրթություն ստացած մտավորականներից մեկը՝ Գագիկ Օզանյանը: Նա ծնվել է 1882 թվականին Շապին-Գարահիսարում: Սկզբում սովորել է տեղի Ս. Փրկչյան դպրոցում, ապա ավարտել է Մարգվանի Անաթոլիա կոլեջը: Զբաղվել է առևտրական գործերով: Հնչակյան այդ գործիչը ձերբակալվել է և մեկուկես տարի անցկացրել Տրապիզոնի բանտում:

1903–1906 թվականներին Գ. Օզանյանը ուսուցիչ է աշխատել ծննդավայրի դպրոցում: Ապա նշանակվել է Շապին-Գարահիսարի Ս. Սահակյան վարժարանի տնօրեն, որտեղ էլ միաժամանակ դասավանդել է հայոց լեզու, քաղաքատնտեսություն, առևտրական գործ առարկաները:

Գագիկ Օզանյանի գրչին են պատկանում բանասիրական, պատմագիտական մի շարք աշխատություններ («Հայապատում», 1912, Մարգվան և այլն): Սպանվել է 1915 թվականի ապրիլին, Սվազում:

«Հայկունի» ամսագիրը հիմնական նպատակ ընդունելով մանուկների և պատանիների ճշմարիտ դաստիարակության կազմակերպումը՝ գրել է. ««Հայկունին» կուսակցական ոչ մէկ յանդամանք ունի: Անոր համար ոչ կուսակցական խտիր կայ, և ոչ ալ խնդիր: Անիկա կը պատկանի մէկ կուսակցութեան միայն՝ «նորահաս երիտասարդներու եւ պատանիներու կուսակցութեան» (1910, թիվ 1):

Ամսագրի խմբագրական կազմի մեջ մտնում էին Պ. Շատմերձյանը, Մ. Վարժապետյանը, Ա. Գնունին, Ն. Ենիճեկյանը, Թ. Ժամկոչյանը, Ա. Գազանճյանը և ուրիշներ:

Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում. Գիտական, Պատմական, Կենսագրական, Հայապատում, Քաղաքացիական, Գեղարուեստական և այլն:

Ամսագիրը կարծում է, որ մարդն իր անձնական ու հասարակական կյանքով պետք է ծառայի ընդհանուրի, ժողովրդի երջանկությանը. «Աշխարհի մեջ գոյութիւն ունեցող ամէն բան, թէ բնական արտադրութիւններ, թէ մարդուն հանճարէն ծնունդ առնող արուեստական կամ գեղարուեստական արտադրութիւններ, եւ թէ մարդկային գանազան կազմակերպութիւններ, պէտք է անսպաժան ձգտին առաջ բերելու երջանկութիւն» (1910, թիվ 3): Եվ քանի որ հասարակական կյանքի նպատակը երջանկության հասնելն է, ուրեմն աշխարհի բոլոր հասարակութիւնները իրենց հավաքական ուժերով ու ծրագրած միջոցներով պետք է ձգտեն դրան՝ «իրենց կոչումին ծառայած ըլլալու համար»: Խմբագրության կարծիքով անցել էին այն ժամանակները, երբ «Համիդ սպանել կուտար հայը, կողոպտել կուտար հայուն տունը, կը բանտարկէր, կը խոշտանգէր եւ հայուհիներու պատիւը կը բռնադատէր...» (1911, թիվ 16–18): Նրանք միամտորեն հավատացել էին երիտթուրքերի սահմանադրության մեջ գրված խոսքերին, նրանց կեղծ խոստումներին: Ամսագիրը հորդորում էր նաև սովորել թուրքերեն լեզուն՝ կառավարական շրջաններում պաշտոններ զբաղելու նպատակով: Ըստ ամսագրի, նախկինում նորահասը ատեց այդ լեզուն, որովհետև այդ լեզվով «բռնապետը հայհոյեց իր սրբութիւնները», որովհետև «դրանով գրուեցան բիւրավոր անմեղներու չարաչար կոտորման պիղծ հրամանները»: Հանդեսի խմբագիր-հրատարակիչները նոր հույսեր էին փայփայում. «Վերածնող հայրենիքը կը սպասէ իր նորահաս ուժերէն, որ նոր գաղթականութեամբ մը, նոր ուսանողական արշաւանքով մը դէպի նոր Աթէնքը, Նոր-Բիւզանդիոնը լեցուին եւ տարիներ յետոյ, ծանօթութիւններով զարգացած՝ վերադառնան, որոնց այնքան պէտք ունի, այնքան կարօտը կը քաշէ» (1911, թիվ 6):

Ամսագրի նպատակներից էր պարբերաբար հայ պատանիներին ծանոթացնել հայ ժողովրդի պատմությանը: Այստեղ տպագրվել է

Գ. Օգանյանի «Հայուն պատմական դերը» աշխատությունը, որը լույս է տեսել նաև առանձին գրքով: Այն պատմական փաստերի լոկ շարադրանք է, այլ հայ ազատամարտիկների պայքարի ջատագույնում՝ ընդգծելով թուրքական բռնապետությունը:

Ամսագիրը էջեր է նվիրել և այն գործիչների կյանքի ու գործունեության լուսաբանմանը, որոնք պաշտպանել են հայկական դատը և «հայոց տառապանքներու պատկերն ուրուագծել են քաղաքակիրթ աշխարհին առջեւ»:

«Հայկունին» իր ժամանակի մանկապատանեկան պարբերականների շարքում առաջիններից էր, որ հայ պատանիներին ծանոթացրեց համիդյան դաժան ռեժիմին և դրա դեմ հայ ըմբոստների մղած հերոսական պայքարին: Դրանով իսկ «Հայկունին» որոշակի գործ կատարեց հայ պատանիների քաղաքական-գաղափարական դաստիարակության ուղղությունը:

Ամսագրում զգալի տեղ է հատկացվել իգական սեռի դաստիարակության հարցերին: «Հայկունին» բաժինը» խորագրի տակ տպագրված հոդվածներում բարձրացվում է այն միտքը, թե «կին մը կրթել՝ սերունդներ պատրաստել է»: Առաջ է քաշվում կնոջ ազատ, անկաշկանդ դաստիարակության պահանջը:

Ամսագրում քննարկվել են նախադպրոցական հասակի երեխաների դաստիարակության հարցերը: Ամսագիրը մանկան երկրորդ օրորոցն է համարում մանկանոցը, ուր արմատավորվում են ապագա քաղաքացու «առողջ նկարագրի հիմունքները»:

«Հայկունին» դեռահասներին ծանոթացրել է հայ գրողների ու հասարակական գործիչների կյանքին ու գործունեությանը, հանդես եկել նրանց գնահատմամբ:

Անչափ բարձր են գնահատված Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործությունները: Նալբանդյանը համարվել է «Հայ ժողովրդի դարաւոր ստրկութեան դէմ պայքարող եւ անոր խոպան սիրտերուն մէջ առաջին անգամ ազատութեան սերմերը ցանողներէն մին բանաստեղծ» (1912, [թիվ 13]):

Ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներն են հնչում մի շարք բանաստեղծություններում: Ամսագիրը գոյատևել է ընդամենը երկու տարի:

«ԲՈՂԵՈՋ» (1911–1914)

1911 թվականին Մարգվանում լույս է տեսնում մանկապատանեկան մեկ այլ պարբերական «Բողբոջ» անունով: Խմբագիրն էր Մամիկոն Վարժապետյանը: Ամսագիրը տարածվում էր Թուրքիայի հայաբնակ գավառներում:

Խմբագիրը մեծ հույսեր էր կապում Թուրքիայում հաստատված սահմանադրական կարգերի հետ: Նրա կարծիքով ստեղծվել էր Հայկական հարցի լուծման պատեհ առիթը և այն պետք էր օգտագործել:

Ամսագրի հիմնական նպատակն էր՝ հոգևոր և մտավոր բավարար սնունդ տալ գավառի պատանիներին և երիտասարդությունը, թափանցել աշխատավոր, ընչազուրկ ժողովրդի գավակներին շրջանները, արթնացնել նրանց մեջ սեր՝ գրի ու գրականություն հանդես: «Անցեալին մէջ,՝ գրված է այնտեղ,՝ մենք՝ գաւառացիքս, ամէն կերպ կաշկանդուած, չէինք կրնար որեւէ գիտակցական լուրջ շարժում մը ստեղծել ու մեր ընդհանուր ռահւիրան էր անկենդան ու փտած կեդրոնը: Ու այսօր քանիսը մասնաւոր չափով կրնանք ազատ շարժիլ, քաջալերենք գաւառի պղտիկները, որոնք վաղը հայ գրականութեան փառքը պիտի կազմէն» (1911, թիվ 4):

Ամսագրի գրեթե բոլոր համարներում տպագրվել են սկսնակ գրողների ստեղծագործությունների մասին հոդվածներ: Խրախուսանքի լավագույն միջոցներից էին համարվում սկսնակների գրական գործերին մամուլի էջերում տեղ տալը, կամ դրանք առանձին գրքով հրատարակելը: Այդ առիթով խմբագիրը պատմում է իր սեփական փորձի մասին: Նա 16 տարեկան հասակում իր առաջին բանաստեղծությունը ներկայացրել էր «Մասիսի» խմբագիր Ա. Արփիարյանին: Վերջինս ոգևորել էր նրան և առաջարկել՝ գրել արձակ և չափածո գործեր «Մասիսում» տպագրելու համար: Մ. Վարժապետյանի ստեղծագործությունների մեծ մասը տպագրվել է «Մասիսում»:

«Բողբոջ» ամսագիրն առաջին հերթին օժանդակել է նրանց, ովքեր ստեղծագործելու շնորհք են ունեցել, բայց տպագրվելու հնարավորություններից զուրկ: Գիտակցելով ամսագրի կարևոր դերն ու նշանակությունը, իրենք՝ պատանիները գրում են. «Այսօր «Բողբոջը» մեր՝ հայ արհեստավոր պատանի դասակարգին առջև կը բանայ ասպարէզ մը, ուր մենք պարտինք մտնել, որպէսզի հայ գրականու-

Թեան մէջ գարգացած երիտասարդներ ըլլանք, իսկ եթէ անտարբեր, պաղ վերաբերում մը ունենանք, դարձեալ պիտի մնանք առաջուայ թերուս արհեստաւոր դասակարգը» (1911, թիւ 1):

«Բողբոջ» ամսագրի հետ մեծ հուշսեր էր կապում Մարգվանում այդ նույն տարիներին լույս տեսնող «Հայկունին»:

Ամսագրի խմբագիրը համոզված էր, որ միայն լուսավոր գաղափարների տարածումը բավական չէր կյանքը վերափոխելու համար, որ ժամանակը պահանջում էր արցունքի փոխարեն «ժպիտի երգը թրթռացնել», քանի որ այդ էր «կեանքի հրամայական պահանջը»: Սկսնակ բանաստեղծին խմբագիրը պատասխանել է հետևյալ քառյակով.

«Թէ ես ըլլայի երիտասարդ քեզ նման,

Փոխան լացի, կը գոռայի՝ Մայր երգէ՛

Հայ քաջ տղուն ռազմի երգը աննման,

Ես չեմ վախնար մարտէ, մահէ ու վերքէ» (1911, թիւ 8):

Ամսագրի էջերում գովերգվել է Սասունի ազատագրական պայքարը («Սասուն», «Ազատորդի ուսանողական միութեան» քայլերգը, «Հայուհիին աղօթքը»), և տպագրվել են ազատաշունչ ոգով գրված այլ բանաստեղծություններ:

«Բողբոջ» ամսագիրն անդրադարձել է նաև դրամատիքական աշխարհի արատավոր երևույթներին, ցույց տվել մարդկային փոհահարաբերություններում տեղ գտած հասարկության, փառամոլության փնասաբեր հետևանքները:

Սկսնակ գրողներին մեծ տեղ տալու համար ամսագիրը երբեմն էլ քննադատվել է մի շարք մտավորականների կողմից: «Յառաջի» 1911 թ. թիւ 3-ում Մկրտիչ Պարսամյանի տպագրած քննադատական հոդվածին Մ. Վարժապետյանը պատասխանել է Վ. Հյուսիսի հետևյալ խոսքերով. «Նուիրական է ինձի համար ամէն նոր սկսնակ բանաստեղծ, որչափ ալ փոքր ըլլայ իր տեղը մատենագրութեան մէջ, միշտ մեկուսի պիտի քաշուիմ ճանբայ տալու նորեկ բանաստեղծի մը» (1912, թիւ 3):

«Բողբոջը», որ գոյատևեց ընդամենը երեք տարի, կարողացավ իր շուրջը համախմբել շնորհալի պատանիների, որոնք հետագայում դարձան վիպասաններ, բանաստեղծներ հասարակական գործիչներ և իրենց տեղը գրավեցին գրականության և կյանքի այլ բնագավառներում:

«ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶ» (1911–1914)

Անցյալի հայ մանկապատանեկան մամուլի էջերում առանձին բաժիններ հատկացվել են մատաղ սերնդի ֆիզիկական դաստիարակության հարցերին: Սակայն դրանք այն նշանակություն ու ազդեցությունը չեն ունեցել, ինչ ֆիզիկական դաստիարակությունը նվիրված առանձին մասնագիտական պարբերականները:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի անկումից հետո, սահմանադրական կարգերում, լիիրավ ազատություն վայելելու ակնկալություններով հայ մտավորականները մեծ ոգևորություն կրկին ձեռնամուխ եղան ինչպես հոգևոր ու մտավոր, այնպես էլ ֆիզիկական դաստիարակության կազմակերպման գործին: Նրանցից մասնագիտական կրթություն ստացած Շավարշ Քրիսյանը 1911 թվականին, Կ. Պոլսում լույս ընծայեց ամսագիրը:

Շավարշ Քրիսյանը ծնվել է 1886 թ., Կ. Պոլսում: Սովորել է տեղի Մաքրուհյան, Ամերիկյան, Տերտերյան վարժարաններում, ավարտել Ռոբերտ քոլեջը: 1906 թ. տեղափոխվել է Փարիզ և հաճախել մարմնամարզական վարժարանը (Լիսե ժանսոն): Այնուհետև երկուսուկես տարի սովորել է Լոնդոնի Սանտովի մարմնամարզական վարժարանում: Մարմնամարզի ուսուցչի վկայականով նա վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ նա մարմնամարզություն է դասավանդել զանազան դպրոցներում, կազմակերպել է մասնավոր ուսումնարաններ, մարմնամարզական ակումբներ, ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ արվարձաններում:

Շ. Քրիսյանը մանկավարժ Հ. Հինդլյանի հետ միասին հրատարակել է «Պոյ սկաուտը և իր կյանքին նպատակը» գրքուկը:

Ընտրելով հրապարակախոսությունը՝ նա, ինչպես ինքն է խոստովանել, հետապնդել է հետևյալ նպատակը. «Իր ազգակիցներուն ու հայրենակիցներուն տալու առողջութիւն, ոյժ եւ այդ երկուքին միացումէն բխող երջանկութիւնը»: Պարբերականը առաջին համարում գրում է. «Մեր նպատակը պիտի ըլլայ մարդ պատրաստել, եւ մարդեր են, որ մեզի կը պակսին» (1914, թիվ 1):

1912 թվականից ամսագիրը դառնում է շաբաթաթերթ և ավելացվում են Մանկավարժական, Առողջապահական-բնախօսական, Կանանց, Հայ պոյ-սկաուտներ բաժինները: Մատաղ սերնդի դաս-

տիրարակութեան շուրջ հոգւածներով հանդես է եկել Հ. Հինգէլյանը: Նա իր մի շարք հոգւածներում քննարկել է հոգու և մարմնի ներդաշնակութեան հարցերը:

Ամսագրում առաջարկվում է լուրջ բարեփոխութիւններ մտցնել ուսումնական ծրագրերում, «զայն պատշաճեցնել ներկայ կեանքի պահանջներուն եւ իրականութեան, ինչպէս նաեւ զայն ազդակ մը ընել ազգային վերածնութեան, գիտնալով, որ ամէն բան նախապէս կախուած է կրթական վերածնունդէ մը»: Առաջարկվում է նաեւ ազգային դպրոցների ծրագրերում մտցնել «Երկրագործութիւն» առարկան, քանի որ այն «հիանալի մարզանք է» աշակերտութեան համար: Որպէս լավագույն օրինակ, վկայաբերվում է արեւմտաեվրոպական դարգացած երկրներում կիրառվող փորձը: «Ֆիզիքական կրթութիւնը հունգարական վարժարաններուն մէջ» հոգւածը ծանոթացնում է գիմնազիաներում և գյուղական երկրորդական վարժարաններում մարմնամարզութեան դասավանդման նոր մեթոդին, զենքի գործածութեան ձևերին: Այդ տարիներին թուրքահայ երիտասարդութեան համար գինվորագրութեան կարգը, որ ընդունված էր սահմանադրութեամբ, խրախուսվում էր ամսագրի կողմից և առաջարկվում էր դպրոցական ծրագրերում պարտադիր դարձնել «զինուորական տարրական շարժութեան վարժութիւնները»: Ահա թե ինչու ամսագիրը տպագրում է օսմանյան կառավարութեան պատերազմական նախարարի կողք՝ միաժամանակ ցույց տալով այն վարժութիւնների կատարման ձևերը, որ պետք է սովորելին աշակերտները մինչև զորակոչվելը: «Ազատամարտից» արտատպվել է այն խմբագրականը, որտեղ առաջարկվում է կազմել առանձին ծրագիր և այդ ծրագրով հայկական բոլոր վարժարաններում մտցնել սպորտի դասընթացը՝ ապագա հայ սերունդը «աւելի կայտառ, աւելի դիմացկուն եւ աւելի նախաձեռնող սերունդի մը վերածելու համար»: Ամսագրի էջերում կոչ էր արվում բոլոր թաղերի, գավառների, քաղաքների երիտասարդութեանը՝ խմբվել ու հիմնել մարմնամարզական ակումբներ և մրցումների ու սպորտային խաղերի միջոցով պատրաստել առողջ սերունդ, ցույց տալ մարզկութեանը, որ «թէ հայ ծնած դնդերն ու արիւնը տոկուն ու ազնիւ տեսակէ են, իսկ իր մինչեւ հիմայ միջազգային ու տեղական մրցումներու չմասնակցելուն պատճառն ալ՝ ոչ թէ իր մկաններուն ու իր արիւնին այլասե-

րած ըլլալն էր, այլ այդ տեսակ մրցումներու գոյութեան անգիտանալն ու անոնց պատրաստուած չըլլալը» (1911, թիւ 1):

Ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գավառի երիտասարդութեանը մարմնամարզական ակումբների շուրջ համախմբելու մասին առաջին լուրջ հոգիածը պատկանում է Ռոբերտ քոլեջի սան Վահրամ Փափազյանի գրչին: Խանդավառ պատանին հայտնում է, թե սիրում է սպորտը, նրա մեջ տեսնում ավելի հեռահար նպատակներ՝ ազգի գոյութեան ու պահպանման երաշխիքը, երիտասարդութեան ուժերը ազգօգուտ գործերի շուրջ կենտրոնացնելու լավագույն միջոցներից մեկը: Մարզական ակումբները կանջատեին երիտասարդներին այն միջավայրից, ուր նրանք «ժամանակին կսպանէին թուղթ կամ նարտ խաղալով ու գիշերը երթալիք տեղերնին որոշելով կամ առջի գիշեր գացած տեղերնին նկարագրելով» (1911, թիւ 2): Այս հոգիածը կարճ ժամանակում իր արձագանքն է գտնում Կ. Պոլսի հայութեան մեջ: Առաջինը գործի են անցնում Գուրու-Չեչմեի հայ երիտասարդները, որոնք կազմում են մարմնամարզական ակումբ: Նրանց հետևում են գավառների երիտասարդները և կազմում առանձին մարմնամարզական խմբակներ: Կ. Պոլսում սկսում են գործել «Արշալոյս», «Կոնստոյ», «Որբանոց», «Սասուն», «Արտավազ», «Վարազ», «Տորք» ակումբները, ստեղծվում է հայկական ֆուտբոլի խումբը:

«Մարմնամարզի» անմիջական նախաձեռնութեամբ կազմակերպվում են հայկական առաջին օլիմպիական խաղերը: Օլիմպիականը բոլորովին նոր ու արտակարգ իրողութիւն էր հայ երիտասարդութեան համար: Եվ ցավալի էր, որ նման նշանակալից երևույթն արձագանք չի գտնում ժամանակի պարբերական մամուլի էջերում: Այս առթիւ «Մարմնամարզի» հանգիմանանքը տեղին է. «...դրամի՞ մը կը սպասեք քաջալերելու, շոյելու, շողմեցնու համար այս գործը: Իսկ եթէ ասոր չեք սպասէր, հապայ ի՞նչ է ձեր լռութիւնը, ձեր պապանձումը: Երբ ազգին բոլոր ցաւերուն վրայ կոկորդիլոսի արցունք կը թափեք, երբ նոյնիսկ հեռաւոր Եւրոպայի էն ետին եղելութիւններուն վրայ էջեր կը լեցնեք, երբ օրուան զգուշելի ոճիր մը ձեր թերթերուն մէջ իր սիւնակները կունենա, ինչո՞ւ կը դեղելիք տեղ տալու այս շարժումին, հայ մարմնակրթարանի շարժումին: Այս շարժումը, կուսակցութեան մը չի պատկանիր, մի վախճաք, դուք որ ամէն տեղ, ամէն ըրաքէ, կուսակցութեանց ուրուականովը կը հալա-

ծուլիք, այս շարժումը համազգային է՝ աղային, էֆենտիին, արհեստաւորին ու լրագրատէրին տղուն համար է հաւասարապէս» (1912, թիվ 12): Կ. Պոլսում հայկական օլիմպիական խաղերը դարձան ժողովրդական, կազմակերպվեցին երկրորդ, երրորդ և չորրորդ օլիմպիականները:

Հայկական օլիմպիական խաղերի նկատմամբ իր համակրանքն է արտահայտել նաև մեծ երգահան Կոմիտասը: Ներկա լինելով օլիմպիական երրորդ մրցախաղին՝ նա հանդես է եկել «Ազգային գոյութեան պայքարին մէջ երիտասարդութեան կատարելիք դերի մասին» ճառով, ապա մարմնամարզիկներից յուրաքանչյուրին հանձնել մրցանակներ (1913, թիվ 12):

Օլիմպիական խաղերը «արտաքին ոտնձգութիւններից, սնափառական յետապնդումներից» զերծ պահելու համար 1911 թ. ամսաթերթի խմբագիր Շ. Քրիսյանի նախաձեռնութեամբ և նրա գաղափարներին համակիր անձների օժանդակութեամբ կազմակերպվում է Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միութիւնը: Միութեան նպատակների մասին հրապարակված շրջաբերականում գրված է. «Պիտի ըլլայ հաւաքում մը՝ ուր հայ մարմինին եւ հայ միտքին աշխատաւորները ձեռք ձեռքի տուած՝ պիտի ճշդէն բոլոր այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են մեր ներկայ թմրած ու թուլամորթ սերունդին տեղ՝ վաղուան առողջ ու կայտառ սերունդը ստեղծելու համար» (1912, թիվ 12): Այդ նույն թվականին ստեղծվում է նաև հայ սկաուտների կազմակերպութիւնը:

Հայ սկաուտների շարքերը ընդունվում էին 12 տարեկանից բարձր տարիք ունեցող դպրոցական պատանիները, իսկ Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միութեանը կարող էին անդամագրվել ավելի մեծերը: Հայ սկաուտները համարվում էին Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միութեան ապագա անդամներ:

Այդ տարիներին Կ. Պոլսում գոյութիւն չուներին առանձին վարժարաններ, որոնք գործնական դասաժամերով կարողանային օժանդակել սաների ֆիզիկական դաստիարակութեան գործին: «Մարմնամարզն» իր էջերում ստեղծում է «Մարմնամարզական դասընթացներ» բաժինը, որը բաղկացած էր և՛ տեսական, և՛ գործնական մասերից: Տեսական մասում մեկնաբանվում էին ֆիզիկոլոգիայի և սպորտի գիտական սկզբունքները, իսկ գործնական մասում ցույց էին տրվում

մարմնամարդական վարժությունների կատարման ձևերը՝ տղաների և աղջիկների համար: Պարտավորեցնելով աղջիկներին՝ պատկերված (նկարներով) բոլոր վարժությունները, ամսագիրը գրում է. «Պիտի ունենանք առողջ, գեղեցիկ, պարտաճանաչ հայ կնիք, որոնք հակառակ անցեալին մէջ իբր անարգանք նկատուած հայու կնիկի անունով որոշուելուն, չպիտի կարմրին, այլ հպարտ ժպտով մը ուրախանան, որովհետեւ նոյն բառին հին իմաստովը չպիտի նկատուին ու բնորոշուին» (1911, թիվ 2):

Հատկանշական է, որ ամսագրում ֆիզիկական դաստիարակութեան հարցերը քննարկվում են բարոյական դաստիարակութեան խնդիրների հետ շաղկապված: Վարժարանները, մանկավարժական ակումբները, ըստ ամսագրի, կոչված էին պատրաստելու մի սերունդ, որը «խանդավառութեամբ կարողանար միշտ անհատականը զոհել հանրայինին, անձը զոհել սկզբունքին»: «Եղբայրակցիւն, գրված է ամսագրում, այս պէտք է ըլլայ նոր հայ սերունդին կարգախօսը, ու այդ զգացումին տարածման համար կը տրամադրենք մեր թերթի սիւնակները և ամէն տեսակ օժանդակութիւն» (1914, թիվ 1):

Խոսքը ուղղվում ծնողներին՝ ամսագիրը հորդորում է նրանց՝ հետո մնալ ոգելից խմբիքներից, թողնել բոլոր մոլի հատկությունները, ձգտել դեպի լավը, բարձրը, գեղեցիկը, սիրել սպորտը, դաշտային խաղերը, զվարճությունները: «Մենք համոզուած ենք, գրված է ամսագրում, որ ֆիզիքական լաւ, մէթոդիկ ու յարատեւ դաստիարակութեան մը շնորհիւ, այլասերուած ամբողջ ազգ մը կրնայ վերածնիլ, վերաստեղծուիլ եւ դառնալ ուժեղ ու կորովի» (1914, թիվ 1):

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

«ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ» (1906–1907)

Ռուսական առաջին հեղափոխութեան տարիներին ազդարարվել է հայ մամուլի ծնունդը ռուսական այնպիսի հայաշատ քաղաքում, որպիսին էր Նոր-Նախիջևանը:

Այստեղ մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսել «Նոր կեանք» (1906–1907), «Մեր ձայնը» (1907–1909), «Լույս» (1910–1914), «Գրիչ» (1912–1914), «Գաղութ» (1914–1916) և այլ պարբերականներ:

Աշխատավորութեան բարձրագոյն կայանքի ստեղծման հեռանկարներ ակնկալելով հեղափոխական շարժումներից՝ Նոր-Նախիջևանում համախմբված լուսամիտ երիտասարդներ Գրիգոր Անուփյանը, Հակոբ Տեր-Մանվելյանը, Հովհաննես Ղարաբոյունյանը, Գրիգոր Բեգելյանը 1906 թ. ձեռնամուխ են եղել «Նոր կեանք» շաբաթաթերթի հրատարակմանը: Հասարակական և քաղաքական այդ շաբաթաթերթի պատասխանատու խմբագիրներն էին Գրիգոր Անուփյանը, Հակոբ Տեր-Մանվելյանը, Հովհաննես Ղարաբոյունյանը, հրատարակիչն էր Գր. Բեգելյանը:

Առաջին տարվա առաջին իսկ համարում հայտարարված է. ««Նոր կեանք» ունի առաջադէմ ուղղութիւն և որևէ կուսակցութեան չի պատկանում»:

Թերթը լույս է տեսել շաբաթը մեկ անգամ՝ կիրակի օրերը: Աշխատակցել են Մ. Բերբերյանը, Օ. Անուփյանը, Ս. Բաբիյանը, Գ. Զուբարը և ուրիշներ: Թերթին թղթակցել է նաև Ալ. Մյասնիկյանը:

Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում. Առաջնորդող, Ժամանակակից հարցեր, Տեղական կեանք, Գրական բաժին, Արտասահմանեան կեանք, Քրոնիկոն, Մամուլ, Թատրոն և գեղարուեստ, Շաբաթուայ լուրեր, Գրախօսական և այլն:

«Նոր կեանքն» անդրադարձել է երկրի ծայրամասերում բռնկված հեղափոխական շարժումներին, դրանց դրդապատճառներին: Թերթի կարծիքով՝ հեղափոխական այդ ելույթները՝ ուղղված «կեանքի վնասակար արտայայտութիւնների դէմ», հանդիսանում են տնտեսական և հասարակական կայանքի ռամկավարացման դործընթաց, որը ճանապարհ է հարթելու կապիտալի դեմ ուղղված կռիվի վերջնական հաղթանակի համար: Թերթը նշում է միաժամանակ, որ 1905 թ. մանիֆեստով և Պետական դումայի հրավիրումով դրությունն ամենևին էլ չի փոխվել, և որ անհրաժեշտ է շարունակել պայքարը, հասցնելով այն վերջնական հաղթանակի:

«Նոր կեանք» թերթում ռուսական բուրժուա-դեմոկրատական առաջին հեղափոխությունը համարվել է նշանավոր իրադարձություն ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ նաև այլ երկրների ժողովուրդների համար: Ըստ թերթի, ռուսական առաջին հեղափոխությունն Արևելքում դեմոկրատական շարժումների ծավալման խթան է հանդիսացել: Հեղափոխական պայքարի արդյունքներից մեկը համարելով

Պետական դուման՝ ժողովրդական ներկայացուցչական օրգանը, թերթը գրել է. «այդ ակտով ժողովրդապետութեան շէնքի հիմքը դրուեց, և վաղ, թէ ուշ, մենք ականատես պիտի լինենք ռամկավարական կարգերի իրականացմանը» (1906, թիվ 18):

Հեղափոխութեան օրերին ըմբոստ տրամադրութիւնները համակել էին նաև Նոր-Նախիջևանի դպրոցականներին: Հայտնի են թեմական դպրոցի աշակերտների ելույթները, որոնց արձագանքել է թերթը: Աշակերտ Գ. Պողոսյանը դպրոցականներից մեկի մահվան կապակցութեամբ արտասանած իր ճառում քննադատական խոսք է ասել դպրոցում տիրող ոստիկանական կարգ ու կանոնի հասցեին, որի համար էլ հեռացվել է դպրոցից: Այդ հեռացումը առիթ է հանդիսացել դպրոցում տիրող կամայականութիւնների դեմ ուղղված աշակերտական բողոք-ցույցերի: Դպրոցի ղեկավարութիւնը ցույցերի կազմակերպիչների նկատմամբ կիրառել է պատժի խիստ միջոցներ, վտարել է բոլորին դպրոցից: Նման դատան վերաբերմունքը առաջացրել է թերթի գայրույթը:

Թերթում բողոքի իր ձայնն է բարձրացրել Ալ. Մյասնիկյանը՝ «Վերջապէս խօսեցին» առաջնորդող հոդվածում (1906, թիվ 26): Նա ընդհանրացնելով եղելութիւնը, այն կապելով համաժողովրդական շարժմանը գրել է. «Այն շարժումը, որ այսօր տեղի է ունենում մեր աչքերի առաջ, ամէն մի քար ու փայտ փշրելով առաջ կընթանայ»:

Նրա համոզմամբ՝ այդ շարժումն էր, որ «պատուելու էր խաւարը», «լուսաւորելու և ջերմացնելու էր» ժողովուրդներին:

Ցարական ինքնակալական կարգերի քննադատութեամբ հանդես է եկել Մ. Բերբերյանը «Յիշատակարան» հոդվածաշարով (1906, թիվ 5–10), որը նվիրել է հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանի հիշատակին, այն մարդու, ինչպես հեղինակն է գրել. «որի անունը պիտի մտաբերի ամէն մի ընթերցող «Յիշատակարան» խոսքը կարդալիս» (1906, թիվ 5): Այս հոդվածաշարում հեղափոխութեանը նախապատրաստվելու կոչն է արվում: Բարձր է գնահատվել Մ. Նալբանդյանը՝ հեղինակի արտահայտութեամբ, հայ առաջին սոցիալիստը:

Հոդվածաշարում Մ. Բերբերյանն անդրադարձել է նաև թուրքահայ կյանքին, հայկական կոտորածներին, կոչ անելով հայ երիտասարդութեանը՝ նյութական և բարոյական օգնութիւն ցույց տալ եղբայրներին:

Թերթում մեծ տեղ են տրվել նաև հայ-ադրբեջանական կոտորածներին, ազգամիջյան կռիվներին նվիրված հոդվածներին: «Վտանգաւոր խաղ» առաջնորդողում (1906, թիվ 5) և այլ նյութերում թերթը մեղադրել է ցարական կառավարութանը՝ ազգամիջյան կռիվների հրահրման մեջ և նշել, որ «նա կռվեցնում է հային և թուրքին, հուսալով ազատարար շարժման առաջն առնել Կովկասում: Սակայն շարժումն օրեցօր ավելի է ծավալվում» (1906, թիվ 5): Թերթի կարծիքով, այդ խռովությունները կովկասահայերին կամա, թե ակամա ստիպել են դիմելու պաշտպանութան և ինքնապաշտպանութան՝ զենքի ուժով: Հարուստ է «Նոր կեանքի» դրական բաժինը: Տպագրվել են Շ. Կուրդինյանի, Վ. Տերյանի, Օ. Անուփյանի, Հ. Մալխասյանի, Ս. Բաբյանի և ուրիշների գործերը:

Թերթում ուշադրության են արժանի Շիլլերի, Նադսոնի, Գլեբովի ստեղծագործություններից արված թարգմանությունները:

Կարելի է եզրակացնել, որ «Նոր կեանք» շաբաթաթերթը իր գործունեութան ամբողջ ընթացքում լուսաբանել է ժամանակի քաղաքական, հասարակական կյանքի կարևոր իրադարձություններն արմատական դեմոկրատիզմի դիրքերից:

«ՄԵՐ ԶԱՅՆԸ» (1907–1909)

«Մեր ձայնը» հասարակական, դրական և քաղաքական օրաթերթը լույս է տեսել 1907–1909 թթ. Նոր-Նախիջևանում: Այն չի հարել քաղաքական որևէ կուսակցության այլ, ինչպես թերթում է գրված՝ ելնելով ազգային առաջադեմ դեմոկրատական ուղղության սկզբունքներից, նպատակ է ունեցել ծառայել իր ազգի՝ Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հատվածի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, կրթական, կուլտուրական, իրավական կյանքի բարեփոխման գործին:

Թերթի խմբագիրն ու հրատարակիչն է եղել գրող, բանասեր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Հովհաննես Մալխասյանը: Նա ծնվել է Ախալքալաքի շրջանի Սուլդա գյուղում, 1866 թ.: 1885 թ. էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո, ուսուցիչ է աշխատել Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի հայկական

դպրոցներում: Միաժամանակ ունենալով գրական հակումներ, պատմվածքներով հանդես է եկել «Մշակում», «Նոր-դարում» և այլ պարբերականներում: Առանձին գրքերով լույս է ընծայել «Եթում» վիպակը (1895), «Հորոտ-մորոտ» ժողովածուի Ա (1898), Բ (1901) հատորները, «Հայ գեղջուկի ալբոմը» (երկու պրակ): Նա գրել է նաև դրամաներ:

Նար-Դոսի հետ կազմել ու հրատարակել է «Գիր և կեանք» դասագիրքը (Թիֆլիս, 1911): Նրա գրչին են պատկանում «Յովհաննէս Յովհաննիսեան», «Հայ թատրոնի պատմութիւնը», «Թուական տաղաչափութիւն» ձեռագիր աշխատությունները:

Հ. Մալխասյանը մահացել է 1931 թվականին:

Յուրովի ըմբռնելով ռուսական բուրժուա-դեմոկրատական առաջին հեղափոխության ընթացքն ու վախճանը՝ ժողովրդի սոցիալական, քաղաքական կյանքի ազատության իրականացումը խմբագիրը տեսել է տնտեսական-մշակութային կյանքի խաղաղ զարգացման մեջ: Նույն ճանապարհն առաջադրվել է և արևմտահայերի համար: Նրա կարծիքով՝ Թուրքիայում սուլթանական կարգերի տապալումը, քրիստոնյա, թե մահմեդական ժողովուրդների ազատագրումը կարող է իրականացվել «... միմիայն կուլտուրական խաղաղ գործունեութեամբ, ժողովրդի զարգացմամբ» (1908, թիվ 41):

«Մեր ձայնը» լույս է տեսել շաբաթը երեք անգամ: Պարբերականի շուրջ համախմբված են եղել Մ. Բերբերյանը, Գ. Ենգիբարյանը, Խ. Կանյանը, Էմ. քահ. Նազարյանը, Ս. Մանգինյանը, Մ. Աբեղյանը, Գ. Չուբարը, Վ. Չուբարյանը, Ե. Շահազիզը, Գ. Չորեքչյանը, Զավախեցին (Ղ. Տեր-Գրիգորյանը) և ուրիշներ:

Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում Հայոց կեանք, Ռուսաց կեանք, Օտար կեանք, Կովկաս, Մամուլ, Մեր թղթակիցները, Թատրոն և գեղարուեստ և այլն:

«Մեր ձայն» անդրադարձել է հայ ժողովրդի անցյալի պատմությանը, եվրոպական մեծ տերությունների և Ռուսաստանի դեմ փանազիտության հարցերին:

Թերթի հոգվածների զգալի մասը նվիրվել է արևմտահայ կյանքին: Թերթի տեսաբաններից Գ. Ենգիբարյանը «Որ՞նչ պէտք է լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը» հոդվածում (1908, թիվ 95) զարգացրել է այն միտքը, թե հայը, որ դարեր շարունակ պայքարել ու

չի կարողացել հասնել պետական անկախության, պետք է սահմանադրական թուրքիայում բռնի խաղաղ, կուլտուրական կյանքի առաջընթացի ճանապարհը: Մ. Բերբերյանը «Ազգային քաղաքականութիւն» հոդվածում (1908, թիվ 96), պաշտպանելով գրեթե նույն տեսակետը, հանգել է այն եզրակացության, թե խաղաղ առաջադիմության հետ միաժամանակ հայը օրինական ճանապարհով պետք է կարողանա ձեռք բերել քաղաքական ավելի լայն իրավունքներ, «առանց որևէ անջատական միտումներ ունենալու և քաղաքական կատարեալ անկախ (սուվերեն) պետութիւն կազմելու երազներով տարուելու»: Ինչպես հոգվածագիրները, այնպես էլ թերթը, ելնելով ժամանակի քաղաքական խառնակ իրադարձություններից, հայ ազգի քաղաքական ծրագրի իրագործման համար պահանջել են գործել զգուշորեն և հանդես գալ չափավոր պահանջներով: Իհարկե, նրանք ամենևին էլ հույսեր չեն կապել օսմանյան սահմանադրության հետ: Ընդհակառակը, այն համարել են հերթական խաղ՝ գրելով. «Ինչպէս հաւատալ, թէ դա այն կայծը չէ, որից առաջ պիտի գա մի սարսափելի հրդեհ, որի դժոխային հեռանկարը ամենևին չի հեռանում մեր աչքից» (1908, թիվ 127):

Թերթի համոզմամբ՝ հաջողության հասնելու համար հայ ժողովուրդը պետք է համախմբվի ոչ թե առանձին կուսակցական կազմակերպությունների կամ խմբակցական միությունների, այլ համագլխային միություն շուրջ:

«Մեր ձայնի» համոզմամբ՝ վաղ, թե ուշ թուրքիայում բռնապետական կարգերը, որ հավիտենական չէին, կարող էին տեղի տալ ժամանակի պահանջներին և կործանվել բնականոն ճանապարհով, այլ ոչ թե հեղափոխական պայքարով:

Ըստ թերթի՝ «Կուլտուրական, դանդաղ, բայց հաստատուն ուղին է միայն, որ ազատութեան կարող է հասցնել» (1908, թիվ 43): Եվ այդ ուղին հաղթահարելու համար ազգը պետք է առաջնորդվի որոշակի քաղաքականությամբ թե՛ սոցիալ-տնտեսական, թե՛ կուլտուր-կրթական հարցերում:

Տնտեսական կյանքում հարցերի հարցը համարելով հողային հարցը՝ թերթը բազմաթիվ հոգվածներում քննարկել է տարբեր կուսակցությունների տեսակետները, կոչ արել անցնել հողի համայնատիրական սեփականության տարբեր ձևերի (արտելներ, ընկերակ-

ցուծյուններ, կոոպերացիաներ և այլն) կազմակերպմանը: Թերթը ժամանակի դեմոկրատ մտածողներ Ա. Աթանասյանի և մյուսների նման պաշտպանել է ռուս տրուդովիկների ազգային ծրագիրը, որի համաձայն, հողը պետք է տրվեր գյուղացիական համայնքներին և գյուղացիներին՝ հողօգտագործման հավասար իրավունքներով:

«Մեր ձայն» անդրադարձել է նաև կրթության և դաստիարակության հարցերին: Բարձրացրել է դպրոցական ծրագրերի բարեփոխման, հայոց լեզվի դասավանդման, ուսուցիչների և դպրոցների ղեկավարների վերապատրաստման, օրիորդաց վարժարանների հիմնադրման, թատրոնի, դերասանական խմբերի կազմակերպման, մասնագիտական համալսարանների հիմնադրման վերաբերյալ հարցեր:

Մանկավարժական հոգվածներով հանդես են եկել Ս. Մանգինյանը, Ջավադբեգ-Բալուղյանը, Մ. Բարխուդարյանը, Ջավախեցին, Հ. Թումանյանը և ուրիշներ: Բարձրացվել են դպրոցը տեղի հայ հասարակության զարգացման պահանջների համեմատ վերակառուցելու խնդիրներ: «Վարժուհիներ պատրաստելու համար օրիորդաց միջնակարգ դպրոց» հոգվածում (1908, թիվ 52) առաջարկվել է Նոր-Նախիջևանի օրիորդաց վարժարանը դարձնել հինգդասյա, ավելացնելով մեկ մասնագիտական դասարան՝ հայերենի ուսուցչուհիներ պատրաստելու համար:

Առանձնահատուկ տեղ է տրվել հայեցի դաստիարակության խնդրին: Նման դաստիարակության գործում կարևորությունը տրվել է մայրերին:

Թերթը հանդես է եկել Նոր-Նախիջևանի բարբառի պահպանման պահանջով: «Հայ ենք՝ պիտի հայերէն խօսենք: Ինչու՞ չխօսենք Նախիջևանի լեզուով, դա էլ հայերէն է, Ռ. Պատկանեանը գրել է այդ բարբառով» (1908, թիվ 19):

Հարուստ է «Նոր ձայնի» գրական բաժինը: Շ. Կուրդինյանի «Վայ ձեզ, վախկոտներ» (1907, թիվ 12), «Հոգ է՞ մեռնեմ» (1907, թիվ 8) և այլ բանաստեղծություններ ազատասիրական տրամադրություններով են համակել ընթերցողին, ոգեկոչել նրան հեղափոխական պայքարի:

«Մեր ձայն» իր ընթերցողներին ծանոթացրել է հայ գրողների (Արփ. Արփիարյան, Հովհ. Հովհաննիսյան, Պ. Պոռչյան, Ս. Շահազիզ և ուրիշներ) կյանքին և գործունեությանը: Թարգմանաբար՝ Թերթը

տպագրել է Լ. Տոլստոյի, Մ. Գորկու, Գ. Մուպասանի և մյուսների ստեղծագործությունները:

Նոր-Նախիջևանում լույս տեսած «Մեր ձայնը» թերթը ժամանակին կատարել է կարևոր դեր հայ գաղթօջախի լուսավորական կյանքի զարգացման գործում: Այն երկար չի գոյատևել: Նյութական սուղ միջոցները խմբագրին ստիպել են 1909 թ. ընդմիջտ փակել թերթը:

Նոր-Նախիջևանում լույս տեսած պարբերականների թվին են պատկանում նաև «Լոյս» (1910–1914), «Գրիչ» (1912–1914) շաբաթաթերթերը, որոնք ունեցել են հիմնականում գրական–հասարակական ուղղություն:

«ԼՐԱԲԵՐ» (1908–1909)

Ռուսաստանի հայաշատ Աստրախան քաղաքում արևելահայ առաջին պարբերականի՝ «Արեւելեան ծանուցմունք» շաբաթաթերթի հիմնադրումից (1816) մոտ մեկ դար անց՝ լույս է տեսել «Լրաբեր» քաղաքական, հասարակական ու տնտեսական շաբաթաթերթը:

«Լրաբերը» խմբագրել և հրատարակել է Կարապետ Խաչատրյանը: Խմբագրական աշխատանքների գործուն մասնակիցը և թերթի գաղափարական ուղղություն տվողը եղել է դեմոկրատական հայացքների տեր մտավորական, գրող, հասարակական գործիչ Գևորգ քաջ. Մկրտումյանը (1863, Ղզլար – 1915, Ալեքսանդրապոլ):

«Լրաբերի» հիմնական նպատակն է եղել ժամանակի հասարակական, քաղաքական կյանքի պահանջներից ելնելով՝ քննարկել Աստրախանի հայությունը հուզող կենսական խնդիրները: ««Լրաբերի» նպատակն է,– գրված է թերթում,– միշտ թարմ պահել հայ հասարակությունը, առաջնորդել նրան դեպի մտաւոր աշխատանք եւ թոյլ չտալ, որ մասսայի շահերը կուլ գնան փոքրամասնութեան կամայականութիւններին» (1908, թիվ 1):

Թերթին աշխատակցել են հեղափոխական գործիչներ Ա. Խուսիսյանը (Զանգազար), Հ. Բժշկյանը (Բանվոր Հայկ), Հ. Սոլովյանը (Վորքման), Մ. Բագրատունին և ուրիշներ:

Տեղական կյանքի հարցերը քննարկվել են «Մեր հիմնարկությունների շուրջ» ընդհանուր խորագրի տակ զետեղված հոդվածներում: Բարձրացվել են հայկական ուսումնարանների բարեկարգման, աշխատանոցների և կանանց բարեգործական ընկերությունների ու ազգօգուտ այլ կազմակերպությունների ստեղծման հարցերը: Քննադատվել է Կովկասի փոխարքայի դիվանին կից գործող մասնաժողովի ընդունած հայ լուսավորչական եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների կանոնադրությունը, ըստ որի, սահմանափակումներ էին մտցվում հայկական դպրոցների ուսումնա-դաստիարակչական ծրագրերում:

Թերթը բարձր է գնահատել Աստրախանի հայոց Աղաբաբյան ուսումնարանի դերը աստրախանահայություն մշակութային կյանքում և հանդես է եկել ուսումնարանը պրոգրմնագիտյի վերափոխելու պահանջով:

«Լրաբերի» քաղաքական թեմաներով գրված հրապարակախոսական հոդվածներում հասարակական կյանքը առաջ մղող ուժը համարվել է բանվոր դասակարգը: «Արտաքին տեսութիւն» բաժնի նյութերը լուրեր են հաղորդել այլ երկրներում տիրող հասարակական, քաղաքական իրավիճակի մասին: Թերթը քննադատաբար է անդրադարձել երիտթուրքերի վարած քաղաքականությանը՝ գրելով. «... նրանք արեցին եւ անում են այն, ինչ որ պահանջում էին իրենց դասակարգի և ազգայնական շահերը...» (1908, թիվ 26):

Թերթում գրաքննադատական հոդվածներով հանդես է եկել Գ. քաջ. Մկրտումյանը: Նա Տ. Նազարյանի «Աղբյուր» մանկապատանեկան ամսագրի հոբելյանի առթիվ տպագրած իր ողջունի խոսքում նշել է. «Միայնուհի չենք լինի, եթէ չհշտենք, որ Տ. Նազարեանն էր մէկը այն ռահվիրաներից, որ մեր մանկական գրականութեան հիմքը դրեց եւ զարգացրեց» (1908, թիվ 34):

Թերթը Լ. Տոլստոյին համարել է «Ռուսաց երկրի մեծ գրող»:

«Լրաբերի» էջերում մեծ տեղ են գրավել գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Այստեղ են տպագրվել Վ. Տերյանի («Աշուն», «Գիշեր», «Սուսանային», «Մոլորում», «Սեւ ծաղիկ», «Սարսափի գիշերներից» և այլն), Ա. Ծատուրյանի («Գրչի հանաքներ», «Տարեմուտի երգերից», «Խրիմի ալբոմից» և այլն) և մյուսների բանաստեղծական քերթվածները:

«Լրաբերն» աստրախանահայ ընթերցողին ծանոթացրել է հունգարացի բանաստեղծ, հեղափոխական-դեմոկրատ Շ. Պետեֆիի գործերին: Ալ. Մատուռյանի թարգմանությունով տպագրվել են նրա «Իմ հարազատներին», «Արհեստակիցներին», «Կուշտ շների երգը», «Երգ», «Դու ասում ես» և այլ ոտանավորները:

«Լրաբեր» շաբաթաթերթն արժեքավոր գործ է կատարել ինչպես ժամանակի հասարակական, քաղաքական կյանքը արտացոլելու, այնպես էլ հայ բանաստեղծներին ասպարեզ հանելու, նրանց ստեղծագործությունները տարածելու ուղղությամբ:

«ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ» (1910–1912)

«Մեր կեանքը» թերթի առաջին համարը լույս է տեսել 1910 թ. հոկտեմբերի 24-ին, Աստրախանում: Խմբագիր-հրատարակիչն Աբել Ապրեսյանն էր՝ Կովկասյան հայ մամուլի ակտիվ գործիչներից մեկը՝ Բաֆֆու աշակերտն ու գաղափարական հետևորդը: Իբրև ժուռնալիստ-հրապարակախոս, հայ իրականության մեջ նա հայտնի էր իր ազատաբաղձ գաղափարներով: Թերթի շուրջ համախմբված էին գաղթօջախի նշանավոր մտավորականներ, Կովկասից Աստրախան արտաքսված հեղափոխական գործիչներ: Թերթի առաջին փորձնական համարի «Գալատը եւ մամուլը» առաջնորդողում և «Մեր կեանքը» խորագրով խմբագրականում բացահայտված են նրա հավատամքը և առաջադիր խնդիրները: «Մեր կեանքը» նպատակադրվել էր արտացոլել հայկական կյանքը, անդրադառնալ հայ-ռուսական հարաբերություններին: Ուշագրավ է «Թովմաս» ստորագրությամբ (հավանական է՝ Աբել Ապրեսյանն է) թերթի 1910 թ. թիվ 17–21-ում տպագրված «Իսրայէլ Օրի» հոդվածաշարը: Հեղինակը հիմք ունենալով Կ. Եղյանի «Պետրոս մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» ստվարածավալ աշխատությունը (ռուս.) Լեոյի «Հայկական տպագրություն» գիրքը և պատմական հարուստ վավերագրերը, օգտագործելով Օրու ծննդյան 200-ամյակի իրողությունը՝ ներկայացրել է հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունն ռազմա-քաղաքական կենսապատման նշանավոր էջերը, 1678 թ. էջմիածնի գաղտնի ժողովի որոշումները և պատմական այլ դրվագներ:

«Մեր կեանքը» իր գործունեութիւնը շարունակեց մինչև 1912 թ. մայիսի 20-ը: Թերթը լուսաբանել է Հայ մշակույթի ու գրականութ-
յան հարցերը, անդրադարձել է Ղ. Աղայանի, Ստ. Նազարյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Գ. Սունդուկյանի և այլոց ստեղծագործութիւննե-
րի գնահատմանը:

Թերթի 1912 թ. մարտի 11-ի համարում լույս են տեսել Ա. Խու-
մարյանի «Անցեալի հիշատակը» (Ղ. Աղայանի մասին), «Գաբրիէլ Սունդուկեան» (մահախոսական), «Գաբրիէլ Սունդուկեանի կտա-
կը», «Ստեփանոս Նազարեանի ծննդեան 100-ամեակը» հոդվածնե-
րը: Հովհ. Հովհաննիսյանի գրական գործունեութեան 30-ամյակին է
նվիրված Ս. Մենավորի (Ա. Խումարյանի) «Սիրոյ եւ անձնական
մտորումների երգիչը» հոդվածը: Տպագրվել են «Հէրցենի յիշատա-
կին, ծննդեան 100-ամեակը» կենսագրատումը, իսկ «Եփրէմ: Խորհր-
դաւոր մարդը» խորագրով հոդվածում (արտատպութիւն «Русское
слово» թերթից) խոսվում է Արցախ աշխարհի քաջարի զավակներից
մեկի՝ Եփրեմ խանի կյանքի և գործունեութեան մասին:

Թերթն անդրադարձել է դաշնակցութեան նշանավոր դատավա-
րութեանը, որի ընթացքում ցարական իշխանավորները դատում էին
գրեթե ամբողջ Հայ մտավորականութեանը:

Անդրադարձել է նաև Պետական դումայի ընտրութիւններին,
գաղթօջախի դպրոցական և լուսավորական կյանքին, Աստրախանի
Հայ Հասարակական գործերին, խոսքի ազատութեան հարցերին:

«Մեր կեանքը» եղել է Աստրախանի հայկական համայնքի դե-
մոկրատական ուժերի ձայնավորը:

«ՄԱՐՏ» (1911–1916)

XX դ. առաջին երկու տասնամյակներին Ռուսաստանի Հայա-
բնակ քաղաքներում (Մոսկվա, Նոր-Նախիջևան, Աստրախան և այլն)
լույս են տեսել նորանուն Հայ պարբերականներ: 1911 թ. Մոսկվա-
յում հրատարակվել է «Մարտ» երկշաբաթաթերթը: Թերթը խմբագրել
է Արշակ Կայծունին:

Արշակ Թումանյան Կայծունին ծնվել է 1870 թ.: 1898 թ. նա ապ-
րել է Բաքվում, որտեղ ծավալել է մանկավարժական գործունեութիւն:

Թերթի առաջնորդող հոդվածներից մեկում խմբագիրը հայտարարել է. ««Մարտը» նվիրվելու է ճնշվածներին, մոռացվածներին և զրկանքի ենթարկվածներին, խստիվ հետևելու է դատարարների, ազգերի և կրոնների հավասարության գաղափարին (1911, թիվ 2):

Անհրաժեշտ է նշել, որ Թերթը թեև գաղափարական բովանդակությամբ ու քաղաքական հարցադրումների սրությամբ աչքի չի ընկել, այնուհանդերձ, հայերեն լույս տեսած պարբերականը մոսկվաբնակ հայության հոգևոր կյանքում եղել է կարևոր երևույթ:

«Մարտ» Թերթի բաժիններն էին. Քաղաքական աշխարհում, Եւրոպական կեանք, Հայաբնակ վայրեր եւ գաղութներ, Քրոնիկոն և այլն: Այստեղ մեկ առ մեկ նշված են այն բնագավառները որոնց պիտի անդրադառնար Թերթը: Դրանք էին. 1. հոդվածներ նվիրված գրական, քաղաքական և հասարակական խնդիրներին, 2. վեպեր, վիպակներ, մատենախոսություն, 3. ընթացիկ դեպքեր և օտար երկրներում, 4. գիտական, մանկավարժական և եկեղեցու խնդիրների շուրջ, 5. բանվորական կյանքը մեզ մոտ և արտասահմանում, 6. կրթական գործը գյուղերում և քաղաքներում, 7. պատկերներ, նկարներ, երգեցողություն:

Թերթը թեև ոչ հաճախ, այդուհանդերձ, անդրադարձել է ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրադարձություններին, հատկապես Ռուսաստանով մեկ տարածում գտած բանվորական ու գյուղացիական շարժումներին: Ուշագրավ է Լենայի ոսկու հանքերի բանվորների գնդակոծության մասին պատմող հոդվածը (1912, թիվ 9): Դատապարտելով և ոճրագործություն համարելով Լենայի հանքերի գործադուլավորներին գնդակոծելը, Թերթն անդրադարձել է ընդհանրապես գործադուլային շարժման դրդապատճառներին և հետևանքներին: Բացատրել է, որ արդարացի են եղել գործադուլավորների պահանջները, և որ Լենայի դեպքերը դաս կարող են հանդիսանալ գործադանատների համար:

Սոցիալական հարցի լուծումը Թերթը գտնում է փոխդիջումների, օրենքների բարեփոխման մեջ:

Թերթում քննադատվել են կղերամիտ հոգևորականներն՝ իրենց տգիտության և անբարո արարքների համար: Նրա էջերում պահանջվել է կրթական գործի ղեկը հանձնել դեմոկրատական ոգով համակված հայ մտավորականությանը: Ըստ Թերթի, հոգևորականը

չի գտնվում իր կոչման բարձրության վրա և ընդունակ չէ կազմակերպելու և առաջ մղելու դպրոցական գործը: Իհարկե, թերթը ցավով է նշում հոգևորականների կյանքում տեղ գտած թերությունները, ցանկանում է վերագտնված տեսնել եկեղեցու նախկին հեղինակությունը, ինչպես և ամրապնդել ժողովրդի ու եկեղեցու միջև եղած փոխադարձ կապը:

1914 թվականից թերթում բացվել է «Պատերազմ» խորագիրը, իսկ 1914 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների համարները ամբողջովին նվիրվել են պատերազմական իրադարձությունների լուսաբանմանը:

Թերթը մեծ հույսեր է կապել ռուսական զորքի հաղթանակի հետ, առանձին ելույթներով հորդորել է հայորդիներին՝ ամեն գնով աջակցել ռուս զինվորներին:

Թերթը դատապարտել է գերմանական կառավարության հանցավոր քաղաքականությունը: Տպագրել է խաղաղության կոչերով ժողովուրդներին ուղղված անվանի մարդկանց ելույթները: Այսպես, թերթում տեղ են գտել բելգիացի նշանավոր բանաստեղծ Մ. Մետերլինկի, ֆրանսիացի հայտնի գրողներ Ռ. Ռոլանի, Ա. Յրանսի և մյուսների այս ոգով նամակները:

«Մարտը» միաժամանակ լինելով գրական պարբերական, անդրադարձել է նաև գրականության և արվեստի հարցերին: Հետաքրքրական են Հ. Հովհաննիսյանի, Գ. Սունդուկյանի, Մ. Շահինյանի և մյուսների մասին տպագրված գրախոսականները:

Թերթում տպագրվել են Ա. Կայծունու բանաստեղծությունները («Մենաւոր ուռիւն», «Իմ հայրենիքին» և այլն):

«Մարտը» մոտ վեց տարի մայրենի լեզվով հոգևոր սնունդ է տվել Մոսկվայում բնակվող հայությանը:

«ԳԱՐՈՒՆ» (1910–1912)

1910 թ. Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի ուսանողներ Վահան Տերյանը, Պողոս Մակինցյանը և արձակագիր, Ենայի համալսարանի շրջանավարտ Կարեն Միքայելյանը հիմնադրում են «Գարուն» գրական-գեղարվեստական հանդեսը:

Նրանց ծրագրի իրականացմանը մեծապես նպաստում են Լազարյան ճեմարանի դասախոս Կ. Կոստիկյանը և բանաստեղծ Ալ. Ծատուրյանը, որոնք և կազմում են հանդեսի հրատարակության՝ «Կոչ» անունը կրող ծանուցումը, որը 1909 թ. վերջերին հրապարակվում է լրագրերում: Այն ազդարարում էր, որ «Մոսկվայում կազմված մի գրական խմբակի նախաձեռնությամբ 1910 թ. կհրատարակվեն մի շարք գրական-գեղարվեստական ալմանախներ՝ «Գարուն» վերնագրով: «Ալմանախը պիտի հնարավորութիւնն տայ մեր բոլոր ուսսահայ և տաճկահայ հեղինակների հաւաքական արտայայտութեան և խրախուսողը հանդիսանայ երիտասարդ ու սկսնակ գրողներին»¹:

Այս խնդիրը նրանց համար մեծ կարևորութիւն էր ստանում նաև քաղաքական նկատառումներով: Հայկական հարցի ճակատագիրը, որը, Տերյանի արտահայտութեամբ, հայութեան համար դարձել էր «կյանքի ու մահու խնդիր», շարունակում էր մնալ չլուծված: Հայերը, չնայած ապրել էին դարավերջի կոտորածների մղձավանջային ժամանակները և հուսախաբվել եվրոպական դիվանագիտութեան սին խոստումներից, շարունակում էին փայփայել Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարը: Տերյանը թե՛ ուսանողական տարիների իր հայրենասիրական մտորումներում, թե՛ ընկերների հետ կազմած գործնական ծրագրերում և թե՛ ավելի ուշ՝ 1914 թ. տպագրած «Հոգեւոր Հայաստան» հոդվածում ու նույն թվականին Թիֆլիսում կարդացած հրապարակային զեկուցման մեջ հանգամանորեն քննարկում էր այդ հարցը: Անկախ այն բանից, որ նա հայութեանը մշտապես հուզող այդ երազանքի իրականացումը բաղձալի էր համարում, այդուհանդերձ սթափ հայացքով վերլուծելով Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը՝ թերահավատութիւն էր հայտնում առ այն, թե մի գարկով, նույնիսկ հերոսական ճիգով հնարավոր է ազատագրել Հայաստանը. «Պէտք է տենչալ սրտի բոլոր զօրութեամբ և մեր բոլոր կարողութեամբ ձգտել, որ այժմ վերջնական կերպով լուծուի այդ արիւնլուծիկ հարցը:

Սակայն դրանով չի վերջանում մեր անելիքը. դա միայն նախադուռն է մեր ապագա հայրենաշէն, ազգակառույց գործի»², - գրում է նա:

¹ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԺ), հ. 3, Ե., 1975, էջ 397:

² Նույն տեղում, էջ 105:

1908 թ., երբ վճռվում է Հրատարակել «Գարուն» արմանախը, Տերյանը դեռևս Մոսկվայի Համալսարանի ուսանող էր, զուրկ նյութական միջոցներից և, բնականաբար, առաջադրված խնդիրը կարող էր կատարել գործակիցների օժանդակությամբ։ Այդ հարցում մեծ սիրով և նվիրվածությամբ նրան օգնության ձեռք են պարզում Պ. Մակինցյանը, Կ. Միքայելյանը, կարճ ժամանակից՝ նաև Յ. Խանզադյանը։

Հազարյան ճեմարանի վաստակաշատ դասախոս Կ. Կոստիկյանը և բանաստեղծ Ալ. Ծատուրյանը հանձն են առնում «Գարունի» հիմնադրման կազմակերպական գործերը և նվիրատուների օգնությամբ կարգավորում են դրամական հոգսերը։ Կազմվում է խմբագրական մարմին՝ Կ. Կոստիկյանի, Ալ. Ծատուրյանի, Պ. Մակինցյանի, Կ. Միքայելյանի և Վ. Տերյանի անդամակցությամբ։

Արդեն 1908 թ. «Գարունի» հիմնադրումը վճռված էր։ Երբ 1908 թ. գարնանը Տերյանը մեկնում է Թիֆլիս՝ զբաղվելու «Մթնշաղի անուրջների» Հրատարակության հարցով, նա տեղի հայ գրողներին ծանոթացնում է առաջիկայում հրատարակվելիք ժողովածուի բովանդակությանն ու խնդիրներին։

1910 թ. ապրիլին պատրաստվում է «Գարունի» շապիկի՝ Մարտիրոս Սարյանի կատարած ձևավորումը, որի առթիվ Տերյանը գրում է նամակներից մեկում. «Մենք բոլորս հաւանեցինք նրա նկարը»¹։

Արմանախի առաջին հատորը լույս է ընծայվում 1910 թ. մայիսի 2-ին՝ Ալ. Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյակին նվիրված հոբելյանի օրը։ Ոգևորված այդ երկու առիթներով՝ Տերյանը, Կոստիկյանը և Կ. Միքայելյանը ողջույնի նամակ են հղում նրան, որից մեջբերում ենք մի հատված.

«Թանկագին յոբելեար,

Սիրելի աշխատակից

Մի երջանիկ զուգադիպությամբ այսօր, այս գրական մեծ տօնին լույս ենք ընծայում առաջին գիրքը «Գարուն» գրական-գեղարուեստական արմանախի, որի խմբագրության անդամներից մէկն եք և Դուք։

---

¹ Նույն տեղում, ԵԺ, հ. 4, էջ 321։

Մենք գիտենք, տատասկոտ ու փշոտ է հայ բանաստեղծի ճանապարհը. եթէ ուրիշ ազգերի մէջ բանաստեղծ լինելու համար հարկավոր է միայն աստուածային կայծ ունենալ, մեր իրականութեան մէջ բանաստեղծը պէտք է նաեւ հերոս լինի...

Այսօր, Ձեր 25-ամյա յոբելեանի օրը, «Գարուն»-ի խմբագրութիւնը ամենաջերմ սիրով ողջունում է Ձեզ, թանկագին յոբելեար, և խոնարհւում է Ձեր երկարամեայ տանջալից կեանքի և ազնիւ աշխատանքի առաջ»¹:

Տերյանը մեծագույն սիրով էր կապված նաև խմբագրութեան մյուս անդամների հետ, որոնց հղած նրա նամակներն աչքի են ընկնում անօրինակ անկեղծութեամբ ու ջերմութեամբ, ասես մանկական անմիջականութեամբ և միաժամանակ իմաստունի բարի երգիծանքով: Առանձնապէս մտերմական էին նրա և Կ. Միքայելյանի փոխհարաբերութիւնները, որին 1913 թ. դեկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակում անվանում է հանդեսի «և՛ լիազոր, և՛ քարտուղար, և՛ էքսպէդիտոր, և՛ գանձապահ անթուելի ու անհաշուելի գումարներին «Գարնան»»²:

Ահա ընկերական այսպիսի սրտաբուխ փոխհարաբերութիւններն մթնոլորտում է ծնունդ առնում և հայ պարբերական մամուլի անդամատան մոտք գործում երիտասարդ հայ լրագրողների տաղանդի գեղեցիկ արգասիքը՝ «Գարուն» ամսանախը:

«Գարունի» առաջին գրքի հրատարակութիւնից հետո Տերյանն իրերի բերումով մեկնում է հայրենիք: Այդ օրերի նրա նամակները վկայում են, որ երիտասարդ բանաստեղծին գրական ստեղծագործութիւններից ոչ պակաս զբաղեցնում էին և լրագրային-հրապարակախոսական գործերը: 1910 թ. հունիսին Միքայելյանին հղած նամակներում նա հաղորդում էր, որ «Գարունն» արժանացել է Թիֆլիսի գրողների հավանութեանը, չնայած այն բանին, որ վերջիններին կարծիքով՝ ամսանախում տեղ էին գտել նաև թույլ գործեր: Նա տեղեկացնում էր նաև, որ Վ. Փափազյանը հավանել է նրա «էրֆուրտի ծրագիրը» գործը, իսկ Հ. Թումանյանը խոստացել է նյութեր տրամադրել երկրորդ գրքի համար»³:

¹ Նույն տեղում, էջ 322:

² Վ. Տերյան, ԵԺ, հ. 4, Ե., 1979, էջ 128:

³ Նույն տեղում, էջ 335, հ. 4, էջ 29, 54-55:

Տերյանը 1910–1911 թթ. մեծ եռանդով զբաղվում է երկրորդ գրքի հրատարակության հետ կապված հարցերով: Իր նամակներում նա Հ. Թումանյանին «Ջերմագին խնդրում է» մի գրվածք ուղարկել «Գարունի» համար, իսկ Ա. Չոպանյանին առաջարկում երրորդ գրքի համար հոգևած գրել՝ նվիրված արևմտահայ գրականությանը. «Խմբագրությունը ամենացանկալին համարեց տեսնել Ձեր անունը իր այդ գրքի ցանկի մեջ»: 1912 թ. նա Յ. Խանզադյանին հանձնարարում է հոգևած պատրաստել չորրորդ գրքի համար¹:

1913 թ. Տերյանը մեկնում է Պետերբուրգ և հանձնարարական նամակով ներկայանում Ն. Մառին, որը նրան խորհուրդ է տալիս անպայման ընդունվել համալսարան և լսել իր դասախոսությունները: «Ադոնցը նույնն ասաց, և երկուսն էլ խրախուսեցին ինձ», – հայտնում էր նա՝ Խանզադյանին հղած հոկտեմբերի 17-ի թվակիր նամակում²: Ընդունվելով Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետ, որը հետագայում նրանից անսահման շատ ժամանակ էր կլանում, Տերյանը լրջորեն խորհում էր նաև մի լիարժեք պարբերաթերթ հրատարակելու մասին: Նույն նամակում իր ուրախությունը հայտնելով մամուլում տպագրվող Խանզադյանի հոգևածների առթիվ, նա, սակայն, ավելացնում է, որ առավելապես ուրախանում է «վաղուայ, գալիքի համար, երբ կմիանանք մի ամսագրում (կամ՝ թէևս դա շատ դժվար է նիւթականի տեսակետից՝ լրագրում, իսկական, մեծ լրագրում), ամուր ու հաստատուն մի գործ կհիմնենք և այն ժամանակ ցոյց կտանք «մերոնց», թե ի՞նչ է իսկական ժուռնալը, ի՞նչ է իդէական խօսքը և իսկական գրականութիւնը»³:

Պետերբուրգում մշակվում է «Գարունի» չորրորդ գրքի ծրագիրը: Այն բավականաչափ զանազանվում էր առաջին երեք գրքերից: Այսպես, չորրորդ գրքին աշխատակցելու էին հրավիրվում Ն. Մառը, Հ. Օրբելին և Ն. Ադոնցը, ընդ որում, նրանց ընտրած թեմաները գոտտ պատմագիտական, բանասիրական և լեզվաբանական բնույթ ունեին: Ծրագրված էր գիտական հոդի վրա դնել նաև գրական-քննադատական բաժինը: Այստեղ նպատակահարմար էր դիտվում առանձին գրողների ստեղծագործությունների փոխարեն քննարկել

¹ Նույն տեղում, էջ 335, հ. 4, էջ 29, 54–55:

² Նույն տեղում, հ. 4, էջ 109:

³ Նույն տեղում, էջ 110:

տեսական հարցեր, մշակել գիտական սկզբունքներ ու առաջարկներ՝ կապված գրականագիտություն ընթացիկ և ապագա դործընթացների հետ: Տերյանը ծրագրում էր գրել մի հոդված՝ «Լեզուն մեր նոր պոեզիայի մեջ» կամ «Լեզուն, ոճը և ձևերը մեր նոր պոեզիայում» թեմայով:

1916 թ. մարտին, երբ Պետերբուրգում տպագրական և ֆինանսական բավարար պայմաններ են ստեղծվում, «Գարունի» երիտասարդացված խմբագրությունն իսկույն ձեռնարկում է ժողովածուի հրատարակության գործը: Ապրիլին տեղի ունեցած «պլենար ժողովը» որոշում է կայացնում «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերին հայտարարություն ուղարկելու մասին, որով ծանուցվեր նույն թվականի աշնանը «Գարունի» չորրորդ գրքի տպագրությունը: Խմբագիր-հրատարակիչներն էին Տերյանը, Մակինցյանը, Միքայելյանը: Ի դեպ, թեև Մակինցյանը թերահավատ էր հաջողության նկատմամբ, բայց Տերյանը համոզմունք էր հայտնում, որ Պետերբուրգում կան և՛ տպագրական հարմարություններ, և՛ դրամ հայթայթելու հեռանկարներ:

Չորրորդ գրքի տպագրության նախապատրաստական աշխատանքներն ընթանում էին այնպես, ինչպես նախատեսված էին, բայց երբ ամեն ինչ որոշակի էր ու ճշգրտված, իրերի դրությունն ամբողջությամբ փոխվում է: Պարզվում է, որ Կ. Կրասիլնիկյանի խմբագրությամբ Բաքվում ծրագրված «Գործ» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիրն արդեն պատրաստ է հրատարակության:

Տերյանի խմբագրությունն այս պարագաներում աննպատակահարմար է գտնում սկսել «Գարունի» հրատարակությունը: «Հորիզոն» թերթի 1917 թ. հինգերորդ համարում տպագրվում է Տերյանի, Մակինցյանի, Միքայելյանի նամակը խմբագրությանը, որով ծանուցվում էր, որ «Գարուն» ալմանախը չի հրատարակվի, «ի նկատի ունենալով «Գործ» ամսագրի երևան գալը»¹:

«Գարունի» հիմնական՝ գրական բաժինն աչքի է ընկնում իր թարմությունը և բազմազանությունը: Այստեղ ներկայացված են ժամանակին ճանաչում գտած արևելահայ և արևմտահայ արձակա-

¹ Նույն տեղում, էջ 430:

գիրներին ու բանաստեղծներից շատերը: Առաջին և երկրորդ գրքերում գետեղվել են Ավ. Ահարոնյանի, Լ. Շանթի, Վ. Փափազյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Դ. Դեմիրճյանի, Կ. Միքայելյանի, Օ. Զիֆթե-Սարաֆի, Մ. Պարսամյանի, Հ. Քյուլֆեհյանի, Մ. Մանվելյանի, Մ. Պետրոսյանի և Սուրենի պատմվածքները, վիպակները, դրամատիկական գործերը: Հարուստ է նաև պոեզիայի բաժինը: Ի թիվս արդեն հայտնի անունների, այստեղ տպագրվել են նաև ժամանակի ընթերցող հասարակութայնը դեռևս անծանոթ երիտասարդ բանաստեղծների ստեղծագործությունները:

«Գարունի» արձակի բաժնից ուշադրություն են դրվում ժամանակի համար իրադարձային նշանակություն ունեցող՝ Վ. Փափազյանի «Ծովափին» վիպակը, Շիրվանզադեի «Արմենուհի» և Շանթի «Ճամբուն վրա» դրամատիկական ստեղծագործությունները, Կ. Միքայելյանի մի քանի պատմվածքները: Այդ գործերում քննարկված են պատմական ժամանակաշրջանի կարևորագույն մի շարք հիմնահարցեր՝ ազգային-ազատագրական պայքարի բովում հայ երիտասարդության վճռական դերի պարզաբանումը, 1905–1907 թթ. հախուռն շարժումներին հաջորդած ռեակցիայի կործանարար հետևանքները հասարակության բարոյական նկարագրի ոլորտում, կանանց իրավահավասարության ձեռքբերման անհրաժեշտության խնդիրը և այլն:

Դ. Դեմիրճյանը, որը գրական աշխարհում ճանաչված էր իբրև բանաստեղծ, «Գարունի» էջերում տպագրած «Զուլթակ և սրինգ» պատմվածքով անմիջապես գրավում է ընթերցողների ուշադրությունը: Այն հայտնություն էր թե՛ հեղինակի գրական տաղանդի նոր կողմերի դրսևորման առումով, թե՛ դարասկզբի հայ գրականության մեջ առհասարակ:

Ժանրային խնքնատիպ հորինվածքով հայ արձակը զարգարում էին Ավ. Իսահակյանի «Օմար խայամի վեճը աստծու հետ» և «Անհաղթ խալիֆան» խոհական-փիլիսոփայական գրողյցները:

Եթե հետաքրքրությամբ են ընթերցվում և հասուն գրչի արդասիք են Կ. Միքայելյանի «Էրֆուրտի ծրագիրը» և «Վարդանանց պատերազմը» հոգեբանական էությունները, ապա անհամեմատ թույլ են նույն հեղինակի «Նահանջ» և «Առաջին վիշտ» պատմվածքները:

Սոցիալական անարդարությունների տրամաբանական վախճանն է արտացոլված Մ. Պարսամյանի «Ոսկրին ծարաւը» պատմվածքում:

Գեղեցիկ է արևմտահայ երիտասարդ արձակագիր Հ. Քյուֆեճյանի «Իչնիկի լիճը» հեքիաթը։ Այն «Արև աղջկա»՝ գեղեցկուժյանն անհարիր դաժանության մի պատմություն է, որն, ասեք հաստատում է անմարդկային բռնության ոչնչացման անխուսափելիությունը։ Նույն հեղինակի «Աղւընակ քարը» հեքիաթը սիրո հավերժության փառաբանումն է, չարի և բռնության կործանման անարդարացիության վերաբերյալ ժողովրդի իմաստության դրվատումը։

«Գարունի» արձակը հիմնականում ներկայացնում է 1910-ական թվականների հայ գրականության նոր ձեռքբերումները, արտացոլում պատմական ժամանակաշրջանի կենդանի ոգին և ուժեղ անհատների ընդգլգումները հասարակության բարոյալքման միջոցով և նրա արատավոր հետևանքների դեմ։

«Գարունի» պոեզիայի բաժինը, որը ևս մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ընդգրկում է հայ ժողովրդի երկու թևերի թե՛ արդեն ճանաչում գտած, թե՛ երիտասարդ բանաստեղծների ստեղծագործությունները։ Բավական է հիշել, որ ալմանախի երկու գրքերում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի, Ալ. Ծատուրյանի և Վ. Տերյանի բանաստեղծությունները, որպեսզի պարզ դառնա այս բաժնի կշիռը։ Ընթերցողներին արդեն քաջածանոթ վերոհիշյալ բանաստեղծների հետ մեկտեղ լավ տպավորություն են թողնում նաև երիտասարդները։ Այսպես, հետաքրքրությամբ են ընթերցվում, Հր. Նազարյանի «Սև երգեր» շարքի սիրակարոտ երգերը, Ռ. Սևակի (Ռ. Ջիլինկիրյան) և Ա. Երկաթի քնարական տողերը, Ս. Բաբյանի և Բ. Սիմեոնի խոհական-փիլիսոփայական բանաստեղծությունները և այլն։ Անշուշտ, «Գարուն» գրական ժողովածուի պոեզիայի պսակն են կազմում Տերյանի բանաստեղծությունները, որոնք բարձր գնահատականի են արժանացել «Հորիզոն» թերթում։

«Գարուն» իր վրա է հրավիրել ընթերցող հասարակության ուշադրությունը տարբեր առումներով. նախ՝ իրենց նոր ստեղծագործություններն այստեղ լույս ընծայելու առիթ են ունեցել ժամանակի ճանաչված գրողները։ Բացի դրանից, գրա շնորհիվ է, որ հայ գրականության անդաստանում ի հայտ են եկել բազմաթիվ նոր անուններ (ընդ որում, միմյանց հարևանությունը տպագրվել են և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ արձակագիրներն ու բանաստեղծները)։

Տպագրելով ընթերցողներին դեռևս անծանոթ բանաստեղծներին և արձակագիրներին ստեղծագործությունները, խմբագրությունը դրանով իսկ ճանաչում է ստեղծել նրանց համար, թեև ոչ ամբողջությամբ, բայց ընդհանուր գծերով ներկայացրել 1910-ական թվականների հայ գրականությունը պատկերը:

«Գարունի» գրականագիտական-գրաքննադատական ուղղվածությունը ստեղծված երրորդ գիրքը հիմնականում ներկայացնում է Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտների առաջին հոգևածները: Այն սկզբնապես որոշված էր նվիրել քննադատական հոգևածներին, ուստի խմբագրությունը նպատակահարմար է գտնում գրքի խմբագրական կազմում ընդգրկել նաև քննադատի անուրանալի ձիրք ունեցող Ալեքսանդր Մյասնիկյանին (Մարտունի): Մյասնիկյանը սիրով հանձն է առնում ոչ միայն գրքի խմբագրման գործը, այլև գրում է մի հոգևած՝ նվիրված Հովհ. Հովհաննիսյանի և Ալ. Ծատուրյանի բանաստեղծությունների հասարակական արժեքի պարզաբանմանը:

«Գարունի» երրորդ գրքի հեղինակներից ոմանք նույնպես աչքի էին ընկնում պատմական ժամանակաշրջանին բնորոշ «մարտական» կեցվածքով, այսպես կոչված՝ հին բարքերի և արժեքների հախուռն քննադատությամբ: Դրանցից էր Ալ. Ռուբենին, որի գրչին է պատկանում «Սմբատ Շահազիզ» քննադատական հոգևածը: 1865 թ. հրատարակած «Լևոնի վիշտը» և զանազան բանաստեղծություններ» գիրքը նա անվանում է սոսկ դիդակտիկ գրվածք, իսկ «Լևոնի վիշտ» իբրև գեղարվեստական գործ՝ թյուրիմացություն:

Երրորդ գրքի հետաքրքրական հոգևածներից է Յ. Խանզադյանի «Աւետիս Ահարոնեան (քննական բնորոշման փորձ)» ուսումնասիրությունը: Հեղինակն Ահարոնյանի գրական գործերը քննարկում է թե՛ դրանց գեղարվեստական առանձնահատկության, թե՛ գաղափարական ուղղվածության առումներով, միաժամանակ ներկայացնելով կուսակցական իր համոզմունքներից բխող եզրակացությունները: Ելնելով գեղագիտական ընդունված չափանիշներից՝ Խանզադյանը քննադատում է Ահարոնյանի գրելաձևը, այն է՝ արհեստական տպավորություններ ստեղծելու մղումով նրա որդեգրած պաթետիկ ոճը, պատմվածքների մուտքից մինչև ավարտը շարունակվող զգայացունց ճիչ ու հառաչանքը և այլն: Գրաքննադատն Ահարոնյանի ստեղծագործության թերություններից է համարում և

այն, որ նրա պատմվածքներում բացակայում է Արևմտյան Հայաստանի կենդանի իրականությունը պատկերը, չկա գյուղական կենցաղի հավաստի նկարագրությունը: Այս ամենով հանդերձ, հետաքրքրական է, որ հոգվածագիրն օբյեկտիվորեն է գնահատում Ահաբոնյանի գրվածքների մարդասիրական ոգին:

«Գարունի» երրորդ գիրքը բացվում է Խ. Աբովյանին նվիրված՝ Կ. Կուսիկյանի «Հանճարեղ սիրտ» հոգվածով: Հոգվածագիրը վերհանել է մեծ լուսավորչի կյանքի և գործունեության հիմնական ուղղությունները, որոնք համարում է «մի միաձույլ պոէմ, շքեղ գեղանկար»: Հոգվածում վերլուծված է «Վերք Հայաստանի» վեպը և տրված է Աբովյանի գործունեության պատմական նշանակության գնահատականը: Այսպես՝ առանձին քննության առարկա են դարձել Աբովյանի մանկավարժական գործունեությունը և նրա մանկավարժական հայացքները: Մեծ տեղ է նվիրվել նրա ժողովրդայնությանը, գյուղական կյանքի և ժողովրդի մտածողության ու հուզաշխարհի «ընտիր գոհարները» վերհանելու նրա վարպետությանը: Աբովյանը գնահատվում է իբրև աշխարհիկ լեզվի և վիպասանության հիմնադիր, հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների առաջին երգիչ: Կուսիկյանը նրան համարում է հայ ոգու մարմնացում, որի գրչով խոսել է «հայութեան տառապած հոգին, մեր շղթայած միտքն ու սիրտը»:

«Հանճարեղ սիրտ» հոգվածը «Գարուն» հանդեսի լավագույն նմուշներից է, որը գրված է «Վերք Հայաստանի» վեպին արժանի շքեղ գունագեղությամբ և խոր ու անկեղծ հուզականությամբ: Դարասկզբին հայ գրականագիտությունը, կարծեք, հատուցում է իր ժողովրդի մեծ զավակի նախորդ դարում կրած տառապանքների ծանր գինը:

«Գարունի» երրորդ գիրքում գետեղված քննադատական ակնարկներից երկուսը նվիրված են Հովհ. Թումանյանին: Եթե Դավիթ Անանունի «Անցեալի մեծարանքը» հոգվածում Թումանյանի պոեզիան գնահատված է իբրև նահապետական գյուղի և գյուղացու հոգեբանության գեղարվեստական արտացոլում, իսկ Թումանյանը՝ «գերազանցապէս հայ գիւղական ժողովրդի բանաստեղծ» («Գարուն», գիրք երրորդ, էջ 100), ապա Պ. Մակինցյանի «Դիմագծեր» ակնարկի առաջին մասում, որը նվիրված է Թումանյանին, բացա-

Հայտնվում են Հայ մեծ բանաստեղծի «տաղանդի բազմակողմանի յատկութիւնները» (նույն տեղում, էջ 248): Գրաքննադատը բացահայտում է Թումանյան-մանկագրի ինքնատիպությունը, ազգային վշտի պատկերման խորությունը նրա գործերում, Թումանյանի պոեմների արժանիքներն իբրև ազգային պոեմներ, որոնց մեջ ցոլանում և բյուրեղանում է Հայ իրականությունը: Ի վերջո, Մակինցյանը հանգամանորեն բնութագրում է Թումանյանի ոճի էպիկական առանձնահատկութիւնները: «Սասունցի Դավիթ» պոեմը նա անվանում է իսկական և անզուգական գեղարվեստական գործ, իսկ «Գիքորը» համարում «մեր բելլետրիստիկայում մի այնպիսի գոհար, որի նմանը ոչ ինքը՝ Հովհ. Թումանյանն է արտադրել, ոչ էլ մի ուրիշ հեղինակ» (նույն տեղում, էջ 310): Այս ամենի հիման վրա է, որ քննադատը պարտադրում է Հայ գրականագետներին՝ իրենց առաջնահերթ ուսումնասիրության նյութ դարձնել Թումանյանի պոեզիայի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը:

Նույնքան հետաքրքրական է Մակինցյանի «Դիմագծերի»՝ Ավ. Իսահակյանին նվիրված երկրորդ մասը, որտեղ վերլուծված են բանաստեղծի բնության երգերը, սիրո քնարը, մայրական սիրուն նվիրված բացառիկ գեղեցիկ բանաստեղծութիւնները, խոհական-փիլիսոփայական գործերը: Առանձին ուշադրության է արժանացել «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, որը քննական լուրջ ուսումնասիրութիւն է՝ նվիրված արաբ բանաստեղծին և նրա գրական կերպարին:

Նպատակասլաց և արգասավոր է եղել «Գարուն» ամսանախի կյանքը: Այն Հայ ընթերցողին ներկայացրել է ոչ միայն XX դ. առաջին տասնամյակի արևմտահայ և արևելահայ գրողների նոր ստեղծագործութիւնները, այլև ժամանակի Հայ գրականագետների հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնները Հայ գրողների վաստակի մասին:

Որքան էլ Մարտունին, Ռուբենին կամ Խանգաղյանը պատմական ժամանակաշրջանի նոր հովերի ոգով տոգորված՝ անգիշտում կրքով և ո՛չ միշտ անկողմնակալ դիրքերից քննադատական կրակի ներքո են վերցրել Հայ գրողներից ոմանց ստեղծագործութիւնները, նրանց հոգվածները, սակայն, անվերապահորեն բազմազանություն են մտցրել և փորձել նոր ուղղութիւն ստեղծել Հայ գրական աշխարհում: Ինչ վերաբերում է Կուսիկյանի, Մակինցյանի և Խան-

զադյանի ակնարկներին, ապա դրանց շնորհիվ Հայ գրաքննադատական միտքն իբրև գիտություն առավել ձևավորվելով Հասել է մի նոր, բարձր աստիճանի:

Նոր հոսանքը, որով Տերյանը և նրա գործընկերները ձգտում էին թարմություն հաղորդել Հայ գրականությանը և կենսական դադարախառնում նոր ոգի ներարկել դրան, ինչ-որ չափով կատարել է իր դերը: Այն ոչ միայն պատմական ժամանակաշրջանում նպաստել է Հայ գրականագիտական մտքի զարգացմանը, այլև քաղաքական գրականության մեջ հաստատել Հոգևոր Հայաստանի գաղափարի իմաստը, որը հանգամանորեն հիմնավորել է Տերյանը՝ իր նշանավոր «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածում:

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ

Արցախը Հայտնի է իր տպագրությամբ: XIX դարի 20-ական թվականների վերջից սկսած այստեղ տպագրվել են հարյուրավոր անուն գրքեր, տասնյակ պարբերականներ:

Արցախի մամուլի պատմությունը սկիզբ է առել XIX դարի 70-ական թվականներից: 1874 թվականին Շուշիում տպագրվում են «Հայկական աշխարհ», որը 1864 թվականից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի շարունակությունն էր գրական, մանկավարժական և կրոնական ամսագրի մի քանի համարներ: «Հայկական աշխարհը» խմբագրում էր Խ. Ստեփանյան (նորեն եպ. Ստեփանյան): Հանդեսը այնուհետև տպագրվել է Գանձակում, ապա՝ Թիֆլիսում, իսկ 1877–1879 թթ.՝ Բաքվում: Խ. Ստեփանյան մեծ ջանքեր է գործադրում աշխուժացնելու Արցախի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի տպարանի գործունեությունը և այն հագեցնում է անհրաժեշտ սարքավորումներով: Շուշիում տպագրված հանդեսի մի քանի համարներում նյութեր են գետնադրվում առանձին ժողովուրդների նիստուկացի, սովորությունների, պատմական անցքերի ու կարևոր իրադարձությունների, նախնիների հերոսական գործերի, թատրոնի, գեղարվեստի նորությունների և այլնի մասին, քննարկվում դպրոցի, ուսուցման ձևերի ու մեթոդների, ուսուցիչների վիճակի վերաբերյալ հարցեր: Ամսագիրը հանդես է գալիս դպրոց-

ներում ֆիզիկական կուլտուրայի զարգացման, տեսութայան ու գործնականի խելացի զուգորդման նախաձեռնությունը: «Հայկական աշխարհը» դաստիարակության կարևոր գործոն է համարում նաև հասարակական միջավայրը, մշակութալուսավորական օջախները: Կարևորելով ընտանիքի դերը նոր սերնդի դաստիարակության գործում՝ հանդեսը պահանջում է փոխել վերաբերմունքը աղջիկների դաստիարակության նկատմամբ, այլև նրանց տալ բազմակողմանի կրթություն: Առաջ է քաշվում գիտության նվաճումները ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու հարցը: Հրատարակիչ խմբագիր Խ. Ստեփանեից բացի, ամսագրի էջերում հետաքրքիր հոդվածներով հանդես են եկել Գր. Արծրունին, Հ. Առաքելյանը, Հովհ. Քուչումբեգյանը, Գր. Իզմիրյանը և ուրիշներ:

Ամսագիրը տպագրվում էր դժվարին պայմաններում: Ցարական զրաքննական մեքենան աղճատում էր հանդեսի էջերը, որտեղ մեծ տեղ էին գրավում եկեղեցական, կրոնական նյութերը, քարոզները, Աստվածաշնչից հատվածներ: Պահպանողական ամսագիրը ճորտատիրական կարգերից, հետամնացությունից և խավարից մարդկանց դուրս բերելու ուղին տեսնում էր միայն մշակութալուսավորական լայն ցանց ստեղծելու մեջ:

Արցախում տպագրությունը նոր աշխուժություն է ապրում XIX դարի վերջին քսանամյակում: 1880–1881 թվականներին Արցախի թեմական դպրոցի հոգաբարձությունը Մոսկվայից բերել է տալիս տպագրական նոր մեքենաներ և տառատեսակներ, վերանորոգում տպարանը: 1881 թվականին Շուշիում բացվում է Միրզաջան Մահ-տեսի-Հակոբյանի տպարանը, որը գոյատևել է մոտ քառորդ դար (հրոճարակ է դարձել 1905 թ.): Այդ տարիներին տպագրվել են բազմաթիվ գեղարվեստական և պատմագիտական գրքեր, դպրոցական ձեռնարկներ, դասագրքեր, թերթեր ու ամսագրեր: Այդ գործում կարևոր դեր է խաղացել Տիգրան Նազարյանի՝ Շուշիում հիմնած հրատարակչական գրասենյակը:

1874–1920 թվականներին Շուշիում լույս է տեսել 21 անուն թերթ և ամսագիր, որոնցից երկուսը ռուսերեն լեզվով¹: Հայրենասիր-

¹ «Հայոց աշխարհ» (1874), «Բնար խոսնակ» (1881), «Գործ» (1882–1884), «Ազգագրական ևսնդիս» (1896–1916), «Կարարար» (1911–1912), «Пушкинский листок» (1911–1912), «Пушкинская жизнь» (1913), «Փայլակ» (1915–1917), «Ծիծաղ» (1916),

րական դեմք ունեցող հրատարակությունները ապրելու և մաքառելու հույս էին ներշնչում արցախցիներին, նրանց մեջ հավատ և վստահություն ծնում ապագայի նկատմամբ: 1881 թ. Մ. Մահտեսի-Հակոբյանի տպարանում տպագրվում է Ն. Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակ» գրական պարբերական ժողովածուն: Սակայն, այն ունեցավ միայն մեկ համար, որում տեղ են գտել ոչ միայն ինքնուրույն ստեղծագործություններ, այլև թարգմանություններ Պուշկինից, Լերմոնտովից, Հայնեից, Գյոթեից, Շիլլերից, Բայրոնից և այլ հեղինակներից: Ինքը՝ Ն. Տեր-Ավետիքյանը, լինելով բազմաթիվ գրքերի հեղինակ, կրթված մարդ, ամենից առաջ ուշադրություն էր դարձնում ընտրած նյութերի բովանդակությանն ու քաղաքական իմաստին: Նրա համար հայրենասիրությունը, հայ աշխատավորի շահերի պաշտպանությունը, կյանքում տեղ գտած չարի ու վատի մերկացումը առաջադիր խնդիր էր, որի իրականացումը նարոզնիկ գործիչը կապում էր մտավորականության հայրենանվեր գործունեությանը:

1882–1884 թվականներին նախ Շուշիում, ապա՝ Թիֆլիսում տպագրվում է գրական, քաղաքական և ազգային «Գործ» հանդեսը, որի խմբագիրն էր Սիմեոն Հախումյանը: Հանդեսին թղթակցել են Հ. Առաքելյանը, Ար. Քալանթարը, Հ. Խոջամիրյանը, Մ. Առուստամյանը, Ն. Տեր-Ավետիքյանը, Օ. Տեր-Մովսիսյանը և ուրիշներ: Չնայած ֆինանսական ծանր դրությունը և ցարական գրաքննության ճնշումներին, այնուամենայնիվ, ձգձգումներով լույս տեսած ընդամենը երեք ոչ սովոր համարները վկայում են շնորհալի հրապարակախոս-հրատարակչի գործի մասին: Հանդեսը սկսվում է Ս. Հախումյանի «Երկու խոսքով», որում շեշտվում է, թե ով ձգտում է օգուտ տալ ժողովրդին, պետք է լինի նրա հետ, որ «ժողովրդի իդեալական հայրենիքի հիմքը նրա իրական հայրենիքի շոշափելի հողը պետք է լինի, իսկ ժողովրդասէրի իդեալական հայրենիքը այդ ժողովրդի իրական կեանքը պետք է լինի»: Երիտասարդ հրապարակախոսն իր հանդեսի էջերում անկեղծ խոսք է ասում աշխատավորների ծանր վիճակի մասին և խիստ քննադատում բուրժուազիային, որը «բարոյականապես ապականուած լինելով, չի կարող զգալ ժողովրդի ցավը»: Հանդեսը խնդիր է դնում քննադատական մոտեցում ցուցաբերել եվրոպական

«Պայքար» (1916), «Այառաժ» (1917), «Նեցուկ» (1917), «Վարաբաղի սուրբանդակ» (1919), «Նոր կեանք» (1919) և այլն:

քաղաքակրթության նկատմամբ, հրապարակել այնպիսի գեղարվեստական գործեր, որոնք հետապնդում են բարձր նպատակներ, տալագրել հասարակությանը հետաքրքրող նյութեր, ժողովրդին ճիշտ բացատրել հողային հարցը, ծանոթացնել համայնական հողօգտագործմանը և այլն: Հանդեսը անհրաժեշտ է համարում հայրենիքի նյութական և հոգևոր միջոցների խոր ուսումնասիրությունը: Այն ընթերցողներին խորհուրդ է տալիս քննադատական մոտեցում ունենալ հասարակական-պատմական երևույթների նկատմամբ, պաշտպանել կանանց քաղաքացիական իրավունքների, նրանց կրթական մակարդակի բարձրացման գաղափարը: Հանդեսը հետևողականորեն արծարծում է մանկավարժական առաջադեմ գաղափարներ, պայքարում բարելավելու դպրոցական գործը, խնդիր դնում երկրամասում ընդլայնել դպրոցական ցանցը և ունենալ օրիորդաց դպրոցներ:

1896 թ. Շուշիում լույս է տեսնում «Ազգագրական հանդէսի» առաջին համարը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Երվանդ Լալայանը: Այնուհետև մինչև 1911 թ. Արցախում որևէ պարբերական չի տպագրվել: Այդ տարվա նոյեմբերի 17-ին լույս է տեսնում գրական-հասարակական եռօրյա «Ղարաբաղ» թերթի առաջին համարը (տպագրվել է 1910 թ. Շուշիում հիմնադրված Մելքոն Բաբաջանյանի տպարանում): Թերթի տպագրման համար մեծ ջանքեր են գործադրել Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Զավեն Մահտեսի-Բաբայանը և բժիշկ Նիկոլայ Յարամիչյանը: Թերթը խմբագրել են Ն. Յարամիչյանը, գրող Վ. Փափազյանը, ապա՝ Ս. Տեր-Մինասյանը: Թերթին աշխատակցել են Տմբլաչի իմաշանը (Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյան), Գր. Ներսիսյանը, Ա. Առաքելյանը, Խ. Լորենցը (Բորյան), Լ. Աթաբեկյանը և ուրիշներ: Մ. Տեր-Սարգսյանը (Միսոսար) թերթում հրապարակ էր հանում արձակ գործեր, բազմաբնույթ հոդվածներ և թղթակցություններ, որոնցում խնդիր էր դնում երկրամասում ստեղծել մշակութալուսավորական օջախներ: Թերթի էջերում հանդես են գալիս նաև Շուշիի դպրոցների ուսուցիչներ:

«Ղարաբաղ» թերթը չեզոք դիրք է գրավում երկրամասում գործող քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ: Չնայած հաճախակի է անդրադառնում գալառական տիտուր կյանքին, սակայն դժվարանում է այդ վիճակից դուրս գալու որևէ ուղի նշել: Գնահատելի են թերթի էջերում գետեղված երկրամասի դպրոցական,

մշակութային կյանքին, գրական-գեղարվեստական հարցերին, մամուլին նվիրված նյութերը:

1911–1914 թվականներին Շուշիում լույս է տեսնում հասարակական-քաղաքական “Шушинский листок” շաբաթաթերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Շամիլ Մելիք-Ղարաբյոզովը: Լույս է տեսել 37 համար: Այդ տարիներին լույս է տեսել նաև հասարակական-քաղաքական “Шушинская жизнь” թերթը, որի խմբագիրն էր Ստեփան Մանդինյանը, ունեցել է 54 համար: Այդ ուղևորներն թերթերը գրում էին գավառի մշակութային ձեռնարկումների, Ղարաբաղի բնակավայրերի, աշխարհագրական դիրքի, բնակչության կազմի, զբաղմունքների, երկրամասի պատմական անցյալի, քաղաքական կարևոր իրադարձությունների, սկսված առաջին աշխարհամարտի, ուսումնական օջախների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, Շուշի քաղաքի առօրյայի և այլ հարցերի մասին: Թերթի էջերում թղթակցություններով հանդես էին գալիս հայեր, թաթարներ, ուսուներ և այլ ազգությունների մտավորականներ:

1912–1917 թվականներին Շուշիում ծնվում են աշակերտական կազմակերպություններ և նրանց անլեզալ օրգանները: Թերևս հիշատակության արժանի են «Միութիւն» և «Միրաժ» աշակերտական կազմակերպություններն իրենց նույնանուն պարբերականներով: «Միրաժը» խմորատիպ անլեզալ ամսագիր էր, ուներ բուլղերկյան ուղղվածություն, խմբագիրն էր Գրիգոր Մեհրաբյանը, տպագրվել է հազիվ մի քանի համար: «Միութիւնը» նույնպես աշակերտական խմորատիպ ամսագիր էր, հակված էր ՀՅԴ կողմը, տպագրվել է մի քանի համար: Կան տվյալներ, որ այդ ժամանակ Շուշիում տպագրվել են նաև «Սրինգ» և «Աշակերտ» անուններով խմորատիպ թերթեր, ինչպես և «Եռանդ» աշակերտական թերթը:

Արցախի գավառական կյանքի արտահայտիչն էր «Փայլակ» քաղաքական-հասարակական թերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Լևոն Վարդապետյանը, այն ուներ սոցիալ-ժողովրդավարական ուղղվածություն: Թերթին ակտիվորեն աշխատակցել են Խ. Սամվելյանը, Լ. Աթաբեկյանը, Լեոն, Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը, Գր. Ներսիսյանը, Գ. Ղազարյանը, Ս. Դանիելյանը, Լ. Վարդունին, Ա. Առաքելյանը, Ա. Քամալյանը, Հ. Հովակիմյանը, Ս. Դանիելյանը (Սուր, Դան), Մ. Եսայանը, Գր. Տեր-Ավետիքյանը և ուրիշներ: Թերթի առաջին համարը

լույս է տեսել 1915 թվականի մարտի 8-ին, ունեցել է 191 համար: Թերթը խնդիր ուներ ընդհանուր և քաղաքական նպատակների հետ միասին ծանրանալ նաև տեղական բնույթի հարցերի վրա: Երկրամասի աշխատավորների կյանքի վրա առանձնապես ծանր հետևանքներ էր թողել առաջին աշխարհամարտը. գյուղատնտեսությունը արագորեն անկում էր ապրում, Արցախի տղամարդկանց մեծամասնությունը զորակոչվել էր բանակ, չափազանց ծանր էր աշխատավոր բնակչության վիճակը: Հենց այս բոլոր հարցերն էլ դրավում են թերթի ուշադրությունը: Թերթի 1917 թվականի մարտի 9-ի, 16-ի և 23-ի համարներում տպագրված Լեոյի «Ղարաբաղ և ղարաբաղցիներ», Դ. Անանունի «Հողի շուրջը» (1915, № 18–20), Բ. Իշխանյանի «Գերմանիայի գաղութային քաղաքականությունը Ասիայում և Հայաստանում» (1915, № 23–24) և այլ հոդվածներ բարձրացնում են նրա հեղինակությունը: Հեղինակներն իրենց հոդվածներում դրվատում են հեղափոխության մարտիկներին, նրանց ներկայացնում որպես նոր կյանքի հերոսներ: Թերթում լայն տեղ են գրավում ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական ստեղծագործությունները: «Փայլակը» քննադատում է այն պարբերականներին, որոնք քաղաքական հարցերում, իր կարծիքով, ճիշտ չեն կողմնորոշում բնակչությանը: Դրվատվում են այնպիսի ժողովրդավարական կարգերը, որոնք ապահովեին ազատ ու խաղաղ կյանք: Պաշտպանվում է այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդը կարող է լուսավոր ու ազատ ուղի դուրս գալ միայն Ռուսաստանի հզորութ-յան կապովինած:

1916 թ. Շուշիում լույս է տեսել «Ծիածան» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Միսաք Պետրոսյանը: Լույս է տեսել միայն մեկ համար, որում տեղ են գտել Ա. Վշտունու, Խ. Լորենցի, Գ. Ղազարյանի, Գր. Ներսիսյանի, Լ. Վարդունու և ուրիշների ստեղծագործությունները: Նույն թվականին տպագրվել է նաև աշակերտական խմորատիպ երգիծական «Ծիածան» ամսագրի մի քանի համար:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը նոր ազդակ հաղորդեց կյանքի բոլոր ոլորտներին: Ցարիզմի տապալումից հետո սկսվեց նոր ժամանակաշրջան: Քաղաքական աշխատանքը նոր թափ է առնում, աշխուժացնում նաև գավառական կյանքը: 1917 թ. ամռանը Արցախում տեղի են ունենում հուզումներ: Քաղաքական վերելքի շրջա-

նում հրատարակվում է բոլշևիկյան «Նեցուկ» թերթը, որի առաջին համարը լույս է տեսնում 1917 թ. օգոստոսի 18-ին, խմբագիրն էր Աշոտ Հովհաննիսյանը (Ներհակ), լույս է տեսել ութ համար: Թերթին աշխատակցել են Հ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Ծատուրյանը (Ռուբենի), Հակոբ Կամարին, Ս. Դանիելյանը և ուրիշներ: «Նեցուկի» հիմնական խնդիրն էր գավառում տարածել բոլշևիկյան գաղափարները, բարձրացնել երկրամասի բնակչության հեղափոխական ոգին և մարտունակությունը: Թերթը նաև խնդիր է դնում անհաշտ պայքար մղել հակահեղափոխական ուժերի դեմ, Ղարաբաղում վերացնել նախկին կարգերը, պաշտոններից հեռացնել նախկին ցարական պաշտոնյաներին, երկրամասում ստեղծել այնպիսի իշխանություն, որի ղեկավարությունը պատկաներ բանվորներին և գյուղացիներին:

1917 թ. մայիսից Շուշիում տպագրվում է «Ապառաժ» թերթը, որը դաշնակցության օրգանն էր: Թերթի խմբագիրն էր Ղուկասյան դպրոցի տեսուչ Հայրապետ Մուսայելյանը: Լույս է տեսել 34 համար: «Ապառաժի» և «Փայլակի» միջև անհաշտ պայքար էր մղվում:

1918–1920 թթ. Շուշիում լույս են տեսնում մի շարք թերթեր, որոնք երկար կյանք չեն ունենում: Հասարակական-քաղաքական «Ղարաբաղի սուրհանդակ» թերթն ունեցել է միայն մեկ համար և հանդիսացել է այն ժամանակ Ղարաբաղում գործող կուսակցությունների ներկայացուցիչներից ստեղծված կառավարության օրգանը: 1919 թ. Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհուրդը ստեղծում է «Արցախ» անունով հասարակական, քաղաքական և գրական շաբաթաթերթ, լույս է տեսել ընդամենը յոթ համար: Նույն թվականին հրապարակվում է նաև Շուշիի սոցիալ-ժողովրդական խմբի օրգան «Նոր կեանք» հասարակական-քաղաքական թերթը, որն ունեցել է հինգ համար:

1920 թվականի դարունը ողբերգական էր արցախահայություն համար: Թուրք-ազերիները գազանաբար հրդեհեցին Արցախի, ինչպես և Անդրկովկասի երբեմնի նշանավոր քաղաքներից մեկը՝ Հայկական Շուշին: Ամեն ինչ ափերվեց, բարբարոսաբար թալանվեց, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հիմնարկները, արհեստանոցները, տպարանները, մշակույթի օջախները, հազարավոր տներ մոխրի վերածվեցին: Արցախը լիովին զրկվեց թե՛ տպագրական միջոցներից և թե՛ մամուլից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (1900–1914)

Գրեթե քառորդ դար ընդգրկող արևմտահայ մամուլի պատմութ-
յան այս ժամանակահատվածը կարելի է բաժանել չորս փուլի. 1. դա-
րասկզբից մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը (1900–1908), 2.
երիտթուրքական իշխանության հաստատումից մինչև արևմտահա-
յության ցեղասպանության ժամանակը (1908–1914), Առաջին հա-
մաշխարհային պատերազմի տարիներ և ցեղասպանության ծավալու-
մը (1914–1918) և 4. արևմտահայ մամուլը զինադադարից հետո,
մինչև Թուրքիայի հանրապետության ստեղծումը (1918–1923): Ըստ
որում, թերթերի մի մասը, ինչպես «Մասիսը», «Սուրհանդակը»,
«Ծաղիկը» (կանանց շաբաթաթերթ), «Երկրի ձայնը», «Հանրագիտա-
կը» և «Լոյսը», որոնք հեղինակավոր հրատարակություններ էին Կ.
Պոլսում, ինչպես և Զմյուռնիայի «Արշալոյսն» ու «Արձագանգը»
1908 թ. հետո չեն հրատարակվել: Փոխարենը, 1908 թ. և դրան հա-
ջորդած մի քանի տարիներին լույս տեսան նոր թերթեր՝ «Ժամանա-
կը», «Ծաղիկը», «Կալոսոջ», «Կառափնատ» և «Կիկո» ծաղրաթերթե-
րը, վերակազմյալ հնչակյանների «Առաւօտը», «Կոհակը», «Դաշին-
քը» (նախկին «Արեւելեան մամուլը»), «Աշխատանքը», մարզական
հանդես «Մարմնամարզը», գրական հանդեսներ «Շանթը», «Հայ
գրականութիւնը», «Ոստանը», «Մեհեանը» և այլն: Ակներև է պար-
բերականների թվի ստվարացումը հատկապես 1908 թ. հետո: Եթե
դարասկզբին, մինչև Աբդուլ Համիդի բռնապետության վախճանը,
Կ.Պոլսում և Զմյուռնիայում հրատարակվում էին շուրջ երկու տասն-
յակի չափ պարբերականներ, ապա 1908 թ. մինչև 1914 թ.՝ ավելի քան
120 թերթեր և ամսագրեր: Պատճառը, կարելի է կարծել, երիտթուրքե-
րի երևութական լիբերալիզմն էր, ինչպես և հայ հանրության՝ բռնա-
կալությունից հետո վերագարթնած հասարակական-քաղաքական
մտքի ու կրթական-մշակութային կյանքի աշխուժացումը:

1908 թ. հետո նկատելի է նաև բուն Արևմտահայաստանում ու
Կիլիկիայում հրատարակվող պարբերականների թվաքանակի չեչտա-
կի աճ: Մինչ այդ, այստեղ լույս տեսնող շուրջ մեկ տասնյակի հաս-

նող պարբերականների դիմաց (Վանում՝ 5-ը, Սեբաստիայում՝ 1-ը, Շատախում՝ 3-ը) 1908–1914 թթ. հրատարակվել են երեք տասնյակի չափ պարբերականներ (Վանում՝ 18-ը, Սեբաստիայում՝ 6-ը, Կարինում՝ 5-ը, Մարզվանում՝ 3-ը, Մուշում՝ 2-ը և այլն)¹: Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և հասարակական կարծիքի զարգացման իրողությունը խթանում էր նաև ազգային ինքնագիտակցության վերելքը՝ հայատառ թուրքերեն մամուլի օրինակով: 20-րդ դարի սկզբից մինչև ցեղասպանությունը թուրքիայի մայրաքաղաքում կտրուկ նվազեց հայատառ թուրքերեն պարբերականների քանակը: Հակառակ դրան, գալաուում (մասնավորապես Կեսարիայում և Կիլիկիայում) նկատվում է դրանց զգալի աճը:

1900–1908 թթ., մինչև համիդյան վարչակարգի վախճանը, հայ մամուլն ու հրապարակախոսությունը խիստ ճնշումների ներքո գրկվել էին ազգային ու հասարակական թեմաներից: Հրապարակախոսությունից չքացել էր քննադատական լիցքը, քաղաքական հարցեր շոշափելու հնարավորությունը, հասարակական կարծիքը հուզող մի շարք հիմնահարցերի վերլուծությունը: «Արեւելքում», «Մանգուլիսի էֆենդարում», «Բիւզանդիոնում» և «Մասիսում» վերականգնողական գաղափարային հրապարակախոսության ժանրը, որ արեւմտահայ մամուլը հաղթահարել էր դեռևս 1870-ական թթ.: Փոխարենը նկատելի զարգացում ունեցան գալաուին վերաբերող հրապարակումները, որոնք լուսաբանում էին ժողովրդի կենցաղը, սովորույթները, կրթական ու տնտեսական իրողությունները: Տարածված թեմա դարձավ իր հոգևոր պարտականություններն անտեսող հոգևորականության քննադատությունը: 1900–1908 թթ. արեւմտահայ մամուլը, որքան էլ տարուբերվեր վերացականի և որոշակիի սահմաններում, զգալիորեն մոտենում էր իրականությանն ու ժողովրդի կյանքին, հիմնականում ընդառաջում մտավոր նոր պահանջներին: Մամուլի և հրապարակախոսության մեջ կարևոր ներդրում արեցին այնպիսի դեմքեր, որպիսիք էին Հովհ. Գազանճյանը, Ա. Անտոնյանը, Տ. Արփիարյանը, Հ. Մամուրյանը, Մ. Գոչունյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Հ. Ալփիարը, Ռ. Զարդարյանը, Արտ. Հարությունյանը, Բ. Քեչյանը, Մ. Շամտանճյանը և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս Հայոց պարբերական մամուլը, Լիակատար ցուցակ (1794–1934), Կազմ. Լեւոնյան Գ., Ե., 1934, էջ 193:

Արևմտահայ մամուլի նախընթաց և խնդրոտ առարկա փուլերի ուշագրավ կողմն են ներկայացնում նաև կրոնական պարբերաթերթերն ու հանդեսները: 1900–1915 թթ. հրատարակվում էին Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու դավանանքը քարոզող «Լոյսը» (1905–1907), «Աստղ Բեթլեհեմին» (1911–1912), ինչպես և բողոքականների «Աւետաբերը», կաթոլիկների «Կաթողիկէ արձագանգը» (1911–1915) և այլ պարբերականներ: Դրանցում, ի տարբերություն նախորդ դարում հրատարակվող կրոնաթերթերի, թուլանում է դավանական անտադոնիզմը, շատ հրապարակումներ կրում են քրիստոնեական լայնախոհության ու հանդուրժողականության կնիքը:

1900–1908 թթ. արևմտահայ մամուլի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

Մամուլի էջերում զգալիորեն սահմանափակվեց արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանումը, որի պատճառը գրաքննական արգելքներն էին: Հայկական հարցի արծարծումների, արևմտահայության ազգային և քաղաքական բռնադատված վիճակին վերաբերող տեղեկատվությունն ամբողջովին դուրս մղվեց մամուլի էջերից՝ նույն՝ վերոհիշյալ պատճառով:

Թուլացավ և իր գաղափարական սրությունը կորցրեց լրատվությունը նաև արտաքին քաղաքական իրողությունների մասին: Փոխարենը թերթերի էջերը լցնող պարտադրանքի պես հայտնվեց ընթերցողին առանձնապես չհուզող՝ պատերազմների, եվրոպական ու ասիական տերությունների հարաբերությունների և այլնի մասին չեզոք, բայց և չափազանց առատ լրատվությունը: Դանդաղեց հրապարակախոսական ժանրի զարգացումը, մամուլը շնչահեղձ էր լինում մանրաթեմայնությունից և շրջանառում էր ոչ կարևոր, նեղ հարցադրումների սահմաններում: Առաջատար տեղ գրավեց, սակայն, ինքնուրույն և թարգմանական գեղարվեստական գրականությունը, որը, որպես կանոն, գետեղվում էր լրագրերի «Թերթոն» բաժիններում: Ծանր գրաքննության ենթակա գիրքը, գեղարվեստական գրականությունը, կարծեք, ապաստան գտան մամուլի էջերում, որտեղ, խառնվելով մյուս նյութերին՝ չէին արժանանում գրաքննիչների բացառիկ ուշադրությանը: Համիլյան գրաքննութ-յունն այդպիսի բացառիկ ուշադրությունը մամուլում սևեղծվում էր

նրա հրապարակախոսական ու լրատվական հրապարակումներին՝ ելնելով պարբերականների քաղաքական բարեհուսովյալ կարևորությունից: Համենայն դեպս, դարասկզբի հայ մամուլը կարողանում էր այս կամ այն կերպ նպաստել հասարակական կարծիքի ուղղորդմանը, տեղեկություններ տալ գաղառական իրականության մասին, շոշափել դպրոցի, մշակույթի հետ կապվող կարևոր խնդիրներ: Կարևոր էր նաև թեկուզ և ոչ հարուստ, այսուհանդերձ լրատվությունն արևելահայ իրականության վերաբերյալ, արտատպովություններն արևելահայ մամուլից և այլն, որ հասցնում էր համազգային խնդիրների քննարկմանը, հոգևոր ու մշակութային կապերի ամրապնդմանն արևելահայության հետ:

Երկու հայկական հատվածների վերոհիշյալ կապերն ու հարաբերությունները հաջողությունամբ զարգանում էին գրականության և գրաքննադատության ասպարեզում: 1900-ական թթ., թեև ոչ այնքան հաճախակի, արևմտահայ մամուլն անդրադառնում և գնահատական էր տալիս արևելահայ գրական երևույթներին:

1908–1914 թթ. ազգային ու հասարակական բովանդակության նոր թերթերի հետ միասին հատկապես ծաղկում է ապրում երգիծական մամուլը: Միայն Կ. Պոլսում հրատարակվեցին երկու տասնյակի չափ պարբերականներ, Զմյուռնիայում՝ երեքը («Զիկ-զակ», «Ծաղիկ», «Կալոսո», «Ֆրո-Ֆրո», «Լիլա», «Խարազան», «Կառափնատ», «Զուռնա», «Կատակ», «Մոծակ» և այլն): Այս փուլի սկզբում մամուլն ապրում է հասարակական ակտիվացման շրջան՝ համիդյան վարչակարգի պատճառած երկարատև ընդարմացումից հետո: Երկրում սահմանադրության վերահաստատումը և երիտթուրքական կառավարողների շուրջ ու խաբուսիկ խոստումները ընդհանրական հայրենիքի, թուրքիայի բոլոր ազգությունների ազատության ու իրավահավասարության մասին, նախապես լավատեսություն էին ներշնչում մտավորականությանը: Մամուլն ապրում էր քիչ առաջ հրաժեշտ տված՝ համիդյան անցյալից բաժանվելու մի ճնշող գործընթաց. թերթերի էջերում մեծ քանակ են կազմում «գուլումի» տարիների վերապրումները, տպագրվում են մեծ քանակությամբ հուշեր, անդրադարձներ, էսսեի բնույթի ակնարկներ՝ թարմ անցյալի դեպքերի իրապատում վերարտադրությամբ: Նկատելի է նաև անհատի անձնաքննության, ազգի թերություններին խորամուխ լինելու

ձգտումը, այն դեպքում, երբ երկրորդական նշանակություն էր տրվում օրավուր ընդգծվող տնտեսական ու քաղաքական բռնություններին (գավառի դրուկյան վատթարացում, օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններում փոքրամասնությունների ընտրական իրավունքների կազմակերպված ոտնահարումներ և այլն): Արևմտահայ մամուլն այս թմրությունից դուրս բերեցին Ադանայի դեպքերը (1909): Նախապես լրագրողները դյուրուկթյամբ կուլ տվեցին երիտթուրքական ապատեղեկատվության խայծը՝ հավատալով, թե, իբր, Կիլիկիայում սանձազերծած նախճիրը համիդյան հին հետադիմական վարչակարգի գործն է: Զարդի բուն կազմակերպիչների՝ նոր իշխանությունների դիմակը պետք է պատռվեր այն բանից հետո, երբ նրանք, ճիշտ համիդյան ոգով, սպանդի ամբողջ մեղքն սկսեցին բարդել հայերի վրա՝ մեղադրելով նրանց զինված կոմիտեներ ստեղծելու, անկախ թագավորություն երազանքներ փայփայելու և Օսմանյան թուրքիան անդամահատելու «դավաճանական» ձգտումների մեջ: Դրանից հետո սկսվեցին «Արեւելեան մամուլի», «Մանգումէի էֆքեարի», «Բիւզանդիոնի», «Ժամանակի» և այլ թերթերի էջերում մերկացնող նյութերի հրապարակումները, ականատեսների ելույթների և նույնիսկ դիվանագիտական փաստաթղթերի տպագրությունը, որով անվիճելիորեն պարզ էր դառնում, որ Զարդերը կազմակերպված և հրահանգված են եղել երիտթուրքական կուսակցական ու կառավարական կենտրոններից, և որ դրանց իր մասնակցությունն է բերել նաև թուրքական կանոնավոր զորքը:

1912–1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբարձման ժամանակ մամուլն իր ուղադրությունը կենտրոնացնում է գավառի աղետալի կացություն վրա: Ժամանակի գրեթե բոլոր հայկական թերթերը՝ «Բիւզանդիոնը», «Դաշինքը», «Աշխատանքը», «Ժամանակը» և մյուսները մի քանի խորագրերի տակ պարբերաբար և բազմակողմանիորեն լուսաբանում էին Արևմտահայաստանի վիճակը, բռնությունների, թալանի և սպանությունների առօրյան, իշխանությունների անտարբեր կամ հրահրիչ կեցվածքը դրանց նկատմամբ: Առանց կասկածի պետք է ասել, որ այս տարիների մամուլն ու հրապարակախոսությունն արևմտահայության մեջ նախապատրաստել կամ հասցրել էին ձևավորել հասարակական կարծիք՝ սպասվելիք ընդհանրական կոտորածների վերաբերյալ: Գրեթե բոլոր հայաբնակ

գավառները մեջ կատարվող աղետալի անցքերի մասին վկայող մեծաքանակ փաստերն ընթերցողին արդեն հուշում էին այն միտքը, որ դրանք պատահական չեն, այլ շարունակաբար կրկնվող բնույթ ունեն, և որ հայ ժողովուրդն իբրև խորթ ու թշնամական տարր է դիտվում իշխանությունների աչքին: Ջեզոք, ուրեմն և օբյեկտիվ այս մամուլի լրատվական ուղղվածությունը, սակայն, ի գործը չեղավ նպատակալից ազգային կուսակցությունների՝ եղեռնին ընդհուպ նախորդող շրջանի իրադարձությունների առավել սթափ գնահատականին և մասնավորապես, երիտթուրքերի քաղաքականության հանդեպ ցուցաբերած վերաբերմունքին:

20-րդ դարի 2-րդ տասնամյակի մամուլը, այս ամենով հանդերձ, ձեռք էր բերել ազգային-քաղաքական այնպիսի բովանդակություն, որ կարելի է բնութագրել մի քանի կարևոր ուղղություններով: Ամենից առաջ ընդլայնվել էր մամուլի հասարակական նշանակությունը: Հրապարակախոսությունն անմիջականորեն անդրադառնում էր արևմտահայ գավառի կյանքին և լուսաբանում նրա իրական վիճակը: Արժեքավոր էին հատկապես Թուրքիայի քաղաքական կարգերի քննադատությունը, երիտթուրքական սահմանադրության գոտտ ձևական բնույթի բացահայտումները՝ հատկապես Արևմտահայաստանի հայ բնակչության համատարած իրավազրկությունից ցուցադրումներով: Ըստ էության, այս բացահայտումները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ երիտթուրքական վարչակարգի քողարկված կամ բացահայտ քննադատություն: 1910-ական թթ. տեղական թեմա է դառնում արևմտահայերի հողազրկման գործընթացի լուսաբանումը, քրդական աշխրհների և թուրք հողատեր վերնախավի, ինչպես և գաղթական մահմեդական տարրերի կողմից հայերի հողերը բռնազավթելու փաստերի արտացոլումը: Կարևոր էր հայ առևտրական բուրժուազիային բռնի կերպով ներքին շուկայից դուրս մղելու վերաբերյալ լրատվությունը: Այս տեսակետից հատկանշական են մամուլի այն անդրադարձները, որոնք վերաբերում են 1913–1914 թթ. հունաստանի հետ ռազմաքաղաքական կոնֆլիկտի պատճառով ներքին գործերի նախարար Թալեաթի՝ հույն առևտրականների դեմ կազմակերպած ու հուշակած բոյկոտին: Այս առևտրական բոյկոտը սահուն կերպով շրջվեց հայերի դեմ՝ նրանց խանութների վրա կազմակերպված հարձակումների, նրանց հետ առևտուր անելու արգելքի և այս

ամենը խրախուսող իշխանությունների կողմից, նոր ապօրինի մաքսեր և տուրքեր ստեղծելու ձևով:

Ուշագրավ են թուրքական բանակ զորակոչված հայ զինվորականների իրավագուրկ դրուկթյան բացահայտումները: Մամուլը բավականաչափ նյութեր է տպագրել՝ ցույց տալու զորանոցներում հայ զինվորների հանդեպ գործադրված բռնությունները թուրք սպայության ու զինվորների կողմից, բանակում հայ զինվորականները իբրև թշնամական տարր դիտելու իրողության բացահայտումները, այն վերաբերմունքի, որով նախապատրաստվում էր 1914–1915 թթ. հայ զինծառայողներին հատուկ աշխատանքային գումարտակներում առանձնացնելու և զանգվածաբար բնաջնջելու ծրագիրը:

Հատուկ ուշադրութուն էր դարձվում Արևմտահայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ միջազգային քննարկումներին: Մամուլում այս խնդրի բարեհաջող լուծման հարցում մի հայտնի չափով թերահավատութունը, սակայն, տեղի էր տալիս շատ ավելի բազմաթիվ այն հրապարակումներին, որոնցում որակ են կազմում ակնկալիքները եվրոպական տերություններից, 1913–1914 թթ.՝ հատկապես Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից և Գերմանիայից: Ոչ կուսակցական մամուլը, ինչպես և կուսակցական մամուլի մի մասը (ռամկավար սահմանադրականներ) բարենորոգումների հարցը առնչում էր Նուբար փաշայի գործունեության հետ: Բոլոր դեպքերում, մամուլում արտացոլվել է նաև քննադատական կարծիքը վերը նշված իրողությունների վերաբերյալ: Հետևաբար, 1908–1914 թթ. մամուլը կատարել է ոչ միայն լրատվական և մշակութային, այլև ազգային-քաղաքական դեր՝ իր գոյության ամենադրամատիկ շրջանում, ցեղասպանությանը ընդհուպ նախորդող տարիներին:

«ԲԻԻԶԱՆ ԴԻՈՆ» (1896–1914)

1894–1896 թթ. արևմտահայ գավառներում, ինչպես և Կ. Պոլսում սանձագերծված՝ հայերի կոտորածներից հետո Օսմանյան թուրքիայում մամուլն ընկավ ավելի խիստ հսկողության տակ: Հատկանշական է, որ կոտորածների վերջին տարում միջազգային հանրության կարծիքը և տերությունների ուշադրութունը հայկա-

կան սպանդից հեռացնելու նպատակով, մամուլի հանդեպ միշտ կասկածամիտ Աբգով Համիդը 1896 թ. միանգամից թույլ տվեց վեց հայկական պարբերականների (1893–1895-ին՝ Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում մեկականի դիմաց) հրատարակությունը: Դրանց մեջ էր Բ. Քեչյանի արտոնատիրությունը և խմբագրապետությունը լույս տեսնող «Բիւզանդիոն» օրաթերթը: Խմբագիրներն էին Բյուզանդ և Պարույր Քեչյանները, ապա Արշակ Ալպոյաճյանը: Ունեւոր ազգային, գրական և գիտական բովանդակություն, այսինքն, այն ծրագիրը, որ պարունակում էր նրա հասարակական ու մշակութային ուղղվածությունը:

1890-ականի վերջերին թերթը հիմնական խնդիր է համարում Արևմտահայաստանի և Կ. Պոլսի հայ դպրոցների, ազգային հաստատությունների բնականոն գործունեություն վերականգնումը, որպես «վերջին ողբալի անկարգություններուն եւ վշտալի պատահարներուն ամէնէն կակծալի հետեւանքներ» (1896, 12 նոյ.): Մասնավորապես, Մ. Օրմանյանի պատրիարք ընտրվելու պահից ի վեր (1896, նոյ.) «Բիւզանդիոնը» պաշտպանում էր նրա անաղմուկ և զուսպ ջանքերը՝ աջակցելու ազգային կյանքում անտերունջ և անլույծ մնացած կրթական խնդիրները կարգավորելու, հասարակական կյանքն աշխուժացնելու ասպարեզում: Թերթը Մ. Օրմանյանի ուղեգիրը հիմնավորում էր նրանով, որ այդ եկեղեցականը հավասարապես ընդունելի է և՛ ազգի, և՛ Բ. Դուռնի համար, և որ տվյալ պահին հայ հանրությունը հարկավոր է այդպիսի շրջահայաց և լայնախոհ հոգևորական: «Բիւզանդիոնի» ընթացքը լիովին համապատասխանում էր պատրիարքի խոհանքին:

Հայտնի է, որ 1890-ականի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսից և Արևմտահայաստանից ծայր էր առել գաղթականների հոսքը դեպի Եվրոպա, Ռուսաստան, և մասնավորապես՝ Եգիպտոս, Բուլղարիա, Ֆրանսիա, Ռումինիա և ԱՄՆ: Արևմտահայաստանը մարդաթափ անող այս երևույթի չափերն ընդլայնվում էին օսմանյան իշխանությունների խտրական բիրտ քաղաքականությունը, կրոնական ու ազգային մշտական հալածանքների պատճառով: Ինչ-որ չափով դրա դեմն առնելու քարոզչություն մեջ «Բիւզանդիոնը» առաջ է անցնում իրականությունից կտրվելու չափ և մասամբ գունազարդելով այդ իրականությունը:

Միաժամանակ, 1896–1897 թթ. թերթը բազմաթիվ նյութեր է տպագրել փախստական հայերի վերաբերյալ: 1896 թ. թերթը Արև-

մտահայաստանից և Թուրքիայի այլ վայրերից Կ. Պոլիս փախած հայերի թիվը հաշվում է 20–30 հազար մարդ (1896, 28 նոյ., 1897, 25 հնվ.): Սրանց մի ստվար մասը գաղթել էր Շոտլան, Ռուսչոկ, Բուրգաս, Աթենք, Մարսել և Ալեքսանդրիա: Թերթը հորդորում էր նրանց վերադառնալ Թուրքիա՝ տեղեկացնելով նաև, որ օսմանյան իշխանությունները կարճ ժամկետ են տվել վերադառնալու համար, որը հաշվի չառնելուց հետո նրանց սպասելու է սեփականությունից և կայքից զրկվելու ծանր վիճակը: Հայ գաղթականների կյանքը պատկերող հոդվածները և թղթակցությունները ներկայացնում են նրանց դժվարին կացությունը օտար միջավայրում: Ուշագրավ է, որ վերադարձած որոշ հայերի համար արդեն կատարված փաստ էր իրենց սեփականագրվելը իշխանությունների կողմից: Այս վերադարձած հայերին իրավական օգնություն ցուցաբերելու նպատակով «Բիւզանդիոնը» բաց էր արել «Իրաւաբանական» բաժինը՝ տպագրելով օրենքների մեկնաբանություններ, առանձին հոդվածների պարզաբանումներ և այլն (1896, 23 դկտ., 1897, 17 ապր.):

Բ. Քեչյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում գալառներում հայերի տնտեսական վիճակի, արհեստագործություն և առևտրի անկման դեմն առնելու հարցերին: Վանից, Խարբերդից, Արաբկիրից, Պրուսայից և այլ վայրերից ստացված թղթակցությունները թերթն ամրապնդում է ուշագրավ հոդվածներով («Տնտեսական հարցեր» խորագրով)՝ նվիրված առևտրատնտեսական նոր մեթոդների յուրացմանը, երկրագործության և վաճառականության արդյունավետ եղանակներին, այս ասպարեզներում ավանդական թերությունները վերացնելուն: Ուշագրավ է հայ արհեստավորության գործունեության լուսաբանումը նրանց նոր բնակավայրերում: «Բիւզանդիոնի» մի հրապարակումից երևում է, որ գաղթական ոսկերիչները, փորագրիչները, ասեղնագործողները գործ են գտել Եգիպտոսում, դերձակները, խոհարարները՝ Վառնայում, կոշկակարները՝ Բուխարեստում, դարբինները և երկաթագործները՝ Ֆիլիպեոմ (Պլովդիվ), գորգագործները՝ Ամերիկայում (1900, 4 հնվ.):

Հայերի տնտեսական վիճակի վերլուծության, ինչպես նաև առհասարակ Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսական խնդիրների գնահատման հարցում առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Բ. Քեչյանի տնտեսագիտական հմտալի հոդվածներն ու հրապարակումները: Նրա «Ինքնօգնություն, թէ փոխադարձ օգնություն» հոդվածում առաջադրվում է ազատ մրցակցության պայմաններում կապիտալի

և չուկայական հարաբերությունների զարգացման հիմնահարցը: Արդյունաբերության զարգացումը, ըստ Բ. Քեչյանի, ուղեկցվում է արհեստագործության քայքայման և հարստության բեկումնացման իրողություններով: Հասարակության լայն խավերն այս պայմաններում իրենց սոցիալական գործառույթը կարող են իրականացնել խոշոր կապիտալից անկախ՝ փոխօգնության տարբեր և արդյունավետ ձևերի (խնայողական, ընտանեկան դանձարկղներ, փոխատվական ընկերություններ և այլն) կիրառմամբ: Ուշագրավ է, որ հեղինակն ընդունելի է համարում հանրային կյանքի սոցիալիստական կազմակերպման որոշ սկզբունքներ, ինչպես հանգստի իրավունքի, կենսաթոշակի, ձրի կրթության և առողջապահության վերաբերյալ օրենքների անհրաժեշտությունը: Հեղինակը կարևորում է փոխօգնության ձևերի կիրառումը Կ. Պոլսում և Արևմտահայաստանում, խրախուսում ազատ մրցակցությունը (1902, 29 նոյ.):

«Բիւզանդիոնում» առանձին խումբ են կազմում բանկերին, բանկային գործառնություններին, արժեթղթերին, դրանց գներին անդրադարձող՝ մասնագիտական փայլով գրված ինքնուրույն և թարգմանական հոգվածները: Եթե սրանց ավելացնենք Ռեփի ծխախոտի ընկերության, Օսմանյան բանկի, Իզմիր-Գասապա և հարակից երկաթուղագծերի տնտեսական կարևորությանը նվիրված տնտեսագիտական վերլուծությունները, ապա կարելի է ասել, որ Թուրքիայի տնտեսության գիտական արժեքավորման ասպարեզում «Բիւզանդիոնը», անկասկած, առաջատար հրատարակություն էր: Բ. Քեչյանն ընթերցողին ծանոթացնում էր ժամանակակից տնտեսագիտական մտքի արժեքներին: Նրա թարգմանությամբ թերթը տպագրել է տնտեսագետ Դ. Կարնեգիի «Ինչպէս հարստանալ» և «Հարստութիւնը եւ իր գործածումը» հոգվածները (1903, 22–23 դկտ.): Հասարակական բեկումնացման, կապիտալի և աշխատանքի հակասությունները մեղմելու տեսակետից, որ, ի դեպ, պաշտպանում էր նաև Բ. Քեչյանը, այդ տնտեսագետը կարևորում էր հարստության, եկամուտների բաժանման սկզբունքը սեփականատերերի հոծ խմբերի մեջ կամ ազգային հարստության բաշխումը նրա անդամների միջև այն դեպքում, երբ պակասում է կապիտալի բերած հավելյալ արժեքը, բայց մեծանում է աշխատանքի վարձատրությունը: Բ. Քեչյանը ևս սրա մեջ է տեսնում աշխատուժի անգույն աշահագործման հետևանքով սրված դասակարգային հակամարտությունները մեղմելու կարևոր միջոցը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո «Բիւզանդիոնը», ինչպես և առհասարակ հայկական մյուս լրատվամիջոցները, լավատեսությամբ լեցուն նյութեր են տպագրել Օսմանյան Թուրքիայում բռնակալության վախճանի, ազգերի իրավահավասարության ու համերաշխության, Արևմտահայաստանում բարենորոգումների և այլնի վերաբերյալ: Թերթն առավելապես ուշադրություն է հրավիրում գավառի տնտեսական և ուսումնական զարգացման վիճակի վրա, հիմնավորում վարչական առաջիկա բարենորոգումների անհրաժեշտությունը: Բ. Քեչյանին հատկապես հետաքրքրում է քրդական հարստահարություններին վերջ տալու հարցը: Այս դեպքում խմբագրատնիքն, ինչպես և Ա. Ալպոյաճյանին նպատակահարմար է թվում քրդերին լուսավորելու, նրանց մշակութային կյանքի մեջ ներգրավելու և քաղաքակրթելու ծրագրերի իրականացումը: Այս առթիվ Ա. Ալպոյաճյանը հիշում է հայ-քրդական միությունն ստեղծելուն ուղղված՝ ոչ վաղ անցյալում ձեռնարկված փորձերը հայերի կողմից: Նա արժեքավորում է հատկապես Մ. վարդ. Տիգրանյանի՝ «հրաշագործ» հորջորջված այդ հոգևորականի գործունեությունը 1840–1860-ական թթ., Կ. Պոլսում նրա հիմնած «Բարեկարգություն Արևելեան» ընկերությունը (1860), որի ատենապետն էր Մ. Մոմճյանը, անդամակիցները՝ Հ. Մյուհենախյանը, Տ. Յուսուֆյանը և Հ. Սվաճյանը¹:

Հայ-քրդական հարաբերությունների թեման, որ աշխուժորեն քննարկվում էր «Բիւզանդիոնի» էջերում, պետք է չքանար 1909 թ. Ադանայի ապրիլյան դեպքերի հորձանքի տակ: Թերթն իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է այդ ողբերգության, նույնիսկ դրա մանրամասների վերլուծության վրա, տպագրում հոդվածներ, նամակներ, թղթակցություններ և այլն, բաց անում հատուկ խորագիր՝ «Կիլիկիոյ դէպքերը» վերտառությամբ: Հիասթափությունների և ուշաբերման դրաման էր ապրում հայ մտավորականության մի ստվար մասը, այդ թվում և «Բիւզանդիոնի» այն գործիչները, որոնց աչքերի առաջ հանկարծակի բացվեց երիտթուրքական կառավա-

¹ Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի՝ Մյուհենախյան տպարանում Մ. Տիգրանյանն ընթերցաբար է տպագրել քրդերի համար (1860 թ.) «Լապտեր լուսատու յոթինեալ ի տէր Մկրտիչ վարդապետ. Տիգրանեան յառաջնորդ Բարդիստանի ի յոյս ընծայեցաւ. «Չըսայէ րոնի հախ չէ գրին, ԺԸ Մկրտիչ Տիգրանէ մըքոսն մուրախստէ Բիւրախստան պատմա պո» վերնագրով («Բիւզանդիոն», 1909, 29 էջ.): Նույն ժամանակներում Աստվածաշնչի ընկերությունը տպագրել էր Ս. Գրքի հայաստան քրդերեն թարգմանությունը (նույն տեղում):

րության ջարդարարական ծրագիրը՝ գործողության մեջ: Թերթն անդրադարձել է ջարդարարների գործելակերպին, խաղաղ բնակչության հանդեպ նրանց վայրագություններին, ընդամին, վերհանելով հայերի պաշտպանական կռիվները և դիմադրական ոգին: Հասանելի հայկական դյուղի երկօրյա դիմադրության առթիվ «Բիւզանդիոնը» տպագրել է մի բնակչի նամակն իր եղբորը, որտեղ նկարագրվում է դյուղացիների դիմադրությունը ջարդարարների բազմապատիկ գերակշիռ ուժերին (1909, 8 մյս.): Նույն խորագրով ներկայացվում են Չոք Մարգվանի պաշտպանական կռիվները, հայերի հերոսական ընդդիմությունը և այնուհետև, Ադանայի ջարդը վերապրողների ծայր աստիճանի թշվառությունները (1909, 10 մյս.):

Թուրքական մամուլը միահամուռ, սոսկ երանգային տարբերություններով էր ներկայացնում իրականության ճախուժուռ պատկերը: Նախապես իթթիհատական մամուլը հասարակական կարծիքի ուղղորդյունը շեղելու տենչով բռնված՝ Ադանայի դեպքերի ամբողջ մեղքը գցում էր հին վարչակարգի՝ Աբդուլ Համիդի և նրա կողմնակիցների վրա: Նույնն էին պնդում Սալոնիկի երիտթուրքական հրատարակությունները: Էքյուզիա Թեվֆիկի՝ այդ թրծված և բազմափորձ իթթիհատականի «Թասվիր-ի էֆքյար» թերթը պնդում էր, որ Ադանայի դեպքերի համար «երկու կողմերն ալ հաւասարապէս յանցաւոր էին» և ինչպես իրավացիորեն Բ. Քեչյանն էր դիտում՝ «վարպետորդի ոճով» (1909, 6 հյս.):

1909 թ. հունիսին թերթը բացահայտորեն հերքում էր երիտթուրքերի ապալրատվությունն այն մասին, որ Ադանայի աղետի պատասխանատուները Համիդի կողմնակիցներն են:

Ադանայի դեպքերը «Բիւզանդիոնին» մղում էին քննադատաբար գնահատելու նաև ազգային իրականության հանդեպ հայկական քաղաքական ուժերի պատկերացումները: Նրա էջերում կըշտամբանքի և քննադատության խոսքեր են հնչում՝ ուղղված ազգային կուսակցություններին, որոնք ի սկզբանե չէին կռահել երիտթուրքական գործիչների նպատակները, հույսեր էին կապել նրանց, իբր, առաջադիմական առաքելության հետ և հավատացել միամտորեն: Ակներևաբար, թերթը սատարում էր ռամկավար սահմանադրականներին (Ս. Պարթևյան, Վ. Թեքեյան և ուրիշներ), որոնք դաշնակցությանը հակադրվում էին նախ Ադանայի դեպքերի, իսկ այնուհետև ազգային սահմանադրական մարմինների հանդեպ ունեցած գործելակերպի առթիվ:

Դաշնակցութեան քննադատութեան հարցում «Բիւզանդիոնն» անվերապահորեն անցավ ռամկավար սահմանադրականների կողմնային բանից հետո, երբ այդ կուսակցութեանն իր հերթին, «ազգի դավաճան» հռչակեց Մ. Օրմանյան պատրիարքին՝ մեղադրելով նրան Լա Հեյի վեհաժողովին Համիդի բռնապետութեան վերաբերյալ գոհունակութիւն հայտնելու հարցում (հեռագրով): Ինքը՝ Բ. Քեչյանը, կարծում էր, որ այդ հեռագիրն անհրաժեշտ էր սուլթանի վրեժխնդրութիւնը հայերից հեռացնելու համար: Սակայն, նույն կերպ, Դաշնակցութեանը կարող էր հիմնավորել իր մերձեցումն իթթիհատին նրանով, որ ընտրել է համիդյան բռնակալութեան դեմ մղվող պայքարում չմեկուսանալու, իսկ հետագայում՝ կառավարող ուժ դարձած այդ կուսակցութեան վրա ազգային խնդիրների հարցում դրականապես ազդելու նկատառումներով: Հիրավի, Բ. Քեչյանը Դաշնակցութեան այդպիսի առարկութիւնը նկատի ունեն, երբ 1912 թ., հիմնավորելով կուսակցութեան այդ կեցվածքը, անշուշտ, բայց ոչ ծայրահեղ ձևակերպումներով և ոչ էլ ծայրահեղ մտասեռումով, որ կնշանակեր տուրք տալ կուսակցականութեանը, որ և այդ պահին անում էր ՀՅԴ-ն, գրում էր, որ այդ կուսակցութեանը շարունակում է հին հայրերի ավանդական քաղաքականութիւնը՝ հօգուտ ազգի չընդվզել տիրող տարրի դեմ, և որ նա խուսափում է առճակատումից՝ ավելի մեծ հարիքներից, նպաստավոր պայմանների ակնկալութեամբ (1912, 10 փետ.): Անտարակույս, Բ. Քեչյանը յուրովի էր տեղադրում մասը ամբողջի մեջ՝ հօգուտ մասի:

Թուրքիայի քաղաքական իրադարձութիւնների նկատմամբ «Բիւզանդիոնն» գործունէ դիրքորոշումը ցույց է տալիս, որ այս թերթը, արտահայտելով հայ բնակչութեան մի ստվար մասի տրամադրութիւններն ու խոհերը, ցանկանում է ստեղծել որոշակի հասարակական կարծիք՝ նույն այդ տրամադրութիւնների վրա ներազդելու համար: Այս իմաստով հետաքրքիր է նրա դիրքորոշումը 1911 թ., իթթիհատի և իթիլյաֆի հայտնի հակադրութեան նկատմամբ: Առավել ազատամիտ կեցվածք որդեգրած և իթթիհատին հակադրվող իթիլյաֆը՝ որպէս կուսակցութիւն, հենց այս հակադրութեան շնորհիվ գրավել էր հինականում իթթիհատից դժգոհ թուրքական ազատամտող որոշ վերնախավային շերտերի, ինչպես և հայ ազատամիտների մի հայտնի մասի համակրանքը: 1911–1912 թթ. սկզբներին օսմանյան խորհրդարանի ընտրութիւնների շրջանում քաղաքական կյանքի մակերես ելած իթիլյաֆը՝ կազմված իթթիհատի բազմաչեղու և բա-

ցահայտորեն ազգայնամոլ սոցիալական խմբերին հակադիր օսման-
յան ազնվապետական (էշրաֆ) և ազատամիտ փոքրամասնությու-
նից, սոցիալական որևէ հենարան չունեի դավառում, ուստի և
խորհրդարանական ուժի վերածվելու իր ակնկալիքները կենտրոնաց-
րել էր գլխավորապես Կ. Պոլսում: Գավառներում իր ակնհայտ թու-
լությունը, մի կողմից, նրանից վանում էր դաշնակցությանը (որ հա-
մադործակցում էր իթթիհատին), բայց և մյուս կողմից, տեղերին ինք-
նավարություն ապահովելու նրա ապակենտրոն խոստումները՝ հա-
կառակ իթթիհատի կենտրոնաձիգ ու շովինիստական հայացքների,
գրավում էին բարենորոգումների հույսերով օրորվող և դաշնակցութ-
յան դեմ թող որ ոչ կտրուկ, բայց և պատրաստի առարկություններ
ունեցող հայ մտավորականության մի մասին՝ Բ. Քեչյանին, Օ. Ջիֆ-
թե-Սարաֆին, Ն. Տաղավարյանին, Ս. Սպարթալյանին և այլոց: Վեր-
ջին երկուսը, ի դեպ, հարել էին իթիլյաֆին՝ սրա գոյության և գոր-
ծունեության մեջ տեսնելով իթթիհատի ազգայնամոլ, կայսրության
այլահավատ ազգերի ինքնուրույնությունը բացահայտորեն սպառ-
նացող քաղաքականությունն ընդդիմադիր ուժի (1911, 25 նոյ.):

1910-ականի սկզբներին, երբ Հայկական հարցը դարձյալ սկսեց
արծարծվել միջազգային դիվանագիտության մեջ, ընդհուպ մինչև
առաջին աշխարհամարտը, «Բիւզանդիոնը» ուշադրությամբ հե-
տևում էր դրա զարգացումներին: Այս հիմնահարցին թերթի մոտեց-
մանը գրեթե նույնանման հայացքներ էր արտահայտում պրոֆ. Կ.
Թումայանը, որը «Բիւզանդիոնի» գործուն աշխատակիցներից էր: Կ.
Թումայանը համոզիչ փաստերից եզրակացնում է, որ հայի, իբրև
օսմանցի թուրքի թշնամու, տերությունների օգնությամբ անկախա-
նալու ձգտող քայքայիչ տարրի կերպարը թուրքական քարոզչութ-
յունն սկսել էր թիսել դեռևս 19-րդ դ. վերջին քառորդին՝ Բեռլինի
վեհաժողովից հետո:

1912 թ. «Բիւզանդիոնը» Հայկական հարցը հանգեցնում է
Արևմտահայաստանում բարենորոգումների իրականացմանը և թեր-
թում հայտնվում է «Բարենորոգմանց խնդիրը» խորագիրը՝ ամենա-
տարբեր բնույթի նյութերով և լրատվությամբ, որոնց միավորում է
թեմայի ընդհանրությունը: Հայկական հարցի վերարծարծման մեջ
«Բիւզանդիոնը» տեսնում է ոչ թե ինքնավարություն, այլ Բեռլինի
վեհաժողովի և 1895 թ. բարենորոգումների ծրագրով (մայիսյան
ծրագիր) Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու
նպատակը:

Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հարցում «Բիւզանդիոն» ուներ հույժ չափավոր մոտեցում՝ պաշտպանելով Կ. Թուրքիայի տեսակետը. դրանց իրականացման համար պետք է դիմել ոչ թե օտար տերուլթյուններին, որ կգրգռեին թուրքերին և փորձանք կդառնար ազգի գլխին, այլ ակնկալել թուրքիայի «սահմանադրական կառավարութեան» արդարացի վերաբերմունքն ու գործունեութիւնը (1913, 12 դկտ.): Սակայն քաղաքական իրադարձութիւններն այլ ընթացք ունեին, և «Բիւզանդիոնը» բավական ծավալուն տեղ էր տալիս բարենորոգումների շուրջ ռուս-գերմանական բանակցութիւններին՝ դարձյալ զուսպ առաջադրումներով հայտնելով իր մոտեցումները:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին և մանավանդ 1914 թ. առաջին կեսին և մինչև Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելը, արևմտահայութիւնը հայտնվեց թշնամական կրքերով շիկացած մթնոլորտում: «Բիւզանդիոնի» նյութերը բազմակողմանի լրատվութիւն են պարունակում այս ժամանակաշրջանի հայ գաղաութիւնը՝ կապուցութեան մասին: Թերթը տալիս ապով է ներկայացնում ամբողջ երկրով մեկ ծավալված երիտթուրքական աղգայնամոլ քարոզչութեան ազդեցութիւնը գաղաութեան և մայրաքաղաքի թուրք զանգվածների վրա: Արևմտահայաստանում և այլ շրջաններում ամբողջ թափով ընթանում էր հայերի հողագրկման, առևտրի ու տնտեսական ոլորտից նրանց մեկուսացնելու քաղաքականութիւնը: Իշխանութիւններն առերևույթ դատապարտում, բայց իրականում խրախուսում էին ամբողջ երկրով մեկ 1914 թ. իսլամ բնակչութեան կողմից հայերի և հույների առևտուրը բոյկոտի ենթարկելու գործողութիւնները, որոնք սկիզբ էին առել Սալոնիկում և ապա տարածվել երկրի ասիական մասերում: Չնայած իր զգուշավորութեանը, «Բիւզանդիոնը» գրում էր, որ հայ և հույն առևտրականներին հալածելու, նրանց առջև շուկան բռնի փակելուն ուղղված այդ «չարժումին նշանը Պոլիսէն տրուած էր եւ իր ետին մանրամասնութեանց մէջ Պոլիսէն էր, որ կը դեկավարուէր այդ շարժումը» (1914, 6 հլա.):

Երիտթուրքական մամուլը գրգռում էր ամբոխի կրքերը և ջարդերի սպառնալիք ուղղում «հայրենիքին խորթ տարրերին»՝ հայերի դեմ: Այդ մամուլը, նկատում էր «Բիւզանդիոնը», հասարակական ամեն մի իրողութիւն մեկնաբանում է կրոնների հակամարտութեան տեսակետից՝ ելնելով չովինիստական մոլուցքից: Օսմանյան ընդհանուր զորակոչից հետո թերթը ներկայացնում է հայ գինովորի իրա-

վագուրկ վիճակը բանակում, զորանոցային ծանր պայմանները և բռնությունները նրա նկատմամբ (1914, 16 հնվ.): Ոչ միայն «Բիւզանդիոնի», այլև առհասարակ 1912–1914 թթ. հայ մամուլի նյութերը բացահայտում են կոտորածներ նախապատրաստող սպառնալի միջոցները, որ ստեղծել էին երիտթուրքերն ամբողջ երկրում՝ անմիջականորեն գործի դնելու ցեղասպան գործողությունները: Թերթում կարելի է ծանոթանալ հայ գինյուրներին ոչնչացնելու ծրագրի իրթիհատական արարքի անմիջական նախապատմությանը:

1909–1914 թթ. ընթացքում «Բիւզանդիոնի» իրականացրել է գրական-մշակութային հրատարակության իր խնդիրները: Նրան աշխատակցել էին ժամանակի հայ գրական և մտավորական լավագույն ուժերը՝ Վ. Թեքեյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Բ. Կյուլեսերյանը, Ս. Պարթևյանը, Լ. Մկրտիչյանը, Լ. Քիրիշճյանը, Անայիսը, Կ. Թումայանը, Հ. Ալփիարը և այլք: Այս ուժերի շնորհիվ է, որ «Բիւզանդիոնը» գրական ու գրաքննադատական բարձր մակարդակով առաջ է մղել և զարգացրել արևմտահայ գրականությունը: Ընթացիկ գրական գործընթացներից մինչև ժամանակակից հայ գրական կյանքն ու գործիչները, եվրոպական գրականության պատմությունից մինչև նրա արդիական ուղղություններն ու միտումները՝ այսպիսիք են գեղարվեստական գրականությունը և գրաքննադատությունը վերաբերող «Բիւզանդիոնի» հրապարակումները: Թերթը հարուստ նյութեր է տպագրել ազգային թատրոնի և երաժշտության, ընդհանրապես արվեստի մասին՝ հանդես գալով իբրև հայ ընթերցողի գեղագիտական ճաշակն ու միտքը կրթող հայկական ազդեցիկ հրատարակություն:

«ՍՈՒՐՀԱՆ ԴԱԿ» (1899–1908)

Հրատարակվում էր Կ. Պոլսում, տեղ և տնօրենն էր Տիգրան Ճիվեկյանը: Նախապես շաբաթաթերթ էր, ապա օրաթերթ ազգային, քաղաքական և տնտեսական: Տ. Ճիվեկյանը ճանաչված գործիչ էր մամուլի և հրապարակախոսության ասպարեզում: 1870–1880-ական թթ. նա խմբագրում էր հայատառ թուրքերեն և բավական աղմկահարույց «Թէրեմանը էֆքեար» թերթը, որից հետո, դարձյալ հայատառ թուրքերեն «Ճէրիտէի շարգէյէ» (1885–1918) թերթը, որ հայտ-

նի է թուրքական հետադիմական մամուլի հետ իր բանավեճերով: «Հայրենիքի» և «Արևելքի» հետ «Ճէրիտէի շարգիչն» ըստ հնարավորին ընդգիծանում էր համիդյան գրաքննություն կամայականություններին՝ չահելով ընթերցողի համակրանքը: Հավանաբար, 1882 թ. թուրքական մամուլի հետ «Թէրեֆմանը Էֆքեարի» ընդհարումները սրել էին ոստիկանության ուշադրությունը Տ. Զիվելեկյանի նկատմամբ, համենայն դեպս, նրա «Սուրհանդակի» կենսագրությունը սկսվում էր անախորժ միջադեպով: 1898 թ. ոստիկանությունը տեղեկացրել էին, թե, իբր, «Սուրհանդակի» հրատարակությունն ունի գրգռիչ նպատակներ, որ արտացոլվել է նրա վերնագրի մեջ (սուր հան, դակ՝ սուրը հանե, թաքմիչ ըրե)՝ այսինքն, սուրը հանիր և ծակիր)¹: Զրպարտություն այսպիսի էժանագին տեսակը՝ շատ տարածված համիդյան գրաքննության սնուցիչ պայմաններում, այնքան անմիտ էր, որ Տ. Զիվելեկյանից, հավանաբար, բացառիկ ջանքեր չէին պահանջվել այն հերքելու համար: Անվանի հրապարակախոսների և գրողների աշխատակցությունը «Սուրհանդակին»՝ նույնպես իր նշանակությունն ունեցավ թերթի հաջողության մեջ: Թերթին աշխատակցում էին Ռ. Զարդարյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Հ. Ալիիարը, Աղ. Փանոսյանը, Ե. Թուրյանը, Ա. Ալպոյաճյանը, Մ. Ուղուրլյանը և այլք, որոնց աշխատակցությունն առհասարակ փայլ էր տալիս նաև պոլսահայ մյուս թերթերին:

«Սուրհանդակի» առաջատար թեմաներն են արևմտահայ հասարակական կյանքի լուսաբանումը՝ նրա տնտեսական կողմերի չեղտադրությամբ, գաղառական իրականությունը, Կ. Պոլսի հայ հանրության կրթական-մշակութային ու գրական իրողությունները: Դրա հետ մեկտեղ, «Սուրհանդակն» ի հայտ էր բերում երկրի տնտեսությունը լրջմտորեն դիտարկելու, նրա կացությունը ընթերցողին լուսաբանելու կարողություններ, հատկապես բացահայտում երևույթի ստվերոտ կողմերը: Միայն Զմյուռնիայի առևտրատնտեսական կյանքին, նրա գյուղատնտեսական արտադրությանը և միջազգային առևտրում ունեցած մասնակցությանը վերաբերող «Սուրհանդակի» հրապարակումները, փաստական ու վիճակագրական բազմաթիվ նյութերը բավական են բավարար պատկերացում կազմելու այդ քա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1898, 27 հոկտեմբերի:

ղաքի և նրա շրջակայքի, հատկապես հայ գործարարների տնտեսական նշանակալիություն մասին: Այս կարգի հրապարակումներում ցույց են տրվում տեղական գործի արտադրությունը կաշկանդող պատճառները, խաղողի արտահանման չափերը նվազեցնող գործոնները, որոնց մեջ կարևորվում է օսմանյան մաքսային քաղաքականության աննպաստ ուղղվածությունը՝ ի վնաս տեղական արտադրողների: «Սուրհանդակը» հատկապես հետաքրքրություն է հանդես բերում երկրում գորգագործության զարգացման հնարավորությունների նկատմամբ: «Օսմանյան գորգերու ճարտարարուեստն ու առուտուրը» հոդվածում (1900, 19 հլա.) ցույց է տրվում այդ զարգացումը խոչընդոտող էական թերությունը՝ հնավանդ և ցածր արտադրողականության պայմաններում գործառելը և այս պատճառով տեղական արտադրողի մշտական կախումը օտար պատվիրատուներից:

Թուրքիայի տնտեսության զարգացումը կասեցնող մյուս լուրջ գործոնը «Սուրհանդակը» համարում է պետության անհեռակար մաքսային քաղաքականությունը, որի պատճառով տեղական հումքը դուրս է տարվում անարգել և չի մշակվում տեղում: Այնթապի մանուսայագործության և Կյուրինի շալագործության բնագավառներում առկա զգալի կորուստները «Սուրհանդակը» բացատրում է հենց այս իրողությամբ: Այս թեմայով ուշագրավ է Ա. Ալպոյաճյանի «Կիւրինի շալագործները» հոդվածը, որտեղ հայ արհեստավորների տնտեսական անհաջողությունների պատճառը համարվում է եվրոպական թանկ հումքի (մանածի) օգտագործումը, իսկ հիմնականում՝ եվրոպական շատ ավելի էժան և որակյալ ապրանքների «զօրաւոր» մրցակցությունը շուկայում: Ա. Ալպոյաճյանը իրավացիորեն նկատում է կյուրինցիների մեկ այլ թերությունը՝ ոչ ճկուն առաջարկը (ապրանքատեսակը) պահանջարկի նկատմամբ (1900, 23 օգ.): Նույն թեման է շոշափում մեկ այլ հեղինակ, որը Կյուրինի շալագործների արտադրանքի էժանությունը հիմնավորված չի համարում նրա բարձր որակի համեմատությամբ, պնդելով, որ այն գերազանցում է եվրոպականին: Թեև այս հեղինակը չփոթում է տնտեսական իրողություններն ու դրանց միջև եղած կապերը, սակայն նրա հոդվածը հետաքրքիր մանրամասներ է պարունակում հայ արհեստավորների տնտեսական գործառույթների և պայմանների մասին

(1900, 9 օգ.), որ այսօր կարող է հետաքրքրել հայ տնտեսագետին և արհեստագործության պատմաբանին:

«Սուբհանդակն» ուներ «Տնտեսական կեանքը գաւառներու մեջ» խորագիրը, որի տակ, բացի Արեւմտահայաստանի տարբեր շրջանների տնտեսական կացութիւնը լուսաբանող հոգւածներից, տպագրում էր փաստականորեն հագեցած նյութեր, տնտեսագիտական ուշագրավ վերլուծութիւններ: Գյուղատնտեսական արտադրութեան ոչ եկամտաբերութեան պատճառները քննարկող մի հրապարակման մեջ թերթն անում է հետաքրքիր եզրակացութիւններ առհասարակ ամբողջ երկրի մակարդակով: Այդպիսիք են համարվում տարեկան ծախսերի աճը՝ կենցաղային պահանջմունքների աճի պայմաններում, բացասական սալդոն՝ արտահանման և ներմուծման հաշվեկշռի հարաճուն հակադրութիւնը ի վնաս արտահանման և որպէս դրա արդյունք՝ փողի գնողունակութեան նվազումը: Ուշագրութիւն է գրավում մանր ու միջակ առևտրականութեան տնտեսական զարգացումն արգելակող այնպիսի գործոնների մատնանշումը, ինչպէս մրցակցական պայքարում չհիմնավորված ցածր գների սահմանումը, ապառիկ վաճառքի սովորութիւնը, կեղծ սնանկութիւնը և այլն (1908, 19 հնս.): Թերթը զգուշացնում է Թուրքիայում լայն տարածում գտած ապահովագրական խաբեբա ընկերութիւնների գործունեութիւնից, ողջունում է այդ ընկերութիւնները պետական վերահսկողութեան տակ առնելու իրողութիւնը:

Ելրոպական առևտրի և արտադրութեան ընդօրինակելի սկզբունքները «Սուբհանդակի» հեղինակները համարում էին անգլիականը: Մանչեստրից Մ. Քեշիշյանի ուղարկած տնտեսագիտական բնույթի հոգւածներում քննարկվում են անգլիական տնտեսավարման մեթոդներն ու մեխանիզմները, աշխատավարձի ձևերը, օրվա կարգուկանոնը և այլն (1903, 4 մրտ.): Հոգւածների մի այլ խումբ թերթը նվիրել է տնտեսագիտութեան պատմութեան ու տեսութեան հարցերին: Տ. Մուրատյանի «Տնտեսագիտութեան հայրը. Ատամ Սմիթի վարդապետութիւնը» ուսումնասիրութեան մեջ ուրվագծվում են Սմիթի տնտեսագիտական ուսմունքի կարևոր կողմերը, որ բնութագրում են նրան որպէս տնտեսագիտութեան մեջ նոր ուղղութեան հիմնադրի: Փոխանակային արժեքի, դրամի և գնի փոխհարաբերութեան մեջ հեղինակը կարևորում է հարստութեան ակունքները՝

Հողը և նրանում ներդրված աշխատանքը (1906, 15 մրտ.): Նույն հեղինակն իր «ԺԸ դարու տնտեսագետները» հոդվածում ի հայտ է բերում բավական սթափ քննադատական կեցվածք՝ արդի տնտեսագիտություն, եվրոպական նախահայրերի հայացքների նկատմամբ (1906, 18 օդ.): «Սուբհանդակի» խոհերն ու հանձնարարականներն առաջին հերթին ուղղված են «միջին դասակարգին»՝ առևտրի ու արտադրություն մեջ, ինչպես և արհեստագործներին, որոնց տնտեսական անմխիթար վիճակը բարելավելու կարևոր միջոցներից մեկը թերթը համարում էր երկրագործության զարգացումը: Այս խնդիրները հաջողությամբ լուծելու համար «Սուբհանդակն» առաջարկում էր Արևմտահայաստանում և երկրի հայաբնակ այլ շրջաններում արմատավորել բանկային գործը: Երկրագործական բանկերը այն համադարմանն էին, նրա կարծիքով, որ պետք է փրկելին գյուղացուն վաշխառուի հարստահարումներից, վարկ տրամադրելին նրան՝ մեքենայական հողագործության անցնելու համար: Ագրիանուպոլսի տնտեսական կյանքին նվիրված մի հոդվածում թերթը մատը դնում է ցավոտ և գրեթե ընդհանրական դարձած մի խնդրի վրա՝ հայ առևտրականները ասպարեզները զիջում են նաև տեղական հույն վաճառականներին ու կենտրոնանում են միայն «մանիֆաթուրայի» ավանդական ասպարեզում: Թերթն առաջարկում է դիմել կաշվի, բրդի և խոզակի արտահանմանը, չուկայից չերկնչել և մրցակցել այլազգիների հետ: Այդլնի վերաբերում ևս հայ վաճառականները չեն զբաղվում բամբակի արտածությունը, մինչդեռ Սալիհիյի, Թիրեի և Մանիսայի բամբակագործական շրջաններում լայն գործունեություն ծավալած հույն վաճառականները մեծ շահույթ են ապահովում բարձրորակ բամբակի շնորհիվ: Այդնում հիմնվում են բամբակագործական նոր գործարաններ, որից հետո են մնում հայերը (1905, 30 սպտ., 23 դկտ.): Ստեղծված պայմաններում, եզրակացնում է թերթը, անհրաժեշտ է դառնում հայ առևտրականների դրամապլուխների միավորումը՝ մրցակցությունը դիմանալու համար:

Չնայած գավառական իրականության վերաբերյալ լրատվության որոշ միօրինակությունը (տնտեսություն հետ կապվող հարցեր), «Սուբհանդակը», այսուհանդերձ, առաջադրում էր ընթերցողին հետաքրքիր հարցադրումներ, փորձում ի հայտ բերել այդ իրականության ստվերոտ կողմերը: Ռ. Զարդարյանն իր «Գավառի կեան-

քէն» հոգւածոում առաջադրում է գաւառական իրական կյանքի պատկերի ցուցադրման խնդիրը:

Ժամանակի ընթացքում «Սուրհանդակի» հոգւածները գաւառական կյանքի մասին դառնում են առավել իրատեսական, գաւառը ցուցադրվում է ոչ միայն իբրև անտարբերության, այլև սեփական կենցաղի արդյունք, թերություններն ու արատները հանդուրժող հետամնացության գոհ: Մ. Սպարթալյանը քննադատում է Արմաշի բարեկեցիկ այն հայերին, որոնք շատ ժլատ են բարեգործության մեջ, բայց շուրջ սեփական պերճանքի և զվարճության համար: Խղճալի վիճակում է կրթական գործը: Քննադատվում է Արմաշի վանքի ուսումնական հնարավորություններն անտեսող ժողովուրդը (1906, 7 փետ.):

Արժեքավոր են գաւառական կյանքի, նրա ժողովրդի բարոյակա-նության, կենցաղի ու սովորույթների ծալքերին հետամուտ «Սուրհանդակի» ազգագրական բնույթի հոգւածները: Թերթը տպագրել է Արևմտահայաստանի տարբեր շրջանների հայույթյան (Սեբաստիա, Վան, Էրզրում և այլն) ավանդույթներին, տարազին, արարողություններին նվիրված հետաքրքիր նյութեր: Մտահոգ գաղթօջախներում ազգապահպանության խնդիրներով «Սուրհանդակը» երբեմն անդրադարձել է Ռումինիայի, Ավստրիայի, Ամերիկայի հայույթյան կյանքին: Հատկապես ուշադրություն է դարձրել Ամերիկա գաղթած հայերի տնտեսական, մտավոր ու կրթական իրողություններին, զբաղմունքին, բարքերին և այլն: Ուշագրավ են ամերիկաբնակ հայերի կենցաղային թերությունների բացահայտումները՝ Խարբերդից, Սեբաստիայից, Դիարբեքիից, Էրզրումից և Բաղեշից գաղթած հայերի մեջ: Թերթը նկարագրում է նոր մեկնած գաղթականների կյանքի ծանր ու դժվարին պայմանները անհարմարավետ կացարաններում՝ այսպես կոչված «դայնինդրում»-երում, որտեղ մի կերպ խցկված ապրում էին նախատեսվածից բազմապատիկ թվով ավելի մարդիկ: Այս պայմանների ցուցադրումը ինքնանպատակ չէր, այլ արտահայտում էր թերթի ծայր աստիճանի բացասական վերաբերմունքը գաղթի նկատմամբ: Գաղթականությունը համարելով չարիք և գաւառի ու քաղաքի տնտեսապես անապահով բնակչությանը՝ միշտ հակամետ գաղթելու, «Սուրհանդակի» հեղինակները, որպես հակամիջոց, առաջարկում են այդ անապահովության մեղմումը կրթության միջոցով:

Դպրոցական արդիական ծրագրերը, ուսուցման գործնական ուղղվածությունը, նրանց կարծիքով, Հնարավորություն կտար ժողովրդական խավերին՝ արհեստների ու մասնագիտական կարողությունների չորհրդով հաղթահարել կյանքի դժվարությունները:

Կանանց կրթության և դաստիարակության բնագավառում «Սուբհանդակը» հանդես է բերել որոշակի պահպանողականություն. կնոջ գործունեության հիմնական ասպարեզն է համարվում ընտանիքը, և վկայակոչվում է Ֆրանսիական պահպանողական մամուլը, որը կնոջ խոհարարական հմտություններից, տնային ծախսերը կարգավորողի դերից և մանկան դաստիարակությանն առնչվող սահմաններից այն կողմ էլը անցնում: Վերադառնալով հայ իրականությանը, թերթն իրավացիորեն նկատում է, որ գավառներում աղջիկները շատ հաճախ զուրկ են մնում անգամ տարրական կրթությունից: Կողմնակից լինելով կնոջ չափավոր, նաև՝ գործնական կրթությանը, թերթի աշխատակիցները ամերիկյանից նախընտրում էին եվրոպական զուսպ, ավանդական սկզբունքներն այս բնագավառում:

Ոչ գործնական ուսուցման դառը պտուղները «Սուբհանդակը» տեսնում էր բուն պոյսահայ իրականության մեջ: Հայ երիտասարդները մնում են անգործ՝ տեղ չգտնելով առևտրական հրապարակներում, գրասենյակներում և առհասարակ, վարչատնտեսական ծառայության մեջ: Ա. Քիթապճյանը հանդիմանում էր հայ վաճառականներին, որոնք չնչին ամսականով շահագործում են ուսումնալարտ երիտասարդներին, չեն սովորեցնում նրանց առևտրի կանոնները, երկյուղելով հնարավոր մրցակցությունից (1900, 14 մրտ.): Մ. Ուղուրլյանը անգործության պատճառներից մեկն էր համարում հարմար աշխատանք չգտնելը (1900, 3 հկտ.): Իրականում «հարմար աշխատանքի» պակասը ոչ թե պատճառ էր, այլ հետևանք, խոսքն այստեղ վերաբերում էր ավելի շուտ նպատակահարմար կրթությանը:

Օսմանյան կայսրությունում մանրապրանքային արտադրության քայքայման գործընթացը խորանում էր օտար կապիտալի ներխուժումով, գյուղատնտեսական արտադրության վաղեմի հիմքերի փլուզումով և քաղաքային արտադրության հումքային ճգնաժամով: Եթե դրան ավելացնենք հայ գավառի հողագրկման, գյուղացիության և ազգային հաստատությունների սեփականագրկման

երևույթը, որն օրինականացվում էր քրդական բեյերի և թուրքական իշխանությունների օգտին, ապա ուրվագծելի կդառնա այն, որ օսմանյան պետությունը (անկախ երիտթուրքերի իշխանության գալուց), 1900-ական թթ. սկզբներին նախապատրաստում էր Հայերի ցեղասպանությունը՝ բնաշխարհում նրանց զանգվածային սեփականազրկման միջոցով: Հայ գավառը և քաղաքային մանրումիջակ արտադրողներին սնանկացնելու այս վայրենի խրախճանքին մասնակցում էին Հայազգի տարբեր տրամաչափերի վաշխառուները, բախտախնդիրներն ու ապազգայնացած անձինք՝ ծախելով ամեն ինչ և գնելով այն ամենը, որ հնարավոր էր՝ լցված խառնակ ժամանակներից որևէ օգուտ քաղելու մոլուցքով: Կ. Պոլսում Հայտնվեց նորեկ Հարուստների «Հայ լայֆ»-ին (բարձրաշխարհիկ Հասարակությանը) պատկանող Հայերի մի ամբողջ շերտ, իր խորին արհամարհանքով դեպի ազգն ու նրա կարիքները և դրան համարժեք թրքամոլ կեցվածքով: Շարունակելով այս նորահայտ խավի քննադատությունը, որին, ի դեպ, հաճախ էին դիմում ժամանակի պոլսահայ գրողներն ու հրապարակախոսները, Ա. Անտոնյանը գրում է. «Սա կեղծ, շարաւոտ, զաւեշտական Հայ լայֆը... որ երեկուայ ապխտավաճառներէն, երեկուայ խուրտաւաթճիներէն կազմուած է» և որոնք «Հարստացած եւ ջոջի կարգ անցած են ազգապատկան կալուածներ ու դրամներ իւրացնելով, որբերու և այրիներու իրավունքը կուլ տալով, մանած կամ քէրէսթէ (փայտ – Ա. Խ.) ծախելով, խաղի մէջ գողնալով վաշխառութեամբ եւ կամ խարդախ սնանկութիւններ սարքելով» (1906, 28 ապր.):

«Սուրհանդակի» զեղարվեստական գրականությունը զարգացնում էին ժամանակի գրական հրապարակում Հայտնի դեմքեր՝ Լ. Շաթրյանը, Մ. Պարսամյանը, Է. Գոլանճյանը, Ա. Անտոնյանը և ուրիշներ: Նրանք հիմնականում ստեղծագործում էին արձակի՝ նովելային ժանրի ասպարեզում՝ կրելով ժամանակի Փրանսիական գրական ազդեցությունը: Նովելները սիրո հենքի վրա արված բարոյահոգեբանական վերլուծություններ են, հաճախ՝ սենտիմենտալ և վերացական տրամադրություններով, որ քիչ են առնչվում հայ մարդու իրական նկարագրին ու կացությանը:

«Սուրհանդակում» տպագրվել են Թլկատինցու «Քաղքցիի նամակներ» խորագրով ակնարկները, Մերսեդեսի (Ա. Անտոնյան) «Հին

մարդիկ, հին բարքեր» վիպակը՝ հայ կյանքն ու իրականությունը ցուցադրող պատկերներով:

Բավական հետաքրքիր է «Սուրհանդակի» երգիծական գրականությունը: Երգիծաթերթ չլինելով հանդերձ՝ «Սուրհանդակը» անվիճելի ներդրում ունի 20-րդ դ. առաջին տասնամյակների հայ երգիծական գրականության զարգացման մեջ: Ուշագրավ են թերթի անդրադարձները Հ. Պարոնյանին, որը «Սուրհանդակի» արդարացի գնահատմամբ, մնում է հայ երգիծանքի խոշորագույն դեմքն ու ուսուցիչը: Հ. Պարոնյանի մահվան տարելիցի առթիվ թերթը տպագրեց «Հակոբ Պարոնյան (երգիծաբան-գրագետ)» հոդվածը Զ. ստորագրությամբ. կենսագրական համառոտ պատումում հայտնվում է, որ Պարոնյանը աշխատակցել է «Մանգումէի էֆքեար» և «Ճէրիտէի շարգիյէ» հայատառ թուրքերեն թերթերին (1900, 27 մյս.): Այս թերթերում մեծ երգիծաբանի գործերն ի հայտ բերելով, կարծում ենք, ինչ-որ չափով կլրացվեին նրա ստեղծագործության պակասող էջերը: Ինքը՝ «Սուրհանդակը», տալիս է Հ. Պարոնյանի՝ հանրությունը քիչ ծանոթ կամ ոչ ծանոթ գործերը տպագրելու օրինակները՝ ընթերցողին հրամցնելով նրա «Այգիներու հարցաքննութիւնը» (գրված 1886 թ.) ֆելիետոնը (1900, 30 մյս.), իսկ դրանից քիչ առաջ՝ «Ուսումնական խորհրդէ յանձնարարուած դասագրքեր» (գրված 1884 թ.) ֆելիետոնը (1900, 27 մյս.): Այստեղ Պարոնյանը ծաղրում է ազգային ուսումնական խորհուրդը, որն առանց որևէ սկզբունքի կամ պատկերացման, դպրոցական միօրինակ դասագրքեր հաստատելու փոխարեն, կանաչ ճանապարհ էր տվել մեկ տասնյակի չափ դասագրքերի՝ քոռս ստեղծելով կարգուկանոնի փոխարեն: Ոչ մի հեղինակ մերժում չի ստանում, «Աստուծոյ համար Ուսումնական խորհուրդնիս աղեկ է, ամէնն ալ բարեսիրտ մարդիկ են, մեկու գէշութիւն չեն ըներ» (1900, 27 մյս.),՝ հեգնում է Հ. Պարոնյանը:

Նույն՝ «Մոռցուած էջեր» խորագրի տակ տպագրված «Այգիներու հարցաքննութիւնը» ֆելիետոնին կցած համառոտ ծանոթագրության մեջ խմբագիրը նշում է, որ Պարոնյանի այս «մոռցուած էջ ալ ունի բացարձակ այժմէութիւն» (1900, 30 մյս.): Այստեղ ևս Պարոնյանը ծաղրում է դպրոցների բարձիթողի վիճակը, դրանցում տիրող սնամեջ ուսումնական մեթոդներն ու անգիտությունը:

«Սուրհանդակը» տպագրել է Կավուռչի (Ե. Թուլայան) երգիծապատումներն ու ֆելիետոնները: Հաղթահարելով ժամանակի երգիծանքի մի ընդհանուր թերությունը՝ անեկդոտայնությունը (որը միշտ և ամեն տեղ իրենով է լցնում մեծ երգիծանքի պարապ մնացած տեղը), և թեև սրամիտ, բայց ինքնաբավ, կարճ օրվա համար ստեղծված հումորը, Կավուռչը կարողացել է ստեղծել ընդհանրացումների երգիծանք: Հաջողված են նրա «Խօսքը մէջերնիս», «Երկու երկու ալ հինգ», և այլ երգիծապատումները, իբրև պոլսահայ բարքերի, մտավորականության, կենցաղի ծիծաղելի կողմերի երգիծական բացահայտումներ (1903, 5 ապր., 1904, 10 հնվ.):

Թարգմանական գրականության բնագավառում «Սուրհանդակն» առավելապես կողմնորոշվում է դեպի ժամանակի ֆրանսիական արձակը: Թերթն ուներ «Փարիզյան քրոնիկ» բաժինը, որտեղ թարմ լրատվություն էր տալիս ֆրանսիական արվեստի ու գրականության նորույթների վերաբերյալ: «Սուրհանդակը» տպագրել է ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Գ. Բառնիի, Լ. Նորվենսի, Հ. Յորթեի, Բ. Դըլանի, Ք. Մոկլի, Հ. դը Ռենյեի և այլոց արձակ ու չափածո ստեղծագործությունները: Անգլիագիր գրականությունից նա ընթերցողին ծանոթացրել է Ռ. Ստիվենսոնի, Հ. Ուելսի, Մարկ Տվենի, Ա. Կոնան Դոյլի, Օ. Շրայնըրի և այլ հեղինակների պատմվածքներին ու վեպերին՝ առավելապես հակվելով դեպի լուրջ, գեղագիտական ու հասարակական արժեք ունեցող գրականությունը: «Սուրհանդակը» մերժում էր դեկադանսը և նորօրյա ծայրահեղություններն ու ավանգարդը: «Սուրհանդակը» աշխուժորեն մասնակցել է ժամանակի գրական կյանքին, հարստացրել այդ կյանքը իր կարող և տաղանդավոր գրիչների շնորհիվ, այլև վերլուծաբար գնահատել այն: «Սուրհանդակը» պաշտպանում էր իրավաչտական ուղղությունը գրականության մեջ:

«Սուրհանդակը» արդիական հոգեբանության, միջավայրի ու մտածողության ցուցադրումը անհրաժեշտություն է համարում գրական ընթացիկ կյանքում: Շ. Մխաբյանը այս տեսակետից էլ պաշտպանում էր Հ. Ալփիարին, նրա ստեղծագործությունը մեծահարուստ Թավչանճյանի հարձակումներից: Նա պաշտպանում է ոչ միայն «Իզմիրյան քրոնիկագրին», այլև Զոլայի, Զոհրապի, Միրբոյի գրականությունը՝ ելնելով իր ժամանակի սահմանումներից, որով-

Հետև «անոնք կնոջ վրա խօսած են, «բաց» գրած են, կյանքը նկատած են այնպես, ինչպես որ է՝ առանց ապուշ քողարկումներով, առանց ցաւազար վերապահումներով» (1906, 15 մյս)։

Իրապաշտական գրական ուղեգիծը «Սուրհանդակը» զուգակցում էր գրական ընթացիկ առօրյան լուսաբանող հրապարակումներով։

1900-ական թթ. «Սուրհանդակում», առաջիններից մեկը արևմտահայ մամուլում՝ հայտնվում է նորույթ՝ հետաքրքրությունը թուրքական ժամանակակից գրականության հանդեպ։ Եթե 19-րդ դ. թուրքիայում հրատարակվող հայ մամուլը ամբողջովին կամ գրեթե ամբողջովին անտարբեր էր թուրքական գրականության նկատմամբ՝ սրա արխայիկ, հիմնականում կրոնական ու ավանդական բովանդակության պատճառով, ապա 20-րդ դարի սկզբին այս պատկերը փոխվում է։ Թվում է, 1890-ականին հայերի կոտորածները, Աբդուլ Համիդի սանձազերծած կոտորածների ու հալածանքների շարունակական քաղաքականությունը ոչ մահմեդական ժողովուրդների, այդ թվում հայերի հանդեպ, թուրքական շովինիզմի անընդհատ պոռթկումները հպատակ ժողովուրդների ինքնության դեմ, այս ամենը էլ ավելի պետք է խորացնեին սեպը արևմտահայ և օսմանյան մշակութային չփոխների ու կողմնորոշումների միջև։ Իրականում, գոնե հայ մամուլի վերաբերմամբ, տեղի է ունենում հակառակ երևույթը, կարծում ենք, հետևյալ պատճառներով։ Նախ, 1890-ականի վերջերից հայ մամուլի նպատակների ու բովանդակության մեջ կատարվող լուրջ տեղաշարժերը՝ ինքնաքննության, չընկալվող մոտից ճանաչելու, Արևմտահայաստանի ու նրա բնակչության կյանքն ուսումնասիրելու, նրա իրական կացության խնդիրները լուսաբանելու հետամտող ուղղությունը հայ մտավորականության մեջ։ Միջավայրի ճանաչողության պահանջը, մասնավորապես, ենթադրում է այդ միջավայրը կազմող մի այնպիսի բնութագրական գործոնի ճանաչողությունը, ինչպիսին էր թուրքական մշակույթի և հասարակական մտքի դիտարկումը։ Եթե հարյուրամյակներ շարունակ հայ միտքը և ստեղծագործական ոգին նպաստել էր օսմանյան մշակույթի զարգացմանը (գրատպություն, թատրոն, ճարտարապետություն և այլն)՝ առանց հետաքննելու ընդունող մշակույթի բովանդակությունը կամ արժեքները, ապա 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբներին ինքնաճանաչողության ձգտումը տանում-հասցնում

էր սեփական շրջանակներից դուրս գալու, օսմանյան իրականութ-
յունը բազմակողմանիորեն հետազոտելու՝ հայ մամուլի և լրագ-
րության նոր ուղղությանը:

Կար նաև մյուս, առաջինից բխող երկրորդ պատճառը, որ հե-
տաքրքրում էր հայ մտավորականությանը, մասնավորապես, իրա-
պաշտական ուղղության հետևորդներին, որը անտարբեր չէր կարող
լինել թուրք գրականության մեջ այդ ուղղության առկայծումնե-
րին, որոնք ի հայտ էին գալիս դարձյալ վերը նշված ժամանակաշր-
ջանում: Նկատի ունենք «Սերվեթ-ի Ֆյունուն» ամսագիրը Թեվֆիք
Ֆիքրեթի խմբագրության տարիներին, որը քննադատական դիրք
էր բռնել օսմանյան հետամնաց հասարակության և թունդ կղերամ-
տության դեմ՝ նպաստելով թուրքական գրականության արդիակա-
նացման միտումներին¹: «Սուրհանդակի» խմբագիրներից Զարմայրը
ընդունելով թուրք գրականության վերահիշյալ ամսագրի շուրջ
խմբված թուրք գրողների՝ Նալիդ Զիյայի, Հյուսեին Ռահմի, Ահ-
մեդ Ռեսիթի և այլոց ստեղծագործական նոր ուղղությանը (1903, 30
հավ.)։ Ս. Թապագյանը իր «Թուրք գրականութենէն» հոդվածում ու-
շագրում փորձ է անում բացահայտելու արաբական և պարսկական
պոեզիայի՝ թուրքական պոեզիայի վրա թողած ազդեցությունները
(1903, 25 մրտ.)։ Սակայն այսպիսի շփումները եզրագծերից այն
կողմ չանցան, համեմայն դեպս, թուրք գրականությունը երկար ժա-
մանակ չէր կարող մնալ հայ մամուլի հետաքրքրությունների ո-
լորտներում։ Թուրք գրողների մեծամասնությունը հպատակ ժողո-
վուրդներից և նրանց մշակույթից բաժանված էր պանիսլամիզմի և
պանթուրքիզմի գաղափարախոսական խորխորատներով, սեփական
ցեղի, կրոնի և նույնիսկ մշակույթի գերազանցության վաղեմի ըն-
կալումների կաղապարներով։ Այդ կաղապարները, մինչդեռ, ամբող-
ջովին անընդունելի էին իրավագրկության և խտրականության
կարգախոսները մերժող ոչ միայն հայ, այլև կայսրության մյուս ոչ
մահմեդական հպատակների համար։

«Սուրհանդակի» հեղինակները բավական հոգածությամբ շա-
րունակել են հայ մամուլի նախասիրած թեմաներից մեկը՝ հայ թաո-
րոնի թեման։ Արդի ընթերցողին կարող են հետաքրքրել նրանց տե-

---

¹ Желтяков А. Д., Печать в общественно политической и культурной жизни
Турции, М., 1972, с. 230.

սակետները թատրոնի, որպես արվեստի լուսավորական և բարոյակրթիչ բնագավառի մասին, սակայն, թերևս, առավել կարևոր են հայ թատրոնի պատմությանը վերաբերող հրապարակումները: Այդպիսին են հայ թատերական գործիչների՝ Մ. Մնակյանի, Ս. Թղլյանի, Ս. Հեքիմյանի և մյուսների կենսագրական դրվագները ներկայացնող նյութերը: Հպանցիկ, բայց տպավորիչ գծերով են պատկերվում Պ. Մաղաքյանը, Պ. Աղամյանը, Սիրանուշը, Հրաչյան, Պիննեմեճյանը և նրանց ժամանակակից դերասաններն ու թատերական գործիչները (1900, 10 օգ., 1903, 28 փետ.): Ուշագրավ են Շնողք Արմենի «Սիրանուշ» և Գր. Զոհրապի «Սիրանուշ և Կոթիչ» հոգևածները (1906, 29 մյս. 5 հնս.): Գր. Զոհրապը, մասնավորապես, ընդգծում էր դերասանուհու տաղանդը՝ «կեանքի ու սրտի զարտուղությունները» մեկնաբանելու ասպարեզում, այդ համարելով թատրոնի բուն կոչումը:

Արվեստի և արվեստի գործչի հանդեպ հասարակության անշնորհակալ վերաբերմունքը «Սուրհանդակը» դատապարտում էր նաև դերասան Ջափրաստի (Ջափրաստճյան) նյութական ծանր վիճակի բացահայտումներով: Ա. Անտոնյանի «Կեանք և միտք» հոգևածում, դրա հետ միասին, բարձր է գնահատվում այդ դերասանի արվեստը (1906, 1 սպտ.):

«Սուրհանդակը» դադարեց 1908 թ.՝ հայ հրապարակախոսության ու լրագրությանը զարգացման լուրջ ազդակներ տալով հենց համիդյան բռնապետության ծանր տարիներին:

«ՄԱՍԻՍ» (1900–1908)

«Մասիսը» 1900 թ. սկզբներին հանդես եկավ որպես գրական հրատարակություն՝ կրելով «Հաբաթաթերթ, ազգային, քաղաքական, գրական» ենթավերնագիրը: Արտոնատերը դեռևս 1852 թ. այդ թերթը հիմնած Կարապետ Ություճյանն էր, տնօրեն-խմբագիրը՝ Տիգրան Արփիարյանը (Արփիար Արփիարյանի կրտսեր եղբայրը): Վերջինս ոչ միայն կարողացավ ըմբռնել դարասկզբի գրական ու գեղագեղական նոր պահանջները արևմտահայ հասարակության մեջ, այլև իր շուրջ համախմբեց գրական նոր բարձրացող սերնդի

փայլուն ներկայացուցիչներին՝ Ա. Հարությունյանին, Ա. Անտոնյանին, Օ. Զիֆթե-Սարաֆին, Ռ. Սևակին, Տ. Զյուկուրյանին, Ռ. Զար-դարյանին, Հ. Գազանճյանին, Մ. Պարսամյանին, Զ. Եսայանին և այլոց: Աշխատակցում էին նաև անվանի ու համբավի տեր գրողներ՝ Գր. Զոհրապը, Ռ. Պերպերյանը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Հ. Ալփիարը, Ալփասլանը, Գ. Պուպլին, Ա. Ալպոյաճյանը, Զ. Եսայանը, Ենովք Արմենը, Մ. Մեծարենցը, Ռ. Սևակը և ուրիշներ: Նորացված «Մասիսը» հրապարակ էր իջնում որոշակի ծրագրով ու նախասիրութուններով՝ ըստ ամենայնի նպաստել հայ գրականության զարգացմանը, ընթերցողին շարունակաբար ծանոթացնել ոչ միայն ազգային գրական արժեքներին, այլև նրա ուշադրությունն ուղղել դեպի արտասահմանի գրական ու գեղագիտական ուղղությունները, սկսած նախընթաց դարաշրջաններից և վերջացրած ժամանակակից գրականությամբ ու գրական դեմքերով: Առաջին անգամ «Մասիսն» էր, որ Կ. Պոլսի մամուլում այդօրինակ աննախընթաց ծավալով և աշխատակիցների ստվար խմբով ձեռնարկեց գրական ու գեղագիտական, գրաքննադատական գործերի, ինչպես և թարգմանական գեղարվեստական ստեղծագործությունների ու գրաքննադատական բնույթի նյութերի տպագրությանը: Ութ տարի շարունակ, մինչև 1908 թ., «Մասիսը» երբևէ չչեղվեց այս ուղուց՝ միշտ մնալով գրական առաջատար հրատարակություն ժամանակի արևմտահայ մամուլի ասպարեզում:

«Մասիսի» համար առաջնայինը մնում էր գեղարվեստական գրականությունը՝ իր զարգացման ժամանակակից ընթացքով և մղումներով: Դրան համապատասխան, շաբաթաթերթը զգալիորեն խթանեց հատկապես գրաքննադատական հոդվածների ու գրախոսականի զարգացումը՝ սկսած ինքնուրույն գրականության վերաբերյալ գնահատանքի խոսքից և վերջացրած եվրոպական, ռուսական ու ամերիկյան գրականությունների թարմ և նորովի բնութագրումներով: Պակաս կարևոր է՛ր նաև, որ «Մասիսը» միապիժ մոտեցում չի ցուցաբերել գրականության, դրա ձևի ու բովանդակության, իրականության հետ գրական երկի փոխհարաբերությունների և սրանց առնչվող այլ հարցերի նկատմամբ: Շաբաթաթերթը, հատկապես Տ. Արփիարյանի խմբագրության տարիներին (1900–1906), և ասենք, հիմնականում նաև դրանից հետո, երբ խմբագրապետն էր

Ենովք Արմենը (1907–1908), ձգտել է գրական լայնախոհությունից բխող կարծիքների բազմազանություն՝ արտացոլելով ժամանակի գրական-գեղագիտական ըմբռնումների ընդհանուր պատկերը:

Այս ամենի հետ միասին, «Մասիս»-ը խոհեմ մոտեցումներով հասարակական կարծիք էր ստեղծում ազգային գրականության նկարագրի մասին: Այս վերջինը հնարավոր չէր բացատրել սոսկ ժամանակակից հայ գրողների երկերի և դրանց վերաբերյալ գրաքննադատական նյութերի հրապարակումներով: «Մասիսը» առավել ուշադրություն էր դարձնում իր ժամանակին անմիջապես նախորդող ավագ սերնդի, ասել կուզի՝ XIX դ. 2-րդ կեսի հայ գրողների ու մտավորականների դիմանկարային վերարտադրությունը՝ փորձելով ցույց տալ դրանց նշանակությունը իր օրերի գրականության ընթացքի համար: Նկատելի է նաև շաբաթաթերթի զգուշ մոտեցումը գրական նորաձևություններին, արևմտյան, հատկապես ֆրանսիական գրական դեկադանսի հայ հետևորդների ծայրահեղություններին (Տ. Արփիարյանի խմբագրության տարիներին): Սրանց հանդեպ «Մասիսը» չատ ավելի լայնախոհ վերաբերմունք ուներ Տ. Արփիարյանի խմբագրության շրջանում, թեև, ըստ հարկին, մերժում էր առհասարակ ծայրահեղությունները:

Գրականության մեջ ձևի կարևորությունը, այսուհանդերձ, և դարձյալ ֆրանսիական գեղագիտական պատկերացումների ուժեղ ազդեցությամբ, շարունակում էր իրեն գգացնել տալ 1900-ական թթ. պոլսահայ բանաստեղծության մեջ, որ սկիզբ էր առնում դեռևս XIX դ. 2-րդ կեսից, անգամ 1880-ական թթ. ռեալիստական շարժման պայմաններում, երբ, թվում է, ռոմանտիզմի դեմ երիտասարդ ռեալիստների («իրապաշտներ») առարկությունները ամենից առաջ ուղղվում էին Հյուգոյի և ֆրանսիական ռոմանտիզմի այլ սյուների դեմ: «Մասիսում» արտացոլվել է նաև ձևին նախապատվություն տվող տեսակետը:

Արևմտահայ գրական ու հասարակական կարծիքը, թերևս, 1900-ական թթ. ներկայացնում էր կենսունակ պաշտպանողականության և միաժամանակ, գրական նորագույն, եվրոպական ըմբռնումների մի զարմանալի համադրում, որ բխում էր նույն իսկ պոլսահայ կյանքի հասարակական նկարագրի հակասականությունից: Հին և պարկեշտ գրական ավանդույթների մեծարումը՝ հանուն ազգային

բարոյական հիմքերի պահպանություն, տեղական պայմանների ու միջավայրի ինքնաբավությունը և մյուս կողմից, գրական նորագույն ըմբռնումների ներթափանցումներն այդ իրականություն մեջ, հատկապես կրթված երիտասարդության շրջաններում: Կարելի է կարծել, որ նշված հակասականությունն էր թելադրում, որ 1900-ականի «Մասիսի» էջերում շարունակվի դեռևս 1880-ականի «Մասիսի» մեջ ծայր առած անհաշտ բանակռիվը բարոյական և անբարոյական գրականության վերաբերյալ:

«Մասիսի» ծրագրի մի ընդարձակ մասն է կազմում ընթերցողին ոչ վաղ անցյալի և ժամանակակից հայ գրողների կացությունը, հասարակության մեջ նրանց տեղի և ստեղծագործությունների արժեքին ծանոթացնելը: Հատկապես գրողների և լրագրողների նյութական ու հասարակական վիճակի բացահայտման այսպիսի նպատակադրված՝ բազմակողմանի ցուցադրումը հայ մամուլում իրականացվում էր առաջին անգամ: «Մասիսը» բարձրացնում էր մտավորականության նյութական սուղ վիճակը ինչ-որ չափով մեղմելու խնդիրը՝ թեկուզ և հասարակության աչքին կասկածելի դարձնելով լրագրողներին ու գրողներին անվճար աշխատեցնելու ժամանակավրեպ դարձած սովորույթը արևմտահայ իրականության մեջ:

«Մասիսի»՝ գրականության և լրագրության զարգացման մտահոգությունների մեջ առանձնանում է նախորդ և ժամանակակից գրական սերունդների միջև բնականոն հաջորդայնության խնդիրը: Որոշակիորեն այս մտահոգությունը խորացնում էին նորօրյա եվրոպական ազդեցությունների ներթափանցումները մամուլ և գրականություն, էլ ավելի որոշակի՝ սիմվոլիզմի և առհասարակ դեկադանսի ազդեցությունը ստեղծագործող երիտասարդ սերնդի վրա: Հակազդեցության միջոցներից մեկը «Մասիսը» գիտում էր ոչ վաղ անցյալի կամ ավագ սերնդի գրողների ժողովրդականացումը, նրանց կյանքի և ստեղծագործության ուսանելի օրինակի քարոզչությունը: Շաբաթաթերթի գրական և գրական-դիմանկարային անդրադարձներն այս իմաստով ձեռք էին բերում ոչ միայն ճանաչողական նպատակադրվածություն, այլև անմիջական կապ էին ստեղծում, այսպիսով, տարբեր սերունդների գրողների միջև, որ XX դարասկզբին կարող էր ընդհատվել արևմտյան ազդեցությունների չդադարող հոսքով: Ասենք, որ այդ սոսկ Տ. Արփիարյանի «Մասիսի» բերած նորույթը չէր. շաբա-

Թաթերթը նրա խմբագրություն տարիներին վերստին չըջանառության մեջ էր դնում 1880-ական թթ. առաջատար պոլսահայ հրատարակությունների՝ «Արեւելքի» և «Մասիսի» ուղեգիծը, այն է՝ վերհանել ավագ սերնդի հայ գրողների ու այլ մտավորականների կենսագրությունն ու գործունեությունը, դուրս բերել նրանց մոռացության մշուշից և առնչել ներկայի պահանջմունքներին: «Մասիս» այս նպատակն էր հետապնդում ամենատարբեր ժանրերի՝ հուշերի, նամականու, մահախոսականի և այլնի օգտագործումով: Այս կերպ նրա էջերում տպագրվեցին իր՝ «Մասիս» հիմնադիր և բազմամյա խմբագիր Կ. Ությունյանի հուշերի մի դրվագը՝ «Մեծ պահքի յիշատակներ» վերնագրով (1900, թիվ 13, էջ 204–205)՝ պոլսահայ քարոզիչների և ժամանակի պոլսահայ բարքերի մասին, Պ. Դուրյանի, Հ. Այվազյանի, Հ. Պարոնյանի, Մ. Մամուրյանի, Ս. Ոսկանյանի, Հակոբ Ոսկանի և բազմաթիվ այլ գործիչների մասին հոգվածներ, տարբեր հրապարակումներ և այլն: «Մասիսով» սկսվեց հատկապես Պ. Դուրյանի ստեղծագործության եթե ոչ գիտական, ապա նպատակադրված ուսումնասիրությունը:

Շաբաթաթերթը ազգային գրականության զարգացման կարևոր նախադրյալներից մեկն էր համարում գրողների նոր սերնդի դաստիարակությունը, նրանց հանդեպ հասարակական ուշադրության պատվաստումը: Քաղաքացիական վերաբերմունքի սերմանումն այս բնագավառում «Մասիսը» պատկերացնում էր ավագ սերնդի փորձի և հմտությունների փոխանցման միջոցով, որ ըստ էության, արևմտահայ գրական աշխարհում ի սկզբանե ունեցել էր պատահական բնույթ: Այս մտահոգությունը «Մասիսը» կազմակերպում էր «նոր գրիչներին» բանաստեղծությունների մրցանակաբաշխություն: 1903 թ. փետրվարին քնարական պոեզիայի մրցանակաբաշխության համար շաբաթաթերթն առաջադրեց որոշակի թեմա՝ «Բաժնուած սիրտեր» խորագրով: Մրցույթի հանձնաժողովի անդամներն («քննիչներ») էին Մ. Աճեմյանը, Թ. Թերլյանը և Աղ. Փանոսյանը (1903, թիվ 8, էջ 113–114): Հաղթողի համար սահմանվել էր մրցանակ՝ «ոսկի գրիչ մը»: Մրցանակաբաշխության մասնակիցներից խրախուսվեցին 40 երիտասարդ ստեղծագործողներ, որոնց մեջ էին Գ. Խանճյանը (Ուրֆայից), Հայկանուշ Մառքը (Կ. Պոլսից), Մ. Պարսամյանը և Մ. Մեծատուրյանը (Մ. Մեծարենց) և ուրիշներ: Դրա-

նից առաջ, 1901 թ., «Մասիսը» մրցանակաբաշխություն էր հայտարարել լավագույն նորավեպի համար (1901, թիվ 49, էջ 777): Ի պատիվ «Մասիսի», պետք է ասել, որ այն հետապնդում ևս չարունակաբար տպագրեց Մ. Մեծարենցին՝ ժողովրդականացնելով նրա ստեղծագործությունները: Երիտասարդ հեղինակների համար «Մասիսը» 1904 թ. բաց արեց հատուկ էջ՝ «Նորերի բաժին» խորագրով, որտեղ տպագրվում էին շնորհալի երիտասարդ ստեղծագործողներ:

«Մասիսի» գրաքննադատական հոգևածներում, գրախոսականներում և այլ հրապարակումներում շրջանառվում են ժամանակի արևմտահայ ճանաչված գրողների՝ Գր. Զոհրապի, Զիֆթե-Սարաֆի, Զ. Եսայանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Մ. Գոչունյանի, Իստրայի (Տ. Զրաքյան) և այլոց ստեղծագործությունների վերաբերյալ կարծիքները, դրանք հիմնավորող վերլուծություններն ու ընդհանրացումները: Ընդ որում, «Մասիսը» գործող գրական սերնդին գնահատում է ոչ թե իբրև սոսկ ներկա գրականության պատկերը ներկայացնող միավոր, այլ անցյալի հայ գրականության, ինչպես և ժամանակակից եվրոպական գրականության հետ իր կապերի ու կրած ազդեցությունների ընթացքի մեջ: «Մասիսը» հայտաբերում էր ժամանակային առումով ամենատարբեր ուղղություններ՝ սկսած ռոմանտիզմից, ռեալիզմից ու նատուրալիզմից և վերջացրած սիմվոլիզմով ու դեկադանսի ալլեայլ դրսևորումներով: Ե՛վ ուղղությունների, և՛ ժանրային տեսակետներից պարբերականի գրաքննադատությունն արտացոլում էր դարասկզբի արևմտահայ գրականության պատկերը՝ փորձելով վերհանել դրա և՛ բովանդակային, և՛ մատուցման ձևի առանձնահատկությունները: Ինչպիսին այդ գրականությունն էր, այնպիսին էլ, հիրավի, «Մասիսի» գրաքննադատությունն էր՝ տարամիտող, գրականության նշանակությունն ու գործառույթները հակասական անկյուններից ընկալող և բազմաշերտ, որտեղ եթե տիրապետող մի բան կա, այդ էլ բազմակարծությունն է: Այդ, միաժամանակ, հայ գրաքննադատական մտքի ամենանշանակալի ձևաբերումներից մեկն էր XX դարի սկզբին, և հենց սրանով է պայմանավորված բանավեճերի շուրջ առկայությունը «Մասիսի» էջերում, որ վերաբերում էր և՛ ազգային, և՛ եվրոպական գրականություններին, գրական ուղղություններին, առանձին գրողների ստեղծագործություններին և այլն:

«Մասիսում» առհասարակ բարձր են գնահատվում ռեալիստական արձակ ստեղծագործությունները: Օ. Ջիֆթե-Սարաֆը, Թշկատինցին, Տ. Արփիրյանը, Զ. Նսայանը և մյուս հեղինակները անդրադառնում են XIX դարավերջի ռեալիստ հեղինակներին, հատկապես Ջոհրապին, Տ. Կամսարականին և այլոց՝ իբրև լուրջ գրական ուղղություն ստեղծողների, տարբեր կողմերից ցուցադրում նրանց արվեստի նրբությունն ու ինքնատիպությունը: Պոեզիայում զգացմունքների խորությունն ու անկեղծությունը բարձր է գնահատվում «Մասիսի» գրաքննադատների կողմից: «Շ. Միաժան» ստորագրությամբ հանդես եկած Մեծարենցը Ջոհրապի բանաստեղծությունների վերլուծության մեջ վերհանում էր նրա խորունկ զգացումները՝ կիրքը, տխրությունը, անհատի հոգեկան տվյալանքները: Միաժամանակ, նա նկատում է Ջոհրապի ոճի «անխնամությունը», որ «մեծ բան մը չի պակսեցներ իր խիստ տաղանդալից արտադրութեանց արժանիքէն» (1905, թիվ 12, էջ 190): «Մասիսի» երիտասարդ գրաքննադատները բանաստեղծությունից ակնկալում են հարուստ ներաշխարհի և հոգու տեք անհատին ներդաշնակող արվեստ:

«Մասիսի» գրաքննադատության համար, այսուհանդերձ, ձևի ու բովանդակության փոխհարաբերության հիմնահարցը առավել կարևոր նշանակություն ստացավ սիմվոլիզմի շուրջ մղվող տևական բանավեճերում: Գոնկուրների վեպի («Դեռահաս միջակորեարը», միջակորեար՝ բուրժուա) առթիվ, որ թարգմանել էր Գր. Մալխասը, «Մասիսում» և «Մանգումէի էֆքեարում» ծայր առավ բանավեճ՝ Մալխասի և Ռ. Պերպերյանի միջև: Բանավեճը սկսվեց «Մանգումէի էֆքեար»-ում Ե. Անդրեասյանի՝ գրական ուղղությունները բնութագրող մի հոդվածով, որտեղ, ինչպես Գր. Մալխասն էր նշում, Ե. Անդրեասյանը «կատարեալ մոռացութեան մէջ կը թողուր գաղղիական իրապաշտ կամ բնապաշտ դպրոցը եւ խզելով գրական արուեստի շրջափոխութեան շղթային մէկ կարեւոր օղակը՝ մէկ ոստումով կը ցատկէր decadent-ներուն՝ սկսելով դասական եւ վիպական գրականութենէ» (1906, թիվ 144, էջ 60): Այստեղ նկատենք, որ բանավեճում արժեքավոր էր Մալխասի կողմից ռոմանտիկական ու ռեալիստական ուղղությունների տարբերակման ուշագրավ ձևակերպումը:

Գրական ուղղությունների շուրջ ընթացող բանավեճին զուգահեռ, «Մասիսը» քննարկել է նաև ժամանակի դեկադենտական գրա-

կանուկության գնահատման հարցը՝ ցուցադրելով իր լայնախոհ մոտեցումները առկա տարաձայնություններին: Շաբաթաթերթի գրաքննադատները՝ լավատեղյակ եվրոպական գրական ուղղություններին, հատկապես ֆրանսիական գրականության մեջ տարածված նորագույն դեկադենտական պոեզիային, խնդիրը դիտարկում են ոչ թե այդ ուղղությունների մերժման կամ հաստատման, այլ արևմտահայ գրականության մեջ դրանց թողած ազդեցության շրջանակներում: Այս բնույթն ունի Արտ. Հարությունյանի «Երկունք» ժողովածուի՝ Տ. Չոկյուրյանի գրախոսականը, որտեղ քննադատական շեշտը դրված է բանաստեղծական զգացումների դրսևորման ձևի վրա:

Այն, որ Տ. Չոկյուրյանը ոչ պակաս չափով առարկումներ ուներ առհասարակ դեկադանսի դեմ, ակնհայտորեն երևան է գալիս Մ. Մեծարենցի «Միածանի» մասին գրած իր գրախոսականում: Բարձր գնահատելով Մեծարենցի բանաստեղծական «ճշմարիտ եւ արժէքաւոր յատկանիշները», նրա «փափուկ» և ինքնատիպ պատկերները, Չոկյուրյանը նկատի ուներ նաև նրա կրած սիմվոլիստական բնույթի ազդեցությունները Մ. Պարսամյանից, Վ. Մալեզյանից, Իստրաից և Արտ. Հարությունյանից: Ավելին, Տ. Չոկյուրյանը առարկում էր սիմվոլիստական գույնային համակարգի պատկերավորման հավակնություններին, նաև՝ բուն իսկ բանաստեղծական պատկերներին՝ Մեծարենցի գործերում դրանց առկայությունը համարելով «անխմս սէնյուսիսմի մը նմանողութիւն» (1907, թիվ 28–29, էջ 581–582):

Սիմվոլիզմի և դրա հայ հետևորդների դեմ կտրուկ քննադատությամբ հանդես եկավ «Մասիս» վերջին խմբագիր Ենովք Արմենը: «Գրականութեան տիպարներ» (1907, թիվ 3, էջ 53–61) հոդվածով: Նա սիմվոլիզմի մեջ տեսնում է միայն գրական նախընթաց ուղղությունների բացասումը՝ հանուն արտառոցի և բացառիկի: Թեև նա այս ուղղության հետևորդների թիվը հինգ-վեցից ավելի չի հաշվում, բայց ակնհայտ է, որ նրան անհանգստացնում է սիմվոլիզմի ավելի քան լայն տարածման երևույթը:

«Մասիսում», սակայն, լսելի էր նաև սիմվոլիզմի պաշտպանների ձայնը, որ ուշադրություն էր հրավիրում եվրոպական չափանիշների շրջանառումներով ու մեկնաբանություններով: Արտ. Հարությունյանը հանդես էր գալիս ֆրանսիական սիմվոլիզմի տեսական հիմքերի ու դրույթների վկայակոչումով և այս խմաստով ճանաչո-

ղական նշանակութիւն ունի նրա «Ֆուսական գրականութեան դէմքեր. Ռէմի տը Կուռմոն» հոգւածը (1907, թիւ 16, էջ 306–311): Միմվոլիզմը, որպէս ուղղութիւն, նա հակադրում է, մի կողմից, բնապաշտութեանը (ռեալիզմ), իսկ մյուս կողմից՝ արդիական դեկադանսին, մասամբ նաև հետ գնալով՝ պառնասականութեանը: Միմվոլիզմի ռահվիրաներին՝ Լ. դը Լիլ, Վեռլեն, Մալարմե, Մորեաս, Մ. Մետերլինկ և ուրիշներ, նա համարում է նոր գրական ուղղութեան շրջադարձը պայմանավորող դէմքեր, որոնք հրապարակ են իջել մտքի և գագոցութիւններին նոր պահանջներով:

Տեսական խնդիրների արծարծման հետ միասին և շատ ավելի հաճախակի, «Մասիսը» քննարկել է ժամանակի գրական կյանքի ընթացիկ խնդիրները: Գովառական գրականութիւն հասկացութիւնը ևս, որ շրջանառվել էր դեռևս 1880-ական թթ. «Արեւելքի» և «Մասիսի» էջերում, ենթադրում էր նախ, որպէս գրական երկի առարկա ընտրել Արեւմտեան Հայաստանը, նրա բուն ժողովրդի առօրյան, կենցաղը և իրավական վիճակը, հոգեբանութիւնը, բարոյական ըմբռնումները և այլն: Եվ երկրորդ, գեղարվեստական պատկերման խնդիրը, այդ իրական միջավայրն ու մարդը պետք է դառնային ռեալիստական գրականութեան առանցք: Մի հայտնի չափով այս մտայնութիւնը կապվում էր հայ իրականութեան մեջ ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւններին, որոնց սնուցման ու ծավալման համար էական նշանակութիւն ունենէր հայրենիքի և հայ գովառացու ճանաչողութեան խնդիրը: Գովառական գրականութիւնը ենթադրում էր նաև բուն գովառացի գրողների ստեղծած գրականութիւնը՝ այն պոլսահայ գրողներին հակադրելու իմաստով, որչափով գովառացի գրողները էր ակնկալվում իրենց լավ ճանաչած միջավայրի իրական պատկերումը: Այս նպատակով «Մասիսը» առանձնացրեց «Գաւառական գրականութիւն» խորագիրը, որի ներքո տպագրում էր հուլիսեւր ներշնչող ստեղծագործողներին: Ենովք Արմենը փորձում էր ամեն կերպ հիմնավորել գովառական գրականութեան անհրաժեշտութիւնը ազգային գրականութեան զարգացման համար և թափանցիկ ակնարկներ էր ուղղում պոլսահայ, առավել ևս նորագույն գրական ուղղութիւններին հետևորդներին: Գովառական գրականութիւնը, կարծում է նա, իր հիմքում ունի գովառի կյանքի ու մարդու գեղարվեստական քննութեան անգերա-

զանցելի հեռանկարներ: Այստեղից արդեն պարզ է դառնում Ենովք Արմենի ծայր աստիճանի բացասական վերաբերմունքը դեկադանսի նորօրյա դրսևորումների, սիմվոլիզմի ազդեցությունների, անգամ Մ. Մեծարենցի «Նոր տաղերի» և Մ. Պարսամյանի բանաստեղծությունների նկատմամբ:

«Մասիս» բերած գրաքննադատական նորույթներից էր կին գրողների («կնոջական գրականություն») ստեղծած գրականությունը հիմնահարցի առաջադրումը, որ եվրոպական գրաքննադատությունը ազդեցության ամրապնդումն էր ժամանակի հայ իրականության մեջ կին գրողների հայտնությունը: «Մասիս» իր ընթերցողին ծանոթացնում էր Զ. Եսայանի, Մառի Արապյանի, Արշակունցի Թեոդորի, Սաթենիկ Հարությունյանի (Թլկատինցու դուստրը), Իսկունցի Մինասյանի և Մարիանե Տամատի (երկուսն էլ Ֆրանսագիր) ստեղծագործություններին, տալիս նրանց գրական վաստակի գնահատականը՝ միշտ խրախուսանքով, բայց առանց հաճոյախոսության: Ամենից հաճախ շաբաթաթերթը գնահատման օբյեկտ է դարձրել Զ. Եսայանի ստեղծագործությունը: Գրաքննադատ Գամբրից հետո, որը բարձր էր գնահատել Զ. Եսայանի գրելաձևը և առհասարակ, ստեղծագործական խառնվածքը (1903, թիվ 14, էջ 217), գրողի երկերին անդրադարձան նաև Տ. Արփիարյանը, Ռ. Սամիկյանը, Ենովք Արմենը և ուրիշներ:

Իբրև գրական հրատարակություն, «Մասիս» նոր ուղիներ էր հարթում հայ գրականության ընթացքի մեջ և ամենից առաջ՝ իր գրական լայն ընդգրկումների շնորհիվ: Նրա ծրագիրը, որ ավելի կամ պակաս չափերով հաջողվեց իրագործել 1900–1908 թթ., այսօր էլ զարմացնում է իր պատկառելի չափերով, ոչ միայն ազգային գրողների ստեղծագործությունների, այլև համաշխարհային գեղարվեստական գրականության, նորագույն գրական ուղղություններին պատկանող երկերի թարգմանություններով՝ հայ գրական միտքն ու ճաշակը արդիականացնելու մտահոգությամբ: Ավելին, «Մասիսը» այդպիսի արդիականացումը չէր ենթադրում այլ կերպ, քան ազգային գրականության ավանդույթների պահպանության և քարոզչության միջոցով:

«Մասիսին» ժամանակի հայ դասական պոեզիայի հետ էր առնչում նաև Ռ. Սևակը (Ջիլինկիրյան): Նա այստեղ տպագրել է մեկու-

կես տասնյակից ավելի բանաստեղծություններ, ընդ որում, մեկը թարգմանություն է Լըկոնտ դը Լիլից՝ «Յորեկ» վերնագրով (1907, թիվ 14, էջ 273): Իր՝ Ռ. Սևակի բանաստեղծությունները տպագրվել են «Մասիս» վերջին շրջանում՝ 1907–1908 թթ.:

Ռ. Սևակի ստեղծագործության մեջ ևս զգացվում է սիմվոլիստական պոետիկայի և պատկերավորության ազդեցությունը: Նրա բանաստեղծական աշխարհին հատուկ են ներքին լարվածությունն ու դրամատիզմը՝ անընդհատ շարժման մեջ պատկերավոր ապրումներով: «Հոգիս», «Գինով սէր», «Կարապները» և այլ բանաստեղծություններում ակնհայտ է մեծ կրքերի և դրանց բնականոն պատկերման ձևի ներդաշնակության իրողությունը:

Ավագ սերնդի բանաստեղծների մեջ «Մասիս» ակնածանք ունի հատկապես Ե. Տեմիրճիպաշյանի նկատմամբ, որի ստեղծագործությունը հայ բանաստեղծության զարգացման դարավերջի ընթացքը ներկայացնելուց բացի, կարծեք, կամուրջ էր ստեղծում, իր միատիկական բեկված պատկերների հուշարկումներով արևմտյան դեկադանսին առնչվելու համար: 1907–1908 թթ. «Մասիսը» տպագրեց Ե. Տեմիրճիպաշյանի մի քանի բանաստեղծությունները («Թաշկինակն», «Վարդաչք», «Եղջերուին երգը» և այլն) և մեկ ակնարկը («Մեր Պոսֆորը»), որ ուշագրավ է բանաստեղծական խոր ապրումներով (1907, թիվ 3, էջ 57–58): Միաժամանակ, կարծեք սահմանադատվելով Ե. Տեմիրճիպաշյանի միատիկական ծայրահեղություններից, բայց և հաշվի առնելով տաղանդավոր գրողի գրչի արժանիքները, «Մասիսը» տպագրեց Գր. Զոհրապի «Եղիա Տեմիրճիպաշեան» հոդվածը (1907, թիվ 38, էջ 759–762), որտեղ ընդհանրացված ներկայացվում է հակասական գրողը, նրա լեզվական նուրբ զգացողությունը, որի դարձվածների ու նորակերտ բառերի մեջ Զոհրապը նկատում է և այն, որ «իրենց յանդգնութեան մէջ յաճախ այլանդակութեան կը յանգին» (նույն տեղում, 759):

Հ. Ալփիարը «Մասիսում» ևս շարունակում է ստեղծագործել նույն թեմաների շրջագծում՝ կենցաղ, բարոյական հարաբերություններ սեռերի միջև՝ մնալով միշտ նույն զվարթ, սրամիտ, դիպուկ, երբեմն՝ գոեհեղություններում շրջանառող իր երգիծանքով: Ալփիարի երգիծանքում զգալի է ֆրանսիական գրական ազդեցությունը՝ թեթևամիտ, հպանցիկ ու նրբաճաշակ, բայց հենց այս հատկանիշնե-

րի շնորհիվ էլ որքան էլ տաղանդավոր երգիծաբան՝ Ալփիարը կորցնում է իր ժողովրդայնությունը կամ դեմոկրատիզմը՝ ոչ քիչ դեպքերում հասու չլինելով ամենաբազմամարդ՝ միջին խավի ընթերցողներին: Ալփիարը կրթված, մտավորական նոր շերտերի երգիծաբանն է, որը չհասկացվեց պահպանողական շրջանների կողմից, որոնք չհապաղեցին նրան հռչակելու «անբարոյական, վրան-բաց» երգիծանքի ներկայացուցիչ:

«Մասիսում» Քրիզանթեմ-Ալփիարը երբեմն իր քրոնիկները տպագրել է «Շոգմոզ մտածումներ» խորագրով: Դրանք կամ երգիծական նորավեպեր են, կամ իրապատում սյուժեներ՝ մշակութային երևույթների, մտավորականների, պատրիարքարանի և այլնի քննադատական խաթոցներ, բարքերի երգիծական գնահատումներ և այլն: 1907 թ. վերսկսելով «Մասիսին» իր աշխատակցությունը, Ալփիարը հանդես էր գալիս «Ալփիարաբանություն» խորագրի ներքո, որտեղ, նրա երգիծանքը շարունակում էր պահպանել առօրեականությունից հանդեպ իր հակվածությունը, զվարթ ու սրամիտ ծաղրն ու հումորը՝ հաճախ անսպասելի և տպավորիչ ավարտով: Կինը և նրա բարոյական կերպարը, ընտանիքում և հասարակություն մեջ նրա դերքն ու պահվածքը այս շրջանում ևս մնում են երգիծաբանի ուշադրություն կենտրոնում: Քաղքենի հայ ընտանիքը, ապա միջավայրը կնոջ միջոցով բացահայտելու եղանակը Ալփիարի նախասիրած ձևերից է, որ ի դեպ, նա ժառանգել է հայ դասական երգիծանքից (Հ. Սվաճյան, Հ. Պարոնյան)՝ ներշնչումներ գտնելով նաև ֆրանսիական ժամանակակից գրականությունից: Կանանց թերությունների ընդգծումը և առհասարակ, ընտանիքի և կնոջ բարքերի երգիծական ձևախեղումների սեփական համակարգը Ալփիարին հասցնում են դրանից բխող այն եզրակացությունը, որ ֆեմինիզմը հայ հասարակություն մեջ իրականանալու ոչ մի հիմք և հեռանկար չունի: Կնոջ հավասարությունը տղամարդուն, առաջինի հասարակական գործունեությունը նա ընկալում է ֆիզիկական բնությունից տրված՝ սեռերի տարբերության տեսակետից: Կնոջ հասարակական գործունեությունը Ալփիարը համարում է «խոլ վագր մը դէպի անկարելին, անտեղի մարմաջ մը եւ սխալ գաղափար մը, զոր առաջին անգամ տանը մնացած օրիորդ մը հղացած ըլլալու է» (1902, թիվ 46, էջ 729):

Նույն կարծիքն ունի ֆեմինիզմի և կնոջ հանրային գործունեություն վերաբերյալ Գր. Զոհրապը: Նույն այս «Մասիսում» Հիշատակելով Տյուսաբի «Մայտա» վեպի առթիվ իր երբեմնի բանավեճը Ռ. Պերպերյանի հետ, Զոհրապը նշում էր. «Ես՝ իմ արեւելքցիի համառությունամբ այդ դատին (ֆեմինիզմի – Ա. իս.) դեմ կը մաքառէի եւ դեռ կը մաքառիմ՝ համոզուած, որ ատուկ կինը կը կորսնցնէ, քան թէ կը շահի իր շնորհին մէջ» (1901, թիւ 43, էջ 676):

Անկյալ հասարակական բարքերի և դրա հետ միասին բարոյական արժեքների կորուստը աղետալի մի բան էր թվում ռեալիստ Զոհրապին, որը կնոջ մեջ, նրա միջոցով ընտանիքի և հասարակության պահպանության վերջին հանգրվանն էր տեսնում: Փչացած բարքերի ու բարոյականության անկման այնպիսի վիճակում հասարակական կյանքը, որի մեջ կարող էր նետվել կինը ֆեմինիստների ենթադրած տղամարդու և կնոջ իրավահավասարության պատրանքային պայմաններում, Զոհրապին պատկերանում էր որպես կնոջ բարոյական ու հոգևոր գեղեցկության, ուրեմն և անհատի ու հասարակության առավել խաթարմանն ուղղված սպառնալիք: Նրա հերոսուհիները, որքան ստոր միջավայրում էլ գործեն, մեծապես բարձր են կանգնած այդ միջավայրից և անկախ դրամատիկ կամ ողբերգական ճակատագրից, կարծեք, մնում են գեղեցկության և հուսո այն վերջին խարխալը, որն անվտանգ ծովածոցում մնալու վերջին հնարավորությունն է տալիս ազգի հոգմակոծ նավին, այն վարող տղամարդուն: Կարծում ենք, սրանում է թաքնված Զոհրապի առարկությունը ֆեմինիզմին և բանավեճը դրա հետ, որ մեծ գրողը, Ռ. Պերպերյանի հետ բանավիճային անմիջականությունից զատ, վարեց իր ամբողջ ստեղծագործության մեջ: Ավելացնենք, որ կնոջ նկատմամբ Զոհրապի այս հայեցվածքը նրա նորավեպերում առարկայանում է նույն այդ միջավայրում իր հերոսուհիների և հերոսների հույս կենդանի, իրական հարաբերությունների ցուցադրմամբ: Այստեղ առկա է, իրոք, ռեալիստ Զոհրապը, բայց դրանից բխող նրա գնահատականը, կնոջ և տղամարդու փոխհարաբերության նրա գնահատականը, ասել կուզի՝ ընտանիքում և հասարակության մեջ կնոջ տեղի գոհրապյան պատկերացումը ի հայտ է բերում նրա ռոմանտիզմը, որ պատրանքային է, ինչպես գրականության մեջ կյան-

քի իրողությունների մասին ամեն մի կամային ու անհատական պատկերացում:

Հ. Ալփիարը, կարելի է ասել, գրեթե նույն մտայնությունն է հանգում, ինչպես վերը տեսանք, իր սեփական, երգիծանքի ժանրային առանձնահատկությունների բերումով: Ալփիարը չունի Ջոհրապի տրամաբանական և գեղագիտական մտադրույթների ներդաշնակ կառույցը և ֆեմինիզմը հերքում է արդեն իսկ ընտանիքում և հանրության մեջ կնոջ վերին աստիճանի բացասական ներգործության մտավախությունը, նրանով, որ կինը, լինելով բարոյագուրկ հանրության արդյունքը, տղամարդու հետ իրավահավասարության պայմաններում ավելի կարագացնի և՛ իր, և՛ տղամարդու, այսինքն, ամբողջ Հասարակության կործանումը: Ավելին, ֆեմինիստական սկզբունքները Ալփիարը համարում է անիրականանալի, բանդագուշանքի պես մի բան, որի դեմ էլ նա ուղղում է իր երգիծական սլաքները: Ի դեպ, նկատենք, որ «Մասիսը» տպագրել է Մ. Նորդաուի «Կինը հոգեբանական եւ բնախօսական տեսակէտով» հոդվածի թարգմանությունը (1901, թիվ 48, էջ 762–764), որտեղ ընդգծվում է կնոջ՝ ժառանգականությունը պահպանող նախատիպի, կնոջ ֆիզիոլոգիայում ժառանգականության օրենքի գերակայության նշանակությունը: Այդ օրենքից ամեն մի շեղում Նորդաուսն համարում էր հիվանդագին, ախտածին երևույթ կնոջ, հետևաբար և հասարակության համար: Այս մոտեցումը, թվում է, կարող էր տեսական հիմք դառնալ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի՝ ֆեմինիստական շարժման հակառակորդների համար:

«Մասիսում» իր ստեղծագործական մնայուն հետքն է թողել Օ. Զիֆթե-Սարաֆը (Հովհ. Աբիսողոմյան) իր նորավեպերով, ակնարկներով, գրաքննադատական նյութերով և խմբագրական հոդվածներով: Շաբաթաթերթում նա հանդես է եկել իր հանրածանոթ անվամբ, այլև Օ. Զ. Ս. և «Համշիրակ» ստորագրություններով: Զիֆթե-Սարաֆի նորավեպերը հագեցած են ճշմարտացի պատկերներով, կենցաղի ու բարքերի վերարտադրության մեջ նա հակում ունի դեպի մարդկային դրաման: Դրամատիկ լարվածությունն ու անկեղծ ապրումները, որոնք կարող են հասնել ողբերգական վախճանի, նա պահպանում է նաև իր ակնարկներում, («Ճերմակներով», 1901, թիվ 44, էջ 693–696, «Բարիգեան տռամներ», 1903, թիվ 24, էջ 373–

377): Հայրենաբաղձության զգացումներով է շնչում նրա «Արման-տո Երամ» ակնարկը՝ Ֆլորենցիայում բնակվող մի կույր Հայ փաստաբանի մասին (1902, թիվ 48, էջ 757–763): Զիֆթե-Սարաֆը ևս գավառական գրականության նախանձախնդիրներից է: «Շահարիկ» ստորագրությամբ նա «Մասիսում» տպագրել է «Գալառացի կինը» հոդվածը և «Հարիւր ոսկիի համար» նորավեպը (1903, թիվ 26, էջ 413–415, 1904, թիվ 32, էջ 508–511): Նա անդրադառնում է գավառում Հայ կնոջ իրավագուրկ վիճակին և առհասարակ հետամնաց բարքերին, որպիսիք պատկերում է կենսական իրողությունների հիմքի վրա:

Գավառական գրականության զարգացումը ազգային ակունքներին վերադառնալու միջոցով էր պատկերացնում «Մասիսի» հեղինակավոր գրողներից մեկը՝ Թլկատինցին (Հ. Հարությունյան): «Գեղի նամակներ» ակնարկում նա առանց գունագարգման, բայց և առողջ կենսազգացողությամբ արժանին է հատուցում գյուղացու բարոյական մաքրությունն ու աշխատանքին (1905, թիվ 21, էջ 201–203): Գավառական գրականության դրվագներ է վերարտադրում նաև նրա «Ուր փնտռել առաքինութիւնը» ակնարկը՝ «Մասիսի» 1906 թ. հուլիսի համարներում: Թլկատինցին այս նույն՝ գավառական գրականության ազգային ավանդույթների տարածումը նկատի ունեն, երբ «Մասիսում» սկսեց տպագրել Նաղաշ Հովնաթանի տաղերը («Գալառական բանաստեղծութիւն» խորագրով, չաբաթաթերթի 1908 թ. համարներում):

«Մասիսում» իր տաղանդին արժանի նորավեպերով, գրաքննադատական ու հրապարակախոսական հոդվածներով հանդես եկավ Զապել Եսայանը:

Զ. Եսայանի նորավեպերը շնչում են զգացմունքների թափով, անգամ անսովոր չափերի ու ցնցող դրվագներով («Ախտաւոր հոգիներ», 1903, թիվ 3, էջ 36–38), կանացի նուրբ զգայնությամբ («Մուրումը», 1907, թիվ 28–29, էջ 557–561, թիվ 32, էջ 633–636): Գրողը դիմում է նաև սուր հակադրությունների՝ միայնակ հոգիների դրաման մոտ տարածություն վրա ցուցադրելու նպատակով, որ առավել հասկանալի է դառնում նրա մարդասիրական զգացումների դրսևորումներով («Ապուշը», 1903, թիվ 7, էջ 104–106), անհատի ու միջավայրի տարընթաց շարժման ու ընկալումների շեշտադրումնե-

րով և այլն: Վերջին թեմաները Զ. Եսայանը շոշափում է նաև իր այլ նորավեպերում, ինչպես և «Էջ մը Պալգաքի կեանքէն» հոգւածում (1905, թիվ 12, էջ 180–184):

«Մասիսը» թարգմանական ուրույն քաղաքականությունն է վառել՝ իրականացնելով հայ ընթերցողին օտար գրականություններին հաղորդակցելու իր ծրագիրը: Ամենից շատ «Մասիսը» տպագրել է ֆրանսիացի հեղինակներին, հետևելով արևմտահայ գրողների ու գրաքննադատների ավանդական կողմնորոշմանը: Միայն ֆրանսիական գրականությունից տպագրել է կամ գրական գնահատականներ տվել շուրջ չորս տասնյակի չափ հեղինակների, որոնք ճնշող մեծամասնությամբ ժամանակակից գրողներ են: Տպագրվել են Մոլլերի, Ռիչբենի, Պ. Բուրժեի, Ֆ. Կոբեի, Ա. Թեորիեի, Ժ. Նորմանի, Ժ. Ռամոյի, Պ. Լոթիի, Լ. Թենսոյի և այլոց արձակ ու չափածո գործերը: Անգլիական գրականությունից թարգմանվել են Բայրոնի, Ուալթերի, Չոսերի, Շելլիի և ուրիշների, գերմանական գրականությունից՝ Ուլանդի, Շվաբի, Հայդեի, Ռոզեգրի, Լեսինգի, ռուս գրականությունից՝ Մ. Լերմոնտովի, Մ. Գորկու, Ա. Չեխովի, Լ. Անդրեևի, Մամին-Միբիրյակի և այլ հեղինակների գործերը: Օտար գրական երկերի թարգմանություններով ամենից շատ հանդես է եկել Զիֆթե-Սարաֆը, որին հետևում են Տ. Ելքենճյանը, Ենովք Արմենը, Ռ. Սամիկյանը, Հ. Նազարյանը, Ռ. Պերպերյանը, Մ. Մեծարենցը, Մ. Պարսամյանը, Ե. Գոլյանճյանը և ուրիշներ: Յրանսերենից արված թարգմանությունների թվական գերակշռությունը հանդեսում վկայում է, որ նրա հեղինակները ամենից շատ հետաքրքրվում են ֆրանսիական անցյալի և ժամանակակից գրական երկերով ու առհասարակ գրականության զարգացման ընթացքով: Վերը խոսվեց ֆրանսիական սիմվոլիզմի և դեկադանսի հանդես «Մասիսի» ցուցաբերած հետաքրքրության մասին, որին հարկ է ավելացնել այն, որ ֆրանսիական գրական դեմքերը «Մասիսում» ներկայացվում են ոչ միայն թարգմանաբար, այլև վերլուծական հոգւածներով ու այլ հրապարակումներով: «Մասիսի» հեղինակները քննարկում են Գոնկուր եղբայրների, Բալզակի, Ա. Յրանսի, Շ. Վագների, Մ. Ռոլինսայի, Ս. Պրյուդոմի, Օ. Միրբոյի, Ժ. Վեռնի, Պրեոյի և շատ ուրիշների գործերը: Ընդամին, «Մասիսի» գրաքննադատները նախապատվություն չեն տալիս այս կամ այն գրական ուղղությանը, այլ փորձում

են բացահայտել տվյալ ուղղություն և իրականություն միջև առկա փոխհարաբերությունները՝ որոշ դեպքերում դիտարկման առաջնային առարկա դարձնելով գրական երկի բարոյական արժեքը: Մյուս դեպքերում՝ այդ արժեքի գեղագիտական մատուցման կողմը, հատկապես ձևը կամ արվեստը:

Արևմտահայ գրաքննադատության հասունացման կամ բարձր մակարդակի արգասիքներից էին Տ. Ջյուկյուրյանի հոգվածները Ֆրանսիական գրականություն և նրա տեսաբանների վերաբերյալ: Նա հատկապես ինքնուրույն և քննադատական մոտեցում է հանդես բերում Ի. Թենի գեղագիտական հայացքների գնահատման հարցում: Նա ամենայն իրավամբ, Թենին դասում է Սենտ-Բյովի և Ռենանի շարքը, նկատում, որ առաջինը գրաքննադատությունը ենթարկել է գիտական որոշակի կանոնների, որոնք բխում են արվեստի գործերի գնահատման երեք մեկնակետից՝ ցեղը, պահը և միջավայրը: Միաժամանակ, Ջյուկյուրյանը նկատում է Թենի այս եռակողմ սխեմայի սահմանափակությունը:

Գրողի կենսագրության և ստեղծագործության՝ վերոհիշյալ ներքին կապերից ելնելով, «Մասիսը» գրեթե միշտ թարգմանական գործերը ներկայացնում էր հեղինակի կենսագրության հետ միասին: Ենովք Արմենը ևս ամերիկյան դասական է. Պոյի «Ծովափին աղջիկը» բանաստեղծությունը (1901, թիվ 51, էջ 803) կցել է նրա կենսագրությունը: Ավելին, չաբաթաթերթի կարծիքով, եթե կենսագրական հիմքն անհրաժեշտ է հեղինակին առավելագույնս ընկալելու համար, ապա այն կարող է դառնալ նաև ուսումնառության դպրոց: Ուշագրավ է, որ Տ. Ելքենճյանը ամերիկյան մեկ այլ դասականի՝ Լոնգֆելլոյի ստեղծագործությունը հայ գրողների համար գործոն էր համարում, հաղթահարելու ֆրանսիական պոեզիայի համատարած ազդեցության միակողմանիությունը՝ տեղի տալու, որ «ուրիշ ազդեցումներու եւ թարգմանիչներու աչքերն ուղղուէին քիչ մ'ալ ուրիշ կողմեր» (1905, թիվ 23, էջ 358): Այլ հրապարակումներում «Մասիսը» ծանոթություններ է տվել գերմանական, իտալական, լեհական, ռուսական, նորվեգական և այլ ազգերի գրականությունների մասին, միշտ նկատի առնելով գրական ու գրականագիտական տեղեկատվության նշանակությունը հայ գրականության մեջ արդիական արժեքներ ստեղծելու ճանապարհին:

«Մասիսի» լրատվական քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը, հատկապես Տ. Արփիարյանի խմբագրություն տարիներին, մնում էր ոչ վաղ անցյալի ազգային մշակույթի, մամուլի և գրականության գործիչների վաստակի վերհանումը, մտավոր ու մշակութային շարունակական կապերի ապահովումը ժամանակի իրականության և այդ գործիչների միջև: «Մասիսը» քանիցս անդրադարձել է Հ. Այվազովսկու, Հ. Պարոնյանի, Մ. Մամուլյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Կ. Փանոսյանի, Հ. Չամուռեանի, Ղ. Պալազարյանի, Հ. Հաճյանի, Կ. Ություճյանի և շատ այլ երևելի անձանց կենսագրական ու ստեղծագործական գործունեության այս կամ այն կողմին՝ միանգամայն ուրվագծելով նրանց միջավայրն ու ձևավորման ակունքները: Հաճախ «Մասիսը» գուգահեռներ է անցկացնում տասնամյակներ առաջ հայ հանրության ու նրա գործիչների առջև ծառացած խնդիրների և իր ժամանակի իրականության միջև, կանգ է առնում կենցաղի, բարքերի ու մտածելակերպի տարբերությունների վրա՝ ի նպաստ արդիականության առավելագույն ճանաչողություն: Այդ նպատակն էին հետամտում նաև «Մասիսի» հարցարանները ուղղված ճանաչված մտավորականներին:

«Մասիսը», փաստորեն առաջին անգամ մեզանում, սկիզբ էր դնում արդեն դասական դարձած հայ գրողների ու գործիչների վերհանման ու նրանց վաստակի ուսումնասիրության գործին: Դեռևս 1900 թ. չաբաթաթերթը ծանուցում էր ընթերցողներին, որ Պաղուսյի համալսարանի ուսանող Պասմաճյանը «Բազմավէպում» ձեռնարկել է Հ. Պարոնյանի ստեղծագործության ուսումնասիրությանը, և որ նույնն է անում Հրանտ Ասատուրը՝ կարևորելով հանճարեղ երգիծաբանի մասին նոր սերնդին «ճաշակ ու գաղափար» տալու խնդիրը (1900, թիվ 19, էջ 200): Ընդ որում, «Մասիսը» հետևում է այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Երկու տարի անց, Տ. Արփիարյանը ոչ առանց հիասթափության, նշում է որ Պարոնյանի երկար սպասված կենսագրականները դեռևս չկան: Շարունակելով այս թեման, «Մասիսի» խմբագիրը հայտնում է, որ 1902 թ. կարելի է արձանագրել որոշ հաջողություններ՝ «Լույս»-ում Ա. Արպոյաճյանը տպագրել է Ա. Հայկունու կենսագրականը, իսկ Վ. Թորգոմյանը հայ բժիշկների կենսագրությունները հասցրել է մինչև Ն. Ռուսինյան: Ինքը՝ Տ. Արփիարյանը, գրվագներ է հիշում Ա. Հայկունու

խմբագրական կյանքից՝ վկայակոչելով նրան ժամանակակից «գրչի» մի մարդու (1903, թիվ 2, էջ 17–19):

«Մասիսի» էջերում մամուլի գործիչներին մասին հետաքրքրական հրապարակումներով հանդես է եկել Ա. Ալպոյաճյանը: «Էջ մը մեր հին լրագրութենէն» հոդվածում, որ նա գրել է Զմյուռնիայի «Արշալոյս Արարատեան» թերթի (1840–1884) առաջին խմբագիր Ղ. Պալազարյանի հիշատակին, նա վերջինիս գնահատում է իբրև թուրքիայում հայ մամուլի սկզբնավորողներից մեկի և աշխարհաբար գրական լեզուն ու դպրոցը ժողովրդականացնողի:

Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Մամուրյանի, Ղ. Պալազարյանի և այլոց ազգային նշանակությունը բացահայտելով, «Մասիսն» ընդգծում էր Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախի մշակութային խոշոր արժեքը ազգային հոգևոր կյանքում: Ինքը՝ Ա. Ալպոյաճյանը, հայ մամուլի պատմության համար արժանահավատ և ուշադրավ տեղեկություններ է տալիս նաև ի դեմս արևմտահայ մի շարք այլ գործիչների: Այսպես, առ այսօր շատ քիչ տեղեկություններ ունենք պոլսահայ երգիծական հրապարակախոսության հիմնադիրներից մեկի՝ Հակոբ Հաճյանի մասին և այդ քչի համար իսկ պարտական ենք Ա. Ալպոյաճյանին: Հ. Հաճյանը՝ Հ. Սվաճյանի և Հ. Պարոնյանի ժամանակակիցը (վախճանվել է 1903 թ.), 1870-ական թթ. խմբագրել է «Միմոս» գովեչտաթերթը: Ա. Ալպոյաճյանը հայտնում է, որ նա գրել է «Բերայի գիշերները» և «Հեղինէն» վեպերը, որոնք «բաւական հաւնըռած են՝ իրական կեանքի պատկերներ ցուցադրելուն համար» (1903, թիվ 16, էջ 246):

«Անհետացող դէմքեր» խորագրի տակ «Տիգրան ձիվէլէկեան» հոդվածում Ալպոյաճյանը բավական տարողունակ տվյալներ է հայտնում հայատառ թուրքերեն հայ մամուլի գործիչ Տ. ձիվելեկյանի և նրա հետ միասին նույն բնույթի մամուլի մի այլ գործչի՝ Հովսեփ Վարդան փաշայի (Հովսեփ Վարդանյանի՝ «Մէճմուլալը հաւատիս» թերթի խմբագրի, «Թէրճէմանը էֆքեար» թերթի աշխատակցի, «Ագապի» վեպի հեղինակի) մասին: Մեզանում, ինչպես հարկն է, հայատառ թուրքերեն հայ մամուլն ուսումնասիրված է միայն մասնակիորեն, ուստի, այս առումով լրատվական արժեք ունեն Ալպոյաճյանի ոչ միայն այս, այլև մյուս տեղեկությունները XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների առաջատար

Հայաստան թուրքերեն թերթի՝ «Ճէրիտէի շարգիյէ»-ի վերաբերյալ: Հայաստան թուրքերեն Հայ մամուլի մի այլ խոշոր գործչի՝ Կ. Փանոսյանին է նվիրված Տ. Արփիարյանի «Հինէն ու նորէն» հոգվածը (1905, թիվ 6, էջ 91–93): Տ. Արփիարյանը բարձր է գնահատում նրա խմբագրական շիտակությունը, համարձակությունն ու առաքինությունը:

Հայ մամուլի գործիչների դիմանկարային շարքը լրացնում են Ա. Անտոնյանի ուրվագծերը Հովհ. Չամուռեցյանի (1907, թիվ 14, էջ 265–272) և Ա. Ալպոյաճյանի հրապարակումը Հ. Ալաճաճյանի («Փունջի» խմբագիրը) մասին: Դրանցում սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող տեղեկություններ կան 1850–1860-ական թթ. Հայ մամուլի և լրագրության վերաբերյալ:

Բուն իսկ «Մասիսի» շուրջ հիսնամյա պատմության (1850–1900), պարբերականության և կրած փոփոխությունների մասին մատենագիտական արժեք ունի Ա. Ալպոյաճյանի «Յիսնամեակ մը» հոգվածը (1901, թիվ 5, էջ 65–69): Այստեղ սեղմ և ճշմարտացի բնութագրվում են պոլսահայ մամուլի զարգացման առանձին շրջանները, ժամանակը, միջավայրը և հրապարակախոսները:

Հայ մամուլի և նրա խմբագիրների, հրատարակիչների և առհասարակ լրագրության վերաբերյալ «Մասիսի» այլ լրջմիտ հրապարակումները նկատի առնելով, առանց վերապահության կարելի է պնդել, որ դրանք հող նախապատրաստեցին XX դարի հայագիտության այս բնագավառի հետագա ուսումնասիրությունների համար: Նույնը կարելի է ասել նաև ազգային մշակույթի այլ ճյուղերի՝ երաժշտության, թատրոնի, դպրոցի, թարգմանական արվեստի վերաբերյալ, որտեղ նույնպես պատկառելի երախտիք ունի XX դարի սկզբներին հրատարակված այս գրական շաբաթաթերթը:

«ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ» (1900–1909)

Մ. Մամուրյանի մահվանից հետո «Արեւելեան մամուլի» խմբագրությունը ստանձնեց որդին՝ Հրանտ Մամուրյանը: Նրա խմբագրության ժամանակ «Արեւելեան մամուլը» կարողացավ պահպանել իր գրական և հասարակական լուրջ նշանակությունը XX դարի առա-

Ղին տասնամյակի պարբերական հրատարակութիւններէ մեջ: 1903–1909 թթ. պարբերականը վերածվեց շաբաթական հանդեսի:

«Արեւելեան մամուլին» աշխատակցել են ժամանակի լավագուշտ գրական ու հրապարակախոսական ուժերը՝ Ռ. Զարդարյանը, Թլկատինցին, Արտ. Հարութիւնյանը, Հ. Գազանճյանը, Զ. Նսայանը, Հ. Ալփիարը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Ռ. Որբերյանը և ուրիշներ: Նրանց շնորհիւ հանդեսը պահպանեց իր հեղինակութիւնը ամենից առաջ գրական ու գրաքննադատական անդամատանում և հրապարակախոսութեան մեջ՝ բազմակողմանիորեն ներկայացնելով Զմյուռնիայի, Կ. Պոլսի և Արեւմտահայաստանի ազգային իրականութիւնը:

«Արեւելեան մամուլի» էջերում լուսաբանվել են Զմյուռնիայի հայերի գաղառական վարչութեան և ազգային այլևայլ հաստատութիւնների գործունեութիւնը: Հանդեսն առավելապես ուշադրութիւն է դարձրել ս. Լուսավորչյան հիվանդանոցին, որին վերաբերող նյութերը գլուխ չեն նաև քննադատական ուղղվածութիւնից՝ ի շահ այդ հաստատութեան բարեկարգման: Հանդեսը ուշադրութիւն է դարձնում աղքատախնամ ձեռնարկումների կարեւորութիւնը, նկատի առնելով նաև, որ ս. Լուսավորչյան հիվանդանոցում առավելապես պատսպարվում էին համայնքի չքավոր խավերին պատկանող մարդիկ: Գ. Պուպլին իր «Ճշմարիտ ողորմութիւնը» հոդվածում (1900, թիւ 23, էջ 918–920) հատկապես մատնացոյց է անում Զմյուռնիայի «մորթաքիայի» (աղքատների համար կառուցված կացարան) «անկման վիճակին» և հասարակութեանն առաջարկում է ընդօրինակել հրեա բարեգործներին, որոնք երկարաժամկետ և մատչելի վարկով ազգակից աղքատներին բնակարան են հատկացնում և նրանց դարձնում սեփականատերեր: Պուպլին առաջարկում էր այդ նպատակով կազմել բարեգործական ընկերութիւն, որը տնակներ կպատրաստեր կարիքավորների համար: Այդպիսի ընկերութիւնն ստեղծելու կոչը մնաց անարձագանք, ավելին, տեղական հայ հարուստների աղքատախնամ ջերմութիւնը շարունակում էր սառչել՝ դատելով հանդեսի նյութերից:

Հանդեսի էջերում կարելի է հանդիպել ուշագրաւ լրատվութեան՝ Զմյուռնիայի ընկերութիւնների, մանկապարտեզի և այլ հաստատութիւնների մասին, ընդամին, այդ հրապարակումների մեծ մասը հագեցած է քննադատական լիցքով: «Անյարատեւութիւն» իմբադրականում ցոյց է տրվում գործելու եռանդի պակասը զմյուռնահայերի մեջ (1901, թիւ 21, էջ 857–861), անկյալ վիճակում

էր 1886 թ. հիմնված «Արեւելեան ակումբը», նույն վիճակում էր մարզական «Թենիս» ակումբը, որ այդ միայն «օտարներու ժամադրավայր մը եղած է»: Համայնքում ամեն մի ձեռնարկում կիսատ է մնում, եզրակացնում է «Արեւելեան մամուլը», որովհետեւ չկա հետեւողականութիւն: Սակայն հանդեսի որոշ նյութեր տալիս են նաեւ դրա հակառակ օրինակները: Խրախուսվում է կանանց «Կրթասէր» ընկերութիւնը, որի ջանքերով 1890 թ. Զմյուռնիայում հիմնվել էր մանկապարտեզ: Գ. Պուպլին՝ զմյուռնահայ այդ հեղինակավոր հրապարակախոսը, կոչ էր անում նյութապես սատարել «Կրթասէր» ընկերութեանը՝ նրա ազգօգուտ գործունեութեան համար (1905, թիվ 6, էջ 189):

«Արեւելեան մամուլը» խրախուսում էր հանրութեանը օգտակար ամեն մի երեւոյթ. նրա դրվատանքին էր արժանացել բժիշկ Սպարթալին, որն իր գործընկեր Ա. Ջելեպյանի օժանդակութեամբ Զմյուռնիայի Հայոց թաղում հիմնել էր կլինիկա՝ դարմանատուն, նորագույն բժշկական սարքավորումներով (1902, թիվ 23, էջ 995):

Այսուհանդերձ, համայնքի ազգային կյանքում «Արեւելեան մամուլն» ամենից շատ ուշադրութիւն էր դարձնում վարժարաններին, այդ թիւում և շրջակայքի ուսումնական կացութեանը:

Հանդեսի Նուրհան ստորագրող հեղինակը (Հ. Մամուրյան) իր մի հոդվածում քննադատում էր զմյուռնահայ դպրոցների վիճակը, ուսումնական հնացած ծրագրերը: Նա լուսաբանում էր նաեւ խնդրի սոցիալական կողմը՝ դպրոցները նյութական միջոցներ չունեն, իսկ ուսուցիչներն իրավազուրկ են և արհամարհված: Նուրհանը արդարացի և լուրջ դիտողութիւններ էր անում ապազգայնացնող՝ Քարափի (Զմյուռնիայի հայ հարուստների նոր թաղամասը՝ ավանդական Հայոց թաղից հետո) մեծահարուստներին, որոնք արհամարհանքով էին վերաբերվում չքավոր Հայրենակիցներին (1904, թիվ 7, էջ 169–172): Իր մեկ այլ հոդվածում Նուրհանը զմյուռնահայ դպրոցների նյութական պակասը կապակցում էր օտարամոլութեան հետ: Ժողովրդի ստորին խավերի երեխաներին կրթութեան տալու մտահոգութեամբ՝ նա առաջարկում էր զմյուռնահայ երկսեռ վարժարանները վերածել նախակրթարանի, որով և տարրական կրթութիւն կստանային ոչ ունեւոր խավերի զավակները (1900, թիվ 22, էջ 887–892):

1900-ական թթ. այս թեմայով «Արեւելեան մամուլի» տպագրած նյութերը հետամտում են ազգային դպրոցի զարգացումը, հատկապես մեծահարուստների օտարամոլութեան բացահայտումը և

աչքի են ընկնում աշխատավորական խավերի կրթության ու դաստիարակության համար իրենց պարունակած գործնական առաջարկներով:

Մի հայտնի չափով «Արեւելեան մամուլի» էջերում արտացոլվել է զմյուռնահայ համայնքի հասարակական կյանքը՝ դավառական ժողովի գործունեությունը, մարդկանց վերաբերմունքը տեղական ազգային կառույցների հանդեպ և այլն: Տեղական դավառական ժողովը իր ազդեցիկ և հարուստ ազգայինների կազմով, միօրինակ գործելակերպով ու շրջակա թեմերի հանդեպ անտարբեր կեցվածքով, տեղի էր տալիս «Արեւելեան մամուլի» արդարացի քննադատությունը: Այսուհանդերձ, պարբերականը համեմատաբար քիչ է անդրադարձել զմյուռնահայ հասարակական իրականությանը և թերևս, սա պետք է համարել նրա բովանդակության թերի կողմերից մեկը: Տեղական լրատվությունից և նյութից առավել «Արեւելեան մամուլը» նախապատվությունը տալիս էր զմյուռնահայ բարքերի բարոյախոսական քննադատությունը: Զուտ բարոյախոսությունը են ներծծված Նուրհանի «Ճերմակ ու սեւ» խորագրով ակնարկները, որոնք, ըստ էության ժամանակի մարդկանց դիմաստվերներն են, զուրկ, սակայն, որոշակիությունից: Այս ակնարկներում ընդհանրապես քննադատվում են քաղքենիական բարքերը, ընտանիքի, առօրյա հարաբերությունների ստվերոտ կողմերը և այլն: Երբեմն Նուրհանն իր ակնարկաշարում անդրադառնում է կոնկրետ անձանց, զմյուռնահայ կրթական ու բարեգործական հիմնարկներին, սակայն նրա շարադրանքում գրեթե միշտ գերիշխում է բարոյախոսական պաթոսը: Խնդրի բազմակողմանի քննարկմանը նպաստեց Սիպիլն իր «Հարցում մը» առաջադրումով (1903, թիվ 15, էջ 341–344), որտեղ հարցում էր արվում և՛ կնոջը, և՛ տղամարդուն՝ որոշելու նրանց գնահատած հատկանիշները հակառակ սեռի մեջ: Սիպիլը հետևում էր ֆրանսիական «Լա ֆամիլ» պարբերականին, որը նույն հարցադրումով էր հանդես եկել դրանից մեկ տարի առաջ: Զմյուռնահայ ընտանիքների հոռի բարքերն էր երգիծում հանդեսի աշխատակից Հ. Ալփիարը՝ իր սրամիտ ֆելիետոններում:

«Արեւելեան մամուլը» ժամանակակից բարքերի անկմանը հակադրում էր զմյուռնահայ ոչ վաղ անցյալի նշանավոր դեմքերին, ընթերցողին ծանոթացնում նրանց կենսագրությունն ու գործունեությունը: Այս կարգի նյութերն ունեն ճանաչողական որոշակի նշանակություն և այսօր էլ կարող են նպաստել գաղթօջախի ու նրա մշա-

կուլթի պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Այդպիսի հրապարակումներէն է Արտ. Հարութեանյանի գրական դիմաստիւնը՝ նվիրված Գալուստ Կոստանդանին: Զմյուռնացի փիլիսոփայի գործունեութեան բնութագիրը լրացնում է Մ. Նուպարյանը իր «Գալուստ Կոստանդեան (անձնական յիշատակներ)» հոգւածով (թիւ 9, էջ 401–411): Նա գրում է, որ Գ. Կոստանդանին իր գրադարանը՝ 1540 կտոր գիրք, նվիրել է Զմյուռնիայի հունական ընթերցատանը, որովհետեւ, նվիրատուի կարծիքով, տեղի հոլյն համայնքը հայերից ավելի շատ էր գնահատում ուսումն ու առաջադիմութիւնը:

Նույնպիսի հրապարակումներ է նվիրել «Արեւելեան մամուլը» Մ. Մամուրյանին, Գ. Շահինյանին և զմյուռնահայ այլ գործիչներին: 1850–1860-ական թթ. զմյուռնահայ գործիչների դիմաստիւնների մեջ հաջողված է հատկապէս Տիգրան Հարութեան Տեմեյանի մասին Մ. Նուպարյանի հոգւածը, որտեղ հեղինակը, նրա ժամանակակիցն ու բարեկամը, վերհանում է նրա տպագրական ու թարգմանչական գործունեութեան համազգային նշանակութիւնը (1901, թիւ 3, էջ 97–104, թիւ 5, էջ 190–194):

«Արեւելեան մամուլը» մշտապէս հարուստ և բազմակողմանի լրատվութիւն է տվել գրական ու մշակութային իրողութիւններին, ինչպէս և մտավորականութեան մասին: Այս թեմայով հանդեսին կանոնավորապէս թղթակցում էին «Շահնուրի բարեկամը» և «Վաղինակ» ստորագրողները, ինչպէս նաև «Սէթը» և «Ֆարհատ Նորիսը»: «Շահնուրի բարեկամը» քննադատական առողջ դիտողութիւններ էր անում Կ. Պոլսի ազգային հաստատութիւններին, Կ. Պոլսի պատրիարքութեան և երուսաղեմի միաբանութեան փոխհարաբերութիւններին, այս վերջինի ինքնագլուխ կեցվածքի և դրանից բխող անվերահսկելի ծախսերի և այլնի վերաբերյալ: Ե՛վ «Շահնուրի բարեկամը», և՛ Վաղինակը խորհրդածում են պոլսահայ մամուլի մասին, ցույց տալիս ժամանակի արեւմտահայ լրագրութեանը հատուկ մի քանի ընդհանուր թերութիւններ, ինչպիսիք էին թեմաների միօրինակութիւնը, կարևոր հիմնահարցերի պակասը գալաթական թղթակցութիւններում, կասկածելի տվյալներն ու կողմնակալութիւնը հրապարակումներում և այլն (1903, թիւ 25, էջ 591–595, 1904, թիւ 7, էջ 181–185):

Հայ մամուլի պատմութեան ուսումնասիրութեան հաջողված փորձ է Ա. Ալպոյաճյանի «Կրօնական թերթերը մեր մէջ» ընդարձակ հոգւածը (1905, թիւ 13, էջ 351–353, թիւ 14, էջ 374–378, թիւ 15,

էջ 399–403): Հեղինակը հետաքրքիր բնութագրեր է տալիս Հ. Տերոյենցի «Երեւակին», «Յոյս» և «Սիօն» թերթերին և այլն: Կարելի է չհամաձայնել Ա. Ալպոյաճյանին՝ ազգային եկեղեցու կրոնաթերթերի սկզբնավորման պատճառների հարցում, երբ նա ականհայտորեն գերազնահատում է բողոքական մամուլի դեմ հայ եկեղեցու մղած պայքարը, սակայն և անվիճելի է, որ կրոնական մամուլի պատմության այս հետազոտությունը մեզանում մնում է իբրև եզակի օրինակ՝ առ այսօր:

Հայ մամուլի հանդեպ տրամագծորեն այլ, գրեթե ամբողջովին բացասական վերաբերմունք ունի «Արեւելեան մամուլի» վաղեմի աշխատակից Կ. Ստեփանյանը: Մասնագիտությամբ իրավաբան այդ հեղինակի հաճախադեպ և ծայր աստիճանի չարությամբ լեցուն հրապարակումները գրամոլությունից և լուտանքներից այն կողմ չեն անցնում: Հայ մամուլը նա համարում է ընդամենը անշնորհք ընդօրինակություն՝ զուրկ սեփական որևէ արժեքից: Նույն նիհիլիստական տեսակետն ունի զմյուռնացի այս տարօրինակ գրագետը հայ գրականության և գրաքննադատության, թատրոնի, երաժշտության, դպրոցի և այլնի մասին (1905, թիվ 28, էջ 705–710, թիվ 30, էջ 753–758):

«Արեւելեան մամուլին» աշխատակցել են մի շարք գրողներ՝ Ռ. Զարդարյանը, Թլկատինցին, Զ. Յսայանը, Ռ. Որբերյանը, Զիֆթե-Սարաֆը, Հ. Ալփիարը և ուրիշներ: Դրա շնորհիվ հանդեսը ստացավ գրական ու գրաքննադատական բովանդակություն, որ Մամուլյան-Հոր հանդեսի արժեքավոր ավանդույթների շարունակությունն էր նշանակելու: Ռ. Զարդարյանը նախապատվությունը տալիս է գավառական կյանքի գեղարվեստական պատկերմանը: Նրա «Պոետ մը ջուր», «Տէրտէրին հարսը», «Մրօտենց տղաքը» և այլ պատմվածքներում հանդես են գալիս ռոմանտիկ շնչով, բայց և դրամատիկական լարվածությամբ հատկանշվող իրական հերոսներ:

Արևմտահայաստանի բնության, միջավայրի և հայ մարդու ներքին ներդաշնակություն, գյուղական կյանքի գրվագներով է ուրվագծվում նաև Թլկատինցու պատկերած աշխարհը: «Տունդարձը», «Ճամփորդն ու ճամփեցնողները», «Ամառին արմաղանը» և այլ պատմվածքներում Թլկատինցին բացահայտում է հայ գավառական կյանքի ծալքերը, դրանց խորքերում դժվարին իրականության դեմ հանդիման կանգնածների ներաշխարհի հակասությունները: Իր գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործերում Թլկատինցին

անդրադարձել է պանդխտության չարիքին, հատկապես Ամերիկա գաղթող խարբերողներին ճակատագրին: Ռ. Զարդարյանի և Թլկատինցու ստեղծագործությունները «Արեւելեան մամուլի» գրականությանը տալիս են արդիական նկարագիր և, մյուս կողմից, ցուցադրում այսպես կոչված «գավառական գրականության» կայացումը՝ իրապաշտական բովանդակության և ձևի տեսակետից:

«Արեւելեան մամուլի» էջերում շարունակվում էր հյուրընկալվել Ռ. Որբերյանին իր արձակ գործերով ու բանաստեղծություններով: Նրա պատմվածքներում առկա են ռոմանտիկական սյուժեներն ու զգացումները, բայց դրանցում հաճախ ներխուժում են իրական, գավառական կյանքի պատկերները: Նրա արձակ գործերում կան և՛ անհույս սիրո («Նորէն նարկիլէն»), և՛ իրականի ու միատիկականի, պանդխտության ու ճակատագրական չարիքի («Օձու սէրը») մոտիվները (1900, թիվ 23, էջ 901–903, թիվ 24, էջ 940–943): Ռ. Որբերյանի բանաստեղծությունները հաջողված խոհական գործեր են, նաև՝ քնարական, որոնք վկայում են դարասկզբի հայ չափածոյի մեջ նրա ինքնատիպ և մնայուն ներդրման մասին:

Շաբաթաթերթին շարունակում էր աշխատակցել Հ. Ալփիարը՝ 1894-ից ի վեր դեռևս Մ. Մամուրյանի ժամանակներից դառնալով հանդեսի գործուն հեղինակներից մեկը: Ալփիարի երգիծանքը հատկանշվում է իր կենցաղային ուղղվածությամբ, սրամիտ ու անակնկալ շրջադարձերով և ավարտով, որ, այսուհանդերձ, հենվում է իրական ճշմարտությունների վրա: Ալփիարը գրում է թեթև ոճով, անշուշտ, ֆրանսիական երգիծանքի նկատելի ազդեցությամբ ու նրբությամբ: Նրա արտաքուստ գրքային ու անեկդոտային բնույթի հոսմորը թեղադրում է իր կենսականությամբ կաշառող զգացում, որովհետև հեղինակը հիանալի է ճանաչում իր շրջապատը, նրա հերոսներին ու հոգեբանությունը: Ալփիարը բավական հաջողությամբ վերարտադրել է գմյուռնահայ կյանքի մի քանի կողմերը երգիծական թեթև շեշտադրումներով՝ ծաղրելով երիտասարդության թեթևամտությունը, հասարակության որոշ մասի սնափառությունը, տեղական բարքերը և այլն (1904, թիվ 3, էջ 91–95, 1904, թիվ 8, էջ 209–211): Ճանաչողական լիցք են պարունակում Ալփիարի այն գործերը, որոնք վերաբերում են տեղի մտավորականությանը, նրա լրագրական և ստեղծագործական գործունեությանը:

Ալփիարը հաջողությամբ ծաղրել է պոլսահայ անտաղանդ երգիծաբաններին, որոնք «ամէնէն անհամ խեղկատակությունը ստեղ-

ծեցին Պարոնեանի դպրոցը շարունակելու պատրանքին տակ» (1904, թիվ 15, էջ 357): Նույն կերպ նրա գրչի թիրախն են դարձել միմյանց հար և նման քրոնիկագիրները, գավառական լրագրողներն իրենց անձուկ տեսադաշտով ու միապաղաղ թղթակցություններով, նմանակելու ճիգերով և այլն: «Արեւելեան մամուլին» Ալփիարն աշխատակցել է իր հայտնի «Քրիզանթէմ» ծածկանունով:

1903–1908 թթ. «Արեւելեան մամուլում» իր ստեղծագործություններն է տպագրել Զ. Եսայանը: Նրա ծավալուն արձակ գործերից այստեղ տպագրվել են «Կեղծ հանճարները», «Սիլևտարի վերջալոյսները», ինչպես և մի շարք նովելներ՝ «Սատարօֆ», «Աչքերը», «Հանելուկը», «Փոթորկի օր մը» և այլն: Հայ նորավիպագրությունը Եսայանը հարստացնում է իրապաշտական նոր գծերով և հատկապես հոգեբանական նոր շերտեր հայտնաբերելով միջավայրի ու անհատի փոխհարաբերություններում: Ժամանակի հայ գրաքննադատական մտքի խորացմանը տաղանդավոր դրագիտուհին նպաստեց 1905 թ. հանդեսում տպագրած «Գրական նոր ձգտումներ Յրանսայի մէջ», «Խորհրդապաշտները եւ Ռընե Կիր» գրաքննադատական հոդվածներում, որտեղ արժեքավորում էր ֆրանսիական գրական նորագույն ուղղությունները՝ հատկապես անդրադառնալով դեկադանսի ու սիմվոլիզմի դրսևորումներին:

Արևմտյան դեկադանսի և սիմվոլիզմի գեղագիտական արժեքի մասին «Արեւելեան մամուլում» հանդես է եկել Արտ. Հարությունյանը: «Յրանսական գրականութիւն» հոդվածում (1903, 15 փետրվարի, էջ 148–151) նա դեկադանսը համարում է «հիվանդագին ու նրբին վարդացման արտայայտութիւն, բարեշրջման ուշադրաւ փուլ մը» գրականության մեջ: Նկատի առնելով դեկադանսի հանդեպ հայ գրողների տեսական ու գործնական հետաքրքրասիրությունը, Արտ. Հարությունյանը նրանց ուշադրությունն ուղղում էր դեպի այդ ուղղության տեսական հիմքերը: Այս բացը մասամբ լրացրել է ինքը՝ Արտ. Հարությունյանը, թարգմանելով ֆրանսիական գրող և դեկադենտ Ռ. դը Գուրմոնի «Դիմակներու գիրքը»՝ խոստանալով «Արեւելեան մամուլի» էջերում թարգմանաբար ներկայացնել հատվածներ այդ գործից (1903, ապրիլի, հունիսի և հոկտեմբերի համարներում): Դեկադանսի արվեստի անհատապաշտությունը ևս Արտ. Հարությունյանը ի վերջո ծառայեցնում է ազգային գրականության նկարագրին, «ցեղայնութեան եւ ինքուրոյնութեան առողջ ու կենսունակ գաղափարին» (1902, թիվ 17, էջ 731): Այստեղից՝ գավառի

գրականության, «վաղուան գրականութեան» զարգացման լայն հեռանկարների համակողմանի պաշտպանությունը Արտ. Հարություն-յանի քննադատության մեջ:

Գրականության մեջ ռեալիստական սկզբունքների պաշտպանությունն էր շարունակուում Ա. Նավարյանը, որն անգնահատելի երախտիք ունի Շեքսպիրի ստեղծագործությունը հայ իրականութ-յան մեջ ժողովրդականացնելու ասպարեզում: 1900-ական թթ. «Արեւելեան մամուլում» Ա. Նավարյանն արդեն հանդես է եկել առավելապես ֆրանսիական գրականության (հատկապես ժամանա-կակից գրականության) հմուտ գիտակի ու նրա ռեալիստական դպրոցի մեկնաբանության դիրքերից: Ֆրանսիական ռեալիզմը Նա-վարյանը գնահատում է Բալզակի, Ա. Ֆրանսի, Օ. Միրբոյի, Վ. Սարգսի, Մոպասանի և այլ գրողների ստեղծագործությունների նուրբ և հմտակալ վերլուծությամբ: «Բնապաշտական դպրոց» հոդ-վածում Ա. Նավարյանը բացահայտում է Մոպասանի հզոր տաղան-դի առանձնահատկությունները (1903, թիվ 14, էջ 320–322): Նա-վարյանը բնապաշտությունը դիտարկում է առհասարակ իբրև ռեա-լիստական ուղղություն և բնապաշտ է համարում բոլոր ռեալիստ-ներին, ինչը ընդունված էր ժամանակի եվրոպական գրաքննադա-տության մեջ:

Հայ թատրոնի զարգացման մտահոգությամբ՝ Ա. Նավարյանը խորաթափանց գրախոսականներ է տպագրել ֆրանսիական թատրո-նի, Սառա Բերնարի, Մյունխ Սյուլլիի և այլոց դերասանական ար-վեստի վերաբերյալ: Նա երախտիք ունի ռուս գրականությունը արևմտահայերին մատչելի դարձնելու գործում, և ուշագրավ մեկ-նաբանություններով է բացահայտել Լ. Տոլստոյի ստեղծագործութ-յան մի քանի կողմերը, հիմնավորել այդ գրողի հանդեպ եվրոպա-յում ստեղծված մեծ հետաքրքրությունը, վերլուծել Մ. Գորկու «Վանյա» պիեսը և այլն:

Ֆրանսիական ռեալիզմի և հատկապես Զոլայի ստեղծագործութ-յան հանդեպ «Արեւելեան մամուլը» Մամուլյան-Հոր ժամանակներից ունեցած իր խիստ բացասական կարծիքը պետք է փոխեր՝ սկսելով Հ. Գազանճյանի ոչ հետևողական, դեռևս տատանվող մոտեցումով: Ըստ այս հեղինակի, Զոլան ոչ թե դրվատում (ինչպես կարծում էր Մ. Մամուլյանը), այլ դատապարտում է իր ցուցադրած կյանքի հոռի կողմերը, բայց ընթերցողը յուրացնում է ոչ թե դրանից բխող ճիշտ եզրակացությունը, այլ հենց այդ հոռի կողմերը (1902, թիվ 24, էջ

1005–1010): Այս մոտեցմամբ, ինչպես տեսնում ենք, փրկվում է Զուլայի, որպես գրողի մեծությունը, բայց ոչ ամենևին՝ նրա ստեղծագործությունների մեծությունը: Հակառակ Հ. Գազանճյանի, Հանդեսի մի այլ հեղինակ՝ Յարհատ Նորիսը քննադատում է Բ. Քեչյանի բացասական դիրքորոշումը Զուլայի «անբարոյիկ» գրականության և հայ ռեալիստական գրականության հանդեպ (1902, թիվ 12, էջ 542–547): Փաստորեն մերժելով Զուլային մեղսագրված անբարոյությունը, Ա. Նավարյանը նրա ստեղծագործությունը բնութագրում էր մարդասիրության, տառապյալի «ցավն ամոքելու, անոր ճակատագիրը բարուոքելու» տեսակետից (1903, թիվ 5, էջ 101):

1908 թ. սովորական չաբաթական թվահամարների հետ միասին «Արեւելեան մամուլը» տպագրել է երեք եռամսյա բացառիկ թվեր, որոնք գլխավորապես ունեն գրական և գրաքննադատական բովանդակություն: Դրանցում տպագրվել են նույն հեղինակները՝ Ա. Նավարյանը, Հ. Գազանճյանը, Սիպիլը, Մ. Պարսամյանը, Հ. Ալիխարը, Մ. Մեծարենցը, Հ. Մառքը, և ուրիշներ: Այդ եռամսյաները փաստորեն Հանդեսի գրական հավելվածներն էին, որոնք կոչված էին լրացնելու նրա գրական դիմագիծը և հաստատելու նրա տեղը հայ գրականության անդամատանում: Նույն՝ 1908 թ., երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո «Արեւելեան մամուլը» դարձել է ռամկավար սահմանադրական կուսակցության համակիր հրատարակություն և ընդգրկմացել երիտթուրքական ջարդարար քաղաքականությանը Արեւմտահայաստանում, և հատկապես Ադանայի կոտորածների ժամանակ և դրանից հետո՝ 1909 թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսներին: «Արեւելեան մամուլի» հանկարծակի դադարը, թերևս, կապվում է տնօրեն-խմբագիր Հ. Մամուրյանի լրագրական նախասիրությունների հետ: Հավանաբար նույն 1909 թ. նա ձեռնարկեց «Դաշինք» թերթի հրատարակությունը:

«ՄԱՆՁՈՒՄԷԻ ԷՖՔԵԱՐԸ» (1901–1909)

«Մանգումէի էֆքեարը» Կ. Պոլսում Կարապետ Փանոսյանի հանրահայտ թերթը, դարասկզբին ևս պահպանում էր իր ազատամիտ ուղղությունը: 1901 թ. այն հրատարակվում էր իբրև «օրաթերթ

առավոտյան»։ Թերթի տեր և տնօրենն էր Հովհաննես Գալսերյանը։ Հրատարակվում էր հայերեն և հայատառ թուրքերեն (1902 թվականից՝ հայատառ թուրքերեն նյութեր քիչ են հանդիպում)։ 1904 թ. և թերևս դրանից էլ առաջ, թերթի խմբագրապետն էր Միսաք Գոչունյանը (Քասիմ)։ Ե՛վ Հովհ. Գալսերյանը, և՛ Մ. Գոչունյանը նոր մարդիկ չէին հայ մամուլի ասպարեզում։ 1870-ական թթ. կեսերից առաջինը հայտնի էր իբրև տպարանապետ, հրատարակիչ և գրավաճառ, իսկ երկրորդը հանրահայտ լրագրող և գրող էր։ Դարասկզբից մինչև իր հրատարակության ավարտը թերթը տպագրվել է հայերեն։

«Մանգումէի էֆքեար»-ն աչքի էր ընկնում լրատվական հարուստ բովանդակությամբ և քննարկած հարցերի լայն շառավղով՝ Կ. Պոլսի և Արևմտահայաստանի ազգային կյանք, տնտեսություն, եկեղեցի, դպրոց, գրականություն, արվեստ և այլն։ Թերթին աշխատակցում էին ճանաչված հրապարակախոսներ և գրողներ Ա. Անտոնյանը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Թեոդիկը, Հրանտ Ասատուրը, Ե. Անդրեասյանը, Հ. Գազանճյանը, Ե. Թուլայանը (Կավուռ) և ուրիշներ։ Այն առանձնացնում էր քննադատական որոշ նպատակաուղղվածությամբ, միջին խավերի տնտեսական ու մտավոր բարոյական դրություն հանդեպ իր հետաքրքրություններով ու մտահոգությամբ։

Աբդուլ Համիդի գրաքննության պայմաններում թերթը չէր կարող քննության առարկա դարձնել թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության որևէ խնդիր, սակայն վերոհիշյալ սկզբունքները կիրառում էր հայ հասարակական շերտերի բարոյախոսական քննադատության ձևով, ինչը բավական տարածված երևույթ էր ժամանակի արևմտահայ մամուլում։ Նրա քննարկումները հիմնականում պոտովում են դպրոցների, թաղական խորհուրդների, քահանաների ու պատրիարքարանի գործունեության շրջանակներում։ Կան նաև ավելի լայն մոտեցման դրսևորումներ՝ թերթը մատնացույց էր անում հայ վաճառականության դեղեղու տենչը, մեկուսանալը ազգային պահանջմունքներից, ինչպես և բարեգործական ձեռնարկումներից։ «Մանգումէի էֆքեար»-ի քննադատությանը միս և արյուն են տալիս նրա գավառական թղթակցությունները։ «Պրուսայի առաջնորդը» հոդվածում «Թղթակից» ստորագրողը դատապարտում է և՛ առաջնորդի, և՛ թաղական խորհրդի վերաբերմունքը տեղի հայության եկեղեցական ու դպրոցական գործերի

Հանդեպ, որ անշարժության է մատնել Պրուսայի դրեթե մեկ տասնյակի չափ թեմերը (1901, 4 փետ.)։ Արևմտահայաստանի տնտեսական անմխիթար վիճակը շտկելու համար թերթն ակնկալում էր ոչ միայն վաճառականության ազգասիրությունը, այլև գործնական քայլեր՝ գավառներում ստեղծելու «ապահովագրական սնտուկներ», որ նյութապես կսատարեն հողագործի աշխատանքը։

Իր մի շարք այլ հրապարակումներում «Մանգումէի էֆքեար»-ը կշտամբում էր ազգային դրամատերերին հենց այն պատճառով, որ նրանք անտեսում են գյուղատնտեսական արտադրության համար գերազանց բնակլիմայական պայմանները, իսկ եթե փորձում են գործել, ապա հետամնաց արտադրության գործիքներով ու մեթոդներով։ Թերթը վկայակոչում էր օտարների գործունեությունը Թուրքիայում, որոնք «ծխախոտի մշակութեան մենաշնորհը մեր ձեռքէն խլելով»՝ մեծ հաջողությունների են հասել (1906, 26 սպտ.)։

Արտադրությունից ոչ պակաս չափով «Մանգումէի էֆքեար»-ին մտահոգում էր Արևմտահայաստանում և Թուրքիայի խոշոր քաղաքներում հայ արհեստավորների տնտեսական վիճակի հիմնահարցը։ Արհեստագործությունը նույնպես ոչ եկամտաբեր է դարձել իր հետամնացության և ցածր արտադրողականության պատճառով, որ հաստատում է Հ. Ինկիլիզյանը իր մի հրապարակման մեջ (1901, 26 մյս.)։ Ելնելով հողագործության, արհեստների և վաճառականության տնտեսական փոխկապվածությունից, այս հեղինակը սրանց զարգացումը հիմքից իսկ սկսելու նպատակով առաջարկում է համապատասխան գիտելիքների ուսուցումը դպրոցներում։

Թերթի հեղինակներից մեկը հայ արհեստավորների ոչ եկամտաբեր աշխատանքի պատճառներից մեկն է համարում առհասարակ Թուրքիայի տնտեսության հետամնացությունը։ «Կոշկակարութիւնը և կաշեգործութիւնը» խմբագրականում արժանին է հատուցվում հայ կոշկակարի հատուկություններին, որոնց շնորհիվ նա կարող է մրցակցել օտարների հետ, սակայն ամբողջ երկրում չկան արտադրական կարողություններ՝ ո՛չ կաշեգործարաններ, ո՛չ էլ կոշիկի գործարաններ։ Այս հեղինակը ևս կոշկագործության զարգացման հնարավորությունները կապում է գյուղատնտեսական արտադրության նորացման հետ (1907, 6 մրտ.)։

«Մանգումէի էֆքեար»-ը համեմատաբար քիչ է լուսաբանել Արևմտահայաստանի սոցիալական իրականությունը: Գավառների վերաբերյալ նյութերը հիմնականում տեղագրական, մասամբ ազգաբնակչության բնույթ ունեն և առհասարակ, հետամտում են ճանաչողական նպատակներ: Առանձին հրապարակումներ նվիրված են կրթական և եկեղեցական խնդիրներին: Վերջին դեպքում թերթը ուշադրություն է դարձնում մասնավորապես առաջնորդների գործունեությանը, որից ակնկալում էր ժողովրդի կյանքի բարելավմանը ուղղված քայլեր: Ճանաչողական ընդհանուր նշանակություն ունի Գ. Աշըգյանի «Թօգատ. հնագիտական, տեղագրական, հանքային և ընդհանուր արտադրություն տեսակետով» հոդվածը (1906, 10 ապր.): Այստեղ թերթն ընթերցողին է ներկայացնում տեղի բնական հարստությունները՝ ածուխ, երկաթ, պղինձ, ծծումբ, դրանց արդյունահանումը, ելնելով այն տեսանկյունից, որ ընդերքի շահագործմանը պետք է ձեռնամուխ լինեն իրենք՝ հայ դրամատերերը, եթե ձգտում կունենան բարելավելու և՛ իրենց, և՛ ազգակիցների տնտեսական դրությունը: «Մանգումէի էֆքեար»-ը ևս արձագանքել է Արևմտահայաստանի հայ բնակչության բարքերի, բարոյականության, կենցաղի ու հոգեբանության լուսաբանման այն երևույթին, որ տարածված մտայնություն էր ժամանակի արևմտահայ մամուլում: Այս դեպքում ևս, բարքերի առողջացման, ազգային խախտված ավանդույթներին վերադառնալու և գավառական կյանքում քաղաքակիրթ արժեքներ ներմուծելու հարցում թերթը հույս էր դնում հարուստ ազգայինների նյութական օգնության վրա, սակայն ոչ սակավ դեպքերում չէր թաքցնում իր հիասթափությունը նրանց անտարբերությունից:

Հասարակական համապատասխան կարծիք ստեղծելու նույն ձգտումով թերթն իր էջերում տեղ է տվել ընտանիքում և հասարակության մեջ հայ կնոջ տեղի և նրա գործունեության շրջանակներին առնչվող՝ կնոջ ազատագրության խնդիրներին: Վերջին հարցում ծայրահեղությունների դեմ հանդես եկավ Ի. Էքսերճյանը «Աս չէ ֆէմինիզմը» հոդվածով (1906, 20 փետ.): Ֆեմինիզմը ոչ թե կնոջ անսահման ազատություն է ենթադրում, գրում է նա, այլ նրա մտավոր ու բարոյական խելամիտ դաստիարակությունը՝ կնոջ ազնիվ ձիրքերն ընտանիքում զարգացնելու, տղամարդուն հավասար

իրավունքներով ու պարտականություններով օժտելու իմաստով: Այս հեղինակը նկատի ունի նաև կնոջ հասարակական գործունեությունը, երբ առաջ է քաշում նրան ազգային հետ եվրոպական դաստիարակություն տալու մտայնությունը: Նույն գաղափարն է պաշտպանում նաև Զապել Ասատուրը իր «Անկեղծ ֆեմինիզմը» տրամախոսություն մեջ, նշելով, որ հայ կնոջն անհարիր են ֆեմինիզմի ծայրահեղությունները. մինչդեռ, կինը պետք է ազատվի հնամենի կաշկանդումներից, ընտանիքում օգտվի փոխադարձ վստահություն և սիրո հարավորություններից (1906, 3 ապր.):

Հայ աղջիկների, ինչպես և տղաների կրթության գործում «Մանզումէի էֆքեբար»-ը կարևորում է գործնական ուսուցման հիմնահարցը: Այս տեսակետից ուշադրավ է հոգւածների այն շարքը, որ տպագրեց թերթը Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի կրթական համակարգի վերաբերյալ: 1900-ականի սկզբներից թերթը բացահայտում էր այդ վարժարանի ծրագրի թերությունները, դրա ոչ գործնական ու ժամանակավրեպ բնույթը:

Սանասարյան վարժարանը ևս քննադատական լուսաբանումներ է գտել թերթի նյութերում: Ե. Անդրեասյանը իր «Օրուան խնդիրները» խմբագրականում նկատում է, որ նրա տեսուչները շեղվել են բարերարի մանկավարժական ու հասարակական նպատակներից և վատնում են վարժարանի միջոցները (1906, 18 մյս.):

Մի շարք հեղինակներ արժեքավորում են դպրոցներում ոչ միայն գործնական, այլև բարոյական դաստիարակության նշանակությունը: Ուշադրություն է դարձնում Ա. Անտոնյանի «Նկարագրի դաստիարակ մը» հոդվածը: Արևմտահայ դպրոցի խոշոր թերությունը նա համարում է անհատի բարոյական նկարագրի ձևավորման անտեսումը (1902, 14 նոյ.):

Ազգային դպրոցների ուսումնական լիճակի բարելավման նույն մտահոգությունն է առկա թերթի այն հրապարակումներում, որտեղ լուսաբանվում է Զմյուռնիայի Ս. Մեսրոպյան և Ս. Հռիփսիմյան վարժարանների կացությունը: Երբեմնի կրթական փայլուն որակներով և համազգային նշանակությամբ աչքի ընկնող այս վարժարանները տասնամյակներ շարունակ հետ են մնում հույներից, զիջում են նրանց նախակրթարաններին և «էվանգելիքի» բարձրագույն դպրոցին: Թերթը ցույց էր տալիս, որ Զմյուռնիայի

Հայ դպրոցների հետամնացության պատճառը նյութական միջոցների պակասն է: Եթե երեսուն տարի առաջ դրանց վրա ծախսվում էր 1300 ոսկի, ապա այժմ՝ 800 (զույգ վարժարանները միասին ունեին 394 աշակերտ՝ 12 ուսուցչով): Նա առաջարկում է դպրոցներին տրամադրել տարեկան ևս 3—4 հարյուր ոսկի և վերածել գործնական թեքումով ուսումնարանների (1902, 29 օգ.):

1901 թ. ապրիլից հրատարակվելով «գրական և գիտական» ենթավերնագրերով, «Մանգումէի էֆքեար»-ը զգալիորեն նպաստել է արևմտահայ գրական ու գրաքննադատական մտքի նոր հետաքրքրություններին: Քասիմի (Մ. Գոչունյան), Ա. Անտոնյանի, Թեոդիկի, Ռ. Պերպերյանի, Լ. Շաթրյանի, Հ. Գազանճյանի և այլոց աշխատակցութունը թերթին ընթերցողների շրջանում տալիս էր մտավոր բարձր մակարդակ և հեղինակություն: Նրա գրաքննադատների մի մասը պաշտպանում է իրապաշտ գրականության ավանդույթները, դրանց շարունակության մեջ տեսնում միջավայրի և մարդու ճշմարիտ պատկերման հնարավորությունները: Թերթում տպագրվում են նաև ռոմանտիզմի պաշտպանները: Ուշագրավ է Ռ. Պերպերյանի «Ժամանակակից վէպն ի Ֆրանսա» հոդվածը, որտեղ նա ֆրանսիական իրապաշտական վեպի (Բալզակ, Ֆլորբեր, Զոլա) ճշմարտացիության ձգտումը գնահատելով հանդերձ, խոնարհվում էր ռոմանտիկների երազային աշխարհի առջև: Նա ինչ-որ տեղ բանավեճ է մղում իրապաշտության ջատագույնների դեմ՝ նկատելով, որ ռոմանտիկ հեղինակը իր ընթերցողին «խլելով իր սովորական միջավայրէն ու գիւթական աշխարհի մը մէջ» փոխադրելով՝ ամենևին էլ չի ոչնչացնում իրականի զգացումը: Իրապաշտական վեպի սկզբունքներով է գնահատում Ե. Անդրեասյանը Մ. Գոչունյանի ստեղծագործությունը՝ «Քասիմ և իր վէպը» հոդվածում (1904, 1 փետ.): Վիպական ճկուն կառույցի միջոցով, նկատում է նա, գրողը ստեղծել է կենդանի միջավայրի պատկերը՝ ձգտելով բարվոքել Հայ ընտանիքի բարոյական պատկերը: Թերթի հաջորդ թվերից մեկում ևս Տ. Ա. ստորագրողը (Հավանաբար, Տիգրան Արփիարյանը) արժեքավորում է միջավայրի գունեղ նկարագիրը, այլև դրա պարզ ու մատչելի մատուցումն ընթերցողին (1904, 8 փետ.): Հետաքրքիր է Մ. Նալպանտյանի բանավեճը «Մասիս» հետ՝ նորավեպի լուրջ բովանդակության, հանրության կրթելու հնարավորություններին շուրջ: Մ. Նալ-

պանտյանը հարձակվում էր մասնավորապես Քրիզանթեմի (Հ. Ալփիար) երգիծական նորավեպերի վրա և գուշներ չխնայելով ընդգծում էր մամուլի անբարոյացնող ազդեցությունը ընթերցողի ներաշխարհում (1904, 8 հնս.): Պահպանողական այս հեղինակի դեմ հանդես եկան երկու օրիորդներ՝ Շուշանը («Սխալ ըմբռնումներ») և Շիղայը («Բարոյականը ուր փնտրելու է») (1904, 13, 27 հնս.): Նրանք թեև հանիրավի համահարթեցնում են Զոհրապի և Ալփիարի գործերը, սակայն համոզիչ են, երբ ցույց են տալիս Ալփիարի ստեղծագործությունից բարոյական արժեքը: «Մանգումէի էֆքեար»-ը և նրա խմբագիրները պաշտպանում էին իրապաշտ գրական ուղղությունը: Արձագանքելով դավառի և պոլսական գրականության շուրջ մղվող բանավեճին, թերթն արժանին էր հատուցում Գր. Զոհրապի, Օ. Ջիֆթե-Սարաֆի և այլոց ստեղծագործություններին: Ալփիարին և նրա հետևորդներին «Մանգումէի էֆքեար»-ը հակադրում է երգիծանքի մեծ վարպետի՝ Հ. Պարոնյանի ստեղծագործությունը: Դրա հետ մեկտեղ, ճանաչողական արժեք ունի նրա հրապարակումը՝ «Հակոբ Պարոնեան. քանի մը էջեր իր կյանքէն» վերնագրով (անստորագիր): Հեղինակը արժեքավոր դիտողություններ է անում Հ. Պարոնյանի և նրա գաղափարական ու գրական նախորդի՝ Հ. Սվաճյանի ստեղծագործական առնչությունները բացահայտելու ուղղությամբ. «Ուրեմն, Պարոնեանը միակը եղաւ,~ գրում է նա,~ որ Սվաճեանի բացած դպրոցը շարունակեց և իր նիւթերը առնելով ուղղակի ժողովուրդի կյանքէն» (1904, 11 հնս.):

Հետաքրքիր են նաև այս հեղինակի դիտարկումները, որ նա անում է համեմատելով Հ. Պարոնյանի տաղանդով անհամեմատ «ստորին» երգիծաբան ժամանակակիցների և նրա միջև: Զուգահեռ հրատարակվող «Մամուլը» ձեռքից ձեռք էին հափշտակվում, իսկ Պարոնյանի «Թատրոնը» դժվարությամբ էր իրացվում՝ «չառ քիչեր կը զգային անոր գրչին բարձրութիւնը»: Հեղինակը նկատում է, որ դրա պատճառը Պարոնյանի անկախ դիրքն էր, նրա սկզբունքայնությունը և ուղղամտությունը:

Հրապարակման մեջ կան Պարոնյանի կենսագրական հետաքրքիր և գրեթե անհայտ բացահայտումներ, ինչպես այն, որ նա աշխատակցել է «Մանգումէի էֆքեար»-ին և «Ճէրիտէի շարգիյէ»-ին

տպագրելով իր երգիծական ստեղծագործությունները (1901, 24 հնս.):

Թերթի գրական քաղաքականության մեջ արժեքավոր պետք է համարել նրա բացասական դիրքորոշումը դեկադանսի ծայրահեղությունների հանդեպ: Պոլսահայ նորելուկ գրողների մի մասը հրապուրված էր իրականությունից կտրված, դեկադանսի խորհրդավոր ու տարապալման աշխարհի գայթակղություններով՝ ամենից առաջ տուրք տալով եվրոպական նորաձևությանը, քան գաղափարական ու ստեղծագործական անկեղծ մղումներին: Բռնազբոսիկ այդ գրականության քննադատության մեջ թերթն արձանագրում էր դասական, ազգային գրականության անգիտացումը, մեկուսացումն այդ գրականության ավանդույթներից:

Դասական գրականության ավանդույթների շարունակականությունը թերթը տեսնում էր Դուրյան-Մեծարենց հաջորդականության մեջ՝ վերհանելով ուշագրավ գուգահեռներ և սրանց միջոցով՝ այս բանաստեղծների նմանություններն ու տարբերությունները (1908, 9 հլս.): Ազգային գրականության նոր որակներ է հայտնաբերում Ռ. Զարդարյանը Սիամանթոյի պոեզիայում՝ այն համարելով «յայտնութեան մարգարէութիւն, որ կը բարձրանայ կոտորածներու, նախճիրներու ծոցէն և ոտքի կը հանէ գետնամած տկարութիւնները՝ տարփողելով ուժին փառքը...» (1908, 1 օգ.):

Ազգային ճշմարիտ արժեքների ժողովրդականացման ուղեգիծը «Մանգումէի էֆքեար»-ը շարունակում էր նաև հայ արվեստին տված իր գնահատումներում: Հ. Տեր-Հակոբյանը բացահայտում էր հայ ճարտարապետների, քանդակագործների, երաժիշտների ձիրքը՝ նկատելով նաև նրանց մեկուսացածությունը ազգայինից, սրված հակումները դեպի համաշխարհային ուղղություններ: Այս հեղինակը իրավացիորեն նկատում է, որ սրա պատճառներից մեկը հայկական միջավայրի անտարբերությունն է ազգային արվեստի ու արվեստագետների հանդեպ: Շրջապատի նույնպիսի անտարբերությունն է վերհանում Թեոդիլը՝ Սիրանուշի մեծ տաղանդը գնահատելիս (1906, 9 հնս.): Հասարակական անտարբերությունն է պատճառը, կարծում է թերթը, որ թշվառության մեջ են ընկել թատերական գործիչ Ռ. Սետեֆճյանը, հայտնի դերասան Մ. Զափրաստը: Ի դեպ, Զափրաստի մահից հետո «Մանգումէի էֆքեար»-ը տպագրեց

նրա «Իմ կեանքս. թէ ով եմ ես» ընդարձակ կենսագրականը, որը հարուստ տեղեկություններ է պարունակում ժամանակի հայ թատրոնի ու նրա գործիչների՝ Մ. Մնակյանի, Պ. Մաղաքյանի, Ստ. Էքշյանի, Թ. Յասուկյանի, Պենկյանի, Սիրանուշի, Դ. Թրյանցի և այլոց մասին (1907, 19 փետ.): Թերթն ընթերցողին ծանոթացնում էր նաև հայ տաղանդավոր այլ արվեստագետների, որպիսին էր ճարտարապետ Հովսեփ Էմինը: Նրան նվիրված մահախոսականում նշվում է, որ կատարելագործվել է իտալական ճարտարապետական բարձրագույն վարժարաններում, նրա նախագծերով են կառուցվել Ռեփիի (ծխախոտի ընկերութուն Թուրքիայում) շենքերը Ռումելիում, Սալոնիկում, Սամսոնում, Տրապիզոնում և այլուր, եգիպտական խտիվի մոտ՝ Պեպեքի ծովեզերյա ապարանքը, Հալքիի խտիվական ապարանքը, Ֆեների բուլղարական եկեղեցին, Սկյուպի (Թաղամաս Կ.Պոլսում, Սկոպլե քաղաքի թուրքական անվանումը) օսմանյան բանկի շենքը (1908, 13 հնս.):

Թերթի ինքնուրույն գրականության մեջ կարելի է առանձնացնել նրա երգիծանքը: Այս ժանրով գրում էին Ե. Թոլայանը («Կավուօշ» ծածկանունով), Գր. Թորոսյանը և Վարազը: Ե. Թոլայանի թեմատիկ հակումների մեջ զգալի է Հ. Պարոնյանի ազդեցությունը, թեև նա երգիծական արվեստով ու սրամտությամբ զիջում է մեծ երգիծաբանին: Ե. Թոլայանը հիմնականում ծաղրում է քաղաքի միջակ խավերի՝ արհեստավորների, գրագիրների, խմբագիրների, քահանաների, ուսուցիչների հոգեբանության ու գործելակերպի ստվերոտ կողմերը: Նրա երգիծական ակնարկները, զրույցներն ու քրոնիկները, այսուհանդերձ, աչքի են ընկնում այս խավերի հանդեպ սոցիալական համակրանքով: Անշուշտ, համիդյան գրաքննությունը արմատախիլ էր արել քաղաքական երգիծանքը Թուրքիայում հրատարակվող մամուլում: «Բերացի պարոնի մը օրագիրը», «Ըսի ըսա» և «Համմէ» (վերջին երկուսը՝ «Կավուօշ» ստորագրությամբ) խորագրերով իր նյութերում (1904–1908 թթ.) Ե. Թոլայանը ծաղրում է հաշվենկատ ամուսնությունը, ընտանեկան հոռի բարքերը, որոնց մեջ նվաստանում են բարոյական բարձր զգացումներն ու մարդկանց արժանապատվությունը: Երգիծաբանի գրչի տակ, այնուամենայնիվ, ի հայտ են գալիս ձևախեղվող հասարակական հա-

րաբերությունները, դրանց արտացոլումը մարդկանց վարքագծի ու հոգեբանության մեջ:

1906 թ. թերթում հայտնվում է «Մանգումէ»-ի թերթիկը» երգիծական էջը, որի խմբագիրը Գր. Թորոսյանն էր: Նրա գրչի թիրախ են դառնում գրական-լրագրական առօրյա իրողությունները, պոսսաճայ մտավորական աշխարհը, մանր ու միջակ առևտրականությունը և այլն:

Բավական տպավորիչ է «Մանգումէի էֆքեար»-ի գեղարվեստական գրականությունը: Թերթի էջերում տեղ են գտել Քասիմի արձակ երկերը (այդ թվում և Նարեկացու պոեմի թարգմանությունը գրական աշխարհաբարով), Ա. Անտոնյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Լ. Շաթրյանի, Հ. Աճեմյանի, Ս. Բյուրատի, Ավ. Ահարոնյանի արձակ երկերը, Սիամանթոյի չափածո գործերը և այլն: Սրանց միավորում է թերթի որդեգրած գրական ուղեգիծը՝ ըստ հնարավորին գեղարվեստական պատկերման նյութ դարձնել ազգային իրականությունն ու միջավայրը: Թարգմանական էջերը՝ հիմնականում արձակ, մատուցվում են ժամանակակից ֆրանսիական գրականությունից՝ Զոլայի, Մոպասանի, Հ. Մոնեի, Մ. Մարիոյի, Ռիչբուրի, Ժ. Վեռնի, Ռ. Ֆոսի, Լ. Սագիի և այլոց վեպերն ու պատմվածքները, որոնք տեղ էին գտնում թերթոնի բաժնում: Զպետք է մոռանալ լրատվական ու գեղարվեստական բաժինների հայատառ թուրքերեն նյութերը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, հուլիսի 29-ից, «Մանգումէի էֆքեար»-ը փոխում է իր ենթավերնագիրը՝ վերածվելով «Ազատական անկախ օւկանի»: Թերթի խմբագրություն վարչությունը ստանձնեցին Ե. Տեր-Անդրեասյանը, Ա. Անտոնյանը և Հ. Տեր-Հակոբյանը: 1908–1912 թթ. «Մանգումէի էֆքեարի» նյութերը ցույց են տալիս, որ այն գրեթե անվերապահորեն հետևում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ուղեգծին՝ փաստորեն դառնալով նրա ոչ պաշտոնական օրգանը: Թերթը տպագրել է այդ կուսակցության հայտարարությունները, քարոզչական աշխատանք կատարել իրականության զարգացումների նկատմամբ նրա վերաբերմունքն արտահայտելու և պարզաբանումների ուղղությամբ, հաճախակի արտատպումներ արել ՀԶԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակից» և այլն: Օսմանյան հեղափոխական կազմակերպությունների մեջ «Մանգումէի էֆքեար»-ն առանձնացնում է իշխան Սաբահէդդինի

առավել ազատամիտ «Անհատական նախաձեռնություն, ապակեդրո-
նացման և սահմանադրություն Օսմանյան միասնությունը», որը
պաշտպանում էր կայսրություն մեջ տեղական ինքնավարության
սկզբունքը: Ակներև է, որ «Մանգուլմէի էֆենար»-ը դաշնակցությ-
յան ընդհանուր գաղափարական ուղեգիծը համակրելով հանդերձ,
ձգտում է ձերբազատվել իթթիհատի հետ վերջինիս համագործակ-
ցության ռազմավարությունից՝ հակվելով դեպի ավելի ազատամիտ
օսմանյան քաղաքական կազմակերպությունները:

Նշված ժամանակաշրջանում «Մանգուլմէի էֆենար»-ը, ինչպես
և արևմտահայ մյուս թերթերը, մասնավոր ուշադրություն է դարձ-
նում Համիդի երեմանի պաշտոնյաների չարագործությունների, հա-
յերի հանդեպ դաժանությունների և այլ ոճրագործությունների
մերկացմանը: Այս թեմայով արտատպումներ են արված նաև եվրո-
պական մամուլից, որտեղ բացահայտվում են սուլթանի դրածոների
և ֆավորիտների չարաշահումները, նրանց՝ կողոպուտի և կաշառքի
միջոցով վիթխարի հարստություններ կուտակելը:

Հեղաշրջման առաջին շաբաթների էյֆորիան, որ համակել էր
այս, ինչպես և արևմտահայ գրեթե բոլոր թերթերը, տակավ առ տա-
կավ, սակայն, տեղի պետք է տար իրականությունից սնվող կաս-
կածներին: Նախ, տարակուսանք էր հարուցում երիտթուրքական
իշխանությունների կատարյալ անտարբերությունը Կ. Պոլսում օրա-
վուր կուտակվող՝ վերադարձած հայ փախստականների հանդեպ:
Մինչդեռ, վերադարձած թուրքերը շրջապատվում էին ուշադրությ-
յամբ, նրանց անգամ նպաստ էր տրվում իշխանությունների կող-
մից: «Հայ գաղթականներուն կացութիւնը» հոդվածում թերթը բո-
ղոքում էր նման խտրական վերաբերմունքի դեմ (1908, 4 սպտ.):

Միաժամանակ, թերթն արդեն պետք է նկատեր, որ հատկապես
գավառներում իրենց պաշտոնին են մնում տապալված վարչակար-
գի դրածոները՝ շարունակելով օգտվել նոր իշխանությունների բա-
րեհաճությունից: Թերթը գրում է, որ Վանի կուսակալ, արյունար-
բու Ալի Բիզան «Վանա կուսակալութեան ժողովուրդները վայրա-
գօրէն կը գրկէ սահմանադրութեան բարիքներէն... եւ տակաւին կը
մնայ իր պաշտօնին վրայ» (1908, 13 օգ.): Իր պաշտոնն էր շարունա-
կում Երզնկայում Դ զորաբանակի հրամանատար, հանցագործ Զեքի
փաշան հայտնի՝ հայերի դեմ գործադրած իր բռնություններով, և

Թերթը իր գարմանքն է հայտնում վարչապետ Քյամիլ փաշային՝ սրանց պաշտոնավարութիւնը հանդուրժելու համար (1908, 13 օգ.):

«Մանգումէի էֆֆեար»-ում սկսում են հաճախակի հայտնվել քրդական հարստահարութիւնները վկայող փաստեր: «ՀՅ Դաշնակցութեան նամակներ և քաղվածքներ» խորագրի ներքո գալառներում արված որոշ բարեւալումների հետ միասին նշվում է, որ Բաղեշում շեյխ Հասանը չի դադարեցրել իր բռնութիւնները հայերի հանդեպ, ինչպես նախկինում: Մուշում չեն մարում քրդական խժոթութիւնները, ընդամին, հայկական դիմադրական ոգին ընկճելու նպատակով Մուշի թուրք զորահրամանատարը «ազատութեան և եղբայրութեան» պաշտոնական հայտարարութիւնից հետո պահանջել էր հայերից, որ գենքերը հանձնեն: ՀՅԴ ներկայացուցիչները առարկել էին դրան, նկատելով, թե քանի դեռ մահմեդականները, հատկապես քրդական համիրիեն, գինաթափված չեն, իրենք չեն կարող գենքը հանձնել (1908, 23 սպտ.):

Ինչ-որ տեղ Թերթը չտեսնելու է տալիս այն իրողութիւնը, որ թուրք մամուլը հայերին և քրդերին միմյանց դեմ գրգռելու նպատակով անդրադառնում է գալառներում քրդական վայրագութիւններին: Այդ բնույթն ունեն թուրքական «Յեյլը հյուրերիէթ» Թերթից արտատպված մի հոդվածը, որտեղ դատապարտվում են քրդերի վայրագութիւնները և, միաժամանակ, շոյվում հայերի ազգային զգացումները (1908, 31 հլս.): Դրան հակառակ, մերկացվում են թուրք մամուլի սադրիչ փորձերը՝ միմյանց դեմ հանելու հայերին ու հույներին և խորացնելու բանավիճային կրքերը նրանց պարբերականներում:

«Մանգումէի էֆֆեար»-ը ՀՅԴ դիրքորոշումները պաշտպանել է նաև նախկին պատրիարք Մ. Օրմանյանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում: Հիրավի, այսօր այդպիսի վերաբերմունքը թվում է ծայրահեղ և միակողմանի, որչափով Օրմանյանը (և ով էլ որ լինեք նրա պաշտոնում) անզոր էր կասեցնելու ջարդարար սուլթանի դրոշմութիւնները: Թերթը «Դրօշակից» արտատպել է «Օրմանեան» հոդվածը, որտեղ նախկին պատրիարքը մեղադրվում էր գալառահայերի հանդեպ անտարբերութեան, սովն ու գաղթականութիւնը չկանխելու, ինչպես և փախստական հայերի և ազգապատկան կալվածքների բռնազրավման դեմ չբողոքելու համար (1908, 31 հլս.):

Պետք է կարծել, այսուհանդերձ, որ Օրմանյանին ուղղված անձնական կարգի մեղադրանքները, անկախ դրանց վիճելի կամ ճշմարտացի լինելուց, ունեին քաղաքական բնույթ և դրանց առաջ քաշման գործում «Մանգուլմէի էֆենդի»-ը հեռու էր ինքնուրույն մոտեցումից՝ կրկնելով սոսկ ՀՅԴ տեսակետն այդ հարցում:

Թերթի հրապարակումների մեջ իր հագեցվածությամբ առանձնանում է Գր. Զոհրապի ընդարձակ ելույթը՝ «Օսմանեան սահմանադրութեան վերաքննութիւնը. փոփոխելի և ջնջելի կէտերը» վերտառությամբ (1908, 2 սպտ.): Այստեղ Զոհրապը, ելնելով եվրոպական առաջավոր երկրների սահմանադրական նորմերից, հիմնավորում է օսմանյան սահմանադրության վերաքննության և դրա իրականացման ձևերի վերաբերյալ իր տեսակետները: Նկատի առնելով 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության անփառունակ վախճանը (սուլթանի բացառիկ իրավունքը՝ կախակալելու սահմանադրությունը, որից և օգտվել էր Աբդուլ Համիդը), առաջարկում էր գործող սահմանադրության մեջ հոգւած մտցնել, որը կբացառեր «պետական նոր հարվածով սահմանադրական կառավարության դադարումը» (1908, 2 սպտ.):

Առաջադիմական արժեք ունեն Զոհրապի այն առաջարկությունները, որոնք վերաբերում են Թուրքիայում ընտրական իրավունքի ժողովրդավարացմանը, կանանց ընտրական իրավունքին, օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների փոխհարաբերություններին: Զոհրապը հատուկ ուշադրություն է դարձնում ազգերի տեղական ինքնավարության խնդրին, հանդես գալիս լայն ինքնավարության օգտին՝ փաստորեն իրավական ձևակերպումներ տալով արևմտահայության ինքնավարության վերաբերյալ ՀՅԴ քաղաքական ուղեգծին:

Հայտնի է, որ Ադանայի ջարդը կազմակերպելով, երիտթուրքերը ամբողջ հանցանքը բարդում էին հին՝ համիդյան վարչախմբի վրա: Մայիսին (1909) գոնե ամբողջ Հայ մամուլին Հայտնի էր դարձել, թե ովքեր են դրա իսկական կազմակերպիչները: «Մանգուլմէի էֆենդի»-ը ևս նշում էր, որ երիտթուրքերի հայտարարությունները հակասում են այն փաստին, որ Ադանայում իշխանությունները սկսել են հետապնդել հայերին: Երիտթուրքերի հայտարարությունը, թե այդ ամենը համիդյան վարչախմբի ձեռքի գործն է, հնարավոր

չէ «Հաշտեցնել Հայոց ներկայ ձերբակալութեան հետ» (1909, 27 մյս.): Իշխանությունները փաստարկը, թե դրա պատճառը Հայերի զինված լինելն է, թերթը հիմնավոր չի համարում, իսկ միլիթ թուրքերը զինված չեն եղել, տարակուսում է թերթը, Հայերն են կորուստներ տվել, կորցրել Հարազատներին, սեփականութիւն, տուն և «տակալին կիմանանք, որ ձերբակալուածները կէս առ կէս Հայ կըլլան»: Թերթն ըստ հնարավորին շրջանցում էր երիտթուրքական գրաքննութիւնը՝ իրերի իսկական դրութեան մասին արտատպումներ անելով եվրոպական մամուլից: Ե. Տեր-Անդրեասյանը այս օրերին բողոքում էր մամուլի վրա իշխանութեան բռնացումներից, որ օրինականացվում էր օսմանյան խորհրդարանում: Մասնավորապես, մամուլին հրահանգվում էր քննադատական դիտողութիւններ չանել օսմանյան խորհրդարանի գործունեութեան մասին, չգրել օտար երկրների քաղաքականութեան դեմ և այլն: Զավեշտականն այն էր, որ Հյուսիսին Հիլմի փաշան Հայտարարել էր, թե օսմանյան մամուլի օրենքն ավելի ազատ է, քան անգլիական և ֆրանսիական Համապատասխան օրենքները, քանի որ «հոն տուգանքներն ավելի խիստ են»: Դրան Ե. Տեր-Անդրեասյանը իրավացիորեն առարկում է, որ այդ երկրներում մամուլի մեղանշումները հանձնվում են դատարան, մինչդեռ Թուրքիայում մեղանշող պարբերականը դառնում է իշխանութիւնների վարչական դատաստանի զոհ (1909, 1 հնս.): Դրանից առաջ՝ 1909 թ. մարտի 31-ին, թերթի արտոնատերը կանչվել էր ոստիկանութիւն՝ հարցաքննութեան: Պատճառը, ըստ քննիչի, թերթի Բաբերդի թղթակցի «ընդհանուր վրդովում պատճառող հրապարակումներն էին այն մասին, թէ այնտեղ ջարդերի երկիւղներ կան» (1909, 1 ապր.):

«Մանգումէի էֆքեար»-ի՝ 1912 թ. մեզ մատչելի սակավաթիվ համարներում տաքնապալի փաստեր կան Արևմտահայաստանում հետզհետե սպառնալի դարձող իրադրութեան մասին: Թերթը վերահանում էր հատկապես պաշտոնյաների և իշխանութիւնների թշնամական վերաբերմունքը Հայերի հանդեպ և քրդական հարստահարութիւններին անպատիժ ծավալումը:

«ԴԱՇԻՆՔ» (1909–1910-ական թթ.)

1909 թ. Հ. Մամուլըյանի արտոնատիրությամբ Զմյուռնիայում սկզբնավորվեց «Դաշինք» օրաթերթի հրատարակությունը։ Այն փոխարինեց «Արեւելեան մամուլը» շաբաթաթերթին։ Եվ ինչպես «Արեւելեան մամուլը», «Դաշինքն» արտահայտում էր Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության գաղափարները՝ հանդիսանալով ոչ պաշտոնական, համակիր հրատարակություն։

«Դաշինքն» ազդեցիկ թերթ էր, այն շարունակում էր զմյուռնահայ մամուլի ավանդական դարձած՝ համազգային բնույթի հիմնահարցերի վերաբերյալ լրատվությունն ու դրանց գնահատականը։ «Դաշինքին» աշխատակցում էին «Արեւելեան մամուլի» վերջին երկու տարվա (1908–1909) գրեթե բոլոր աշխատակիցները՝ Հ. Մամուլըյանը, Ս. Պարթևյանը, Լ. Մկրտիչյանը, Կ. Նավասարդը, Մ. Նուպարյանը և ուրիշներ։ Խմբագիրներն էին նախ Ս. Պարթևյանը (սկզբից մինչև 1911 թ. օգոստոս), ապա Ա. Պելլերյանը (Ավո, մինչև 1913 թ.), իսկ 1913-ից՝ տնօրեն խմբագիր Հ. Մամուլըյան։

Հայ սահմանադրական ռամկավարները ազատամիտ կուսակցություն էին։ Նրանց քաղաքական ու հասարակական հայեցության հիմքում ընկած էին նրա բաղադրիչները կազմող սոցիալական խմբերը կամ դասակարգերն ու դասերը, որոնց միավորելու էր ազգային համերաշխության ու միասնության նպատակը։ Հանուն այդ նպատակի, նրանք քննադատում էին ազգի սոցիալական տարբեր խավերի մեկուսացածությունն ու ինքնաբավությունը, սեփական շահերի առանձնացումն ու դասային նախասիրությունները։ Սրանով պետք է բացատրել «Դաշինքի» գործիչներին՝ Ս. Պարթևյանի, Ավոյի, Լ. Մկրտիչյանի և այլոց հարձակումները «հայ պոլիտեաներու»՝ «անհատական կեանքի սահմաններում» ամփոփվելու, հայ հանրության ներքին պառակտումների և այլնի դեմ։ Որպես համոզված ազատամիտներ, սահմանադրական ռամկավարները անհատի ազատությունից էին ակնկալում ամբողջ ազգի ազատությունն ու իրավական հավասարությունը, իսկ բազմազգ պետություններում, որպիսին նաև Օսմանյան կայսրությունն էր, ազգերի ազատությունն ու իրավահավասարությունը։ Սակայն իրականությունը այդ նույն կայսրության մեջ և՛ անցյալ պատմությամբ, և՛ ներկա զար-

գացումներով, հպատակ ազգերի ճնշումների ու բռնադատումների մշտական առօրյայով, նրանց հարկադրում էր ուշադրությունը բեռ-
ռել ազգի բուն իսկ գոյություն հիմնահարցի վրա: Այս վերջին հան-
գամանքն էր, որ «Դաշինքին» մղում էր վերանայումներ մտցնելու
իր հայեցողության մեջ: Երիտթուրքերի ազգայնական գաղափարախո-
սությունն ու քաղաքականությունը իրենց որոշակի դրսևորումներով
կազմում էին օրաթերթի լրատվական ուղղվածության առանցքն ու
վերաբերմունքի առարկան: Ժողովրդի գերիշխանության ընդհանուր
ծրագրային դրույթը ռամկավար սահմանադրականների համար
պետք է վերածվեր ազգի գոյապահպանության խնդրի, որը լրջորեն
սասանելու էր օսմանյան պետության մեջ ազգերի միասնականութ-
յան, նրանց համագործակցության, խղճի ազատության և այլնի վե-
րաբերյալ սահմանադրական ռամկավարների մեկնակետերը: Ադա-
նայի ողբերգական դեպքերը (1909) «Դաշինքի» գործիչների մեջ
առաջացրեցին «օսմանյան համերաշխության» վերաբերյալ երիտ-
թուրքական տեսակետները հերքելու անհրաժեշտությունը: Օսման-
յան իրականության նորովի գնահատականի խնդիրը «Դաշինքի» և
սահմանադրական ռամկավարների առջև ծառանում էր նաև անհա-
տի իրավունքների, խղճի ազատության գանգավածային ոտնահարում-
ները արձանագրելու դեպքում ևս: Մնացյալ դեպքերում «Դաշինքը»
շարունակում էր պահպանել, ընդհուպ մինչև ցեղասպանությունը,
ընտրական ու խորհրդարանական խաղաղ պայքարի սկզբունքն ու
հեղափոխական-ազատագրական գործելակերպի մերժումը, որ բխում
էր ազգային անկախության գաղափարը բացառելուց:

Հայ հանրության զարգացումը սահմանադրական ռամկավար-
ները պատկերացնում էին միայն խաղաղ, բարենորոգչական միջոց-
ներով, հանրության շահերի պաշտպանությամբ, պետության կող-
մից մասնավոր արտադրության զարգացման իրավական հոսսալի
ապահովմամբ: Այս ամենը ի սպաս էր դրվելու ազգի խաղաղ զար-
գացմանը օսմանյան պետության ներսում:

Այսուհանդերձ, «Դաշինքի» նյութերում աստիճանաբար ձևա-
վորվում է նրա ընդդիմադիր դիրքորոշումը երիտթուրքերի կառա-
վարման ծայրահեղ շովինիստական եղանակների ու գործելակերպի
նկատմամբ: Հատկապես 1909 թ. Ադանայի դեպքերից հետո, երբ
ակնհայտորեն պարզ դարձավ, որ երիտթուրքերը շարունակում են

Աբդուլ Համիդի կիսատ թողած գործը՝ հատկապես հպատակ ազգերին ճնշելու գործում: Թերթի քաղաքական հայացքները մի հայտնի չափով արտահայտվեցին 1910 թ. օգոստոսի վերջերին, երբ Զմյուռնիա էր այցելել օսմանյան խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Րիզան: Նա ազգեցիկ երիտթուրքական գործիչներից մեկն էր, Աբդուլ Համիդի դեմ պայքար էր սկսել դեռևս 1890-ականի կեսերին՝ տարագրվելով Փարիզ և իր համախոհների հետ հրատարակելով «Մեշվերեթ» երիտթուրքական պաշտոնաթերթը: Բաժանելով Օ. Կոնստի պոզիտիվիստական հայացքները դասակարգային հակասությունները մեղմացնելու և դրա միջոցով հասարակական հավասարակշռության հասնելու վերաբերյալ, Ահմեդ Րիզան այս մտայնությունը մեխանիկորեն տարածում էր օսմանյան կայսրության ազգերի փոխհարաբերությունների վրա: Բայց այստեղ ենթադրվող համագործակցությունը նա չէր պատկերացնում այլ կերպ, քան տիրող թուրքերի դերակալության և ի վերջո, հպատակ փոքրամասնություններին նրանց մեջ լուծելու ուղիով: Նա կտրականապես դեմ էր կայսրության մեջ որևէ ազգություն միայն տրվող, և առաջին հերթին, առանձին հայկական բարենորոգումներին, որ համարում էր երկրի ամբողջականության դեմ ուղղված սպառնալիք՝ նրա քայքայմանը հետամուտ տերությունների կողմից: Ահմեդ Րիզան մի կողմից կտրուկ առարկում էր 1894–1896 թթ. հայերի կոտորածներին, իսկ մյուս կողմից, պաշտպանում «ընդհանուր հայրենիքի», «օսմանցիության» վաղեմի ուղեգիրը¹: Նա հավանաբար, առաջին հեղինակներից մեկն էր, որ Աբդուլ Համիդին անվանել էր «կարմիր սուլթան»՝ հայերի կոտորածների պատճառով և որը որպես «մականոն մտավ պատմության մեջ»²:

Իր «Րիզա պէյ» խմբագրականում Ս. Պարթևյանը հայտնում էր, որ Փարիզում տարիներ առաջ «Մեշվերեթի» խմբագիրը Զերազին, Չոպանյանին և իրեն ու «հնչակեանությունների կողմէ» Փարիզ եկած Ա. Արփիարյանի հետ բանակցելիս (հավանաբար, 1907 թ. կողմերը) ձգտել է համոզել նրանց՝ «վազ անցնիլ առանձին դատի մը հետապնդումէն եւ միանալ օսմանեան ազատագրական ընդհանուր

¹ Желтяков А. Д., ցիվ. աշխ., էջ 249–254:

² Նույն աեղում, էջ 255:

շարժումին, որ մեզի համար անտեսանելի, մտացածին ու ցնորական բան մը կը թուէր այն ատենները» (1902, 26 օգ.):

Երիտթուրքական կառավարութեան մեծապետական բնույթը «Դաշինքի» էջերում ցուցադրվում է օսմանիզմի դոկտրինաների սնանկութեան բացահայտման հենքի վրա, որով սահմանադրական ռամկավարները հետամտում էին բացահայտել նրանց գաղափարական երեսպաշտութիւնը: 1911 թ. մայիսին նրանց «Ժեռն թյուրք» պաշտոնաթերթը ամբարտաւան հարձակումներ էր գործել հուլն և հայ պատրիարքների վրա, որոնք կառավարութեանն էին դիմել այսպես կոչված եկեղեցական առանձնաշնորհումների խնդրով (այսինքն, կրօնապետների հոգևոր և աշխարհիկ որոշ գործառույթների, որ նրանց էին վերապահվել դեռևս XV դարի 2-րդ կեսից): Երիտթուրքական թերթը պնդում էր, որ դրանով պատրիարքները «պետութեան մէջ պետութեան հաւակնութիւնը կիրականացնեն» (1911, 4 մյս.): Այս առթիւ Ս. Պարթևյանը գրում էր, որ կառավարութիւնը երեք տարի ի վեր թշնամական դիրք է բռնել ոչ իսլամների հանդեպ և օրինակ է բերում Վասպուրականի հայերի կեղեքումները, որի պատճառը սահմանադրական իշխանութիւնների ապիկարութիւնն է (նույն տեղում): Ի դեպ, առանձնաշնորհումների առթիւ կրօնի գործերով նախարարը հայտարարել էր, որ հայերը հատուկ համաձայնութիւն են կնքել հուլների պատրիարքի և բուլղարների էկզարխութեան հետ և այդ այն դեպքում, երբ կառավարութիւնն իր առջև նպատակ է դրել խափանելու այդպիսի «երդուեալ համերաշխութիւնները» (1911, 31 հլս.):

Հայտնի է, որ իր ծայրահեղ կենտրոնացված քաղաքականութեամբ, տեղերում ոչ մահմեդականների իրավազրկութիւնը սահմանադրական դարձվածներով քողարկելու՝ կառավարութեան գործելակերպը սպառնալի շեշտեր էր ստանում, երբ հայերը և հպատակ մյուս ազգերը դիմում էին ինքնապաշտպանական միջոցների: Ս. Պարթևյանը գրում էր , որ Տարոնում և Վասպուրականում հայերի «անարգել ու անպատիժ» սպանութիւնների դեմն առնելու համար հայկական կուսակցութիւններն առաջարկել են ինքնապաշտպանական զինված խմբեր կազմակերպել: Կառավարութիւնը, որ խրախուսում էր քրդերի վայրագութիւնները, ի պատասխան այդ առաջարկին, սպառնացել էր, որ ինքը «հայոց պատրիարքարանը պա-

տասխանատու պիտի բռնէ քօմիթէներու վերադրուած այդ կարգի գործունէութեան (ինքնապաշտպանական – Ա. Խ.) մը հետեւանքներուն» (1911, 28 հնս.): Միաժամանակ, «Դաշինքը» ուշադրություն էր դարձնում իշխանությունից հեռացած երիտթուրքերի ներքին, հանցավոր խմորումներին:

Հայտնի է, որ 1913 թ. սկզբին իթթիհատը վերստին անցավ իշխանության գլուխ, այն բանից հետո, երբ հունվարի 24-ին Էնվերի և Յեթհի պեյի գլխավորութեամբ կայացած ցուլցից հետո վարչապետ Քյամիլ փաշան սուլթանին էր ներկայացրել իր կառավարութեան հրաժարականը: Նոր իթթիհատական կառավարութիւնը գլխավորեց Մահմուդ Շեվքեթ փաշան, արտագործնախարար նշանակվեց Հյուսեին Հիւմի փաշան, ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթը: Իթթիհատականների հեղաշրջումն ավարտվել էր հաջողությամբ: «Դաշինքը» չէր թաքցնում իր քաղաքական հակակրանքները իթիհատի վերադարձի առթիւ: Այնո՞ւ թերթի խմբագիրը, սահմանադրական-առակավարների այսպիսի վերաբերմունքին էր միացնում իթթիհատի վտանգավոր պատրաստակամութիւնը՝ շարունակելու պատերազմը Բալկաններում: Յուցարարները, որոնք հանդես էին եկել իթթիհատի գորակցութեամբ, չեն արտահայտել բոլոր հպատակների, հատկապես ոչ իսլամների կամքը (1913, 28 հնվ.): Երիտթուրքական կառավարողների նոր, արդեն ընդգծված թշնամական դիրքորոշումը վերջիններիս հանդեպ թերթը նկատում էր և՛ ոչ իսլամների զինվորագրութեան վերացման (1913 թ. վերջերին), և՛ հուլիների դեմ ուղղված տնտեսական բոյկոտը հայերի վրա տարածելու, և՛ շովինիստական քարոզչութեան մեջ: Ուշագրավ է, որ վերստին իշխանութեան անցնելուց հետո երիտթուրքերը խոստացել էին երեսփոխանական ժողովում հայերին հատկացնել 18–20 տեղ, որին չէր հավատում «Դաշինքը» և որն իրականում չկատարվեց:

1913–1914 թթ. «Դաշինքի» էջերում զգացվում է տազնապն առհասարակ հայութեան ճակատագրի հանդեպ, որ սակայն, մեղմանում էր Հայկական հարցի վերաբարձման միջազգային իրողութիւններով: Դրա հետ էր կապում թերթը ազգի ճակատագիրը, ուստի նշված ժամանակաշրջանում այդ հարցի դրական լուծումը նրան պատկերանում էր իբրև փրկութեան միակ երաշխիք: 1910-ական թթ. առաջին կեսին տպագրած իր նյութերով «Դաշինքը» ուրվագծում

էր այն ճշմարտութիւնը, որ Հայերն ապրում են օսմանյան թշնամական միջավայրի ու քաղաքականութեան պայմաններում: Արեւմտահայաստանի մռայլ կացութիւնից հոսաբեկ, «Դաշինքը» ապավինում էր միայն արտաքին ուժերին:

«Դաշինքի» հրապարակումներում առաջատար հիմնահարցը մնում էր Արեւմտահայաստանի վիճակը: Թերթը փորձում էր արտացոլել դրա քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը, սոցիալական խնդիրները, բնակչութեան զբաղմունքը, բռնութիւնների դրսևորումները և այլն: Գալափական իրականութեան պատկերը տրվում է իրական գծերով, հաճախ՝ գրված միջավայրն ու ժողովրդին լավ ճանաչող թղթակիցների գրչով: Այդպիսի շատ թղթակցութիւններ են տպագրվել Կեսարիայից, Կիլիկիայից, Մուշից, Վանից և այլ վայրերից, որոնց «Դաշինքը» միացնում էր արտատպութիւնները Հայ և Թուրք մամուլից: Թղթակիցներն ուշադրութիւն են դարձնում նաև Հայ Հանրութիւնների ներսում առկա երկպառակութիւններին, միջկուսակցական տարաձայնութիւններին ու հակադրութիւններին, գալափական ժողովներում սրանց բորբոքած անիմաստ ու սնոտի գզվուտոցներին և այլն:

1913 թ., երբ բարենորոգումների խնդրին միջամուխ էին եղել Ռուսաստանը և Գերմանիան, երիտթուրքերը վերստին գործի դրեցին քրդական հակազդող գործոնը, մի կողմից ընկճելու հայերի ըմբոստ տրամադրութիւնները, մյուս կողմից՝ տերութիւններին ցույց տալու, որ բարենորոգումները պետք է տարածվեն ոչ միայն Արեւմտահայաստանի, այլև կայսրութեան ողջ արեւելյան գալափականի վրա: 1913 թ. բարենորոգումների պաշտպանութեան իր կեղծ հավաստիացումներով, բայց իրականում դրանք վիժեցնելու նպատակով օսմանյան կառավարութիւնը քրդերին գրգռում էր հայերի դեմ և խրախուսում նրանց ոճրագործութիւնները՝ «ավազակների դեմ պայքարի» երեսպաշտական կարգախոսներով: Ավազակների դեմ ուղարկված ջոկատները, գրում է Թերթը, «Զբօսապտոյտ մը կատարելու ելեր էին՝ դիւրացնելով տեղ տեղ աւազակի փախուստն ու աւելի ազատ գործունեութիւնը և օգնել էին անոր, որ աւելին ալ ընէ» (1913, 29 մյս.):

«Դաշինքը» հաճախ է անդրադառնում Կիլիկիայի իրականութեանը, որ, ի դեպ, ընդհանուր երևույթ էր ժամանակի հայ պարբերա-

կանների համար: Պատճառը, նախ, Ադանայի 1909 թ. կոտորածների մորմոքուն վերքն էր, որի սպիացմանը խանգարում էին ոչ միայն դեռևս թարմ հիշողությունները, այլև երիտթուրքերի շարունակվող ճնշումները տեղի հայ բնակչության նկատմամբ, որի նպատակն էր վերջնականապես քայքայել հայ տարրը և դուրս մղել նրան այդ տարածքներից: Ընդ որում, իշխանությունները սկզբից իսկ հանդես էին գալիս խնամքով մտածված գործելակերպով, որ, իբր, ուղղված էր կոտորածների հետևանքները վերացնելու նպատակին: «Դաշինքը» գրում էր, որ կառավարությունը ներման է արժանացնում և՛ զոհերին, և՛ այն իրականացնողներին, և իբրև օրինակ, նշում է Տրդատ եպիսկոպոսին և մի ոմն Աբդուլ Կադիրին, որոնք երկուսն էլ ազատվել էին բանտից:

1911 թ. սկզբին թերթն արդեն արձանագրում էր, որ Ադանայում թուրք ազգաբնակչութունը բացահայտորեն զինվում է, նրան շարունակ հրահրում են մոլլաները՝ անգամ գիշերային ազանով, իսկ հայերի տները մատնանշում են կարմիր գծերով՝ մոտալուտ ջարդի մտադրությամբ: Իշխանություններին «Դաշինքը» կոչ էր անում զորք մտցնել Ադանա՝ կանխելու նոր արյունահեղությունները (1911, 3 հնվ.): Ս. Պարթևյանը տպագրեց «Նորէն Ատանա» խմբագրականը՝ նշելով, որ կառավարությունը խրախուսում է ամբոխի ստոր կրքերը՝ սնուցանելով նրա «արիւնախանձ հոգեբանութիւնը» (1911, 4 հնվ.): Տպագրվեց նաև Ավոյի «Ատանա» տաղնապալի հոդվածը, որտեղ նա հստակ հարցադրումներով դիմում է Թալեաթին՝ նոր արհավիրքի դեմն առնելու կոչով:

Կիլիկիայում դրությունն առավել սրվեց 1913 թ. գարնանը: «Կիլիկիոյ վիճակը» խմբագրականում բացահայտվում է այն լարված վիճակը, որ ստեղծվել էր Հասան Բեյլիում, Պախչեում, Հաճընում, Մարաշում, Զեյթունում, Ադանայում և այլուր: Ընդհանուր հուզումը և կոտորածի սարսափը տարածվել են ամեն տեղ, ազատ գործում են ավազակախմբերը, մինչդեռ ձերբակալվում են անմեղ հայերը խռովություն հարուցելու մեղադրանքով: Խուճապահար հայ ազգաբնակչությունն այս վայրերից փախչում է Մերսին, Կիպրոս և այլ տեղեր, իսկ մի մասն էլ հարկադրված իսլամանում (1913, 1 ապր.): Իրականությունը մղում էր թերթին՝ ձեռնթափ լինել երիտթուրքերի բարյացակամության ամեն մի պատկերացումից: Ավելին,

այդ իրատեսական մոտեցումը նրան հասցնում էր այն հետևություն, որ կառավարությունը ինքն է կազմակերպում նմանը չտեսնված և սպասվող ջարդերը: 1912–1913 թթ. «Դաշինքը» բռնում է սթափ և գործնական դիրք՝ ստեղծված անտանելի պայմաններում ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդիրը համարելով կարևոր գործ: Թերթն առաջադրում էր սպասվող արհամարհներին ազդովին նախապատրաստվելու հարցը: Եվ այստեղ է, որ թերթը տեսնում է բազմաթիվ խոչընդոտներ, որոնք բխում են ազգի, նրա ներկայացուցիչների տարընթացությունից, ներհակ շահերը բացարձակացնելուց և առհասարակ, անմիաբանությունից:

Այսուհանդերձ, երիտթուրքերի շովինիստական գաղափարներն ու քաղաքականությունը առավել կտրուկ և հիմնովին դատապարտեց Ս. Պարթևյանը: «Դաշինքի» այս խմբագիրը ամենից առաջ ցուցադրում էր երիտթուրքերի խոսքի և գործի հակասությունը, նրանց երեսպաշտությունը: Հպատակ ազգերի կեղծ համերաշխության ձևակերպումներով քողարկված՝ նրանք ամենուրեք հալածանք ու բռնություններ են կիրառում հայերի և մյուս հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ (1910, 9 ապր.): 1910 թ. մարտին Ս. Պարթևյանը գրեց «Բանտուածները» խմբագրականը, որտեղ Ադանայի դեպքերը համարում էր երիտթուրքերի իսկական դեմքը մերկացնող իրադարձությունները: Զմյուռնիայի թուրքական իշխանությունները չկարողացան հանդուրժել հեղինակի այս կարգի մերկացումները: Դեռևս պահպանելով «սահմանադրականի» դիմակը, նրանք դատի տվեցին հրապարակախոսին (1910 թ. մայիսին): Մեղադրականի հիմք էին դարձել վերոհիշյալ խմբագրականի հետևյալ տողերը. «Սահմանադրությունը, սակայն, այդ պատրանքն ալ (արդարություն — Ա. Խ.) չի ձգեց մեզի: Կիլիկիան զարհուրելի կոտորածներէն ետքը օսմանեան արդարութիւնը բանտերը հայերով լեցուց» (1910, 17 մյս.):

«Դաշինքի» փաստաբան Սերովբե Դավթյանը հմտությամբ պաշտպանեց Ս. Պարթևյանին՝ չեղտը դնելով երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո իրենց ակնկալիքները չբավարարած օսմանյան հպատակների քաղաքական ու հասարակական հուսախաբուծությունների վրա: Ադանայի դեպքերը ևս փաստաբանը ներկայացնում էր իբրև հին իսթիբեթի (համիդյան բռնակալություն) և էշրաֆի (ազդեցիկ վերնախավի) հրահրած գործ, սակայն, իրականում նրանց վե-

րագրելով այնպիսի գործողություններ, ինչպես օրինակ, կանոնա-
վոր գործերը հայերի դեմ հանելը, որպիսիք կարող էին կատարել
միայն երիտթուրքական ղեկավարները (1910, 18 մյս.): Դատավա-
րության ամբողջ ընթացքում (1910 մայիս-հունիս) Ս. Պարթևյանը
չարունակել է խմբագրել «Դաշինքը», իսկ դատարանը փաստորեն
արդարացրեց Ս. Պարթևյանին՝ բավարարվելով ընդամենը դրամա-
կան տուգանքով:

Համախմբված և միևնույն նպատակին հետամուտ ազգի գաղա-
փարն էր պաշտպանում Ս. Պարթևյանը «Ազգաշինութիւն» հոգւա-
ծում, որտեղ, որպես չարիք առանձնացնում է կուսակցությունների
երկպառակությունները և միջկուսակցական չդադարող պայքարը:
Կուսակցությունները, ըստ նրա, ձգտում են կառավարել ժողովրդին
և ոչ թե առաջնորդել նրան (1910, 8 օգ.):

Ինքը՝ Ս. Պարթևյանը և նրա հետ «Դաշինքն» ու իր համախոհ-
ները միջկուսակցական հակասությունները չկոծկելու ու հակառա-
կորդների դեմ պայքարի ակտիվ մասնակիցներից էին: Հայտնի են
նրանց ընդհարումները Դաշնակցության հետ, թեև վերջինս էլ, իր
հերթին, մտադիր չէր դադարեցնելու իր հարձակումները սահմա-
նադրական ռամկավարների և հնչակների դեմ՝ ազգային քաղաքա-
կան ու գործնական հարաբերությունների գրեթե բոլոր ոլորտնե-
րում՝ սկսած ազգային կառույցներում գերակշիռ դիրքեր հաստա-
տելուց մինչև օսմանյան խորհրդարանական ներկայացուցչությու-
նը և երիտթուրքական իշխանությունների հետ վերաբերմունքի ու
գործելակերպի հիմնահարցերը: Գծվել էր կախարդված մի շրջան,
որից որևէ կերպ ի գորու չեղան դուրս գալու ազգային կուսակ-
ցությունները. ազգային համերաշխությունը իդեալ դարձրած կու-
սակցությունները հատկապես գործնական հարաբերություններում
քիչ ջանքեր չէին թափում այդ նույն համերաշխությունը ընդամե-
նը քամու տակ պարող դրոշ դարձնելու համար: Այդ էր պատճառ-
ներից մեկը, որ արևմտահայությունը 1912–1914 թթ. շատ ավելի
առարկայական դարձած ցեղասպանության նախանշանների ու
սպառնալիքի առջև շատ ավելի անպատրաստ գտնվեց, քան կարելի
է ենթադրել: Բոլոր դեպքերում «Դաշինքի» համար այդպիսի համա-

գործակցությունը մնում էր երազականի հեռավոր սահմաններում և սա այն դառը եզրակացությունն էր, որ հաճախ էր շրջանառվում Զմյուռնիայի այս հրատարակության էջերում:

Շատ ավելի արժեք ունեն «Դաշինքի» այն հրապարակումները, հատկապես բանավիճային և մերկացնող այն նյութերը, որոնք ուղղված են թուրքական մամուլի դեմ և նպաստում են ընկալելու այն իրողությունը, որ այդ մամուլն իր լրատվությունը, քաղաքական ու գաղափարական ուղղվածությունը նախապատրաստում էր թուրքական հասարակական կարծիքը հայերին կայսրության ու մահմեդականության թշնամի պատկերելու գործում: Թուրքական մամուլի հակահայկական հարձակումները նոր թափ ստացան Ադանայից և հատկապես միջազգային դիվանագիտության մեջ Հայկական հարցի վերարժարժումից հետո, 1912–1913 թթ.: Թերթն արձագանքում էր Զմյուռնիայի թուրքական մամուլի՝ «Քյոյուն» և «Անատոլու» թերթերի այն հրապարակումներին, որոնցում հայերը մեղադրվում են տերություն հանդեպ անհավատարիմ ընթացքի, ապստամբական մտադրությունների և այլնի մեջ:

Թուրքական ազդեցիկ «Սերբեստ» թերթը, օրինակ, ճգնում էր ապացուցել, որ հայերը առանձին ազգ չեն, այլ սերում են քրդերից (1913, հնվ. 6): Այսպիսի հարձակումները հայերի դեմ անսքող ու անսանձ են դարձել 1913 թ. գարնանից, երբ այլևս, դարձյալ կապված Հայկական հարցի միջազգային զարգացումների հետ, Կ. Պոլսի թուրքական թերթերը՝ «Թանինը», «Թասվիր-ի էֆքյարը», «Թերհեմանը հաֆրաթը» և մյուսները ուղղակի սպառնալիքներ էին տեղում հայերի վրա՝ ամեն կերպ ձգտելով խուժանին հրահրել նրանց դեմ: 1914 թ. «Դաշինքը» տագնապով արձանագրում էր, որ թուրքական մամուլի զրգուխ հրապարակումներն ավելի ազդեցիկ են գավառներում և որ այնտեղ կացությունը հետզհետե անկառավարելի է դառնում (1914, հնվ. 1): «Դաշինքը» վկայակոչում էր «Ռուսակոյե սլովո» թերթը, ըստ որի, երիտթուրքական կոմիտեն մեծ ջարդ է կազմակերպում և այս նպատակով հատուկ խմբեր է ուղարկում գավառներ. «Խնդիրը այնտեղ է հասեր, գրում էր այդ թերթը, որ երիտասարդ թուրքերու պատուիրակները կը շրջին Հայաստան և խորհուրդ կուտան բոլոր մահմեդականներուն՝ ձեռք բերել ճերմակ փաթիլից և ճերմակ ֆէսեր, որպէսզի անոնցմով մյուսուկմանները

տարբերին ուրիշ կրօնի պատկանողներէն: Զարդարարի գործուն դերը պիտի ստանձնեն քրտերը, որոնք վերջերս մեծաքանակ գէնք են ստացել» (1914, հնվ. 16):

Թուրքական թերթերը սպառնալիքների հետ միասին գործի էին դնում նաև հորդորական ոճը, բարենորոգումների հարցում հայերին ապակողմնորոշելու և զիջողամտություն ներշնչելու նպատակով: Բարենորոգումների շուրջ ուղևորականության համաձայնագրի նախօրեին երիտթուրքերը փորձեցին Ռուսաստանի և մյուս տերութայունների ուղղորդությունը շեղել՝ հայերի հանդեպ իրենց կեղծ բարյացակամության ցույցերով. ներքին գործերի նախարար Թալեաթն ընդունել էր պատրիարքին և խոստացել, որ օսմանյան խորհրդարանում հայերին 20 տեղ կհատկացվի: Ինչ-որ չափով այս ամենը լավատեսական տրամադրություններ էր հաղորդում «Դաշինքին»: «Ազգային հորիզոնը կը պայծառանայ» խմբագրականում (1914, փետ. 14) Ավոն հայտնում էր, որ հաջողությամբ են ավարտվել հայաբնակ վիլայեթների շուրջ բանակցությունները: Թերթը տպագրեց դրան համապատասխան՝ ուղևորական համաձայնագրի տեքստը, որ ստորագրել էին մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմ փաշան և ուղևորվանագետ Գուլկելիչը՝ 1914 թ. փետրվարի 8-ին¹:

«Դաշինքը» բավական հարուստ նյութեր է պարունակում զմյուռնահայ իրականության, կրթական-մշակութային ու հասարակական կյանքի վերաբերյալ: Դրանցում ուղղորդվ տեղեկություններ կան ժամանակի զմյուռնահայ գավառական վարչության, առաջնորդի ու նրա գործունեության, կուսակցությունների ու դրանց փոխհարաբերությունների, կրթական ու բարեսիրական ընկերությունների և ազգային հաստատությունների մասին: «Ազգային անցողւարձ», «Տեղական լուրեր» և այլ խորագրերի ներքո թերթը ավելի կամ պակաս ծավալներով հագեցնում էր իր ընթերցողի հետաքրքրությունները: Տպագրվել են նաև առանձին վերլուծական հոդվածներ ազգային կառույցների մասին՝ քննադատական ուղղվածությամբ: Թերթն առաջնորդվում էր այն ընդհանուր մտայնությամբ, որ այդ կառույցները կոչված են նպաստելու զմյուռնահայերի սոցիալական ու մտավոր կյանքի զարգացմանը՝ նրանց միջև

¹ Պառլսյան Մ., Պառլս Նուպար փաշա: Ազգային գործիչը, Ե., 2004, էջ 77:

եղած հակասությունները մեղմացնելու կամ կանխելու միջոցով, ազգային համախմբվածության հիման վրա: Թերթը կործանարար էր համարում կուսակցական կրքերի տեղափոխումը դպրոց, տեսուչների կամ ուսուցիչների աշխատանքի գնահատումը՝ ըստ կուսակցական նախասիրությունների: Այս հանգամանքը, իրոք, մտահոգիչ էր 1910-ական թթ. գմյուռնահայ իրականության համար: Իր՝ «Դաշինքի» և Դաշնակցության միջև ընթացող գաղափարական տարաձայնությունները որոնք սրվում էին իշխանությունների հանդեպ վերաբերմունքի տարբերություններից, ինչպես և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գործունեության, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հանդեպ տարբեր մոտեցումներից (Սահմանադրական ռամկավարները լիովին պաշտպանում էին այդ ընկերության ծրագիրն ու գործունեությունը), տարիների ընթացքում չէին դադարում: Զմյուռնիայի Ազգային ժողովում ևս սուր պայքար էր ընթանում այս կուսակցությունների միջև՝ ընտրություններում հաղթելու համար: Սահմանադիր-ռամկավարները շատ ավելի ակտիվ դաշնակցականների հետ անախորժ միջադեպերը կանխելու, իսկ իրականում՝ իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով կազմակերպեցին «Ժողովրդական միության ակումբը», որն իրեն անվանեց «Սահմանադրական-ռամկավար կուսակցության Իգմիրի մասնաճյուղ» (1910, հնս. 2):

Կուսակցությունների համագործակցության հեռանկարը, այսուհանդերձ, չարունակում էր մտահոգել «Դաշինքի» գլխավորներին, հատկապես՝ կապված ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդիրների հետ:

«Դաշինքը» մշտապես հետևում էր գմյուռնահայ ընկերությունների գործունեությանը, հարկ եղած դեպքերում սատարում դրանց և միջամտում նպաստավոր հրապարակումներով: 1900-ական թթ. Զմյուռնիայում շարունակում էր գործել «Կրթասէր» ընկերությունը, որ հիմնել էին կանայք, բնականաբար, ունեւոր ընտանիքներից (Ի. Գասպարյան, Մ. Ամիրյան, Խ. Վեմյան): Ընկերությունն իր գործունեության նյութական կողմն ապահովում էր բարեգործական հանդեսներ, համերգներ և նման այլ միջոցառումներ կազմակերպելու շնորհիվ: 1911 թ. այս ընկերությունը Քարափում (գմյուռնահայ հարուստների թաղամասը) բաց էր արել մանկապար-

տեղ՝ հոգալով չքավոր երեխաների օթևանի և դաստիարակության գործը (1911, սպտ. 24): Չքավորների խնամքով էր զբաղված «Աղքատախնամ» ընկերությունը ևս, իր հոգածության ոլորտն ընդգրկելով նաև Ազգային հիվանդանոցը: «Աղքատախնամը» «աղքատ հիւանդներու դեղ, սնունդ կը մատակարարէ, աղքատ ընտանիքներու օրապահիկը կը հայթայթէ եւ պանդուխտներ իրենց հայրենիքը կամ այլուր կը դրկէ»,- գրում է թերթը (1911, հնս. 1): «Դաշինքը» քանիցս հանդես է եկել ի նպաստ այս ընկերության նյութական միջոցների և ընդգծել նրա ազգանվեր ջանքերի կարևորությունը: Շատ ավելի փոքր ծավալներով գործում էր «Հռիփսիմեան ընկերասիրաց միութիւնը»՝ ըստ հնարավորին օգնելով աղքատներին: Զմյուռնահայ կանանց բարեսիրական եռանդի մասին էին վկայում նաև «Տիկնանց խնամակալութիւն» ընկերությունը, որի անդամներն էին զմյուռնահայ վերնախավի կանայք՝ Թ. Սպարթալըն, Կ. Արապյանը, Մ. Ազնավուրյանը և ուրիշներ: Այս ընկերությունը ևս ուներ իր մանկապարտեզը, որի վարիչը 1911 թ. տիկ. Տետեյանն էր՝ մտավորական հանրաճանաչ ընտանիքից: Ընկերությունը ստանձնել էր նաև ազգային երկսեռ վարժարանների, ինչպես և Ազգային հիվանդանոցի խնամակալությունը (1911, ապր. 10, հնս. 30): Զմյուռնացի կանայք գործակցում էին Կ.Պոլսի իրենց հայրենակցուհիների հետ: 1911 թ. Զմյուռնիայում կազմվեց Կ.Պոլսի «Ազգանուէր հայուհեաց ընկերութեան» մասնաճյուղը, որը նպաստում էր աղջիկների կրթությանը (1911, փետ. 12, 1913, մյս. 23): Գործում էր «Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան» Զմյուռնիայի մասնաճյուղը՝ արժանանալով «Դաշինքի» խրախուսանքին և նպաստավոր հոգովածներին: Առհասարակ թերթը հաճախ էր շոշափում ՀԲԸՄ համազգային նշանակության խնդիրները. տպագրել է այդ միության վարչության անդամ Ե. Աղաթոնի և ատենադպիր Վ. Մալեզյանի ելույթները, որտեղ պարզաբանվում են նրա նպատակները, գործելակերպը, դրամական միջոցներն ընդարձակելու հնարավորությունները և այլն: «Դաշինքը» լուսաբանել է նաև Զմյուռնիայի շրջակայքի հայաբնակ վայրերի ազգային ու հասարակական կյանքը: Դրա շնորհիվ այսօրվա պատմաբանը բավական լայն տեղեկություններ կարող է ստանալ Այդընի, Մանիսայի, Մենեմենի, Նազիլիի, Էյդեմիշի և այլ վայրերի հայ ոչ մեծ համայնքների տնտեսական,

մտավոր ու ազգային իրականության վերաբերյալ: Արժեքավոր են հատկապես Համպեր ստորագրությամբ «Տեղագրական» հոդվածները, որոնք բացահայտում են այդ միջավայրի հայերի կյանքի ու կենցաղի վերջին տասնամյակի պատմությունը: Մեջբերվում են վիճակագրական տվյալներ, օրինակ, 1910 թ. Մանիսայի 35 հազարանոց ընդհանուր բնակչության մեջ հայերը կազմում են թվով 500-ից ավելի ընտանիք (մոտ 2500-ից 3000 մարդ, 1910, 27 օգ.): Մանիսայի հայերը բնակվում էին, ինչպես և XVII դարում՝ երկու թաղերում՝ Վերին և Ներքին Մանիսաներում (1910, հլս. 17): Ուրվագծվում է նաև Մանիսայի հայության անշքացող կյանքի պատկերը: Երբեմնի մանուսայագործությունը, որ տնտեսական գործոն էր տեղի հայերի համար, զրկվել էր արտադրանքի հին ծավալներից՝ օտար մրցակցության հետևանքով: Մանիսացիներին աշխատանքի հեռանկարով հրապուրում էր շուրջ 6,5 տասնյակ կմ հեռավորության վրա գտնվող Զմյուռնիան, որ և իր հերթին խարխլում էր Զմյուռնիայի արհեստագործության հիմքերը: Նույն Համպերի «Այտրնի նահանգը» հրապարակումը տեղեկացնում է, որ վիլայեթի հայերը զբաղված են գյուղատնտեսական արտադրությամբ, մշակում են խաղող, թուզ, ափիոն, մասամբ՝ նաև առևտրով (1910, հուլ. 21–22): Վիլայեթի կազաներում, սակայն, երիտթուրքական իշխանություններն այդպես էլ չկարողացան վերջ տալ հարյուրամյակների պատմությունն ունեցող ավազակախմբերի գործունեությանը, որը քայքայում էր տեղի տնտեսական կյանքը: 1910-ական թթ. բանն այնտեղ էր հասել, որ ավազակների դեմ գինված ջոկատներ էին կազմում իրենք՝ գյուղացիները, մանավանդ այն բանից հետո, երբ օսմանյան ոստիկանական ուժերն այս հարցում ցույց էին տվել իրենց ապիկարությունը:

«Դաշինքը» անդրադարձել է նաև Զմյուռնիայի շրջանակի այլ հայաբնակ գյուղերի և ավանների (Բայանդեր, Կուչադա, Կարաթաշ, Սյոքե, Մենեմեն, Քրքադա և այլն) կյանքին, որ բավական հիմքեր է տալիս նրանց դրություն մասին եզրակացությունների հանգելու համար: Փաստերը ցույց են տալիս, որ XX դարասկզբին հայերը հատուկենտ բնակավայրերում էին կարողացել պահպանել իրենց տնտեսական ու ազգային կայունությունը: Արհեստագործական արտադրության, անմրցունակ առևտրի, և որպես այս վերջինի ան-

խոսափելի հետևանք՝ հողագործության ծավալների կրճատման իրողությունը հարկադրում էր այս բնակավայրերի հայերին՝ գաղթել Զմյուռնիա կամ այլ բարենպաստ վայրեր: Բալկանյան պատերազմները թշնամական բնույթ տվեցին բնակչության երկու էթնիկական տարրերի՝ թուրքերի և հույների փոխհարաբերություններին: Սկսվեց վիլայեթի առևտրի և տնտեսության մեջ տեսակարար լուրջ կշիռ ունեցող հույներին այս ոլորտներից դուրս մղելու երիտթուրքական քաղաքականության գործընթացը, որ տարածվելու էր նաև հայերի վրա: Հատկապես այն բանից հետո, երբ միջազգային դիվանագիտության մեջ վերստին սկսվեց արծարծվել հայկական բարենորոգումների հարցը: Թուրքական և քրդական տարրին զինելով հույների և հայերի դեմ, թուրք մամուլի հարձակողական հրապարակումների և կրոնավորների հրահրումների ուղեկցությամբ, իշխանությունները առաջին աշխարհամարտին էին դիմում Զմյուռնիայի և շրջակայքի էթնիկական խմբերի մեջ թշնամանք ու ատելություն կոտակելով, որ թուրք ազգաբնակչության կողմից կարող էր պոռթկալ որևէ պահի:

«ԺԱՄԱՆԱԿ» (1908–1914)

Աբդուլ Համիդի վարչակարգի տապալումից հետո արևմտահայ իրականության մեջ, կապված թուրքիայի քաղաքական կյանքի փոփոխությունների հետ, կատարվեցին որոշակի տեղաշարժեր: Իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերից հայ հասարակական ու քաղաքական մտքի ակնկալիքները երկրի ներքին քաղաքական կյանքի ազատականացման, հպատակ ժողովուրդների վրա ծանրացած լծի թեթևացման և դրանից բխող հետևանքների վերաբերյալ, այս ամենը նպաստում էին ազատական գաղափարների տարածմանը: Միայն 1908–1909 թթ. Կ. Պոլսում լույս տեսան չուրջ չորս տասնյակ հայերեն թերթեր ու հանդեսներ, որ վերը նշված իրողությունների արդյունքն էր, լրատվության ու հասարակական կարծիքի մերձեցման հայտանիշը:

Ազատական գաղափարներն իրենց դրսևորումները գտան Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթում: Թերթի հիմնադիրներն էին Միսաք Գոչունյանը և Սարգիս Գոչունյանը (առաջինը արտոնատերն էր, երկրորդը՝ տնօրենը): Հատկապես Մ. Գոչունյանը հանրահայտ անձնավորություն էր լրագրության ասպարեզում, իբրև գրող, հրապարակախոս, խմբագիր և Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» երկի առաջին աշխարհաբար թարգմանության հեղինակ: Մինչ այդ, Մ. Գոչունյանն աշխատակցել էր Կ. Պոլսի «Հայրենիք», «Նոր դար» և այլ պարբերականների, 1880–1890-ական թթ. Զմյուռնիայի «Արեւելեան մամուլ» հանդեսին (Քասիմ և Քասիմդուխտ ծածկանուններով), իսկ 1890-ական թթ. խմբագրել էր Կ. Փանոսյանի «Մանգումէի էֆեբարը»:

Իր հրատարակությունը «Ժամանակը» սկսում էր, ինչպես Թուրքիայում հրատարակվող ամբողջ մամուլն այդ օրերին, համիդյան վարչակարգի խիստ քննադատությունամբ: Անփառունակ անցյալից և բռնակալության լծից ձերբազատվելու պատրանքը սնում էր առհասարակ հպատակ ժողովուրդների ազգային հույսերը:

Մինչև 1910 թ. մարտ-ապրիլ ամիսները «Ժամանակն» իր ազատամիտ հայեցության հետ միասին ի հայտ էր բերում գաղափարական համակրանք՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության նկատմամբ: Ինքը՝ դաշնակցությունը, այն ժամանակաշրջանում փորձում էր արևմտահայության ազգային ինքնորոշման գաղափարն առնչել ակնկալվող բարենորոգումներին, երկրի եվրոպականացման ընթացքից հուսալով նաև Արևմտահայաստանում դրական տեղաշարժերի հեռավատկերը: Ի դեպ, սա միայն դաշնակցության կողմնորոշումը չէր, այլ բոլոր ազգային կուսակցություններինը ևս, որոնց ազգային ինքնորոշման ձգտումները եզրավորվում էին տեղական ինքնավարության սահմաններով: Այսպիսի ուղեգրված մի հայտնի չափով կորցնում էր իր հակադրության սուր եզրերը օսմանիզմի՝ դեռևս նախորդ դարակեսից առաջ քաշած ընդհանուր բարեկարգումների կարգախոսի նկատմամբ և Արևմտահայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները դիտարկում էր ամբողջ Թուրքիայի վերակառուցման համատեքստում:

«Ժամանակին» իր գործուն աշխատակցությունն էր բերում Ռ. Զարդարյանն իր հրապարակախոսական հոդվածներով: Նա հետևո-

դականորեն պաշտպանում էր տեղական ինքնավարության սկզբունքը, որը, ի դեպ, երիտթուրքական հեղաշրջման առաջին ամիսներից ի վեր հերքելու էին ձգտում թուրքական մամուլն ու քարոզչությունը: «Տիրապետութեան ոգին» և «Կեդրոնական կառավարութիւն» խմբագրականներում Ռ. Զարդարյանն օսմանյան կայսրութւյան աղետների մի կարևոր պատճառն էր համարում հպատակ ժողովուրդների իրավագրկության սրբագործումը, «Կեդրոնացման» անգիջում սկզբունքը (1908, 14 և 19 նոյ.): «Իրաւունքի պայքար» հոդվածում (1908, 26 նոյ.) նա հիմնավորապես քննադատում է օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունների եղանակը, իբրև ժողովուրդների անիրավահավասարության դրսևորում: Հպատակ ազգերը, այդ թվում և հայերը, իբրև փոքրամասնություն, ցրված են թուրքական տարրերի մեջ և զրկված են արդարացի ներկայացուցչությունից: Զարդարյանն առաջարկում էր բարեփոխել ընտրության երկաստիճան համակարգը և խառն քվեարկության սկզբունքները: «Դատարանների վերակազմութիւնը» հոդվածում (1908, 18 դեկտ.) նա դարձյալ ուշադրություն էր դարձնում համիդյան վարչակարգի վերապրողների վերացմանը՝ դրա կարևոր լծակներից մեկը համարելով օսմանյան դատական համակարգը: Սահմանադրական իրավունքը, ըստ նրա, պետք է որ հենվի այդ համակարգի վրա, մինչդեռ, հատկապես գավառներում, իրենց տեղերում հաստատուն նստած են հին վարչակարգի բազմաթիվ դատական պաշտոնյաներ, իրենց համբավված բոլոր արատներով հանդերձ:

Հարկ է նշել համիւլամության դեմ ուղղված թերթի առարկությունները, որոնք հիմնավորում էին հպատակ փոքրամասնությունների ազգային ու կրոնական իրավունքները: Մի հոդվածում Զարդարյանը քննադատում էր օսմանյան խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Րիզա բեյին՝ կրոնական ու սահմանադրական սկզբունքները նույնացնելու (որ դեռևս 1860-ական թթ. ձևակերպել էին «նոր օսմանները»), իսլամ և քրիստոնյա ժողովուրդներին հակադրելու անխոհեմ գործելակերպի համար (1909, 11 հնվ.):

«Ժամանակում» տպագրած իր վերջին հոդվածներից մեկում Զարդարյանը հերքում է թուրքիայում հայկական անջատականության վերաբերյալ ռուսական հետադեմ մամուլի նյութերի համակրական արձագանքները թուրքական թերթերում, քննադատում Հյու-

սեին Հիլմի փաշայի կառավարութեան ծրագրի վերացականութիւնը երկիրը կառավարելու գործում և այլն (1909, 25 հնվ.): Այս և այլ հրապարակումներում նա հանդես է գալիս կտրուկ հարցադրումներով, իշխանութիւնների և երիտթուրքական կոմիտեի հանդեպ սրացող ընդդիմութեամբ: Այսպիսի կեցվածքն արդեն չէր համապատասխանում «Ժամանակի» գլուխ մտայնութեանը, թերթի այն ուղղութեանը, որ ենթադրում էին Գոչունյանները: 1910 թ. մարտից հետո, համենայն դեպս, Ռ. Զարդարյանը դադարել է թերթին աշխատակցելուց: Նկատենք նաև, որ «Ժամանակը» դաշնակցութեանը հակադրվում է Կիլիկիայի հայերի կոտորածի առթիվ օսմանյան խորհրդարանում հետևողական ուղեգիծ չվարելու, ինչպես և եկեղեցու հանդեպ այդ կուսակցութեան քննադատական կեցվածքի համար: «Ժամանակի» աշխատակիցներից Ե. Տեր-Անդրեասյանը՝ իր չափավոր հայացքներով հայտնի մի հրապարակախոս, քննադատում էր Զոհրապին՝ ընկերվարութեան գաղափարները համակրելու համար («Զօհրապ և Դաշնակցութիւնը») (1910, 23 փետ.) և առհասարակ, խնամքով պատվարվում է այդ ուսմունքից: Այդ վարդապետութիւնը, նշում է «Ժամանակը», պառակտում կմտցնի բուն հայ ժողովրդի մեջ՝ նրան կոտորակելով ըստ դասակարգային հատկանիշների, և ապա հայերի և դրացի ազգերի միջև, որոնք «հակառակ են այդ վարդապետութեան» (1910, 11 փետ.): Ընկերվարութեանը թերթը հակադրում էր ազատականութիւնը՝ իբրև հասարակական հարաբերութիւնների ու պետական կառուցվածքի հիմք, որը կոչված է ոչ թե սրելու, այլ հաղթահարելու դասակարգերի հակադրութիւնը՝ նրանց շահերը համատեղելու միջոցով: Միաժամանակ, թերթը միասնութեան կոչ էր անում ազգային կուսակցութիւններին՝ ժողովրդի դրութիւնը թեթևացնելու գործում այդ համարելով անհրաժեշտութիւն: Այստեղից՝ ընդհանուր առմամբ նրա ոչ կտրուկ դիրքորոշումը այդ կուսակցութիւնների նկատմամբ, անգամ այն դեպքերում, երբ դրանցից որևէ մեկի գործելակերպը հակասում էր իր տեսակետին:

Համամիտ լինելով արևմտահայ անկախ մամուլի այն կարծիքին, որ Ադանայում հայերի ջարդը կազմակերպել են հին վարչակարգի կողմնակիցները, «Ժամանակը» ևս դիմում էր կառավարութեանը՝ դեպքերին արդարացի գնահատական տալու համար, պաշտ-

պանում էր Կիլիկիայի հայերի իրավունքները և պահանջում կանխելու նման դեպքերի կրկնություն փորձերը: Կիլիկիայի հայերին անկարգությունների մեջ մեղադրող իշխանություններին «ժամանակն» առարկում էր ոչ միայն փաստականորեն հագեցած տարաբնույթ հրապարակումներով, այլև հենց թուրքական մամուլի նյութերով: «ժամանակը» տպագրեց «Թանին» թերթի Կիլիկիայի թղթակից Ահմեդ Շերիֆ բեյի հոգովածը, ուր ցույց էր տրվում, որ արյունալի իրադարձությունների ժամանակ հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության՝ ջարդերից փրկվելու նպատակով:

Մինչև Ազանայի դեպքերը և դեռ դրանից հետո էլ «ժամանակը» հավատում էր Օսմանյան Թուրքիայի բարեփոխման, դրա հետ միասին՝ հայերի իրավական կացության ապահովման, առաջիկայում այդ երկրի բոլոր բնակիչների իրավահավասարության հնարավորությունը: Միաժամանակ, թերթի բազմաթիվ նյութերում լուսաբանվում են արևմտահայության հողազրկման, պաշտոնյաների չարաշահումների, վաշխառուների քայքայիչ գործողությունների և այլ ողբերգական իրողություններ: Թերթն առանձնապես ընդգծում էր հողազրկման երևույթը, որ սպառնում էր հայերին արմատախիլ անել հայրենի հողից: Տպավորիչ են այս թեմայով գրված թղթակցությունները Բալուից, Մուշից, Չարսանճագից և այլ վայրերից: Բալուի 40 գյուղերում, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում, հողերի մեծագույն մասը զավթել էին քրդական բեյերը, որոնք, իբրև հողի սեփականատերեր, ներկայացնում էին այդ հաստատող թափուի (սեփականության իրավունքը հաստատող փաստաթուղթ) կեղծ վկայականներ (1908, 18 նոյ.): Չարսանճագում 60 գյուղերի 25 հազարանոց բնակչությունը նույն կարգի բռնավորների ձեռքով զրկվել էր հողերից դեռևս 50–60 տարի առաջ: Շուրափի դեվլեթը (Պետական խորհուրդ), ինչպես նշում էր «ժամանակը», վճռել էր, որ այդ հողերի սեփականատիրական իրավունքը պատկանում է քուրդ աղաներին (1910, 12 հլս.):

Որոշակի իրողությունները «ժամանակը» վերլուծում և ընդհանրացնում էր տեսական հոգովածներով: Հետաքրքիր է Ա. Գալփակճյանի «Տեսութիւն մը Թիւրքիոյ կալուածական օրէնքներուն վրայ» հոգովածը (1910, 21 հլս.): Այստեղ հեղինակն առաջ է քաշում կալվածային ու անշարժ գույքերի վերաբերյալ օրենքների խճճվա-

ծուծյան խնդիրը, որ հնարավորութիւն էր տալիս օրինականացնել ապօրինի իւլիած հողերը: Անպտուղ պետք է մնային «Ժամանակի» հույսերը՝ կապված գալառներում գործող հանձնաժողովների գործունեութեան հետ: Մի որոշ ժամանակ անց, դրանում համոզվելով, «Ժամանակն» առաջարկում էր պաշտոն չունեցող անկախ քննիչների ընդգրկումը նման հանձնաժողովներում, որոնց անդամակցելու էին Ազգային ժողովի կողմից ընտրված առնվազն երկու հայեր (1908, 7 դկտ.): Սակայն ինքը՝ կառավարութիւնը, անընդհատ ձգձգում էր հանձնաժողովներ կազմելու գործը: Այս առթիւ ևս թերթը նշում էր, որ հանձնաժողովներում նշանակվում են այնպիսի մարդիկ, որոնք հայտնի են հայերի հանդեպ իրենց թշնամական վերաբերմունքով: Փաստորեն երիտթուրքերը քողարկում էին գալառներում կատարվող հարստահարութիւնները՝ կիրառելով նույն քաղաքականութիւնը, ինչ դրանից առաջ Յիւրդը:

Հավատարիմ մնալով Թուրքիայի բարեկարգման, հպատակների հանդեպ երիտթուրքերի անհեռանկար քաղաքականութեան մասին իր ճիշտ պատկերացումներին, «Ժամանակը», մյուս կողմից, կառավարութեան ձախող գործելակերպով էր բացատրում Բալկանյան I պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտութիւնը: Մակեդոնիայում, նկատում էր թերթը, այդ ոչ խելամիտ քաղաքականութիւնը (բուլղարացիների, սերբերի և հույների հողագրկումը՝ հօգուտ Բոսնիայից բերված իսլամ գաղթականների) հասցրեց տնտեսական ու քաղաքական հակամարտութեան՝ առիթ տալով բալկանյան երեք տերութիւնների զինակցութեանը ընդդէմ Թուրքիայի: Թերթը կարծում էր, որ Թուրքիայի՝ չբարեփոխվելու համառութիւնն է պատճառը, որ նրանից երես են թեքել բոլոր տերութիւնները՝ բացի Գերմանիայից: Մյուս կողմից, թերթը բաժանում էր այն տեսակետը, որ բոլոր տերութիւններն իրենց քաղաքական շահերի համար գործիք են դարձրել Հայկական հարցը՝ այն օգտագործելով իրենց արտաքին քաղաքականութեան մեջ: 1910-ական թթ. «Ժամանակի» հայեցակետը բնութագրելու հարցում հատկանշական է Վ. Թեքեյանի ազատական-նամկավարական ոգով համակված «Ով պիտի դարբնէ եւ ինչպէս պիտի դարբնուի հայ ազգի ճակատագիրը» հոդվածը (1912, 7 փետ.): Վ. Թեքեյանը պաշտպանում է «Ժամանակի» ուղեգիծը՝ չափավոր և կշռադատված մոտեցում ցուցաբերելով ազգային

խնդիրներին: Այս մոտեցումը հանգեցնում էր «ոչ ըմբոստուլթյուն, ոչ հուսալքութիւն» կարգախոսին՝ «Հայ ըմբոստական շարժումը, գրում է նա,~ այն հզօր պատճառաւ, որ սխալ ու գէշ վարուած էր բացարձակ սնանկութեան մը յանգելով, յառաջ բերաւ ազգին բարոյալքուած վիճակը՝ օսմանեան սահմանադրութենէ առաջ եւ թէ անկէ վերջ» (նույն տեղում): Առարկութիւնը վերաբերում էր դաշնակցութեանը, որը, Թեքեյանի կարծիքով, մի ժամանակ վարում էր «ըմբոստական շարժումը», իսկ այժմ որդեգրել է համակերպվելու քաղաքականութիւն: Թեքեյանն առաջարկում էր Հայ ազատամտութեան ավանդական և միաժամանակ, վերացական սկզբունքները, ազգի ներքին կարողութիւնները կենտրոնացումը՝ նյութապես ու բարոյապես «ուժեղանալու» համար: Այս ուղին նրան պատկերանում էր կուսակցական տարաձայնութիւնների հաղթահարման և ազգի նյութական ու բարոյական արժեքները տնօրինող «բարձր» դասակարգի ուժերով ազգային լուրջ ծրագիր ստեղծելու ձևով: Իր միջակա դիրքերից թերթը հակադրվում էր նաև օսմանյան ծայրահեղութեանը՝ իթթիհատին, դատապարտելով նրա չափազանց ազգայնամոլութիւնը: «Ժամանակը» նախընտրում էր հավասարակշռութիւնը կայսրութեան տիրապետող ազգի և հպատակ փոքրամասնութիւնների միջև: Օսմանյան քաղաքական գործիչներից շատ քչերն են, որոնք կրօնը զուտ խղճի խնդիր են համարում, նկատում էր թերթը: Նա վկայակոչում էր նաև հայտնի սահմանադրական էքսլուզիա Թեվֆիկին, որն օսմանյան տարածքների կորստյան պատճառն էր համարել թուրքական հոռի վարչութիւնը և խտրականութեան քաղաքականութիւնը: Ավելացնենք նաև, որ Թուրքիային պատահած բոլոր նորագույն աղետները՝ պարտութիւնները Բալկանյան առաջին պատերազմում, ներքին ցնցումները և առհասարակ հեղհեղուկ կացութիւնը, թերթը համարում էր երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան հետևանք, որ կառավարութիւնից վանում էր Թուրքիայից եվրոպային և փոքրամասնութիւն կազմող հպատակներին: 1913 թ. փետրվարին «Ժամանակը» սուր քննադատութեան ենթարկեց երիտթուրքական նոր կառավարութեանը՝ երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու, ի նպաստ պատերազմի՝ ժողովրդի մեջ հանգանակութիւններ անցկացնելու և հայրենասիրական հարայհրոցի մեջ սեփական քաղաքական նպատակները քողարկելու համար:

Թերթը պնդում էր, որ Հանուն Հայրենիքի Հանգանակության կամ նվիրատվության կոչը չի կարող արձագանք գտնել Հայության մեջ, որը զրկված է իր ազգային ու քաղաքական իրավունքներից և մտահոգված է «կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութեան» խնդիրներով (1913, 4 փետ.):

Հոգւածի տպագրությունից երկու օր անց, փետրվարի 6-ին, օսմանյան մամուլի վերատեսչությունը հայտնում էր, որ «Ժամանակը» խափանվում է Ա գորաբանակի հրամանատարության որոշմամբ, «միտքերը գրգռող» և ժողովրդի մեջ «անհամաձայնություն և թշնամություն» առաջ բերող մտքերի պատճառով (1913, 6 փետ.): Գործող գրաքննական կանոններով, թերթն այլևս չէր կարող նույն անվամբ հրատարակվել, ուստի այն վերահրատարակվել է «Հեռաձայն» անվամբ՝ 1913 թ. փետրվարի 8-ից մինչև 28-ը, որից հետո վերստացել նախկին «Ժամանակ» անունը (պատժաչափի ժամկետը լրացնելուց հետո): Արդեն սկսվել էր ռազմական հիստերիայի բուրբուռմը՝ իշխանությունը լիովին վերահսկող իթթիհատի կողմից: Ակտիվացել էին հատկապես մուֆտիները, որոնք կրոնական մոլուցքով լցված թուրքերին գրգռում էին հայերի դեմ: «Հեռաձայնի» նյութերից պարզվում է, որ խրախուսվում է հայկական ազգային գույքի բռնագրավումը էվգաֆի (վակֆների) մյութեվելիների (կառավարիչների) կողմից: Այս կերպ, 1913 թ. սկզբին բռնագրավվել էին Եդիգուլեի ագարակը՝ 60 հազար ոսկի արծեքով, Ղալաթիայի նամակատան շենքը, որը Ս. Փրկչյան հիվանդանոցի սեփականությունն էր և այլն: Այս առիթով թերթն առաջարկում էր դիմել ոչ թե ոչ արդյունավետ թագրիրներ (խնդրագրեր) գրելու ավանդական եղանակին, այլ չերիի դատարանին, որը, նրա կարծիքով, կարող էր արդարացի վճիռ կայացնել («Հեռաձայն», 1913, 17 փետ.):

1913–1914 թթ. «Ժամանակը» հիմնականում իրատեսուրեն է ներկայացնում հասարակական ու քաղաքական լարված մթնոլորտը, որ տիրում էր երկրում: 1913 թ. ապրիլի 29-ին պատրիարքը հայտնում էր վարչապետ Մահմուդ Շեվքեթ փաշային, որ «համատարած կոտորածի մը ընդհանուր սարսափը կը տիրէ» հայաբնակ նահանգներում, և պահանջում էր «ամենաազդու միջոցներ ձեռք առնուին հեռացնելու համար այդ վտանգը և պաշտօնական յայտարարութեամբ մը ճշդուի հայոց մասին թիւը գաղափարները» (1913,

13 մյս.): Վարչապետը խոստացել էր իր աջակցությունը՝ դարձյալ վկայակոչելով այնքան չարժեքաված բարենորոգումների ծրագիրը: Այդ ծրագիրը թերթը շարունակելու էր քննարկել, բայց առանց որևէ էնտուզիզմի, ամբողջ 1913 թ. ընթացքում, իր ընթերցողներին կոչ անելով միաբանվել և թողնել ներքին երկպառակությունները՝ վերահաս աղետներին դիմակայելու համար: 1913 թ. կեսերից «Ժամանակն» ավելի հետևողական է դարձնում իր այս դիրքորոշումը: Մահմուդ Շեվքեթին ասպարեզից հեռացնելուց հետո երկրում արդեն հաստատվել էր երիտթուրքական եռապետությունը¹:

Ուշագրավ են թուրքիայի տնտեսական դրություն լուսաբանումները «Ժամանակի» էջերում: Երկրի տնտեսական կացությունը հիմնականում առնչելով նրա ներքաղաքական դրության, հպատակ ժողովուրդների դեմոկրատական ազատությունների հետ, «Ժամանակը» հանդես է եկել իբրև երկրի ինքնուրույն տնտեսական զարգացման ուղեգծի պաշտպան: Եվրոպական երկրների տնտեսական կախվածությունից թուրքիայի ազատվելու գործում թերթը կարևորում էր արդյունաբերական արտադրության ստեղծումը, առևտրից արդյունաբերության անցնելու խնդիրը: «Ժամանակի» թղթակիցներն ուշադրություն են դարձնում թուրքիայի դարավոր հետամնացությունը՝ հոմք արտահանելու և արդյունաբերական արտադրանք ներմուծելու հանգամանքին, որպես տնտեսության թերզարգացածության չափանիշի: Նրանք առաջարկում են կիրառել մաքսային ճկուն և հիմնավորված քաղաքականություն, այն ամրապնդելով խրախուսող օրենքներով՝ հօգուտ տեղական արտադրության զարգացման, ընդգծում են եվրոպական ներդրումների կարևորությունը թեթև արդյունաբերության զարգացման բնագավառում:

Արևմտահայաստանի տնտեսությունը բարվոքելու նպատակով թերթն անհրաժեշտ էր համարում նրան տնտեսական ազատություններ տրամադրելը, բանկերի և ընկերությունների միջոցով վաշխառուներին մեկուսացնելը գյուղացիական տնտեսությունից, մատչելի տոկոսադրույքներով գյուղացուն վարկ տրամադրելը: Երկրի տնտեսական զարգացման, դրա հեռանկարների հանդեպ ունեցած

---

¹ Կիրակոսյան Ջ. Ս., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առջև, Ե., 1982, էջ 196:

իր մտայնությամբ «Ժամանակը» հանդես էր գալիս իբրև առաջադիմական լուրջ հրատարակություն:

Օսմանյան Թուրքիայում հայերի՝ իբրև ազգության իրավունքների պաշտպանությունը «Ժամանակը» հիմնավորում էր այդ երկրի տնտեսությունը, վարչությունն ու մշակութիւնն նրանց մատուցած խոշոր ծառայությունների վկայակոչումներով: Ա. Անտոնյանի «Պալեանները և իրենց շինությունները» հոդվածում (1910, 1, 2, 8 դեկտ.) բավական հետաքրքիր մանրամասներով բացահայտվում է Պալյան ամիրանների կարևոր դերը Թուրքիայի ճարտարապետության պատմության մեջ՝ սկսած 17-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դ. երկրորդ կեսը: Անդրադառնալով Պալյանների կառուցած Ջրադանի պալատի աղետալի հրկիզմանը, թերթը նկատում էր, որ այրվել են նաև արվեստի մեծ արժեքներ, այդ թվում և Այվազովսկու երեք ծովանկարները: Նույն նախասիրություններից ելնելով, թերթը տեղեկացնում է Ֆրանսիայում հայագգի Հովհաննես Ալթընի գործունեության մասին, որ ժամանակին նա է արմատավորել այդ երկրում տորոնի արտադրությունը, և որ այդ հաշվի առնելով՝ ֆրանսիացիները Ավինյոնում կանգնեցրել էին նրա արձանը (1910, 19 ապր.): «Ժամանակն» անդրադառնում էր նաև ավելի հեռավոր անցյալին: Տպագրել է սուլթան Մուրադ Դ-ի (1623–1640)՝ հայերին տված ֆերմանի տեքստը, որի ուժով Զեյթունի հայերն ազատվում էին գլխահարկից և նրանց շնորհվում էր ինքնավար կարգավիճակ՝ կառավարվելու առանց արտաքին միջամտության (1910, 28 մարտ.):

Մինչև 1910-ական թթ. կեսը «Ժամանակին» աշխատակցել են անվանի հրապարակախոսներ, գրողներ ու լրագրողներ, որոնց թվում՝ Գր. Զոհրապը, Ա. Անտոնյանը, Վ. Թեքեյանը, Ռ. Զարդարյանը, Ե. Օտյանը, Հ. Ալփիարը, Տ. Արփիարյանը, Արշ. Թեոդիկը, Զ. Եսայանը, Ազ. Փանոսյանը և ուրիշներ: Նրանց գրական հմտությունները, արծարծած հրատապ հարցերը և գրչի դասական փայլը ապահովեցին ընթերցողի չթուլացող ուշադրությունը, որ վկայում է «Ժամանակի» հաստատուն տեղը հայ մամուլի պատմության մեջ:

«ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ» (1911–1914)

«Հայ գրականությունը» Ձմյուռնիայում լույս տեսած երրորդ գրական պարբերականն է՝ «Արփի Արարատեանից» և «Արեւելեան մամուլից» (1901–1909) հետո: Ամսագիրը խմբագրում էր Զարեհ Գազազյանը, որն արեւմտահայ ընթերցողին հայտնի էր նաև նույն ժամանակներում Ձմյուռնիայի «Դաշինք» օրաթերթում տպագրած իր գրական և հրապարակախոսական գործերով:

Ամսագիրն հիմնականում ընդգրկում էր գրական երեք ուղղություններ՝ ժամանակի հայ և եվրոպական գրողների երկեր, դրանք իմաստավորող գրաքննադատական հոդվածներ ու գրախոսականներ, ինչպես նաև գրական գեղագիտական բնույթի ինքնուրույն և թարգմանական ուսումնասիրություններ: Պարբերականին աշխատակցում էին արեւմտահայ գրական ու հրապարակախոսական լավագույն ուժերը՝ Մ. Նուպարյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Ռ. Սևակը, Արտ. Հարությունյանը, Զ. Եսայանը, Ս. Պարթևյանը, Հ. Մառքը, Հ. Նազարյանցը և ուրիշներ:

Ամսագրի գրաքննադատական նյութերը հազեցած են գրականության ազգային նկարագրի, այն բացահայտելու և ազգի կացության հետ փոխհարաբերվելու, քաղաքակրթության հախուռն ընթացքի մեջ հայ հանրության արժեքների պահպանության խորին մտահոգություն: Երիտթուրքական հուլյսեր չներշնչող կառավարումը, 1909 թ. Ադանայի կոտորածը և հայ հանրության հեղհեղուկ վիճակն ու դրանից ծնվող դրաման ամսագրի հեղինակներին մղում է գրականության քաղաքացիական նշանակության նորովի գնահատմանը: 1900-ականի համիդյան բռնապետության բեռը թոթափած օսմանյան իրականությունը գրական այս սերնդի առջև պարզվում էր անկանխատեսելի բռնություններով հղի հեռանկարներով ու պոռթկումներով, և այստեղից՝ ամսագրի հեղինակների ներքին խոր տագնապը հայ անհատի ու ժողովրդի հավաքականության մոտալուտ ապագայի, իրականությունը համարժեք հոգևոր որակներով դիմակայելու խնդիրը:

Ամսագրում, սակայն, գրականության ազգային նշանակությունը միատեսակ չի գնահատվում և այստեղ է, որ իրար են հակադրվում ռեալիստական ու արդիական՝ դեկադենտական ըմբռ-

նումները նրա էջերում: Առաջին ուղղութիւն մոտեցումն էր արտահայտում Արտ. Հարությունյանը, երբ գրականութիւնը համարում էր իմացական գործունեութեան բարձրագույն դրսևորում, որ հնարավորութիւն էր տալիս ազգին՝ դիմակայելով ապրել օսմանյան հեղձուցիչ և այլասերված միջավայրում (1911, թիվ 3, էջ 26): Այսպիսի մոտեցումը ենթադրում է իրականութիւնը վերարտադրելու, այլևս դրա վրա ներգործելու ռեալիստական սկզբունքը, միաժամանակ, կարևորելով գրականութեան բնութագիրը պայմանավորող ազգային կյանքը: Արեւմտահայ գրականութեան համար նա այդպիսի գործոն է համարում Օսմանյան Թուրքիայի ոչ բարենպաստ քաղաքական նկարագիրը, որն իր կնիքն է դնում ժամանակակից գրականութեան ընթացքի վրա (1912, թիվ 8, էջ 23–26): Գրեթե նույն մոտեցումն է ուրվագծվում Ս. Պարթևյանի «Հայ գրականութիւն» հոգւածում (1911, թիվ 1, էջ 1–3): Զգացվում է նրա խորին հիասթափութիւնը երիտթուրքական կառավարումից, որ հասցրեց Ադանայի սպանդին և որի հետևանքների հաղթահարումը նա ակնկալում է նաև գրականութեան «ապրեցնող» բարոյական արժեքներից: Քաղաքական տվյալ պայմաններում գրականութեան գործառույթի հնարավորութիւնների խնդիրը քննարկվում է նաև Զ. Գազազյանի «Յեղային բարգաւաճում» հոգւածում (1911, թիվ 1, էջ 21–23, թիվ 2, էջ 1–4): Նա գրականութեան զարգացման քաղաքական, տնտեսական ու բարոյական առավել բարենպաստ պայմաններ է տեսնում արևելահայ հատվածում («Բարոյական սկզբունք և մտաւորական ոյժ» հոգւածը) (1913, թիվ 12, էջ 1–3): Շոշափելով հասարակութեան և գրականութեան փոխհարաբերութեան խնդիրը, Զ. Գազազյանը առաջադրում է վերջինիս հասարակական նշանակալիութեան գաղափարը: Այս տեսակետից է նա առանձնացնում արևելահայ գրականութեան բարոյական ու մտավոր սկզբունքայնութիւնը՝ այդպիսիք համարելով «շինիչ հոսանք»:

«Հայ գրականութեան» գրաքննադատների լուրջ մտահոգութիւններից մեկը գրական անկյալ բարքերի վերանորոգման խնդիրն էր, հայ գրականութիւնը իր բարոյական բարձր չափանիշներին հասցնելը: Զմյուռնիայի «Դաշինք» թերթում Զ. Գազազյանը գրում էր, հանրագումարի բերելով իր ամսագրի երեքուկես տարվա գործունեութիւնը, որ վերջինիս նպատակն էր «գրական եւ գեղարու-

լեստական որոշ հոսանք մը ստեղծել՝ մտաւորական ընդհանուր գործունեութիւն եւ կենդանութիւն մը ապահովելու համար» («Դաշինք», 1914, 20 փետ.), և որ գրականությունը հարկ է ազատել քաղաքական անհարկի ազդեցություններէից:

«Հայ գրականութիւնը» այս շրջանի բնութագիրը տալիս էր ոչ միայն ռեալիստական գրաքննադատութեան չափանիշներով, այլև դեկադանսի գրականագիտական գնահատումներով: Վերջին մոտեցումը առավել քան ակնհայտ է Հ. Քյուլֆեճյանի հոգովածներում, որոնք վերաբերում են և՛ արեւմտահայ, և՛ արեւելահայ գրականութեանը և նրա դեմքերին: Ելնելով «մաքուր արվեստի» գեղագիտական ընկալումներից, այս հեղինակը պնդում է, որ գրական նորագույն սերունդը «կը յաւակնի ամէն յարաբերականութենէ, ամէն կապերէ ազատել արուեստի հասկացողութիւնը: Ընդհանուր մշուշի մը մէջ հոգիները կը փնտռեն բարձունքները փայլակող գերագոյն լոյսը» (1912, թիվ 5, էջ 11):

Քյուլֆեճյանը հակասական կարծիք ունի արեւելահայ բանաստեղծութեան մասին, որը բխում է գրականութեան և իրականութեան փոխհարաբերութեան հանդեպ զուտ արվեստը արվեստի համար նրա ելակետից: Նա պնդում է, որ արվեստը, պոեզիան հուզականի սահմաններից այն կողմ չպետք է անցնեն: Արվեստը պետք է հեռու մնա հասարակական ճշմարտություններից, դրանք, ինչպես և քաղաքականությունը արժեզրկում են գեղեցիկը, և ներխուժելով այս վերջինի մեջ, այն իջեցնում են միջակութեան աստիճանի: Այս քննադատը կարծում է, որ նման նպատակադրումը չի կարող դըրսևորվել այլ կերպ, քան «բարոյախօսի ծանր ծիրանիով», որը հենց ինքը՝ ձևի անկատարությունն է: Այս մեկնակետից է գնահատում Քյուլֆեճյանը Ավ. Իսահակյանի պոեզիան, միաժամանակ, արժանին հատուցելով նրա՝ ժողովրդական երգի ուրիշին, մեղեդայնութեանն ու մաքուր զգացումներին, և մյուս կողմից, դիտողություններ անելով Իսահակյանի արվեստի, բանաստեղծական տեխնիկայի, կառուցվածքային և այլ թերությունների (տաղաչափություն, հանգեր և այլն) մասին (1912, թիվ 11, էջ 32–33): Քյուլֆեճյանը, որքան էլ բարձր գնահատի Իսահակյանի պոեզիայի «ժողովրդական թրթռումները, վառ անուշութիւնը», այնուամենայնիվ մշում է իր գեղագիտական ընկալումների պատանդը, երբ դասական կամ սալոնական

նրբագեղություն է ակնկալում բանաստեղծի այդ նույն ժողովրդական ոճից: Նույն ոգով և միակողմանիությունամբ նա գնահատում է «Գարուն» ակմանախի (Մոսկվա, 1912) մյուս հեղինակներին և գրաքննադատներին՝ հատկապես մերժելով վերջիններիս մոտեցումները պոեզիայում իրականություն անհրաժեշտ անդրադարձի վերաբերյալ:

Քյոլֆենյանը գեղագիտական նույն չափանիշներով է մոտենում Դ. Վարուժանի պոեզիային՝ դարձյալ քամահրելով դրանում առկա գաղափարական «ուռուցիկ ոլորտները»՝ հասարակություն բարելավելու երազները («Մեքենաները», «Մայիս 1»): Վարուժանի բանաստեղծական պատկերները, դժգոհում է քննադատը, «այդ ուռուցիկության մէջ կը կոտրուին, կը փոքրանան»՝ տեղի տալով ռազմերգի թափին ու աղաղակին (1913, թիվ 4, էջ 16–17): Միաժամանակ, Քյոլֆենյանը Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» և «Հեթանոս երգերը» համարում է հայ պոեզիայի զարգացման նոր որակներ, որ ներառում են ազգի բանաստեղծության նախընթաց շրջանների հարստությունը. «Ան դասական է, բոմանթիկ է, իրապաշտ է», գրում է նա (1914, թիվ 5, էջ 31):

Վարուժանի ստեղծագործության հիմնավոր գնահատականին նպաստեց նաև ամսագրում հաճախակի հանդես եկող Զ. Գազազյանը: Իր «Գրական վերլուծումներում» բանավիճելով «Շանթի» գրաքննադատի հետ, նա հատկապես կարևորում էր Վարուժանի ինքնատիպությունը, ուժի, գեղեցկության և կենսասիրության խորունկ զգացումների նրա արվեստը:

«Հայ գրականություն» գրաքննադատների հիմնական թեմաներից է 19-րդ դ. 2-րդ կեսի ազգային գրականության արժեքավորումը: Այս կարգի հոգվածներում ավելի կամ պակաս չափով փորձեր են արվում բնութագրելու Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Հ. Պարոնյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի և այլոց ստեղծագործությունները, որոշելու նրանց տեղն ու նշանակությունը գրականության մեջ: Հակառակ դեկադենտ գրաքննադատների, ամսագրի հեղինակներից Հրանդը բարձր է գնահատում գրականության մեջ քաղաքացիական ուղղվածությունը՝ հանձինս Մ. Նալբանդյանի և «Հիւսիսափայլի» առաջավոր հեղինակների:

«Հայ գրականութեան» 1911–1912 թթ. թվահամարներում շարունակաբար տպագրված՝ Հրանդի այս հոդվածաշարը, թերևս, Ե. Տեմիրճիպաշյանի ստեղծագործությունն ու հրապարակախոսությունը նվիրված՝ ժամանակի լավագույն ուսումնասիրություններից մեկն է:

Հ. Պարոնյանի երգիծանքի ճշմարիտ գնահատականն է տրված Ռ. Սամիկյանի մի հոդվածում: Ուշագրավ է Հ. Պարոնյանի և Հ. Ալփիարի (Քրիզանթեմ) համադրումը, մեծ դասականի և ժամանակակցի ուրվագծային, բայց և տպավորիչ ծաղրի միջև անցկացված գուլգահեռները: Պարոնյանը, գրում է Սամիկյանը, «երգիծական թիբեր ստեղծած է, իր ժամանակին նշանաւոր դէմքերը հարուածած է՝ անոնց հոգին մերկացնելով ու մտքի կարողութեան վրայ ծիծաղելով, մինչդեռ Ալփիար ... հետեւած է ... պաճուճազարդ ու խաբուսիկ գրականութեան, որ սիկառէթի մը լայն ծուխին պէս կը ցնդի: Բայց այս ծուխը մինչեւ որ անհետանայ, մեր աչքին առջեւ կը պարզէ ցնորական, ծաղրական և այլանդակ մարդապատկերներուն ուրուա-գիծը» (1911, թիվ 4, էջ 25):

Հայ գրականության «ցեղային ոգին» ամրապնդելու որոնումները ամսագրում գրքնորվել են նաև «գավառական գրականության» կենսունակ շիթերը պահպանելու և զորացնելու մտահոգություններ, որ սկիզբ էր առել դեռևս Ա. Արփիարյանի, նրա «Մասիս» շաբաթաթերթի (1887–1889 թթ.) ժամանակներից և առավել իմաստավորվել «Հայրենիքում» (1990-ական թթ.), XX դարասկզբի գրական «Մասիսում» և այլ պարբերականներում: Գրականության՝ դեպի գավառ դիմաշրջվելու տասնամյակներ ի վեր հասունացած խնդիրը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե գրականության ժողովրդայնացման, ի վերջո, նորօրյա ռեալիզմի դեմոկրատացման պահանջ:

Զիֆթե-Սարաֆի ամսագրում տպագրած գործերը ունեն միևնույն «Գիւղական տեսարաններ» ընդհանուր խորագիրը: Այս հեղինակը հատկապես ծանրանում է գյուղական միջավայրի, բնության գեղեցկությունների նկարագրության վրա, նրա գործերը ավելի շուտ մոտենում են գեղարվեստական ակնարկի ժանրին և սա ոչ թե ինքնապատակ է, այլ հետամտում է բացահայտել հենց բնական միջավայրում ապրող և նրա մասնիկը կազմող մարդուն (թեև բնապատկերների հերթագայության մեջ գլխավորապես գրքնորվում են հեղինակա-

յին ապրումները՝ «Փոթորիկը», «Ծովափը», «Դիւթական լճակը» և այլն) (1911, թիւ 1, էջ 19, թիւ 2, էջ 20–22, թիւ 3, էջ 44–47): Զիֆ-Սարաֆը գյուղական պատկերներն ամբողջացնում է մարդկանց և բնության նույնականությունը ցուցադրող նուրբ անցումներով՝ իր տեսարաններից մեկում նկարագծելով «հեռաւոր ու անշուք այն գիւղը, ուր ձկնորսներ, էսնաֆներ և իրենց եղովը տապկուող պարզ ու բարի հայեր կը բնակուին» (1912, թիւ 9, էջ 15):

Ավելացնենք, որ Զիֆ-Սարաֆը միջավայրի նկարագիրը կարեւորում է ոչ միայն գավառական, այլև մեծ քաղաքի մարդկանց ճանաչելու իմաստով. «Պոլսական տեսարաններ» խորագրով ակնարկներում նա վերականգնացնում է Կ. Պոլսի մեծ շուկան՝ բեղեստենը, երբեմն անցնում ուղղակի նկարագրությունների՝ մատնելով իր ռոմանտիկական տրամադրությունները (1912, թիւ 4, էջ 6–11, 1914, թիւ 5, էջ 12–14):

Եթե ամսագիրը գրականությունը կենսական ճշմարտություններով հարստացնելու միջոցներից մեկը որոնում էր գավառահայ իրականության գեղարվեստական պատկերման մեջ, ապա արեւելահայ գրողների երկերում տեսնում էր դրա իրականացման օրինակները: Այս հարցում համամիտ են ամսագրի գրեթե բոլոր գրաքննադատները:

Անկասկած, Նալբանդյանի, Նազարյանցի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Ահարոնյանի և արեւելահայ գրական այլ դեմքերի վերհանումով «Հայ գրականութիւնը» հաջողությամբ փորձում էր ոչ միայն կենսական նոր հուն տալու արեւմտահայ արձակին, այլև շարունակում էր ազգի երկու խոշոր հատվածների գրական ու մշակութային մերձեցման համագգային նշանակության գործը: Հետեւելով այս ուղեգծին, «Հայ գրականութիւնը» ուշադրով գնահատումներ է արել նաև Ղ. Աղայանի, Գ. Սունդուկյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Գր. Արծրունու և այլոց գործերի մասին, տպագրել Վ. Փափազյանի, Ավ. Իսահակյանի, Շ. Կուրղինյանի և արեւելահայ այլ գրողների երկերից: Ամսագիրը հետևում էր ժամանակի ռուս գրականության զարգացումներին և գրական իրականությանը, դարձյալ նկատի առնելով, որ արեւելահայ գրականությունը արդիական բարերար ազդեցություն է կրում ռուս գրականությունից:

«Հայ գրականություն» էջերում տպագրվել են ժամանակի արևմտահայ գրականության գրեթե բոլոր ճանաչված արձակագիրներն ու բանաստեղծները՝ Մ. Նուպարյանը, Դ. Վարուժանը, Զ. Եսայանը, Սիամանթոն, Վ. Թեքեյանը, Ռ. Սևակը, Հ. Ալփիարը, Հ. Մառքը և ուրիշներ: Նրանց աշխատակցությունը պատիվ կբերեր հայկական (և ոչ միայն հայկական) ամեն մի հեղինակավոր հրատարակության: Ամսագրի գրական նյութերն առանձնանում են ոչ միայն ձևի, այլև գաղափարական պատկերացումների բազմազանությամբ, եվրոպական բանաստեղծական նորագույն ուղղություններին հետևող, բայց և 1880—1890-ական թթ. գրական ռեալիստական ավանդույթները զգալիորեն նախընտրող մտայնությամբ: Գեղարվեստական արձակը՝ նորավեպը, պատմվածքը, էսսեն, ուղեգրական և դիմանկարային ակնարկը, արձակ և չափածո բանաստեղծական գործերը կրում էին իրենց տաղանդավոր հեղինակների անհատականության կնիքը՝ բոլոր դեպքերում արտահայտելով օսմանյան դժվարին իրականության մեջ հայ գրականության առկա կացությունը, նրա որոնումները հայրենասիրության, մարդասիրության բարոյական բարձր արժեքների սեփական պատկերային ու մտավոր համակարգը ստեղծելու ճանապարհին: Դ. Վարուժանը համարձակ շեշտեր էր մտցնում հայ ավանդական ուղեգրության մեջ՝ հատկապես ընդգծելով բռնությանը դիմակայող ուժի գեղեցկությունը: Կորֆու կղզում, գրում է նա, «Իսլամը ... մզկիթ է՝ կառուցած բնաւ, գորֆուցիին հոգին խորիստ է եւ ստրկացում չի ճանչնար» («Դրուագ մը ճամբորդի հին յուշերէս») (1911, թիվ 2, էջ 11—13):

Ամսագիրը տպագրեց Դ. Վարուժանի «Կղէտպատրա», «Ապասում» և «Դարձ» բանաստեղծությունները՝ գրված նրան հատուկ էպիկական թափով և այն հարստացնող մեղմ քնարականությամբ (1912, թիվ 8, էջ 12, 1913, թիվ 12, էջ 5): Սիամանթոն այստեղ տպագրել է իր «Թաղման առավոտ մը» բանաստեղծությունը՝ կոտորածների դժնի պատկերներով և «անիրավված Արարատի» վիթխարի չափերին համապատասխան ուրվագծելով հոգևոր մնայուն արժեքներ ստեղծած ժողովրդի խորունկ ողբերգությունը (1912, թիվ 8, էջ 22): Ռ. Սևակի բանաստեղծությունները հագեցած են քնարականությամբ սիրո դրամայից ծնվող նուրբ և ինքնատիպ ապրումներով, երբեմն՝ կարոտի էլեգիական վերհուշումներով («Մենեք ինձ

Համար», «Կարապի երգը», «Ցնծուն մահը» և այլն) (1911, թիվ 2, էջ 7, թիվ 3, էջ 37, 1912, թիվ 8, էջ 38, 1913, թիվ 2, էջ 5): Ռոմանտիկական զգացումներով են շնչում ամսագրում տպագրված՝ Զ. Եսայանի արձակ գործերը («Ցասմիկները», «Աստուածային ժպիտը») (1911, թիվ 1, էջ 20–21, թիվ 4, էջ 1–4, թիվ 2, էջ 14–19, 1912, թիվ 11, էջ 21–25), որոնք իրենց նուրբ և թրթռուն տրամադրություններով սպիտակ բանաստեղծություն են հիշեցնում, մինչդեռ նորավեպերում («Իտէալը», «Վարժապետը» և այլն) հեղինակը նախապատվությունը տալիս է իրական կյանքի պատկերներին:

Ինչպես միշտ, իր երգիծական գործերով ամսագրում հաճախակի հանդես է եկել երգիծաբան Հ. Ալփիարը: Ալփիարը գրում է երգիծական քրոնիկ հիշեցնող ժանրով, որոնք կարելի է նաև ֆելիետոն համարել, երգիծական պատմվածքներ, երգիծական մեծ ու փոքր պատումներ և այլն: Նրա գրիչը, սակայն, հավասար ուժգնությամբ չի տիրապետում երգիծական արվեստին, հաջող և դիպուկ ծաղրով պատկերված նրա հերոսների ու իրադրությունների կողքին ոչ քիչ դեպքերում կարելի է հանդիպել ինքնանպատակ և գրեթե ոչ ընկալելի հումորի, որի գործողություն շառավիղները դուրս չեն գալիս մտավորական խավերի նեղլիկ շրջանակներից: Իր չափի զգացումը հաղթահարող անհարկիորեն առատ ֆրանսաբանությունները (դարձվածներ, բառերի քմահաճ կիրառություններ և այլն), կարծեք, հայտնում են, որ երգիծաբանը գրում է զուտ «գրական մարդոց» համար, որոնց միայն կարող է հասկանալի լինել չափազանց նրբացած և, այդ պատճառով էլ, գրեթե աներևույթ դարձած հումորը: Այսուհանդերձ, Ալփիարը կարողանում է խոցել միջավայրի և բարքերի ճղճիմությունը, երևույթի ձևախեղումը վերագրել հենց մարդու ներաշխարհի ձևախեղմանը, որ փաստորեն ի հայտ է բերում ժամանակակից մարդու արատներն ու թերությունները:

Իր գրաքննադատական հմտալի հոդվածներից բացի, «Հայ գրականութեան» մեջ դեղարվեստական գործեր է տպագրել նրա խմբագիր Զ. Գազազյանը: Գազազյանի առաջին նորավեպերում առկա է նրա հակումը դեպի սենտիմենտալիզմը, այնուհետև դեկադանսը և միստիկական պատկերներից ծնվող բարոյախոսությունը («Ապրող սէրը», «Ոգեբնակ բլուրը» և այլն) (1912, թիվ 3, էջ 30–35, թիվ 12, էջ 16–20): Սակայն իր հետագա գործերում Գազազյանը

կանգնում է իրական և հաստատուն գետնի վրա, ստեղծում միջավայրի և անհատի ուշագրավ պատկերներ, որոնք շարժման մեջ են դրվում հետաքրքիր սյուժետային զարգացումների միջոցով («Թիթեռնիկը», «Ներումէն յետոյ», «Հասան չառու», «Ջաղացականը» և այլն) (1913, թիվ 4, էջ 28–32, թիվ 7, էջ 17–27, թիվ 9, էջ 11–18, 1913, թիվ 11–12, էջ 44–51):

Ամսագիրը տպագրել է բազմաթիվ թարգմանական երկեր՝ հիմնականում ֆրանսիական և իտալական գրականությունից: Հարկ եղած դեպքում թարգմանիչները կամ այլ հեղինակներ հակիրճ տեղեկություններ են տալիս այս կամ այն եվրոպական գրողի մասին և բնութագրում նրա ստեղծագործությունը: Այս կերպ Ջ. Գազազյանը ֆրանսիական բանաստեղծ Պ. Քիյարի մահվան առթիվ գրած հոդվածում վերհանել է նրա նուրբ արվեստը և գրական առողջ կեցվածքը՝ հատկապես առանձնացնելով "Pro Armenia"-յի հիմնադրի հայասիրությունն ու մարդասիրությունը (1912, թիվ 9, էջ 1–3): Իր «Թերթոն» բաժնում ամսագիրը տպագրեց Հ. Սերաոյի «Հռոմի հաղթանակը» վեպը, Վոլտերի, Լըկոնտ դը Լիլի, Միլվոլայի, Ս. Պյոլեդոմի, Գ. դ'Անունցիոյի, Կ. Համսունի և այլոց գործերի թարգմանությունները: Իր թարգմանական գրականության հարուստ ցանկով Ջ. Գազազյանը վարում էր գրական որոշակի ուղեգիծ՝ հետամտելով ընդլայնելու ազգային գրականության շփումները եվրոպական հիւն ու նոր գրական արժեքների հետ:

Իր գրական ուղղվածության բերումով «Հայ գրականությունը» քիչ է անդրադարձել Ջոյունիայի հայ հանրության մշակութային կյանքի իրողություններին: Սակայն «Հայ գրականությունը», որպես գրական ամսագիր, վկայում էր, որ Ջոյունահայ գրական միտքը իր գոյության վերջին տասնամյակին իսկ հանդես էր գալիս իբրև առաջավոր ուժերից մեկը հայ գրական անդամատանում:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (1918–1922)

Արևմտահայության ցեղասպանության տարիներին, հատկապես 1915–1917 թթ., Կ. Պոլսում հայ մամուլի մասին շատ քիչ բան է հայտնի, գոնե այնքան, որ դեռևս հրատարակվում էին մի քանի

պարբերականներ: 1915 թ. ապրիլին Կ. Պոլսում ձերբակալված և աքսորված Հայ մտավորականների մի զգալի մասը խմբագիրներ, հրապարակախոսներ և լրագրողներ էին, որ մահացու հարված հասցրեց Հայ մամուլին¹: Հայ հանրակրթյունը փաստորեն հայտարարված էր օրենքից դուրս, ինչը կործանարար հետևանքներ պետք է թողներ նրա մշակութային հաստատությունների, այդ թվում և մամուլի վրա:

Նոր պարբերականներ Կ. Պոլսում հայտնվեցին 1918 թ. աշնանը, Մուղրոսի զինադադարից՝ առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտության արձանագրումից հետո: Առաջիններից մեկը, որքան հայտնի է, իր օրաթերթը վերահրատարակեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը («Արդարամարտ», ապա «Արիամարտ» և «Ճակատամարտ»), որին հետևեցին մի քանի նոր թերթեր («Ժողովուրդ», «Խելօք Դավիթ» և այլն): Կարճ ժամանակ անց հայտնվեցին այլ պարբերականներ. եթե 1918 թ. Կ. Պոլսում լույս են տեսել յոթ նոր պարբերականներ, ապա 1919 թ. Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում դրանց թիվն արդեն անցնում էր երկու տասնյակից:

1918 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված թերթերը, սակավ բացառություներով, կարճ կյանք են ունեցել և փակվել են մի քանի թիվահամարից հետո: Պատերազմից հետո ստեղծված քաղաքական ու տնտեսական անորոշությունը, անկայունությունն ու սպառողական լարված իրավիճակը մայրաքաղաքում մամուլի (ինչպես և որևէ մշակութային հիմնարկի) հարատևման պայմաններ չէին կարող ապահովել: Այդ քչերից, որոնց հաջողվեց համեմատաբար երկար ժամանակ, նաև 1919 թ. հրատարակվել, «Խելօք Դաւիթ» երգիծական շաբաթաթերթն էր, որի արտոնատերն ու պատասխանատու տնօրենն էր Հ. Ազնավուրը: Դրան աշխատակցել են Հ. Ամիրենցը, Գր. Հ. Գալուստյանը, Լ. Շաթրյանը, Զ. Մոյրյանը, Ալփաւանը (Ադ. Փանոսյան) և ուրիշներ:

---

¹ 1910-ականի առաջին կեսին Կ. Պոլսում հրատարակվող երկու և կես տասնյակի չափ հայկական քերթերից պատերազմի տարիներին իրենց գոյությունը, այն էլ զուտ անփանապես կարողացան պահպանել չորսը՝ «Բիզանդյոնը», «Ժամանակը», «Վերջին լուր» ու «Ճեփախի շարգիլեն» (տես Թեոփիլ Ամենուն տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1916–1920, էջ 271): Կրճատվել էր քերթի ծավալը. այսպես, 1916 թ. «Ժամանակը» լույս էր տեսնում երկու էջով (տես Ազատյան Թ. «Ժամանակ», քառասնամեայ յիշատակարան, 1908–1948, Կ. Պոլիս, 1948, էջ 177):

Շաբաթաթերթը հաճախ է անդրադարձել երիտթուրքերին դատելու խնդրին և այս առիթով փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական նոր կառավարությունն ամեն կերպ ջանում է օգնել իթթիհատականներին՝ թաքնվելու առաջիկա դատավարությունից, որ դաշնակիցների ճնշումներով իրականացվելու էր Կ. Պոլսում (1919, թիվ 13): Ուշագրավ են այս թեմայով Ս. Դավիթյանի թուրքերեն երգիծական բանաստեղծությունները՝ ուղղված Ֆրանսիացի թրքամոլ Պ. Լոթիին, որն ըստ ամենայնի ճգնում էր սատարել երիտթուրքական գործիչներին՝ մեղմացնելով կամ արդարացնելով նրանց կատարած վայրագությունները հայերի նկատմամբ:

«Խելօք Դավթի» տպագրել է ցեղասպանությունը վերապրածների վերհուշները, մշտապես աչքի առաջ պահելով համազգային դեռևս թարմ աղետի մղձավանջները: Այլ հրապարակումներում բացահայտվում են երիտթուրքական կառավարման մեթոդների խայտառակ դրսևորումները, ջարդարարական գրաքննության գործելակերպը հայ մամուլի հանդեպ (1919, թիվ 12): Իր շոշափած խնդիրների վերաբերյալ շաբաթաթերթը տպագրել է արտահայտիչ ծաղրանկարներ, անեկդոտներ, երգիծական կարճ բնութագրեր և այլն: Նկատելի է «Խելօք Դավթի» համակրական վերաբերմունքը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ (1919, թիվ 14): Պատերազմում հաղթանակած Համաձայնության պետություններից շաբաթաթերթն ակնկալել է երիտթուրքերի հետևողական դատապարտումն ու արդար դատաստանը նրանց նկատմամբ, ինչպես և Հայաստանի քաղաքական կացություն կարգավորումը:

Պոլսահայ հետպատերազմյան շրջանի երգիծանքը շատ ավելի բարձր արվեստի և խորության հասավ Ե. Օտյանի խմբագրած «Իգնատ աղա» (1919–1920) երգիծական շաբաթաթերթում: Ժամանակի հայ իրականության, պոլսահայ կյանքի և Օսմանյան թուրքիայի քաղաքական իրավիճակի երգիծական գնահատականը Ե. Օտյանը տվել է այս ժանրի լավագույն ավանդույթների ոգով և խոշոր արվեստագետին հատուկ նուրբ դիտողականությամբ: «Խելօք Դավթի» նյութերը ընդհանուր երգիծական շառավղի և միևնույն հուռնի մեջ է ուղղորդում Իգնատ աղան՝ Ե. Օտյանի ստեղծած պերսոնաժը: Իգնատ աղան և՛ հեղինակի ամենատես և սրամիտ զրուցակիցն է, և՛ մյուս կողմից, իրադարձությունների ու անձանց հանդեպ նրա

մտքերի ու վերաբերմունքի արտահայտիչը: «Իգնատ աղան» սատիրական սուր ծաղրով բացահայտում է թուրքական կառավարութ-
յան՝ երկրի վերածնություն վերաբերյալ երազանքները, այն է՝ վերա-
դարձնել կայսրություն երբեմնի հողերը, Մերձավոր Արևելքը, Սի-
րիան ու Միջագետքը: Ե. Օտյանը խորաթափանցորեն նկատում էր
թուրքական կառավարություն և միլլի (ազգայնական) շարժման փո-
խադարձ համակրանքները, ապա և դրա հետևում թաքնված համա-
գործակցությունը (1919, թիվ 3, էջ 21, թիվ 5, էջ 76–77): Օտյանը
հատկապես ծանակել է քեմալական շարժման ծայրահեղ ազգայնա-
կանությունը, կայսրության փլատակների մեջ փոքր ազգերին
ճզմելու և ոչնչացնելու գնով նոր թուրքիա ստեղծելու նրա ջանքե-
րը: Օտյանը բացահայտում է առհասարակ իթթիհատական և այլ
ազգայնական տարրերի համախմբումը ոչ միայն Քեմալի շուրջ,
այլև խորհրդարանում՝ հակառակ թուրքիայի պարտություն: Երգի-
ծաբանը ծաղրում է թուրքական խորհրդարանի ընտրությունները՝
խաբեություն մե խայտառակությամբ լեցուն մի գործընթաց, որի
արդյունքում այն լցվել է երբեմնի մարդասպաններով: Այս միջա-
վայրում, ըստ նրա, հայտնի է, թե ինչ է անելու Կոնիայից երեսփո-
խան ընտրված կին գրող Հալիդե Էդիպը (1919, թիվ 9, էջ 72–73,
թիվ 4, էջ 28):

Թուրքիայի տագնապ ներշնչող իրադարձությունները Օտյա-
նին մղում էին վերհանելու եվրոպական տերությունների՝ Հայկա-
կան հարցի հանդեպ շահագրգիռական վերաբերմունքի դրսևորումնե-
րը: Շաբաթաթերթում երգիծվում է ամերիկյան գնդապետ Հաուզը,
որը Հայկական հարցում իր աջակցություն է խոստացել Պոդոս
Նուպարին, բայց գործնականում ոչինչ չի անում (1919, թիվ 7, էջ
55): «Զորքոտանիների մէջ» այլաբանական սյուժեում ցույց է
տրվում, որ ոչխարներին ոչ ոք չի պաշտպանում գայլերից և սրանք
անարգել ոչնչացնում են իրենց գոհերին: Հեռվից միայն շներն են
հաչում, որպես օգնություն հեռավոր և անօգուտ հիշեցում, բայց
գայլերն այլևս չեն վախենում և կատարում են իրենց նախճիրը
(1919, թիվ 2, էջ 12–13): Այսպես է պատկերացնում «Իգնատ աղան»
Հայկական հարցի լուծումը եվրոպական քաղաքականություն մեջ,
որի ճշմարտացիությունը, հերավի, այսօր էլ հնարավոր չէ մերժել:

Առհասարակ ե. Օտյանը հարում է այն մտավորականներին, որոնք կասկածով էին համակված Հայաստանի Հանրապետության՝ համազգային հայրենիք դառնալու հնարավորությունների հանդեպ: «Երևանի Հանրապետության» նկատմամբ Օտյանի այս դիրքորոշումը բացասական ուղղվածություն էր ստանում Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության դեմ նրա վաղեմի քննադատական կեցվածքով, իսկ այդ կուսակցությունը ազդեցիկ ուժ էր ներկայացնում Հանրապետության կառավարության մեջ: Ի դեպ, Օտյանն ընդհանրապես քննադատական կտրուկ վերաբերմունք ունի նաև քաղաքական մյուս կուսակցությունների՝ հնչակների, ռամկավարների և մյուսների հանդեպ: Օտյանը ծաղրուծանակի թիրախ է դարձրել նաև ժամանակի պոլսահայ միջավայրի, ինչպես և մարդկանց փոխհարաբերությունների ստվերոտ կողմերը՝ հատկապես «Նոր ազգային ջոջեր» խորագրով դիմանկարներում: Այստեղ միմյանց հերթ չեն տալիս շաղակրատները, անսկզբունք երեսփոխանները, նշանավոր և կենդանի ազգային գործիչների մահախոսականները նախապես պատրաստած ճարպիկ լրագրողը և այլք (1919, թիվ 1, էջ 8, թիվ 3, էջ 22, թիվ 6, էջ 44–45):

1920 թ. փետրվարին «Իգնատ աղա» շաբաթաթերթը միացել է ե. Օտյանի խմբագրած մյուս՝ «Շաւիղ» երգիծաթերթին և լույս է տեսել «Շաւիղ-Իգնատ աղա» անվամբ¹:

Նույն՝ 1919–1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվում էր Ազգային ազատական կուսակցության պաշտոնաթերթ «Արագած» շաբաթաթերթ՝ Վ. Շահրիմանի խմբագրությամբ: Աշխատակցում էին Գր. Հ. Գալուստյանը, Հ. Պոնճուքյանը, Հ. Տեր-Սահակյանը, Բարունակ Ոսկին և ուրիշներ: «Մեր ազգայնականությունը» հոդվածում Վ. Շահրիմանը հայտնում էր, որ շաբաթաթերթի նպատակը «ազգին ինքնապահպանությունն ու վերաշինումն է», որին հասնելու համար պահանջվում է ազգային միասնություն (1919, թիվ 5, էջ 6–7):

Փարիզի հաշտության վեհաժողովից առաջ և հետո Վ. Շահրիմանը եվրոպական տերություններից և ԱՄՆ-ից էր ակնկալում հայության անվտանգության նախադրյալները: Միաժամանակ նա կարծում էր, որ իրենցից՝ հայերից է կախված «վտանգալոր դրաց-

¹ Տես Լևոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Լիակատար ցուցակ, Ե., 1934, էջ 103, 110:

նութիւններու» միջավայրում գոյատեւելու հնարավորութիւնը (1919, թիւ 8, էջ 114–115): Նրա շաբաթաթերթը պաշտպանում էր հայերի «ճշմարիտ անկախութեան», իրենց հայրենիքում անկախ պետականութիւն ստեղծելու գաղափարը: «Արագածը» ազգի առաջնահերթ խնդիրներից էր համարում նրա մտավորականութեան համագործակցութիւնը, փորձում նրան սթափեցնել ցեղասպանութեան «կարմիր մղձաւանջից»: Շատ ուշադրով մեկնաբանութիւններ էր տալիս Վ. Շահրիմանը Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւն երիտթուրքեր հարաբերութիւններին՝ նկատի ունենալով 1908 թ. սահմանադրութիւնից անմիջապէս առաջ և հետո ընկած ժամանակաշրջանը: Նրա կարծիքով, «անքաղաքագէտ եւ անխոհեմ» կլինեին, եթե հայերը մերժեին երիտթուրքական սահմանադրութիւնը, բայց և չպետք էր հավատալ երիտթուրքերի անկեղծութեանը: Ազգի լայնախոհ ընթացքին, նրա կարծիքով, խանգարեցին քաղաքական մշակույթի պակասը, կուսակցական նեղմտութիւնն ու «հատուածական փոքրոգութիւնները» (1919, թիւ 14, էջ 20): Վ. Շահրիմանը շատ ավելի որոշակի է տեսնում 1914 թ. իթիհատին զսպելու գործում թույլ տրված ճակատագրական սխալները, երբ կարելի էր, ըստ հնարավորին, ինչ-որ չափով կանխել մոտալուտ արհավիրքները:

Հետաքրքիր է շաբաթաթերթի վերաբերմունքը Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ: Մի տեսական ժամանակ պարբերականը լռութիւն էր պահպանում՝ չըջանցելով այս թեման: Պատճառը, կարելի էր կարծել, նախ, Պողոս Նուպար փաշայի և արեւմտահայութեան մի ստվար մասի ակնկալիքներն էին Փարիզի հաշտութեան վեհաժողովից՝ Արեւմտահայաստանում անկախ հայկական պետութիւն ստեղծելու հույսով: Արեւելյան Հայաստանի տարածքում Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը, մինչդեռ, այդ ակնկալիքներն ունեցողների կարծիքով, թուլացնում էին բնաշխարհի ընդարձակ տարածքներում ենթադրվող հայկական պետութիւն ստեղծելու հնարավորութիւններն ու կռիւները¹: Այնուհետեւ, «Արագածը» սկզբունքային առարկութիւններ ունեւ ընկերվարների գաղափարախոսութեանը, հակադրվելով հատկապէս հայ ընկերվարներին, այդ թվում և դաշնակցութեանը:

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Ե., 2006, էջ 503–517:

Հենց այս իմաստով էր բանավիճում «Արագածը» ՀՅԴ օրգան «Ճակատամարտի» 1919 թ. հուլիս 5-ի թվահամարում տպագրված «Դրամագլուխ և աշխատանք» հոդվածի դեմ, որտեղ գուրա էր ցայտել ընկերվարական վաղեմի համակրանքը հայ աշխատավորության՝ «գլուխացի մշակին և բանուորին» հանդեպ:

Ապագա (և ոչ ներկա) Հայաստանի վերաբերյալ «Արագածի» հույսերն ամրապնդվում էին անգլիացի հայտնի գործիչ Ջ. Բրայսի՝ Փարիզի վեհաժողովի նախաշեմին հուսադրող ելույթներով: Իրականում Ջ. Բրայսն առավել մտահոգված էր հայուլթյան ցեղասպանության ողջ մեղքը ոչ միայն թուրքերի, այլև Անտանտի երեկվա թշնամի Գերմանիայի վրա բարդելու խնդրով: Նա նույնպես պաշտպանում էր Հայաստանի խնամատարությունը (մանդատը) ԱՄՆ-ին հանձնելու՝ հայ գործիչների ջանքերը (1919, թիվ 23, էջ 303–305):

Արևմտահայաստանի տարածքում անկախ ազգային պետություն չունեցող ժողովրդի պատմական կամքի արտահայտություն իրողությունը և այս դիտանկյունով ևս արժեքավորում ազգային հերոսներին: Հատկապես այս, ինչպես և ՀՅԴ ու Հայաստանի Հանրապետության ուղղված իր առարկությունների տեսակետից ուշագրավ է Անդրանիկին տրված՝ «Արագածի» բացառիկ բարձր գնահատականը: Անդրանիկը ազատագրական շարժման Րաֆֆիական սերնդի շարունակողն է, ասվում է «Րաֆֆի եւ Անդրանիկ» հոդվածում, «գրական եւ յեղափոխական պատմութեան մէջ Րաֆֆին ու Անդրանիկը իրարու արժանի հայր ու որդի են ներկայանում» (1919, թիվ 25, էջ 328):

Անդրանիկի կյանքի հերոսական դրվագներն են ցուցադրված Գ. Պետյանի «Հայ կամաւորական բանակը Կովկասի և Պարսկաստանի ճակատներուն վրայ» հոշերում, որ շարունակաբար տպագրեց «Արագածը» 1919 թ.: Նույն կերպ, Վ. Շահրիմանը դրվատում էր Անդրանիկի «Հայաստան» օրաթերթը՝ այն համարելով ազգային նպատակների ու գործողության քարոզիչ, «հաւաքական համերաշխութեան մը, գործողութեան միաւորականութիւն մը» կազմակերպող գաղափարական ամբիոն: Շաբաթաթերթը մեջբերել է Անդրանիկի ազգը՝ «Հայաստանի» ուղղության մասին, որտեղ նշվում է, որ

օրաթերթը «բացառաբար նուիրուած է արեւմտահայ գաղթականական կարիքներուն» (1919, թիվ 4, էջ 50):

Թաքցնելով իր սրտնեղութիւնը Երեւանի կառավարութեան կողմից Միացյալ Հայաստանի հռչակման առթիւ, «Արագածը» կարծում էր, որ առավել նպատակահարմար կլինէր կազմել Միացյալ Հայաստանի ժամանակավոր կառավարութիւն՝ ընտրված Երեւանի և Փարիզի հայկական պատվիրակութեան (Պողոս Նուպարի) կողմից: Այն պետք է գործէր՝ մինչև կորոշվեն Միացյալ Հայաստանի սահմանները, տարագրյալների վերադարձը, որին կհետևէր ազգի բնականոն կյանքի ընթացքը, ինչպես պատկերացնում էր «Արագածը»:

«Արագածը» դժկամութեամբ էր ընդունել Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից 1919 թ. մայիսի 28-ին հռչակած Միացյալ Հայաստանի անկախութիւնը, որով հանրապետութեան խորհրդարանը հայտարարվում էր ողջ Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանութիւն: «Երեւանի խորհրդարանի այս անակնկալ քայլը,՝ գրում էր շաբաթաթերթը,՝ կարելի է հարուած մը նկատել՝ ուղղուած Բարիզի Հայկ. պատուիրակութեան, որ ցարդ կը գործէր յանուն ամբողջ հայութեան եւ յանուն Միացեալ Հայաստանի» (1919, թիվ 23, էջ 308):

Արեւմտահայութեան հայրենիքի տարածքը «Արագածը» համարում էր Արեւմտահայաստանն ու Կիլիկիան, առանց որի «միացյալ Հայաստանի» գաղափարը զրկվում էր իրական հողից և ստեղծում այդպիսի Հայաստանի երևութական պատկերը:

Թուրքիայում ազգայնականութեան զորացումը «Արագածին» տագնապով էր համակում հատկապես Հայաստանի անկախութեան վերաբերյալ պատկերացումներում: Շաբաթաթերթին ընթերցողին հայտնում էր Քեմալի տենդագին պատրաստվածութեան, կողմնակիցների թիվը համալրելու և նրանց զինելու մասին: Հուլիս կասկածելի էր, մասնավորապես թուրքական կառավարութեան ցուցադրական ու շինծու ճիգը՝ Քեմալի դեմ պայքարելու հարցում: Կառավարութիւնը, նկատում էր «Արագածը», հրաման է արձակել ձերբակալելու Քեմալին և նախկին ծովային նախարար Ռաուֆ բեյին, սակայն արդեն ամբողջ Ամասիայի շրջանը լեփ-լեցուն է Քեմալի չեթեական կազմակերպչութիւններով, որոնց ցանցը տարածված է ամ-

բողջ արևելյան նահանգներում, մինչև Կարին՝ առանց որևէ պաշտոնական արգելքի: Իթթիհատական ջարդարարները վերատին պաշտոնի են կոչվում, ինչպես Ֆերիդին օղլու Թուփալ Օսմանը, որը կարգվել է Կիրասունի քաղաքապետ (1919, թիվ 28, էջ 367): Շաբաթաթերթը ճշմարտացի, փաստերի վրա հիմնված վերլուծում էր քաղաքական խառնակ իրավիճակը և տալիս իրատեսական գնահատականներ:

Պարբերականն արձագանքեց Պողոս Նուպարի և Ավ. Ահարոնյանի կոչին՝ ուղղված ամերիկահայերին՝ վերջ տալու ներքին (կուսակցական) երկպառակույթյուններին և պահպանելու ազգային միասնականությունը: Բայց, ինչպես նկատում է «Արագածը», պատկերը նույնն է նաև Կ. Պոլսում, որտեղ «ողբալի մտայնութիւններով մէկգմէկ կը ջլատենք մենք հոս, մինչ անդին, Ամասիայից մինչեւ էրզրում, տաճիկ բռնութիւնը կը շարժի, կը գինուի ու կը գինէ մոլեգնօրէն՝ խոյանալու համար մնացորդ հայերուն վրայ» (1919, թիվ 28, էջ 357):

«Արագածն» իր «Արձագանք» բաժնում զետեղել է հրատապ կամ կարևոր նորություններ ազգային և արտասահմանի քաղաքական իրականության վերաբերյալ: Այստեղ հետաքրքիր տեղեկություններ կան 1919 թ. Կիլիկիայում ստեղծված իրադրություն, Ադանայում կուտակված հայ գաղթականության, վերջինիս խնամելու համար տեղի Ազգային միություն գործադրած ջանքերի մասին: Շաբաթաթերթի նյութերի մի մասը տեղեկություններ է տալիս դատարանին հանձնված կամ դատի տրված իթթիհատականների եղեռնագործ անցյալի մասին: Մերկացնող և դատաստանի համար բացահայտող նշանակություն ունի շաբաթաթերթի այն տեղեկությունը, որ Յոզղատի ջարդարարներից ոմն Քեմալ խելափար է ձևացել՝ կախաղանից խուսափելու նպատակով (1919, թիվ 11, էջ 163–164): «Արձագանքի» մեկ այլ լրատվության համաձայն, Չանղըրի իթթիհատի պատասխանատու քարտուղար Զեմալ Ուղուզը, որ գլխավոր դերակատարն էր «Վարուժանի, տոքթ. Սեւակի եւ անոնց ընկերներուն չարչարալից սպանումին», ձերբակալված է և պետք է դատվի մոտ ժամանակներում: Այդ հրեշը, որ մինչ իր պաշտոն ստանձնելը գրեթե չքավոր էր, սպանված հայերի կարողությունը զավթելով,

տիրացել է անհավատալիորեն վիթխարի դրամագլխի և ձեռնարկել առևտրական մեծ գործերի (1919, թիվ 16, էջ 224):

«Արագածը» միաժամանակ մերկացնում էր դահիճներին որևէ կերպ արդարացնելուն ուղղված՝ թուրքական գործող կառավարութ-
յան ջանքերը, ակնհայտ միտումը՝ հիմնավորելու նաև հայերի մեղ-
սակցության առասպելը: Թուրքական իշխանությունները ձերբա-
կալում են այն հայ գինվորներին, որոնք Կիլիկիայում կռվել էին
թուրքերի դեմ: «Արագածն» այդ համարում է կամայականություն՝
նշելով, որ նրանք գործել են իրենց ազգի բնաջնջման դեմ և հաղ-
թական տերությունների կամքով (1919, թիվ 16, էջ 224): Վերոհիշ-
յալ առասպելը հատկապես ծավալվում էր թուրքական «Իքդամ» և
«Թասվիր-ի էֆքյար» թերթերում: «Իքդամ»-ը բանը հասցնում էր
այնտեղ, որ առաջարկում էր հանձնաժողով կազմել, իբր, հայերի
«թրքասպան խժեժությունները» բացահայտելու նպատակով, որ
լավիշ և ստոր կեղծիք էր համարում «Արագածը» (1919, թիվ 1, էջ
16): Հայերի ձեռքով թուրքերին կոտորելու հրեշավոր զրպարտութ-
յունը, որը մեր օրերում անգամ հաճախ պոռթկում է հայերի ցեղաս-
պանության միջազգային ճանաչմանը զուգահեռ, հետևաբար, նոր
բան է և ձևավորվել է իթթիհատական թուրքիայի փլատակների
տակ ծվարած թուրքական անցումային կառավարության շրջանում՝
զուտ քաղաքական ապակողմնորոշման նկատառումներով:

Փաստական տվյալներով են հագեցած «Արագածի» այն նյու-
թերը, որոնք վերաբերում են Կ. Պոլսի հայ իրականությանը, վերա-
դարձած տարագրյալների խնամքի և ապաստանի հարցերով զբաղ-
ված պատրիարքարանի և խնամատարության խորհրդի գործու-
նեությունը, սրանց տարաձայնություններին և այլն: Շաբաթաթեր-
թը մասնավոր ուշադրություն է դարձրել հատկապես լքված գույ-
քերի խնդրին և պաշտպանել հայերի անհատական ու ազգային
իրավունքները:

Ազգային կորուստների մեջ «Արագածն» առանձնացնում էր
մշակույթին հասցված ահռելի հարվածը՝ հայ մտավորականության
գլխատումը իթթիհատի ձեռքով: Շաբաթաթերթն այս թեմայով
տպագրեց Ս. Նըբալբյանի հոդվածաշարը՝ նվիրված Դ. Վարուժանի,

Ռ. Սևակի, Գր. Զոհրապի, Սիամանթոյի, Տ. Քելեկյանի և այլոց կյանքին ու ստեղծագործությունը:

«Արագածը» գեղարվեստական գրականություն մեջ առաջատարը չափաժոն է: Բանաստեղծություններում ակնհայտորեն զգացնել է տալիս թեմայի միօրինակությունը, և դա հասկանալի է, կրած մեծագույն կորստի բանաստեղծական հանրագումարը շարունակում էր իր ձևավորման գործընթացը՝ երբեմն երբեմն հագնալով վերապրումի լավատեսական տրամադրություններով: Այս թեմայով «Արագածը» տպագրեց Ե. Գոլանճյանի, Լ. Էսաճանյանի, Հ. Պողոսյանի, Ն. Պեշիկթաշկյանի, Վահե-Հայկի, Կիլիկեցու և այլոց բանաստեղծությունները: Տրամադրությունների այս նույնականությունը «Արագածը» կարողացավ խախտել երգիծական, հումորային բնույթի հետաքրքիր ու սրամիտ գործերով, որոնք տպագրվում էին «Զուարթ սիւնակ» խորագրով: Այստեղ են տպագրվել Գր. Հ. Գալուստյանի, Գր. Զվարթախոհի գավեշտական բանաստեղծությունները, թարգմանական երգիծական չափաժոն:

Շաբաթաթերթի արձակը ևս ներծծված է պահի ազգային-քաղաքական տրամադրություններով, սակայն, ի տարբերություն չափաժոյի, այստեղ գերիշխում են պայքարի, ապրելու կամքի և ազգի վերածնության մոտիվները: Արձակ էջերը հիմնականում պատկանում են պատմվածքի կամ նովելի ժանրին, որի հեղինակներն են Վ. Շահրիմանը, Մ. Երվանդը, Մինաս Զերազը, Հ. Դարբինյանը և այլք:

Կ. Պոլսում կազմակերպված հայ երիտասարդ իրավաբանների ակումբը 1919–1920 թթ. հրատարակում էր «Իրաւունք» շաբաթաթերթը՝ Ա. Զաքքլյանի պատասխանատու տնօրինությամբ: Շաբաթաթերթը պետք է իրականացներ ակումբի առջև դրված խնդիրները, մշակեր տեսական իրավագիտական հիմնահարցեր, նպաստեր դրանց ժողովրդականացմանը, ինչպես նաև տեղայնացներ վերոհիշյալ հիմնահարցերը: «Իրավունքը» կազմակերպելու էր իրավունքի վերաբերյալ դասախոսություններ, բանավեճեր, օգներ՝ ստեղծելու իրավաբանական եզրույթների հայերեն համարժեքներ, իրավագիտական մասնագիտական գրադարան և այլն: Արժարժում էր ընտրական իրավունքին, կրոնի և պետության փոխհարաբերություններին, փաստաբանական գործունեության, օրենքների մեկնաբանությունների վերաբերյալ խնդիրներ: Աշխատակցում էին ակումբի ան-

դամներ Ա. Զարբլյանը, Ս. Ռշտունին, Վ. Զեյթունյանը, Գր. Հ. Գալուստյանը, Ստ. Գարայանը և ուրիշներ:

1919–1922 թթ. Կ. Պոլսում բավական աշխուժացում ապրեցին պատանեկան և մարզական հրատարակությունները: Առաջինը «Հայ սկսուտ» հանդեսն էր (1919–1920)՝ Հայ մարզական ընդհանուր միություն հրատարակությունը:

Զմյուռնիայում համանման հրատարակություն էր տեղի սկսուտների «Պատրաստ» կիսամսյա պարբերականը՝ 1921–1922 թթ.: Արտոնատերն ու պատասխանատու տնօրենն էր Բ. Գույումճյանը, խմբագիրը՝ Զ. Հաբեթյանը: Կիսամսյա այս հանդեսը հետամտում էր պատրաստել հայրենիքին ու եկեղեցուն հավատարիմ ու օգտակար հայ քաղաքացիներ, նրանց մեջ զարգացնել հատկապես հայրենասիրական զգացումներ: «Պատրաստը» տեղեկացնում է, որ Զմյուռնիայում կազմակերպվել է «Հայ պոյսքառուտներու միությունը» (ՀՊՍՄ), որը մաս է կազմում «Կ. Պոլսի և Իզմիրի հայ պոյսքառուտներու եղբայրություն և միություն» կազմակերպությանը: Ավելի սերտ դարձնելով իր գործակցությունը Կ. Պոլսի հայկական կազմակերպություններին հետ, ՀՊՍՄ-ը կազմակերպորեն միավորվեց «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն» (ՀՄԸՄ) հետ:

«Պատրաստին» աշխատակցում էին Թ. Մեծատուրյանը, Ա. Պերպերյանը, Պ. Պյոբեքճյանը, Ե. Ություճյանը և ուրիշներ: Ուշագրավ են Զմյուռնիայի պատանիների մարզական կյանքին, տեղացի հույների և եվրոպացիների հետ նրանց ֆուտբոլային և այլ մարզաձևերից մրցումների վերաբերյալ հրապարակումները: «Պատրաստը» հայ պատանու մեջ փորձում էր զարգացնել հոգեբանական արժեքավոր որակներ՝ մեծահոգություն մրցակցի հանդեպ, պարտությունը կրելիս պահպանել արժանապատվություն և արիություն՝ նյութն ամրապնդելով լուսանկարներով, մարզական կյանքի պատմությունից վերցրած դրվագներով և այլն (1922, թիվ 11, էջ 46): Հատկապես ուշագրություն արժանի էր կիսամսյայի էջերում աղջիկ սկսուտների մարզական կյանքի լուսաբանումը Թուրքիայում, Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում:

«Պատրաստի» վերջին թիվը (կամ վերջին թվերից մեկը) լույս է տեսել 1922 թ. օգոստոսի 6-ին, Զմյուռնիայի աղետից մոտ մեկ ամիս

առաջ, երբ թուրքական մոտալուտ հարձակման վտանգը կաթվածահար էր արել մշակութային հիմնարկների գործունեությունը:

Սկստական շարժման հետևորդն էր Կ. Պոլսում 1920–1922 թթ. հրատարակվող «Հայ պատանի» պատկերազարդ շաբաթաթերթը, սակայն, առավելապես դրական և մշակութային բովանդակությամբ: Այն 1919–1920 թթ. հրատարակված «Առաջում նորահարսներում» շաբաթաթերթի շարունակությունն էր¹: Արտոնատեր խմբագիրն էր Ֆ. Ու. Մեքքալմը, տնօրեն-խմբագիրը՝ Գր. Հ. Գալուստյանը: «Հայ պատանին» ուներ ուսումնադաստիարակչական ուղղվածություն և սրանից բխող՝ բազմաժանր բնույթ: Տպագրում էր հեքիաթներ, ավանդություններ, գրույցներ, բարոյախրատական նյութեր, թարգմանական գործեր: Շաբաթաթերթում սկստական քարոզչությունը հիմնականում իրականացնում էր Ֆ. Մեքքալմը: Ֆիզիկական պատրաստականությունը ներքին համոզմունք դարձնելու հարցում նա առաջարկում էր լուրջ ուշադրություն դարձնել բնագիտական առարկաներին՝ այս ամենը կապակցելով բարոյական առաքինությունների ձևավորմանը: Ֆ. Մեքքալմի հեղինակած անգլիական պետական ու ռազմական նշանավոր գործիչների կենսագրականներին շաբաթաթերթը գուգակցել է և շատ ավելի հաճախակի՝ ազգային բնույթի հրապարակումներ, հայրենիքի հանդեպ հետաքրքրություն և սեր արծարծող այլևայլ նյութեր: Ուշադրավ են և ճշակով են ընտրված «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» խորագրի նյութերը՝ Շահենի և Սոս Վանիի մշակումներով (1921, թիվ 2, էջ 26, թիվ 3, էջ 39–41, թիվ 8, էջ 120–122, թիվ 5, էջ 72–75): Հատկապես աչքի են ընկնում Գր. Հ. Գալուստյանի պարզ և պատկերավոր բանաստեղծությունները, խրատական քառյակներն ու առակները՝ մանկան մեջ բարոյական ճիշտ կողմնորոշումներ սկզբնավորելու և խորացնելու ակնհայտորեն ուշադրություն հրավիրող հնարանքներով: Այս հեղինակը թարգմանել է Անդերսենի հեքիաթները: «Հայ պատանում» էջերում իբրև թերթին տպագրվեց «Շեքսպիրեան պատմուհաճքներ» շարքը՝ անգլիացի դրամատուրգի պիեսների սյուժեների մատչելի շարադրանքը պատանիների համար, որ դարձյալ

¹ Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն, (կազմ. Ա. Կիրակոսյան), Ե., 1970, էջ 205:

Թարգմանել է Գր. Հ. Գալուստյանը և որի աշխատակցությունը բավական զգալի է այս շաբաթաթերթում:

«Հայ պատանու» աշխատակցում են Հ. Հինդլյանը, Կիլիկեցին, Գ. Մալաթյանը և ուրիշներ:

Հետպատերազմյան շրջանի արևմտահայ պարբերականներից քաղաքական ու հասարակական ընդգծված ուղղություն ունեւող ազգային ու գրական «Հայ միտք» շաբաթաթերթը: Այն հրատարակվում էր Կ. Պոլսում՝ 1919 թ., Հովհաննես Ասպետի (Օ. Զիֆթե-Սարաֆ) խմբագրությամբ: Աշխատակցում էին Ե. Օտյանը, Ա. Ալպոյաճյանը, Վ. Թեքեյանը, Վ. Հարությունյանը և այլք: Շաբաթաթերթը արտացոլել է Կ. Պոլսի հայության ազգային ու հասարակական կացությունը, մշակութային ծիրեր արձակող երևույթները, ոչ վաղ անցյալի ցեղասպանության իրադարձությունները: Ունեւող ազատամիտ, ռամկավար ուղղություն: Շաբաթաթերթի խմբագրությունը հավատում էր Հայաստանի արևմտյան մասում ազգային պետականության վերականգնման մոտալուրտ հեռանկարին՝ ակնկալելով նախ Անգլիայի, այնուհետև ԱՄՆ-ի էական օգնությունն այս խնդրում: Հետևել է Պողոս Նուպարի գործունեությանը Փարիզում գումարվող հաշտության կոնֆերանսի կապակցությամբ: «Լուսանցքին վրայ» խորագրով տպագրել է Ե. Օտյանի երգիծական անդրադարձները Կ. Պոլսի հայ հանրության թուրքերի հետ ունեցած հարաբերությունների, թատերական կյանքի, հայ արվեստագետների, գրողների ու գրականության վիճակի վերաբերյալ: «Հայ միտքը» տպագրել է Զ. Եսայանի, Ա. Զոպանյանի, Հ. Մնձուրու, Հ. Պողոսյանի և մյուսների չափածո և արձակ ստեղծագործությունները, թարգմանություններ ֆրանսիական գրականությունից:

Կանանց համար նախատեսված հրատարակություն էր «Հայ կին» կիսամյա հանդեսը, որ լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում, 1919–1933 թթ.: Հայկանուշ Մառքի խմբագրությամբ: Հանդեսի ծրագիրն ընդգրկում էր հայ կնոջ բարոյական ու հասարակական կացության, ընտանիքում և հասարակության մեջ նրա տեղի, նշանակության լուսաբանումը, տոհմիկ բարքերի ու ավանդույթների ու արդիականության գուգադրումը, կրթական, մշակութային կյանքում հայ կնոջ գործունեությունն ու դրանց առնչվող խնդիրները: Տպագրել է կանանց կենցաղային, առողջապահիկ հարցերին, արհեստագոր-

ծուխյան ասպարեզում հայ կնոջ ներդրումներին, հայ և օտար նշանավոր կանանց վերաբերող ամենատարբեր նյութեր: «Կանանց աշխարհէն», «Նորաձեւութեան բաժին», «Տոհմիկ էջեր» և այլ խորագրերով հրապարակումներում շոշափել է հայ կնոջ հետաքրքրություններին ընդառաջող մտածված և հարուստ լրատվություն պարունակող հիմնահարցեր, որոշակի հակումներ ցուցաբերել ֆեմինիստական խնդիրների նկատմամբ: Աշխատակցել են Մ. Պերպերյանը, Անայիսը, Արշ. Թեոդիկը, Հռ. Արապյանը, Զ. Գալեմքարյանը, Վ. Թորգոմյանը, Կ. Բասմաջյանը և ուրիշներ: Հոգվածների մի խումբ «Հայ կինը» նվիրել է սփյուռքահայ արվեստագետ կանանց և նրանց գործունեությանը՝ ամերիկահայ երգչուհի Զապել Փանոսյանին, դաշնակահարուհիներ Արփինե Ինայեթյանին, էժենի Մելիքյանին (Ֆրանսիա) և այլոց, լուսաբանել ժամանակակից մշակույթի և գրականության մեջ կանանց արժեքավոր նվաճումները: Վ. Թորգոմյանը պատմական անդրադարձներ է արել հայ կնոջ հայրենասիրական և ազգօգուտ գործունեությանը:

«Հայ կինը» տպագրել է Հայկանուշ Մառքի, Դ. Վարուժանի, Վ. Թեքեյանի, է. Գոլանճյանի, Ե. Դուրյանի, Անայիսի և այլոց արձակ ու չափածո գործերը, թարգմանական էջեր եվրոպական գրականությունից:

Զմյուռնիայում նկատելի էր հասարակական կյանքի և մամուլի աշխուժացումը՝ կապված առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտության և իթթիհատականների իշխանությունից հեռանալու հետ: 1919 թ. այստեղ «Արեւելեան մամուլ» թերթի հետ հրատարակվում էր «Ատրուշան» գրական, գիտական և գեղարվեստական կիսամսյա հանդեսը, որի տնօրեն-խմբագիրն էր Մ. Բարթիկյանը: Հանդեսը տպագրվել է ընդամենը յոթ թիվ, սակայն իր կարճակեցության մեջ իսկ ուշագրավ երևույթ էր Զմյուռնիայի մշակութային կյանքում: Անդրադարձել է հետեղեռնի շրջանի հայ գրականության խնդիրներին, հատկապես նշել օսմանյան միջավայրի կաշկանդող, այնուհետև կործանարար նշանակությունը հայ գրականության համար: «Ատրուշանը» նորերի գրական վարանումներին հանդիպադրել է եղեռնին զոհ գնացած գրական մեծությունների ստեղծած արժեքները: Գր. Զոհրապին հատկապես մեծարել է Ս. Դավիթյանը, որն ուրվագծել է մեծ արվեստագետի, փաստաբանի և հա-

սարակական գործչի կերպարը (1919, թիվ 2, էջ 18–27): Այստեղ ուշագրավ են Զոհրապի դասախոսական և իրավաբանական գործունեությունների քիչ ծանոթ, բայց և բնութագրական կողմերի լուսաբանումները: Նույնքան հետաքրքիր են այս հեղինակի դիտողությունները Զոհրապի՝ օսմանյան խորհրդարանում ունեցած գործունեություն, բարբարոսական վարչակարգի պայմաններում մտածողի և հայրենասերի ապրած խորը դրամայի և ողբերգական վախճանի մասին:

«Ատրուշանին» իր կյանքի վերջին ամիսներին աշխատակցել է զմյուռնացի հանրահայտ երգիծաբան Հ. Ալիիարը: Նրա մահից հետո հանդեսը տպագրեց Մ. Բարթիկյանի հոդվածը՝ նվիրված երգիծաբանի կենսագրությունն ու գրական գործունեությունը:

Իբրև ազգի և նրա մշակույթի հարատևման վկայություն, հանդեսն առաջարկում էր զմյուռնահայ համայնքում և առհասարակ հայություն մեջ նշել նաև վաստակաշատ Մ. Նուպարյանի հոբելյանը, վեր բարձրացնել ազգային արժեքներն այդ դժվարին ժամանակներում: Այս լավատեսական տրամադրությունների հետ միասին, սակայն, «Ատրուշանի» պոեզիան համակված է ցեղասպանություն ողբերգությունից ծնված մռայլ և թախծոտ գգացումներով ու պատկերներով: Հանդեսը տպագրել է Կ. Զարյանի, Ե. Գոլանճյանի, Ա. Վտարանդու, Մ. Պարսամյանի, Վահրամ Թաթուլի և այլոց բանաստեղծությունները, Մ. Բարթիկյանի, Ա. Կազելի, Ս. Ճիզմեճյանի և ուրիշների բանասիրական ու գրաքննադատական հոդվածները հայ և արտասահմանյան գրականություն և գրական դեմքերի մասին:

Կրոնական բովանդակություն ունեւր Զմյուռնիայի «Դափնի» կիսամսյա հանդեսը, որ լույս է տեսել 1921–1922 թթ.: Արտոնատեր-պատասխանատու տնօրենն էր Հ. Զվանշիրը: Կրոնաթերթը հրատարակվում էր Զմյուռնիայի առաջնորդ Դ. Դուրյանի թեմակաթիւթյամբ: Տպագրում էր կրոնաբարոյական, խրատական, քրիստոնեական հոգևոր արժեքներին վերաբերող նյութեր, քարոզներ, կրոնադավանական ուղղվածություն հրապարակումներ և այլն: Հենվում էր համապատասխան գրականության սյուժեներին և պատվիրաններին: «Դափնին» իր մի շարք հրապարակումներում բացատրում էր հայ եկեղեցու արարողությունների ու ծեսերի իմաստը, մեկնաբանում պատարագի, հոգեհանգստի, աղոթքի խորհուրդներն ու նշանակությունը հայ եկեղեցու ընկալումներում: Հայ ազգային, վարչա-

յին և կրոնական գործերում անկարգությունների ու անկման պատճառները «Դափնին» որոնում էր «չարայոյց նախանձի և թունալից մախանքի» մեջ (1921, թիվ 1, էջ 8–9): Բավական կտրուկ առաջադրում էր հայ եկեղեցու բարեփոխման հիմնահարցը՝ ցուցաբերելով փոփոխությունների հարցում իր ազատամիտ հակումները: Առաջադրել է քահանաների ձեռնադրության և նրանց կրկնամուսնության կանոնների հետ կապվող բարեփոխումների խնդիրը: Նույն ոգով «Դափնում» էջերում Ղ. Դուրյանը պաշտպանում էր «Ազատ եկեղեցի ազատ պետության մեջ» սկզբունքը, հիմնավորելով քաղաքացիական իշխանությունից եկեղեցու անկախության թեզը, որ դեռևս 1860-ական թթ., ի դեպ, նույն Զմյուռնիայի «Ծաղիկի» էջերում առաջ էր քաշել նրա խմբագիր Գր. Զիլինկիրյանը:

«Դափնին» անդրադարձել է ցեղասպանության իրողություններին և կրոնական մտայնությանը համապատասխան հիմնավորումներով դատապարտել է դրա հեղինակներին: Զմյուռնահայ համայնքի ներքին կյանքը և առհասարակ ազգային գործերը «Դափնում» էջերում արտացոլվել են հպանցիկ և ոչ հետևողական:

«Դափնին» տպագրել է Տ. եպ. Պալյանի, Ե. արք. Դուրյանի, Ն. Ներսեսյանի, Ղ. Դուրյանի, Հ. Մրմբրյանի, Գր. Գալեմքյարյանի, Գ. Խաչատրյանի և այլոց հոդվածներն ու հրապարակումները:

Ցեղասպանությունից հետո ընկած շրջանում ազգային արվեստի և մտավոր արժեքների շուրջ պոլսահայրությանը համախմբելու նպատակ ունեն «Բարձրավանք» ամսագիրը, որ խմբագրում և հրատարակում էին Գ. Գավաֆյանը, Կ. Զարյանը, Վ. Թեքեյանը, Շ. Պերպերյանը և Հ. Օշականը: Ամսագիրը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում, 1922 թ.: Այս հրատարակությունը լուսաբանել է Կ. Պոլսի հայրության մշակութային կյանքի իրողությունները, հոդվածներ է նվիրել նորակազմ դերասանական խմբին, ժամանակի ճանաչված նկարիչներ Վ. Մախոբյանի, Փ. Թերեմեզյանի, Ս. Խաչատուրյանի, Ս. Քյուրքճյանի, Ե. Թադևոսյանի և այլոց արվեստին: «Բարձրավանքը» ավանգարդիստական քամահրանքով է գնահատել դարասկզբի հայ իրապաշտական գրականությունը՝ սկսած Տ. Արփիարյանի գրական «Մասիսից» և վերջացրած իրապաշտական թատրոնով ու Շիրվանզադեի դրամատուրգիայով: «Բարձրավանքը» նույն կերպ տեղ էր տալիս նույն կեցվածքը որդեգրած Գ. Ֆեներճյանին, որը ժխտում էր ոչ վաղ անց-

յալի իրապաշտներին ու նրանց ստեղծագործությունը (1922, թիվ Գ, էջ 82–87): Փոխարենը «Բարձրավանքը» շատ ավելի լայնախոհ էր ազգային երաժշտության գնահատումներում և ուշագրավ դիտարկումներ էր անում հայ ու եվրոպական երաժշտական արվեստի արժեքավորման տեսակետից: Ամսագիրն ընդհանուր առմամբ արտահայտել է 1910-ական թթ. արևմտահայ մտավորականության գրական ու գեղագիտական ըմբռնումները: Տպագրել է Մ. Մեծարենցի, Վ. Թեքեյանի, Հ. Օշականի, Հ. Մնձուրու, Կ. Զարյանի և այլ գրողների ստեղծագործություններին:

Առավելապես հասարակական-քաղաքական բովանդակություն ունեւր «Երկիրը» երեկոյան օրաթերթը (1920–1922): Պատասխանատու տնօրենն էր Է. Չոբուրյանը: Օրաթերթն ունեւր հնչակյան ուղղություն և հայ իրականության մեջ միայն հնչակներին էր համարում «հեղափոխական, սթափեցնող կուսակցություն»: 1915 թ. կախաղան հանված քսան հնչակյան գործիչներին (Փարամազ, Ա. Աչքբաշյան, Թ. Կարապետյան, Գ. Վանիկյան և այլք) թերթը բնութագրել է որպէս «ազատ ու ինքնավար Հայաստանի նախակարգերի» և տպագրել նրանց լուսանկարներն ու հակիրճ դիմանկարային ակնարկները (1921, 18 հնս.): «Երկիրը» համակրական վերաբերմունք ունեւր Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, որ սակավ բացառություններէց մեկն էր ժամանակի պոլսահայ մամուլում: Ողջունում էր այնտեղ իրականացվող տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային փոփոխությունները: Խորհրդային Հայաստանի կացության և զարգացման հեռանկարների շուրջ «Երկիրն» առարկում էր ՀՅԴ կուսակցությանը, մասնավորապէս Ս. Վրացյանին: Թերթը Կարսի խորհրդաժողովը (1921 թ. սեպտեմբեր 26 – հոկտեմբեր 13) որակել է իբրև «խաղաղության ակտ»՝ հայերի և թուրքերի միջև: «Երկիրը» դրվատում էր հայկական պատվիրակության «խաղաղասիրական ու չափավոր» գործելակերպը 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրից անմիջապէս առաջ՝ անգիտանալով հայկական կողմի վրա գործադրված ճնշումները խորհրդային ղեկավարության կողմից: «Երկիրը» նկատում էր, սակայն, որ Կարսի խորհրդաժողովը ոչ մի օգուտ չտվեց հայերին և ելնելով կուսակցական ուղղվածությունից՝ դրա պատճառներից մեկն էր համարում 1921 թ. փետրվարյան խռովությունը, որ կազմակերպել էին դաշնակցական-

ները և որը, իբր, առիթ էր տվել թուրքերին՝ պահանջելու, որ հայկական պատվիրակությունը չմասնակցի Մոսկվայի խորհրդատուողովին (1921, 16 նոյ.)։ «Հայաստան» խորագրի ներքո տպագրված իր հրապարակումներում «Երկիրը» տպագրել է լրատվական նյութեր խորհրդային Հայաստանի իրականությունից, հարցազրույցներ նրա ղեկավարության հետ և այլն։ Թերթը կոչ էր անում Կ. Պոլսի հայ համայնքին և գաղթօջախների ազգակիցներին՝ սատարել խորհրդային Հայաստանի մշակութային ու տնտեսական զարգացմանը։ Սրան է առնչվում այն, որ «Երկիրը» լուսաբանում էր ՀՕՄ-ի գործունեությունը, Հովհ. Թումանյանի և Ե. Թադևոսյանի այցը Կ. Պոլիս, դրա նշանակությունը Կ. Պոլսի և Հայաստանի հայության կապերի զարգացման ասպարեզում։ Թերթը տպագրեց ՀՕԿ-ի հայտարարությունը, մասնավորապես նշելով, որ նրա Կանոնադրությունը հաստատել է խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, և որ նրա նպատակն է Հայաստանին նյութական աջակցություն ցուցաբերելն ու նպաստելը նրա տնտեսական վերածնությանը։ Միաժամանակ, «Երկիրը» հույսեր էր կապում Սևրի դաշնագրի միջազգային նշանակության հետ, ակնկալելով, որ այն հիմք պետք է դառնա Արևելյան հարցի լուծման համար՝ «արդի պահանջումներին համապատասխան փոփոխություններով» (1921, 27 սպտ.)։ Հենց արևմուտքից էր սպասում «Երկիրը» թուրք-հեղինական պատերազմին միջամտելը, որ, նրա կարծիքով, կհասցնեի Արևելյան հարցի վերարժարժմանը միջազգային քաղաքականության օրակարգում։ Մյուս կողմից, խորհրդաթուրքական հարաբերությունների կտրվածքով «Երկիրը» հույս ուներ, որ դրանց զարգացումը կհասցնի Արևելյան հարցի, ուրեմն և Հայկական հարցի վերակենդանացմանը և ի վերջո, թուրքական ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերանայմանը։ Քողարկված, բայց և նկատելիորեն տուրք տալով համաշխարհային հեղափոխությունից բոլորի կողմից, «Երկիրը» հնարավոր էր համարում, որ թուրքական պետությունը կենթարկվի հեղաշրջումների՝ «իր երկրի բացարձակ մեծամասնությունը կազմող գյուղացիական զանգվածներու դասակարգային շահերուն համապատասխան կարգուսարքով», կհրաժարվի իր ազգայնական նվաճողական քաղաքականությունից և հարևան ժողովուրդներին կամովին կվերադարձնի իրենց ազգային պատմական իրավունքները (1921, 17 նոյ.)։

Հետաքրքիր են ժամանակի պոլսահայ կյանքին վերաբերող՝ «Երկիր» հրապարակումները, երբ քեմալականությունն ապրում էր իր կայունացման շրջանը՝ քաղաքագիտական նորահնար միջոցներով, Թուրքիայի պարտությունից հետո հետևանքների և Արևմուտքի ու Ռուսաստանի քաղաքական հակամարտությունների պայմաններում՝ ձգտելով իր օգտին ծառայեցնել նույն այդ հակասությունները: Պոլսահայ ողջ հանրությունն այս շրջանում ապրում էր սպասողական վիճակում՝ կապված վերը նշված հակասությունների այս կամ այն լուծման հեռանկարների հետ, որ և էջեր կարող չհամակել «Երկիր» խմբագիրներին: Թերթն այս ոգով էլ արձանագրում է ազգային կյանքի տարընթացությունները Կ.Պոլսում, հորդորում է բարելավել ազգային հիվանդանոցի, դպրոցների գործունեությունն ու վիճակը, կանոնավորել ազգային վարչություն աշխատանքները: Ընդամին, «Երկիրն» ակնկալում էր, որ ազգային հաստատությունների ընթացքը կարելի է ուղղորդել այն հունով, որ դրանք «կարող ըլլան ոչ միայն օգտակար ըլլալ... համայնքին, այլ նաեւ մայր երկրին» (1921, 27 սպտ.):

«Երկիրը» քննադատական դիրք ուներ Կ.Պոլսի երեսփոխանական ժողովի անդամ հարուստ առևտրական ներկայացուցիչներին հանդեպ, որոնք այդ ժողովում ապահովել են «անգոյն և համակերպող մեծամասնություն» միշտ պատրաստ մատները բարձրացնելու ի նպաստ վարչություն» (1921, 10 նոյ.):

«Երկիրն» անդրադարձել է նաև Կ.Պոլսի հոգևոր ու մտավոր կյանքի իրողություններին, համայնքի կյանքի ընթացքից ակնկալել է նրա պատրաստվելն առաջիկա փոփոխություններին, որպիսիք այդ հրատարակչությունն առնչում էր միջազգային քաղաքականության զարգացումներին: Թերթը հետևում էր Կիլիկիայի հայության առօրյային, «Կիլիկիա» խորագրով նյութերում շոշափում Ադանայի հայության, այնտեղ գաղթած հայերի կացությանը կապվող խնդիրները: Թերթը ոչ մի դրական հետևանք էջր սպասում Ֆրանսիական բանակի՝ Կիլիկիան պարզելուց և այն թուրքերի վերահսկողությանը հանձնելու իրողությունից: «Թուրք մամուլ» խորագրի տակ «Երկիրը» քաղվածաբար տպագրել է «Բեյան-Սաբազ», «Թեմհիթը էֆքյար» և Կ. Պոլսի այլ թուրքական թերթերի նյութերը հայ-թուրքական

Հարաբերությունների, դրանցում հայերի վարքագծի և Թուրքիայի հանդեպ նրանց վեբերմունքի մեկնաբանությունը: «Երկիրը» քննադատեց «Իքզամ» թերթի արտոնատեր Ահմեդ Ջեվդեթին՝ հայերի դեմ սպառնալի ու ամբարտավան լեզու բանցնելու առթիվ, հատկապես շեշտելով այն, որ այս գործիչը չի մոռացել իր երբեմնի ազգայնամոլ ձգտումները (1921, 8 նոյ.): Թուրքական մամուլի և քաղաքականության անհանդուրժելի դարձող դիրքը ցուցադրելու համար «Երկիրը» «Իքզամից» արտատպել է հոդված, որտեղ հայտնվում է, թե թուրքերը «պէտք է տրամադրուեն մոռնալ այն դաւաճանութիւնները, որ կատարեցին այս երկրի կրօնական և ազգային փոքրամասնութիւնները ընդհ. պատերազմին և թէ Անատոլուի վերջին կռիւներու ժամանակ» (1921, 25 նոյ.): «Երկիրն» առաջ էր քաշում դրան տրամագծորեն տարբեր մոտեցում՝ թուրքերն իրենք պետք է գիտակցեն, որ փոքրամասնությունների հետ իրենց հարաբերությունները բարելավելու անհրաժեշտ հիմքը այն կլինի, որ թուրք ազգայնականությունը խոստովանի իր կործանարար մոլեռանդությունը, որ պոռթկաց ոչ վաղ անցյալում և ապահովի փոքրամասնությունների «գէթ նուազագոյն իրաւունքները» (1921, 8 նոյ.): Թուրքահունական պատերազմին անդրադառնալիս «Երկիրը» պահպանում է զգուշավորություն, թեև չի թաքցնում իր համակրանքը հունական բանակի հաջողությունների նկատմամբ: Պատերազմի սկզբում թուրքերի անհաջողությունները կոծկող և ապատեղեկատվություն տարածող թուրքական մամուլի քննադատությունը այդ վերաբերմունքի դրսևորումներից էր: Այս վերաբերմունքը, սակայն, տեղի տվեց թերթի սոցիալ-դեմոկրատական մտայնությանն այն իմաստով, որ 1921 թ. աշնանը նա արդեն դատապարտում էր երկուստեք կռվող կողմերին՝ «աւատապետական Թուրքիային» և «պուրժուազական Յունաստանին», որոնցից առաջինը եթե «մահամերձի ջղաճգութեամբ որոշած է մինչեւ վերջ պատնէշին վրայ մնալ», ապա վերջինը կռվում է նոր շուկաների և իր տնտեսության զարգացման համար: Թերթը նկատում էր, որ այդ չի խրախուսվում շահատենչ արևմտյան կապիտալի երկրների կողմից, որոնք կարող են արգելակել Հունաստանի ռազմաքաղաքական զարգացումները (1921, 3 նոյ.): «Թուրքական ազգայնականութեան» հոսսահատ ջղաճգումները «Երկիրը» տեսնում էր

նաև էնվեր փաշայի վերջին շրջանի գործունեության մեջ: Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունից և իթթիհատական կառավարության կրախից հետո էնվերը ոճրագործի կարոտախտը միացրել էր քաղաքական բախտախնդրի դյուրաթեք կեցվածքին՝ ստեղծելով «Միություն և առաջադիմություն ժողովրդական խորհուրդների կուսակցությունը» և դիմել էր Անկարայի քեմալական կառավարությանը, որ այն ճանաչվի Թուրքիայի Ազգային ժողովի կողմից: Էնվերը մերժում էր ստացել, սակայն, ինչպես գրում է «Երկիրը», սովետներն ընդառաջել էին նախկին իթթիհատականին՝ համաձայնելով, որ Ռուսաստանում գտնվող թուրք գերիները մտնեն նրա կազմակերպության մեջ: Այդ, ակնհայտորեն ռազմական բնույթի կազմակերպության ձևավորմանն էլ ձեռնամուխ էր եղել Էնվերը Կովկասում, որ և տաքնապ էր պատճառել Անկարայի կառավարությանը: Քեմալական կառավարությունը ծանուցադիր էր հղել Կարսի խորհրդաժողովին մասնակցող Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին՝ նախազգուշացնելով, որ իր հետ կնքած նրանց դաշնագրերը չեղյալ կհայտարարվեն, եթե մեկ ամսվա ընթացքում վերջ չտան էնվերի գործունեությանը Կովկասում (1921, 14 նոյ.): Մի հոգվածում «Երկիրը» մերկացնում էր էնվերին՝ ոճրագործի իր կերպարանքը քողարկելու իբրև «իթթիհատի ժողովրդային խորհրդային կուսակցության» առաջնորդի և համաձայնելով թուրքական «Վաքըթ»-ին, որ իթթիհատը դյուրության իրավունք չունի (1921, 2 նոյ.): Ինչ վերաբերում է իրենց՝ քեմալականների ազգայնական քաղաքականության բնութագրին, ապա «Երկիրը» լիովին կողմնակից էր եվրոպական կոմունիստներին՝ Քեմալի հանդեպ խորհրդային ղեկավարների անհեռատես և օրախնդիր քաղաքականությանից տարբերվող տեսակետին: Թարգմանված մի հոգվածում («Քեմալականության բնույթը, իր արտաքին երեւոյթը և պատճառները»), որի հեղինակը ֆրանսիական կոմունիստ Մ. Մարքսն էր, նշվում է, որ Քեմալը ազգայնական է և ռազմական բախտախնդիր: Նա ընդգրկմանում է Սևրի դաշնագրին, ձգտում է Թուրքիան ազատել կապիտուլյացիաներից և այլ հակակշիռներից ու ստեղծել իսլամական կայսրություն: Քեմալը, շարունակում է հոգվածագիրը, ընդունել է սովետների գաղափարը, որովհետև չէր

կարող կռվել առանց նրանց գենք ու գինամթերքի, թեև, միաժամանակ, մերժել էր Կարմիր բանակի ուղղակի օգնությունը: Կոմունիզմը, ասվում է հողավածում, Քեմալի համար ոչ նպատակ է, և ոչ էլ տեսչական, այլ մի պարզ միջոց, որի նպատակն է ազգն իր շուրջ համախմբելը: Սովետների գաղափարախոսությունը Քեմալը կարող է սահմանափակել կամ փոփոխել իր քաղաքականություն մեջ, բայց անփոփոխ է մնալու նրա ազգայնականությունը (1921, 30 նոյ.): Հողվածն ուշադրավ է Քեմալի և խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական հարաբերությունները մի հայտնի չափով բնութագրելու տեսակետից, և ոչ պակաս ուշադրավ «Երկրի» սոցիալ-դեմոկրատական հայացքներում ինդերո առարկա փոխհարաբերություններն ընկալելու իմաստով:

«Երկիրը» տպագրել է գեղարվեստական արձակ ու չափածո ստեղծագործություններ, ընթերցողին ներկայացրել Գր. Զոհրապի, Բ. Քեչյանի, Կ. Ությունյանի, Ս. Պարթևյանի և այլոց դիմանկարները՝ Լ. Էսաճանյանի հեղինակությամբ: Թերթը հետևում էր ռուս գրականությանը, ուշադրություն է դարձրել հատկապես Ա. Բլոկի ստեղծագործությանը, և հեղափոխական շնչով համակված նրա «Տասներկուսը» պոեմին: Անդրադարձել է ժամանակի ռուս գրական երևույթներին ու տեղաշարժերին, բարձր է գնահատել Վ. Բրյուսովին, Յ. Սուրգուբին, Պ. Զայցևին, Վ. Մայակովսկուն և ուրիշների: Դրականորեն է գնահատել ռուս ֆուտուրիստներին և «Պրոլետկուլտի» գրական ուղղվածությունը՝ հատկապես նշելով դրանց պայքարն անհատապաշտության դեմ: Թարգմանական երկերից հետաքրքիր է Մ. Կրաֆորդի «Փրակայի կախարդուհին կամ հայ բժշկի մը սխրագործությունը» վիպակը, որ տպագրվեց «Երկրի» թերթոնի բաժնում՝ Մ. Խաչիկյանի թարգմանությամբ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՄԱՄՈՒԼ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ (1865–1920)

XIX դ. II կեսին զարգացող արտադրահարաբերությունները մեծ աշխուժացում առաջացրեցին երկրի տնտեսական կյանքում: Եգիպտոս գաղթած հայուկները, ունենալով ազատ ապրելու և գործելու հնարավորություններ, իր գործուն մասնակցությունն է ցուցաբերում երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը: Այստեղ մեծահարուստ հայերը հիմնում են գործարաններ, մանուֆակտուրաներ, կազմակերպում են գյուղատնտեսական գործիքների արտադրություն, զարգացնում արհեստագործությունը, ներքին և արտաքին առևտուրը:

Հայերը Եգիպտոսում գրավում են բարձր դիրքեր պետական հիմնարկներում, կառավարման համակարգում: 1866–1876, 1878–1879, 1884–1888 թվականներին Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը վարում է հայազգի Նուպար փաշա Նուպարյանը, կառավարությունում ղեկավար աթոռներ են զբաղեցնում Ստեփան Դեմիրճյանը, Տիգրան Բագրատունին, Յագուպ Արթին փաշան, Զրաքյանը և ուրիշներ:

1879 թ. Եգիպտոսում հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում է 8000-ի¹: Այդ թիվը տարեցտարի մեծանում է Արևմտյան Հայաստանից՝ Կիլիկիայից և Թուրքիայի շրջաններից, հատկապես ցեղասպանություններից հետո՝ 1915 թ. մի կերպ փրկված հայ գաղթականների հաշվին: 1917 թ. Եգիպտոսում հաշվվում է արդեն 17.220 հայ²:

19-րդ դարի վերջից սկսած Եգիպտոսում աշխուժանում է հայ մշակութային կյանքը, ավելանում է դպրոցների թիվը, երևան են

¹ Տե՛ս Թադևոսյան Հ. Խ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1978, էջ 40:

² Նույն տեղում, էջ 124:

գալիս մշակութային, կրթական նոր միություններ, կազմակերպություններ:

1914 թ. Եգիպտոսում գործում էր տասնմեկ հայկական դպրոց: Բարեկարգ շենքով ու հարմարություններով և ուսման մակարդակով աչքի են ընկնում Կահիրեի Գալուստյան երկսեռ վարժարանը, Ալեքսանդրիայի Պողոսյան դպրոցը և այլ համայնքային ու մասնավոր դպրոցներ:

Եգիպտահայ գաղութի մշակութային և բարեգործական ընկերությունների շարքում իր առանձնակի կարևոր տեղն է գրավում մեծ բարերար, գիտնական, գործարար, քաղաքական ու հասարակական գործիչ Պողոս փաշա Նուպարյանի¹ նախաձեռնությամբ և եգիպտահայ համայնքի ինն ականավոր գործիչների (Յապուպ Արթին փաշա, Երվանդ Աղաթոն, Առաքել Նուպար, Նազարեթ Տաղավարյան, Մկրտիչ Անդրանիկյան, Գրիգոր Եղիայան, Մկրտիչ Մարկոսոֆ, Հովհաննես Հակոբյան, Կարապետ Շերիտճյան) մասնակցությամբ 1906 թ., Կահիրեում ստեղծված Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը²: Այն մեծ ծառայություններ է մատուցել և այսօր էլ մատուցում է հայ ժողովրդի և հայրենիքի տնտեսական, մտավոր և հոգևոր կյանքի զարգացման գործին:

Եգիպտահայ համայնքի կրթամշակութային կյանքում ժամանակին աչքի ընկնող դեր են կատարել Կահիրեում հիմնադրված Ընթերցասիրաց ընկերությունը, Հայ առաջադեմասեր ընկերությունը, Տիգրան Երկաթ ժողովրդային միությունը, Զեյթունի բարեսիրաց ընկերությունը, Հայ կաթողիկե բարեգործական ընկերությունը, պատանեկան ու մարմնամարզական մի շարք ընկերություններ:

1900-ական թվականներին եգիպտահայ գաղութը համարվում է հայության մշակութային ամենախոշոր օջախներից մեկը: Այստեղ են համախմբվել արևմտահայ նշանավոր մտավորականներ, գրողներ, հրապարակախոսներ Արփիար Արփիարյանը, Վահան Մալեգյանը, Երվանդ Օտյանը, Վահան Թեքեյանը, Սմբատ Բյուրատը, Միքայել

¹ Պողոս փաշա Նուպարյանի կյանքի և գործունեության մասին տե՛ս Ս. Պողոսյան, Պօլոս Նուպար փաշա ազգային գործիչը, Ե., 2004:

² Պողոս փաշա Նուպարյանի հիմնադրած Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության գործունեության մանրամասն պատմությունը տե՛ս Է. Լ. Մերքունյան, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն Ե., 2005, աշխատությունը:

Կյուրճյանը, Երվանդ Սրմաքեչխանլյանը (Երուխան), Միհրան Աս-
քանազը, Գրիգոր Սարաֆյանը, Վահան Քյուրքճյանը, Եղիշե Թորոս-
յանը, Սուրեն Պարթևյանը, Մարի Պեյլերյանը, Հովհաննես Սեթյանը,
Գրիգոր Համբիկյանը, Լևոն Մկրտիչյանը և շատ ուրիշներ:

Եգիպտահայության հասարակական քաղաքական, մշակութա-
յին կյանքում իր արժանավոր և մնայուն գործն է կատարել հայ
պարբերական մամուլը, որի անդրանիկ օրգանը՝ «Արմաւենի» կի-
սամսյա լրագիրը լույս է տեսել 1865 թ., Կահիրեում:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

«ԱՐՄԱԻԵՆԻ» (1865)

Եգիպտահայ առաջին պարբերականը՝ «Արմաւենի» ազգային,
քաղաքական և բանասիրական կիսամսյա լրագիրը հիմնադրվել է
համայնքի մեծատունների և Կահիրեի փոխառաջնորդ Մկրտիչ
Քեֆսիզյանի ջանքերով: Լրագրի արտոնատերն էր Խորենյան դպ-
րոցի հոգաբարձուի շատենապետ Հովսեփ Մանուկյանը:

«Արմաւենի» լրագիրը լույս է տեսել ընդամենը չորս համար
(մարտ, ապրիլ. մայիս ամիսներին):

Պարբերականը Խորենյան դպրոցի հոգաբարձուի շատենա-
լարությամբ խմբագրել է հրապարակախոսական աշխատանքի լուրջ
փորձ ունեցող Աբրահամ Մուրատյանը: Այս մասին լրագրի առաջին
համարում գրված է. «Հոգաբարձութիւն...լրագրոյս... խմբագրութիւ-
նը հանձնեց պ. Ա. Մուրատյանին, որոյ ուղիղ եւ ազատական
սկզբունքը, ճշմարիտ ազգային ոգին եւ յառաջդիմութեան ունեցած
սէրը յայտնի ստուգութիւններ են» (1865, 16 մրտ.):

Ա. Մուրատյանը ծնվել է 1833 թ. Թուրքիայի Արմաշ քաղա-
քում: Կրթությունն ստացել է Նիկոմեդիայի հայկական դպրոցում:
17-ամյա պատանի Մուրատյանը Նիկոմեդիայում 1850–1853 թթ.
հրատարակել է «Հայրենասէր» քաղաքական, ազգային, բանասիրա-
կան երկչաբաթերթը, իսկ 1860–1863 թթ., Փարիզում՝ «Փարիզ»
շաբաթական, ապա՝ կիսամսյա թերթը:

1863 թ. տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և կարճ ժամանակով խմբագրել է Հարուսթյուն Սվաճյանի «Մեղու» պարբերականը:

1865 թ., Կահիրեում ձեռնարկելով եգիպտահայ անդրանիկ պարբերականի՝ «Արմաւենի» կիսամսյա լրագրի խմբագրական գործը՝ նա նպատակ է ունեցել թերթի միջոցով աջակցել եգիպտահայ մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Թերթը փակվելուց հետո նա մեկնել է Կ. Պոլիս: Ապա, 1868 թ. նորից վերադարձել է Կահիրե: 1870 թ. դարձյալ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, ուր վարել է մանկավարժական գործունեություն և թղթակցել մամուլին:

Կ. Պոլսում Ա. Մուրատյանը հրատարակել է իր կազմած «Այբբենարանը» (Ա.մասը՝ 1889, Բ. մասը՝ 1890):

Մահացել է Կ. Պոլսում, 1903 թվականին:

«Արմաւենի» լրագրում քննարկվել են եգիպտահայությունը հուզող կենսական հարցերը՝ առևտրական հարաբերություններ, Ազգային սահմանադրության գործադրություն, եկեղեցի, կրոն, կրթություն, դաստիարակություն:

Հայտնի է, որ առևտրի կազմակերպման եվրոպական ձևերի արմատավորման հետևանքով ոչ քիչ թվով հայ վաճառականներ սնանկացել և ասպարեզից դուրս են մնացել: Այդ մասին թերթը գրել է. «Այս օրուայ օրս, եգիպտոսի մեջ աչուրնիս դարձնելու ըլլանք հայ վաճառական համրելու համար, մէկ հատ գտանք նէ, երկրորդին համար բաւական ժամանակ կմտածենք գտնելու: ...Հայերը, որ ամենէն յառաջ կրնային երթալ, ամենէն յետ յետ մնացեր են» (1865, ապրիլի 16):

Չափավոր հայացքների տեր գործիչը հայ վաճառականությունը համարել է ազգային կյանքի առաջադիմություն շարժիչ ուժը և մեծ հույսեր է կապել նրա հետ: Նա խոստովել է հայ մեծատուներին և ամիրաներին հասցեին քննադատական խոսք ասելուց:

Աբրահամ Մուրատյանը, լինելով հավատացյալ, չի հանդուրժել խռովարարությունը: Սահմանադրական պայքարը համարել է «պայքար յանուն նորածն լկտի ազատութեան մը, որ ոսկէղեն դարու քաղաքականութեան դիմակով ուրուականի մը պես կը թափառի չորս կողմերնիս...» (1865, 16 ապր.):

Թերթը հանդես է եկել ազգային միաբանություն քարոզով, համոզված լինելով, որ «Ամէն մարդ պարտաւորութիւն ունի նախ Աստուծոյ, ապա անձին եւ ապա ազգութեան» առջ և (1865, 16 մրտ.):

Թերթի էջերում արձանագրվել են եգիպտահայ մեծատունների պատվերով Ազգային սահմանադրության դեմ Մկրտիչ Քեֆսիզյանի կատարած անհաջող փորձերը: Համայնքի բնակչության մեծ մասի բողոքի պատճառով Մկրտիչ Քեֆսիզյանը հեռացվել է Եգիպտոսից:

«Արմաւենիի» դադարելուց հետո, մոտ 25 տարի Եգիպտոսում հայերեն թերթ կամ ամսագիր լույս չի տեսնում: Փակման պատճառներից մեկն էլ եղել է թերթի արտոնատեր Մկրտիչ Քեֆսիզյանի վտարումը Եգիպտոսից:

«ՆԵՂՈՍ» (1889)

Եգիպտահայ առաջին պարբերականի լույս ընծայումից ավելի քան քառորդ դար անց, 1889 թ., Ալեքսանդրիայում ժամանակի դեմոկրատ հրապարակախոսներ՝ Ղևոնդ քաջ. Փափազյանի և Անտոն Ռշտունու խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Նեղոս» ազգային, քաղաքական և բանասիրական շաբաթաթերթը:

Ա. Ռշտունին ծնվել է Կ.Պոլսում: Սկզբում եղել է թատերական գործիչ, ապա, 1879 թ. թողել է բեմական ասպարեզը և նվիրվել հրապարակախոսությանը: 1891 թ. նա Աթենքում հրատարակել է «Ասպարէզ» կիսամսյա հանդեսը:

Ա. Ռշտունին 1889 թ. Կահիրեի եկեղեցում կազմակերպված հակաիզմիլլյանական ցույցին մասնակցելու համար ձերբակալվել է: Բանտից դուրս գալուց հետո շարունակել է պայքարը սահմանադրության գործադրման համար:

Ղևոնդ քաջ. Փափազյանը¹ ծնվել է 1847 թ., Ադրիանուպոլսում: Թերթը համարձակորեն քննադատում էր Կ. Պոլսի Ազգային

---

¹ Ղևոնդ քաջ. Փափազյանը մամուլում հանդես է եկել Ռշտունի Ա. (Անտոն) ծածկանունով, որը և սխալմունքի մեջ է գցել Գարեգին Լևոնյանին: Նա Ղևոնդ քաջ. Փափազյանին ու Անտոն Ռշտունուն իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» գրքում (Ե., 1946, էջ 242) և «Հայոց պարբերական մամուլը» մատենագիտական ցուցակում (Ե., 1934, էջ 29) համարել է միևնույն անձնավորությունը: Այս սխալը

ժողովի իշխանամետ քաղաքականությունը, հայ մեծատունների անօրինական արարքները: Նման ելույթների համար Կ. Պոլսի թեմակալ առաջնորդ Մ. Իզմիրլյանը Ղևոնդ քահանա Փափազյանին պատժում է: Նա արտաքսվում է Եգիպտոսից, սակայն ճանապարհին Հունաստանում հաջողում է դուրս գալ նավից և ուղևորվել Ռումինիա: Գալաց քաղաքում նա շարունակում է հրապարակախոսական գործունեությունը: 1895–1899 թթ. այստեղ հրատարակել է «Հայկական տարեցոյց» պարբերականը (Հայերեն-ռումիներեն):

Ղևոնդ քահ. Փափազյանը մահացել է 1930 թ., Կոստանցայում:

«Նեղոս» թերթում քննարկվել են հասարակական, քաղաքական և տնտեսական ու կենցաղային հարցեր: Այսպես, թերթը արձագանքել է այն դժվարություններին, որ ունեցել են հայազգի արդյունաբերողները եվրոպական ապրանքների ներմուծման ժամանակ: Թերթը հաղորդել է այն մասին, թե գործարարները ինչպիսի խոչընդոտների են հանդիպել տեղական հումքը մշակելու համար գործարաններ կառուցելու ժամանակ:

Թերթի հրատարակման առաջին իսկ օրից խմբագիրները համագործակցել են Ալեքսանդրիայում գործող Յառաջդիմասէր հայրենասիրական կազմակերպության¹ հետ, պայքարել նրա նախընտրած նպատակների իրագործման համար:

«Նեղոս» շաբաթաթերթը եղել է այդ ընկերության ձայնավորը: Այստեղ քննադատվել են եգիպտահայ մեծատունները, ազգային ջողերը, Կ. Պոլսի ազգային ժողովի թուրքամետ քաղաքականությունը: Նման համարձակ ելույթների համար շաբաթաթերթը կարճ ժամանակում ձեռք է բերել եգիպտահայ մեծահարուստների թշնամանքը: «Նեղոսը» անգամ համարվել է «յեղափոխական քարոզչութեա-

---

ճշտել են Հ. Խ. Թովմադյանը իր «Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն» գրքում (Ե., 1978, էջ 319) և Մ. Ա. Բարդյանը «Հայ պարբերական մամուլը» մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Ե., 1986, էջ 49):

¹ Յառաջդիմասէր ընկերության հիմնադիր ժողովը գումարվել է 1886 թ. ապրիլի 4-ին, Կոստիքեում: Նրա շուրջ համալիրված երիտասարդները ոգեշնչված են եղել Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի և ազգային-դեմոկրատ մյուս գործիչների գաղափարներով: Ընկերությունը ոստիկանական ճնշման ներքո (1890 թ. հետո) պառակտվել և կազմալուծվել է:

նը նուիրուած... անխորհուրդ ձեռնարկ»¹: Թերթը ձախողելու նպատակով հակառակորդները առաջին հերթին կազմակերպել են խմբագիրները՝ Ղ. քահ. Փափազյանի և Ա. Ռշտունու բանտարկությունը, որի հետևանքով էլ խափանվել է Թերթի հրատարակությունը:

«ՓԻՆԻԿ»

(1899, ԿԱՀԻՐԵ, 1901–1903, ԱԼԵՔՍԱՆ ԴՐԻԱ)

«Փինիկ» ազգային, գրական և քաղաքական երկշաբաթաթերթը պատկանում է ազգային-դեմոկրատական ուղղություն ունեցող այն պարբերականների թվին, որոնց արծարծած կարևորագույն խնդիրներից մեկը՝ թուրքական լծից հայրենիքի ազատագրումն է: Պարբերականը խմբագրում էր ազատագրական շարժման դադափարների ջատագով, աչքի ընկած հրապարակախոս, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Սմբատ Բյուրատը (Տեր-Ղազարյանց):

Սմբատ Բյուրատը ծնվել է 1862 թ., Զեյթունում: 1880 թ. Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանն ավարտելուց հետո Սորբոնի համալսարանում հետևում է մանկավարժական դասընթացներին, ապա վերադառնում է ծննդավայր և դասավանդում Սսի, ապա Սամսունի վարժարաններում:

1896 թ. նա հայկական կոտորածներից մի կերպ փրկվում է և ընտանիքի հետ ապաստան գտնում Եգիպտոսում: Կահիրեում հրատարակում է 1899 թ. «Փինիկ», 1900-ին՝ «Նոր օր» եռօրյա լրագիրը, 1905 թ.՝ «Միսուան» ամսագիրը:

1907 թ. Սմբատ Բյուրատը մեկնում է Ռումինիա և Օսմանյան սահմանադրության հաստատումից հետո վերադառնում Կ. Պոլիս, որտեղ Արամ Անտոնյանի հետ խմբագրում է «Մանգոլմէի էֆե» քեար» հայերեն օրաթերթը:

¹ Տե՛ս Թովմազյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 196:

Սմբատ Բյուրատի գրչին են պատկանում մի շարք վեպեր: Մամուլում նա հանդես է եկել Հայկ-Լեոն, Ապտակ, Թաթ, Մտրակ, Խայթոց ծածկանուններով:

1915 թ. ապրիլի 11-ին (24-ին) Սմբատ Բյուրատը Կ. Պոլսի հայ մտավորականների հետ (թվով 800 հոգի) կալանավորվում է և Թուրքիայի խորքերում բարբարոսաբար սպանվում:

Սմբատ Բյուրատի թերթի անվանումը և ճակատին պատկերված փյունիկ թռչունի պատկերը խորհրդանշում են թերթի հիմնական նպատակը, որն էր՝ հայրենիքի վերականգնումը: Առաջին տարվա առաջին համարի խմբագրականում պարզեցվով թերթի ուղղվածությունն ու նպատակը՝ Սմբատ Բյուրատը գրում է «... վառ պահել Մայր Հայրենիքի վերականգնման յոյսը, ցրուած, վհատ ու ջախջախ բեկորները մօտեցնել, նոր ոյժ կազմել... ահա այս է մեր նպատակը»:

Շաբաթաթերթի նյութերը զետեղված են հետևյալ բաժիններում. Տեղական լուրեր, Ազգային քրոնիկ, Քննադատական, Արտաքին, Մամուլ բաժին, Քաղաքական, Զբօսական ժամանց, Մարզաընկերություն և այլն:

«Փիւնիկին» աշխատակցում են երվանդ Օտյանը, Միհրան Տամատյանը, Միհրան Գալֆայանը, Շավարշ Հովվյանը, Մարի Պեյլերյանը և ուրիշներ:

Թերթի խմբագրական և հրապարակախոսական հոդվածների մի մասը պատկանում է Սմբատ Բյուրատի գրչին: Առաջին տարվա համարներում (1–14) պարբերաբար տպագրվում է խմբագրի «Լեռնականի մը ծոցատետրը» հուշագրությունը Հայկ-Լեոն ծածկանունով: Այն հայրենիքին ու հարազատ ժողովրդին օտարի լծից ազատագրված տեսնելու հույսով ապրող աքսորականի հոգեկան ծանր ապրումների նկարագրությունն է:

XX դարի սկզբում Թուրքիայում շարունակվում են ոտնահարվել հայ ժողովրդի իրավունքներն ու արժանապատվությունը: Եզեխատահայությունը բարձրացնում է իր բողոքի ձայնը, դիմումաղերսագրեր է ուղարկում եվրոպական երկրների մարդասիրական ընկերություններին, առաջադես գործիչներին, հանրահավաքներ է հրավիրում՝ պահանջելով իրականացնել Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված 61-րդ հոդվածի բարենորոգումների ծրագիրը: Այս ամենն իր արտացոլումն է գտնում թերթի էջերում: Թերթը լուսաբանում է

նաև եվրոպական երկրներում գումարված խաղաղության վեհաժողովների աշխատանքները, տպագրում անվանի գործիչների՝ Ժ. Ժոլեսի, Ֆ. Պրեսանսեի, Ա. Ֆրանսի, Պ. Քիյարի և մյուսների հայանպաստ ելույթները:

«Փիւնիկը» օտարերկրյա մամուլի էջերից թարգմանաբար արտատպում է թուրք ոճրագործներին դատապարտող հոդվածներ: Դրանցից մի քանիստում հնչում են հայությանը գեների դիմելու կոչեր: Այսպես, Փրանսիական «Լ'Օրոր» թերթից արտատպված «Հայաստանը» հոդվածում գրված է. «Հայերը լուի դիւանագիտութեան վրայ դրած են իրենց յոյսը: Դիւանագիտութիւնը իրենց թշնամին է: Պէտք է աղբիւր գտնել ինքնապաշտպանութիւնը ուխտող հայ ազգին բեկորները շինելու համար, մարտիրոսներուն թոյլ տալու համար, որ չիյնան առանց վրիժառութեան, ընծայելու համար քաջարիներուն՝ իրենց ժողովուրդին եւ բոլոր ժողովուրդներուն դատին ծառայելու միջոցը» (1901, թիվ 23, էջ 243): Եվ այդ միջոցը համարվում է գեների ուժը:

Ազատատենչ խմբագիրը օգտագործում էր նաև հայ առաջադեմ, դեմոկրատ գրողների, հրապարակախոսների՝ գեների ուժով պայքարի ոգեկոչող մտքերն ու գաղափարները: Այսպես, «Մարգարիտներ» խորագրի տակ տպագրվում է Միքայել Նալբանդյանի «Նկատողութիւնք» հոդվածի այն հատվածը, ուր ասված է. «Օրհնեալ է պայքարը, թող լինի նա հզօր, անխնայ, ազնիւ և բարեխիղճ» (1901, թիվ 26, էջ 294):

Ուշագրության է արժանի և պատմական աղբյուր կարող է հանդիսանալ ազատագրական շարժման գործիչ, բանաստեղծ, հրապարակախոս, քաղաքագետ Տիգրան Երկաթի¹ կյանքի և գործունեության մասին շարունակաբար տպագրված Սմբատ Բյուրատի հոդվածաշարը (1901, թիվ 22–30, 1902, թիվ 31–51):

---

¹ Տիգրան Երկաթը (Ասրապետ Պիլեգիբճի, Պիլեգիբճյան) ծնվել է 1870 թ. Կ. Պոլսում: Կրթությունը ստացել է Փարիզում, ավարտել է Սորբոնի համալսարանը: Աշխատակցել է ֆրանսիական «Նովել ռեվյու», «Ինտերնասիոնալ», «Ֆիգարո» և այլ պարբերականներին: Նրա մտերիմները եղել են Ժան Ժորեսը, Է. Ջյուսան, Միլփուսը, Մ. Բարեսը և ուրիշներ: 1895 թ. հայկական ջարդերից հետո նա հեռանում է Կ. Պոլսից: Լրտեսներից խուսափելու նպատակով և ծալտյալ՝ ֆրանսիական նավով փախչում է Հունաստան: 1898 թ. Տիգրան Երկաթը հաստատվում է Եգիպտոսում, որտեղ էլ 1899 թ. մահանում է 29 տարեկան հասակում:

Տիգրան Երկաթի գործունեության նշանաբանն էր՝ «... ի գեն»։ Սմբատ Բյուրատը նրան բնութագրել է այսպես. «... սավառնող հանճար, թափանցիկ հոգի, դատող միտք, կորովի կամք, տոկուն մարտիրոս, սիրող սիրտ, համոզված Առաքեալ ազատութեան անխոնջ մարտիկ» (1901, թիվ 22, էջ 226)։

«Փիւնիկի» դեմոկրատական ուղղության մասին են վկայում ինչպես Սմբատ Բյուրատի, այնպես էլ Մարի Պեյլերյանի, Միհրան Տամատյանի, Երվանդ Օտյանի և մյուսների հրապարակախոսական հոդվածները՝ նվիրված հայրենիքի ազատագրման, քաղաքի և գյուղի աշխատավորության մարդկային արժանիքների փառաբանման ու նրա շահերի և իրավունքների պաշտպանության հարցերին։ Դրանցում այն կարծիքն է հայտնվում, թե ռամիկ մարդն է վերջիվերջո փրկելու հայրենիքը, նրա արյունով է ներկված հայրենի հողը, նա է տնքում թուրք բարբարոսի կրնկի տակ, նա էլ պետք է լինի «վերջին յաւիտենական յաղթողը»։ Մարի Պեյլերյանը իր հոդվածում գրում է. «Նա է կեանքի վերափոխիչ ոյժը, համբերութեամբ կը կրի հալածողի լոյծը, բայց հենց որ համբերութիւնը հատնի, նա մոլեգնորէն կը յարձակուի եւ կը խորտակի բոլոր պատնէշները» (1901, թիվ 20, էջ 206)։

«Փիւնիկի» քննարկած մյուս կարևոր խնդիրներից է սահմանադրության գործադրման հարցը։ Բարձրացվում են օրենքների կիրառման, կարգ ու կանոնի հաստատման պահանջները։

Շաբաթաթերթը սխալ է համարում այն արմատացած կարծիքը, թե ազգի վարչական գործերը պետք է վստահել բարձր դիրք ունեցող, տիտղոսավոր ու հարուստ մարդկանց և առաջադրում է վերջ տալ «տիտղոսաւորներու տիրապետութիւնը»։ Այս և նման գաղափարները դուր չեն գալիս հայ մեծահարուստ իշխանավորներին և սկսվում է հալածանքների շարան Սմբատ Բյուրատի նկատմամբ։ Նախ փորձ է արվում նրան գրկել նյութական միջոցներից և կեղծ փաստաթղթերի հիման վրա նրան ազատում են Կահիրեի Գալուստեան վարժարանի ուսուցչի պաշտոնից։ Սմբատ Բյուրատը ստիպված է լինում դադարեցնել թերթը և գնալ Ալեքսանդրիա։ Այստեղ շարունակում է պայքարը սահմանադրության գործադրման համար։

Ալեքսանդրիայում թաղային խորհրդի ընտրությունների ժամանակ սրվում է սահմանադրական պայքարը: Թերթը հանդես է գալիս սահմանադրական խորհրդարան ընտրելու պահանջով:

1902 թ. մարտի 23-ին Ալեքսանդրիայում թաղային խորհրդի ընտրություններն ավարտվում են սահմանադրականների հաղթանակով: Սակայն այդ խորհուրդը կարճ կյանք է ունենում, քանի որ ատենապետ ընտրված Պողոս Նուպար փաշան լուծարում է և փոխարենը կազմում է նոր անդամներից բաղկացած մարմին՝ խնամակալություն, որին դեմ էր ժողովուրդը: «Անկցի խնամակալությունը, կեցցէ՛ սահմանադրությունը» կարգախոսով թերթը տպագրում է մի շարք հոդվածներ, որոնցում քննադատվում է հակասահմանադրական խորհրդարանը: Սահմանադրության գործադրման պահանջով Ալեքսանդրիայում կազմակերպվում են հանրահավաքներ, բողոքի ցույցեր: Հայտնի է 1902 թ. հունիսի 23-ին Պիրամիդ թատրոնում հրավիրված համահավաքը, որտեղ ելույթներով հանդես են գալիս Երվանդ Օտյանը, Միհրան Տամատյանը, Սմբատ Բյուրատը: Այդ ելույթները տպագրվում են թերթում: Բարձր գնահատելով Օտյանի ելույթը՝ թերթը գրում է. «Օտեանի ամէն մի բառը սլաքի պէս կըցցուէր խնամակալութեան կուշտին և անոր ապուշ փաստաբաններուն գանկին» (1902, Գ. տարի, թիվ 2, էջ 10):

«Փիւնիկը» տպագրում է նաև հանրահավաքի ընդունած բանաձևը, որով պահանջվում էր արդեն ընտրված թաղային խորհրդի վերահաստատումը: Պողոս փաշան ստիպված է լինում հրաժարական տալ և թաղային ժողովի ատենապետ է նշանակվում Աբրահամ Բարթոլը: Վերջինիս օրոք խնամակալությունը շարունակում է գործել՝ տեղի տալով նոր բողոքների: «Փիւնիկը» դարձյալ շարունակում է պայքարը սահմանադրական խորհրդարանի ընտրության և սահմանադրության գործադրման համար: Հայտնի է, որ միայն Օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումից հետո, 1908 թ. Ալեքսանդրիայում խորհրդարանի ընտրություններն ավարտվում են սահմանադրության կողմնակիցների հաղթանակով:

«Փիւնիկը» երկշաբաթաթերթի արձակ և չափածո ստեղծագործություններում նույնպես բարձրացվում են ազատագրական պայքարի գաղափարները: Ուշագրավ են հատկապես Սմբատ Բյուրատի բանաստեղծությունները («Յիշէ գիս», «Գարունը», «Որբերուն աղա-

դակը», «Մանկան արցունքը», «Հայուն ճիչը» և այլն): Սմբատ Բյուրատի պոեզիային հատուկ են լավատեսական տրամադրութ-
յունները:

«Փիւնիկ» բարձրացնելով եզիպտահայությանը ժամանակին
հուզող կենսական խնդիրներն ու պահանջները՝ կարողացել է այս
կամ այն չափով իր ներգործուն դերն ունենալ եզիպտահայ գաղթո-
ջախի հասարակական, քաղաքական կյանքի առաջընթացի գործում:

«ԱՐՇԱԼՈՅՍ» (1899–1905, 1908–1914)

«Փիւնիկ» պարբերականի հետ միաժամանակ 1899 թ. Կահի-
րոնում լույս է տեսնում «Արշալոյս» ազգային, գրական և քաղաքա-
կան եռօրյա պարբերականը: Թերթի խմբագիրն էր Եղիշե Թորոսյա-
նը: «Արշալոյսը» 1899–1904 թթ. լույս է տեսնում շաբաթը երկու
անգամ: 1905–1907 թթ. լույս է տեսնում¹: Վերահրատարակվում է
1908–1914 թթ.:

«Արշալոյսը» անկախ թերթ էր և չէր պատկանում հայ քաղա-
քական որևէ կուսակցության: Թերթի հիմնական նպատակն էր՝ ծա-
ռայել ազգի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական ու հոգևոր
կյանքի բարեփոխմանը:

Պարբերականին աշխատակցում էին Առանձարը (Միսաք Գու-
յումճյան), Հ. Շաթրյանը, Հ. Շամլյանը, Ավոն (Ա. Գասպարյան), Ղ.
Կպ. Շիշմանյանը «Ազատական մը» ծածկանունով, Տ. Հովհաննեսյա-
նը, արևելահայ մտավորականներից Գ. Բալասանյանը և ուրիշներ:

Թերթը ուներ հետևյալ բաժինները. Ազգային, Տեղական լուրեր,
Արտաքին լուրեր, Եվրոպական թղթաբեր, Հանրային բեմ, Կանանց
աշխարհէն, Վերջին ժամ, Նամակատուհի և այլն:

Ինչպես «Փիւնիկում», այնպես էլ «Արշալոյսում» քննարկված
հիմնահարցերից է՝ Հայաստանի ազատագրումը: Սակայն հարցի

---

¹ Բանաստեղծ, հրապարակախոս Ղևոնդ եպ. Շիշմանյանի՝ արտոսպայրում
գրած «Յստերգ հայրենեաց» բանաստեղծությունների ժողովածուն տպագրելու
համար Եղիշե Թորոսյանը 1905 թ. 14 ամսով բանտարկվում է և քերքը 1905–1907
թթ. դադարում է լույս տեսնելուց:

լուծման միջոցներն առաջադրելիս թերթը չէր կիսում «Փիւնիկի» տեսակետները:

«Արշալոյսը» նույնպես խստորեն քննադատում էր, մեղադրում օսմանյան բռնապետութեանը, մերկացնում սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալութունը, եվրոպական թերթերից արտատպում էր նրա հանցագործութիւնները դատապարտող հոդվածները:

Այսպես, «Լ'Օրոր» թերթի խմբագիր Պ. Քիյարի «Իրավունք» թերթից արտատպված նամակում առաջարկվում է Յըանսիայի հանրապետության նախագահին՝ չընդունել Աբդուլ Համիդի շնորհած Իմթիյազի պատվանշանը, քանի որ այն «արիւնով շաղախուած է»:

«Գիտե՞ք, գրված է այնտեղ, որ միայն Հայաստանի մէջ 300.000 մարդկային արարածներ ինք կախել, սպանել, այրել, բռնաբերել, մորթազերծ ընել և կտրտել տուել: Գիտե՞ք, որ Կարմիր Սուլթանը ինքն էր ուղղակի կամաւոր հեղինակը եւ պատասխանատուն կոտորածներուն եւ ընդհանուր ջարդերուն» (1900, թիվ 65, էջ 2):

Հայտնի է, որ 1909 թ. երիտթուրքերի կազմակերպած Ադանայի կոտորածից հետո առաջադեմ մի շարք մտավորականներ (Լեոն Մկրտիչյան, Վ. Թեքեյան և ուրիշներ) կանխատեսելով ամբողջ Կիլիկիայի բնաջնջումը և էլի անակնունելի վայրագ գործողութիւններ՝ հանդես եկան զինված ինքնապաշտպանութեան ծրագրի մշակման առաջարկով: «Արշալոյսը» դեմ լինելով նման ծրագրին՝ գրում է. «Բաւական չէ ինչքան հայր արիւն թափեց: Ազգի ճակատագրին հետ այս աստիճանի անգթութեամբ խաղ խաղալը ներելի չէ» (1909, թիվ 75, էջ 2):

Թերթի հոդվածներում զինված ինքնապաշտպանութիւնը, եթե ընդհանրապես չէր ժխտվում, ապա համարվում էր ամենավերջին միջոցը: Եվ զարգացվում էր այն տեսակետը, թե նախքան զինված ինքնապաշտպանութեան վտանգավոր քայլին դիմելը, անհրաժեշտ էր օգտագործել խաղաղ միջոցները:

Թերթում քննադատվում էր հայ ազգային կուսակցութիւններին գործեակերպը: Դաշնակցութիւնը պախարակվում էր եկեղեցու հանդեպ անվայելուչ վերաբերմունք ցուցաբերելու և սոցիալիստական հորջորջվելու, Սահմանադրական-ռամկավար կուսակցութիւնը՝ համակերպողական դիրքի, Թուրքիայում ապրող բոլոր հպատակ ազգերին, նրանց թվում և հայերին օսմանցի համարելու համար:

«Արշալոյսը» միաժամանակ լինելով գրական պարբերական՝ տեղ էր տալիս գեղարվեստական ստեղծագործությունների, որոնց հիմնական թեման նույնպես հայրենիքի ազատագրումն էր: Առանձնապես աչքի էին ընկնում Ղևոնդ Շիշմանյանի բանտում գրված «Ցաւերգք հայրենեաց» ժողովածուից վերցված բանաստեղծությունները («Աքսորականը», «Որքան լացի ես», «Սրտի ցաւեր առ Արեւ» և այլ հատվածներ), Ավոյի «Երգեր-վէրքեր» ոտանավորների շարքը, Մ. Զոլադյանի «Օտար հովեր» և այլ չափածո գործեր:

Պարբերականը եզրպատահայ ընթերցողին ծանոթացրել է արևելահայ մշակութային կյանքին, տպագրել Մուրացանի, Վ. Միրաքյանի, Լ. Մանվելյանի, Գ. Բալասանյանի և մյուսների կյանքին ու գործունեությանը նվիրված հոդվածներ: «Նամակ Կովկասէն» խորագրի տակ գետեղվել են Գ. Բալասանյանի թղթակցություններն ու բանաստեղծությունները («Իմ անտիպ պատմուհաժքներից», «Երգիր, ախպէր ջան, զուլումի երգեր», «Գրողի վիճակը» և այլն):

Թերթը եզրպատահայությունը առաջինը ծանոթացրել է աշուղ Զիվանու (Սերոբ Լևոնյան) երգերին («Հոգի որսացողներ», «Մեր դարը» և այլն):

Պետք է նշել, որ թերթի խմբագիրը՝ Ե. Թորոսյանը, ունեցել է գաղափարական հակառակորդներ, որոնք հետապնդել են նրան, անգամ հաջողել բանտարկել տալ: 1913 թ. թերթը չի հրատարակվել: 1914 թ. Ե. Թորոսյանին հաջողվել է վերահրատարակել այն: Այս անգամ նա վարել է գեղեցավոր քաղաքականություն: Համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերին նա դիմել է իր թղթակիցներին «քաղաքական չփոթ վիճակին մէջ միտքերը գրգռող և մանաւանդ չփոթեցնող յօդուածներ» չուղարկել խմբագրություն:

1914 թ. մի քանի համար լույս տեսնելուց հետո թերթը փակվել է:

«ՆՈՐ ՕՐ» (1900–1901)

«Նոր օր» ազգային, բանասիրական ու քաղաքական լրագիրը հրատարակվել է Կահիրեի «Ընթերցասիրաց ընկերութեան» (1891) հիմնադրած «Լսարան-ընթերցարանի» (1896) նախաձեռնությամբ: Արտոնատերն է եղել Փրանսիացի հայասեր գործիչ Ժ. Մյունինեն, խմբագիրը՝ Սմբատ Բյուրատը:

«Նոր օր» թերթի առաջին համարը լույս է տեսել 1900 թ. հունիսի 7-ին: Եռօրյա այս թերթին աշխատակցել են Հ. Ալփիարը (Ալփիարյան), բանաստեղծ Հ. Սեթյանը, հասարակական գործիչ, գրող Ս. քաչ. Սամուելյանը և ուրիշներ:

«Նոր օրի» նյութերը գետեղվել են Ազգային, Տեղական, Բանասիրական, Մեր բարքերէն, Ազգերու կեանքէն, Քաղաքական աշխարհէն բաժիններում: Խմբագրական հոդվածները հիմնականում գրել են Ս. Բյուրատը և Հ. Ալփիարը:

Սմբատ Բյուրատը իր հոդվածներում անդրադարձել է արևմտահայությանը, ինչպես և Եգիպտոսում և այլուր ապաստան գտած գաղթականությանը հուզող հարցերին: Դիմելով եգիպտահայ մեծահարուստներին, նա գրել է. «Ի մի բան, ի սէր մարդութեան, ի սէր ազգութեան ողորմինք այն խեղճ որբերուն, որոնք մեր մարմինն են, մեր արիւնն են, մահամերձ ազգի մը ապագայ սերունդն են» (1900, թիվ 11, էջ 1):

Հ. Ալփիարը թերթի էջերում միաժամանակ փորձել է միջոցներ առաջադրել եգիպտահայության տնտեսական կյանքի բարեփոխման վերաբերյալ: Այսպես, իր մի «Մտերմական խօսքեր» խմբագրականում նա առաջարկել է վանքապատկան հողերից ստացված եկամուտները ծառայեցնել աղքատ ընտանիքների ու որբ երեխաների կարիքների բավարարմանը:

«Նոր օր» թերթը տպագրել է բարոյախրատական նյութեր, որոնցում տարփողել է քրիստոնեական բարոյախոսության՝ չարին չհակադրվելու, թշնամու հանդեպ ներողամիտ լինելու և նման այլ պատգամները: Այսպես, գրել է «...յիմարութիւն է զչարի՝ դիմացինիդ վերայ տեսնելով թերութիւն մը զոր դու չունիս, եւ որու փոխարէն դու ուրիշ մը ունիս, զոր դիմացինդ չունի» (1900, թիվ 11, էջ 3):

Թերթը քննարկել է նաև մատաղ սերնդի կրթության և դաստիարակության հարցերը: Հայրենասիրության, ազգասիրության գաղափարներն են բարձրացվել գեղարվեստական գործերում: Բանաստեղծ Հ. Սեթյանը Յ. Ս. Ծածկանունով տպագրած իր «Ու՞ր գացին» (1900, թիվ 11) բանաստեղծության մեջ ողբակցել է հայրենիքի կորստի և նրա քաջարի որդիների մահվան առթիվ:

«Նոր օր» թերթում տպագրվել է գրող, հրապարակախոս Ռ. Զարդարյանի «Կասկած» բանաստեղծությունը (1901, թիվ 72), ուր

հեղինակը ցանկությունն է հայտնել հայրենիքի ցավը և իր հոգու տառապանքը հաղորդել կարեկից աշխարհին:

«Նոր օրը» ընթերցողին ծանոթացրել է նաև Թուրքիայի իրավավարչական կառուցվածքին, Ազգային սահմանադրության հիմնական սկզբունքներին, ինչպես և Հայոց պատրիարքարանի գործունեությանը:

Թերթը արձագանքել է Ռուսաստանում և արևմտաեվրոպական երկրներում տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր իրադարձություններին: «Քաղաքական աշխարհէն» խորագրի տակ տպագրված նյութերը տեղեկացրել են Մակեդոնիայում թուրքական կառավարության դեմ սկսված ապստամբական շարժումների, Ռուսաստանում, հատկապես Պետերբուրգում կազմակերպված ուսանողական բողոքի ցույցերի մասին: «Ազգերու կեանքէն» խորագրով տպագրված նյութերը ծանոթացրել են այլ ազգերի տնտեսական ու մշակութային կյանքին:

Թերթն իր գոյության երկու տարվա ընթացքում կարողացել է ինչ-որ չափով վերհանել եգիպտահայ կյանքում տեղ գտած բացասական երևույթները և միջոցներ առաջադրել դրանց վերացման ուղղությամբ, ինչպես և նպաստել եգիպտահայության հոգևոր կյանքի հարստացմանը:

«ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ» (1906)

«Նոր ժամանակներ» քաղաքական և գրական շաբաթաթերթը հրատարակվել է 1906 թ., Կահիրեում (երեք համար): Այն խմբագրել են գրող, հրապարակախոս Վահան Թեքեյանը (Սկայորդի, Ասուպ), Արփիար Արփիարյանը (Սկեպտիկ), Տիրան Քելեկյանը (Գ.) և ուրիշներ:

Թերթի հիմնական նպատակն է եղել օժանդակել արտերկրում ապրող հայության ազգային դիմագծի պահպանմանը, ստեղծել արտասահմանի հայ մտավորական ուժերի միություն, որը հայ ժողովրդի մեջ կտարածեր «ազատ մարդու և քաղաքացիի առաքինութիւններ» և «կը յիշեցնէր ու կը պաշտպանէր հայ դատը ժողովուրդներու եւ կառավարութեանց դատաստանին առջեւ» (1906, թիվ 1, էջ 1):

Թերթը կարողացել է վերհանել հայ ժողովրդի սոցիալական, տնտեսական իրավիճակի ճշմարիտ պատկերը: Վ. Թեքեյանը («Գրչի հարուածներ. ծեծ եւ մածուն», 1906, թիվ 1), Ա. Արփիարյանը («Արձագանգ», 1906, թիվ 1), Տ. Քելեկյանը («Պոլիս, նամակի հատուած մը», 1906, թիվ 2) և ուրիշներ իրենց փոքրածավալ պատկերներում անդադարձել են սոցիալական անհավասարութեան, հասարակական, քաղաքական գործիչների անմիաբան վարվելակերպին, հայրենակարոտ օտարական հայի հոգեկան ծանր ապրումներին:

Վ. Թեքեյանը, ինչպես իր նախորդ պարբերականներում, այս թերթում ևս բացում է «Արեւանկար» բաժինը և ընթերցողներին ծանոթացնում հայ գրողների, հասարակական գործիչների օրինակելի դիմանկարներին: Այսպես, նա «Ասուպ» ծածկանունով տպագրած դիմանկարում (1906, թիվ 2) ներկայացնում է հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Լ. Մկրտիչյանի բարոյական բարձր կերպարը, ընդգծելով հատկապես նրա ազգօգուտ գործունեությունը: «Նա, գրում է հեղինակը, կաշխատակցի նաև Ֆրանսերէն թերթի մը, ուր իր յօդուածները, նուիրուած միշտ Հայկական հարցին և հայերուն պաշտպանութեան, պատուոյ անհղը կը գրաւէն միշտ եւ պատիւ կը բերէն իրեն...» (1906, թիվ 2, էջ 5):

«Նոր ժամանակներ» թերթը բարձր է գնահատել Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության դերն ու նշանակությունը և պահանջել հայ հասարակությունից «...հետաքրքրութեամբն ու համակրութեամբը զայն շարունակ զօրացնէ ու յառաջ մղէ» (1906, թիվ 2, էջ 3):

«ԱԶԱՏ ԲԵՄ»

(1903–1905, ԱԼԵՔՍԱՆ ԴՐԻԱ, 1906–1907, ԿԱՀԻՐԵ)

XX դարի սկզբին եգիպտահայ կյանքում և Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես և արևելահայ իրականությունում տեղի ունեցած հասարակական, քաղաքական նոր ու կարևոր իրադարձությունները լայնորեն լուսաբանելու նպատակներով Նրվանդ Օտյանը, 1903 թ. Ալեքսանդրիայում լույս է ընծայում «Ազատ բեմ» գրական, ազգային և քաղաքական շաբաթաթերթը: Թերթը ուներ վարչություն,

որի անդամներն էին Միք. Կյուրճյանը, Վ. Թեքեյանը, Բ. Օհանյանը, Լ. Լարենցը (Լևոն Քիրիչճյան), Ավ. Պեյլերյանը (Ավօ), Մ. Պեյլերյանը: 1906 թ. վարչության անդամները տեղափոխվում են Կահիրե և թերթը հրատարակվում է Կահիրեում:

1904 թ. փետրվար-դեկտեմբեր ամիսներին Ե. Օտյանը իր եղբոր հրավերով գտնվում էր Հնդկաստանում: Այդ ամիսներին թերթը խմբագրում էր Միք. Կյուրճյանը:

«Ազատ բեմը» ունեցել է ազգային դեմոկրատական ուղղություն, հետամուտ է եղել հայ ազգի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, քաղաքական, մշակութային կյանքի առաջնություն: Թերթի էջերում անողոք քննադատություն են ենթարկվել մեծահարուստները, իշխանավորները՝ անօրինական գործողությունների համար, դատապարտվել է Օսմանյան Թուրքիայի հայահալած քաղաքականությունը, մեղադրական խոսքեր են տպագրվել արևմտաեվրոպական երկրների դիվանագիտական խաղերի հասցեին: Թերթում մեկնաբանվել են ռուս-ճապոնական պատերազմի հետևանքները, ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության ընթացքը, կրթական, մշակութային և այլ հարցեր:

«Ազատ բեմի» մշտական բաժիններն էին Ազգային, Քաղաքական, Անցքեր դարձքեր, Քրոնիկ, Արեւնկար և այլն:

Թերթն ուշադրություն կենտրոնում էր պահում տեղական կյանքի խնդիրները: Ինչպես եգիպտահայ նախորդ թերթերում («Փիւնիկ», «Արշալոյս», «Լուսաբեր») այստեղ ևս քննադատվում էին տեղական կառավարման մարմինները, ղեկավար գործիչները իրենց պարտականությունները չկատարելու, ժողովրդի շահերն ու իրավունքները չպաշտպանելու համար:

1904 թ. թիվ 25-ից թերթում ավելանում է Տեղական ազգային գործեր բաժինը, որտեղ գետեղված նյութերի մեծ մասը վերաբերում է Ալեքսանդրիայի թաղական խորհրդի գործունեության լուսաբանմանը, հատկապես խորհրդի ատենապետ Աբրահամ Բարթող փաշայի անօրեն գործեղակերպին: Այդ նյութերում առաջադրվում են սահմանադրության գործադրման և Բարթող փաշայի հեռացման պահանջները: Թերթը գտնում է, որ Եգիպտոսի նման ազատ երկրում անհանդուրժելի է Բարթող փաշայի «բռնապետությունը»:

Առաջնորդարանի գործունեությունը դեմ էին ուղղված Ե. Օտյանի «Երօտ» ստորագրությունը տպագրված քրոնիկները, որոնցում առաջնորդարանը ներկայացված էր որպես կաշառակերություն, խաբեբայություն, երեսպաշտություն, շողակրատություն և այլ քսու գործերի կազմակերպման համար ստեղծված մի մարմին: Նման սուր ելույթների պատճառով Ե. Օտյանը հետապնդվում է Բարժող փաշայի կողմից: Սակայն Օտյանը չի լռում, նա շարունակում է գրել ու անխնա դատապարտել փաշայի ու իշխանավորների անօրինական արարքները: Դրանով նա ձգտում էր հասնել իր նպատակին, որն էր՝ «ժողովուրդին աչքերը բանալ իր իրաւունքներուն ու իր շահերուն վրայ» (1905, թիվ 50, էջ 1):

Օրինապահ հասարակարգի ստեղծման գաղափարը քարոզվել է ինչպես Ե. Օտյանի, այնպես էլ Վ. Թեքեյանի և մյուսների՝ թերթում տպագրված հրապարակախոսական հոդվածներում: Վ. Թեքեյանը «Եղբայր եղբոր» առաջնորդող հոդվածում (1904, թիվ 10) բարձրացնում է հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների համերաշխություն և համագործակցության գաղափարը: Ազգի փրկությունը նա տեսնում է իրար ձեռք մեկնելու, միասնաբար գործելու մեջ: «...իրար հաղորդակից ընելու,~ գրում է նա,~ իրենց խորհուրդներուն եւ ներշնչումներուն եւ իրար գրկած խոյանալու դէպի նոյն նպատակը, այսինքն դէպի միեւնոյն կռիւն ու միեւնոյն յաղթութիւնը...» (1904, թիվ 10, էջ 1):

«Ազատ բեմ» շաբաթաթերթը իր վերաբերմունքն է ցուցաբերել ուսման-ճապոնական պատերազմի և ուսման հեղափոխության նկատմամբ: Իրավացիորեն թերթը ցարական Ռուսաստանը դիտել է որպես գաղութատիրական ձգտումներ ունեցող երկիր, որը, ըստ թերթի, պատերազմում է հայտ բերեց իր «ռազմական պատրաստութեանց խեղճուկրակութիւնը, անբաւականութիւնը, սաղմնային վիճակը» (1904, թիվ 5, էջ 3): Ե. Օտյանը ցարիզմի պարտությունը կանխատեսում է Ռուսաստանում հեղափոխական իրադարձությունների աշխուժացումը և հպատակ ժողովուրդների, նրանց թվում և հայությունից ազատագրումը: «Կովկասի հայութիւնը,~ գրում է նա,~ զինքը մինչեւ հիմակ պրկող շղթաներէն գերծ ազատութեան կենսանորոգ շունչովը աւելցուած, պիտի բարգաւաճի և ուռճանայ, ապագայ ազգային անկախութեան համար զօրաւոր ու անդիմադրելի զանգուած

մը կազմելով» (1905, թիվ 48, էջ 1): Եվ ռուս ժողովրդի հաղթանակի հետ կապելով հայ ժողովրդի ազատագրումը՝ գրում է. «Այն օրն, երբ ռուս ժողովուրդը խորտակե իր շղթաները, հայութիւնն ալ նոր վերածնունդի համար մը պիտի ոգեւորուի» (1905, թիվ 39, էջ 1):

«Ազատ բեմը» էջեր է նվիրել նաև գեղարվեստական գրականությանը: Առանձնապես աչքի են ընկնում ազատաշունչ ոգով գրված Միք. Կյուրճյանի (Մէն-Կէն), Ա. Գասպարյանի (Ավօ), Ա. Մարկյանի և մյուսների չափածո գործերը: Ա. Գասպարյանի «Կարմիր տաղեր» պոեմը (1906, թիվ 27, էջ 2–3) նվիրված է Կովկասում հեղափոխության օրերին զոհվածների հիշատակին:

«ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» (1903–1904)

«Ժողովուրդը» համարվել է ազգային դեմոկրատական ուղղությամբ ունեցող պարբերական, որի շուրջ համախմբված են եղել ժամանակի դեմոկրատ մտածողներ, մանկավարժ բանասեր Ն. Աղազարյանը, բանաստեղծ Հ. Սեթյանը, հրապարակախոսներ Ս. Օտապաշյանը, Ավ. Շադոյանը և ուրիշներ: Խմբագրել է Ավետիս Պալյանը¹:

Ամսագիրը հրատարակվել է Կահիրեում, ունեցել է Ազգային, Քաղաքական, Մատենագրական, Կովկասեան լուրեր, Այլ եւ այլ բաժինները:

Խմբագրական հոդվածների մեծ մասը գրել է Խմբագիրը՝ Ավ. Պալյանը՝ «Խ» և «Ա.Պ.» ծածկանուններով: Նա անդրադարձել է հայ ժողովրդի սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական անմխիթար իրավիճակին և փորձել միջոցներ առաջադրել այդ վիճակից նրան դուրս բերելու ուղղությամբ: Նրա համոզմամբ օտար ասիերում ցիր ու ցան եղած հայության պահպանման ու գոյատևման կարևոր նախապայմանը կայանում է աշխատանք ունենալու և «խնքնօգնութեամբ» ապրելու մեջ: «Ապրիլ գիտնանք» (1903, թիվ 7), «Կեանքի պայքարը» (1903, թիվ 11) և այլ հոդվածներում Ա. Պալյանը կոչ է արել հայությանը ապրել սեփական աշխատանքով, առանց օտարի

¹ Ավետիս Պալյանը կազմել է «Եգիպտահայ լրագրությունը» մատենագրական ցուցակը («Եգիպտահայ տարեցույց», Գահիրե, 1914, էջ 148–155):

միջամտության ու օգնության, սեփական ուժերով բարելավել կյանքը: «Քաջայանդգնօրէն մտնենք ինքնօգնութեան երջանկաւէտ արահետին մէջ,~ գրել է նա,~ ոչ ոքէն ոչինչ չափնակալենք» (1903, թիվ 11, էջ 173):

Ամսագրում տպագրված «Կոչ մը մեր գեղեցիկ սեռին» (1903, թիվ 3), «Հայ կիներու գործատուն մը» (1903, թիվ 4), «Աշխատութեան տունը» (1903, թիվ 5) և այլ հոգւածներում խորհուրդ է տրվել եգիպտահայութեանը՝ հիմնել լվացքատներ, կարի արհեստանոցներ, կազմատներ և այլ աշխատանոցներ, որոնցում ներգրավված կլինեն նաև կանայք: Կանանց մասնակից դարձնելով հանրօգուտ աշխատանքին՝ ամսագիրը ձգտել է նրանց ազատագրված տեսնել նախկին ավատական կապանքներից: Բարձր է գնահատվել կնոջ դերն ու նշանակութիւնը հասարակութեան զարգացման, ազգի առաջադիմութեան գործում: «Կինը,~ գրել է ամսագիրը,~ ըլլալով մեր բնական դաստիարակուհին, եթէ անկեղծ չպահենք անոր արժանապատուութիւնը, ի գուր կը ճգնինք՝ իբր ազգ պատուաւոր դիրք մը գրաւել մարդկային ընկերութեան մէջ» (1903, թիվ 5, էջ 68):

Ամսագրում կարևորութիւն է տրվել դպրոցի, դաստիարակութեան հարցերին: Դպրոցը համարվել է «Հայոց կենդանութեան վառարանը»: Պարբերականը իր ձայնն է միացրել համայն հայութեան բողոքի ձայնին՝ ուղղված Հայ եկեղեցապատկան գուլքի և կալվածքների բռնագրավման ու պետականացման մասին ցարական կառավարութեան 1903 թ. հունիսի 12-ին ընդունած օրենքի դեմ: Այդ օրենքի հեռավոր նպատակն է համարել «... նախ հայոց եկեղեցին ջնջել ու յետոյ հայոց ազգը լուծել եւ ձուլել ռուսականին մէջ» (1903, թիվ 10, էջ 160):

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ամսագիրը իր երկու համարներում (1903, թիվ 11–12) տպագրել է օրենքի տեքստը և իր ընթերցողներին ծանոթացրել դրա բովանդակութեանը: Միաժամանակ ամսագիրը մի շարք էջեր է նվիրել Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում օրենքի դեմ ուղղված բողոքի ցույցերին ու միտինգներին, մեկնաբանել նազարեթ Աղազարմի, Միհրան Տամատյանի և մյուսների ելույթները, որոնցում դատապարտվել է օրենքը և հորդորվել հայութեանը՝ ամեն ջանք գործադրել օրենքի կիրառումը խափանելու համար:

Մարտեւում լույս տեսնող «Արմենիա» թերթից արտատպվել են կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի՝ ռուսաց ցարին Հղած խնդրագրերն ու հեռագրերը (1903, թիվ 11–12): Վեհափառ Հայրապետը խնդրանքով դիմել է թագավորին՝ չիրականացնել օրենքի գործադրությունը: Արձագանքելով այդ տարիներին Ռուսաստանում խմորվող հեղափոխական շարժումներին, ամսագիրը իր վերաբերմունքն է ցուցաբերել համաժողովրդական այդ ելույթների նկատմամբ, գնահատելով դրանք ոչ թե որպես «ամբոխային անգիտակից ելույթներ», այլ կազմակերպված շարժումներ, որոնց «գլուխ են կանգնած պետական ու զինուորական ծառայողներ, որոնք որդեգրել են ազատական քաղաքականութիւնը»:

1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ Ռուսաստանում Հայության ծավալած շարժումը թերթը համարել է ցարիզմի դեմ ուղղված ազատագրական շարժման արտահայտություն, շարժում, որից և ականակալվել է Հայ ժողովրդի փրկության հետ կապված հնարավորությունը: «Հայութիւնը,՝ գրել է ամսագիրը,՝ քիչ առենէն՝ դարձեալ իր գլուխը պիտի բարձրացնէ աւելի գեղապանծ, աւելի երկնամբարձ քան երբէք, բռնապետական պալատներու աւերակներու վերայ հոյակապօրէն կառուցուած իր լուսասփիւռ համալսարաններով, իր անպարտելի ամենայաղթ եկեղեցիով» (1903, թիվ 11, էջ 172):

Իր դեմոկրատական ուղղությամբ ամսագիրը լրացրել ու հարստացրել է եգիպտահայ դեմոկրատական մամուլի ցանկը:

«Օրէն-Ք» (1905)

Հայտնի է, որ 1904 թ. սահմանադրության կողմնակիցները եգիպտոսում կազմել են «Միացյալ ճակատ», որը սահմանադրության գործադրման համար պայքարը առաջ տանելու նպատակով գրող, հրապարակախոս, մեծ երգիծաբան Երվանդ Օտյանի խմբագրությամբ Ալեքսանդրիայում հրատարակվել է «Օրէնք» շաբաթաթերթը: Թերթի երկրորդ համարի խմբագրականում գրված է. «Օրէնքին տիրապետութիւնը, ժողովուրդի կամքին գերակշռութիւնը՝ օրէնքի ուժով և օրէնքով գծուած սահմանին մէջ, ամիրայական յաւակնութիւններու վերջնական ջախջախումը, Ալեքսանդրիոյ մէջ

Սահմանադրութեան իրական գործադրութիւնը...ահա մեր նպատակը» (1905, թիւ 2, էջ 3):

«Օրէնք» օրենսդրական շաբաթաթերթին աշխատակցել են Վ. Թեքեյանը, Մ. Տամատյանը (Վ. Տ., Վ. Տիրանեան ծածկանուններով) և ուրիշներ:

Թերթը իր քննադատական խոսքն ուղղել է Առաջնորդարանին, ինսամակալությանը, Աղքատախնամ ընկերությանը՝ լույս աշխարհ հանելով դրանց շուրջ համախմբված անձանց նենգ ու կեղծ արարքները: Առաջին իսկ համարից Թերթը թշնամական ընդունելութիւն է գտել հակասահմանադրական ինսամակալության կողմից: «Օրէնքի» առաջին թիւը կարծես ճահիճին մէջ նետուած քարը եղավ, գրել է Թերթը, ...ինսամակալութեան շուրջը դեգերող հացկատակներն ու պնակալեզներն իրար անցան» (1905, թիւ 3, էջ 2):

«Օրէնքում» միաժամանակ առաջադրվել են միջոցներ Առաջնորդարանը անիշխանական իրավիճակից դուրս բերելու, Աղքատախնամ ընկերության գործունեութիւնը բարելավելու ուղղութեամբ: «Պաշտպանենք օրէնքը» (1905, թիւ 9), «Ժողովուրդին համերաշխութիւնը» (1905, թիւ 4) և այլ հոդվածներում օրինապահ հասարակութեան ստեղծման առաջին նախապայմանը համարվել է ազգի սովորութիւններին, զգացումներին, ձգտումներին պատշաճ օրենքների գործադրումը: Ըստ Թերթի, օրենքը չպահպանող ու չգործադրող ժողովուրդը չի կարող համարվել ազգ, այն վաղ, թե ուշ կարող է ենթարկվել կործանման:

Լինելով դեմոկրատական, առաջադիմական ուժերի ձայնափողը՝ «Օրէնքը» բազմիցս հանդես է եկել թաղական խորհրդի օրինական ընտրութիւններին անցկացման պահանջով: Հարկ է համարել նաև իր ընթերցողներին ծանոթացնել Ազգային սահմանադրութեանը՝ այնտեղից տպագրելով առանձին հատվածներ:

Թերթը էջեր է նվիրել սահմանադրութեան գործադրման պահանջով Ալեքսանդրիայում կազմակերպված ցույցերի լուսաբանմանը, մեջբերումներ է տպագրել Ե. Օտյանի, Մ. Տամատյանի ելույթներից: Երվանդ Օտյանը հայտարարել է. «Ժողովուրդը իր պայքարը չպիտի դադարեցնէ մինչեւ որ Սահմանադրութիւնը լիովին չգործադրուի» (1905, թիւ 11, էջ 2):

Հակասահմանադրականները թերթի ձայնը լռեցնելու համար դիմել են բիրտ միջոցների: Խուժեղ են թերթի տպարան, ցիր ու ցան արել տպագրական տառերը, ծեծել խմբագրին՝ Ե. Օտյանին: Նման բռնություն դեմ թերթում հանդես են եկել Վ. Թեքեյանը («Գիրք-րուն դէմ» 1905, թիվ 3), Մ. Տամատյանը («Դիւային ծրագիրը», 1905, թիվ 3), Ե. Օտյանը («Ամօթ իրենց», 1905, թիվ 3):

Դատապարտելով ծայրահեղությունները՝ թերթը համարձակ գրել է. «Օրէնքը» անսայթաք և անխափան իր դատին արդարու-թեանը կռթնած՝ չդադրիր բարձրացնել է իր ձայնը, որ ժողովուրդին ձայնն է, բռնաբարուած իրաւունքին ձայնը» (1905, թիվ 3, էջ1):

Ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությամբ, սահմանադրութ-յան գործադրման պահանջով հանդես եկած «Օրէնք» թերթը իր գո-յությունը պահպանել է ընդամենը մեկ տարի: Այդ կարճ ժամանա-կամիջոցում կարողացել է սովորեցնել իր ընթերցողին՝ ձայն բարձ-րացնել իր մարդկային իրավունքների պաշտպանության համար:

«ԼՈՒՍԱԲԵՐ» (1904–1908)

Պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, հասարակական գոր-ծիչ Վահան Քյուրքճյանը 1904 թ. Կահիրեում Պողոս Նուբար փա-շայի նյութական օժանդակությամբ լույս է ընծայում «Լուսաբեր» ազգային, քաղաքական, տնտեսական և գրական երկօրյա թերթը:

Վ. Քյուրքճյանը ծնվել է 1863 թ., Հալեպում: Սկզբնական կրթու-թյունն ստացել է Այնթապի Ներսեսեան և Գիշերօթիկ վարժարաննե-րում: 1884–1886 թթ. Այնթապում հրատարակել է «Մենտոր» երկշա-բաթաթերթը: 1888 թ. տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, ապա՝ Լոնդոն, ուր 1893–1895 թթ. զբաղվել է հայագիտական հարցերի ուսումնասի-րությամբ:

1904 թ Վ. Քյուրքճյանը ժամանել է Եգիպտոս և Կահիրեում հիմնադրել ու խմբագրել է «Լուսաբեր» երկօրյա թերթը: 1905 թ. հոկտեմբերից նա ստանձնել է Կահիրեի Գալուստեան վարժարանի տնօրենի պաշտոնը, և «Լուսաբերի» խմբագրական աշխատանքները դեկավարելու համար հրավիրել է Վենետիկից նոր վերադարձած Արփիար Արփիարյանին:

Երկու տարի Գալուստեան վարժարանում պաշտոնավարելուց հետո Քյուրքճյանը 1907 թ. նոյեմբերի 22-ին մեկնել է Ամերիկա, մասնակցել Բոստոնի համալսարանի օրենսդրական դասընթացներին և ստացել փաստաբանի արտոնագիր: Նա նշանակվել է Բոստոնի օսմանյան հյուպատոսարանի թարգմանչի պաշտոնում: 1914 թ. Վ. Քյուրքճյանը տեղափոխվել է Նյու-Յորք և զբաղվել գիտահետազոտական աշխատանքներով: Նա գրել է «Արեւելեան հին ազգաց պատմութիւնը», «Կիլիկիոյ տեղագրութիւնը», «Մի տեսութիւն հայկական Կիլիկիոյ իշխանութեան վերայ», «Կիպրոսի կղզի» և այլ աշխատությունները: Նա գրել է նաև անգլերեն լեզվով «Հայոց պատմութիւն» մեծածավալ աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1958 թ.:

Վ. Քյուրքճյանը վախճանվել 1961 թ., Նյու-Յորքում:

«Լուսաբեր» քաղաքական, տնտեսական և գրական երկօրյա թերթը ուներ վարչություն, որի անդամներն էին Քեչեճյանը և Ճեպեճյանը: Խմբագրի և վարչության անդամների հիմնական նպատակն էր՝ ծառայել հայ ժողովրդի նյութական և հոգեւոր կյանքի բարեփոխման գործին:

Պարբերականին աշխատակցել են առաջադեմ գործիչներ Ն. Տաղավարյանը, Հ. Շամլյանը, Տ. Քելեկյանը, Մ. Նաթանյանը, Ն. Աղազարմը և ուրիշներ: 1905 թ. հոկտեմբերից Քյուրքճյանի հեռանալուց հետո թերթի գլխավոր աշխատակցի պաշտոնը ստանձնել է Ա. Արփիարյանը: Վերջինիս սպանությունից հետո թերթի խմբագրական աշխատանքները ղեկավարել են Վ. Թեքեյանը, Ե. Երուխանը, վերջում՝ Վ. Մալեզյանը:

«Լուսաբեր» թերթի հիմնական բաժիններն էին. Ազգային լուրեր, Տնտեսական խնդիրներ, Քաղաքական, Հանրային կարծիք, Մեր անցեալ փառքերէն և այլն:

«Լուսաբերը» պատկանում էր անկախ պարբերականների թվին: «Լուսաբերը»,- գրված է խմբագրական հոդվածում,- բացարձակապէս անմասն պիտի մնայ մասնավոր նկատումներու, անհատական հաշիվներու, նոյնպէս անկախ պիտի լինի իր վարչութեան անդամներուն և ուրիշ օժանդակներուն անձնական խնդիրներէն» (1904, թիվ 1, էջ 1):

Թերթի 1904–1905 թթ. առաջնորդող հոդվածների մեծ մասը պատկանում է Վահան Քյուրքճյանի գրչին: Դրանք հիմնականում

վերաբերում էին հայ ազգի սոցիալական, տնտեսական, մշակութային կյանքի հարցերին: «Բարոյական խնդիրներ» (1904, թիվ 3), «Ինքնազարգացում» (1905, թիվ 24), «Դպրոց կուզենք» (1905, թիվ 28), «Դպրոցի մասին» (1905, թիվ 52) և այլ խմբագրականներում բարձրացվում էր աշխատավոր, ընչազուրկ դասակարգի կրթության ու դաստիարակության գործի կազմակերպման հարցը: «... Բայց պետք չէ մոռնալ,~ գրում է թերթը,~ որ ազգին զօրութեան ջիղը եւ ազգային անկողնի մեջ գլխաւոր պահապանը ժողովուրդն է, հասարակ եւ աղքատ դասակարգը, եւ անոնց զավակներն են, որ առհասարակ ազգին կընծայեն ապագայ մշակները եւ գործիչները» (1905, թիվ 52, էջ 1):

Մտահոգված ազգի ճակատագրով՝ Վ. Քյուրքճյանը հորդորում է հայրենիքից հեռացողներին՝ գաղթել Եգիպտոս, ուր «ազատական ու արդարասէր կառավարութեան մը ներքոյ» կան բարենպաստ պայմաններ տնտեսական ու հոգևոր կյանքի զարգացման համար:

«Լուսաբեր» թերթը անհանգստություն էր հայտնում հատկապես հայերի զանգվածային արտագաղթի համար: «Հայաստան առանց հայու» (1905, թիվ 54), «Ամերիկա գաղթողներուն» (1905, թիվ 52) և այլ հոդվածներում ներկայացվում էր Ամերիկայում և այլ վայրերում գաղթած հայերի անփառունակ կյանքը: Թերթը արտագաղթը համարում էր մեծ աղետ հայ ազգի համար: «Թուրքին, յոյնին, հրէային, Սիրիային, Գերմանիային, Ֆրանսային ձեռք պիտի անցնեն, ինչ որ հայը կը լքանէ, եւ այն ատենն է, որ մենք ազգովին պիտի մնանք հայրենազուրկ, թափառաշրջիկ ժողովուրդ մը, այն ատենն է, որ Հայաստան սոսկ աշխարհագրական անուն մը պիտի մնայ » (1905, թիվ 54, էջ 1):

Հայկական հարցը այն հուզող խնդիրներից էր, որ քննարկվում էր ինչպես բոլոր հայկական պարբերականներում, այնպես էլ «Լուսաբերում»: Թերթը տպագրում է «Ազգին ձայնը» (1905, թիվ 60) խմբագրական հոդվածը, որտեղ ժխտվում է նույն թերթում տպագրված օտար հայասերներից Ճ. Ս. Ռեյնոլդսի «Հայկական խնդրոյ մի քանի երեւոյթներուն վրայ» (1905, թիվ 55–58) հոդվածաչափում արտահայտված այն կարծիքը, թե թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը հետևանք էր հայ մտավորականության հայաստանում սկսած հեղափոխական գործունեության: Թերթը ի

պատասխան դրա, բացատրում է, թե ընդհակառակը, տարիներ շարունակ Հայաստանի խուլ անկյուններում սկսված գաղտնի, անշշուկ կոտորածները ծնունդ տվեցին հեղափոխության: Եվ հայության պարտքն է համարում ընդունել հեղափոխությունը: «Մեր պարտքն է, գրում է թերթը, փարիլ յեղափոխութեան, գրկել զայն ազգովին, հաստատ համոզուած ըլլալով, որ հլու հպատակութիւնը, քարոզուած խոհմութիւնը երբէք չպիտի կարենան փրկել զմեզ» (1905, թիվ 92, էջ 1):

Ինչպես վերը նշվեց, Վ. Քյուրքճյանը 1905 թ. հոկտեմբերից թողնում է խմբագրի պարտականությունները և աշխատանքի անցնում Գալուստեան վարժարանում: «Լուսաբերում» աշխատանքի է հրավիրվում գրող, հրապարակախոս Ա. Արփիարյանը: Նրա օրոք թերթում ավելանում են «Տուրիկ» և «Օրը օրին» բաժինները: «Տուրիկ» բաժնում տպագրվում են խառը լուրեր, իսկ «Օրը օրին» բաժնում՝ հայրենիքում և արտերկրում հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած նոր ու կարևոր իրադարձությունների մասին համառոտ տեղեկություններ:

Ռուսական 1905–1907 թթ. հեղափոխության օրերին Ա. Արփիարյանը հեռու-հեռվից քարոզում էր, որ հեղափոխությունը պայքար էր շահագործող ու շահագործվող դասակարգերի միջև, որ այն «ցեղային չէր, այլ ընկերային, դասակարգային էր»: «Թէեւ թնդանոթը, գրում է նա, բիւրաւոր բանուորներ ջարդ ու փշուր կընէ, բայց ընկերուարական գաղափարը գործնականապէս կը յաղթանակէ, ու տիեզերքի բոլոր կալուածատէրները, դրամատէրները կը սարսափահարէ» (1906, թիվ 69, էջ 1): Նա հույս է հայտնում, թե վերջնական հաղթանակը հեղափոխությանն է: Հատկապես ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ապստամբության մասնակիցները ոչ թե բարձրաստիճան զինվորականներն էին, այլ բանվորներն ու գյուղացիները, որոնց էլ պատկանում է ապագան: Արփիարյանը հաստատում էր իր հնչակյանությունը, որքան էլ որ «վերակազմյալ» լիներ:

Արփիարյանը Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը կապում էր Ռուսաստանի հետ: «Ինչ կըսեն, թող ըսեն, գրում է նա, թիւրքիոյ հպատակ Հայաստանին ապագան Ռուսիոյ կեանքէն կախում ունի» (1906, թիվ 307, էջ 1):

«Լուսաբերում» Ա. Արփիարյանը տպագրել է 200-ից ավելի խմբագրական և հրապարակախոսական հոդվածներ: Դրանցում նա

տարփողել է սոցիալիստական չափավոր մտայնությամբ հագեցած Հայ ազատագրական պայքարի գաղափարը, այն կապելով Ռուսաստանում ընթացող հեղափոխական շարժումների հետ և շարունակել պայքարը ազգային քաղաքական կուսակցությունների գործելակերպի դեմ: Թերթում մեղադրական խոսքեր են տպագրվում հնչական և դաշնակցական այն գործիչների հասցեին, որոնք փորձում էին ազգի անունից դրամ կորզել այս կամ այն մեծահարուստից և չստանալու դեպքում ֆիզիկապես ոչնչացնում էին նրան: Նման մեղադրական ու քննադատական հոդվածների հետևանքը լինում է այն, որ հնչական կուսակցության անդամները ատելությամբ են լցվում թերթի վարչության անդամներ Քեչեճյանի, Ճեպեճյանի և գլխավոր աշխատակից Ա. Արփիարյանի նկատմամբ: Նրանք փորձում են վարկաբեկել, հեղինակազրկել նրանց: Այդ ամենին հետևում է Ա. Արփիարյանի չարանենգ սպանությունը:

«Լուսաբերի» համար Ա. Արփիարյանի գրած վերջին խմբագրականը «Պատերազմի պարագային» վերնագրով տպագրվել է թերթի 1908 թ. թիվ 485-ում: Առաջնորդողում հրապարակախոսը այն կարծիքն է հայտնում, թե պատերազմական գործողությունների ժամանակ Հայ ազգային կուսակցությունները պետք է հանդես գան միասնաբար: Այս խմբագրականը թերթի վարչությունը համարել է հրապարակախոսի թողած կտակը: «Կտակ մը յեղափոխականին,~ գրված է թերթում,~ թէ եթէ հաւատարիմ գործադրողն ես յեղափոխական սուրբ սկզբունքներու, մեկդի ձգէ կուսակցական հաշիւներդ, անձնական հակառակութիւններդ, ու նուիրէ ինքզինքդ ազգիդ շահերուն պաշտպանութեան» (1908, թիվ 485, էջ 1):

Արփիար Արփիարյանի մահից հետո Վ. Թեքեյանը դեկավարելով թերթի խմբագրական աշխատանքը՝ շարունակել է պահպանել գաղափարական նույն ուղղությունը՝ վերակազմյալ հնչակների ուղեգիծը: Քննարկման են դրվել համիդյան վարչակարգի դեմ սկսված պայքարի շուրջ Հայ մտավորականների արտահայտած տարաբնույթ տեսակետները: Ե. Սրմաքեչյանյանը (Երուխան) իր «Հայ-թուրքական համերաշխութեան շուրջը» (1908, թիվ 485–498) հոդվածաշարում գտնում էր, որ Թուրքիայում առանց Հայ, թուրք, քուրդ ազգերի դաշնակցության անհնարին է հեղափոխության իրականացումը, ուստի և տեղին էր համարում Հայ հեղափոխական դաշնակցության մասնակցությունը

ներ 1907 թ. Փարիզում կայանալիք ընդդիմադիր կուսակցությունների համագումարին: Իսկ Վ. Թեքեյանը լավատեսորեն չէր տրամադրված երիտթուրքերի նկատմամբ: Նա այն կարծիքին էր, թե երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո «Երկրի դժբախտ հայ ժողովուրդին վրայ կը հրաւիրուին հաւանական աւելի մեծ դժբախտութիւններ» (1908, թիվ 500, էջ 1): Եվ իրոք, նրա կանխատեսումները իրականութիւն դարձան: Հեղաշրջումից մեկ տարի չանցած երիտթուրքերը 1909 թ. գարնանը կազմակերպեցին Ադանայի հայերի կոտորածը:

Արեւտահայոթյան անազատ և անապահով կյանքը իր արտացոլումն է գտել «Լուսաբերի» գեղարվեստական գործերում: 1904–1905 թթ. համարներում շարունակաբար տպագրվել է Վ. Քյուրքճյանի «Զելիխայի գաղտնիքը» պատմական վիպակը, ուր ներկայացված է հայկական ջարդերի ժամանակ գերի վերցված հայ աղջկա տառապալից կյանքի պատմությունը: Նույն թեմայի շուրջ են գրված Վ. Թեքեյանի «Մնտուկին հաշիւը» վիպակը (1907, թիվ 334–335) տպագրված Ասուլ ծածկանունով (անավարտ), Հ. Սեթյանի, Վ. Մալեգյանի և մյուսների բանաստեղծությունները:

«Լուսաբեր» թերթը իր նյութական սուղ միջոցներով կարողացավ գոյատևել հինգ տարի: 1908 թ. վերջին թերթի վարչությունը դադարեցրեց պարբերականի հրատարակությունը, բայց ոչ ընդմիջտ: 1909 թ. այն միացվեց 1908 թ. Ալեքսանդրիայում Ե. Օտյանի լույս ընծայած «Արեւ» ամենօրյա լրագրին և հրատարակվեց «Լուսաբեր – Արեւ» անունով:

«ԱՐԵՒ» (1908)

1908 թ. Ալեքսանդրիայում հաստատված մի խումբ հայ մտավորականներ հիմնում են «Եգիպտոսի հայոց հրատարակչական ընկերությունը»¹, որը նույն թվականի մայիս ամսից հրատարակում է «Արեւ» ազգային, գրական և քաղաքական օրաթերթը: «Արեւ»

¹ «Արեւ» քերթի 1908 թ. թիվ 40-ի էջ 3-ում հաղորդում է տպագրվում այն մասին, թե քերթը պատկանում է «Եգիպտոսի հայոց հրատարակչական ընկերությանը» և Երվանդ Օտյանը պատասխանատու չէ այնտեղ տպագրված հոդվածների համար, բացառությամբ իր ստորագրությամբ և իր գրական ծածկանուններով տպագրված հոդվածների:

օրաթերթի խմբագիրն էր գրող, երգիծաբան, հրապարակախոս Երվանդ Օտյանը:

«Արեւ» ազգային, գրական և քաղաքական օրաթերթի նպատակն էր՝ անկողմնակալ դիրքերից իր ընթերցողներին ծանոթացնել ազգային կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին:

«Առաջին օրէն պարտք կը գգանք, գրված է այնտեղ, յայտարարելու, թէ «Արեւ» հեռու պիտի մնայ կուսակցական բանակուհիներէ և պիտի խոստափի անձնական վեճերու ասպարեզ ըլլալէ: Հոն չպիտի երեւան երբէք «յանուռն անկողմնակալութեան» հյուրընկալուած զիրար հրացանի բռնող յողուածներ, ոչ ալ անձնական հաշիւներ մաքրելու սահմանուած ճղճիմ ու ձանձրացուցիչ գրութիւններ» (1908, թիւ 1, էջ 1):

«Արեւը» ուներ իր մշտական բաժինները. Տեղական, Ազգային, Քաղաքական, Արձագանգ, Վերջին ժամ, Այլ և այլք: Իսկ 1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո, օգոստոս ամսից թերթում պարբերաբար տպագրվում են «Թուրքիա ազատ», «Օսմանեան սահմանադրութիւնը» խորագրերով նյութերը: Ի տարբերություն նախորդ եգիպտահայ պարբերականների, թերթը որպես նորություն ուներ «Առտուան սուրճի տեղ» բաժինը, որտեղ տպագրված երգիծական բնույթի հոգվածների նպատակն էր՝ նախապատրաստել ընթերցողին թերթում տպագրված նյութերը, ինչպես այնտեղ է գրված, «լաւ մը մարսելու համար»: Այս բաժնի նյութերը պատկանում էին Երվանդ Օտյանի գրչին և տպագրվում էին Սրճեի Օ. ստորագրութեամբ:

Օրաթերթին աշխատակցում էին Լ. Մկրտիչյանը, Վ. Մալեգյանը, Բարսեղ Շահպաղը, Բ. Օհանյանը, Տ. Քելեկյանը, Մ. Պեյքեյանը, Ա. Զիզմենյանը և ուրիշներ: Ինչպես եգիպտահայ մյուս թերթերի, այնպես էլ «Արեւի» ուղադրության կենտրոնում էին Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի բարեփոխման հարցերը:

1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումը, սահմանադրության վերահաստատումը տարբեր մոտեցումներով ընդունվեցին եգիպտահայության կողմից: Եթե նրա մի մասը դիմավորեց ցնծութեամբ, ապա մյուս մասը հեղաշրջումը ընդունեց թերահավատութեամբ: «Արեւ» թերթը «Օսմանեան սահմանադրութիւնը» խորագրի տակ

տպագրված հոդվածներում քննարկման է ենթարկում այդ երկու մոտեցումները և ապա արտահայտում իր կարծիքը:

Երվանդ Օտյանը իր «Կեցցէ՛ ժողովուրդը, անկցի՛ բռնավորը» խմբագրականում ողջունում է սահմանադրության վերահաստատումը և միաժամանակ նշում, որ չպետք է մոռանալ, թե «արդի սուլթանը է և կը մնայ մեր հասարակաց թշնամին, նենգ ու չարաշուք բռնաւորը» (1908, թիվ 69, էջ 1):

Լևոն Մկրտիչյանը նույնպես այն կարծիքն է հայտնում, թե չպետք է հափշտակվել սուլթանի խոստումներով, քանի որ նա ամեն ջանք կգործադրի «իր սաղմին մէջ խեղդելու որևէ ընդվզում, և այն ժամանակ միայն տեղի կուտայ, երբ այլեւս իր ոյժերը չեն բաւեր ժողովրդային դիմադրութեան յաղթելու» (1908, թիվ 67, էջ 1): Նա այդ հեղաշրջումը համարում է լուկ մի խաղ՝ կազմակերպված սուլթանի և երիտթուրքերի կողմից: Նույն կարծիքն են արտահայտում Բ. Օհանյանը, Ա. Ռչտունին և ուրիշներ: Բ. Օհանյանը իր «Ու՞ր կերթանք» հոդվածում (1908, թիվ 72) երկմտորեն է վերաբերվում հարցին, չի հավատում, թե սահմանադրությունը կարող էր արդարացնել հայության հույսերը: Մինչդեռ մտավորականներից Բարսեղ Շահպաղը, Վ. Մալեզյանը, Ա. Ճիզմեճյանը և ուրիշներ լավատեսական տրամադրություններով համակված՝ հայրենիքի ազատագրումն ակնկալում էին սահմանադրական կարգերից և ոգևորված կոչ էին անում եզիպտահայությանը՝ վերադառնալ հայրենիք: «Օն ուրեմն, հիմա բոլորս դէպի երկիր,- գրում է Բարսեղ Շահպաղը,- Ապրի ազատութիւնը, մանաւանդ ապրեցնենք ազատութիւնը. մենք մեր տառապանքովը գնեցինք զայն, երթանք դէպի երկիր զայն պահպանելու համար... Հայեր, բոլորս դէպի երկիր» (1908 թիվ 77, էջ 1):

«Արեւ» թերթը բաղդատելով հայ մտավորականության արտահայտած տարբեր տեսակետները՝ փորձում է իր կարծիքն արտահայտել սահմանադրության վերաբերյալ: Թերթը այն կարծիքին էր, թե չպետք է ընկնել ծայրահեղությունների մեջ, այսինքն ոչ անչափ ոգևորվել, ոչ էլ վհատվել, այլ խելացիորեն, հոգուտ ազգի շահերի օգտագործել սահմանադրության ընձեռած հնարավորությունները: Եվ հրավիրում է հայ մտավորականության կարող ուժերին՝ հանձնախումբ կազմել սահմանադրական կարգերում հայ ազգի խնդիրները «ի նպաստ և ի շինութեան դժբաղդ հայ ժողովուրդին» քննարկելու համար:

Մինչ հայ ազգասեր մտավորականները ծրագրեր էին մշակում սահմանադրութեան ընձեռած հնարավորութիւններէց օգտվելու, հայոց երկիրը շենացնելու, հայութեան գոյութիւնն ու նրա ապագան թուրքիայում ապահովելու համար, հայկական գաղառներում թուրք և քուրդ հրոսակները հայերի վրա հարձակման նոր փորձեր էին անում: Թերթում նամակներ էին տպագրվում ուղարկված իզմիրից, Բաղեշից, Երզնկայից, Տիգրանակերտից և այլ տեղերից: Երզնկայից գրում են համատարած սովի մասին: Ե. Օտյանը հանդես է գալիս «Սովը» խմբագրական հոդվածով (1908, թիվ 177) և հորդորում է եգիպտահայութեանը՝ անտարբեր չմնալ Հայաստանին սպառնացող աղետի նկատմամբ, կազմակերպել հանգանակութիւն և օգնել սովյալներին: Թերթը անդրադառնում է նաև արտագաղթին, որը նույնչափ մեծ աղետ էր հայութեան համար: Լ. Մկրտիչյանն իր «Գաղթականներու հարցը» հոդվածաշարում (1908, թիվ 180–181) փորձում է ներկայացնել գաղթի կանխման միջոցները:

1908 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդրիայում «Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան» և «Գաղափարական միութեան» ղեկավարները միավորվում և կազմում են «Հայ սահմանադրական-ուսմկավար կուսակցութիւնը»: «Արեւը» իր համակրանքն է արտահայտում կուսակցութեան դավանած հայացքների նկատմամբ, ընթերցողներին մանրամասն ծանոթացնում է կուսակցութեան ծրագրին, նպատակներին, գործելակերպին: Կուսակցութեան նշանաբանն էր՝ «Հայութիւնը օսմանցիութեան հետ»: 1908 թ. իր վերջին համարներում թերթը նույնպես քարոզում էր հայ-թուրք համերաշխութեան գաղափարը: Տ. Քելեկյանը իր «Հայը իբր օսմանցի» հոդվածում (1908, թիվ 146) պարզացնում է այն միտքը թե թուրքիայում հայը պիտի ապրի ու գործի թուրքի հետ հաշտ, եղբայրաբար, իհարկե, պահպանելով իր ազգային, ավանդական արժեքներն ու հավատքը: Այսինքն, խաղաղ, հաշտ ճանապարհով հայը պետք է հասնի կյանքի բարեփոխմանը:

«Արեւ» թերթը գոյատևել է ընդամենը ութ ամիս: 1908 թ. դեկտեմբերին այն դադարել է լույս տեսնելուց: Թերթի հրատարակութիւնը շարունակվել է «Լուսաբերի» հետ միասին՝ «Լուսաբեր-Արեւ» անունով:

«ԼՈՒՍԱՐԵՐ-ԱՐԵԻ» (1909–1912)

Կահիրեի «Լուսաբեր-Արեւ» ազգային և քաղաքական եռօրյա թերթը խմբագրում էր «Արեւ» օրաթերթի գլխավոր աշխատակից Լևոն Մկրտիչյանը¹:

Հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Լ. Մկրտիչյանը ծնվել է 1865 թ., Կ. Պոլսում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Ռոբերտ քոլեջում: Աշխատել է որպես ուսուցիչ և միաժամանակ թղթակցել հայ պարբերականներին («Մասիս», «Ծաղիկ», «Հնչակ», «Մշակ» և այլն): 1895 թ. տեղափոխվել է Աթենք, ապա Եգիպտոս, ուր ապրել ու գործել է մինչև կյանքի վերջը (1932 թ.):

Լևոն Մկրտիչյանը իր կուսակցական պատկանելության և քաղաքական հայացքների մասին գրել է «... պարտք կը համարիմ յայտնել, թե նախկին հնչակեան, 1900 թ. դեկտեմբերի վերջը դադարեցայ գործօն դեր մը ունենալէ հնչակեան կուսակցութեան մէջ եւ մնացի պարզ անդամ, իսկ 1901 թ. վերջերը բոլորովին հրաժարեցայ հնչակեան կուսակցութենէ՝ ինծի յատուկ հիմնաւոր պատճառներով և այդ թուականն ի վեր, թէեւ համոզումով յեղափոխական, այլ չի կրնալով հաշտուիլ կուսակցութեան գործեյակերպին հետ, բոլորովին քաշուած կապրիմ ու յեղափոխական կազմակերպութեան հետ մոտէն կամ հեռուէն որեւէ կապ չունիմ, թէեւ ամէն կուսակցութեան մէջ ալ կրնամ ունենալ յարգելի բարեկամներ»²:

Թերթի աշխատակիցների կազմում էին Վ. Թեքեյանը, Տ. Բելեկյանը, Մ. Տամատյանը, Միք. Նաթանյանը և ուրիշներ: Նրանցից շատերը նախկինում եղել էին «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության» անդամներ և Եգիպտոսում համախմբվել էին նորաստեղծ «Հայ սահմանադրական— ռամկավար կուսակցության» շուրջ:

¹ Գ. Լևոնյանի Հայոց պարբերական մամուլը մատենագիտական ցուցակում (Ե., 1934, էջ 55) և Մ. Բարսեղյանի Հայ պարբերական մամուլը մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Ե., 1986, էջ 77) սխալմամբ խմբագիր է նշված Վահան Բյուրքճյանը: Փաստ է, որ Վահան Բյուրքճյանը 1905 թ. հոկտեմբերից թաղել է «Լուսաբեր» թերթի խմբագրի պաշտոնը և նշանակվել Կահիրեի Գալուստեան վարժարանի տնօրեն, պաշտոնը, իսկ 1907 թ. փախաղթվել է Ամերիկա: (Տե՛ս, «Զարթոնք» բացառիկ, 1962, էջ 236–238):

² «Արեւ», Ալեքսանդրիա, 1908, թիվ 46, էջ 1:

Թերթը թեև հայտարարվում էր անկախ պարբերական, այնուհանդերձ, ինչպես հաստատում են նյութերը, պաշտպանում էր «Հայ սահմանադրական — ռամկավար կուսակցության» դավանած դադափարական սկզբունքներն ու քաղաքական հայացքները: Դրա հիմնական նշանաբանն էր. «Ճշմարտությունը ամէն բանէ առաջ և ազգին շահը ամէն բանէ վեր» (1909, թիվ 759, էջ 1):

Նյութերը գետեղված էին հետևյալ բաժիններում. Ազգային, Թուրքիոյ շուրջ, Եգիպտահայ կեանք, Թրքահայ կեանք, Ներքին, Արտաքին, Հեռագիր և այլն:

Եգիպտահայ նախորդ թերթերի նման, այստեղ էլ գերակշռում էին Հայկական հարցին, հայրենիքի ազատագրմանը նվիրված նյութերը:

«Լուսաբեր-Արեւ» թերթի՝ հայությանը տված հիմնական պատգամներն էին՝ ժամանակավորապես վարել համակերպվողական, հաշտվողական քաղաքականություն երիտթուրքերի հետ, սահմանադրությամբ տրված կեղծ, թե անկեղծ հնարավորությունները ծառայեցնել ազգի տնտեսական և հոգևոր կյանքի վերաշինման գործին:

Միք. Կյուրճյանի («Ներկային ցավերը», 1910, թիվ 786–801), Հ. Սեքսենյանի («Օսմանեան համերաշխութիւնը և ընկերաբանութիւնը», 1910, թիվ 799), Մ. Ագնիսի («Երկրաշինութեան պէտքը», 1910, թիվ 812–819) և մյուսների հոդվածներում բարձրացվում էր Թուրքիայում բնակվող բոլոր ազգերի համերաշխության և համագործակցության դադափարը: «Երկրաշինութեան պէտքը» հոդվածում հեղինակը դատապարտելով Օսմանյան կայսրության հայաջինջ քաղաքականությունը, մեղադրում է կառավարությանը նաև այն բանում, որ նա չկարողացավ ըմբռնել, թե պետության ուժը կայանում է ոչ թե «երկրաքանդ բարբարոսութեան, այլ երկրաշինութեան մէջ»: Ապա ցանկություն է հայտնում, որ մոռանում են պաշտոնյաները արդար գործերին, բարենպաստ պայմաններ ստեղծեն հայ, թուրք և այլազգի ժողովուրդների կենսամակարդակի բարձրացման, խաղաղ ու հաշտ գոյակցության համար:

Թերթը հանդես էր գալիս քննադատական ելույթներով՝ ուղղված ընկերավարական դադափարախոսության դեմ: Լ. Մկրտիչյանի «Ո՞ր կուսակցութեան հետեւենք» (1910, թիվ 793), Մուշեղ եպ. «Կրօնքն ու ընկերաբարությունը» (1910, թիվ 836) և այլ հոդվածներ

րում կշտամբական խոսքերով են բնութագրվում ընկերվարական գաղափարախոսության սկզբունքները:

«Լուսաբեր-Արեւ» թերթը Հայ սահմանադրական-ռամկավարների համարելով «ազգային-քաղաքական կեանքի նոր պայմաններուն վրայ ձեւուած» կուսակցութիւն, եգիպտահայութեանը ծանոթացնում էր կուսակցութեան սկզբունքներին, նպատակներին, գործելակերպին և բարձր գնահատում նրա դերն ու նշանակութիւնը: «Մեր ազգը,~ գրում է թերթը,~ իր աւանդոյթներով արդէն ռամկավար ժողովուրդ է, և իր դաստիարակութեամբ ազատական գաղափարներու տէր, պիտի տեսնէ Սահմանադրական-ռամկավար կուսակցութեան մէջ խտացումը իր ամենէն սիրելի սկզբունքներուն և անհրաժեշտագոյն պահանջներուն» (1910, թիվ 873, էջ 2):

«Լուսաբեր - Արեւ» թերթը, ինչպէս վերը նշվեց, ժամանակի պահանջներից ելնելով՝ քարոզում էր Հայ և թուրք ժողովուրդների խաղաղ գործակցութիւնը, սակայն այդ էջը նշանակում, թե մոռանում էր անցյալը, թուրք պաշտոնյաների ոճրագործութիւնները: Թերթի 1910 թ. թիվ 814-ը ամբողջովին նվիրված է Ադանայի կոտորածի տարեիցին: Առաջին էջում գետնից վաճ է ադանացի կոշ աչրված մարմինը պատկերող լուսանկարը: Իսկ Ադանայի առաջնորդ Մուշեղ եպ. «Գերեզմանները կը խօսին», Սուրեն Պարթևյանի «Վերապրողները» հոգևածներում, Ավ. Ահարոնյանի «Դատաստանը» գեղարվեստական պատկերում, Փրանսիացի բանաստեղծուհի Հայասեր Մ. Ֆյուրեի «Ոճրագործ է Եւրոպան» և այլ նյութերում մեղադրական խոսքեր են ասված թուրքական կառավարութեան և եվրոպական երկրների հասցին: «Ոճրագործ է Եւրոպան,~ գրում է Փրանսիացի բանաստեղծուհին,~ եւ մեղսակից մը այս բոլոր սոսկումներուն այս երկարատեւ տանջանքին մէջ» (1910, թիվ 814, էջ 4):

«Լուսաբեր-Արեւ» թերթում քննարկվել են նաև կրթութեան, դաստիարակութեան, գրականութեան և արվեստի հարցերը: Լ. Մկրտիչյանի, Միք. Կյուրճյանի, Մուշեղ եպ. և մյուսների հոգևածներում կարեւորութիւնը տրվում էր բարոյակրթութեան, հոգևոր կյանքի հարստացման, մարդկային արժանիքների և վեհ ու բարձր զգացումների գնահատման հարցերին:

Լեոն Մկրտիչյանը իր «Կրթական հարցը մեր մէջ» հոգևածաշարում (1910, թիվ 881–883) դպրոցի պարտքն է համարում՝ պատ-

րաստել մարդ-քաղաքացի հասարակության համար: «Դպրոցին գլխավոր կոչումը պիտի ըլլայ,~ գրում է նա,~ մարդկային սեռին նախնական բարքերը ազնուացնելը» (1910, թիվ 881, էջ 1):

Ինչպես վկայում են թերթում տպագրված նամակները, «Լուսաբեր-Արեւ» թերթը ցանկություն են ունեցել ստանալու և կարգալու Արեւմտյան Հայաստանի գավառների բնակիչները նույնպես: Թերթը 1912 թ. վերջին փակվում է և 1913 թ. հրատարակվում է «Յուսաբեր» անունով:

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ» (1912–1928)

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը Կահիրեում 1912–1928 թթ. հրատարակում է իր պաշտոնական պարբերականը՝ «Միութիւն» ամսագիրը, որը 1928–1940 թթ. շարունակում է լույս տեսնել Փարիզում, իսկ 1947–1962 թթ.՝ Նյու-Յորքում:

«Միութիւն» ամսագրի խմբագիրն էր ՀԲԸՄ ատենադպիր, գրող, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ Վահան Մալեզյանը:

Վ. Մալեզյանը ծնվել է 1871 թ. Ռումինիայի Սուլինա քաղաքում: Նույն թվականին ծնողների հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ 1887 թ. ավարտել է հայկական կրթարանը:

1895 թ. ավարտել է Կ. Պոլսի իրավաբանական վարժարանը: Ապա հեռացել է Կ. Պոլսից և մի քանի տարի Կիլիկիայում բնակվելուց հետո, 1902 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս, ուր մինչև 1923 թ. ծավալել է գրական և հրապարակախոսական լայն գործունեություն: Մամուլում տպագրել է արձակ և չափածո բազմաթիվ գեղարվեստական գործեր:

1923 թ. հետո մի քանի տարի բնակվել է Բրյուսելում, ապա տեղափոխվել Փարիզ: Վերջին տարիներին ապրել է Նիցցայում, որտեղ էլ 1966 թ. մահացել է: Ամսագրի շապկաթերթին, ենթավերնագրի տակ, որպես նշանաբան, ասվում է. «Միութիւնը զօրութիւն է», «Եղբայր եմք մեք»: Խմբագրի և խմբագրության անդամների ցանկությամբ ամսագրի առաջին տարվա առաջին համարի առաջնորդողը գրել է Պողոս Նուբար փաշան: Նա ընթերցողներին ծանոթացրել է ամսագրի առջև դրված խնդիրներին, որոնք բխում էին ՀԲԸՄ

նպատակներից: «... ամսագիրը,~ գրում է նա,~ պիտի հրապարակէ այնպիսի գրութիւններ, որ ըլլան համապատասխան այն ձեռնարկին, որուն օրգանը ըլլալ կոչուած է, եւ աւելի մասնավորապէս՝ բնոյթը ունենան օգնելու կրթութեան ծաւալումին, հողագործութեան եւ այլն, եւ այս բանիս համար անիկա պիտի դիմէ բոլոր տաղանդներուն, որ, փառք Աստուծոյ, մեր ազգին մէջ չեն պակսիր» (1912, թիւ 1, էջ 1-2):

«Միութիւն» ամսագրին աշխատակցել են Դ. Սերովբեյանը, Մ. Ժամկոչյանը, Հովհ. Սեթյանը, Միք. Կյուրճյանը, Երվ. Աղաթոնը, Լ. Մկրտիչյանը, Միք. Նաթանյանը, Ս. Քուչուքյանը և ուրիշներ: Նյութերը տեղաբաշխված են հետևյալ բաժիններում. Մանկավարժական սիւնակ, Առողջապահական, Գիւղատնտեսական, Տնտեսական, Բարոյական եւ նկարագիր, Մանկական գրականութիւն և այլն: Ամսագրի գրեթե բոլոր խմբագրական հոգւածներում, որոնց մեծ մասը պատկանում է խմբագիր Վահան Մալեգյանի գրչին, ընդգծվում է միասնության, համախմբման գաղափարը, որի իրականացման համար էլ գործունեություն էր ծավալում ՀԲԸՄ-ը: Պարբերականում «Հայկ. բարեգ. ընդհանուր միության կյանքն ու գործը» խորագրի տակ տպագրված հոգւածները ընթերցողներին ծանոթացնում են միության ձեռնարկած ազգանվեր գործերին (հաստիքների գործածություն, գյուղատնտեսական պիտույքների հայթայթում և հատկացում, կարիքավորներին աջակցություն, նրանց նյութական իրավիճակի բարելավում, արտագաղթը կանխելու ուղղությամբ ձեռնարկած միջոցներ և այլն):

ՀԲԸՄ գործունեությունը ամսագրում համարվում է «Գերագույն բարիք» աշխարհով մեկ սփռված հայության համար: Ամսագիրը իր հերթին, նույնպես հանդես էր գալիս մայր հայրենիքում ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը բարեփոխելու ուղղությամբ գործնական միջոցների առաջադրմամբ: «Գավառի ցավերէն», «Հողագործին բաժինը» և այլ խորագրերով տպագրված հոգւածներում օգտակար խորհուրդներ էին տրվում հողագործներին, այգեգործներին, անասնապահներին: Ինչպես ՀԲԸՄ, այնպես էլ ամսագրին առանձնապես մտահոգում էր հայության արտագաղթը: Այդ ազգակործման երևույթի դեմն առնելու համար ամսագիրը դիմում է հրապարակախոսության ազդեցիկ ձևերին և գեղարվեստական

խոսքի ալլազան միջոցներին: Բանաստեղծ Հովհ. Սեթյանը տպագրում է մի նամակ, որտեղ մոր անուկնից հայրենիքը դիմում է իր գավակներին և հորդորում նրանց. «Մի՛, գալակներս, մի՛ հեռանաք իմ ծոցէս: Արտագաղթը ցեղին հիւծախտն է .... ո՞ր օտար գիրկը, ո՞ր ծոցը այնչափ քնքոյշ ու կենսապարգեւ շունչ մը կրնայ նոթճել ձեզի՝ որչափ ձեր մորը կուրծքը» (1913, թիվ 20, էջ 121): Ամսագրում բարձրացված գրեթե բոլոր հարցերն էլ այսօր հնչում են և նույնակի հուզում ու մտահոգում են հայ ժողովրդին: Այսպես, պարբերականը շատ է անդրադարձել ժողովրդի հոգևոր աշխարհին վերաբերող հարցերին, հատկապես բարեկրթությանը: «Մանկավարժական սիւնակ» բաժնի հոգավածներում բարեկրթությունը համարվում էր կենսական առաքինություն, որն այնքան անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդին: Ամսագրի համոզմամբ բարեկիրթ մարդը գիտի հարգել իր գաղափարական հակառակորդին, մինչդեռ հայ մարդկանց մեջ նկատվում է հակառակը: Ուստի և ազգի առաջնորդների, մանկավարժների, ծնողների պարտքն է համարվում՝ մատաղ սերնդին և հայ երիտասարդությանը «վարժեցնել կենցաղագիտութեան և բարեկրթութեան»: 1914 թ., երբ սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, ամսագիրը դիմում-կոչեր էր տպագրում հորդորելով եգիպտահայ մեծահարուստներին՝ օգնել ռազմաճակատին, ապրել ու գործել մեկ նշանաբանով. «Դէպի միութիւն ու դէպի յաղթանակ»: Պատերազմական գործողությունների ընթացքին հետևելով՝ աշխարհի բոլոր հայերը նրանց թվում և եգիպտահայերը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հույսերն էին փայփայում:

Ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով Պողոս Նուբար փառայի նախագահությունը և Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի հովանավորությամբ Ամերիկայում հիմնվում է «Ազգային շահերու պաշտպանութեան միությունը»: Այս միությունը պետք է միջոցներ հայթայթեր, գումարներ հանգանակեր՝ փախստական հայերին, անապաստան որբերին օգնելու համար: Ամսագիրը պարբերաբար դիմում-կոչեր էր տպագրում հորդորելով եգիպտահայությանը՝ դրամական միջոցներ տրամադրել նորաստեղծ հիմնադրամին: Պարբերականը տպագրում է ՀԲԸՄ շրջաբերականը, ուր ասված է. «Ուխտաւորներ ըլլանք մենք ամէնքս ալ, մեծ թէ՛ պզտիկ, այր եւ կին, ու մեր մէջէն դուրս

թող գան գլխովեան քոյրեր, անձնուիրութեան հերոսներ, բարեգործութեան տիտաններ» (1915, թիվ 49, էջ 5):

Այսպիսով, ՀԲԸՄ պաշտոնական օրգան «Միութիւն» պարբերականը ժամանակին կարողացել է կատարել քարոզչական իր առաքելութիւնը՝ նվիրված հայրենի ժողովրդի նյութական ու բարոյական կյանքի վերաշինմանը:

«Միութիւն» ամսագիրը իր էջերում պարունակած հարուստ նյութերով այսօր կարող է վստահելի սկզբնաղբյուր հանդիսանալ ինչպես եգիպտահայ գաղթօջախի, այնպես էլ ՀԲԸՄ պատմութիւնն ուսումնասիրողների համար:

«ԱՐԵՒ»

**(1915–1924, ԱԼԵՔՍԱՆ ԴՐԻԱ,
1924 – ԱՌ ԱՅՍՕՐ, ԿԱՀԻՐԵ)**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914–1918) և հատկապես արևմտահայութեան զանգվածային ջարդերի ու տեղահանութեան տարիներին հայ գաղթավայրերում, այդ թվում նաև Եգիպտոսում, ավելի քան երբեք, կարևորվել է հասարակական, քաղաքական մամուլի դերը:

Պատերազմական իրադարձութիւնները լուսաբանելու, ռազմաճակատներում հայ կամավորական ջոկատների հաջողութիւններին արձագանքելու, հայութեանը հայրենիքի ազատագրման պայքարի շուրջ համախմբելու նպատակով Վահան Թեքեյանը և Լևոն Մկրտիչյանը Ալեքսանդրիայում 1915 թ. ձեռնամուխ են եղել «Արեւ» հասարակական, քաղաքական եռօրյա, ապա ամենօրյա թերթի հրատարակմանը: Թերթը լույս է տեսել «Ազգային շահերու օրգան» ենթավերնագրով¹:

Թերթի շուրջ համախմբվել են գրող հրապարակախոս Վ. Մալեգյանը, հասարակական քաղաքական գործիչ Մ. Տամատյանը,

---

¹ «Արեւ» թերթը 1922 թվականից համարվել է Ռամկավար ազատական կուսակցության Եգիպտոսի շրջանակի օրգանը:

գրող՝ Մ. Կյուրճյանը, հասարակական գործիչ Ս. Սապազ-Գոուլյանը և ուրիշներ:

«Արեւ» թերթի հիմնական խնդիրն է եղել՝ եզիպտահայությանը ցույց տալ «աղէտին մեծութիւնը» և նրա մեջ արթնացնել «վրէժխնդրութեան» այն ոգին, որով նա կարողանա պատերազմում իր մասնակցութեան «մեծագոյն» բաժինն ունենալ: Փայփայելով ինքնավար Հայաստանի ձեռքբերման գաղափարը, թերթը հաջողութեան գրավականը տեսել է հայութեան բոլոր ուժերի միասնաբար գործելու մեջ: «Այսօր,~ գրում է թերթը,~ հայ ազգը իր ամբողջական ոյժը երեւան պիտի բերէ, բոլոր դասակարգերը, բոլոր հոսանքները, բոլոր կուսակցութիւնները, պահպանողական, կղերական, ազատական, յառաջդիմական, սօցիալիստ, արմատական, ինչ գոյնի եւ ձեւի մտածողներ որ կան, նրանք բոլորը գործի պիտի մղուին» (1916, թիվ 110, էջ 1): Եվ ազգի մեջ «հաւաքական կամք», «բարոյական միասնական ոյժ» ներշնչելու լավագուշտ միջոցը համարվել է հայութեանը քաղաքացիական դաստիարակութեամբ զինելը: Լ. Մկրտիչյանի «Խ^ոնջ կերպով զօրանալու ենք» (1916, թիվ 64–67), Վ. Թեքեյանի «Եզիպտահայ ճիգը» (1916, թիվ 37), Վ. Մալեգյանի «Տարագրեալներուն համար» (1916, թիվ 66), Ս. Սապազ-Գոուլյանի «Երեկ եւ այսօր» (1916, թիվ 110) և մյուսների հոգեվաճառներում պատերազմական ճգնաժամային օրերին պահանջվել է եվրոպական երկրների օրինակով, անկախ կուսակցական և այլ պատկանելությունից, միավորվել և կազմել մեկ ամբողջական «Սրբազան միութիւն»: Թերթը միաժամանակ կոչ է արել մեծահարուստներին՝ «բավարար գումար ներդնել ազգային գործի օգտին»: «Հայ հարուստներ,~ գրում է թերթը,~ հրապարակ եկէ՛ք, պատմութիւնը Ձեզ է կանչում: Հայաստանը, հայ ազատագրութիւնը Ձեզ է դիմում» (1916, թիվ 110, էջ 1):

«Արեւ» թերթի էջերը լի են հայ ժողովրդի տառապանքի, հալածանքի, կոտորածի սարսափելի պատկերները ներկայացնող հոգեվածներով:

Թերթը անդրադարձել է Վանում, Զեյթունում, Շապին-Գարահիսարում և այլուր տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական կռիւներին, հայ զինվորական մարմինների ղեկավարների (Ա. Եկարյան, Ա.

Մանուկյան, Փ. Թերլեմեզյան, Գ. Սեմերճյան և ուրիշների) քաջագործություններին:

«Արեւ» թերթը ունեցել է իր սեփական ռազմաճակատային թղթակիցը, որը տեղեկություններ է հաղորդել Հայ զինվորների և կամավորական ջոկատների տարած հաղթանակների մասին.

Ժողովրդական հերոս Անդրանիկի մասին թերթում գրված է. «Անդրանիկն իր հերոսական գործերով պահանջում է քաղաքակիրթ աշխարհից ուշադրություն առնել արիւնաքամ եղած Հայաստանը» (1916, թիվ 65, էջ 2):

«Արեւ» թերթը բազմաթիվ անգամ իր մեղադրական խոսքն է ուղղել Գերմանական կայսրությանը՝ գերմանացիներին համարելով «Եվրոպայի թուրքեր»: Իսկ Տերվիշյանի «Հայ ազգին բնաջնջումը» հոդվածում (արտատպված «Near East» թերթից), գրված է. «Գերմանացիները ճիշդ եւ աշխատանք չխնայեցին իրենց տեւտոնեան արդիական մէթոդները միախառնելու արիւնածարաւ թուրք ցեղերուն աւանդական բարբարոսութեանը հետ» (1916, թիվ 66, էջ 2):

Մեծ թիվ են կազմում օտարազգի թերթերից արտատպված հոդվածները: «Իտէա նացիոնալէ» իտալական թերթից թարգմանաբար տպագրված «Մոռցումա խնդիր մը. Հայաստան» վերնագրով հոդվածում (1916, թիվ 5) Հայկական հարցը համարվել է «Միջերկրական խնդիր մըն ալ եւ հետեւապէս՝ իտալական»: Հոդվածագրի համոզմամբ Իտալիան չէր կարող անտարբեր մնալ Հայկական խնդրի հանդեպ:

Հայկական դատին անդրադառնալիս թերթը համակրանքով է խոսել Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի մասին: Հայաստանի փրկութեան հույսը կապել է Ռուսաստանի հետ: «Թիւրքահայերը, գրում է Միհրան Տամատյանը իր «Թիւրքաց Հայաստանի ապագան» հոդվածում, ղէպի Ռուսաստան ունեցել են դարեւոր անայլալ Համակրանք և այսօր, նրանք իրենց ակնկալութիւնները իրականացած տեսնելու հաւանականութիւնը փնտրում են ամենից առաջ Ռուսաստանի մօտ» (1916, թիվ 68, էջ 2):

Պատերազմի օրերին «Արեւը» իր հոդվածներով փորձել է ոգևորել ռազմաճակատներում կռվող Հայ զինվորներին:

«Արեւը» պարբերաբար, առանձին խորագրերով տեղեկություններ է հաղորդել ռուսական զորքերի և հայ կամավորական ջոկատների հաջողությունների մասին:

Պատերազմական տարիներին հայ ժողովուրդին բաժին ընկած ողբերգությունն իր արտացոլումն է գտել թերթի գեղարվեստական գործերում: Մ. Աժտերյանի «Փոքրիկ աղջկան մը մահը» (1916, թիվ 66, էջ 1), «Մօր մը ողբը» (1916, թիվ 68, էջ 1) և մյուսների բանաստեղծական քերթվածներում ներկայացված են ավերումների ու կոտորածների քստմենքի պատկերները:

Ինչպես նկատվում է, ժամանակին «Արեւը» այս կամ այն չափով կատարել է իր դերը ռազմաճակատներում կռվող հայ զինվորներին նյութական, ինչպես և բարոյական օգնություն կազմակերպելու գործում:

«Արեւ» թերթը շարունակում է իր գործունեությունը և այսօր, նպաստելով եգիպտահայ գաղութի մշակութային, հասարակական և քաղաքական կյանքի զարգացմանը:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

20-րդ դարի սկզբում եգիպտահայ մամուլը հարստանում է կրթության և դաստիարակության հարցերին նվիրված առանձին պարբերականներով («Պարտէզ» գրական, գիտական, մանկավարժական շաբաթաթերթը, «Արտեմիս» ընտանեկան և գրական ամսագիրը և այլն): Եգիպտոսում համախմբված գրողներ Արփիար Արփիարյանը, Երվանդ Օտյանը, Վահան Թեքեյանը, Երուխանը, Վահան Մալեգյանը, Սուրեն Պարթևյանը և ուրիշներ հիմնադրում են գրական պարբերականներ («Շիրակ» գրական և ընկերական ամսագիրը, «Միսուան» ազգային, գրական և բանասիրական ամսագիրը, «Հոսանք» գրական, հասարակական շաբաթաթերթը, «Զարթօնքը» և այլն):

«ԱՐՏԵՄԻՍ» (1902–1903)

Եթե «Պարտեզ» շաբաթաթերթը հասցեագրված էր մանուկներին, պատանիներին, ինչպես և մանկավարժներին ու ծնողներին, ապա Կահիրեում լույս տեսած «Արտեմիս» պարբերականը նվիրված էր հատկապես հայ կանանց ընտանիքում և հասարակական կյանքում ունեցած դերի և նշանակության հարցերի քննարկմանը: Ինչպես «Պարտեզը», այնպես էլ «Արտեմիսը» ունենալով դաստիարակչական ուղղվածություն՝ կարող են դասվել մանկավարժական թեքում ունեցող պարբերականների շարքը:

«Արտեմիսը» լույս էր տեսնում «Օրգան քսաներորդ դարու հայ կանանց» ենթավերնագրով:

Ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրն էր Մարի Պեյլերյանը: Գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Մարի Պեյլերյանը (օրիորդական ազգանունը՝ Նազչճյան) ծնվել է 1877 թ., Կ. Պոլսում: Նախնական կրթությունը ստացել է Կ. Պոլսի Բերա թաղամասի Նարեկյան վարժարանում: Աշակերտական տարիներից Կալիպսո ծածկանունով Կ. Պոլսի «Արեւելք» օրաթերթում հանդես է եկել կանանց ազատագրության հարցին նվիրված հոդվածներով: 1890 թ. ընդունվել է հնչակյան կուսակցության շարքերը: Նա թղթակցել է «Հնչակ» թերթին և գործունե մասնակցություն ցուցաբերել հեղափոխական շարժումներին: 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կ. Պոլսում կազմակերպված Բաբը Ալիի հայտնի ցույցում հանդես է եկել հուզիչ ճառով և ցուցարարների հետ դիմել դեպի սուլթան Աբդուլ Համիդի պալատը: Ցույցին հաջորդած ձերբակալություններից խուսափելով՝ մեկ տարի ապրել է ընդհատակում, ապա ապաստան գտել Եգիպտոսում:

Օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումից հետո, 1909 թ. վերադարձել է Թուրքիա: Որպես տեսուչ պաշտոնավարել է Եվդոկիայի դպրոցում և թղթակցել հայկական թերթերին: 1915 թ. ապրիլի 11-ին Մարի Պեյլերյանը ձերբակալվել է և հայ մտավորականներ Գր. Զոհրապի, Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի, Երուխանի, Սմբ. Բյուրատի և մյուսների հետ խոշտանգվել ու սպանվել:

Առաջնորդող հոդվածները գրում էին Մարի Պեյլերյանը և նրա ամուսին Ավետիք Պեյլերյանը (Ավո): Մ. Պեյլերյանը դեռ դպրոցական տարիներից երազել էր «հայ իգական սեռի համար սեփական,

անկախ թերթ հրատարակելու մասին»։ Նրա ամսագրի հիմնական խնդիրն էր՝ օգնել վերացնելու հայ կանանց վարք ու բարքում, կենցաղում տեղ գտած բացասական երևույթները, որոնք առերես սովորական ու հասարակ են թվում, սակայն «... կրնան նետել օր մը կիներ կորստեան խորխորատը»։ «Արտէմիսի» նպատակը պիտի ըլլա, գրված է ամսագրում, պատրաստել օրիորդներ, ամուսիններ, մայրեր, որպէսզի օր մը հպարտութեամբ կարենայ ըսել, ահա ձեզ մայրեր, տուեք ազգը (1902, թիվ 1, էջ 2)։

Ամսագրում նյութերը տեղաբաշխված են ոչ թե առանձին բաժիններում, այլ առանձին խորագրերի («Տարեգլխու քրոնիկ», «Ազգ», «Կանանց աշխարհէն», «Մեր առօրեայ ցաւերից», «Կենսագրական» և այլն) տակ։

Մ. Պեյլերյանի ամսագրի հիմնահարցը հայ կնոջ ազատագրության խնդիրն էր։ Ամսագիրը գտնում էր, որ հարցի լուծման ուղիները մշակելիս չպետք է կուրորեն հետևել քաղաքակիրթ երկրների «կնոջական ազատագրութեան» մասին եղած տեսակետներին։ Տարբեր ազգերի, տարբեր ժողովուրդների մեջ ժառանգական դարձած սովորությունները, դաստիարակությունը տարբեր են, ուստի և հնարավոր է է կանանց հարցը քննել «միևնոյն ուղղութիւնով»։ «Ինչ որ Ֆրանսիացի կնոջ ազատասիրութիւնը կը պահանջէ, գրված է այնտեղ, եւ կեանքը կը ձգտէ, նոյնը է կարող պահանջել իհարկէ Հրէաստանի կամ Պարսկաստանի մեջ ապրող կնոջ կեանքը» (1902, թիվ 1, էջ 5)։

Ամսագրի կարծիքով հայ կինը փոխվել է, նա անցյալի նահապետական կապանքներից ազատվել է և ձգտում է պաշտպան կանգնել իր արդար դատին։ ««Արտէմիս» ահա, գրում է ամսագիրը, անոր դատով պիտի գբաղի. ուստի հայ կնոջ առաջադիմութեան նվիրուած անոր երեւումը ոչ անբնական երեւոյթ մ'է, ոչ ալ աւելորդ գարդ, այլ շեշտուող պետք մ'է, որուն համար քիչ մ'ալ յապաղած ըլլանք թերեւս» (1902, թիվ 1, էջ 6)։

Կին թղթակիցները իրենց շնորհակալական նամակներն էին ուղարկում ամսագրի խմբագրությանը։ Աղավնի Վարդը Թիֆլիսից ուղարկած իր նամակում գրում է. «Զարթեցնել ցաւերով թմրած սեռը, զգացնել անոր իր վսեմ պարտքն ու իրաւունքը, այդ կը նշանա-

կէ սովորեցնել. այդ մի մեծ գործ է, որը կվերստեղծէ ամբողջ կին սեռի արժանիքը և կբարելավէ մեր աշխարհը» (1902, թիվ 2, էջ 43):

Մ. Պեյլերյանը իր հոգովածնեցում առաջադրում է գործնական միջոցներ կնոջ դրուժյան բարելավման ուղղութիւնով: Նա առաջարկում է կնոջը ձեռք բերել գորգագործի, կամ դերձակուհու արհեստը, սեփական ուժերով վաստակել իր ապրուստը, դրանով իսկ ազատագրվել ամուսնուց կախածութիւնից, պաշտպանել իր մարդկային իրավունքներն ու արժանիքները:

«Արտէմիւր» եգիպտահայ մտավորականութեան ուշադրութիւնը հրավիրում է իգական դպրոցների բարեփոխման հարցի վրա, պահանջում է դպրոցը դարձնել իգական սեռի արժանապատուութեան ու ինքնագիտակցութեան թմրած գլխացումները արթնացնող հզոր ուժ:

Մ. Պեյլերյանն անհրաժեշտ է գտնում եգիպտահայ ընթերցողին ծանոթացնել քաղաքակիրթ ընդունված կրթական համակարգին (1903, թիվ 4–5, էջ 6–7):

Ամսագրում տեղ է տրվել և գեղարվեստական գրականութեանը: Այստեղ է տպագրվել Ավ. Պեյլերյանի «Մագթաղինէ» վեպը (1902, թիվ 1–6), որտեղ հերոսուհին կուրորեն չի ենթարկվում ճակատագրին:

«Արտէմիւր» լինելով հայ կանանց եգիպտահայ առաջին պարբերականը՝ ժամանակին կարևոր դեր է կատարել կնոջը նվաստացնող իրավիճակից ազատագրելու և նրան դեպի նոր, ազատ կյանքի ուղին առաջնորդելու գործում:

«ՊԱՐՏԷԶ» (1903–1904)

Մանկավարժ, հրապարակախոս Միհրան Ասքանազը (Ասքանազյան) 1903 թ, Ալեքսանդրիայում լույս է ընծայում «Պարտէզ» գրական, մանկավարժական շաբաթաթերթը՝ նվիրված մատաղ սերնդի բարոյական, ֆիզիկական դաստիարակութեան հարցերին:

Մ. Ասքանազը ծնվել է 1854 թ., Կ. Պոլսում: Սովորել է տեղի Պերպերյան վարժարանում: Որպես մանկավարժ, աշխատել է Կ. Պոլսի վարժարաններում: 1891–1893 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակել է

«Ծաղիկ մանկանց» կրթություն ու դաստիարակության հարցերին նվիրված շաբաթաթերթեր:

Մ. Ասքանազը 1896 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս, ուր և մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1904 թ. աշխատել է որպես ուսուցիչ: Միաժամանակ նա աշխատակցել է «Փեթակ» ազգային, գրական, քաղաքական, զավեշտական շաբաթաթերթին (1903, Ալեքսանդրիա) «Մեղրամած» ծածկանունով: Նա կազմել և լույս է ընծայել «Գրագիտութիւն տեսական և գործնական» դասագիրքը: Մահացել է 1904 թ., Ալեքսանդրիայում: «Ազատ բեմը» նրա հիշատակի առթիվ գրել է. «... Այս մեծ ուսուցչի կեանքը կարող է ծառայել իբրև սքանչելի դաս մը կամքի, աշխատութեան, գործոն և պայքարող լավատեսութեան» (1904, թիվ 36, էջ 1):

Մ. Ասքանազը լրագրության ասպարեզ է մտնում նպատակ ունենալով, ինչպես ինքն է գրում, «քաշելու համար ազգային վերածնութեան վիթխարի արօրը, և գծելու, պատելու, պատրաստելու համար ապագա Մեծ հունձքին ակոսները» (1903, թիվ 1, էջ 1):

«Պարտէզը» լույս էր տեսնում շաբաթ մեկ անգամ և բաղկացած էր 16 էջից: Պարբերականին աշխատակցում էին Վ. Թեքեյանը, Միք. Կյուրճյանը, Տ. Զրաքյանը, Բ. Շահպազը, Ռ. Պերպերյանը, Հովհ. Սեթյանը, բժիշկներ Կ. Փաշայանը և Կ. Ուզունյանը: 1904 թ. թիվ 16-ից ամսագրին կից հրատարակվում էր «Սուրհանդակ պարտէզի» հավելվածը, որը բաղկացած էր չորս էջից: Հավելվածում տպագրվում էին քաղաքական լուրեր, ռուսական հեղափոխության, ռուս-ճապոնական պատերազմի մասին տեղեկություններ:

«Պարտէզի» նյութերի մեծ մասը գրված էր մանկավարժական թեմաներով: Նյութերը տեղաբաշխված էին հետևյալ բաժիններում. Մանկավարժական, Գիտական արձագանգ, Լեզուաբանական արձագանգ, Մանկապարտէզ, Ծաղկեփունջ, Մտամարդական, Խաղեր, Բժիշկին ծանօթատետրը, Քաղաքակրթութիւն և այլն:

Շաբաթաթերթի դաստիարակչական ուղղվածությունը քրիստոնեական բարոյախոսությունն էր: Թերթի էջերը ընթերցողների մեջ սերմանում էին մարդկային բարձր ու վեհ հատկանիշներ. բարություն, ազնվություն, անկեղծություն, հավատարմություն, ճշմարտասիրություն և այլն: Սերը համարվում էր «բարոյական աշխարհի առանցքը, երջանկութեան անկիւնաքարը»:

Շաբաթաթերթը ժողովրդի, յուրաքանչյուր ազգի գոյության ու կայունության գրավականը տեսնում էր անհատի բնավորության կատարելագործման մեջ: Ս. Սմայլսի «Բնավորութիւն» աշխատությունից թարգմանաբար արտատպւած «Ազգային բնավորութեան հաստատութիւնը» հատվածում (1903, թիվ 6), Լ. Տոլստոյի «Մեր թշվառութեան պատճառները և մեր երջանկութեան պայմանները» (1904, թիվ 11–13) և այլ հոգւածներում այն միտքն է զարգացվում, թե որևէ ազգի ամրությունը կախված է նրա անդամների բարոյականությունից: «Ազգ մը,~ գրված է Սմայլսից մեջբերված հատվածում,~ որուն անդամները միայն իրենց համար ապրող եւ լոկ անձնական վայելք սիրող մարդիկ են, եւ ատոնց չնչին եսերն մէկ մէկ կուռք, այն ազգը թշուառ մահուան վիճակուած է» (1903, թիվ 6, էջ 85):

Պարբերականը բարոյախոսությունը տեղ էր հասցնում հասկանալի լեզվով և արտահայտչական մատչելի ձևերով (հարց ու պատասխան, գրույց, նամակ, խաղ, ճանապարհորդական ակնարկ, թատերական գործողութիւն և այլն): Բարոյախրատական բնույթի այդ նյութերը գետնողված են «Մանկապարտէզ եւ ծաղկոց», «Ծաղկեփունջ» և այլ բաժիններում:

Նյութերը ընտրելիս շաբաթաթերթը առաջնորդվել է նորագույն մանկավարժական այն ճշմարիտ սկզբունքով, թե «.... առանց բարոյական կրթութեան առնված ուսումը ոչ միայն անօգուտ, այլեւ շատ վնասակար է» (1904, թիվ 16, էջ 244):

Մանկավարժական հոգւածներում քննարկվում էին իգական դպրոցների բացման, գյուղական վայրերում դպրոցների և նախադպրոցական հաստատութիւնների հիմնադրման, ֆիզիկական դաստիարակության, կարգապահության, դպրոցական առողջապահության հարցերը: Ընդգծելու համար գյուղական վայրերում նախակրթարանների գոյության կարևորութիւնը, վկայաբերվում է Յրանսիայի օրինակը: «Չենք գիտէր,~ գրում է թերթը,~ Գաղիա այն ատեն մանկավարժական երկիր մը ու ազգ մը եղավ, երբ Փարիզի համալսարաններէն աչքը եւ մտածութիւնը իր գիւղերուն տարրական նախակրթարաններուն վրայ դարձուց» (1904, թիվ 11, էջ 163):

«Պարտէզը», որպէս պարբերական հրատարակութիւն, անդրադառնում էր նաև օրվա քաղաքական և հասարակական կարևոր իրադարձութիւններին: Ազգային կեանք, Քաղաքական լուրեր բա-

ժիններում գետեղված նյութերը լուրեր էին հաղորդում Արևմտյան Հայաստանում թուրք բարբարոսների ոճրագործությունների, արտագաղթի, ռուս-ճապոնական պատերազմի, Ռուսաստանում բռնկված հեղափոխական շարժումների, անգամ «Իսկրա» թերթի լույս ընծայման մասին:

Շաբաթաթերթի էջերը հարուստ են նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններով (ինքնուրույն և թարգմանական):

«Պարտէզում» իրենց գրական գործերն են տպագրել Միք. Կյուրճյանը, Վ. Թեքեյանը, Տ. Ջրաքյանը և ուրիշներ: Պարբերականը իր ընթերցողներին ծանոթացրել է արևմտաեվրոպական գրողների՝ Շեքսպիրի («Կորիոլանոս»), Ա. Դոգեի («Տարասևիցի Տարտարէնը»), Մոպսսանի («Մուրացկանը»), Շ. Բուլգերի («Լուսնին բարիքները»), Վ. Հյուգոյի («Թէ ինչ է Յիսուսեանց նպատակը») և մյուսների գործերին:

«Պարտէզ» իր կարճատև գոյության ընթացքում կարողացել է նպաստել Հայ պատանիների ու աղջիկների բարոյական դաստիարակության ճիշտ կազմակերպմանը, ուղեցույց հանդիսացել եգիպտահայ մանկավարժների և ծնողների համար դպրոցում և տանը:

«ՍԻՍՈՒԱՆ» (1905)

«Սիսուան» ազգային, գրական, բանասիրական ամսագիրն Ալեքսանդրիայում հրատարակել և խմբագրել են գրող, հրապարակախոս Սմբատ Բյուրատը (Սմբատ Տեր-Ղազարյան) և Երվանդ Սրմաքեշխանլյանը (Երուխան):

Գրող Ե. Սրմաքեշխանլյանը ծնվել է 1870 թ., Կ. Պոլսում: Սովորել է Կ. Պոլսի Ներսեսյան, ասպա Կեղրոնական վարժարաններում: 1889 թ. սկսած գրել է նոտավեպեր, պատմվածքներ, քրոնիկներ և տպագրել «Ծաղիկ», «Արեւելք», «Մասիս» և այլ պարբերականներում: 1896 թ. նա տեղափոխվել է Վառնա և այնտեղ խմբագրել «Շարժում» լրագիրը (1898), «Շաւիղ» կիսամսյա հանդեսը (1900–1901):

1904 թ. Ե. Սրմաքեշխանլյանը մեկնել է Եգիպտոս: Ալեքսանդրիայում Սմբատ Բյուրատի հետ 1905 թ. հրատարակել է «Սիսուան» ազգային, գրական, բանասիրական ամսագիրը: 1908 թ. Ա. Արփիար-

յանի սպանությունից հետո Կահիրեում խմբագրել է «Լուսաբեր» լրագիրը:

1908 թ. Ե. Սրմաքեշխանլյանը վերադարձել է Կ. Պոլիս և ստանձնել «Արեւելք» թերթի խմբագրությունը: 1913 թ. ընտանիքով տեղափոխվել է Խարբերդ և աշխատել Մեզրեի վարժարանում, որպես տեսուչ: 1915 թ. ձերբակալվել է և հայ այլ մտավորականների հետ դազանաբար սպանվել աքսորի ճանապարհին:

«Սիսուկան» ամսագրի հիմնական նպատակն է եղել գեղարվեստական խոսքի միջոցով եգիպտահայությանը ծանոթացնել բռնակալական Թուրքիայում տիրող իրականությանը, որն իր հետամնացությամբ, անօրինականություններով հյուսվել էր հայ շինականին հոգեպես և ֆիզիկապես:

Ամսագրում տպագրված նորավեպերի, պատմվածքների, պատկերների հերոսները աշխատավոր մարդիկ էին (ձկնորսներ, նավավարներ, լվացարարուհիներ), որոնք բոլորն էլ օժտված էին բարոյական բարձր հատկանիշներով, սակայն իրական կյանքի ծանր պայմանները դրդել էին նրանց դիմելու դաժան քայլերի: Այսպես, Երուխանի «Նաւակայքին մէջ» («Ձկնորսին սէրը») նորավեպում (1905, թիվ 1) մաքուր ու անմեղ սիրով տարված ազնիվ ձկնորսը թույլ է տալիս անսպասելի կոպիտ արարք, որի համար էլ մերժվում է սիրած աղջկա կողմից:

Հայկ - Լեւոն ծածկանունով տպագրված Սմբատ Բյուրատի «Այգեկութք մը» (1905, թիվ 1), Բարսեղ Շահպազի «Ատրինէն» (1905, թիվ 1, էջ 2) պատմվածքները նվիրված են աշխատանքի, սիրո գեղեցկության, բարոյական բարձր ու վեհ հատկանիշների փառաբանմանը:

Ամսագրի էջերում ռուս և արեւմտաեվրոպական գրականությունից ընտրված և թարգմանաբար տպագրված գործերում ևս հերոսները աշխատավոր խավի մարդիկ են, որոնք ձգտում են դեպի լույսը, գեղեցիկը, բարձրն ու վեհը, սակայն իրականությունն ու դաժան պայմանները խորտակում են նրանց հույսերը:

«Սիսուկանում» Երուխանի թարգմանությամբ տպագրվել է ռուս գրող Մաքսիմ Գորկու «Պոլէսը» պատմվածքը (1905, թիվ 2, էջ 62): Հեղինակն այստեղ կերտել է լեհ լվացարարուհու՝ ազնիվ ու մաքուր աղջկա կերպարը, որը ձգտում էր փոխադարձ սիրո երջան-

կուլթյանը: Այս պատմվածքին կցված է առաջաբան, որտեղ Լև Տոլստոյից հետո մեծ վիպասան է համարվում Մաքսիմ Գորկին: «Կրնայ ըստելի,~ գրված է այնտեղ,~ որ հիմա ամէնէն ժողովրդական եւ ամէնէն աշխառու գրողն է, որ իր դաւանած ընկերվարական թունտ եւ ցնցող գաղափարներովը յաջողած է վիթխարի հոսանք մը ստեղծել այդ դաւանանքներուն յաջողութեանը համար» (1905, թիվ 2, էջ 62):

Երուխանը արեւմտաեվրոպական գրողներից ընտրել ու թարգմանել է Փրանսիացի վիպասան Պոլ Բուրժէի (1852–1935) «Երկուութիւն» վեպը (1905, թիվ 1, էջ 2): Այստեղ հերոսները բարձր խավի ներկայացուցիչներն են, որոնց հատուկ անհոգությանն ու անամոթությանը հակադրվում են աշխատավոր խավի բարոյական արժեքները:

Սմբատ Բյուրատը հոգեհարազատ համարելով Փրանսիացի ումանտիկ բանաստեղծ Լամարթինի պոեզիան, թարգմանում է նրա «Հայրենի տան երդիւքը» բանաստեղծութիւնը և տպագրում ամսագրում (1905, թիվ 21): Հեղինակը կարոտով է հիշում իր ծննդավայրը, ավերակի վերածված հարազատ տունն ու այգին:

Ամսագրում քննարկվում են նաև գրական ուղղութիւններին վերաբերող հարցեր: «Երեք փուլերը» հոդվածում (1905, թիվ 1) այն միտքն է զարգացվում, թե արեւմտահայ գրականութիւնը թեւակոխել է զարգացման մի նոր շրջան: «Րօմանթիք դէմքեր երեւցան,~ գրված է ամսագրում,~ դասականութեան մշուշներուն մէջէն ... » (1905, թիվ 1, էջ 26):

«Սիսուանը» բացի գեղարվեստական գործերից, իր էջերում գետեղել է նաև հայ ժողովրդի անցյալի պատմութիւնից վերցված պատմական ակնարկներ: Զէյթունցի ստորագրութեամբ տպագրված «Դրուագներ Զէյթունի կեանքէն» հոդվածաշարը (1905, թիվ 1, էջ 2) պարունակում է հետաքրքիր փաստեր Զէյթունի ու գէյթունցիների մասին: Հոդվածին կցված է առաջաբան, ուր հաղորդվում է այն մասին, թե հոդվածը «անտիպ ձեռագիր է» և խմբագրութեանն է տրամադրել «Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն» պատմութեան հեղինակը՝ պատվական Զէյթունցին¹:

---

¹ Զէյթունցին հասարակական, քաղաքական գործիչ, Զէյթունի սպասարմբոյսան մասնակից Մնացական Սեմերճյանն է (1840–1914), որը գրել է «Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն» երկխոսոր աշխատությունը:

«Սիսուկան» ամսագիրը թեև կարճ կյանք է ունեցել (ընդամենը երկու համար), այնուհանդերձ, Երուխանի, Սմբատ Բյուրատի, Բարսեղ Շահպազի գրական գործերով ու հրապարակախոսական հոգևածներով իր համեստ նպաստն է բերել արևմտահայ գրականության զարգացմանն ու եգիպտահայության հոգևոր կյանքի հարստացմանը:

«ՇԻՐԱԿ»

(1905, ԱԼԵՔՍԱՆ ԴՐԻԱ, 1906–1907, ԿԱՀԻՐԵ)

1905 թ., երբ Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումները խարխլում են միապետության հիմքերը, իսկ Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնում էր համիդյան բռնապետությունը, հայ մտավորականության ուշադրություն կենտրոնում շարունակում էր մնալ ժողովրդի ճակատագիրը: «Հայրենիքի մշտահեծ ցավերին» դարման գտնելու, «ազգային վերածնունդի գործին» ծառայելու նպատակներով Եգիպտոսում հաստատված հայ մտավորականներից Վահան Թեքեյանն ու Միքայել Կյուրճյանը 1905 թ., Ալեքսանդրիայում հիմնադրում և խմբագրում են «Շիրակ» գրական և ընկերական, ինչպես իրենք են գրում, «ոչ կուսակցական» ամսագիրը: 1906 թ. այն տեղափոխվում է Կահիրե և մինչև 1907 թ. լույս է տեսնում Ա. Արփիարյանի խմբագրությամբ: 1909 թ. սահմանադրության հաստատումից հետո Վ. Թեքեյանը վերադառնում է Կ. Պոլիս և այստեղ շարունակում հրատարակել ու խմբագրել «Շիրակ» ամսագիրը:

Վ. Թեքեյանը ծնվել է 1878 թ., Կ. Պոլսում: Սովորել է Կ. Պոլսի Ներսիսյան, ապա Պերպերյան, հետո Կեդրոնական վարժարաններում:

1902 թ. Եգիպտոսում եղած ժամանակ Վահան Թեքեյանը ընդունվել է Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության շարքերը: Իսկ երբ կուսակցությունը ձուլվել է «Հայ սահմանադրական-նամկավար» կուսակցության հետ, նա դարձել է ռամկավար: 1921 թ. Վ. Թեքեյանը ընտրվում է Հայ ռամկավար կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամ: 1921–1922 թթ. Կ. Պոլսում խմբագրում է կուսակցության կենտրոնական խորհրդի օրգան «Ժողովուրդի ձայն» օրաթերթը:

1926 թ. Վ. Թեքեյանը վերադառնում է Եգիպտոս, ուր և մնում է մինչև իր կյանքի վերջը (1945 թ.): Թեքեյանի մահից հետո Կահիրեում կազմակերպվում է «Թեքեյան» հանձնախումբը, որի ջանքերով լույս է ընծայվում 14 հատորից բաղկացած նրա երկերի լրիվ ժողովածուն:

Վահան Թեքեյանը մամուլում հանդես է եկել Վահան Տիրանեան, Համշիրակ Բ., Ասպատակ, Ասուպ, Սկայորդի, Իսկուհի Հովեան, Խորէն Որոտում, Բիկմալիոն, Նշան Հարցական, Յովհաննէս-Կարապետ, Վէթօ, Գիսաստղ, Հայր Վարդան, Տաթև և այլ ծածկանուններով:

«Շիրակի» աշխատակիցներից Միքայել Կյուրճյանը ծնվել է Կ. Պոլսում, 1878 թ.: 1895 թ. ընտանիքով տեղափոխվել է Եգիպտոս, ուր և ծավալել է իր գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը: Աշխատակցել է Ա. Չոպանյանի «Անահիտ» (Փարիզ), Ն. Ադոնցի «Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի» (Պետերբուրգ) և այլ պարբերականներին: Ե. Օտյանի հետ գրել է «Զարչըլը Արթին աղա կամ Փրանքո-Թրքական պատերազմը» կատակերգությունը, որը բեմադրվել է Եգիպտոսում, Երևանում և այլ քաղաքներում: Մ. Կյուրճյանը մահացել է 1965 թվականին: Նա մամուլում տպագրվել է Արսեն-Մոլար, Դիտակ, Զավեն, Զարմայր, Կյուրօտ, Ե. Մ., Համշիրակ Ա., Մէն-Կէն, Պարոյր, Պօնդ և այլ ծածկանուններով:

«Շիրակ» ամսագրի հիմնական նպատակն էր՝ ստեղծել գեղարվեստական գրականություն, որը կծառայեր ազգային կյանքի առաջադիմությանը, ժողովրդի հոգևոր ուժերի համախմբմանն ու ամրապնդմանը: ««Շիրակի» ուղղությունը,՝ գրված է այնտեղ,՝ պիտի ըլլայ, ուրեմն, գրագետներու ընտրելախումբի մը օգնութեամբ աշխատիլ հայ դպրութեանց վերականգնումին արտասահմանի մեջ: Անկարելի ըլլալով, որ ներկա ժամուն հայ գրողը չանդրադառնայ հայրենիքին մշտահեծ ցաւերուն, անոնցմէ իր յուզումին արիւնը եւ մտածմանց հիւթը չծծէ՝ «Շիրակ» պիտի ընէ ազգային գրականութիւն մը, առանց մտնելու կուսակցական նկատումներու եւ մասնաւորութեանց մէջ. լայն պիտի բանայ իր էջերը բոլոր ճշմարիտ ու վաւերական գրագետներուն առջեւ. ընծայելով այսպէս անոնց գերազանց միջոցը կատարելու իրենց վրայ ծանրացող պարտքն հանդէպ հայ դպրութեանց եւ անով՝ հանդէպ ազգային վերածնումին գործին» (1905, թիվ 1):

Այս նպատակի իրագործման համար ամսագիրն իր շուրջն է համախմբում գրականություն և հրապարակախոսություն ասպարեզներում ճանաչում գտած գործիչներ Ե. Օտյանին, Ա. Արփիարյանին, Ռ. Զարդարյանին, Մ. Նաթանյանին, Տ. Զրաքյանին, Հ. Սեթյանին և ուրիշներին:

Հարուստ է «Շիրակի» բովանդակությունը: Այն ամփոփված է հետևյալ բաժիններում. Խոհեր, Ծանոթ դեմքեր, Արեւնկար, Կովկասէն, Հայաստանի կեանքէն, Ամսեակը, Գիրքեր, Հանդէս հանդէսներու, Միջազգային և այլն:

Ամսագիրը լինելով գրական, քննարկման է ենթարկել միաժամանակ նաև հասարակական, քաղաքական կյանքին, հատկապես Հայրենիքի ազատագրմանը վերաբերող խնդիրները, գաղափարական հենակետ ընդունելով Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիա» թերթի պաշտպանած այն տեսակետը, թե հայ ժողովուրդը «իր ներքին ոյժերու եւ գիտակից զոհողութիւններու մեջ պետք է փնտրի» իր փրկությունը:

Վ. Թեքեյանը փորձում է ընթերցողներին ծանոթացնել ազատագրման ուղիների վերաբերյալ հայ մտավորականության տեսակետներին: Առաջինը ինքը հանդես է գալիս «Հայկական քաղաքականությունը» հոդվածով (1905, թիվ 5), որտեղ առաջարկում է ստեղծել համազգային այնպիսի կազմակերպություն, որը կմշակեր ազգային քաղաքականություն և կկարողանար այն գործադրել կյանքում: Ապա հաջորդ հոդվածներում (1905, թիվ 6, 7) ողջունում է Սմբատ Գաբրիելյանի¹ «Հայկական ճգնաժամն եւ վերածնությունը» գրքի (Բոստոն, 1905) լույս ընծայումը և պարզաբանում հեղինակի տեսակետները հեղափոխության երկարատև նախապատրաստման, Ազգային համաժողովի հրավիրման, ազգային քաղաքականության մշակման մասին: Ամսագրի խմբագրությունը միաժամանակ հրավիրում է մտավորականությունը՝ մասնակցելու հարցի հրապարակային քննարկմանը: Հարցի շուրջ մտքեր են արտահայտում Ա. Արփիարյանը, Մ. Նաթանյանը, Ռ. Զարդարյանը, Շ. Շիշմանյանը և

---

¹ Խմբագիր, հրապարակախոս Ս. Գաբրիելյանը Նյու-Յորքում հրատարակել է «Հայք» համեմատ (1891–1898), լույս է ընծայել «Արմենա ստենոսոսուրեան ի պէտս ազգային վարժարանաց» (1891), «Խրիմեան Հայրիկ» (1892), «Հայկական հոգեբանություն» (1894) և այլ աշխատություններ:

ուրիշներ: Ա. Արփիարյանը տեղին և ժամանակին է համարում գրքի լույս ընծայումը և պաշտպանում է Ազգային համաժողովի հրավիրման գաղափարը: «Որպէսզի խաղաղասէրն ու յեղափոխը իրարու խոսք հասկնան, խորհուրդ յղացուեցաւ Ազգային համաժողով մը գումարել. այդ խորհուրդը այս էջերուն մէջ ալ ջերմապէս պաշտպանուած է» (1906, թիվ 1, էջ 8):

Ռուսական հեղափոխութեան օրերին Ա. Արփիարյանը ընթերցողի ուշադրութեանը դարձնում է քաղաքական այդ նոր իրադարձութիւնների վրա և հորդորում երես թեքել եվրոպական դիվանագիտութեանից և հուլայը կապել Ռուսաստանի հետ: «Որքան էլ որ, գրում է նա, մահմէդականները քրիստոնեայ հպատակներին Ռուսիայի դէմ գրգռեն, բայց եւ այնպէս, թիւրքիոյ հայերը միշտ ուսասէր մնացած են: ...Ռուսը մեր «ամուճա»-ն է: Արեւելքցիներուն համար «ամուճա»-ն հօրմէն աւելի բան մըն է, գուրգուրացող, ներողամիտ խնամատար մը» (1906, թիվ 3, էջ 170):

Վահան Թեքեյանը դրականորեն է արձագանքում ռուսական հեղափոխութեանը: Համշիրակ Բ. ծածկանուտով տպագրված իր «Կովկաս» հոդվածում Բաքվում, Երևանում, Նախիջևանում կազմակերպված ազգամիջյան արյունալի ընդհարումների մասին նա գրում է. «Միակ մխիթարութիւնը, որ աղէտքին մէջէն իսկ կը ծնի, ան է, որ արեան կարմիրը շուտով թերեւս Կովկասի վերայ արշալոյսին կարմիրը ըլլա...» (1905, թիվ 6, էջ 459):

Ոչ թե հնազանդութեան, այլ ըմբոստութեան կոչերն են հնչեցվում Մ. Նաթանյանի («Անեծքը», 1905, թիվ 10–11, «Հայաստանի տնտեսական կացութիւնը», 1907, թիվ 6), Ռ. Զարդարյանի («Եկեղեցիին առիւծը», 1905, թիվ 3–5), Շ. Շիշմանյանի («Կիլիկեան Սուէտիա եւ յեղափոխութիւն», 1906, թիվ 2–5) և մյուսների հրապարակախոսական հոդվածներում: «Բայց թող մեր թշնամիք գիտնան, գրում է Միքայել Նաթանյանը, որ հայութիւնը խաղաղութեան ցանկալով հանդերձ, չպիտի թոյլատրէ սակայն, որ անցեալին նման ոչխարներու պէս լուիկ, անձայն մորթոտեն գինք, թէ հարկ եղած ատեն պիտի կրնայ ինքզինքը մարդու պէս պաշտպանել» (1907, թիվ 6, էջ 330): Ամսագիրը հանդում է այն եզրակացութեան, որ ազատութեանը կարող է ձեռք բերվել ոչ թե մեծ տերութիւնների միջամտութեամբ, այլ երկար ու լավ նախապատրաստված համաժո-

դովրդական հեղափոխությամբ: Իսկ հեղափոխությունը կատարելու համար, ըստ ամսագրի, «պէտք են անկեղծ հայրենասէրներ, ձեռնհաս եւ փորձառու առաջնորդներ ու մանաւանդ հսկայ գումարներ» (1907, թիվ 9, էջ 504): «Շիրակը» միաժամանակ լինելով գրական ամսագիր՝ իր էջերում մեծ տեղ է հատկացնում և՛ ճանաչում գտած, և՛ սկսնակ գրողների ստեղծագործություններին:

Ազգային ու քաղաքական հալածանք, սոցիալական թշվառություն, կոտորած, վիշտ, տառապանք, պանդխտություն, հայրենաբաղձություն, ազատագրական պայքար: Այս թեմաների շուրջ են գրված ամսագրի արձակ և չափածո գործերը:

«Շիրակում» տպագրված Ա. Արփիարյանի «Հողվրտիքը» գրական դիմանկարների շարքը (1905, թիվ 1, 5, 1906, թիվ 1, 1907, թիվ 6, 7, 9), «Ոսկի ապարանջան» (1906, թիվ 2-4), «Մինչեւ ե՞րբ» (1906, թիվ 5) պատմվածքները աչքի են ընկնում բարձր գաղափարայնությամբ և գեղարվեստական արժանիքներով:

Ե. Օտյանի սոցիալական թեմաներով գրված «Ազգային բարերարը» երգիծավիպակում (1905, թիվ 1-4), «Ոսկեմուրը» (1905, թիվ 10-11) և այլ պատմվածքներում սուր քննադատության, ծաղրի է ենթարկվում պաշտոնի ու հարստության հասած հայ էֆենդիների անմարդկային վարքը:

Գաղթի, կոտորածի սահմուկների տեսարաններն են պատկերված Վ. Թեքեյանի «Ճահիլը» (1905, թիվ 3, 4), Մ. Նաթանյանի «Հեղնար» (1906, թիվ 2), «Քէօսան» (1907, թիվ 8), Ռ. Զարգարյանի «Մարն զմանուկը մոռցաւ» (1905, թիվ 1) և մյուսների գործերում:

«Շիրակը» եգիպտահայ ընթերցողին ծանոթացնում է տառապանքի ու մաքառման երգիչներ Ատոմ Յարճանյանի (Սիամանթո) («Հոգեւարքին ջահերը» 1905, թիվ 1, 2, «Հայրդիները», 1905, թիվ 4, «Տարփանքի եւ հրաժեշտի խօսքեր», 1905, թիվ 6, 7), Դանիել Վարուժանի («Կռուկի երթը», 1906, թիվ 1, «Հայկական օրոցքը», 1906, թիվ 1, «Արժիւններու կարաւանը», 1906, թիվ 2), Տիրան Զրաքյանի (Ինտրա) («Մենութեան տեսիլներ», 1905, թիվ 2, «Նոճաստան», 1905, թիվ 3, 8, «Անմահութիւն», 1905, թիվ 8, «Անոնք եւ երկինքն», 1905, թիվ 9) և մյուսների բանաստեղծական քերթվածներին:

Վ. Թեքեյան բանաստեղծը ամսագրում տպագրում է իր փիլիսոփայական, խոհական և հայրենասիրական ոտանավորները («Կը

սիրէի» 1905, թիվ 1, «Անցեալի կաթիլներ», 1905, թիվ 4, «Առաւօտ» 1905, թիվ 8, «Եղբերեղ», 1905, թիվ 9, «Վարազդատ», «Արտաւազդ», 1905, թիվ 10–11 և այլն): Ազատութեան ձգտումներն համարձակ արտահայտելու համար նա դիմում է անցյալի ժողովրդական գրույցներին, Արտավազդի, Վարազդատի շուրջ հյուսված ավանդութեանը: Եվ ընդհանրապես, «Շիրակի» չափածո գործերը ողբի, ավերումի երգեր լինելով հանդերձ, գրված են լավատեսական շնչով և ապրելու, ազատութեան, փրկութեան հասնելու տենչով են համակում հայրդիներին: Դանիել Վարուժանը իր «Կռուի երթը» բանաստեղծութեան մեջ հորդորում է ընկերուհուն իր հետ միասին կռիւի դաշտ գնալ:

«Շիրակ» ամսագրի «Գիրքեր» և «Հանդէս Հանդէսներու» բաժիններում տպագրվում է գրախոսական հոդվածների մի ամբողջ շարք, ուր գնահատվում է այս կամ այն գրողը, կարևորվում է գրաքննադատութեան դերը գրականութեան զարգացման գործում: Գրաքննադատութեանը համարվում է գիտութեան արվեստի մասին:

Վահան Թեքեյանը պաշտպանում է ռեալիստական գրականութեան սկզբունքը: Նրա համոզմամբ գրողը ստեղծելով կյանքի իրական պատկերներ, միաժամանակ ընթերցողին պետք է առաջնորդի դեպի գեղեցիկ իդեալների աշխարհը: «Անկարելի եւ ամօթ է,~ գրում է նա,~ որ գրականութիւնը միայն, եւ ան ալ ազատ երկիրներու մէջ ծրող գրականութիւնը~ ո՞վ հեգնութիւն~յամառի արեան ճապաղիքի մը մէջ թաթխուած մնալ ու չկրնալ թռչիլ վերերը, դէպի բարձունքները՝ ծագելիք նոր արշալոյսներուն ընդառաջ» (1905, թիվ 3, էջ 221):

Միք. Կյուրճյանն իր «Քննադատութեան կարեւորութիւնը եւ անոր պակասը մեր մէջ» հոդվածում նշում է, թե գրաքննադատութեանը ոչ միայն պետք է գրական ներգործութեան ունենա ժամանակի գրականութեան վրա, այլ նաեւ պետք է ուղիներ մատնանշի նրա հետագա զարգացման համար: «... Ընթերցող քննադատութիւնը,~ գրում է նա,~ պիտի բանար շատերուն աչքերը իրենց գրական ճամբիտ էութեան վերայ ու պիտի ցուցնէր հետեւելի ուղին» (1905, թիվ 6, էջ 451):

«Շիրակի» գրախոսական հոդվածներում բարձր են գնահատվում Ատոմ Յարճանյանը, Ա. Ահարոնյանը, Լ. Շանթը, Տ. Զրաքյանը

և ուրիշներ: Ա. Ահարոնյանը համարվել է «...մեր արդի ամենէն հզոր եւ իսկատիւ գրագետներէն մէկը» (1905, թիվ 1, էջ 67): Տ. Զրաքյանի մասին գրված է. «Ինտրան բանաստեղծ չէ միայն. դրանից վեր բան մը..., մեծ տեսանող մը, անցեալին, ներկային ու ապագային խորութեանց մեջ թափանցող մարգարէ մը...» (1906, թիվ 3, էջ 173):

Ամսագիրը ուրախությամբ է ընդունել սկսնակ գրողների գրական առաջին քայլերը, միաժամանակ խրախուսել և ոգևորել է նրանց: Դ. Վարուժանի՝ «Բազմավէպում» առաջին անգամ տպագրված «Եւկիդ Տօնէլ» դյուցազնավեպի մասին ամսագիրը գրել է. «Դանիել Զպուգքեար (Դանիել Վարուժան) մինչեւ այսօր անծանօթ մը՝ գոնէ մեզի համար՝ «Եւկիդ Տօնէլ» տիտղոսով ընդարձակ քերթուածի մը մէջ ճշմարիտ բանաստեղծի յայտնութեան մը հազուադէպ ուրախալի անակնկալը կընծայէ» (1905, թիվ 1, էջ 68): Ինչպես գրում է գրականագետ Վ. Գաբրիելյանը, Վարուժանի մասին «առաջին տպագիր, հրապարակային խոսքն էր, վարուժանագիտության վավերական սկիզբը»¹:

«Շիրակ» ամսագրի էջերը ծանոթացնում են ոչ միայն գրականության, այլ նաև արվեստի նվաճումներին: «Թրքահայ բեմի գործիչներ» խորագրի տակ Շարասանը (Սարգիս Թյուլթյունճյան) պարբերաբար տպագրել է դերասաններ Գարեգին Ռշտունու, Դավիթ Թրյանցի, Տիգրան Թոսպատյանի, Միքայել-Երանոս Չափրաստի և մյուսների կյանքը և գործունեությունը ներկայացնող հոդվածներ, որոնցում ըստ արժանվոյն են գնահատվում հայ բեմարվեստի նվիրյալ գործիչները:

«Շիրակ» գրական և ընկերական ամսագիրը թե՛ հրապարակախոսական հոդվածներով, և թե՛ գեղարվեստական ստեղծագործություններով ժամանակին իր դրական դերն է կատարել հայ հասարակական, քաղաքական և հոգևոր կյանքի առաջընթացի գործում:

¹ Տե՛ս Վազգեն Գաբրիելյան, Դանիել Վարուժան, կյանքը և գործը, Ե., 1978, էջ 3:

«ՀՈՍԱՆՔ» (1912)

«Հոսանք» գրական, հասարակական շաբաթաթերթը Կահիրեում հիմնադրել և խմբագրել է 20-րդ դարի արևմտահայ ճանաչված գրական–հասարակական գործիչ Սուրեն Պարթևյանը (Սիրակ Պարտիզյանյան):

Շաբաթաթերթի հիմնական նպատակն էր՝ «... առանց յաւակնութեան եւ առանց պատրանքի» հրապարակ հանել եգիպտահայ գաղութում ապաստան գտած արևմտահայ գրողների, արվեստագետների և հրապարակախոսների գործերը, մտավոր և հոգեւոր կապ ստեղծել «հայրենի մեծ կեդրոններուն և եգիպտահայ գաղութին միջեւ», նպաստել գաղութի ներքին կյանքի առաջընթաց գարգացմանը և ամենակարևորը՝ «սատար լինել ազգապահպանման գործին»։ «Հոսանքը»,՝ գրված է այնտեղ,՝ գրական այսպիսի թանկագին աջակցութիւններով, անձնական ու կուսակցական ամէն նկատումներէ զերծ եւ ազգային իրականութեան ներկայ վայրկեանին խորապէս գիտակից ուղղութեամբ մը, եգիպտահայ հասարակութեան կը ներկայանայ անոր ծոցին մէջ կարեւոր պակաս մը լրացնելու վստահութեամբը, բայց նաեւ կը կրկնենք, իբրեւ մեր նշանաբանը - առանց պատրանքի ու առանց յաւակնութեան...» (1912, թիվ 1, էջ 4):

Շաբաթաթերթի խմբագիր Ս. Պարթևյանը ծնվել է 1876 թ., Կ. Պոլսում։ Կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Պերպերյան և Կեդրոնական վարժարաններում։ Նա 1895 թ. մեկնել է Ֆրանսիա, Սորբոնի համալսարանում հետևել գրականության դասընթացներին։ Խմբագրել է «Վաղուան ձայնը» (1898, Մանչեստր), «Զայն հայրենեաց», (1900, Ուստր), «Նոր կեանք» (1901, Լոնդոն), «Ազգ» (1907, Բոստոն), «Դաշինք», (1909–1911, Զմյուռնիա), «Լուսաբեր–Արեւ» (1912, Կահիրե), «Յուսաբեր» (1913, Կահիրե) պարբերականները։

Կիլիկիայում կազմակերպված կոտորածներից հետո Սուրեն Պարթևյանը շրջագայել է Ադանայում և իր ստացած տպավորությունների մասին հոգվածներ տպագրել մամուլում, ինչպես և հրատարակել «Կիլիկեան արհավիրքը» (1909, Կ. Պոլիս), «Հայուհին» (1911, Կ. Պոլիս), «Արիւնին մատեանը» (1915, Կահիրե) պատմվածքների ժողովածուները։

Սուրեն Պարթևյանը մահացել է 1921 թ., Ալեքսանդրիայում։

«Հոսանք»-ին աշխատակցել են գրողներ Տ. Կամսարականը, Վ. Թեքեյանը, Հ. Սեթյանը, Վ. Մալեզյանը, Լ. Մկրտիչյանը, Տ. Քելեկյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Մ. Կյուրճյանը, Ա. Հարությունյանը և ուրիշներ:

«Հոսանք» շաբաթաթերթը թեև հայտարարվում էր անկուսակցական, սակայն նյութերի ուսումնասիրությունը համոզում է, որ այն պաշտպանում էր Սահմանադրական-ուսմկավար կուսակցությունից դադարները: Թերթում այն կուսակցությունն է համարվել ժամանակի առաջադեմ և ուղղամիտ կուսակցություն, որը «...կառավարէր ազգային բարոյական ինքնավարութիւնը ամրապնդել, քաղաքական ու քաղաքացիական գիտակցութիւնը մեր ժողովուրդին մէջ զարգացնել, ներքին հաւասարակշռութեան, համերաշխութեան ու համակրութեան իտէպլ մը յետապնդել...» (1912, թիվ 13, էջ 196):

Շաբաթաթերթում բաժինները սահմանափակ չեն: Նյութերը գետեղված են հետևյալ խորագրերի տակ. Ազգային հորիզոնը, Եգիպտահայ կեանքը, Օսմանեան ճգնաժամ, Ժողովուրդին սիւնակը, Սկսնակի սիւնակը, Նամակատուփ, Գիրքեր եւ թերթեր:

«Հոսանք»-ի գրական գործերի (չափածո և արձակ) հիմնական թեմաներն էին. կոտորած, գաղթ, պանդխտություն, սով, աղքատություն, հայրենիքի կարոտ, քաղաքական անազատ կյանք և այլն:

Թերթը միաժամանակ իր գնահատանքի խոսքն է ասել հեղինակների հասցին: Այսպես, Վ. Թեքեյանի «Մասիս» բանաստեղծությունից մասին տպագրված ծանոթագրության մեջ թերթը գրում է. «Այս գեղեցիկ հնչեակը առաջինն է հայրենաշունչ տաղաչարքի մը, որ ներշնչուած է նրբարուեստ բանաստեղծին՝ Վահան Թեքեյանի, իբրեւ կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակ ղէպի Կովկաս կատարած իր վերջին ճամբորդութեան մէջ: Հայրենի հողին հետ իր առաջին հպման խռովքն է, որ կը թրթռայ հոն, ոգեկոչել տալով իրեն փառքի ու փլուզման անցեալի մը անդրաշխարհեան հեռապատկերը» (1912, թիվ 5, էջ 71):

Վ. Թեքեյանի ռոմանտիկական շնչով գրված «Ներկան անապատն է» բանաստեղծական քերթվածում (1912, թիվ 16) անհոգ անցյալին հակադրված է տիուր ներկան: Ըստ բանաստեղծի, «ներկան անապատն է լուռ, ամայի»: Տիուր մտքեր արթնացնող ժամա-

նակի կյանքի մռայլ պատկերները բանաստեղծորեն պատկերված են նաև Հ. Սեթյանի չափածո գործերում, որոնց մեծ մասը տպագրված են հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Բանաստեղծը թերթում հանդես է եկել Y. V., Եոսեյ Վանանթնահ, Յ. Ս., Ե. Վ., Josey Vanante ծածկանուններով: Հ. Սեթյանը ողբում է քաղաքական բանտարկյալի մահը («Բանտարկեալի վախճանը», (1912, թիվ 2), հավատում է, որ թշնամուն չի հաջողվի «սպաննել ու անճիտել հայ հոգին»: Նա նկարագրում է պանդուխտ հայի հոգեկան ծանր ապրումները («Կարապի երգը», 1912 թիվ 7): Նրան հանգիստ չեն տալիս ավերված հայրենիքի տխուր պատկերները¹:

Հ. Սեթյանը հավատում է, որ հայի ապագան պայծառ ու երջանիկ է լինելու, որ գուր չի կորչելու հայի թափած արյունը: Դիմելով զոհված եղբայրներին, նա գրում է. «Օրհնեալ եղէ՛ք, դիւցազներ, երջանկացէ՛ք ո՛վ զոհեր. վասնզի ձեր անարգ դահիճներուն կատաղութեանը դէմ կեցաք անգէն, հարիւրի դէմ տասը, միայն ձեր արիւթեանը ապաւինած: Անոնք եղան նահանջողները, ու դուք յաղթողները եղաք» (1912, թիվ 17, էջ 266):

Հ. Սեթյանը բարձր է գնահատվել շաբաթաթերթի էջերում: «Յովհաննէս Սէթեան,՝ գրված է այնտեղ,՝ տուած է եւ կուտայ մեզի քնարերգական ուժեղ շունչի մը, գրական հմայքոտ տաղանդի մը խորունկ սարսուռը...» (1912, թիվ 17, էջ 259):

Հ. Սեթյանը «Հոսանք»-ում հանդես է եկել նաև հրապարակախոսական հոդվածներով: «Առ Յրանսա» հոդվածում (1912, թիվ 12) նա բարձր է գնահատել ֆրանսիական մեծ հեղափոխության դերը այլ ազգերի, այդ թվում և հայ ազգի կյանքում: Նրա համոզմամբ այն «ուղենիչ եղաւ հայ ազգի համար» և «զէնք մը դրեց հայի ձեռքին մէջ»:

Գրական բարձր ճաշակով են գրված բանաստեղծի գրախոսական հոդվածները: Այսպես, գնահատելով Վ. Մալեգյանի «Կերոններ» բանաստեղծությունների ժողովածուն (Կ. Պոլիս, 1912), նա

---

¹ Հ. Սեթյանի ֆրանսերեն բանաստեղծությունների մասին քեթքը գրել է. «Միքելի բանաստեղծին այս քերթումաշարքը, զոր տեսակ մը յուզումս խնամքով կը հրատարակենք - աղետի օրերուն ֆրանսերեն գրուած է և քարաքիտ Եւրոպայի մէջ նսնաստակ Հայաստանին ի նպաստ կարեկցութեան շարժում մը ստեղծել ստիմանում» (1912, թիվ 9, էջ 135):

գտնում է, որ գեղագետ բանաստեղծը ընթերցողին զգացնել է տալիս արվեստի ու սիրո ամենարար լինելը, որ ընթերցողը համոզվում է, թե «... այս վաղանցուկ մեր գոյութեան մէջ, արդարեւ չկա միտքին ու սիրտին համար մեծագոյն ու աւելի մխիթարական բան, քան գեղարուեստն ու սէրը» (1912, թիվ 16, էջ 247):

Վ. Մալեգյանը ժամանակի ճանաչված բանաստեղծներից էր: «Հոսանք» շաբաթաթերթի գրեթե բոլոր համարներում տպագրվել են նրա արձակ ու չափածո գործերը «Տարագրի մը յուշատետրը» խորագրի տակ: Դրանք վերաբերում են Հայ ժողովրդի ողբերգությանը («Ազատեցեք իս», 1912, թիվ 1, «Տարագրին տրտունջը», 1912, թիվ 3), եղբայրասիրությանն ու համերաշխությանը («Կաղանդի ծառին շուրջը» 1912, թիվ 2), երազանքներով լի անցած տարիների ծանր կյանքից վաղաժամ ծերացած աղջիկներին («Ծեր աղջիկներ», 1912, թիվ 19 և այլն):

«Հոսանք»-ում տեղ են գտել Ա. Հարությունյանի, («Օրս», «Աշնան ծաղիկներ», «Երկրախոս», «Արիւնոտ իրիկուն», «Իրիկունը» և այլն), Հ. Գրանյանի («Քառութեան երգեր», «Կը սպասեմ», «Սիրոս անազատ է»), Հ. Խանդամուրյանի (Հուսիկ), «Այսօր ծնունդ է: Բայց ինչ ծնունդ», «Աղօթքին պատասխանը» և այլն), Օ. Զիֆթե-Սարաֆի («Առաջին սեր» և այլն) և ուրիշների ստեղծագործությունները:

Թերթում բարձր են գնահատված բանաստեղծ Ա. Հարությունյանի «Նոր քնար» բանաստեղծությունների ժողովածուն (Կ. Պոլիս, 1912): «Նոր քնարը», գրել է Ս. Պարթևյանը իր գրախոսականում, «անկեղծութեան կազդուրիչ շուռնչ մը կը բերէ մեզի, նոր ակօսուած հողի հոգեպարար հոտ մը: Բանաստեղծը հոն կ'երգէ կեանքը, այնպէս, ինչպէս կը տեսնայ ու կապրի գայն՝ երազանքի ու խոկմունքի իր մենաւոր դիրքէն» (1912, թիվ 28, էջ 444):

Շաբաթաթերթը իր էջերում պարբերաբար «ՀԲԸՄ սիւնակը» խորագրի տակ լուսաբանում էր «Միության» գործունեությունը: Բարձր էր գնահատում նրա դերն ու նշանակությունը հատկապես ազգապահպանման գործում: «ՀԲԸ Միութիւնը, գրված է այնտեղ, իր հիմնարկութեան առաջին օրէն քաղաքական, ազգային-պաշտոնական ու նիւթական շահախնդրութիւններէ վեր մնացած է եւ զուտ բարեգործական գետնի վրա աշխատած եւ իր ազգաշէն օգտակարութեան փայլուն ապացոյցներն ալ տուած է» (1912, թիվ 18, էջ

282): Թերթը ՀԲԸ Միության ապագան տեսնում էր «Հայութեան բովանդակ կեանքին հետ ապրելու մէջ» և համարում էր այն «...աշխարհի ամենէն իմաստնօրէն կազմակերպուած հաստատութիւններէն մինը ...» (1912, թիվ 22, էջ 343):

Իրոք, առ այսօր ՀԲԸ Միութիւնը ապրում է աշխարհի համայն հայութեան հետ և իր առաքելութիւնը տեսնում ազգի նյութական ու հոգեւոր կարիքները հոգալու մեջ:

Շաբաթաթերթում արեւմտահայութեան ազատագրման ու քաղաքական այլ հարցերի շուրջ հրապարակախոսական հոդվածներով հանդես են եկել Ս. Պարթևեանը, Լ. Մկրտիչյանը, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը և ուրիշներ: Ս. Պարթևեանը իր «Իթիհատին ճգնաժամը» հոդվածում (1912, թիվ 28), երիտթուրքական «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեն համարձակ և բացիբաց համարել է «արիւնոտ կոմիտէ», որը «...չորս տարիէ ի վեր իր ունեցած տիրապետող գործունեութեամբը, կուսակցական անկուշտ շահագործումի, չիլ սակարկութիւններու, օրինասպան կողմնակալութեան, աղտոտ հասկացողութիւններու, կաշառումի ու մատնութեան երկրաքանդ քաղաքականութիւն մը հետապնդեց» (1912, թիվ 28, էջ 433–434):

«Հոսանք» շաբաթաթերթը տեղյակ է պահել եգիպտահայութեանը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, հայկական դատի պաշտպան Պ. Քիյարի գործունեութեան մասին: Նրա մահվան առթիվ տպագրված հոդվածում փառաբանվել է ազնիվ հայասերը: «...Հայի համար, գրել է Թերթը, նա պայքարել է հայու մը պէս, հայ է մը աւելի խանդավառութեամբ» (1912, թիվ 5, էջ 72):

Բալկանյան պատերազմի նախօրերին շաբաթաթերթը տեղին և ժամանակին է համարել երիտթուրքերի դեմ բողոքի ցույցերի կազմակերպումը: 1912 թ. սեպտեմբերի 22-ին Կահիրեի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ կազմակերպված ցույցում ոգևորիչ ճառով հանդես է եկել Թերթի խմբագիր Ս. Պարթևեանը: Նա բողոքել է երիտթուրքերի գաղափարական առաջնորդ Ահմեդ Ռիֆա բեյի այն սպառնալից հայտարարութեան դեմ, թե «Եթէ հայերը հանդարտ չի կենան, գիտցած եղեք, որ նորէն պիտի ջարդուին» (1912, թիվ 32, էջ 499): Ս. Պարթևեանը դատապարտել է «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կազմակերպութեանը, որը, չբավարարվելով «Ադանայի անմեղ հայերի կոտորածներով», դեռ շարունակում է իր արյունոտ քաղաքա-

կանությունը: «Սահմանադրութիւնը,- Հայտարարել է նա,- դաւ մը, ծուղակ մը եղաւ Հայութեան ջիղերէն քամելու համար իր կորովին մինչեւ վերջին կաթիլները եւ զայն մարդկային քուրջի վիճակի մը վերածելու» (1912, թիւ 32, էջ 499):

Հայութեանը ազատագրական պայքարի ոգեկոչելու նպատակներով թերթը էջեր է հատկացրել բուլղար ժողովրդի ազատագրական շարժման դրվագներին, ծանոթացրել նաև շարժման անցյալի պատմութեանը: Ուշագրաւ է բուլղար ժողովրդի ազգային հերոս, հեղափոխական-դեմոկրատ Ք. Բոտևի 19-րդ դարի 70-ական թվականներին թուրք զավթիչների դեմ մղած պայքարի մասին պատմող Ս. Գալեմճյանի հոդվածաշարը (1912, թիւ 24, 25): Գունեղ պատկերներով հեղինակը ներկայացնում է հերոսի կերպարը: Մարտում, անելանելի վիճակում նա դիմում է իր զինվորներին. «Քաջալերուեցե՛ք, եղբայրնե՛րս, չըլլայ թէ ընկրկեք: Մեռնինք ամենքս ալ, բայց սպաննելով մեռնինք» (1912, թիւ 25, էջ 396): Հեղինակը եզրափակում է իր հոդվածը այսպես. «Անոնք մեռան, բայց այսօր ազատ է Պուլկարիոյ արգաւանդ հողը» (1912, թիւ 25, էջ 396):

1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին սկսվում է Բալկանյան պատերազմը: Շաբաթաթերթը հոկտեմբերի 27-ի համարում տպագրած «Արիւնը կը հոսի», «Պալքանները կրակի մէջ» հոդվածներում ոգևորված բուլղար ապստամբների մարտական հաջողութիւններով, դիմում է հայ երիտասարդութեանը. «...երբ մեր պատուոյն ու մեր կեանքին սպառնան, չի դեղեւինք ալ հոն, մեր արդէն հոսելու վրայ եղող արեան յետին կաթիլը չի խնայենք փրկելու համար զանոնք: Իյնանք մենք, առիւծի պէս պաշտպանելով այն ամէն, ինչ որ նուիրական է մեզ համար...: Վասն զի այդ մեր պարտականութիւնն է, ...» (1912, թիւ 32, էջ 510):

Շաբաթաթերթը կոչ էր անում հայութեանը «... հետեւիլ պատմական այդ հսկայ եղելութիւններուն, որոնք անհունութիւն մը կրնծայեն մեզի խոկալու» (1912, թիւ 32, էջ 511): Այս խոսքերը հնչում են այն օրերին, երբ մի խումբ եգիպտահայեր նախկին հնչակյան գործիչ Մ. Տամատյանի նախաձեռնութեամբ Կիլիկիայում գինված ապստամբութիւն կազմակերպելու ծրագրեր էին մշակում:

Այն տարիներին, երբ հայութիւնը ամբողջովին համակված էր հայրենիքը թուրք բարբարոսներից ազատագրելու ձգտումներով,

անկասկած, մեծ կարող էր լինել թերթի ազատաշուկայ ոգով գրված հրապարակախոսական հոդվածների ազդեցությունը:

Ս. Պարթևյանի «Հոսանք» շաբաթաթերթը ժամանակի բարդ ու հակասական իրադարձությունների մթնոլորտում կարողացել է ճիշտ կողմնորոշվել հասարակական ու քաղաքական հարցերում՝ հավատարիմ մնալով առաջադեմ, դեմոկրատական մամուլի գաղափարական սկզբունքներին:

«ԶԱՐԹՕՆՔ» (1919)

«Զարթօնքը» լույս է տեսել Կահիրեում՝ «Գրական, գիտական, հասարակական հավաքածոյ» ենթավերնագրով և պրակներով (ընդամենը հինգ պրակ): Լինելով գրական ստեղծագործությունների հավաքածու, հանդեսը նպատակ է ունեցել ցույց տալ գրական գեղարվեստական ստեղծագործության մեծ դերն ու նշանակությունը ժողովուրդների կյանքում, հատկապես հայ ժողովրդին ապրելու, արարելու ու ժ ու եռանդ ներշնչելու գործում: Հայ ժողովրդի հոգեկան և ֆիզիկական տագնապանների ու չարչարանքների պահերին, գրականությունը, ինչպես հանդեսում է գրված. «... դրած է անոնց չարչարանքին մէջ նոր կամքի, նոր արիություն մը քաղցրութիւնները...» (1919, պրակ 1, էջ 1):

«Զարթօնքը» խմբագրել են Մարտիրոս Պալայանը, գրող, մանակավարժ Մանուել Պեյլերյանը, Լևոն Սեֆերյանը: Աշխատակցել են բանաստեղծ Ա. Շամլյանը (Արսեն Երկաթ), լրագրող Վ. Սեմերձյանը (Մարտունի), հրապարակախոս Հ. Սամուելյանը (Հրանտ Սամուել) և ուրիշներ:

Ինչպես եգիպտահայ բոլոր պարբերականներում, այնպես էլ «Զարթօնքում» քննարկված հարցերի հարցը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր: Հանդեսի էջերում տպագրված գրական գործերը արևմտահայ ժողովրդի հալածական իրավիճակի, հոգեկան ծանր տագնապանների, ֆիզիկական խոշտանգումների քստմնելի տեսարանների նկարագրություններ էին: Արսեն Երկաթի («Թռչունների կարաւաններ», «Գողգոթա»), Ա. Պետրոսյան-Արամ Ասպետի («Տեղի զարթօնքին»), Հ. Սամուելյանի («Մեռնող մօր անեծքը»), Հ. Իսկենտերյա-

նի («Դագադի մը ետեւէն»), Ա. Խախամյանի («Մեռնող տարին», «Գոյամարտ») և մյուսների ստեղծագործությունները իրական կյանքից վերցված պատկերներ էին, ուր բացահայտվում էին թուրք զինվորների ոճրագործությունները, նկարագրվում բռնադատվող, կոտորածի ահասարսուռ տեսարանները: Այդ պատմվածքները ոչ թե հուսալքում, այլ վրեժի ցատկում, պայքարի ոգով էին համակում ընթերցողին: Այսպես, Արսեն Երկաթի «Գողգոթա» պատմվածքի (1919, պրակ 2, 3–4) հերոսը՝ Հայ շինականի գավակ Ռուբենը, թուրք բարբարոսի երկաթյա ձողի հարվածից և անպատիվ խոսքերից վիրավորված, վերջնականապես համոզվում է, որ փրկության միակ ելքը զինված պայքարի ու անձնագոհության մեջ է:

«Զարթոնքը» Հայրենիքի վերականգման հույսերը կապում էր համաշխարհային պատերազմի ավարտի հետ: Հրապարակախոսական հոգվածներում քննադատվում է Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը, պատերազմը համարվում է «որք ու այրիներ արտադրող», «զագլի փորձաքարը պետությունների»: Լրագրող Անդրանիկ Կարապետյանը իր «Նոր օրեր» հոգվածում (1919, պրակ 1) Հայրենիքը վերաշինելու մարտակոչ է ուղղում Հայորդիներին, հորդորում նրանց՝ գործել միաբան, ուղեցույց ընդունելով մեծ բանաստեղծի «Եղբայր եմք մեք» նշանաբանը: Նա հոգով, սրտով և գործով համերաշխ ապրելու մեջ էր գտնում տարաբախտ ու հյուժված ազգի երջանկության երաշխիքը: Հայրենիքի երջանիկ ապագան «Զարթոնքը» կապում էր Հայ երիտասարդության, նոր սերնդի, ուսանողության, ինչպես և մանկավարժական առաջադեմ մեթոդներով դեկավարվող դպրոցի ու հատկապես աղջիկների ու կանանց կրթության ու դաստիարակության հետ: «Եթե կուզեք ունենալ Հայրենիք մը՝ լուսաւոր ու բարգաւաճ,՝ գրված է այնտեղ,՝ լուսաւորենք Հայ կիներ: Եթե կը փափաքինք ունենալ երիտասարդութիւն մը լուրջ ու գործունեայ, դաստիարակենք Հայ կիներ» (1919, պրակ 3–4, էջ 51):

Ուշագրավ է «Զարթոնքում» Մարտունի¹ ծածկանունով տպագրված «Պարտադրուած իտէալի մը չգոյութիւնը» (1919, պրակ 1, 2) հոգվածաշարը, որտեղ հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ ազգը

---

¹ Մարտունի ծածկանունով մամուլում հանդես է եկել լրագրող, խմբագիր, Վահրամ Մեմերջյանը (1900–1987): Տե՛ս Հովակիմյան Բ. Մ., Խայոց ծածկանունների քառաբան, Ե., 2005, էջ 718:

իբրև հասարակական ամբողջություն միատարր մարմին չէ, այլ կազմված է տարբեր դասակարգերից, որոնցից յուրաքանչյուրը (խոշոր բուրժուազիա, մանր բուրժուազիա, սեփականագուրկ պրոլետարիատ) ունի իր գաղափարախոսությունը: Այնուհետև գտնում է, որ ազգային կուսակցությունները «կը խոսեն ազգի մասին, բայց իրականութեան մէջ այնքան են ազգային, որքան իրենց դասակարգային իտէալը կը թոյլատրէ» (1919, պրակ 2, էջ 25):

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցութեան գաղափարների պաշտպան «Զարթօնք» հանդեսը ընդունում էր հեղափոխական պայքարը որպէս ազատութեան ձեռք բերման լավագույն միջոց և պատահական չէր, որ 1919 թվականին պրակ 5-ը ամբողջովին նվիրված էր 1915 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսի Բայազիդի հրապարակում կախաղան բարձրացված 20 հեղափոխական ղեկավար մարտիկների (Մատթեոս Սարգիսյան-Փարամազ, Գեղամ Վանիկյան-Վանիկ, Երվանդ Թոփուզյան (բանվոր), Երեմիա Մանուկյան, Արմենակ Համբարձումյան, Մկրտիչ Երեցյան և ուրիշներ) հիշատակին: Տպագրված են նրանց բոլորի լուսանկարները կենսագրականներով: Փարամազի մասին գրված է., «...նայեցէ՛ք, հայ յեղափոխութեան հոյակապ մեծ տէրվիչն է, Փարամազը առասպելական...» (1919, պրակ 5, էջ 69): Նրանց անձնագոհ կյանքի փառաբանմանն են նվիրված Արսեն Երկաթի «Կախաղանները», Լեոնցի «Սարսափ եւ երազ», Մ. Պեյերյանի «Անմահ քսանին», Մ. Պոյաճյանի «Զարթի՛ք քաջեր» և մյուսների չափածո ու արձակ քերթվածները: Իսկ Յ. Գալայան ստորագրությամբ տպագրված «Կախաղան-կոթողներ» հրապարակախոսական հոդվածը պայքարի էր հրավիրում ապրողներին, դիմելով նրանց. «Յառաջ, նոր քսաններ, նոր հարիւրներ, նոր հազարներ, յառաջ դէպի փառքին դաշտը, յառաջ աւելի խտացած շարքերով, յառաջ բիւրեղացած հաւատքով...» (1919, պրակ 5, էջ 77):

«Զարթօնքը» թեև գոյատևել է ընդամենը մեկ տարի, սակայն իր գեղարվեստական գործերով և հրապարակախոսական հոդվածներով գալիք պայծառ օրերի, հայ ժողովրդի վարժոնքի հույս ու հավատով է համակել իր ընթերցողներին:

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

«ԱԶԱՏ ԽՕՍՔ» (1902–1903, 1906–1908)

Մեծ երգիծաբան, գրող, հրապարակախոս, ազգային-հասարակական գործիչ Երվանդ Օտյանը 1896 թ. հարկադրաբար թողնում է Կ. Պոլիսը և հանգրվանում տարբեր երկրներում: 1902 թ. նա հաստատվում է Եգիպտոսում, և Ալեքսանդրիայում շարունակում է հրատարակել 1901 թ. Փարիզում հիմնադրած իր «Ազատ խօսք» ամսագիրը: Այս պարբերականով սկիզբ է դրվում եգիպտահայ երգիծական մամուլի պատմությունը: Ե. Օտյանը քաջ գիտակցում էր, որ իր կծու խոսքերով, հայ իշխանավորներին ծաղրուծանակի ենթարկելով «անհաճոյ է ըլլալու» ազգի երեւելիների, ջոջերի, տգետ հոգևորականների համար: «Ազատ խօսքը» նա համարում էր անկախ պարբերական այն իսկ պատճառով, ինչպես ինքն է գրում, որ «... կարող ըլլանք իրենն ու մարդիկը անկաշկանդօրեն դատել եւ եթէ հարկ տեսնենք դատափետել»: Ապա շարունակում է. «Այս տետրակը օրգան չեղավ ու չպիտի ըլլա որեւէ կուսակցութեան մը, որեւէ խմբակի մը, որեւէ անձի մը» (1906, տետր 1, էջ 1):

Ամսագիրը կոչված էր ոչ թե ժողովուրդը «խնդացնել կարգ մը խեղկատակութիւններով», այլ ընդհակառակը, խնդալով վեր հանել կյանքում տեղ գտած արատավոր երևույթները:

«Պիտի խնդանք,- գրում է նա,- առանց քեն կամ ոխ, ատելութիւն կամ նախանձ խառնելու մեր ծիծաղին, որովհետեւ ծիծաղը սուրբ, աստուածային է. գուցէ միակ ձիրքն է, որ մեզ կը բաժնէ միուս բոլոր կենդանիներէն, որոնք չեն գիտէր խնդալ» (1906, տետր 1, էջ 1):

Ե. Օտյանը «Ազատ խօսքում» հանդես է եկել Պոնդ, Ե. Օ., Սկեպտիկ ծածկանուններով: Ամսագրին աշխատակցել են Միք. Կյուրճյանը (Մ. Է. Ն. – Կ. Է. Ն.), Վ. Թեքեյանը (Ասուպ, Վ. Թ.) և ուրիշներ:

Իր աշխատակիցների կյանքը չվտանգելու համար նա հայտարարել է. ««Ազատ խօսքը» կհրատարակուի միմիայն Երուսանդ Օտեանի ձեռքով: Եւ որեւէ թշնամական հոգված միայն իրեն պետք է ուղղել» (1902, տետր 5, էջ 80): Հաճախ նա կրկնում էր, թե համա-

ռությամբ պիտի հասնի իր նպատակին, որն էր «... քանդիչ դերով օգտակար բան մը շինել Եգիպտոսի մէջ»:

Ամսագրի յուրաքանչյուր տետրում նյութերը տեղաբաշխված են ոչ թե ըստ բաժինների, այլ ըստ խորագրերի («Անդրաշխարհեան պատմութիւն», «Վերջնաշարհ», «Սակահեղափոխարանական», «Այլաբանական տեսակցութիւն» և այլն):

Ամսագրում օգտագործվել են հրապարակախոսության արտահայտչական ձևերը (հարց ու պատասխան, բանավեճ երկխոսութիւն և այլն): Այսպես, հարց ու պատասխանի միջոցով ներկայացվում է ժամանակի կրոնական գործչի բարոյական կերպարը: Հարց. «Ի՞նչ պետք է քահանայութեան համար»: Պատասխան. «Փառաւոր մորուք մը, պիտի ըսեն շատերը»: Կամ, հարց. «Ուսումնական ըլլալու՞ է»: Պատասխան. «Ի՞նչ կըսես պէ, ուսումնական ըլլայ նէ՝ անհաւատ կըլլայ. տգէտ ըլլալու է, որ ճշմարիտ հաւատացեալ ըլլայ» (1902, տետր 7, էջ 108): Իսկ մեծահարուստների և իշխանավորների բարոյագուրկ էութիւնը վեր հանելու համար գրում է, «... ես հասկցա, սովորեցի, թէ անբարոյականութիւնը հարուստներուն համար ծիրանազարդ պատմութեան մըն է, կաւատութիւնը՝ պատուանշաններով վարձատրուելիք արժանիք մը, չողոքորթութիւն ու պնակալեցութիւն, պատվավոր միջոցներ՝ դիրք շինելու համար» (1906, տետր 11, էջ 161): Մեծ երգիծաբանը հաճախ էլ իր հակառակորդների, «սուգանքից ու ծեծից» խուսափելու համար դիմում է այլաբանությանը, կամ նկարագրվող իրերն ու երևույթները և անձնավորութիւններին տեղափոխում է օտար վայրեր, օտար երկրներ: Այս տեսակետից աչքի է ընկնում «Զանգիպարեան նամականի» հոգվածաշարը (1906, տետր 11–13) տպագրված Բօլ-թրօն ստորագրությամբ: Այստեղ ներկայացված է Զանգիպար կղզում ապօրինի ընտրված ազգային առաջնորդի անբարո կերպարը:

Ինչպես եգիպտահայ մյուս պարբերականներում, այնպես էլ «Ազատ խօսքում» քննարկման նյութ է դառնում սահմանադրության գործադրման հարցը: Ծաղրութեանակի են ենթարկվում եգիպտահայ իշխանավորները, երեսփոխանական ժողովում ավթոռներ վբաղեցրած չար ու դաժան անձնավորութիւնները, որոնք դեմ էին սահմանադրության գործադրմանը:

Հայտնի է, որ սահմանադրության կողմնակիցների կողմից 1906 թ. մայիսի 6-ին Ալեքսանդրիայի Ալհամբրա թատրոնում հրավիրված միտինգից հետո խնամակալությունը լուծարվում է: Այդ առթիվ թերթը գրում է. «Կիրակի օրը Միհրան Տամատյան Ալհամբրայի բեմից վերջապես խնամակալութեան դիմակը պատանքեց և դադարը տրուեց հազարաւոր մարդկանց» (1906, տետր 3, էջ 42): Ամսագրի պայքարը սահմանադրության գործադրման, եգիպտահայ կյանքում կարգ ու կանոնի հաստատման համար նպաստում էր դեմոկրատական շարժման աշխուժացմանը, ժողովրդական լայն զանգվածների ինքնագիտակցության բարձրացմանը:

Երվանդ Օտյանի «Ազատ խօսքը» հանդես էր գալիս նաև մի շարք գործնական առաջարկություններով: Այսպես, առաջադրվում էր Եգիպտոսի ազգային իշխանությունները էջմիածնի կաթողիկոսության հովանավորության ներքո դնելու պահանջը: «Ազգային արժանապատվութեան տեսակետով եւս,~ գրված է այնտեղ,~ անշուշտ մեզի համար շատ պատուաբեր է վեհափառ կաթողիկոսին սիրեցեալ հովանաւորութիւնը, քան թէ դաւաճան եւ ատեցեալ պատրիարքի մը և ստրուկ ու ապօրէն կեդրոնական վարչութեան մը նենգ ու աղտոտ հովանաւորութիւնը» (1906, տետր 8, էջ 115):

«Ազատ խօսքում» ուշադրով են նաև ծաղրանկարները, որոնք գլխավորապես վերաբերում են սահմանադրական պայքարին, մերկացնում են հակասահմանադրականների գործունեությունը: Ամսագիրը հետաքրքիր են դարձնում «Ծիծաղ» և «Բառք» ենթավերնագրերի տակ տպագրված փոքրածավալ պատմությունները:

Ե. Օտյանի պարբերականում Վ. Թեքեյանը տպագրել է մի քանի բանաստեղծություններ («Գեղօն հայ տասերուն», «Եգիպտական թուրիսթները» և այլն): «Ազատ խօսքի» 1908 թ. ապրիլյան համարը նվիրված է Ա. Արփիարյանի հիշատակին: Այստեղ բարձր է գնահատվել ազնիվ մարդու, գրողի, հրապարակախոսի, հասարակական գործչի վեհ կերպարը: «Հանրային մարդ Արփիարեանը,~ գրում է Միք. Կյուրճյանը,~ տուժեց անշուշտ ճիշտ այն գերազանց ձիրքերուն երեսէն, որոնք գրադէտ Արփիարեանին արտադրել տուին երգիծական այնքան սքանչելիքներ և մտերմական Արփիարը կրնէին այնքան համով հոտով խոսակից մը» (1908, տետր 3, էջ 5):

«Ազատ խօսքը» վերջին տարում, 1908 թ. լույս տեսավ ընդամենը երեք տետր ու դադարեց :

Այն, որպես եզիպտահայ առաջին երգիծական պարբերական, իր մնայուն տեղն ունի հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության մեջ:

«ԱԻԵԼ» (1908–1910)

Երգիծական հաջորդ պարբերականը «ԱԵԼ» զավեշտաթերթն է, որը լույս է տեսել երեք տարի (1908–1910)¹ Կահիրեում: Ընտրելով նման վերնագիր՝ խմբագիր Վրթանես Քյուչուքյանը նպատակ է ունեցել «ԱԵԼ»-ով մաքրել, վերացնել եզիպտահայության կյանքում տեղ գտած բոլոր տեսակի ախտերը, նպաստել առաջադեմ հասարակության մտավոր և հոգևոր կյանքի զարգացմանը: «Ընտանի աւելէն շատ աւելի,~ գրել է նա,~ կարեւոր, շատ աւելի աչքառու դեր մը ունի կատարելիք «Հանրային աւելը», որ հանրութեան մաքուր ծոցէն փոշիի մէջ թաքնուած միքրոպներէն աւելի վտանգաւոր տարրերը դուրս վճռակալութեամբ, բայց արհամարհուած պաշտօնը ունի և որուն դիմելու հարկեցուցիչ պէտքը զգացինք մենք հիմայ» (1908, թիվ 1, էջ 2):

Վ. Քյուչուքյանը (1876, Կ. Պոլիս – 1919, Կ. Պոլիս) թերթում հանդես է եկել Թօփալ Շէյթան, Վրոյր և այլ ծածկանուններով: Թղթակցել են Հ. Ալփիարը, Հ. Ալյանը, Ս. Օտապաշյանը (Ս.Օ.) և ուրիշներ:

Նյութերը գետեղված են խմբագրականի տեղ, Գիտական նորութիւն, Զուարճալիք, Զայնաւոր հեռագիր, Ազատ սիւն, Կրթական բաժիններում:

Օգտագործելով երգիծական հնարները, խմբագիրը ծաղրուծանակի է ենթարկել անբան մարդկանց, կուսակցական կեղծ գործիչներին,

---

¹ Հ. Թովմազյանը իր «Եզիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805–1952)» գրքում նշել է, թե թերթը դադարել է 1909 թ. փետրվարի առաջին շաբաթը (էջ 327): Մինչդեռ թերթը լույս է տեսել՝ 1908 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր (1–8 համար), 1909. հունվար-դեկտեմբեր (9–28 համար), 1910 հոկտեմբեր (29-րդ համար): Բոլոր համարները (1–29) պահպանվում են ՀՀ Ազգային գրադարանում:

կրթական գործի տգետ ղեկավարներին, վաշխառուներին: Ներկայացրել է յուրաքանչյուրի իրական պատկերը, ողորմելի էությունը:

Պարբերականը երբեմն էլ օգտագործել է ծաղրանկարը: Այսպես, գերթե յուրաքանչյուր համարում տպագրվել է Ֆառաշ¹ ծածկանվամբ անձի պատկերը, որը գողերին, պարտազանցներին, անբարո կանանց մի տոպրակի մեջ հավաքած տանում էր Նեղոս գետը թափելու:

Իրականություն հոռի երևույթները թերթը բացատրել է կրթության ու դաստիարակության պակասով: Ուստի և ուշադրության կենտրոնում է պահել կրթական գործի ճիշտ կազմակերպման հարցերը: Թերթը շատ է գրել Կահիրեի Գալուստեան վարժարանի մասին, որը ղեկավար այրերի կողմից բարձրիժողի էր արվել: 1908–1909 թթ. տպագրած «Վա՜յ քեզ», «Ինչո՞ւ չենք յաջողիր», «Գալուստեան վարժարան», «Ինչո՞ւ պէտք» և այլ հոդվածներում թերթը փորձել է գործնական միջոցներ առաջադրել ուսումնարանում կրթա-դաստիարակչական աշխատանքները և կարգապահությունը բարելավելու ուղղությամբ:

«Աւել» երգիծաթերթի լույս ընծայման տարիներին հայկական գավառներում դեռ տիրում էր մահի սարսափը: Կիլիկիայում երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդի օրերին թերթը չի լռել: Ներկայացրել է եղելությունը, ինչպես որ կա ու անարգանքի սյունին է գամել ոճրագործներին: Միաժամանակ այդ օրերին ծիծաղաշարժ պատկերներով թերթը ձգտել է սփռել հայ մարդուն, ինչ-որ չափով թեթևացնել նրա կսկիծը:

«Նոր բէժիմ եւ Կիլիկիա» հոդվածում (1909, թիվ 15) թանձրացած գույներով պատկերվել է ողբերգությունը: «Տասնչորս օր շարունակ, գրել է թերթը, Կիլիկիոյ արեւը արիւնով ներկուեցաւ, տասնչորս օր շարունակ Սիհուն գետը, Իսկէնտերունի ծոցը հայ դիակներով լեցուեցան և հիմա բուերն են, որ աւերակուած գեղեցիկ քաղաքին ածխացած ծառերուն վրայէն իրենց լալկան վայիւնները կը յանկերգէն» (1909, թիվ 15, էջ 232): Ապա հարց է բարձրացել, թե ինչո՞ւ նման ոճիրը քաղաքակիրթ երկրների դիվանագետները լուռթյան են մատնում: Եվ պատասխանել. «Կերեւայ թէ չեն ուզեր հասկընալ, որ

---

¹ Ֆառաշը հավանաբար ինքը՝ խմբագիրն է:

աւելի վտանգաւոր բռնակալութիւն մը յաջորդած է նախկինին» (1909, թիվ 15, էջ 234):

«Աւելլը» անդրադարձել է նաև Օսմանյան սահմանադրությանը, այն համարել է «նոր խաբէութիւն»:

Թերթի դեմոկրատական հայացքները առավել ցայտուն դրսեւորվել են սոցիալական թեմաներով գրված պատկերներում: Դրանցում հակադրվել են հարուստ և աղքատ ընտանիքների երեխաների անցկացրած նոր տարվան օրերը («Կաղանդի պատրաստութիւն», «Կաղանդի գիշերը», «Դազաղի մը շուրջը» և այլն):

«Աւելլը» տպագրել է նաև դրամատիկական գործեր՝ գրված թուրքերեն: Այսպես, թերթոնային բաժնում շարունակաբար տպագրվել է Արթին ամիրայի «Սուլթան Մահմուդ Բ» հինգ գործողությունից բաղկացած պիեսը:

«Աւելլը» հրապարակախոսական հոդվածներով, ծիծաղաշարժ պատկերներով կարողացել է եզրկատահալով ճանաչել տալ իրական կյանքը, միաժամանակ խնդացնել նրան ու տեղյակ պահել եզրկատոսում և հարևան երկրներում կատարված նոր ու կարևոր իրադարձություններին:

«ՆՇՏՐԱԿ» (1908)

1908 թվականին գրող Հրանդ Պերպերյանը (Հ. Ալատին, Հ. Վեհակրոն, Հրանդ) Կահիրեում 1908 թ. լույս է ընծայել «Նշտրակ» երգիծական շաբաթաթերթը: Թերթի նպատակն է եղել «ճշմարտութիւնը իբր վահան ու անկեղծութիւն և ուղղամտութիւնը իբր առաքինութիւն» հիմք ընդունելով քննարկել ազգային կյանքին վերաբերող խնդիրները: Թերթի «Ազգային», «Մանր լուրեր», «Զուարճալիք», «Պոլսական», «Անթել հեռագիր» բաժիններում գետեղված նյութերը այս կամ այն չափով տեղյակ են պահել եզրկատահալով լույսի և աշխարհի տարբեր ծագերում ապրող հայության կյանքին: Թերթը հաղորդել է Ամերիկայում ապրող հայության մեծ մասի անապահով իրավիճակի մասին:

«Անթել հեռագիր» բաժնում տպագրված նյութերից մեկում ծաղրի են ենթարկվել մամուլի գործակալները իրենց պարտակա-

նությունները չկատարելու, ժամանակին լուրերը տեղ չհասցնելու համար:

«Հնոց նորոց» վերնագրով հոգվածում լուր է հաղորդվել Կահիրեի լսարան-ընթերցարանի հիման վրա հայկական ակադեմիայի կազմման մասին: Անգամ տպագրվել են անդամների անունները (Հ. Ալփիար, Տ. Քելեկյան, Հ. Սեթյան, Մ. Նաթանյան, Վ. Թեքեյան) (1908, թիվ 1):

Հետաքրքրական նորոթյուններ են պարունակել «Մանր լուրեր» բաժնի նյութերը:

Ինչպես բոլոր երգիծական պարբերականները, այնպես էլ «Նշտրակը» օգտագործել է ծածկանունները (Բացբերանեան, Շառաեւ-Արապուլ և այլն):

Այս թերթը լույս է տեսել ընդամենը երեք համար:

«ՄԱԼԻՇ» (1911–1912)

Եգիպտոսում ապաստան գտած երգիծաբան, բանաստեղծ Գրիգոր Համբիկյանը (Ռաուլ-Բոնշոն) 1911–1912 թթ. Կահիրեում հրատարակում է «Մալէշ» անունով գաղեղատական շաբաթաթերթը: Այն, ինչպես խմբագիրն է խոստովանում, կոչված էր ազգային կյանքում տեղ գտած արատավոր երևույթները ձաղկելու, ղեկավար մարմինների ու անձանց թույլ տված անիրավ արարքները պարսավելու, միաժամանակ ուրախ ու ծիծաղաշարժ գրույցներով պանդուխտ հայոթյան տառապալից կյանքը թեթևացնելու համար: «Ես այն դամոկլեան սուրն եմ,~ գրված է թերթում,~ որ խրկուած եմ Եգիպտոս կախուելու համար այն ամէն մարդոց գլխէն` որոնք Ազգին փարան կուտեն, խրվուզվու կրենն, մատիկ կը խաղան, Ազգին գլխուն պէլա¹ են, Ազգին պատիւը մէկ փարայի կրենն, գլուխ կը բռնեն» (4 փետր., 1912, էջ 2):

Բանաստեղծ, երգիծաբան, խմբագիր Գ. Համբիկյանը ծնվել է 1886 թվականին, Ադրիանուպոլիս քաղաքում: Գրական-հրապարակախոսական գործունեություն է ծավալել սկզբում Կ. Պոլսում, ապա

---

¹ Պէլա – փաքձանք, չարիք:

1911 թվականից՝ Եգիպտոսում: Կ. Պոլսում 1906–1909 թթ. նա խմբագրել է «Մաղիկ» ազգային, քաղաքական գրական հանդեսը, 1911 թվականին՝ «Լէպլէպիճի» երգիծական շաբաթաթերթը: Եգիպտոս տեղափոխվելուց հետո, 1911–1912 թթ. Կահիրեում հրատարակել է «Մալէշ»-ը, 1914 թ.՝ «Խառաշօ» երգիծաթերթը, աշխատակցել է Եգիպտոսում լույս տեսնող «Արշալոյս», «Արեւ», «Լուսաբեր-Արեւ», «Սաւառնակ», «Փունջ» և այլ պարբերականներին: Նա հանդես է եկել Ադոնիս, Պոնշոն, Գ. Հ., Գիմ-Հո, Կազմոս, Համբէկ, Մալէշ, Ռաուլ-Բոնշոն և այլ ծածկանուններով:

Գրիգոր Համբէկյանը գրել է Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխանների գործունեութեանը նվիրված «Չանդըրը մէպուսու քըքշալիր» թատերախաղը, որը բեմադրվել է Եգիպտոսում: Նա հրատարակել է նաև որպես «Մալէշ»-ի մատենաշարի Ա. գիրք «Գահիրէն, Գահիրէցին, Գահիրէցուհին» երգիծական, բանասիրական նյութերի ժողովածուն:

Գ. Համբէկյանը մահացել է 1953 թ., Կահիրեում:

«Մալէշ»-ին աշխատակցել են Վ. Մալեգյանը, Լ. Շիշմանյանը և ուրիշներ:

Շաբաթաթերթի նյութերը տպագրված են «Անթել հեռագրի լուրեր», «Նմոյշներ», «Եգիպտական նշխարներ», «Եգիպտահայ դիմաստուներներ», «Գուշակութիւններ», «Տեղական քրոնիկ», «Եգիպտահայ բառարանը» և այլ խորագրերով:

«Մալէշ» զավեշտաթերթի խորագրանի սուր ծայրը ուղղված էր ազգային կյանքի բոլոր բնագավառներում տեղ գտած անիրավությունների դեմ: Թերթը չէր խնայում ղեկավար այրերին, կրոնական գործիչներին, հատկապես ծաղրի էր ենթարկում անգամ երեսփոխաններին, անգործութեան մատնված Առաջնորդարանի գործելակերպը: ««Մալէշը»,՝ գրված է թերթում,՝ պիտի ձաղկէ, պիտի մտրակէ, պիտի հարուածէ անխնայ դատաւորի մը անաչառութեամբ, ուսուցչի մը խղճմտութեամբ և զինուորի մը կարգապահութեամբ, տարուած ճշմարտութեան, արդարութեան և անաչառութեան միակ զգացումէ» (19 մյս., 1912, էջ 4):

«Աղաւնի տուտուն» (28 ապր., 1912), «Կորովի առաջնորդի մը պէտքը Եգիպտոսի համար» (26 մյս., 1912), «Մտերմիկ խոսքեր Աղաւնունի սրբազանին» (16 հնս., 1912) և այլ հոդվածներում թեր-

Թը երգիծական կերպար էր դարձնում Ալեքսանդրիայի առաջնորդ Մկրտիչ Աղավնունուն՝ պատկերելով նրան արհամարհված, ողորմելի իրավիճակներում: Առաջնորդի անհոգի, անտարբեր վերաբերմունքը անգործության էր մատնել Առաջնորդարանը, երեսփոխանական ժողովը, ազգային ժողովը: Հանձին Աղավնունու, Թերթը ներկայացնում էր ղեկավար գործչի հավաքական բացասական կերպարը:

Թերթի համոզմամբ, աշխատավոր մարդու շահերը չէին պաշտպանվում ոչ Առաջնորդարանում, ոչ ազգային ու քաղաքական ժողովներում, ոչ էլ Օսմանյան խորհրդարանում: Ընտրված պատգամավորները (մեպոլսները) լուրմ էին ազգի ցավերի մասին և հարմարվողական դիրք գրավում: Նրանք պատահական մարդիկ էին, որոնց ազգը ընտրել էր առանց լավ ճանաչելու: Ուստի, դիմելով ընտրողներին՝ Թերթը կոչ էր անում՝ «նախ աղէկ ուշադրութիւն ըրէ որ զով կընտրես կոր» (4 փետ., 1912, էջ 9):

«Մալէշը» անարգանքի սյուլին էր գամում եգիպտահայ այն մեծահարուստներին, որոնք զլանում էին գումար տրամադրել կրթական հիմնարկներին, մշակութային օջախներին, աղքատ ու անօթևան մարդկանց:

Թերթն իր քննադատական խոսքը տեղ հասցնելու նպատակով օգտագործում էր երգիծանքի տարբեր արտահայտամիջոցներ (այլաբանություն, նամակ, երգիծական դիմաստովերներ, պարոդիա, պարսավ և այլն):

«Եգիպտահայ սիլուէդներ», «Եգիպտահայ դիմաստուերներ» խորագրերի տակ տպագրված նյութերը ներկայացնում էին անտաղանդ բանաստեղծների, անձնապաշտ պաշտոնյաների, խավարամիտ կղերականների երգիծական դիմանկարները: Տպագրելով այս պատկերները, խմբագիրը միաժամանակ նպատակ է ունեցել խնդացնելու, ուրախացնելու, ինչ-որ չափով թեթևացնելու հոգսերի բեռի տակ կքված եգիպտահայությունը: Նա ինքը խոստովանել է. «Հայ ազգը շատ լացած է, թող քիչ մը խնդայ ասկէ ետքը, ... ես իմ զաւեշտագիր ընկերներովս սփռուած հայութեան մեջ, այդ ուրախութեան, խինդի, մխիթարարի դերն է, որ կը կատարեմ» (4 փետ. 1912, էջ 2):

Գ. Համբիկյանը հետևելով մեծ երգիծաբան Ե. Օտյանին, երգիծանքը միաժամանակ համարում էր չարին դիմակայելու լավագույն միջոց: «Անձնականութեան հետ գործ չունիմ, գրում է նա, բայց

երբ անձը քիթը կը խոթէ հանրութեան մէջ, հոն իմ քիթս ալ կայ անպատճառ»:

«Մալէշը» հետապնդում էր նաև դաստիարակչական նպատակներ: Եգիպտահայ երիտասարդության մեջ ու գրականության, ազգային մշակույթի հանդեպ սեր արթնացնելու համար թերթը տպագրում էր դպրոցի ու թատրոնի դաստիարակչական մեծարժեք դերը ներկայացնող հոդվածներ («Հոսկ բանք Գալուստեան շրջանավարտներուն», «Կեդրոնականը եւ Կեդրոնականցիները» և այլն): Դրանցում բարձր են գնահատված հատկապես Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի դերն ու նրա շրջանավարտների ազդեցութեամբ գործունեությունը: «Կեդրոնականցիին ճակատը, գրված է այնտեղ, դէպ ի Արեւն է, և իր գիրկը՝ դէպ ի իր Ազգը» (14 հլս., 1912, էջ 2):

Թատրոնի ու դերասանի ժողովրդին մատուցած մեծարժեք ծառայությունների մասին էր գրում արքեպիսկոպոս Մ. Օրմանյանը իր «Կղերականն ու դերասանը» հոդվածում (26 մյս., 1912): Շնորհավորելով դերասան Մարտիրոս Մնակյանին՝ Հոբելյանի առթիվ, նա նշում է. «... իղձերդ դիմեցին բարոյական համար. ազգասէր եւ հայրենասէր զգացումներ ներշնչեցիր: Ջանացիր զուարճացնել, որ խրատես, կերպարանել, որ ազգես, աշխատիլ, որ տպաւորես, յօգնիլ, որ միտքեր ուղղես» (26 մյս., 1912, էջ 13):

Եգիպտահայության ցավն ու հոգսը, տառապանքն ու վիշտը ներկայացնելու համար թերթը դիմում էր չափածո խոսքի օգնութեանը, խոսք, որը ոչ թե ինքնուրույն էր, այլ արտահայտված էր ճանաչում գտած բանաստեղծների օգտագործած հանգերով, չափով և եղանակով: Այսպես «Աւերումի ըոպէներ» բանաստեղծությունը (14 հլս., 1912, էջ 13–14), ուր տրված է կոտորածի նկարագիրը, հորինված է Ատոմ Յարճանյանի ստեղծած բանաստեղծական պատկերներով: Վերնագրի տակ գրված է. «Եարճանեանօրէն՝ գրուած»: Նման եղանակով են գրված նաև «Երգ պանդխտին» (7 հլս., 1912, էջ 12), «Իմ մահը» (30 հնս., 1912, էջ 5) և այլ բանաստեղծություններ:

Հայկական ջարդերի մասին է պատմում Պուլաքի Մենակեացը ծածկանուշով տպագրված «Վերջին վիշտեր, վերջին ժպիտներ» պատկերների շարքը (21 հլս. – 15 սպտ., 1912): Հեղինակը նախատինքի խոսքեր է ուղղում եվրոպական երկրներին, որոնց մարտա-

նավերի ներկայութեամբ 20-րդ դարի արշալուստին ծովը նետվեցին, խեղդամահ արվեցին հարյուրավոր հայեր և որոնց ղեկավարները օգնութեան փոխարեն «փութացին լուսանկարել հայ ղեկավարները»։ Հոգևածաշարի տողատակում, ծանոթագրութեան մեջ նշված է «Պուլաքի Մենակեացը» անունին տակ ծածկուած է եգիպտահայ այժմու գրողներու էն սրամիտը...» (21 հլս., 1912, էջ 7)։ Ուշագրավ են «Եգիպտահայ բառարան» խորագրի տակ տպագրված հայերեն բառերի բացատրութիւնները, որոնք ներկայացված են ժամանակի կյանքի պայմանների ազդեցութեամբ այլափոխված իմաստներով։ Այսպես. «Ազգային... Ազգայինը, երբ կեանք բառին իբր ածական տալու ըլլաք, մեռած կը նշանակէ...» (10 մրտ., 1912, էջ 9), կամ «Աքաղաղ-Ազգային պաշտօնի մը գլուխ անցնողներու կը տրուի իբր բացահայտիչ» (24 մրտ., 1912, էջ 11)։

Գ. Համբիկյանը իր հրատարակած «Մալէշ» զավեշտաթերթով փորձել է ինչ-որ չափով նպաստել եգիպտահայութեան ազգային կյանքի բարեփոխմանը։ Նրա թերթը իր ստեղծած երգիծական խորիմաստ պատկերներով, բազմազան արտահայտամիջոցներով կարողացել է իր համար մնայուն տեղ ապահովել հայ երգիծական պարբերականների շարքում։

«ՊՐԻՍՄԱԿ» (1917)

Եգիպտահայ հաջորդ երգիծական շաբաթաթերթը՝ «Պրիսմա-կը», հրատարակվել է Ալեքսանդրիայում։ Այս թերթը նպատակ է ունեցել ծաղրուծանակի ենթարկել եգիպտահայութեան վարք ու բարքում և հասարակական կյանքում տեղ գտած անարդարութիւններն ու արատավոր երևույթները։ Թերթը իրականութիւնը ներկայացրել է առանց գունազարդման, այլ այնպես, ինչպես որ կա։ Թերթի նշաբանն էր. «Կը ցոլացնէ, բայց չի փայլացնէր»։

Զավեշտաթերթին հետաքրքրել են ազգի գոյատևման, բարգաւաճման խնդիրները։ «Շարական ամուսնապաշտպան եւ ծննդարար սրբազան ընկերութեան» (1917, թիվ 4). «Ամուսնապաշտպան ընկերութեան շուրջ շահերուն տեսակցութիւն մը» (1917, թիվ 14) և այլ հոգևածներում ծաղրվել են շահադիտական նպատակներով Ազգա-

յին առաջնորդարան մոտ քսան հարյուր հազար հայեր էին, որոնց հետաքրքրել են ոչ թե ազգին հուշող խնդիրները, այլ սեփական շահերն ու անձնական կարիքները:

Թերթում քննադատվել է Ազգային առաջնորդարանի գործունեությունը, առաջնորդարան, ուր ժողովները անց էին կացվում դռնփակ և ուր ընդունվում էին ոչ ժողովրդական որոշումներ:

«Պրիսմակ» երգիծաթերթը անդրադարձել է նաև կուսակցական գործիչներին: Հայտնի է, որ 1913 թվականի մայիսին Եգիպտոսում գործող դաշնակցական ենթակոմիտեները, հնչակյան կուսակցությունից մասնաճյուղերը համախմբվել են կազմելով «Միջկուսակցական խառն մարմին»: Այդ մարմնի նպատակն է եղել հայկական դատի պաշտպանություն համար համերաշխություն, համագործակցություն հաստատել հայ ժողովրդի մեջ: Իհարկե, այդ մարմինը երկար չի գոյատևել: Նրա գործունեությունը սահմանափակվել է մի քանի միտինգներով և հայտարարություններով: Երգիծաթերթը հեղինակություն է գերել համերաշխություն քարոզողներին: Այն երգիծել է նաև այն անձանց, որոնք այս կամ այն չափով փորձել են խախտել կեղծ համերաշխությունը: Դիմելով նրանցից մեկին՝ հեղինակը գրել է «Պարոն... չե՞ս գիտեր, որ յանուն համերաշխության ամէն քննադատություն արգելու է» (1917, թիվ 4, էջ 21):

Այս զավեշտաթերթը թեև երկար կյանք չի ունեցել, ընդամենը մեկ տարի, այնուհանդերձ ծիծաղաշարժ նյութերով ձգտել է ընթերցողին սովորեցնել ժպիտով ու հումորով ընդունել կյանքի տխուր ու մռայլ կողմերը: Եվ իր կարճատև գոյությունը այս կամ այն չափով հարստացրել է եգիպտահայ մամուլը:

ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ

«ԱՆԱՀԻՏ» (1898–1911, 1929–1949)

«Անահիտ» հանդեսի բովանդակության մի շարք ուղղությունները նախնական մշակման փուլ անցան նրա խմբագրապետի՝ հայ մշակույթի մեծ երախտավորներից մեկի՝ Արշակ Չոպանյանի 1890-ական թվականների բեղուն գործունեության, մասնավորապես, նրա

խմբագրութեամբ լույս տեսած «Ծաղիկ» հանդեսի ժամանակներում: Ուստի, «Անահիտի» կատարածը ավելի դյուրին և ամբողջական ընկալելու համար, հարկ է, գեթ հակիրճ ակնարկով, անդրադառնալ նրա նախորդի վաստակին:

«Ծաղիկը» կիսամայա հանդես էր: Չոպանյանի խմբագրութեամբ նրա առաջին համարը լույս տեսավ Պոլսում 1895 թ. մարտին, իսկ վերջինը՝ 17-րդը, նույն թվականի հոկտեմբերին, երբ քաղաքական հետապնդումներից խույս տալով, Ա. Չոպանյանը ընդմիջտ հեռացավ Կ. Պոլսից և մշտական բնակութուն հաստատեց Փարիզում:

Հանդեսի ծրագիրը լուսավորական ու քաղաքակրթական էր, որը միանգամայն համահնչուն էր ժամանակի հայ դեմոկրատական մտքի առաջադրած պահանջներին. ժողովրդի համախմբմանն ու միավորմանը հասնել նրա բոլոր խավերի լայն լուսավորութեան, աշխարհաբարի հաստատման ճանապարհով, և այդ հիման վրա ազգային ինքնաճանաչման նպատակը հետապնդել: Պատահական չէ, որ ինքը՝ Չոպանյանը հետագայում շեշտել է, թե «Ծաղիկը» կոչված էր շարունակելու «Արեւելք», «Մասիս» և «Հայրենիք» պարբերականների բացած հիմնուղին («Անահիտ», նոր շրջան, հնվ.-հնա., 1934, էջ 5–6, 98–99):

Երիտասարդ խմբագրապետը համոզված էր, թե ազգի հոգևոր դաստիարակութունը միայն գրականութունն է կատարում, ուստի լայն ընդգրկումով ընթերցողին էր մատուցում հայ գրականության հետ մեկտեղ, եվրոպական գրականության հռչակավոր հեղինակներին, նրանց մասին հրատարակված խոսքով, թե նրանց ստեղծագործություններից արված թարգմանություններով: «Ծաղիկի» էջերում երևում են Դանթեն, Շեքսպիրը, Բայրոնը, Վեռլենը, Հաուպտմանը, Միցկևիչը, Գյոթեն, Անդերսենը և շատ ուրիշներ: Մի ծավալուն ուսումնասիրութեամբ ներկայացվում է Հակոբ Պարոնյանը: Հրատարակվում են նաև Չոպանյանի գեղարվեստական ստեղծագործությունները:

Հենց «Ծաղիկի» մեջ Չոպանյանը հանդես է բերում իր հոգատարութունը երիտասարդ գրական ուժերի հայտնաբերման ու զարգացման նկատմամբ, մի գիծ, որը շուրջընդհանուր գրականության է նաև «Անահիտի» էջերում: Այստեղ իր առաջին հեքիաթներն է տպագրում Ռուբեն Զարգարյանը, Հ. Մրմըրյանը հրատարակվում է «Ակումբիտ» ծածկանունով, լույս է տեսնում Վահան Թեքեյանի

առաջնեկը՝ «Ծովեզերքին վրայ»: Զապել Եսայանը իր գրական սկզբնավորումը կապում է «Ծաղիկի» հետ¹:

Թեպետ ամենօրյա լրագիր չէր «Ծաղիկը», բայց հետաքրքրական փորձեր է կատարում ընթերցողների հետ մշտական կապ, այդ թվում հետադարձ կապ հաստատելու ուղղությամբ, որը մեծապես նպաստում է գավառի կյանքը արտացոլելու գործին: Հանդեսը ներմուծում է «Մեր հարցարանը» բաժինը, որի շնորհիվ հանրամատչելի զրույցի է նստում ընթերցողների հետ, պատասխանելով նրանց հարցերին: Երբեմն էլ խմբագրությունն է հարցեր առաջադրում, օրինակ՝ «Ի՞նչ է կնոջ դերը կեանքին մեջ», և ստացված լավագույն պատասխանները հրատարակում: Կապի յուրատեսակ միջոցներից է խմբագրական մրցույթի կազմակերպումը: Խմբագրությունը հրատարակում է որևէ հայտնի մտածողի գրչին պատկանող մի կտոր, օրինակ՝ Գյոթեի «Բնութիւն» խորագրով փիլիսոփայական էջը, և առաջարկում ընթերցողներին, հատկապես ուսանողությանը, մեկնաբանել առաջարկված նյութը:

Հանդեսի էջերում տպագրվում են փայլուն ակնարկներ, որոնք աչքի են ընկնում ազգային հաստատությունների գործունեության իրապաշտ արտացոլումով, թերությունների սուր և բանիմաց քննադատությամբ: Իսկ «Քանի մը օր Պարտիզակի մէջ» ակնարկը մեր լրագրության պատմության մեջ այդ ժանրի հաստատման լավագույն նմուշներից մեկն է, որի մեջ հաջողությամբ լուծված է ժանրային հիմնական հանգույցը՝ տվյալ նյութի հեղինակի «Եսի» և առարկայական բովանդակության առավելագույն հարաբերակցությունը:

Խիստ կարևոր է ազգային բանահյուսության հավաքման նպատակով կատարված գործը, որը հետագայում լայն հունի մեջ դրվեց «Անահիտում»: Հանդեսը կոչով դիմում է գավառի մտավորականությանը՝ հավաքել, գրի առնել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշները և առաքել «Ծաղիկին»: Դրա շնորհիվ մի շարք արժեքավոր բանահյուսական կտորներ են տեղ գտնում նրա էջերում:

Դարձյալ «Ծաղիկին» էր, որ սկսեց, և «Անահիտը» շարունակեց ու խորացրեց հայ միջնադարյան բանաստեղծության վերահայտնագործման կարևորագույն ազգաչեն աշխատանքը: Մի գործ, որը մեծապես նպաստելով մեր ժողովրդի ինքնաճանաչողությանը և ազգային հպարտության գորացմանը, կատարում էր վիթխարի քաղա-

¹ Գ.ԱԹ, Զապել Եսայանի ֆոնդ, ց. 6, ք. 386:

քական առաքելություն, ազատագրական պայքարի տվյալ փուլում օժանդակելով ազգի միավորմանը:

Եթե «Ծաղիկը» ուրիշ ոչինչ արած չլիներ, միայն Գրիգոր Նաբեկացու մասին Ա. Չոպանյանի փայլուն ուսումնասիրության հրատարակումը երկու հաջորդական համարներում (1895, թիվ 4–5) բավական պիտի լիներ, որպեսզի հանդեսը իր փառավոր տեղը գրավեր մեր լրագրության և առհասարակ մշակույթի պատմության մեջ: Եկեղեցու սրբերի շարքը դասված և ժողովրդի մեջ որպես այդպիսին իրավամբ հռչակ ձեռք բերած Գրիգոր Նաբեկացու ստեղծագործությունը Չոպանյանը առաջինը լայնորեն ու խորությամբ վերլուծեց որպես բանաստեղծություն: Նաբեկացու մեջ նա վերհանեց «Գերագոյն կատարը հայ դասական բանաստեղծութեան»: «Հանենք զԱնիկա աղօթք գրողի կրօնական գոյնէն, ուր սահմանափակուած էր,– գրում էր Չոպանյանը,– եւ դենք իր տեղը, գրական մեծ հանճարներուն օգակարկառ բարձունքին մէջ: Այլ չըսենք, որ մեր բանաստեղծութիւնը հսկայ չունի» (1895, թիվ 5, էջ 85):

«Ծաղիկի» կարճատև կյանքը պայմանավորված էր Թուրքիայում ծայր առած և պետական մակարդակով իրականացվող հայաջինջ քաղաքականությամբ: 1895-ի տարեվերջին Ա. Չոպանյանին պարզ է դառնում, որ այլևս հնարավոր չէ սահմանափակվել մշակութաբանական թեմաներով: Անհրաժեշտ էր ազատագրական պայքարի խնդիրները ավելի անմիջական ու կորովի արտահայտել, իսկ Կ.Պոլսի պայմաններում դա բացառված էր: Այդ առաքելությունը բաժին ընկավ Չոպանյանի հետագա գործունեությանը եվրոպայում, որտեղ նա ստանձնեց քաղաքական ու մշակութային քարոզչի աննախընթաց ծավալի մի գործ: «Անահիտ» հանդեսն էլ հենց այդ առաքելության մի ծանրակշիռ մասն է կազմում:

«Անահիտը» հրատարակվեց երկու ժամանակահատվածներում: 1898-ից մինչև 1911 թվականը այն հրատարակվում էր իբրև Ա. Չոպանյանի անձնական ձեռնարկում և դադարեց միջոցների ծայր աստիճան անբավարարության պատճառով: 1929 թվականին, երբ Չոպանյանը ձեռնարկեց «Անահիտի» նոր շրջանի հրատարակությունը, սկզբում ծրագրվում էր հանդեսը լույս ընծայել իբրև Ռամկավար ազատական կուսակցության, որի ղեկավար գործիչներից էր Չոպանյանը այդ ժամանակ, պաշտոնական հրատարակություն: Բայց որոշ հանգամանքների բերումով, կուսակցությունը հանձն առավ միայն սատարել քարոյապես ու տարածման գործում, և

«Անահիտը» դարձյալ հրատարակվեց իբրև Չոպանյանի անձնական ձեռնարկում: Հանդեսը լույս էր տեսնում խոշոր ընդմիջումներով և դադարեց 1949 թվականին, երբ ձեռունագարդ Չոպանյանը այլևս ի վիճակի չէր շարունակել գործը: Հանդեսի հրատարակության այդ գույք ժամանակահատվածները էապես տարբերվում են միմյանցից՝ հանդեսում տպագրված բովանդակության տեսակետից:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ այդ երկու ժամանակահատվածներն ունենին տարբեր բովանդակություններ, որ կապված էին քաղաքական ուրույն պայմանների հարուցած առաջադրանքների հետ: Երկրորդ շրջանում հայ ժողովուրդը ուներ իր պետականությունը՝ Խորհրդային Հայաստանը, որը ազգի գոյատևության ու բազմակողմանի զարգացման հիմնական հոգսը, բնականաբար, վերցրել էր իր վրա: Առաջին շրջանը ազգի ֆիզիկական իսկ գոյության համար մաքառումների ամենալարված ժամանակահատվածներից մեկն էր, երբ հայ ժողովրդի ճակատագրի խնդիրները քննարկվում էին դեպերոդ քաղաքական մտքի կածաններում, որոնք հաճախ միմյանց խոտոր էին ընթանում, իսկ գործնական վճիռները իրականացվում էին տարանջատ, հաճախ փոխադարձաբար անհաշտ քաղաքական ուժերի ջանքերով: Առարկայական իրականությունը ստեղծված այս կացությունների բերումով էլ առաջին շրջանի «Անահիտին» վիճակվեց շատ ավելի խոր և համապարփակ գործունեության դաշտ:

Առաջին իսկ համարներից մեկում Չոպանյանը անթաքույց բացահայտում է իր կետ նպատակը: «Այնպիսի ատեն մը, երբ մեր ազգային գոյությունը վտանգի մէջ է,՝ գրում է նա,՝ բնական է, որ մտաւորական, գեղեցկագիտական բոլոր ճիգերէն ու ձեռնարկներէն առաջ, ամեն հայու ամենակենսական մտահոգութիւնը պէտք է ըլլայ այն խնդիրը, որ հայ ազգին մահու եւ կեանքի խնդիրն է, եւ շատ բնական է, որ այդ խնդրոյն քննութիւնը ամենամեծ և ամենակարեւոր տեղ մը բռնէր ուսումնասիրութեանցը մէջ «Անահիտի» պէս ամսաթերթի մը, որուն նպատակն է իր ուժերուն չափովը հայ ցեղին զօրացմանն ու զարգացմանը նպաստել» (1899, թիվ 12, էջ 390):

Հանդեսի բնութագրական հատկանիշն էր լավատեսական ոգին, որն արտահայտվում էր նրա բազմաճյուղ բովանդակության բոլոր ուղղություններում: Հենց խմբագիրը ինքը մի նամակում նշում է. «Անշուշտ, իրաւունք ունէք մտածելու, թէ հայ ազգը այսօր ողբալի վիճակի մէջ է եւ կարելի չէ իրապէս լաւատես հայեցուածք մը ունենալ անոր կացութեան մասին: Բայց, որովհետեւ այդպէս է, մի՞թէ

պէտք է թաղուել մնալ վհատեցուցիչ, կործանարար յոռետեսութեան մը մէջ,~ ամսաթերթ մը մանաւանդ, ինչպէս «Անահիտը», որ կը ուղղուի ամեն կողմ օտարութեան մէջ ըսուած հայերու, պարտք ունի սիրտ տալ, յոյս ներշնչել,~ չեմ ըսեր, որ պէտք է ստել, թե պէտք է ծածկել իսկութիւնը, ո՛չ, այդ վտանգաւոր կըլլար, պէտք է յայտնել կացութիւնը իր բոլոր դառնութեամբ, և այդ ըրած եմ, կընեմ, բայց նոյն ատեն պէտք է ի վեր հանել և շեշտել այն բոլոր կենդանութեան, կորովի նշանները, զոր մեր ժողովուրդը ցոյց կուտայ այս միջոցիս, քաջալերել զինքը իր անվհատ, յամառ կենսականութեան ու հաւատքին մէջ...»¹:

Հանդեսի ծրագրի հիմնախարիսխը հայ ժողովրդի ազատագրութեան գաղափարախոսությունն էր, որի ատաղձը հայ միտքը զարգացնելու ճանապարհով ժողովրդի ինքնաճանաչությունը զարգացնելու գաղափարն էր: Հենց ինքնաճանաչութեան վրա, ըստ Չոպանյանի, պէտք է կառուցվեր համախմբման շենքը, որովհետև ազգային միասնությունն էր ազգային-ազատագրական պայքարի հաջողութեան թե՛ հողը և թե՛ զինանոցը:

Պատահական չէ, որ նույնիսկ ժամանակագրական առումով, առաջինը հանդեսի էջերում տեղ են գրավում մեր քաղաքական միտքը պեղող նյութերը²: Խոսքը, անշուշտ, վերաբերում է XIX դարի երկրորդ կեսին տիրապետող ուղղութիւններին և հայացքներին: Հանդեսի էջերում հստակ և վստահաբար պաշտպանվում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը: Ի տարբերություն, սակայն, ժամանակի որոշ պարբերականների, այստեղ լուրջ տեղ է գրավում վերլուծական-քննադատական խոսքը: Քննադատութիւնն ուղղված է ոչ թե շարժման էութեան, այլ նրա իրականացման և դեկավարման մարտավարութեան, տեղ գտած սխալների դեմ:

«Իր թերութիւնները տեսնելը առաքինութիւն մըն է, անշուշտ, ազգի մը համար,~ կարգում ենք հանդեսի առաջին իսկ համարում իբրև ծրագրային ուղենիշ,~ բայց իր թերութիւնները պրպտելու գործողութեան մէջ ուշանալն ու անկից ախորժիլը վտանգաւոր հիւանդութիւն մըն է» (1898, թիվ 1, էջ 3):

¹ Գ.ԱԹ, Խաչատուր Հովհաննիսյանի ֆոնդ, № 64:

² Բացահայտ քաղաքական դիրքորոշման պատճառով «Անահիտի» մուտքը Թուրքիա և Ռուսաստան արգելվեց, իսկ Թուրքիան էլ ֆրանսիական դեսպանից պահանջեց երկրից վտարել Ա. Չոպանյանին:

Ա. Չոպանյանի գրչին է պատկանում 1878 թվականի Բեռլինի վեհաժողովի հետ կապվող իրադարձությունների խոր ու մանրակրկիտ քննարկումը, որը նա կատարեց դեպքերից քսան տարի անց, ինքն իսկ զարմանք հայտնելով, որ մինչ այդ ոչ ոքի մտքով չէր անցել նման կարգի քննություն անել: Ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտություն ծագեց անդրադառնալու քսան տարի առաջ եղած իրադարձություններին:

Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում մեր պատմությունը մի օրինաչափություն է ստեղծել, որ յուրաքանչյուր հանգուցային պահին հայ հասարակական միտքը միշտ դարձել է նույն խնդրին. արդյո՞ք ճիշտ էր հայ ժողովրդի ուղևորական կողմնորոշումը երեք հարյուր տարիներից ի վեր: Մեր մեծերը Աբովյանից մինչև Թումանյան առանց վարանելու դրական են պատասխանել այդ հարցին: Բայց ահա XX դարի քսանական թվականներին «Հայրենիք» ամսագիրը հրապարակ տվեց Ռուբեն Դարբինյանի ժխտողական տեսակետին: Նա արմատից սխալ էր համարում ուղևորական կողմնորոշումը, այդ կողմնորոշման ջատագույններին կոչում էր «ուղևորական սայլին կապված ստրկամիտներ», պահանջում էր հրաժարվել դրանից և լեզու գտնել Թուրքիայի հետ: Նույն կուսակցության ուրիշ գործիչներ, սակայն, կտրականապես մերժում էին Ռ. Դարբինյանի հայացքները: Հովհաննես Քաջազնունին ուղղակի գրեց հարցը. «Ռուսաստան, թե Թուրքիա» և միանշանակ շեշտը դրեց առաջինի վրա:

Ա. Չոպանյանի ժամանակահատվածն էլ հանգուցային էր, և Չոպանյանն էլ պատասխան էր փնտրում «ո՞րն է ելքը» հարցին: Եվ այդ հարցի հստակ ու մեկին պատասխանը նա տալիս էր հենց իր վերլուծությամբ: Ընդամին, վերլուծությունը տանում էր մի հունով, որով XIX դարի 90-ական թվականներին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի սխալները բացատրում էր 70-ական թվականների վերջերին թույլ տված սխալներով, առաջինը դիտարկում էր իբրև վերջինի հետևանք: Եվ այդ սխալների հիմնական բովանդակությունը նա կապում էր ժողովրդի ու շարժման ղեկավարների քաղաքական կողմնորոշման հետ:

Ըստ «Անահիտում» հրապարակված վերլուծության, Սան-Ստեֆանոյի ժամանակահատվածի էական հատկանիշը դեպի Ռուսաստան արևմտահայության կտրուկ շրջադարձն էր: Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրին նախորդող իր գործելակերպով Ներսես Վարժապետյան պատրիարքը իր «փառքի տիտղոսը» ստեղծեց, կարգում ենք հան-

դեսում, «Նոր թուական մը բացաւ հայ ժողովուրդին, կրօնական գոյութիւն ունեցող ազգը քաղաքական կռուանի մը վրայ դրաւ, հայուն շահերուն եւրոպական հզօր պաշտպան մը գտաւ՝ Ռուսը» (1898, թիւ 3, էջ 80):

Բայց ահա, երբ Ներսես պատրիարքը լիազորություններէջ գրկում է Պետերբուրգ մեկնած պատվիրակութեանը, դրանով իսկ ձախողում է ռուսական կառավարութեան հովանավորութիւնը ստանալու «սքանչելի գաղափարը», սկսում է ճակատագրական սխալների մի ամբողջ շարան, որոնք տեղ էին գտել թուրք կառավարութեան դրդումով: «Եւ ահա առաջին ոճիրը, շարունակում ենք կարգաւ հանդեսում, հայ ազգին դեմ գործուած» (1898, թիւ 3, էջ 80): Այդ քայլով հնարավորութիւն է ընձեռվել Անգլիային «Ռուսին առջև պատնէշ կանգնելու համար» և մերժվել էր «այն զօրութիւնը, որ հայոց պաշտպանութիւնը ստանձնած էր դրական հոգուածով մը, և այն զօրութիւնը, առանց որուն կամքին անհնար է, որ հայոց բախտը վճռուի» (1898, թիւ 3, էջ 80):

Հանդեսը համոզված էր, որ անգլիական դիվանագիտութիւնը իր հակառուսականութեան բերումով «թշնամի էր հայոց ներքին ամենէն սուրբ բաղձանքներուն, մինչ ռուսը իր շահերուն բերմամբ՝ դաշնակից էր հայուն»: Եվ անվարան դատապարտում էր «հայ պոլիտիկոսներին», որոնք «Կը նախընտրէին թուրքը ռուսէն», որը արդեն Արևելայի Հայաստանի մի կարևոր մասում հաստատել էր «Ապահովութիւն պատուոյ, կենաց և ընչից»: «Ազգակուլ» ռուսէն տիրացուական վախն է միշտ, որ այդ զգացման խորը կը թաքչի, շարունակում է հոգւածագիրը, և ծայրայեղ օգային, անհիմ յոյս Անգլիոյ վրայ դրուած է, որու համեմատ այդ պոլիտիկոսները կերպագէին ունենալ ինքնավարութիւն մը շնորհիւ Անգլիոյ և մինչև իսկ հաւանութեամբ թուրքին» (1907, թիւ 10–12, էջ 162, 165):

Շատ տարողունակ իմաստ է պարունակում վերը ընդգծված «իր շահերու բերմամբ» բանաձևը: Վերլուծութեան հեղինակ Զոպանյանը միանշանակ մերժում է որևէ այլ կարգի հարաբերակցութիւն և ընդունում է միայն շահերի համապատասխանութեան սկզբունքը:

Կարևոր է շեշտել նաև հանդեսում հրապարակված այն միտքը, թե հայ ժողովրդի բնաջնջման գաղափարը Օսմանյան Թուրքիայում ծնվել է ոչ թե հայերի անհնազանդութեան կամ «դրսից թելադրուած» այս կամ այն գործողութիւնները զսպելու նպատակով, այլ որ

դա բխում էր թուրքականության իսկ ազգային իդեալի ոգուց: Դեռևս դարասկզբին Ա. Չոպանյանը պարզաբանել է խնդիրը՝ «Անահիտում» հրապարակելով «Բաց նամակ դ-ր Բէլքին» հոդվածը: Նա համոզիչ ցույց տվեց, որ ջարդերի հիմնական պատճառը «հայ խռովարարներու մէկ քանի ապստամբական շարժումները» կամ նույնիսկ քրդական համիդիե գորագնդերը չէին, ինչպես կարծում էր Բելքը: «Այդ երկու իրողութիւնները ուրիշ բան չեն բայց եթէ ճակատագրական արդիւնքը սկզբնական պատճառներու, որոնք նոյն ինքն մահմեդական բռնապետութեան վրայ հիմնուած թուրք ուժիմին իսկութեանը մէջ կը կայանայ. ատոնք բիրտ արտայայտութիւններ են հիւանդութեան մը, որուն արմատները կը կայանան ոչ հայ տարրին, ոչ իսկ քուրդ տարրին, այլ թուրք կառավարական գրութեան մէջ» (1900, թիվ 3, էջ 88):

Դարասկզբին, երբ ռուսական կառավարությունը վարում էր հակահայ քաղաքական արշավ, բռնադրամում էր եկեղեցապատկան ինչքը, հալածանքների դիմում կրթական գործի մեջ և այլն, շատերը գայթակղություն ունեցան մեղադրականներ կարգալու ռուս ժողովրդին՝ նույնացնելով նրան իշխանության հետ: «Անահիտի» խմբագիրը այդ օրերին գրեց իր փայլուն ուսումնասիրություններից մեկը «Ռուսիա եւ հայերը» խորագրով:

«Ապուշուրիւն է «ռուս» ըսելով չինովնիկները, կնուտը, Սիպէրիան, կախաղանը և բանտերը միայն տեսնել, կարդում ենք հանդեսում, ատոնք բոլորը ռուս ուժիմին բացասական կողմն են...: «Ռուս» ըսելով ես կը հասկնամ ամէն ինչ, որ ռուս է - Կոկոլը, Տասթաեւսկին, Թուրկենեւը, Թոլսթոյը, Կորքին, որոնք մտաւորական բարերարներ են ամբողջ մարդկութեան համար... կը հասկնամ ռուս ժողովուրդին խանդոտ, գաղափարապաշտ, մարդասէր հոգին, կը հասկնամ ռուս զօրութեան կատարած անուրանալիօրէն գեղեցիկ ու մարդկօգուտ դերը՝ մահմեդականութիւնը զսպելու և Թուրքիոյ գերի ազդութեանց ազատման նպաստելու, կը հասկնամ ռուս գիտութիւնը, գեղարուեստը, կը հասկնամ ռուս ազատագրական շարժման բոլոր յանդուժն ու հոյակապ ճիգերը, բոլոր այն անբաղդատելի հերոսները, զոր տուած է ռուս տարրը ազատութեան դատին համար ու, վերջապէս, «ռուս» ըսելով ես միշտ կը յիշեմ բարիքը, զոր Մեծն Պետրոսի ցեղը ըրած է անցեալի մէջ՝ հայութեան և կը տեսնեմ օգուտը, զոր իմ ազգս կարող է ապագայի մէջ քաղել ռուս զօրութենէն» (1906, թիվ 3-5, էջ 70):

Ռուսական կողմնորոշումը մնաց իբրև ստրատեգիական մայրուղի «ԱնաՀիտ» ամսագրի համար նաև նրա գոյության երկրորդ շրջանում: Բնականաբար, նման կողմնորոշումն արտահայտվում էր խորհրդային Միության և նրան մաս կազմող խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի ձևով: Իսկ այդ վերաբերմունքի հիմքում ընկած էր խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային զարգացման ճշմարտացի գնահատությունը: «Այս բոլորի մէջ արդար չէ տեսնել միմիայն արժանիքը մեր ժողովուրդին աշխատասէր ու շինարար ոգւոյն,~ գրում է հանդեսի խմբագիրը,~ ատոր մէջ մեծ դեր ունին խորհ. Միութեան բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը, ապահովութիւնն ու խաղաղութիւնը, զոր Միութեան անդամակցութիւնը տուած է մեր երկրին, այդ բոլոր շինարարական գործերուն մերթ թելադրութիւնը ու միշտ խրախոյսն ու օժանդակութիւնը, զոր մեր ժողովուրդը գտած է Միութեան Կեդրոնական կառավարութեան մօտ: Կուրութիւն ու ապեփախտութիւն է ասիկա չըմբռնելն ու չգնահատելը»¹:

Հետաքրքիր է ներկայացնում Չոպանյանի պատասխանը քաղաքական հակառակորդներին, որոնք պնդում էին, թե խորհրդային Հայաստանը կորցնում է իր ազգային դիմագիծը: Հայաստան կատարած իր այցելությունից հետո նա գրում է. «Տիրող կարգերը և մեծամասնականների քաղաքականությունն է, որ ոչ թէ կը թոյլատրեն, այլ կը պահանջեն, կը մղեն ու կօգնեն (ընդգծումն իմն է՝ Կ. Դ.), որ Միութեան մաս կազմող խորհ. Հանրապետութեանց իւրաքանչիւրին մէջ տեղական ժողովուրդէն բխած ուժերէն կազմուի այդ ազգային հանրապետութեանց կառավարութիւնը, որ տեղական լեզուն տիրապետէ իբրև պաշտօնական լեզու, բնիկ ժողովուրդին տոհմաբոլոր մերականութիւնն ու արուեստը զարգանան»²:

Ժողովրդի բազմակողմանի լուսավորման գործը «ԱնաՀիտի» ծրագրի հիմնական խնդիրներից մեկն էր: Ըստ խմբագրի, դա ազգային միասնության հասնելու գլխավոր ուղին էր, այսինքն՝ ազատագրական պայքարի հիմնական գործոններից մեկը: Ինչպես և մտահղացված էր, հանդեսը եղավ աշխարհով մեկ ցրիվ հայ մտավորական ուժերի ժամադրավայրը: Հենց մտավոր ներուժի մեկտեղու-

¹ «Ապագայ», 1933, թիվ 28:

² Նույն տեղում, թիվ 29:

մով, արևելահայ և արևմտահայ հաստիքների մշակութային մեր-
ձեցման միջոցով պիտի գլուխ դար բաղձալի համախմբումը:

«Զարգացնել ինքնաճանաչութիւնը,~ կարողում ենք հանդե-
սում,~ ցուցնել թէ մեր բոլոր թերութիւնները կուգան գիտակցու-
թեան չգոյութենէն, զգացնել, թէ փրկութեան մեծագոյն լծակը բա-
րոյական կրթութիւնն է՝ զոր լուրջ հիմերու վրա հաստատուած
Դպրոցը և անկեղծութեամբ, ուսումնասիրութեամբ ու խանդով շի-
նուած Գրականութիւնը միայն կրնան տալ մեզի, հարստացնելով
հայ միտքը մաքուր, կենսալիր, գեղեցիկ տարրերով, աշխատել մա-
նաւանդ, որ մեր գրականութիւնը՝ բարձրագոյն արտայայտութիւնը
հայ ցեղին հոգւոյն, հետզհետէ ճոխանայ, պայծառանայ, ձևացնէ
տաճար մը վեհութեան ու շնորհի, որ կարենայ պատուոյ տեղ մը
ունենալ Մարդկային Ոստանին մէջ և որմով Հպարտանան մեր վաղ-
ուան սերունդները, ջանալ վերջապէս, որ ամբողջ ազգը, հակառակ
ամեն պատուարի և անջրպետի, ամուր կապերով եղբայրանայ և
ներդաշնակուի մեծ ազնիւ գաղափարի մը շուրջ՝ կամք մարդկու-
թեան մէջ գեղեցիկութիւն և կեանք ծնուցանող տարր մը ըլլալու.
ահաւասիկ, ինչ որ կը նկատենք նուիրական պարտքը մեր այսօրու-
ան մտաւորական դասին և այդ պիտի ըլլայ գործը, որուն «Անա-
հիտ» պիտի ձգտի նպաստել» (1898, թիվ 1, էջ 5–6):

Ծրագրային այս կետը «Անահիտը» կատարեց ավելիով թե՛
առաջին շրջանում և թե՛ երկրորդում, երբ հրատարակվում էր իբրև
զուտ «Հանդէս մտածման և արուեստի»: Հանդեսի առաջին իսկ հա-
մարից սկսվում է համաշխարհային մշակույթի արժեքավոր էջերը
թարգմանաբար հայությանը ներկայացնելու գործը: Բազմիցս հրա-
տարակվում են ռուսական, եվրոպական և արևելյան նշանավոր հե-
ղինակների գործերը, գրականագիտական-վերլուծական հոդվածներ
են տպագրվում օտար գրականությունների վերաբերյալ: Խոսելով
ռուսական մշակույթը հայության մեջ տարածելու անհրաժեշտութե-
յան վերաբերյալ, հանդեսը նշում է. «Ռուս քաղաքակրթութիւնը
Ասիոյ վրայ տարածուող մտաւոր տիրական գօրութիւնն ըլլալու
սահմանուած է, և ռուս մտածումն ու ռուս արուեստը պէտք է ծա-
նօթ դառնան հայերու ամբողջութեանը» (1899, թիվ 5–6, էջ 179):

Մեծ տեղ են գրավում եվրոպական մշակույթին, մասնավորա-
պես գրականությանը, հատկացված էջերը: Հանդեսը հատուկ
ուշադրություն է նվիրաբերում ռեալիստական ուղղության գործե-
րի քարոզչությանը, հատկապես այն գործերի, որոնցում մերկաց-

վում է տիրող իրականության սոցիալական պատկերը: Մի առիթով, օրինակ, դիտվում է, թե «Ֆլուպէր, շատ աւելի յառաջ երթալով Պալ-զաքէն, որ արդէն սկսած էր իր հսկայական վէպերուն մէջ արդէ ընկերութեան արիւնոտ տիղմը քրքրել, արտադրեց գործ մը անգուծ գիտողութեան» (1898, թիվ 2, էջ 63–64):

«Անահիտի» ծրագրի կարևոր մասն է կազմում արեւելյան, հատկապես պարսկական գրականության ընտիր էջերը հայութեանը մատուցելու գործը, լինի դա թարգմանությունների, թե մեկնաբանող հոգւածների տեսքով: Մասնավոր հետաքրքրություն է ներկայացնում Գ. Փառնակի (Գառնիկ Ֆնտգլյան) ուսումնասիրությունը Օմար խայամի մասին: Եվ, ինչպես հանգեսի հիմնական ուղղությունն է պահանջում, Փառնակն էլ, խայամի արվեստի այլևայլ բանաստեղծությունների կողքին, ընդգծում է դրա սոցիալական շեշտվածությունը: «Արդարեւ, գրում է նա, Օմարի պէս արեւելքի և ոչ մեկ բանաստեղծ թափած է սաստկայոյզ բողոք և սուր երգիծանք չարամիտ, անողոք և անխելք երկնքի՝ «Ֆելեքի» դէմ»: Հեղինակը բարձր է գնահատում, որ խայամը շատ սակավ դեպքերում, «թերեւս հալածանքի սուր տագնապի մը ատենը» համակերպություն է ցույց տալիս տիրող իշխանութեանն ու կրոնին ու միշտ «աղքատ դէրվիշութեան կապերտը սուլթանական շքեղութիւնէ... վեր կը դասէ» (Զ տարի, թիվ 2, էջ 39):

Ա. Զոպանյանը իր ամբողջ գործունեութեամբ և, մասնավորապես «Անահիտով» կատարեց մի վիթխարի պատմական գործ, պեղելով, վեր հանելով և սփռելով Արեւմուտքի և մեր իսկ զարմացած հայացքի առջև մի ամբողջ հայկական միջնադարյան քաղաքակրթություն: «Բաւական է որքան մուծի ու մոռացութեան մէջ ենք ձգած մեր նախնեաց քնարին ցարդ անարդարօրէն արհամարհուած, քիչ կարեւոր նկատուած այդ արտայայտութիւնները, որոնք, ընդհակառակն, ըստ իս, ամենէն ինքնատիպ, հայադրոշմ էջերն են մեր հին բանաստեղծութեան, գրում է նա: ~ Այն պահուն, ուր փրոֆեսոր Մառի և պ. Թորամանեանի սքանչելի ջանքերուն շնորհիւ, երեւան կուգան Անիի թաքուն մնացած հրաշալիքները, զոր մեր ոճրագործ անտարբերութիւնն ու տգիտութիւնը ցարդ խաւարի մէջ էր թողած, թող լոյս արեւուն ելլեն նաև մեր հին բանաստեղծութեան բոլոր անծանօթ մնացած գանձերը: Վերջապէս, ատեն է, որ ճանչնանք ամեն ինչ, որ մեր հայրերը եղած են և ըրած են, ատեն է, որ մենք մեզ ճանչնանք, որովհետեւ մենք, որ օտարներուն կը մեղադ-

րենք մեր մասին ունեցած տգիտութիւններն, անոնցմէ շատ վար չենք մնա մեր տգիտութեան մէջ» (1905, թիվ 9, էջ 189):

Այդ ամբողջ գործը զուտ մշակութայինից ավելի քաղաքական նպատակ էր հետապնդում: Դա կոչված էր գորացնելու ազգային զգացումն ու ազգային հպարտութիւնը, հետեւաբար սատարելու ազգային ինքնապահպանութեան, ավելին՝ ազգային միասնութեան գործը: Այդ խնդիրը օրակարգի հարց էր դարձել XIX դարավերջին և XX-ի սկզբներին մեր ժողովրդի քաղաքական զարգացման բերումով: Զոպանյանի արժանիքը հենց այն է, որ նա ճիշտ ժամանակին ըմբռնեց օբյեկտիվորեն առաջացած այդ պահանջը և «Անահիտի» էջերը տրամադրեց առաջադիմական այդ շարքընթացի ոչ միայն արտացոլմանը, այլև կազմակերպմանը:

1901 թվականից սկսած հանդեսում հայտնվում է «Հայ էջեր» խորագիրը, որի տակ հրատարակվում են միջնադարյան բազմաթիվ հայ բանաստեղծների գործերը: Զուգահեռաբար հանդեսը տպագրւում է քննական փայլուն ուսումնասիրութիւնների մի ամբողջ շարք, որոնցում հեղինակները մեկնաբանում, գիտականորեն բացատրում ու բացահայտում են և ժողովրդին մատուցում մեր միջնադարյան գրականութեան գանձերը:

Առաջինը հրատարակվում է Նահապետ Քուչակի մասին: Հետաքրքրական է, որ ամեն առիթով հանդեսը կամուրջ է նետում արդիականութեանը:

Քուչակին հետևում են Ֆրիկի, Կոստանդին Երզնկացու, Նաղաշ Հովնաթանի, Հովնաթան Հովնաթանյան նկարչի վերհանումն ու տարածումը: Երզնկացու առիթով էլ Զոպանյանը չի թաքցնում իր քաղաքական միտումը: Հրատարակելով բանաստեղծի «Ի մէջս ծովու ծփինք, ո՛չ նաև ունինք, ո՛չ նաև ավար» տողը, նա նկատում է. «Ու խորհիլ, որ այսօր իսկ, դեռ նոյն խաւարին մէջ է, որ կը խարխափինք, նոյն լոյծը գլուխնուս վրայ ծանրացած, շատ աւելի դժբախտ ու հալածուած, նոյնքան աւելի պառակտուած ներքնապէս, ու այսօր ալ կրնանք, աւաղ, կրկնել Երզնկացիին տրտում աղաղակը. ո՛չ նաև ունինք, ո՛չ նաև ավար» (1906, թիվ 6–7, էջ 106):

Երկու շրջանների «Անահիտում» էլ բավական մեծ տեղ է գրավում ժամանակակից հայ գրականութիւնը: Հանդեսի ծրագիրն էր առավելագույնս մերձեցնել հայութեան զուգահեռաբար միմյանց գրականութիւնը մատուցելու ճանապարհով: Դա վերաբերում է արևելահայ և արևմտահայ գրականութիւններին, համասարապես

նաև Սփյուռքի ու Խորհրդային Հայաստանի գրականություններին: Չափազանցություն չի լինի հաստատել, որ «Անահիտի» հատորները մի իսկական գրականագիտական հանրագիտարանի դեր են տանում: Նրանցում հյուսվելով են բոլոր հայ գրողները Աբովյանից մինչև Շիրազ, Ալիշանից ու Պարոնյանից մինչև Համաստեղ:

Եվ որ առավել զարմանալի է, բոլոր այդ նյութերի մեջ գրականագիտական բարձր մակարդակին և խոր վերլուծություններին զուգահեռ միշտ ընթանում է ազգային միասնությունը, ազգային հրամայականներն ապահովելու միտումը, որը և հենց խմբագրական ծրագիրն էր:

Խ. Աբովյանի առիթով, օրինակ, չեչտելով նրա ռուսասիրությունը, խմբագրապետը գրում է. «Պահպանում ու զարգացում հայ ցեղին, հայ լեզուին, հայ գրականության, մուտք հայ տարրին եւրոպական քաղաքակրթության մէջ, ահա ճամբան զոր Աբովեան կը ցուցնէր.... և Աբովեան անգին արժանիքն ունի այդ ճամբան առաջին ու դժնդակ ճիգով մը բացած ըլլալու... Եւ եթէ ռուսահայ գրականութիւնն աւելի հայ գոյն, աւելի բնիկ շեշտ ունի, աւելի գերծ է հռետորութենէ և դասական ազդեցութենէ, ատի կը պարտին Աբովեանին» (1948, թիվ 2, էջ 56):

Ա. Չոպանյանը բարձր է գնահատում նաև Վենետիկի Մխիթարյանների կատարած՝ իր ժամանակի համար մեծ աշխատանքը հայ ժողովրդի պատմության, աշխարհագրության, հայ լեզվի բառարանների ստեղծման, հին ձեռագրերի հրատարակության, մեծաթիվ թարգմանությունների, մտավորական կադրերի պատրաստման և ուրիշ բնագավառներում: Այդ ամենը յուրովի ազդակերտիչ բնույթի էր, գտնում է նա:

«Անահիտի» էջերում հաճախակի տպագրվում են Սիամանթոն, Վարուժանը, Թեքեյանը, Զ. Եսայանը և շատ ուրիշ ժամանակակից գրողներ: Հանդեսը գրական տաղանդի կատարելագործման մի տեսակ դպրոցի դեր էր տանում: Իսկ խմբագրապետն էլ ուսուցչի իր դերը հրեման լրացնում էր անձնական նամակներով: Հետաքրքրական է, օրինակ, թե ինչ խորհուրդներ էր նա տալիս Վարուժանին: «Կարդացա՞մ եք արդե՞ք Բարբեի «Աստուածային յամբերը» և Հիւզոյի «Հատուցումները»: Կարդացե՛ք: Ձեր հոգիին մէջ անոնց քնարին պողպատը կայ ի բնէ, բայց այդ ազնիւ սրտմտութեան մեծ հրգերուն ընթերցումը կրնայ ձեր ներշնչումը խրախուսել և ճոխաց-

ներ»¹: Այսպիսի հանձնարարականը ինքնին հետաքրքրական է: Չոպանյանը հրավիրում է Վարուժանին ներշնչվել 1830 թ. հուլիսյան հեղափոխության ազատության և ըմբոստության ոգով շնչող «Ցամբերով», հավասարապես նաև 1848 թ. հեղափոխությանը նվիրված «Հատուկ ցումներ» ժողովածուով:

Երկրորդ շրջանի «Անահիտում» էլ շարունակվում են արդեն մշակված ավանդույթները: Հանդեսը չի դադարում հայ գրողների ժամադրավայրը լինելուց, նրա էջերում հրատարակվում են (ինքնուրույն ստեղծագործությամբ կամ այդ հեղինակների մասին ասված խոսքով) Համաստեղն ու Վահե Հայկը, Շահնուրն ու Որբունին, Մանուշյանն ու Սեման, Չարենցն ու Մահարին, Մ. Արմենն ու Նորենցը, Գ. Սարյանն ու Ն. Զարյանը: Իսկ երբ Չոպանյանը կարդում է Շիրազի «Գարնանամուտը», «Սրամանթոն ու Խջեզարեն», գրում է, թե ինքը ունեցել է «Հայ նոր ու զմայլելի բանաստեղծի բերկրառիթ յայտնութիւնը», որը, ըստ իրեն, «Երևանի և ամբողջ աշխարհի հայ բանաստեղծներուն մէջ ինքնուրույն տեղ մը գրաւելու արժանի ներշնչեալ հմայիչ քնարերգակ մըն է» (1936, թիվ 5, էջ 30):

«Անահիտում» Ե. Չարենցին նվիրված հատուկ ուսումնասիրությունն չկա, թեպետ հաճախ է տրվում մեծ բանաստեղծի անունը, խորին գնահատանքով ու գոհունակությամբ: Մինչ երկրորդ շրջանի «Անահիտի» երևումը արդեն իսկ Չոպանյանը հանդես էր եկել գրականագիտական հմուտ մի ակնարկով, որը առաջիններից մեկն էր Սփյուռքում և որի պարունակած գնահատականներն էլ երևում էին ավելի ուշ լույս տեսնող հանդեսում: Չարենցի երևումը Չոպանյանը անվարան կապում է Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետ: Բանաստեղծի գործերը, ըստ նրա, «ամենէն զօրեղ ու անձնադրող մարտայայտութիւններն են Չարենցի, էջեր՝ ուր ամեն ինչ, մտածում ու ձեւ, ստեղծագործութիւնն է հեղինակին, մարդկային պատմութեան արտասովոր շրջանի մը ուղղակի ներգործութեան տակ երկնուած՝ այդ մեծ շրջանին հոգին արտայայտելու համար հարկ եղած ոյժն ու շունչն ունեցող քերթողի մը կողմէ, որ խառնուածքի հագուստաւ բարդութեամբ մը Հայնէի մը քնարական սրամտութիւնը կը միացնէ Վերհարնի մը դիւցազներգական ամհհի աւիւնին»²:

¹ Գանիել Վարուժան, Նամականի, Ե., 1965, էջ 232:

² «Ապագայ», 1923, թիվ 21:

«Անահիտի» գույգ շրջաններում էլ մեծաթիվ էջեր են տրամադրվել արվեստի հարցերին, մասնավորապես գեղանկարչությունը և երաժշտությունը: Ընդգրկվել են խառական վերածննդի գործիչներից մինչև ժամանակակից ֆրանսիական գեղանկարչության առաջնակարգ հեղինակները, մատուցվել են մեծ թվով ցուցահանդեսներ: Ուշադրություն կենտրոնում գտնվել է հայ գեղանկարչությունը, և հատկապես Էդգար Շահինը:

Այս բնագավառում «Անահիտի» ամենամեծ ծառայությունը Կոմիտասի յուրատեսակ «հայտնագործությունն» էր: 1901 թվականին «Անահիտում» տպագրված «Կոմիտաս վարդապետը» հոդվածը հայ մամուլում հրատարակված առաջին լուրջ ու խոր վերլուծականն էր մեծ արվեստագետի մասին: Չոպանյանի տված գնահատականները դարձան դասական և բազմիցս կրկնվեցին ու հիմնավորվեցին հետայնու երևացած գրեթե բոլոր հրատարակությունների մեջ: «Ինծի կը թուի, որ ինքն այն մարդն է, որ անհրաժեշտ էր, որպէսզի հայ երաժշտութիւնը արմատապէս վերանորոգուի իր աղաւաղումէն և անկումէն, և որպէսզի ան ծանոթանայ Եւրոպայի երաժշտագէտներուն և համաշխարհային երաժշտութեան մէջ սկսի գրաւել այն տեղը, որուն արժանի է եւ զոր չունի դեռ» (1901, թիվ 6–7, էջ 142):

Գեղանկարչության, քանդակագործության, ճարտարապետության, երաժշտության ու նաև գիտության մի շարք ուրիշ բնագավառների անդրադառնալիս, հանդեսն իր գույգ շրջաններում էլ առավելապես դիմում է «քրոնիկի» ժանրին, որը նրա էջերում հասնում է կատարելության և կարող է հանդեսի համար կատարել ժանրային յուրատեսակ անձնագրի դեր:

Մեր մամուլի պատմության մեջ «Անահիտի» գրաված եզակի տեղը պայմանավորված է նրա հանրագիտարանային ընդգրկումով, բովանդակության խորությամբ, մատուցման ծայր աստիճան մատչելիությամբ, իր ժամանակի հետ քայլ բռնելու նախանձելի կարողությամբ, համեմատաբար ընդարձակ լսարանով և այս ամենի կուռ միասնությունը, որը ապահովվում էր նրա խմբագրի՝ Արշակ Զոպանյանի հմուտ ձեռքով և հեռուն նայող հայացքով:

«ԱԶԱՏ ԽՕՍՔ» (1901)

Ֆրանսիայում լույս տեսած Հայ պարբերականների թվում իր ուրույն տեղն ունի 1901 թ. Երվանդ Օտյանի կողմից Փարիզում հրատարակվող «Ազատ խօսք» երգիծական պարբերականը: Ֆրանսիայում այն հրատարակվեց ընդամենը մեկ տարի, որից հետո պարբերականի հրատարակությունը շարունակվեց Եգիպտոսում: Փարիզում «Ազատ խօսքը» լույս էր տեսնում «Imprimerie Armenienne» (D. Dikran) Հայոց տպարանում: Նախատեսված էր հրատարակել մեկամսյա պարբերականությունով: «Ազատ խօսքի» էջերում տպագրված բոլոր հոդվածները անստորագիր են, հետևապես ասել, թե բացի Ե. Օտյանից էլ ովքեր են աշխատակցել Հանդեսին, չենք կարող: Թեև Փարիզում լույս է տեսել պարբերականի ընդամենը երկու համար, որոնք կոչվում են **տետրեր**, սակայն դրանք էլ բավարար են Օտյան-հրատարակախոսի ու երգիծաբանի ողջ հմտությունը ցուցադրելու համար: Նրանցում գետնելված նյութերը խոսում են Օտյան-խմբագրի հասարակական լուրջ դիրքորոշման, ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված լինելու մասին¹:

Հիմնավորելով իր երևան գալը, «Ազատ խօսքը» գրում է. «Փրկիչի Հովեր մի սպասեք մենե՛... Մենք մեր գոհացումը պիտի փնտրենք ծաղրելով կամ ձաղկելով ամէն մի կեղծ բան»: Անցնելով գործի, հանդեսը կյանքի ու մահու կռիվ է հայտարարում մուրացկանությունը, փորձում է կրկին Հայ ժողովրդի մեջ արթնացնել հպարտության, տոկունության և ազգային արժանապատվության զգացումը: «Ազատ խօսքն» այն կարծիքին է, որ Մանթաշեի նման բարբարոսները, որոնք «*au fond* (իրենց խորքում) բարի մարդիկ են», գումարներ բաժանելով «մի բուռ ժողովրդի մեջ արմատացնում են մուրացկանության զգացումը» (1901, տետր 1): Քննության առնե-

¹ Ե. Օտյանը Փարիզ էր եկել դեռևս 1899 թ.: Այստեղ նա հանդիպում է իր վաղեմի բարեկամ Ա. Արփիարյանին, ինչպես նաև բարեկամական կապեր է հաստատում քե՛ Ա. Չոպանյանի, քե՛ Մ. Չերազի հետ: Համոզված լինելով, որ Արփիարյանը շեղվել է ճիշտ ճանապարհից, նա դաշինք է կազմում վերջին երկուսի հետ, որոնք էլ այդ «ազնիվ դավաճանությունը» նրա կարծիքով, ի չարն են գործադրում: Դրանից հետո ամենուրեք պաշտպանելով Արփիարյանին, Օտյանը նախաձեռնում է «Ազատ խոսք» երգիծաբերքի հրատարակումը, որի էջերում ծաղրում է ու քննադատում Արփիարյանի հակառակորդներ՝ Մ. Չերազին և Ա. Չոպանյանին:

լով այս ցավոտ խնդիրը, հանդեսը հաստատականորեն չեչտում է, որ մեր ժողովրդի մտավոր կարողությունների զարգացման համար այդչափ անհրաժեշտ և երախտագիտության արժանի բարեգործությունը չպետք է ստանա բաշխող կենտրոնի կերպարանք: Ընդհակառակը, այն պետք է նմանվի «մի մրցարշավի, որին կարող են մասնակցել թատերագիրներ, նկարիչներ, իշխաններ, ուսանողներ» և որտեղ, ինչպես յուրաքանչյուր մրցույթում, կլինի երեք մրցանակ:

Փրանսահայ համայնքի հասարակական ու հոգևոր կյանքի հոռի կողմերը խարազանվում են համայնքի աչքի ընկնող գործիչներ՝ Մ. Ջերազի, Ա. Չոպանյանի, Ս. Հախումյանի փոխհարաբերությունների միջոցով: Այն, որ հայ հասարակական ու մշակութային որոշ գործիչներ երբեք հաշտ ու համերաշխ չեն գործել, երևում է «Ազատ խօսքի» մի շարք հաղորդումներից՝ «Պատուոյ ատեան», «Գաղթականային ժողով», «Գտանք պատճառը»: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ Ա. Չոպանյանը և ոմն պ. Իսկենդեր ամբաստանվել են և նրանց հարցը քննության է առնվել Պատվո ատյանի ու Գաղթականային ժողովի նիստերում, որին մասնակցել է չուրջ 150 հայ:

Բնավ չցանկանալով նսեմացնել թե Ա. Չոպանյանի, թե Մ. Ջերազի դերը Փրանսիայի հայ համայնքի, ինչպես նաև ամբողջ հայության կյանքում, պարբերականը համոզված է, որ ժողովրդի հաջողությունն ու հաղթանակը մեծապես պայմանավորված է ազգային արժանապատվությամբ, ազգային ինքնագիտակցությամբ և միասնությամբ: «Ազատ խօսքը» համոզված է, որ հասարակական գործիչներից շատերի եսասիրությունը, մեծամտությունն ու թշնամանքը պառակտում են առանց այդ էլ ծանր վիճակում գտնվող հայ ժողովրդին: Միտքը հաստատելու համար բերվում են Փրանսիայի արտաքին գործոց նախարար պ. Դելկասեի հետ «հայ ազգին մեջ հայրենասէր և խոհուն երկու քաղաքագէտներին»՝ Ա. Չոպանյանի և Մ. Ջերազի հանդիպման մանրամասները (վերջիններս հրավիրվել էին Հայկական հարցի հետագա ընթացքը քննարկելու համար): Փրանսիայի արտգործնախարարը ընդունում է, որ «գեթախտ հայ ազգը մինչև հիմա դիւանագիտութեան նկատառումներուն զոհը եղաւ» (1901 թ. տետր 2), սակայն այժմ, նրա հավաստմամբ, Փրանսիան, Անգլիան և Ռուսաստանը այլ դիրքորոշում ունեն:

Փարիզում երկու տետրակով մեկ տարի հրատարակվելուց հետո, ինչպես նշեցինք, «Ազատ խօսքը» սկսում է տպագրվել Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիայում¹: Հավանաբար դա պայմանավորված էր առաջին հերթին Օտյանի Եգիպտոս փոխադրվելով, սակայն չեն բացառվում նաև այլ պատճառներ:

«Ազատ խօսքը» ֆրանսահայ առաջին երգիծական հանդեսն էր:

«ԺԱՄԱՆԱԿ» (1901–1902)

Հայ պարբերական մամուլի անբաժանելի մասն են կազմում մեր ժողովրդի հասարակական, քաղաքական կյանքի պատմական զարգացման օրինաչափություններին շողկապված գրական հրատարակությունները: Ունենալով իր ներգործություն ուղղտները և թափանցելով ազգի ու հատկապես երիտասարդ սերնդի հոգևոր և մտավոր աշխարհը, գրական մամուլը կարևոր դեր է խաղացել ապագա քաղաքացիների պատրաստման, ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման ու պահպանման գործում: Գործունեություն հիմք ընդունելով «ազն ինքը պէտք է կրթի իր զաւակներին» նշանաբանը, այդ պարբերականները ուղադրություն կենտրոնում են պահել ազգային կյանքի ինքնազարգացման խնդիրները: Անկասկած՝ դրանով է բացատրվում գրական-գեղարվեստական պարբերականների առատությունը XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին, հատկապես գաղթօջախներում: Գրական պարբերականների հիմնադիրները կարծում էին, որ եվրոպական քաղաքակրթությանը անմիջապես չփվող մարդիկ (խոսքը եվրոպական երկրների հայկական գաղթօջախների մասին է) ավելի դյուրին և ճիշտ կկազմակերպեն այդ գործը: Ահա թե ինչու XIX դ. վերջից մինչև 1920 թ. ֆրանսահայ գաղթօջախում լույս տեսնող 19 անուն թերթերի և ամսագրերի մեծ մասը գրական էին²:

Այդ պարբերականներից առաջինը Սիմեոն Հախումյանի «Ժամանակն» էր: Գրական, գեղարվեստական, գիտական և քաղաքական

¹ Ալեքսանդրիայում «Ազատ խօսքը» ընդմիջումներով հրատարակվել է 1902–1903 և 1906, 1908 թթ.:

² Ըստ Մ. Բարսեղյանի՝ 1900–1920 թթ. Ֆրանսիայում լույս է տեսել 34 պարբերական:

այս հանդեսը լույս է տեսել ընդամենը վեց ամիս (1901–1902 թթ.), սակայն նրա խմբագիր-հրատարակիչը աշխատանքային հարուստ փորձ ունեւր:

Ս. Հախումյանը ծնվել է 1859 թ. Շուշիում: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, ապա վերադարձել Շուշի և գրադվել մանկավարժությամբ ու հրապարակախոսությամբ: 1882 թ. հիմնադրել է «Գործ» գրական-քաղաքական հանդեսը, որը հրատարակել է մինչև 1884 թ.: Ս. Հախումյանը աշխատակցել է նաև «Մշակ», «Արձագանք», «Աղբյուր», «Տարազ», «Նոր-Դար» պարբերականներին: Կյանքի վերջին տարիներին ապրել է Փարիզում, որտեղ էլ 1901 թ. հիմնել է «Ժամանակ» հանդեսը, սակայն չուտով, հիվանդության պատճառով ընդհատել է նրա հրատարակությունը: Մահացել է 1905 թ., Փարիզում:

«Ժամանակի» երևան գալը տարբեր արձագանքներ է առաջացրել: Այսպես, Ա. Չոպանյանի «Անահիտը» անբարենպաստ կարծիք է հայտնում հանդեսի մասին, իսկ Թիֆլիսում քաջ հայտնի և մեծ համբավ վայելող բժշկապետ Բ. Նավասարդյանը 1901 թ. հունիսին ուղարկված իր նամակով բարեմաղթանքներ է հղում «Ժամանակին»: Նամակում մասնավորապես ասված է. «Թող «Ժամանակը» թռչի գա Հայաստան նոր ոգով ու նոր կեանքով, զինուած սիրով, գիտութեամբ, ճշմարտութեամբ, անաչառութեամբ, համերաշխութեամբ եւ այսպիսով բերէ մեզ մեղմաշունչ, զով եւ առողջարար սնունդ»:

«Ժամանակի» առաջին համարը բացվում է «Նոր հանդեսի գոյութեան իրաւունքը» խմբագրական հոդվածով, ուր վերլուծության են առնվում մամուլի և գրականության մասին երկու կարծիքները.

«Մամուլը եւ գրականութիւնը են կամ պիտի լինին արտահայտիչ միջավայրի կամ հասարակական կեանքի:

Գրականութիւնը եւ մամուլը դեկավարիչ եւ դաստիարակիչ են կամ պիտի լինեն միջավայրի կամ հասարակական կեանքի»:

Բազմաթիւ փաստարկներից հետո խմբագրականի հեղինակը եզրակացնում է. «Մեզ թուում է, որ մամուլի եւ գրականութեան երկու դերերն այս դէպքում նշանաւոր են եւ նրանցից ոչ մինին չի կարելի արհամարհել»: Համոզված լինելով, որ չնայած իր փոքրաքանակությանը, հայ ժողովուրդը կենսական բազմաթիւ ապացույց-

ներով ցույց է տվել իր ձգտումը «մասն ունենալ ընդհանուր քաղաքակրթութեան եւ մարդկային ընդհանուր երջանկութեան մէջ», «Ժամանակը» հայտարարում է, որ հանդեսը գալիս է օգնելու հայ ազգին «իրապէս, գիտակցօրէն մասնակից լինի եւրոպական մտաւոր շարժման», սակայն այնպես, որ նա «սիրէ իր մայրենի լեզուն իբրեւ միակ բնական ճշմարիտ եւ ուժեղ գործիք գիտութիւն եւ քաղաքակրթութիւն իւրացնելու»:

Հախումյանի «Ժամանակը» նպատակ ունի փրկել մայրենի լեզուն եւ գրական կյանքը «մահուան վտանգից»: Կուսակցական պայքարն ու անմիաբանութիւնը համարելով դրա հիմնական պատճառը, հանդեսը հայտարարում է. «Ժամանակը» գալիս է, որպէսզի հայ հեղինակներին ասպարէզ հրաւիրէ նոր պայմաններու մէջ, ազատ թողնելով նրանց տաղանդները եւ մտքի թռիչքը կուսակցական անմիտ բռնութիւնից»:

Պարբերականի ուղղութիւնը հետեյալն էր. «Ճշմարտութիւն, գիտութիւն, գեղարուեստ», որն էլ իր հերթին, «Ժամանակի» համոզմամբ, հայ ազգին իրավունք կտա մտնել քաղաքակրթված ազգերի ընտանիքի մեջ, «իսկական ազատութիւն կտա, որովհետեւ առանց գիտութեան չկա ազատութիւն»:

Հախումյանի «Ժամանակը» կազմված էր չորս հիմնական բաժիններից՝ Գրական, Ճաշակ եւրոպական գրականութեան, Գիտական, Մամուլ: «Ժամանակի» էջերում տպագրվել են Վ. Փափազյանի, Պ. Պոռչյանի, Ս. Մանդինյանի, Սիւսանթոյի, Շ. Կուրդինյանի, Վ. Թեքեյանի գործերը: Պարբերականը մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում ռուսական եւ եվրոպական գրականութեան ժողովրդականացմանը՝ համոզված լինելով, որ «մեր մանուկ եւ աղքատ գրականութիւնը դրանից միայն օգուտներ կը քաղի»: Շարունակելով դեռեւս «Գործում» սկսած իր նախաձեռնութիւնը, Հախումյանի «Ժամանակը» տպագրում է Հ. Իբսենի, Ա. Կամպլուսի, Ա. Սիլվեստրի, Գ. Մոպասանի, Լ. Տոլստոյի ստեղծագործութիւնները:

Գիտական բաժինը վարում էր Ֆրանսահայ մեկ այլ պարբերականի՝ «Համալսարանի» խմբագիր Մ. Պաղտասարյանը: Վերջինիս եւ Հախումյանի հայացքների համերաշխութիւնը անմիջապէս երևում է «Ժամանակի» ընտրած նշանաբանից: Երկու խմբագիրներն էլ համոզված էին, որ գիտութեանը հաղորդակից լինելով, հայ ժողովուրդ-

դը կկարողանա իր արժանի տեղը զբաղեցնել աշխարհի ժողովուրդների շարքում: Բաժինը սկսվում է «Գիտութեան արժեքը» վերլուծական հոդվածով: Հեղինակը բարձր է գնահատում գիտության դերը, որի «ժամանակակից ոգին մարդկային մտքին տուաւ իր ազատ թռիչքը», իսկ «անոր արտադրիչ ոյժին՝ իր յարաբերական անկախ իրաւունքները»: Մ. Պաղտատարյանը համոզված է գիտության դաստիարակչական բնույթի մեջ և քաղաքակրթության ներկան ու ապագան սերտորեն կապում է գիտության հետ: Նրա կարծիքով գիտությունը «մարդկութեան կատարելագործումի ու ազնուացումի միակ սաստարն ու փորձաքարն է»:

Գիտական բաժնում քննության են առնվում նաև փիլիսոփայական ու բժշկական խնդիրներ: Այսպես՝ Ս. Մանդինյանի «Երազների ուսումնական մեկնութիւնը» հոդվածը, Հիմնվելով Ֆրոյդի ուսմունքի վրա, պարզաբանում է երազների մեկնության սկզբունքը: Փիլիսոփայական և հոգեբանական հարցեր են վերհանում նաև Հ. Հինդլյանի «Մանուկի հոգեբանութիւնը», «Յայտնութիւն անդրաշխարհէն» և Շ. Պերպերյանի «Արդի իմաստասիրութեան գլխաւոր հոսանքները» հոդվածները, ընդ որում, հարցերի լուսաբանումը կատարվում է եվրոպական գիտության նոր նվաճումների Հիման վրա: Գիտական բաժնում Ս. Հախումյանի «Ժամանակը» ծրագրել էր անդրադառնալ նաև հայագիտության խնդիրներին: Հանդեսը տպագրում է Հ. Աճառյանի «Հայ լեզվաբանութեան անցեալն ու ներկան» և Կ. Բասմաճյանի «Անիի դրացի Կարմիր վանքը» հոդվածները: Եվ եթե երկրորդը ուներ զուտ պատմանկարագրական բնույթ, ապա առաջինը վերաբերում էր հայոց լեզվի ծագումնաբանության խնդիրներին:

Իր ժամանակի մյուս պարբերականների նման Հախումյանի հանդեսը անդրադառնում է հայ մամուլի խնդիրներին, վերլուծում նրանում ստեղծված կացութիւնը: «Ժամանակի» բաժիններից մեկը այդպես էլ կոչվում է «Մամուլ»: Բաժնում զետեղված նյութերից ուշադրություն է դրսևում Ահրիմանի «Հայկական մամուլը» հոդվածը: Հեղինակը արձանագրում է հետևյալ իրողութիւնը՝ վերջին տարիներին հայ մամուլը տվել է քանակական աճ, սակայն դա բոլորովին չի ազդել նրա որակի վրա: Ահրիմանը տեղին է նկատել, որ հայ պարբերականների թիվն ավելացել է «բուն հայաբնակ կենտ-

րոններից դուրս. այն է Եւրոպայում, Ամերիկայում եւ Եգիպտոսում», մինչդեռ, այդ երկրներում ապրող հայության ընդհանուր թիվը չի անցնում 60.000-ից: Ահրիմանի այս դիտողությունը, հասկանալի է, ուներ իր բացատրությունը և կապված էր այն աղետների հետ, որոնք տեղի էին ունենում Հայաստանում (Աբդուլ Համիդի կողմից սկսված արևմտահայության կոտորածները, ինչպես նաև հայ-թաթարական բախումները Արևելյան Հայաստանում, հայոց եկեղեցու հողերի և ունեցվածքի բռնագրավումը և այլն):

Շարունակելով վերլուծությունը, Ահրիմանը ավելացնում է. «Ստացվում է..., որ շուրջ 60.000 հայեր ունեն շուրջ 20 պարբերական, մինչդեռ 3 մլն. հայեր նրանցից չեն օգտվում», քանզի այս պարբերականներից շատ քչերն են հասնում «Ռուսիա, Կովկաս եւ Պարսկաստան, եւ ոչ մեկը Թիւրքիա»: Հեղինակը պատրաստ է հասկանալ օբյեկտիվ պատճառների հետևանքով ծանր վիճակում հայտնված հայ մամուլի դարգացմանը խոչընդոտող հանգամանքները. «Թիւրքիայի հայկական մամուլը քաղաքական ներքին իրավիճակից ելնելով՝ բարոյապէս սպանուած է բառի բուն նշանակութեամբ, արեւելահայ մամուլը, քիչ թէ շատ, կպած է ժողովրդի կեանքին եւ աշխատում է նմանուել եւրոպական մամուլին», իսկ գաղթօջախների, ինչպես ինքն է գրում «արեւմտեան հայ մամուլի» թուլությունը Ահրիմանը բացատրում է նրանով, որ վերջինս «գրական և մտաւոր զբաղման նիւթ չառ քիչ է մատակարարում»:

Այս վերջին եզրահանգումը հակասում էր Հախումյանի կարծիքին: Նա համոզված էր, որ գաղթօջախի մամուլն ունի իր մասնավոր առաքելությունը՝ պահպանել հայոց լեզուն և միաբանությունը: Անշուշտ, գաղթօջախների մամուլը պետք է ունենա իր առանձնահատկությունը, սակայն իսկապես շատ հաճախ պարբերականների փակման պատճառ են եղել ոչ թե նյութական դժվարությունները, այլ թղթակիցների կազմի բացակայությունը, քննարկվող հարցերի նեղ շրջանակը և ներկայացվող նյութերի՝ հանրությունը հասու չլինելը:

Ինչպես դարասկզբի ֆրանսահայ պարբերականներից շատերը, «Ժամանակը» արժանաքավ վաղաժամ դադարելու ճակատագրին: Հանդեսի փակման պատճառը ոչ միայն վերը նշված հանգամանք-

ներն էին, այլև տպագրական ծախքերը հոգալու համար անհրաժեշտ գումարի բացակայությունն ու խմբագրի հիվանդությունը¹:

Իբրև գրական-գեղարվեստական պարբերական, Ս. Հախումյանի «Ժամանակը» «Գործի» նման չկարողացավ լիարժեք դրսևորել իրեն: Սակայն այն իր տեղն ունի ժամանակի ֆրանսազայ գրական պարբերականների շարքում, իբրև մամուլի օրգան, որը փորձեց վերկանգնել կուսակցական հակամարտություններից:

«ՀԱՅ ԲԱՐԻՉ» (1907–1908)

Իրենց ինքնատիպությունը ֆրանսազայ մամուլի մեջ առանձնանում են «Հայ Բարիչ» և «Հայ կեանք» պարբերականները, որոնք ամբողջությամբ նվիրված են Հայկական հարցի լուսաբանմանը: Ֆրանսազայ մյուս պարբերականների նման, սրանք էլ կարճ ժամանակ լույս տեսան, սակայն պահպանված համարներում զետեղված նյութերը թույլ են տալիս պնդելու, որ «Հայ Բարիչ» ու «Հայ կեանքը» ամբողջ խորությունը ու լրջությունը հետամուտ էին եղել իրենց առջև դրված գլխավոր խնդրի՝ ֆրանսազայ գաղթօջախի պահպանմանը, որը պարբերականների խորը համոզմամբ, մնացել էր «առանց նաևի և լաստափայտի» և «խեղդուկուկ վտանգի առաջ» է, իսկ փրկության միակ բանալին «տոհմային լեզուն» է:

«Հայ Բարիչը» լույս է տեսել 1907–1908 թթ. Ծառուբյանի տպարանում: Պարբերականի խմբագիրը Ա. Ասատուբյանն էր, արտոնատերը՝ Լ. Գալոյանը: Աշխատակցում էին Հ. Ասատուբյանը, Արմեն Հարազատը, Յովասը, Անուկ-լեզու Վահանիկը: Ցավոք Հայաստանում պահպանվել են պարբերականի եզակի նմուշներ²:

Չնայած իր կարճատև գոյությունը, պարբերականը քննություն է առնում Հայ ժողովրդի և մասնավորապես արևմտահայության համար խիստ կարևոր հարցեր: «Հայ Բարիչ»-ին հավասարապես մտա-

¹ Ըստ «Հայ կեանքի»՝ Ս. Հախումյանը մտային խանգարում է ստացել, որից հետո քերթը փակվել է, իսկ մեկ տարի անց՝ 1905 թ., Ս. Հախումյանը մահացել է: Նույն պարբերականը գրում էր, որ «առասանայ գրագետ Սիմեոն Հախումյանին սմասքերթը... բառական յետաքրքիր բովանդակությամբ ունեւր»:

² 1907 թ. նյութերը պահպանվել են Վիեննայի մատենադարանում:

Հոգուժ են թե ֆիզիկական բնաջնջման առջև կանգնած աշխարհասփյուռ Հայության, և թե ձուլվելու վտանգի առջև կանգնած Հայության ճակատագրերը: Քննարկելով այդ խնդիրները, «Հայ Բարիքը» առաջ է քաշում համարձակ, սակայն անիրագործելի առաջարկություններ, ընդհուպ մինչև արևմտահայոց պատրիարքարանը եգիպտոս տեղափոխելու հարցը: Հ. Ասատուրյանի «Արտասահմանի ընդհանուր առաջնորդությունը» հոդվածը նվիրված է հենց այս հարցին: Հեղինակը ոչ միայն «գաղափարը միայն կը յայտնէ», այլև հիմնավորում է իր միտքը: Փաստարկներն հետևյալն են՝

1. Եգիպտոսը, Անգլիայի նման կառավարական «եզական ձեւ մը կը ներկայացնէ»:

2. Հայերն այնտեղ «ամենաբարձր դիրքերու հասած ըլլալով» արժանացել են ընդհանուր և արդար համակրանքի:

3. Այնտեղ է հաստատվել ծաղկող հայ վաճառականությունը:

4. Այստեղ և՛ հայոց եկեղեցին, և՛ հայկական վարժարանը բավարար միջոցներ ունեն «ազգային գործերը վարելու» համար:

Նկատի ունենալով այս բոլոր հանգամանքները, հեղինակը եզրակացնում է, որ «Եգիպտոսը թիւրքիա մ'է, պարզապէս մաքրուած, գտուած եւ բարեկարգուած»: Համեմատությունը բնավ պատահական չէր: Նկատի ունենալով նշված ժամանակահատվածում Եգիպտոսում հայերի համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները, Հ. Ասատուրյանը հանգում է այն եզրակացության, որ Եգիպտոսը կարող է փոխարինել Թուրքիային և ստանձնել «առաջնորդողի դեր մը»: Այս ուղղության կողմնակիցները այն կարծիքին էին, որ Եգիպտոսում ստեղծվող ընդհանուր «Առաջնորդությունը» պետք է գործի Երեսփոխանական ժողովի միջոցով, որն էլ, իր հերթին, պետք է ընտրվի Աֆրիկայի, Եվրոպայի և Ամերիկայի «գաղթականության մասնակցութեամբ»: Հետևաբար XX դարի սկզբին, երբ արևմտահայության վիճակն անչափ ծանրացել էր, հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ նրա առաջադեմ ուժերը շարունակում են որոնել ազատագրության ու փրկության ճանապարհները, որի դրսևորումներից մեկը հենց «Հայ Բարիք»-ի առաջ քաշած ծրագիրն էր:

«Թիւրքիոյ շուրջ» կոչվող հետագա լրատվական հաղորդագրությունները, հիմնվելով պատրիարք Մ. Օրմանյանի և Ռուսաստանի հյուպատոսական տեղեկագրության վրա, վեր են հանում հա-

յության ծանր իրավիճակը, որ ստեղծվել էր Արևմտյան Հայաստանում՝ վանական կալվածքների հափշտակում, գյուղացիների ապօրինի հողագրկում, մարդկանց խոշտանգում բանտերում, գանգվածային գաղթ Արևելյան Հայաստան: Վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի նահանգների հայերի գանգվածային տեղաշարժերը լարվածություն էին ստեղծում ուղևորական սահմաններում, ինչն էլ՝ պարբերականի հավաստմամբ, ստիպում է կառավարություններին «միշտ արթուն եւ զգուշաւոր վիճակի մէջ» լինել:

«Հայ Բարիքը» քննությունն է առնում նաև քրդերի հարցը: Վերջիններս դիտարկվում են իբրև «թիւրք գործակալներ», որոնք ավերում և թալանում են հայկական գյուղերը:

«Ազգային լուրեր» բաժինը ներկայացնում է Փարիզի հայկական միությունից գործունեությունը (Արմեն Հարազատի հոգվածը), ինչպես նաև հաշվետվության կարգով անդրադառնում է այս կամ այն վարժարանին արված նվիրատվություններին: Քննության առնելով Փարիզի հայկական միության ծրագիրն ու նրա կատարած աշխատանքը, հեղինակը կանգ է առնում երկու կարևոր խնդրի վրա: Դրանցից առաջինը վերաբերում էր Միության կողմից «Փարիզի մէջ հայկական թանգարան մը եւ հայկական մեծ մատենադարան մը» հիմնելուն, որտեղ պետք է հավաքվեին հայերենով լույս տեսնող բոլոր աչքի ընկնող հրատարակությունները, հին ձեռագրերը, ինչպես նաև օտար լեզուներով հայերի մասին լույս տեսած բոլոր հրատարակությունները: Երկրորդ կարևոր խնդիրը Փարիզում «գիշերօթիկ միջնակարգ քոլեջ-վարժարանի» հիմնումն էր:

Հարազատը նաև այն կարծիքին է, որ հայկական միության նպատակը պետք է լինի «հայերէն լեզուի մշակութեան պէտքերը»: Միայն այս դեպքում Միությունը կարող է գոյատևել և օգտավետ աշխատանք իրականացնել: Սակայն նախատեսված ծրագրերից ոչ մեկը չի իրագործվել: Հոգվածագիրը վեր է հանում նաև Միության նմանօրինակ վարքագծի պատճառները: Դրանցից ամենագլխավորն այն է, որ Միությունը գտնվում է «կեսամեռ պահպանողականության» վիճակում, մինչդեռ գործելու և օգուտ բերելու համար այն պետք է դառնա «քիչ մը աւելի յանդուգն, երիտասարդ ու խիզախող»: Միայն այս դեպքում Միությունը կարող է լինել Փարիզի հայության ուղեցույցն ու պարծանքը:

Անշուշտ, «Հայ Բարիգը» իր ունեցած և խաղացած դերով չի կարող համեմատվել «Անահիտ» կամ «Բանասեր» պարբերականների հետ, սակայն, հիմնականում հանդիսանալով հայ երիտասարդությունից ազնիվ մղումների արդյունք՝ նմանօրինակ հրատարակությունները արտահայտել են նրա ձգտումներն ու մտահոգությունները:

«ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ» (1913–1914)

1913 թ. հոկտեմբերի 25-ից Փարիզում սկսում է լույս տեսնել նոր պարբերական՝ «Հայ կեանք» թերթը, որը մինչև 1914 թ. հունվար հրատարակվել է ամիսը երկու անգամ, ապա վերածվել շաբաթաթերթի: Պարբերականի խմբագիրն էր Մ. Գափամաճյանը, հիմնադիր տնօրենը՝ Կ. Հ. Ներսեսը: Ցավոք, նրանց մասին որևէ տեղեկություն մեզ հայտնի չէ, սակայն շաբաթաթերթում տպագրված նյութերի բովանդակությունից կարելի է մակաբերել, որ հրատարակիչները մտահոգված էին ոչ միայն ֆրանսահայ հասարակության, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի ճակատագրով և ջանում էին տեսնել նրան միաբանված՝ անկախ կոնսակցական պատկանելությունից: Պարբերականն իր բնույթով անկախ ազատական էր: Իր հրապարակ գալու մասին «Հայ կեանքը» տալիս է հետևյալ պարզաբանումը. ցավալի է տեսնել, թե Փարիզի նման միջավայրում, որտեղ ապրում և գործում են Ա. Չոպանյանը, Մ. Չերազը, Կ. Բասմաճյանը և որտեղ կա «նիւթապէս բարգաւաճ հայ գաղութ մը», որը կարող է «ծնունդ ու սնունդ» դառնալ բազմաթիվ հանդեսներու համար, հայերը նույնիսկ մէկ թերթ չունեն»: Ուստի, «թերթին նպատակը պահաս մը լեցնել, պահանջի մը գոհացում տալն» է (1913, հկտ. 25):

«Հայ կեանքին» աշխատակցել են Մելիքսեթ Դավիթ-Բեկը (Մ. Ս. Դ. - Բ.), Հ. Սուրենյանը, Թ. Էմիրճյանը, դոկտ. Լ. Ռոպենսոնը, Նադաշ Լճեցին, Հայկակը, Հայրենասեր Պերճը, Ատոմը, Տեովլեթը, Վանմիրը, Հայկ-Արամը, Շարլ Ռիվերը և ուրիշներ:

Պարբերականի բաժիններն էին՝ 1. Ավանդական առաջնորդող հոգված, որը նվիրված էր փարիզահայ կյանքին: 2. Հայկական հարցի խնդիրը լուսաբանող տեղեկատվություն կամ պաշտոնական ան-

ձանց հայտարարություններն ու փաստաթղթեր: 3. Բանասիրական: 4. Բժշկական: 5. Հայտարարություններ:

Բանասիրական բաժինը վարում էր Մ. Ս. Դավիթ-Բեկը: Հայրենասիրություն, քաջություն, ազնվություն քարոզող գրական-գեղարվեստական նյութերի կողքին («Քոսովոյի ճակատամարտը», Հ. Սուրենյանի «Անահիտ քրմուհին», «Զէյթունի փառքը») տալագրված հրապարակումները պատմում են գեղարվեստի զարգացման մասին: Հրատարակիչները տեղին են նկատում, որ հայ արվեստի մի մասը կազմող նկարչությունը, քանդակագործությունը, փորագրությունը գրեթե անտեսված են մեղանում, մինչդեռ մենք ունենք այդ արվեստների նշանավոր ներկայացուցիչներ: Հայ արվեստը սատարելու նպատակով «Հայ կեանքը» առաջարկում է ստեղծել մի հիմնադրամ՝ «պզտիկ ֆոնտ մը» Մինաս Չերազի, Արշակ Չոպանյանի, Միքայել Վարանդյանի և Տիգրան Եսայանի մասնակցությամբ:

Պարբերականի էջերում տեղ են գտել նաև հայրենասիրական, դաստիարակչական բովանդակությամբ հոդվածներ, որոնց հեղինակներն են Թ. Էմիրճիհանը, Էմիլ Քոռան: Հոդվածներում հաստատվում է այն միտքը, թե հայրենիքը մեր ամենաթանկ հարստությունն է, քանզի այն է, որ «մեզ կը ծնի, նիւթական և մտաւոր էութեան անհրաժեշտ եղող սննդական, մտաւորական եւ բարոյական պէտքերը կը հոգայ, կը սորվեցնէ մեր լեզուն, մեր բարքերը, մեր ցեղային յատկանիշները»: Եվ ուրախալի է, գրում էր թերթը, որ այժմ մենք ունենք գիտակից երիտասարդություն, որը դաստիարակված է ազգային առողջ գաղափարներով (1914, հնվ. 21):

Բժշկական բաժինն անդրադառնում էր այդ ասպարեզում կատարված նորություններին: Բժշկական և բանասիրական բաժինները շատ փոքրածավալ էին, ինչը ոչ թե հետևանք էր թերթի հրատարակիչների կամ խմբագրի անտեղյակությանը, այլ նպատակ ունեւ, այն է՝ օգնել ֆրանսահայ բավական մեծաքանակ գաղութին միաբանվելու (1914, մրտ., 12): Ընդհանրապես փարիզահայ ներքին կյանքը, նրա առօրյան, բոլոր անցուղարձերը՝ իր գրական և բացասական կողմերով հանդերձ, մշտապես մտահոգում էր «Հայ կեանքին», ուստի, գրեթե բոլոր առաջնորդող հոդվածներով պարբերականն անդրադառնում է այդ խնդրին: Այդ նյութերից տեղեկանում ենք, որ Փարիզում արդեն իսկ 1913 թ. գործում էր «նիւթապէս բար-

գաւաճ գաղուլթ մը»՝ իր սոցիալական բազմաշերտ կազմով: Այստեղ կողք կողքի ապրում ու գործում էին և՛ ուսանողներ, և՛ վաճառականներ, և՛ մտավորականներ: Սակայն «Փրանսական ոստանին մէջ» նրանք ապրում և գործում են «ցիր ու ցան արուած, մէյ մէկ անկիւն մտած», որի հետեւանքով ճշգրիտ հայտնի չէ նույնիսկ Փարիզի հայ համայնքի թվաքանակը (1914, մրտ. 12): «Հայ կեանքը» ցանկանում է տեսնել միասնական հզոր գաղթօջախ և պատրաստ է իր ուժերի ներածին չափով նպաստել այդ միասնութեան կայացմանը: Պարբերականը պատրաստ է «ցրուած գաղուլթի հայութեան մէջ ամրացնել իրենց ծագման կապը եւ խաղաղեցնել իրար դէմ պայքարող հայ կուսակցութիւններուն»: Զարգացնելով իր ընտրած այս գիծը, «Փարիզի հայ գաղուլթը» հոգւածի մեջ «Հայ կյանքի» հրատարակիչները վերդովմունք են հայտնում, որ Փրանսահայ գաղուլթը վարկաբեկել է իրեն՝ իր նկատմամբ «անարգանք և զգուանք առաջացնելով» ֆրանսիացիների մեջ: «Եվ եթէ մեր բոլոր մեղքերուն վրայ՝ զգուելի ազգ մ'ալ դառնանք, ալ ինչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը. մենք, որ բոլոր մարդոց համակրանքին պէտք ունինք, քանի որ հայրենիք չունինք, և նոյնիսկ ազգային միութիւն մը չունինք» (1913, նոյ. 16): Պարբերականն ունի իր հստակ դիրքորոշումն այս հարցում՝ հետեւել բուլղարացիների օրինակին և համախմբվել ազգային եկեղեցու շուրջ:

«Հայ կեանքը» անդրադառնում է նաև ֆրանսահայ մշակութային առօրյային, որին նվիրված շարքը բացվում է Հայոց դրերի գյուտի 1500 և տպագրութեան 400-ամյակին նվիրված՝ 1913 թ. Փարիզում կազմակերպված տոնախմբութեան լուսաբանմամբ: Տոնակատարութեան նախաձեռնողը Փարիզի հայ ուսանողների միութեանն էր: Հանդիսութեանը տեղի ունեցավ Սորբոնի համալսարանի Ռիշելյե սրահում, պ. Լյարդի պատմավոր նախագահութեամբ: Տոնակատարութեանը իրենց մասնակցութեանն էին բերել ոչ միայն մեծ թվով հայեր (չուրջ 400 մարդ), այլև բավական թվով ֆրանսիացիներ: Ներկաների թվում էին Պողոս Նուբար փաշան իր որդու հետ, բանախոս Դավիթ-Բեկը, Ա. Չոպանյանը, Բարսեղ Շահպազը և ուրիշներ: Մեկնաբանելով հանդիսութեանը, պարբերականը գրում է, որ կուսակցական և դասակարգային անհամերաշխութեանը կրկին անգամ խարխլեցին գաղթօջախի անդորրն ու միասնակա-

նությունը, մինչդեռ սա այն տոներին մեկն էր, որ պետք է տոնվեր «Համախորհուրդ»:

Շաբաթաթերթն առանձնակի ուշադրությամբ ներկայացնում և քննարկում է 1912–1914 թթ. Հայկական բարենորոգումների խնդիրը: Դա պայմանավորված էր ինչպես արևմտահայության վիճակի ծանրացումով և ուղեկցվող կոտորածներով, այնպես էլ 1912 թ. Հայկական հարցի վերաբացումով: Հարցի լուսաբանումը թերթում կատարված է տարբեր տեսանկյուններից: Դրա վկայությունն են բազմաթիվ հոդվածներն ու հոդվածաշարերը, որոնց թվում էին Մելիքսեթ Դավիթ-Բեկի «Հայուն աստղը կը պլպլայ», «Արձագանգ», «Հայկական հարցի շուրջ», Թ. Էմիրճիհանի «Հայկական հարցը», «Հայկական հարցը, ինչ կ'ըսէ խոհականութիւնը», ինչպես նաև «Հայկական բարենորոգմանց շուրջ» (Comite de l'Asie francaise-ի վերջին բանաձևն ու Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը):

Մելիքսեթ Դավիթ-Բեկի հոդվածների շարքը շոշափում է խնդրի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական կողմը: Այսպես՝ «Հայուն աստղը կը պլպլայ» հոդվածում հեղինակը փորձում է համոզել, որ երկրի տնտեսական զարգացումը, որը տվյալ պարագայում կապվում է երկաթուղու անցկացմանը, ոչ միայն կնպաստի Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը, այլև իր հերթին կհանգեցնի ապահովության, խաղաղության, կարգ ու կանոնի հաստատմանը՝ «երկիրը նոր ձեւ, նոր կերպարանք կը ստանայ»: Հետևաբար, եզրակացնում է հեղինակը, «երկաթուղին հայուն փրկիչը պիտի ըլլայ»:

Անդրադառնալով խնդրի քաղաքական կողմին, Մելիքսեթ Դավիթ-Բեկը քննում է «Le Temps»-ի խմբագրին Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազոնովի արած հայտարարությունը: Վերջինս հայտարարել էր, որ ռուսական կողմի անշահախնդրությունը ու թուրքերի շահը պահանջում են, որ «Ասիական թուրքիոյ մէջ տիրէ բարուոք վարչութիւն մը»: Զարգացնելով այս թեման «Հայկական հարցի շուրջ» հոդվածում, հեղինակը շեշտադրում է, որ մեծ պետություններն արդեն համաձայնություն են եկել «Հայաստանի մէջ եւրոպական պետութիւններէն երաշխավորուած բարենորոգումներու ներմուծման անհրաժեշտութեան մասին»: Ուշադրաւն այն է, որ «Հայ կեանքի» հրատարակիչները ոչ միայն փորձում են կանխատե-

սուժաներ անել բարեփոխումների հիմնական դրույթների վերաբերյալ (բարեփոխումները կաղապարված կլինեն կամ «1895 թ. մայիսյան ծրագրին, կամ 1905–1906 թթ. մակեդոնական բարենորոգչական ծրագիրներու վրայ»), այլև առաջարկում են Եվրոպայում ստեղծել «գորաօր օւկան մը», որի հիմնական նպատակը պետք է դառնա «թուրքական մեքենայութիւնների» մերկացումը: Նրանց կարծիքով այդ դերը ստանձնել է Փարիզում գործող «Pour les peuples d'Orient» կազմակերպությունը, որը սկսել է նաև «Pro Armenia» թերթի հրատարակությունը:

«Հայ կեանքի» աշխատակիցները համոզված չէին, որ բարենորոգումների գործը կհասնի իր ավարտին, ուստի կոչ են անում եվրոպական համերաշխություն կազմող պետություններին՝ լինել ավելի վճռական և ցույց տալ, որ «բրեմսն ձեր ուզածն ընելու կարող եք»: Միաժամանակ պարբերականը իրավացիորեն նշում է, որ Բ. Դոուը հոժարակամ նման բարեփոխումների չի դիմի. «100 տարուայ դառը փորձը ապացուցած է, որ Բ. Դոնէն բարենորոգումներ սպասելը նոյնքան հիմարութիւն է, որքան գետի մը հոսանքը կասեցնել փորձելը» (1913, հոկտ. 25): Պարբերականը փորձում է բացահայտել մեծ պետությունների շահերը: Շարքի մի ենթափննադիր ամբողջությամբ վերաբերում է Գերմանիայի դիրքորոշմանը («Գերմանացիք Հայաստանի մէջ»): Հեղինակը վերլուծում է Գերմանիայի քաղաքականությունը այս հարցում: Նա համոզված է, որ վերջինիս կողմից Հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ նրա փոփոխվող վերաբերմունքը պարզապես բխում է իր շահերից:

«Հայ կեանքը» հատուկ վերաբերմունք ուներ նաև Ռուսաստանի հանդեպ: Պարբերականը ծանոթ է ինչպես այդ տարիներին Հայերի անհավատարմության և անջատողական ուժերի մասին Ռուսաստանի ազգայնականների կողմից տարածված մտայնությունը, այնպես էլ՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի՝ ցարին ուղղված գեկուցագրի բովանդակությունը, որի վերլուծությունը ավարտվում է հետևյալ եզրակացությամբ. «Հայերն անջատողական ոգի չունին», հետևաբար նրանք հուսալի դաշնակիցներ են: Կովկասի փոխարքան չեչտադրում է, որ «Հայկական խնդիրը» ստեղծվել է իրենց իսկ ռուսների կողմից, և որ Հայերի կողմից Արևելյան Հայաստանում առաջացած ազգային շարժման հիմնական պատճառը

ցարական իշխանությունների անհեռատես քաղաքականությունն է, որն արտահայտվել է նաև «ազգային եկեղեցու կալուածքներու» գրավումով: Եվ չնայած այս ամենին, Վորոնցով-Դաշկովը համոզված է, որ Կովկասի հայերը «փափաք չունին» Ռուսաստանից ազատվելու, և դեռ ընդհակառակը՝ «Թուրքիոյ հայերն իսկ ռուսական պաշտպանութիւնը կը փնտրեն»:

«Հայ կեանքի» կարծիքով, բոլոր պետություններից միայն Ռուսաստանն է, որ իսկապես շահագրգռված է հայկական բարենորոգումների իրականացմամբ: Նա ուշի-ուշով հետևում է բարենորոգումների խնդրի ընթացքին. ոչ միայն մանրամասն ներկայացնում է իրողությունները, այլև հանգամանորեն քննարկում դրանք: Նշելով, որ չնայած գոյություն ունեցող որոշ տարածայնությունների, համաձայնությունը Բ. Դռան ու Ռուսաստանի միջև «արդէն գոյացած է», նա կոչ է անում չխանդավառվել: Կարծես շարունակելով այդ միտքը, նրա աշխատակիցներից մեկը՝ Թ. Էմիրճիհանը իր «Հայկական հարցը» վերլուծական հոդվածում ավելացնում է. «Հայկական բարենորոգումները ոտքի են հանել հայրենասէր թուրքերին»:

Ծիշտ է, շարունակում է նա, Կոկովցիք Պողոս Նուպար փաշային հավաստել է Ռուսաստանի որոշումը հայկական բարենորոգումների առթիվ, բայց որքանով է լուրջ և ամուր եվրոպական համերաշխությունը: Միևնույն ժամանակ պարբերականը համոզված է, որ ամեն ինչ չէ, որ հնարավոր է կարգավորել Ռուսաստանի և Եվրոպայի միջոցով, քանզի այժմ Թուրքիան «նման է ծովն ընկած մարդու», որը ցանկանում է իր հետ խեղդել նաև հայերին: Կհաջողի դա իրեն, թե ոչ, կախված է մեծ տերությունների կամքից: Սակայն «Հայ կեանքը» կրկին մնում է իր ճշմարտացի դիտարկմանը հավատարիմ. «աղմուկը ոչ թէ մեզ համար է, այլ ամէն մարդ իր ջրաղացը կը դարձնէ»:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի լուսաբանման շուրջ բերվում են ևս մի քանի բանաձևեր, որոնցից մեկը ընդունվել էր *Comite de l'Asie francaise*-ում 1913 թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած նիստում: Բանաձևում ոչ միայն շեշտվում էր բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, այլև «հաշվի առնելով անցյալի դառը փորձը» առաջարկվում էր, որ մեծ պետությունները «չօգնեն Թուրքիային, եթե վերջինս չընդունի բարենորոգումների ծրագիրը»: Բա-

նաձևի տակ ստորագրել էին դդ. Լեփսիուսը, Ռորբախը, Կոնները, Անտոն Չերմանը և ուրիշներ:

Հաջորդ բանաձևը ընդունվել էր Եվրոպայի դաշնակցական ուսանողական միության համաժողովում, որը նույնպես գումարվել էր Փարիզում: Ի տարբերություն առաջին բանաձևի, այս երկրորդը ավելի չոր և մեղադրալից էր խոսում Եվրոպայի մասին: Ընդունելով բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, չեղարկում էր, որ Եվրոպան «պարտաւոր է գբադիլ հայկական ճակատագրով և վերջնական լուծում մը տալ հայ դատին», այլապես հայերի նոր կոտորածների դեպքում պատասխանատվությունը կկրի ոչ միայն թուրքիան, այլև Եվրոպան: Վերոնշյալ կազմակերպությունները, ինչպես նաև ինքը՝ շաբաթաթերթը, գգուչացնում էին ավելորդ խանդավառությունից (1913, դեկտ. 8):

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայկական հարցի լուսաբանումը գբադեցնում է «Հայ կեանքի» հրատարակիչների, խմբագրի և աշխատակիցների ողջ ուշադրությունը, ինչից իրավացիորեն կարելի է նկատել, որ նրանք լրջորեն մտահոգված էին հարցի կարգավորման խնդրով: Միևնույն ժամանակ դա ևս մեկ անգամ վկայում է, որ արևմտահայությունը վիճակը գնալով էլ ավելի էր ծանրանում, և որ ահազանգավող վտանգը հեռու չէր:

Հայկական հարցի թեմատիկային է առնչվում «Առօրեայ կեանք» բաժինը, որտեղ գետեղված հոդվածները նպատակ ունեն էլ ավելի պարզաբանելու ստեղծված կացությունը: Այսպես, Հայրենասեր Պերճի «Հայ և թուրք հարաբերությունները» հոդվածում ներկայացվում է հայերի և թուրքական իշխանությունների դիրքորոշումը: Ըստ հեղինակի՝ հարաբերությունների լարման հիմնական պատճառը հետևյալն է. հայերը, ընդամենը, պահանջում են գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը և 1895 թ. բարեփոխումների ծրագիրը, իսկ թուրքական կողմը, ինչպես միշտ, խոստումներից այն կողմ չի գնում:

Շ. Ռիվերի «Հայաստանի բարենորոգումների շուրջ» հոդվածում այդ մոտեցումը ավելի է ընդգծվում: Ռիվերը նույնպես արձանագրում է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների նոր զարթոնքը առաջին հերթին պայմանավորված էր իշխանություննե-

րի կազմակերպած կոտորածներով, քանզի «Հայ ազգը՝ Թուրքիայի ամենախաղաղ Հայատականներն էին»:

«Հայ կեանքը» իր ուշադրութեան կենտրոնում է պահում նաև բարենորոգումների ծրագրի վերաբերյալ ողջ բանակցային ընթացքը: Նա ոչ միայն հանդես է գալիս իբրև դեպքերի ժամանակագիր, այլև փորձում է իր ունեցած հնարավորութիւնները սահմանում տալ ընդունված որոշումների մեկնաբանութիւնը, որը շատ դեպքերում համապատասխանում է իրականութեանը:

Այսպես, դեկտեմբերի 29-ի և 30-ի Կ. Պոլսից և Բեռլինից ստացված տեղեկատվութիւնից պարզ է դառնում, որ Թուրքական իշխանութիւնները, որոշակի վերապահումներով, սակայն սկզբունքորեն ընդունել են ռուսական և գերմանական դեսպանների ներկայացրած ծրագիրը (1914 թ. հունվարի 20-ի՝ Կ. Պոլսից եկած նոր տեղեկատվութիւնը հաստատում է, որ Բ. Դուռը վերջնականապես ընդունել է առաջարկված ծրագիրը): «Հայ կեանքը» կարծիքով հայկական դատը վերածվել է ռուսական դատի, որին, ի տարբերութիւն Յրանսիայի և Անգլիայի, «մեծ փութկոտութիւն մը ցոյց տուաւ աջակցելու» Գերմանիան: Ինչ վերաբերում է Բ. Դուռնը, ապա, պարբերականի պնդմամբ, Բ. Դուռն գիջողականութիւնն ունի իր հեռուն գնացող նպատակները՝ Արևմտահայաստանը երկու մասի բաժանելու պարագայում մեծ մասը դնել Գերմանիայի հովանու տակ և, ընդգրկելով Տրապիզոնը, ավելացնել մահմեդական բնակչութեան թիվը: Սակայն «Հայ կեանքը» հույս ունի, որ վերջապես կտեսնի բարեկարգված Հայաստանը, «որ հայուն փրկութիւնը պիտի ըլլայ և ռուս դիվանագիտութեան յաղթանակը»:

Ժամանակագրութեան տեսքով ներկայացնելով հայկական բարենորոգումների ողջ ընթացքը, պարբերականը անդրադառնում է նաև 1914 թ. փետրվարի 8-ին ընդունված Ռուս-Թուրքական համաձայնագրի դրույթներին:

«Հայ կեանքի» ենթաբաժիններից մեկ ուրիշը ևս գրավում է հետազոտողի ուշադրութիւնը: «Յետադարձ ակնարկ մը» խորագրի տակ, անշուշտ «Հայ կեանքի» տեսանկյունից, վերլուծութեան են ենթարկվում 1896-ից մինչև 1908 թ. Փարիզում հրատարակված Հայ թերթերը: Պարբերականներին տրված գնահատականներից հստակ երևում է «Հայ կեանքի» կողմնորոշումը, թեև վերջինս հանդես է

գալիս որպես անկախ, ազատ պարբերական: Թերթը բարձր է գնահատում «Նոր Հանդէսը» (նախաձեռնել էին փարիզի ՀՅԴ ուսանողները), «Բանասէրը» և «Համալսարանը», և ավստոսանք հայտնում, որ վերջիններս փակվեցին նյութական պատճառներով: «Ժողովուրդին համարը» ներկայացվում է որպես պահպանողական օրգան, որը «նոյնիսկ հայ ազգայիններու կողմէ չընդունուեց»:

Ինչպես իր ժամանակի մյուս պարբերականները, «Հայ կեանքին» երկար կյանք չէր վիճակված, և չնայած դրան, նա կարող է համարվել իր ժամանակի իրողությունները արտացոլող սկզբնաղբյուրներից մեկը 1912–1914 թթ. Հայկական հարցի լուսաբանման առումով: Պարբերականը Ֆրանսիայի հայ ուսանողության և երիտասարդության ազգանվեր ու հայրենասիրական պոռթկումն էր, սակայն, այն նյութական պատճառներով դատապարտված էր վաղօրոք փակվելու:

«ԶԵՅԹՈՒՆ» (1920)

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, և ընդհուպ մինչև 1919 թ., բացառությամբ մեկ-երկու պարբերականների, Ֆրանսիայում հայ թերթեր կամ հանդեսներ լույս չեն տեսնում: Դրա պատճառները անկասկած ոչ միայն պատերազմական գործողություններն էին և քաղաքական կացությունը, այլև 1915 թ. արևմտահայությունը կոտորածը: Երիտթուրքերի կողմից իրականացված Մեծ եղեռնը և դրան հետևող ջարդերի շարունակությունը խլեց հայ ժողովրդից նրա մտավորականության փայլուն շատ դեմքերի: 1919 թ. սկսած, ոգեշնչվելով Հայաստանի Հանրապետության գոյության փաստով, մեկը մյուսի հետևից երևան են գալիս բազմաթիվ պարբերականներ: Ու թեև նրանց մի մասը, ինչպես և դարասկզբին, զուտ գրական-գիտական ուղղվածություն ունեն, այնուամենայնիվ բոլորը միաբերան քարոզում էին հայրենասիրություն, միասնություն, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրում ու Միասնական Հայաստանի ստեղծում:

Այդ պարբերականներից մեկն էլ «Զէյթուն» գրական հանդեսն էր, որ լույս է տեսել 1920 թ. Փարիզի Արևելյան լեզուների վարժարանի ուսուցիչ, նախկինում «Հայ կեանք» պարբերականի աշխա-

տակից՝ Գ. Տեովլեթի (Պ. Տ. Գևորգյան) խմբագրությամբ: Արտոնատերը Գոլաստավ Դոլմանն էր: Հրատարակիչների մտահղացմամբ պարբերականը պետք է լույս տեսներ տարեկան տասը համար՝ 8 էջ ծավալով:

Հանդեսի պատկերազարդ շապիկը ներկայացնում էր Զեյթունի մի գեղեցիկ տեսարան: Նկարի առջևի ձախ անկյունում պատկերված էր զեյթունցին իր տարագով: Շապիկի նկարազարդումը կատարել էր Ռ. Շիշմանյանը: Վերջինս հետագայում աշխատակցել է «Օշականին» և վարել պարբերականի գեղարվեստական բաժինը:

Հանդեսի առաջին և երկրորդ համարները լույս են տեսել միասնական՝ 1920 թ. հունվարի 1-ին: Ցավոք, հնարավոր չեղավ պարզել, թե բացի Տեովլեթից ովքեր են աշխատակցել Հանդեսին, սակայն մենք գիտենք, որ «Զեյթունը» իր գործակալներն է ունեցել Ագանայում (Մարկոս Քեչիշյան) և Ամերիկայում (Երվանդ Տ. Մկրտչյան):

Ինչպես այլ գրական պարբերականներ, «Զեյթունը» սկսվում էր հայ գրականությունը նվիրված վերլուծական հոդվածով, որին հաջորդում են գրական բաժնում տեղ գտած նյութերը՝ նկարազրույթյուններ, հուշեր, վիպակներ, բանաստեղծություններ (գրանց մի մասը թարգմանություններ էին ռուսերենից, ֆրանսերենից և այլն), և ավարտվում առաջին աշխարհամարտին առնչվող որևէ հիշատակությամբ:

Տեովլեթը այն կարծիքին էր, որ ժամանակի պահանջները փոխվել են, և այսօր կյանքի հրամայականն է քաղաքակրթվելը: «Այսօր ազգի մը արժեքը, մինչև իսկ իր գոյութեան իրաւունքը կը չափուի, պէտք է չափուի, իր քաղաքակրթութիւնը ընդունակութեամբ»: Հանդեսը համոզված է, որ նույնիսկ օտար ազգերի լծի տակ գտնվող ժողովուրդները, ինչպիսին նաև մեր «փոքրիկ ազգն է», իր արժանավոր տեղն ունի «ապագային յիշատակ ձգելու» համար: Մեր գլխավոր «արժանիքներն են լեզու, կրօն, երաժշտութիւն, և այս ամէնի գմբեթը կազմող հայ գրականութիւն»:

Տեովլեթն համոզված է, որ հելլենական մշակույթից և քրիստոնեական ավանդույթներից սնված հայ գրականությունը ստեղծել է այնպիսի դյուցազներգություններ, որոնք բոլորովին չեն զի-

ջուժ հունա-հռոմեականին: Իր միտքը հաստատելու համար նա վկայակոչում է Մ. Խորենացուն:

Տեղիլեթը համաձայն է այն տեսակետին, թե մեր գրականութ-
յունն աղքատ ու աղքատիմաստ է: Նրա համոզմամբ, մինչ այժմ ոչ
ոք չի ուսումնասիրել հայ գրողների գրելաոճը, նրանց դավանած
գաղափարները: Նման անտարբերության պատճառները երկուսն
են՝ մենք, հայերս, դրա համար չենք ունեցել հարկ եղած միջոցներն
ու ժամանակը, իսկ օտարները «չահեկան չեն նկատած անշուք ազ-
գի մը անցեալ ու ներկա մեծութիւնները պրպտել եռանդալից»:

Հանդեսի նյութերի մյուս շարքը վերաբերում է հայոց արծվա-
բուլյն Զեյթունին: Շարքը սկսվում է «Զէյթուն» պատմանկարագրա-
կան հոդվածով, ուր քննության են առնվում Զեյթունի անկման
պատճառները: «Դաւաճան եւրոպացիք» մեղադրվում են Զեյթունը
զինաթափելու և կործանելու մեջ: Զրույցն ավարտվում է չհուսա-
հատվելու և հարազատ Զեյթունը չմոռանալու կոչով. «Նրա մագա-
պուրծ բեկորները թող յիշեն, որ երբ մի օր նրանք յետ վերադառ-
նան, այն ատեն կը մերկանայ մայր Զէյթունը իր սուգի քողը և կը
պայծառանայ իր նախկին փառքովը»:

Հաջորդ նյութը՝ «Ինչպես կռուեցան հայորդիները», մի նամակ
է, որը նկարագրում է հայորդիների կռիվները այդ ըմբոստ գավա-
ռակում: Զեյթունին վերաբերող վերջին նյութը գեղեցիկ հեքիաթ է՝
«Յավերժահարսը» թեմայով:

Հանդեսում թարգմանաբար տպագրվել են Տուրգենևի «Ման-
նիկ» փոքրիկ պատմվածքը, Պուշկինի «Ձմեռային երեկոն», ինչպես
նաև հայ հեղինակներից Պարույրի «Մայրամուտ» և Երվանդի
«Գրագրիչ աղջիկը» բանաստեղծությունները: Համարը ավարտվում
է «Քաղուածքներ 1916 թ. գարնանը Ֆրանսայի պատերազմական
նախարարութեան մատուցած ընդարձակ տեղեկագրից» նյութի
վերլուծությամբ:

Հաղորդագրությունը պատմում է առաջին աշխարհամարտի
տարիներին եվրոպական տերությունների վարած քաղաքականութ-
յան մասին: Ասվում է այն մասին, թե գաղթօջախների հայությունը
դիմել էր դաշնակիցներին, հայկական կամավորական խմբեր կազ-
մելու խնդրանքով: Նպատակն էր՝ «արշավել Թուրքիայի վրայ, մա-
նաւանդ Կիլիկիոյ կողմը»: Խնդրանքը մերժվել էր, քանզի դաշնա-

կիցները շարունակում էին վարել «Թուրքիոյ Հանդէպ Հնացած քաղաքականութիւն»։ Արդյունքում տեղի ունեցան կոտորածներ ու ջարդեր, մինչդեռ, հեղինակի կարծիքով, եթե ընդունվեին հայերի առաջարկութիւնները «պատերազմի աղէտներուն մեծ մասը յապավումած պիտի ըլլար»։ Նյութը պատմում է հայերի կողմից Ֆրանսիայի ռազմական նախարարութեանը ուղղած դիմումի (1916 թ. հունիսի 1) մասին, որի արդյունքում ծնվեց «70 մեծադիր էջից և 31 յոդուածներէից» բաղկացած տեղեկագիրը, որը կոչվում էր «Թուրքիոյ դերը ներկայ պատերազմին մէջ»։ Դիմումի մեջ փորձ է արվում հաստատել, որ Աբդուլ Համիդը, չնայած իր դաժանութեանը (խոսքը հայերի կոտորածների մասին է), բոլորովին էլ չահագրգռված չէր մտնելու պատերազմի մեջ։ Նա իրեն լիովին ապահով էր զգում, քանզի ուներ և՛ ապահովութիւն, և՛ համապատասխան լծակներ, և՛ անհրաժեշտ գումար։ Այլ է պատկերը երիտթուրքերի համար։ Նրանք իրենց բոլորովին էլ հաստատուն չէին զգում, հետևաբար, նրանց պետք էր հուսալի դաշնակից, որի դերում էլ հանդես եկավ Գերմանիան։ Անշուշտ, վերջինս տվյալ պարագայում առաջին հերթին առաջնորդվում էր իր սեփական շահերով։

Տեղեկագիրը տալիս է նաև թուրքերի բնութագիրը, ըստ որի, «Թուրքը, ինչպես որ տեսած ենք մենք Արևելքի մեջ և զգացած ենք մեր մորթին վրա, ծանր և բթամիտ արարած մ' է երբ խնդիրը կը կայանա պարկեշտ և քաղաքակրթական աշխատութիւն մը կատարելու մէջ, ընդհակառակն երևան կուգայ իբրև խելացի, խորամանկ և ծայրայեղորեն անգութ՝ երբ խնդիրը կը կայանա ուրիշին առաջնորդ ծառայել իր գործունեութեան,... Պատրաստ է միշտ գործելու որևէ ոճի՝ երբ անոր մեջ կը տեսնէ գործնական և անմիջական օգտակարութիւն մը...»։

Տեղեկագրի հեղինակները զարմանք են հայտնում, որ այդչափ առաջադեմ Ֆրանսիան չի տեսնում, կամ էլ չի ցանկանում տեսնել այս ամենը։ Նրանց կարծիքով դրանում մեղավոր են նաև մի շարք թուրքամետ ֆրանսիացի գրողներ և պատմաբաններ։ Ուստի կոչ է արվում ավելի լավ ուսումնասիրել արևելյան պատմութիւնը և համոզվել, որ քրիստոնյա ժողովուրդները, որոնք այդքան բան են արել թուրքական պետութեան զարգացման համար, գտնվում են շատ ծանր վիճակում։

Ի տարբերություն մյուս գրական պարբերականների, «Զէյթուն» հանդեսը այդպես էլ չկարողացավ հարատևել իր կոչման մեջ: Ընթերցողների պակասը, մշտական աշխատակիցների բացակայությունը, ինչպես նաև նյութական միջոցների սղությունը պատճառ դարձան նրա փակմանը:

«ՕՇԱԿԱՆ» (1920–1921)

1920 թ. սեպտեմբերի 1-ից Փարիզում սկսում է լույս տեսնել գրական նոր պարբերական՝ «Օշական» կիսամյա թերթը: Թերթի հիմնադիր-տնօրենն էր Արտաշես Հովհաննիսյանը, արտոնատերը՝ տիկին Ժաննա Շասենգը: Հիմնավորելով իր երևան գալու անհրաժեշտությունը, պարբերականը հայտարարում է. «Գրականությունը վճռական դեր մը կը կատարէ ազգերու քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, և մեծ եղեռնէն վերապրողներուս նուիրական պարտականությունն է գիրի և գրականութեան սերը ներշնչել հասնող նոր սերունդին»:

Խմբագրական կազմը գտնում էր, որ «Օշականը» պետք է իր շուրջը հավաքի հայ գրականության «կարկառուն դժմքերը», անկախ կուսակցական պատկանելությունից և զբաղվի հայ գրականության, պատմության, գեղարվեստի, հայոց լեզվի անցյալի ու ներկայի ուսումնասիրությամբ: Հավատարիմ իր հայտարարությանը, պարբերականն իր էջերում տպագրում է Մինաս Զերազի, Ռաֆայել Զարգարյանի, Վահրամ Թաթուլի, Արսեն Երկաթի, Կարապետ Բասմաջյանի, Արշակ Զոպանյանի գործերը:

«Օշականն» առաջինն է, որ հայ ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացնում դեռևս 1905 թ. «La France Litteraire»-ում ֆրանսերենով ամբողջությամբ հրատարակված, սակայն հայերեն թարգմանությունը չունեցող Մինաս Զերազի «Շահսէնէ» վիպակը, որի հիմքում ընկած էր թուրքի հետ ամուսնացած երիտասարդ չերքեզուհու և հայ երիտասարդի սիրո պատմությունը: Հասկանալով, որ չերքեզուհին փորձում է գայթակղել իր որդուն, մայրը կարողանում է փրկել տղային ոչ խելամիտ քայլից, որը հղի էր ողբերգական հետևանքներով: Ուսուցանող այս վիպակը հետապնդում է հեռուն

գնացող դաստիարակչական նպատակներ: Նրանցից առաջինը որդեկան սերն է, իսկ երկրորդը՝ խելամտությունը:

Ուշադրության են արժանի նաև Ռ. Զարդարյանի «Հայրիկիս» (չափածո) և Վ. Պեքեարյանի «Արարատ» բանաստեղծությունները: Երկու ստեղծագործություններն էլ շնչում են սիրով դեպի Հայրենիքը: Թե հայրը, թե Արարատը հայտարարվում են «մոլար սրտի միակ հանգրուան, միակ իտհալ, կեանքի իմաստ ու սեր անսահման», ինչպես նաև «հայությունն յոյսերուն, երազներուն օրրան, սիրոյ խորան, փառքի բարձունք»:

«Օշականի» 1-ին համարում տպագրվել են նաև Արսեն Երկաթի «Մաճկալ համբոյրին», Ա. Աճեմյանի «Իրիկնային», Վահրամ Թաթուլի «Աշնան առաւօտ» բանաստեղծությունները, Խ. Գալալչյանի «Լուռ հիվանդը», Ա. Օհանյանի «Շամախի պարուհին» պատմվածքները: Ա. Օհանյանի գրվածքները մեծ արձագանք են գտել նաև Փրանսիական մամուլում: Այսպես «La vie» հանդեսը գրում է. «այս տաղանդաւոր հեղինակի (տիկին Արմէն Օհանեանի) գրուածքները կեանքից առնուած արեւելյան պատկերներ էին և ծանօթութիւնը դրանց հետ կօգնի ըմբռնել արեւելյան հոգեբանությունն ու նկարագիրը»: «La Vie»-ն Ա. Օհանյանին սերտորեն կապում է Սաադիի, Ֆիրդուսու, Հաֆեզի հետ: «Օշականում» տպագրվել են նրա գործերից երեքը՝ «Դիւթական պարտէզներուն մէջ», «Տարփուհին», «Վարդերու նուաղումը»:

«Օշականը» չի անտեսում նաև համաշխարհային գրականությունը: Պարբերականի առաջին համարում տպագրվում են հատվածներ Ռ. Թագորի «Պարտիզան» ժողովածուից: Ընթերցողի ուշադրության են ներկայացվում վեց բանաստեղծություն, որոնցից առաջինը թարգմանել էր Շեքսպիրի անգլոգական թարգմանիչ Հովհ. Մասեհյանը: Վերջինս Թագորի թարգմանությունը հանդես էր եկել նաև 1914 թ. Բեռլինի «Մեսրոպ» հանդեսում:

Հանդեսի էջերում կարելի է գտնել նաև Փրանսերեն բանաստեղծություններ, որոնք պատկանում են թե հայ, թե Փրանսիացի բանաստեղծների գրչին: Վերջիններիս գործերը ժողովրդականացնելու համար հանդեսը հայտարարում է նրանց հայերեն թարգմանությունների մրցույթ:

Համարն ավարտվում է հայ արվեստագետների մասին ակնարկներով: Ներկայացվում են հայ երիտասարդ դերասաններ Մ. Ջանանյանի, Լ. Հարությունյանի հաջող ելույթների մասին Ֆրանսիական մամուլում տեղ գտած արձագանքները, ինչպես նաև նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանը (նկարչի լուսանկարը տպագրվում է «Օշականի» երկրորդ համարում): Նյութի հեղինակներ Կ. Բասմաճյանն ու Ա. Չոպանյանը քաջատեղյակ են մեծ նկարչի կյանքին և գործունեությանը: Հաղորդումներից տեղեկանում ենք, որ 1896–1904 թթ. Ա. Ֆեթվաճյանը բնակվել է Պետերբուրգում, ապա ցուցահանդես է ունեցել Վենետիկում, Հռոմում և այլուր: Նրա գործերը ցուցադրվել են Palazzo d'Arte-Moderna, Art Tegaratif սրահներում: Արշակ Ֆեթվաճյանը հեղինակել է նաև հսկայական ալբոմ, ուր հավաքված են Արևելյան Հայաստանի վանքերի, քաղաքների, եկեղեցիների գեղեցիկ ճակատագարները, քանդակները և այլն:

Պակաս հետաքրքիր չէ «Օշականի» 2-րդ համարը, ուր տեղ են գտել Արշակ Չոպանյանի «Առաքել Սիւնեցի» վերլուծական հոդվածը, Ավետիք Իսահակյանի «Քերթուածներ» բանաստեղծական շարքից հատընտիր, Արսեն Երկաթի, Ա. Գեղամի, ինչպես նաև հանդեսի գեղարվեստական բաժնի աշխատակից Ռ. Շիշմանյանի գործերը:

Եվրոպական գրականությունը ներկայացված է Ս. Լագերլոֆի «Հարսանեկան քայլերդ»-ով, որի թարգմանությունը կատարել էր Արմենակ Սալմասյանը: Ինքը՝ հեղինակը, 1909 թ. արժանացել էր Նոբելյան մրցանակի:

Արշակ Չոպանյանի վերլուծական հոդվածը վերաբերում էր Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրք»-ին, որի հիմքում սկզբնական մեղքի և մարդու անկման աստվածաշնչական ավանդավեպն է: Չոպանյանն այն կարծիքին է, որ Սյունեցին Կոստանդին Երզնկացու նման բնագրական բանաստեղծ չէ: Նա հմուտ, իր ժամանակի կարգացած և գիտուն մարդկանցից է: Սակայն «Ինչ որ Առաքելի քերթուածներուն արժեքը կ'ավելցնէ, այն է, որ Աստուածաշունչէն և եկեղեցւոյ հայրերուն գործերէն առած է իր «Աղամգիրք»-ին և անդէնի տեսիլներուն գլխաւոր նիւթեղէնները, ոչ միայն զանոնք իր ուզած ձևով կերպարանափոխած, ընդլայնած, ոգևորած է, այլև իր երկրին ու ժամանակին աւանդութիւնէն ու զրոյցներէն քաղուած տարրերով ճոխացուցած է», - գրում է Ա. Չոպանյանը: Չոպանյանը զարմանք է

Հայտնում, որ այդ ծանր ժամանակներում, Տաթևի վանքը կարողացել է «իր մտաւոր և ազգային կենդանութիւնը պահպանել»:

Համարում տպագրվել է նաև «Օշականի» խմբագիր Ա. Հովհաննիսյանի՝ 1919 թ. Փարիզում գրված «Եղսի քուրիկ» վիպակը, որի հիմքում ընկած է գյուղապետի դուստր Եղսի և նրա նշանածի՝ կտրիճ Ակոբի սիրո պատմությունը. հայրենասեր երիտասարդը լքում է իր սիրեցյալին՝ թուրքերի դեմ կռվելու համար և մի օր սպանվում չերքեզների ձեռքով:

«Օշականի» համարն ավարտվում է 1917 թ. Փարիզում հրատարակված նշանավոր հայագետ Ֆ. Մակլերի «France et Armenie a travers l'art et l'histoire» աշխատությունը նվիրված գրախոսակա-նով, որի հեղինակը Ա. Գեղամն է:

«Օշականի» 5–6-րդ համարները լույս են տեսնում միասին: Միացյալ համարի էջերից մեկը նվիրված է «Հայկական ուսումնասիրությունների ընկերություն» հիմնադրման խնդրին, որի նպատակը պետք է դառնար «... մղում մը տալու այդ տեսակ ուսումնասիրությունաց և անոնց արդիւնքը տեղեկացնելու համար»: Բացատրվում են ընկերության դերն ու առավելությունները լեզվաբանների, պատմաբանների, արվեստագետների և գրականագետների համար: Այն պետք է գործեր «հավաքություններու միջոցով, և մանաւանդ հրատարակութեամբ» և իր միջոցներով հրատարակեր տարեկան մեկ հատոր: Հատորը պետք է բաղկացած լիներ երեք բաժիններից և ունենար հետևյալ բովանդակային կառուցվածքը.

«ա) Բնագիրներ ու յուշագրություններ հայ լեզվի, գրականութեան, պատմութեան, գեղարուեստի և հնագիտութեան վերաբերեալ.

բ) Գրախոսականներ տարուայ մէջ Հայաստանի մասին եղած հրատարակություններու և գրադատական տեղեկություններ գլխաւոր երկասիրություններու մասին.

գ) Ժամանակագրություն մը հայկական ուսումնասիրությունները շահագրգռող երևույթներու մասին»:

Ընկերությունն իր աշխատանքները ծավալում էր Ֆրանսիական վարժարանի և Բարձր արվեստների դպրոցի պրոֆ. Ա. Մեյեի և Արևելյան լեզուների դպրոցի պրոֆ. Ֆ. Մակլերի ու Հ. Լակրուայի միջոցով:

Գրական բաժնում տեղ գտած նյութերից, ուր տպագրվել են Մինաս Ջերազի, Արմեն Օհանյանի, Արսեն Երկաթի, Ա. Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունները, առանձնանում է Մինաս Ջերազի «Արեւելեան պատմութեանքներ» շարքից վերցված «Արմենաքի» պատմվածքը: Սա երջանիկ ավարտով սիրո մի պատմություն է: Արմենակ անունով մի հայ երիտասարդ փախչում է ծեր փաշայի կանանցից մեկի հետ: Հույների օգնությամբ նրանք հաստատվում են Սիրիայի կողմերում: Շուտով երիտասարդ թրքուհին քրիստոնեություն է ընդունում, պարգևելով իր սիրելի ամուսնուն 8 զավակ:

Հավատարիմ մնալով իր ծրագրին, «Օշականը» շարունակում էր ներկայացնել եվրոպական գրականության ընտրանին: Այս անգամ «Օտար էջեր» խորագրի տակ, տպագրվում են Անտոն Ջեխովի «Քուն ունի» և Օսկար Ուայլդի «Բարերարը» պատմվածքները:

Համարի գլխավոր բաժնի նյութը վերաբերում է Լեոնարդո դա Վինչիին և նրա առնչություններին Փոքր Ասիայի հետ: Հայտնի է, որ 1482–1484 թթ. Լեոնարդո դա Վինչին, իբրև երկրաբան, քարտեզագետ, ճանապարհաշինարար Քայիդ բեյի հրավերով աշխատել է նրա մոտ: Պահպանվել են նրա նոթերը, ուր դա Վինչին տալիս է Սև ծովի, Տավրոսյան և Կովկասյան լեռների, Հայաստանի ու Կիլիկիայի մեջ իր անցկացրած օրերի նկարագրությունը: Հոգվածի հեղինակի կարծիքով, Լեոնարդո դա Վինչին «աւելի մեծ շահագրգռութեամբ մը աշխատած է Հայաստանի քարտէսին վրայ, նշանակելով Վանայ լիճը, Բարչարի լեռը և այլն», ու թեև «այս թանկագին վաւերագիրները անկատար են», դա բոլորովին չի նսմացնում նրանց նշանակությունը:

«Օշականը» չէր կարող չարձագանքել հայ մշակութային կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններին և տեղաշարժերին: Այս խնդիրներն են շոշափվում «Անհետացող դէմքեր», «Գիրքեր և դէմքեր» ու «Նոթեր» խորագրով բաժիններում:

«Անհետացող դէմքեր» շարքը ընթերցողին է ներկայացնում արևմտահայ գրականության գլխավոր, Մ. Մատենճյանին և պոլսահայ տաղանդավոր բուսաբան Գեորգ Ազնավուրին: Վերջինս մեծ ճանաչում էր վայելում եվրոպայում: Նա մեծագրությունների, գրպանի բուսաբանական բառարանի հեղինակ էր: 1918 թ. Գ. Ազնավուրը հրատարակել էր Ձիթունու Վանա բույսերի հավաքածուն,

ուր նկարագրել էր ավելի քան 300 նոր տեսակի բույսեր, դրոշմելով դրանք իր մականվամբ՝ Aznavour: Մեր Հայրենակիցը կազմակերպել էր նաև 20.000 տեսակի բույսերի թանգարան, ինչպես նաև Փրանսերենով հրատարակել «Cataloge general de l'Herbier Aznavour» (Ազնավուրի ծառատեսակների հիմնական կատալոգ), և «Aide-memoire de la Flore de Constantinople» (Կոստանդնուպոլսի բուսաշխարհի բառարան-տեղեկագիր) աշխատանքները:

Մշակութային կյանքի մյուս էջը նվիրված էր երգչուհիներ՝ Բաբայան քույրերին, ինչպես նաև նույն տարիներին Փրանսիայում ցուցահանդեսներով հանդես եկած նկարիչներ Շ. Ադամյանին ու Փ. Թերլեմեզյանին:

«Օշականի» Հավաստմամբ, 1920–1921 թթ. Բաբայան քույրերի գեղեցիկ ձայնը գերել էր ոչ միայն Հայ, այլև Փրանսիացի հանդիսատեսին, ինչը միաբերան հավաստում են Փրանսիական «Comedie», «Figaro», «L'Avenir», «Gaulois», «Ere Nouvelle», «Le monde Musical», «Le Menestrel» պարբերականները: «Օր. Մ. Բաբայան կը շարունակէ ծափեր խլել մասնաւորաբար ներկայացնելով Հայ ժողովրդական երգերը եւրոպական գեղարուեստագէտ Հասարակութեան»...

Ըստ պարբերականի, Շարլ Ադամյանի նկարների ցուցահանդեսը (չուրջ 78 կտոր) կազմակերպվել էր Galerie Alliard-ում, իսկ Փ. Թերլեմեզյանն իր կտավները ցուցադրել էր Սուֆլեի սրահում, որի վերնահարկում մարտի 26-ին կազմակերպվել էր նաև թեյասեղան: Ներկաների թվում էին Շիրվանզադեն, դոկտ. Լորիս-Մելիքովը, գորավար Սեպուհը, Շահան Նաթալին, Մ. Զանադը, Ռ. Շիշմանյանը, Ա. Սալմասլյանը և այլք: Ցուցահանդեսները բարձր էր գնահատել Փրանսիական կառավարությունը, որն Ադամյանից գնել էր «L'Ombrelle Rouge» կտավը:

Ինչպես Փրանսահայ մյուս պարբերականները, «Օշականն» էլ երկար կյանք չունեցավ և դադարեց 1921 թ.:

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ 1884–1920 ԹԹ.

Բուլղարահայ գաղթօջախում մամուլի և մշակութի զարգացմանը մեծապես նպաստել են ինչպես թուրքական լծից ազատագր-

ված բուլղարական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքը, այնպես էլ հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը նվիրված մտավորականների ու քաղաքական գործիչների ջանքերը: Նրանք, ապաստանելով Բուլղարիայում, հնարավորություն են ունեցել հրատարակել բազմաթիվ պարբերականներ՝ պատմական, գրական, քաղաքական ու մշակութային բովանդակությամբ:

Առաջին բուլղարահայ պարբերականը լույս է տեսել 1884–1885 թթ.: Դա Վառնայում Անդրանիկ Յոհանեսյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված "Huis" («Հույս») քաղաքական, ազգային, կրոնական և ուսումնական շաբաթաթերթն է: Այն հայ գաղթականության օրգանն էր և հրատարակվում էր լատինատառ հայերենով ու ֆրանսերեն: Թերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Գ. Գասպարյանը: Սակայն այն անհասկանալի էր հայ համայնքների մեծամասնությանը: Հետևաբար 1885 թվականի մայիսին դադարեց լույս տեսնելուց: Հետագայում նույն տպարանում լույս տեսավ առաջին հայատառ «Իրաւունք» թերթը:

1885 թվականից մինչև 1920 թվականը բուլղարահայ գաղթօջախում լույս են տեսել 22-ից ավելի հայկական թերթեր, իսկ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը՝ 75 պարբերականներ:

Բուլղարահայ մամուլը զգալի զարգացում ապրեց դրսից՝ Կոստանդնուպոլսից, Մոսկվայից, Թիֆլիսից, Փարիզից, Մարսելից, Ժնևից և ԱՄՆ-ից ստացվող թերթերի և գրականության բարերար ազդեցության ներքո:

1903 թ. ընդլայնվեց Կովկասում հրատարակվող հայկական թերթերի մոտաքր բուլղարահայ գաղթօջախ: Համայնքի հայերը այդ թերթերի միջոցով հաղորդակից էին լինում Արևելյան Հայաստանում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի իրադարձություններին, իսկ հայրենասիրական ոգով դաստիարակվող աճող սերունդը՝ ազգային-ազատագրական գաղափարներին ու պայքարին:

XIX դարի վերջին բուլղարահայ համայնքն աշխույժ կապեր էր ստեղծել Արևմտյան Եվրոպայի, Կոստանդնուպոլսի, Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և այլ վայրերի հայկական գաղթօջախների մշակութային ու քաղաքական առանձին գործիչների և թերթերի խմբագրությունների հետ: Բուլղարահայ գաղթօջախում մեծ աշխույժությամբ

յուն առաջացրեց Մարտեւում լույս տեսնող Մկրտիչ Փորթուգալյանի «Արմենիա» ամսաթերթը (1885–1923 թթ.): 1898 թ. Վառնայում հնչակյան գործիչ Ս. Սապահ-Գյուլյանի խմբագրութեամբ լույս է տեսնում հնչակյանների «Աշխարհ» շաբաթաթերթը:

XX դարի սկզբին Տիգրան Ճգնավորյանը Ռուսեում հրատարակում է «Հայաթերթ» լրագիրը: 1898 թ. Վառնայում լույս է տեսնում «Տաւրոս» շաբաթաթերթը, որի խմբագիրն էր Զեյթունի գործիչներից Հարություն Չաքըրյանը: 1898 թ. նույն քաղաքում լույս է տեսնում ՀԳԻ բուլղարահայ կենտրոնական կոմիտեի օրգան «Շարժումը»՝ Տիգրան Աճեմյանի խմբագրութեամբ: Բուլղարիայում գործող Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութիւնը 1920 թ. Վառնայում հրատարակում է «Լուսարձակ» օրգանը՝ Սիմոն Պենլյանի խմբագրութեամբ (29-րդ համարից՝ Տիգրան Մարտիրոսյան): 1920 թ. հուլիսի 15-ին Պոլսի մէջ լույս է տեսնում սփյուռքահայ անդրանիկ հայ կոմունիստական պարբերականը՝ «Կարմիր լուրերը»: Գաղթօջախում հրատարակվող թերթերն ու ամսագրերը հիմնականում քաղաքական երանգ ունեին, հանդիսանում էին հայ քաղաքական կուսակցութիւնների (արմենական, հնչակյան, դաշնակցութեան, ռամկավարների և հայ կոմունիստների) օրգանները: Մամուլի էջերում հրապարակվում էին հայրենասիրական, ազգային-ազատագրական և սոցիալական հարցերին նվիրված հոգւածներ: Ներշնչման աղբյուրը հայրենիքի ազատագրման ու կարոտի զգացմունքներն էին:

Բուլղարահայ գաղթօջախում առաջին հայատառ հայկական թերթը հասարակական-քաղաքական եռօրյա «Իրաւունք» պարբերականն էր ֆրանսերեն հանդիսանում: Այն լույս տեսավ 1885 թ. Վառնայում՝ չորեքշաբթի և շաբաթ օրերին, Հակոբ Մամիկանի և Թադևոս Փափազյանի խմբագրութեամբ: Թերթը հրատարակում էր «Իրաւունք» լրագրոյ հայրենասիրաց ընկերութիւնը»: Թերթի էջերում հիմնականում քարոզվում էին հայրենասիրական գաղափարներ և պայքար օսմանյան բռնութեան դէմ: Որպես ազատութեան ուղի, մատնանշվում էր Բուլղարիայի օրինակը: «Իրաւունքը» մերկացնում էր օտար դիվանագիտութեան վարքագիծը, նրա երկերեսանի ու սին խոստումները Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ: Թերթը տպագրում էր ուսումնասիրութիւններ հայ ժողովրդի պատ-

մուլթյան, անցյալի փառապանծ էջերից՝ որպես օրինակ անկախութ-
յան ու գոյատևման համար: «Իրաւունքը» հանդես է եկել հոգւա-
ծաշարերով՝ ցարական իշխանությունների կողմից հայկական
դպրոցների փակման առթիւ: Լայն տեղ է հատկացրել միջազգային
քաղաքականութեան ու հայկական գաղթօջախների հասարակական-
մշակութային կյանքին առանձին երկրներում: Թերթը գոյատևեց
մեկ տարի և լույս տեսավ ընդամենը 24 համար: Նրա գլխավոր
խմբագիր Հ. Մավիյանը 1918–1924 թթ. եղել է Հայաստանի առաջին
հանրապետութեան դեսպանը Բուլղարիայում: Այդ ժամանակաշրջա-
նում նա հսկայական աշխատանք ծավալեց բուլղարահայ համայն-
քի ղեկավար մարմինների հետ քեմալական սվիններից մազապուրծ
եղած և բռնադատված հայ տարագիրներին Բուլղարիայում ընդու-
նելու և տեղավորելու գործում:

1896–1911 թթ. Վառնայում լույս է տեսնում նույնանուն «Իրա-
ւունք» թերթը, որի խմբագիրներն են եղել Հ. Կուրպեթյանը, Հ. Պոն-
ճուգյանը, Հ. Խոչապուլյանը, Ս. Բվինը: Հակոբ Կուրպեթյանը միաժա-
մանակ թերթի հրատարակողն ու տնօրենն էր: «Իրաւունքը» սկզբնա-
կան շրջանում կիսաշաբաթաթերթ էր, իսկ 1909 թվականից՝ շաբաթա-
թերթ: Թերթը ունեցել է հայատառ թուրքերեն բաժին, նույն թվակա-
նին 6 համարներ լույս տեսան նաև առանձին՝ բուլղարերեն:

«Իրաւունքը» շարունակեց իր նախկինի ավանդույթները, լույս
ընծայեց հոգւածներ հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանութ-
յան և հայ ազատագրական շարժումների միավորման և համագոր-
ծակցման օգտին: Թերթը մերկացնում էր եվրոպական դիվանագի-
տութեան ու մամուլի դիրքորոշումը հայ դատի վերաբերյալ: Բազ-
մաթիւ հոգւածներ էր տպագրում հայ ժողովրդի ոռոսական կողմնո-
րոշման օգտին՝ չեչտելով նրա նշանակութունը հայ ժողովրդի ազ-
գային-ազատագրական պայքարի հաջողութեան գործում: Թերթի
բազմաթիւ հոգւածներ ու առանձին բաժիններ նվիրվել են Կոս-
տանդնուպոլսի հայ մամուլին ու համայնքին, Բուլղարիայի և Ռու-
սիայի հայկական գաղթօջախների առօրյային: Տպագրվել են
պատմական, գրական-մշակութային հոգւածներ: Առանձնահատուկ
տեղ է հատկացվել Հ. Լինչի «Հայաստան» աշխատութեանը: Լայն
բաժին է հատկացվել հայ թատերական կյանքին և մշակույթին
ընդհանրապես:

«Խուզակ» երկշաբաթաթերթը 1897–1898 թթ. լույս է տեսել Վառնայում: Թերթն ունեցել է սոցիալ-դեմոկրատական ուղղութիւն: 5-րդ համարից հրատարակվել է Ռուսեռում և Հիմնականում տպագրել է թարգմանութիւններ, Ֆրանսիական հեղինակների աշխատութիւններ: Լայնածավալ հոգովածներ են հրապարակվել նախ հեղինակների մասին, ապա առանձին բաժիններ՝ նրանց աշխատութիւններից: Տպագրվել են Լուի Բերտրանի, Ժան-Ժակ Ռուսոյի, Պիեռ Դընիի և այլ հեղինակների աշխատութիւններից: Ռուսեռում 5-րդ համարը լույս տեսնելուց հետո, այն դադարեց ֆինանսական պատճառով:

«Շարժում» եռօրյա թերթը, դաշնակցութեան բալկանյան կենտրոնական կոմիտեի օրգանը, լույս տեսավ 1898 թ. փետրվարի 4-ին Վառնայում: Մինչև XIX դարի վերջը բուլղարահայ համայնքում հայ քաղաքական կուսակցութիւններից ոչ մեկը չուներ իր օրգանը: Նրանք ստանում էին իրենց կենտրոնական օրգաններ «Դոջալը», «Հնչակը», «Արմենիան» և այլ պարբերականներ Կոստանդնուպոլսից, Ժնևից, Մոսկվայից և այլ հայկական գաղթօջախներից: Հետևաբար «Շարժումը» առաջին կուսակցական օրգանն էր, որ լույս տեսավ բուլղարահայ գաղթօջախում: Այս քաղաքական-հասարակական թերթի սկզբնական շրջանի խմբագիրներն էին Գամբր Արշավիրը (Վարդան Մեչտուճյան) և Երվանդ Շավարշը (Երվանդ Սրմաքեշխանլյան): Պատասխանատու խմբագիրն էր Խ. Թահմիզյանը: Թերթը տպագրվում էր Ն. Պետրովի տպարանում և լույս էր տեսնում չորեքշաբթի և շաբաթ օրերին:

«Շարժումի» 95-րդ համարից խմբագիրն էր Վարդոն (Վարդ Պատրիկյան)՝ դաշնակցութեան բալկանյան կոմիտեի պատասխանատու անձը, որ լիազորված էր Արևմտյան բյուրոյի կողմից: Նրա ժամանակ պատասխանատու խմբագիրներն էին Տիգրան Աճեմյանը, Արմեն Սուքիասյանը, Մկրտիչ Վարդանը, Մուրադ Երանոսյանը, Ստեփան Կանարյանը և ուրիշներ: Որոշ աղբյուրների տվյալներով՝ «Շարժումը» 1907 թվականին, մինչև Վարդոյի ահաբեկումը դաշնակցութեան կողմից, մի քանի համարներով լույս է տեսել Ռուսեռում: Թերթը ունեցել է հավելված հայատառ թուրքերենով, թրքախոս հայերի համար: Այն տպագրվել է «Օրիենտալ» տպարանում: Հավելվածի պատասխանատու խմբագիրն էր Մկրտիչ Վարդանը:

1900 թվականին Պրովիդիում ակտիվ գործունեություն են ծավալում դաշնակցության հիմնադիրներ Բ. Միքայելյանը, Ռ. Զորյանը, ապա նաև Վ. Շահրիմանյանը, Կ. Պիոնյանը և Վ. Մանուելյանը: Նրանք բազմաթիվ հողավածներով «Շարժումի» էջերում հրապարակում էին դաշնակցության գաղափարներն ու հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի կազմակերպման ձևերը: Հսկայական կազմակերպական աշխատանքին զուգահեռ բազմաթիվ հողավածներ էին տպագրում հայ-բուլղարական և հայ-մակեդոնական համագործակցության և միասնական պայքարի մասին՝ ուղղված սուլթանական թուրքիայի դեմ Մակեդոնիայի և հայ ժողովրդի ազատագրման համար: Ռոստոմ Զորյանի նախաձեռնությամբ թերթի էջերում թարգմանաբար տպագրվեցին Բուլղարիայում գործող մակեդոնական կազմակերպության (ՎՄՕՌՕ) ղեկավարներ Բ. Սարաֆովի, Դ. Գրուևի, Գ. Դելչևի և ուրիշների ելույթները առանձին հողավածներով: Ամրապնդվող համագործակցությունը, որի արդյունքում հիմնվեց առաջին հայկական ռազմական դպրոցը Ռիլսկի վանքում, նրա սաներից Գարեգին Նժդեհը, Լիպարիտ Նազարյանը, Թորգոմը, Ռաշիդը ընդունվեցին Բուլղարական բարձրագույն ռազմական դպրոցը և ավարտեցին կրտսեր լեյտենանտի աստիճանով:

«Շարժումի» էջերում տպագրվում էին բազմաթիվ հողավածներ համիդյան ջարդերից խուսափած և բուլղարական հողի վրա ապաստանած հայ գաղթականների տնտեսական ծանր վիճակի մասին: Երախտագիտության բազմաթիվ հողավածներ են լույս տեսել հազարավոր հայերի նկատմամբ բուլղարական կառավարության ցուցաբերած հոգատարության մասին:

1907 թվականին «Շարժումը» դադարեց լույս տեսնելուց: Դրա փոխարեն Ռուբեն Զարդարյանը 1905 թվականին Պրովիդիում լույս ընծայեց դաշնակցության բուլղարահայ կազմակերպության հաջորդ օրգանը՝ «Ռազմիկը»:

Սասունի ապստամբության պարտությունից, Բաբը Ալիի անհաջող ցույցից, 1896 թ. Կարինի, Վանի, Տրապիզոնի հայկական կոտորածներից հետո 20000-ից ավելի հայեր ապաստանել էին Բուլղարիայում: Այստեղ հնչակյանները ծավալում են ակտիվ գործունեություն: Նրանք, չունենալով իրենց օրգանը բուլղարահայ գաղթօջախում, սկզբնական շրջանում իրենց հողավածները Արևմտյան

Հայաստանի ազատագրման գաղափարներով՝ տպագրում էին Հակոբ Կուրպեթյանի «Իրաւունք» թերթում: 1898 թվականին, երբ հնչակյան գործիչ Ս. Սապազ-Գյուլյանը եկել էր Վառնա, նրա խմբագրությամբ լույս տեսավ առաջին հնչակյան օրգան «Աշխարհը» բուլղարահայ գաղթօջախում: Այս քաղաքական-հասարակական թերթը շատ կարճ կյանք ունեցավ: Շաբաթաթերթը մի քանի համարներից հետո դադարեց լույս տեսնելուց: Նրա էջերում հրատարակվում էին սոցիալիստական ուղղվածության հոդվածներ: Սակայն հիմնականում հոդվածների մեծ մասը՝ քննադատական բովանդակությամբ, ուղղված էր դաշնակցության դեմ: Նախքան «Աշխարհի» հրատարակումը պայքարը դաշնակցության և հնչակյանների միջև սուր կերպով դրսևորվել էր «Իրաւունքի» և դաշնակցության օրգան «Շարժումի» էջերում, որը բացասաբար անդրադարձավ բուլղարահայ գաղութի կազմակերպական, կրթական-մշակութային կյանքի վրա:

1897 թ. Վառնայում Հակոբ Չաքրյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Կատակ» անկախ երգիծական եռօրյա թերթը, հինգշաբթի և կիրակի օրերին: Այն հրատարակվել է 20 համար և դադարել: Հետագայում Հակոբ Չաքրյանը, տեղափոխվելով Ռուսե, այստեղ 1898 թ. հրատարակում է «Տաւրոս» շաբաթաթերթը: Այս թերթը սկզբում չեզոք դիրքորոշում ուներ, սակայն հետագայում պայքար ծավալեց դաշնակցության դեմ: Թերթը 19 համար լույս տեսնելուց հետո դադարեց ֆինանսական պատճառով:

1897–1902 թթ. Վառնայում լույս է տեսնում երկրորդ երգիծական շաբաթաթերթը, Տիգրան Փափազյանի խմբագրությամբ՝ «Հայեկին»: Թերթը ծաղրում էր Հայ ընտանիքների քաղքենիական կենցաղը, բուլղարահայ քաղաքական կուսակցությունների բանավեճերն ու գործելակերպը: Տպագրում էր աֆորիզմներ ու անեկդոտներ: Թերթում լույս էին տեսնում Հակոբ Պարոնյանի ստեղծագործություններից: Բուլղարահայ գաղթօջախում այն լույս տեսավ 260 համար: Խմբագիր Տ. Փափազյանի՝ Եգիպտոս տեղափոխվելուց հետո, Ալեքսանդրիայում շարունակեց տպագրվել մոտավորապես մեկ տարի, 1903–1904 թթ. 261–304 համարներով:

«Դանուբ» հասարակական-գրական-քաղաքական երկշաբաթաթերթը Մկրտիչ Թյուկունճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսել

1891–1892 թթ. Ռուսեում: Թերթը քարոզում էր ազգային-ազատագրական գաղափարներ, օրինակներ բերելով բուլղարական և մակեդոնական ազատագրական պայքարից: Տպագրում էր Գոցե Դելչևի և Դամյան Գրուևի ելույթներից ու ճառերից Մակեդոնիայի ազատագրման մասին: Քարոզում էր համատեղ պայքարի ձևեր ու ռազմական գործողությունների օրինակներ՝ ուղղված թուրքական իշխանությունների դեմ: Թերթը լույս է տեսել ընդամենը 15 համար:

1903–1904 թթ. Հնչակյան կուսակցության ԿԿ մի քանի անդամներ՝ Ավետիս Նազարբեկյանի գլխավորությամբ տեղափոխվում են Բուլղարիա և Ռուսեում նախաձեռնում են «Վերածնություն» շաբաթաթերթի հրատարակումը՝ որպես Հնչակյան կուսակցության բուլղարահայ հատվածի օրգան: Թերթը Պ. Գալֆայանի, Մ. Տերտերյանի, Շ. Սուքիասյանի, Գ. Գափամաճյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ Վառնայում: Սոցիալիստական գաղափարներով տոգորված շաբաթաթերթը համագործակցում էր բուլղարական Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար անդամների հետ և հոգևածներ տպագրում համերաշխության ու համագործակցության ոգով: Թերթում հոգևածներ էին հրապարակվում հայ և բուլղար սոցիալիստական կուսակցությունների ղեկավարների ու գործիչների՝ Դ. Բլագովի, Վ. Կոլարովի, Ավ. Նազարբեկյանի, Մ. Վարդանյանի, Ռ. Խանազատյանի և ուրիշների մասին: Ընթերցողներին ծանոթացնում էին միջազգային սոցիալիստական շարժման առանձին կազմակերպությունների, Մարքսի, Էնգելսի կյանքին ու գործունեությանը:

«Վերածնություն» լույս ընծայման առիթով Ս. Կասյանը Բեռլինից գրում էր. «Ձեր թերթի առաջին համարը կարդալուց հետո ստիպուեցի հրապարակօրէն շնորհավորել Ձեր այդ փառաբանութեան արժանի ձեռնարկը...»: Նա կոչ է անում համախմբվել «Վերածնություն» շուրջ և չլինել դիտողի դերում, այլ մասնակցել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական և սոցիալական պայքարին:

Այդ թերթի մասին Ստեփան Շահումյանը գրել է. «Հնչակի կուսակցական լրագրերից մեկը՝ Բուլղարիայում հրատարակվող «Վերածնությունը», արդեն վաղուց իր առաջնորդողներում կոչ է անում նրանց դեպի համագործակցության՝ սոցիալ-դեմոկրատների հետ, թողնելով շովինիստական-նացիոնալիստական տրամադրությունները»: Թերթը լույս տեսավ ընդամենը 52 համար:

«Ռազմիկ» հասարակական, քաղաքական, եռօրյա թերթը դաշնակցության բալկանյան ԿԿ օրգանն էր, լույս է տեսել 1906–1909 թթ. Պլովդերվում, Ռ. Զարդարյանի խմբագրությամբ: Թերթը շարունակեց «Շարժումի» ավանդական քարոզչությունը, ազգային-ազատագրական պայքարի տարբեր փուլերի մասին: Անդրադարձավ ՀԶԴ գործունեությունը բուլղարահայ համայնքում և համագործակցությունը բուլղարամակեդոնական քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Թերթում ընդարձակ հոդվածներ տպագրվեցին 1901 թ. հայ-մակեդոնական զինված խմբերի համատեղ մարտերի մասին թուրքական զինված ուժերի դեմ Արևելյան Թրակիայում, այդ մարտերում հերոսաբար զոհված Պ. Տերճյանի, Օ. Թորոսյանի, Ս. Մերձանովի, Հ. Հաջիլիևի մասին: Ծավալուն հոդվածներ տպագրվեցին 1905 թ. Վիթոլ լեռան վրա ուռմբերի փորձարկման ժամանակ եղբերական մահով նահատակված Ք. Միքայելյանի և Վ. Քենտրյանի մասին: Թերթը անդրադարձավ 1903 թ. Իլինդենյան և Պրեոբրաժենյան մակեդոնական ապստամբություններին և 1904–1905 թթ. Սասունի և Զեյթունի հերոսամարտերին, որոնք դիտում էր որպես խթան հայերի և մակեդոնացիների ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա զարգացման համար: Հրապարակվեցին հոդվածներ հայ ժողովրդի պատմության, բուլղարահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ներքին դեկավար մարմինների կազմակերպման և այլ հարցերի մասին: Առանձին հեղինակների և օտար հասարակական գործիչների հոդվածներ լույս տեսան համիդյան ջարդերի ու Ադանայի կոտորածների մասին:

«Հայաթերթ» անկախ հասարակական-մշակութային պարբերականը տպագրվում էր Տ. Զանավարյանի խմբագրությամբ: Այս եռօրյա թերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Մարտիկ Հովհաննիսյանը և լույս էր տեսնում 1903 թվականից Վառնայում: Մեկ տարի անց, 1904 թվականին այն հրատարակվում է Ռուսեում՝ Ստեփան Մելքոնյանի, Տ. Զգնավորյանի, Ա. Սվաճյանի խմբագրությամբ: Հիմնականում հրապարակվում էին հոդվածներ բուլղարահայ հասարակական-մշակութային կյանքից, բուլղարահայ դպրոց-վարժարաններում ուսուցիչների տնտեսական-սոցիալական վիճակի, տարեվերջի աշակերտական հանդեսների կազմակերպման և թատերական ներկայացումների մասին: Քաջալերանքի և գովեստի հոդ-

վածներ են տպագրվում բեմադրված լավագույն ներկայացումների և դերակատարների վերաբերյալ:

«**Զիթենի**» մանկական նկարազարդ շաբաթաթերթը Հակոբ Շահ-վերդյանի խմբագրությամբ լույս է տեսել 1903–1904 թթ., Ռուսսեում: Որոշ ժամանակ այն հրատարակվել է Բագելում, իսկ 11–13-րդ համարները՝ Սոֆիայում:

«**Վիպաթերթ**» ամսաթերթը հրատարակվել է Պ. Բեյլիքյանի խմբագրությամբ 1904–1906 թթ. Վառնայում: Այստեղ տպագրվել են օտարազգի և հայ հեղինակների վեպեր և պատմվածքներ:

«**Ռահվիրայ**» բուլղարահայ դպրոց-վարժարանների Ուսուցիչների միության օրգանը լույս է տեսել 1906–1907 թթ., նախ Շումլայում, իսկ 7-րդ համարից՝ Պլովդիվում: Ամսաթերթը ունեցել է խմբագրական կոմիտե, որի կազմում էին Ա. Ապաղյանը, հայտնի փաստաբան և հասարակական գործիչ Ստ. Հինդլյանը, Մ. Քուլաքոզյանը, Կ. Պիոնյանը և ուրիշներ: Թերթի պատասխանատու խմբագիրներն էին Ա. Իշխանյանը, իսկ Պլովդիվում՝ Գ. Վարդազարյանը, Ա. Պետելյանը: «Ռահվիրայում» լույս էին տեսնում մանկավարժական, գրական-պատմական բովանդակությամբ հոդվածներ: Առանձին հոդվածներում շոշափվում էին բուլղարահայ դպրոց-վարժարանների ուսուցիչների նյութական դժվարությունների հարցը, գրքերի և գրենական պիտույքների բացակայության, դասարանների կահավորման և առողջապահիկ պայմանների վիճակը: Բազմաթիվ հոդվածներով դպրոցական հոգաբարձության առանձին անդամներ քննարկում էին բուլղարահայ համայնքում կուսակցական պառակտումների, աղայական դասի վեճերի ու անտարբերության պատճառով դպրոց-վարժարաններում ստեղծված անբարեկարգ վիճակը: Թերթը մանրամասնորեն անդրադառնում էր համայնքի ներքին ղեկավարման մարմինների ընտրական արշավներին, թեմական և թաղական խորհուրդների գործունեությանը: «Ռահվիրան» գոյատևեց մինչև 1908 թվականը:

«**Շաւիղ**» գրական-գիտական երկշաբաթաթերթը լույս է տեսել երվանդ Սրմաքեշխանյանի խմբագրությամբ, 1900–1901 թթ. Վառնայում: Թերթը հրատարակվել է ընդամենը 20 համար:

«**Հայաստան**» հասարակական, գրական, քաղաքական եռօրյա թերթ, ՀՅԴ օրգանը, լույս է տեսել 1915 թ. Սոֆիայում: Առաջին

Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հրատարակվեց ընդամենը 6 ամիս: Այն դադարեց բուլղարական կառավարության արգելքով: Թերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Գրիգոր Վասիլևը, տնօրենը՝ Ղուկաս Մինասյանը, խմբագիրը՝ Արզումանը (Տիգրան Խաչիկյան): Թերթը տպագրվում էր Պետր Գլուշկովի տպարանում: Չորս տարի անց, 1919 թվականին «Հայաստանը» վերահրատարակվեց Օննիկ Վարդանյանի խմբագրությամբ՝ նույն տպարանում: Թերթը Սոֆիայում հրատարակվեց մինչև 1920 թվականի հունիսի 20-ը, այնուհետև փոխադրվեց Պլովդիվ և գոյատևեց մինչև 1925 թվականը, որպես օրաթերթ: Խմբագիրներ հաջորդաբար եղել են Լևոն Նազարյանը, Հովհաննես Տեվեճյանը, Գրիգոր Փիլիպոսյանը: Կուսակցական ներքին կյանքը արտացոլող հոդվածներից զատ՝ «Հայաստանում» բազմաթիվ նյութեր են հրապարակվել բուլղարահայ հասարակական-մշակութային ու կրթական-դպրոցական բնագավառների, համայնքի ներքին ղեկավարման մարմինների կազմակերպման ու կատարելագործման մասին: Թերթը լուսաբանել է համայնքում գործող հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, անդրադարձել Խորհրդային Հայաստանի ներքին կյանքի առանձին բնագավառներին:

1920–1921 թթ. Հայաստանի Հանրապետության նախկին նախարարներն ու դաշնակցության ղեկավարները՝ Գարեգին Նժդեհը, Հովհաննես Տեվեճյանը, Ռուբեն Դարբինյանը, Սիմոն Վրացյանը, Ալեքսանդր Խատիսյանը, Ամատունին և ուրիշներ ապաստանել էին Բուլղարիայում: Նրանք հայաշատ քաղաքներում բազմաթիվ ելույթներ էին ունենում ուղղված Խորհրդային Հայաստանի դեմ: Այդ ելույթները մեծածավալ հոդվածներով լույս էին տեսնում «Հայաստանի» էջերում: Հոդվածները խորացրեցին բուլղարահայ համայնքի պառակտումը և պայքարի սրումը ներքին ղեկավար մարմիններում: Թերթը այդ հոդվածներով կորցրեց իր հեղինակությունը գաղթօջախում, և 1926 թ. «Հայաստանին» փոխարինեց «Արաքսը»:

«Ապտակ» ազգային, գրական, երգիծական շաբաթաթերթը լույս է տեսել Սոֆիայում, 1925 թվականին Արամ Գուրպեթյանի խմբագրությամբ: Թերթը հրատարակվել է ընդամենը չորս համար, Արարատ տպարանում:

«Պալքանեան մամուլ» հասարակական-քաղաքական եռօրյա թերթ, ՍԴ հնչակյան կուսակցութեան բուլղարահայ հատվածի օրգանը: Լույս է տեսել 1915–1922 թվականներին Ռուսեռում, Էդուարդ Չոփուրյանի և Ա. Բալախյանի խմբագրութեամբ: Թերթի հրատարակումը 1922 թ. Սոֆիա տեղափոխվելուց հետո շարունակվել է Հարություն Պողոսյանի խմբագրութեամբ: Հրապարակում էր հոգևածներ սոցիալիստական ուղղվածութեամբ: Արտատպում էր բուլղարական մամուլից, մասնավորապես ԲԲՄԴ կուսակցութեան, առանձին հոգևածներ Դիմիտր Բլագոևի, Վասիլ Կոլարովի և ուրիշների խմբագրականներից: Ներքին կուսակցական կյանքը լուսաբանող հոգևածներում հաճախ հանդիպող խիստ քննադատական արտահայտութիւնները վերաբերում էին առանձին կազմակերպութիւններին, որոնք պառակտողական գործունեութիւն էին ծավալում: Թերթը սուր լեզվով բանավիճում էր դաշնակցութեան դեմ, իսկ վիճահարուլց հիմնական թեման վերաբերմունքն էր Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ: Սուր սլաքներն ուղղված էին հատկապես ՀՅԴ կուսակցութեան առանձին ղեկավարների՝ Հ. Տեվեճյանի, Գարեգին Նժդեհի և ուրիշների հակաբոլշևիկյան քարոզչութեան դեմ: «Պալքանեան մամուլ» լույս տեսավ մինչև 1943 թ.: Այն արգելվեց բուլղարական ֆաշիստական կառավարութեան կողմից: Նրա խմբագիր Հարություն Պողոսյանը 1949 թ. մահացավ դանուբյան համալենտրոնացման ճամբարում:

«Գարուն» հասարակական-գրական, մշակութային շաբաթաթերթ, բուլղարահայ երիտասարդական «Ինքնագարգացում» միութեան օրգանը: 1919 թ. հրատարակվել է Վառնայում, Պետրոս Աստարճյանի խմբագրութեամբ: Թերթի էջերում լույս են տեսել սփյուռքահայ երիտասարդութեան մշակութային-կրթական և մարզական կյանքի մասին՝ տարբեր երկրներում, մասնավորապես բալկանյան՝ ռումինահայ, հունահայ, բուլղարահայ և լիբանանահայ գաղթօջախների առանձին կազմակերպութիւնների մասին: Լայնածավալ հոգևածներ էին տպագրվում ՀՄԸՄ մարմնամարզական միութեան տարբեր մասնաճյուղերի և հայորդի մարզիկների մասին, որոնք մասնակցում էին բուլղարական, ռումինական, հունական ազգային հավաքականներում, տարբեր մարզա ձևերում: Թերթը լույս է տեսել ընդամենը 15 համար:

«Ապագայ» թերթը լույս է տեսել 1905 թ. Ռուսեռում, Ս. Սապազ-Գյուլյանի խմբագրությամբ, որպես տեղի հնչակյան կուսակցության օրգան: Ընդամենը 7 համար հրատարակվելուց հետո, հունվարի 1-ից 28-ը, դադարել է ֆինանսական պատճառով:

«Լուսարձակ» շաբաթաթերթը հրատարակվել է Վառնայում, 1920–1921 թթ. որպես Հայ ռամկավար կուսակցության օրգան: Հետագայում այն դարձավ կիսամսյա, ապա ամսաթերթ, պատասխանատու տնօրեն՝ Սիմոն Պենլյան, խմբագիր՝ Տիգրան Մարտիրոսյան: Որոշ ընդհատումներով լույս է տեսել 1920-ից մինչև 1924 թվականը: Այս թերթի խմբագիր Տիգրան Մարտիրոսյանը, հետագայում նույն կուսակցության «Փարոս» թերթի գլխավոր խմբագիրը, միաժամանակ հասարակական-քաղաքական գործիչ և Պլովդիվի հայկական «Վարդանանց-Վարվառյան» դպրոցի մանկավարժներից էր: 1930-ական թվականներին բուլղարահայ ռամկավարները ՀԲԸՄ մասնաճյուղերի միջոցով աշխույժ գործունեություն ծավալեցին հայ երիտասարդների շրջանում, որը նախաձեռնեցին Տիգրան Մարտիրոսյանը և «Մեսրոպյան» ճեմարանի տնօրեն Գևորգ Մեսրոպը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Տիգրան Մարտիրոսյանը, ընդառաջելով բուլղարահայ կոմունիստներին, որոնք չունեին իրենց օրգանը, «Փարոս» թերթի էջերում տպագրում էր առանձին կոմունիստների կողմից ներկայացված հոդվածները, որոնք վերաբերում էին հակաֆաշիստական պայքարին, ինչպես նաև Խորհրդային Միությանը և Կարմիր բանակին աջակցելու գործին նվիրված անձնագոհ մարտիկներին: Բուլղարահայ ռամկավարները համագործակցում էին հնչակյանների և բուլղարահայ կոմունիստների հետ: Նրանք միասնական ճակատով հանդես են եկել դադութի թաղական խորհուրդների, հոգաբարձությունների և թեմական խորհրդի ընտրությունների ժամանակ: «Լուսարձակի» էջերում լույս էին տեսնում հոդվածներ դաշնակցության «Ազգային միության» դեմ: 1929 թվականից ռամկավար կուսակցության օրգան «Փարոսը» Սոֆիայից տեղափոխվեց Պլովդիվ և շարունակեց հրատարակվել «Լուսարձակի» ավանդույթներով՝ Տիգրան Մարտիրոսյանի խմբագրությամբ:

1919 թ. ԲԿԿ նախաձեռնությամբ Պլովդիվում կազմակերպվում է «Հայ բանվորական կոմունիստական ինքնապարզացման միություն»:

Նույն թվականին ԲԿԿ Կենտկոմի և, հատկապես, Վ. Կոլարովի հանձնարարություններով Պլովդիվում ստեղծվում է «Մամուլի կոմիտե»։ Կոմիտեն 1920 թ. հուլիսի 15-ին լույս է ընծայում սփյուռքում անդրանիկ հայ կոմունիստական պարբերականը՝ «Կարմիր լուրերը»։

Բուլղարիայի հայահոծ քաղաքներում հայ կոմունիստական խմբակների, ապա նաև «Մամուլի կոմիտեի» հիմնումը և «Կարմիր լուրերի» լույս ընծայումը բուլղարահայ բանվորների ու արհեստավորների համար մեծ նշանակություն ունեցան։ 1922 թ. «Կարմիր լուրեր» թերթը վերանվանվեց «Նոր աշխարհի»։ 1923 թ. հունիսի 9-ին բուլղարական ֆաշիստները զինված ջոկատներով պետական հեղաշրջում կատարեցին։ Զերբակալվեցին կոմունիստական կուսակցության անդամները, այդ թվում՝ հայ կոմունիստների խմբակների անդամներ։ Փակվեցին ղեմոկրատական թերթերը, նաև հայ առաջադեմ պարբերականները՝ «Նոր աշխարհը», «Պալքանեան մամուլը», «Լուսարձակը»։

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ

Իրանահայ անդրանիկ պարբերական «Շաւիղ» շաբաթաթերթը հրատարակվել է Թեհրանում, 1894–1897 թթ.՝ շոշափելով ազգային, գրական, քաղաքական թեմաներ։ Արտոնատերն էր Անդրեաս Բեկնազարյանը։ Գլխավոր խմբագրի պաշտոնը զբաղեցրել է վաստակավոր թարգմանիչ, գրականագետ և ազգային-հասարակական գործիչ Հովհաննես Մասեհյանը՝ 1894 թ., իսկ նույն թվականից մինչև 1896 թ. հունվար՝ անվանի գրող Վրթանես Փափազյանը։

Վրթ. Փափազյանը կարևորում էր քննադատական և տեղեկատու նյութերը։ Թերթը կարևորություն էր առաջին տեղն է դասել իրանահայ գյուղաբնակ տարբեր համայնքներին՝ Ղարադան, Ղարաբաղ, Սուլեյմա-Սափուլբուլաղ և այլն որտեղ ժամանակին կենտրոնացած էին իրանահայ բնակչության հոծ զանգվածները։ Թերթն ունեցել է զանազան բաժիններ։ Մամուլի տեսությունների բաժնում, հայկական մամուլից կատարված քաղվածքների կողքին արվում էին նաև ամփոփումներ՝ թարգմանված անգլիական, ռուսական, ֆրանսիական և գերմանական մամուլից։ Ունեցել է գրական տեսություն,

Հայկական տեսություն, Հայկական հարցի բաժին և այլն: 1895 թ. «Շաւիղը» ունենում է նաև իր սեփական հեռագիրը:

«Շաւիղը» կապ էր պահում նաև հայկական այլ գաղթավայրերի հետ: Ուներ աշխատակիցներ, որոնք թղթակցություններ էին ուղարկում թերթին տարբեր երկրներից: 1890-ական թթ. կոտորածների դեպքերին թերթն անդրադառնում էր կանոնավորաբար՝ արտատպելով պարսկական, թուրքական և եվրոպական մամուլից լուրեր, հաղորդագրություններ:

Իրանահայ երկրորդ «Աստղ արեւելեան» թերթը տպագրվել է Թեհրանում, 1896 թ.: Թերթի խմբագիրն է եղել Մակար Մակարյանը (ըստ որոշ աղբյուրների Սոկրատ Գելոֆյանցը):

Թերթը բովանդակում էր ազգային, գրական ու քաղաքական թեմաներ: Առաջին համարի 2-րդ էջում «Մեր ուղղութիւն» հոդվածում ասվում է, որ առաջնությունը տրվելու է առաջնորդող հոգևածներին, որոնց մեջ կարևորվելու են «հասարակության կենսական առօրյա խնդիրները և ամենայն դեպքում ինչ որ նրան շահավետ է»: Ներքին տեսութեան մեջ թղթակցություններ էին տպվելու պարսկահայ գաղթականության վերաբերյալ և ներքին լուրեր: Արտաքին տեսության և քաղաքական բաժիններում՝ արտաքին և քաղաքական լուրեր ու հոդվածներ:

Թերթն ընդարձակ ծանոթություններ էր տալիս նաև բանասիրական, առողջապահական հիմնահարցերի վերաբերյալ: Այս ծրագրին հետևեց «Աստղ արեւելեանը» իր հրատարակության ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ հետամտելով իրանահայության հոգևոր ու բարոյական, տնտեսական, անհատական ու հավաքական զարգացմանը:

Իրանահայ մամուլի առաջնեկը քսաներորդ դարասկզբում, փաստորեն, եղել է Թավրիզում հրատարակվող «Գործ» շաբաթաթերթը (1903): Նշված տարվա օգոստոսի 10-ի հրատարակվածը լոկ միակն է, որն էլ տպագրվել է Ատրպետի (Սարգիս Մուքայաջյան) տնօրինությամբ՝ Ատրպատականի հայոց թեմական տպարանում, որն այսօր էլ գոյություն ունի և կոչվում է նույն անվամբ: Խմբագիրն էր թեմակալ Եղիշ Ժ. վարդապետ Մուրադյանը: Գրական, գիտական և առևտրական ուղղվածություն որդեգրած այս շաբաթա-

թերթը՝ լույս ընծայված իր միակ համարում գետեղել է նաև հայտարարություններ ու գովազդներ:

20-րդ դարասկզբի իրանահայ 2-րդ պարբերականը՝ «Ազդարար առաջնորդարանի»-ն, լույս է տեսել Թավրիզում, 1904–1905 թթ.: Շաբաթաթերթի խմբագիրն էր առաջնորդական տեղապահ Մաշտոց վարդ. Փափազյանը: Տպագրել է իրանահայությանը հուզող հասարակական, կրթական, տնտեսական և այլ բնույթի նյութեր, արտացոլել առաջնորդարանի անցուղարձը և այլն:

20-րդ դարասկզբին Նոր Զուղայում տպագրված առաջին պարբերականը «Նոր Զուղայի լրագրեր» ամսաթերթին էր (1904–1908): Խմբագիրն էր Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի (այժմ Սպահանի հայոց թեմ) առաջնորդական տեղապահ Բագրատ վարդ. Վարդապարյանը: Տպագրվել է Նոր Զուղայի Ս.Ամենափրկիչ վանքի տպարանում:

Թեհրանից ու Թավրիզից հետո երրորդ վայրը, ուր հայերեն պարբերական է հրատարակվել, դա Նոր Զուղան է, թեև Նոր Զուղան տպագրության ասպարեզում առաջնություն ունի ամբողջ իրանում ու Միջին Արևելքում, բայց հայերեն մամուլի տպագրության խնդրում գիջել է Թեհրանին ու Թավրիզին:

Վաստակաշատ բանասեր Լ. Գ. Մինասյանի «Իրանահայ պարբերական մամուլը» աշխատության մեջ հիշատակված են Նոր Զուղայում լույս տեսած ևս երկու պարբերականներ՝ «Բրիտանական և արտաքին Աստվածաշնչի ընկերության շաբաթաթերթը», որը տպագրվել է վանքի տպարանում՝ 1908–1911 թվականներին, իսկ մյուսն էլ՝ «Ընկեր» ամսագիրն էր, որ լույս է տեսել 1920-ին՝ որպես օրգան Հայ սկստուական կազմակերպության՝ խմբագրությամբ սկստուապետ Հովսեփ Աբգարյանի:

Թավրիզում հրատարակվող իրանահայ առաջին կուսակցական թերթը ՀՅԴ «Առաւօտն» է (1909–1911): Թավրիզն այդ ժամանակահատվածում կիզակետն էր իրանական սահմանադրական շարժման, որին ակտիվորեն մասնակից էին հայ ազատախոհները՝ ՀՅԴ-ի և Եփրեմ խանի (Դավթյան) գլխավորությամբ:

Թերթի խմբագիրը սկզբնական շրջանում Հովսեփ Հովհաննիսյանն էր (Յ. Էլմար), որը նույնպես եղել է Եփրեմի ղեկավարը և մասնակցել իրանի սահմանադրական շարժմանը:

«Առաւօտի» խմբագիրը և Հիմնադիր Հ. Հովհաննիսյանի «Յուշեր» գրքի առաջին հատորում կան խիստ շահեկան գրառումներ, որոնք նաև լույս են սփռում տվյալ հասարակական-քաղաքական պայմանների մեջ «Առաւօտի» աշխատանքն առաջ տանելու գործընթացի, ինչպես և թողած ազդեցութեանը՝ գաղութահայրենական և մասնավորապես իրանահայ մամուլի հետագա ուղու վրա:

«Առաւօտը», կանոնապես հրատարակվելով, մոտ տարի ու կես մեծ դեր կատարեց մի կողմից ՀՅԴ գաղափարներն ու սկզբունքները ժողովրդականացնելու, մյուս կողմից՝ սահմանադրութեանն ու ժողովրդավարական տեսակետները տարածելու և մեր ժողովրդին լրագրի հետ կապելու գործում: Առաջին պարսկահայ դաշնակցական այս օրգանը¹ հանդիսացավ պարսկահայ քաղաքական մամուլի նախակարապետը:

«Առաւօտը» դադարեց 1911 թ.-ի դեկտեմբերի 10-ին՝ ռուսական պատերազմի ջոկատների՝ Թավրիզ ներխուժումից հետո:

«Զանգ» շաբաթաթերթը ևս հրատարակվել է Թավրիզում (1910–1922)՝ որպես պաշտոնաթերթ Հնչակյան կուսակցության, որն էլ սկզբնական շրջաններում ներգրավված է եղել իրանական սահմանադրական շարժման մեջ: «Զանգը» քաղաքական, տնտեսական, հասարակական և գրական թերթ էր, տպագրվել է «Փարոս» տպարանում: Հնչակյան կուսակցության պատմությանը նվիրված մի հրատարակության մեջ նշվում է, որ «Զանգի» հրատարակութիւնը մեծ ընդունելութիւն կգտնէ և լայն տարածում կունենայ ամբողջ Պարսկաստանի մէջ՝ որպէս առաջին սոցիալիստական, յառաջադիմական թերթ: Թերթը կունենայ իր խմբագրական կազմը՝ գլխավորութեամբ Ալ. Տեր-Վարդանյանի: Քանի մը առիթներով թերթը հրատարակւած է ուրիշ ընկերներու խմբագրութեամբ՝ Լուդւիկ Տատեան, Առաքել Պատմագրեան, Սեդրակ Աւագեան»²: «Զանգը» հայտնի է դաշնակցության դեմ իր բանավեճերով:

«Աղաղան» թերթը լույս է տեսել Թավրիզում՝ 1912–1914 թթ., ընդամենը 4 թիվ: Խմբագիրն էր Վաղինակ Սարգսյանը՝ «Իրանեան» գրչանունով: «Աղաղանը» հետագայում վերանվանվել է

¹ Հովհաննիսյան Յ., «Յուշեր», Ե., 1995, էջ 217:

² Պատմություն Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցության, Խ. Ա. Պէլյուք, 1962, էջ 403–404:

«Ղարադադի», որն էլ շարունակվել է մինչև 1914 թ.՝ լինելով նախ ամսաթերթ, ապա՝ երկշաբաթաթերթ:

«Այգ» (1914–1922), «Աղաղանի» շարունակությունը և Ատրպատականի կոմիտեի օրգանը: Սկզբում հրատարակվել է որպես շաբաթաթերթ, ապա՝ եռօրյա: Խմբագիրներն էին Մկրտում Սահակյանը և ապա՝ Գասպար Հակոբյանը: Ուշագրավ նյութեր է տպագրել հայերի ցեղասպանություն, արհավիրքների պատճառով Սալմաստ և այլուր ապաստանած հայ գաղթականության մասին: Կոչ է արել ազգովին դիմագրավել սպառնացող աղետներին:

«Արշալույս» (1912) շաբաթաթերթը ՀՅ Դաշնակցության հրատարակությունն էր Թեհրանում (1912): Այն ուներ խմբագրական մարմին՝ Զորա Սաբինյանի և Հովսեփ Հովհաննիսյանի (Յ. Էլմար) գլխավորությամբ: Թերթի արտոնատերն էր Արսեն խան Միքայելյանը: Տպագրում էր ազգային-քաղաքական, դպրոցական, գրական նյութեր, Թեհրանի և գավառների իրականությունը նվիրված հոդվածներ ու թղթակցություններ:

1919 թ. և 1920-ական թթ. սկզբներին Իրանում լույս են տեսել ևս մի քանի նոր թերթեր, որոնց մեջ իրենց հասարակական ազդեցությունամբ աչքի էին ընկնում ՀՅԴ «Առաւօտը» (1919, Թեհրան, խմբագիր՝ Հովսեփ Հովհաննիսյան), «Մինարէթ» գրական շաբաթաթերթը (Թավրիզ, 1919–1921, խմբագիր՝ Առաքել Հարությունյան) և «Նոր կեանքը» (1922–1927, Թեհրան, խմբագիր՝ Օննիկ Մխիթարյան):

Թեհրանի Հայկական «Զախ հոսանք» խմբակցությունը այս շրջանում հրատարակել է «Իրանի աշխատաւոր» (1920–1921), «Հորիզոն» (1920) և «Ռանջբար Իրանի» (1921–1923) թերթերը: Նոր Ջողադյում է հրատարակվել «Բոյսկառու» միության օրգան «Ընկեր» թերթը (1920): Երգիծական բովանդակություն ուներ «Բոբոխ» երկշաբաթաթերթը (ապա շաբաթաթերթ, Թեհրան, 1920), որ հրատարակվում էր Հայկ Գարագաշի խմբագրությամբ:

1930 թ. փետրվարից «Բոբոխի» հետ լույս է տեսել «Վերածնունդ» քաղաքական-հասարակական և գրական անկախ շաբաթաթերթը (հետագայում՝ երկօրյա, վերջում՝ օրաթերթ): Այն հրատարակվել է մինչև 1953 թ. (արտոնատեր և խմբագիր՝ Հայկ Գարագաշ): Թերթը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում քաջալերել է կապը հայրենիքի հետ և բազմաթիվ հոդ-

վածներ է հրատարակել Խորհրդային Հայաստանի, նրա մշակութային նվաճումների մասին: Ունեցել է մանկական և պատանեկան բաժիններ: Տպագրվել է «Վերածնունդ» տպարանում:

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ

Ամերիկահայ անդրանիկ պարբերականների խմբագիր-հրատարակիչը Հայկ Էկինյանն է, որը և իրավամբ ժամանակակիցների կողմից անվանվել է «ամերիկահայ մամուլի հայր»:

Հայկ Էկինյանը (Հայկակ, Հովհաննես) ծնվել է Տիգրանակերտում (Թուրքիա) 1865 թ., բարեկեցիկ ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրի Հայրենասիրաց ընկերությունից դպրոցում: Հետագայում իր գիտելիքների պակասը լրացրել է ինքնակրթությամբ և համառ աշխատասիրությամբ: ԱՄՆ է մեկնել 1883 թ.՝ առանց դրամի, առանց ծանոթի և լեզվի խմացության: Չորս տարի աշխատել է մետաքսի գործարանում՝ գիշերները անգլերեն սովորելով: Աշխատակցել է «Արեւելքին», «Մշակին», «Մասիսին», «Արմենիային» և այլ պարբերականների: Հ. Էկինյանը խմբագրում և հրատարակում է մի շարք պարբերականներ՝ իր սեփական տպարանում: 1899 թ. տեղափոխվել է Ֆրեզնո՝ շարունակելով իր խմբագրական-հրատարակչական գործունեությունը: Իր հասարակական-քաղաքական հայացքներով Հ. Էկինյանը սկզբնական շրջանում հարել է հնչակյաններին, կուսակցություն պառակտումից հետո՝ վերակազմյալ հնչակյաններին, ապա՝ սահմանադիր ռամկավարներին:

Հ. Էկինյանը վախճանվել է 1919 թ. մարտի 25-ին:

Ամերիկահայ պարբերական մամուլի առաջինը «Արեգակ» ազգային, քաղաքական շաբաթաթերթը լույս է տեսել 1888 թ. Ուեստ Հոպոքըն (Յունիոն Սիթի) քաղաքում, Հայկ Էկինյանի խմբագրությամբ և անձնական միջոցներով: Փոքրածավալ թերթ էր, փոքրաթիվ ընթերցողներ է ունեցել և կարճ կյանք (ընդամենը՝ 13 համար, մասիսից սեպտեմբեր):

«Արեգակը» տպագրել է Արեւմտյան Հայաստանի, հայ ազատագրական պայքարի, հայ կյանքի վերաբերյալ ազգային և քաղաքական հոգևածներ և լուրեր, ամերիկահայ գաղթօջախի ազգային,

Հասարակական կյանքը ներկայացնող նյութեր և թղթակցություններ: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ խմբագիր-հրատարակիչը թերթում լուսաբանում է Արևմտյան Հայաստանից հայերի արտագաղթի կործանարար նշանակությունը հայ ժողովրդի համար: «Ամերիկյան հայք և Մայր հայրենիք» հոդվածում թերթն արտահայտվում է հայերի Ամերիկա գաղթելու դեմ և խորհուրդ տալիս հայերին մնալ հայրենիքում: Հակառակ դեպքում, ժամանակակիցների վկայությամբ, թերթի էջերն էին սպրդում այնպիսի թղթակցություններ (օրինակ՝ Կալիֆորնիայի հայերի երջանիկ և բարեկեցիկ կյանքի մասին), որոնք ակամա հրապուրում էին հայերին ներգաղթելու ԱՄՆ: «Արեգակը» տպագրում էր նաև զվարճալի նյութեր:

«Արեգակը» դադարելուց 4 ամիս անց, 1889 թ. սկզբներին, Հ. Էկինյանը Նյու Յորքում լույս է ընծայում «Սուրհանդակ», լրագիր ազգային ենթավերնագրով, ամսաթերթը, որը համարվում է «Արեգակի» շարունակությունը: Փոքր ծավալի թերթ էր, հրատարակվել է 1889–1890 թթ., ընդամենը՝ 25 համար: Տպագրել է խմբագրական հոդվածներ ամերիկահայ գաղթօջախի և Արևմտյան Հայաստանի մասին, թղթակցություններ առհասարակ ազգային և գաղթօջախի կյանքի վերաբերյալ, քաղաքական և գանազան այլ լուրեր: Ի տարբերություն «Արեգակի», «Սուրհանդակը» տպագրում էր նյութեր, որտեղ ցույց էր տալիս, որ Ամերիկա գաղթող հայերը կարող են հաջողությամբ հասնել և հարստանալ:

1890–1892 թթ. Նյու Յորքում հրատարակվում է ամերիկահայ երրորդ պարբերականը «Ազատութիւն» վերնագրով (լրագիր ազգային), նախ՝ որպես շաբաթաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ, վերջում՝ կիսամյա: Շարունակությունն էր «Սուրհանդակի»: Խմբագիր-հրատարակիչն էր սկզբում Խաչատուր Օսկանյանը, ապա՝ Հ. Էկինյանը:

«Ազատութիւնը» իր համար բնաբան էր ընտրել «Ազատութեան գինը արիւն է միայն», իսկ իր հրատարակությունն ապատակը պարզաբանելով՝ գրում էր. «Ազատութիւնը» շահու համար չէ, որ կը հրատարակուի:

Հայ ժողովուրդի յառաջդիմութիւնը մեր շահն է, իսկ հայոց ազատութիւնը «ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ»-ի նպատակն է...»¹:

¹ «Պայքար» օրաթերթ, Բոստոն, 1953, հունվար 9:

«Ագատութիւնը» լայն տեղ է տվել արևմտահայութեան ազատագրական պայքարի հարցերին, տպագրել է նյութեր և լուրեր Արևմտյան Հայաստանի և ամերիկահայ գաղթօջախի կյանքից, հանրամատչելի գիտական և այլ բնույթի հոդվածներ, ազգային և քաղաքական լուրեր: Տպագրել է նաև անգլերեն հոդվածներ: Մի քանի համար հրատարակվելուց հետո, հավանաբար իր բովանդակութեան պատճառով, «Ագատութեան» մուտքը թուրքիա արգելվել է:

Յրեզնո տեղափոխվելուց հետո Հ. Էկինյանը մեկը մյուսի հետևից լույս է ընծայում «Քաղաքացի» (1902–1909), ապա սրա շարունակությունը կազմող՝ «Նոր սերունդ» (1909) շաբաթաթերթերը: Նույն թվականին, այս երկու թերթերը միացած, Հ. Էկինյանի տնօրինությամբ և խմբագրությամբ հրատարակվում են «Նոր սերունդ-Քաղաքացի» անվամբ՝ պահպանելով «Քաղաքացի» շաբաթաթերթի համարակալությունը: Իր վերջին պարբերաթերթը Հ. Էկինյանը հրատարակում է 1915 թ.: Դա «Նոր կեանք» ազգային, քաղաքական, գրական և բարոյական շաբաթաթերթն էր՝ որպես շարունակություն «Նոր սերունդ-Քաղաքացի» թերթի: Որոշ ժամանակ անց, խմբագրությունը վարում են ռամկավար հայացքներ դավանող Մ. Մինասյանը, Գ. Սարաֆյանը, Հ. Պողոսյանը և Ա. Ամիրխանյանը: 1919 թ. շաբաթաթերթը դառնում է Սահմանադիր ռամկավար կուսակցության Կալիֆորնիայի շրջանակի պաշտոնաթերթ, իսկ 1920 թ. մայիսից միանալով «Սիսուական»՝ հրատարակվում է «Նոր կեանք-Սիսուական» միացյալ անունով:

«Արարատը» ամերիկահայ չորրորդ պարբերականն է, որը լույս տեսավ Նյու Յորքում 1891 թ. հունվարի 1-ից՝ սկզբում որպես երկշաբաթաթերթ, ապա՝ հոկտեմբերի 8-ից՝ որպես շաբաթաթերթ: 1892 թ. «Արարատը» դարձավ ամսօրյա թերթ: Խմբագիրն էր Փառնակ Մատթեոս Այվատյանը՝ արևմտահայ հայտնի հրապարակախոս, խմբագիր Մատթեոս Այվատյանի որդին, որը ցանկանում էր Կ. Պոլսում իր հոր հրատարակած «Արարատը» (1869–1872, 1876) վերածնել և շարունակել Նյու Յորքում:

Փառնակ Այվատյանը ծնվել է Կ. Պոլսում 1860 թ.: Կրթությունը ստացել է Պոլսի Ռոբերտ քոլեջում: 1880-ական թվականների կեսերին ընտանիքով տեղափոխվել է ԱՄՆ և հաստատվել Նյու Յորքում: Երկար տարիներ պաշտոնավարել է «Նյու Յորք թայմզ» թեր-

Թի արտասահմանյան բաժանորդագրութեան գրասենյակում, ապա զբաղվել է առևտրական գործերով: Աշխատակցել է նաև ամերիկահայ մամուլին: Մահացել է 1940 թ.¹:

«Արարատը» միայն առաջին տարին համեմատաբար կանոնավոր լույս տեսավ, իսկ 1892-ից դատապարտվեց երկարատև դադարի: 1892 թ. մայիսի 15-ին լույս տեսած «Հայք» հանդեսի թիվ 10-ում Ս. Գաբրիելյանը «Արարատի» մասին գրում է, որպես արդեն դադարած պարբերականի: Հիմնավորված է նաև «Արարատի» դադարման պատճառների վերաբերյալ բերված փաստարկը: «Նիւ Եորքի մէջ 1891-ին հրատարակուած «Արարատ» թերթն ևս յայտնի պատճառօք չէր կրնար եւ չկրցաւ շարունակուիլ: Երբ երեք թերթ երեւին անդ, ուր մէկ թերթ հազիւ կրնայ սնունդ գտնել, ի հարկէ, երկուքն կը դատապարտուին մեռնելու»²: Սակայն նույն տարվա օգոստոս-սեպտեմբերին լույս են տեսնում պարբերականի երկու համարները, որպես ամսօրյա թերթ: Եվս երկու համար հրատարակվում է տասնամյա ընդմիջումից հետո՝ 1902 թ., որից հետո «Արարատը» ընդմիջտ դադարում է: 1891 թ. «Արարատը» ազգային, քաղաքական, ուսումնական պարբերաթերթ էր, իսկ 1892-ից կոչվում էր «Հայ-ամերիկեան օրագիր ազգային եւ ընթերցասիրական»: Լույս էր տեսնում հայերեն և անգլերեն, առանձին էջակալությամբ: Մեր ձեռքի տակ եղած 1892 թ. երկու համարները թեև պատկերացում են տալիս պարբերականի ուղղութեան, սկզբունքների, հայացքների մասին, սակայն հնարավորութիւնն չեն ընձեռում վերլուծել նրա գործունեութիւնը իր ամբողջութեան մեջ: Պարբերաթերթի առաջին տարվա համարների բովանդակութեան մասին ստիպված ենք մեջբերել Արսեն Տիրանի խոսքերը. «Արարատ կը պարունակէր առաջնորդող յօդուածներ ազգային նշանաւոր խնդիրներու մասին, լուրեր եւ այլ տեղեկութիւններ հայ կեանքէն, Թուրքիոյ եւ մասամբ Ռուսիոյ հայաբնակ կեդրոններէ, քաղուածքներ հայ լրագիրներէ: Ուսումնական մասը կը կազմէին աշխարհագրական, բանաստեղծական, գրական, ազգագրական, տեղագրական եւ

¹ Տես Մանվանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Ե., 1973, էջ 90:

² «Հայք», Նյու Յորք, 1892, թիվ 10, էջ 73:

պատմական գրութիւններ, նաեւ իրաւագիտութիւն, մատենագրութիւն, բժշկութիւն եւլն»¹:

Պաճպանված սակավաթիվ համարներից կարելի է եզրահանգել, որ «Արարատին» բնութագրող ուղղութիւնը ազգային պաճպանողականութիւնն է, որը դրսևորվեց հատկապես Հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին նրա արտահայտած տեսակետներում: Լավագոյն նմուշ կարող է ծառայել թիվ 2-ում տպագրված Հ. Արշակունու «Հայաստան եւ ազատութիւն» վերնագրով ատենախոսութիւնը, որտեղ հեղինակը մանրամասն քննութիւյան է ենթարկում Հայկական հարցը ապստամբութիւյամբ լուծելու հնարավորութիւնը: Միջազգային քաղաքական իրադրութիւյան եւ Հայկական հարցի պատմութիւյան հանգամանալից վերլուծութիւնները, հայ ժողովրդի նյութական, ֆիզիկական եւ հոգեկան ներուժի ու կարողութիւններին, Հայաստանի աշխարհաքաղաքական պայմանների սթափ գնահատումները եւ այս ամենի զուգադրումները Բոսնիա-Հերցեգովինայի եւ Բուլղարիայի ազատագրութիւյանը նպաստող գործոններին, ըստ էութիւյան, հանգեցնում են Արեւմտյան Հայաստանում գինված ապստամբութիւյան անհնարինութիւյան մտքին: Հ. Արշակունու հետ միանգամայն համակարծիք է խմբագիր Փ. Այվատյանը. երկուսի համակրանքն էլ Ներսես Վարժապետյանի՝ «Իբր ճշմարիտ հայրենասէրի» եւ նրա կողմնակիցների քաղաքականութիւյան կողմն է: Դեռ ավելին՝ այդ քաղաքականութիւնը համարվում է միակ ճիշտը, ուղիղը, ընդունելին եւ ցավով փաստարկվում, որ «Ներսէսի յաջորդներուն նորա ուղիղ եւ գովելի քաղաքականութենէն չեղիլն ազգին խնդիրը օր ըստ օրէ տկարացուցած է եւ նորա այնչափ ճգով առ Հայկական խնդիրն կեդրոնացուցած միջազգային շահեկանութիւնը հետզհետէ կորսուելու վրայ կը գտնուի: Փորձուած քաղաքականութիւն մը վերստին փորձելն ազգին ապագայն յետաճգել է, իսկ ընտրուած քաղաքականութեան մը հաստատակամօրէն հետեւիլն՝ որոշեալ տեսակէտի մերձենալ:

Արդեօք մեր ազգին անհաջողութեան պատճառներէն մին ալ մինչեւ ցարդ որոշ քաղաքականութեան մը յետեւած չ'ըլլալն չէ՞» (1892, թիվ 1, էջ 5–6):

¹ Արսէն Տիրան, Ամերիկահայ մամուլը, տէս Մուշեղ եպս., «Ամերիկահայ տարեցոյցը», Ա տարի, Պոսթոն, 1912, էջ 129–130:

Փ. Այվատյանի դիրքորոշումն ակնհայտ է Կ. Պոլսի Աշըգյան պատրիարքի կոնդակի կապակցությամբ տրված լուսաբանություններում: Կոնդակը, որ 1895 թ. հուլիսի 15-ի Գուլմ-Գափուլի չհաջողված ցույցից դաս առնելու և ողջամտության քարոզ էր՝ ուղղված հայ ժողովրդին և կարդացվել էր Թուրքիայի բոլոր հայկական եկեղեցիներում, ամբողջությամբ տպագրվեց ամսաթերթում: Փ. Այվատյանի մեկնությունները հիմնավորում էին տվյալ իրադրության մեջ հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից պատրիարքի քաղաքականության նպատակահարմարությունը և իրավացիությունը: Իսկական դիվանագետի նրա իդեալը Գլադստոնն էր («Մեծն Մերոնին, դիւանագէտն դիւանագիտաց և ազատասէրն ազատասիրաց», 1892, թիվ 2, էջ 13), տիպար ազգային հայ գործիչը՝ Մինաս Ջերազը («Ճիշդ անձն խնդրոյն ճիշդ կեդրոնին մէջ», նույն տեղում, էջ 14): Եվ խորհուրդ էր տալիս ամեն կերպ օժանդակել, «դիւրութիւններ ընծայել», «նիւթապէս գօրացնել» Բեռլինի վեհաժողովի նախկին պատվիրակին և Լոնդոնի ներկայացուցչին: «Եթէ պտուղ կ'ուզեմք, պէտք է, որ ցանեմք. եւ եթէ ամեն ոք կ'ուզէ այդ պտուղը վայելել՝ պարտի նորա հասնելուն կցեալ հոգատարութեան մասնակից ըլլալ»,՝ գրում էր «Արարատը» (նույն տեղում):

Պարբերականում թղթակցությունների և հոդվածների միջոցով ներկայացվում է Արևմտյան Հայաստանի իրականությունը, «Ազգային» խորագրի ներքո՝ հայ ազգային և ամերիկահայ ընթացիկ կյանքը, լուսաբանվում են հայոց պատմության խնդիրներ, տրվում են պատմական փաստեր, հայ եկեղեցու մասին տեղեկություններ և այլն: Տպագրվել են նաև գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններ, հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ, փաստեր, դեպքեր: Ուներ «Զուարճալիք», «Ընտիր խօսքեր», «Այլեւայլք» բաժինները, որոնք կարդացվում են հետաքրքրությամբ:

«Արարատի» անդերերն բաժնում տպագրվել են Հայկական հարցին նվիրված և Արևմտյան Հայաստանի կյանքը պատկերող նյութեր, ամերիկացի, անգլիացի և հայ հեղինակների կարծիքներ: Հայկական հարցի մասին, պատմական հոդվածներ և քարտեզներ:

1897 թ. հոկտեմբերի 2-ից Ուստրում, Սարգիս Շաղալյանի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Եփրատ» ազգային, քաղաքական շաբաթաթերթը: Փոքրածավալ էր, լույս է տեսել 48 համար և

դադարել 1898-ին նյութական միջոցների սղության և խմբագրի խիստ զբաղվածության պատճառով: Թերթի նպատակն էր ամերիկահայությունյանը ծանոթացնել հայրենիքում կատարվող իրադարձություններին և ամերիկահայ գաղթօջախի կյանքը ներկայացնել երկրի ժողովրդին, միության կապ ստեղծել ԱՄՆ-ի գանազան վայրերում ցրված հայության միջև: Մեծ ուշադրություն էր դարձնում գաղթօջախի ներքին ազգային կյանքին և քննադատական վերաբերմունք դրսևորում այնտեղ տեղ գտած թերությունների և արատների նկատմամբ:

«Տիգրիս» ազգային, գրական և քաղաքական շաբաթաթերթը հրատարակվեց Նյու Յորքում 1897–1899 թթ.: Շարունակությունն էր «Ազատութիւն» լրագրի: Լույս է տեսել 22 համար: Խմբագիրներն էին Հ. Էկինյանը և Թ. Ջարչաֆճյանը, ապա՝ Գ. Ջիթճյանը: Թերթի ուղղության մասին Կ. Գևորգյանը գրում է. «Թ. Ջարչաֆճեանի ներկայութեամբ եւ դաշնակցականներու կողմէ գրուած յօդուածներով, Տիգրիս կը ձգէր դաշնակցական թերթի մը տպաւորութիւն, մինչդեռ Հ. Էկինյան լայն բացած է թերթին էջերը նաեւ հնչակեաններուն առջեւ եւ տուած էր անոր հակադաշնակցական ուղղութիւն»¹: Գաղափարական այս տարածայնությունները պատճառ են դառնում պառակտման և մեկ տարվա համագործակցությունից հետո թերթը վաճառվում է Հ. Էկինյանին, որը մի քանի ամիս խմբագրությունը վարելուց հետո այն փոխանցում է վերակազմյալ հնչակյան Գ. Ջիթճյանին: Վերջինս էլ որոշ ժամանակ անց այն հրատարակում է «Ձայն հայրենեաց» անունով:

«Տիգրիսի» միակ պահպանված համարը 1899 թ. հունիս 3-ի 81 համարանիշը կրող բացառիկն է, որի ամբողջ հասույթը պետք է հատկացվեր Վանի սովատանջ հայերին, նույնիսկ թերթի բաժանորդներին առաջարկվում էր այն գնել: Պատկերազարդ էր: Տպագրել է Վանի սովալլուկ բնակչության վիճակը պատկերող լուսանկարներ՝ «Աստուած սիրէք, բրդուջ մը հաց» մակագրությամբ, տեսարաններ՝ Վանա բերդը, Վանի Այգեստան թաղամասը, Մեծ Մասիսը, Վանա ծովը և Սիփան սարը, Զեյթունը և այլն, նշանավոր ազգայինների և գրողների լուսանկարներ (Խրիմյան Հայրիկ, Խորեն

¹ Գևորգեան Կ., Ամերիկահայ մամուլը: Հին բուսականներէն մինչեւ մեր օրերը, տեւս «Ամլնոն տարեգիրքը», Պլյուսք, 1963, Ժ տարի, էջ 430:

արքեպս. Լուսինյան (Նար-Պեյ), Ներսես արքեպս. Վարժապետյան, Ղևոնդ Ալիշան, Բաֆֆի, Գամառ-Քաթիպա և ուրիշներ): Թերթը լայն տեղ է տվել գրական ստեղծագործություններին. բանաստեղծություններ՝ Զիվանու «Արև», Բաֆֆու «Ձայն տուր, ո՞վ ծովակ», Նար Պեյի երեք ոտանավորները և այլն, ինչպես նաև Վ. Շահնու «Խա՜ց... խա՜ց... (Պատկեր մը Վանի սովէն)» պատմվածքը:

«Ազգային ինքնադարմանումին դիմենք» խմբագրական հոդվածում (հեղ. Գ. Զիթճյան) անդրադառնալով վերջին տարիներին Հայ ժողովրդի գլխին թափված աղետներին, «նորանոր վէրքեր»-ին (կոտորածներ, սով), չաբաթաթերթն առաջնահերթ կարևորություն է տալիս «ազգային ինքնօգնությունը», գրելով՝ «Արտաքին դարմանները կօթանդակեն միայն կեանքին, որ իւր գործը աւելի փութով և ուժգնութեամբ կատարէ. իսկ փրկարար դերը միշտ ինքնադարմանումին՝ ներքին կեանքինն է»: Թերթը հուսալքություն կամ ազգային ցավերին համակերպվելու քարոզ չի անում, այլ, ընդհակառակը, դրանց մեջ տեսնում է ազգային վերածնության երկունքը և կոչ անում հանդես բերել արիություն, անձնվիրություն, «անյողդողդ կամք, աննկուն ոգի և անսպառ կորով», խնամել որբերին, հաց տալ սովատանջ եղբայրներին, «անոնք հայ աշխարհին պահապան հրեշտակներն են. թող ապրին անոնք, որ անոնցմով ապրի ազգը, կանգուն մնայ հայրենիքը. անոնցմով է, որ վառ պիտի մնան մեր ազգային յոյսերը»: Հոդվածագիրը ազգային կյանքի ցավերից ծնված ներկա կովի մեջ էր տեսնում հայ ազգի ապագա վերածնությունը:

«Բանասիրական» խորագրի տակ «Տիգրիսը» տպագրել է Ու. Զ. Սթիլմենի «Գերմանիա եւ հայերը» ընդարձակ հոդվածը՝ նվիրված միջազգային քաղաքական իրադրությունը:

«Թղթակցութիւններ» բաժնում տպագրվել է երկու նամակ՝ ստացված Վանից և Խարբերդից, որտեղ զանազան տեղական լուրերի հետ միաժամանակ, ներկայացվում է նաև հայերի թշվառ վիճակը: Թերթն ուներ նաև «Ազգային քրոնիկ» և «Քաղաքական» բաժինները:

Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը գործունեությունը լուսաբանող առաջին պարբերականը ԱՄՆ-ում «Հայ» (Բոստոն, 1909–1910) տնտեսական, քաղաքական, հասարակական և գի-

տական ամսաթերթին է, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1909 թ. հոկտեմբերի 15-ին: Խմբագիրն էր Գարեգին Մանուկյանը:

«Հայի» վեցամսյա շրջանը բոլորվելու առիթով թերթը հատուկ ընդգծում է, որ այն «հիմնուած է մասնաւորապէս Հայկական Բ. Ը. Միութեան գաղափարը Ամերիկայի մէջ ծաւալելու համար, բայց անոր ծախքը չի հոգացուիր Միութեան սնտուկէն» (1910, թիվ 7, էջ 1): Ամսաթերթի առաջին համարի խմբագրականը՝ «Նպատակ» վերնագրով, ծանուցում էր. որ «Հայը» «թերթ մը չէ բառին սովորական առումովը: Աւելի՛ յիշատակարան մ'է, ուր պիտի արձանագրուին Հայ ընկերութեան մէջ ծնունդ առնող բարեգործական շարժումները եւ, մասնաւորապէս, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան գործունեութիւնը» (1909, թիվ 1, էջ 1): Իսկ բարեգործությունն ասելով թերթը հասկանում էր ազգի կողմից կատարվող այն բոլոր գոհողությունները, որոնք միտված են ազգի մեջ կրթություն տարածելուն, նրա բարոյական նկարագիրը ազնվացնելուն և տնտեսական վիճակը բարելավելուն: Զօխտելով և բոլորովին չնսեմացնելով այլ պարբերականների կատարած գործն այդ ուղղությամբ, խմբագրությունն անհրաժեշտություն էր համարում միմիայն այդ նպատակին նվիրված՝ ոչ քաղաքական, անկուսակցական և ոչ հարանվանական հրատարակության գոյությունը: Բարեգործության նպատակին նվիրված թերթի առաքելությունը, ըստ «Հայի», պետք է լինի ազգի մեջ «մշակել այլասիրական առաքինությունը, արծարծել անձնուիրութեան ոգին, քարոզել ազգաշինութեան մեծությունը» (1909, թիվ 1, էջ 2):

Զգտելով հայ ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ սերմանել բարու ձգտումը, կարեկցելու, փոխօգնության և մարդասիրության ոգին, պարբերաթերթը հուսալից էր, որ մարդկային բարոյական աշխարհը ևս բնական աշխարհի նման ենթակա է «բարեշրջումի օրէնքին և անոր պէս կանցնի յաջորդական շրջաններէ դէպի լաւագոյնը, դէպի ազնուագոյնը» (1910, թիվ 4, էջ 2): Թերթն անկեղծորեն հավատում էր, որ բարին է այն սրբազան նպատակակետը, որին ձգտում է մարդկությունը՝ մշտնջենական պայքար մղելով հար ուժերի դեմ:

XX դարի էական հատկանիշը, դարաշրջանի ոգին «Հայը» տեսնում էր ոչ թե գիտություն և տեխնիկայի բնագավառում ձեռք բերված աննախընթաց նվաճումների մեջ, այլ այն բանի, որ այդ նվա-

ճուճները ծառայեցվեն ողջ մարդկության բարօրությանն ու երջանկությանը:

Հայ ժողովրդի համար օրվա հրամայականը, ըստ թերթի, ամփոփվում է մի քանի բառի մեջ. «Ինչ որ ըլլայ ազգին վիճակը՝ սիրել անիկա ու գործել անոր համար, այս է օրուան պահանջը» (1910, թիվ 8, էջ 1): Բարեգործությունը, փոխօգնությունը, սրտացավությունը, կարեկցությունը մեկը մյուսի հանդեպ թերթը համարում է տվյալ պայմաններում ազգի գոյատևման երաշխիքներից մեկը:

Ամսաթերթն առաջարկում էր բարեգործության երկու ձև՝ կանոնավոր անդամակցություն Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը և միանվագ նվիրատվություն որոշակի նպատակի համար: «Հայը» նաև կոչ էր անում արմատախիլ անել Հայ ժողովրդի մեջ արմատացած՝ ամեն ինչ, ամեն գործ քննադատելու, ամեն ինչի մեջ թերություններ փնտրելու վատ սովորությունը, որը խանգարում է ազգի միասնությունը:

Կոչ անելով անդամակցել Հայ բարեգործական ընդհանուր միությանը՝ «Հայը» ծանոթացնում էր միություն նպատակներին, ներկայացնում նրա գործունեության տարբեր բնագավառներն իրենց յուրահատկություններով և հոգսերով հանդերձ: Ունեն «Հ. Բ. Ը. Միություն» խորագրով բաժինը, որտեղ համարից համար լուսաբանվում էր բարեգործականի կենտրոնական վարչության և նրա, մասնավորապես ԱՄՆ-ի, մասնաճյուղերի գործունեությունը: Պարբերաբար անդրադառնում էր Հայ և օտարազգի բարեգործներին (Ալ. Մանթաշյան, Հ. Բլեքուել և ուրիշներ), Հայ իրականության մեջ կատարված բարեգործական աշխատանքներին («Որբախնամ գործը խորհրդի մէջ», «Բարեգործութիւնը ռուսահայոց մէջ», «Կիլիկիան նոր որբանոցը» և այլն): Ուշադրությունից դուրս չի թողել նաև օտար ազգերի մեջ կատարվող բարեգործությունները ներկայացնելու գործը՝ նպատակ դնելով ծանոթացնել այլ երկրներում բարեգործության դրվածքին: Զուգահեռաբար լուսաբանում է Հայ իրականության մեջ գործող բարենպատակ կազմակերպությունների գործունեությունը («Ամերիկահայ ռուսանոդական միություն», «Հայ առաջադիմական ընկերակցություն», «Armenian Relief Association» և այլն):

Թերթն ունեն «Լրաքաղ» բաժինը, որի լուրերը հիմնականում Հայ բարեգործականի ու բարեգործների աշխատանքի և բարեգոր-

ծուլթյուն ակնկալող ոլորտներն էին ընդգրկում, ներկայացնում հայ որբերի, որբեկայրիների, կարոտյալ գաղթականների ճակատագիրը, սոցիալական վիճակը և այլն:

Ամսաթերթում տպագրված հոգվածների գերակշռող մասը պատկանում է Վահան Բյուրքճյանի (Վ. Բ.) գրչին: Աշխատակցել են նաև Ա. Այվազյանը, Կ. Գարակյուլյանը, Վահրամը և ուրիշներ:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը 1914 թ. Բոստոնում սկսում է հրատարակել իր պաշտոնաթերթը՝ «Յուշարարը» (Բոստոն, 1914–1925, Նյու Յորք, 1925–1962): 1963-ից «Յուշարարը» միանալով ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչության պաշտոնաթերթ «Միութիւն» ամսաթերթին (Կահիրե, 1912–1928, Փարիզ, 1928–1940, Նյու Յորք, 1947–1962), հրատարակվում է «Յուշարար-Միութիւն» անվամբ: «Յուշարարը» սկզբում քառամսյա էր, ապա՝ ամսաթերթ, չաբաթաթերթ, կիսամսյա, 1926-ից՝ ամսաթերթ: Խմբագիրներ են եղել Անդրանիկ Փոլատյանը, Վահան Բյուրքճյանը և ուրիշներ:

1910 թ. մայիս ամսից Բոստոնում սկսեց հրատարակվել «Շանթ» գրական, հասարակական ամսահանդեսը՝ Շահան Նաթալիի խմբագրությամբ:

Շահան Նաթալին (Հակոբ Տեր-Հակոբյան), սփյուռքահայ հայտնի գրող և հասարակական գործիչ, ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի շրջանի Հուսեյնիկ գյուղաքաղաքում: Նախնական կրթությունը ստացել է Կ. Պոլսի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցում: Կարճ ժամանակ իր ծննդավայրում որպես ուսուցիչ աշխատելուց հետո, 1904 թ. մեկնել է ԱՄՆ, որտեղ և 1910 թ. հրատարակել է «Շանթ» ամսահանդեսը: 1910–1914 թթ. ապրել է Կ. Պոլսում, աշխատել է «Շանթ» չաբաթաթերթի խմբագրությունում, աշխատակցել պոլսահայ մի շարք թերթերի: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կրկին անցել է արտասահման, ապա մեկնել է Ամերիկա, որտեղ 1928 թ. հրատարակել է «Ազատամարտ» չաբաթաթերթը, որը կարճ կյանք է ունեցել: Հրատարակել է նաև «Ամրոց» չաբաթաթերթը՝ ընդամենը մի քանի համար: Եղել է դաշնակցական, ապա 1929 թ. հեռացել դաշնակցությունից: 1919 թ. եղել է հայերի ցեղասպանությունն իրականացրած երիտթուրքական հանցագործներին պատժելու նպատակով ստեղծված «Հատուկ հանձնաժողովի» անդամ, «Նեմեսիս» գործողություն կազմակերպիչ և ղեկավար: Ծավալել է հասա-

րակական լայն գործունեություն, դարձել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն գործուն անդամներից մեկը: Այցելել է Խորհրդային Հայաստան և վերադարձին արտահայտվել մեծ հիացմունքով: Իր բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն լույս է ընծայել 1904 թ.: Գրել է նաև պատմվածքներ ու պիեսներ:

«Շանթը», ինչպես ինքն էր նշում, անհատական նախաձեռնություն էր և կարիք էր զգում իր ընթերցողների նյութական և բարոյական աջակցությունը: Հրատարակությունն ուղղված էր երիտասարդներին և պատահական չէ, որ պարբերականի վերնագրից ներքև մշտապես, որպես բնաբան, իրենց հաստատուն տեղն էին գրավել Կրոպոտկինի հետևյալ խոսքերը. «Խօսքս երիտասարդներին, ոչ թէ մտքով ձերերին»:

Ամսաթերթի հենց առաջին տողերից աչքի է զարնում նրա ընդգծված սոցիալական ուղղվածությունը, սոցիալիստական գաղափարների քարոզչությունը: «Մեր նպատակը» ծրագրային հոդվածը սկսվում է հենց «Ազատություն և Հաւասարություն» բառերով, որոնք, ըստ պարբերականի, համազոր ու համանիշ են և առանց մեկը մյուսին գոյություն ունենալ չեն կարող: Օրենքներն ու կրոնները առաջացել են ոչնչացնելու ազատությունը և հավասարությունը՝ ստեղծելով դասակարգեր, անհավասարություն, բռնակալություն: Խմբագրությունը հայտարարում էր, որ «Շանթը» հրապարակ է իջնում պայքարելու տիրող անարդարությունների դեմ, պաշտպանելու մարդու անհատական ու հավաքական իրավունքները (1910, № 1, էջ 1): Թերթը նպատակ էր դնում քանդել հինը՝ նորը չինելու, նոր հասարակություն, նոր մարդկություն համար ազատության ու հավասարության հիմնաքարը դնելու (նույն տեղում, էջ 2): Թերթը խոստանում էր հենվել նաև գիտության նորագույն տվյալների վրա և հայտարարում էր, որ «Կղերականն ու պուրթուկան եւ բոլոր կեղեքողները մեր ոխերիմ հակառակորդները պիտի ըլլան...» (նույն տեղում):

Առաջին համարի հենց առաջին հեղինակային հոդվածը նվիրված է մայիսի 1-ին՝ աշխատավորների տոնին: «Մայիսի մէկը» հոդվածում, որը ստորագրված է Արամ կեղծանվամբ, հակիրճ ծանոթություն տալով մայիսի 1-ը, որպես աշխատավորների համերաշխություն տոն ընդունելու 1889 թ. գումարված միջազգային բանվորական համաժողովի որոշման, այդ օրվա նշանակությունը մասին, թերթը արձա-

նագրում է այն ինքնավստահությունը, որ ձեռք է բերել աշխատավորությունը անցած քսան տարիների ընթացքում: Ավելի առաջ գնալով՝ հեղինակը մայիսմեկյան տոնը գնահատում է որպես ապագա «Համամարդկային եղբայրութեան գեղումներու և ցնծութեան թուականը, նախատոնուած ու փառաբանուած Հանուր մարդկութենէն, առանց ցեղի և ազգի խորթութեան» (1910, № 1, էջ 4):

«Հասարակական» խորագրի տակ գետեղված «Մայիս մէկի առիթով» հոդվածում Գ. Ռստիկյանը քննադատական խոսք է ասում նաև ԱՄՆ-ի արհեստակցական միությունների հասցեին, նրանց անվանելով «կեղծաւորութեան և դիմակաւորութեան հանգրուան» (նույն տեղում, էջ 9): Հեղինակը կոչ է անում արմատական վերափոխումների, նշելով, որ նման կեղծ բարեկարգիչներ առավելապես Միացյալ Նահանգներում են պատահում, բարեկարգիչներ, որոնք սին խոստումներ տալով՝ շիտակ ճամփից չեղում են աշխատավորությանը և արհեստակցական միություններին: Բարեբախտաբար, աշխատավոր դասը քիչ-քիչ սկսում է հասկանալ, որ «քաղաքական ազատութիւնը շատ բարիքներ չի տար անօթի ստամոքսին» (նույն տեղում, էջ 10), թե բոյկոտները, կազմակերպված գործադուլները, գործարանների վրա հարձակումները, գործատերերի սպանությունները էական արդյունք չեն կարող տալ: Հոդվածագիրը փաստորեն հեղափոխության կոչ էր անում:

«Աշխատաւորութեան օրը» խմբագրականում, որը նվիրված էր Միացյալ Նահանգներում սեպտեմբերի առաջին երկուշաբթին աշխատավորության օր հռչակելուն, ամսաթերթը համարում է «մեծագոյն յաղթանակի տօն» աշխատավորության դատին նվիրյալների համար: Կրկին անդրադառնալով աշխատավորության կյանքին և դասակարգային պայքարի հարցերին՝ «Շանթը» կարծում էր, որ այդ օրվա նշանակութիւնը ավելի է մեծանում մանավանդ այն պատճառով, որ «այդ օրը կատարուող բոլոր իրողութիւնները, հսկայ գործարաններու մեռելական լուսթիւնը, գործաւորներու խանդավառ թափօրները գերազանց պրոպականտներ են», քանի որ վարակիչ են և «ազատութեան բանակը» կստվարացնեն ու նոր կազմակերպություններ կստեղծեն (1910, № 5, էջ 2):

Մեկ այլ խմբագրականում՝ վերնագրված «Ազատութիւններու ամիսը», խոսելով հուլիս ամսվա և նրա բերած ազատությունների

մասին (հուլիսի 4-ը՝ ԱՄՆ-ի ազատագրության օրը, հուլիսի 14-ը՝ Ֆրանսիայի հեղափոխության և հուլիսի 24-ը՝ սուլթան Համիդի տապալման և օսմանյան սահմանադրության հռչակման օրը), «Շանթը» կարծում է, որ այդ ազատությունները թեև ժողովրդի զավակների արյունով են գնված, ժողովրդի դրամներով են տոնվում և ժողովուրդն է, որ տոնում է, այնուամենայնիվ այն ժողովրդինը չէ, քանի որ այն իրական ազատություն չի բերում աշխատավոր դասակարգին: Թերթը իր փաստանքն է հայտնում այդ տոնակատարությունների ժամանակ անօգուտ վատնվող գումարների համար, որոնք կարող էին հազարավոր աղքատների կերակրել: Հոգվածի եզրակացությունն այն է, որ «... մինչև այսօր պատմութեան էջերը զարդարող ազատութիւնները եղած են կիսատ ու մասնակի. անոնք չեն եղած Ընդհանուր Ազատութիւնը, հետևաբար բնա՛ւ Ճշմարիտը»: Ըստ թերթի, միայն «Մայիսեան Ազատութիւնը ժողովրդային, Համաշխարհային պիտի ըլլայ» (1910, № 3, էջ 3):

Պարբերականում տպագրված գրեթե բոլոր հոդվածները օգտագործվում են սոցիալիստական գաղափարների քարոզչության համար՝ ներկայացնելով դասակարգային պայքարի վիճակն ու ապագայի հեռանկարները: Բնականաբար, «Շանթը» չէր կարող չըջանցել հայերին և Հայաստանին առնչվող այնպիսի մի կարևոր հարց, ինչպիսին էր Թուրքիայում սոցիալիստական գաղափարների տարածման հարցը: Նախ պետք էր պարզաբանել մի բան. Օսմանյան կայսրությունում կա՞ր՞ բավարար հող բանվորական կազմակերպություններով և խորհրդարանական միջոցներով սոցիալիստական պայքար կազմակերպելու համար: Ահա այս խնդիրն էր առաջ քաշում Արամի «Ընկերավարութիւնը Թուրքիայի մէջ» հոդվածը, նպատակ ունենալով ներկայացնել Թուրքիայում գործող, հիմնականում օտարերկրյա կապիտալի շնորհիվ, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, երկաթուղիները, այնտեղ աշխատող հարյուր հազարավոր բանվորների վիճակը և նրանց անխնա շահագործումը: Խոսելով պարզ թվերով՝ հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ «Թուրքիայի մէջ ընկերավարական գործունէութիւնը ոչ թէ կանխահաս է ներկայիս, ինչպէս կ'ուզեն հաւատացնել կարգ մը հակաընկերավարականներ, այլ ուշ իսկ է մնացած: «Օտարամուտ վարդապետութիւնը» պէտք էր արդէն մտած ըլլար մեր երկիրը օտարամուտ շոգեշարժներուն և

դրամագլուխին հետ՝ կէս դար առաջ» (1910, № 3, էջ 6): Արամը շարունակում է փաստեր և թվեր բերել Թուրքիայի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասին՝ հաստատելու համար Թուրքիայում մեծ թվով բանվորության առկայությունը, հետևաբար նաև նրա կազմակերպման անհրաժեշտությունը և կարելիությունը: Հեղինակը կարծում է, որ Թուրքիայի խորհրդարանում «Ընկերվարական ուժեղ հոսանք մը..., ամէն ազգի ներկայացուցիչներով, բացառապէս օգտակար և արդիւնաւոր կրնար ըլլալ» (1910, № 3, էջ 7):

Ամաթերթի բաժիններն էին՝ «Հասարակական», «Ընկերային», «Սօցիալական լուրեր», «Սօցիալիստական լուրեր», «Սօցիալիստական հարցարան», «Թերթեր», «Պատիկ նօթեր», «Ռուս գրականութիւն» և այլն: Գրական ստեղծագործությունները (հիմնականում բանաստեղծություններ), չնայած բոլոր համարներում նրանց առկայությանը, չէին ամփոփվում որևէ խորագրի տակ: Տպագրվել են հիմնականում ամերիկահայ ստեղծագործողների բանաստեղծությունները:

1918–1920 թթ. Ֆրեզնոյում Միք. Մինասյանի խմբագրությամբ և «Սիսուան» հրատարակչական ընկերության կողմից հրատարակվում է «Սիսուան» գրական, հասարակական շաբաթաթերթը: Պարբերականը մեծադիր էր, 16–20 էջ ծավալով, պատկերազարդ: Ուներ ռամկավարական ուղղություն: «Համաշխարհային քրոնիկ», «Վերջին լուրեր», «Տեղական լուրեր» բաժիններում մեծ տեղ է հատկացրել միջազգային քաղաքական իրադարձությունների, հայ ազգային կյանքի խնդիրների լուսաբանմանը, ընթացիկ տեղեկատվությանը: Տպագրել է հակասոցիալիստական, հակաբոլշևիկյան հոգվածներ, դեմ է արտահայտվել ընդհանրապես ամեն կարգի հեղափոխական շարժումներին: «Ընդհանուր տեսութիւն» խորագրի տակ և առանձին հոգվածներով անդրադարձել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձություններին, հատկապես ուշադրության կենտրոնում պահելով Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունները: Բազմաթիվ նյութեր է նվիրել ամերիկահայ գաղթօջախի ազգային կյանքին, Ամերիկայի հայ ազգային միությանը, Ամերիկահայ որբախնամ և այրիախնամ կազմակերպության, Հայ բարեգործական ընդհանուր միության գործունեությանը: «Սիսուանը» 1920 թ. միանալով Ֆրեզնոյի «Նոր կեանք»

(1915–1920) չաբաթաթերթին՝ հրատարակվում է «Նոր կեանք-Սիսուան» անվամբ 1920–1921 թթ.:

Գաղթօջախում լույս տեսած գիտամշակութային պարբերականների շարքում ուրույն տեղ է գրավում «Լոյս» (Քեմբրիջ, 1901–1907, Բոստոն, 1907–1908) կիսամսյա, ապա՝ միամսյա գիտական, բարոյական և իմաստասիրական հանդեսը: Խմբագիրը Միք. Միւնասյանն էր, մասնագիտությամբ՝ մանկավարժ:

Հանդեսը նպատակ էր դնում իր ընթերցողների «զգացումները ազնուացնել եւ խորհուրդները լայնցնել» (1901, թիվ 1, էջ 1): Այն չէր սահմանափակվում միայն քաղաքակրթութային և գիտութային նվաճումները, գիտական աշխարհի նորությունները ժողովրդականացնելու գործով: Հանդեսում կարեւոր և մշտական տեղ ունեին և՛ կրթական, և՛ խոհափիլիսոփայական, և՛ հոգեբանական, և՛ հասարակագիտական, և՛ բարոյախոսական, և՛ կրոնական, և՛ այլ բնույթի խնդիրներ լուսաբանող հոդվածները, որոնք բոլորն էլ նպատակամղված էին ընթերցողների գիտելիքները, մտահորիզոնը լայնացնելուն և բարոյական հատկանիշները բարձրացնելուն, միաժամանակ դուրս չգալով հանրամատչելիութային և դյուրըմբռնելիութային շրջանակներից: Հանդեսի մարդասիրական ուղղվածությունը բնութագրող տիպական հոդված է հենց առաջին՝ «Զգացում եւ խորհուրդ» վերնագրով հոդվածը, որտեղ քննարկվում է մարդկային հասարակութային կյանքում, ազգերի և պետությունների ճակատագրում զգացմունքների և գիտակցութային հարաբերակցութային հարցը: Պատմական բոլոր իրադարձությունների, հասարակութային առաջընթացի շարժիչ ուժը համարելով զգացմունքները, հանդեսը ամենեւին չի թերագնահատում բանականութային նշանակությունը, դրան վերագրելով զգացմունքները անհրաժեշտ հունով ուղղորդելու կարևոր դերը: Մարդկային քաղաքակրթութային զարգացման վերջնական նպատակը մարդու բնության այս երկու կողմերը զարգացնելն է, քանի որ ազատութային, արդարութային և սիրո երջանիկ թագավորությունը այն չափով կհաստատվի երկրի վրա, ինչ չափով, որ «Մարդկութիւնը տիրանայ լայն խորհուրդներէ առաջնորդուող ազնիւ զգացումներու, այսինքն՝ ունենայ մեծ սիրտ մը մեծ միտքի մը միացած» (նույն տեղում, թիվ 1, էջ 2): «Լոյս» հանդեսի նյութերի գերակշիռ մասը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն

առնչվում են մարդուն, նրա բնույթին, հոգեբանությունը, մարդկային հասարակությունը, կամ դրանց հարակից թեմաների («Ինչո՞ւ վախկոտ ենք», «Երկու հակապատկեր», «Կեանքի տեւողութիւնը կենդանիներուն մէջ» և այլն):

«Լոյսը» ազատ մուտք է ունեցել Թուրքիա և լայն ընդունելութիւն գտել այնտեղ:

«ՀԱՅՔ» (1891–1898)

XIX դարի վերջի ամերիկահայ իրականութեան մեջ ամենանշանավոր պարբերականը՝ «Հայք» կիսամսյա հանդեսը, լույս է տեսել Նյու Յորքում 1891 թ. հունվարի 1-ից: Հրատարակիչ-խմբագիրն էր Մ. Սմբատ Գաբրիելյանը՝ բազմակողմանի կրթություն ստացած մի մտավորական, լայնախոհ ու ազգասեր հասարակական-քաղաքական գործիչ:

Սմբատ Գաբրիելյանը ծնվել է 1856 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ակնում¹: Սկզբնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում, ապա՝ Խարբերդում, որից հետո երկու տարի հայերեն է դասավանդել Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիա քոլեջում, որտեղ և 1878–1881 թթ. ուսանել է բժշկություն: Մի քանի տարի հայրենի Ակնում որպես բժիշկ աշխատելուց հետո՝ Ս. Գաբրիելյանը մեկնում է Փարիզ ուսումը շարունակելու: 1884–1885 թթ. ուսանելով Փարիզի համալսարանում և բժշկի վկայական ստանալով՝ նա վերադառնում է Այնթապ՝ այս անգամ արդեն բժշկություն դասավանդելու²: 1885–1886 թթ. Ս. Գաբրիելյանը Այնթապի նշված քոլեջում դասախոսական աշխատանքը համատեղում է Ազարիա-Սմիթ հիվանդանոցում բժշկի աշխատանքի հետ, ապա որոշում է հաստատվել Կ.Պոլսում: Սակայն հանգամանքներն այլ կերպ են դասավորում նրա կյանքը: Թուրքական իշխանությունների կողմից արգելվում է Ս. Գաբրիելյանի դեռևս 1879 թ. լույս տեսած «Վերականգնումն հայոց» աշխատությունը, և հեղինակը, հետապնդումներից խույս տալով, Կ. Պոլսից անցնում է

¹ Տե՛ս Մուշեղ եպիսկոպոս, Ամերիկահայ տարեցույցը. Ա. տարի, Պոստոն, 1912, էջ 262:

² Տե՛ս Փափազյան Մ. Կ., Մ. Սմբատ Գաբրիելյան, Լոս Անջելես, 1939, էջ 38–39:

Վառնա¹ և այնտեղից էլ 1886 թ. աշնանը՝ ԱՄՆ: 1894–1897 թթ. նա Նյու Յորքի Կոլումբիա համալսարանում ուսումնասիրում է պատմություն, սոցիոլոգիա, քաղաքատնտեսություն²:

Ս. Գաբրիելյանը կարևոր դեր է կատարել ամերիկահայ գաղթօջախի հասարակական կյանքում: Տարբեր ժամանակներում նա եղել է Նյու Յորքի Հայ հայրենասիրաց միություն, Հայ հառաջագիմական ընդհանուր ընկերակցություն, Ամերիկահայ գաղթային խորհրդի նախագահը, դասախոսություններ է կարդացել ազգային, պատմական, քաղաքական, մշակութային և այլ թեմաներով: Նա հավասարապես տիրապետում էր անգլերենին և ֆրանսերենին, գերազանց գիտեր ժամանակակից հայերենը, գրաբար և թուրքերեն: Նրա առաջին գրական ստեղծագործությունները հրատարակվել են Ակնում լույս տեսնող խմորատուպ «Ծաղիկ» պարբերականում³: Աշխատակցել է բազմաթիվ հայ (Կ. Պոլսի «Արեւելք», Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայ», ԱՄՆ-ի «Կոչնակ» և այլն) և ամերիկյան պարբերականների: Տասնյակից ավելի նրա աշխատությունները՝ հայերեն և անգլերեն, նվիրված են հասարակական-քաղաքական, ազգային, պատմական և բանասիրական հարցերի: Սակայն նրա թերևս ամենամեծ երախտիքը «Հայք» հանդեսի ավելի քան յոթ տարվա ստվար հատորներն են, որոնք խմբագրի հասարակական-քաղաքական հայացքների արգասիքը լինելուց բացի, ուշագրավ դիրք են ունեն հայ պարբերականների շարքում:

Ս. Գաբրիելյանը մահացել է 1919 թ. հունիսի 3-ին:

Ձեռնարկելով «Հայք» հանդեսի հրատարակությունը, Ս. Գաբրիելյանը նշում է հրատարակության դրող երկու գլխավոր շարժառիթ. «...նախ՝ մեր ազգային գոյութեան տագնապալից վիճակն, որ ազգի բոլոր ոյժերն կը հրաւիրէ ի գործակցութիւն եւ երկրորդ՝ զի Հայ գաղթականութիւնք արագապէս ստուարանալով ի Միացեալ Նահանգս՝ պէտք ունին ազգային հաղորդակցութեան կանոնաւոր գործիքի մի» (1891, թիվ 1, էջ 1): Այս դրդապատճառներն էլ հենց իրենց գործուն դերն են ունենում «Հայքի» նպատակադրումների և ծրագրի կազմավորման մեջ, որոնք շատ հստակ և որոշակիորեն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

² Տե՛ս Մուշեղ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 262, Փափազյան Մ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 15:

³ Տե՛ս Ակն եւ ակնցիք, նախ. եւ հաւաքեց Ա. Քէչեան, Փարիզ, 1952, էջ 678:

ձևակերպված են առաջին համարում: Հանդեսը նպատակ էր դնում սատարել ազգային փրկությանը, օժանդակել գաղթականության նյութական և բարոյական առաջադիմությանը և նպաստել ազգի ֆիզիկական զարգացմանը, ուստի և «իւր էջեր պիտի նուիրուին Հայկական խնդրոյ, Հայոց պատմութեան եւ լեզուին քննութեան եւ առողջաբանական յօդուածոց» (նույն տեղում): Այն ներկայանում է որպէս «Ազգային, քաղաքական և առողջաբանական» հրատարակութիւն:

«Հայքը» գլուտ անհատական ձեռնարկ էր և կրում էր իր խմբագիր-հրատարակչի քաղաքական հայացքների խոր կնիքը: Լինելով անկուսակցական պարբերական, այն իր որոշակի դիմագիծը, ծրագիրը և ուղղութիւնը ուներ, որոնք այն տարբերում էին իր ժամանակի շատ պարբերականներից և, շնորհիվ իր խմբագրի հասարակական-քաղաքական հայացքների, ուներ որոշակի գաղափարական ուղղվածութիւն:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մասին Ս. Գաբրիելյանի դիրքորոշումը երևան է գալիս «Հայքի» հենց առաջին համարներից: Հանդեսի առաջին էջերը զբաղեցնող հոդվածը կրում է «Հայկական իրաց վիճակն եւ կեդրոնական յանձնախմբի մը պէտքը» խորագիրը, որտեղ խմբագիրն առաջ է քաշում կենտրոնական հանձնախումբ ստեղծելու և ազատագրական պայքարը մի միասնական կենտրոնից ղեկավարելու խնդիրը: Քննության առնելով Արևմտյան Հայաստանի և Հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և կացութիւնը Թուրքիայում, սուլթանի քաղաքականութիւնն իր հպատակ ազգերի, մասնավորապէս հայերի նկատմամբ, հեղինակը եզրակացնում է, որ հայերի ապստամբական շարժումները, ցույցերը բնական և օրինաչափ հետևանք են այդ քաղաքականության: Հայ ժողովրդի ազգային և քաղաքական կազմակերպվածությանն անդրադառնալով՝ իրավացիորեն նկատում է, որ «Տաճկաստանի հայ ժողովուրդն այսօր մարմին մը չկրնար համարուիլ եւ իբր մարմին գործելու անզօր է» (1891, թիվ 1, էջ 2): Նա բանական էլք էր տեսնում արտասահմանի հայրենասիրական միութիւնների միավորման և գործակցության մեջ, որոնք պետք է կազմավորեին «ազգային տիեզերական կեդրոն» Թուրքիայից և Ռուսաստանից դուրս, «եւրոպեան ազատ հողոյ վերայ»: Այս կենտրոնական մար-

մինը կամ հանձնախումբը «Հայ գաղթական աշխարհին ներկայացուցիչն եւ գլուխն պիտի ճանչուի եւ պաշտօն պիտի ունենայ ազգային ոյժերն եւ հայրենասիրական ջանքերն կազմակերպել եւ վարել, ինչպէս նաեւ օտար տէրութեան առջեւ պաշտօնական ներկայացուցիչն լինիլ» (նույն տեղում, էջ 3):

«Հայքը» հաջորդաբար քննարկման է դնում ստեղծվելիք կենտրոնական հանձնախմբի կազմակերպական և ֆինանսական հարցեր պարունակող ծրագրի գույգ տարբերակները, հրապարակում ընթերցողների նկատառումները: Ս. Գաբրիելյանը նաև իր նպատակի իրագործման նախաքայլերն է անում. Նյու Յորքում նրա նախաձեռնությամբ 1891 թ. ապրիլին ստեղծվում է Հայ հայրենասիրաց հանձնախումբը, որը նպատակ ուներ աշխատել Եվրոպայում Կենտրոնական հանձնախմբի կազմակերպման ուղղությամբ:

1893 թ. «Հայքն» առաջարկում է Փարիզում կամ Լոնդոնում համահայկական ժողով հրավիրել «ազգային քաղաքականութիւն որոշելու համար»: Հանդեսի էջերը տրամադրվում էին բանախօսելու, բանավիճելու, կարծիքներ փոխանակելու, տեսակետներ հայտնելու և ուղեգիծ մշակելու համար: «Հայքն» առաջինն սկսում է ներսես պատրիարքի՝ Հայկական հարցի մասին ունեցած տեսակետների տպագրումով: Սակայն այս առաջարկն էլ ցանկալի արդյունք չի տալիս, և Կենտրոնական հանձնախմբի ստեղծման գաղափարը հետզհետե մարում է հանդեսի էջերում:

Պարբերականը, որի ստեղծման նպատակներից մեկն էլ Հայկական հարցի լուծման ուղիների մշակման և Հայաստանի անկախության հարցի պարզաբանումն էր, հենց առաջին համարներից է ցուցահանում իր քաղաքական դիմագիծը: Հայ ազգային-ազատագրական մտքի ձևավորման և պայքարի զարթոնքի այդ շրջադարձային տարիների պատմական պահի լրջությունը ըմբռնելով էր, որ «Հայքը» գրում էր. «Հայը գոյութեան վճռական մրցանքի բռնուած է, որոյ ելքն պիտի լինի կեանք կամ մահ» (1891, թիվ 1, էջ 1): Այս պատմական բախտորոշ պահին «Հայքն» առաջ չէր քաշում Հայաստանի ազատագրության և անկախության հարցը, այլ պահանջում էր միայն ինքնօրինություն օսմանյան տիրապետության տակ, Բեռլինյան դաշնագրի 61-րդ հոդվածի գործադրությունը և բարեկարգումների իրագործում՝ Եվրոպացի կառավարչի հսկողությամբ: Եվ քանի

որ հայոց պահանջն այս ձևով իսկ անընդունելի էր Բ. դեան համար, Ս. Գաբրիելյանն առաջարկում էր հող նախապատրաստել՝ Փրանսալեզու «Լ'Արմենի» և «Հայաստան» թերթերի միջոցով «յեղյեղել զայն Եւրոպայի ականջին», իսկ «Հայքի», «Հնչակի» և «Արմենիայի» «պաշտօնն է լուրջ սկզբանց քարօգուծեամբ կրթել Հայ գաղթականութիւններն, ներշնչել ի նոսա ինքնապաշտպանութեան եւ անձնուիրութեան գգացումներ, յորդորել զնոսա ի միաբանութիւն եւ ի միութիւն...» (1891, թիվ 6, էջ 42): Այս նույն հոգւածում հենց, որը կոչվում է «Սուր երկսայրի», Ս. Գաբրիելյանը բացահայտում է իր ծրագրի դիվանագիտական կողմը ևս, ամենևին էլ ոչ երկրորդական դեր վերապահելով նրան: Մի կողմից դիվանագիտական բոլոր հնարավոր միջոցների օգտագործում, մյուս կողմից՝ ազգի կազմակերպում և ինքնապաշտպանական ուժերի համախմբում:

Այսպիսով, «Հայքը» պայքարի խաղաղ ձևերով չէր սահմանափակվում: Խմբագիրն ինքն էլ գիտակցում էր, որ միայն դիվանագիտական միջոցներով ազատագրության հասնել հնարավոր չէ: Ս. Գաբրիելյանը դրան է միացնում «զինու զօրութիւնը», որ, ըստ նրա, հաղթանակի հնարավորութիւնն է ընձեռում: Եվ այստեղից էլ բանաձևվում է հանդեսի հավատամքը. «Հայքի» քաղաքականութիւնն է «Երկսայրի սրոյ» քաղաքականութիւնն» (նույն տեղում):

Ներկայացնելով հայ ժողովրդի իմացական, նյութական և ֆիզիկական չօգտագործվող հնարավորութիւնները՝ Ս. Գաբրիելյանը նշում է այդ ամենով հանդերձ ազգի տկարության երկու գլխավոր պատճառ. ժողովրդի իմացական և նյութական ուժերի անկազմակերպ, ցրված լինելը և ֆիզիկական ուժի անմշակ ու վայրենի վիճակի մեջ գտնվելը: Հեղինակը հիշատակում է շատ կարևոր և հայերին պակասող մի գործոն ևս՝ ազգի հոգեբանորեն վերածնության պետքը: Հայը «զարնել պիտի գիտնայ, զինուորի նման զարնել» (նույն տեղում): «Հայքը» մեկ անգամ ևս մանրամասնում է իր քաղաքականութիւնը, ավելի ճիշտ՝ իր գործունեության նպատակն ու կոչումը: Մեկ այլ առիթով նա գրում է. «Ուրեմն պէտք է, որ մէկ ձեռքով բարձր բռնեմք մեր բողոքն ի տես համօրէն քաղաքակիրթ աշխարհի, մանաւանդ Պէռլինյան դաշնագիրն ստորագրողաց ...

Իսկ միւս ձեռքով պարտիմք բռնել ՍՈՒՐՆ» (1891, թիվ 14, էջ 106):

Հանդեսի էջերում մշակվում է նաև ազգային քաղաքականութ-
յան մի որոշակի ուղղութիւն, որն ամբողջանում է «Հայքի» 1893 թ.
մի քանի համարներում «Ազգային քաղաքականութիւն» վերնագ-
րով: Ս. Գաբրիելյանն իր ազգային քաղաքականության ուրվագիծը
մշակելիս ելնում է ազգի լինել-չլինելու, որպես ազգ գոյատևելու և
վերածնվելու այն հիմնախնդիրներին, որ դրել էր ժողովուրդների
առջև պատմական ժամանակաշրջանը: Հարկ է նշել, որ «Ազգային
քաղաքականութիւնը» շարադրվել էր մի այնպիսի ժամանակաշրջա-
նում, երբ դեռ չէին սկսվել Հայերի զանգվածային կոտորածները, և
թեև այն չի կրել այդ արհաւիրքների սթրափեցնող ազդեցութիւնը,
սակայն հեղինակը միանգամայն իրատեսորեն էր գնահատում
վտանգի մեծութիւնը:

Հատկանշական է, որ Ս. Գաբրիելյանն այժմ արդեն ազգի փրկու-
թյան գործում հույս չի դնում դաշնագրերի գործադրության վրա:
Ճշ-րդ հոգվածի կիրառումը համիդյան վարչակարգի պայմաններում
անիրականանալի էր համարվում, իսկ Հայկական գավառների բարե-
կարգումը՝ անհնարին: Այս եզրակացութիւնը հանդեսը հանգել էր
նաև իր նախորդ հոգվածներում: «Հայկական խնդիրն,~ գրում էր
նա,~ հայ ազգի գոյութեան եւ չգոյութեան, Հայաստանի վերածն-
ման կամ վերջնական կորստեան խնդիրն է» (1893, թիվ 8, էջ 119):
Հայկական հարցի այսպիսի լայն ըմբռնումից ելնելով՝ հեղինակը
հայտնում էր իր մասնավոր տեսակետը հայ ազգային քաղաքակա-
նության ուղղվածության մասին և խորհրդակցութիւն հրավիրում:

Բարձր գնահատելով Ներսես Վարժապետյանին, որպես ազգա-
յին, քաղաքական գործչի՝ Ս. Գաբրիելյանը բացահայտում էր նրա
քաղաքականության թերի կողմերը, ավելի ճիշտ՝ այդ քաղաքակա-
նության և հայ ժողովրդի վիճակի, քաղաքական հասունության
մակարդակի միջև եղած հակասութիւնը: Ժողովրդի տառապանքը
դեռևս նախապայման չէր ազատութիւն ստանալու: Այսպիսի ժո-
ղովրդի համար միայն գթութիւն կարելի էր հայցել, իսկ «Ազատու-
թիւնն չպահանջուի բանիւ, այլ կառնուի բռնութեամբ, կը ստացու-
ւի կռուով եւ կը պահպանուի զօրութեամբ» (նույն տեղում, էջ 121):
Ս. Գաբրիելյանը չէր մեղադրում պատրիարքին իր դիվանագիտա-
կան, թեկուզև ապարդիւն, ճիգերի համար, գտնելով, որ դա էր լա-
վագույնը տվյալ պարագայում, սակայն նշում էր անցյալի քաղա-

քականության կարևորագույն սխալները՝ եվրոպական դիվանագիտության մասին թյուր պատկերացումը և հայերին ոչ ճիշտ ձևով նվրոպային ներկայացնելը. մինչ այդ ներկայացվել էր որպես քրիստոնյա, կրոնական ազգ, ոչ որպես «ազգային զգացմամբ տոգորուած ցեղ՝ պատրաստ ազգային քաղաքական կեանքի» (1893, թիվ 9, էջ 136): Ս. Գաբրիելյանն իրավացիորեն կարծում էր, որ ոչ մի տերություն չի պատերազմի հանուն հայերի, իսկ այդպիսին գտնվելու դեպքում էլ՝ կպահանջի հայերի մարտնչող գործակցությունը և ոչ մի տերություն չի վիճակի չէ տալու ճշմարիտ ազատություն, քանզի «ազատութիւնն վիճակ մ'է, որում ժողովուրդն ինքն պարտի կրթութեամբ, մրցմամբ, ճգամբ հասնիլ» (1893, թիվ 10, էջ 151):

Նշակետ ընդունելով այս սկզբունքները՝ հեղինակը պարզաբանում է մի քանի կարևոր գործնական հարցեր՝ արդյոք կարո՞ղ են հայերը մարտնչել, հնարավո՞ր է գինել և գինվորական կրթության տալ երիտասարդությանը, կարելի՞ է արտասահմանի հայ երիտասարդությանը օգտագործել թուրքերի դեմ պատերազմելիս, օտար պետությունների հանդեպ հայերի վերաբերմունքը, դիվանագիտական գործունեության պետքը և այլն:

Առավել իրատեսական է Ս. Գաբրիելյանի դիրքորոշումը դիվանագիտական գործունեության և օտար պետությունների օգնության վերաբերյալ: Հայ դիվանագիտություն որպես այդպիսին, չկա և չի կարող լինել, քանի որ գոյություն չունի և հայկական պետություն: Դիվանագիտական բոլոր դիմումները խնդրագրի բնույթ ունեն և օրինականությունից ու ազդեցությունից զուրկ են: Հայերի «ոչ-օրինական դիվանագիտութիւնն» այն ժամանակ միայն ազդեցիկ կդառնա, մանրամասնում է հեղինակը, երբ մեծ տերությունները համոզվեն, որ հայերը ուժ ունեն և այդ ուժը գործածելու պատրաստ են, դրանով իսկ գոնե վրդովելով միջազգային խաղաղությունը և օտարի միջամտության տեղիք տալով: Հայերի դիվանագիտական գործունեությունը պետք է սահմանափակվի զանազան հրատարակություններով նվրոպայի «հանրային կարծիքն ի նպաստ մեզ շինելու մէջ» (1893, թիվ 10, էջ 152): Նգրահացությունը, որ հայ ժողովուրդն իրոք պետք ունի ուրիշ տերության իրական աջակցության, սակայն այն ստանալու առաջնագույն պայմանն է հայ գինված ուժի առկայությունը, «Հայքի» համոզմունքն է. «Որպէսզի

Հայ ազգն ու Հայրենիքն փրկուին, վերածնին, պէտք է, որ Հայք ոչ տիրացու, այլ աշխարհական, ոչ լոկ խօսող, այլ մարտնչող եւ բուռն ժողովուրդ մի լինին» (նույն տեղում, էջ 153):

Հայոց արտաքին քաղաքականութիւնը ուղեհնչելիս խմբագիրը ելնում էր ժամանակի միջազգային քաղաքական իրադրութիւնից և, իրատեսորեն գնահատելով այն, Հայաստանի բախտն ու ապագան կախված էր համարում եվրոպական մեծ տերութիւնների թուրքիայում ունեցած քաղաքական և տնտեսական հակամարտ շահերից ու ձգտումներից: Այս տերութիւնների շարքում նա առանձնացնում էր ժամանակի երկու գերհզորներին՝ Անգլիային և Ռուսաստանին, կարևորելով թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի համակրանքը շահելը: Մանավանդ վերջինիս կատարելիք դերը Արևելյան ինդիի լուծման գործում՝ կասկածի տեղիք չէր տալիս: Հայկական հարցի լուծման տեսակետից հայերի համար վտանգավոր և կործանիչ էր նկատվում ինչպես ռուս, այնպես էլ հայ սոցիալիստների գործունեութիւնը:

«Հայքի» ռուսական կողմնորոշումը դրսևորվում է նրա հրատարակութեան առաջին տարվանից: Դեռևս 1891 թ. հանդեսը պատկերավոր գրում էր. «... Ռուսիա է այն պետութիւն, որ կրնայ առաւել քան զայլ ամենայն օգնել կամ վնասել մեզ: Նա ճիշդ մեզ կից է. կրնայ մեզ քարին զարնել, կրնայ մեզ վեր բռնել իւր հզօր բազկաւ և ի հեճուկս ամէնուն...» (1891, թիվ 18, էջ 138):

Հայկական հարցի լուծման գործում եվրոպական պետութիւնների, մասնավորապես Ռուսաստանի գործուն մասնակցութեանը և դերին «Հայքն» առավելապես շատ է անդրադառնում 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո: Այս իրադարձութիւնները թեև որոշակի ազդեցութիւն գործեցին Ս. Գաբրիելյանի քաղաքական հայացքների ողջ համակարգի վրա, ստիպելով նրան վերադնահատել երևույթները, սակայն ամենևին էլ բեկումնային չդարձան: Խորհիսթափութիւն և հուսախաբութիւն են արտահայտում արևմտյան տերութիւնների, մասնավորապես Անգլիայի, արևելյան քաղաքականութեանը նվիրված հոգւածները: Նրանց վարած քաղաքականութեանը Ս. Գաբրիելյանի տված գնահատականը ճշգրիտ բնորոշումն էր Հայաստանում ստեղծված իրադրութեան. «...աւելի ճշմարիտ կը լինէր ասել. շնորհիւ եւրոպական պաշտպանութեան եւ

Համակրանաց կը կործանի Հայաստան» (1897, թիվ 4, էջ 59): Չար-
դարացնելով նաև Ռուսաստանի բռնած դիրքը Հայկական զանգվա-
ծային ջարդերի նկատմամբ՝ նա, այնուամենայնիվ, ռուսական քա-
ղաքականութունն ավելի նպաստավոր է համարում: Եվ թեև Հայե-
րի և Հայկական Հարցի նկատմամբ մեծ տերութունների դիրքորո-
շումը փորձ է արվում մեկնաբանել և բացատրել նրանց տնտեսա-
կան ու քաղաքական հակամարտ շահերի բախման տեսանկյունից,
մեղադրվում են նաև Հայերը իրենց դիվանագիտական սխալ գոր-
ծունեություն, քաղաքական իրադրությունը ճիշտ գնահատելու ան-
կարողություն, անհեռատեսություն և անխելամտություն համար:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերջնական նպատակը
Հայկական վարչական ինքնօրինություն ձեռք բերումն էր օսմանյան
գերիշխանության տակ, ընդ որում, Ս. Գաբրիելյանը հարմար էր դա-
տում ունենալ ոչ թրքահպատակ, այլ օտարազգի և օտարահպատակ
քրիստոնյա կառավարիչ: 1894–1896 թթ. Հայկական կոտորածները
որոշ սրբագրումներ մտցրեցին Ս. Գաբրիելյանի այս տեսակետների
մեջ ևս: Դրանք առնչվում են հենց Հայ դատի լուծման գործում Ռու-
սաստանի դերի բարձրացման մասին նրա արտահայտած համոզ-
մունքներին և բխում դրանցից: Արդեն 1896 թ. և ավելի որոշակի՝
1897–1898-ին երևում են հոգվածներ, որտեղ ընդգծվում են ռուսա-
կան տիրապետության ցանկալիությունը և ինչ-որ իմաստով՝ նաև
անխուսափելիությունը: Ասենք, որ կոտորածներից հետո Հայերի ան-
պաշտպան և անպատրաստ վիճակին ի տես, Ս. Գաբրիելյանն այլևս -
չէր փայփայում Հայաստանի անկախության կամ ինքնօրինության
երազները: «Հայքը» հոգվածներ է նվիրում Ռուսաստանի քաղա-
քակրթիչ, ինչպես և Արևելյան Հարցի լուծման գործում նրա գերակ-
շիռ դերին՝ մասնավորապես ընդգծելով ռուսների կողմից Արևմտյան
Հայաստանի գրավման դրական կողմերը հայ ազգի գոյապահպա-
նություն, համախմբման, լեզվի, ազգային մշակույթի, դիմադրի պահ-
պանման տեսակետից: Ձուլման վտանգը իրական չէր համարում, բա-
ցի այդ լավատեսորեն հավատում էր, որ այդ հսկա կայսրություն ազ-
գային միավորումները հետագայում ինքնօրեն նահանգներ պետք է
դառնան, և Հայաստանն էլ դրանց թվում, «բայց քաղաքական եւ մի-
ջազգային տեսակէտով բոլորովին եւ սրտագին միացած լինելով Ռու-
սիոյ» (1897, թիվ 23, էջ 234):

Ս. Գաբրիելյանն ավելի առաջ է գնում իր քաղաքական կանխատեսումների մեջ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռևս 17 տարի առաջ, կարծես կանխագուշակելով պատերազմի պարագային հայ ժողովրդին սպասվող նոր աղետները, նա մարգարեանում է. «Սարսափելի բաներ պիտի պատահին, հայրենին իրօք կոտորուկով, սպառնալու վտանգին մէջ պիտի իյնայ: Միայն մէկ բան կրնայ այդ վտանգէն փրկել զինքը, այն է՝ ռուսական զբաղում պատերազմի հրատարակութենէն անմիջապէս վերջը: Չխաբուխք ուրիշ խօսքով, մեր ժողովուրդը զէնք չունի եւ ինքնապաշտպանութեան անզօր է բոլորովին» (1897, թիվ 5, էջ 73—74):

Քաղաքական ցույցերի նկատմամբ «Հայքի» առաջին տարվա մոտեցումները զգալիորեն տարբերվում են վերջին տարիների տեսակետից: Սկզբնական «Հայքը», հեռու լինելով ցույցը դատապարտելուց, քանի որ այն, ըստ նրա, ազգի արթնացման նշան էր, պարզապես հավանութիւնն էր տալիս պայքարի նման ձևին: Վերլուծելով 1890 թ. հուլիսի 15-ի Գում-Գափուի ցույցի քաղաքական նշանակութիւնը և պատմական դասերը՝ նա ամենևին էլ չէր գերադնահատում այն, այլ սառը և սթափ դատողութեամբ նշելով դրա չարադետ հետևանքները, գրում էր, որ թուրքական կառավարութեան շահերից է բխում «գրգռել զՀայս ի տկար ապստամբական խլրտմունս եւ ջախջախել ու հոգնեցունել զնոսա» (1893, թիվ 13, էջ 357):

Բաբը Ալիի և Օտոմանյան բանկի ցույցերից և դրանց հաջորդած ջարդերից հետո ավելի է որոշակիանում Ս. Գաբրիելյանի դիրքորոշումը: Այսպես, եթե 1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցի առիթով «Նյու Յորք թայմզ» թերթում տպագրած իր բացատրութեան մեջ նա գրում է, թե «... Պոլսոյ այդ հայկական ցոյցն բովանդակ Հայ ցեղին ամենատխուր յոսսավրիպութեան արտայայտութիւնն էր», ապա 1896 թ. «Հայքում» տպագրված «Ի՞նչ կը խորհիք Պանքայի ցոյցին վրայ» հոդվածում արդեն խստորեն դատապարտում է դաշնակցականների՝ նման մեթոդներով գործելը, որ միշտ էլ անպայմանորեն նոր կոտորածի առիթ էր ստեղծում:

Ս. Գաբրիելյանի դիրքորոշումը շատ ավելի պարզորոշ է ձևակերպված հետևյալ տողերում, որոնք բացահայտում են նրա քաղաքական սկզբունքները և մարտավարութիւնն ավելի լայն ընդգրկումով: «Մեր քաղաքականութիւնը, գրում է «Հայքը» նույն հոդված

ծում,- պէտք է լինէր «Հանդարտ կենալ», ցոյցէ զգուշանալ, զօրութիւնն պատրաստել ապագային համար, կերակրել մեր անօթիները, նոր կոտորածոց վտանգը ամենայն խոհեմութեամբ հեռացնել, որքան հնար է եւ սպասել, որ ժամանակը մեզի օգնութեան ժամանէր...» (նույն տեղում, էջ 147):

Ուշադրութեան արժանի են Ս. Գաբրիելյանի խորհրդածութիւնները հեղափոխութեան, հեղափոխական իրադրութեան, հատկապէս Հայկական հեղափոխութեան և «ճշմարիտ» հեղափոխականների մասին: «Հայկական յեղափոխութիւնը» հոգւածաշարում նա, ելնելով «Յառաջդիմութիւնն օրէնք է, պայքարն ալ անոր պայմանն» սկզբունքից, լուսաբանում է, թե ինչ է հեղափոխութիւնը՝ ապագայի պայքարը՝ անցյալի դեմ, ավանդականի դեմ՝ առաջադիմութեան պայքարը, «ներքին յառաջդիմութեան» և «արտաքին վիճակի» աններդաշնակութեան վերացումը: Հանդեսը վերլուծում է Արեւմտեան Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը և ապացուցում, որ այնտեղ ստեղծվել է հեղափոխական իրադրութիւն: Եվ չնայած, որ հեղափոխութիւնը «պիտի գայ ինքնին, դէպքերու տրամաբանական ընթացքին յետևութեամբ» (1892, թիւ 9, էջ 66), լինի տարերային և համաժողովրդական, խմբագիրն այն ընդունում է որպէս վերջին, ծայրահեղ միջոց՝ չկորցնելով խաղաղ ճանապարհով ինքնօրինութիւնն ստանալու հույսը:

Բնութագրական է, որ Ս. Գաբրիելյանը երբեք չէր դնում օսմանյան բռնապետութեան տապալման հարցը ոչ թե այն պատճառով, որ անհնարին էր համարում, այլ ոչ ձեռնտու Հայաստանի ազատագրութեան համար: «Բարեկամ, մտածեցէ՛ք,- գրում է նա,- եթէ այսօր թուրքիա կործանի, այդ չպիտի նշանակէ Հայաստանի վերականգնում, պիտի նշանակէ աւելի քաղաքակիրթ եւ աւելի հզօր տէրութեան մի ենթարկուիլ» (1894, թիւ 7, էջ 9): «Հայքի» խմբագրի քաղաքական հայացքները շատ ավելի բացահայտ և որոշակի են բանավիճային այն հոգւածներում, որոնք վերաբերում են Հնչակյան կուսակցութեան ծրագրին և գործունեութեանը: Նշենք, որ Ս. Գաբրիելյանի քաղաքական դավանանքում ազգի շահերը և ազգայինը գերադաս էին ընկերվարական ամեն տեսակի ուսմունքներից, և հենց այս դիրքերից էլ քննադատվում էր Հնչակյան կուսակցութիւնը: «Հայքը» հեռու էր սոցիալիստական հայացքների համար հնչակյաններին

դատապարտելուց, սակայն մեղադրելի էր համարում նրանց՝ հայ ժողովրդի իրական վիճակին և դրուժյանը չհարմարվելու հանգամանքը: Գնահատելի է ծրագրի մոտակա նպատակը՝ ազգային անկախություն ձեռք բերումը և կուսակցության գործունեությունն այդ ուղղությամբ, իսկ թերի կողմ է նկատվում պայքարի միջոցների և ձևերի ընտրության գործում դիվանագիտության և օտար պետությունների հնարավոր աջակցության անտեսումը: Վստահ, որ հայերը միայն դիվանագիտությամբ կամ միայն զենքով ինքնօրինություն ձեռք չեն բերի, հանդեսն առաջարկում է հնչակյաններին միանալ դիվանագիտական գործիչների հետ, «որպէս զի սուր եւ գրիչ միանգամայն եւ ներդաշնակ կերպիւ գործածուին ի լուծումն Հայկական խնդրոյն» (1891, թիվ 18, էջ 138):

Հնչակյան կուսակցության ծրագրի քննադատությունն աննկատ չի մնում: Շուտով ստացվում է կուսակցության ներկայացուցիչ, տնտեսագետ Նշան Կարապետյանի (Ռ. Խան-Ազատ) պատասխանը Աթենքից, որի տպագրումով էլ սկսվում է բանավեճը: Այն թեև սուր բնույթ չի ստանում, քանի որ խմբագիրն ինքն էլ դեմ էր պարբերականի էջերն անպտուղ բանավեճի ծառայեցնելուն, այնուամենայնիվ օգնում է ամբողջությամբ բացահայտելու Ս. Գաբրիելյանի հայացքները հատկապես այդ հարցի վերաբերյալ: Հենց նույն համարում տպագրվում է նրա պատասխանը «Ընկերվարականութիւնը եւ Հայկական խնդիրն» խորագրով, որտեղ ավելի հանգամանորեն են քննարկվում ծրագրի սոցիալական որոշ դրույթներ՝ տնտեսական հավասարություն, հողի, մասնավոր սեփականության հանրայնացում, հայ իրականության մեջ սոցիալիզմի կիրառման հնարավորություն և այլն: Ս. Գաբրիելյանն ապացուցում է, որ Հայաստանում տնտեսական և քաղաքական նախադրյալներ չկան սոցիալիզմի տարածման համար, և հայ ժողովուրդն «ընկերվարութիւնն հասկնալու անգամ անկարող է»: Նա դիտել է տալիս, թե «պէտք է այժմ խօսիլ Հայոց անմիջական պիտոյից եւ ներկայ վիճակի մասին, այն է՝ քաղաքական եւ վարչական բարեփոխութեանց մասին, վասն զի մինչեւ որ կառավարական բարեփոխութիւն չլինի, անհնար է, թէ ընկերական բարեփոխումներ իրագործուին» (1891, թիվ 22, էջ 173):

1892 թ. թիվ 1-ում «Հայքը» տպագրում է Աթենքից ստացված մեկ նամակ և՛ Գ. Գալֆայանի «Սօսիալիզմը Հայ ժողովրդի մէջ» վերնագրով, որն առիթ է դառնում թիվ 2-ում «Թէ ինչպիսի՞ ինքնօրինութիւն պէտք է Օսմանեան Հայաստանի: Հնչակեան պահանջմանց անտեղիութիւնն» խորագրով ընդարձակ հոդվածում Ս. Գաբրիելյանն ավելի հանգամանալից է անդրադառնում արդեն իսկ արծարծված հարցերին՝ այս անգամ արդեն Հայաստանում հաստատվելիք պետական վարչաձևի առնչությամբ: Մերժելով Հնչակյան կուսակցության ծրագրի այն դրույթները ևս, որոնք վերաբերում են ապագա ազատ Հայաստանի պետական կարգին, նա այն համարում է ծրագրի «քան զամենայն տկար կէտն»: Հիմնական փաստարկներից մեկն այն է, որ «բաւական չէ, որ կառավարական դրութիւն մի ինքնին լաւ լինի, պէտք է, որ այն յարմարի կառավարելի ժողովրդեան» (1892, թիվ 2, էջ 12): Հեղինակը կարծում է, որ Հայ ժողովուրդն իր զարգացման, կրթության, քաղաքակրթության մակարդակով կարիք ունի կառավարվելու, ոչ թե կառավարելու: Իշխանության ղեկը ռամիկներին հանձնելը կնշանակեր ժողովրդին անիշխանության մատնել: Հայ ժողովուրդը պետք է ունենա վարչութիւն իր ազգային, կրօնական և տնտեսական պահանջմունքներին համեմատ:

Հենց այս գլխավոր նպատակի՝ «ինքնօրէն» և «քրիստոնեայ Հայաստանի» պահանջն է, որ մղում է Ս. Գաբրիելյանին ազատագրական պայքարի ձևերի ու միջոցների ընտրության հարցում հակադրվել ժամանակի (մասնավորապես Հնչակյան) կուսակցությունների տեսակետին: Ավելին, նպատակին հասնելու ճանապարհին խանգարիչ հանգամանք է նկատվում սոցիալիստական գաղափարախոսությունը: Առարկությունը հիմնականում վերաբերում է սոցիալիզմը գործունեության հիմքում դնելու վաղաժամությանը և կուսակցության անդամակցության պայման դարձնելուն: Եթե երկրորդ կետը կուսակցության մեջ մտնելը արգելում է բոլոր անկեղծ հայրենասերներին, ովքեր չեն ընդունում սոցիալիզմը, ապա առաջինը զրկում է կուսակցությանը, նաև ժողովրդին, թե՛ նյութական, թե՛ քաղաքական, դիվանագիտական օգնութիւնից: Այս տեսակետից Ս. Գաբրիելյանը շատ վտանգավոր և անխոհեմ քայլ է համարում Հայաստանը «սօսիալիստներու գործունէութեան ասպարէզ եւ

բոյն երեւցունել» (1893, թիվ 18, էջ 284): Առարկություններից մեկը սոցիալ-դեմոկրատների գործունեության ասպարեզի շատ լայն ընդգրկումն էր. նրանք խնդիր էին դնում բարեկարգել թուրքիան մի ծայրից մյուսը, որի ո՛չ կոչումը և ո՛չ էլ ուժը ունեին, որով և վտանգում էին Հայ դատը և անվանարկում այն Եվրոպայի աչքին:

Սակայն այս հիմնավոր քննադատություններն ամենևին էլ չէին խանգարում, որ Ս. Գաբրիելյանը գնահատի ազատագրության գործին հնչակյանների բերած նպաստը և նվիրումը: Ներկայացնելով նրանց որպես կազմակերպելու ունակ անկեղծ գործիչներ՝ խիզախ, հայրենասեր, ժողովրդասեր, հիանալով նրանց գործունեության և «անխոնջ եռանդին վերայ, նոցա արութեան եւ ժրութեան վերայ»՝ հանդեսը նաև իր քննադատական խիստ խոսքն է ասում. «առանց նախապատրաստութիւններն կատարելագործելու կ'աճապարեն ի գործ...»

Չգործել յանցանք է, յախուռն գործել աւելի մեծ յանցանք է: Հայաստանի ժողովրդական մեծ զանգուածին հետ խաղալ՝ Հայ ցեղին մահու կամ կենաց վճիռն պատրաստել է...» (1892, թիվ 19, էջ 146):

Բանավեճը շարունակվեց մինչև 1894 թ.: Կուսակցություններին քննադատելուց և բանավեճից հրաժարումը պատճառաբանվում էր հակառակորդ կողմից սխալ ընկալվելու հանգամանքով և կուսակցությունների ու ժողովրդի այն ժամանակվա վիճակով: Այն ամենևին էլ խմբագրի՝ իր հայացքներից և սկզբունքային դիրքերից նահանջելու հետևանք չէր: 1896 թ. հանդեսը գրում էր, թե «անիրաւութիւն կը լինէր քննադատութեամբք այն տալափորութիւնն յառաջ բերել, իբր թէ հայկական վերջին արհաւիրք լոկ հնչակեանց կամ մանաւանդ հնչակի մոլոր ընթացքին պտուղն էին» (1896, թիվ 4, էջ 50): Սակայն ընդամենը մեկ տարի անց տալափրված հոգւածներում Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրադրության համար կուսակցություններին ուղղված մեղադրանքները խիստ և կտրուկ են դառնում:

1894–1896 թթ. կոտորածներից հետո «Հայքը» խոհեմաբար խորհուրդ էր տալիս. «... մեզ կը մնայ զգուշաւոր քաղաքականութեան հետեւիլ եւ մեր ջանքերը առ այժմ ուղղել դիւանագիտական միջոցներու» (1897, թիվ 18, էջ 193), որը ամենևին էլ չէր նշանակում «երկսայրի սրոյ» քաղաքականությունից հրաժարում:

Մեծագուշն սխալ համարելով Հայաստանի ազատագրութեան և ազգի փրկութեան վստահումը որևէ կուսակցութեան, առավել ևս մի քանի, թեկուզ և ամենատաղանդավոր անհատները՝ խմբագիրն իր համոզումների հաստատումն էր գտնում հայկական ջարդերի օրինակով: «Հայքը» ներկայացնում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչներին (Մինաս Չերազ, Միհրան Սվազլյան, Կարապետ Հակոբյան և ուրիշներ) և նրանց տեսակետները Հայկական հարցի լուծման ուղիների վերաբերյալ: Մեծ դրվատանքի են արժանանում հատկապես Մ. Չերազի ազգանվեր գործունեությունը և նրա խմբագրած «L'Arménie» պարբերականը այնքանով, որքանով Ս. Գաբրիելյանի ազատագրական պայքարի տեսութեան մեջ կարևորագուշն տեղ էր վերապահվում հայ ազգը և Հայ դատը Եվրոպային ներկայացնելու գործին: Չերազի դիվանագիտական գործունեութեան նկատմամբ իր ողջ համակրանքով հանդերձ՝ Ս. Գաբրիելյանը քննադատելի է գտնում նրա չափազանց պահպանողականութիւնը, խաղաղ միջոցներին առավելութիւն տալը և այլն: Իսկ Չերազի և հայ սոցիալ-դեմոկրատների գաղափարաստութիւնն ու գործելակերպը համեմատելով՝ նրանց դնում է հակառակ ծայրաբեկներում, երկուսն էլ, ըստ Գաբրիելյանի, խիստ վնասակար:

Ս. Գաբրիելյանի հասարակական-քաղաքական դիմագիծը ամբողջացնելու տեսակետից կարևոր է մի հանգամանք ևս. «Հայքի» սոցիալ-տնտեսական խնդիրների նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը: Սոցիալական հարցերի լուծման ուղին Ս. Գաբրիելյանը համարում է աստիճանական տնտեսական բարեփոխումները:

Հանդեսի մնացած նյութերի շարքում գերակշռում են Հայաստանի պատմական անցյալն ու ներկան լուսաբանող հոդվածները: Եթե Հայաստանի պատմութեան փառապանծ դրվագները և ազգային հերոսներին դրվատելու նպատակը հայի մեջ ազգային ինքնաճանաչողութիւն արթնացնելը, ազգասիրութիւն և հայրենասիրութիւն դաստիարակելն էր, ապա արևմտահայութեան դժնդակ կացութիւնը պատկերող հոդվածներն ու թղթակցութիւնները ոչ միայն մայր երկրի կյանքին ծանոթացնելու, այլև ազատասիրութեան և պայքարի ոգի արթնացնելու նպատակն էին հետապնդում: Մեծ տեղ է տրվել Սասունի, Վանի, Ակնի և այլ վայրերի հայկական

կոտորածները և հատկապես Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունը լուսաբանող նյութերին: Կ. Պոլսից, Զեյթունից, Սասունից, Վանից, Կեսարիայից, Արաբկիրից, Երզնկայից, Խարբերդից, Ակնից և այլ վայրերից ստացված թղթակցությունները, որոնց ձեռք բերումը թղթակիցների սակավության պատճառով անասելի դժվարությունների հետ էր կապված, ընտրվում էին որոշակի սկզբունքով: Այս տեսակի լավ օրինակ է համարվում «Հայաստանն ինչպես որ է. Զարսանճագ» թղթակցությունը՝ Արբունի հեղինակությամբ: Առաջադրված պահանջները բխում էին «Հայքի» կիսամյա լինելու հանգամանքից, որը զգալի չափով սահմանափակում էր նրա լրատվական-տեղեկատվական դերը՝ ստիպելով կենտրոնանալ ավելի խոր, ճանաչողական և ընդհանրացնող բնույթի այնպիսի նյութերի վրա, որոնք որոշակի եզրահանգումների հնարավորություն են տալիս:

«Հայքը» մշտապես արձագանքել է հայերի, Հայաստանի և Հայկական հարցի վերաբերյալ ամերիկյան, երբեմն նաև եվրոպական մամուլի բոլոր դրական և բացասական հրապարակումներին, արտատպելով, քննարկելով, քննադատելով և երբեմն էլ պատասխաններ հղելով տվյալ պարբերականին: Ուշադրության արժանի է Հ. Լինչի «Հայկական խնդիրը» հոդվածի համառոտությունը խմբագրի ղեկավարություններով, որտեղ այն շատ բարձր է գնահատվում («գեր ի վերոյ, քան զլաւագոյններն»): Սակայն Ս. Գաբրիելյանը Լինչի ոչ բոլոր տեսակետներին էր համամիտ: Օրինակ, նա Լինչի սխալն էր համարում Արևմտյան Հայաստանում թուրք կառավարիչ կարգերու միտքը և բացատրում, որ բոլոր թուրք պաշտոնյաները կաշառակեր են: Ինչպես հայտնի է, Ս. Գաբրիելյանը հարմար էր դատում ունենալ ոչ թե թուրքահպատակ, այլ օտարազգի և օտարահպատակ քրիստոնյա կառավարիչ:

Իսկ 1895 թ. արդեն, անդրադառնալով «Մանչեստր գաղղիան» թերթի՝ Հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին խմբագրականին, Ս. Գաբրիելյանը մերժում է վարչական բարենորոգումների ուղին և պնդում միայն Հայաստանի ինքնօրինականության վրա, ծայրահեղ դեպքում՝ միայն տուրքի վճարումով: 61-րդ հոդվածի գործադրության պահանջը «Հայքն» առաջադրել է միայն իր առաջին տարիներին, որից հիմնովին հրաժարվում է մեկ-երկու տարի անց:

Ամերիկահայ ազգային-հասարակական կյանքը արտացոլվել է հիմնականում ազգային, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և միությունների գործունեությունը ներկայացնող նյութերում և, հատկապես, շատ շահեկան «Հայք յԱմերիկա», ապա՝ «Ամերիկայի հայերը» խորագրերը կրող մի շարքում, որը կարևոր վիճակագրական և պատմական փաստեր ու տեղեկություններ է պարունակում գաղթօջախի բնակչության թվաքանակի, զբաղվածություն, սոցիալ-տնտեսական վիճակի, կրթական և մշակութային կյանքի մասին: Տեղեկությունների հարստությամբ հատկապես աչքի է ընկնում Ս. Գաբրիելյանի «Պատմություն Ամերիկայի հայ գաղթականություն» հոդվածաշարը (1892, թվերում, 4—7, 9, 14): 1897 թ. «Հայքն» սկսում է տպագրել «Վիճակագրություն Ամերիկայի հայոց» շարքը և ակնկալում ամերիկահայերի օժանդակությունը փաստական տվյալներ հավաքելու գործում: Իսկ խորհուրդները աշխատանքի ընտրություն, արհեստների օգտակարություն և ուսանելու մասին, ամերիկյան վարք ու բարքին, քաղաքավարության ձևերին ծանոթացումը գործնական և անհրաժեշտ աջակցություն էին հայ գաղթականին օտար ամերիկյան միջավայրին հարմարվելու գործում: 1897 թ. հանդեսի էջերում բացվում է նաև անգլերենի ուսուցման դասընթացը:

1890-ական թվականներին ամերիկահայ դեռևս նոր կազմավորվող գաղթօջախի համար ազգապահպանման և ուժացման հարցերը մշտապես քննարկվող թեմաներ չէին, և «Հայքն» էլ, բնականաբար, քիչ է անդրադարձել դրանց: Գաղթօջախը, որի մի զգալի մասը պանդուխտ երիտասարդությունն էր, որը փայփայում էր դրամ վաստակելու և հայրենիք վերադառնալու հույսը, դեռևս չէր կանգնել այդ հիմնախնդրի առջև: Սակայն հանդեսը քննարկել է դրանց առնչվող մի հարց՝ Ամերիկայում մնալ, թե՞ վերադառնալ հայրենիք: Նշելով Ամերիկա գաղթելու վնասները, մանավանդ, երբ այդ գաղթականները 15—40 տարեկան ամուրի երիտասարդներ են, Ս. Գաբրիելյանը ընդգծում է նաև այն դրականը, որ տալիս է Ամերիկան: Ամերիկայից առաքվող դրամը Հայաստանում մնացած ընտանիքներին, ապա՝ կրթված և արհեստներ սովորած երիտասարդների վերադարձը ապահովում էին հայերի տնտեսական գերիշխանությունը Թուրքիայում (1892, թիվ 18, էջ 139—140):

Հայ ժողովրդի համար չարիք դարձած պանդխտության «լաւ և յոռի» կողմերի մասին խոսելով, հանդեսը գրում է. «Հայաստանէն պանդխտութեան հոսանքն անհեցունել դէպի Պոլիս եւ դէպ օտար երկիրս, ըստ մեզ, ահաւոր սխալ է, մեր դատին յոյժ վնասակար կը լինի անմիջապէս եւ վերջապէս» (1893, թիվ 18, էջ 289): 50–70 հազարի հասած ամերիկահայ գաղթօջախի գոյութիւնը համարվում է լավագոյնը, պայմանով, որ 5–10 տարվա ընթացքում գաղթականները, դրամ չահելով, վերադառնան հայրենիք: Ամերիկայում մնալու 5 տարին վերջնական սահմանն է, քանզի ավելին արդեն սպառնում է գաղթականի առողջութեանը, բարոյականին, հայութեանը:

Բուն երկրում՝ Հայաստանում, հայութեան պահպանման կարևորութեան մասին «Հայքը» գրում է. «Հայութիւնն աշխարհի ամեն կողմ արձակած է իւր ճիւղեր, բայց արմատն բուն Հայաստանի մէջ է. եթէ արմատն չորնայ, հայութիւն ամենուրեք շուտով կը չքանայ: Այն հայրենասէր, որ բուն արմատին հիւթ եւ կեանք տալ աշխատած է, հայութեան մեծագոյն բարեկամն է եղած, եւ այն, որ այդ արմատին դրած է կացինն, է հայութեան ժանտագոյն թշնամին» (1892, թիվ 15, էջ 117):

«Հայ ազգութեան պահպանիչ հայ լեզուն» հոդվածում ևս անդադառնալով ազգապահպանութեան հարցին և ցույց տալով, որ հարանվանական պառակտումների և այլ պատճառներով հայ եկեղեցին կորցրել է հայապահպան իր դերը, «Հայքը» հարկ էր համարում ուժ տալ ազգապահպանութեան մյուս կարևոր գործոնին՝ «հայ լեզուին, որ աւելի իսկ հին, նուիրական ու հայկական է, քան զհայկական եկեղեցին» (1897, թիվ 18, էջ 195): Հայոց լեզվի ազգապահպան դերն ավելի է մեծանում օրեցօր ստվարացող գաղթականութեանը օտարացումից փրկելու գործում: Այս նպատակով Ս. Գաբրիելյանը առաջարկում է ավելացնել «հայոց լեզուի գործածութեան աշխարհական եւ ազգային առիթները» (նույն տեղում, էջ 196) և բարձրացնում է գաղթօջախներում լույս տեսնող հայ պարբերական մամուլի դերը: Հեղինակն առաջ է քաշում նաև հայերենը օտարամուտ տարրերից, «սխալ եւ կամայական» ուղղադրութիւններից և քերականական ձևերից, «սխալ եւ խժալուր» բառերից զերծ պահելու խնդիրը:

Հայերենի նկատմամբ մասնահատուկ ուշադրությունը դրսևորվել է «Հայքի» հրատարակման հենց առաջին տարվանից: Տպագրվում էին քերականական, բառակազմական, ուղղագրական, ոճաբանական և այլ հարցեր քննարկող հանրամատչելի հոդվածներ: «Հայքը» առաջ էր քաշում արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների մերձեցման և ի մի ձուլման հարցը, քանի որ, ըստ հանդեսի, նրանց զուգահեռ գոյությունը ազգային առաջադիմությունը արգելք էր հանդիսանում: Սակայն ձուլումը չպետք է կատարվեր մեկի կամ մյուսի հաշվին, այլ «փոխադարձ գիշողութեամբ» և «ընդհանուր քերականական եւ բուն հայերէն լեզուի սկզբանց վրայ» (1892, թիվ 24, էջ 188):

Թեև քիչ, «Հայքն» անդրադարձել է նաև գրական հարցերի՝ տպագրելով մի քանի ուսումնասիրություններ և գրախոսություններ («Րաֆֆիի երկասիրությունները», «Պապիկ եւ թոռնիկ-Խրիմյան Հայրիկ», «Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան արեւմտեան հայոց» և այլն): Այս առիթով տեղին է նշել ոչ գեղարվեստական երկերի գրախոսականները՝ կոմս դը Շոլեի «Հայաստան, Քրդստան եւ Միջագետք» և Ժյուլ դը Բլեռքի «Ուղեւորութիւն ի լեառն Արարատ» երկասիրությունների մասին: Տպագրվել են նաև նշանավոր (Գամառ-Քաթիպա, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյան, Միքայել Նալբանդյան, Հ. Պարոնյան և ուրիշներ) և անհայտ գրողների ստեղծագործություններից, ժողովրդական երգեր և հայ բանահյուսական պատառիկներ: «Հայքում» են տպագրվել նաև խմբագիր Ս. Գաբրիելյանի բանաստեղծությունները:

Հրատարակության առաջին տարում լինելով նաև «առողջաբանական» պարբերական՝ «Հայքը» գրեթե յուրաքանչյուր համարում տպագրել է բժշկական հոդվածներ՝ Ս. Գաբրիելյանի հեղինակությամբ: Դրանք աչքի են ընկնում ձևի, մատուցման և լեզվի հանրամատչելիությամբ, չոչափում են առողջապահական խնդիրները: Հետագայում հասարակական-քաղաքական, ազգային հրատապ խնդիրները, կլանելով հանդեսի սուղ էջերը, տեղ չեն թողնում գրական և առողջապահական հոդվածների համար և դրանք սկսում են երևան գալ դեպքից դեպք:

Սկզբնական շրջանում հանդեսը հրատարակվում էր միայն հայերեն: Սակայն վերջին տարիներին Ս. Գաբրիելյանը «Հայքի» մի

քանի համար լույս է ընծայում հայերեն և անգլերեն, ծական էջ ծավալով, միմյանցից տարբեր բովանդակությամբ: 7-րդ համարից անգլերեն «Հայքը» բաժանվում է հայերենից և հրատարակվում որպես ամսաթերթ: Նյութական դժվարությունները, սակայն, ստիպում են 9 համար հրատարակելուց հետո դադարեցնել այդ ազգօգուտ գործը:

Հրատարակության առաջին տարվանից «Հայքը» բաժանորդներ ունեցավ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Բուլղարիայում, Ռուսինիայում, Ռուսաստանում, Թուրքիայում (որտեղ հանդեսի մուտքը հետագայում արգելվեց) և նույնիսկ հեռավոր Ճապոնում, որտեղից և հասնում էին պարբերականի մասին դրական արձագանքներ: Այդ տարի հանդեսն ունեցավ 300 բաժանորդ: Հետագա տարիներին «Հայքի» բաժանորդների թիվը մե՛րթ ավելանում, մե՛րթ պակասում էր: և հանդեսը, չկարողանալով ծածկել իր հրատարակության ծախսերը, կլանում էր նաև իր բժիշկ-խմբագրի անձնական միջոցները: Նյութական այս դժվարություններն էին պատճառը, որ 1896 թ. «Հայքը» դառնում է ամսաթերթ և միայն 1897-ին կարողանում վերականգնել նախկին պարբերականությունը: 1898 թ. «Հայքի» բաժանորդների թիվը հասնում է նվազագույնին՝ 81-ի: Իսկ հանդեսի վերջին համարի «Խմբագրական նշմարքը» հայտնում է. «Հայքի» հրատարակությունը աւելի ճոխ եւ օգտակար գործելու նպատակաւ ընկերութիւն մը կազմուելու վրայ է: Այս պատճառով հաջորդ թիւը, որ նոր շրջան մը պիտի սկսի, պիտի հրատարակուի մայիսի մէջ կամ գուցե քիչ մ'աւելի ուշ...» (1898, թիվ 6, էջ 41): Սակայն «Հայքը» փրկելու ջանքերը զուր են անցնում և 1898 թ. ապրիլին այն դադարում է:

«ԱՐՄԻԻ» (1905–1906, 1908)

XX դարի սկզբի ամերիկահայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն լրագրող, խմբագիր, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Արշակ Տեր-Մահտեսյանի հրատարակած հայերեն և անգլերեն պարբերականները:

Արշակ Տեր-Մահտեսյանը ծնվել է 1873 թ. Արևմտյան Հայաստանի Բալու քաղաքում: 1896-ին ավարտել է Խարբերդի Եփրատ

քոլեջը, որտեղ և դասավանդել է մինչև 1900 թ.՝ ԱՄՆ մեկնելը, ապա ուսանել է Նյու Յորքի և Իելլի համալսարաններում: Դեռևս աշակերտական տարիներից Ա. Տեր-Մահտեսյանն աշխատակցել է «Բիւրականին»՝ Արցունք և Ատիլ, «Արեւելեան մամուլին»՝ Արցունք, «Սուրհանդակին», «Բիւզանդիոնին» և «Մասիսին»՝ Ատիլ, Արես, Ամիր, Ա., Արշակ և այլ ծածկանուններով: Ամերիկահայ մամուլում և իր խմբագրած «Արծիւ», «Ազատ», անգլիալեզու "Armenia" և "The New Armenia" պարբերականներում տպագրվել է Արշակ Տ. Մահտեսյան, Տ. Մ. Արշակ, Ա. Ամպրոպյան, Արմեն Կայծկլտուկյան, D. M. A. և այլ անուններով («Արծիւ», 1905, թիվ 5, էջ 76), իսկ «Ձայն հայրենացում»՝ նաև Հատրիան (նույն տեղում, 1908, թիվ 5, էջ 11): Գ. Ստեփանյանը նշում է, որ նրա բուն ազգանունը եղել է Տիլոյան¹: Նա աշխատակցել է նաև ամերիկյան թերթերին՝ տպագրելով հայերի, հայոց պատմություն, Հայկական հարցի վերաբերյալ հոդվածներ: 1922 թ. Նյու Յորքում հրատարակել է նաև «Ազատ կարծիք» պարբերականը: Մենագրություններից ուշագրավ է անգլերեն լույս տեսած «Հայաստանը, նրա մշակույթն ու ձգտումը» աշխատությունը: Ա. Տեր-Մահտեսյանը մահացել է 1950 թ.:

«Արծիւ» հանդեսը՝ կիսամսյա պարբերականությամբ, հրատարակվեց 1905 թ. հունիսի 1-ից, Բոստոնում: Ծանուցելով պարբերականի լույս ընծայման մասին՝ «Քանի մը խօսք» խմբագրականում Ա. Տեր-Մահտեսյանը հավակնում էր «Արծիւը» դարձնել «հանրային թերթ մը», պատճառաբանելով, որ ամերիկահայ գաղթօջախում հրատարակվող թերթերը «որքան ալ խնամքով ու ձեռնհասօրէն խմբագրուած, դասակարգի մը պատկանելու ոչ-մեղադրելի անպատեհութիւնովը կաշկանդուած են ու ժողովրդեան այս կամ այն մասին միայն կը խօսին» (1905, թիվ 1, էջ 2): Հրատարակության նպատակը համարելով «հանրային կարծիք և եղբայրակցութիւն» ստեղծելը՝ խմբագիրը վստահություն էր հայտնում, որ հանդեսը կբավարարի նաև այս պահանջը:

«Արծիւը» ներկայանում էր որպես «ազգային, գրական և քաղաքական» պարբերական: 1905–1906 թթ. այն հրատարակվում է ընդամենը 17 համար, որից հետո խափանվում է: Հանդեսի վերահրատար-

¹ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, Կ. Բ., 1981, էջ 274:

րակութիւնը սկսւում է մեկ տարի անց՝ 1908 թ. հունվարի 1-ից, նույն ծավալով և պարբերականությամբ: Առաջին իսկ խմբագրականից՝ «Վերսկսում» խորագրով, տեղեկանում ենք հանդեսի խափանման պատճառների մասին. նյութականի հետ միասին նաև խմբագրի խիստ զբաղվածութիւնը միաժամանակ չորս՝ «Կոչնակ», «Զայն հայրենեաց», "Armenia" և «Արծիւ» պարբերականներում, իսկ վերսկսման պատճառ էր համարվում գաղթօջախում տիրող «գրպարտութեան», «կասկածի», «չարախտաւորութեան», «մոլեգնածութեան» (1908, թիւ 1, էջ 2) մթնոլորտը, որի դեմ պայքարելու կոչումն էր զգում խմբագիրը: Սակայն պարբերականը նոր շրջանում խոստանում էր ավելի շատ ազգային և անհատական բարեմասնութիւնները դրվատել, քան թե պակասութիւնները նշավակել:

Հենց առաջին համարներից գրական-գեղարվեստական նյութերի գերակշռութիւնը մեզ իրավունք է տալիս «Արծիւը» համարելու առավելապես գրական պարբերական, և սա ավելի հատկանշական է 1905–1906 թթ. «Արծիւի» համար, քան՝ 1908-ի: Տպագրվել են չափածո և արձակ բանաստեղծութիւններ, վիպակներ, պատմվածքներ, նորավեպեր, ավանդավեպեր, հեքիաթներ, երգիծական մանրապատումներ և այլ ժանրերի ստեղծագործութիւններ, որոնց մեջ առանձնանում են հատկապես սիրո, գեղեցկության, հայրենասիրության, և կարոտի թեմաները: Գեղարվեստական երկերի մեծ մասը թարգմանութիւն է եվրոպական և ամերիկյան հեղինակներից, որոնցից ընտրվել են Մաքսիմ Գորկին, Հենրիկ Սենկևիչը, Ֆրանսուա Գոբբեն, Մոպասանը, Էդգար Պոն, Թեոֆիլ Գոթիեն և ուրիշներ: Առանձնակի հետաքրքրութիւն է ցուցաբերվել Մաքսիմ Գորկու նկատմամբ, որից հանդեսը տպագրել է երեք ստեղծագործութիւն՝ «Մարդուն յառաջացումը», «Մաքար Չուտրա» և «Կեանքին առջեւ» (թարգմ. Արշակ): Հայ գրականութիւնը ներկայացված է գրեթե միայն տեղական գրական ստեղծագործութիւնների միջոցով (Ա. Տեր-Մահտեսյան, Փոստուա, Խ. Անդրեասյան, Երվանդունի և ուրիշներ): «Թրքահայ գրականութիւն» խորագրի տակ տպագրվել է Հ. Արփարի «Նինի» արձակ բանաստեղծութիւնը:

1908 թ. հրատարակված ամենաուշագրավ ծավալուն գրական երկը արևմտահայ ազգային-քաղաքական կյանքը և Ամիդի 1896 թ. կոտորածները պատկերող «Եսթեր» վիպակն է, որը հանդեսում

տպագրված գրական ստեղծագործություններից առանձնանում է իր որոշակի հատկանիշներով: Մինչ առաջինները խմբագրի գրական նախասիրությունների, ճաշակի և գեղագիտական ընկալումների արտահայտությունն են, այս վիպակը նաև նրա քաղաքական համոզմունքների հայելին է: Այն 1901 թ. լույս էր տեսել անգլերեն՝ Անգլիայում: Հեղինակը՝ Վարդենի ծածկանունով, հայի և անգլուհու զավակ, ականատեսն էր 1896 թ. հայկական կոտորածին, որը և նկարագրում էր: Վիպակի տպագրությունը 1909 թ. հանդեսի խափանման պատճառով չի ավարտվում, սակայն վիպակի արդեն իսկ հրատարակված մասը որոշակիորեն ուրվագծում է գործողությունների հետագա ընթացքը: Այստեղ առանցքային դերք են գրավում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի, ազատագրության ուղիների և միջոցների մասին իրարից արմատապես տարբեր տեսակետների գործնական կիրառությունն ու բախումը: «Եսթեր» վիպակը քաղաքական որոշակի դավանանք և ուղղություն է քարոզում:

Գրական նպատակադրումներ ունեցող պարբերականի համար զարմանալիորեն քիչ են գրաքննադատական հոդվածները: Այդ քչերից են են «Միսաք Մեծարենց» (հեղ. Փոստուռա) հոդվածը՝ գրված բանաստեղծի մահվան առիթով, որտեղ բավական հաջող գնահատվում է և՛ Մեծարենցի ստեղծագործությունը, և՛ բանաստեղծը՝ որպես քնարերգու, և «Արշակ Չոպանեան և իր քերթուածները» գրախոսականը (հեղ. Նրվանդ-Արծիվ), որը Ա. Չոպանյանի «Քերթուածներ» բանաստեղծությունների ժողովածուի առաջին արձագանքն է մամուլում: Հեղինակը, անդրադառնալով Ա. Չոպանյանի նախորդ գրական և ազգային-քաղաքական գործունեությանը, արժեւորում է նրան որպես սիրերգակի և զգացական բանաստեղծի: Ուշադրության ավելի արժանի են համարվում Չոպանյանի սակավաթիվ խոհական բանաստեղծությունները, որոնք գնահատվում են որպես բանաստեղծի վերջին տարիների գրական հասունության վկայություններ: «Արծիւր» գրախոսություններ է տպագրում նաև ոչ գեղարվեստական երկերի մասին, ինչպիսին Վ. Գարտաշյանի «Օսմանեան կայսրութիւնը 20-րդ դարուն» աշխատության գրախոսականն է:

Ուշագրավ մի ուսումնասիրություն է հանդեսի մի քանի համարներում լույս տեսած Ս. Պ. Ալթունյանի «Եփրատ գօլէճի գրակա-

նութիւնը» հոգւածը, որը պատմում է քոլեջում սկզբնավորված գրական շարժման և նրա տաղանդավոր ներկայացուցիչների մասին:

1905–1906 թթ. ամերիկահայ ազգային կյանքը ներկայացվել է հատկապես Ամերիկայի հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպ. Սարաճյանի դեմ մղված պայքարի օրինակներով: 1906 թ. այդ պայքարը համաձուլվում է ԱՄՆ-ի վերակազմյալ հնչակյանների և որոշ խմբավորումների՝ Սարաճյանին պաշտոնանկ անելու նպատակով սկսված շարժումին: 1908 թ. հանդեսը ավելի քիչ է զբաղվում գրական խնդիրներով և ավելի շատ՝ տեղական կուսակցական պայքարով, ազգային կյանքով ու գաղթօջախի հիմնախնդիրներով: Ամերիկահայ ազգային-հասարակական կյանքի արատները քննադատվում, ծաղրվում են «Կայծկլտուն նոթեր», «Նշդրագրական», «Այժմեականք» և այլ խորագրերով բաժիններում, որոնք ստորագրվում են Ա. Ամարոպյան (Ա. Տեր-Մահտեսյան) կեղծանվամբ:

«Արծիւը» հոգւածներ է նվիրել ամերիկահայերի վարք ու բարքին, ուշադրութիւն դարձրել հայ ընտանիքի հիմնախնդիրներին: Մատնանշելով հայ ընտանիքի ամբողջյան և ամուսնալուծութիւնների պատճառները՝ Ա. Մ. Իգնատիոսյանը «Հայ ընտանիքն յԱմերիկա» հոգւածում առաջին անգամ բարձրացնում է նաև ազգապահպանութեան հարցը: «Հայ զաւակաց հայերէն մոռնալը կամ չուսանիլը» համարելով ուժացման գլխավոր պատճառ՝ հեղինակը կարծում է, որ դրան նպաստում է «հայ ընտանիքին հարմար թերթեր չունենալը» (1908, թիվ 4, էջ 12): Այս նպատակով է, որ հանդեսում տպագրվում են հանելուկներ, թվաբանական խնդիրներ, «գիտական հարցեր» և այլն:

Հանդեսը լուսաբանում է ամերիկյան տնտեսական կյանքը, իրավական-քաղաքական կյանքը, ԱՄՆ-ում ընտրութիւններին կարևորութիւնը և կոչ է անում հայերին ոչ միայն ամերիկյան կենցաղավարութեան մեջ ներգրավվելու, գիտակցելու իրենց տեղն ու դերը, այլև ապացուցելու, որ իրենք էլ քաղաքակիրթ ազգ են: «Արծիւը» պատրաստվում էր գործնական քայլեր ձեռնարկել հավանական ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ամերիկաբնակ հայերի՝ թուրքիայում մնացած ընտանիքների պաշտպանութիւնը կազմակերպելու կամ Ամերիկա տեղափոխելու դյուրութիւններ ստեղծելու ուղղութեամբ:

Թուրքիայի կացության և հայերի վիճակին հաճախ է անդրադառնում հանդեսն իր «Ընդհանուր տեսութիւն» և «Քաղաքական կացութիւնը» խորագրերով բաժիններում, նաև առանձին հոդվածներով հանգամանալից քննության առնելով Թուրքիայի միջազգային քաղաքական կացությունը: Դրանք կապելով Հայկական հարցի հետ՝ «Արծիւն» առաջարկում էր օգտվել առիթից՝ հայկական շահերը պաշտպանելու և Թուրքիայում հայերի սոցիալ-տնտեսական կյանքը բարելավելու քայլեր ձեռնարկել:

Ա. Տեր-Մահտեսյանն ազատությունը համարում էր ազգի կրթության, զարգացման և բարգավաճման անհրաժեշտ նախապայման և որպէս ամենակենսական, անհրաժեշտ, օրվա պահանջ՝ ազգի կրթության և ազատության առաջնահերթության հարցն էր դնում: «Արծիւն» ոգևորությամբ և միամիտ հույսերով ընդունեց 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման և սահմանադրության հռչակման լուրը, տպագրեց ոգեշունչ և լավատեսական հոդվածներ: Գ. Բաղեշլյանի «Սահմանադրութիւն Թուրքիոյ մէջ» հոդվածը սահմանադրությանը նվիրված տողերից հետո, անդրադառնում է նոր իրադրության պայմաններում հայերի բռնելիք դիրքին: Հոդվածագրի միամիտ լավատեսությամբ լի տողերը հատկանշական են ոչ միայն «Արծիւն», այլև հայ քաղաքական կազմակերպությունների և ժողովրդական լայն զանգվածների մի որոշ մասի պատրանքները արտացոլելու տեսակետից:

1909 թ. դադարելու պատճառով «Արծիւն» չհասցրեց լիովին հիասթափվել երիտթուրքական հեղափոխությունից, սակայն մեկ-երկու ամիս անց արդեն նրա էջերում երևում են հոդվածներ, որոնք մտահոգություն և կասկած են հայտնում, թե որքան պիտի օգտվեն կամ պիտի օգտվե՞ն երբևէ հայերը սահմանադրության ընձեռած ազատություններից: Խմբագիրը ցավ է հայտնում, որ հակառակ «պերճաշունչ հրապարակախօսութիւններուն», հակառակ «եղբայրութիւն, Հաւասարութիւն, Ազատութիւն» «երկնադուրդ աղաղակներուն» հայերը դեռևս ոչ մի իրավունք և կառավարական պաշտոն չստացան: Եվ թեև հանդեսը ոչ թե թուրքական սահմանադրությանն է մեղադրում կամ գործող օրենքները, այլ հայերին՝ անգործնականության, միավորվելու անկարողության, համերաշխության պակասի, և նաև այս ամենից բխող թուլության և ուժի պակասի համար,

այնուամենայնիվ, ավելի քան բնութագրական կարելի է համարել հետևյալ տողերը. «Աշխարհը, Արդարութիւնը, Իրաւունքը, Ազատութիւնն ու Երջանկութիւնը զօրաւորինն են ու զօրաւորինը պիտի մնան հիմա և յաւիտեան» (նույն տեղում, թիվ 20–21, էջ 3):

1903 թ. Նյու Հեյվընում Ա. Տեր-Մահտեսյանը մտնում է Վերահազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան շարքերը, որին անդամակցեց մինչև 1904 թ. դեկտեմբեր՝ կուսակցութեանից իր հրաժարումը: Եվ քանի որ այդ հրաժարումը գաղափարական հոգի վրա չէր, այլ ավելի շուտ կուսակցութեան մեջ տեղ գտած արատավոր երևույթները չհանդուրժելու հետևանք, ապա, բնականաբար, նրա գաղափարական-քաղաքական հայացքները, ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ նրա հայեցակետն առանձնակի տարբերութիւններ չէին դրսևորում վերակազմյալների սկզբունքներից: Հեղափոխութիւնն, ըստ նրա, «աստիճանաւոր ու բարեշրջական յանդերձաւորում մը կը նշանակէ, ազգովին դաստիարակութեան, վաճառականութեան, արհեստներու, գիտութեան, գրականութեան և զինուորական միջոցով դէպի իրագործելի և պահպանելի Ազատութիւն մը» (թիվ 1, էջ 4–5), ուստի և հանդեսում երբեք չէր շոշափում գինված պայքարի հարցը, իսկ Հայ դատի լուծումը տեսնում էր միջազգային դիվանագիտութեան և բարեփոխումների միջոցով: Հայկական հարցի վերաբերյալ հանդեսի սակավաթիվ հոդվածներից է 1906 թ. թիվ 4-ում գետնադրած «Պատեհութիւն մը» խորագրով հոդվածը, որտեղ խմբագիրը պարզապէս իր տեսակետն է հայտնում Լա Հեյի խաղաղութեան համաժողովը որպէս «ազգային դատին համար» պատեհութիւնն օգտագործելու մասին: Ընդգծվում է նաև ԱՄՆ-ի կարևոր դերը Հայկական հարցի լուծման և նրա միջոցով այդ դատը Լա Հեյի համաժողովին ներկայացնելու գործում:

1907 թ. դեկտեմբերի 27-ին Փարիզում կայացած համաժողովի նշանակութիւնը Հայ դատի լուծման տեսակետից լուսաբանվում է Գ. Արզումանի համանուն հոդվածում: Հեղինակը, խոսելով համաժողովի, նրա որոշումների և հայ մամուլում նրա մասին տպագրված երկու ծայրահեղութիւնների մասին, որոշ իրատեսական եզրահանգումներ էր կատարում: Վտանգավոր քայլ չհամարելով հայ-թուրքական մերձեցումը՝ նա միաժամանակ մեծ օգուտ էլ չէր ակնկալում դրանից, «զի դժգոհներու համերաշխութեան այս նախաքայլը ար-

տասահմանի մէջ արտասահմանեան գործիչներով է, որ կառնուի, որք երբէք երկիրը պիտի չմտնեն» (նույն տեղում, թիւ 6, էջ 6): «Արծիւ» հանդեսի դիրքորոշմանը բնորոշ մի դիտողությունն էլ է արվում. Թուրքիայում ներկա վարչակարգի փոփոխության համար այնտեղ ապրող ժողովուրդների համերաշխ գործունեությունը անհրաժեշտություն համարելով՝ նշվում է, որ փարիզյան համաժողովը կարող է իր դրական ազդեցությունը գործել բուն երկրում՝ «տոհմային ատելութիւններ մեղմացնելով եւ նոցա մտքին վրա տպաւորելով, թէ հայերը անջատումի չեն ձգտեր եւ ոչ ալ ուրիշ պետութիւնների ի նպաստ զոհաբերողներ են եւ այլ միմիայն իրենց բնակավայրին մէջ հաւասար իրաւունքների յառաջդիմութեան ցանկացողներ...» (նույն տեղում):

Եթե 1905–1906 թթ. «Արծիւ» ավելի շատ զբաղվում էր ամերիկահայ ազգային կյանքով, ապա 1908 թ. նրա հետաքրքրությունների կիզակետում էր տեղական միջկուսակցական պայքարը և կուսակցությունների գործունեությունը, որոնց քննադատությանն էլ նվիրել է բազմաթիվ էջեր: Հանդեսն իր մեծ պարտականութիւնն էր համարում կուսակցական անիրավություններն ու կեղծիքները երևան հանելը, նպատակ դնելով աջակցել պարկեշտության և անկեղծության հաղթանակի համար պայքարողներին: Վերակազմյալ հնչակյանների հետ կապերը խզելուց հետո Ա. Տեր-Մահտեսյանը հանդես է գալիս մի շարք քաղաքական մերկացումներով և մեղադրանքներով, որոնք վերաբերում էին հատկապես կուսակցության Ամերիկայի մասնաճյուղի գործունեությանը: «Խօսք մըն ալ ինձմէ» հոդվածաշարը (1908, թիւ 1–8) բացատրում է խմբագրի այդ կուսակցությունից հեռանալու պատճառները և բացահայտում վերջինիս ներսում կատարված բազմաթիվ զեղծումներ, բարքերի անկման, դրամաշորթության և այլ վարկաբեկիչ փաստեր: «Արծիւ» բարձրացրեց նաև կուսակցությունների ամբողջական մաքրագործման անհրաժեշտության հարցը՝ միայն դրա հետ կապելով այդ տարիներին հաճախակի արծարծվող կուսակցությունների համերաշխության գոյացման հաջողությունը: Կուսակցությունների պառակտումներն ու վերապառակտումները վերագրվում են ոչ թե գաղափարա-քաղաքական հայացքների և գործելակերպի տարբերություններին, այլ կուսակցական վարիչների, հեղափոխական գործիչ-

ների երկրի վիճակից անտեղյակ լինելուն, իրենց ապրուստը հոգալու մտահոգությունը, ինչպես նաև դրամական զեղծումների փաստերը պարտակելուն ուղղված ջանքերին: Քննադատվում են հայ կուսակցությունները նաև եղբայրասպանության և հալածիչությունների համար: Խստորեն դատապարտվում են Վարդույի, Ժամհարյանի, Թավչանճյանի, Ունճյանի, Պալեոզյանի և ուրիշների սպանությունների կազմակերպիչները: Հանդեսն ընդհանրացնող եզրահանգումներ է կատարում. այդ սպանությունները ուղղված են ոչ թե թուրք բռնակալության, այլ հայ գիտակից դասակարգի, հայ քննադատների, ազատ խոսքի և մամուլի դեմ: Արփիարյանի սպանությունը համարվում է «բռնությունն ազատ խոսքին եւ քննադատութեան դէմ, յեղ. կազմակերպութեանց անուղղելիութիւնն, եղբայրասպանութիւնն» (նույն տեղում, թիվ 7, էջ 3):

«Արծիւը» քիչ է անդրադարձել թե՛ Արեւմտյան և թե՛ Արեւելյան Հայաստանում կատարված դեպքերին, որոնցով այնքան հարուստ էին 1905–1906 թվականները: Ուշադրության արժանի է Մ. Վ. ստորագրությամբ «Նամակ Թիֆլիսէն» թղթակցությունը՝ թվագրված 1905 թ. սեպտեմբերի 2-ով, որտեղ նկարագրվում են ցարական կառավարության կողմից բռնադրաված հայ եկեղեցական կալվածքների վերադարձը, հայ-թաթարական ընդհարումները, Կովկասի ընդհանուր դրությունը (1905, թիվ 4, էջ 60–61): Արեւմտյան Հայաստանի ծանր և հուսահատական վիճակն են նկարագրում 1908 թ. տպագրված «Կացութիւնը Հայաստանի մէջ», «Նամակ Վանէն» և այլ թղթակցություններ:

Հանդեսն անդրադարձել է միջազգային քաղաքական դրությունը, տպագրել ազգային լուրեր և նորություններ: Մասնավոր ուշադրության են արժանացել ռուս-ճապոնական հարաբերությունները, Թուրքիայի և Մակեդոնիայի քաղաքական վիճակը:

1908 թ. ընթացքում «Արծիւը» լույս է տեսնում անխափան, 24 համար: Վերջին համարում խմբագրի ստորագրությամբ տպագրված «Գալ տարի» վերնագրով հոդվածը պարզում էր հանդեսի ծրագրերն ու մտահղացումները նոր տարեշրջանի համար և հանրագումարի բերում «Արծիւի» անցած գործունեությունը: Ոչինչ էլ չէր կանխագուշակում հանդեսի մոտալուտ խափանումը և, այնուամենայնիվ, 1909 թ. այն լույս է տեսավ:

«ԱՐԱՔԱ» (1905–1907)

1905 թ. հոկտեմբերի 28-ին Բոստոնում լույս տեսավ «Արաքս» ազգային, գերական, քաղաքական շաբաթաթերթի առաջին համարը: Խմբագիրն էր հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս պրոֆեսոր Հովհաննես Հակոբյանը (Վարդ Շահենի):

Հովհ. Հակոբյանը ծնվել է 1876 թ. օգոստոսի 16-ին Վանում¹: Տարրական կրթությունը ստացել է տեղի Հայնկույսների դպրոցում, ապա սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որը ավարտելուց հետո, որպես ուսուցիչ, աշխատել է Թավրիզում: 1899 թ. մեկնել է ԱՄՆ, սովորել Վիսկոնսինի (Նյու Յորք) համալսարանի պատմության ֆակուլտետում, որը գերազանց գնահատականներով ավարտել է 1904 թ.: 1905 թ. պաշտպանել է «Հայերի եւ Ֆրանկների հարաբերութիւնները Լեւոն 2-րդի իշխանութեան օրոք 1186–1219 թթ.» թեմայով ատենախոսություն և ստացել գիտական աստիճան ու պրոֆեսորի կոչում: Զբաղվել է խմբագրական և հասարակական ակտիվ գործունեությամբ: 1899 թ. Բոստոնում խմբագրել է «Զայն Հայրենյաց» թերթը, ապա 1905–1907 թթ. հրատարակել է «Արաքսը»: 1906 թ. ընտրվել է Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն վարչության անդամ: 1908 թ. նաև Արմենական կուսակցության անդամ էր: 1908 թ. օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո վերադառնում է Կ. Պոլիս, աշխատում է որպես ուսուցիչ: 1911–1912 թթ. էրզրումի Սանասարյան վարժարանի տեսուչն էր: 1915 թ. Հ. Հակոբյանն անցնում է Ռումինիա, այնտեղից էլ Ռուսաստան և Հյուսիսային Կովկասում զբաղվում հայ գաղթականների տեղավորման և խնամքի գործերով: Լինում է նաև Թիֆլիսում: 1918 թ. վերադառնում է Կ. Պոլիս, աշխատակցում «Բիւզանդիոն» և այլ թերթերի, ապա 1921-ին մեկնում Եգիպտոս, որտեղ խմբագրում է «Արեւ» օրաթերթը: 1927 թ. խորհրդային կառավարության հրավերով գա-

¹ Հովհ. Հակոբյանի մասին կենսագրական հիմնական տվյալները վերցված են Ա. Համարյանի «Հայ հասարակական-քաղաքական միաբնակ արեմտահայության ազատագրության ուղիների մասին. XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ», Ե., 1990, էջ 168, Գ. Մաեփանյանի «Կենսագրական բառարան», Կ. Բ., Ե., 1981, էջ 146, Ս. Գարիբջանյանի «Վավերագրեր պրոֆեսոր Հովհաննես Հակոբյանի մասին» («Հանդես Երևանի համալսարանի», 1997, № 1, էջ 57–58) աշխատություններից:

լիս է Հայաստան և դասախոսում է Երևանի պետական Համալսարանում: Աշխատել է որպես Մելքոնյան ֆոնդի լիազոր ներկայացուցիչ: Այդ ֆոնդի միջոցներով էլ Հ. Հակոբյանը կառուցում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանի շենքը, Համալսարանի աստղադիտարանը, տպարանը, հրատարակչությունը, հրատարակում Հայ գիտնականների քսանից ավելի աշխատություններ և այլն: Շատ ավելի մեծ կլինեք ազգագուտ այս ձեռնարկների թիվը, եթե 1937 թ. հունիսին Հ. Հակոբյանը մի շարք ծանր մեղադրանքներով չձերբակալվեր և 1938 թ. հուլիսի 18-ին չդատապարտվեր գնդակահարության:

Հովհ. Հակոբյանը գրել է պատմագիտական մի շարք աշխատություններ՝ «Հայերի ու ֆրանկների հարաբերությունները Լևոն II-ի իշխանութեան օրոք 1186–1219 թթ.» (1905), «Ազգերի պատմություններ» երեք հատորով (1912), «Գերման դաւը Կովկասի մէջ» (1917), «Թուրքիան գերման ճանկերուն մէջ» (1918), «Ուղեգրութիւններ» փաստաթղթերի ժողովածուի երկու հատորը և այլն:

Հրատարակվելով մինչև 1906 թ. սեպտեմբերի 22-ը (թիվ 46), «Արաքսը տեղափոխվում է Նյու Յորք և 1907 թ. հունվարից շարունակվում է արդեն որպես հասարակական, պատմական, քաղաքական ամսագիր: Թիվ 46-ում տպագրված խմբագրական ազդը նման փոփոխությունները պատճառաբանում էր նյութական դժվարություններով: Թերևս միջոցների սղությունը և տեղափոխման հետ կապված որոշ հանգամանքներն էին պատճառը, որ «Արաքսը» 1906 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին լույս չի տեսնում, իսկ 1907-ին, երեք համար որպես ամսագիր հրատարակվելուց հետո, դադարում է: Շաբաթաթերթի հրատարակության կազմակերպման աշխատանքներին մեծ աջակցություն է ցույց տվել ամերիկահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ արք. Սարաճյանը: Առաջնորդի նյութական և բարոյական հովանավորությունն էր վայելում «Արաքսը» նաև իր գոյության ողջ ընթացքում: Սակայն 1906–1907 թթ. գաղթօջախում որոշ խմբավորումների կողմից առաջնորդի դեմ ծայր առած պայքարը, որը հանգեցրեց արքեպիսկոպոս Սարաճյանի հրաժարականին և ԱՄՆ-ից հեռանալուն, ըստ էության, բացասաբար անդրադարձավ նաև «Արաքսի» հրատարակության վրա:

«Արաքսին» աշխատակցել են Վ. Շահենին (Յ. Յ.), Միքայել Նաթանյանը, Արփիար Արփիարյանը, Հովհաննես Արշակունին, Ալլա Սթոուն Բլեքուելը, Գարմանը, Լիոն, Երոսը և ուրիշներ:

Շաբաթաթերթի ստեղծման նպատակներն ու ուղղությունը մի քանի խոսքով ներկայացված են «Մեր ուղղությունը» ծրագրային հոդվածում, որտեղ խմբագիրը գրում էր. «Զեռնարկելով «Արաքս» շաբաթաթերթի հրատարակութեան, մեր նպատակն է նուիրուիլ մասնաւորապէս Ամերիկայի հայ գաղթականութեան մտաւոր ու բարոյական զարգացման գործին: Սորվիլ ու սորվեցնել այն, ինչ որ ճշմարիտ է, այն, ինչ որ իրական է, այն, ինչ որ միտքը կը կրթէ ու սիրտը կազնուացնէ և այն, ինչ որ գիտակցութիւնն կուտայ Մայր Հայրենիքի ներկայ իրական վիճակին վրայ ու օտարութեան մէջ մաշող հայը կը կապէ իր հայրենի տան հետ և անոր կը ներշնչի հայրենասիրութեան ու հայրենիքի նուիրագործման խտէալը» (1905, թիվ 1, էջ 1): Խմբագրութիւնը խոստանում էր պարբերաբար անդրադառնալ հայ ազգային կազմակերպութիւնների (եկեղեցական, կրթական, հեղափոխական և այլն) գործունեութեանը, «մատնանիշ ընելու անոնց պահանջները ու ցուցնելու անոնց առաւելութիւններն ու թերութիւնները» (նույն տեղում), քանի որ հավատում էր, որ «հայ ազգին միջավայրը, հայուն կեանքն ու յոյսը անոր կազմակերպութեանց մէջ կ'ապրին» (նույն տեղում): «Արաքսը» ժխտում էր նաև իր՝ որևէ կուսակցութեան պատկանելը, ինչպես նաև որևէ կազմակերպութեան անունից խոսելու հնարավոր մեղադրանքները: «Մեր ուրոյն գաղափարներն ու տեսութիւններն ունենալով հանդերձ, այս թերթը չի պատկանիր որեւէ կուսակցութեան: ... Մենք մեր տեսութեան մէջ պիտի ըլլանք անկախ ու անկողմնակալ: Պիտի գնահատենք ու քաջալերենք այն, ինչ որ օգտակար է ու ճշմարիտ եւ չպիտի վարանինք քննադատել այն, ինչ որ սխալ է...» (նույն տեղում, էջ 2),- խոստանում էր խմբագրութիւնը:

«Արաքսի» բարձրացրած հիմնական թեման Հայկական հարցին և Հայ դատի լուծման ուղիներին նվիրված խնդիրների քննարկումն էր: Դրանց և դրանց առնչվող շատ այլ հարցերի շաբաթաթերթը նվիրել է բազմաթիվ հոդվածներ և արտահայտել իր ուրույն տեսակետը: 1905–1906 թթ. «Արաքսը» տպագրեց Վ. Շահենիի «Երէկ, այսօր, վաղը» հոդվածաշարը (թիվ 6–11), որը հանգամանորեն վերլու-

ծուժ է Հայկական հարցի ծագման (սկսած Բեռլինի վեհաժողովից) և զարգացման պատմությունը, ժամանակի քաղաքական իրադրությունը և հայ ժողովրդի սպասելիքները ապագայից: Այս հոգևածաշարը արժեքավոր է նաև այն տեսակետից, որ սպառնիչ կերպով լուսաբանում է խմբագրի և շաբաթաթերթի հայացքները և ըմբռնումները Հայկական հարցի և նրա լուծման ուղիների վերաբերյալ: Հայ ազատագրական շարժման պատմության սկզբնավորությանն անդրադառնալով՝ Հեղինակը խոսում է նաև «մտաւորական յեղափոխութեան» մասին, և, կարծես, զգացվում է նրա բացորոշ ամստանքը այդ հեղափոխության չչարունակվելու, չծավալվելու համար: Նշելով այդ երևույթի օբյեկտիվ պատճառները՝ շաբաթաթերթը գրում էր. «Եթէ 1877-ին Ռուս-թրքական պատերազմն ու Պալքանեան ազգերու ազատութիւնը տեղի չունենար, մեր ազգային գործնական յեղափոխութիւնը, ճիշտ է, պիտի գար անհրաժեշտօրէն բայց ան պիտի ըլլար աւելի խոհուն, չափուած, գործնական ու ժողովրդական» (1905, թիվ 6, էջ 41): Հեղինակի համոզմունքն է, որ Հայաստանում հայ ազատագրական շարժումը պարզ ոգևորության արդյունք էր, իսկ «այդ ոգևորութիւնը ծնած չէր իրական ու աճող գիտակցութենէ մը, այլ, ինչպէս ըսինք, պատահուներ հետեւանք էր» (նույն տեղում, էջ 42): Այդ շարժումը համեմատելով ֆրանսիական հեղափոխության հետ՝ Վ. Շահենին այն կարծիքն էր հայտնում, որ Ֆրանսիայում պատահուներ չէր, որ գործեց, այլ գիտակցության ոգին և նշում էր Մոնտեսքյոյին, Վոլտերին, Ժան-ժակ Ռուսոյին և ուրիշների, որոնք իրենց ազատասիրական գաղափարներով կրթել, նախապատրաստել էին ժողովրդի գիտակցությունն ապագա հեղափոխության համար: Հեղինակը, ընդունելով, որ «պատմութիւնն ամբողջ տնտեսական շարժումներու արձանագրութիւն մըն է», նկատում էր, որ մտավոր զարգացման շնորհիվ միայն ժողովուրդը կարող է գիտակցել իր ստրկական վիճակը և պայքարել՝ մահը գերազանցելով գերությունից:

«Արաքսը» Հայաստանի ազատագրության ուղիները մատնանշելիս՝ անցյալի համար շատ ավելի գերադասելի էր համարում խաղաղ միջոցների կիրառումը, դիվանագիտական ջանքերը, 61-րդ հոգևածի իրագործմանն ուղղված ճիգերը (61-րդ հոգևածը համարում էր Հայկական հարցի իրավաբանական իրավունքը) և զուգա-

Հեռաբար նաև ժողովրդի մեջ իր վիճակի և ազատասիրության գիտակցությունն արթնացնելը, իսկ արտասահմանում հայանպաստ չարժուած առաջ բերելը և Հայկական հարցը եվրոպական խորհրդա-ժողովներում արծարծելը:

«Արաքսը» դատապարտում է հեղափոխականների անիշխանա-կան ու ընկերվարական հայտարարությունները և անխոհեմ գոր-ծունեությունը, որը իրավունք էր տալիս թուրքերին Եվրոպայի աչ-քում հային անիշխանական ներկայացնել և հակահայ կարծիք ստեղծել, իսկ երկրի ներսում՝ կոտորածներ սանձազերծել: Ժողո-վուրդն անպատրաստ էր, իսկ «Կարմիր Հնչակը յեղափոխութիւն, կռիւ ու յաղթանակ կը յայտարարէր», միշտ նստած արտասահմա-նում (1905, թիվ 7, էջ 49): Շաբաթներով մեղադրում էր կուսակ-ցություններին հայկական կոտորածների համար: «Ու՞ր էին այն ա-տեն աս յեղափոխական ղեկավարներն,~ գրում էր Վ. Շահենին,~ ին-չո՞ւ ժողովուրդի մէջ չի մտան, ժողովուրդի գլուխը չանցան, ինչո՞ւ չգացին անոր մէջ ինքնապաշտպանութեան ոգին ամրացնելու: Ին-չո՞ւ եկան արտասահման՝ մեր գլխին յեղափոխական պօսեր ըլլալու, փոխանակ Հայաստան երթալու եւ ինքնապաշտպանութեան գինու-որ դառնալու» (նույն տեղում, էջ 50): «1895—96-ի կոտորածը մեզի համար մեծ դաս մըն էր,~ շարունակում է իր միտքը հեղինակը: ~ Այլ վերջապէս որոշ կերպով կը յայտնուէր, թէ թուրքն որոշած է հայ ազ-գը ջնջել: Կը հասկնայինք, թէ միայն արիւն թափելով Եւրոպան չի միջամտիր բարեկարգութիւն հաստատելու համար: ... Վերջապէս ռուսական քաղաքականութիւնը կը պարզուէր մեզի համար...: Պէտք է, որ մենք այն որոշ եզրակացութեան գայինք, թէ անհրաժեշտ է ազ-գային գիտակցութիւն տարածելու գործը շարունակել, մասնաւորա-պէս, Մեծ Հայաստանի մէջ եւ առանց ցոյցերու, առանց խլրտումի պէտք էր, որ միջոց ու ոյժ տայինք Հայաստանի ժողովուրդին ինք-նապաշտպանութեան պատրաստուելու» (նույն տեղում): Շաբաթա-թերթը պահանջում էր «վերջ դնել արտասահմանեան անիմաստ ու սխալ ղեկավարութեան սխտեմին» (1905, թիվ 8, էջ 57):

Վ. Շահենիի այս հայացքները, որոնք ընդհանուր շատ եզրեր ունեն վերակազմյալ հնչակյանների տեսակետների հետ, նպաստում են, որ հեղինակը հենց այս հոգւածում բարձր գնահատի այդ կու-սակցության և նրա օրգան «Նոր կեանք» հանդեսի գործունեութ-

յունը, հատկապես մինչև Ա. Արփիարյանի կուսակցությունից հեռանալը: «Արաքսը» այդ կուսակցության որոշ տեսակետներ ազգային հարցի և ազատագրական պայքարի ձևերի և միջոցների վերաբերյալ համարում էր ճիշտ և արդարացի: Ինչ վերաբերում է ժամանակին լայնորեն քննարկվող այն երկու խնդիրներին, ըստ որոնց պետք էր դադարեցնել Մեծ Հայքում հեղափոխական գործունեությունը նրա՝ Ռուսաստանի կողմից գերավճան ենթակա լինելու պատճառով և սահմանափակվել միայն Փոքր Հայքով և հեղափոխական գործունեությունը ղեկավարել միայն թրքահայերով, ապա Վ. Շահենին առարկում է առաջին տեսակետին՝ համամիտ լինելով Ա. Արփիարյանի ուղեգծին, որը ձգտում էր իր կուսակցության մեջ ներդրավել ավելի շատ գավառացի երիտասարդների:

«Արաքսը» խիստ քննադատություն էր ենթարկում արտասահմանի հայ կուսակցությունների գործունեությունը և մեղադրում նրանց, որոնց արտասահմանյան աղմուկները խանգարում են Հայաստանի ժողովրդին ինքնապաշտպանություն պատրաստվել, մեղադրում բուն երկրի ներքին ուժը թերագնահատելու, դրամաշորթություն համար, ձաղկում, խարազանում նրանց արատները, բռնի դրամ հավաքելը, մարդասպանությունները, խոսքի և գործի անհամապատասխանությունը: Շաբաթաթերթը կոչ էր անում կուսակցությունների մեջ մտած անկեղծ և հայրենասեր երիտասարդներին պատուել վարագույրը և մտնել ժողովրդական հոսանքի մեջ:

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայտնի դեպքերից, բազմաթիվ կորուստներից և գործված սխալներից հետո «Արաքսը» եզրակացնում է, թե «պէտք է, որ մեր ազգային գործելակերպը ճշգույն ու նոր ոգիի մէջ դրուի գաղափարակիցներու համերաշխութեամբ» (1905, թիվ 10, էջ 73), իսկ անցյալ գործելակերպի ամենախոշոր սխալը համարում է արտասահմանյան աղմուկը: Կովկասն էլ համարելով արտասահման՝ Վ. Շահենին, այնուամենայնիվ տարբերակում է Կովկասի և արտասահմանի գործունեությունը իրարից: Անդրկովկասյան հայ գործիչները գնահատվում են իրենց գաղափարականության և անձնվիրության համար, հատկապես Արծրունին, Բաֆֆին և Գամառ-Քաթիպան, որոնց ստեղծագործությունը տասնյակ տարիներով առաջ մղեց հայ ժողովրդի վերածնության գործը: Շաբաթաթերթը խորհուրդ էր տալիս օրինակ վերցնել կովկասահայե-

րից, որոնք, խաղաղ և աստիճանական մտավորական զարգացում ապրելով, երբ հարկը պահանջեց, կարողացան կազմակերպվել և հակահարված տալ թշնամուն (եկեղեցական կալվածքների գրավման և հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ): «Արաքսն» առաջարկում էր բոլոր գաղափարակիրց ուժերի համերաշխ գործակցություն: Թերթը բազմիցս ընդգծում էր, որ «մեր միակ պարտականություն, մեր միակ գործն է պատրաստուիլ ինքնապաշտպանութեան ու գործել ինքնապաշտպանութիւն» (1906, թիվ 11, էջ 82), իսկ արտասահմանի հայությանը վերապահում էր երկու կարևոր գործ. «Ա. Երկրի մէջ ապրող հայ ժողովուրդին օժանդակել, Բ. Հայր ծանօթացնել օտարին եւ մշակուած յարաբերութիւն մը ստեղծելով օտար դիւանագիտական շրջաններու մէջ՝ օտարէն յոյս մը ակնկալել» (նույն տեղում): Շաբաթթերթը կարծում էր, որ այս երկու կետում կուսակցությունները կարող են համերաշխ գործակցել:

Ի դեպ, օտար պետություններից օգնություն ակնկալելու համար «Արաքսը» իրավացիորեն կարծում է, որ նախ պետք է Արևմտյան Հայաստանում օտարին հրապուրող տնտեսական շահ ստեղծել (1906, թիվ 18, էջ 137):

«Արաքսի» մշտական աշխատակիցներից Մ. Նաթանյանը ևս իր «Զրի ազատութիւն» հոդվածում շեշտը դնում է մայր երկրի ժողովրդի ինքնագիտակցության գալու և քաղաքականապես հասունանալու վրա, (1906, թիվ 27, էջ 214): «Հայաստանի փրկութեան ճշմարիտ եւ մեծագոյն յոյսը... Հայաստանի ծոցը ծնած, ապրող, մաքառող ժողովուրդին քովն է», - շարունակում է հեղինակը՝ կարևորելով երկրի հայության նյութական և մտավորական օգնության գործը: Մ. Նաթանյանը ևս քննադատում է արտասահմանյան հայ կուսակցությունների սխալ գործունեությունը:

Վ. Շահնիրն, իր հերթին, «Ինչո՞ւ չեն երթար» հոդվածում քննադատում է բարձրագույն կրթություն ստացած այն երիտասարդներին, որոնք ունակ են ժողովրդի կրթության գործը իրենց ձեռքն առնելու, սակայն վախենալով հալածանքներից և դժվար ապրուստից, հայրենիք չեն գնում, ասպարեզը թողնելով միջնակարգ կրթություն ունեցող մի քանի վարժապետների: Առաջարկում է արտասահմանի միջոցներով երկրում պահել ժողովրդին իրապես կրթելու ունակ երիտասարդներին:

Բազմաթիվ առիթներով ևս շաբաթաթերթը նշում է, որ «Երկրի հայութիւնը այժմ կուսակցական բրոքականտայի պէտք չունի» (1906, թիվ 14, էջ 105), այլ օգնության, որը խոսքից ավելի է պետք երկրի հայությանը և որը արտասահմանը կարող է և պետք է անի:

«Արաքսը» մեծ քանակութեամբ հոդվածներ և թղթակցութիւններ է տպագրել արևմտահայության քաղաքական կացութեան և սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին: Շաբաթաթերթն առաջարկում էր «գիտակցորէն պաշտպանել հայու գոյութիւնը հայ երկրին մէջ, հայու սեփական ոյժերով» (1906, թիվ 25, էջ 193): «Վասպուրականի կացութիւնը» հոդվածում անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարութեան վարած նոր տնտեսական քաղաքականութեանը՝ Վ. Շահենին զգուշացնում է հայերին սպառնացող ահապոր վտանգի մասին. «Ու թիւրք կառավարութիւնը աստիճանաբար ու սխտէմաթիքորէն կը ջանայ հայութիւնը նուազեցնել, եթէ ոչ բնաջնջել, հետեւեալ միջոցներով՝ Ա. հողերը խլելով հայ երկրագործէն, Բ. արուեստական սով ստեղծելով եւ Գ. արտագաղթը քաջալերելով» (1906, թիվ 26, էջ 202): Բնութագրելով օսմանյան կառավարութեան տնտեսական քաղաքականութիւնը, որպէս նրա հայաջինջ քաղաքականութեան մեկ մասը՝ շաբաթաթերթն այն անվանում է «անարիւն կոտորած» (1906, թիվ 27, էջ 213): «Արաքսը» ցավով է արձագանքում Վասպուրականից արդեն իսկ ծայր առած արտագաղթի մասին լուրերին: Վ. Շահենին այն վտանգավոր է համարում հայ ազգի գոյութեան համար և ամենամեծ հարվածը ապագա Հայաստանի վերականգնումի հույսին, քանի որ Հայաստանը կմնա առանց հայի:

Քննադատելով արտասահմանյան հայ կուսակցութիւններին գործունեութիւնը՝ Վ. Շահենին դեմ չէր նրանց գոյութեանը, քանի որ կարծում էր, որ «գաղափարի ու մտածումի միօրինակութիւնն անկարելի է», սակայն «երբ մտածումի տարբերութիւնը կը դադրի ու կուսակցութիւն մը սկզբունքի ու գաղափարի վրայ հիմնուած չէ, ան ատեն կուսակցութեան անունով կազմակերպված շրջանները կը դառնան... Հարիք մը այն ժողովուրդին մէջ, ուր անոնք կապրին...» (1905, թիվ 4, էջ 25): Հեղինակի եզրակացութիւնն այն է, որ սկզբունքի բացակայութիւնն է, որ բերում է ուղղամտութեան պակասին, դրան հատուկ բոլոր բացասական երևույթներով:

Մի ընդհանուր գաղափարի շուրջ համախմբվելու և միանալու կոչ անելով՝ Վ. Շահենին հայ իրականության մեջ կուսակցական բազմաթիվ պառակտումները վերադրում է քաղաքակրթության պակասին: Որքան քաղաքակրթության բարձր մակարդակի վրա է ազդել, այնքան այդ ազդի քաղաքական կուսակցությունների թիվը կնվազի և համերաշխությունը կարելի կդառնա: Շաբաթաթերթը ցավով ընդգծում էր, որ, դժբախտաբար, արևմտահայությունը գրկված է «ազատ քաղաքացիության իրաւունքէն, անոր խորհուրդները բանտարկուած ու անոր լեզուն կապուած» (1906, թիվ 17, էջ 130): Վ. Շահենին առաջարկում էր գաղափարի միություն, համերաշխության փորձերը սկսել հենց ազգի ներսում՝ առօրյա հարաբերությունները ազնվացնելով, իրար օգնելով, մխիթարելով և իրար բարձրացնելով:

Ազգային քաղաքականության ուղեգիծ մշակելու համար ընդգծելով համերաշխության, համախմբված գործունեության և համագգային համագումար հրավիրելու պետքը, «Արաքսը» կարծում էր, որ նման նախաձեռնությունը պետք է սկսվի Անդրկովկասի հայության կողմից, որը մտավորապես ավելի զարգացած, կազմակերպված և հեղափոխական տարր է:

Շաբաթաթերթին առաջին իսկ համարներից մեծ կարևորություն է ընծայել 1905–1907 թթ. Ռուսաստանում և հատկապես Անդրկովկասում կատարվող իրադարձություններին՝ ընթերցողներին համաժամանորեն ծանոթացնելով արևելահայերի քաղաքական և տնտեսական դրությանը, հայ-թաթարական ընդհարումներին և դրանց ծնող պատճառներին: «Արաքսը» ցարական կառավարությանն է մեղադրում հայ-թաթարական ընդհարումները հրահրելու մեջ: Ցարական կառավարությունը մեղադրվում է նաև 1890-ական թթ. Թուրքիայում հայկական կոտորածների թողտվության և նույնիսկ դրանք հրահրելու համար: Ռուսաստանի ծավալապաշտական նկրտումներին խոչընդոտ էր Թուրքիայի տարածքում բարեկարգված Հայաստանի գոյությունը: «Ռուսական սահմանադրութիւնն ու հայերը» հոգվածում եկեղեցական գրավված կալվածքների վերադարձը և հայկական դպրոցների բացման թույլտվությունը վերադրվում է ոչ թե ցարի բարի տրամադրությանը կամ ժողովրդասիրությանը, այլ ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը, որը

սրեց Ռուսաստանի ներքին կապույթյունը և քաղաքական բարդութ-
յուններ ստեղծեց (1905, թիվ 4, էջ 27):

«Արաքսի» մշտատե ուշադրության կենտրոնում էին նաև Ռու-
սաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, որոնց նա անդ-
րադառնում է ըստ հարկին: Վ. Շահենին մեծ ոգևորությամբ է ըն-
դունում ռուսական սահմանադրության հռչակման լուրը, հոգւած-
ներ է նվիրել ռուսական հեղափոխությանը, ողջունել է Պետական
դումայի բացվելը, քննարկել է այս իրադարձությունների հնարա-
վոր ազդեցությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա:

«Արաքսն» ուներ իր սեփական թղթակիցները Ռուսաստանում
և Անդրկովկասում, որոնցից ստանում և տպագրում էր երկարա-
շունչ թղթակցություններ: Շահեկան և հետաքրքրական թղթակ-
ցություններ էր ուղարկում Լիոն («Նամակներ Ռուսիայէն» շարքը):
Կովկասյան իրադարձությունները հանգամանալից լուսաբանելու
նպատակով շաբաթաթերթում բացվում են «Կովկասի սիւնակ»,
«Կովկասեան դէպքեր» խորագրերով բաժինները:

Գաղթօջախի կյանքը լուսաբանող նյութերի շարքում ևս գե-
րակշռում են թղթակցությունները ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներից:
Դրանք հիմնականում ազգային գանազան կազմակերպություննե-
րի, կրթական, մշակութային միությունների, կուսակցությունների
գործունեությունը ներկայացնող նամակներ են, հոգւածներ և տե-
ղեկություններ: 1906 թ սեպտեմբերին «Արաքսը» բացում է «Ամե-
րիկահայ գաղութը» բաժինը, որտեղ պարբերաբար պետք է հրատա-
րակվեին տեղական թղթակիցների պատրաստած պատմական և վի-
ճակագրական նյութերը՝ նպատակ ունենալով ճշգրիտ տեղեկութ-
յուններ տալ ամերիկահայերի մասին և նյութ մատակարարել ապա-
գա պատմաբանին: Առաջինը տպագրվում է Հակոբ Գասապյանի
«Ուստրի հայ գաղութը» պատմական ակնարկը (1906, թիվ 46, էջ
362–363 և այլ համարներ):

Մեծ քանակությամբ ընդարձակածավալ թղթակցություններ
էին տպագրվում նաև Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից,
Եգիպտոսից, Ռուսաստանից և այլ գաղթօջախներից:

«ԱԶԱՏ» (1918–1919)

«Արծիւ» Հանդեսի փակվելուց տասը տարի հետո միայն Նյու Յորքում Արշակ Մահտեսյանը ձեռնարկեց հայերեն իր երկրորդ պարբերականի՝ «Ազատ» (1918–1919 թթ.) ազգային, գրական, քաղաքական, երգիծական կիսամսյա Հանդեսի հրատարակութեանը: Առաջին համարը լույս տեսավ 1918 թ. հունվարի 1-ին:

Ակնառու է Ա. Մահտեսյանի պարբերականների թե՛ հրատարակման շարժառիթների և թե՛ նպատակադրումների համանմանութունը: Ինչպես և մեկ տասնամյակ առաջ, ազատ և անկախ մամուլի բացակայության փաստն էր դրդում խմբագրին լրացնել այդ պակասը իր նոր պարբերականով: Ամերիկահայ գաղթօջախի ազգային, հասարակական-քաղաքական կյանքում մեծ դեր ու կշիռ ունեցող քաղաքական կազմակերպությունների պարբերական մամուլը ներկայանում է Մահտեսյանին որպես միակողմանի, միտումնավոր, աչառու, «հատուածական» և կողմնապաշտ: Խմբագիրը ծրագրային հոգվածում իսկ խստորեն քննադատում է այդ մամուլը, դրանց մրցակցական ծայրահեղ ուղղվածությունը: Անկողմնակալ և ազատ մամուլի, նրա դերի և նշանակության մասին Ա. Մահտեսյանի պատկերացումները նրա հասարակական-քաղաքական աշխարհընկալման, ազատության, ազգի մասին ունեցած ըմբռնումների արդյունքն են, մի բան, որը հստակ դրսևորվեց նաև «Արծիւ» Հանդեսի էջերում, ապա՝ այնտեղ տպագրված՝ 1908 թ. Ա. Մահտեսյանի ստեղծած «Անկախ միութեան» ծրագրում: Պարբերականը հավակնում էր նաև նոր էջ բացել ամերիկահայ մամուլի պատմության մեջ («անկախութեան թուական») և դառնալ ամեն ինչից առավել ճշմարտություն, ազատություն և արդարություն սիրողների թերթը:

Ճշմարտության, ազատության, ազատ մտքի և խոսքի կարևորությունը քաղաքակիրթ հասարակության մեջ բավական հանգամանորեն քննարկվում է և հիմնավորվում է «Ազատ կարծիք» հոգվածում (հեղ. Երվանդունի), որը թեև չէր հավակնում ծրագրային հոգված դառնալու (լույս է տեսել 1918 թ. նոյեմբերի 1-ի թիվ 17-ում), սակայն կատարելապես բնորոշում էր «Ազատի» գործունեության հասարակական միտվածությունը և գաղափարական ուղղվածությունը: Հեղինակը կարևորում էր ազատ կարծիքի դերը ազգի զար-

գացման, նկարագրի բարձրացման, հոգեկան ու բարոյական վսեմ հատկանիշների ձևավորման գործում: Մասնավորելով իր խոսքը հրապարակախոսության վրա՝ նա ընդգծում էր, որ քաղաքական և հատվածական նեղ շահերով առաջնորդվող հրապարակախոսությունը չի կարող հասարակության գաղափարական, մտավոր զարգացման գործում արդյունավետ դեր կատարել: Առավել քան կարևոր էր ժամանակի հետ ընթացող և ժամանակի հոգեբանությունը արտացոլող մամուլի առկայությունը, որպեսզի նախնիների ասպետական քաջակորով ոգին վառ պահվեր նոր սերնդի մեջ և վերարծարծվեր ժողովրդի ըմբոստացումը՝ ոգին ընդդեմ բռնապետության: Դասալքություն քարոզող հրատարակությունները պետք է արհամարհվեն և չքաջալերվեն, որով և նման քարոզները անպտուղ մնալու կգատապարտվեն: Այս մտքերը, ինչպես երևում է, առնչակցություն չառ եզրեր ունեն «Ազատի» գաղափարական ուղղության հետ: Իսկ հանդեսն ինքն իր ուղեգրիծը և գործելակերպը բնութագրում էր այսպես. «Ազատը» ներկայացնում է ամբողջ հայությունը, անկողմնակալորեն է գնահատում լավ արարքները և քննադատում վատերը, գործածելով «մէկ չափ ու կշիռ թէ՛ դպիրին եւ թէ՛ փարիսեցիին հանդէպ» (նույն տեղում, թիվ 3, էջ 47), բաց է պահում իր սյունակները տարբեր կարծիքների առջև և այլն:

Հենց առաջին հայացքից պարբերականում աչքի է զարնում թեմաների որոշակի ուղղվածությունը՝ հիմնականը գաղթօջախի ազգային-քաղաքական կյանքն է, որը Մահտեսյանի սուր և երգիծող գրչով շատ հաճախ ներկայանում է չափազանց անմխիթարական, գորշ գույներով, երբեմն նույնիսկ՝ զավեշտական: Այս անգամ արդեն Մահտեսյանի անխնա քննադատությունների թիրախը Ամերիկահայ ազգային միությունն էր: Այն ստեղծվել էր 1917 թ. մարտին, Բոստոնում՝ քաղաքական չորս կուսակցությունների (Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Սահմանադիր ուսմկավար), Հայ բարեգործական ընդհանուր միության, Առաքելական և Ավետարանական եկեղեցիների փոխհամաձայնության և համագործակցության շնորհիվ, ներկայացուցչական սկզբունքով: Միությունը համազգային

նպատակներ էր հետապնդում¹: Միանգամայն ազդեցություն և բարենպաստակ հավակնություններով այդ կազմակերպությունն զործունեության թերի և սխալ կողմերը, սակայն, չեն վրիպում Ա. Մահտեսյանի սրատես աչքից և առիթ են դառնում «Ազատի» մշտատև քննադատության: Քննադատվում էին դրա կազմակերպման սկզբունքները, գործունեության կերպը, ձեռնարկված պահանջավոր կամ ոչ ճիշտ քայլերը: Ազգային միության կենտրոնական մարմնի կազմության սկզբունքը՝ նշված կազմակերպությունների հավասար թվով ներկայացուցիչներից ընտրության միջոցով, ըստ հանդեսի, արատավոր էր ի սկզբանե: Պարբերականը վրդովմունք էր հայտնում գաղթօջախի ազգասեր, փորձառու և զիտակ, սակայն ոչ մի կազմակերպության չպատկանող գործիչների անտեսման համար և պահանջում էր ժողովրդի ազատ ընտրությամբ և քվեով ստեղծված «իրական» Ազգային միություն՝ «իրական մարզերով», քանի որ «ոեւէ կազմակերպութիւն կը դատուի իր անդամներէն եւ ոչ թէ անունէն կամ ծրագրէն» (1918, թիվ 4, էջ 50): Խմբագիրն ամենևին էլ դեմ չէր Ազգային միության գաղափարին, քանի որ հավատում էր, թե «հայեր միութեան եւ գործակցութեան շնորհիւ միայն պիտի յաջողեն ազատութեան տիրանալ» (1918, թիվ 6, էջ 85): Հանդեսը տպագրում է նաև Մ. Գ. Ֆերահյանի, Հ. Ամպրուկյանի, Մ. Պ. Ծերոնյանի և ուրիշների քննադատական ծավալուն հոդվածները Ազգային միության մասին:

Հանդեսի քննադատության թիրախներից էր նաև Ազգային միության կողմից հայանպաստ քարոզչություն իրականացնելու նպատակով Բոստոնում հրատարակվող «The Armenian Herald» (1917–1919) ամսաթերթը՝ Միհրան Սվազլըի խմբագրությամբ: Մինչ այդ նույն նպատակով 1904–1913 թթ. Ա. Մահտեսյանի խմբագրությամբ հրատարակվել էր անգլերեն «Armenia» ամսօրյա հանդեսը, որը լավ ընդունելության էր գտել օտարազգի հայասերների շրջանում, իսկ նրա դադարից երկու տարի հետո Նյու Յորքում՝ «The New Armenia» (1915–1929) պարբերականը: Հրատարակվելով նույն նպատակներով՝ «The Armenian Herald»-ը մրցակցության ելավ «The New Armenia»-ի դեմ՝ ձգտելով նրան դուրս մղել ասպարե-

¹ Ավագյան Բ., Ամերիկայի Միացյալ նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000, էջ 116:

գլից: «Ազատի» մեզ հասած համարները լի են այդ պայքարի բազմաթիվ օրինակներով, որոնք մի կողմից բարձրացնում, ընդգծում էին «The New Armenia»-ի դերն ու նշանակությունը, արժանիքները, առավելությունները, մյուս կողմից՝ բացահայտում իր հակառակորդի սխալներն ու թերությունները: Ի դեպ, «Ազատի» էջերում Ազգային միություն գործունեությունը, նրա պարբերաթերթին և «The New Armenia»-ի դերին և նշանակությունը այդքան մեծ տեղ հատկացնելը ժողովրդի նյութական և բարոյական աջակցությունը փնտրելու միտումը ևս ունեւր:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը ևս դուրս չէր մնում հանդեսի տեսագաշտից: Կրկին հավաստվում էր «Ազատի» անկողմնակալությունն ու անաչառությունը: Մահտեսյանը մաքրագործման էր կոչում Հնչակյան կուսակցության ԱՄՆ-ի մասնաճյուղին՝ խուսափելու համար վերստին անդամահատությունից և պառակտումից: Հայ որոշ «քաղաքագէտներ», պարբերականի էջերում հաճախ սարկաստիկ բնութագրումների էին արժանանում: Ի դեպ, նա համոզված էր, որ կուսակցականների շարքում կան շատ «անկեղծ յեղափոխականներ», որոնք պատասխանատու չեն իրենց պետերի արարքների համար (1918, թիվ 18, էջ 280): Ինչպես «Արծիւ» հանդեսում, այստեղ ևս Ա. Մահտեսյանը դատապարտում էր քաղաքական սպանությունները, նրանց կազմակերպիչներին և դահիճներին: Համբարձում Առաքելյանի, Կյուլպենկյան եղբայրների սպանությունները ամօթի խարան են ոչ այնքան դահիճների, որքան նրանց հանդուրժողների ճակատին, որոնք ենթարկվել էին «բարոյական խաւարումի» (1918, թիվ 12, էջ 178): Գաղթօջախի ազգային կյանքում արմատացած «տխուր երևոյթների» մասին է խոսում Գ. Նալբանտը՝ հասարակական արատներ ծնող պատճառ համարելով «հանրային առողջ գիտակցութեան» (1918, թիվ 18, էջ 281) բացակայությունը:

Գաղթօջախի կյանքը լուսաբանող նյութերի կարգին պետք է դասել նաև «Ազատի» այն հոդվածները, որոնք միտում էին կարգավորել ամերիկահայերի և ամերիկյան կառավարության փոխհարաբերությունները: Հարցն ավելի շատ առնչվում է քաղաքական, իրավական, ազգային և քաղաքացիական հարաբերությունների բնագավառին: ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո (1917) ամերիկյան քա-

դաքացիություն ստանալու, հայերի ամերիկյան կյանքին հարմարվելու խնդիրն ավելի շատ է մտահոգում խմբագրին, քանի որ պատերազմի շրջանում օտարահպատակ ամերիկացիների նկատմամբ ամերիկյան կառավարության անվստահությունը տարածվում էր նաև հայերի վրա: Ամերիկյան կառավարության և հայ գաղթականների իրավական հարաբերությունների կարգավորմանն էր նպատակաուղղված նաև հայ գինվորներին հասցեագրված հոգվածների շարքը, որտեղ մեկնաբանվում էին գինվորական ծառայության մասին ամերիկյան օրենքները, ծանոթություն էր տրվում գինվորների պարտականությունների և իրավունքների մասին, գինվորական և իրավաբանական գիտելիքներ հաղորդվում: Այս նյութերը ոչ միայն ճանաչողական, այլև գործնական նշանակություն ունեին: Հոգվածները հիմնականում հրատարակվել են Օրենսգետ և Գ. Ս. Ք. (Գ. Ս. Քեպապյան) ստորագրություններով:

ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո հանդեսն առավել ուշադրություն էր դարձնում ամերիկահայության մասնակցությունը պատերազմին՝ և՛ ռազմաճակատում հաղթանակի հասնելու համար, և՛ թրիկունքում: Երկու ճակատներում էլ պահանջվում էր հավատարիմ ծառայություն և սեփական նպաստի ներդրում: «Ազատը» դուլզե-ինչ կասկած չուներ, որ մեծ ազգերի կողմից պատերազմը մղվում էր փոքր և ճնշված ժողովուրդների պաշտպանության և ազատագրության համար, իսկ ամերիկյան զորքերի կազմում հայերի մասնակցությունը պատերազմին դիտվում էր որպես Հայաստանի ազատագրությանն ու անկախությանը բերվող նպաստ: Բանալում ծառայող հայերին խորհուրդ էր տրվում օգտվել պատեհ առիթից և ստանալ ամերիկյան քաղաքացիություն: Պատահական դիրքորոշում չէր սա. հայ գաղթականության ամերիկյան իրականությունը հարմարվելը, ապրելակերպը և սովորությունները յուրացնելը, և, վերջապես, ամերիկյան քաղաքացի և իսկական ամերիկացի դառնալը խրախուսվում էր հանդեսի էջերում այնպես, կարծես բացառվում էր հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունը: Ջնայած այն հանգամանքին, որ Ա. Մահտեսյանը իսկապես հավատում էր Հայաստանի ազատագրությանը, զարմանալիորեն, ոչ մի անգամ չէր հայտնվում հայրենադարձության թեման:

Գաղթօջախի սոցիալ-տնտեսական, կրթական, մշակութային կյանքը ամբողջությամբ դուրս է մնացել հանդեսի տեսադաշտից: Մշակութային կյանքն արտացոլող ընդամենը մի քանի հաղորդում է տպագրվել, իսկ կրթական խնդիրների մասին թերևս միակ նյութը Մ. Անանիկյանի «Ամերիկահայ դպրոցները ու դասագրքերը» հոդվածն է՝ գրված ամերիկահայ Ուսանողական միության պատվերով՝ հայ մամուլում ամերիկահայ կրթական, դպրոցական կյանքի լուծման կարոտ հիմնախնդիրները բարձրացնելու նպատակով: Հեղինակը, գնահատելով այդ միության հայրենասիրական նկրտումները, ուսուցման, կրթական գործում կարևորում էր «երեք գլխաւոր բան՝ հայերէն, կրօնագիտութիւն եւ ազգային պատմութիւն» (1918, թիվ 8, էջ 122):

Հրատարակվելով հայ ժողովրդի համար դժվարին և բախտորոշ ժամանակաշրջանում, «Ազատը», սակայն, քիչ է անդերադարձել համազգային քաղաքական խնդիրներին: Անդրկովկասում և Արևմտյան Հայաստանում կատարվող արյունալի իրադարձությունները, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, դրանց անմիջականորեն առնչվող և լուծման կարոտ ազգային բոլոր հիմնախնդիրները, որ, թվում է, յուրաքանչյուր հայ պարբերականի քննարկման հիմնական թեման պետք է լինեին, հաճախ հպանցիկ ուշադրության են արժանանում հանդեսի էջերում: Խոսքը վերաբերում է և՛ խմբագրական, և՛ հեղինակային հոդվածների նկատելի պակասին: «Ազատի» առաջին համարի «Համաշխարհային քրոնիկը» անդրադառնում է միջազգային քաղաքական անցուղարձերին և պատերազմի ընթացքին: Հասարակական-քաղաքական միտքը հուզող այնպիսի մի իրադարձություն, ինչպիսին էր Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը, հանդեսի դիրքորոշումից բխող անհրաժեշտ գնահատական չի ստանում պարբերականի էջերում: Ա. Մահտեսյանի դատողությունները շատ զգուշավոր են: Նա չի շտապում սեփական տեսակետը հայտնել, գնահատական տալ, այն թողնելով պատմության վճռին, սակայն ընդունում է այդ հեղափոխության կարևորությունը: Զգիտես միտումնավոր, թե անգիտաբար՝ Ա. Մահտեսյանը չըջանցում էր այնպիսի մի կարևոր հիմնահարց, ինչպիսին է հեղափոխության հնարավոր ազդեցությունը հայ ժողովրդի և Հայաստանի ճակատագրի վրա, իսկ Անդրկովկասի հետագա իրադարձությունները ներկայացվում էին սոսկ որպես ար-

դեն կատարված իրողությունն՝ առանց համապատասխան մեկնաբանությունների: Մ. ՖերաՀյանն առաջինն էր, որ իր «Ազգային միությունը» հոդվածում ահազանգ էր բարձրացնում Կովկասի, մասնավորապես Հայաստանի գլխին կուտակվող և փոթորիկ գոլժող սև ամպերի առիթով: «Հայը ուսական բանակներու պաշտպանութենէն կը զրկուի եւ իբրեւ ընկեցիկ մի մանուկ իր բաղդին կը յանձնուի» (1918, թիվ 11, էջ 166),~ տազնապում էր հեղինակը դեռևս 1918 թ. փետրվարի 12-ին գրված հոդվածում (տպագրվել է հուլիսի 15-ի համարում, երբ իրադրությունը Անդրկովկասում վաղուց արդեն փոխվել էր): Առաջ քաշված հարցադրումները միանգամայն կենսական ու հրատապ էին այդ ժամանակաշրջանում և իրենց տրամաբանական պատասխաններն են գտնում հոդվածի հետագա տողերում, որտեղ համախմբվելու, հանգանակություն ձեռնարկելու և օգնություն կոչ էր արվում:

Խմբագրի դիրքորոշումը Հայաստանի ազատագրության հարցի նկատմամբ բացահայտ է դառնում հենց առաջին համարի «Համաշխարհային քրոնիկից»։ «Ազատ» կը հաւատայ, թէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան մը միայն պիտի կրնայ հայերուն անվրդով պատեհութիւն ընձեռել զարգանալու և յառաջդիմելու համար» (1918, թիվ 1, էջ 15): Սակայն դրան հասնելու ուղիների հարցն ընդհանրապես քննարկման չէր դրվում, պարզապես հաստատագրվում էր հեղինակի անփոփոխ տեսակետը. «Ու բոլոր անոնք, որ նուիրուած են հայ ազատագրութեան գործին, Միացեալ Հայաստանի մը վերականգնումը պարտին պահանջել թէ՛ ամերիկեան կառավարութենէն և թէ՛ դաշնակից պետութիւններէն» (նույն տեղում):

Ա. Մահտեսյանի զգուշավորությունն ու շրջահայեցությունը դրսևորվում էր նաև հայ-թուրքական խաղաղության պայմանագրի և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման մասին իր դիրքորոշումը արտահայտելիս: Սկզբնական շրջանում այն թերևս պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ, ինչպես հանդեսն էր նշում, «Ականաւոր եւրոպացիներ ու ամերիկացիներ, որոնք կը շահագրգռուին Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի մը հարցով, կը թելադրեն ըստ կարելոյն քիչ խօսիլ Կովկասի նորակազմ հայ հանրապետութեան մասին» (1918, թիվ 13, էջ 195): Սակայն դեպքերի զարգացմանը զուգընթաց, դիւանագիտական զգուշավորությունը թողնե-

լով՝ Ա. Մահաթեսյանն ավելի իրատեսորեն է գնահատում իրադրութ-
յունը և հայ-թուրքական պայմանագրի նշանակությունը Անդրկով-
կասի հայության համար: Նա կարծիք էր հայտնում, «թէ հայ-
թրքական խաղաղութիւնը, որուն շնորհիւ Կովկասի հայութիւնը
փրկուեցաւ անճիտումի վերահաս վտանգէն եւ որուն շնորհիւ հայը
իբրեւ ռազմիկ ազգ արժանացաւ դաշինք կոելու իրաւասութեան,
պիտի կրնայ օգտագործուիլ» (նույն տեղում): Հայաստանի Հանրա-
պետութեան ճանաչումը, հայերի «անկախօրէն իրենց քաղաքական
բախտը տնօրինելու» իրավունքը հնարավորութիւն կտան Հայաս-
տանի կառավարութեանը պատերազմի ավարտից հետո իր ներկայա-
ցուցիչներն ունենալ խաղաղութեան միջազգային վեհաժողովում:

Իր էջերում տեղ տալով որոշ քննադատական հոդվածների՝
հանդեսը հարկ էր համարում նշել, որ պարբերականում իրենց կար-
ծիքները կարող են արտահայտել հնչակյանները, ռամկավարները,
դաշնակցականները և ուրիշներ, իսկ որևէ հոդվածի հրատարակութ-
յունը չի նշանակում, թե «Ազատը» համամիտ է բոլոր տեսակետե-
րին: Այսպիսի ծանոթագրութեամբ քննադատական հոդվածներից
մեկը՝ Մ. Պ. Ծերոնյանի հեղինակութեամբ, «Թշնամին ներսէն է»
վերնագրով, գրեթե ամբողջութեամբ հայ ազգային կուսակցութիւն-
ների գործունեութեան, մասնավորապես դաշնակցութեան քննադա-
տութիւնն է: Ռուսական գործերի Կովկասյան ռազմաճակատը լքե-
լուց, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը կնքելուց հետո Անդրկովկա-
սում և Հայաստանում ստեղծված անեկանելի իրավիճակի միակ պա-
տասխանատունը համարվում են ռուս բոլշևիկները և դաշնակցական
ու հնչակյան գործիչները՝ «հայ բոլշևիկները», արտաքին թշնամու
և վտանգների հետ միասին դամոկլյան սրի պես հայ ժողովրդի
գլխին կախված «ներքին չարիքը» (1918, թիվ 14, էջ 219): Ըստ հե-
ղինակի, կուսակցութիւնները օգտակար դեր են կատարում քաղա-
քականապես ազատ երկրներում, իսկ «մեզ համար միակ կենսական
խնդիրը մեր գոյութիւնը յաւերժացնել, մեր անկախութիւնը ձեռք
բերել, մեր հայրենիքին տիրանալ եւ զայն վերաշինելն է» (նույն
տեղում, էջ 222): Նրա կարծիքով, հայ ժողովրդի փրկութեան միակ
միջոցը մեկ ընդհանուր ազգայնական ողջամիտ և լուրջ ուղղութ-
յուն, ազգաշեն քաղաքականութիւն և սկզբունք ունեցող կազմա-
կերպութեան ստեղծումն է: Մեկ հանգամանք ևս. Ծերոնյանը, կար-

ծես, անգիտանում է Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը, չնայած հոգևածը գրված է օգոստոսի 23-ին: Հայաստանի Հանրապետության միտումնավոր անտեսումը մյուս կուսակցություններից հատուկ առանձնացված դաշնակցության անխնա քննադատության հենքի վրա՝ ակնհայտորեն բացահայտում է հոգևածի միտվածությունը՝ ժխտելու այդ հանրապետության ազգային նշանակությունը: Բարեբախտաբար, պարբերականն աշխատում էր աստիճանաբար, Անդրկովկասի հայության շահերի տեսակետից ևս գնահատել իրադրությունը: Հանդեսը տպագրում է մի հոգևած՝ Դեսո ստորագրությամբ, որը Հայաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցն է քննարկում, ընդգծելով, որ «կովկասահայությունն համար դրամէն աւելի կարեւոր ազդակը կռուող երիտասարդութիւնն է» (նույն տեղում, էջ 224):

Ա. Մահտեսյանը Հայ դատը վարելու և Հայաստանը միջազգային աստիճաններում ներկայացնելու իրավասությունը վերապահում էր Հայ ազգային պատվիրակությանը: Խմբագիրը ջանում էր անաչառորեն գնահատել իրադրությունը և Ազգային պատվիրակության ու Պողոս Նուբար փաշայի գործունեությունը: «Ազատը» մասնակցում է այն բանավեճին, որ բացվում է Փարիզի «Վերածնունդ» կիսամյա Հանդեսում տպագրված Ա. Չոպանյանի «Գերագոյն պայքարը» հոդվածով, որը Հայ ազգային պատվիրակության գործունեության թերի և սխալ կողմերի քննադատությունն էր: Իրազեկելու համար հարցի էությունը, արտատպվում են Ա. Չոպանյանի հոդվածը և ապա՝ Մ. Տամատյանի պատասխանը՝ «Տեսակցութիւն մը Պօղոս փաշայի հետ» վերնագրով՝ Փարիզի «Արձագանդ Փարիզի» շաբաթաթերթից: Ա. Մահտեսյանը հանդես է գալիս Ա. Չոպանյանի պաշտպանությամբ, արդարացի համարելով նրա մեղադրանքները հատկապես դիվանագիտական պայքարին և Հայկական հարցի քարոզչության անբավարարությունը և թերարժեքությունը վերաբերող հարցերում: Ա. Չոպանյանն առաջ էր քաշում մի կազմակերպված մարմնի՝ Հայկական պրոպագանդի բյուրոյի ստեղծման հարցը, որը հնարավորություն կընձեռեր օտարազգի մամուլի համար հայթայթել կարևոր փաստաթղթեր, փաստեր, տեղեկություններ և այլ նյութեր, որով և կարելի կլիներ խուսափել այդ մամուլում երևացող սխալ և երբեմն հայավնաս կամ թերի հոգևածներից: Ա. Մահտեսյանը

նը համամիտ էր Ա. Չոպանյանի կարծիքին: Դեռ ավելին. Պողոս Նուբար փաշան մեղադրվում էր Հայաստանի անկախության դադարից հրաժարվելու և միայն Թուրքիայի տարածքում ապրող հայերի համար այլ պետության հովանավորության ներքո ինքնօրինություն խնդրելու մեջ: Նման վարքագիծը որակվում էր որպես ազգային դատին սպառնացող վտանգ, Ա. Չոպանյանի քննադատությունը՝ «մեծագոյն ծառայութիւն Հայաստանի», անտարբերությունը՝ ջալլամություն (նույն տեղում, թիվ 17, էջ 261):

Նշելով, որ Թուրքիայի հետ կնքված զինադադարի պայմանները «նպաստաւոր չեն թուիր նոր Հայաստանի մը յառնումին», Մահմեդյանը առաջ էր քաշում Պողոս Նուբար փաշայի նախագահութեամբ ներկայացուցչական համաժողով հրավիրելու հարցը, որտեղ «պիտի դարմանուին, ըստ կարելոյն, անցեալին սխալները եւ ուր պիտի բանաձեւուի որոշ քաղաքականութիւն մը՝ պահանջելու ու ի հարկին՝ խլելու Հայաստանի ազատագրութիւնը» (նույն տեղում): Ազատությունը «ի հարկին խլելու» պահանջն ամենևին օսմանյան կառավարության դեմ զինված պայքարի խնդիր չէր դնում: Անսահման հավատը և վստահությունը դաշնակիցների խոստումների նկատմամբ՝ բացառում էին անկախությունը վերստանալու այլ ուղիների որոնումը: Հայկական հարցի լուծումը նա կապում էր դաշնակից պետությունների հաղթանակի հետ և միայն նրանց շարքերում ընդունում հայերի զինված պայքարը Թուրքերի դեմ: Անհասկանալի է մնում, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով հայերը «պիտի պահանջեն ու, հետեւելով կեանքի գերագոյն փիլիսոփայութեան, պիտի խլեն Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը» (նույն տեղում): Ազատագրությանը նպաստող միակ կարևոր գործոնը «հայկական բրթեականտան» էր, բազմակողմանի և լայնածավալ այն աշխատանքը, որը խնդիր էր դնում Եվրոպայի և Ամերիկայի առաջադեմ հասարակայնությունը ծանոթացնել Հայկական հարցի էությունը, հայ ժողովրդի պատմությանը և բազմադարյա մշակույթին, բնավորությանը, սովորույթներին, տառապանքին և հույսերին: Ի դեպ, «Ազատի» էջերում չենք հանդիպում նման հոգվածների: Խմբագիրն այդ հոգսը թողնելով օտարալեզու հայ մամուլին, բավարարվում էր իր խմբագրած "The New Armenia"-ում և ամերիկյան մամուլում հայանպաստ հոգվածների տպագրումով:

Տպագրվել են նաև հոդվածներ, որոնք նպատակն էր ցույց տալ Հայերի մասնակցությունը չափը համաշխարհային պատերազմին, նրանց բերած նպաստը դաշնակից պետությունների հաղթանակին, բնականաբար, և ակնկալիքները հաղթանակի արդյունքներից: Պարբերականը Հայաստանի ողբերգությունը տեսնում էր այն բանում, որ «ըստ արժանւոյն գնահատուած չեն դարաւոր ծառայութիւնները, զորս Հայաստան մատուցեր է քաղաքակրթութեան» (նույն տեղում, թիվ 16, էջ 243): Խմբագիրը նշում էր Հայերի քաղաքակրթիչ դերը աշխարհին ներկայացնելու գործում թափված ջանքերի ոչ արդյունավետությունը, պատճառները և մեծ վտանգ էր տեսնում Հայերի՝ իրենց դատին հետամուտ չլինելու մեջ: Պատերազմը վերջին փորձն էր, ըստ նրա, որ նախախնամությունը ձեռնարկել է անիրավիւթ և ազգերը փրկելու նպատակով, և կոչ էր անում օգտվել այդ պատեհությունից:

Զնայած «Ազատը» հանդես էր գալիս նաև որպես գրական պարբերական, նրա գրական բաժինն ամենևին էլ աչքի չի ընկնում հարստությունը և ժանրային բազմազանությունը: Գրական ժանրերից գերակշռում է չափածոն: Թե՛ արձակուրդ և թե՛ չափածոյում տիրապետողը երգիծանքն է, «որպէսզի Հայերը ինդալ սորվին եւ չըլլան վտանգաւոր, ինչպէս անժալիտները» (նույն տեղում, թիվ 3, էջ 47), հիմնական թեման՝ գաղթաշխարհի ազգային, հասարակական-քաղաքական կյանքը, հայրենասիրությունը, կարոտը, սերը: Ներկայացված են նաև տեղական գրական ուժերը: Հիշատակության արժանի են Արշակ Մահտեսյանի սեփական անվամբ և կեղծանուններով (Խիկար Իմաստուն, Ընկեր Միմոս, Զավեշտասեր Խիկար, Արիել Մոգպետյան) հրատարակված երգիծական չափածո և արձակ գործերը, որոնք սարկաստիկ ծաղրի էին ենթարկում գաղթօջախի հասարակական կյանքի արատները, ազգային և կուսակցական գործիչներին, նմանողաբար և ինքնուրույն գրված բանաստեղծությունները, Կարապետ Միտայի, Արամ Բրուտյանի, Գ. Ս. Քեպապյանի, Հ. Թիրյաքյանի ստեղծագործությունները և այլն: Օտարազգի գրողներից տպագրվել են Բեռնարդ Շոուն, Մյուրիել Թորնդայքը, Գրեգորիա Քսենոփոլոսը, Վ. Թորոսեիչը, Մարկ Տվենը, Ֆրենկ Քրեյնը և ուրիշներ, հայ գրողներից՝ Հ. Պարոնյանը («Ծիծաղ և Կերբերոս»), Հ. Ալփիարը («Նինի»):

Հանդեսը մշտական բաժիններ չուներ: Պատմական, բանասիրական, գիտահանրամատչելի և այլ նյութերը ևս որևէ խորագրի տակ չէին ամփոփվում:

«Ազատի» շուրջն էր համախմբվել գաղթօջախի ազգային կյանքից դժգոհ և խմբագրի դիրքորոշումը պաշտպանող ամերիկահայ մտավորականների ոչ մեծ մի խումբ՝ Հ. Թիրյաքյան, Մ. Ֆերահյան, Գ. Ս. Քեպապյան, Տիգրան Մկունդ, Հ. Ամպրուկյան, Մ. Պ. Ծերունյան, Մարտիրոս Հ. Դավիթյան, Մ. Հ. Անանիկյան, Հ. Ն. Շեքերճյան, Հ. Մ. Տիրանյան և ուրիշներ: Ա. Ամպրուկյան, Արիել Մոգպետյան, Ահուրա Մազդա, իսկ երգիծական նյութերի տակ նաև խիկար Իմաստուն, Զավեշտասեր խիկար, Ընկեր Միմոս կեղծանուններով հանդես էր գալիս Արշակ Մահտեսյանը:

«Ազատի» փակման մանրամասները անհայտ են: Ամենայն հավանականությամբ, դադարման հիմնական պատճառը նյութական էր: Պարբերականը հրատարակվում էր խմբագրի միջոցներով, որոնք անսպառ չէին, ուներ բաժանորդների փոքր թիվ, և թեև աշխատակիցները առանց վարձատրության սատարում էին «Ազատին», այն, ըստ երևույթին, չկարողացավ դիմակայել գաղթօջախում այդ տարիներին անվճար բաժանվող կուսակցական թերթերի հետ մշտապես մղվող անհավասար մրցակցական պայքարին:

«ՏԱԻՐՈՍ» (1918–1919)

1918 թ. հունվարի 3-ից Բոստոնում սկսեց լույս տեսնել «Տալրոս» շաբաթաթերթը, (ապա՝ ամսաթերթ): Խմբագիրներն էին Արմենակ Նազարյանը և Բաբկեն եպս. Կյուլենբերյանը (1868–1936)՝ խմբագիր, պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, մշակութային գործիչ, հետագայում՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո:

«Տալրոսը» կոչվում էի «Ազատ հայաթերթ» և հավանություն ուներ դառնալու «ամենուն թերթը՝ հայութեան օրկանը» (1918, թիվ 1, էջ 1): Շաբաթաթերթը հրապարակ էր իջնում լայն առաջադրություններով: Պետք է ասել, որ ժամանակի միջազգային և հայ հասարակական-քաղաքական, ազգային կյանքը հուզող քիչ թե շատ կարևոր ոչ մի հարց չի վրիպել պարբերականի ուշադրությունից:

«Տաւրոսի հիմնաքարերը» խմբագրական հոդվածը բացահայտում էր շաբաթաթերթի հրատարակութեան նպատակներն ու ծրագրերը: Խմբագրութեանը խոստանում էր գերծ մնալ կուսակցական և ամեն կարգի նկատումներից, ունենալ ազգային ազատ ոգի և անաչառ ուղղութիւն, գնահատել ազգային ամեն շինարար ձեռնարկ և քննադատել ազգի շահերի և նպատակների տեսակետից ամեն վնասակար ու վտանգավոր գործ, լինել հանրավարական սկզբունքների և առաջադիմական ուղղութեան հետևորդ, հավատարիմ մնալ հայ ազգային, եկեղեցական և ընտանեկան ավանդույթներին ու հաստատութիւններին, նրանց անարատ և անեղծ պահպանելուն և բարեկարգելուն, ներշնչել հայութեան մեջ ազգային առողջ գիտակցութիւն և ոգի, ամրապնդել հայ ժողովրդի հավատը իր ազգային գոյութեան և ապագայի նկատմամբ, աջակցել և քաջալերել ազգի ազատագրութեանը, վերաշինութեանը, կրթութեանը և բարեգործութեանը ուղղված բոլոր ձեռնարկները և այլն: Խմբագրութեանը կարևոր էր համարում նաև «Անգլեւսաքսոն միտքն եւ ոգին ծանօթացնել եւ ժողովրդականացնել Հայոց մէջ» (նույն տեղում, էջ 2):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձութիւնները, միջազգային դիվանագիտական կյանքը, Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Անդրկովկասում տիրող կացութիւնը և հատկապես Հայաստանին, հայերին և Հայկական հարցին առնչվող, թեկուզ և չնչին թվացող խնդիրները իրենց հանգամանալից լուսաբանութեանն են գտել շաբաթաթերթի էջերում: Պետք է ասել, որ պարբերականը բազմակողմանիորեն է քննարկել մատուցվող նյութը՝ ներկայացնելով այն տարբեր տեսանկյուններից:

«Տաւրոսում» պարբերաբար և հանգամանալից քննարկվող հիմնական թեմաներից էին Հայկական հարցի լուծումը և դրան առնչվող միջազգային և հայ ազգային կյանքի բոլոր խնդիրները: Ինչպես ժամանակի ամերիկահայ շատ պարբերականներ, «Տաւրոսը» ևս հավատացած էր, և միջազգային քաղաքական իրադրութիւնն էլ, կարծես, տեղ չէր թողնում այլ դիրքորոշում ունենալու, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո փոքր ազգերի անկախութեան մասին դաշնակից պետութիւնների խոստումները կիրառործվեն: «Հայկական դատը եւ Ամերիկա» խմբագրականում (1918, թիվ 4, էջ 49–52) անդրադառնալով Հայկական հարցի՝ պատերազմին նախոր-

դող շրջանի պատմությունը, դիտել է տալիս, որ Եվրոպայի համար Հայկական հարցը Արևելյան խնդրի մեկ մասն է, և որին նա երբեմն դիպչում էր Արևելյան հարցի գոյությունը զգացնել տալու համար սուլթան Համիդին և ոչ թե այն լուծելու նպատակով: Հակիրճ վերլուծելով 1908 թ. երիտթուրքական սահմանադրությունից հետո ռուսական հեղափոխությունից և հատկապես ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո ստեղծված իրադրությունը, «Տալրոսը» նշում էր, որ Հայկական հարցը այս դեպքում էլ առանձին հարց չէ, այլ փոքր ժողովուրդների ազատագրության հարցի մեկ մասը, ընդգծում էր, որ միայն դաշնակից պետությունների որոշումով պետք է ճշգրտվի հայ ազգի քաղաքական կյանքի «ձևն ու դրուժիւնը» (նույն տեղում, էջ 51): Պարբերականը լավագույն տարբերակ էր համարում պատերազմից հետո ազատագրված Հայաստանի խնամակալությունը 25–30 տարով Ամերիկային հանձնելը, ժամանակամիջոց, որը հնարավորություն կտար հայ ժողովրդին Ամերիկայի նման տնտեսապես հզոր և առաջադիմական գաղափարներով զինված երկրի հովանավորության տակ հզորանալու և ընդունակ դառնալու ինքնուրույն պետական կյանքի:

Մի այլ հոդվածում՝ «Հայկական դատը եւ ամերիկյան միսիոնարությունը» վերնագրով, «Տալրոսը» հավաստում էր. «Փոքրիկ և փոքրագույն ազգերու շարքին մէջ, Հայ Ազգին ազատագրութիւնը իւրացուցած են Դաշնակից կառավարութիւններ: Հայկական Դատը այս իմաստով մերը չէ՝ հիմայ, այլ Եւրոպայի դատն է, Ամերիկայի դատն է» (1918, թիվ 6, էջ 82–83):

Շաբաթաթերթը Հայկական դատը վտանգված է համարում ամերիկաբնակ այն հայ երիտասարդների պատճառով, որոնք հազար ու մի սուտ ու կեղծ պատճառաբանություններով խոստափում էին ամերիկյան բանակում ծառայելուց, դրանով իսկ բացասական կարծիք ձևավորելով ամերիկացիների մեջ:

Պատերազմող կողմերի երբեմն լսվող հայտարարությունները Թուրքիայի ամբողջականությունը պահպանելու մասին «Տալրոսը» ընկալում է որպես վտանգ Հայ դատի դրական լուծման համար («Թուրքիոյ ամբողջութիւնը վտանգ մեր դատին համար» 1918, թիվ 5, էջ 67–68): Դաշնակից պետությունների խոստումները, որ իրենք պետք է պաշտպանեն Թուրքիայի հպատակ ազգերի իրավունքները,

ապահովեն նրանց ազգային գոյությունը և ինքնուրույն զարգացումը Թուրքիայի տարածքում, ամենևին էլ չէին հուսադրում պարբերականին: Պատմության նախորդ շրջանների ճախողված փորձը աչքի առաջ ունենալով՝ «Տաւրոսն» առաջարկում էր տվյալ քաղաքական իրադրության մեջ միակ հնարավոր տարբերակը՝ անհապաղ միահամուռ ջանքերով պատրաստել ամերիկյան հասարակական կարծիքը ի նպաստ Հայ դատի և հասկացնել կառավարութեանը հայութեանը սպառնացող վտանգը:

Արդեն պատերազմի ավարտից հետո, կրկին անդրադառնալով այս հարցին, «Տաւրոսը» տալիս է բարձրացնում: «Հայկական դատն ու զինադադարը» խմբագրականում (1918, թիվ 46, էջ 731–732) վերլուծելով ստեղծված քաղաքական իրադրությունը և նշելով, որ Հայ դատը «մտած է իր ամէնէն վճռական ու վտանգաւոր շրջանին մէջ» (նույն տեղում, էջ 731), շաբաթաթերթը կոչ է անում անհապաղ գործել: Թուրքիայի ամբողջականությունը պահպանելու և հպատակ ազգերի ինչքի, անձի ապահովութեան, ազատ զարգանալու և միայն ապագայում ինքնավարություն ստանալու մասին քաղաքական շրջանակներում շրջանառվող տեսակետները «Տաւրոսը» համարում էր ոչ միայն Հայ ժողովրդի իղձերի իրականացմանը, այլև նրա ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող իրական վտանգ: Շաբաթաթերթը փաստարկներ էր բերում, թե ինչու է Հայ ժողովուրդը արժանի անկախութեան և կրկին կոչ էր անում լայն քարոզչական աշխատանք ծավալել «ինչ միջոցով, որ կրնանք եւ ուր որ կը հասնի մեր ձայնը» (նույն տեղում, էջ 732) հասարակական կարծիք ստեղծելու, մեծ տերութեաններին փոքր ազգերի մասին իրենց իսկ հռչակած սկզբունքներին համեմատ գործել ստիպելու և հասկացնելու համար, «թէ արդար կառավարութեան տակ Թուրքիոյ միութիւնը պահելու գաղափարը քաղաքական ցնորք մըն է, որովհետեւ անբնական, անբանաւոր եւ հետեւաբար անհնար է միեւնոյն կառավարութեան ենթարկել՝ ցեղով, կրօնքով, քաղաքական կրթութեամբ, լեզուով եւ ձգտումներով իրարմէ բոլորովին տարբեր, իրարու հակառակ եւ անհաշտ ժողովուրդներ, ինչպէս որ են Հայն ու թուրքը...» (նույն տեղում):

«Տաւրոսը» մշտապես կարեւորում էր Հայկական հարցի քարոզչությունը Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում, թեւ անբավարար

էր համարուած այդ ուղղութեամբ կատարուած ջանքերն ու գոհողութիւնները, սակայն նշում էր նաեւ այդ «բօքաբանտի» մինչ այդ անտեսուած բացը՝ քարոզչութիւնը հայերին «բախտակից ու շահակից» ժողովուրդներին մեջ և համագործակցութիւնը նրանց հետ:

1918–1919 թթ. Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները մշտապէս գտնւում էին «Տաւրոսի» ուշադրութեան կենտրոնում, իսկ «Կովկասի կացութիւնը» խորագրով խմբագրականները իրենց մշտական տեղն ունեն պարբերականի գրեթէ յուրաքանչյուր համարում: Ռուսական զորքերի՝ Կովկասյան ռազմաճակատը լքելու և կովկասահայերին սպառնացող վտանգների մասին լուրերը տագնապով էին արձագանքւում շաբաթաթերթի էջերում: «Տաւրոսը» իրավիճակի վտանգավորութիւնը լուսաբանելով հանդերձ, հուսահատութեան չէր մղում, այլ ողջամտութեամբ կոչ էր անում: «Պահենք մեր պաղարիւնն եւ հաւասարակշռութիւնը» խմբագրականում շաբաթաթերթը գրում էր. «Ազգի մը համար, որ վճռած է ապրիլ եւ կը հաւատայ, որ ապագայ մը ունի, ներքի չեն երբեք ինչպէս յաջողուեան մէջ խոլ խանդավառութիւնը, նոյնպէս սեւ յուսահատութիւնը վտանգի պահուն» (1918, թիվ 11, էջ 163): Իսկ «Կովկասեան ճգնաժամը» խմբագրականում (1918, թիվ 10, էջ 145–146) վերլուծելով ստեղծված իրադրութիւնը, Թուրքիայի ձգտումները՝ Կովկասի հայութեանն էլ ոչնչացնելով, փակել Հայկական հարցը և համաթուրքական կայսրութիւն ստեղծել և Ռուսաստանի դեպքերից ու հաջողութիւններից լիտիացած թուրքերի հնարավոր գործողութիւնները, պարբերականն իմաստութեան, զգուշութեան, նաեւ հզուսահատվելու կոչ էր անում: Ի դեպ, լավատեսութեամբ և հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ անխախտ հավատով են ներծծված «Տաւրոսի» գրեթէ բոլոր հոդվածները:

Անդրադառնալով Անդրկովկասում ստեղծված ծանր իրավիճակին և հայ ժողովրդի գոյութեանը սպառնացող վտանգը գիտակցելով՝ «Տաւրոսը» օգնութեան փութալու կոչ էր հղում ամերիկահայերին, ընդգծելով, սակայն, որ ամերիկահայերը չպետք է դուրս գան իրենց իրավասութեան սահմաններից և հրահանգներ տան կովկասահայերին, թե ինչպէս վարվեն, այլ նրանց թողնեն որոշումներ կայացնելու իրավունքը: Շաբաթաթերթը համոզված էր, որ «Արտասահմանէն ծրագրեր շինելու եւ երկրի գործերը վարելու փորձերը

միշտ աղետալի արդիւնքներու յանգած են եւ այսուհետեւ ալ տարբեր հետեւանք չեն կրնար ունենալ» (1918, թիվ 16, էջ 251): Խմբագրութիւնն առաջարկում էր միայն առատ նյութական օգնութիւն տրամադրել և լավագոյն դեպքում՝ խորհուրդներ տալ: Ամերիկահայերի՝ իրենց ազգի հանդեպ ունեցած պարտականութիւնները լավագոյնս և արդյունավոր կերպով կատարելուն ուղղված առաջարկութիւններ անելով՝ «Տաւրոսն» անդրադառնում է նաև գոյութիւն ունեցող երկու կարծիքներին՝ ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացնել կարոտյալներին նյութական օգնութիւն ցուցաբերելու վրա և զոհողութիւնները հատկացնել միայն ազգի ինքնապաշտպանութեան համար կռիւղ գինձորներին: Խմբագրութիւնն այս երկու տեսակետներն էլ ծայրահեղ է համարում՝ նկատելով, որ օգնութիւնը հնարավորին չափ պետք է տրամադրվի բոլորին, քանի որ այն նյութականից բացի, նաև բարոյական արժեք ունի: Ինչ վերաբերում է ռազմական գործողութիւնների բնույթին, շաբաթաթերթը կարծում էր, որ այն ոչ մի նմանութիւն չունի ծրագրված ազատագրական շարժումներին, այլ պարտադրված էր Բրեստ-Լիտովսկի ամրոցապարտ դաշնագրութեամբ, բոլորովին անկախ հայերի կամքից: Կովկասի հայերը և գաղթականները ստիպված են գենքի դիմել՝ բնաջինջ չլինելու համար: Նրանց հաղթանակը կամ պարտութիւնը ամբողջ հայութեանը վերաբերող խնդիր է և չի կարելի նրանց օգնելու պարտականութիւնը դաշնակիցներին թողնել (1918, թիվ 24, էջ 377–378): Այս և նման նկատառումներից ելնելով էլ «Տաւրոսը» սատար էր կանգնում Ամերիկահայ ազգային միութեան ձեռնարկած մեկ միլիոն դոլարի հանգանակութեան գործին, ինչպես նաև հայրենիքի վերականգնմանը նպաստող բոլոր ազգօգուտ ձեռնակումներին:

Հայաստանի Հանրապետութեան («Արարատեան Հանրապետութիւն») ստեղծման լուրը վերապահութեամբ ընդունվեց պարբերականի կողմից: «Տաւրոսն» այն ընկալում էր որպէս Թուրքիայի և Գերմանիայի հաւանութեամբ և նույնիսկ պարտադրանքով կազմված պետութիւն և զգուշացնում էր Անդրկովկասի հայերին՝ չընկնել նրանց պատրաստած բաց ծուղակը: Շաբաթաթերթը հույս էր հայտնում, որ Հայաստանի Հանրապետութեան վարիչներն այնքան իմաստուն կգտնվեն, որ առաջիկա հայ-թուրքական բանակցութե-

յունների ժամանակ չեն խոսի ամբողջ Հայության անունից և հանրապետության գործերին չեն խառնի Հայկական հարցը: Գոհացուցիչ էր համարվում այն փաստը, որ «առայժմ ջարդի վտանգ չկայ Կովկասի հայութեան համար» (1918, թիվ 27, էջ 434):

Հայաստանի Հանրապետության գոյությունն ամենևին չէր խանգարում, որ «Տալրոսը» Հայկական հարցով զբաղվելուն կոչված միակ միակ իրավասու մարմինը համարի Հայ Ազգային պատվիրակությունը: Դեռ ավելին, շաբաթաթերթը նույնիսկ վտանգավոր էր համարում ժխտել դաշնակից պետությունների կողմից ճանաչված Ազգային պատվիրակության հեղինակությունը և նրան ստորադասել Հայաստանի կառավարությունը, որի նկատմամբ մեծ պետությունների դիրքն ու վերաբերմունքը դեռևս ճշտված չէ: Մյուս կողմից՝ Հայ դատը վեհաժողովին պետք է ներկայանա որպես բացարձակապես Թուրքայի հայերի դատ, որը չի կարող նույնանալ ռուսահայերի խնդրի հետ: Մեկը մյուսից անկախ լուծվելուց հետո, ըստ «Տալրոսի», հետագայում երկու անկախ Հայկական պետությունները առանց որևէ արգելքի կարող են միավորվել:

Հենց առաջին համարներից «Տալրոսը» ձգտում էր ազգի ողջ ուժերը, ճիգերը, միջոցները ուղղորդել հայրենիքի վերաշինության ծրագրի իրականացման գործին, իսկ վերաշինությունը շաբաթաթերթն ընկալում էր իր ամբողջական լայն իմաստով: «Հ. Բ. Ը. Միություն» խորագիրը կրող բաժնում տպագրված «Վերաշինություն» հոդվածում խմբագրությունը լուսաբանում էր իր տեսակետը. «Վերաշինությունը հակառակ իր զուտ նիւթական նշանակություն, ամէնէն աւելի Հայոց ազգային, ցեղային կեանքին վերահաստատությունն է՝ իր նիւթական և բարոյական բոլոր հանգամանքներով ու պայմաններով, միանգամայն իր յառաջդիմական նկարագրով ու ապահովութեամբ» (1918, թիվ 1, էջ 11): Այս նպատակի իրագործմանն էին միտված պարբերականի ազգային, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր, մշակութային, կրթական կյանքին նվիրված հոդվածները:

Գաղթօճախի հիմնախնդիրներին «Տալրոսը» անդրադարձել է թե՛ խմբագրականներով և թե՛ առանձին հոդվածներով: Քննարկվող թեմաների շարքում առաջնային տեղ է զբաղում ամերիկահայերի ազգային անեղծ դիմագծի և ավանդույթների շարունակական պահ-

պանման հարցը: Այն միայն ուժացման դեմ պայքարի խնդիր չէր, այլ ավելի կարևոր, քանի որ անմիջական կապ ունեւ հայրենիքի վերաշինութեան գործի հետ: «Տաւրոսը» մեծ կարևորութիւն էր ընծայում ամերիկահայ գաղթօջախի կատարելիք դերին. «Որովհետեւ, ինչ որ Ամերիկայի վերապահուած է Հայոց վաղուան քաղաքական կեանքին կազմակերպութեան մէջ, նոյնչափ գործ և պարտաւորութիւն վերապահուած է Ամերիկայի հայ գաղութին ալ» (1918, թիւ 4, էջ 51): Նշելով, որ ամերիկահայ գաղթօջախը, այլ գաղթօջախների հետ համեմատած, ավելի ապահով և ավելի բարձր տնտեսական վիճակի մեջ է գտնվում, շաբաթաթերթը կարծում էր, որ հայրենիքի վերաշինութեան և հայութեան իղձերի իրականացման գործում մեծ են նաև նրա վրա դրած հույսերը և պարտականութիւնները: Հարցը միայն նյութական օգնութեանը չի վերաբերում: Սա, ըստ «Տաւրոսի», փոքրագույնն է վերածննդի գործի մեջ: Ամերիկայի հայը, երկիր վերադառնալով, պարտավոր է իր հետ տանել ժամանակակից գործնական գիտելիքներ՝ ի սպաս դնելու իր ժողովրդին, ամերիկյան ոգի և միտք, այսինքն՝ կազմակերպելու, խորհելու, գործելու մեթոդներ, առողջ մարմին, ազգային նկարագիր: Ցավոք, հայ ամուրի երիտասարդութիւնը և որոշ հայ ընտանիքներ սկսում են կորցնել կամ կորցրել են արդեն հայրենի մաքուր բարքերը և դարավոր ավանդույթները՝ ի վիճակի չլինելով ազգային դաստիարակութիւն տալ մատաղ սերունդին: Սրանք են գաղթօջախի բուժման կարոտ «ներքին վերքեր», «փափուկ եւ կենսական» խնդիրներ, որոնց վրա բոլորի, մասնավորապես եկեղեցական և ազգային մարմինների ուղղորդութիւնն է հրավիրում պարբերականը (1918, թիւ 25, էջ 394—395):

Հայ ընտանեկան կյանքի մաքրութեանն է անդրադառնում նաև Գ. Հ. Գարակոյւլյանն իր «Հայ ընտանիքը եւ իր խորանը» հոդվածում, որտեղ հայ ընտանեկան բարքերի անկման պատճառ է համարում այն, որ ամերիկահայ գաղթօջախում «Հայ Տունը Հայ վերնատուն է գուրկ է» (1918, թիւ 1, էջ 9), այսինքն՝ հայ ընտանիքներում բացակայում է հայ հոգեւոր կյանքը:

Հայ հոգեւոր կյանքի անհրաժեշտութիւնը գաղթօջախն այլասերումից և ուժացումից փրկելու գործում կարևորվում է շաբաթաթերթի գործունեութեան ողջ ընթացքում: Այս խնդրի իրագործման

են միտված եկեղեցական և կրոնական խնդիրներին նվիրված բազմաթիվ խմբագրականներն ու հոդվածները, որոնք վերաբերում էին այդ ոլորտում տեղ գտած բազմաթիվ թերուլթյունները վերացնելուն, հոգևորականների պատրաստմանը, նրանց դերի բարձրացմանը, եկեղեցական հաստատությունների բարեկարգմանը, գործերի կազմակերպմանը և այլ ընթացիկ հարցերի: «Տաւրոս» ամերիկահայ եկեղեցական խնդիրներին այդքան մեծ տեղ տալը պատճառաբանում էր ազգային վերածնունդի մեջ գաղթօջախի կատարելիք մեծ և պատասխանատու դերով, իսկ «այս գաղութին բարոյական շինութեան, իբրև հարազատ հայ պահպանութեան և զարգացման մեծագոյն ազդակը Հայց. եկեղեցին է» (1918, թիվ 13, էջ 202):

Նշված նպատակներով՝ առաջին իսկ համարներից «Տաւրոսում» իր մշտական տեղն է զբաղեցնում «Եկեղեցի Հայաստանեայց» խորագիրը կրող բաժինը, որը վարում էր Տեր Աթիկ Բջնեցին: Այս խորագրի տակ հրատարակվող «Դասեր Աւետարանէն» և «Ազգային տօնք» շարքերը՝ աստվածաշնչյան կերպարների, եկեղեցական տոների, հայ սրբերի ու նահատակների, ազգային հերոսների մասին, դեպքերն ու դեմքերը քննարկելով իրենց պատմական ժամանակաշրջանի մեջ, վերհանելով նրանց բարոյական արժեքն ու նկարագիրը, մարդկային բնավորութեան ուժն ու թուլությունները, միշտ առնչում էին դրանք ժամանակակից կյանքին, վարք ու բարքին:

Գաղթօջախն ուժացումից պահպանելու խնդրի մեջ շաբաթաթերթը կարևոր տեղ էր հատկացնում հայոց լեզվին: Նա ոչ միայն հայերենի գործածութեան շրջանակների ընդլայնման, նրանով խոսելու և գրելու հարցն էր առաջադրում, այլև այն անաղարտ և մաքուր, օտարամուտ տարրերից զերծ պահելու, քանի որ «Հայոց բոլոր Հին գաղութները իրենց մայրենի լեզուն նախ խաթարած, այլանդակած են և ետքը՝ մոռցած» (1918, թիվ 13, էջ 202),՝ գրում էր «Տաւրոսը» «Ամերիկայի հայոց հայերէնի խնդիրը» խմբագրականում: Մայրենի լեզվի մոռացման լուրջ պատճառ էր համարվում այն, որ «Ամերիկայի հայերը գուրկ են մատենագրական լուրջ, առաջնորդող գրականութենէն» (նույն տեղում), որը, լինելով ավելի հայացի և խնամված, ուղղութիւն կտար ամերիկահայի խորհելու կերպին և հայոց լեզվին, իսկ ամերիկահայ գրական լեզվում տիրող Կ.Պոլսի հայերենի, գավառաբարբառների, կովկասյան հայերենի և ամերիկ-

յան անգլերենի տարբեր հարաբերակցությամբ խառնուրդները անհարիր են հայոց լեզվի կանոններին: Հայերենի անաղարտ պահպանության, այն զարգացման և բարգավաճման ընդունակ դարձնելու հարցը պարբերականը համարում էր նաև «ազգասիրական պարտք», նվիրական պարտք ամեն հայի համար:

Սրան անմիջապես հաջորդող «Նորագոյն սերունդի վիճակը ցաւալի է» խմբագրականում, անդրադառնալով մանուկ հասակում Ամերիկա եկած կամ Ամերիկայում ծնված հայ երեխաների հայեցի դաստիարակության հարցերին, նրանց ամերիկյան ձուլող, կաղապարող միջավայրից հեռու պահելուն, շաբաթաթերթը ծանր պարտականութիւն էր դնում ընտանիքի և ծնողների ուսերին: «Տաւրոսը» կարծում էր, որ հակառակ բնական դժվարութիւններին, վիճակը շտկելի է և իր պայմաններն էր առաջ քաշում: Հատկանշական է, որ պարբերականն առաջին տեղում էր դնում այն գաղափարը, որ պետք է «Տղոց ներշնչել սա զգացումը, թէ իրենք հայ են, և հայ ըլլալ պարծանք է իրենց համար» (1918, թիվ 13, էջ 203): «Տաւրոսը» կոչ էր անում ընտանիքներում խոսել մաքուր, անգլերենից զերծ հայերենով՝ գրական կամ բարբառային, քանի որ գավառաբարբառները ևս արժեքավոր և թանկագին են մեզ համար և հաճախ ավելի հարուստ, քան գրական լեզուն, և նրանց պահպանության հարցը ևս կարևոր է: Հայեցի դաստիարակության կարևորագոյն ազդակ են նաև հայկական դպրոցները, որոնց պետք է զարկ տալ, հարստացնել ուսուցման նորագոյն մեթոդներով, հետաքրքրական դարձնել աշակերտի համար, ստեղծել գրադարաններ՝ «ողջմիտ, հայաշէն գրականությամբ»: Նորագոյն սերնդին կապել հայ եկեղեցու պաշտամունքին, բարեկարգել եկեղեցական ծխակարգը և երգեցողութիւնը և վերջապես՝ հայը հայի հետ պետք է խոսի միայն հայերեն, որը պետք է վերածվի ավանդույթի և արմատավորվի նորագոյն սերնդի մեջ:

Որբանոցների և հայ որբերի խնամքի և դաստիարակության խնդիրը ևս «Տաւրոսն» առնչում է հայրենիքի վերաշինության գործին: Բազմաթիվ հոգվածներում՝ «Հ. Բ. Ը. Միութեան որբանոցները» (1918, թիվ, 26, էջ 409–410), «Մեր որբերը» (1919, թիվ 18, էջ 275–276) և այլն, գովելի և քաջալերական համարելով հայ որբերին ցուցաբերած հոգածութիւնը, նշվում է, որ այն «զուտ մարդասիրական

բնոյթ մը չունի, այլ ուղղակի եւ սերտիւ ազգային վերաշինութեան հետ կապ ունեցող խնդիր մըն է» (1918, թիւ, 26, էջ 410), քանի որ ազգը նյութապես և բարոյապես վերականգնելու դժվարին գործը պիտի ծանրանա այսօրվա մատաղ սերնդի վրա: Այս նկատառումներից ելնելով էլ, շաբաթաթերթը մեծ կարևորություն էր ընծայում բազմազապար որբերի ոչ միայն ֆիզիկական գոյությունը ապահովելուն, այլև նրանց «իբրեւ իր նախնաց հաւատքին, իր ազգային պատմութեան եւ աւանդութեանց հաւատարիմ հայ» դաստիարակելուն (նույն տեղում): «Մեր որբերը» խմբագրական հոգեվածում ևս անդադառնալով այս նույն հարցերին, համարելով «որբերու հոգատարութիւնը ամէնէն փափուկ, բազմապահանջ եւ կենսական խնդիր» (1919, թիւ 18, էջ 275), նշվում է, որ, գեթ կարևոր չափով, նրանց խնամքից ու դաստիարակությունից կախում ունի վաղվա հայության թիվն ու որակը: Գործը հսկա և համբերատար աշխատանք է պահանջում, մեծ ջանքեր և գոհողություններ, որոնք, սակայն, լիուլի պետք է վարձատրվեն ապագայում: Պարբերականն առաջարկում էր այս նպատակի իրագործման համար՝ կենտրոնացնել ողջ որբախնամ գործը մեկ ուղղության և հսկողության տակ:

Հայրենիքի վերաշինության գաղափարին նվիրվածությունն արդեն իսկ դրդում էր պարբերականին հաճախակի անդադառնալ հայրենադարձության խնդրին, որը հատկապես պատերազմի ավարտից և դաշնակից պետությունների հաղթանակից հետո ամենաշատ քննարկվող թեմաներից մեկն էր Հայաստանի վերականգնման հույսերով լեցուն ամերիկահայ գաղթօջախում: Քննարկելով հայրենադարձության հետ առնչվող որոշ հարցեր՝ «Ամերիկայի հայեր պիտի վերադառնան՞ երկիր» խմբագրականում (1918, թիւ 46, էջ 732–733): Հայաստանի վերաշինությունն ընդունելով որպես գերագույն նպատակ՝ շաբաթաթերթը նշում էր, որ յուրաքանչյուր հայի նվիրական պարտականություն է պատասխանատու զգալ Մայր հայրենիքի վերաշինության համար, հայրենիքի, որ տեղ-տեղ թափուր է, տեղ-տեղ՝ նոսր: «Վերադարձող մէն մի հայու տեսակէտին մէջ ազգային շահը պէտք է, որ կեդրոն ըլլայ: Մեր ցեղին թուական աճումն և առաւելութիւնը,՝ գրում էր պարբերականը,՝ վերադարձողներուն համար պիտի ըլլայ վերաշինութեան սկզբունքներէն մին» (նույն տեղում, էջ 733): «Տաւրոսն» առաջարկում էր ունենալ

Հայրենադարձության լավ մշակված ծրագիր, որը հնարավորութ-
յուն կտար նաև ազգային վերաշինության գործը հաջողությամբ
գլուխ բերել և կես առ կես շարադրում էր իր նկատառումները:

Շաբաթաթերթի էջերում լայնորեն լուսաբանվում է նաև դադ-
թօջախի ազգային, հասարակական-քաղաքական կյանքը իր բոլոր
դրսևորումներով: Առանձին հոդվածներով, խմբագրականներով և
հաղորդումներով մշտապես ուշադրություն է արժանացվում ամերի-
կահայ ազգային, հասարակական և քաղաքական կազմակերպութ-
յունների գործունեությունը: «Տաւրոսի» համար բնութագրական
կարելի է համարել այն, որ բացահայտելով և քննադատելով նրանց
գործունեության մեջ տեղ գտած թերությունները, միաժամանակ
տեսնում, գնահատում և արժեքավորում էր այն լավը, դրականը և ազ-
գօգուտը, որ բնորոշ էր տվյալ միությանը: Պարբերականը հաճախ
հանդես էր գալիս առաջարկություններով կամ համազգային և
գաղթօջախի լուծման կարոտ այս կամ այն խնդրի վրա հրավիրում
նրանց ուշադրությունը:

«Տաւրոսի» հենց առաջին համարներից իր մշտական տեղն է
զբաղեցնում «Հ. Բ. Ը. Միութիւն» խորագիրը կրող բաժինը: Բազմա-
թիվ հոդվածներում դրվատելով միության մարդասիրական և բարե-
գործական ձեռնարկները, նաև բացահայտելով որոշ թերություն-
ներ, լուսաբանելով հատկապես ամերիկահայ մասնաճյուղերի գոր-
ծունեությունը՝ պարբերականը կարևորում էր այն նաև մեկ այլ տե-
սանկյունից: Դիտել տալով, որ Հայ բարեգործական ընդհանուր
միությունը միայն պարզ մարդասիրական կազմակերպություն չէ,
«Տաւրոսը» բացահայտում էր միության հայրենասիրական և առա-
վելապես քաղաքական բնույթը՝ «Անոր հիմնական նպատակն է օգ-
նել Հայրենի հողին հաւատարիմ մնացող հայութեան...» (1918, թիվ
45, էջ 716): Շաբաթաթերթը միաժամանակ նշում էր, որ Հայ բարե-
գործականը «ոեւէ քաղաքական գոյն եւ հանգամանք չկրեր»
(նույն տեղում):

Ի տարբերություն «Ազատի», որն առանց վերապահումների
քննադատում էր Ամերիկահայ ազգային միությունը, «Տաւրոսը»,
գերծ չմնալով միության գործունեությանը քննադատորեն մոտե-
նալու սկզբունքից, համարում էր այն ազգօգուտ և անհրաժեշտ
կազմակերպություն: Շաբաթաթերթն ընդունում էր միայն առողջ

քննադատությունը և կարծում, որ միությունը պետք է նկատի առնի բոլոր իրավացի և լուրջ դիտողությունները («Ծուռը նստինք, չիտակ խօսինք», 1918, թիվ 8, էջ 113–116): «Արեւմուտքը եւ Հայ ազգային միութիւնը» խմբագրականում «Տաւրոսը» նշում էր, որ Ազգային միութեան կարեւորությունը ոչ իր կազմով, ոչ էլ գործունեութեամբ պետք է չափել, սխալները կարելի է շտկել, այլ այն գաղափարով, որի իրագործման համար ստեղծվել է այն, «անիկա կը ձգտի անխտիր ազգին բոլոր մտաւորական և նիւթական ոյժերը կենդրոնացնել և ներդաշնակել այնպիսի եղանակաւ մը, որ ոչ ոք իր համոզման հակառակ գործել ստիպուի, բայց ամէնքն ալ զիրար լրացնեն: ... Ազգային միութիւնը առաջին ամբողջական փորձն է այդ ուղղութեամբ, հետեւաբար, պէտք է գորդգորալ անոր վրայ և ջանալ, որ անիկա աճի, զօրանայ և կատարելագործուի»,~ գրում էր պարբերականը (1918, թիվ 6, էջ 83):

Անդրադառնալով Հայ քաղաքական կուսակցություններին՝ «Տաւրոսը» կարեւորում էր Հայ իրականության մեջ նրանց գոյութեան անհրաժեշտությունը այնպես, ինչպես անհրաժեշտ են կրթական, բարեգործական և այլ միությունները: Քաղաքական կազմակերպությունները պետք են ժողովրդին «քաղաքացիական դաստիարակութիւն եւ ազգին քաղաքական կեանքին ընթացք եւ ուղղութիւն տալու համար» (1918, թիվ 9, էջ 131), սակայն Հայ կյանքում իսկական իմաստով քաղաքական կազմակերպություններ գոյություն չունեն, քանի որ ազգն էլ անկախ և ինքնօրեն չէ, և նրանց ծրագրերը գործադրելու համար ասպարեզ չկա: Հայ ազգի ազատագրութեան նպատակը նվիրական համարելով յուրաքանչյուր Հայի համար՝ շաբաթաթերթը նաեւ անհրաժեշտ էր գտնում կուսակցությունների սխալները և սայթաքումները քննադատել, միաժամանակ ցավ հայտնելով, որ հաճախ քննադատությունները սխալ են ընկալվում կուսակցական դեկավարների կողմից: «Տաւրոսը» կարծում էր, որ ամեն Հայի պարտքը և իրավունքն է հսկել, որ քաղաքական կազմակերպությունները իրապես ծառայեն իրենց նպատակին և ունենան «ճշմարտապէս ազգասէր, երկիւղած եւ խղճամիտ» դեկավարներ, քանզի կուսակցություններն են ստեղծված ծառայելու ժողովրդին և ոչ՝ հակառակը:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, մանավանդ նրանց մրցակցությունը քաղաքական և ազգային կյանքում առաջնություն համար, «Տաւրոսը» վտանգավոր է համարում հատկապես կոմկոսսահայ իրականություն մեջ՝ ազգային ուժերն ու կորույթը ջլատելու և ազգային նկարագիրը եղծելու տեսակետից: Նման նկրտումները նա «տղայական» է համարում մի ազգի մեջ, որի գոյությունը վտանգված է:

«Տաւրոսը» մշտապես արձագանքել է միջազգային, քաղաքական, ազգային կյանքին առնչվող բոլոր լուրերին և դեպքերին՝ տեղ տալով նրանց իր համապատասխան բաժիններում: Տպագրել է նաև մեծ քանակությամբ պատմական, կրոնական, գիտահանրամատչելի նյութեր և գրական ստեղծագործություններ:

«ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ» (ԲՈՍՏՈՆ, 1918–1920)

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան ուղղությունն այս հանդեսը լույս է տեսել Բոստոնում 1918 թ. հունվարի 1-ից: Հասարակական, գրական և գիտական ամսաթերթ է, պատկերազարդ, 32 մեծադիր էջերով: «Վերածնություն» հրատարակիչ-խմբագիրներն էին Եղիա Սիրվարդը (Գրիգորյան) և Հակոբ Բարեջանյանը՝ երկուսն էլ հնչակյան հայտնի գործիչներ:

Եղիա Սիրվարդը ծնվել է 1890 թ. Խարբերդի վիլայեթի Մորենիկ գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա սովորել է Մեզրեի Կեդրոնական վարժարանում: 1907 թ. մեկնել է ԱՄՆ: Սկզբնական շրջանում աշխատել է որպես բանվոր և միաժամանակ սովորել: 1910 թ. Հնչակյան կուսակցության անդամ է: Եղել է «Երիտասարդ Հայաստան» թերթի խմբագիրներից: Հակոբ Բարեջանյանի հետ միասին խմբագրել և հրատարակել է «Վերածնություն» (1918–1920) և «Արդարության ձայն» (1919–1920) պարբերականները: 1935–1940 թթ. վարել է «Հնչակ» ամսաթերթի խմբագրությունը: Եղիա Սիրվարդը հոգիավածներով և գրական ստեղծագործություններով աշխատակցել է սփյուռքահայ բազմաթիվ պարբերականների: Առանձին գրքերով հրատարակվել են «Ճախջախում գանկեր» թատերգությունը, «Հայրենիքին համար» վեպը, «Ընկերային զոհեր»,

«Ըմբոստ հոգիներ», «Ուխտաւորի մը նամակները» (1934 թ. Խորհրդային Հայաստանից ստացած իր տպավորութիւնները) գրքերը, կազմել և հրատարակել է «Հնչակեան տարեգրքի» Ա և Բ հատորները (1931–1932), «1903–1953, Յիսնամեակ «Երիտասարդ Հայաստանի» (1953) գիրքը: Եղիա Սիրվարդը մահացել է 1985 թ. Քրեանթընում (Ռոդ Այլենդ):

Հակոբ Բարեջանյանը ծնվել է 1874 թ. Խարբերդում: Ավարտել է Թլկատինցու դպրոցը 1891 թ. և որպէս ուսուցիչ, դասավանդել Խարբերդում: 1897 թ. մեկնել է ԱՄՆ: Մասնակցել է ամերիկահայ հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքին, աշխատակցել բազմաթիվ պարբերականների: Ե. Սիրվարդի հետ միասին խմբագրել է Բոստոնի «Վերածնութիւն» և «Արդարութեան ձայն» պարբերականները: 1938 թ. այցելել է Խորհրդային Հայաստան, իսկ 1947 թ.՝ հայրենադարձվել: Մահացել է 1953 թ.:

«Վերածնութիւնը» հրատարակվում էր դժվարին, նաև նյութական, անբարենպաստ պայմաններում, հենվելով «ափ մը դադափաւրական ընկերներու» ֆիզիկական և նյութական գոհողութիւնների վրա: Զէյն վարձատրվում ո՛չ խմբագիրները, ո՛չ աշխատակիցները և ո՛չ նույնիսկ գրաշարներն ու տեխնիկական աշխատողները: Վճարվում էին միայն տպագրութեան, թղթի և փոստի ծախսերը: Խմբագրութիւնը, հրաժարվելով հայտարարութիւնների և ծանուցումների տպագրումից, եկամտի այդ աղբյուրն էլ էր մերժել: «Ոչ գրամագլուխ, ոչ ֆոնտ եւ ոչ ալ կազմակերպական շարքեր ունէր իր ետեւը իր կեանքը ապրեցնելու համար. գոնէ նիւթապէս» (1919, թիվ 1–2, էջ 5),– գրում էր պարբերականը: Ամսաթերթը ընթերցողների լայն շրջանակ ևս չունեւ և ինքն էլ գիտակցում էր, որ «դադափաւրական թերթերու եւ հանդէսներու շրջանակը նեղ և սեղմ է ամենէն քաղաքակիրթ ազգերու մէջ իսկ, հայ կեանքի մէջ այդպիսի թերթերու լայն տարածումը անմտութիւն պիտի ըլլար սպասել» (նույն տեղում): Միայն 1920 թ. է ամսաթերթը դառնում Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցութեան բողոքող հոսանքի օրգանը, որը, սակայն, չի փրկում այն վերահաս դադարից:

Հանդեսի մշտական աշխատակիցների թվում էին ժամանակի հայտնի շատ հնչակյան գործիչներ: Պարբերաբար տպագրվում էին Ավետիս Նազարբեկը, Սոկրատ Մ. Գելոֆյանցը, Հարութիւն Շե-

քերճյանը, Արշավիր Շամլյանը, Վահան Մորլյանը, տիկ. Վ. Կեճե-
յանը, Ատոմ Կյուլյանը, Վսեմ Շահինյանը, Վահան Վարդանյանը,
Տիգրան Ե. Սիրամարգը, Արթիսթը, Վահե Արածանին, Արա-Ոսկյան-
ցը, Գեղամ Վարդյանը, Կարապը և ուրիշներ: Կահիրեից թղթակցում
էին Անդրանիկ Կարապետյանը, Դիտողը, Փարիզից՝ Գ. Գալալճյա-
նը, Բ. Ռուբենը, Գուրգեն Թահմազյանը: Ժան Վալժան և Նուրհան
Լուսինյան կեղծանուններով տպագրվում էր Եղիա Սիրվարդը:

1918 թ. թիվ 1-ում տպագրված «Վերածնութեան» նպատակը»
խմբագրական հոդվածը հանգամանորեն է ներկայացնում պարբե-
րականի դիրքորոշումները, սահմանափակելով նրա գործունեության
չըջանակները, մանրամասնելով սկզբունքային գլխավոր ուղղութ-
յունը: Հնչակյան գաղափարախոսության սկզբունքները ընդունե-
լով որպես գործունեության ուղենիշ, հանդեսը հենց սկզբից հայ-
տարարում է «դատերուն ամենէն արդարը եւ իրաւունքներուն
ամենէն նուիրականը» պաշտպանելու իր վճռականության մասին:
Դա բոլոր գրկվածների, շահագործվողների և անիրավվածների
դատն ու իրավունքն էր: Ամսաթերթը նպատակ էր դնում, իր կար-
ծիքով, «ներկայ քաղաքակրթութեան հոսանքներու ամենէն ժամա-
նակակիցը, ամենէն ցայտունը արտայայտել եւ անոր սկզբունքները
մարմնացնել հայ կեանքին մէջ» (1918, թիվ 1, էջ 4–5): «Վերածնու-
թիւնը» հաստատագրում էր իր նվիրվածությունը և՛ սոցիալիստա-
կան գաղափարախոսությանը, և՛ հայ ազատագրական պայքարին,
«Հայաստանի ինքնավարութեան դատին»: Պայքարի առաջին գծի
վրա մնալու և «Դաշնակից պետութեանց դատին, իրաւունքին եւ
մեծութեան» պաշտպան կանգնելու կամավորի իր վճռականությա-
նը հանդեսը միացնում էր նաև «Հայ մարտական ոյժերու նորաբող-
քոջ համախմբումին, Հայ ազգային միութեան» սատարելու իր խոս-
տումը: Իսկ թերթի հրատարակման համար էականն ու կարևորը
սկզբունք ունենալն է:

Որպես գաղափարական պարբերական, «Վերածնութիւնը» առաջ-
նային տեղ էր հատկացնում սոցիալիստական գաղափարախոսութե-
յան քարոզին և տարածմանը, մարքսիստական ուսմունքի լուսա-
բանմանը: Այս բացատրական աշխատանքը հանդեսը կարևորում էր
այն պատճառով նաև, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթա-
նակից հետո բոլշևիկյան կառավարության ներքին և արտաքին քա-

ղաքականությունը, հատկապես ծայրահեղությունները ազգային, տնտեսական բնագավառներում, վարկաբեկել էին սոցիալիզմի գաղափարը հայ ազգայնականների շրջանում, ինչպես նաև ամբողջ աշխարհում քննադատության ալիք էին բարձրացրել թե՛ մարքսիզմի և թե՛ նրա գործնական կիրառման դեմ: Այս նպատակով տպագրված հոդվածները, որոնց մի մասը ընթերցողների հարցերի կամ մամուլում տպագրված քննադատությունների պատասխանն էր, յուրովի պաշտպանականներ են այդ գաղափարախոսության այս կամ այն թեզի և աշխատում էին գիտականորեն, հենվելով մարքսիզմի դասականների աշխատությունների վրա, հիմնավորել և ապացուցել սոցիալիստական ուսմունքի գիտական, հակամարտ հասարակության զարգացման օրինաչափ արդյունք լինելը:

«Բանասիրական» խորագրի ներքո տպագրված Գ. Վարդյանի «Հին աշխարհ եւ նոր աշխարհ» հոդվածաշարը պատմագիտական մի ուսումնասիրություն է, որը հարցը դիտարկում է հենց այդ տեսանկյունից: «Ընկերվարական սկզբունքը, շարժումը», ըստ հեղինակի, ծնունդն է արդի կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական աննախանձելի պայմանների, ոչ թե՛ «քմահաճոյքի կամ մարդկային կամեցողութեան» (1918, թիվ 1, էջ 9): Տարի ու կես տպագրվող այս հոդվածաշարը հանգամանորեն ծանոթացնում է մարդկային հասարակության զարգացման ողջ պատմությանը՝ սկսած նախադարյան համայնական կարգերից, դասակարգերի ծագմանն ու զարգացմանը, դասակարգային պայքարին և այն ծնող պատճառներին, ընդարձակ ներկայացնում գիտական սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքներն ու պատմությունը, ուսուպիստ սոցիալիստներին և գիտական սոցիալիզմի հիմնադիրներին:

Հանդեսի սակավաթիվ բանավիճային հոդվածներից է Հ. Բարեջանյանի «Ինչո՞ւ կը հակառակին» հոդվածաշարը՝ ուղղված ամերիկահայ «Ազգ» թերթում տպագրված նույն թերթի խմբագիր Մինասյանի հոդվածաշարի դեմ: Ռամկավարության դիրքերից ելնելով՝ Մինասյանն աշխատում էր փաստերով ապացուցել սոցիալիզմի վտանգավորությունը ապագա անկախ հայկական պետականության համար, հայ իրականության մեջ տարածվելու պարարտ հող չունենալը, սոցիալիստական գաղափարախոսության որոշ հիմնադրույթների ոչ գիտական լինելը, հատկապես անդրադառնում էր հակա-

մարտ դասակարգերի միջև հակասությունների սրման, մասնավոր և հանրային սեփականություն, դասակարգային պայքարի, դասակարգային և ազգային շահերի, ազգայնականություն, պատմական մատերիալիզմի, կրոնի և ընտանիքի հարցերին: Հեղինակը ջանում էր գիտականորեն հիմնավորել և հնարավորինս ամբողջականորեն ներկայացնել հնչակյանությունից վերաբերմունքն այդ հարցերին:

Գաղափարախոսություն խնդիրները հանդեսում լուսաբանվում են նաև առանձին հոդվածներով և «Ընկերվարական նամականի» շարքով (հեղ. Կարապ): Վերջինս ընթերցողներին հուզող հարցերի պատասխանն է և շատ ավելի կենսական ու առօրեական ոլորտներ է ընդգրկում («Հարստություն բաժանումը», «Մարդկային բնությունը», «Գիւտեր եւ հնարիչներ», «Կրօն եւ ընկերվարություն», «Ընկերվարություն եւ յառաջդիմություն», «Անիշխանություն եւ ընկերվարություն», «Ընկերվարություն եւ հաւասարություն» և այլն): Առանձնակի ուշադրություն արժանի են ժան Վալթանի «Անհատական սեփականությունը եւ սոցիալ-դեմոկրատիան», «Սոցիալ դեմոկրատ հնչակեան կուսակցություն եւ հայ յեղափոխական դաշնակցություն», Գ. Գալայճյանի «Փիլիսոփայություն եւ սոցիալիզմ», Ս. Գելլիգանցի «Դասակարգային ատելություն պատասխանատուները» և այլ հոդվածներ: Զուգահեռաբար տպագրվել են նաև Վ. Լիբկնեխտի, Ժ. Տերկինի, Պ. Լաֆարգի, Ժ. Ժորեսի, և ուրիշների աշխատություններ, Կ. Մարքսի, Ֆ. էնգելսի, Կ. Լիբկնեխտի, Ավ. Նազարբեկի և ուրիշների կենսագրությունները: Իսկ անգլերենից թարգմանված՝ Պենկի «Մարքսի եւ էնգելսի քառասուն տարուայ թղթակցությունները» աշխատության տպագրումը թերևս այս երկի հայերեն առաջին հրապարակումն է:

Գաղափարախոսական այս պայքարը և քարոզչությունը խմբագրության կողմից կարևորվում էին առաջին իսկ համարներից և հստակ դրսևորվում ամսաթերթի գրեթե բոլոր, հաճախ տարաբնույթ նյութերում: Պարբերականում նմանատիպ նյութերի գերակշռությունն էլ հենց մեզ իրավունք է տալիս այն բնութագրել շատ ավելի որպես սոցիալիզմի գաղափարախոսություն հիմնադրույթները գիտականորեն լուսաբանող և քարոզող, սոցիալական, աշխատավորական խնդիրներ բարձրացնող տեսական մի հանդես, քան ազգային, ժամանակակից և առօրեական հարցերով զբաղվող, առավել ևս լրատվութ-

յուն իրականացնող ամսաթերթ: Խմբագրությունն ինքը ոչ միայն կարևորում էր հանդեսի գործելակերպը, այլև այն համարում «խիզախ քայլ, յանդգնութիւն», (1919, թիվ 1–2, էջ 4):

Ամսաթերթի խմբագրականները նվիրված են ազգային, ընթացիկ հրատապ հարցերի: Հիմնական թեման Հայաստանն է, հայ կյանքը, Հայ դատը: Չնայած Հայաստանից ստացվող լուրերի խիստ սակավությանը և կցկտուր բնույթին, պարբերականը օգտագործում էր բոլոր առիթները անդրադառնալու այդ թեմային:

«Վերածնութիւնը» նշում էր հայ ազգային անկախության դեմ միջազգային ասոյաններում առկա երկու ազդեցիկ գործոն, վտանգ՝ արտաքին և ներքին: Արտաքինը թուրք կառավարութիւնն էր իր նենգությամբ ու կեղծավորությամբ և օտար «բարեկամները»՝ «Հայերն անընդունակ են իրենք զիրենք կառավարել» կարգախոսով: Ներքինը որոշ անհատներ և մամուլի մի մասի կողմից բարձրացված Հայաստանի խնամակալության կամ հովանավորության պահանջն է, որը, ըստ ամսաթերթի, վտանգավոր էր Հայկական հարցի դրական լուծման համար: Բարձր գնահատելով Ազգային պատվիրակության հայտարարութիւնը, որով, թեև ուշ, «Հայաստանի միութիւնն ու անկախութիւնը» հռչակվեց, հանդեսն ընդգծում էր, որ «Հայկական հարցի կարգախօսը–հայրութեան պահանջը՝ միացեալ, անկախ Հայաստանը» պետք է լինի: Նրա կոչը, հորդորը՝ համագործակցելու, միավորվելու, համարձակութիւն, վճռականութիւն ձեռք բերելու և մեկ մարդու պես հետամուտ լինելու արյամբ նվիրագործված Հայ դատի իրականացմանը, ուղղված էր ողջ հայ ժողովրդին (1918, թիվ 12, էջ 357):

1918 թ. պատմական բարդ ժամանակաշրջանը գնահատելիս «Վերածնութիւնը» ելնում էր հայ ժողովրդի և նրա ապագայի, Հայ դատի լուծման համար ստեղծված իրական, առկա պայմաններից, և թեև չի կարելի ասել, թե նրա եզրահանգումները միշտ ճիշտ և օբյեկտիվ են, այնուամենայնիվ, 1918 թ. սկզբի հոգևածները առանձնանում են հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ լավատեսությամբ և հավատով: Այս շրջանում ամսաթերթը դեռևս միամտաբար հույսեր էր կապում դաշնակից պետութիւնների, հատկապես ԱՄՆ-ի և նրա կողմից առաջ քաշված «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» սկզբունքի գործադրության հետ:

Պարբերաթերթը կարծում էր, որ 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պարտադրված պայմանագիրը կասկածի տակ էր դնում Հայկական հարցի լուծման հնարավորությունը և ստեղծված պայմաններում արտասահմանի հայությունը և Ազգային պատվիրակությունը համարում էր Հայ դատի միակ իրավաստերը, քանի որ այդ հաշտությունը տեղական և տեղային բնույթ ունեւր և չէր կարող «համահայկական հարցին կապուիլ» (1918, թիւ 9, էջ 261):

Արդեն անխախտ հավատք դարձած համոզմունքը, որ Հայկական հարցի լուծումը անառարկելիորեն կախված է դաշնակից պետությունների բարի կամքից և նրանց դաշնակցությունը հայերի բերած զինակցություն փաստից, երբեմն խանգարում էր հանդեսին ճիշտ կողմնորոշվելու ժամանակի խճճված իրադրություն մեջ: Եվ նույնիսկ մի քանի ամիս անց, Վերսալի խաղաղության վեհաժողովի օրերին, «Վերածնությունն», արդեն որոշակի հիասթափություն ապրելով դաշնակից պետությունների վերաբերմունքից, դեռևս, սակայն, հույսեր էր կապում նրանց հետ: Հետագայում արդեն անդրադառնալով ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գործադրության պայմաններին՝ պարբերականը համոզված հայտարարում է, թե հաղթական պետությունների դասակարգային և ազգայնական նեղ շահերն արգելք կհանդիսանան դրա իրականացմանը: Մի քանի ամիս անց «Վերածնությունը» արդեն «բարեկամ» կարծեցյալ, «ասպետական» պետությունների վարքագիծը քննարկելով՝ ահագնաբուս է. «Մեր դատը վերջնական անկումի վտանգին ենթակայ է...» և կոչ էր անում «մէկ ճակատի վրայ» կանգնել Հայաստանի և Ազգ. պատվիրակության ներկայացուցիչների կողքին (1919, թիւ 10, էջ 386):

Այսպիսով, եթե 1918 թ. «Վերածնությունը» Հայկական հարցի լուծման գործում հույս էր դնում մեծ տերությունների խոստումների վրա, ապա մեկ տարի անց արդեն կասկածում էր՝ «Արդարութիւնը պիտի գործադրուի», իսկ 1920 թ., ի տես Վերսալի խորհրդաժողովում կատարված անիրավությունների, հայերի իրավունքների արհամարհական անտեսման, ձերբազատվում էր պատրանքներից: Դաշնակից պետությունների վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ համարվում էր «պատմական ոճիր» (1920, թիւ 5–6, էջ 199–201), իսկ Ազգերի լիգան կոչվում էր «Գայլերու Դաշնակցութիւն ընդդէմ գառնուկներու»: «Մենք դաշնակիցներու հանդէպ այս աս-

տիճան դառնացած չպիտի ըլլայինք,- գրում է հանդեսը,- եթէ անոնք երկու չափ, երկու կշիռ ի գործ չդնէին, այսինքն՝ բոլոր փոքր ազգերու ազատագրութեան հանդէպ նոյն վարմունքը ցոյց տային: Բայց անոնք ճանչցան միւս ազգերու պատմական իրաւունքները, նոյն իսկ նոր «անկախ» ազգեր ստեղծեցին եւ սակայն անտեսեցին հայուն պատմական իրաւունքը - Հայաստանի ազատագրութիւնը» (1920, թիւ 5-6, էջ 201):

Պարբերաթերթը երբեմն Հայ դատը սատարելու իր ուղիներն էր առաջարկում, բարձրացնելով այնպիսի հարցեր, որոնք արդեն իսկ հասունացած և անհրաժեշտ էր համարում: Այսպես, «Թիւրքիոյ ճնշուած ազգերու միութիւնը» հոգովածի հեղինակ Գ. Թահմազյանը շատ ավելի հրամայական պահանջ և օրվա խնդիր էր համարում Թուրքիայում ապրող ճնշված ազգերի համագործակցության և միջազգային ատյաններում միասնական պահանջներով հանդես գալու հարցը:

Ռուսաստանում իշխանութիւնը գրաված բոլշևիկների կառավարության հանդէպ հանդեսը իր ազգային և քաղաքական համոզմունքներից բխող որոշակի վերաբերմունք է երևան բերում: Մերթ այն դրսևորվում է «պոլշևիկեան խելագար գործունէութիւն» (1918, թիւ 2, էջ 63), «պոլշևիկներու ապիկարութիւնը» (1918, թիւ 4, էջ 101) և նման արտահայտչաձևերով, մերթ ավելի զուսպ է, թեև՝ խիստ: Ի դեպ, բոլշևիկների ներքին և հատկապես արտաքին քաղաքականութիւնը գնահատելիս հանդեսը միշտ ելնում էր Հայկական հարցի լուծման, Հայ ժողովրդի և Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական շահերից, այլ հարց է, թե նա ինչքանով էր ճշմարտացի և իրական պատկերացնում այդ շահերը: «Նոր ուղին» խմբագրականը այս հարցերի վերաբերյալ պարբերականի ամենամփոփ բացատրութիւնն է: Գնահատելով Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության գործունէութիւնը՝ «Վերածնութիւնը» գրում էր. «Պոլշևիկ առաջնորդները որչափ որ իրենց տիրապետութիւնը պահելու համար ամբարիշտ միջոցներ ալ գործածեցին, եւ սակայն, պէտք է ընդունիլ, որ ազատ ճամբայ տուին բաղկացուցիչ ազգերուն՝ իրենց անկախ եւ ինքնուրոյն գործունէութեան: Ոչ միայն Հայաստանի ինքնավարութեան իրաւունքը ճանչցան եւ հռչակեցին, այլ նաև ծածուկ լեզուով մը հասկցուցին, թէ հայերը իրենք զիրենք

պատրաստ պահեն ապագային համար» (1918, թիվ 3, էջ 67): Նշելով անկախության հասնելու համար ստեղծված նպաստավոր այս իրադրությունը՝ հոգվածուժ մտահոգություն էր հայտնվում Ռուսաստանի՝ պատերազմը չչարունակելու և Անդրկովկասից գորքերը հետ քաշելու որոշման առնչությամբ: Առանձնապես մտահոգիչ երևույթներ էին Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքների վիճակը ռուսական զորքերի լքումից հետո, ապագա հավանական վտանգներին դիմադրավելու հարցը, անկախության և ազատության ազգային իղձերը մարմնավորելու համար ձեռնարկվող քայլերը: Մի բան հաստատապես պարզ և որոշակի է. «... մենք ստեղծուած պայմաններու համեմատ միայն կրնանք գծել մեր ուղին, մենք ճակատագրականօրէն կապուած ենք Ռուսիոյ և անոր անբաժան մէկ մասն ենք, անոր դրօշի յաղթական ծալքերուն տակ է, որ այսօր Հայաստանի աւերակ երկիրը և ... հայութիւնը կապրի» (1918, թիվ 3, էջ 68): Չնայած ամսաթերթն ընդգծում էր «ճարական դրուժան» կառավարութեան կողմից հայերի ռուսական զինքի հաղթանակին բերած նպաստի չգնահատվելու փաստը, այնուամենայնիվ նշում էր, որ «... կամայ ակամայ մենք որպէս մէկ օղակը ռուս հսկայ շղթային, անխուսափելիօրէն պիտի յետեւինք անոր քայլերուն» (նույն տեղում): Այս շրջանում խմբագրությունը թեև դեռևս հավատում էր դաշնակից պետությունների՝ իբր արդարութեան և ազգային իրավունքի համար մղած պայքարին, բայց և այնպես նկատում էր, որ «Կովկասեան ճակատին վրայ մենք մեր գործունէութեան ուղին պէտք է յարմարցնենք ռուսական գործողութիւններուն» (նույն տեղում): Հայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու, հայութեան վերապրած բեկորները փրկելու, ավերակ օջախները վերականգնելու, Հայ դատի պայքարը շարունակելու առաջադրություններով հանդերձ, ամսաթերթն առաջարկում էր անմիջապես ձեռնամուխ լինել հայկական անկախ կառավարութեան, վարչական մարմինների սաղմնավորման գործին՝ խաղաղութեան բանակցությունների ժամանակ հայկական կառավարութեան նախագիծը պատրաստ ներկայացնելու համար:

1918 թ. ստեղծված միջազգային քաղաքական իրադրության վտանգավորությունը հայ ժողովրդի գոյատևման տեսակետից «Վերածնությունը» բնորոշում է որպես «մեծ երկունք», «որ կամ մեր

մահը պիտի ըլլայ և կամ յարութիւնը, կեանքը» (1918, թիվ 4, էջ 102): Հատկանշական է, որ այս դժվարին պահին անգամ պարբերականը օտարից օգնութիւն Հայցելու միտքն անգամ համարում է Հայ ժողովրդի համար ինքնասպանութիւն և կոչ անում ապավինել սեփական ուժին և բազուկին (1918, թիվ 4, էջ 102): Խմբագրութեան դիմումը՝ կացութեան լրջութիւնը գիտակցելու, համապատասխան զոհողութեան և աշխատանքի լծվելու, նպատակամղված էր «գոհ-դակ և ճակատագրական» այս պայքարում հայութեան գոյութիւնը ապահովելու խնդրի իրագործմանը:

Այս նույն՝ հայութեան գոյատեման, լինել-չլինելու հարցն էր նաև Ս. Մ. Գեղոֆյանցի տագնապնների և մտահոգութեան առարկան: «Աշխարհը ջուրն է տանում, իսկ մեզ քունն է տանում» ընդարձակ հոգվածաշարում ներկայացնելով երեք տարիների ընթացքում Կովկասից, Պարսկաստանից և Ռուսաստանից ստացած իր անձնական տպավորութիւնները, հեղինակը համակողմանիորեն անդրադառնում է Հայ իրականութեան մեջ կատարված քաղաքական դեպքերին, վերլուծում Ռուսաստանի (և՛ ցարական, և՛ բոլշևիկյան), Թուրքիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների քաղաքականութիւնը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ, բացահայտում նրանց Մերձավոր Արևելքում ունեցած տնտեսական և քաղաքական շահերը: Պատմաքաղաքական բարդ իրադարձութիւնների հենքի վրա վերադնահատելով Հայաստանի և հայերի գոյութեանն ու ապագային սպառնացող իրական վերահաս վտանգը՝ հոգվածագիրը մեղադրում է ամբրիկահայութեանը, քաղաքական կուսակցութիւններին բախտորոշ ու տագնապալից այս ժամանակաշրջանում Հայկական հարցը մոռացութեան մատնելու համար: Կծու ծաղրի են ենթարկվում նաև ամերիկահայ «պոլիտիկոսները»:

Ամսաթերթը խմբագրականներ է նվիրում կովկասահայութեան մղած հերոսամարտերին՝ կոչ անելով գաղութահայութեանը մասնակցել մեկ միլիոն դոլարի հանգանակութեանը, սատարել Հայաստանի հայութեանը իր օրհասական պայքարում: Նշելով ժամանակաշրջանի բախտորոշ լինելը հայ ժողովրդի համար՝ պարբերականը միաժամանակ գաղութահայութեանը խորհուրդ էր տալիս սահմանափակվել բացառապես միայն նյութական օգնութեամբ, չմիջամտել Հայաստանի քաղաքական կյանքին, քանի որ «սարսափը և

սարսուռը ապրողները, անոնք միայն իրենց բաղդը վճռելու իրաւունք ունին» (1918, թիւ 9, էջ 260):

«Վերածնունդիւնը» խանդավառութեամբ ողջունեց Հայաստանի քաղաքական ազատագրութիւնը (այն իր կուսակցութեան ծրագրի «մոտակա» նպատակի իրագործումը նկատելով) և կոչ արեց անմիջապէս ձեռնարկել հայրենիքի վերաշինութեան գործին: Քաղաքական ազատագրութիւնը, ըստ հանդեսի, նպատակ չէ բնաւ, այլ միջոց է Հայաստանի տնտեսական ու մտավորական վերաշինութեանը և բարգաւաճմանը հասնելու համար:

Որպէս հնչակյան պարբերական, «Վերածնունդիւնը», բնականաբար, չէր կարող անտարբեր անցնել այնպիսի մի էական հարցի կողքով, ինչպիսին Հայաստանի պետական կարգն էր: Տպագրվում են Ս. Գելոֆյանցի «Վերածնունդ Հայաստան եւ ընկերվարութիւն» և Կ. Մարտիկյանի «Բացատրութիւն մը» հոգւածները: Երկու հեղինակներն էլ կարծում են, որ սոցիալիստական կարգերի հաստատումը Հայաստանում դեռեւս վաղաժամ է երկրի տնտեսութեան չափազանց ցածր մակարդակի, քաղաքական, հասարակական, ազգային կյանքի անկազմակերպվածութեան, դասակարգերի և դասակարգային շահերի, այսինքն՝ զարգացած կապիտալիստական հարաբերութիւնների բացակայութեան պատճառով (1920, թիւ 8–10, էջ 283): Իսկ ընդամենը երկու ամիս առաջ տպագրված իր «Բաց նամակում» Ավ. Նազարբեկը հայ ժողովրդի «կատարեալ և ամբողջական ազատագրութիւնը», Հայաստանում սոցիալիզմի հաղթանակը՝ Հնչակյան կուսակցութեան հեռավոր և վերջնական նպատակի իրագործումը, կապում է միջազգային պրոլետարիատի, համաշխարհային հեղափոխութեան հաղթանակի հետ (1920, թիւ 5–6, էջ 141):

Հայաստանի վերաշինութեան հարցը դիտարկելով շատ ավելի լայն առումով, «Վերածնունդիւնը» կոչ էր անում համագործակցութեան, համազգային արտակարգ զոհողութիւնների և առաջարկում արտասահմանում ստեղծել Հայաստանի վերաշինութեան դեկն ստանձնող համազգային կենտրոնական մարմին (1919, թիւ 7, էջ 290–291): Իսկ Ավ. Նազարբեկը «Վերածնութեան ըոպէ» հոգւածում, ելնելով «սոցիալիստ-հայրենասէրի» իր դիրքորոշումից, գրում էր, որ յուրաքանչյուր հոսանք «իր քաղաքական ձգտումներում ու պահանջներում պէտք է առաջադրէ միմիայն այն, ինչ միացնում է

բոլոր հոսանքները և ոչ այն, ինչ գատում է նրանց միմեանցից» (1919, թիվ 5, էջ 228): Հայ ազգային հավաքական կյանքի հրամայական պահանջը, կազմակերպության համազգային բնույթի անհրաժեշտությունը Հայաստանի վերաշինության և որպես ազգ-պետության կայացման գործում, ընդգծում է նաև Գ. Գալսյճյանը իր «Կազմակերպութիւն եւ Հայաստան» հոդվածում:

Հանդեսը պարբերաբար բարձրացնում էր կանանց սոցիալական և իրավական ազատագրության, նրանց կրթության և հասարակական կյանքում լայնորեն ներգրավելու հարցերը, ընդ որում, ինչպես և մարքսիզմի տեսաբանները, կանանց ազատագրությունը կապում էր մարդկության ընդհանուր սոցիալական ազատագրության հետ: «Վերածնութիւնը» առաջին համարներից բացել էր «Կանանց բաժին», որտեղ քննարկվում էին կանանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ազատագրության հարցերը (Վ. Կեճեյան՝ «Կանանց իրաւունքի շուրջ», Ս. Մ. Գելոֆյանց՝ «Կանանց շարժումը պարսիկների մէջ» և այլն), տպագրում էր նշանավոր կանանց մասին հոդվածներ («Տիկին Մարի Պոչքարովա», «Ռուսական «Ժան տ'Արզը» Մարի Պոչկարևա», «Ընկերուհի Հայկանուշ Պոյաճեան» և այլն): Իսկ Ս. Հ. Պետրոսյանի «Հայ կինը Ամերիկայի մէջ» հոդվածը առաջ քաշելով կանանց ազատագրության և կրթության անհրաժեշտության հարցը, կարևորում էր առաջին հերթին հայ կնոջ դերը ընտանիքում (մասնավորապես որպես կրթված և ազգասեր մայր), հասարակական կյանքում, ազգի առաջընթացի, զարգացման, քաղաքակրթման գործում, «որովհետեւ կիներն են, որ իրենց ազգին ճակատագիրը կերտելու է՛ն կարեւոր ազդակը պիտի հանդիսանան» (1918, թիվ 1, էջ 23): Այս հարցի առնչությամբ տպագրվում են նաև Վ. Լիբկինեխտի 1871 թ. «Կինը եւ ընկերավարութիւնը» թեմայով կարդացած ճառի մի մասը և Ա. Բեբելի «Կին» հոդվածը:

Բացառապես գաղափարա-քաղաքական գործունեությունը տարված, պարբերականի տեսադաշտից դուրս է մնացել ամերիկահայ գաղթօջախի սոցիալ-տնտեսական, ազգային, քաղաքական կյանքը: Ամերիկահայ իրականությունը նվիրված մի քանի նյութերը՝ Արա-Ոսկյանց ստորագրությամբ, ամփոփված են «Ազգային քրոնիկ» խորագրի տակ և չափազանց հեռու են գաղթօջախի կյանքի մասին լիարժեք և բազմակողմանի պատկերացում տալուց:

Թղթակցությունների, նամակների բաժինը ևս աչքի չի ընկնում իր արծարծած թեմաների բովանդակային բազմազանությունում: Դրանք գրեթե առանց բացառություն դադարակալան, կուսակցական խնդիրների վերաբերյալ խմբագրությունն ուղղված նամակներ են, որոնք պատասխան էին ակնկալում և հաճախ ստանում խմբագրության պարզաբանումները:

Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է ամսաթերթում գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունների առանձնահատուկ առատությունը, որոնց մեջ ակնհայտորեն նախապատվությունը տրվում էր չափածոյին: Նշանավոր հայ (Սիամանթո, Վարուժան) և օտարազգի (Լ. Անդրեև, Ռ. Թադոր, Ժ. Պեդրո, Ռ. Վազներ և ուրիշներ) գրողների կողքին արժանի տեղ է զբաղեցնում ամերիկահայ ստեղծագործողների մի ստվար խումբ (Տ. Ե. Սիրամարգ, Արթիւթ, Ս. Հակոբյան, Կ. Սիտալ, Հ. Թիրյաքյան, Ե. Սիրվարդ, Վ. Շահինյան, Ա. Կյուլյան, Ա. Շամլյան և շատ ուրիշներ), որի մեջ քիչ չեն նաև արդեն հայտնի անունները:

Արձակ ստեղծագործությունների շարքում ուշադրություն են գրավում Ե. Սիրվարդի (Նուրհան Լուսինյան) «Ջախջախուած դանկեր» թատերգությունը, որը Խարբերդի Մորենիկ գյուղի երիտասարդների՝ ջարդարարների դեմ մղած հերոսական դիմադրության իրական պատմություն է և հայ ազգային-ազատագրական շարժումներին նվիրված լիարժեք ստեղծագործություն:

Արտերկրում ապրող հայ ստեղծագործողներից հանդեսը տպագրել է Պ. Սիմոնյանին, Հ. Իսկենդերյանին, Ս. Միսայելյանին, Մ. Պեյլերյանին, Բաբելին և ուրիշների: Այս շարքում առանձնանում են Արամ Ասպետի և Լեռնեցի (Ա. Նազարբեկ) բանաստեղծությունները և պոեմները:

«Հատընտիր մտքեր» և «Խորհուրդի կայլակներ» խորագրերով ներկայացվել են մեծ մարդկանց (Շեքսպիր, Բայրոն, Վոլտեր, Լոնգֆելլո, Էմբերսոն, Ա. Յոհանս, Ֆ. Բեկոն, Գյոթե, Հյուգո, Մաձձինի, Էլիոթ, Լինկոլն և ուրիշներ) ասույթներից, թևավոր խոսքերից, ասացվածքներից՝ ազատության, հայրենասիրության, ճշմարտության, արդարության մասին:

Գեղարվեստական երկերի տպագրությունը ծառայեցվում էր ընթերցողների ազատասիրական, հայրենասիրական զգացումներն

առաջացնելու, դաստիարակելու և գաղափարախոսական որոշակի քարոզչություն նպատակին, որով էլ պայմանավորված էր չափածոյի, որպես հուզականորեն ավելի ներգործուն միջոցի, գերակայութունը հանդեսի էջերում: Գրականագիտությունը առնչվող միակ հոդվածը՝ Հ. Իսկենդերյանի «Սխալներ հայ գրականութեան մէջ» վերնագրով, անդրադառնում էր հենց գրականության դաստիարակիչ, վերափոխիչ մեծ դերին և վերհանում, քննադատում հայ գրականության թերացումներն ու բացերը այդ ասպարեզում:

Պարբերականն իր սուղ էջերն էր տրամադրում նաև պատմական բնույթի ծավալուն ուսումնասիրություններին: Շարունակաբար տպագրվել է Տիգրան Ե. Սիրամարգի «Հայաստանը իր պատմական սահմաններուն մէջ» հետազոտությունը, որին կցված էր «Հայաստանի պատմական սահմանները» մակագրությամբ քարտեզը: Հրատարակվել են նաև Գ. Թահմազյանի երկու պատմական ուսումնասիրությունները հայ ժողովրդի վերջին տարիների պատմության մի քանի առանցքային խնդիրների մասին: «Հայաստան եւ գաղտնի դաշնագրութիւններ» հոդվածը անդրադառնում է դաշնակիցների շարքում հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատմությանը, Հայկական հարցին, դաշնակիցների խոստումներին և եվրոպական պետությունների վարած գաղտնի և բացահայտ քաղաքականությանը: Հայկական հարցը ուսումնասիրելիս չափազանց կարևորություն էր ընծայվում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի դաշնագրերին, որոնք, անտեսելով հայերին արդեն տրված խոստումները, միմյանց միջև բաժանում էին Թուրքիայի տարածքները: Ներկայացված են այդ դաշնագրերի հայերեն թարգմանությունները և քարտեզ՝ «Թուրքիոյ բաժանումը գաղտնի դաշնագրութիւններու համաձայն» մակագրությամբ: Հայկական հարցի, նրա իրադրոժման հնարավորությունների և ուղիների, Հայաստանի միջազգային քաղաքական դրություն և մեծ տերությունների արտաքին քաղաքականության պատմական համակողմանի վերլուծություն է «Հայաստանը հաշտութեան կնքումի նախօրեակին» ուսումնասիրությունը: Ծանրանալով մասնավորապես Իտալիայի, իսկ առանձին գլխով նաև Ֆրանսիայի՝ Կիլիկիայի հարցում վարած քաղաքականության վրա, վերլուծելով այդ քաղաքականության օբյեկտիվ պատճառները, հեղինակը նկատում էր, որ դրանում փոքր

չէ նաև հայերի մեղքը, որոնք այդ դեպքերից առաջ արդեն ամերիկյան գերիշխանություն էին պահանջում ողջ Հայաստանի համար՝ ներառյալ Կիլիկիան: Ստեղծված պատմա-քաղաքական իրադրության, մեծ տերությունների քաղաքական շահերի մանրակրկիտ հետազոտությունը ևս հանգեցնում է հայ դիվանագիտության անկարողության և ակնհայտ ձախողման անխուսափելիության մտքին: Ամսաթերթում տպագրված այս երեք աշխատություններն էլ մեծ հետաքրքրություն և պատմական, գիտական արժեք էին ներկայացնում ոչ միայն ժամանակին, այլև այսօր և կարող են փաստական հարուստ բազմաբովանդակ նյութ մատակարարել այդ շրջանի հայոց պատմությունը ուսումնասիրողին:

Հարուստ և բազմազան չէին պարբերականի բաժինները, մի բան, որը պայմանավորված էր նրա գաղափարա-քաղաքական հանդես լինելու հանգամանքով: Արդեն նշվածների վրա կարելի է ավելացնել նաև «Գիտական» խորագրով բաժինը, որտեղ տպագրվում էին հանրամատչելի, ճանաչողական բնույթի հոդվածներ գիտական նոր տեսությունների և վարկածների, գիտության և տեխնիկայի այս կամ այն բնագավառում կատարված նոր գյուտերի և այլնի մասին:

«Վերածնունդի» լույս ընծայեց երկու ընդարձակածավալ բացառիկ համարներ (1919, թիվ 1–2 և 1920, թիվ 5–6)՝ նկարագարողումներով, հարուստ ու բազմազան բովանդակությամբ: Տեսական, գաղափարախոսական, քարոզչական հոդվածների կողքին («Փիլիսոփայություն եւ սոցիալիզմ», «Նոր շարժումը», «Գիտական ընկերվարություն», «Ընկերվարութեան նպատակը» և այլն) տեղ են գտել ազգային, քաղաքական («Արդարությունը պիտի գործադրվի⁶», «Մայիս 28: Հայկական հանրապետութեան տարեդարձը», «Պատմական ոճիրին հանդէպ», «Բրիտանական նոր քաղաքականությունը Արեւելքում եւ Պարսկաստանի ավազան»), պատմագիտական («Հայաստան եւ գաղտնի դաշնագրություններ», «Հայաստանը հաշտութեան կնքումի նախօրեակին»), գիտական և տարաբնույթ այլ հոդվածներ, ինչպես նաև Հայկական հարցին, հայ ժողովրդի պատմությանը առնչվող արտատպություններ՝ հայ և օտար մամուլից: Երկու համարներն էլ աչքի են ընկնում նշանավոր, հայտնի և անհայտ անձնավորությունների կենսագրությունների և լուսանկարների տպագրության առատությամբ: Ընդգրկումը լայն է. մարքսիզմի հիմնա-

դիրներ ու դասականներ, հայ մարքսիստներ, Հնչակյան կուսակցութեան հայտնի անդամներ, հայ ազգային հերոսներ, նշանավոր մտավորական և քաղաքական գործիչներ, գրողներ և մշակույթի նվիրյալներ: Ի դեպ, նմանատիպ նյութերի պակաս չի զգացվում նաև ամսաթերթի մյուս համարներում: Ակնառու է նաև գրական նյութերի առատութիւնը: Կարելի է ասել, որ այս երկու բացառիկները պարունակում են հանդեսում տպագրված գրական ստեղծագործութիւնների մեծ մասը՝ ներկայացնելով թե՛ տեղական, թե՛ հայ և թե՛ օտար գրականութիւնը՝ ժանրային հնարավոր բազմազանությամբ:

«Վերածնութիւն» հանդեսը մոտ երեք տարվա կյանք ունեցավ և փակվեց մեզ անհայտ (թերևս նյութական) պատճառներով: Վերջինը 1920 թ. լույս տեսած 8–10 համարանիշը կրող միացյալ թիվն է, որտեղ դույզն–ինչ ակնարկ չկա պարբերականի դադարման մասին, սակայն միացյալ համարի հրատարակման փաստն իսկ վկայում է խմբագրութեան առջև ծառացած նյութական դժվարութիւնների մասին:

Թեև գաղթօջախի ազգային և առօրյա կյանքից ու հոգսերից, օրվա խնդիրներից կտրվածութիւնը և լրատվութեան պակասը մեկուսացրեցին նրան ժողովրդական լայն զանգվածներից, այնուամենայնիվ, իր գոյութեան ընթացքում «Վերածնութիւնը», որպես հնչակյան, սոցիալիստական գաղափարախոսութեան նվիրյալ, իր տեսական–գաղափարական հրապարակումներով և համազգային քաղաքական խնդիրների լուսաբանութեամբ լիուլի իրագործեց իր առջև դրված նպատակները՝ արժանի հետք թողնելով հնչակյան մամուլի պատմութեան մեջ:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՄՈՒԼԸ

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼ ԱՆ ԴՐԿՈՎ ԿԱՍՈՒՄ

ՀՅ Դաշնակցությունը դեռևս իր ձևավորման շրջանում Անդրկովկասում ունեցող սեփական տպարան, որը նա ժառանգություն էր ստացել Մոսկվայի «Հայրենասերների միությունից»։ Դա հնարավորություն տվեց հենց 1890 թվականից սկսել «Դրօշակի» թռուցիկ-թերթերի, իսկ 1891-ից՝ «Դրօշակ» պաշտոնաթերթի տպագրությունը։ Այն կազմակերպվեց Թիֆլիսի Հավլաբար թաղամասում, «Նադ Կուրոյ» ռեստորանի նկուղում, սակայն քիչ անց ցարական ժանդարմների հետապնդումների պատճառով տեղափոխվեց Ռումինիա, իսկ այնտեղից էլ Շվեյցարիա՝ Ժնև։ 1890-ական թվականների կեսերից ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակը» Ժնևից կանոնավորապես առաքվում էր Անդրկովկաս։

Սակայն, 20-րդ դարի սկզբներին, երբ ՀՅԴ-ն գլխավորեց Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու կալվածքների բռնադրաման և Հայկական դպրոցների փակման դեմ պայքարը, նման քարոզչական հնարավորություններն այլևս բավարար չէին։ Այդ պատճառով, 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի և դրա իրականացման նպատակը հետապնդող՝ ներքին գործերի մինիստր Պլեմբի հունիսի 30-ի հրամանագրի դեմ ուղղված բողոքի գործողությունների կազմակերպմանը զուգահեռ, «Հայկական ինքնապաշտպանություն կեդրոնական կոմիտե» անունը կրող բազմակուսակցական մարմնի ցուցանակի տակ գործող ՀՅԴ-ն հրապարակեց մի շարք թռուցիկ-թերթեր։ Ուստի «Հայկական ինքնապաշտպանություն կեդրոնական կոմիտեի» անունից հրապարակվող և արտաքուստ՝ նրա քարոզչությունն ապահովող «Ազդ»-երը սկսեցին լույս տեսնել հենց 1903 թ. օգոստոսից¹։

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 12, ք. 1:

1904 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած ՀՅԴ երրորդ ընդհանուր ժողովը հաշվի առնելով ցարիզմի ոտնձգությունների դեմ պայքարն ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը, ստեղծեց Կովկասի Պատասխանատու մարմին, որը Թիֆլիսում գտնվող ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի հետ միասին, Հատկապես՝ ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում զգացում էր Անդրկովկասում ծավալվող ամենօրյա իրադարձություններն արտացոլող օրաթերթի կարիքը: Թեև ժնևում տպագրվող «Դրօշակը» պարբերաբար հրապարակում էր մանրամասն տեղեկություններ հայ-թաթարական կռիվների և երկրամասում տեղի ունեցող այլ դեպքերի մասին, բայց նոր իրավիճակում նման քարոզչությունն այլևս բավարար չէր: Մի կողմից՝ դեպքերի ընթացքն էր դարձել արագ ու հարսիտիտիս և մյուս կողմից՝ հեղափոխության հաջողություններն էին հնարավորություն տալիս ՀՅԴ-ին մտածել Անդրկովկասում իր ամենօրյա քարոզչամիջոցն ունենալու մասին: ՀՅԴ-ը դարձել էր երկրամասի հայության քաղաքական տրամադրություններն արտացոլող հիմնական ուժը և Անդրկովկասում ուներ մտավորականների մի ամբողջ համաստեղություն:

Այդ պատճառով համառուսաստանյան ընդհանուր քաղաքական գործադուլին հաջորդած Դեկտեմբերյան ապստամբության օրերին՝ 1905 թ. դեկտեմբերի 13-ից սկսած, ՀՅԴ-ն Թիֆլիսում լույս է ընծայում իր պաշտոնաթերթ «Յառաջ»-ի «Լրատու»-ն: Այն այդպես էլ վերնագրված էր՝ «Յառաջ. հասարակական, քաղաքական, գրական օրաթերթի Լրատու»: Նրա հենց առաջին համարը հաղորդում էր, որ թեև արդեն ընթացողները տեղեկացվել են դեկտեմբերի վերջերից «Յառաջ» օրաթերթի լույս ընծայման մասին, բայց քանի որ հայտարարվել է համառուսաստանյան ընդհանուր քաղաքական գործադուլ, «ուստի խմբագրությունը որոշեց բաց թողնել «Լրատու թերթիկներ»»: 1905 թ. դեկտեմբերի 13-ից մինչև 17-ը լույս տեսան 5 «Լրատու» կամ՝ «Լրատու թերթիկներ», որոնք էլ դարձան Անդրկովկասում ՀՅԴ պաշտոնաթերթի՝ «Յառաջի» տպագրության սկիզբը: Օրաթերթի խմբագիրն էր ՀՅԴ հիմնադիր գործիչներից մեկը՝ Ավ. Սահակյանը, նույն ինքը՝ Հայր Աբրահամը, որը հետագայում գլխավորեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանը, հրատարակիչը՝ Մ. Նալբանդյանը, իսկ տպագրության վայրը՝ Թիֆլիսի «Հերմես» ընկերության տպարանը: «Յառաջ»-ի «Լրատուն»

մանրամասն տեղեկություններ էր հաղորդում հայ-թաթարական կռիվների և Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժման մասին:

Այնուհետև՝ 1906 թ. ապրիլից, Քուլթաթեյաձեի տպարանում սկսվում է նույն թերթի՝ «Յառաջ» կանոնավոր հրատարակությունը, բայց արդեն՝ «Ալիք» խորագրով, որը շուտով փոխարինվեց այլ անվանումներով (ընդհանուր թվով՝ 14): 1906–1909 թթ. բացի իր «Ալիք» խորագրից, «Յառաջը» հրատարակվեց նաև «Երկիր», «Զանգ», «Ժամանակ», «Փայլակ», «Ժայռ», «Խարխախ», «Արօր», «Կովկասի առաօտ», «Նոր ալիք», «Վտակ», «Զանգակ» և «Գործ» անվանափոխումներով: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ «...ցարական գրաքննությունը, իբրեւ քերծէ, միշտ պատրաստ է սանձելու անոր թռիչքները»²:

«Յառաջ»³ անունը և նրա անվանափոխումները հետագայում կրկնեցին նաև ՀՅԴ կողմից տարբեր երկրներում հրապարակված մամուլի օրգանները:

«Յառաջը» ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն էր, ուստի ինչպես նրա, այնպես էլ իր զանազան անվանափոխումները հանդիսացող մյուս թերթերի շուրջ համախմբվել էր ժամանակի դաշնակցական մտավորականության ընտրանին: Նրա հիմնադիրներն էին Ավ. Ահարոնյանը, Ե. Թովչյանը և Գ. Խաթակը, արտոնատերը՝ Ավ. Սահակյանը: Իբրև զանազան անվանումների տակ թաքնվող «Յառաջի» խմբագիրներ են աշխատել նաև ՀՅԴ նշանավոր գործիչներ ու տեսա-

² Հ.Յ. Դաշնակցութեան 100-ամեայ մամուլը (1890–1990), պատրաստեց՝ Արտաշէն Տէր Խաչատուրեան, Պէյքոթ, հրատարակութիւն Հ.Յ. Դաշնակցութեան Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի, 1990, էջ 8:

³ «Յառաջ» անունը կրող խմբատիպ շաբաթաթերթի մեկ համար է լույս տեսել 1908 թ. մարտի 8-ին՝ Կարինում, որը դարձավ նույն քաղաքում 1909–1914 թթ. հրատարակված Կարեն հայ երիտասարդական միության օրգան «Յառաջ» եռօրյայի, և սպալ՝ երկօրյայի նախապատրաստական աշխատանքների սկիզբը: 1917-ին ՀՅԴ-ն «Յառաջ» շաբաթաթերթի 5 համարներ է լույս բնծայել Բաքվում, իսկ 1919–1920 թթ. նույն անունով ՀՅԴ պաշտոնաթերթ է տպագրվել և՛ Թիֆլիսում, և՛ Երևանում: 1925-ից Փարիզում իբրև երկօրյա, իսկ 1927-ից՝ որպես օրաթերթ տպագրվեց Շափարշ Միսաքյանի խմբագրած նշանավոր «Յառաջը», որի տպագրությունը նրա դուստր՝ Արփիկ Միսաքյանը շարունակեց մինչև 1970-ական թվականների սկզբները: ՀՅԴ հովանու տակ, սակայն նույն շրջանում նա հեռացվեց կուսակցությունից և Փարիզի «Յառաջը» դուրս եկավ ՀՅԴ վերահսկողությունից:

բաններ Հ. Դավթյանը, Հ. Յուսուֆյանը (Վահանյան), Մ. Վարանդյանը (Հովհաննիսյան) և ուրիշներ: Թերթին աշխատակցում էին բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, գրականագետ Ն. Աղբալյանը և հայ գրականություն ու մշակույթի բազմաթիվ այլ ականավոր դեմքեր:

1906 թ. ապրիլի 27-ից մինչև նույն թվականի հունիսի 30-ը թերթը հրապարակվել է «Ալիք» խորագրով: Այդ շրջանում իբրև խմբագիր-հրատարակիչ թերթի վրա նշված էր բժիշկ Տիգրան Թադևոսյանի անունը:

«Ալիքում» տպագրվել են Ե. Թոփչյանի վերլուծությունները, Մ. Վարանդյանի հրապարակումները և բազմաթիվ այլ արժեքավոր հրապարակախոսական ու գրական գործեր: Դրանցից հետաքրքրական է ՀՅԴ ն առաջին «Կենտրոնական վարչություն» անդամ, իսկ հետագայում՝ լիբերալ հրապարակախոս Լ. Սարգսյանի (Անկախ)՝ «Մուրճում» տպագրած քննադատական հոդվածներին Մ. Վարանդյանի գրած ընդարձակ պատասխանը: Լ. Սարգսյանը ՀՅԴ-ից հեռանալուց հետո հանդես էր գալիս սուր հրապարակումներով, ուստի «Հայ ազատագրական շարժումը «անկախ» դատախազի առջև» հոդվածաչարի միջոցով Ego-ն (Մ. Վարանդյան) պաշտպանում էր կուսակցության քաղաքական ուղեգիծը, դիմակայում պոզիտիվիստական փրկիստիպություն դիտանկյունով հայ ազատագրական շարժումը քննադատելու՝ Լևոն Սարգսյանի փորձերին:

Իր հրապարակած նյութերի ու վերլուծական հոդվածների առատությունը առանձնապես աչքի ընկավ «Յառաջի» մյուս անվանափոխումը՝ «Երկիրը», որը սկսեց լույս տեսնել 1906 թ. հոկտեմբերի 1-ից, որպես ՀՅԴ «անպաշտոն պաշտոնաթերթ»: Որպես խմբագիր, պաշտոնապես հանդես էր գալիս բժիշկ Մինաս Մուրադյանը, որը հին դաշնակցական էր և դեռևս 1890-ական թվականներին Մոսկվայում մասնակցություն էր ունեցել Անդրկովկաս գեներ ու գլխամթերք տեղափոխելու գործին: Պաշտոնաթերթի փոխարեն՝ հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային օրաթերթի ցուցանակի տակ թաքնվող և բժիշկ «խմբագիր» ունեցող «Երկիրը» ազգային-քաղաքական օրաթերթի տպավորություն էր թողնում:

1906 թ. հոկտեմբերի 6-ին «Յառաջի» խմբագրատան վրա, ուր այդ շրջանում տպագրվում էր «Երկիրը», հարձակում կազմակերպեցին «Կովկասյան նախագծի» հրապարակումից հետո ՀՅԴ-ի ղեկա-

վարության դեմ պայքար սկսած խմբապետ Միհրան Քեչիշյանը և նրա մերձավորներից Կոփեցի խնչոն՝ իրենց կողմնակիցներով: Թիֆլիսի Հենց կենտրոնում սկսված այդ սադրիչ գործողությունը դադարնաբար հետևում էին նաև ցարական ոստիկանները: «Երկիրը» այդ առիթով 1906 թ. հոկտեմբերի 7-ին հաղորդում էր, որ «Մեր խմբագրատունը ներս խուժեցին երկու հայտնի սրիկաներ՝ մի խումբ տղաներով» (1906, 7 հկտ.): Այս միջադեպի նկարագրությունը հետագայում տեղ է գտել «Երկիր» օրաթերթի ակտիվ աշխատակից, իսկ ավելի ուշ շրջանում՝ ՀԹԴ պատմագիր Մ. Վարանդյանի երկհատոր աշխատության մեջ, որը տարիների հեռավորություն պատճառով, չփոխել է միայն հարձակման ամիսը (սեպտեմբեր՝ հոկտեմբերի փոխարեն): «Խմբագրատունը ներխուժած Միհրանը,՝ գրում է Մ. Վարանդյանը՝ դիմելով Բիւրօի ներկայացուցչին,՝ պահանջեց Հ.Յ. Դաշնակցութեան կնիքն ու այլ վաւերագրներ: Մերժում ստանալով, սկսաւ սպառնալ»⁵: Ապա շարունակում է. «Անխուսափելի էր դառնում բախումը՝ ՀԹԴ զինվորների ու միհրանականների միջև, սակայն այդ վայրկյանին հայտնվեց Ավետիս Ահարոնյանը, որ յանկարծ վրա հասաւ իր աշխատանոցէն և առանց անդրադառնալու ռիսքի մեծութեան, սոսկ իր անւան հմայքին ապաւինած, մերկ կուրծքով նետեցաւ սպառնալիւնած հրոսախումբին վրա, քաշեց Միհրանի թեւէն և դո՛ւրս գողաց... Սաստը նոյնքան անակնկալ էր, որքան ազդու: Հրոսակապետը՝ հեղինակաւոր ձայնէն շշմած, դիմադրութեան փորձ մ'իսկ չըրաւ և փախաւ իր շքախումբով» (նույն տեղում):

«Երկիրը» ներկայացնում էր 1906 թ. աշնանը շարունակվող հայ-թաթարական կռիվների առանձին դրվագները, վերհիշում նահատակված գործիչների կատարած սխրագործությունները: 1906 թ. հոկտեմբերի 5-ին թերթում տպագրվեց Շուշիի ինքնապաշտպանության ժամանակ, 1905 թ. օգոստոսին նահատակված ՀԹԴ գործիչ Մարգար Ժամհարյանի (Մուավ) հիշատակին նվիրված մի հուզիչ հոդված (1906, 5 հկտ.):

Թերթում տպագրվում էին նաև ՀԹԴ Արևելյան Բյուրոյի թուղցիկները, հիմնավորվում էին քաղաքական տարբեր գործընթացների

⁵ Վարանդյան Միքայել, Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, Ե., 1992, էջ 404:

Հանդես ՀՅԴ դիրքորոշումները: 1906 թ. նոյեմբերի 3-ին լույս տեսած «Ինչո՞ւ մասնակցե՞լ» (թիվ 29, էջ 1) առաջնորդողը հիմնավորում էր երկրորդ Պետական դումայի ընտրություններին կուսակցության մասնակցության անհրաժեշտությունը: ՀՅԴ-ն բոյկոտել էր առաջին Պետական դումայի ընտրությունները, սակայն քաղաքական նոր իրավիճակի թելադրանքով անհրաժեշտ էր համարում վերանայել իր նախորդ դիրքորոշումը:

«Երկիրը» իր էջերը լայնորեն տրամադրում էր «Կովկասյան նախագծի» հրապարակումից հետո կուսակցության ներսում ծավալված քննարկումներին: 1906 թ. հոկտեմբերի 28-ից սկսած այդ թեմայով հրապարակվեց Գարեգին Խաթակի «Կուսակցութեան բիւրեղացում» (նույն տեղում, թիվ 22) հոդվածաշարը: Նույն նպատակն էր հետապնդում նաև 1906 թ. նոյեմբերի 3-ից տպագրված Մ. Հովհաննիսյանի «Նախագիծը» հոդվածաշարը, ինչպես նաև նոյեմբերի 18-ի «Զտու՞մ» առաջնորդողը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ լինելով օրաթերթ, «Երկիրը» հնարավորություն չուներ ամբողջական ձևով անդրադառնալ տեսական-գաղափարախոսական հարցերին, այնուամենայնիվ, այստեղ նույնպես տպագրվում էին նման բնույթի հոդվածաշարեր՝ թերթոնների տեսքով: Այս առումով ուշագրավ էին 1906 թ. ընթացքում տպագրված՝ Միքայել Հովհաննիսյանի «Ինքնապաշտպանութիւնը», «Ո՞վ է Դոնքիշոտը» և այլ հոդվածաշարերը: Դրանցից վերջինը բանավիճային բնույթ ունեւորել էր կրկին անդրադառնում էր «Մուրճ» ամսագրի էջերում ՀՅԴ-ի դեմ քարոզչություն ծավալած նախկին դաշնակցական Լևոն Սարգսյանի (Անկախ) հրապարակումներին:

Բացի քաղաքական բնույթի տեղեկատվությունից և վերլուծություններից, թերթում մեծ տեղ էր հատկացվում նաև գրական ու մշակութային կյանքին: «Երկիրը» 1906 թ. հոկտեմբերից մաս-մաս տպագրեց Ա. Ահարոնյանի «Մարդիկ» ստեղծագործությունը, տեղ տվեց «Մշակից» հրաժարված ականավոր պատմաբան ու հրապարակախոս Լեոյին (Առաքել Բաբախանյան), քննադատելով ՀՅԴ դեմ քարոզչություն ծավալած՝ Հ. Առաքելյանի «Մշակում» տիրող բարքերը: Տպագրվեցին նաև հոդվածներ Խ. Աբովյանի ստեղծագործության, գրախոսականներ Հ. Թումանյանի կատարած թարգմանությունների մասին: Մասնավորապես, այստեղ մեծ բանաստեղծը

տպագրեց Մաքսիմ Գորկու «Վալախական լեգենդ»-ի թարգմանությունը: Կարճատև գոյություն ընթացքում, շնորհիվ իր բավական հարուստ բովանդակությունը, «Յառաջի» անվանափոխումներից հենց «Երկիրն» էր, որ կարողացավ դառնալ դաշնակցական մամուլի ամենահազեցած ու միաժամանակ ամենահետաքրքիր օրաթերթերից մեկը: Դա կապված էր նաև այն հանգամանքի հետ, որ «Երկիրն» վիճակվեց տպագրվել 1906-ի համեմատաբար ազատ ու բարենպաստ պայմաններում:

«Յառաջի» հաջորդ անվանափոխումները լույս տեսան իրար հետևից և համեմատաբար կարճ կյանք ունեցան: Դրանցից հատկանշական էր ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովի պատգամավոր Եվգինե (Ժենյա) Մելիք-Քալանթարյանի խմբագրությունը 1906-ին հրատարակված «Զանգը», որը լույս տեսավ Մ. Վարդանյանի տպարանում (21 համար): «Զանգը» նույնպես կրում էր հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ անվանումը:

1906–1907 թթ. սահմանագծին լույս տեսավ «Յառաջի» հաջորդ անվանափոխումը՝ «Ժամանակը», սկզբում՝ «Բրատստվո», ապա՝ «Հերմես» տպարանում, 1906-ին՝ 4, իսկ 1907-ին՝ 71 համարներ: Խմբագիր-հրատարակիչը սկզբում Հովհ. Տեր-Միքայելյանն էր, իսկ քիչ անց՝ ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Սարգիս Մանասյանը:

«Յառաջի» 1907-ին տպագրված անվանափոխումներից էր նաև «Փայլակը», որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Մ. Գևորգյանը: Այն տպագրվում էր Թիֆլիսի «Բրատստվո» տպարանում՝ որպես հասարակական, քաղաքական, տնտեսական օրաթերթ (26 համար):

«Փայլակի» տպագրություն խափանումից հետո Թիֆլիսի «Սորոպան» տպարանում 1907-ի հուլիսի 1-ից Արշակ Մեհրաբյանի խմբագրությամբ հնարավոր եղավ տպագրել նաև «Յառաջի» «Խառիսխ» անվանափոխումը (44 համար):

1907-ին տպագրված «Խառիսխին» հաջորդեց «Ժայռը»՝ սկզբում Ս. Ղալաշյանի, և ապա՝ Ա. Ղազարյանի խմբագրությամբ: 1907-ին լույս տեսան ընդամենը 23 համարներ, սակայն 1908-ին «Ժայռի» տպագրությունը հաջողվեց շարունակել:

1907-ին լույս տեսան նաև «Արօր»-ի 13 համարները՝ Լ. Մելիք-Օհանջանյանի խմբագրությամբ, որի արագ խափանումից հետո նույն 1907-ին հրատարակվեց «Կովկասի առաւօտը»՝ Տ. Նազարյանի

և ապա՝ Բ. Շահինյանի խմբագրությունում: Դրան հաջորդեց «Նոր ա-
լիքը»՝ տիկին Զ. Մեհրաբյանի խմբագրությունում, «Հերմես» տպարա-
նում (6 համար):

«Վտակը» լույս տեսավ 1907-ի նոյեմբերից, նույն տպարանում,
Մ. Խոռադեյանի խմբագրությունում: Չնայած ոստիկանական ահազ-
նացող հետապնդումներին, ՀՅԴ-ն զանազան անվանափոխումների
միջոցով տպագրելով «Յառաջը» կարողանում էր իր խոսքը հասցնել
ընթերցողներին: Հատկանշական էին հատկապես «Վտակի» համար-
ներում տպագրված բազմաթիվ հետաքրքրական հոդվածներն ու
վերլուծականները: Այս թերթը հրատարակվում էր ռուսական առա-
ջին հեղափոխության պարտությունը հաջորդած ամիսներին: 1907
նոյեմբերյան այդ օրերին հետաքրքրական իրադարձություններ էին
ծավալվում հարևան Իրանում, ուր 1905 թվականին բռնկված հեղա-
փոխության արդյունքում ՀՅԴ-ն կանգնել էր դժվարին երկրնա-
րանքի առջև: Չնայած Իրանի դաշնակցականների դիմադրությունը,
կուսակցության 4-րդ ընդհանուր ժողովը որոշել էր մասնակցել
իրանական հեղափոխությանը, ուստի դաշնակցական մամուլը
խիստ ուշադիր էր հարևան երկրում տեղի ունեցող իրադարձու-
թյունների հանդեպ: Նույն շրջանում Իրանի՝ Օսմանյան կայսրու-
թյան սահմաններին հարող շրջաններն էին ներխուժել նաև թուրքա-
կան զորքերը: Ստեղծվել էր որոշակի վտանգ նաև տեղի հայության
համար: Այդ պատճառով, ամենևին էլ պատահական չէր, որ Արևել-
յան բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Յառաջին» փոխարինող «Վտակը»
պարբերաբար հոդվածներ ու հաղորդագրություններ էր տպագրում
իրանա-թուրքական սահմանագլխին տեղի ունեցող իրադարձու-
թյունների վերաբերյալ: Դրանցից հատկապես հետաքրքրական էր
1907 թ. դեկտեմբերի 5-ից Ա. Նազարյանց ստորագրությամբ
տպագրված «Մի շաբաթ թուրք-պարսկական սահմանագլխի վիճելի
շրջաններում» հոդվածաշարը, որն ավելի շուտ «թեժ կետից» հա-
ղորդվող տեղեկությունների շարք էր հիշեցնում: Հոդվածաշարի
վերջին մասը իր «Պարսկական քառսը» վերտառությամբ, լույս տե-
սավ 1907 թ. դեկտեմբերի 8-ին: Նրա վերնագիրն արդեն ինքնին
բնորոշում էր հարևան երկրում ստեղծված քաղաքական կացության
հիմնական առանձնահատկությունը:

1907 թվականի վերջին օրերին կարևոր իրադարձություններ էին տեղի ունենում Բուլղարիայում: Բալկանյան թերակղզում ՀՅԴ-ի գլխավոր հենակետը դարձած Պլովդիվ քաղաքում սպանվել էր բուլղար-մակեդոնական շարժման ճանաչված առաջնորդ Բորիս Սարաֆովը, մարդ, որը շուրջ մեկ տասնամյակ ակտիվորեն գործակցել էր ոչ միայն ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեով, այլև անձամբ Քր. Սիբայեկյանի ու Ռոստոմի հետ: 1907 թվականի դեկտեմբերի 1-ին և 8-ին տպագրված իր հաղորդագրություններով ու հոդվածներով «Վտակը» ընթերցողին էր ներկայացնում Մակեդոնիայի ազատագրության ու Բուլղարիային միավորելու համար «Ներքին Մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության» և Բորիս Սարաֆովի մղած հեղափոխական պայքարի դրվագները:

«Վտակը» «Յառաջ»-ին փոխարինած մյուս պարբերականների նման կարճատև կյանք ունեցավ: Սկզբում տպագրվելով երկօրյա պարբերականությամբ, այն 1907 թ. դեկտեմբերի վերջերին սկսեց հրատարակվել որպես օրաթերթ, սակայն տպագրելով իր 35-րդ համարը 1907 թ. դեկտեմբերի 30-ին հեռացավ ասպարեզից:

«Վտակի» արգելումից հետո ՀՅԴ-ն 1908 թ. ընթացքում կարողացավ հրատարակել իր հաջորդ «Ջանգալ» թերթը (50 համար): Խմբագիր-հրատարակիչը Գ. Տեր-Առաքելյանն էր:

Եվ վերջապես՝ 1908–1909 թթ. լույս տեսավ «Յառաջի» վերջին անվանափոխումը՝ «Գործը», որի խմբագիր-հրատարակիչն էր Ա. Դոշոյանը:

ՀՅԴ-ն ու ցարական իշխանությունները, կարծես, մրցում էին իրար հետ, առաջինը՝ զանազան անվանափոխումների ցուցանակի տակ Անդրկովկասում իր պարբերականն ունենալու, իսկ երկրորդը՝ դրանք մեկը մյուսի հետևից փակելու գործում: Սակայն վրա էին հասել ՀՅ Դաշնակցության Մեծ դատավարության օրերը: Այլևս ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի պաշտոնաթերթ տպագրելն անհնար ու անիմաստ էր դարձել, քանի որ նրա անդամներից շատերն արդեն բանտերում էին:

1909 թվականից Թիֆլիսում տպագրվող «Հորիզոն» դրական, հասարակական, տնտեսական և քաղաքական օրաթերթը ստանձնեց ՀՅ Դաշնակցության «անպաշտոն պաշտոնաթերթի» դերակատարությունը: Առաջին տարում տպագրվեցին ընդամենը 58 համար:

ներ, սակայն հետագայում «Հորիզոնը» դարձավ այնքան ճանաչված օրաթերթ, որ ՀՅԴ գաղափարների նման անուղղակի մատուցումն, անկասկած, արդարացրեց իրեն: «Հորիզոնը» տպագրվում էր սկզբում «Կալածե», իսկ հետո՝ «Աշխատավոր» տպարանում: Խմբագիր-հրատարակիչն էր Բ. Նուրալյանը, սակայն հետագայում այս թերթի իրական կորիզը դարձան և իբրև խմբագիր աշխատեցին, կամ էլ՝ խմբագրակազմի մեջ մտան անվանի գրականագետներ, բանաստեղծներ, մտավորականներ Ն. Աղբալյանը, Հ. Թումանյանը, Տ. Փիրումյանը, Լ. Նազարյանցը, Նար-Դոսը և ուրիշներ: Մտավորականության այս փառանգի կողքին թերթի խմբագրման աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցեցին դաշնակցական հայտնի գործիչներ Ս. Վրացյանը, Ա. Շահխաթունյանը, Վ. Նավասարդյանը, Մ. Վարանդյանը և ուրիշներ:

«Հորիզոնը» դարձավ հեղինակավոր ազգային-քաղաքական օրաթերթ՝ արևելահայ մամուլի առաջատար պարբերականներից մեկը: 1918-ին հաջողվեց հրատարակել նաև նրա անվանափոխված՝ «Նոր հորիզոն» շաբաթականը:

Դրան գոկգահեռ՝ 1913–1915 թթ. այդ թերթի խմբագիր-հրատարակիչներ Ն. Աղբալյանի և Ա. Ղազարյանի ջանքերով հրատարակվեց նաև «Նոր հոսանք» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիրը, որը կոչված էր լրացնելու արևելահայ իրականության մեջ զգացվող լուրջ, տեսական-գաղափարական ամսագրի կարիքը:

XX դարի սկզբներին ու մանավանդ՝ դաշնակցական մամուլի զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծված 1905–1907 թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխությունից և Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ՀՅԴ տեղական կառույցներին նույնպես հաջողվում է հրատարակել թերթեր՝ մասնավորապես Բաքվում, 1906–1909 թթ. տպագրվեցին «Թուռցիկը» և «Գրոհը»:

«Թուռցիկը» Բաքվի ՀՅԴ աշակերտական կազմակերպության օրգանն էր, տպագրվում էր «Արծվաբերդ» տպարանում՝ 1906 թ.: «Գրոհը» ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի երկշաբաթաթերթն էր, որը հրատարակվեց 1906–1907 թթ.:

Ալեքսանդրապոլում 1907–1911 թթ. տպագրվում էր «Ժայռը», որի նպատակը տեղի դաշնակցական կազմակերպության գաղափարների տարածումն էր հայության շրջանում:

Բաքվում 1914–1917 թթ. հրատարակվեց «Պայքարը», որին 1917–1918 թթ. փոխարինեցին «Յառաջը» և «Գործը»:

Երևանում 1917 թ. Ս. Վրացյանի և Ա. Ղազարյանի խմբագրությամբ սկսեց հրատարակվել «Զանգ» եռօրյա քաղաքական, հասարակական և գրական թերթը՝ «Կուլտուրա» տպարանում: Նրա տպագրությունը շարունակվեց նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության շրջանում՝ 1918–1919 թթ.:

Այս տարիներին Անդրկովկասում ՀՅ Դաշնակցության հրատարակությունների մեջ հատկապես ուշադրավ էր Շուշիում 1917–1919-ին հրատարակված «Ապառաժ» քաղաքական, հասարակական և գրական թերթը: «Ապառաժ»-նում տեղի դաշնակցական կազմակերպության կեղծանունն էր, ուստի այն հանդես էր գալիս որպես ՀՅԴ Շուշիի կոմիտեի պաշտոնաթերթ: Թերթը լույս էր տեսնում Մ. Բաբաջանյանի տպարանում՝ սկզբում շաբաթական պարբերականությամբ, իսկ հետագայում ավելի հաճախակի: Խմբագիրն էր Հայտնի մտավորական և հասարակական գործիչ Հ. Մուսայելյանը: Պահպանվել են թերթի 1917 թ. համարները:

1917-ից սկսած «Ապառաժի» և ՀՅԴ տեղական կառույցների մյուս հրատարակությունների հայտնությունը պայմանավորված էր 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած հնարավորություններով: ՀՅ Դաշնակցությունն առաջին անգամ Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ազատվել էր ռուսիկանության ու գրաքննության հետապնդումներից ու բազում արգելքներից: Կուսակցությունը պատրաստվում էր Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին, ուստի «Ապառաժը» նույնպես իր էջերում լայն տեղ էր հատկացնում ՀՅԴ նախընտրական քարոզչության տարածմանը: Այդ նպատակի իրականացման էր նվիրված թերթի հունիսի 4-ի համարում լույս տեսած «Սահմանադիր ժողովը» խմբագրականը:

Նույն շրջանում տեղի ունեցած Արևելահայ (Ռուսահայերի) համագումարի նախապատրաստությունները, ինչպես նաև Անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարի ընթացքն ու առանձին

նիստերը լայնորեն լուսաբանվել են «Ապառաժի» 1917 թ. հուլիս-օգոստոսյան համարներում:

1917 թ. հեղափոխական իրադարձությունների ծնունդը հանդիսացող ՀՅ Դաշնակցության տեղական կազմակերպությունների բազմաթիվ թերթերը, Երևանի «Զանգը», Բաքվի «Գործն» ու «Յառաջը», Շուշիի «Ապառաժը», ինչպես նաև Վանի «Աշխատանքի» շարունակությունը դարձած Երևանի «Աշխատանքը» և այլն, իրենց տպագրությունը շարունակեցին նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության շրջանում: Սրանց մի մասը հետագայում փակվեց Բաքվում և ապա Շուշիում հայությունը բաժին ընկած ցեղասպանության ու հետագա հալածանքների արդյունքում: Մյուս մասը շարունակեց իր գոյությունը ընդհուպ մինչև Հայաստանի Հանրապետության անկումն ու ՀՅ Դաշնակցության հարկադիր տարագրությունը:

XX դարի սկզբներին Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում տպագրված դաշնակցական հրատարակությունները, լինելով հայ իրականության մեջ ամենաազդեցիկ ուժի տեսակետների ու գաղափարների արտահայտիչը, կարևոր դեր խաղացին ոչ միայն հայ մամուլի պատմության մեջ, այլև նպաստեցին հայ քաղաքական մտքի, գրականության ու հրապարակախոսության զարգացմանը: Նրանց էջերում տպագրվեցին հայ մտավորականության ակնառու ներկայացուցիչները՝ գրողներ, բանաստեղծներ, գրականագետներ, պատմաբաններ և այլն: Դաշնակցական մամուլի էջերից է, որ հետագայում վերջիններին բազմահատորանոց երկերի ժողովածուներում գետեղվեցին Հ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի, Ն. Աղբալյանի ու Լեոյի և այլոց բանաստեղծությունները, պատմվածքները, հոգևածները և գիտական պրպտումների արդյունքները:

Չնայած ռուսական կայսրության մեջ XX դարի սկզբներին հայ մամուլի զարգացման համար ստեղծված ծանր պայմաններին, ՀՅ - Դաշնակցությունն Անդրկովկասում կարողացավ հրատարակել մի քանի տասնյակ պաշտոնաթերթեր, որոնց մի մասը Արևելյան բյուրոյի, իսկ մյուս մասը տեղական կազմակերպությունների՝ կենտրոնական կոմիտեների և անգամ՝ աշակերտական միությունների հրատարակություններն էին, և դրանց միջոցով իր ձայնը հասու դարձրեց երկրամասի հայությունը:

«ՆՈՐ ՀՈՍԱՆՔ» (1913–1915)

«Նոր Հոսանք» ամսագիրը լույս է տեսել Թիֆլիսում 1913–1915 թթ.: Ամսագրի պատասխանատու խմբագիրն անվանի գրականագետ Նիկոլ Աղբալյանն էր, իսկ հրատարակիչ-խմբագիրը՝ Արշակ Ղազարյանը: Գրական, գիտական, հասարակական-քաղաքական «Նոր Հոսանք» ամսագրի հրատարակության իրավունքն ստացվել էր 1912 թ. դեկտեմբերի 31-ին: Ամսագիրը հրատարակության պատրաստելու, արևելահայ և արևմտահայ հեղինակներից բաղկացած խմբագրակազմը ձևավորելու ընթացքը տևել է մոտ երկու ամիս: Ամսագրի առաջին համարը լույս է ընծայվել 1913 թ. մարտի 6-ին (1913, թիվ 1, էջ 233, 234): Ինչպես նշվում էր խմբագրականում՝ «Նոր Հոսանք»-ը փորձելու էր լցնել այն բացն արևելահայ հասարակական-մշակութային ուղղվածություն ունեցող պարբերական մամուլի աշխարհում, որն առաջացել էր «Մուրճ» ամսագրի դադարից հետո: «Ռուսահայ գրականությունը չունէր մի օրգան, որ ժամագրավայրը լինէր լուրջ պատրաստություն ունեցող գրական և հրապարակախօսական ուժերի: «Լուսման» և «Արորը», որ հրատարակվում էին «Մուրճ»-ից յետոյ, ավելի ժողովածուներ էին, քան ամսագիրներ», - գրում էր Ն. Աղբալյանը (նույն տեղում, էջ 3):

«Նոր Հոսանքն» իր նպատակներին հասնելու համար ջանալու էր պահպանել քննադատական ոգին ու նյութերի ընտրության և ուսումնասիրության գիտահետազոտական մեթոդը: «Նոր Հոսանք»-ն ելնում էր ծրագրային հետևյալ մեկնակետերից.

- դեկավարել հասարակական միտքը,
- վերլուծել հասարակական կյանքում նկատվող արատավոր երևույթներն իրենց պատճառահետևանքային կապերի հոլովությամբ,
- արտահայտել ամսագրի շուրջ համախմբված մտավորականների տեսակետները հանրությանը մտահոգող և հասարակական հնչեղություն ունեցող հիմնախնդիրների վերաբերյալ,
- ստեղծել «տիպար ամսագիր մեզանում, որքան կը ներեն մեր մտավորական դասի պատրաստությունն ու կարողությունը» (նույն տեղում, էջ 5):

Հայություն ասելով՝ ամսագրի խմբագրականում հասկանում էր ազգային միություն, որը հիմնականում ապրում էր երեք պետութ-
յունների (Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան) սահմաններում:
Թեև ամսագրում հայելու պես արտացոլվում էր հայության այդ
երեք հատվածների, նաև՝ հայկական այլ գաղթօջախների առօրյան,
կենցաղն ու գործունեությունը, բայց առաջնային տեղը գրավում
էին ռուսական կյանքի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշա-
կութային ոլորտներում ընթացող գործընթացներն ու տեղաշարժե-
րը: Ամսագրի այս դիրքորոշումը պայմանավորված էր պարզ և օբ-
յեկտիվ պատճառով. «Նոր հոսանքն» արևելահայ մամուլի օրգան
էր և հենց այդ իրականության պահանջով ու թելադրանքով էր
ծնունդ առել. «Ամսագրի կարիքը մեր գրականութեան մէջ վաղուց
զգացւած է: Հայութեան դեմոկրատիք միտքն այսօր չունի մի բե-
րան, որով պարբերաբար խօսել կարողանար մեր կեանքի և գրակա-
նութեան հիմնական խնդիրների մասին այն լրջութեամբ և հիմնա-
ւորութեամբ, որոնց նրանք արժանի են... Ընդառաջ գնալով հասա-
րակութեան մէջ վաղուց նկատուող պահանջին՝ որոշեցինք ինքներս
ձեռնարկել այդ կարևոր գործին՝ ապաւինած համակիր մարդկանց
աջակցութեան» (նույն տեղում, էջ 235):

«Նոր հոսանքը» հրատարակության տարիներին հիմնականում
կարողացել է իրականացնել իր կողմից իսկ առաջադրված առաջնա-
հերթ խնդիրները: Այնուհանդերձ, խանգարող հանգամանքներն, ի
թիվս որոնց՝ ֆինանսական անձուկ կացությունը, պարբերաբար
ստիպել են ամսագրի աշխատակիցներին նախատեսվածից ուշ հան-
րությանը հրամցնել պարբերականի հերթական համարը: Դրա վկա-
յությունն են ամսագրում խմբագրության կողմից մերթ Եւրթ
տպագրված բացատրագրերը: Դրանք ընթերցողներին տեղեկացնում
էին, որ թեև ուշացումով, բայց տարվա ընթացքում միացյալ հա-
մարների միջոցով նրանք կստանան կամ կգնեն «Նոր հոսանքի» 12
համար: Օրինակ՝ ամսագրի անդրանիկ համարի վերջին էջերում գե-
տեղված բացատրության մեջ պարզաբանվում էր, թե ինչո՞ւ էր
«Նոր հոսանքի» առաջին համարը լույս տեսել հայտարարված ժամ-
կետից 10 օր ուշ. «Մենք խոստացել ենք մեր բաժանորդներին տա-
րեկան 12 գիրք, իւրաքանչիւրը 160 մեծադիր էջով: Յուսուարն ու
փետրւարը կորցրած լինելով, մենք ընդամենը 10 ամիս ունէինք մեր

տրամադրութեան տակ: Խմբագրութիւնս մտածեց հետեյալ ձևով կատարել իր խոստումը և դուրս գալ դժարութիւնից: 1, 2, և 3 համարներում մենք որոշեցինք ցրել յունւարի №-ի 160 էջը, որով այդ համարները փոխանակ 160 էջի, կը լինեն 200-ից աւելի: Նոյն կերպ կը վարենք և աշնան համարների հետ, որով մեր բաժանորդները 10 համարով 12 գրքի նիւթ կստանան: Ծաւալի այս մեծացումը, բնական է, որ դժարացրեց համարն իր ժամանակին լոյս ընծայելը» (նույն տեղում, էջ 233):

«Նոր հոսանքի» հիմնական բաժիններն էին՝ «Գեղարուեստական», «Գրական-քննական», «Գրախոսութիւն», «Դէմքեր», «Տեղագրական», «Պատմական-փիլիսոփայական», «Հասարակագիտական», «Գիտական», «Գիտական քրոնիկոն», «Պատմական նիւթեր», «Հայոց հարց», «Հայ կեանք», «Տաճկահայ կեանք», «Պարսկահայ կեանք», «Ռուս կեանք» և այլն:

«Նոր հոսանքն» ունեցել է նաև 16 էջանոց հավելւած: Օրինակ՝ 1914 թ. թիւ 4-ը և 1914 թ. թիւ 5-ն ունեցել են հավելւած: Տվյալների բացակայութիւնը թույլ չի տալիս պատկերացում կազմել դրանցում ընդգրկված նյութերի և ամսագրի հավելւածի բուն նպատակների և ուղղվածութեան մասին:

«Նոր հոսանքի» խմբագրութեան ամսագրի հավելւածից բացի, հատկաժառար տպագրված հասարակագիտական ուսումնասիրութիւնները, վիպակներն ու պատմվածքները լոյս է ընծայել ««Նոր հոսանքի» գրադարան» մատենաշարի ներքո: Այդ շարքի առաջին գրքույկը Լ. Շանթի «Կինը» նուբէլն էր՝ հրատարակված 1913 թ. ապրիլի վերջին:

«Նոր հոսանք» ամսագրի խմբագրակազմում ընդգրկված էին Ա. Ղազարյանը, Ա. Զամալյանը, Ե. Ֆրանկյանը, Դ. Անանունը, Ա.-ԴՕ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Լ. Շանթը: Ամսագրի էջերում կայուն խորագրերի ներքո հոգւածաշարերով հանդես են եկել Ա. Տերտերյանը, Հ. Սուրխաթյանը, Յ. Խանգադյանը, Ա. Վանցյանը, Վ. Խորենին, Ռ. Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն):

«Նոր հոսանքի» էջերում ամփոփված են ժամանակի արևելահայ և արևմտահայ անվանի մտավորականների հոգւածներն ու գրողների արձակ և չափածո ստեղծագործութիւնները: Ամսագրում

տպագրվել են Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Մ. Մանվելյանը, Ա. Տիգրանյանը և այլք:

«Նոր Հոսանքը» տպագրել է Զորջ Բայրոնի, Օմար Խայամի, Զեկ Լոնգոնի և այլոց ստեղծագործությունները՝ Հովսեփ Միրզոյանի, Հ. Բ.-ի և Սարգիս Երկանյանի թարգմանություններով:

«Նոր Հոսանքն» իրավամբ կարելի է համարել հայ և համաշխարհային գրականության լավագույն երկերն ընթերցող հասարակայնությանը նորովի, մինչ այդ չկիրառված սկզբունքներով և չափանիշներով ներկայացնող ամսագիր արևելահայ պարբերական մամուլի աշխարհում: Սա մի ամսագիր էր, որտեղ ժամանակի ոգուն համապատասխանող գրականագիտական ուսումնասիրություններով և գրաքննադատական վերլուծականներով գրասեր հանրությանը փորձում էին ուղղորդել գեպի ազգային, բայց միաժամանակ համամարդկային գրական արժեքներ: Հարուստ և բազմազան է «Նոր Հոսանքի» «Գրախոսություն» բաժինը, որտեղ մշտապես արձագանքում էին թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ գրական նոր ստեղծագործություններին: Այստեղ տպագրված են գիտական մեծ արժեք ունեցող ուսումնասիրություններ Ն. Աղբալյանի, Ա. Տերտերյանի, Հ. Սուրխաթյանի կողմից: Բաժնի պատասխանատուն Ն. Աղբալյանն էր իր բեղուն գրչով: «Նոր Հոսանքում» տպագրված նրա գրախոսություններն ու գրաքննադատական հոդվածները հետագայում լույս են տեսել առանձին գրքերով: Իր առաջին գրախոսականներից մեկում, օրինակ՝ Ն. Աղբալյանն արձանագրում էր վերջին տասնամյակում գրաքննադատական հոդվածների նկատմամբ եղած հետաքրքրության աճը և դրանց նախապատվություն տալու միտումը: Նա դա պատճառաբանում էր հետևյալ հանգամանքներով. «Սա մի կողմից նշան է, որ հայ գրականությունն արդեն բաւական բան ունի գնահատելու, միևս կողմից սա նշանակում է, որ հրապարակ է իջել մի նոր սերունդ, տարբեր ճաշակի և գրական ըմբռնումների տէր, տարբեր հայեացք ունեցող աշխարհի վրայ» (1913, թիվ 3, էջ 620): Ն.Աղբալյանի կարծիքով՝ այդ սերունդը, գնահատելով անցյալի գրական գործիչներին, անուղղակիորեն կրելու է վերջինների ազդեցությունը, ինչի հետևանքով գտնելու է ազգային քաղաքակրթության շավիղը և ինքն էլ ընթանալու է այդ ճանապարհով: «Քննադատությունն այսպիսով պէտք է կցէ նոր սերունդի աշխա-

տանքը հնին և գտնէ այն շղթան, ոի օղակներն են կազմում հները, և պիտի կազմեն նորերը»,- այս եզրակացութեանն էր հանգում Ն. Աղբալյանը (նույն տեղում, էջ 621): Նա համոզված էր, որ ամենախիստ և միակողմանի քննադատութիւնն անգամ ունենալու էր իր բարերար արդիւնքը. գրական նոր սերունդը լծվելու էր «հայի պատմութեան անիւին: Գրական այս շարժումը մենք համարում ենք վերածնութեան սկիզբն և բեկման կէտը հայ մտքի և զգացումի պատմութեան մէջ» (նույն տեղում):

«Նոր հոսանքը», գրական-մշակութային կյանքի վերածնութեան հարցադրումները բարձրացնելուն զուգահեռ, ուշադրութեան կենտրոնում էր պահում Հայկական հարցը և արևմտահայ իրականութեան առաջնահերթ լուծման կարիք ունեցող խնդիրները: Այս թեմային արեւելահայ պարբերականը մոտեցել է սրտացալորեն և ամենայն պատասխանատվութեամբ: Հիշյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ հրապարակումները գրվել են՝ հիմնվելով լուրջ ուսումնասիրութիւնների ու տեղում ճշգրտված փաստերի վրա: Տպագրվել են նաև ամսագրի՝ արևմտահայ աշխատակիցների և թղթակիցների կողմից ուղարկված հոդվածներ և վերլուծականներ: Հիշատակութեան է արժանի ամսագրի՝ 1913–1914 թթ. գրեթե բոլոր համարների «Հայկական հարց» բաժնում տպագրված «Յուշեր Տաճկահայաստանի ճանապարհորդութիւնից» վերնագրով հոդվածաշարը (հեղինակ՝ Ա.-ԴՕ): Հոդվածագիրը 1908 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած հեղաշրջումից մեկ տարի անց՝ 1909 թ. ամռանն արևմտահայերի իրական վիճակին ծանոթանալու և ձեռք բերած վիճակագրական ու այլ կարգի հետազոտութիւնների արդիւնքների մասին արեւելահայ հասարակութեանն իրազեկելու նպատակով եղել էր Թուրքիայի հայաբնակ 3 վիլայեթներում (Վան, Բիթլիս, Էրզրում): Նա շրջել էր գյուղեգյուղ և տեղի հոգևորականների, գյուղապետերի հետ ունեցած զրույցների ընթացքում գրի էր առել մարդահամարի, հայ գյուղացիների ունեցվածքի, ապրուստի միջոցների, նրանց նկատմամբ իրաւործվող անարդարութիւնների մասին տվյալներ: Մեծ է այդ կարգի օբյեկտիվ տեղեկատվութեան պատմագիտական արժեքը, այդ մեկ տարվա ընթացքում (1908–1909 թթ.) «սահմանադրական» հռչակված Թուրքիայում հայ ժողովրդի ապրելակերպի, իրավունքների, կյանքի և գույքի ապահովութեան վերաբերյալ պատկերացում կազմելու առումով: Օրինակ՝ Ա.-ԴՕ-ն հայտ-

նում էր, որ 17-րդ դարում Բայազետ քաղաքում ապրում էին 2000 տուն հայեր, 1822 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ 1735 տուն, իսկ 1909 թ.՝ 350 տուն (1913, թիվ 2, էջ 356): 1909 թ. Բայազետի գավառում կային 110 գյուղեր, որոնցից հայաբնակ էին 3-ը՝ Արծաիք, Քոռունը և Մուսունը (նույն տեղում): Հայերի թվաքանակի նվազեցումն իրենց հայրենիքում Ա.-ԴՕ-ն պայմանավորում էր թուրքական պետության հատուկ մշակած հայաջինջ ծրագրով, որն իր մեջ ներառում էր ալան-թալան, ջարդ, բռնի արտագաղթ, իրավագուրկ վիճակ, հայերի ունեցրկմանը նպաստող հարկային և հողային նպատակադրված քաղաքականություն: Օրինակ՝ հողավճաշարում այդ ամենի մասին պատմում են հայկական Ուլաքլիսե գյուղի բնակիչները: Գյուղը գտնվում էր Ուլաքլիսե (նախկինում՝ Սուրբ Հովհաննես) վանքի մոտ, Դիադինից հյուսիս-արևմուտք: Ուլաքլիսեում ապրում էին 27 տուն հայեր: Ա.-ԴՕ-յի հետ զրույցի ժամանակ գյուղացիներից մեկն այսպես էր ներկայացնում իրենց դրությունը. «Վերջին 15 տարիների ընթացքում մենք զուլումի տարիներ ապրեցինք, չտեսանք մէկ ուրախ օր, հարւած հարւածի յետևից թափւեց մեր գլխին. շատերը չզիմացան ու կտոր-կտոր 15 ընտանիքից աւելի գաղթեցին Ռուսաստան, իսկ նրանց տեղը Մօկսէն եկան բնակւեցին (1913, թիվ 4–5, էջ 793)»:

Մեկ այլ՝ Միրզաջան գյուղի համար Ա.-ԴՕ-ն նշում էր, որ այն նախկինում եղել էր զուտ հայաբնակ գյուղ, իսկ արդեն 1909 թ. այնտեղ ապրում էին 7 տուն հայեր, 30 տուն քրդեր ու եզդիներ: Ընդ որում, հայերից 4 տուն և քրդերից 6 տուն մարաբաներ էին, ինչը հավասարազոր էր ստրուկի կարգավիճակին (1913, թիվ 6, էջ 1040):

Արճեշ կամ պատմական Քաջբերունիք գավառի հայաբնակ Ականց քաղաքում 1909 թ. հաշվվում էր 1000 տուն իրենց բնակիչներով, որոնցից 250 տունը հայեր էին, մնացածը՝ թուրքեր և քրդեր: Առևտուրն ու արհեստները գտնվում էին գլխավորապես հայերի ձեռքում: Գործում էին արական (տղայոց) և իգական (օրիորդաց) դպրոցներ և մեկ գրադարան-ընթերցարան: Ա.-ԴՕ-յի կողմից բերվում են Արճեշի հայաբնակ գյուղերում 1896 թ. կոտորածից հետո հայ բնակչության ժողովրդագրության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ (1914, թիվ 1, էջ 80–81): Ականցի բնակիչները փաստում էին, որ թուրքական քաղաքականությունը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո ոչնչով չէր փոխվել: Այսպես, բնակչության հա-

մար Ականց տեղափոխված Գանձակ գյուղի բնակիչ, նախկին մեծահարուստ Առաքել աղան Ա.-ԴՕ-յին պատմում է, որ 1896 թ. կոտորածի ժամանակ իր ունեցվածքը (ոսկեդրամներ, ոսկուց և արծաթից պատրաստված զարդեր) ժամանակավորապես պահ էր տվել իրենց տան բարեկամ Համարվող քուրդ Ալիբեկին, իսկ ինքն ընտանիքի մյուս անդամների հետ ապաստանել էր Կովկասում: Առաքելն երկու ամիս առաջ էր վերադարձել հայրենիք և պարզել էր, որ Ալիբեկը ոչ միայն այդ հարստությունն էր յուրացրել, այլև՝ իր հողերը. «Ինչ Սահմանադրութիւն, ինչ արդարութիւն. ո՞վ մեզի հող կը վերադարձնի, ո՞ր պաշտօնեան քրդից հողը կը խլի, նորից հային կը տայ», - արդարացիորեն բողոքում էր Առաքելը (նույն տեղում, էջ 82):

Հողվածաշարում փաստերն ընդհանրացնելով՝ Ա.-ԴՕ-ն գալիս էր այն եզրակացություն, որ իրավիճակը նմանատիպ էր ոչ միայն իր ուսումնասիրած հայաբնակ 3 նահանգներում, այլև՝ ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Ա.-ԴՕ-յի հետ համակարծիք էր նաև «Նոր հոսանքի» խմբագրակազմը: Դա են հավաստում ամսագրում 1913–1915 թթ. «Հայոց հարց» և «Տաճկահայ կեանք» բաժիններում գետեղված գրեթե բոլոր նյութերը: Դրանց շարքում հիշատակենք «Պատրիարքի յուշագիրը» վերլուծականը: Այդ հողվածում նշվում էր, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո, «մանաւանդ վերջին երկու տարին», Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքարանի կողմից Բ. Դռանն ուղարկած բողոքագիր-դիմումներն անսովոր չափերի էին հասել: Հայերը մատնանշում էին Թուրքիայում իրենց հանդեպ իրագործված ապօրինությունները, հասցնում էին հալածանքի, բռնադատման, բռնի խլամապղծման և առևանգությունների: Բայց Թուրքական կառավարությունը մնում էր անտարբեր այդ դիմումների նկատմամբ՝ չարունակելով իր քաղաքականությունը, այն է՝ «անտանելի դարձնել հայոց կացութիւնը և ստիպել նրանց գաղթելու» (1913, թիվ 2, էջ 465): «Նոր հոսանքը» տպագրել է մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ փաշային Կ. Պոլսի հայ համայնքի Խառը ժողովի կողմից ուղարկված հուշագիրը: Այնտեղ մատնանշվում էին «գնալով աւելի արագ ընթացք ստացած» հակահայ անօրինությունների բազմաթիվ վկայություններ, որոնց ենթարկվել էր արևմտահայությունը 1908–1913 թթ. ընթացքում (նույն տեղում): Հուշագրում այն մտահոգությունն էր հայտնվում, որ մահմեդական բնակչության շրջա-

նում այն կարծիքն էր ձևավորվել, թե օսմանյան մասնատվող պետությունն եվրոպական միջամտություններից և ոտնձգություններից հնարավոր էր պահպանել մեկ ճանապարհով՝ հայ տարրը ոչնչացնելով. «Ատանայի, Վանի, Տիգրանակերտի և Բիթլիսի նահանգներում երևացին անհանգիստ անող նշաններ, որ նախորդում են մի կոտորածի, մի աղէտի, որ իր սարսափներով կարող է մոռացնել տալ անցեալի ամենից ահաւոր ողբերգութիւնները» (նույն տեղում, էջ 466):

«Հայոց հարց» բաժնում մշտապես անդրադառնում էին արևմտահայերին մտահոգող քաղաքական խնդիրներին և մասնավորապես՝ Հայկական հարցին: «Նոր Հոսանքը» գտնում էր, որ 2 կարևոր հարցեր էին դրադեցնում հայերին և օտարներին. հայերի թվաքանակը Թուրքիայում և նրանց մտավոր ներուժը: Հայերն ու նրանց կողմնակիցներն աշխատում էին ցույց տալ, որ «Հայութիւնը մի լեւական պատկառելի մեծութիւն է Հայաստանում, ունի ինքնուրոյն կուլտուրական կեանքով ապրելու մեծ տենչանք և ընդունակութիւն», հետևաբար նրա կացությունն անհրաժեշտ է բարելավել՝ առանց «Հայաստանի բարենորոգութեանց խնդիրը կապելու համայն Թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան հետ» (1913, թիվ 3, էջ 621): Թուրքիան և Հայկական հարցի հակառակորդներն, ընդհակառակը, ջանում էին համոզել շահագրգիռ կողմերին, որ խնդրո առարկա նահանգներում հայերն աննշան թվաքանակ ունեին, և այդ պատճառով ավելորդ էր միայն հայաբնակ նահանգների բարենորոգության հարցը բարձրացնել: Նրանք պնդում էին, որ հարկավոր էր «բարենորոգել ամբողջ Թիւրքիան, դրա հետ կը բարւոքւի և հայոց դրութիւնը» (նույն տեղում):

«Նոր Հոսանքն» իր վերլուծությունները կատարելիս մշտապես հավատարիմ էր մնում նախնական տեսակետին՝ գրելով. «Մենք չենք անգիտանում, անշուշտ, միջազգային քաղաքական հանգամանքների նշանակութիւնը Հայոց հարցի այս կամ այն լուծման համար» (նույն տեղում, էջ 624): Միևնույն ժամանակ, ամսագրի խմբագրակազմը համոզված էր, որ «մեծ պետություններից իւրաքանչիւրն աշխատում է հաստատ մնալ իր գրաված դիրքի վրայ և մեծագոյն չափով օգտւել ստեղծւած խառն դրութիւնից» (1913, թիվ 3, էջ 658): «Նոր Հոսանքը» նաև չէր հավատում, որ ընդհանուր բարեփոխումները, եթե անգամ դրանք անցկացվեին, լինելու էին հօ-

գուտ հայերի: Այս տեսանկյունից բնորոշ է Ռուբենի՝ «Տաճկական ռեֆորմները» վերնագրով հոդվածաշարը (1914, թիվ 1, էջ 149–157, 1914, թիվ 2, էջ 312–317, 1914, թիվ 4, էջ 656–662, 1914, թիվ 6, էջ 1007–1013): Ռուբենն այն տեսակետն էր զարգացնում, որ Թուրքիան բարեփոխումներ անցկացնելու խոստումներ էր տվել ամեն անգամ, երբ «վտանգ էր սպառնացել Տաճկաստանի գոյութեանը, երբ «Հիւանդ մարդու» վրայ անդամահատութիւն կատարելու հարց է բարձրացել եւրոպական մեծ պետութիւնների մէջ» (1914, թիվ 1, էջ 149): Թուրքիայի պատմությանը բնորոշ էր այն, որ ցանկացած ռեֆորմի հաջորդում էր կոտորածը (1914, թիվ 2, էջ 316): Նույնն եղավ նաև Հայկական բարենորոգումների խնդրում, միայն թե «Նոր հոսանք»-ն անկարող էր պատկերացնել, որ այս անգամ արևմտահայերի ջարդերը վերածվելու էին ցեղասպանության, որին հաջորդելու էին հայրենազրկումն ու հայրենիքի կորուստը:

Հայաստանի գրադարաններում պահպանվել են «Նոր հոսանքի» ոչ բոլոր համարները, մասնավորապես՝ ամսագրի 1915 թ. հավաքածուներից չնչին մասն է պահպանվել: Մեղանում դեռևս գրեթե չկան ամսագրի գործունեությունն ու խաղացած դերին նվիրված գիտական ուսումնասիրություններ, հոդվածներ: Այս օբյեկտիվ պատճառներով նույնիսկ այսօր դժվար է հասկանալ, թե ինչպիսի՞ն էին «Նոր հոսանքի» մոտեցումները թեկուզ հրատարակության վերջին շրջանում հայ ժողովրդի ճակատագրի և Հայկական հարցի զարգացումների հետ կապված, թեև ամսագրի խմբագրակազմի անդամների հետագա տարիների անհատական կամ կուսակցական տեսակետներով կարելի է ընդհանուր դատողություններ անել: Կարելի է նաև ենթադրել, որ ինչպես արևմտահայ ու արևելահայ շատ պարբերականների, այնպես էլ «Նոր հոսանքի» հրատարակությունը դադարել է Մեծ եղեռնի և դրան հաջորդած պատմաքաղաքական հանգամանքների պատճառով: Մեր ձեռքի տակ եղած «Նոր հոսանքի» հավաքածուները, սակայն, թույլ են տալիս պնդել, որ ամսագիրը 1913–1915 թթ. պահպանել ու զարգացրել է հայ մամուլի ավանդույթները: «Նոր հոսանքը» թեև եղել է գրական, գիտական, հասարակական-քաղաքական ուղղվածություն ունեցող ամսագիր, բայց այս պարբերականի գրեթե բոլոր հետաքրքրություններն ու վերլուծություններն ածանցվել են հիմնական մեկնակետից՝ Հայկական

Հարցից և դրանից ճյուղավորված կամ սկզբնավորված տարաբնույթ խնդիրներից:

Ամսագիրն անդրադարձել է արևելահայ ու արևմտահայ իրականությունների մեջ եղած և այն օրերի համար սոցիալ-տնտեսական էական հիմնահարցերին: Սոցիալ-տնտեսական վերլուծությունների հիմքում ընկած էր խմբագրություն դեմոկրատական կողմնորոշումը, նաև՝ այն, որ ցանկացած հարց ամսագիրը քննարկում էր՝ ելնելով հայ ժողովրդի սոցիալական դրությունից և տնտեսական վիճակից: Օրինակ՝ նավթարդյունաբերող բանվորներին կամ գյուղացիությանը մտահոգող խնդիրներն ամսագրում վերհանվում էին՝ տեղայնացվելով և ազգային միջավայրն ու մտածողությունը հաշվի առնելով: Շարքի պատասխանատուն Դ. Անանունն էր: Նրա հոդվածներն աչքի էին ընկնում նյութի բազմակողմանի վերլուծությունամբ և թեմային հեղինակի քաջատեղյակությամբ: Դ. Անանունը մշտապես օգտվում էր սոցիոլոգիական և վիճակագրական հարցումների տվյալներից: Նա հոգեվածները կառուցում էր համեմատական վերլուծության մեթոդի սկզբունքներով: Նրա կարծիքով՝ հայ հասարակական մտքի կամ ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչները բավարար չափով ծանոթ չէին ժողովրդի սոցիալական կարիքներին և լուծման կարոտ հիմնահարցերին: Քանի որ «հայ բանւորութեան մի խոշորագոյն հատւածը զբաղւած է նաւթարդիւնաբերութեան մէջ, իսկ հայ բանւորը ժողովրդական առաջաւոր տարրն է», ուստի անհրաժեշտ էր տեղյակ լինել հայ բանվորի խնդիրների մասին (1913, թիվ 4–5, էջ 842): Ծանոթանալով բանվորների նկարագրին՝ կարելի էր ճանաչել նաև հայ գյուղացիությանը, որովհետև «մեր բանւորութիւնը գերազանցապէս գիւղացիական ծագում ունի» (նույն տեղում): Ընդ որում, ինչպես պարզվում էր հեղինակի ներկայացրած վիճակագրական աղյուսակից, հայն Անդրկովկասի բոլոր անկյուններից (հիմնականում՝ Գանձակի նահանգից), անգամ Պարսկաստանից և Թուրքիայից, աշխատանք էր փնտրում նավթարդյունաբերության մեջ, ավելի կոնկրետ՝ Բաքու քաղաքում: «Աւելի շատ բանւորութիւն ելնում էր այն գաւառներից, որտեղ հայ տարրն աննպաստ հողային պայմանների մէջ էր գտնւում»,՝ գրում էր Դ. Անանունը «Նավթարդիւնաբերական հայ

բանւորի նկարագրի մասին» վերլուծական հոգւածում (նույն տեղում, էջ 849):

Ռուսաստանի վարած հողային քաղաքականութիւնը ևս «Նոր հոսանքում» արժանացել է սուր և օբյեկտիվ քննադատութեան: Օրինակ՝ «Կովկասը իբրև գաղթավայր» հոգւածում Դ. Անանունը նշում էր, որ Ռուսաստանի 3-րդ Դոմայի բոլոր նստաշրջաններում բոլոր քննարկումների և վիճաբանութիւնների առարկա էր դարձել հողային կամ «գաղութային» քաղաքականութիւնը: Մասնավորապես Դոմայում Անդրկովկասը ներկայացնող պատգամավորները փորձել էին «հաստատել այն իրողութիւնը, որ մեր երկրի գիւղացիութիւնը հողի խիստ կարիք է զգում, և եղած ազատ հողերը պիտի տրւին տեղական բնակչութեանը: Նրանք չեշտել են այն համայնքը, որ գաղութային քաղաքականութիւնը իր ներկայ կերպարանքով հրահրում է ազգային թշնամութիւն» (1914, թիվ 1, էջ 107): Բերելով կոնկրետ օրինակներ և խոսուել փաստեր ու դրանց հիման վրա ամփոփելով իր վերլուծութիւնը՝ Դ. Անանունը դեմ է արտահայտւում առկա պետական քաղաքականութեանը. «Մեր վերաբերմունքը ժխտական է դէպի այդ քաղաքականութիւնը: Ժխտական է այն պատճառով, որ Կովկասի արդիւնաբերութիւնը չի կարողանում իր մէջ ամփոփել մեր երկրի աւելցուկ ձեռքերը, ուստի և հողը դառնում է կարևորագոյն պահանջ, այն ինչ սակաւահողութիւնն ու հողազրկութիւնը տեղացիներին նետում է օտար հորիզոններ: Գաղութային ներկայ քաղաքականութիւնը չի բոլորում առողջ պետականութիւնից» (նույն տեղում, էջ 114): Հանձնին Դ. Անանունի՝ «Նոր հոսանքի» խմբագրութիւնն արմատական փոփոխութիւն էր պահանջում այդ հարցի լուծման համար: Ամսագիրն հանդես էր գալիս կոնկրետ առաջարկներով. «Պետական հողերը օրէնքով պիտի ճանաչեն գիւղացիների ազատ սեփականութիւն, և դրա դիմաց նրանք ոչինչ չպիտի վճարեն գանձարանին: Հողակարգաւորման մէջ անմիջական մասնակցութիւն պիտի ունենան նաև գիւղացիները: Համայնքին է վերապահւում տնօրինելու իր ներքին հողակարգաւորումը» (1913, թիվ 7–8, էջ 1307): Այս և այլ առաջարկները ներկայացված են Դ. Անանունի՝ «Կովկասի գյուղացիութեան վերաբերյալ նոր օրինագիծը» հոգւածում (նույն տեղում, էջ 1297–1308): Այդտեղ պարզորոշ արտահայտված է նաև «Նոր հոսանք»-ի մոտե-

ցումը: Ամսագիրը հանցավոր էր համարում այն, որ հայ դեմոկրատական միտքը խուսափում էր քննադատել Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և էլք փորձում միջամտել այդ ոլորտի խնդիրների լուծմանը. «Հայ քաղաքական դեմոկրատական միտքը թերացաւ իր կոչման մէջ» (նույն տեղում, էջ 1297): «Նոր հոսանքն» առաջարկում էր գործել և չնահանջել հայ գյուղացիութ-յան շահերի պաշտպանության ուղեգծից:

Ամսագիրը կրթադաստիարակչական հիմնահարցերը դիտարկում էր որպես հայապահպանության հզոր լծակներ: Մասնավորապես արևմտահայ դպրոցներում տիրող իրավիճակին և մտահոգող խնդիրներին ընթերցող հասարակայնությունը տեղեկացնելու նպատակով «Տաճկահայ կեանք» բաժնում «Նոր հոսանքը» պարբերաբար ներկայացնում էր այդ դպրոցները բնութագրող վիճակագրական տվյալներ: Համաձայն ամսագրի տրամադրած տվյալների, ասենք, Արաբկիրի 14 գյուղերից յուրաքանչյուրում կար մեկական վարժարան: Աչակերտների նվազագույն թիվը 20 էր, առավելագույնը՝ 100: Յուրաքանչյուր վարժարանում դասավանդում էր մեկ ուսուցիչ, բացի Անջրդի գյուղի վարժարանից, որն ուներ 3 ուսուցիչ: Անջրդիի վարժարանների վիճակն, ի տարբերություն մյուս 13 գյուղերի վարժարանի, բավարար էր: Նշված վարժարանների անմխիթար վիճակը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դրանք մատակարարվում էին առավելապես պատահական եկամուտների վրա հիմնված «ամենանիհար պիւտժներով»: Շէնքերը անյարմար և հակառուղիապահիկ, ուսուցման մեթոդը գրեթէ նախնական և հակամանկավարժական, ուսուցիչները կրթութեան և դաստիարակութեան հասկացողութեան տեսակէտով ոչ պատրաստածներ, ահա ամփոփ պատկերը մեր գիւղական վարժարաններուն», այսպես է իր վերլուծությունն ավարտում ամսագիրը (1913, թիվ 9–10, էջ 1533):

«Հայ կեանք» բաժնի հրապարակումների միջոցով «Նոր հոսանքն» անդրադառնում էր հիմնականում դպրոցաշինությունների խնդիրներին՝ գուգահեռներ անցկացնելով Ռուսաստանի դպրոցների զարգացման ծրագրերի միջև: Ամսագրի այս միտումը պայմանավորված էր խմբագրության կարծիքով՝ «Հայ դպրոցը իր ճակատագրով, լավ և վատ կողմերով մեծապէս կապւած է ռուս դպրոցի հետ, ուստի մենք դիմում ենք ռուս ժողովրդական դպրոցի անցեալ և

ներկայ վիճակի վերլուծութեանը (նույն տեղում, էջ 1369): «Նոր Հոսանքը», սակայն, հաշվի առնելով ազգային դպրոցի առանձնահատկութիւնները և այն օրերի վարչական բաժանման գործող համակարգը, գտնում էր, որ եթե գեմատիոնները Ռուսաստանում նպաստել են ժողովրդական դպրոցի զարգացմանը, ապա հայ ժողովրդի համար այդ կարգի ուսուցումը վնասակար էր լինելու: Ընդհակառակը, դրանք մի կողմից՝ կազմալուծելու էին հայկական դպրոցները, մյուս կողմից՝ ծանրաբեռնելու էին ժողովրդական տուրքերը: «Զեմստոններն այդ տեսակէտից օգտակար կարող են լինել այն ցեղերի համար, որոնք դեռ չունեն ազգային դպրոցներ և ընդհանրապէս ցեղային կուլտուրան նրանց համար մահու ու կենաց խնդիր չէ» (նույն տեղում, էջ 444): Ազգային դպրոցը «Նոր Հոսանքը» համարում էր հայ ժողովրդի ինքնութեան պահպանման «հիմունքների հիմունքը» (1913, թիվ 1, էջ 194), որի «զարգացումից ու բարգաւաճումից էր կախած ցեղի ապագան» (նույն տեղում): Նրա էջերում հայ մշակույթի և հատկապէս դպրոցների առաջընթացի գործում անվերապահորեն անհրաժեշտութիւն էր համարում դպրոցական ֆոնդը (1913, թիվ 1, էջ 197):

Ամսագրի ուշադրութիւնից չէին վրիպում գիտական կյանքի նորութիւններն ու գյուտերը, իսկ փիլիսոփայական և հասարակագիտական ուսմունքներն ու նորագույն մտեցումները «Նոր Հոսանքին» հետաքրքրում էին այնքանով, որքանով դրանք կծառայէին հայութեան ինքնագիտակցութեան բարձրացմանը և աշխարհընկալման զարգացմանը: «Կեանք և փիլիսոփայութիւն» բաժնի պատասխանատուն Ե. Յրանկյանն էր: Առավել ուշագրավ են նրա՝ «Վերջին փիլիսոփայական ուղղութիւնը. պրագմատիզմ» (նույն տեղում, էջ 159–161), «Հունական փիլիսոփայութիւն», «Քննադատական փիլիսոփայութիւն» (1913–1914 թթ. համարներում) վերլուծական հոդվածաշարերը: Հետաքրքիր են նաև Ռ. Գաբրիելյանի և Վ. Խորենիի նույն բնույթի հոդվածաշարերը:

Հայ գաղթօջախների, հատկապէս ռուսահայ, պարսկահայ, վրացահայ համայնքների խնդիրների վերաբերյալ գրված հոդվածներն ու վերլուծականներն ամսագրում հետապնդում էին հայապահպանութեան և գաղթական հայերին հայրենիք վերադարձնելու նպատակներ: Իսկ տարածաշրջանի ու եվրոպական զարգացած երկրների

սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքին նվիրված տեսութ-
յունների միջոցով «Նոր Հոսանքը» փորձում էր դարասկզբի աշխար-
հաքաղաքական բարդ և վտանգավոր հանգամանքներում հայտն-
ված հայ ժողովրդին հուշել կամ առաջարկել խնդիրների լուծման
այնպիսի տարբերակներ, որոնք կհամապատասխանեին դարաշրջա-
նի քաղաքական իրականությունը:

ՀՅԴ Կ. ՊՈԼՍԻ ՄԱՄՈՒԼԸ (1909–1924)

ՀՅԴ-ն մշտապես գիտակցել է ազատագրական պայքարում
քաղաքականորեն ազդեցիկ պարբերական մամուլի կարևորությունը:
Արդեն 1891 թ. հիմնադրվել է կուսակցության ամսաթերթ
«Դրօշակը»: Նույն տասնամյակում Ֆրեզնոյում տպագրվել է «Աս-
պարէզ» թերթը, Վառնայում՝ «Շարժումը», Բոստոնում՝ «Հայրենի-
քը»: Դաշնակցական մամուլը ծաղկում է ապրել 1900-ական թվա-
կաններին: Իրար են հաջորդել մեկ տասնյակից ավելի թերթեր, ամ-
սագրեր, ընդ որում՝ հաճախ միևնույն լրագիրը տպագրվել է տարբեր
անուններով, քանի որ իշխանությունները արգելել են դրանցից շա-
տերի հրատարակումը¹: Կ. Պոլսի ՀՅԴ պաշտոնական և ոչ պաշտոնա-
կան պարբերական մամուլի օրգանները 1909–1920 թթ. երկու փուլով
են հրատարակվել. 1909–1915 թթ. և 1918–1920 թթ.: 1909–1915 թթ.
հրատարակվել են՝ «Ազատամարտ» օրաթերթը (1909–1915 թթ.),
«Ուսանող» (1909–1914 թթ.) և «Երկունք» (1909–1914 թթ.) ամսա-
թերթերը, «Շանթ» (1911–1915 թթ.) հանդեսը, իսկ 1918–1920 թթ.
«Շանթ» հանդեսը, «Ճակատամարտ» օրաթերթը, «Ճակատամարտ»
գյուղատնտեսական ամսօրյա և «Ճակատամարտ» մանկավարժական
ամսօրյա հավելվածները, «Հայ սկսողտ» հանդեսը: Այդ տարիներին
ՀՅԴ-ն Կ. Պոլսում ունեցել է նաև ոչ պաշտոնական պարբերական մա-
մուլի օրգաններ: Դրանք հրատարակվել են ՀՅԴ անդամների ու հա-
մակիրների ջանքերով՝ հիմնականում ունենալով գրական-հասարակա-
գիտական ուղղվածություն: Այդպիսի պարբերականներից էին «Ազ-

¹ Վարանյան Մ., ՀՅԴ պատմություն, Ե., 1992, էջ 389, 396–397, Յուլսպատում
ՀՅԴ, Բոստոն, 1950, էջ 562–579:

դակ» շաբաթաթերթը (1908–1909 թթ.), «Նաևասարդ» տարեգիրքը (1914 թ.), «Ամէնուն տարեցոյցը» (1909–1914 թթ.), «Մեհեան» հանդեսը (1914 թ.): Այս պարբերականների հրատարակութեան ընդհատման պատճառները Մեծ եղեռնը և Թուրքիայի հասարական-քաղաքական կյանքում կատարված իրադարձութիւններն էին: Հրատարակութեան առաջին փուլում ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերականների առաջնահերթ նպատակները կուսակցութեան ծրագիրն ու գաղափարները, հասարակական-քաղաքական տարաբնույթ հիմնահարցերի նկատմամբ ունեցած տեսակետները և մոտեցումներն արևմտահայերին ներկայացնելն էին՝ օգտվելով 1908 թ. հուլիսի 10-ին Թուրքիայում կատարված հեղաշրջման ընձեռած խոսքի, մամուլի «ազատութիւնից»: Երկրորդ փուլում դրանց ուղադրութեան կենտրոնում կուսակցական և քաղաքական խնդիրները չէին, այլ՝ հայապահպանութիւնը, հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար սկսված գործընթացը, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան հետ կապերի հաստատումը և հնարավորութեան սահմաններում հայրենիքին օժանդակելը: Հատկանշական է նաև այն, որ 1909–1915 թթ. ՀՅԴ-ն համագործակցել է «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կամ «Իթիքիհատ վե թերաքքը» կուսակցութեան հետ՝ հաշվի չառնելով նրա վարած հայակործան քաղաքականութիւնը, թեև դրա համար, կարծում ենք, ՀՅԴ գործելակերպը միանշանակ քննադատելը ճիշտ չի լինի: Մեծ եղեռնին ընդհուպ նախորդող ժամանակահատվածում ՀՅԴ դիրքորոշումը Թուրքիայի նկատմամբ փոխվել է: Բնականաբար, այս ամենն արտացոլվել է 1909–1915 թթ. և 1918–1924 թթ. Կ. Պոլսում ՀՅԴ կողմից հրատարակված պարբերականներում:

«Ազատամարտը» ՀՅԴ Արևմտեան բյուրոյի պաշտոնաթերթն էր: Օրաթերթի արտոնատերը, պատասխանատու տնօրէնը և խմբագիրը արևմտահայ անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, արձակագիր Ռուբեն Զարդարյանն էր: Այդ տարիներին ՀՅԴ Արևմտեան բյուրոն, արդարև, խոհեմաբար է վարվել՝ «Ազատամարտի» խմբագիրը ընտրելով Ռ. Զարդարյանին, քանզի հիմնականում նրա շնորհիվ այն չի վերածվել նեղ կուսակցական թերթի: «Թերթը իր շնորհիւ կուսակցութեան մը օռկանը չեղաւ միայն, այլ՝ հայ ժողովուրդի առողջ բնազդներուն ամբողջական արտայայտութիւնը,

Հայ մտքին ճիգերուն ասպարէզը»,~ կարդում ենք «Հայրենիք» ամսագրում (1925, թիվ 3, էջ 28–44):

Ռ. Զարդարյանը ծնվել է 1874 թ. Խարբերդում: Ավարտել է տեղի Ազգային վարժարանը: 1892–1903 թթ. աշխատել է Խարբերդի Կեդրոնական վարժարանում, որպես ավագ ուսուցիչ՝ դասավանդելով Հայոց լեզու, Հայ գրականութուն և Հայ ժողովրդի պատմութուն: 1904 թ. տեղափոխվել է Մանիսա, որտեղ շուրջ մեկ տարի եղել է Ազգային վարժարանի տեսուչը: Բազմակողմանիորեն կրթված, մի քանի լեզվի տիրապետող, 17 տարեկանից գրասեր Հասարակությանը Հայտնի Ռ. Զարդարյանը գրել է դպրոցական դասագրքեր, զբաղվել թարգմանությամբ: Նրա հրապարակախոսական հոդվածները և գրական ստեղծագործությունները (Հեքիաթներ, նովելներ, արձակ բանաստեղծություններ) 1890 թվականից տպագրվել են արևմտահայ մամուլում: 1910 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվել է նրա անդրանիկ և միակ ժողովածուն՝ «Ցայգալոյսը», որը 1912 թ. լույս է տեսել նաև Փարիզում Ա. Չոպանյանի, Է. Գոլանճյանի, Զ. Նսայանի կողմից արված ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Ռ. Զարդարյանը բազմիցս ենթարկվել է ոստիկանության հետապնդումներին, բանտարկվել է և ազատ արձակվելով՝ մեկ այլ ձերբակալությունից խուճափելու նպատակով 1905 թ. Զմյուռնիայից անցել է Բուլղարիա: Նա Պլովդիվ քաղաքում 1905–1908 թթ. հրատարակել ու Հայրենիքում տարածել է «Ռազմիկ» թերթը: Ռ. Զարդարյանը հմուտ խմբագիր էր և քաղաքական պայքարի բովով անցած գործիչ, տեսական լայն պատրաստակամություն ունեցող անհատ: Հիշյալ արժանիքները նպաստել են այն բանին, որ 1908 թ. վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա ստանձնել է «Ազատամարտի» խմբագրի պաշտոնը: Ռ. Զարդարյանը երբեմն տպագրվել է «Աչք Եհովայի» և «Էփտահար» ծածկանուններով: 1909–1915 թթ. նա «Ազատամարտում» հրատարակվելու հնարավորություն է ստեղծել ոչ միայն Հայ մտավորականության հանրաճանաչ ներկայացուցիչների, այլև շնորհալի երիտասարդ ստեղծագործողների համար:

ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթը «Ազատամարտ» է անվանվել է. Ակնունու առաջարկով: «Ի՞նչ կը նշանակէ ան, եթէ ոչ՝ ազատ կռիւ, շատ-շատ՝ ազատի, ազնուականի կռիւ, բայց՝ ոչ երբէք ազատութեան կռիւ, ազատության համար կռիւ»,~ կարդում

ենք «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված Հ. Սիրունու հուշերում (1924, թիվ 9, էջ 112–120): Այստեղ թերևս ինքնատիպ մեկնաբանություն է տրվում բառի նշանակությունը:

«Ազատամարտը» տպագրվել է Բերայի Ենի Չարչը փողոցում, թիվ 32 հասցեում՝ այդ նպատակով կառուցված Ատոմ Շահենի տպարանում: Նույն շենքում է եղել ՀՅԴ պաշտոնատեղին: Հետագայում՝ 1910 թ., երբ կոնսակցությունը բացել է սեփական տպարանը (տնօրեն՝ Հայկ Թիրյաքյան) Համալ Պաշը փողոցի թիվ 74 շենքում, այնտեղ են փոխադրվել ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի գրասենյակը, «Ազատամարտի» խմբագրությունը և տպարանը (խմբագրության գետնահարկ նկուղում): Խմբագրության շենքից են 1915 թ. ապրիլի 24-ի կեսգիշերին ձերբակալել և բանտարկել «Ազատամարտի» վերջին՝ (թիվ 1815) այդպես էլ լույս չտեսած համարի վրա աշխատող հերթապահ խմբագրին, գրաշարին, մեքենավարին, բեռնակրին ու դռնապանին: Թերթի մնացած աշխատակիցներին (գրեթե բոլորին) ձերբակալել են իրենց բնակարաններում: Նրանց ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր. նահատակություն մնացյալի հետ: Իսկ խմբագրության շենքը բռնադրավել ու թալանել են հենց կեսգիշերին, այդ թվում՝ դրամարկղում գտնվող 400 ոսկին, «Ազատության մատենադարանի» գրքերի պահեստը: Ապրիլի 24-ին ձերբակալվածների ու նահատակվածների թվում էր նաև Ռ. Զարդարյանը: Դեռևս 1915 թ. մարտ ամսին նա հրաժարվել էր հեռանալ Կ. Պոլսից արտերկիր՝ փրկելու իր կյանքը: «Հայրենիք» ամսագրում տպագրված է Ռ. Զարդարյանի պատասխանը՝ Թուրքիայից հեռանալու առաջարկով իրեն դիմած գործընկերոջը. «Հրաչն ու ես չենք կրնար Պոլիսը թողուլ: Հրաչը պէտք է մնայ իրեն վստահուած պարտականութեան գլուխը, իսկ ես «Ազատամարտի» գլուխը պէտք է ըլլամ մինչեւ իր վերջին օրը» (1925, թիվ 3, էջ 28–44):

«Ազատամարտի» վարչական հոգսերով զբաղվել են Կ. Փաշայանը (Թափառիկ), Ս. Օհանջանյանը (Ֆարհատ) և Հ. Թիրյաքյանը (Հրաչ):

Վերջինը թերթի մատակարարությունը վարել է մինչև նրա փակման օրը՝ 1915 թ. ապրիլի 24-ը¹: Խմբագրական քարտուղարութե

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 12, էջ 115–137:

յուսնը փոխնիփոխ ստանձնել են Գեղամ Բարսեղյանը, Շավարշ Միսաքյանը, Հակոբ Սիրուսին (Ճողոցյանը): Օրաթերթի աշխատակիցների (Հաստիքային և արտահաստիքային) թիվը բավական մեծ է եղել ու պարբերաբար փոփոխվել է¹: «Ազատամարտի» հիմնական աշխատակազմում ընդգրկված էին Խ. Մալումյանը (է. Ակնունի), Հ. Շահրիկյանը (Ատոմ), Գ. Բարսեղյանը, Գ. Իփեքյանը, Ն. Փափազյանը: Թերթի աշխատանքներին մասնակցել են Ս. Զավարյանը, Հ. Համբարձումյանը, Ռ. Դարբինյանը, Ռ. Լեռնյանը, Ա. Խաչատրյանը, Ս. Մինասյանը, Հ. Մանուկյանը, Լ. Մոզյանը, Ս. Սրենցը և հայ մտավորականության սերունդն ընդհանրապես: Թերթն ունեցել է 6 անդամից բաղկացած խմբագրական մարմին: Նրանք և «Ազատամարտի» վարչությունից 3 անդամ ղեկավարել են օրաթերթը: «Ազատամարտն» ունեցել է թարգմանիչներ, լրագրողներ ու թղթակիցներ Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի և աշխարհի տարբեր մասերում: «Ազատամարտն» իբրև ՀՅԴ պաշտոնաթերթ արտահայտել է իր կուսակցության ծրագրային դրույթները, ՀՅԴ դիրքորոշումն օսմանյան կայսրությունում և աշխարհում կատարվող իրողությունների նկատմամբ: Այն ունեցել է հետևյալ առաքելությունը. նպաստել արդարության, ժողովրդավարության և սահմանադրական կարգերի հաստատմանը Թուրքիայում (1909, թիվ 7): Թերթը ղեկավարվել է «Ամեն ինչ ժողովուրդին համար և ժողովուրդին միջոցով» նշանաբանով (1909, թիվ 1): «Ազատամարտը» հրատարակման տարիներին վերլուծել և լուսաբանել է օսմանյան խորհրդարանի և կառավարության, հայոց ազգային մարմինների ու հայ պատգամավորների գործունեությունը, քննադատել է Թուրքիայում իրականացվող հայաջինջ քաղաքականությունը, հայկական ջարդերն Ադանայում և այլուր՝ մեղադրելով պետական պաշտոնյաներին: 1909 թ. (նախապես տուրք տալով կուսակցական նախասիրություններին) գրեթե բոլոր համարներում «Ազատամարտն» անդրադարձել է Ադանայում հայերի կոտորածին և քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին: Ընդհանրապես, իր անաչառ վերլուծությունների համար թերթը պարբերաբար ներգրավվել է դատական գործընթացների մեջ և հալածանքի ենթարկվել գրաքննիչների կողմից:

¹ Նույն տեղում, 1924, թիվ 9, էջ 112–120, 1925, թիվ 3, էջ 28–44:

մից՝ ՀՅԴ նկատմամբ երիտթուրքերի փոփոխվող քաղաքականութ-
յան համեմատ: Սակայն պետք է նաև հետևյալ հանգամանքը նկա-
տի ունենալ: 1909–1914 թթ. ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնա-
թերթը, հանդուրժող քաղաքականություն վարելով օսմանյան պե-
տություն նկատմամբ, չի դրել անկախության պահանջ և կողմ է
եղել «Իթթիհատ վե թերաքը» կուսակցության հետ ՀՅԴ-ի համա-
գործակցությանը՝ չխզելով կապերը նրա հետ:

«Ազատամարտը» գրաքննական հալածանքների պատճառով
խուսափելու նպատակով հրատարակվել է նաև այլ անուններով՝
«Առաջամարտ» (1912 թ.), «Բիւթանիա» (1912–1913 թթ.), «Ազգակ»
(1912–1913 թթ.), «Բագին» (1912 թ.), «Մեղու» (1913 թ.), «Շանթ»
(1913–1914 թթ.) և «Ճակատամարտ» (1914 թ.)¹:

«Ազատամարտն» ունեցել է կայուն խորագրեր ու բաժիններ՝
Հայկական հարց, Բռնապետական արարք, Գաւառական կեանք, Տե-
ղեկություններ Կիլիկիայէն, Այսօր, Վերջին ժամ, Հայկական կեանք,
«Բաց ու գոցի» խնդիրը, Գաղթը սպանիչ է, Հողային հարց, Կրթա-
կան գործ և այլն: Հրատարակվող նյութերի միջոցով «Ազատամար-
տը» համապարփակ պատկերացում է տվել ժամանակաշրջանի ազ-
գային և համաշխարհային հասարակական-քաղաքական, մշակու-
թային կյանքի մասին, արտացոլել է թուրքական իրականությունը,
զարկ է տվել հայրենի գրականության զարգացմանը՝ երբեմն որպես
դասագիրք օգտագործվելով հեռավոր գյուղերում²: Թուրքական
կառավարական շրջանները հաշվի են առել «Ազատամարտի» կար-
ծիքը պետական կարևոր հիմնահարցերով զբաղվելիս³, իսկ թուրքա-
կան թերթերը հաճախ են թարգմանաբար արտատպել «Ազատամար-
տի» խմբագրականները⁴: «Ազատամարտը» եղել է սիրված և գնա-
հատված թերթ ընթերցողների շրջանում: Դրան նպաստել են թերթի
հրապարակումները ազգային էական խնդիրների վերաբերյալ (հո-
ղային հարց, կրթական խնդիրներ, Ադանայի կոտորածն ու դրա մե-
ղավորներին պատժելու վերաբերյալ սկսված գործընթացը, հայկա-

¹ Լեւոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը, Ե., 1934, էջ 57, Կիրակոսյան Ա.,
Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն, Ե., 1970, էջ 84:

² «Հայրենիք», 1924, թիվ 9, էջ 118:

³ Վարսանյան Մ., ՀՅԴ պատմություն, Կախիբե, 1950, հ. 2, էջ 22:

⁴ «Հայրենիք», 1924, թիվ 12, էջ 116–121:

կան գավառում կատարվող անօրինութիւններն ու բռնութիւններն, օսմանյան խորհրդարանի և Հայ պատգամավորների, Պատրիարքարանի և ազգային մարմինների գործունեութիւնը և այլն): Արժեքավոր են թվարկված խնդիրներին նվիրված, օրինակ՝ Վահրամ Փափազյանի «Օսմանեան բարլամէնթը», նույն թեմայի վերաբերյալ Գրիգոր Զոհրապի «Զանգակի մը տպավորութիւնները», Հարություն Շահրիկյանի «Պետական վերանորոգութիւնն ու հողային հարցը» հոգւածաշարերը և այլն:

«Ուսանողը» ՀՅԴ Եվրոպայի ուսանողական միութեան ամսաթերթն էր: Այն հրատարակվել է 1909–1914 թթ. Փարիզում, Ժնևում և Կ. Պոլսում (1912, թիվ 7): Սկզբում տպագրվել է որպէս ոչ պարբերական (թիվ 1, 2), իսկ միութեան 2-րդ համագումարից (1909 թ.) հետո՝ որպէս պարբերական հանդես: «Ուսանողի» և «Երկունքի» աշխատակազմերի մասին սկզբնաղբյուրների բացակայութեան կամ գրեթե բացակայութեան պատճառով, կարելի է ասել, որ դրանք ունեցել են խմբագրական մարմին և աշխատակիցների փոքրաթիվ շրջանակ (հիմնականում երիտասարդ մտավորականներ և ուսանողներ¹): Նրանք հանդես են եկել կամ կեղծանվամբ, կամ անուն-ազգանվան սկզբնատառերով: «Ուսանողի» խմբագրական մարմինը ունեցել է 3–5 հիմնական և 2 փոխարինող անդամ: 1912 թ. «Ուսանողի» խմբագրական մարմինն ունեցել է հետևյալ կազմը. Մ. Ղ., Լ. Բ., Ե. Տ., Դ. Խ., Մ. Թ., փոխարինողներն էին՝ Ե.-ն ու Շ.-ն: «Ուսանողին» աշխատակցել են Ե. Յրանկյանը, Վ. Խորենին, Ա. Շիրակունին, Մ. Վաքուրը, Վանիկը, Արմենը, Տրդատը, Արմանը, Մեմելը, Ֆելիքսը և այլք: Ամսագրի նպատակներն էին՝ լուսաբանել ՀՅԴ ծրագիրը, նպաստել հայաբնակ երկրների հասարակական-քաղաքական խնդիրների լուծմանը, ընթերցողներին ծանոթացնել եվրոպական ընկերվարական տարբեր ուղղութիւններին, համախմբել Եվրոպայում սովորող դաշնակցական ուսանողներին և աջակցել նրանց կրթութեանը: «Ուսանողն» իր գործունեութեամբ երեք հիմնական խնդիր պետք է լուծեր.

¹ «Ուսանող», Փարիզ, 1909, թիվ 1, էջ 1–3, 45–48, «Երկունք», Կ. Պոլիս, 1912, թիվ 1, էջ 30–31:

ա) գրչով ու խոսքով լուսաբանել ու տարածել ՀՅԴ ծրագիրն իբրև ՀՅԴ Եվրոպայի ուսանողական միության ոչ պաշտոնական օրգան,

բ) նպաստել հայ ժողովրդով բնակված տարածաշրջանների և երկրների (Կովկաս, Տաճկաստան, Պարսկաստան) հասարակական-քաղաքական, տնտեսական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը և լուծմանը,

գ) ծանոթացնել և ընթերցողին իրազեկել եվրոպական ընկերվարական տարբեր ուղղություններին, դրանց սկզբունքներին, ընտրած գործելակերպին, հաղթանակներին ու պարտություններին՝ դրանով ավելացնելով ՀՅԴ-ի ընկերվարական փորձը (1909, թիվ 1, էջ 1–3): Այս սկզբունքներից ելնելով է «Ուսանողը» ընտրել և հրատարակել իր հոգվածները տարբեր բաժինների ու խորագրերի ներքո. Ազգութիւններու հարցը Տաճկաստանում, Պալքաններու շուրջ, Մամուլ, Ընկերվարական հարցեր, Կրթական գործ, Ազգային-կուլտուրական կեանք, Հողային հարց, Օսմանեան բարլամէնթը, Մեր դիրքը, Գրական կեանք, Քաղաքական տեսութիւն և այլն:

«Երկունքը» ՀՅԴ Կ. Պոլսի ուսանողական միության ամսաթերթն էր: Հրատարակվել է 1909–1914 թթ.: Արտոնատերն ու պատասխանատու տնօրենը Գալուստ Էյնաթյանն էր: «Երկունք» նախական խմորատիպ ամսագրի հրատարակմանը մասնակցել են Վանի Երամյան ու Կեստրոնական վարժարանների շրջանավարտներ Գալուստ Էյնաթյանը, Մանվել և Բարունակ Կապուտիկյանները, Արամ Սաֆրաստյանը, Խոսրով Խանջյանը, Պարզև Պանիրյանը, Մանուկ Ասլանյանը, Տիգրան Զրբաշյանը և ուրիշներ¹: Ամսագրի էջերում իրենց նյութերն են տպագրել Ա. Վտակյանը, Խ. Աստուրյանը, Կ. Թանտրջյանը, Գ. Մխիթարյանը, Մ. Զիլյանը, Ռիվարեցը, Ասլանը, Ասաֆը, Նեյլան, Շահրիմանը և այլք: «Երկունքը» հետապնդել է գրեթե նույն նպատակները, ինչ «Ուսանողը»՝ միայն փոքր-ինչ նեղացնելով գործունեության շրջանակները, սահմանափակվելով Կ. Պոլսի դաշնակցական երիտասարդության և ուսանողների հիմնահարցերով: ՀՅԴ Կ. Պոլսի ուսանողական միության ամսաթերթը

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1981, էջ 486: Տե՛ս նաև Հովսեփյան Մ., Կ. Պոլսի ՀՅԴ մամուլը ազգային-ազատագրության ջանակի (1909–1915 թթ.), Ե., 2003, էջ 47–56, 91–100:

Հրապարակ էր իջել, որ Հնչեցներ Դաշնակցության կողմից իրենց կարծիքով երկրորդական համարված ընկերվարական սկզբունքները, որպես երիտասարդ ու թարմ մարմին օժանդակեր կուսակցության կազմակերպական, քարոզչական աշխատանքներին, կապ պահպանեն Կ. Պոլսի և Արևմտահայաստանի դաշնակցական ուսանողների միջև՝ ձգտելով թե՛ նրանց, թե՛ կուսակցության անդամներին տանել ընկերվարական ճանապարհով (1912, թիվ 1, էջ 30–31): «Երկունքի» հիմնադրման գլխավոր պատճառը երիտասարդության ձայնը լսելի դարձնելու խնդիրն էր: Ըստ ամսաթերթի՝ երիտասարդ սերնդի ձայնը և պահանջներն ընկերվարական են: Քանի որ իբրև այդպիսին դրանք հարկ ու պատշաճ ձևով չեն երևացել դաշնակցական նախընթաց մամուլում, ուստի դրանց Հնչեցման համար է ասպարեզ գալիս «Երկունքը» (1912, թիվ 2, էջ 56): Ամսաթերթի հոգաժողովյան կենտրոնում ուսանողությունն ու երիտասարդությունն էին: «Երկունքի» հրապարակումները պիտի նպաստեին նրանց հասարակական-քաղաքական համոզմունքների ձևավորմանը և ազգի ապագան հղացող ուսանողության երկունքին (1912, թիվ 1, էջ 1–2, 1913, թիվ 10–11, էջ 281–284): Իսկ ուսանողությունը բարձրագույն կրթություն ստանալուց հետո պետք է անպայման վերադառնար գավառ, որպեսզի կուտակած գիտելիքների պաշարով նպաստեր Արևմտյան Հայաստանի վերածննդին (1912, թիվ 2, էջ 33–34): «Երկունքի» էջերում, բացի վերը նշված թեմատիկ ուղղություններով նյութերից, հրատարակվել են իմաստասիրական, գրական-գեղարվեստական, հասարակագիտական աշխատություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ: Դրանք զետեղվել են համապատասխան բաժիններում:

1918–1924 թթ. Կ. Պոլսում, որպես «Ազատամարտի» իրավահաջորդ, բայց ոչ որպես ՀՅԴ պաշտոնաթերթ, հրատարակվել է «Ճակատամարտ» օրաթերթը: Խմբագիրը Հակոբ Ծոլույանն էր: Պատասխանատու տնօրեններն էին Մանուկ Ասլանյանը և Շավարշ Մխաբյանը, իսկ արտոնատերը՝ Վրթանես Մարտիրոսյանը: «Ճակատամարտ» ունեցել է 3 անվանում՝ «Արդարամարտ» (1918, թիվ 2–12), «Արիամարտ» (1918, թիվ 13–32), «Ճակատամարտ» (1918, թիվ 33-ից մինչև 1920 թ.): Աշխատակիցները Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած արևմտահայ ճանաչված և հայտնի գրողները, հրապարակախոսները և մտավորա-

կաններն էին: Օրաթերթի էջերում հանդես են եկել Շավարշ Միսաք-
յանը, Երվանդ Օտյանը, Թեոդոկը (Թեոդորոս Լաբճինճյան), Արամ
Ջարգը (Վտարանդի), Սարգիս Գասրճյանը (Ծերուկ), Մկրտիչ Պար-
սամյանը, Գևորգ Մեսրոպը, Ենովք Արմենը, Վահան Շահրիմանը և
ուրիշներ: «Ճակատամարտում» պահպանվել են «Ազատամարտի»
ավանդույթներն ու բաժինները: Վերջիններին ավելացել են նորերը՝
«Մեր խոսքը» խորագրով ամենօրյա խմբագրականները, Առտուկան
տոմսեր, Եղեռնապատում, Վերապրողները, Հայաջինջ սարսափներ,
Հայկական դատը գաղութներու մեջ, Շարժումը հայ գաղութներու
մէջ, Մեր գաղութները և անոնց կեանքը, Կինտրուին, Կեանքը Հա-
յաստանի մէջ, Հայաստանի խորհրդարանի նիստերը և այլն: Ազգա-
յին-մշակութային կյանքի խաթարման պատճառով օրաթերթում
մինչև 1919 թ. նոյեմբեր ամիսը չկան մշակութային ուղղվածութե-
յամբ նյութեր: «Ճակատամարտի» համար առաջնահերթ էին հայ
դատի պաշտպանութեան, հայոց ցեղասպանութեան կազմակերպիչ-
ներին և իրագործողներին միջազգային դատարանի կողմից պատժի
ենթարկելու, հայ ժողովրդի կրած մարդկային, նյութական և բարո-
յական կորուստների փոխհատուցման, հայ տարագիրների ներգաղ-
թի կազմակերպման, անկախ և միացյալ Հայաստան հիմնելու նպա-
տակները: «Ճակատամարտ» օրաթերթում մեծ տեղ են գրավում Հա-
յաստանի 1-ին Հանրապետութեան կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների
լուսաբանումները: Հիշատակենք Հ. Ամատունու «Հայաստանի Հան-
րապետութիւնը եւ իր մէկ տարուայ կեանքն ու գործը» և «Մեր
պարտքը հայ բանակին» հոդվածաշարերը (1920, թիվ 345–350, 357,
372, 383), Ս. Ստեփանյանի «Հայաստան տնտեսական տեսակէտով»
շարքը (նույն տեղում, 1920, թիվ 357, 366), Հ. Բագրունու «Մտաւո-
րական շարժումը Հայաստանի մէջ» հոդվածը (1920, թիվ 360), «Հա-
յաստանի գրական ընկերութիւնները» և «Հայ թատրոնը մեր մէջ»
խմբագրականները (1919, թիվ 299, 300) և այլն: «Հայաստանը կազ-
մելու համար» խմբագրականում «Ճակատամարտը» պարզաբանում
է իր ընտրած ուղեգիծը. «Յնորք մը չէ այլեւս Անկախ Հայաստանը:
Բայց՝ զգոյշ, արբենալու ժամը չէ այս: Երբ որ մեզ հրաւիրեն Հա-
յաստանը կազմելու, կարենանք ասել առանց շիկնելու.

- Ահա մեր բաժինը Հայաստանի համար,~ պահեցինք ինչ որ
մնացած էր. ահա որբեր-վաղուան ցուքերը, ահա տարագիրները՝

անդրանիկ ուխտաւորները, և ահա մենք՝ բախտաւորներս, որ կուգենք մեր Հայրենիքին հիմերը դնել» (1918, թիվ 28): «Ճակատամարտը» գրեթե բոլոր համարներում դատաւարտել է հայոց ցեղապանութիւնը և պահանջել պատժի ենթարկել կազմակերպիչներին ու մեղավորներին: Թերթի էջերում Եղեռնը վերապրողները պատմել են տեսած սարսափները: «Ճակատամարտը» համոզված էր, որ թուրքական կառավարութիւնը Հայկական հարցը «ջնջելու համար» ցանկացել է ոչնչացնել հայ ժողովրդին, ինչը նրան չի հաջողվել: Թերթը իր նյութերում նաև փաստել է, որ «Հայակեր» քաղաքականութիւնը շարունակվում է 1918–1920 թթ. նույնպես (1918, թիվ 2, 1919, թիվ 108):

1919–1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվել են «Ճակատամարտ» օրաթերթի համանուն գյուղատնտեսական և մանկավարժական ամսօրյա հավելվածները: «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածը եղել է Հայ գյուղատնտեսական միութեան (ՀԳՄ) օրգանը: Խմբագրական մարմինը և աշխատակիցները հիմնականում հիշյալ միութեան անդամներն էին, որոնք իրենց գործին քաջատեղյակ և փորձառու մասնագետներ էին: Խմբագրական մարմնում ընդգրկված էին Գեղամ Գափաֆյանը, Պողոս Գևորգյանը, Հովհաննես Հինդլյանը, Շահան Բերբերյանը, Գևորգ Մեսրոպը: Հոգվածաշարերով և վերլուծութիւններով հանդես են եկել միութեան վարչական խորհրդի անդամներ Կարապետ Նուրյանը, Հայկ Սերենկյուլյանը, Սեպուհ Ստեփանյանը, Նշան Անդրեասյանը: Նրանք և ողջ աշխատակազմը ձգտել են նպաստել Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում հողագործութեան և գյուղատնտեսութեան զարգացմանը, հայ ժողովրդի կենսակերպի բարելավմանը: Նրանց նշանաբանն էր՝ «Միութիւն, համերաշխութիւն եւ գիտութիւն» (1919, թիվ 1, էջ 3–4, 1919, թիվ 2, էջ 24): Հայրենիքի վերածնունդը ՀԳՄ-ն կապում էր երկրագործութեան զարգացման հետ՝ գտնելով, թե «Հայաստանը եղած է և պիտի մնայ գերազանցօրէն երկրագործական երկիր մը» (1919, թիվ 2, էջ 3–4): Այդ նպատակի իրագործմանն էին նպաստելու «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածում տպագրվող ծրագրային հոգվածաշարերը, օրինակ՝ Հրանտ Գարագոյանի «Հայաստանի ջրաբաշխութիւնը», Կարապետ Նուրյանի «Հայաստանը եւ իր երկրագործական հարցերը», Հայկ Սերենկյուլ-

յանի «Կաթնատնտեսութիւնը Հայաստանի մէջ» շարքերը: Հանդեսի հիմնական բաժիններն էին՝ Տնտեսական-ընկերային, Տեղեկատուական-գիտական, Գիւղական կեանք, Օգտակար բույսեր, Բնութեան գիրկին մէջ, Անասունների համաճարակներ, Նամականի և այլն:

«Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա հավելվածը հայ ուսուցչական միութեան (ՀՈՒՄ) օրգանն էր: Խմբագրական մարմնում ընդգրկված էին Գեղամ Գավաֆյանը, Պողոս Գևորգյանը, Հովհաննես Հինգլյանը, Գևորգ Մեսրոպը, Շահան Բերբերյանը: Նրանք և աշխատակիցների մեծ մասը ՀՈՒՄ-ի անդամներ էին և հարկ եղած դեպքում աշխատանքը համատեղում էին «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածում: ՀՈՒՄ-ը և նրա պաշտոնաթերթը հետապնդել են մի շարք նպատակներ՝ ՀՈՒՄ-ի Կ. Պոլսի մասնաճյուղերի վերաբացում, մանկավարժական եռամսյա դասընթացների կազմակերպում, ուսուցիչների նյութական վիճակի բարվոքում, հափահաս որբերի հայեցի դաստիարակություն և այլն: «Առաջին խօսք» խմբագրականում հայ ժողովրդի վերածնութեան և Հայաստանի վերաշինութեան գործում հայ ուսուցչին է վերապահվել ամենակարևոր դերը. «Վաղուան Հայաստանը ամէն բանէ աւելի պէտք ունի Հայ Ուղիով եւ Առաքինութեամբ սնած քաղաքացիին: Ուսուցչութիւնն է որ պիտի կազմէ այդ սերունդը՝ զայն դուրս բերելով թշուառութենէ, օտարութենէ մասամբ վատուծցած և մասամբ ալլասերած այն 100.000-աւոր խեղճ որբութենէն որ կմնայ մեզի: Հայ Ուսուցչութեան գերազանց գործն է՝ անոնցմէ յառաջ բերել վաղուան Ազատ Հայաստանին Ազատ Հայ Տիպարը» (1919, թիվ 1, էջ 1-2, 14-22): ՀՈՒՄ-ի պաշտոնաթերթը համապատասխան բաժիններում տպագրել է իրեն հուզող հիմնահարցերին նվիրված հոդվածներ, վերլուծութիւններ և առաջարկներ: Հավելվածն ունեցել է էական հարցեր, Կրթական վիճակագրութիւն, Հարցումներ և Պատասխաններ՝ աշակերտների դաստիարակութեան վերաբերյալ, Կրթական քրոնիկ, Հայ դաստիարակներ, Տեղեկատվութիւն ՀՈՒՄ գործունեութեան, ՀՈՒՄ քօնիկ, Նոր գրքեր բաժինները: Հիշատակութեան են արժանի հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերի, դասավանդման մեթոդների վերլուծութեանը և հայեցի դաստիարակութեանն առնչվող հոդվածները, ի թիվս որոնց՝ «Վիճակագրութիւն» խորագրի տակ տպագրված Գևորգ Մեսրոպի հոդվածաշարե-

ըը Կ. Պոլսի և գավառի վարժարանների և որբանոցների անցյալ ու ներկա վիճակների մասին:

«Շանթ» հանդեսը լույս է տեսել 1911–1915 թթ. և 1918–1919 թթ.: Այն ունեցել է գրական-գեղարվեստական, քաղաքական և գիտական ուղղվածություն: Խմբագրապետը Մերուժան Պարսամյանն էր: Աշխատակազմում ընդգրկված էին ժամանակի անվանի արվեստագետները, գրողներն ու հրապարակախոսները՝ Երվանդ Օտյան, Օսնիկ Զիֆթե Սարաֆ, Զարուհի Գալեմքյարյան, Մկրտիչ Պարսամյան (Կաթակ), Երուխան (Երվանդ Սրմաքեշխանյան), Ենովք Արմեն, Զոհրապ Կարո, Արամ Զարգ, Հակոբ Անպանյան, Միքայել Շամտանճյան, Ժակ Սայապալյան (Փայլակ) և այլք: «Շանթը» թղթակիցներ է ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, Կովկասում, Ռուսաստանում: Նրանց նյութերը հանդեսին պիտի հաղորդեին «տեղի գրական եւ գեղարուեստական շարժումը՝ մասնաւորապէս հայէն բղխող և հայուլթիւնը շահագրգռող: «Շանթի» գրական և գեղարուեստական շարժումին մէջ պիտի խօսուի ամէն հրատարակութիւններու վրայ ընդհանրապէս՝ տարուան գրականութեան եւ գեղարուեստին ամփոփ ու ճշգրիտ պատմութիւնը տուած ըլլալու համար: «Շանթ» պիտի ցոյցնէ հայ արուեստը եւ միտքը» (1911, թիվ 1, էջ 1): Հանդեսի հիմնական բաժիններն ու խորագրերն էին՝ Գրական-գեղարուեստական շարժում և մոտեցումներ, Նոր գրքեր, Թրքահայ գրականութիւն, Մամուլ, Նամականի, Լրափունջ, Հայ հորիզոններ, Թարգմանութիւններ, Հայ աշխարհ: Հրատարակության երկրորդ շրջանում այս բաժինները հարստացել են նորերով: 1918–1919 թթ. «Շանթը» դարձել է գրական-քաղաքական և առավելապես հայապահպանության և ազգի վերածնության խնդիրներ արծարծող հանդես: Դա պատահական չէր և թելադրված էր Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական իրականությամբ: Դեռևս 1911 թ. «Հանգրվանը» խորագրով իր անդրանիկ խմբագրականում «Շանթը» գրել է. «Ո՛չ մէկ երկրի քաղաքական կեանք ա՛յնքան զօրաւոր կերպով ազդած է գրականութեան եւ արուեստի վրայ, որքան մեր մէջ ... Ժամանակն հասած է, որ դիմենք գեղարուեստի հանգրուանին ... Հոն կուսակցական ոգին տեղի պիտի տայ զուտ գեղարուեստական մակընթացութեան, ամէն գրագէտ այդ նոր գետնին վրայ ձեռք պիտի երկարէ իր սկզբունքի ախոյեանին՝ գործակցելու համար գրակա-

նույն ժամանակահատվածում: Ահա և արդեն այդ նպատակին համար կը հիմնենք «Շանթ» հանդեսը»: Իսկ 1918 թ. հրատարակութեան նոր շրջանի առաջին խմբագրականում «Շանթը» նշել է, թե հանդեսի արժեքավոր աշխատակիցների մեծ մասը նահատակվել է և «մեր ազգին ապրած դարհուրելի օրերէն վերջը, պարզապէս ծիծաղելի պիտի երեւար, գէթ հիմա, զուտ գրական-գեղարուեստական օւղանի մը գոյութիւնը, ինչպէս էր այն ատենուան «Շանթը»» (1918, թիւ 1, էջ 2–3): Պահպանելով գրական-գեղարվեստական ուղղվածությունը՝ «Շանթը» հետապնդելու էր Մեծ եղեռնը վերապրողների կողմից «մեր արիւնոտ պատմութիւնը գրելու, ապրելով՝ մահուանը յաղթելու և քանդուած երկիրը վերանորոգելու» նպատակները: «Շանթը» առաջնորդվել է նշված սկզբունքներով և կարողացել է «վճիռ ու հպարտ ցոլացումը ըլլալ հայ արուեստին եւ հայ գրականութեան»՝ հիշելով, թե իրենք զավակներն են այն սերնդի, որ «մեռաւ՝ մեզի ապրեցնելու համար, որ կռուեցաւ ու յաղթանակեց» (1919, թիւ 13, էջ 148):

«Հայ սկաուտ» հանդեսը հրատարակվել է 1919–1922 թթ.: Այն եղել է Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միութեան (ՀՄԸՄ) օրգանը: Ամսագրի խմբագիրը Կարո Պ. Ուշագլյանն էր, պատասխանատու տնօրենը՝ Հրաչյա Տեր-Ներսիսյանը, արտոնատերը՝ Գալուշ Ծահինյանը: Աշխատակազմում ընդգրկված էին ՀՄԸՄ-ի անդամներ, անվանի մարզիկներ, մարզական վերլուծաբաններ՝ Հակոբ Քրիսյան, Վահրամ Ս. Փափազյան, Սիսակ Նալբանդյան և այլք: Հանդեսի և ՀՄԸՄ-ի նպատակներն արտացոլված են «Մեր գաղափարականը» խմբագրականում: ՀՄԸՄ-ն, ինչպես նշված է այս հոդվածում, կազմակերպելով մարմնակրթական և սկաուտական խմբեր, ցանկանում է պատրաստել օրինապահ, ազատ և առողջ անհատներ, «առողջ սերունդ մը նոր հայրենիքին համար» (1919, թիւ 1, էջ 1–3): Հայ սկաուտը պիտի լինի լավատես, վստահելի և կարգապահ, «որուն կարենաս յանձնել հայրենիքի շահերն՝ իբրեւ ամենակորովի քաղաքացին»: Հայ սկաուտի նշանաբանն է՝ «բարձրացի՛ր, բարձրացու՛ր», իսկ կյանքի նպատակը՝ «բարձրանալ հոգիով, միտքով եւ մարմնով», քաջալերել հուսահատվածներին, օգնել կարիքավորներին ու բարձրացնել ընկածներին (1919, թիւ 4, էջ 51–52): Հանդեսն ունեցել է Սկաուտական կյանք, Սկաուտական և մարզական շար-

ծուճը Հայաստանի մեջ, Սկաուտական գիտելիք, Սկաուտական խաղեր, Սկաուտի նամակներ, Սկաուտական լուրեր, Մարզական կյանք, Թղթակցություններ գավառներից, Խորհուրդներ սկաուտներին, ինչպես նաև Նախնական և Անմիջական ծանոթությունների և ՀՄԸՄ գործունեություն լուսաբանմանը նվիրված բաժիններ: Առավել արժեքավոր են հանդեսում տպագրված՝ նշված ոլորտին վերաբերող լուրերը և ուսուցողական բնույթի հոդվածները: Վերջիններից հիշատակության են արժանի Ս. Ուզունյանի «Մարմնակրթութեան բնախոսությունը», Վ. Փափազյանի «Ատլետիզմ» և Ս. Նալբանդյանի «Անցեալ յուշերէս» հոդվածաշարերը:

Ամփոփելով՝ փաստենք, որ 1909–1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակված ՀՅԴ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պարբերականները չեն եղել նեղ կուսակցական ամբիոններ: Նրանց արծարծած հիմնախնդիրներն այնքան բազմազան ու բազմաբնույթ են, որ ընդգրկում են հրատարակման ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդին հետաքրքրող հարցադրումներ, երևույթներ, իրադարձություններ գրեթե բոլոր բնագավառներում՝ քաղաքականությունից մինչև մշակույթ:

«ԱՇԽԱՏԱՆՔ» (1910–1915)

1910–1915 թթ. Վանում լույս է տեսել «Աշխատանք» գրական, քաղաքական և տնտեսական շաբաթաթերթը: Խմբագիրը ՀՅԴ անվանի դեմքերից մեկն էր՝ Իշխան Միքայելյանը: Թեև շաբաթաթերթը ՀՅԴ պարբերականի մամուլի տեղական օրգանն էր, չունեւ խիստ ընդգծված կուսակցական դիմագիծ: Այն ոչ թե ՀՅԴ պաշտոնաթերթ էր, այլ՝ կուսակցական հրատարակություն, որը լուսաբանում էր Վանի վիլայեթի հիմնախնդիրները, ներքին կյանքն ու առօրյան, նաև փորձում էր համախմբել ընթերցողներին՝ հանուն հայապահպանության և ազգային նպատակների իրականացման: Սկզբնական շրջանում, ինչպես բնորոշ էր Թուրքիայում այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվող հայկական թերթերին ու ամսագրերին, «Աշխատանքը» տարված էր ընդհանուր բարեփոխումների և արևմտահայերի իրավահավասարության հովերով: 1913 թ. սկսած՝

չաբաթաթերթի խմբագրակազմն հասկանում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը շարունակում էր Աբդուլ Համիդի հայասպան ու հակահայկական քաղաքականությունը: Տեղային խնդիրներ շոշափող հրատարակությունից «Աշխատանքն» աստիճանաբար վերածվում է համահայկական մտահոգություններով ապրող և շնչող չաբաթաթերթի՝ քաղաքականապես հասունանալով և բացահայտելով թուրքական իշխանությունների երկդեմի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ:

Հրատարակության վերջին ամիսներին «Աշխատանքը» դարձել է 1915 թ. Վանում տեղի ունեցած պատմաքաղաքական դեպքերի վավերագիրը: Շաբաթաթերթի էջերում «Օրը օրին» խորագրի ներքո արձանագրված են Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, վանեցիների հաղթանակը, քաղաքի ինքնավարությունը, նրա վերջին օրերը և այլն:

«Աշխատանքը» պաշտպանել է ազգերի իրավահավասարության սկզբունքը, որը հատկապես 1908–1909 թթ. տարփողվում էր Թուրքիայում: Յուրաքանչյուր ազգ Թուրքիայում ուներ ազգային դիմագիծը պահպանելու սահմանադրական իրավունք, որն այդպես էլ մնում էր միայն թղթի վրա: «Մեր նպատակը» խմբագրականում շաբաթաթերթը գրում էր, որ կողմնակից էր «լայն ազգայնական իրաւունքի տեսակէտին», բայց միանգամայն հակառակ էր «նեղ ազգայնական ու կրօնական ձգտումներին, որոնք կը հասնին չօվէնութեան: Թերթը հնարավորութեան ոյժերի ու պայմանների թոյլատրութեան չափով պիտի արձագանգ տա հասարակական բոլոր խնդիրներին՝ միշտ առաջադիմական, լայն-ազատական տեսակէտից առաջնորդւելով» (1910, թիվ 1, էջ 6): «Աշխատանքը», սակայն, հավակնոտ չէր և համոզված էր, որ չէր կարող նպաստել իր հրապարակումներում բարձրացված խնդիրների լիարժեք լուծմանը, քանի որ «գավառական թերթից այդքան պահանջներն աւելորդ էր» (նույն տեղում): «Աշխատանքը» գրում է, որ իբրև գավառական պարբերական ինքն անկարող է խորությամբ ներկայացնել Բալկանյան կնճիռն ու Հայկական հարցի զարգացումները: Այսինքն՝ «Աշխատանքը» զգուշավոր քաղաքականություն էր որդեգրել Հայկական հարցի լուսաբանման առումով: «Վերջին ժամանակներս Բալկաններից ապստամբութիւնների լուրեր ենք ստանում: 100 տարուց ալել

է այդ ճգմամբ ու հարստահարած ազգերն ու ժողովուրդները գէն-քի ու ապստամբութեան միջոցին են դիմում, յանուն իրենց խլւած ու բռնաբարւած իրաւունքի... Եւ այդ բոլորը մի այնպիսի ժամանակ, երբ մենք կարօտ ենք խաղաղութեան, նւիրելու ստեղծագործիչ աշխատանքի և շինիչ գործի»,- գրում էր «Բայկանյան կնճիռներ» հոգւածի հեղինակ Անցորդը՝ նկատի ունենալով, որ կայսրութեան հպատակ հարստահարվող ազգերը հարկադրված են եղել գենքի դիմելու (1910, թիվ 3, էջ 14): Այս մոտեցումն ընկած էր «Աշխատանքի» քաղաքական վերլուծությունների և ներքին ու արտաքին տեսությունների հիմքում: Այն բխում էր ՀՅԴ մարտավարությունից և Արևմտյան Հայաստանի համար կուսակցութեան որդեգրած ծրագրային դիրքորոշումից: Մինչև իր հրատարակութեան վերջն «Աշխատանքը» շարունակում էր չչեղվել կուսակցական պատգամներին և դրանով թելադրվող սեփական տեսակետներից:

Ակսած 1913 թվականից, երբ երիտթուրքական կառավարությունն ավելի պարզորոշ է դարձնում իր հավատարմությունը նախկին վարչակարգերի քաղաքականութեանը մասնավորապես հայ ժողովրդի նկատմամբ, «Աշխատանքն» ավելի հաճախ է սկսում քննադատական հոդվածներով հանդես գալ ի շահ և ի պաշտպանութուն սպանվող, թալանվող, հողագուրկ դարձող իր ազգակիցների: Շաբաթաթերթին վրդովում էր պետական այն քաղաքականությունը, որն ընտրական օրենսդրութեան մեջ կատարված փոփոխություններով թույլ չէր տալիս արևմտահայերին իրենց թվաքանակի համեմատ պատգամավորներ ունենալ: «Աշխատանքը» գրում էր, որ Թուրքիայի նահանգային նոր օրենքը բացառում է ազգային փոքրամասնությունների քաղաքացիական իրավունքները (1913, թիվ 30, էջ 1): Բացի այդ՝ շաբաթաթերթը նշում էր, որ Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունները թեև պայքարում են իրենց ազգային դիմագծի պահպանման համար, նրանց ցանկանում են ձուլվել մեկ «ազգութեան»՝ օսմանացիութեան մեջ (1913, թիվ 29, էջ 1-2):

«Աշխատանքը» գրում էր, որ հայ ժողովուրդը ոչ թե ուզում էր անջատվել Թուրքիայից, այլ ցանկանում էր իր «բնակած հայրենիքին մէջ քաղաքական ազատ կարգեր ստեղծել, ո՛րէն պայմանով չկաշկանդւած անկախ զգացում մը իրենց ազգային մշակոյթին և տնտեսական կեանքին» (1913, թիվ 33, էջ 1):

1913–1914 թթ. «Աշխատանքը» քննարկման առանձին նյութ էր դարձրել Հայկական վեց նահանգների Հանդեսի եվրոպական վերահսկողության հաստատման հարցը: Շաբաթաթերթը վերլուծում էր Հայկական հարցին առնչվող բոլոր իրադարձությունները՝ ներկայացնելով Թուրքիայում այդ կապակցությամբ ծավալված քննարկումներն ու Հայ և Թուրք հասարակությանը մտահոգող խնդիրները: Այդ ամենի արդյունքում «Աշխատանքն» այն տեսակետն էր առաջ քաշում, որ Թուրքիան մերժողական ու խիստ լեզու «կը բանեցնէ Եւրոպայի առաջարկած ծրագրի ու քօնթրօլի սկզբունքին դէմ: Օսմանեան կառավարութիւնը որոշած է բացարձակապէս մերժել ունէ ծրագիր կամ առաջարկ, որ կը ձգտի իրական քօնթրօլ հաստատել իր բարենորոգչական գործառնութեանց վրայ և դաշիլ իր անկախութեան» (1913, թիվ 4, էջ 2):

Անկախ պատմաքաղաքական հանգամանքների թելադրանքով կանխորոշված մոտեցումից՝ «Աշխատանքը» «Պետական կեանք» խորագրի ներքո հիմնադրման օրվանից մինչև մեզ հասած վերջին համարները հանդես է եկել պետական կառավարման համակարգում եղած բացերի, թերությունների և սխալների, որևէ հարցի կամ որևէ ազգի նկատմամբ դրսևորվող կանխակալ կամ ծրագրված անարդար քաղաքականության դեմ: Վերլուծականներին բնորոշ էր այն, որ եզրահանգումներն արվում էին տեղային (Վանի և Վանի վիլայեթի) բնույթի խնդիրների ածանցմամբ, համադրմամբ և ընդհանրացմամբ: Վերոհիշյալ շարքի պատասխանատու Միրապոն հոգվածներից մեկում թեև անդրադառնում էր թուրքերի տեղական դատարանների գործունեությանը, բայց ընդհանրացնելով դրանցում առկա հիմնահարցերը, պահանջում էր կառավարությունից գտնել ընդհանրական լուծում: Կենտրոնական կառավարությունն էր չարիքների արմատը. սա էր շաբաթաթերթի հիմնական եզրակացությունը: Եթե Թուրքիայի վիլայեթների պաշտոնատար անձինք (օրինակ՝ Վանի բոլոր կազաներում և նահիբներում գայմազամները, մյուս դուրները և մյուսները) չէին վայելում կառավարության վստահությունը, եթե նրանք «անկարող էին ու ապիկար, ինչու՞ համար կեդրոնական կառավարությունը չէ՛ր բռնում նրանց թևից, չէ՛ր շարտում դուրս կառավարական օղակից, որպէսզի ո՛չ վարկաբեկէին կառավարութեանը, ո՛չ խաբէին իրանք իրանց և թէ ժողովուրդին»

(1910, թիվ 3, էջ 3): «Ավագակութիւնները» կոչվող խմբագրական-հոգւածներից մեկում բերվում էին նաև ասվածն ապացուցող թվական տվյալներ: Պարզվում էր, որ 1910 թ. դրուէթյամբ միայն Վանի նահանգը ժանդարմներին պահելու համար հատկացնում էր 80.000 լիրա, բայց, միևնույն է, թե՛ վիլայեթում, թե՛ Թուրքիայում ընդհանրապես չարուճակվում էին անօրինությունները: «Աշխատանքը» հարց էր ուղղում կառավարութեանը. «Եթէ 80.000-անոց ժանտարմէրիան անկարող է մի քանի տասնեակ աւագակները ոչնչացնելու, ապա ուրեմն ի՞նչն է արդարացնում նրանց գոյութիւնը» (նույն տեղում): Շաբաթաթերթը նման գործելակերպը որակում էր որպէս պետական հանցանք: Պարբերականի կարծիքով՝ իրավիճակից դուրս գալու ելքը ավագակների շահուէթից իրենց բաժինն ունեցող և կաշառակեր պաշտոնյաների փոխարեն պետական մտածողութեան տեր մարդկանց պաշտոններ տալն էր: Իհարկե, սա խոցելի տեսակետ է, քանի որ որոշ հափով անտեսվում էր հայերի հանդեպ պետական դրեթ բոլոր կառույցների և օղակների կողմից իրագործվող հայահալած ծրագիրը: «Պետական կեանք» խորագրի մեկ այլ հրապարակման մեջ «Աշխատանքը» հայտնում էր, որ կամուրջների և ճանապարհների շինարարութեան համար պետութեանը Վանի վիլայեթին 1910 թվականին հատկացրել էր 15.000 դուրուշ: Գումարը փոխանցվել էր տեղական գանձարանին: 9 ամիս անց պարզվել էր, որ կառուցվել էր ընդամենը հողե նավահանգիստ, որը մեկ տարուց ավելի չէր ծառայելու իր նպատակին: Այդ ձեռնարկի վրա ծախսվել էր 1200 դուրուշ: Ստացված բողոքներով զբաղվելու համար կազմված վերաքննիչ մարմնի աշխատանքները լրացուցիչ պահանջել էին 768 դուրուշ, որը նույնպէս շաբաթաթերթը համարում էր «ջուր ձգած ոսկի», իսկ Թուրքիայի հանրօգուտ շինութեան հաստատութեան, ինչպէս և կառավարական մշուս հաստատութեանների գործունեութեանը՝ հանցավոր և դատապարտման արժանի (նույն տեղում, էջ 5):

«Աշխատանքի» քննադատութեանները կառուցողական էին իրենց բնուէթով: Թեև շաբաթաթերթը գնահատում էր Վանի վիլայեթի մի շարք պաշտոնյաների կատարած լավ գործերը, բայց գրում էր, որ նրանց բացասական գործերի մասին լռելը կնշանակեր՝ թշնամութեան երկրի նկատմամբ: Թերթն անբարոյական էր համարում

այն երևույթը, որ Թուրքիայում պետական բարձր պաշտոններ էին շնորհվում բոլորի կողմից իբրև հանցագործ ճանաչված մարդկանց: «Ներկայիս կառավարութիւնը դարձեալ ընդունում է ժողովրդին ինչպէս մի անկամ գէրոյի հաւասար զանգւածի...ինչու՞ չէ. դափն էլ ձերն է, գոռոնան էլ, չալէ՛ք ու խաղցէ՛ք: Աստված սիրէ՛ք, ու՞ր են տանում մեր պաշտօնեաները. դէպի լեւնե՛ր»,~ այս եզրահանգմանն էր գալիս շաբաթաթերթը (1910, թիվ 4, էջ 9): «Աշխատանքը» թուրքական կառավարութեանը կոչ էր անում ժողովրդին չհասցնել այն վիճակին, որ նա ապստամբի: Հակառակ դեպքում կառավարութիւնն ուժային կառույցներ պիտի ներգրավեր այդ գործընթացում. «Իթթիհատականները ստիպւած են նրանց հետ խօսել թնդանօթնների լեզուով» (1911, թիվ 7, էջ 15): Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար «Աշխատանքն» առաջարկում էր լուծել Թուրքիայի առջև ծառացած երեք առաջնահերթ հիմնախնդիր.

- կյանքի և ունեցվածքի ապահովագրութեան հարցը,
- հողային հարցը,
- ճանապարհային և այլ կարգի հաղորդակցութեան հարցը:

«Մեր երկրի բարեւաւման ու առաջադիմութեան իրական պայմանները նախ՝ սոքա են»,~ գրում էր «Աշխատանքը» «Դրական պայման» խմբագրականում (1911, թիվ 21, էջ 4): Չկա շաբաթաթերթի որևէ համար, որում չլինեն հրապարակումներ մասնավորապես վերահիշյալ խնդիրների վերաբերյալ: Այս առումով առանձնահատուկ էր «Աշխատանքի» մոտեցումը հողային հարցին: Այն շաբաթաթերթը ներկայացնում էր որպես ոչ միայն արևմտահայերին մտահոգող կենսական նշանակութիւն ունեցող ազգապահպան կարևոր հիմնախնդիր, այլև որպես մի հարց, որի լուծմամբ շահագրգիռ էին Թուրքիայում բնակվող բոլոր ազգերի հողի աշխատավորները: Թերթը համոզված էր նաև, որ Թուրքիայում հողային հարցի լուծմանը սպասում էին առաջին հերթին հայ և քուրդ ժողովուրդները (1910, թիվ 1, էջ 13): Բնորոշ է «Քրդերը» վերնագրով վերլուծականը: Այս հոդվածում այն միտքն է արտահայտված, որ ժողովուրդը ցանկանում է ունենալ իր սեփական հողը և դրա վրա ստեղծված տնտեսութիւնը, հող, որի վրա կատարած իր աշխատանքի արդյունքը կարողանար վայելել (նույն տեղում): «Աշխատանքը» կառավարութիւնից պահանջում էր հիմնովին և արդարութեան

սկզբունքով վերջնականապես լուծել այս հարցը: Շաբաթաթերթը հետագա տարիների ընթացքում հողային հարցի հետ կապված մանրամասներ է տպագրել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում տիրող իրավիճակների մասին: «Աշխատանքը» նույնիսկ կոչով դիմել է ընթերցողներին, որ նրանք տեղեկություններ ուղարկեն խմբագրություն՝ իրենց բնակավայրերում հողի հետ կապված խնդրահարույց իրավիճակների գնահատմամբ: Եվ թղթակցությունների հոսք է սկսվում: Դրանք հիմնականում գետեղվում էին «Հողային վեճ» կամ «Հողային հարց» խորագրերի ներքո:

«Աշխատանքը» բարձրաձայնում էր նաև կրթամշակութային խնդիրների լուծման անհրաժեշտության մասին: Կրթական թեմաներով հոգևածներում անդրադառնում էր Վանի վիլայեթի գյուղական դպրոցների խնդիրներին և հանդես էր գալիս դրանց լուծման առաջարկներով: Այդ հոգևածները գետեղվում էին «Կրթական գործը գաւառներու մեջ» շարքում: Շաբաթաթերթին հատկապես մտահոգում էր Վանի Կեդրոնական վարժարանի ճակատագիրը, որը չունենալով համայնքի ֆինանսական աջակցությունը, կանգնած էր փակվելու առջև: «Աշխատանքն» առաջարկում էր հետևել եվրոպական զարգացած երկրների փորձին, որոնցում կային ազգային երկրորդական դպրոցներ, և հարց էր բարձրացնում՝ ստեղծել երկու ընկերություն, որոնք գումար կներդնեին Վանի Սանդխտյան և Կեդրոնական վարժարանների կարիքները հոգալու համար: «Ժամանակն է, որ հաւաքական ձեռնարկներով ամրապնդենք Հայ կրթութիւնը, ազգային դաստիարակութեան գործը: Ահա գործունէութեան ասպարէզ մը, ուր կրնան մեծ գործ կատարել հասարակութեան բոլոր խաւերը հաւասարապէս», - գրում էր շաբաթաթերթը (1913, թիվ 7, էջ 1): Կրթական հարցին նվիրված հոգևածներում «Աշխատանքը» մատնաշում էր առկա թերությունները, բացերն ու սխալները: Ասենք՝ այն, որ կոնկրետ Վանի վիլայեթի դպրոցներում կրթական գործը լիովին և ըստ հարկին չէր վերահսկվում ուսումնական խորհրդի, թաղական մարմինների, հոգաբարձուների և խնամակալների կողմից (1913, թիվ 33, էջ 4):

Ազգային դպրոցների բարեփոխման և բարենորոգման ծրագրերի քննարկումներից բացի, «Աշխատանքը» փորձում էր նպաստել աճող սերնդի հոգևոր-մշակութային մակարդակի բարձրացմանը:

Այդ նպատակով շաբաթաթերթը տպագրում էր և՛ ճանաչողական ու գիտահանրամատչելի հոդվածներ, և՛ զրույցներ արվեստի ու գրականությունից տարբեր խնդիրների վերաբերյալ: «Աշխատանքը» տպագրում էր ոչ միայն արևմտահայ և արևելահայ, այլև օտարագրի գրողների լավագույն ստեղծագործությունները: «Գրական ակնարկներ» շարքում շաբաթաթերթը բանավեճի հնարավորություն էր տալիս ժամանակի գրողներին՝ նրանց հուզող այն հարցերի վերաբերյալ, որոնք առնչվում էին մշակույթի ու գրականության զարգացման ուղիներին: «Աշխատանքը» համոզված էր, որ աշխարհաքաղաքական հանգամանքների բերումով երկու հատվածի բաժանված հայ ժողովրդին միայն գրական-մշակութային վերածնունդը հնարավորություն կտար, որ արևելահայն ու արևմտահայն ապրեին հոգևոր նույն ձգտումներով: «Մենք հաւատում ենք, որ մի գեղեցիկ օր հեռու ապագայում նոր սկսած կեանքը, նոր գրական վերածնունդը մեզ պիտի միացնէ, խորտակելով և լեցնելով բոլոր բաժանող անջրպետները»,- գրում էր Օրիոնը (1910, թիվ 2, էջ 14): Հոդվածագիրը, սակայն, ծայրահեղության էր հասնում, երբ գրում էր, թե Կ.Պոլսում ստեղծված գրական ստեղծագործությունները չեն արտացոլել ժողովրդի կյանքը, նրա իղձերն ու ձգտումները, թե դրանք կտրված են մայր գրականության ակունքներից (նույն տեղում, էջ 15):

«Աշխատանքը» գտնում էր, որ արևմտահայությանը մտահոգող հողային, կրթական և այլ կարգի հիմնահարցերը լուծելու համար հարկավոր է ուժեղացնել հայ համայնքը, կապել գավառը Կ.Պոլսին, համախմբել արևմտահայության ուժերը և Թուրքիայում իրենց ընձեռված հնարավորությունների սահմաններում փորձել նախ՝ փնտրել, գտնել չարիքներից ձերբազատվելու միջոցները, ապա՝ աշխատել գործնական լուծում տալ դրանց: Ազգային կառույցների և գործիչների հասցեին «Աշխատանքի» էջերում հնչող մեղադրանքներն անհիմն չէին, թեև հաճախ ունեին անհարկի խստություն և պահանջկոտություն: Թերթը մի կողմից՝ ներկայացնում էր ազգային կյանքը կառավարող մարմինների աշխատանքներն իրենց դրական ու բացասական կողմերով, մյուս կողմից՝ պարզաբանում դրանց հակասությունները և բախումները Թուրքիայի համապատասխան պետական օղակների հետ, ինչի արդյունքում

ճախողվում էին նրանց գրեթե բոլոր կարևոր ձեռնարկները և ազգի հոգևոր առաջընթացն ապահովող ծրագրերը: Շաբաթաթերթեր լուսաբանում էր թե՛ օսմանյան խորհրդարանի (Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթից կատարված արտատպումներով), թե՛ Վանի Ազգային Գավառական ժողովի, թե՛ ազգային կյանքը կառավարող մնացած կառույցների աշխատանքները: 1913 թ. 29-րդ համարից (հունիսի մեկից) սկսած՝ շաբաթաթերթեր խմբագրականները տպագրում էր գուգահեռաբար թուրքերենով՝ թուրք ընթերցողների համար: Բացվում են նաև նոր խորագրեր՝ «Հողագրաւումներ», «Գաւառի և Վանի կեանքը», «Եւրոպա և հայկական հարցը», «Վիճակագրական», «Երեսփոխանական ժողով» և այլն: Ուշագրավ են Ազգային գավառական ժողովի աշխատանքների վերլուծությունները, որոնք ոչ միայն պատկերացում էին տալիս 1910–1915 թթ. Վանի վիլայեթի ազգային ներքին խնդիրների մասին, այլև հնարավորություն էին ընձեռում ընթերցողներին ծանոթանալ «Աշխատանքի» տեսակետներին ու առաջարկներին: Ըստ այդմ՝ 1913–1914 թթ. այդ ժողովում քննարկվող հասարակական ամենամեծ հնչեղությունն ունեցող հարցը ժողովրդի արտագաղթն էր իր բնօրրանից: «Արտագաղթը» վերնագրով հոգվածաշարի հեղինակ Ի. Միքայելյանը ներկայացնում էր արտագաղթի հիմնական պատճառները.

- աշխատանքի բացակայությունը,
- քաղաքական անորոշ կացությունը և անապահովությունը,
- հաղորդակցական միջոցների պակասը,
- առաջացած տնտեսական տագնապը (1913, թիվ 36, էջ 13):

1913 թ. վերջերին և 1914 թ. սկզբներին, գիտակցելով, որ եվրոպական դիվանագիտությունն իր շահն էր հետապնդում, «Աշխատանք»-ը կարծում էր, որ ամեն դեպքում պիտի շարունակվեր պայքարը՝ հայկական նահանգների բարեկեցության ծրագրի իրականացման համար, իսկ հայ ժողովուրդն անցյալի դառն ու արյունոտ փորձերից հետո իրավունք ուներ չհավատալու թուրքական իշխանությունների անկեղծությունը: Ցավալի փաստ է այն, որ 1915 թ. փետրվարին Վանի երեսփոխան Օ. Դերձակյանը (Արշակ Վռամյան) թուրքիայի ներքին գործերի նախարարություն ուղարկած նամակում դեռևս չէր կորցրել հույսը, թե հնարավոր էր համերաշխություն հաստատել և վստահություն ունենալ հայ ժողովրդի մեջ՝

կյանքի ապահովության համար: Նա գրում էր. «Ոչ մէկ կողմը բան մը կրնայ շահիլ, եթէ ծածկուի սա իրողութիւնը, թէ հայ գինուորներու զինաթափումը, հայ անգէներներու ստրուկի նման աշխատացուելը, տեղական իշխանութեանց անհարկի խստութիւնները եւ տեղի ունեցած ջարդերն ու թալանները ակամայ կուգան նորոգել յուշերը 1895–1896-ի համիտեան սև օրերուն: Ատանայի ջարդը, հողային և այլ կարգ մը խնդիրներու առկա մնալը այն կասկածը ներշնչեցին հայերու մէջ, թէ դժոխային նպատակ մը կը սնուցուի հայ ժողովուրդի բուն իսկ գոյութեանը դէմ» (1915, թիվ 23, էջ 2):

1915 թ. ապրիլի 3-ի լույս 4-ի գիշերը թուրքերը ծուղակ են լարում ու դավադրաբար սպանում են իրենց իսկ խնդրանքով ապստամբած այգեհատանցիների հետ հաշտության բանակցութիւնների գնացած Իշխան Միքայելյանին: Նրա նահատակութիւնից հետո «Աշխատանքի» խմբագիր-հրատարակիչն է դառնում ՀՅԴ հայտնի գործիչ Հմայակ Մանուկյանը, իսկ շաբաթաթերթը հրատարակվում է շաբաթական երկու անգամ՝ չորեքշաբթի և շաբաթ օրերին: «Աշխատանքն» այս շրջանում հիմնականում անդրադառնում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը՝ նորաբաց «կացութիւնը գաւառներու մեջ» խորագրի ներքո: Օրագրային հրապարակումների ձևով ներկայացնելով Վանի 30-օրյա ինքնապաշտպանութիւնը՝ շաբաթաթերթը ձգտում էր ազատագրական պայքարի ոգի ներարկել ընթերցողների մեջ:

ՀԵՉԱԿՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

(«ՄԱՐՏ», «ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ» 1898–1902)

1887 թ. ժնկում ստեղծված Հնչակյան կուսակցութիւնը 90-ական թվականների կոտորածներից հետո ուղղակի ճգնաժամ էր ապրում: Ստեղծված կացութիւնը վերլուծելու և ճգնաժամից դուրս գալու նպատակով, Հնչակյանները 1896 թ. հունվարին Լոնդոնում համալքվեցին համագումարի: Այն ընթացքով սուր վիճաբանութիւններով: Պատգամավորների մի մասը (Միհրան Տամատյան, Արփիար Արփիարյան, Անտոն Ռշտունի, Միհրան Սվազլյան, Հրաչյա Մարով, Վահան Թեքեյան, Վահե Արզույան, Լևոն Մկրտիչյան և ուրիշներ)

կարծում էր, որ այսուհետև պետք է հրաժարվել մասնակի կռիվներից ու ցուլյցերից, քանի որ դրանք չեն կարող «օգտակար ըլլալ ապստամբական գործին»¹, որ ցուցարարական կռիվները միայն վնասում են ժողովրդին, անհրաժեշտ է դադարեցնել դրանք և պատրաստվել ընդհանուր ապստամբություն: Նրանք պահանջում էին նաև ծրագրից հանել «սոցիալիզմ» արտահայտությունը, Հնչակը կոչել «Հայկական ազգայնական կուսակցություն», պատճառաբանելով, որ նախ՝ եվրոպական կառավարությունները թշնամաբար վերաբերվելով սոցիալիստական կուսակցություններին, չեն օգնի հայերին, և երկրորդ՝ Հնչակն իր բախտը կապելով սոցիալիզմի հետ, լիովին վերացնում է Հայկական հարցը: Այս պատգամավորների կարծիքով, պետք է հրաժարվել հայ հասարակությունը դասակարգերի բաժանելու գաղափարից, քանի որ այն ջլատում է ազգային ուժերը և խանգարում ազատագրական պայքարին:

Պատգամավորների մյուս մասը՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանների ղեկավարությամբ, պնդում էր պահպանել կուսակցության նախկին ծրագիրը, չհրաժարվել «սոցիալիզմ» արտահայտությունից, ընդունել հայ հասարակության՝ դասակարգերի բաժանման փաստը, արևմտահայությունը չհակադրել հայության մյուս հատվածներին, վերջապես, կուսակցությունից վտարել Արփիար Արփիարյանին:

Տարաձայնություններն այն աստիճան սրվեցին, որ Մ. Տամատյանը, Ա. Արփիարյանը, Լ. Մկրտիչյանն ու նրանց կողմնակիցներն անջատվեցին Հին Հնչակյաններից և 1897 թ. ստեղծեցին իրենց կուսակցությունը՝ այն անվանելով Վերակազմյալ Հնչակյան: Հնչակյանների այս թևն ընտրեց իր կենտրոնը, որի մեջ մտան Ա. Արփիարյանը, Վ. Թեքեյանը, Վ. Արզույանը, Լ. Մկրտիչյանը, Մ. Տամատյանը, Մ. Սվազյանը և ուրիշներ: Նրանք իրենց կազմակերպությունները ստեղծեցին Փոքր Հայքում, Կիլիկիայում, Կ. Պոլսում և հրատարակեցին «Նոր կեանք», «Մարտ», «Զայն հայրենեաց», «Ազգ», «Ազատ բեմ», «Պահակ», և այլ պարբերականներ:

Առավել հայտնի էին «Նոր կեանք» հանդեսը և «Մարտ» ամսագիրը, որոնք լույս էին տեսնում իմպերալական կոլեգիա ստորագ-

---

¹ Պատմություն սոցիալ-դեմոկրատական հնչակեան կուսակցության, Է. Ա., Պեյրուք, 1962, էջ 268–269:

րուժյամբ, Լոնդոնում, սակայն դրանց հրատարակման գործում մեծ դեր էր խաղում արևմտահայ նշանավոր գործիչ Ա. Արփիարյանը:

Ա. Արփիարյանը ծնվել է 1851 թ. դեկտեմբերի 21-ին, Սամսուն քաղաքում: Սովորել է Կ. Պոլսի Թարգմանչաց և Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարաններում (այստեղ աշակերտել է Ղ. Ալիշանին): 1876-ին մի խումբ երիտասարդների հետ հիմնել է «Արարատյան ընկերություն հայոցը»: 1878-ից թղթակցել է «Մշակին» մոտ 30 տարի՝ «Հայկակ» ծածկանունով: Հանդես է եկել նաև «Հրազդան», «Սկեպտիկ», «Հրպետ» և այլ կեղծանուններով: Իր բազմաթիվ հոդվածներում արծարծել է արևմտահայությանը հուզող տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենսական հարցեր, պատկերել թուրքական բռնակալության լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի կյանքը, գոյապայքարը: Արփիարյանը քննադատել է եվրոպական դիվանագիտության երեսպաշտությունը հայկական դատի վերաբերյալ, հարել ռուսական կողմնորոշմանը: 80-ական թթ. սկզբներին տպագրել է առաջին գեղարվեստական երկերը: 1884-ին մասնակցել է «Արևելք» օրաթերթի հիմնադրմանը, 1887–1889 թթ. խմբագրել «Մասիս» պարբերականը, 1891–1895 թթ.՝ «Հայրենիք» թերթը: Իր շուրջն է համախմբել տաղանդավոր գրողների (Գ. Զոհրապ, Տ. Կամսարական, Լ. Բաշալյան, Հրանտ Ասատուր, Մելգոն Կյուրճյան և ուրիշներ): Խուսափելով թուրքական կառավարության հետապնդումներից՝ 1896-ին անցել է արտասահման, եղել է Լոնդոնում, Կահիրեում: 1895-ին մտել է Հնչակյան կուսակցության շարքերը: 1898–1902-ին խմբագրել է «Նոր կեանքը», 1897–1901-ին՝ «Մարտը» (Լոնդոն): 1902-ին հրատարակել է «Հայ հանդեսը» (Վենետիկ), 1905-ից խմբագրել է «Շիրակը» (Կահիրե): Սպանվել է 1908 թ. փետրվարի 12-ին, Կահիրեում, ահաբեկչի ձեռքով¹:

Այն բանից հետո, երբ Ավ. Նազարբեկյանը Լոնդոնի դատարանի միջոցով կարողացավ պահպանել իր իրավունքը «Հնչակ» թերթի նկատմամբ, վերակազմակերպվեց 1897 թ. ապրիլի 15-ից Լոնդոնում սկսեցին հրատարակել «Մարտը», հայտարարելով, որ «Հնչակ» թերթը դատական վճռի մը համեմատ անձի մը անհատական սեփական-

¹ Հակոբյան Ս., Արփիար Արփիարյան, Վիեննա, 1922, Ստեփանյան Գ., Արփիար Արփիարյան Ե., 1955, Մորանյան Գ., Նոր լրագրությունը Կ. Պոլսում 19-րդ դարի 80-ական թթ., Ե., 2009:

նութիւնը նկատուելով՝ կուսակցութեանս պաշտօնական թերթը ասկէ ետքը պիտի հրատարակուի «Մարտ» անունով» («Մարտ», 1897, թիւ 1): Ա. Արփիարյանը «Մարտում» տպագրում էր ոչ միայն ծավալուն ու բովանդակալից, իրենց կուսակցութեան հավատամքն արտահայտող խմբագրականներ, այլև զանազան հոգւածներ, ակնարկներ, հրապարակումներ: Այլ խոսքով, նա թերթի ոգին էր, հենապոնն ու անփոփոխ քարոզիչը:

Թերթը ծավալով մեծ էր, ընդամենը 4 էջ, սակայն գրեթե բոլոր համարներում մեծ տեղ էր հատկացվում նախորդ հնչակյանների (կամ ինչպես վերակազմյալներն են անվանում՝ ժնկցի-կովկասցիներին) գործունեության մանրամասն վերլուծության ու, իհարկե, սուր քննադատությանը, ինչպես նաև արտահայտում սեփական տեսակետները արևմտահայոց փրկության ուղիների մասին:

Իրենց համարելով իսկական կուսակցականներ, իսկ «Մարտ» թերթը՝ կուսակցության իսկական օրգան, վերակազմյալները նույնիսկ էէին նշել թերթի լույս ընծայման նպատակը, ինգլիները, միայն շեշտել էին, որ «Հնչակի» համեմատությամբ կլինեն որոշ փոփոխություններ: Այսպես, նրանք այլևս իրենց դրոշակի վրա էէին ուղում տեսնել «Մահ կամ ազատություն» պատվիրանի «Մահ» բառը. «Ազգային ազատութիւնը կբավէ մեզի, աւելորդ է ազգային մահը»: «Պէտք էի մահը նպատակակետ ընտրել,~ գրում էին նրանք,~ հարկաւոր է խելքով գործել նպատակին հասնելու համար, խելքը ուժանակ մըն է, որ կփշրէ ամէն ժայռ» (1897, թիւ 1):

Քննադատելով հնչակյաններին՝ թերթը զայրացած գրում է. «Հայի ու թուրքի մէջ պատերազմ է մղուում... բաւական եղաւ թուրքը կը գործէ, հայը կը խօսի», հիշեցնելով մոտ անցյալում նրանց այն սխալ տակտիկայի մասին, երբ դեռ ոչինչ չարած՝ հոխորտանքներ էին թափում թուրքական իշխանությունների հասցեին, դրանով իսկ նրանց զգուշացնելով մոտակա վտանգի մասին (ինչպես եղավ Սասունում, Վանում, Բաղեշում): «Հեշտ է Լոնդոն-ժնկներից սպառնալիքներ տեղալ, այլ հարկաւոր է ուրիշ ժողովուրդների նման թաքուն նախապատրաստուել և յանկարծակի յարձակուել»: Ավելորդ շատախոսությունը «կրնայ մատնութիւն մը համարուել անցեալին մէջ և դաւադրութիւն ներկայիս համար»: Ըստ «Մարտի», հայ ժողովուրդն իր ազատութեան հարցը կարող է լուծել միայն նախա-

պատրաստված համագգային հեղափոխութեան միջոցով: Հայ ժողովուրդը «պէտք է իրարու շփոթէ «իրարանցումը» և «յեղափոխութիւնը»: «Հոն, ուր որ ժողովուրդը գէնքը ձեռքը ինք չի կռուիր, հոն յեղափոխութիւն չկայ: Անհատական քաջագործութիւնները, սակաւաթիւ խումբերու ձեռնարկները յեղափոխութիւն չեն» (1897, թիվ 6):

«Մարտի» տեսաբանները, փնտրելով ազատագրութեան ուղիներ, երբեմն անդրադառնում էին այլ ժողովուրդների պատմութեանը, փորձում վերջիններիս օրինակով սովորեցնել պայքարել, լավագույն արդյունքի հասնելու համար օգտագործել նրանց փորձն ու զերծ մնալ սխալներից: «Շուագոյն դրօշակը» խորհրդանշական վերնագրով խմբագրականում (1897, թիվ 2) գուգահեռներ է անցկացվում Իտալիայի և Հայոց ազատագրութեան ուղիների ու միջոցների միջև: «Իտալիոյ ազատութեան ամբողջ պատմութիւնը, գրում է պարբերականը, կը մարմնացնեն Կարիպալտին, Քաւուր և Վիքթոր Էմմանուէլ»: Գարիբալդին մարմնավորում է ամեն ինչ փշրող և միայն ավերակներ թողնող հեղափոխություն: Իսկ Քաւուրը՝ «խորհող հանդարտ միտք» քաղաքագետը, պատրաստեց այն բոլոր հանգամանքները, որոնք նախապես ապահովեցին հեղափոխութեան հաղթանակը: Բայց սա էլ ամբողջը չէր լինի, եթէ չլինէր Վիկտոր Էմմանուէլ թագավորը՝ «ներկայացուցիչ խալական ազգին բարոյական և նիւթական ուժերու»: Ոչ պակաս կարևոր գործոն էր համարվում այն, որ խալացիները սպասեցին հարմար պահի: «Արդ մենք ալ ապահովինք սա պայմանները և սպասենք», ընդգծվում է խմբագրականում: Չմոռանալով քննադատել իրենց նախորդներին այդ երեք անհրաժեշտ պայմաններից և ոչ մեկը չապահովելու և Լոնդոնից միայն հոխորտանքներ տեղալու, իսկ պարտութիւնից հետո հուսախաբ ու մտամոլոր կեցվածքի համար, թերթը եզրակացնում է. «Դրամի, խելքի, անձնուիրութեան երեք միացած ուժերու եռագոյն դրօշակէն առաջնորդուելով, Հայ ազգը դեռ կրնայ լաւագոյն ապագայ մը յուսալ» (1899, թիվ 18):

Պատմական մոտիկ անցյալի դեպքերին անդրադառնալով, պարբերականը նշում էր, որ դիմաճակագրութիւնը, որքան էլ լինի խելացի ու խորաթափանց, չի կարող պահպանել ու փրկել ժողովուրդին: Անհրաժեշտ է նաև նյութական ուժ. «Անկախ ազգերու համար այդ ուժը բանակ մը կը կոչուի, գերութեան մէջ տառապողներուն

Համար՝ յեղափոխութիւն»։ Ուստի, անհրաժեշտ է «սիրել այդ բանա-
կը, զօրացնել զայն և անոր կրթնիլ, անոր աջակցութեամբը Եւրո-
պան մեզի Համար նպաստաւորել, ահա ինչ որ ազգին մեծութեանը
գլխաւոր նպատակները պէտք է ըլլան» (1899, թիվ 18)։

Պարզելով իր Հայացքները հեղափոխության, նրա շարժիչ ու
ղեկավար ուժերի մասին, թերթը գրում է. «Մեր յեղափոխութիւնը
ոչ թէ պետական, այլ ազգային է։ Ամենքս ալ, որովհետեւ Հայ ենք,
հաւասարապէս կը հալածուինք՝ առանց որեւէ խտրութեան։ Կուսա-
կալներն ու խուժանը հաւասարապէս կը կողոպտեն Հարուստ Հայը,
ինչպէս հարկահանները հազիւ հացի մը ստակ ունեցող Հայը»
(1899, թիվ 19)։

Ապա նշվում է, որ կուսակցութիւնը բարեփոխել է իր ծրագի-
րը, հրաժարվել դասակարգերի մասին դրույթից, «ընկերվարական
դաւանանքը» և թողել զուտ «ազգային ազատութեան դատը»։ «Յե-
ղափոխութիւնն ամեն հայու բարեկամ, ամեն հայ յեղափոխութեան
բարեկամ։ Այս է Ազգային յեղափոխութեան նշանաբանը» (1901,
թիվ 28)։

«Մարտի» կարծիքով, կուսակցության ծրագրերից պետք է հա-
նել այն ամենը, ինչ կարող է մասնատել ազգը. «Մեր ձգտումն է
մեր հայրենիքի համար իր բոլոր զաւակներէն մէկ բանակ կազմել
մեր դրօշակով, որուն վրա արիւնագարդ տառերով գրուած ըլլայ
«Թշնամին թուրք վարչութիւնն է»։ Ու ամեն հայ՝ հարուստ թէ աղ-
քատ, գործաւոր թէ վաճառական, տգէտ թէ զարգացեալ, աշխարհա-
կան թէ հոգեւոր, բարի թէ չար, ամեն հայ այդ Թշնամիին դէմ կըռ-
ուելու կոչուի» (1900, թիվ 26)։ Հայ ազգն ունի ամեն ինչ՝ թե՛ խելք,
թե՛ ուժ, թե՛ գրացում, թե՛ դրամ, թե՛ հայրենասիրութիւն և թե՛ այլ
կարողութիւններ, հայտարարում էր պարբերականը։ Անհրաժեշտ է
միայն ունենալ մի կենտրոն, որ ղեկավարի դրանք, համախմբի, գրո-
հի տանի թշնամու դեմ ու հասնի հաղթանակի։ Նորաստեղծ կենտ-
րոնը կամ համազգային իշխանութիւնը «հզօրապէս պիտի կազմա-
կերպէ ազգին բոլոր ոյժերը, ու թէ՛ կռուի դաշտին վրա, թէ՛ դիւա-
նագիտութեան առաջ պիտի պաշտպանէ հայ ազգը եւ անոր ազա-
տագրութիւնը պիտի ապահովէ»։

Պատմութիւնը դաժան է դրել հարցը, գտնում է թերթը, «ո՛չ
հայ յեղափոխականին սուրը այլեւս իր պատեանը կը դառնայ, ո՛չ

ալ թուրք իշխանութեանը: Պատերազմը անդուլ, անդադար յարատեւութեամբ պիտի շարունակուի, մինչև որ կռուողներէն մէկը տեղի տալու պարտաւորուի: Եթէ մենք տեղի տանք, այդ օրը հայութեան «բնաջնջումին դողանջը պիտի լսուի» (1900, թիվ 26):

Քարոզելով ազգային ուժերի համախմբման գաղափարը, թերթը նկատի ունի բացառապես արեւմտահայութեանը, իսկ արեւելահայերի միջամտութիւնը համարում էր վնասակար. «Եթէ թուրքիոյ հայերը ընդունակ չեն իրենց մէջ ոյժ գոյացնելով ղեկավարել իրենց գործերը, անօգուտ է, և մինչև իսկ վնասակար, բնական ճամբէն դուրս գործելու մղել զիրենք Ռուսիոյ հայերուն միջոցով: Իսկ եթէ թուրքիոյ հայերը հասած են այն զգացումին, որով կարող են խորհիլ ինչ որ իրենց պէտք է և գործել անոր համեմատ, ան ատեն միտք չունին թուրքահայերու վերին տեսչութեանը» (1897, № 3):

Պատմական անդրադարձ կատարելով՝ թերթը նշում է, որ Գր. Արծրունին անցյալում աջակցում էր արեւմտահայերին (հոգեւոր առումով՝ իր «Մշակով» և նյութապես՝ հավաքելով և արեւմտահայերին որպէս օգնութիւն փոխանցելով ավելի քան 100.000 ռուբլի գումար), բայց առանց միջամտելու նրանց գործերին, գտնելով, որ եթե նրանք ի գործու չեն ազատագրվելու, դրսից ոչինչ անել հնարավոր չէ, որ արեւմտահայերն իրենք ավելի լավ գիտեն, ավելի պարզ են պատկերացնում իրենց անելիքները: Այդպես չեն վարվում ժնկացի կովկասահայերը: Նրանք ոչ միայն միջամտում են արեւմտահայերի գործերին, այլև ձգտում են ղեկավարել նրանց շարժումները, առանց ճանաչելու Արեւմտյան Հայաստանը, նրա վզին փաթաթում սոցիալիզմի վարդապետութիւնը: Նրանք կամենում են մոռացութեան տալ հայրենասիրութիւնը և այն փոխարինել ընկերվարութեամբ, ձգտում են ոչ թե համախմբել ազգը, այլ պառակտել: «Հնչաւը» «մոռցնել էր տալիս հայրենասիրութիւնը, անոր տեղը կը դնէր «սոցիալիզմը», ժողովուրդին համախմբելու փոխարեն «անոր դասակարգերու կը բաժանէր»: Նրանց գործունեութիւնը աղետաբեր եղավ շատ արեւմտահայերի, հատկապես վասպուրականցիների համար: Արեւմտահայերի «բոլոր դժբաղդութիւնները Կովկասի հայոց ձեռներեցութեան հետեանք են» (1898, թիվ 14):

«Մարտը» գտնում է, որ եվրոպական տերութիւնների օգնութիւնն անհրաժեշտ է արեւմտահայութեան ազատագրութեան համար,

բայց միայն այդ հուշսով չպետք է ապրել. հարկավոր է ծավալել նաև ազգային ակտիվ գործունեություն: «Հայկական դատը կորսուած պէտք է համարենք, եթէ հայ ազգը իր ամբողջ գործունէութիւնը դիւանագիտական և օրադրական աշխատութեանց նուիրէ» (1901, թիւ 28): Թերթը պատմական փաստերով ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի տիրապետութեան տակ ընկած ժողովուրդները իրենք են ձեռնարկել իրենց ազատագրութեան գործը, իսկ Եվրոպան օգնութեան է հասել «միշտ վերջին պահուն» (1899, թիւ 16): Պատասխանելով այն առարկումներին, թե Թուրքիան օգտվում է տերությունների հակասություններից և պահպանում իր ամբողջականութիւնը, և, հետևաբար, արևմտահայութեան ազատագրումը անհնարին է, թերթը նշում է. «Եւրոպացիները ատեն մը իրարու հետ կի՛յնան, բայց օր մըն ալ համաձայնութեան մը կը հանգին Թուրքիոյ մորթին վրա»: «Մարտը» հավատացած էր, որ Անգլիան, Ֆրանսիան և Գերմանիան վերջին հաշվով պետք է Թուրքիան մասնատեն կամ այնտեղ անցկացնեն վարչական բարելավումներ: Ուստի, «մեզի՛ հայերուս կը մնայ բաւական արթուն ու խելացի գտնուիլ, որպէսզի ոչ միայն վատթար վարչութեան լուծէն ազատինք, այլև օտարազգի դրամատէրերուն ստրուկներն ալ չդառնանք» (1899, թիւ 17):

«Հայկական խնդիրը և Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը» խմբագրական ծավալուն հոդվածաշարով անդրադառնալով Ռուսաստանին, պարբերականը գրում է, որ նրա քաղաքականութիւնը հայերի համար եղել է «չատ փոփոխական՝ մերթ նպաստաւոր, մերթ աննպաստ» (1898, թիւ 9), որ ունենալով վարպետ դիվանագիտութիւն, Ռուսաստանը մասնակցում էր թե՛ Բալկաններում և թե՛ Այսրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին (1897, թիւ 7): Թերթի կարծիքով, Ռուսաստանը ուզում է զավթել Թուրքիան, իսկ վերջինս իր պաշտպանութեան համար պետք է բարելավի արևմտահայերի կացութիւնը, դարձնի նրանց իր բարեկամները և այդպիսով իր ու Ռուսաստանի միջև ամուր պատենջ ստեղծի:

«Թուրքիոյ կործանումը Ռուսիոյ նպատակն է եղած, է՛ և պիտի ըլլայ, այդ նպատակը անփոխարինելի է, սակայն անոր հասնելու միջոցները՝ փոփոխական, ուստի կրնայ պատահիլ որ այդ «միջոցները» նպաստաւորեն մեր ազգային շահերն ալ, բայց կրնան անոնց ալ հակառակիլ: Մեզի կը մնար, և դեռ կը մնայ, մեր ազգային շա-

հերը չստրկացնել պետութեան մը, որքան ալ մեծ ըլլայ ան քաղաքական շահերուն» (1898, թիվ 9): Իսկ եթե Թուրքիան շարունակի հակահայկական քաղաքականութիւնը, «տարակոյս չի կայ, թէ ամբողջ հայութիւնը գիտակցօրէն զօրեղ գործիք մը պիտի ըլլայ Ռուսիոյ ձեռքերուն մէջ Թուրքիոյ քայքայման նպատակին վաղընդփոյթ յաջողման համար» (1900, թիվ 23):

Այս է հիմնական բովանդակութիւնը «Մարտ» թերթի, որը հրատարակվեց ընդամենը չորս տարի, սակայն ունի իր նշանակալից դերը հայ մամուլի պատմութեան ընդհանուր կտավի վրա: Իսկ այն ամբողջական կլիներ, եթե պահպանված և մեզ հասած լինեին հրատարակված բոլոր համարները:

«Նոր կեանք» ամսագիրը (1898–1902 թթ., Լոնդոն) ևս Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցութեան օրգանն էր: Ունեւր խմբագրական մարմին, սակայն, ըստ էութեան, գլխավոր խմբագիրն ու հիմնական գաղափարախօսը դարձյալ Արփիար Արփիարյանն էր: Այս պարբերականը լույս էր տեսնում ամիսը երկու անգամ՝ յուրաքանչյուր ամսվա 1-ին և 15-ին: «Մարտ» թերթը և «Նոր կյանքը» կանգնած լինելով միևնույն «գաղափարական գետինին վրա», ըստ էութեան լրացնում էին միմյանց: Կար մի չնչին տարբերութիւն՝ «Նոր կեանքը» «Մարտի» նման լինելով ազգային, քաղաքական հրատարակութիւն, նաև գրական հանդես էր և միշտ հավատարիմ էր մնում իր այդ կոչմանը՝ մեծ տեղ տալով գեղարվեստական ստեղծագործութիւններին: Ծանաչողական մեծ արժեք ունեն հայկական հարցի վերաբերյալ տեսութիւնները և ազգային կյանքին նվիրված նյութերը:

Իր առաջին համարներից մեկում «Նոր կեանքը» արեւմտահայերի ազատագրութիւնը տեսնում էր Թուրքիայի կազմում հայկական ինքնավարութեան ստեղծման մեջ:

Վերակազմյալները խոսելով համագգային հեղափոխութեան կամ ապստամբութեան մասին, հանդես էին գալիս որպէս բարենորոգումների քարոզիչներ, որովհետև պահանջում էին Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութիւն Թուրքիայի սահմաններում՝ եվրոպական վերահսկումով: Նրանք չունեին ազգային ծրագիր, չէին խոսում Արեւմտեան Հայաստանում հողային բարդ ու կնճռոտ հարցի լուծման մասին: Իրենց կարծիքով, այդ նպատակին հասնելու համար հայերը

պետք է համախմբվեն՝ միավորվեն՝ առանց դասակարգային տարբերության կամ խտրականության: Ազգի փրկությունը «ազգային մէկ ծրագրէ և միասիրտ աշխատութենէ կախում ունի» (1899, թիվ 1, էջ 2): Նկարագրելով կոտորածներից հետո հայերի դժնդակ կացությունը, ամսագիրը գրում է. «Ամենքս ալ ըմբռնած ենք, թէ կրթութեամբ չէ միայն, որ ազգութիւննիս պիտի պահպանենք, բարոյացմամբ չէ միայն, որ ապագանիս պիտի ապահովենք, քաղաքականութեամբ չէ միայն, որ մեր իրաւունքներուն պիտի տիրանանք, նիւթական զօրութեամբ չէ միայն, որ պիտի յաղթանակենք:

Փրկութեան գրաւականը ազգային ամէն ոյժերուն միաբան գործավարութեամբ պիտի ապահովուի» (1901, թիվ 5, էջ 50):

Այնուհետև ամսագիրը շարունակում է. հայը պետք է իմանա, որ «իր փրկութիւնը իրմէն միայն կախում ունի», որ նա «ամէն բանէ առաջ, ամէն բանէ աւելի... պէտք է ինքն իր վրայ վստահէր, իր սեփական ոյժին կւթնէր»: Հոգևորականները չպետք է քարոզեն հնազանդություն, հարուստները պարտավոր են բացել իրենց քսակը ազատության գործի համար: Ընդհանուր գործի համար չպետք է լինեն անտարբերներ ու չեզոքներ, փախուստի բոլոր դռները անհրաժեշտ է փակել, չպետք է ճանաչել դասակարգային խտրականություն, քանզի մենք բոլորս ստրուկներ ենք. «Պանքիր Մկրտիչը այնքան ստրուկ է, որքան բեռնակիր Մրտօն» (1901, թիվ 18, էջ 243):

Եթե հայը ներկա օրերում ևս շարունակի «իրարախոյս, իրարաւեր» վարքագիծը, ուրեմն արժանի է ոչնչացման: Պատմությունը թող նրա շիրմի վրա գրի. «Հոս կը հանգչի ստրուկ հայութիւնը... ջարդուելու արժանի ցեղ մըն էր» (1901, թիվ 19, էջ 276): Ազատությունը միշտ և ամենուր ձեռք է բերվել արյան գնով, «Հայ յեղափոխութիւնը բացառութիւն մը չի պիտի կրնար անշուշտ ստեղծել պատմութեան մէջ» (1901, թիվ 18, էջ 276): «Նոր կեանքը» գտնում է, որ հայ-թուրքական պատերազմը միայն այն ժամանակ կվերջանա, երբ սուլթանական իշխանությունները հրաժարվեն հայության բնաջնջման իրենց քաղաքականությունից և նրա համար կհաստատեն նպաստավոր վարչակարգ, այլապես «մեր ազգային կռիւը կը շարունակուի, ու պէտք է տարակուսել, թէ վերջնական յաղթանակը Թուրքիոյ իշխանութեան չի մնայ»: Արևմտահայության ազատագրման համար եվրոպական տերությունների օգնությունը անհ-

րաժեշտ է, բայց դրա համար հայերը պետք է իրենց ազգային պահանջները հարմարեցնեն եվրոպացիների շահերին: Վերլուծելով անցյալի դեպքերը, «Նոր կեանքը» սխալ էէր համարում եվրոպայից օգնություն ստանալու գաղափարը. սխալ էր այն, որ հայերը, հույսը դնելով Արևմուտքում «նստող» հայ «յեղափոխական վարիչներու վրա... և անոնց ապաւինելով՝ պէտք չտեսան գոնէ առժամայ ընդդիմադրութեան մը նախապատրաստութիւններ ընել» (1898, թիվ 14, էջ 212):

«Նոր կեանքը» անդրադառնում էր նաև կրօնի հարցերին և գրում, որ հայերը «իրենց ազգային կրօնքի մէջ կը փնտռեն իրենց ինքնապահպանութեան ապահովութիւններէն մէկը, և թերևս գլխաւորը» (1899, թիվ 20, էջ 310): Արձանագրելով, որ հայութեան մեջ լուսավորչականների կողքին երևան են եկել կաթոլիկներ, ուղղափառներ և ուրիշ այլադավաններ, հանդեսը նշում էր, որ դրա հետևանքով ներազգային հակասություններն ավելի են սրվում: Ամսագիրը հայութեան համախմբման գլխավոր պայման էր համարում համազգային գիտակցության արթնացումը: Համեմայն դեպս, նրա վիճակն այնպիսին է, որ չի կարելի զբաղվել կրօնական բզկտոցներով:

Պարբերականը արևմտահայութեան ազատագրութեան գործում կանգ էր առնում Ռուսաստանի դերի վրա և այն կարծիքն էր հայտնում, որ եթե Ռուսաստանը նվաճի Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերը կորուստ չեն ունենա: Բայց Թուրքիան կարող է շատ բան կորցնել: Եվ որպեսզի նա անկորուստ մնա, պետք է բարեփոխվի՝ ապակենտրոնացնելով բոլոր ժողովուրդներին, յուրաքանչյուրին ինքնավարութիւն տալով (1898, թիվ 4, էջ 50):

Իհարկե, սրանով չեն սահմանափակվում ամսագրի ընդգրկած հարցերն ու քննարկած խնդիրները: Ավելացնենք նաև, որ վերակազմյալ հնչակյանները, անջատվելով հնչակյաններից, ուղեցին իրենց ձեռքը վերցնել հայկական դատը: Այդ նպատակով համախմբվեցին Արփիարյանի շուրջ, որը չպաշտպանեց ու առաջ չտարավ վերակազմյալների ձեռնարկումը: Հակառակորդները Արփիարյանին մեղադրում էին, որ նա հեղափոխական գործը վերածել է հրատարակչական ընկերության: Համեմայն դեպս, նա իրենից վանեց կուսակցության կարող ուժերին և մնաց մենակ: 1901 թ. Արփիարյանը հեռացավ վերակազմյալ հնչակյանների շարքերից: Այս

Հանդամանքն էլ դարձավ այն հիմնական պատճառը, որ իրար հետևից դադարեցին լույս տեսնել թե՛ «Մարտը» և թե՛ «Նոր կեանքը»:

«ԶԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ» (1899–1911)

«Զայն Հայրենացը» վերակազմյալ հնչականների հրատարակությունն էր: Այն լույս էր տեսնում 1899–1900 թթ. Նյու Յորքում, 1900 թ.՝ Ուստրում, 1900–1908 թթ.՝ Բոստոնում, իսկ 1908–1911 թթ.՝ Կ. Պոլսում: Նրա խմբագիր տնօրենն էր Գարեգին Զիթչյանը, իսկ խմբագիրները՝ Սուրեն Պարթևյանը, Միսաք Սուրենյանը և Լևոն Լարենցը (Քիրիշճյան):

Թերթն իր էջերում հատուկ տեղ էր հատկացնում Արևմտյան Հայաստանից ստացված թղթակցություններին, որոնցում նկարագրվում էր թուրքահայերի անելանելի վիճակը, չեչուվում, որ հայ գյուղացին իր ոչնչի տերը չէր. ոչ ունեցվածքի, ոչ իր պատվի և ոչ էլ նույնիսկ՝ կյանքի: «Զայն Հայրենացի» առաջնորդողներից մեկը, նկարագրելով արևմտահայությունն այդ անտանելի դրությունը, նշում էր, թե նրա փրկությունը կարող է կատարվել միայն հեղափոխություն կամ ապստամբություն միջոցով. «Համերաշխ ըմբոստացումին մէջ է, որ կը տեսնենք մեր դատին յաղթանակը» (նույն տեղում, 1902, թիվ 119): Բայց դրա համար պետք է նախապատրաստվել: Այդ ապստամբությունը հաջողութեամբ չի պսակվի, եթե «չգիտենք պատրաստուել կռուէն առաջ» (նույն տեղում, թիվ 125):

Ավելի հստակ ու պարզորոշ նույն միտքն էր առաջ քաշվում թերթի նաև մի այլ առաջնորդողում. «Մենք մեզմէ պէտք է սպասենք մեր ազատութիւնը» (նույն տեղում, 1903, թիվ 229): Անհրաժեշտ է նախապատրաստել, զինել և ոտքի հանել ամբողջ ազգը, նրա բոլոր ուժերը: «Հաւաքական ճիգն է, որ վերջ պիտի դնէ «ազգային դժոխքին»: Մինչև «ժողովուրդը գէնքի չդիմէ, անկարելի է որևէ արդիւնաւոր վախճանի մը հանգիլ» (նույն տեղում):

Օրաթերթը համախմբություն կոչով դիմում էր հայ հասարակության բոլոր խավերին: Այն երիտասարդությունը հարցնում էր, թե նա «ե՞րբ պիտի սկսէ սարսռալ ազգային ցաւէն ու զրկանքէն, ե՞րբ պիտի իր լանջքն ու հոգին պարզէ ազգային խտեալին, զայն

ընդունելու, ընդգրկելու, անոր ուխտելու համար» (1904, թիվ 260): Իսկ այնուհետև չժխտելով ազատագրության պայքարի բովում տապակվող շատ ու շատ երիտասարդ մարտիկների ինքնագոհությունը, կոչ է անում համայն հայոց երիտասարդությունը համախմբվել ազատության «սուրբ դրօշին ներքոյ», չխնայել ոչինչ, որ կարելի դառնա վերջապես իր ինչքին ու պատվին տեր դառնալ:

Շեշտելով հայ հասարակության մեջ եկեղեցու դերը, «Ձայն հայրենեացի» «Շիկահեր» թղթակիցը պատմական էքսկուրս կատարելով և ցույց տալով, որ դարեր շարունակ եկեղեցին փոխարինել է պետությունը, գաղափարական հենք հանդիսացել ազգային ազատագրական պայքարի բազմաթիվ դրվագներում, հարց է բարձրացնում, թե ինչո՞ւ «այսօր գայն կը լուէ» (1903, թիվ 232): Թերթը քննադատում է եկեղեցականներին այն բանի համար, որ նրանք քիչ են մասնակցել հայ «ազգային ազատագրութեան ճիգին», չեզոքություն մը «ինքզինքն հեռու պահած են անկէ...», ազատագրական շարժման վերելքի օրերին աշխուժացել են, իսկ վայրէջքի ժամանակ՝ հուսալքվել, թշնամու կողմն են անցել: Իրավ է, «եղած են հայ եկեղեցականներ, որոնք խաչի հետ սուրը բռնած կամ քարօգած են, ու կան ալ այսօր այդպիսիներ... Բայց ասոնք մատի վրա հաշուող բացառություններ են: Հայ եկեղեցականությունը՝ գրեթե իր ամբողջութեամբ՝ դեռ անշարժ ու անվրդով մը ունի հայ յեղափոխութեան յանդէպ» (1903, թիվ 232): Պարբերականը երազում էր, որ կգա մի երջանիկ օր, երբ հայ եկեղեցականները ժողովրդի մեջ հեղափոխություն կքարոզեն, կըաշնակցեն հայ յեղափոխականների հետ, իսկ Խորմեան Հայրիկը կկանգնի «հայ յեղափոխութեան գլուխ» (1903, թիվ 233): Թերթի կարծիքով, հայ հասարակությունը պետք էէր բաժանել տարաբնույթ դասակարգերի, որ ազատագրական պայքարում բոլոր խավերն էլ «միակամ են», մոռանալով, սակայն, որ իրականում այդպես էէր: Հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերի ժամանակ էլ հասարակության յուրաքանչյուր խավ ունի իր որոշակի շահը, որով էլ թեկադրվում է այդ խավի վարքագիծը: Այնպես, որ, չնչին բացառություններով հանդերձ, եկեղեցականները հազիվ թե կարողանային հեղափոխականներ դառնալ:

«Ձայն հայրենեացի» համարից համար անդրադառնալով արևմտահայոց ճակատագրին ու նրա ազատագրության հարցին, կոչ էր

անում համախմբվել ազգային պայքարի դրոշի ներքո ոչ միայն հասարակութայն բոլոր խավերին, այլ նաև հայութայն բոլոր հատվածներին: Թերթը գտնում էր, որ արևմտահայ ազատագրական պայքարին պիտի մասնակցեն նաև արևելահայերը: Նրանք կարող են, եզրակացնում է Թերթը, այդ պայքարում «վճռական դեր ու արգասանք բաժին» ունենալ (1903, թիվ 218): Իսկ հայութայն մյուս հատվածները չպետք է լուռ ու մունջ հետևեն այդ պայքարին, այլ պիտի գորավիզ կանգնեն «կռուի դաշտում տառապողին»՝ ինչով կկարողանան: Կոնկրետացնելով խոսքը գաղութահայութայն և մասնավորապես ամերիկահայութայն մասին, պարբերականը գրում է, որ ազատագրական պայքարին զինվոր-մարտիկ պիտի տան բոլորը, անկախ որտեղ «կը բնակի հայը», իսկ «զինվորացու» չտվող ընտանիքները պայքարին պիտի սատար կանգնեն նյութական և մյուս բոլոր հնարավոր միջոցներով: «Երկրէն հեռանալը ազգէն հեռանալ չպիտի նշանակէ»,– եզրակացնում է պարբերականը (1903, թիվ 221): Թերթի կարծիքով, պետք էլ չէ մյուս ծայրահեղութայն մեջ ընկնել: Հայոց մյուս հատվածները պիտի օգնեն, գորավիզ լինեն արևմտահայոց ազատագրական պայքարին և «անհարկի միջամտութիւն-դեկավարումներով» չխանգարեն «անոնց սրբազան գործին»:

Անդրադառնալով զինատար խմբերին կամ Այսրկովկասից օգնութայն հասնող ուժերին, Թերթը նշում էր. «Դուրսէն գացող խումբեր միայն այն ատէն կրնան օգտակար ըլլալ, երբ արդէն երկրի մէջ կռուի ամէն պատրաստութիւններ եղած են ու կռիւն սկսուած է»: «Այս է ահա մեր հաւատամքը: Ատկէ դուրս որեւէ յոյս, որեւէ ճամբայ չկայ հայուն ազատութեան համար» (1903, թիվ 229):

Քարոզելով ազգային ուժերի համախմբման և համազգային ապստամբութայն գաղափարները, պարբերականը դատապարտում էր հին հնչակյանների դրույթը ընկերվարութայն կամ համայնավարութայն վերաբերյալ, նշելով, որ այն խանգարում է ժողովրդի միավորմանը և ազատագրական պայքարի հաղթանակին: Թերթի կարծիքով, մի քանի փոքրաթիվ դաշնակիցներ շահելով Եվրոպայում (նկատի ունի արևմտահայկական սոցիալ-դեմոկրատական շարժումը) ընկերվարութայն գաղափարին հետևելով, հին հնչակյանները «չահում են» նաև բազմաթիվ ու բազմաքանակ թշնամիներ՝ հանձին եվրոպական իշխանությունների ու կառավարող բոլոր խավերի:

Սոցիալիզմի ուրվականը այնպես է վախեցրել Եվրոպայի հզորներին, որ նրանք միասին, մի կուռ բռունցք են դառնում անմիջապես, երբ «դէպքերը կը հասունանան»: Պարբերականը ի վերջո կոչ էր անում «հայուլթեան բոլոր ոյժերը համախմբել աշխատիլ՝ առանց կրօնական, հարանուանական ու դասակարգային խտրութեան...» (1904, թիվ 309):

Թերթը, մտածելով արևմտահայոց ազատագրութեան մասին, ուղիներ փնտրելով այն իրականացնելու համար և կոչ անելով հայուլթեան բոլոր հատվածների համախմբմանը, չէր մոռանում նաև հայուլթեան մյուս հատվածների ազատութեան խնդիրը: «Ձայն հայրենեացը» գտնում էր, որ նախապես պետք է լուծել արևմտահայուլթեան հարցը և ապա մտածել պարսկահայուլթեան ու ռուսահայուլթեան մասին, քանի որ հայ ժողովուրդն ի վիճակի չէ միաժամանակ հանդես գալու երեք բռնապետութիւնների դեմ: Նախ պիտի պայքարել արևմտահայոց «օր առաջ» փրկութեան համար, քանի որ այնտեղ դրված է հենց հայի լինել-չլինելու խնդիրը, որի լուծմամբ արդեն հնարավոր կդառնա ռուսահայոց ու պարսկահայոց սոցիալական հարցերը կարգավորելու խնդիրը:

Թերթը չէր դնում Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու խնդիրը: Արևմտահայուլթեան հարցի լուծումը տեսնում էր այն բանում, որ նա կարողանա «ինքնավար իշխանութիւն մը ձեռք բերել» (1903, թիվ 229):

1905 թ. «Ձայն հայրենեացի» թղթակիցը իշխան ՍաբաՀէդդինի հետ զրուցելիս, շարադրելով վերականգնյալ հնչակյանների տեսակետը Հայկական հարցի լուծման մասին, ասում էր. «Հայ յեղափոխական գործունեութիւնը երբէք ձգտած չէ անկախ Հայաստանի մը հաստատման: Հայ յեղափոխական կոմիտէները միշտ իրենց նպատակ ունեցած են համեստ ու հնարաւոր ծրագրի մը իրագործումը, Թուրքահայաստանի համար եւրոպական պետութիւններու քոնթրօլին տակ վարչական ինքնավարութեան մը ստանձնումը» (1905, թիվ 369): Իսկ հայերը անկախութեան չեն ձգտում ոչ թե նրա համար, որ չեն սիրում այն, այլ նրա համար, որ դա ներկա պայմաններում անհնարին են համարում, չարունակում է թղթակիցը:

1908 թ. հեղաշրջումից հետո վերականգնյալ հնչակյանների մեծ մասը միացավ արմենականներին, որի արդյունքում ձևավորվեց

«Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը»: Բայց նրա փոքր մասը շարունակեց իր ինքնուրույն գոյությունը: Սահմանադրության հռչակումից համարյա անմիջապես հետո արտասահմանից Կ. Պոլիս ժամանեցին այս հնչակյանների ղեկավարներ Ալեքսան Արզուկյանը (Վահե), Լևոն Լարենցը և ուրիշներ, բերելով իրենց հետ նաև իրենց օրգանը՝ «Զայն հայրենեաց» շաբաթաթերթը: Սկզբնական շրջանում այն հրատարակվում էր Երվանդ Չավուշյանի, ապա նաև՝ Աղեքսանդր Փանոսյանի (Ալփասյան) և այլոց խմբագրությունամբ ու աշխատակցությամբ:

«Զայն հայրենեացի» շուրջ համախմբված վերակազմյալ հնչակյանները փոքրաթիվ էին. 1912 թ. «Մշակի» Կ. Պոլսի Շուշլյու ծածկանունով թղթակիցը նշում էր, որ նրանք հաշվվում են 50–100 մարդ («Մշակ», 1912, մրտ. 23):

Այնուամենայնիվ, արևմտահայ հասարակական-քաղաքական ասպարեզում նրանք ճանաչված էին իրենց գործունեությամբ: Թերթը ողջունեց սահմանադրության հռչակումը և հայտարարեց, որ կապալտականի Թուրքիայի խաղաղ զարգացումը: 1908-ի սեպտեմբերի 12-ին «ձայնականները» ազդարարում էին՝ իրենք կկանգնեն այն ընդդիմադիր տարրերի կողմը, որոնք «փոթորկոտ օրերուն մէջ արդարութեան աննկուն նախակարապետները եղան ու բարեշրջման այս շրջանին խաղաղութեան ու փրկութեան աներկիւղ և հաւատարիմ գրօշակակիրները պիտի ըլլան անտարակոյս» (ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 162, թ. 1):

«Զայն հայրենեացի» գաղափարակիրները շարունակում էին, որ դադարեցնում են «զինեալ ապստամբութեան ծրագիրը», նվիրվում են «խաղաղութեան պահպանումին և ազատութեան ընդհանրացումին», կողմնակից են Օսմանյան կայսրության «ամբողջական պահպանումին», չունեն «որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ...»: Բայց միաժամանակ ավելացնում էին, որ իրենք, համարելով արևմտահայությանը օսմանյան միություն անբաժան տարրը, չեն կամենում, որ այն լուծվի «այլ հոսանքներու մէջ», թեկուզ և նրա համար, որպեսզի ապրի հայությունը, որպեսզի «կարող ըլլայ ան իր պատմական դերը կատարել Թուրքիոյ ընդհանուր քաղաքականութեան աւագ և կենսական գործին մէջ...» (Նույն տեղում):

Ապա պարբերականը նշում էր, որ իրենք «բուռն ու անհաշտօրէն պայքարող ոյժ մը պիտի ըլլան ընդդէմ ներքին ու արտաքին բոլոր ոտնձգութեանց, որոնք պիտի վրդոտեն ընդհանուր խաղաղութիւնը, պիտի ջնջեն ազատական ըէժիմը և պիտի ձգտին վերահաստատել նախկին տարաբաղադրիչ և անհանդուրժելի բռնակալութիւնը» (Նուէյն տեղում):

Վերակազմյալ հնչակյաններն իրենց քաղաքական գիծն ավելի հստակեցրին «Զայն հայրենեացի» հետագա համարներում: Նրանք ազդարարում էին, որ իրենք ուզում են ամրապնդել երկրի ձեռք բերած ազատութիւնը, աջակցել նրա ընդհանուր զարգացմանը, հեռու մնալով քաղաքական ամեն դավերից: Անցյալը թողել է տնտեսական ու մտավոր քայքայում, հեղաշրջումը օսմանյան ժողովուրդներին կարող է տանել գերութիւնից դեպի ազատութիւն: Այժմ նրանց պարտականութիւնն է համախմբել ու առաջադիմել: Գործի պիտի լծվեն հասարակական ու քաղաքական բոլոր ուժերը՝ դեն գցելով ներքին հակասութիւններն ու գզվառոտները: «Զայնականները» խոստանում էին, որ իրենք կլինեն համընդհանուր գործը կազմակերպողներ և այն դեպի նպատակը տանողների առաջին շարքերում:

Բայց թերթը միաժամանակ հայտարարում էր, որ եթե հարձակում կատարվի հայ ժողովրդի գոյութիւնն ու մշակութային արժեքների վրա, ապա կդիմեն ինքնապաշտպանութիւն: Մատնանշելով այն փաստը, որ իթթիհատը քամահրում է Բեռլինի 61-րդ հողվածը, թերթի խմբագիրները նշում էին, որ իրենք կդիմադրավեն դրան, քանի որ այդ հողվածը նախատեսում է հայերի դրութիւնն բարելավում, իսկ նրա վերացման դեպքում «հայաբնակ գաւառներու խղճալի կացութիւնը նոյնը կը մնայ» (1908, թիվ 3): Բայց, եթե, չարունակում էին պարբերականի հեղինակները, իթթիհատական կառավարութիւնը կատարի հօգուտ հայերի գոնն այնքան բարելավում, ինչքան խոստանում է 61-րդ հողվածը, «այն ատեն խնդիրը կը փակուի, որովհետև սահմանադրութեան լայնօրէն գործադրումովը արդէն հարկ չպիտի մնայ, որ մենք պետութեանց դիմենք» (նուէյն տեղում): Այլ կերպ ասած, «Զայն հայրենեացի» շուրջ համախմբած վերակազմյալներն ուզում էին, որ թուրքական կառա-

վարությունը լուծելու Հայկական Հարցը, եթե ոչ՝ կրիմեին մեծ տեղություններին:

1909 թ. հունվարին վերակազմյալների ղեկավարներից մեկը՝ Վ. Արզումանյանը հրապարակեց «Թուրք կոմիտէին» կոչը, որի մեջ նշում էր, որ իթթիհատը մի կողմից քարոզում է եղբայրություն, հավասարություն և ազատություն, իսկ մյուս կողմից՝ կազմակերպում ու թուլատրում է հայերի հալածանքները, կեղեքումները, բռնաբարումներն ու առևանգումները, չի օգնում աղքատներին ու սովահարներին: Հայերը, «հակառակ թուրք կասկածոտ վերաբերմունքին, որևէ գաղափար չեն սնուցաներ, ոչ ալ Օսմանեան կայսրութեան քաղաքական միութիւնը խանգարելու դիտում ունին: Անոնք կը փափաքին տեսնել օսմանեան ազգերու սահմանադրական հզօր հայրենիքը յարգուած՝ օտարներէ և երջանիկ՝ ներքնապէս» (1909, թիվ 11–12):

Վերակազմյալների ղեկավարը մի այլ առիթով անդրադառնում էր նաև ազգային հարցի լուծման երիտթուրքական երկու ծրագրերին՝ Ահմեդ Ռիզա բեյի կենտրոնացված և Սաբահէդդինի ազգակենտրոնացված տեսակետներին և պաշտպանում Սաբահէդդինի նահանգների ու համայնքների ինքնավարությունների հաստատման առաջարկությունը, գտնելով, որ դա համապատասխանում է արևմտահայության շահերին:

«Ձայն հայրենեացը» նշում էր, որ բարենորոգումների ու բարելավումների կարիք գգում են ոչ միայն հայերը, այլև Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդները: Բայց մենք, երբ պահանջում ենք սկսել դրանք հայերից, ելնում ենք այն իրական փաստից, որ նրանց «կացութիւնը ամենէն աւելի անտանելի է» (1909, թիվ 16): Բռնապետության տարիներին, շարունակում է թերթը, ոչ մի ժողովուրդ այնպես չի տառապել, ինչպես հայերը, և այդ իրավիճակը շարունակվում է նաև հիմա: Ապա ավելացնում էր. «... հայկական նահանգներու կամ թրքաբնակ հայերու վիճակին բարելաւում ըսելով՝ ուրիշ բան և ուրիշ միտք չհասկցուի, այլ միմիայն սա կենսական բարենորոգութիւնք, որ այլևս միանգամ ընդմիշտ վերջ կդնեն իրենց կենաց, ընչից ու պատուոյ դէմ յարձակումները և արդար հատուցում ըլլայ իրենց վնասներուն» (նույն տեղում):

Թերթը գտնուում էր, որ այն բանին հասնելու ամենաառաջնային միջոցառումներից մեկն այն է, որ կառավարությունը պատժի քուրդ ավազակ-թալանչիներին, հողեր ու գույքեր բռնագրավողներին: Եթե նա արտաքսի գոնե 10–15 նշանավոր ու ազդեցիկ այդպիսի անձանց, կխաղաղեցնի Հայաստանը, զգալիորեն կբարելավի նրա բնակչության վիճակը: Պարբերականը նշում էր, որ իթթիհատը կարող է այդ անել, բայց չի կամենում:

Վերակազմյալ հնչակյանների «Ձայն հայրենեացը» ծառայավ իթթիհատի դեմ, երբ տեսավ, որ նա, հակառակ իր սպասածի, ոչ միայն չի դադարեցնում հայկական հալածանքները, այլև նոր ջարդեր է կազմակերպում: Նրանք Ադանայի կոտորածների համար աներկբայորեն մեղադրեցին երիտթուրքերին և «Ձայն հայրենեացում» սուր քննադատեցին, որի պատճառով կանչվեցին դատական պատասխանատվության («Մշակ», 1912, մրտ 23): Իսկ երբ 1909 թ. հուլիսի 11-ին երիտթուրքերը հեղաշրջման տարեդարձի առթիվ ճաշկերույթի հրավիրեցին երկրի բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, վերակազմյալները չներկայացան, իրենց գլխավոր պաշտոնավթերթում՝ «Ձայն հայրենեացում» հայտարարելով. «Ատանայի դէպքերուն առթիւ մեր զգացած սուգը մեզի թոյլ չի տար ընդունիլ այն հրաւերը, զոր հաճած էիք ուղղել մեզ, մասնակցելու համար այս գիշերուան հացկերոյթին» («Բիւզանդիոն», 1909, հուլիս 26):

1908 թ. հեղաշրջումից հետո վերակազմյալ հնչակյանները «Ձայն հայրենեացում» շարադրեցին իրենց տեսակետը նաև հողային հարցի մասին: Թերթը կարծում էր, որ բռնակալություն տարիններին հայերից հափշտակված հողերը անհրաժեշտ է վերադարձնել նրանց տերերին: Դա թեև բարդ ու կնճռոտ խնդիր է, բայց կառավարության կողմից «հեռագրական մէյ մէկ հրամանի միայն կարօտ է միանգամ ընդմիշտ լուծելու համար» («Ձայն հայրենեաց» 1909, թիվ 35–36):

Հետագայում թերթն ավելի հանգամանորեն էր անդրադառնում հողային հարցին և նշում նրա լուծման ուղին. իշխանությունները դեռ չատ տարիներ առաջ են բռնագրավել հայերի հողերը և այդ քաղաքականությունն ավելի սաստկացրել 1878 թ. հետո: Թուրքերից զատ, նրանց հողերը հափշտակել են նաև քրդերը, Կովկասից եկած չեչեններն ու չերքեզները, Ղրիմից տեղափոխված թաթարներ

ըը և ուրիշներ: Ապա նա շարունակում էր, որ թեև այժմ Թուրքիայում կան շատ լուծելի հարցեր, բայց ամենակարևորը հողային խնդիրն է: Այն «հրատապ աստիճանի մը հասած է» և «իր անմիջական ու արդար լուծումը կը սպասէ արդի սահմանադրական կառավարութեան» (նույնը, 1910, թիվ 28): Հոգևածագիրն իրավացի էր համարում օսմանյան խորհրդարանի հայ երեսփոխանների այն ելույթները, որոնք պահանջում էին վերադարձնել հայերից «գողացած կալուածները»: Նա մերժում էր այն առաջարկը, ըստ որի հայերին հողերի դիմաց կարելի է փող տալ կամ որոշ տարածք երկրի այլ շրջաններում: Թղթակցի կարծիքով, նման սակարկումները «այլևս աններելի են»: Իշխանություններն այդպիսի առաջարկություններ թող անեն հափշտակիչներին, իսկ հայերից բռնագրաված հողերը վերադարձնեն տերերին: Հայերը պահանջում են իրենց հողերը, շարունակում էր նա, «պէտք է գոհացնել զանոնք անպատճառ, եթէ իրօք հայրենիքին ապագան փրկող ցեղային համերաշխութիւնը մը կը փափաքուի անոր ճակատագիրը վարող իշխանաւորներուն կողմէն» (1910, թիվ 28):

«Ձայն հայրենեացն» անդրադարձավ նաև սոցիալիզմի հարցին: Թերթի խմբագիրներից Լ. Լարենցը նշում էր, որ սոցիալիզմը լավ գաղափար է, բայց Արևմուտքի զարգացած երկրների համար, իսկ Թուրքիայի նման մի երկրում, ուր ամենուրեք թագավորում են բռնություններն ու կոտորածները, աղքատությունն ու խեղճությունը, սոցիալիզմը «չի կրնար աճիլ ու արմատաւորուիլ...» (1909, թիվ 31–32): Արևմտահայության համար, շարունակում էր նա, նույնիսկ աղետաբեր են սոցիալիզմի քարոզները: Մատնված բախտի քմահաճույքին, կոտորածների ու ջարդերի սպառնալիքներին, այդ ժողովուրդը անգամ չգիտի՝ վաղը ինքը կմնա⁶, թե ոչ: «... Անգործութիւն է, սոփեստութիւն է այդպիսի ժողովուրդ մը թունաւորել արեւմտեան արտակենտրոն մտքերուն վերացականութիւններով և հողային հարցերով, բանտորական խնդիրներով, եկեղեցու և պետութեան բաժանման կնճռոտութիւններով, արձակունակ բարոյականի վարդապետութիւններով կամ նմանօրինակ նորաբանութիւններով զբաղեցնելը» (1909, թիվ 31–32):

Լ. Լարենցը քննադատում էր նրանց, ովքեր արևմտահայությանը բաժանում էին դասակարգերի և հակադրում իրար: Նա

գտնում էր, որ ներկա պայմաններում նման մոտեցումը ոչ միայն սխալ է, այլև վնասակար: «Այսօր մեր ազգը այնպիսի դժնդակ կացութեան մը մէջ կը գտնուի, որ ուղղակի ազգադաւուժիւն պիտի ըլլար ժողովուրդը կղերին դէմ, կղերը ժողովուրդին դէմ, գործաւորը գործատէրերին դէմ, հողատէրը մշակին դէմ, աղքատը հարուստին դէմ, ամուսինը իր կնոջ դէմ գրգռելը, զինելը, բարոյական, կրօնական կամ տնտեսական որեւէ հարցի համար» (1903, թիվ 23):

«Ձայն հայրենեացը» գրում էր, որ արտաքին հալածանքները հարվածում են հայութեան մարմնին, «իսկ ընկերվարականութեան անուսով գործուած չարիքները մեզի պէս ազգի մը հոգին իսկ կը սպանեն, ազգն իր էութեամբ կը մեռնեն» (1903, թիվ 47):

Վերակազմայիները մեծ համակրանք ունեին հայ հոգեւորականութեան նկատմամբ: Նրանք գտնում էին, որ այն կարևոր դեր է խաղում ազգի համախմբման և ղեկավարման գործում: Ուշագրավ է, որ երբ Մատթեոս Իգմիրլյանն ընտրվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, «Ձայն հայրենեացի» խմբագիր Երվանդ Չավուշյանը վերակազմայիների մայրաքաղաքի վարչութեան կողմից ներկայացավ նրան և շնորհավորելով, հայտարարեց. «Մեր կուսակցութիւնը իր գործունեութեան բաժինը ուրախութեամբ պիտի բերէ ձեզի» (1908, թիվ 2):

Լ. Լարենցը նշում էր, որ հայ ժողովուրդը գտնվում է բացառիկ վիճակում, ուստի չի կարելի պահանջել, որ նրա հոգեւորականութունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, ինչպես Արևմուտքում է: Ընդհակառակը՝ հայերը պետք է նպաստեն կղերականութեան ազդեցութեանը ազգային կյանքում, որովհետև նրանց եկեղեցին ավելի դեմոկրատական է, քան այլ քրիստոնյաներինը: «Բոլոր այն հայերը, գրում էր նա, որոնք եկեղեցուց և պետութեան բաժանման պահանջն ունին իրենց ծրագրին մէջ, ահաւոր կերպով սխալ ու անիրաւ գործ մը կընեն...», քանզի հայ կղերը չունի այն միապետական դավադրական դերը, ինչ Ֆրանսիայինը՝ այդ երկրի պատմութեան մեջ: «Հայ կղերը պաշտօնեութիւնն է գերազանցօրէն ժողովրդավար եկեղեցի մը, որ իր պաշտօնատէրները ժողովուրդու հաւանութեամբ կընտրէ և սահմանադրական դրութեամբ՝ քուէարկութեամբ կուտայ անոնց իւրաքանչիւրին պաշտօնը» (1910, թիվ 11):

Թերթի կողմնակիցները մերժում էին տերութիւնների օգնութեան դադափարը արևմտահայութեան ազատագրութեան գործում:

«Ձայն հայրենեացը» հայտարարում էր, թե այն ազգը, որը «օտարներէ և միայն օտարներէ ու այն էլ ոչ անձնապաշտ ու շահախնդիր օտարներէ օգուտ կը սպասէ, յուսախաբուլթիւն մը կը գտնէ» (1909, թիվ 3): Նրանք արևմտահայութեան փրկությունը տեսնում էին ոչ թե թուրքիայի մասնատման, այլ նրա վերակառուցման ու բարելավման մեջ, նրա կազմում գտնվող ժողովուրդների համընդհանուր կյանքի զարգացման մեջ: Նրանք գտնում էին, որ հայերը պետք է այնպես վարվեն, որ թուրք կառավարիչները երբեք չմտածեն, թե անջատողականներ են: Երվանդ Չավուշյանը նշում էր, որ թուրքիայի ոչ հայանպաստ պայմաններում հայերը չպետք է վհատվեն և արտագաղթեն, ընդհակառակը՝ պետք է մնան հայրենիքում ու գոյատևեն, հասնեն տնտեսական ու մտավոր զարգացման և համոզեն իրենց թուրք հայրենակիցներին, թե «մենք իրենց կարծածի պէս հայրենիքին դաւաճանող չենք, այլ անոր յառաջդիմութեանը, լուսաւորութեանը և ապագայ մեծութեանը նպաստող անհրաժեշտ ու կարևոր տարրը կը կազմենք» (1909, թիվ 39): Դրա հետ միասին նա խնդիր էր դնում՝ հայերը, հատկապես երիտասարդները, կրթությունից զատ պետք է հմտանան նաև գիտավարժութեան մեջ: Միայն այդ եղանակով նրանք կարող են «կարևոր և պատկառելի դերք մը գրաւել Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող միւս ցեղերուն մէջ» (նույն տեղում):

Զգտելով համոզել թուրք կառավարիչներին, որ հայերը կամենում են ապրել ու առաջադիմել օսմանյան բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, վերակազմյալների «Ձայն հայրենեացը» իր «Ո՞րն է մեր ազգայնականութիւնը» առաջնորդողում գրում էր, որ հայերը անջատողական ձգտում, ուրիշ ազգերին գերիշխելու փափագ չունեն, ինչպես անգլիացիները, ռուսները, գերմանացիները, թուրքերը: Նրանց «ազգայնական վարդապետութեան հիմնական սկզբունքն է հայութեան բարոյական, նիւթական և պատմական շահերուն և իրաւանց պաշտպանութիւնը, առանց վնասելու ուրիշ ազգերու շահուն և առանց յարձակողական կամ արհամարհական դիրք բռնելու» (1910, թիվ 32):

Բայց վերակազմյալները, իրենց թերթում հայտարարելով արևմտահայերի օսմանյան թուրքիայի կազմում ինքնավարութեան մասին, մյուս կողմից պահանջում էին, որ թուրքերն էլ պետք է հար-

գեն ու պաշտպանեն իրենց հայրենակից ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի իրավունքներն ու շահերը: Միայն «փոխադարձ համահաւասար և համերաշխ գործակցութեամբ կրնանք մեր երկրին ներքին ուժերը կազդուրել, կանոնաւորել և նախապէս յիշուած արտաքին վտանգներուն դիմագրաւել» (1910, թիվ 32):

«Զայն հայրենեացը» փոփոխվող պարբերականութեամբ լույս տեսավ տասներկու տարի: Այն Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան օրգանն էր, նրա շահերի արտահայտիչն ու գաղափարախոսը: Եվ կուսակցութեանն ամեն ինչ անում էր ապահովելու թերթի մշտական հրատարակութեանը: Սակայն լինելով փոքրամթիւ, կուսակցութեանը մշտապես գործում էր նյութական սուղ պայմաններում: Իսկ Ադանայի դեպքերից հետո աստիճանաբար խորացող հակահայկական մոլուցքը, մոտեցող պատերազմի շուռնչ ավելի ու ավելի էին հիասթափեցնում հայ գործիչներին, և նրանցից շատերը հեռանում էին Թուրքիայից: Հենց այս, ինչպես և մի շարք այլ պատճառների հետեւանքով շուտով թերթը դադարեց լույս տեսնելուց:

Սակայն «Զայն հայրենեացը» ունեցավ կարևոր նշանակութեւն: Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան մեջ այն ունի իր տեղն ու դերը, և նրանում բարձրացված հարցերից շատերն այսօր էլ արդիականութեան շուռնչ ունեն և արժանի են ուսումնասիրութեան:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՄԱՄՈՒԼ

«ԱԶԳ» (1907–1921)

«Ազգ» շաբաթաթերթն սկսեց լույս տեսնել 1907 թ. ապրիլի 20-ից ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում: 1906–1907 թթ. Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեանը պառակտվել էր և նրա անդամների մեծ մասը՝ Սուրեն Պարթևյանի, Պետրոս Գաբրիելյանի, Սարգիս Մալեմզյանի, Վահրամ Գրիգորյանի և շուտով սրանց միացած Միհրան Տամատյանի ու Վահան Թեքեյանի համատեղ ջանքերով ու դեկավարութեամբ իրականացրեց «Ազգի» հրատարակութեանը: Վերակազմյալների այս հատվածը, որի մեծ մասն, ի դեպ, արևմտահայ

էր, թերթի հենց առաջին առաջնորդողում հայտարարում է, որ իրենց թերթը «պիտի ըլլայ ազգի թերթը», քանզի արտահայտելու է ոչ թե հայ հասարակութեան առանձին խմբերի շահերը, այլ «ազգային բոլոր կարիքներն ու տենչանքները»: Պարբերականի նպատակն է «ստեղծել ազգային աւելի կուռ, աւելի խորունկ ու աւելի բեղմնաւոր միութիւն մը և աշխատելու է ազգային հաւաքական քաղաքականութեան մը որդեգրումին ու բիւրեղացումին» («Ազգ», 1907, ապր. 20): Ընդգծվում էր նաև, որ իր դավանանքը հայ հեղափոխական ուժերի համախմբումն է, հայ համերաշխութեան ստեղծումը, «համերաշխութիւն՝ ոչ թէ լոկ փոխադարձ յարգանքի և բարեացակամ վերաբերութեան քաղաքականութեան իմաստով, այլ ազգային յեղափոխական որոշ ու մշակուած ծրագրի մը կամ ձեռնարկներու շուրջ ու մէջ համերաշխ գործակցութեան սուրբ ու անդրժեկի դաշինքով» (նույն տեղում):

«Ազգը» հայ հեղափոխութիւնն ասելով հասկանում է «տաճկահայ դատը և անոր լուծումին համար մղուած կռիւը» (1907, հլս. 6): Այն իսպառ բացառում էր արեւելահայ խնդիրը: Թերթը նշում էր, որ հայ հեղափոխութիւնը ծնվեց «տաճկահայ տառապանքին մէջէն... ռուսահայ մտաւորականութեան հզօր ու ստեղծագործ ազդեցութեան տակ»: Արեւմտահայը սկզբից ևեթ «ապիկար ու անընդունակ հանդիսացաւ իր ճակատագիրը» տնօրինելու գործում: Նրա բախտն իր ձեռքը վերցրեց ռուսահայը, որը որքան օգուտ տվեց, այնքան էլ վնաս: Կովկասահայը չկարողացավ կատարել «այն էական դերը, որուն պատասխանատուութիւնն ու պարտականութիւնը կառնէր իր վրայ» (1908, մյս. 25):

«Ազգը» չցանկանալով հակադրել արեւելահայը արեւմտահային, այնուամենայնիվ գտնում է, որ արեւմտահայը ինքը կարող է որոշել «իր դատն ու ճակատագիրը»: Նա իր հարցը կարող է լուծել միայն այն ժամանակ, երբ «կը թօթափէ կովկասահայ յեղափոխական կուսակցական խափանիչ ու անդամալուծող խնամակալութիւնը» (նույն տեղում): Արեւմտահայ դատի էութեանը և լուծման եղանակին անդրադառնալով, պարբերականը գրում էր. «Հայ յեղափոխական շարժումը՝ մեր հասկացողութեամբ՝ ուրիշ նպատակի չի ձգտիր այսօր, բայց եթէ մարդկային տարրական իրաւունքներու պահանջին վրայ հիմնուած նուազագոյն ծրագրի մը իրականացման կամ՝

սովորական բացատրութեամբ թուրքահայ կեանքի, ինչքի, պատուի ու խաղաղ զարգացումի ապահովման: Իսկ այս մօտաւոր նպատակին հասնելու համար, ազգային յեղափոխական շարժումը, ուրիշ միջոց չի տեսներ թուրքիոյ ներկայ իրականութեան մէջ՝ բայց եթէ հարստահարուող հայութեան ստրկագերծումը, ժողովրդային ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը և քաղաքական ձեռնտու հանգամանքներէ օգտուելի գիտցող ընդհանուր ապստամբական պոռթկումը, որ առաջ բերելով արտաքին միջամտութիւն մը՝ պիտի ապահովէր հայկական բարեգործութեանց գործադրումը, համաձայն 1895 թ. Մայիսի 11-ի մեմորանտումին կամ անոր այս կամ այն վարիանտին» (1908, մ.յս. 25):

Ակներև է, որ ամերիկահայ վերակազմյալների ու նրանց խոսափող «Ազգի» երազանքը մայիսյան խղճուկ բարենորոգումների կենսագործումն էր՝ «այս կամ այն վարիանտով»: Մի փոքր անց, նրանք պահանջում էին հայկական ինքնավարութիւն Օսմանյան կայսրութեան սահմաններում՝ եվրոպական հսկողութեան ներքո, ազգաբարեւոյթ, թե իրենց նպատակն է «հայկական նահանգներու բարեկարգութիւնը: Մենք այժմէն չենք կրնար գիտնալ, թէ այդ բարեկարգութիւնը ինչ մասնաւոր ձևի ու ծրագրի վրայ պիտի իրականանայ: Բայց կրնանք սա չափ միայն ստոյգ նկատել, թէ եւրոպական քոնթրոլի տակ, աւելի կամ պակաս սահմանափակ, ինքնավարութիւն մը պիտի ըլլայ ան» (1908, հլս. 4):

Վերակազմյալների ամերիկահայ հատվածն ու իրենց գաղափարախոս «Ազգը» դեմ չէին անկախ Հայաստանի ստեղծմանը. «Մեր անմիջական նպատակը չի կրնար ըլլալ, ուրեմն, Անկախ Հայաստանի երազը: Բայց եթէ հայութիւնը ապագային, իր պատմական իրաւունքներու վրայ կրթնած, ուզէ և յաջողի այդ ազգային անկախութիւնը ձեռք բերել, մենք պիտի այժմէն մերժած ըլլայինք զայն, որովհետև մեր ծրագրին մէջ ինքնավարութիւն գրուած պիտի ըլլայ եղբր, փոխանակ անկախութեան: Ատիկա մեր այսօրուայ մտածելու բանը չէ» (նույն տեղում):

Զինված ապստամբութեան նախապատրաստմանը առաջնային կարևորութիւն տալով, «Ազգը» արևմտահայութեան ազատագրման, կամ ավելի ճիշտ՝ ինքնավարութեան հաստատման համար այդպիսի նշանակութիւն էր տալիս նաև արտաքին միջամտութեանը

կամ տերությունների օգնութեանը: Թերթը գրում էր. «Արտաքին միջամտութենէն Հրաժարուիլը Թուրքահայ ազատագրական շարժումին գերեզմանաքարը դնել կը նշանակէ, ազգային ինքնասպանութիւն մը պարզապէս... Առանց արտաքին միջամտութեան բան մը չի կայ արևուն տակ՝ որ կարենայ բարեփոխել Հայերուն անտանելի վիճակը Թուրքիոյ մէջ... Եթէ երբեք Թուրքիոյ հայերը սահմանուած են օր մը հանգիստ շունչ առնելու՝ ատիկա անպատճառ ու անպայման, պիտի ըլլայ որեւէ ձևի տակ՝ արտաքին միջամտութեան մը հետեանքով» (1907, օգոստոսի 10): Թերթը դա բացատրում է նրանով, որ արևմտահայութիւնն իր սեփական ուժերով չի կարող ազատագրվել կամ հասնել վերևից տրվող բարելավումներին: Շատ ազգեր այդ ամենը ձեռք են բերել արտաքին միջամտութեան շնորհիվ, հայերը ևս չեն կարող բացառութիւն կազմել, մանավանդ, երբ նրանց ազատագրման հարցն ավելի բարդ է:

Բնականորեն հարց է առաջանում. իսկ երբ պետք է լինի այդ արտաքին միջամտութիւնը: «Ազգը» գտնում էր, որ այն դեպքում, երբ կլինի ազգային կռու, մտածված ու հետևողական ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւն (նույն տեղում, հնս. 6):

Այն միտքը, թե ռուսական հաղթական հեղափոխութիւնը կարող է ազատութիւն բերել նաև արևմտահայութեանը, այնքան էլ սրտամոտ չէր «Ազգ»-ականներին, նրանք, պարզապէս, համաձայն չէին դրան: Թերթը գրում էր. «Ռուսիա կրնայ աշխարհիս ամենէ ազատական ռամկավարական պետութիւնը դառնալ, առանց անպայմանօրէն ճանապարհ բացելու Տաճկահայաստանի ազատագրութեանը» (1907, օգ. 10): Ցարիզմը կարող է գոյատևել դեռ կես դար, գուցե և ավելի: Բայց այդ ժամանակամիջոցում «տաճկահայութիւնը կրնայ յիշատակ մը մնացած ըլլալ լոկ պատմութեան էջերուն մէջ: Ուստի առնուազն տարօրինակ պիտի ըլլայ, որ մենք ատանկ հեռաւոր ու խնդրական յոյսերով, մեր բախտը կապենք ռուս յեղափոխական արկածին, և մեր այնքան սուղ ոյժերուն լաւագոյն ու մեծագոյն մասը տրամադրենք այդ ուղղութեամբ» (նույն տեղում):

Անդրադառնալով սոցիալիզմին, «Ազգը» մերժում էր այն, գտնելով, որ «1. Սօսիալիզմը որեւէ բնական կապ ու առնչութիւն չունի տաճկահայ դատին և զայն չընկալատող ներկայ իրականու-

Թեան հետ, և, հետևաբար, աւելորդ, անիմաստ և անհարկի է անոր մէջ իր միտումը:

2. Սօսիալիզմը տաճկահայ դատին խառնելով՝ անոր անմիջական օգուտ մը չի բերելով զատ՝ կրնայ մեծապէս վնասակար ալ ըլլալ անոր», քանզի արեւմտահայ իրականութեան մեջ «սօսիալիստ գործունէութեան համար հող չի կայ տակաւին, և, հետևաբար, առնուազն անտեղի ու վաղաժամ է տաճկահայ դատը այժմէն խճողել սօսիալիզմով» (1908, հնս. 27):

«Ազգն» անդրադառնում է նաև իր կնքահոր՝ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան պատմութեանը և նշում, որ անջատվելով հնեւրից, նրա գործիչներն ուղեցին իրենց ձեռքը վերցնել հայկական դատը: Այդ նպատակով համախմբվեցին Ա. Արփիարյանի շուրջը: Բայց սա ոչ միայն չաջատպանեց ու առաջ չտարաւ վերակազմյալների ձեռնարկումը, այլև վիժեցրեց այն: Եվ դա պատահական չէ. «Արփիարեան ինքը չէր հաւատար յեղափոխութեանը» (1907, հլս. 6): Նա հեղափոխական գործը վերածել է հրատարակչական ընկերութեան: Դրանով նա իրենից վանեց կուսակցութեան կարող ուժերին և մնաց մենակ: Սկիզբ առան խմբակցական կռիվներ: 1901 թ. Արփիարյանը հեռացավ վերակազմյալ Հնչակյանների շարքերից, նրան հետեցին նաև ուրիշներ: «Ազգը» դա համարում է ոչ թե կուսակցութեան պառակտում, այլ «հնչակեանութեան մաքրագործում», որը ոչ թե թուլացնում, կազմալուծում է, այլ «կը սրտապնդէ մեզ... անսահման հաւատք մը կը ներշնչէ մեզի վաղուան վերակազմեալ ճիւղին ապահովութեան ու արդիւնաւէտութեան մասին» (նույն տեղում, հլս. 17):

«Ազգը» ողջունեց 1908 թ. Օսմանյան սահմանադրութեան հռչակումը և հույս հայտնեց, որ այն հնարավորութիւն կտա հայերին ազատ շունչ քաշելու ու զարգանալու, ազատագրական պայքարի և մարդկային տարրական իրավունքների համար ձեռքալավածների կազատի թուրքական զնդաններից, կնպաստի տարագիրներին վերադառնալու հայրենիք և վերջ կդնի արտագաղթին: Նրանք ենթադրում էին, որ սահմանադրութիւնը օսմանյան քաղաքացիներին, այդ թվում նաև հայերին, կտա խոսքի, խղճի, կրօնի և մամուլի ազատութիւն:

«Ազգ»-ականները միևնույն ժամանակ չէին ուզում կորցնել աչալըջությունը, նշելով, որ հայերը չպետք է այնքան խանդավառվեն սահմանադրությամբ, որ թուլացնեն իրենց հեղափոխական «լարուած, պրկուած ջիղերը»: Նրանք պետք է շարունակեն իրենց կռիվը, «մինչև որ բռնապետը և իր քամարիւծան վերջնականապէս ջախջախուեն և մինչև որ նոր ըէժիմին տակ ազգերու ինքնուրոյնութիւնը տւականօրէն ապահովուի» (1908, օգ. 8):

«Ազգը» գտնում էր, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական ուժերը պետք է համախմբվեն և մշակեն միասնական ազգային քաղաքականութիւն, որպեսզի «մեր ազգային ճակատագիրը օսմանան սահմանադրական կառքին անիւներուն կապուած՝ պատահականութիւններու զառիթափն ի վար չքաշկուտուի խեղճուկրակօրէն» (նույն տեղում, օգ. 29): Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է հրավիրել կուսակցությունների խորհրդակցութիւն և մշակել ընդհանուր մարտավարութիւն «ներկայ բախտորոշ վայրկենին»:

Առանց հեղափոխական-քաղաքական կազմակերպւածության, ինչպես գտնում էր «Ազգը», ոչ մի ժողովուրդ չի կարող պաշտպանել իր շահերը՝ նույնիսկ սահմանադրական վարչակարգում: Արեւմտահայութիւնը չի կարող կռթնել սահմանադրությանը և ջուրը գցել տասնամյակներ շարունակ իր ներկայացրած պահանջները: «Ձէ, հայտարարում էր պարբերականը, հայ յեղափոխականութիւնն այնքան թեթեամիտ ու ողորմելի չի կրնար ըլլալ, որ ներկայ խանդավառութեան մէջ իր պատասխանատու դերին գիտակցութիւնը կորցնէ ու այսօրուայ փայլուն իրականութեան մէջ՝ այնքան տաժանքների գնով առաջ տարած իր պահանջներուն ամբողջական գոհացումը իսկոյն գտնէ» (նույն տեղում):

1908 թ. հոկտեմբերին, շարունակելով բանակցութիւնները, վերակազմյալները Արմենական և միութենական կազմակերպութիւնները միավորող «Գաղափարակցական միութիւն» հետ հիմնեցին «Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցութիւնը»: Սկսած 1908 թ. հոկտեմբերից «Ազգը» սկսեց լույս տեսնել որպէս ՀՍԻ կուսակցության Ամերիկայի շրջանակի պաշտոնաթերթ և շարունակեց պաշտպանել հայոց ազատագրական պայքարն իր կուսակցության դաւանած տեսանկյունից: Պարբերականն անընդհատ ազատագր-

ման ուղիները փնտրողների մեջ էր՝ արձանագրելով հայ ժողովուրդի հուզումներն ու մղումները այդ ժամանակահատվածում:

Հայկական հարցի վերաբացման օրերին «Ազգը» թեև դժգոհ էր իթթիհատից, բայց շարունակում էր հուսալ, որ երբևէ կբարելավվի օսմանյան կայսրութունում ապրող ժողովուրդների, այդ թվում հայերի վիճակը: Պարբերականն սկզբում դրականորեն արտահայտվեց 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումների մասին, բնութագրելով տերութունների ընդունած ծրագիրը որպես «հաջող վերջաւորութիւն»: «Ազգը» գրում էր, թե հայ ժողովուրդը «այսօր ուրեմն կրնայ քիչ մը աւելի յոյսով ու վստահութեամբ նայիլ ապագային...» (1914, մարտի 4): Բայց հետո թերահավատությամբ լցվեց այդ ծրագրի հանդեպ, նշելով, որ Թուրքիան անցյալում չատ է խոստացել բարելավել հայերի վիճակը և չի կատարել: «Միգուցէ խոշոր յուսախաբութիւն մ'ալ ներկայ ծրագիրն ըլլայ և օգուտ մը չտալէ զատ մինչև իսկ նոր փորձանքներ բանայ մեր գլխուն» (նույն տեղում, մարտի 18): Ապա կանգնելով չեզոք դիրքում՝ «Ազգը» չուզեց հոգետես լինել. մարտի 18-ի համարի առաջնորդողում գրեց. «Չենք կրնար գուշակել, թէ ինչ ապագայ պիտի ունենայ, որչափ տոկուն և տևական պիտի ըլլայ ծրագիրը, բայց պէտք է, որ առանց յոռետեսութեան, քիչ մը յոյսով նայինք անոր վրայ և մեր կողմէ աշխատինք դիւրացնելու անոր գործադրութիւնը» (նույն տեղում): «Ազգի» այս անորոշ ու հեղհեղուկ գնահատականը պայմանավորված էր նրանով, որ Հայկական հարցի լուծումը կամ հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումների անցկացումը կապում էր թե՛ մեծ տերութունների, թե՛ իթթիհատական կառավարության և թե՛ արևմտահայ հասարակական քաղաքական ուժերի հետ:

1914 թ. սկսված համաշխարհային պատերազմի և, հատկապես, «մեծ գուլումի» տարիներին «Ազգը» շարունակաբար տեղեկութուններ էր հաղորդում թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին և կոչ անում աշխարհի առաջադեմ մարդկությանը՝ ձայնը բարձրացնել կոտորվող հայ ժողովուրդին պաշտպանելու համար: Իսկ երբ ավարտվեց պատերազմը, «Ազգը» շատերի նման փայփայում էր այն սին հույսը, թե աշխարհի հզորները գոնե այս անգամ արդարացի կլուծեն Հայկական հարցը:

«Ազգը» ողջունեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության ծնունդը և Հայտարարեց, որ այն պիտի դառնա Հայոց Մեծ երազանքի խարխալը և անում էր ամեն ինչ նորաստեղծ Հանրապետությանն օգնելու համար: Իսկ երբ Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, թերթը համարեց այն ողջ Հայության միակ հայրենիքը:

1921 թ. ռամկավար և ազատական բոլոր ուժերի ու քաղաքական կառույցների համախմբման արդյունքում ստեղծվեց Ռամկավար ազատական կուսակցությունը, ինչի հետևանքով մեկտեղվեցին նաև նախկին այդ կառույցների պարբերականները: «Ազգն» էլ 1921 թ. հոկտեմբերին միանալով Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Ամերիկայի շրջանակի պաշտոնաթերթ «Պահակին», սկսեց լույս տեսնել սկզբում «Ազգ-Պահակ», իսկ հետագայում՝ որպես «Պայքար»:

«Ազգը» տարբեր տարիներին խմբագրել են Ս. Պարթևյանը, Ե. Զյուհերյանը, Գ. Սարաֆյանը, Գ. Փափազյանը և Ա. Նազարեթյանը:

«ՎԱՆ-ՏՈՍՊ» 1911–1918

«Վան-Տոսպը» որպես կիսամսյա հանդես, սկսել է լույս տեսնել 1911 թ. Վանում Հովհաննես Ավագյանի խմբագրապետությամբ: 1912 թ. արդեն այն գրական, գիտական, կրոնական շաբաթաթերթ էր, սակայն չուտով՝ նույն թվականին դարձավ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության Վասպուրականի շրջանակի պաշտոնաթերթ: Խմբագիրն էր արևմտահայ մտավորական Նշան Հակոբյանը: Այս թվականից էլ սկսվում է պարբերականի պատմության նոր շրջանը:

Հայկական հարցի քննարկման օրերին «Վան-Տոսպը» հանդես եկավ չափավոր պահանջներով: Ընդհանրապես ռամկավարները դեմ էին հեղափոխական կամ ապստամբական ելույթներին և պաշտպանում էին օսմանյան ժողովուրդների հետ հայ բնակչության դարգացման գաղափարը: Նրանք գտնում էին, որ իրենց պահանջները օգտակար են ոչ միայն հայերին, այլև նրանց հարևաններին: 1913 թ. հունվարին ռամկավարների պաշտոնաթերթը հայտարարում էր.

«Մենք ապստամբներ չենք և Հայկական Հարցը անջատողական շարժում մը չէ երբէք, մեր պաշանջները տարրական արդարութեան պաշանջներ են, որոնց իրազործումով հաւասարապէս պիտի օգտուին նաև քուրդ ու թիւրք ժողովուրդները և ի վերջոյ ամբողջ պետութիւնը» (1913, թիւ 1, էջ 3): Մի փոքր ավելի ուշ ռամկավարներն ավելի կոնկրետ էին ներկայացնում Հայկական Հարցի լուծման իրենց տեսակետը. «Տուեք Հայ ազգին իր քաղաքացիական տարրական իրաւունքները, տուեք մեզ մեր կեանքի, գոյքի և պատուի անձեռմխելիութեան սրբազան իրաւունքը, տուեք գոհացում մեր այդքան արդար պաշանջին... Ապահովեցեք մեզ այս անգամ գործնական երաշխիքներով» (1913, թիւ 3, էջ 27): Նրանց կարծիքով Հայկական Հարցի լուծման ամենագորեղ ազդակները եթե գտնվում են դրսում՝ օսմանյան կառավարութեան և եվրոպական դիվանագիտութեան մեջ, ապա դրանցից մեկն էլ «պէտք է փնտրենք մեր մէջ՝ Հայութեան ոգիի մէջ» (1913, թիւ 4, էջ 40): Ուստի կոչ էին անում Հայ ուժերին՝ առժամանակ մոռանալ իրենց ներքին տարաձայնութիւնները և համախմբվել «այն Հարցի շուրջը, որ կը կոչուի տաճկահայկական Հարց» (նույն տեղում, էջ 3):

Թերթը կողմնակից էր հասարակութեան աստիճանական դարգացմանը, «դէմ գնալով ամէն տեսակ ծայրահեղութիւններու, որոնք աջէն կուգան, թե՛ ձախէն միւսնոյն է» (1913, թիւ 15, էջ 1): Քննադատում էին բոլոր նրանց, ովքեր Արևմտյան Հայաստանում սոցիալիզմ էին քարոզում և գտնում էին, որ այնտեղ առայժմ պետք է պրոպագանդել կապիտալիզմ:

Թերթն ամբողջովին զգում էր արևմտահայութեան զարկերակը, տպագրում նյութեր Հայութեան գլխին օր օրի խոսացող վտանգավոր զարգացումների մասին: Զգոնութեան և սին ու պատիւ խոստումներն տուրք չտալու կոչերն ու հորդորները շարունակվում էին համարից համար: Պարբերականին այս շրջանում հատուկ էին իրականութեան ուսուցիչ զգացողութիւնը, երիտթուրքերի կեղծ խոստումներին չհավատալը և, ամենակարևորը, Հայութեան գոյութեանն սպառնացող վտանգին դիմագրավելու համար ինքնապաշտպանութեան գործին պատրաստ լինելու զգացողութիւնը:

1914 թ. բռնկված առաջին համաշխարհային պատերազմի ու հայուլթյան մեծագույն դժբախտության՝ Մեծ եղեռնի հետևանքով «Վան-Տոսպն» առժամանակ դադարեց լույս տեսնելուց:

1915 թ. աշնանը ռամկավարները Թիֆլիսում ձեռնամուխ են լինում իրենց «Վան-Տոսպ» պաշտոնաթերթի վերահրատարակմանը, սակայն նյութական սուղ վիճակը թույլ չի տալիս անմիջապես կազմակերպել հրատարակությունը: Դիմում են կոստակցության Ամերիկայի շրջանակին, որտեղից պատասխան են ստանում միայն 2 ամիս անց: Մինչ Ամերիկայից ուղարկված դրամը տեղ կհասներ, Ռոստովից նյութապես օգնում են ռամկավար Տիգրան Թյուլթյունճյանը և տեղի ռամկավարները: 1915 թ. նոյեմբերին ՀՍԽ կոստակցության պաշտոնաթերթ «Վան-Տոսպը», որ պատերազմի պատճառով դադարել էր լույս տեսնելուց, իբրև հասարակական-քաղաքական-գրական շաբաթաթերթ սկսեց, վերահրատարակվել Թիֆլիսում¹:

Թերթի գլխավոր խմբագիրն էր Տիգրան Նազարյանը, իսկ պատասխանատուն՝ Արտակ Դարբինյանը, ով առաջին համարի առաջնորդողում նշելով, որ «տաճկահայուլթյան ողջակիզման ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է երիտթուրքերի վրա» (1915, նոյ. 29), շեշտում է պարբերականի նպատակները.

1. «Հրդեհվող» հայրենիքի մոխիրների տակից լսվող տառապանքի ճիչն ու բողոքը հասցնել աշխարհի հայուլթյանը և նրա բոլոր բարեկամների ու թշնամիների «մտքին ու սրտին»: «Վան-Տոսպը» պիտի լինի թուրքահայուլթեան տառապանքների հայելին, նրա տանջանքների արձագանքը, իսկ նրա մտասևեռման կենտրոնը, նպատակադրում էին թերթի հրատարակիչները, ընդհանրապես մեր ազգային կյանքը և «մասնավորապես տաճկահայ հարցը պիտի լինի» (նույն տեղում):

2. «Կովկասահայուլթեան առջև պարզել տաճկահայերի ազատագրութեան գործում ռուսահայ բոլոր կոստակցութիւններու և խաւերու ունեցած բացասական դերը (հնչակեաններ, դաշնակցականներ, մշակականներ...)» (նույն տեղում): Դարբինյանն ընդգծում է, որ պատասխանատվությունից զերծ էին մնալու «փոքրաթիւ ընկերվարականները (սոցիալ-դեմոկրատները և սոցիալ-հեղափոխա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 1, գ. 43, էջ 1:

կանները), որոնք սկզբից դեմ էին ռուսահայերու միջամտութեանը թրքահայ շարժման մեջ»¹:

Սա հետևանք էր այն բանի, որ դառնացած և հուսահատված, որոշ արևմտահայ ռամկավար գործիչներ, տվյալ պահին դեպքերի թարմ տպավորութիւնների ազդեցութեան ներքո երբեմն հիմնավոր, սակայն հաճախ էլ անապացույց մեղադրանքներ էին նետում քաղաքական մյուս ուժերի և կուսակցութիւնների հասցեին:

3. Մասնավորապես պարզել ՀՅԴ պատասխանատւութիւնը «Կամաւորական շարժման՝ թուրքահայութեան գլխուն պայթած աննախընթաց աղէտին մեջ»²: Նրանք կարծես մոռանում էին, որ կամավորական շարժումն ունեցավ նաև դրական նշանակութիւն. Վասպուրականի հայութեանը փրկեց բնաջնջումից և շատ անգամներ պաշտպանեց արևմտահայ գաղթական զանգվածներին քրդական հարձակումներից:

4. «Կովկասում ապաստանած մոտ 250 հազար թիւրքահայ գաղթականների ցավերուն արձագանգ դառնալ և դարման փնտրել»³: Այսինքն՝ ռամկավարները նպատակ ունեին մամուլի միջոցով կովկասահայութեան լայն զանգվածներին ներգրավել գաղթականութեան օգնութեան գործում:

Պետք է նշել, որ կամավորական շարժման նկատմամբ Դարբինյանն ու նրա խմբագրած պարբերականը սուբյեկտիվ տեսակետ էին արտահայտում, որը կարծիքների բազմազանութեան մեջ եզակի դեպք ու նորութիւն է, հատկապես մեծ թիվով արևմտահայ գործիչներ նույն համոզմունքն ունեին:

Անշուշտ կամավորական շարժումը չէր կարող լրիվ անհետևանք անցնել հայերի համար և էլ ավելի չբորբոքել թուրքերի կատաղութիւնն ու մոլեռանդութիւնը: Այս կապակցութեամբ, որպես թուրքական պաշտոնական մտայնութեան դրսևորում, հատկանշական են Վանի կուսակալ (վալի) Զեվդեթ բեյի հետեյալ խոսքերն ուղղված ամերիկյան միսիոներ Աշրին և Վանի իտալական հյուպատոս Սպորտոնիին. «Ըսեք հայերուն, թող չկարծէն թէ չենք գիտեր Թիւրքիոյ հանդեպ իրենց թշնամական դիրքը ...: Զինուած

¹ Դարբինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 336:

² Նույն տեղում, էջ 337:

³ Նույն տեղում:

խմբեր կը պտտցնեն, գինավարժութիւններ կը կատարեն: Մեր զօրքերը հայերու դէմ է, որ կը կռուին աւելի, քան ռուսերու, հայ կամաւորներու գնդակներէն է, որ կը սպանուին մեր զօրքերուն մեծ մասը: Ռուսին գնդակը մեր ոտքը կծակէ, իսկ հայոց գնդակները մեր սիրտը: Թող լաւ գիտնան հայերը, երբ ջարդ սկսվի հայերու՝ նախորդի նման չպիտի ըլլայ բնավ: Այս անգամ կիներուն ու երեխաներուն ալ չպիտի խնայենք: Այս երկիրը կամ մոլորութեաններուն պիտի ըլլա բոլորովին կամ քրիստոնեաներուն»:

Անդրադառնալով այս խնդրին՝ «Վան-Տոսպը» տպագրել է պրոֆ. Մ. Մինասյանի «Անարդար դատողութիւններ» հոդվածաշարը: Հեղինակը քննարկում է կոտորածների շարժառիթները և որոշակիորեն մեղադրում ազգային մյուս կուսակցութիւններին (ՀՅԴ-ին և ՍԴԿ-ին – Ս. Ս.) «թիւրքին շարժառիթներ տալու» համար, բայց հայութեան կոտորածները չի պայմանավորում դրանցով: Հեղինակի մտայնութիւնը կայանում է նրանում, որ նմանատիպ ցուցադրական ելույթները նպաստել են սոսկ թուրքերի ավելի գրգռվելուն: Այստեղ խոսքը վերաբերում է նաև կամավորական շարժմանը. նկարագրում է, թե ինչպես Սարիղամիշի ճակատում պարտված և նահանջող թուրքերը Կարինում կեղծ լուրեր են տարածում, որ իրենց դեմ կռվել են միայն թրքահայատակ հայերը՝ թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր Գ. Փաստրմաճյանի (Արմեն Գարո) հրամանատարութեամբ, որոնք կոտորել են նաև խաղաղ թուրք ու քուրդ բնակչութեանը և սրանով արդան վրեժի հրահրել բոլոր թուրքերին» (1916, թիվ 16, էջ 4, 5, 12): Վերջիններս էլ օգտագործում են առիթը և սպանում ոչ միայն Ս. Փաստրմաճյանին (Արմեն Գարոյի եղբորը – Ս. Ս.), այլև շատ ու շատ անմեղ հայերի:

Այնուհանդերձ հայկական կոտորածները բացատրել հայ քաղաքական ուժերի տված առիթներով կամ կամավորական շարժմամբ, սխալ է: Այն թուրքական իշխանութիւնների կողմից պետականորեն ու նախօրոք ծրագրված և իրականացված քաղաքականութիւն էր:

1915 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը կրկին գրավեցին Վանը: Կուսակալ նշանակված գնդապետ Տերմենը որոշում է իր հետ տանել հայկական երկրապահ գունդը, որը պետք է տեղում ապահովեր կարգ ու կանոնը: Նախապես ծանոթանալով Համբարձում

Առաքելյանի հետ, նա ցանկություն է հայտնում, որ գնդի հրամանատարը լինի տեղացի, վստահելի ու փորձառու մարդ: Առաքելյանն առաջարկում է Եկարյանի թեկնածությունը: Եկարյանը Վանի երիտասարդությունից հավաքում է մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած ջոկատ: Սակայն գենքի հարցում առաջանում է դժվարություն: Ջնայած ռուսական իշխանությունները խոստացել էին գենք տալ, սակայն այս ձեռնարկը հաջողություն չի ունենում: Ստիպված խումբն արձակվում է և հավաքվում նորը, որի մեջ կարող էին մտնել միայն սեփական գենք ունեցողները: Պետք է նշել, որ Տերմենը գոհունակությամբ է արտահայտվում երկրապաշտ գնդի մասին: 1916 թ. հունվարի 5-ին «Մշակի» խմբագիր Հ.Առաքելյանին ուղղված նամակում Տերմենը գրում է. «Ահազին օգուտ են բերում ինձ երկրապաշտ կամաւորները, որոնք փոխարինում են պակասորդ վարչութեան: Նրանց խելացի և նպատակայարմար աշխատութիւնը ինձ տալիս է լիակատար յոյս՝ նպաստաւոր հետեւանքի հասնելու» (նույն տեղում):

Հայկական կոտորածների սկսվելուն զուգընթաց Սահմանադրական ռամկավարները փոխեցին իրենց վերաբերմունքը և որոշեցին սատարել կամավորական շարժմանը ու ձեռնարկեցին գործնական քայլեր: 1915 թ. հունիսին ՀՍԽԿ Ամերիկայի նահանգային վարչությունը կոմկասահայություն կամավորական շարժմանն աջակցելու նպատակով նամակ-շրջաբերականով դիմում է իր ակումբներին: Այստեղ կոչ է արվում դրամական և այլ հնարավոր միջոցներ հանգանակել, ինչպես նաև հավաքագրել մարտական խումբ և ուղարկել Վասպուրական: Նահանգային վարչությունը սկզբունքորեն որոշեց «խումբ մը ղրկել Վան» Անուշավան Տեր-Մկրտչյանի ղեկավարությամբ: 1915 թ. օգոստոսի վերջին կամավորների խումբը Նյու-Յորքից ռուսական ռազմա-նավով հասնում է Արխանգելսկ, որտեղից էլ՝ Թիֆլիս¹:

Վանի վերադարձվումը նոր հույսեր է արթնացնում ռամկավարների մեջ: Նրանց և մշակականների նախաձեռնությամբ 1915 թ. սեպտեմբերի վերջին Թիֆլիսում տեղի է ունենում խորհրդակցություն, որին մասնակցում են «Մշակի» կողմից Հ. Առաքելյանը, պրոֆեսորներ Ստ. Մալխասյանը, Եգիկյանը, Պետական դոմայի ան-

---

¹ «Պայքար», Բոստոն, 1958 թ., դեկտեմբերի 23:

դամ Մ. Պապաջանյանը, ռամկավարներից՝ Ա. Եկարյանը, Հ. Գուլումջյանը, պրոֆեսոր Մինասյանը, Հ. Կաքավյանը, Ռ. Հովնանյանը և ուրիշներ: Այստեղ որոշվում է կազմել վերագրավված Վանի վարչական և պաշտոնական հատուկ մարմին, որի հսկողությունը պիտի ենթարկվեին նաև արևմտահայ մյուս գրավված տարածքները: Այն ստանում է «Հայաստանի վերաշինաց յանձնաժողով» անունը¹:

«Վերաշինաց յանձնաժողովի» նպատակն է,~ գրում է «Վան-Տոսպը»,~ աջակցել վասպուրականցի և թիւրքահայ մտավորականներին՝ Հայրենիքի վերաշինութեան սուրբ գործին» (1915, դկտ. 6), իսկ սկզբնական շրջանում հանձնաժողովը հայթայթում է «երկրացիներից կազմված երկրապահ գունդի պահպանման բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, մինչև որ կառավարութիւնը յուր վրայ վերցնէ այդ հոգւը»: Իսկ ապագայում,~ շեշտում է թերթը,~ Վերաշինաց հանձնաժողովի այդ ձեռնարկը հանդիսանալու է սաղմն ապագա այն մեծ գործի, որ «պիտի պահանջէ մեր աւերակ դարձած հայրենիքը կովկասեան հայ զանգուածից և արտասահմանեան գաղութներից» (նույն տեղում):

Հայաստանի վերաշինաց հանձնաժողովը (այսուհետև՝ ՀՎՀ) ընտրում է գործադիր մարմին հետևյալ կազմով. ատենապետ՝ պրոֆ. Մ. Մինասյան (Վանի տեղահանությունից առաջ Վանի Կենտրոնական վարժարանի տեսուչն էր), քարտուղար՝ պրոֆ. Մալխասյան, խորհրդականներ՝ պրոֆ. Եղիկյան, Ա. Տեր-Մկրտչյան (ռամկավար) և վերակազմայլների ներկայացուցիչ Պ. Տեփոյան:

Գործադիր մարմինը վավերացվում է փոխարքայի կողմից: Օրակարգի գլխավոր հարցերն էին Վանի և մյուս գրավված տարածքների վարչական-տնտեսական գործերի վարումը, գաղթականության տեղավորումը և օգնության կազմակերպումը: Կազմվում է միլիցիայի ջոկատ՝ հրամանատարը Ա.Եկարյան, տեղակալ Զիմ Չանգալյան (վերակազմյալ): Շուտով Եկարյանը 50 ձիավորներով և Չանգալյանը 45 հոգուց բաղկացած հետևակով մեկնեցին Վան²: Ինչպես արդեն նշվեց, նրանց գործունեությունը բարձր է գնահատվել ռուսական իշխանությունների կողմից:

¹ Նույն տեղում, 1958 թ., դեկտեմբերի 23: Տես նաև Դարբինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 342:

² «Պայքար», Բոստոն, 1958 թ., դեկտեմբերի 24:

Պետք է նշել այն հանգամանքը, որ ՀՎՀ-ն և Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն սկզբից ևեթ հակասությունների մեջ են մտնում: Ըստ Ա. Տեր-Մկրտչյանի, Թիֆլիսի բյուրոն պահանջում է, որ ՀՎՀ-ն մտնի իր ենթակայության տակ, որը մերժվում է և դրանով այդ երկու մարմինների միության շուրջը տաժաժ հույսերը չեն իրականանում:

Այդ օրերին ռամկավարներն ակտիվ շփումները մեջ էին մտել կոմկոմսոցայության տարբեր շրջանակների և գործիչների հետ, որի գլխավոր նպատակն էր «Թրքահայ փախստականության համար օգնություն միջոցներ փնտրելը»¹: «Մեր անելիքը և ապագան» վերլուծական առաջնորդողում «Վան-Տոսպը» գրում է, որ ստեղծված պայմաններում հայության բոլոր խավերը պետք է անդուլ աշխատանքով սպիացնեն վերքերը: «Աշխատանք» ասելով, հոգվածագիրը պատկերացնում է այնպիսի գործողություններ, ինչպիսիք էին օրինակ՝ օժանդակել գյուղացիությանը տնտեսության վերականգնման գործում, բացել դպրոցներ և մատաղ սերնդին դաստիարակել հայրենասիրության ոգով, զարգացնել մամուլն ու դրականությունը, վսեմություն և սրբություն ներարկել եկեղեցուն, արծարծել հոգևոր հայրենիքի, այսինքն՝ հայ ժողովրդականության գաղափարը, ահա մեր անելիքն ու ապագան, եզրափակում է հեղինակը (1915, դկտ. 6):

«Վան-Տոսպը» մշտապես իր էջերում բարձրացնում է նաև գաղթականների վիճակի հարցը Արևելյան Հայաստանում, Ռուսաստանի տարբեր վայրերում և ցույց տալիս, որ կատարվում են որոշակի քայլեր. բացվում են դպրոցներ, որբանոցներ, շեշտվում է ամերիկահայության ֆինանսական մեծաքանակ օգնությունը և, ընդհանրապես, բոլոր նպաստամատույց մարմինների գործունեությունը: Բավական մանրակրկիտ լուսաբանվում է Վանի և շրջակա գյուղերի կյանքը. վերադարձած հայության դրությունը, նրանց կարիքները և այլ հարցեր:

Շնորհակալությամբ ցույց է տրվում ամերիկյան միսիոներների կատարած հիրավի մարդասիրիչ աշխատանքը՝ հատկապես որբանոցում գործում: Ընդգծվում է հատկապես ամերիկյան նշանավոր դոկտորներ Ռեյնոլդսի, Ուիլսոնի և Մեքքալմի գործունեությունը, նրանց խանդավառությունը հայերի յուրաքանչյուր հաջողության

¹ Դարբինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 340:

դեպքում, իսկ ժողովրդի օրհասական ըուպեններին նրանց սիրալիր, հոգատար վերաբերմունքը: «Երբ տաճկահայ գաղթականութիւնը Կովկաս թափուեցաւ, Ամերիկայի մարդասէրները չմոռացան զայն իր թշվառութեան մեջ,~ գրում է «Վան-Տոսպը»,~ իսկոյն հանգանակեցին խոշոր գումարներ և հատուկ պատվիրակութեան մը յանձնելով Կովկաս խրկեցին» (1916, հնա. 12): Իսկ երբ սկսվեց գաղթականների վերադարձը հայրենիք, վերոհիշյալ միսիոներները անմիջապես «Պարսկաստանէն եգնեը գնելով երկիրը մտցուցին և սկսան բաժնել գյուղացիութեան, կապելու համար հայ ազգի արմատը իր կենսատու հողի հետ»(նույն տեղում):

Իհարկե միսիոներները գերխնդիրը բոլորովին այլ էր և այն դուրս է մեր հետաքրքրության շրջանակներից: Բայց որ նրանք հայանպաստ զգալի քայլեր արեցին, անվիճելի է և միանգամայն արժանի դրվատանքի:

1915 թ. մայիսի 20-ին, երբ ընդլայնվում էին աշխարհամարտի սահմանները և շարունակվում արևմտահայության տեղահանութիւնն ու կոտորածները, պահի լրջության գիտակցությամբ Սահմանադրական ռամկավար և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցութիւնների Եգիպտոսի մասնաճյուղերը Ալեքսանդրիայում կնքեցին համաձայնագիր, որն արդյունք էր դեռևս մինչ պատերազմը սկսված միավորման շարժման:

1915 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում ևս գումարվում է միջկուսակացական խորհրդագծողով, որին մասնակցում են ՍԴ Հնչակյաններից Ս. Հովյանը (Տաշիր), Մնացականյանը, Լազոն, վերակազմյալներից՝ Պ. Տեփոյանը, Ն. Դշխոյանը, ռամկավարներից՝ Ա. Տեր-Մկրտչյանը, Ա. Եկարյանը, Ռ. Հովնանյանը: Այստեղ ժողովի ժամանակ ՍԴ Հնչակյանները մերժում են ընդունել Վանի ներկայացուցիչներին գործադիր մարմնի մեջ հավասար ձայնի իրավունքով: Հնչակյանները համաձայնվում են միայն Ամերիկայի ռամկավարներից Ա. Տեր-Մկրտչյանի և վերակազմյալ Պ. Տեփոյանի թեկնածութիւններին: Սակայն գործադիր մարմնում հավասար թվով ներկայացուցիչներ ունենալու ռամկավարների ու վերակազմյալների

առաջարկը հնչակյանները մերժում են և դրանից հետո միջկուսակցական խորհրդագծողովն ավարտվում է¹:

Չնայած այդ անհաջող ձեռնարկին, ռամկավարները երբեք համագործակցություն հույսը չէին կորցնում: Ավելին, «Վան-Տոսպը» գրում էր, որ թուրքահայ գաղթականներն իրավունք ունեն կովկասահայ պատգամավորներից ակնկալել, որ վերջիններս իրենց հարցը պատշաճ կերպով կբարձրացնեն Ռուսաստանի Պետական դոմայում (1916, հնվ. 31): Դա մասնավորապես վերաբերում էր Մ. Պապաջանյանին, որի հետ ռամկավար գործիչների մեծ մասը մոտ հարաբերությունների մեջ էր:

Երբ «Վան-Տոսպը» սկսեց հրատարակվել Թիֆլիսում, իր խնդիրներից մեկը համարեց բողոքել այնպիսի խնամակալության դեմ, որ ռուսահայ մտավորականության մեծ մասը դարից ի վեր տարածել է արևմտահայերի վրա, պահելով իր ձեռքում նրանց ազատագրական շարժման դեկավարություն մենատիրությունը (1916, սպտ. 4):

Պարբերականը գրում է, որ երբեմն արևմտահայերի ճակատագիրը տնօրինել են կովկասահայ այնպիսի գործիչներ, որոնք չեն իմացել հայոց պատմությունը, նույնիսկ հայերեն խոսել, գրել ու կարդալ: Եվ բնական է, որ այդպիսիները չպիտի կարողանային հասկանալ օրվա պահանջները և ըմբռնել պատմական հանգամանքները:

«Վան-Տոսպի» քննադատությունը ուղղված էր ՀՅ Դաշնակցության դեմ: Միջկուսակցական անհանդուրժողականությունը ինչպես մյուս կուսակցությունների, այնպես էլ ռամկավարների, ուժեղանում է հատկապես պատերազմի դժվար տարիներին, երբ միմյանց հասցեին անհարգալից պիտակների պակաս էր զգացվում: Պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ ռամկավարները քննադատության թիրախ էին դարձրել ոչ թե Դաշնակցությանն ընդհանրապես, այլ նրա գործելակերպի մի շարք դրսևորումներ (1916, հնվ. 31): Մասնավորապես, քննադատության են ենթարկվում այնպիսի բացասական երևույթներ, ինչպիսիք են ցուցամոլությունը, փառասիրությունը, ամեն ինչ իրեն վերագրելու մոլուցքը, եկեղեցու նկատմամբ

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 46, ք. 4:

անհարգալից վերաբերմունքը, անհանդուրժողականությունը մյուս կուսակցությունների նկատմամբ և այլն: «Դուրս եկեք կախարդական շրջանից» հորվածում Վարդան Պապիկյանը հայություն կրած անդուլ տառապանքների համար մեղքի բաժին է հատկացնում նաև հայ կուսակցություններին ու նրանց գործունեությունը: Հեղինակը գտնում է, որ հարկավոր է «օգտվել անցեալի փորձառություններից և ձեռք քաշել հին սխալներից՝ ցուցադրական ելույթներ և անհանդուրժողականություն, բայց ոչ գործունեության միջոցից» (1915, նոյ. 29): Այսինքն՝ հեղինակը կողմնակից է ակտիվ պայքարի կուսակցական մարտավարությանը և դեմ է ցուցամոլությունը: Գտնելով, որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը պիտի վարեն կազմակերպված մարմինները, հեղինակը ցույց է տալիս, որ նման կազմակերպությունը պիտի լինի դեմոկրատական, ազատական բնույթի, որի նպատակը չպիտի լինի հասարակության արդի կառուցվածքի փոփոխությունը, ինչպես այդ արել են հայոց մեջ գործող մի քանի կուսակցություններ, որոնք հավակնություն են ունեցել և դեռ ունեն հայ ժողովրդի ազգային իրավունքները «ձեռք ձգելուց զատ հեղաշրջել նրա սոցիալական կարգերը» (նույն տեղում): Այսինքն, յեղինակի կարծիքով հայ ժողովրդի անելանելի վիճակում հարկավոր է օգտագործել բոլոր խավերի հնարավորությունները՝ նախ ազգի գոյությունն ապահովելու համար, որ սոցիալական վերափոխությունների կոչերը (որոնցով հանդես էին գալիս ՍԴՀ և ՀՅԴ կուսակցությունները) ժամանակավրեպ են և ապագայի խնդիր: Հորվածագիրը դատապարտում է նաև նրանց, ովքեր ազգային խնդիրներում որդեգրում են չեզոք դիրքորոշում: Այդպիսիները «արժանի են խորին արհամարհանքի», քանի որ փակում են իրենց աչքերը չարիքի դեմ կռվելու փոխարեն, և «բաւականանում են միայն քննադատելով»:

Ինչևէ, անկախ ամեն ինչից, ՀՍԽ կուսակցությունն առաջ է մղում համերաշխություն և համագործակցության խնդիրը: «Վան-Տոսպը» հրապարակում է Ա. Չոպանյանի նամակը: Չոպանյանը կոչ է անում բոլոր կուսակցություններին «առժամանակ մոռանալ վեճ ու կռիվ և համերաշխուեւ դարմանելու վերքերը» (1916, փետ. 7):

Ռամկավարները գտնում էին նաև, որ բացի կուսակցություններից, իրենց ուժերը պետք է միավորեն նաև բարեգործական մարմինները: Այս առումով «Վան-Տոսպը» գրում էր. «Ունինք բազմա-

թիվ գաղթական մարմիններ: Եղբայրական օգնութիւնը, Բաքուի կոմիտէները և Կանանց, Օրիորդաց և այլ բազմապիսի միութիւններ, աւելացած դէռ օտար մարմիններ, որոնք բոլորն էլ նոյն նպատակի կը ծառայեն» (1916, փետ. 21): Կոչ է անում միավորվել և համախմբել իրենց աշխատանքը:

Նմանատիպ վերլուծականով «Վան-Տոսպոլմ» էլ հանդես է գալիս ՀՍՌԿ-ի հնաբնակ Վարդան Պապիկյանը. «Հայկական հարցին չուրջ» հոգւածում հեղինակը հետադարձ հայացք է գցում Հայկական հարցի անցած ուղու վրա և փորձում վերախմաստավորել այն: Արտահայտելով ռամկավարների տեսակետներն այդ հարցում, հոգւածագիրը միանշանակ չի դիտում եվրոպական դիվանագիտութեան դերը Հայկական խնդրում. բացարձակորեն չի արդարացնում և չի դատապարտում նրա միջամտութիւնը այդ հարցում, այլ փորձում է ամեն ինչ տեսնել իր տեղի ու ժամանակի համատեքստում: «Կարելի՞ է քննադատել օտար դիվանագիտութեանը դիմելու հայերի քայլը»,~ հարցնում է Պապիկյանը, և ինքն էլ պատասխանում, որ այսօր կարելի է, բայց այն ժամանակ (մինչ եղեռնը – Ս. Ս.) չէր կարող հայ ժողովուրդը ունենալ ավելի քաղաքական իմաստութիւն և գուշակել հեռավոր ապագան, «չէ՞ որ ժողովուրդներն էլ ունեն իրենց անփորձութեան շրջանները, որոնց մէջ նրանց գործած արարքները կարելի չէ չափել յետագայ տարիների չափով» (1916, հնվ. 24),~ գրում է հեղինակը:

Հոգւածագիրը ցույց է տալիս նաև, որ հետագա տարիներին հայերն արդեն համոզվեցին, որ Եվրոպան չի փրկելու իրենց, բայց ընդգծում է նաև, որ «նրա (Եվրոպայի – Ս. Ս.) սարսափն էր միայն, որ արագւում էր թուրքին մահացու վերջին հարվածը հասցնելու հայ ժողովրդի գլխին»:

Պապիկյանը չի մեղադրում Պողոս Նուբարին եվրոպական երկրներին բարենորոգումների համար դիմելուն, գտնելով, որ «այն չէր կարող վնասակար հետևանք ունենալ և կարող էր նոյնիսկ որոշ օգուտ բերել, եթէ չլինէր պատերազմը»: Սակայն հեղինակի այն հոռետեսական հարցին, թե «որ հանճարեղը կարող էր գուշակել, թե իտալական ու բալկանեան պատերազմներից յետոյ հաջորդ տարին պիտի բռնկեր ցնորք դարձած ընդհանուր պատերազմը և Թուրքիան իր ձեռքերը պիտի գտներ բոլորովին ազատ», կարելի է վստահաբար

պատասխանել, որ Հենց Օսմանյան սահմանադրութեան շրջանում, հատկապէս Աղանայի կոտորածից հետո արեւմտահայ Հասարակութեան մեջ արմատավորվում էր այն մտայնութիւնը, որ հետագա ադետներէից փրկվելու համար նախ անհրաժեշտ է զարկ տալ ինքնապաշտպանութեանը և ապավինել սեփական ուժերին ու միջոցներին: Հենց ռամկավարների շրջանում (հատկապէս վասպուրականցի – Ս. Ս.) միայն զգալի թվով գործիչներ արդեն հանգել էին այդ մտքին և ձեռնամուխ եղել ինքնապաշտպանութեան գործին: Շարունակելով թեման, հեղինակը ցավով է նշում, որ դիվանագիտական գործունեութեամբ տարվելով և «կառավարութիւններին ռոմանտիկ առաքելութիւններ վերագրելով», մենք մոռացանք «ուժերի իրական հարաբերութիւնը», և փոխանակ ողջամիտ հաշվարկին ապավինելու և վտանգավոր արկածախնդրութիւնների մեջ չմտնելու, տուրք տվեցինք զգացմունքներին. կազմակերպեցինք կամավորական խմբեր և փորձեցինք ապստամբութիւն բարձրացնել:

Ամփոփելով՝ Պապիկյանը եզրակացնում է. ա) Արեւմտյան Հայաստանում ապստամբական շարժումներ հայերի կողմից ամենեւին գոյութիւն չեն ունեցել. դա թուրքական կողմի, նրա դիվանագիտութեան ստեղծածն էր, հայերը ջանացել են դիմել միայն ինքնապաշտպանութեան թուրքական հալածանքների ու հարստահարումների դեմ, բ) իսկ ինչ վերաբերում է կամավորական շարժմանն ու հայկական կոտորածներին, ապա հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ «մեր պարտքն էր խուսափել թշնամուն որեւէ առիթ ներկայանալուց և գործել ծայրայեղ աշարժութեամբ, բայց այդպէս չստացվեց: Աղմուկով, ցոյցով, սահմանից այն կողմի վիճակը հաշուի չառնելով, լայն խորհրդակցութեան չենթարկած գործ ձեռնարկուեց և հանգեցրեց կատարուած իրողութեանը»:

Սակայն, միևնույն ժամանակ հեղինակը շեշտում է, որ կոտորածները տեղի էին ունենալու նաև անկախ վերահիշյալ հանգամանքներից, պարզապէս «մեր պարտքն էր առաւել զգօն լինել, որը չեղաւ»: Այստեղ պետք է նկատել, որ ռամկավարներն իրենց քննադատութեան մեջ մոռանում էին, որ հայութեան ճակատագիրը ոչ թե հայերն ու նրանց կուսակցութիւններն էին տնօրինում, այլ մեծ տերութիւններն իրենց քաղաքական շահախնդրութիւններով: Տե-

րություններ, որոնց խղճին է ընկնում մեր ժողովրդին հասած մեծագույն դժբախտությունը:

Վերջում Պապիկյանը, որպես հետագա գործունեության ձև, առաջարկում է արևմտահայերին ու արևելահայերին գործել տարբեր ուղղություններով, այսինքն, «Երկրի» գործերի մեջ առաջնությունը թողնվի արևմտահայերին, իսկ Կովկասում՝ արևելահայերին. «տեղացին աւելի լավ կիմանար տեղանքը»: Եվ սա ամբողջ ՀՍՌ կուսակցության տեսակետն էր այդ ժամանակ:

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Թիֆլիսից աստիճանաբար նորաստեղծ հանրապետության մայրաքաղաք Երևան տեղափոխվեցին ոչ միայն բարձրագույն իշխանության ու գործադիր մարմինները, այլև հայ կուսակցություններն ու նրանց պաշտոնական հրատարակությունները: 1919 թ. Երևան տեղափոխվեց նաև ՀՍՌ կուսակցությունն ու նրա պաշտոնաթերթ «Վան-Տոսպը», որն անվանափոխվեց և սկսեց լույս տեսնել 1919 թ. սեպտեմբերի 24-ից «Հայաստանի ձայն» անվամբ: Խմբագիրն էր Արտակ Դարբինյանը, թղթակցում էին արևմտահայ նշանավոր շատ գործիչներ: Թերթի գերակա խնդիրներն էին Արևմտահայաստանը և արևմտահայ գաղթականության հիմնահարցերը, առաքելությունը՝ ներկայացնել Եղեռնի ժամանակ երիտթուրքերի գործած դաժանությունները, պաշտպանել Հայաստանը թուրքիայից անջատելու գաղափարը, վեր հանել ՀՅԴ գործած սխալները արևմտահայերի խնդրում և հոգալ նրանց բեկորների գոյության մասին: Թերթի իդեալն էր հայրենիքի երկու հատվածները տեսնել «ազատ և ամբողջացած», որտեղ կհաստատվի «ռամկավար ժողովրդապետական իրավակարգ»: Հայկական հարցում թերթը անվերապահորեն պաշտպանում էր Պողոս Նուբար փաշայի մոտեցումները և ուներ արևմտյան քաղաքական կողմնորոշում: Աշխատակցել են արևմտահայ ճանաչված գործիչներ Մ. Մալոյանը, Ն. Հակոբյանը, Ա. Մաքսապետյանը, Ռ. Շատվորյանը և ուրիշներ:

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲՈԼՇԵՎԻԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը հայկական բուրժուազիայի առաջացմանը զուգընթաց ձևավորեց հայ պրոլետարիատին: Հայաստանի այն ժամանակվա տնտեսական հետամնացությունը, երկաթուղային ճանապարհների բացակայությունը և երկրամասի ինքնատիպ առանձնահատկություններն էին պատճառը, որ հայ բուրժուազիան կազմավորվեց նախ Անդրկովկասի արդյունաբերական գլխավոր օջախներում, ապա՝ Հայաստանում: Մամուլն էլ դարձավ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական-հասարակական և մշակութային կյանքի և՛ արգասիքը, և՛ խթանը:

1900 թ. Թիֆլիսի հայ բանվորների անդրանիկ սոցիալ-դեմոկրատական խումբը՝ Բանվորական միությունը, որ արդեն գործում էր շուրջ երկու տարի, սկսում է հրատարակել «Բանուր» թերթը: Միության ակտիվիստները՝ Մելիք Մելիքյանը (Դեդուշկա), Ասատուր Կախոյանը (Բանվոր ինչո), Հայկ Փիլոսոֆյանը, Խ. Քեչիշյանը, Դ. Մկրտումյանը, Գարեգին Կուզիկյանը, Արտյոմ Տեր-Հարությունյանը, ձեռք էին բերել հայերեն և ռուսերեն տառեր, որը հնարավորություն էր տալիս 60–100 օրինակ ամսագրի չափերով թերթ հրատարակել և տարածել Անդրկովկասի բանվորական կենտրոններում: Թերթն իր ճակատին կրում էր «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կարգախոսը, իսկ վերնագրի տակ գրված էր՝ «Հայկական սոցիալիստական բանվորական օրգան»: Մեկ տարվա ընթացքում՝ 1900-ին հրատարակվել է թերթի 12, իսկ 1901-ի հունվարին՝ մեկ համար:

«Բանուրը» հրատարակվող հայերեն թերթերի ու հանդեսների մեջ առանձնանում էր իր հավատաճքով. նա իր առջև խնդիր էր դրել՝ օգնել հայ բանվորներին և աշխատավորներին սոցիալիստական գիտակցության գալու, լրատվություն հաղորդելու Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բանվորական շարժումների և քաղաքական ցույցերի մասին: Թերթի 20-րդ համարում հրապարակված «Նամակ հայ բանուորներին», «Բարեգործութեան դիմակի տակ», «Խորհուրդներ» և այլ նյութերում պարզաբանված են բանվորների սոցիալական դրությունը, համերաշխության անհրաժեշտությունը և պայքարի մեթոդներն ու միջոցները: «1900 թուականը մեզանում»

խորագրով հոգւածը նվիրւած է Կովկասի քաղաքական իրադարձութիւններին, բանվորական ցույցերին, հատկապէս Թիֆլիսի բանվորների մայիսեկյան ցույցին:

«Բանուորի» 1901 թ. հունվարյան համարի առաջնորդողը խորագրւած է «20-րդ դարը»: Կովկասի պրոլետարիատի մերձավորագույն խնդիրն է համարվում միապետութեան տապալումը և մամուլի, ժողովների ու ընտրելու ազատութիւնն ձեռք բերելը:

1901 թ. փետրվարի 23-ին խուզարկութիւններ կատարվեցին, որի ընթացքում հայտնաբերվեցին «Բանուորի» օրինակներից և հեղափոխական գրականութիւն: Այդպիսով թերթի հրատարակութիւնն ընդհատվեց, սակայն այն մեկընդմիջտ պահպանեց Անդրկովկասում սոցիալիստական մամուլի առաջնեկի դերը:

1901–1903 թթ. Անդրկովկասի «խկրայականները» իրականացնում են ՌՍԴԲԿ կենտրոնական մարմինների, առաջին հերթին հին «Իսկրայի» հանձնարարութիւնները ընդհատակյա կուսակցական տպարաններ կազմակերպելու, հեղափոխական գրականութիւն՝ կոչեր, թուղցիկներ, գրքուկներ հրատարակելու վերաբերյալ: Դրվում են Բաքվի «Նինա» (1900) և Թիֆլիսի Հավլաբարի տպարաններին հիմքերը: Այս գործում աչքի ընկնող դեր են խաղում Բ. Կոնսյանցը, Մ. Մելիքյանը, Լ. Կեցխովելին, Ստ. Շահումյանը, Ա. Խումարյանը, Ա. Կախոյանը և ուրիշներ:

1895–1900 թվականներին Թիֆլիսում գործում էր աշակերտական ընդհատակյա «Ծիածան» խմբակը, որը խմորատիպ հրատարակում և տարածում էր համանուն վերնագրով թերթը: Այն խմբագրում էին ռեալական ուսումնարանի աշակերտներ Ստ. Շահումյանը, Գ. Երիցյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ռ. Ղևոնդյանը, Ա. Տեր-Գրիգորյանը, Մ. Արազին և Ռ. Դաշտոյանը: «Ծիածանը» իր շուրջ համախմբեց Անդրկովկասի այն ժամանակվա մշակութային կենտրոնի՝ Թիֆլիսի դպրոցների հայազգի պատանիներին: «Ծիածանն» ուներ դեկավար կենտրոն, որը կոչվում էր մայր-խումբ: Խմբակն ու թերթը նպաստում էին հայոց լեզվի, հայոց պատմութեան ու սոցիալիստական գաղափարների ուսումնասիրմանը, ծանոթացնում «Կոմունիստական մանիֆեստին», Փարիզի Կոմունային և դեկաբրիստների շարժմանը նվիրւած գրականութեանը: Թերթն ուներ հեղափոխական տրամադրութիւն: «Զեյթունի ապստամբութիւնը» հոգւածում

(1896) Ստ. Շահումյանը նկարագրում է դրվագներ Հայկական ինքնապաշտպանական կռիվներից, մերկացնում սուլթանական հայա-հալած քաղաքականությունը:

1903 թ. ամռանը Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի, Ա. Զուրաբյանի և այլոց նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում ձևավորվում է իսկրայական ուղղության Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը: Նրա ղեկավարության մեջ բացի նախաձեռնողներից, մտնում էին Մ. Մելիքյանը, Ա. Խումարյանը, Ս. Խանոյանը, Ռ. Դաշտոյանը, Դ. Շահվերդյանը և Ա. Երզնկյանը: Նրանք էլ ձեռնարկում են մայրենի լեզվով քաղաքական նոր ուղղության թերթի՝ «Պրոլետարիատ» հրատարակությունը:

1902 թ. ապրիլին Ա. Խումարյանը Ստ. Շահումյանի հանձնարարությամբ մեկնում է Բաքու, այնտեղ ընդհատակում աշխատող Բ. Կնունյանցի մոտ՝ տպագրական սարքավորում ձեռք բերելու: «Բաքվում Կնունյանցը լիովին հաճանություն տվեց մեր միջոցառմանը և օգնեց տպագրական պարագաներ գտնելու»,~ պատմում է Խումարյանը և վկայում, որ Կնունյանցը առաջարկեց թերթը կոչել «Պրոլետարիատ» (տե՛ս «Մարտակոչ», 1924, 4 հնվ.):

1902 թ. մայիսին Թիֆլիսում նշվեց Հայ ախանավոր գրող Ղազարոս Աղայանի գրական-հասարակական և մանկավարժական գործունեության 40-ամյակը, որին ներկա էր և ճառով հանդես եկավ Ստ. Շահումյանը: Սակայն ճառը ընդհատվում է՝ քաղաքական բնույթի պատճառով և հունիսին խմորատիպով 100 օրինակ տպագրվում է Զալաթօղլում և տարածվում Կովկասում: Այն փաստորեն Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում ցրված, բայց միևնույն հայացքներով միացած, մարքսիստական ավագանում մկրտված Հայ երիտասարդության հրապարակային առաջին ելույթն էր: Զերմորեն արտահայտվելով ոռոս հեղափոխական-դեմոկրատների՝ Ա. Գերցենի, Վ. Բելինսկու, Ն. Չերնիշևսկու, Ն. Դոբրոլյուբովի պատմական ծառայությունների մասին, Շահումյանը նշում է, որ Հայ պարբերական մամուլում դատարկություն է տիրում, որ այն երկրում, որտեղ չկա քաղաքական ազատություն, չկա ազատ խոսք, մամուլ, որտեղ տիրում է անօրինությունն ու բռնությունը, չի կարող լինել բնականոն մշակութային գործունեություն: Բարձր է գնահատված Մ.

Նալբանդյանի և Գր. Արծրունու հրապարակախոսական գործունեությունը:

1902 թ. հոկտեմբերին լույս տեսավ «Պրոլետարիատի» առաջին և միակ համարը: Այն բաղկացած էր 24 փոքրածավալ էջերից: Ճակատին «Պրոլետարնե՛ր բոլոր երկրների, միացե՛ք» կարգախոսն է և «Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն» մակագրությունը: Նրա վրա ակնհայտ զգացվում է «Իսկրա» թերթի գաղափարական ազդեցությունը: Թերթը պարզաբանում է, որ սոցիալիզմը ներկայացնում է բանվոր դասակարգի իդեալների մարմնացումը, որ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան կոչված է գլխավորելու բանվորական շարժումները, որոնք ուղղված են ցարիզմի դեմ: Դեմոկրատական ցենտրալիզմը պաշտպանվում է որպես կուսակցության կազմակերպական դեկավար սկզբունք, իսկ ինտերնացիոնալիզմը հռչակվում է որպես գաղափարական աշխատանքի ծրագրային դրույթ: «Սոցիալ-դեմոկրատիա և իրականություն» ծավալուն հոդվածում ցույց է տրված Ռուսաստանի և Կովկասի հասարակական զարգացման համայնապատկերը, դասակարգային շերտավորումը, պրոլետարիատի ձևավորումը և սոցիալ-դեմոկրատիայի դերը: «Պրոլետարիատն» անդրադարձել է Հայ հեղափոխական դաշնակցության ծրագրին, գտնելով, որ նրա հիմնական բովանդակությունը բուրժուական պահանջներն ու գաղափարախոսությունն են, իսկ նրա մեջ «սոցիալիզմը մտնելով դռնից, վռնդվեց պատուհանից»:

«Ներքին տեսությունը» նվիրված է Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոններում թափ առնող բանվորական շարժումների վերլուծությանը, շարժումներ, որոնց առաջը, թերթի կարծիքով, չի կարող առնել կովկասյան իշխանությունների հակաժողովրդական քաղաքականությունը: Տեսությունը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում ցույցերի, գործադուլների վերաբերյալ:

Թերթը «Իսկրայի» 23-րդ համարից թարգմանել և «Շարժումից» խորագրով հրապարակել է Բաթումի բանվորների դիմումը ՌՍԴԲԿ Պետերբուրգի կոմիտեին՝ քաղաքական ցույցերին մտավորականության մասնակցության վերաբերյալ և Պետերբուրգի կոմիտեի պատասխանը այդ դիմումին: Պարզաբանվում է, որ հասարակական այդ երկու շերտերի միջև չի կարող լինել խզում, որովհետև սոցիալ-դեմոկրատիան, իբրև քաղաքական կուսակցություն, ի մի է համախմբում և

դեկավարում Հանուն բանվոր դասակարգի գաղափարների Հաղթանակի բոլոր կռիւղներին՝ անկախ նրանց դասակարգային ծագումից:

«Պրոլետարիատը» նամակներ է հրապարակել Բաքվից, Թիֆլիսից, Գուրիայից, որոնք ողջունում են թերթի լույս ընծայումը, հաջողութուն մաղթում նրան: Բանվորական շարժման լուսաբանման գործում զգալի դեր խաղացին «Պրոլետարիատի» թերթիկները»: Պահպանվել են 1903 թ. առաջին երկու համարները, որոնք հետաքրքիր նյութ են պարունակում բանվորական և գյուղական գանգավածների գրության վերաբերյալ:

«Պրոլետարիատի» հրատարակությամբ սկիզբ էր առնում սոցիալ-դեմոկրատական-բոլշևիկյան Հայ պարբերական մամուլը:

1900–1903 թվականների Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը է՛լ ավելի սրեց Հակասությունները և շիկացրեց քաղաքական միջոցորտը ռուսական կայսրության ամբողջ տարածքում: Տնտեսական-քաղաքական գործադուլները և ցույցերը բանվորական շարժման վերելքի նախագուշակն էին, որն իր ոլորտն առավ նաև Արևմտյան Հայաստանը: Բանվորական ելույթներին հետևեցին գյուղացիական ընդվզումները, որոնց մեջ աչքի ընկան Հաղպատի գյուղացիների ելույթները: Իսկ 1902 թ. հունիսի 12-ի՝ Հայոց եկեղեցիների ունեցվածքը և գույքը բռնագրավելու մասին կառավարական օրենքը առաջացրեց հակացարական հուզումներ:

Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն ակտիվացրեցին իրենց գործունեութունը: 1903 թ. մարտին վրացական «Բրձուլա» («Պայքար») և հայկական «Պրոլետարիատ» թերթերի նախաձեռնությամբ գումարված Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջին հիմնադիր Համագումարի որոշմամբ այդ երկու պարբերականները միավորվում են և հրատարակվում «Պրոլետարիատի կռիւղ» խորագրով՝ հայերեն և վրացերեն, իսկ 1905 թվականից նաև ռուսերեն: Թերթի հայերեն թողարկումը խմբագրել է Ստ. Շահումյանը: Զուգահեռաբար լույս են տեսել նաև «Պրոլետարիատի կռիւղ» թերթիկները, (14 համար): Թերթի հիմնական նպատակն էր սոցիալիստական գիտակցության սերմանումը աշխատավորական գանգավածների մեջ: Թերթը անդրադարձել է նաև Հաղպատի գյուղացիական ելույթներին և հակացարական շարժումներին: Գաղափարական քարոզչությունը չի անցել առանց բանա-

վեճի: «Մեր պատասխանը» հոգւածը բանավիճային ելույթ է ընդդէմ դաշնակցութեան: Հեղինակը՝ Բ. Կնունյանցը, ներկայացնում է բոլշևիկներին մոտեցումը արեւմտահայութեան դատին, պնդելով, որ հայ մարքսիստները ոչ թե հակակրանքով են նայում «բազմաչարչար տաճկահայ ժողովրդի ազատութեան համար մղվող կռիւն», այլ սկզբից ևեթ մտահոգվել են արեւմտահայերի բախտով, միայն թե ոչ ազգայնական կուսակցութիւնների գործելաձևով, այլ իրատեսական քաղաքականութեամբ:

«Հայ իրականութիւնից» անստորագիր հոգւածը, որը տպագրւել է «Պրօլետարիատի կռիւ» թերթիկի 1904 թ. հոկտեմբերի 1-ի համարում և որի հեղինակը Ստ. Շահումյանն է, «Իսկրան» արտատպում է իր 1904 թ. նոյեմբերի 28-ի համարում: Այնտեղ կոնկրետ փաստերով ցույց է տրված հայ իրականութեան քաղաքական դարձիւթոնքը, հակացարական շարժումների նշանակութիւնը: Շահումյանը նշում է, որ հայ ազգային կուսակցութիւնները ռուսականացման քաղաքականութեան դէմ պայքարելու պատրվակով ջանում են հայ բնակչութեանը հեռու պահել համառուսական շարժումների իրազեկումից, սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցութիւնից, մինչդեռ քաղաքական իրատեսութիւնը պահանջում է ցարական ինքնակալութեան դէմ պայքարելու համախմբում: 1905–1907 թթ. ռուսաստանյան հեղափոխական շարժումները ճանապարհ հարթեցին ազատ խոսքի և պարբերական մամուլի աննախադեպ զարգացման համար, որն իր արտահայտութիւնը գտավ նաև կայսրութեան ծայրամասային շրջաններում: Հանդես են գալիս լեզալ թերթեր ու հանդեսներ, որոնք դառնում են հեղափոխական իրադարձութիւնների լրատւութեան միջոցներ և գաղափարական ամբիոններ:

Արդ, բոլշևիկյան հայ լեզալ պարբերական մամուլի պատմութիւնը բացվում է «Կայծ» թերթով, որի առաջին համարը լույս է տեսել 1906 թ. ապրիլի 1-ին Թիֆլիսում: Այն ՌՍԴԲԿ երկու թիւերի՝ բոլշևիկների և մենշևիկների համատեղ տպագիր օրգանն էր: Թերթը խմբագրել են Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Գ. Ղարաջանը (Արկումեդ), Ս. Կասյանը: Ակտիւորեն աշխատակցել են Ս. Խանոյանը, Ա. Մուսվաթյանը (Հրանտ), Ռ. Դաշտոյանը, Մ. Միրաքյանը, Ա. Կարինյանը, Մ. Մելիքյանը. Հակոբ Հակոբյանը, Ա. Խումարյանը, Բ. Կնունյանցը, Ս. Բանվորյանը, Խ. Նարիմանյանը (Մուշեղ Բազրատունի), Պ.

Մնացականյանը, Ա. Երզնկյանը, Ի. Դանիելյանը և ուրիշներ: Հրատարակվել է «Կայծի» 47 համար, որը 1906 թ. օգոստոսի 6-ին փակվել է «վտանգավոր ուղղություն» պատճառով: Օգոստոսի 18-ին այն լույս է տեսել «Նոր խօսք» անունով, որը սեպտեմբերի 21-ին փակվել է նույն պատճառով: Իր գոյությունը «պարտական լինելով» հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստի ազատական միջոցառումին, «Կայծը», ի տարբերություն բոլշևիկյան գաղտնի թերթերի ու հանդեսների, լույս էր տեսնում մեծ տպաքանակով: Հայ սոցիալ-դեմոկրատները, այդպիսով, հնարավորություն ստացան հաղորդակցվելու բանվորների, գյուղացիների, մտավորականների հետ, քարոզելու իրենց գաղափարները: Ընդարձակ էր նաև նրա տարածման աշխարհագրությունը՝ Թիֆլիս, Բաքու, Մոսկվա, Պետերբուրգ, Հայաստանի քաղաքներ ու գյուղեր, Ռուսաստանի հայկական համայնքներ, արտասահմանյան հայ գաղթօջախներ: «Մեր օրգանը» խորագրով առաջնորդող հոդվածը, որը գրել է Ստ. Շահումյանը, պարզում է թերթի հավատաժողովի կազմի սոցիալ-քաղաքական նոր իրավիճակում: Շահումյանն ընդգծում է, որ հայ ժողովուրդն էլ դուրս եկավ ազգային կյանքի նեղ շրջանակներից և կապվեց լայն, լուսավոր քաղաքակիրթ աշխարհի հետ: Հայ իրականության մեջ ևս բեկում է կատարվել. երևան է եկել նոր աշխարհայացք՝ սոցիալիզմը, որի կրողն է պրոլետարիատը: «Կայծում» հրապարակվել են Շահումյանի ավելի քան 60 հոդված և թղթակցություն, մամուլի տեսություն և լրատվություն, այդ թվում՝ «Մեր օրգանը», «ՌՍԴԲԿ վերջին համագումարը», «Կառավարությունը և Դոման», «Պլեխանովի նամակի առիթով», «Կովկասեան պատգամաւորները Դոմայում», «Գիւղացիական շարժումը», «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան», «Պետական Դոմայի արձակումը», «Հայ-թաթարական պրովոկացիան», «Զօրքը չէզոք պէտք է լինի» և այլն:

Հայտնի է, որ Ստ. Շահումյանը ազգային հարցի տեսաբան էր: «Կայծ» թերթի 1906 թ. հուլիսյան համարներում (թիվ 34–40) թերթինի ձևով լույս տեսավ նրա «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» աշխատությունը, ուր հարուստ գրականության վերլուծություն հիման վրա տրված է ազգային հարցի հիմնավոր մեկնաբանությունը՝ ըստ սոցիալ-դեմոկրատական աշխարհայացքի: Նա այդ հարցի արդար լուծումը տեսնում է «ժողովրդապետություն» սկզբ-

բունքի կատարեալ հաղթութեան, դեմոկրատական քաղաքական կարգերի լիակատար իրականացման» մեջ, երբ Ռուսաստանի նման բազմազգ պետութեան մեջ կհաստատվի քաղաքացիական հավասարութիւն պետութեան բոլոր հպատակների համար՝ անկախ ազգից ու ցեղից, կապահովվի ազգային մշակութի զարգացում և քաղաքական ինքնորոշման իրավունք՝ պետութեան կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերի համար: Մեկնաբանելով այս պահանջները, նա շեշտում է. «Ամեն մի քաղաքացի հաւասարազօր տէր է իր պետութեան սահմաններում և ոչ ոք իրաւունք չունի բռնանալու նրա վրա, ճնշելու նրան իր ազգային ծագումի համար: Երկրորդ. լեզուների վրա ճնշումը պէտք է վերացվի: Ամէն ոք կարող է խոսել և կրթուել այն լեզուով, որով նա կարող է, որով նա աւելի լավ և աւելի ազատ կարող է զարգանալ: Ազգային կուլտուրան պէտք է ազատ և անձեռնմխելի լինի... Նույնպես ոչ ոք իրաւունք չպետք է ունենա բռնանալու այս կամ այն ժողովրդի կրօնական հայացքների, սովորութիւնների վրա և այլն»: Դառնալով ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, Շահումյանը մեկնաբանում է. «Մենք աբսօլյուտ և կատեգորիկ կերպով չենք ժխտում սեպարատիզմը կամ ֆեդերալիզմը, ինչպես աբսօլյուտ և կատեգորիկ կերպով նացիոնալիստները պնդում են նրա վրա: Հնարավոր են դրութիւններ, երբ այս կամ այն ազգի վերաբերմամբ մենք կգտնենք ավելի ցանկալի և անհրաժեշտ ֆէդերացիան կամ նույնիսկ կատարեալ անջատումը: Այդպիսի դէպքերի համար երկրի սահմանադրութիւնը պէտք է ապահովի քաղաքական ինքնորոշման իրաւունք»:

Աշխատութեան երկրորդ մասում՝ «Ազգային հարցը Ռուսաստանում», Շահումյանը ընդհանուր տեսական հիմնավորումներից անցնում է ապագա Ռուսաստանի պետական ցանկալի կառուցվածքին: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացումը պայմանավորելով նպատակահարմարութեան գործոնով, Շահումյանը Անդրկովկասի ժողովուրդների համար ավելի ձեռնտու է գտնում Ռուսաստանի կազմում մնալը, քանի որ նրանց գլխին միշտ կախված կլինի այն դժոխքի ուրվականը, որի նմանը դժվար է երևակայել, մինչև իսկ մեր առաջ ունենալով ներկա թուրք-հայկական արյունոտ դրաման:

Պետական Դոկումային նվիրված հոգևածներում Շահումյանը քննադատում է ցարիզմի հակաօղորդական քաղաքականությունը, դեմոկրատիայի ճնշումը: «Պետական Դոկումայի արձակումը» հոգևածում (1906, թիվ 37) ասված է, որ ցարը գրչի մի շարժումով ցրեց Պետական Դոկուման, օղորդական ներկայացուցիչներին, որոնց կյանք էր տվել՝ իր կյանքը փրկելու համար: 1906 թ. մայիսից «Կայծի» խմբագրական կազմի մեջ էր Սուրեն Սպանդարյանը (Տիմոֆեյ), որը Մոսկվայում հեղափոխական ցույցերին մասնակցելու համար հեռացվել էր համալսարանից և արտաքսվել Կովկաս: Հենց այդ օրերին էլ Շահումյանը մեկնում է արտասահման՝ ՌՍԴԲԿ չորրորդ համագումարին մասնակցելու համար: Խմբագրություն մենչևիկյան թևը (Ղարաջյան, Երզնկյան) փորձում է փոխել թերթի ուղղությունը, սակայն «մոլեգին Տիմոֆեյը» խափանում է նրանց նկրտումները, շարունակելով «Կայծի» շահումյանական ընդունված ոգին: Շահումյանի վերադարձից հետո մենչևիկ խմբագիրները հեռանում են և հրատարակում իրենց թերթը՝ «Հոսանք» անունով:

Ս. Սպանդարյանի հոգևածներում զգացվում են համարձակ հարցադրումներ, հրապարակախոսական կրքոտ շեշտադրություն: Նա գերազանցապես գրել է քաղաքական ընթացիկ կյանքի, մշակույթի, դպրոցական, գրականության և ազգային լուսավորական հարցերի մասին: «Կայծում» լույս են տեսել նրա «Բուրժուական մամուլը և սոցիալ-դեմոկրատիայի հաղթանակը», «Բանուորական արհեստակցական միությունների մասին», «Յեղափոխության ալիքը բարձրանում է», «Պետական Դոկումայի ընտրություն մասին», «Ինքնակալությունը և դյուղացիությունը», «Յեղափոխություն մի թաս ջրում» և այլ օրախնդիր հոգևածներ: Սպանդարյանը սուր բանավեճ է մղել դաշնակցության դեմ, քննադատել նրանց ազգայնական գաղափարախոսությունը:

«Կայծում» ելույթ են ունեցել նաև Ս. Կասյանը, Գ. Ղարաջյանը (Արկոմեդ), Պ. Մնացականյանը, Ա. Մուսվյանը, Ա. Կարինյանը, Մ. Մելիքյանը, Ա. Կախոյանը և ուրիշներ:

1906 թ. օգոստոսին հրատարակվեց «Նոր խօսք» թերթը: Լույս տեսավ «Նոր խօսքի» ընդամենը 14 համար, որից հետո սեպտեմբերի 21-ին այն ևս փակվեց՝ իր համարձակ քաղաքական հարցադրումների համար: Հիշատակության արժանի են «Օրոր, թէ՞ սպառնալիք», «Ազ-

րարային հարցը և կառավարութիւնը», «Դպրոցական հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան», «Քաղաքականութիւնը և մօրալը», «Կոնստիտուցիոնալիզմ, թէ՞ պառլամենտարիզմ», «Յեղափոխութեան անդրադարձումները», «Սև զօրքը կազմակերպւում է» և այլ հոդվածներ:

Բուշեիկյան հաջորդ լեզալ թերթը «Օրերն» է, որը լույս տեսաւ 1906 թ. փետրվարի 2-ին Բաքվում, Ստ. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի և Ս. Կասյանի խմբագրութեամբ: Ութ համար լույս տեսնելուց հետո «Օրերը» Բաքվի գեներալ-նահանգապետի կարգադրութեամբ փակվում է:

1906 թ. մարտի 19-ին Բաքվում Ս. Կասյանի խմբագրութեամբ լույս է տեսնում ՌՍԴԲԿ Բաքվի կազմակերպութեան օրգանը՝ «Բանուորի ձայնը»: Հրատարակվել է ընդամենը երկու համար: Նրա էջերում մերկացվել է ցարի հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որը բնութագրվել է որպես «թակարդ ժողովրդի համար»: «Խմբագրութիւնից», «Երկու ազգ», «ՌՍԴԲԿ երկու տակտիկան Պետական Դոմայի վերաբերեալ», «Յեղափոխութիւնը ունի իր տրամաբանութիւնը», «Հայ-թուրքական ընդհարումները և հաշտութիւնը», ահա այն հոդվածների վերնագրերը, որոնք զբաղեցնում են «Բանուորի ձայնի» էջերը: Պարզաբանելով ՌՍԴԲԿ ծրագրի հիմնադրույթները, թերթը հայ բանվորներին կոչ է անում համախմբվել սոցիալ-դեմոկրատներին դրոշի ներքո:

ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի հայկական սեկցիան 1906 թ. մայիսի 1-ից մինչև հուլիսի 27-ը Բաքվում հրատարակում է «Կոչ-Դեմիթ» թերթը՝ հայերեն և թուրքերեն: 16 համար լույս տեսնելուց հետո Բաքվի գեներալ-նահանգապետի կարգադրութեամբ, «վնասակար ուղղութեան» հերթապահ պատրվակով թերթը փակվում է: Պետք է ասել, որ այն ակտիվ դեր խաղաց հայ-թաթարական ընդհարումները դադարեցնելու և ցարիզմի հրահրած ազգամիջյան կոտորածները կանխելու գործում: «Նոր կեանքի արշալոյսին», «Ուր է ելքը», «Երևանի դէպքը», «Վերջին հայ-թուրքական դէպքերի առթիւ», «Ինչու համար է ժողովրդին սահմանադրութիւն յարկաւոր», «Բաւական է՝ որքան հոսեց արիւնը», «Ազգային հարցը և հայերի ավտոնոմիան» և այլ հոդվածներ մեկնաբանում են սոցիալ-դեմոկրատիայի գաղափարական դիրքորոշումները, դատապարտում ցարիզմի՝ փոքր ազգերին ճնշելու քաղաքականութիւնը:

Ստ. Շահումյանի և նրա գինակիցների ջանքերով 1911 թ. նոյեմբերից մինչև 1912 թ. հունվար Բաքվում լույս տեսավ կոմունիստական հայերեն առաջին հանդեսը՝ «Նոր խօսքը»։ Հրատարակվել է վեց համար, երեք գրքով։ «Նոր խօսքին» ակտիվորեն աշխատակցել են Վահան Տերյանը, Ռուբեն Դաշտոյանը, Հովսեփ Կարախանյանը, Արտաշես Կարինյանը, Ալեքսանդր Վարդանյանը, Ալեքսանդր Ստոպանին, Մարտին Սահակյանը, Մելիք Մելիքյանցը և ուրիշներ։

Ստ. Շահումյանը մեծ կարևորություն էր տալիս մարքսիստական տեսական պարբերականի ստեղծմանը, որի շնորհիվ կարելի էր ամրացնել մարքսիզմի ազդեցությունը երիտասարդության և բանվոր դասակարգի վրա, մարքսիզմի տեսանկյունով լուսաբանել հայ իրականության հարցերը։ Շահումյանը պնդում էր, որ հարկավոր է հայ ժողովրդի ընթացիկ կյանքը և պատմության հարցերը լուսաբանել նորովի։ «Տիեզերական թուլթակը» վերնագրով հոդվածը նվիրված է դաշնակցության տեսաբան Միքայել Վարանդյանի (Հովհաննիսյան) մարքսիստական տեսության թյուրմեբունման մերկացմանը։ «Իրականութիւն և հեռանկարներ» հոդվածը արձանագրում է այն քաղաքական գիշտմաները, որ կատարում էին տիրողները բարձրացող հեղափոխական ալիքի ազդեցության տակ, երբ Պետական Դոմայի ամբիոնից արդեն ազատ հնչում է բանվորական և գյուղացիական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների մտրակող խոսքը։ Խմբագրական ազդից երևում է, որ Շահումյանը «Նոր խօսքի» համար պետք է գրեր նաև իր մի շարք աշխատությունները, սակայն գտնվելով աստրախանյան աքսորավայրում, հնարավորություն չի ունեցել դրանք հրատարակել։

Ալեքսանդր Ստոպանին իր «Հայ բանուորի բիւջէն», «Նաւթարտադրութիւնը», «Ներկա դրութիւնը», «Ինչպէս են հաշմանդամւում նաւթարդյունաբերութեան բանւորները», ինչպես և Աշ. Խումարյանը իր «Գործադուլները 1911 թւականին», Գ. Գրիգորյանը «Արդյունաբերական կրիզիսները» հոդվածներում քննարկել են բանվորների սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերը, կապիտալիզմի զարգացման առաջացրած տեղաշարժերը։

Ուշագրավ են «Նոր խօսքի» գեղարվեստական նյութերը։ Հանդեսի անդրանիկ համարը բացվում է Հ. Հակոբյանի «Մուրճը ձեռքներիդ, մաքառման ժամին» բանաստեղծությամբ, իսկ ապա տպագր-

վում են նաև այլ բանաստեղծություններ: Վ. Տերյանը հանդես է եկել «Ես կանգնած եմ վայրի ժայռի կատարին» և «Արշալոյս» բանաստեղծություններով, որոնք նոր շրջադարձ են հատկանշում պոետի կյանքում:

«Նոր խօսքում» կարևոր դեր է խաղացել Ա. Կարինյանը, որը Շահումյանի ձերբակալությունից հետո խմբագրել է հանդեսի նյութերը, հանդես եկել հետաքրքրական գրականագիտական հոդվածներով:

1914 թ. հունվարի 26-ին Թիֆլիսում Ս. Կասյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մեր խօսքը» թերթի առաջին և միակ համարը, որն իր «վտանգավոր ուղղություն համար» անմիջապես բռնադավում է ցարական գործակալների կողմից, իսկ պաշտոնական խմբագիրը դատի է տրվում:

«Մեր խօսքը» կոչ է անում հայ բանվորությունը համախմբվել սոցիալ-դեմոկրատիայի դրոշի շուրջ:

Թերթում տպագրվել են Ստ. Շահումյանի «Զորորդ Պետական Դոման», Ս. Կասյանի «Հասարակական կարծիքը և մամուլը», «Հայկական հարցը և հայ դեմոկրատիան» և այլ հոդվածներ ու լուրեր: Ուշագրավ է, որ թերթում հրապարակվում է Մ. Գորկու «Ամեն տեղ է» պատմվածքի առաջին մասը:

Բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլը նոր բովանդակություն ստացավ համաշխարհային առաջին պատերազմի և ռուսական երկրորդ հեղափոխություն շրջանում (1914–1917 թթ.):

Անդրկովկասի հայ բոլշևիկները 1915–1917 թթ. Թիֆլիսում հրատարակեցին «Պայքար» գրական, հասարակական, քաղաքական և տնտեսական շաբաթաթերթը: Թերթի խմբագրական կազմի մեջ էին մտնում Ա. Մուսվյանը, Ս. Խանոյանը: Մինչև 1917 թ. հունիս «Պայքարի» աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ունեին Ստ. Շահումյանը, Ա. Միկոյանը, Ա. Ամիրյանը, Ա. Կարինյանը, Մ. Մելիքյանը, Հ. Հակոբյանը, Հ. Կամարին, Ա. Վշտունին, Սիմակը և ուրիշներ: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչը «Պայքարի» միակ գրաշար Հ. Սարգսյանն էր: Նախահեղափոխական բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլի մեջ «Պայքարը» համեմատաբար երկար կյանք ունեցավ:

Թերթի առաջին համարը բացվում է «Հայերը և հարևան ազգերը» առաջնորդող հոդվածով: Նույն համարում հրապարակված են

Մաքսիմ Գորկու «Մրրկահավի երգը», Հ. Հակոբյանի՝ «Պահակ», Գ. Հայկունու «Արշալույսի երգ», Ա. Վշտունու «Աշնան երգեր» բանաստեղծությունները, Մ. Արազու «Կարմիր համբոյրը» պատմվածքը:

«Պայքարը» գրաքննական ավերածություն էր ենթարկվում, և թերթի բազմամթիվ սյունակներ լույս էին տեսնում ուղղակի սպիտակ: Այսուհանդերձ, թերթը ձգտում էր հակապատերազմական տրամադրություններ սերմանել իր ընթերցողների շրջանում և քարոզել ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքները: Ստ. Շահումյանի «Ինտելիգենցիան և նացիոնալիզմը», Ա. Միկոյանի «Պ. Ահարոնեանը իր լուսթեան մասին», «Վրաց նացիոնալիստները և դեմոկրատիան», «Ժամանակակուր կառավարությունը և դեմոկրատիան», Ա. Ամիրյանի «Մեր մարքսիստանմանները» և այլ հոդվածներ ուղղված են իրենց գաղափարական հակառակորդներին, որոնք որակվում են որպես բուրժուա-ազգայնական գաղափարախոսներ: Շահումյանը գտնում է, որ նացիոնալիզմը և լիբերալիզմը անբաժանելի կերպով կապված են միմյանց, ընդամին իմպերիալիզմի շրջանում նացիոնալիզմը հասնում է իր գագաթնակետին: Նա ապարդյուն է համարում նացիոնալիզմի և ինտերնացիոնալիզմի հաշտեցման փորձերը: Ա. Ամիրյանի հոդվածներն ուղղված են «Մշակի» շուրջ համախմբված «սպեցիֆիկներ» Բ. Իշխանյանի և Դ. Անանունի դեմ: «Պայքարը» բանավիճել է նաև «Հորիզոն», «Արև» և այլ թերթերի հետ:

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մարտի 20-ից (68-րդ համարից) «Պայքարը» դարձավ ամենօրյա ազատ թերթ: Այժմ նա հարձակման թիրախ դարձրեց մենչևիկների ու էսենների գաղափարական դիրքորոշումները, պաշտպանելով բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունից սոցիալիստականին անցնելու բոլշևիկյան կարգախոսը: «Ժամանակավոր կառավարությունը և հեղափոխական դեմոկրատիան» հոդվածում Ա. Միկոյանը տալիս է երկիշխանությունից գնահատականը և բանվորական ու զինվորական սովետները հռչակում հեղափոխությունից շարժիչ ուժեր, որոնց և պետք է պատկանի իշխանությունը: «Պայքարը» ժամանակավոր կառավարությունը համարել է հետադիմական և կոչ արել համախմբվել սովետների շուրջ և հեղափոխությունը հասցնել իր հաղթական վախճանին: Ա. Մուսվյանը «Մինիստր Կերենսկին» հոդվա-

ծուժ ժամանակավոր կառավարութիւնը որակում է իբրև դավաճանական ու հակաժողովրդական իշխանութիւն:

«Պայքարը» մեծ տեղ է տալիս արվեստի և գրականութեան հարցերին, դրվատական գրախոսութիւններ հրապարակում Հ. Հակոբյանի նախաձեռնած «Կարմիր մեխակներ» և «Բանվորի ալբոմ» ժողովածուների մասին, պաշտպանում պրոլետարական գրականութիւնը գարգացնելու գաղափարը: Գրականագիտական հոգւածներով հանդես են գալիս Ստ. Շահումյանը, Ա. Կարինյանը, Ա. Մուսվլյանը, իրենց գաղափարախոսութեան դիրքերից գնահատում Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Սունդուկյանի, Բաֆֆու, Ալ. Շիրվանզադեի, Գ. Զոհրապի, Հովհ. Թումանյանի, Վահան Տերյանի, Ավ. Իսահակյանի, Շ. Կուրդիւնյանի և շատ ուրիշ Հայ գրողների գրական վաստակը: «Պայքարում» լույս են տեսել Հ. Հակոբյանի, Մ. Արագու և Հ. Կամարու ստեղծագործութիւնները: «Պայքարում» հրատարակվել են «Ինտերնացիոնալը», հեղափոխական երգեր:

«Պայքարի» խմբագրական կազմը միատարր չէր, նրան մասնակցում էին նաև մենչևիկները: Բոլշևիկների և մենչևիկների հիմնական տարաձայնութիւնը իր արտահայտութիւնը գտավ նաև «Պայքարի» խմբագրութիւնում, ընդամին, 1917 թ. հունիսից մենչևիկյան ազդեցութիւնը այնքան ուժեղացավ, որ նրանք գրավեցին խմբագրական ղեկավար դիրքերը: Բոլշևիկները հարմար դատեցին հեռանալ թերթից:

Փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութիւնից հետո ավելի է խորանում հասարակական ուժերի բեռնացումը: Հայ բոլշևիկները ձեռնամուխ են լինում Լենինի Ապրիլյան թեզիսների գաղափարների քարոզչութեանը, սոցիալիստական հեղափոխութեան գաղափարական նախապատրաստութեան գործին: Ալեքսանդրապոլում կազմակերպված զինվորների դեպուտատների խորհուրդը 1917 թ. հրատարակում է իր պաշտոնական օրգանը՝ «Солдат» թերթը, իսկ երբ ստեղծվում է բանվորների դեպուտատների խորհուրդ և միանում զինվորական խորհրդին, թերթը վերանվանվում է «Солдат и рабочий»: Խմբագիրն էր Պ. Արվելաձեն, ակտիվ աշխատակիցներից՝ Բ. Ղարիբջանյանը: Սակայն շուտով Ալեքսանդրապոլի խորհրդի ղեկավարութիւնը անցնում է սեռերի, մենչևիկների ու դաշնակ-

ցականների ձեռքը, “Солдат и рабочий” թերթը՝ նույնպես: Արվելաձեն հրաժարվում է խմբագրի պարտականությունից, և 1917 թ. հունվրիս 14-ից թերթը դադարում է բոլշևիկյան լինելուց:

1917 թ. օգոստոսին ՌՍԴԲԿ(բ) Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն սկսում է հրատարակել “Правда жизни” շաբաթաթերթը, որը խմբագրում էին Պ. Արվելաձեն և Բ. Ղարիբջանյանը:

Քննադատում էր մենշևիկներին, էսեռներին ու դաշնակցականներին, նրանց վարքագիծը որակելով հակահեղափոխական:

1917 թ. մայիսի 1-ից մինչև օգոստոսի 16-ը Բաքվում Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի օրգան «Սոցիալ-դեմոկրատը», որտեղ բացի խմբագրից, ընդարձակ հոդվածներով հանդես է գալիս Ա. Միկոյանը: Նրանք իրենց հրապարակախոսական ելույթների հիմնական թիրախ են դարձնում ժամանակավոր կառավարությանը, կոչ անելով ոչ մի աջակցություն ցույց չտալ այդ «ռեակցիոն իշխանությունը» և օրվա նշանաբան են հռչակում «Ամբողջ իշխանությունը բանվորական և գյուղացիական սովետներին» կարգախոսը: Ռազմավարական առաջնակարգ խնդիր է դիտում թերթը էսեռների ու մենշևիկների մերկացումն ու չեզոքացումը, որոնք, ըստ բոլշևիկների, բուրժուազիայի սոցիալական հենարանի դերում էին:

«Սոցիալ-դեմոկրատին», բացի Ստ. Շահումյանից և Ա. Միկոյանից, ակտիվորեն աշխատակցել են Ալ. Մյասնիկյանը, Մ. Մելիքյանը, Հ. Հակոբյանը, Ա. Կարինյանը, Ս. Կասյանը, Ս. Վարդանյանը, Գ. Ղազարյանը, Հ. Կամարին և ուրիշներ: «Պրոլետարիատն ու բուրժուազիան արդի հեղափոխություն մեջ» հոդվածը 1917 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին կայացած բոլշևիկյան կուսակցության 6-րդ համագումարի պատգամավոր Ալ. Մյասնիկյանի ելույթն է՝ կուսակցական որոշումների ոգով: Ալ. Մյասնիկյանը այդ ժամանակ Արևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարն էր և միաժամանակ ղեկավարում էր Բելոռուսիայի կոմկուսի Կենտկոմի, Ռեկոմի և Մինսկի սովետի աշխատանքները:

«Սոցիալ-դեմոկրատում» գետեղված են Հ. Հակոբյանի, Հ. Կամարու, Գ. Ղազարյանի բանաստեղծությունները: Թերթը հրապարակել է «Ինտերնացիոնալը»՝ Կամարու թարգմանությունը:

Ալեքսանդրապոլում հրատարակված բոլշևիկյան առաջին հայերեն թերթը «Նոր կեանք» է, որը լույս տեսավ 1917 թ. հունիսին: Այն նաև բուն Հայաստանի տարածքում առաջին բոլշևիկյան հայերեն թերթն է: Բ. Ղարիբջանյանը, Գ. Աթարբեկյանը. Ս. Ալավերդյանը դեկավարելով Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը՝ հիմնադրեցին իրենց օրգանը: Թերթը խոստանում է «ուղեցույց ասող» լինել աշխատավորության՝ իր իրավունքների համար մղած պայքարում: Բ. Ղարիբջանյանն իր «Նոր լրագիրը» հոդվածում հավաստիացնում է, որ լրագիրը պիտի ասի բոլոր ճշմարտությունները. բաց անի ընթերցողի առջև այն բոլոր անարդարությունները, որոնք միասնական ուժերով պիտի հարթվեն և վերացվեն: Թերթը իր երկրորդ համարի առաջնորդում կոչ է անում բանվորներին, գինվորներին, գյուղացիներին կանգնել ռուսական հեղափոխության դրոշի տակ:

1917 թ. բոլշևիկյան ապրիլյան կոնֆերանսը կոստակցությունը գինեց մոտալուտ դադափարական կարգախոսներով՝ վերջ երկիշխանությունը, ամբողջ իշխանությունը սովետներին, իսկ հուլիսին կայացած Երդ համագումարը առաջադրեց գինված ապստամբություն, սոցիալիստական հեղափոխության իրագործման ծրագիր: Բոլշևիկյան մամուլը, այդ թվում նաև հայկականը, մտավ նոր փուլ, ծնվեցին նոր պարբերականներ՝ սովետական իշխանություն առաջին հայերեն թերթը՝ Բաքվի Կոմունայի «Տեղեկատուն», Հայկական գործերի Կոմիսարիատի մամուլը՝ «Կոմունիստ» շաբաթաթերթը (Վ. Ավանեսովի և Վ. Տերյանի խմբագրությամբ) և կոմիսարիատի տեղական բաժանմունքների թերթերը (Պյատիգորսկում՝ «Կարմիր օրերը», Արմավիրում՝ «Բանլորի ձայնը», Աստրախանում՝ «Կարմիր բանլորը», Կրասնոդարում՝ «Կարմիր աստղը», Դոնի Ռոստովում՝ «Բանլորի կռիւը»):

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱԶՄԱԿԵՊՈՒԹՅԱՆ («ՍՊԵՑԻՖԻԿՆԵՐ») ՄԱՄՈՒԼ (1900–1920)

«Սպեցիֆիկյան» պարբերական մամուլի էությունը և առանձնահատկությունները լավ հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է հակիրճ անդրադառնալ սույն կազմակերպության ձևավորման, դա-

դափարախոսության, ծրագրային և մարտավարության հարցերի լուսաբանությանը:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը (ՍԴԲՀԿ) հիմնվել է 1903 թ. հոկտեմբերին բանվորաշատ Բաքվում: Կազմակերպության գաղափարական ձևավորման գործում զգալի է եղել նախկին հնչակյան Երվանդ Պալյանի կողմից 1900 թ. ժնկում հրատարակվող «Հանդէս» ամսագրի խաղացած դերը: Այս կազմակերպության հիմնադիր-գաղափարախոսներն էին Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբենի), Ղազար և Նարիման Տեր-Ղազարյանները, Բախչի Իշխանյանը, Գարեգին Կոզիկյանը (Եսայեմ), Տիգրան Իսախանյանը, Երվանդ Պալյանը, Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Անանուն) և ուրիշներ: Նրանք պատմության մեջ Հայտնի են նաև «սպեցիֆիկներ» անունով: Նման անվանման համար հիմք է ծառայել այն, որ կազմակերպության գաղափարախոսները, որպես կանխադրույթ, հաճախակի էին մատնանշում հայ բանվորների սոցիալ-դասակարգային պայքարի, հայ իրականության և կյանքի յուրահատուկ (ռուսերեն՝ «սպեցիֆիկ») պայմանները: ՍԴԲՀԿ-ը ուղևորական մտավորականների կողմից ստեղծված սոցիալ-դեմոկրատական, մարքսիստական ուղղության բանվորական կազմակերպություն էր: Սոցիալ-դասակարգային կազմի տեսակետից «սպեցիֆիկները» հայ բանվորական կազմակերպություն էին, որի ոչ այնքան ստվար շարքերում, բացի բանվորներից, որոշակի քանակ էին կազմում նաև տարբեր զբաղմունքի մտավորականները:

«Սպեցիֆիկները» գաղափարախոսական, ծրագրային հարցերում գրեթե լիովին կանգնած էին մենշևիկյան դիրքորոշման վրա, իսկ կազմակերպական կառուցվածքի տեսակետից խիստ նմանվում ու գրեթե նույնանում էին հրեական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական միությունը՝ Բունդին: Հայտնի է, որ ամբողջ Ռուսաստանով մեկ ցրված հրեաներն իրենց բանվորական կազմակերպությունները հիմնել էին զուտ ազգային հատկանիշով: Հայ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը ևս գտնում էր, որ հայերն ու հայ բանվորությունը, ինչպես որևէ ազգի բանվոր, ունեն իրենց կյանքի, պայքարի ու նպատակների առանձնահատկությունները: Օրինակ, նրանք ցույց էին տալիս, որ հայ բանվորությունը ցրված է ամբողջ Կովկասով մեկ, որ հայ ժողովուրդն ունի Հայկական հարց և գտն-

վում է աշխարհաքաղաքական և ազգային-մշակութային յուրահատուկ պայմաններում և այլն: Դրանից էլ ելնելով՝ նրանք գտնում էին, որ հայ բանվորին չպետք է նույնացնել մյուս ազգերի բանվորների հետ, քանզի յուրահատուկ են նրա կարիքները, պահանջներն ու ձգտումները, անգամ հոգեբանությունը: Բացի այդ. «Ամեն մի ազգությունն պրոլետարիատի կռիվը,՝ գրում էր «սպեցիֆիկների» հայտնի տեսաբան Ալ. Ռուբենին,՝ այդ տեսակետից տարբեր է մյուս ազգությունների բանվորության կռիվից այնքան, որքան նացիոնալիզմի արտահայտությունները տարբեր ազգությունների մեջ, տարբեր են»¹: Այստեղից էլ կազմակերպության հիմնադիրները գտնում էին, որ ՄԴԶԿ-ը պետք է կազմավորվի ազգային սկզբունքով և ՌՄԴԿ հետ կապվի ֆեդերատիվ (դաշնային) հիմունքներով:

Այսպիսով, «սպեցիֆիկները» ժխտում էին բուլճարիկների հոչակած «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի» և կոսսակցության կազմակերպական «ցենտրալիզմի» սկզբունքները: Պետք է ասել, որ մոտեցումների ու գործելակերպի նման պարագայում նրանք, մեծամասնական-լենինյանների համեմատությամբ, ավելի ճիշտ էին վարվում, երբ ձգտում էին հայ բանվորին հեռու պահել ինտերնացիոնալիզմի կեղծ ու անորոշ կարգախոսներից և նրան դնել գործնական ընկերային-դասակարգային պայքարի ուղու վրա:

Հարկ է նշել, որ «սպեցիֆիկները» հակադիր էին բուլճարիկներին ոչ միայն կազմակերպական, այլև գաղափարական, ծրագրային ու մարտավարական հարցերում: Ինչպես մյուս սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական կոսսակցությունները, «սպեցիֆիկներն» էլ խոսում էին պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցության, տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական շահերի, ընկերվարական հասարակարգի հաստատման անհրաժեշտության մասին: «Սպեցիֆիկները» որոշակի նշանակություն էին տալիս նաև ազգային գործունին: «Հայը,՝ գրում էր «սպեցիֆիկները» գաղափարախոս Դ. Անանունը,՝ այս կամ այն դասակարգի անդամ լինելուց բացի, նաև ազգության անդամ է»²:

Այս խնդրում «սպեցիֆիկները» դեմ արտահայտվելով բուլճարիկ-լենինյանների առաջ քաշած ազգերի ինքնորոշման ծրագրային պա-

¹ Տե՛ս «Կյանք», Թիֆլիս, 1 հուլիսի, 1906 թ.:

² Տե՛ս «Բանոր», 24 ապրիլի, 1917 թ.:

Հանջին, պաշտպանում էին ավստրիական սոցիալիստների մշակած ազգային-մշակութային ինքնավարության ծրագիրը: Դ. Անանունը գտնում էր, որ հայերի ազգային շահը պահանջում է, որ հանդես գան ազգային-մշակութային ինքնավարության կարգախոսով: Նա պարզաբանում էր, որ եթե ինքնորոշման իրավունքի տակ «հասկացվում է անջատում Ռուսաստանից, ապա հայ կազմակերպությունը հրաժարվում է նման արտոնությունից»¹: Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը և մյուսները տվյալ փուլում իրավացիորեն ձեռնառու էին համարում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը:

Այդուհանդերձ, «սպեցիֆիկները», որպես սոցիալ-դեմոկրատ մարքսիստներ, առաջնայինը համարում էին դասակարգային շահը, բանվոր դասակարգի ձգտումների և շահերի պաշտպանությունը: Այստեղից էլ նրանք դառնում են պրոլետարական, սոցիալ-դեմոկրատական ձախակողմյան կուսակցությունների շարքը: Արդեն 1905 թ. հոկտեմբերին հրավիրված ՄԴԲՀԿ խորհրդաժողովում ամբողջական ձևակերպում ստացան կազմակերպության ծրագրային հիմնադրույթները և կազմակերպական կառուցվածքի հարցերը:

ՄԴԲՀԿ գաղափարախոսությունյան, ծրագրի, կազմակերպական կառուցվածքի, ռազմավարության ու մարտավարության խնդիրները համակողմանիորեն արտացոլված են նրա բավական հարուստ պարբերականների էջերում: Միաժամանակ «սպեցիֆիկյան» մամուլը ավելի կամ պակաս չափով XX դարի առաջին երկու տասնամյակների արևելահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու կյանքի ուրույն արտահայտիչն էր:

1900–1920 թթ. ընթացքում լույս են տեսել ՄԴԲՀԿ («սպեցիֆիկյան») շուրջ ավելի քան քսան անուն թերթ և հանդես: Դրանք են. «Հանդէս» (ամսագիր, Ժնև, 1900 թ., խմբ. Ե. Պալյան), «Բանւոր» (ամսագիր, Ժնև, 1904, խմբ. Ե. Պալյան), «Սոցիալիստ» (երկշաբաթաթերթ, Բաքու, 1904, Ժնև, 1905–1906, խմբ. Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ալ. Ծատուրյան, 1906 թ.՝ ամսագիր), «Նոր խօսք» (ամսաթերթ, Նոր Նախիջևան, 1905, խմբ. Ս. Լուկաշին), «Երկրի ձայն» (շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1906–1908, խմբ. Վ. Վարդանյան, Տ. Զավեն), «Զայն» (շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1906–1907, խմբ. Տ. Իսա-

¹ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 95:

խանյան), «Կեանք» (շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1906, խմբ. Ա. Աթանասյան, Բ. Իշխանյան), «Բանուոր» (եռօրյա թերթ, Բաքու, 1907, խմբ. Հ. Յուզբաշյան), «Գործ» (երկշաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1908, խմբ. Մ. Ստամբոլցյան, փաստացի՝ Բ. Իշխանյան), «Ուղի» (երկշաբաթաթերթ, Բաքու, 1909, խմբ. Ն. Քարհանյան և Դ. Անանուն), «Մեր կյանքը» (թերթ, Աստորխան, 1910–1912, խմբ. Ա. Ապրեսյան), «Կոչ» (երկշաբաթաթերթ, Բաքու, 1911, խմբ. Ի. Միքայելյան, փաստորեն՝ Դ. Անանուն), «Նոր կեանք» (երկշաբաթաթերթ, Բաքու, 1911–1912, խմբ. Դ. Անանուն), «Կովկասի լրաբեր» (օրաթերթ, Թիֆլիս, 1912–1914, խմբ. Բ. Հարությունյան), «Մեր ուղի» (Հանդես-ժողովածու, Բաքու, 1912, խմբ. Դ. Անանուն), «Նոր ոյժ» (օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, խմբ. Տ. Տրդատյան), «Բանուոր» (շաբաթաթերթ, Բաքու, 1917–1918, խմբ. Գ. Պիճիկյան), «Մեր օրեր» (երկօրյա թերթ, Բաքու, 1918, խմբ. Բ. Իշխանյան): Բացի այդ, կիսասպեցիֆիկյան և կիսապաշտոնական պարբերականների թվին կարելի է դասել Դ. Անանունի խմբագրությունամբ լույս տեսնող «Վերածնունդ» (Բաքու, 1917–1918) և «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան, 1919–1920) կոոպերատիվների միություն երկշաբաթաթերթերը:

Սպեցիֆիկյան պարբերական մամուլի համար բնորոշն ու ընդհանրականն այն էր, որ ունենալով մարքսիստական և սոցիալիստական ուղղվածություն՝ նրա ուղադրության կենտրոնում է եղել բանվոր դասակարգի ու ընդհանրապես աշխատավորական զանգվածների կյանքի, պայքարի և ազատագրության խնդիրների արծարծումը: Սակայն ի տարբերություն ինտերնացիոնալիստ մարքսիստների՝ սպեցիֆիկյան հրատարակություններին հատկանշական էին ազգային երանգավորումները՝ հայ բանվորի, գյուղացու և արհեստավորի ազգային խնդիրների ու կյանքի արտացոլումը:

«Սպեցիֆիկներին» մարտավարության բնորոշ կողմերից մեկն այն էր, որ նրանք իրենց գործունեության հիմքում ավելի մեծ տեղ էին հատկացնում քարոզչական, հրապարակախոսական աշխատանքին, այստեղից էլ՝ նրանց պարբերականների առատությունը: Սակայն վերը բերված թերթերի և հանդեսների հրատարակության տարեթվերից դժվար չէ տեսնել, որ դրանք սովորաբար ունեցել են կարճատև կյանք. չանցած մեկ-երկու տարի՝ փակվում էին կամ նյութական միջոցների սղության, կամ հրատարակչական այլ դժվարությամբ:

յուններին, պատճառով կամ էլ՝ իշխանություններն էին արգելում: Հրատարակության կենտրոնավայրերն են եղել հիմնականում Բաքուն և Թիֆլիսը:

«Սպեցիֆիկյան» պարբերական մամուլի առաջնեկը կարելի է համարել Երվանդ Պալյանի խմբագրությամբ 1900 թ. ժնևում լույս տեսած «Հանդէս» ամսագիրը: «Հանդէսի» խմբագրակազմը իրեն կոչում էր «Հայ սոցիալ-դեմոկրատիա»: Կարելի է ասել, որ զգալի էր «Հանդէսի» դերը ՍԴԲՀ գաղափարական ու կազմակերպական ձևավորման գործում: Դրա տպագրած կարևոր նյութերից են «Ծրագիր հայ սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցության», «Հայ սոցիալ-դեմոկրատ միությունը և իր «Պրոլետարիատ» օրգանը», «Հնչակյան կուսակցությունը և հայ սոցիալ-դեմոկրատիան» և այլ հոդվածներ:

Առանձնապես անհաշտ գաղափարական պայքար էր ընթանում նախկին հնչակյան Ե. Պալյանի և բուն Հնչակ կուսակցության միջև: Նկատի ունենալով Հնչակյան կուսակցության խայտաբղետ սոցիալական կազմը և գաղափարական երկվությունը (ազգային և սոցիալ-դասակարգային ուղղվածությունը)՝ Ե. Պալյանը իրավացիորեն կարծում էր, որ այն, ըստ էության, դասակարգային կազմակերպություն է: Բացի այդ, հանդեսականները համաձայն էին Հնչակի ծրագրային այն հիմնադրույթին, որ Թուրքահայաստանի ազատագրումն ու անկախությունը համարվում է մերձակա խնդիր, իսկ սոցիալիզմի հաստատումը՝ հեռավոր:

Ե. Պալյանը և իր հետևորդ հանդեսականները ընդգծված սոցիալիստներ էին: Նրանք հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական խնդիրների լուծումը դիտարկում էին միայն դասակարգային շահերի տեսանկյունից:

«Հանդէսի» լույս ընծայումից երկու տարի անց, երևան եկավ մի նոր հայ սոցիալիստական պարբերական «Պրոլետարիատ» անունով: Այն հայտարարեց իրեն «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» օրգան և տպագրեց իր «մանիֆեստը»: Լենինյան-խակրայական ուղղության այս «Միությունը», ի տարբերություն հանդեսականների, կողմնակից էր Կովկասի բոլոր ազգությունների բանվորների միաձուլմանը մեկ ընդհանուր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության մեջ: Պրոլետարիատի կազմակերպման կենտրոնաձիգ ինտերնացիոնալիստական սկզբունքը ողջունեց Վ. Ի. Լենինը: Դրան

Հակառակ, Պալյանը կարծում էր, որ Կովկասի յուրաքանչյուր ազգության բանվոր դասակարգը պիտի ունենա իր առանձին կազմակերպությունը, որը ինքնավար սկզբունքով կմտնի Ռուսական ընդհանուր սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության մեջ: «Հանդէսի» և դրա հիման վրա հետագայում ձևավորված «սպեցիֆիկները» կազմակերպություն ամենաբնորոշ կողմը դարձավ պրոլետարիատի ազգային հատկանիշով կազմակերպումը:

Հայ պրոլետարիատի ինքնուրույն կազմակերպության անհրաժեշտությունը Ե. Պալյանը մասնավորապես բացատրում էր այն հանգամանքով, որ Հայ կազմակերպությունը պետք է իր ձեռքը վերցնեն մայրենի լեզվով սոցիալիստական գրականության թարգմանությունը և հրատարակությունը¹:

«Հանդէսից» հետո 1904 թ. Ե. Պալյանի և Գ. Կոզիկյանի խմբագրությամբ նույն ժնևում ձեռնարկվեց «Բանլոր» անունով Հանդեսի հրատարակությունը, որից, սակայն, լույս է տեսել ընդամենը երկու համար: Այստեղ խմբագիր-հրատարակիչներ Ե. Պալյանի և Գ. Կոզիկյանի ուշադրության կենտրոնում են եղել դարձյալ տեսական-գաղափարախոսական բնույթի հարցեր: Օրինակ, Ե. Պալյանը իր «Հնչակի սոցիալիստական դափնիները» հոդվածում քննադատում էր հնչակյաններին ոչ հետևողական սոցիալիստականություն համար (1904, թիվ 1–2, էջ 38–62), իսկ Գ. Կոզիկյանը «Հայ բուրժուական իդեոլոգիան և Հայ սոցիալ-դեմոկրատիան» հոդվածում Հայ ազգային կուսակցությունները համարում էր բուրժուական (նույն տեղում, էջ 21–34):

«Բանլորը» Հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների դարասկզբի մամուլը՝ «Դրօշակը», «Հնչակը», «Հայրենիքը», «Երիտասարդ Հայաստանը», «Զայն Հայրենյացը», «Վերածնությունը» և այլն, որակում էր որպես «բուրժուական ազգայնական և ապստամբական անիմաստ ֆրազների կրկնություն» մամուլ (նույն տեղում, էջ 3–4):

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի հիմքերն ու դերը Հայ իրականություն մեջ» հոդվածում Վ. Վահուհյան (Ե. Պալյան) Հայ ավանդական երեք կուսակցությունները դիտում էր որպես դասակարգային

---

¹ Տե՛ս Պալյան Ե., Հայ սոցիալ-դեմոկրատ միությունը և իր «Պրոլետարիատ» օրգանը, Ռուսչուկ, 1903, էջ 17–19:

Հիմքից զուրկ ազգայնական կուսակցություններ: Նորակազմ «սպեցիֆիկները» հավակնում էին հայ իրականություն մեջ առաջին մարքսիստական դասակարգային կազմակերպությունը լինելու: Բայց, ըստ երևույթին, անտեղի և անհիմն է հայ ազգային կուսակցություններին հասցեագրված քննադատությունը: Իրականում հայ իրականության մեջ առաջին սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական կուսակցությունը կարելի է համարել Հնչակին: Մյուս կողմից, ճիշտ էին վարվում հայ ազգային կուսակցությունները, երբ հայ ժողովրդի ու առաջին հերթին արևմտահայության ազատագրման խնդրում հանդես էին գալիս ոչ թե դասակարգային, հատվածական դիտակետից, այլ օսմանյան բռնակալ լուծը թոթափելու համար՝ համայն հայության միասնական ազգային-ազատագրական պայքարի կարգախոսով: Հիրավի, հայ քաղաքական մտքի ու կազմակերպությունների առաջ ծառացած գերխնդիրը նախ կոտորվող ժողովրդին ազատագրելն էր, ապա սոցիալ-տնտեսական շահագործման վերացման խնդիրը: «Բանւորի» գաղափարական հավատամքը Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստն էր: Նա, հակադրվելով ազգային կուսակցությունների գաղափարախոսությունը, լուսաբանում էր դասակարգերի ու դասակարգային պայքարի մասին գաղափարները «Մանիֆեստի» մարքսյան հիմնադրույթների տեսանկյունից և դրանք փորձում տարածել հայ իրականության վրա:

Եթե «Հանդէս» ամսագրում այնքան էլ չէր մասնավորեցվում հայ պրոլետարիատի կազմակերպության կազմակերպական կառուցվածքի ձևը, ապա «Բանւորում» ավելի էր զգացվում հայ բանվորների կազմակերպության ազգային սկզբունքը: Ընդ որում, ամսագրի պատկերացմամբ, կոմկասահայ պրոլետարիատը պետք է ունենար իր առանձին կազմակերպությունը, տաճկահայը՝ առանձին, ամերիկահայը՝ առանձին, բուլղարահայը՝ առանձին և այլն: Այսինքն, հայ պրոլետարիատը իր դասակարգային կազմակերպությունը պետք է ունենար բոլոր հայաբնակ երկրներում: «Պիտո է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը, շարունակում էր «Հանդեսը», կազմակերպվի և ներկայանա իբրև սոցիալիստ կուսակցություն, իբրև պրոլետարիատի դասակարգային բանակ» (նույն տեղում, էջ 15):

Գ. Կոզիկյանը, զարգացնելով Վ. Վահունու միտքը հայ պրոլետարիատի՝ ըստ իր բնականության երկրի առանձին կազմակերպություն

ունենալու մասին՝ հիմնավորում էր նրանով, որ իբրև հայ ժողովուրդի շահերը, ըստ իր բնակությունից երկրներին՝ Ռուսաստան, Թուրքիա, Իրան, Ամերիկա և այլն, խիստ տարբերվում են (նույն տեղում, էջ 25):

Զուտ դասակարգային շահերով առաջնորդվող սոցիալիստ Կոզիկյանը չէր տեսնում հայ ժողովուրդը միավորող համընդհանուր ազգային-քաղաքական շահերն ու գերխնդիրները և սահմանափակվում էր սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրների կարևորությունը ընդգծելով: Այսպես, օրինակ, նա գտնում էր, որ հարկերի բարձրացումը Ռուսաստանում կամ զորակոչի երկարացումը ամենևին կարևոր և հետաքրքիր չէ տաճկահայերի համար (նույն տեղում): Ակներև է, որ նա տնտեսական շահը գերադասում էր համազգային, քաղաքական շահից: Կոզիկյանի համար տաճկահայ դատը ընդհանուր տնտեսական խնդրի ածանցյալն էր: Նրա թյուր պատկերացմամբ՝ ուրիշ երկրներում ապրող հայությունը Արևմտյան Հայաստանի անկախությունից ոչ մի օգուտ չունի: Եթե այդ բանից ինչ-որ մի խումբ շահ ունի, օգուտներ կարող է ակնկալել, ապա դա կարող է լինել հայ բուրժուազիան, որը արտասահմանից Երկիր կփոխադրի իր կապիտալը և կգառնա անկախ Տաճկահայաստանի թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական տերը (նույն տեղում, էջ 29 և 32): Վերը շարադրված կոզիկյանական մտքերը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ՝ մարքսիզմի դասակարգային գաղափարախոսությունամբ ներծծված ապագայային քարոզ:

«Բանւորը» զգալի տեղ է հատկացրել նաև սոցիալիստական գրականության թարգմանությունը: Օրինակ, հատվածաբար տպագրված են Ֆրանսիացի սոցիալիստներ Պ. Լաֆարգի, Ժ. Գեդի և այլոց աշխատություններից (նույն տեղում, էջ 15–18, 19–21, 34–37):

«Սպեցիֆիկներին» և նրանց մամուլի գործունեության ամենաբեղուն ժամանակաշրջանը կարելի է համարել Ռուսական առաջին հեղափոխության (1905–1907) տարիները: Հեղափոխության և դրան հաջորդող տարիներին ՄԴԲՀ Բաքվի և Թիֆլիսի կոմիտեները լույս էին ընծայում մարքսիստական ուղղության «Սոցիալիստ», «Սոցիալ-դեմոկրատ», «Երկրի ձայն», «Կյանք», «Զայն», «Բանւոր», «Գործ», «Ուղի», «Կոչ», «Նոր կյանք», «Կովկասի լրագր», «Նոր ոյժ» և այլ պարբերականներ: Դրանցում կարելի է հանդիպել մարքսիզմի գաղափարախոսության, ռուսական հեղափոխության, գոր-

ծաղուկային պայքարի, արհեստակցական միությունների, հայ-թաթարական ընդհարումների, ագրարային և տաճկահայ խնդիրների, Ռուսաստանում և Անդրկովկասում հետհեղափոխական ժամանակաշրջանում ծավալվող քաղաքական դեպքերի ու իրադարձությունների, միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի և բանվորական շարժման խնդիրներին առնչվող ամենատարբեր ու ամենաբազմազան խմբագրականների, հոդվածների և հրապարակումների:

ՄԴԲՀԿ պաշտոնական օրգան էր «Սոցիալիստ» երկշաբաթաթերթը, որը սկսել էր լույս տեսնել 1904 թ. մայիսից: Թերթի առաջին հինգ համարները ընդհատակյա պայմաններում լույս են տեսել Բաքվում: Սակայն ցարական իշխանությունների հետապնդումների և հայաժանքների պատճառով 1905 թ. այն վերսկսվում է արտասահմանում՝ Ժնևում: Նրա համարները մեծ դժվարությամբ էին հասնում Կովկաս: Թերթը (բնաբանն էր՝ «Պրոլետարներ՝ բոլոր երկրների, միացե՛ք») արժարժել է տեսական-գաղափարական-քաղաքական բնույթի հիմնահարցեր՝ բանակուլի մեջ մտնելով Հնչակյան, Դաշնակցություն և այլ կուսակցությունների հետ: «Սոցիալիստի» քննադատությունյան թիրախ էին համարվում հայ հեղափոխական ազգային կուսակցությունները, որոնք որակվում էին որպես հայ բանվորության դասակարգային գիտակցությունը թունաւորողներ: Թերթի ուշագրավ նյութերից է «Ջարդերն Անդրկովկասում» հոդվածաշարը: 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական արյունալի ընդհարումների կապակցությամբ թերթի առաջնորդողներից մեկում կարելւմ ենք «Ինքնապաշտպանությունը» վերտառությամբ կոչ-հայտարարությունը: «Սոցիալիստը» կոչ էր անում հայ պրոլետարիատին «պաշտպանուել ամենակտրական միջոցներով» (1905, հս. 25): Բայց մյուս կողմից թերթը, ցուցաբերելով զգուշավորություն, հորդորում էր զերծ մնալ վրեժխնդրությունից և ծայրահեղ գործողություններից: «Սպեցիֆիկների» մամուլը ևս այդ արյունալի ընդհարումների գլխավոր սաղրիչը համարում էր ցարական կառավարությունը. «Նիկոլայ II-ի կառավարութիւնը բարձրացրել է մեր դեմ մահմեդական հասարակության անգիտակից բազմությունները: Նա զինել է սրանց, հրահանգում և ուղղում է հայերի դեմ» (նույն տեղում): Դրանց դեմն առնելու համար կոչ էր արվում հայ պրոլետարիատին զինվել ու հակահարված տալ թուրք մոլեռանդ ելուզակներին: «Սո-

ցիալիստի» ուշադրութեան կենտրոնում են եղել հայ բանվորի խնդիրները, հոգսերը, պայքարի պայմանները և այլն: Թերթում կան նյութեր նաև միջազգային սոցիալիստական շարժման, ռուս-ճապոնական պատերազմի, համառուսաստանյան հեղափոխութեան անցքերի և այլնի վերաբերյալ:

Ռուսական հեղափոխութեան առաջին տարում Բաքվում լույս ընծայված «Սօցիալ-դէմօկրատ» ամսաթերթի քննութեան ամենաուշագրավ թեմաներից է եղել ՌՍԴԲԿ կազմակերպական կառուցվածքի հարցը: Խմբագիր Ե. Պալյանը, պաշտպանելով ու զարգացնելով կուսակցութեան ֆեդերալիստական-բունդական կազմակերպական սկզբունքը, գտնում էր, որ Ռուսաստանի յուրաքանչյուր ազգութեան պրոլետարիատ պետք է ունենա իր առանձին դասակարգային կազմակերպութիւնը, ինչպիսիք որ ունեին ֆինները, լեհերը, լատիները, հրեաները, հայերը (1905, թիվ 2, էջ 6-9): Պետք է ասել, որ այս ուղղութեամբ «սպեցիֆիկների» մամուլը որոշակի դեր խաղաց 1906 թ. ՌՍԴԲԿ շարքերի (մեծամասնական, փոքրամասնական և ազգային սոց.-դեմ. կազմակերպութիւնները) միավորման գործում, թեև իրենք դուրս մնացին միացյալ կուսակցութիւնից:

Ամսաթերթում զգալի անդրադարձ կա ռուսական հեղափոխութեան ընթացքի մասին: Կարո ծածկանունով հեղինակը, 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստի կապակցութեամբ քննադատում էր ռուսական լիբերալներին՝ զգուշավորութեան, չնչին ռեֆորմներով բավարարվելու համար, իսկ ինքնակալութեան դեմ վճռական պայքարի առաքելութիւնը բոլշևիկների պես վերագրում էր բանվոր դասակարգին ու ճնշված բոլոր խավերին ՌՍԴԲԿ ղեկավարութեամբ: Պարբերականում կան արտաքին և ներքին կյանքի տեսութեան բաժիններ: Հրապարակումներ կան գործադուլային պայքարի, «Պոտյոմկին» զրահանավի ապստամբութեան, երկրի տարբեր վայրերում բռնկված հուզումների ու ընդհարումների մասին և այլն:

Անդրկովկասում, Բաքվից հետո, ՍԴԲՀԿ երկրորդ ազդեցիկ կազմակերպութիւնը Թիֆլիսում էր, որտեղ էլ 1906 թ. գարնանից սկսում է լույս տեսնել «Կեանք» շաբաթաթերթը: Թերթի առաջին և չորրորդ համարների խմբագիրը Աշ. Աթանասյանն էր, իսկ մյուսներին՝ Բ. Իշխանյանը: Այս պարբերականը ներկայանում էր իբրև բանվոր դասակարգի «խսկական բերանն ու պաշտպանը» (1906, թիվ

1, էջ 2): Եվ պատահական չպետք է համարել այն, որ թերթի թղթակիցների մի զգալի մասը եղել է բանվոր, ինչպիսին էր, օրինակ, Կուս-Սալին կամ բանվոր Թաթոսը, որը նույն ինքը Բաթումի նավթարդյունաբերական բանվոր Տ. Մեսյանն էր: Հավելենք, որ «սպեցիֆիկները» անկեղալ կամ կիսայեղալ պարբերականների հոդվածագիր հեղինակները, հետապնդումներից խույս տալու նպատակով, որպես կանոն, հանգես են եկել կեղծանուններով կամ իրենց ազգանվան առաջին տառով:

Թերթը խնդիր էր դնում հայ պրոլետարիատին կրթել և դաստիարակել սոցիալիզմի դարոցի մեջ, նրան հասցնել իր դասակարգային տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական շահերի խոր ու բարձր գիտակցություն՝ ընկերվարական-նամկավարական հողի վրա, նրան լայն չափերով և ամուր հիմքերով կազմակերպել իր միջավայրում:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական ազգային հատկանիշով ստեղծված կազմակերպությունները, հիրավի, ազգային էին սոսկ կազմակերպական կառուցվածքի տեսակետից, իսկ գաղափարական բովանդակությամբ ու նպատակների տեսակետից՝ ինտերնացիոնալիստական: Այսպես, օրինակ, «Սոցիալիստական հայրենասիրություն» հոդվածում հեղինակ Տ. Իսախանյանը հայրենասիրության մեջ դնում էր դասակարգային բովանդակություն՝ բուրժուական հայրենասիրությանը հակադրելով պրոլետարական հայրենասիրությունը (1906, թիվ 4, էջ 56–57): Այս տեսակետից «սպեցիֆիկները» մոտենում էին սոցիալ-դեմոկրատիայի արմատական թևին՝ բոլշևիկներին, որոնց համար, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունեւ միմիայն երկու ազգ՝ ճնշվողների և ճնշողների: Իր ապագային դատողություններով Իսախանյանից ավելի հեռուն գնաց Եսալեմը: Թերթի համարներում նա անդրադարձել է արևմտահայ ազատագրության հիմնահարցերին: Ինչպես մյուս հայ ոչ ազգային սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական ողջվածություն կազմակերպությունները, այնպես էլ «սպեցիֆիկները» ռուսահայ և տաճկահայ խնդիրները տարանջատում էին իրարից՝ վերջինս համարելով գուտ տաճկահայերի գործը: Ավելին՝ Եսալեմը գտնում էր, որ, եթե թեկուզ հնարավոր լինեք երեք Հայաստանները ազատագրելը և Մեծ Հայաստան ստեղծելը, ապա միևնույն է, դրանով չէին փրկվի հայ բանվորը և չքավոր գյուղացին, որովհետև այս անգամ նրանք կհահագործվեին ու

կճնշվեին Հայկական բուրժուազիայի և նրա կառավարութան կողմից (1906, թիվ 5, էջ 72):

Բանվոր դասակարգի, չքավոր գյուղացիության և առհասարակ բոլոր ճնշվածների իսկական ազատագրումը նա հնարավոր էր համարում սոցիալիստական կարգերի հաստատմամբ: Դրա համար նա բոլորովին էլ անհրաժեշտ ու առաջնահերթ էր համարում ՀՅԴ և հնչակյանների հետապնդած նախ սեփական հայրենիքի ազատագրումը, հետո նոր բուրժուական կարգերի տապալումը: Եսալեմը միամտություն ուներ Թուրքահայաստանի ազատագրությունը կապել համաթուրքական տեղական բազմազգ տարրերի ընդհանուր հեղափոխական պայքարի հետ (նույն տեղում, էջ 73–75):

«Սպեցիֆիկյան» մեկ այլ «երկրի ձայնը» շաբաթաթերթը ևս ընդունում էր հայ, թուրք, քուրդ, ասորի, հույն, հրեա, արաբ և մյուս ճնշված ժողովուրդների համատեղ պայքարի գաղափարը օսմանյան բռնակալության դեմ: «Մենք ընդունում ենք,– գրում էր թերթի տեսաբան Տ. Զավենը,– միմիայն մի դատ, Թուրքիայում ընդհանուր յեղափոխութեան դատը: Մենք վճռապէս դէմ ենք ազգային առանձին յեղափոխութեան, առանձին շարժումների» (1906, թիվ 1, էջ 2):

Տ. Զավենը, Եսալեմը և մյուսները կարծում էին, թե Թուրքիայում ապրող քաղաքականապես հետամնաց, մոլեռանդ ու անհանդուրժող թուրք, քուրդ և այլ մոսուլման զանգվածները կզաշնակեին հայերի ու մյուս քրիստոնյաների հետ և համատեղ կտապալեն գոյություն ունեցող բռնավարչակարգը ու երկրում կհաստատեն ազատություն, ազգերի համերաշխություն և արդարություն: Այս համոզմունքով էլ «սպեցիֆիկները» հակադրվում էին հայ ազգային կուսակցությունների համազգային պայքարի գաղափարներին ու ռազմավարությանը:

«Կեանք» շաբաթաթերթում առաջին անգամ հատվածաբար տպագրվել է Բ. Իշխանյանի «Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան» աշխատությունը: Բ. Իշխանյանը, անդրադառնալով Հայկական հարցում միջազգային դիվանագիտության լարած խարդավանքներին, ոչ պակաս սրությամբ դատապարտում էր ռուսական իմպերիալիզմի նվաճողական նկրտումները: Ըստ Իշխանյանի, «Ռու-

սաստանը Հայկական հարցի վերաբերմամբ դավադիր է և նենգամիտ, բացարձակ հակառակորդ է» (1906, թիվ 17, էջ 258):

«Սպեցիֆիկները» հավակնություն ունեին իրենց համարելու հայ պրոլետարիատի միակ կազմակերպությունը, այստեղից էլ, բնականաբար, իրենց պարբերականներում զգալի տեղ են հատկացրել բանվորական շարժման՝ տնտեսական և քաղաքական պայքարի խնդիրներին, արհեստակցական միությունների դերին և այլն: Վերջինիս մասին հոգվածներ է տպագրել Տ. Իսախանյանը: Ի տարբերություն դաշնակցության, «սպեցիֆիկները» դեմ էին արհմիությունների կուսակցական կամ ազգային սկզբունքով ձևավորմանը՝ դրա մեջ տեսնելով ազգայնականություն աճ: Մինչդեռ Դաշնակցությունը նախընտրում էր այդ ձևը՝ զուտ ինքնապաշտպանական նպատակներով (1906, թիվ 14, էջ 222):

«Կեանք» շաբաթաթերթի ուշագրավ նյութերից է Ալ. Ռուբենու «Սոցիալ-դեմոկրատիայի կազմակերպչական սխառտմը» հոդվածաշարը: Այստեղ արտահայտված նորություն այն էր, որ նա ոչ միայն սկզբունքորեն դեմ էր մեծամասնականների կենտրոնաձիգ կազմակերպական համակարգին, այլև գտնում էր, որ Ռուսաստանի նման բազմացեղ ու բազմալեզու երկրում սոցիալ-դեմոկրատիան իր քարոզչությունից առաջին շրջանում անգամ չպետք է զբաղվի կազմակերպական խնդիրներով, այլ պարզապես՝ սոցիալիստական գաղափարների տարածմամբ: Ըստ նրա, պրոլետարիատի կազմակերպության խնդիրը անհրաժեշտ կդառնա այն ժամանակ, երբ սոցիալիզմի գաղափարները բավարար հող կգտնեն պրոլետարիատի մեջ (1906, թիվ 16, էջ 247):

«Կեանք» թերթի քննություն հրատապ թեմաներից է նաև ագրարային խնդիրը: Քայքայվող գյուղն ու գյուղացիությունը դիտարկվում էին քաղաքային պրոլետարիատի շարքերի համալրման տեսանկյունից: Ագրարային հարցի մասնագետներ էին համարվում Դ. Անանուկը և Գ. Պիճիկյանը:

1906 թ. հուլիսի կեսերին ընդհատվում է «Կեանքի» լույս ընծայումը և մի քանի ամիս անց՝ հոկտեմբերի 1-ից, նույն թիֆլիսում սկսում է լույս տեսնել «Զայն» շաբաթաթերթը Տ. Իսախանյանի խմբագրությամբ: «Զայն» պարբերականը դարձավ «Կեանքի» օրգանական շարունակությունը: Սրա համարներում արծարծվող հիմնա-

կան թեման դարձյալ բանվորական խնդիրն էր: Թերթում գետեղված նյութերից իմանում ենք, որ 1905 թ. կեսերին, գործադուլային պայքարի վերելքի շրջանում, ՍԴԲՀ Բաքվի կոմիտեն հիմնել է «Հայ բանուորական բիւրօ»: Բյուրոն բանակցությունների մեջ է մտել նավթարդյունաբերողների հետ և զգալի ջանքերի գնով կարողացել է հայ բանվորների համար կորցել 600 հազար ռուբլի գումար և հարյուրավոր բանվորների աշխատանքի տեղավորել նավթահանքերում (1906, թիվ 6, էջ 90): Դեմար է համաձայնվել «Ձայնի» հայտնած այն մտքին, թե հայ ազգային կուսակցությունները երեսի վրա էին թողել Բաքվի հայ բանվորությանը: Թերթն անդրադարձել է հայ կազմակերպության մարտավարությանը Պետական դումայի ընտրությունների կապակցությամբ: ՍԴԲՀ և բոլշևիկների տակտիկական փաստորեն եղել է նույնը. բոյկոտել են առաջին դումայի ընտրությունները, իսկ երկրորդի ժամանակ սոցիալ-դեմոկրատների մասնակցությունը ընտրություններին համարել են անհրաժեշտություն: «Պետ. Դումային մասնակցելը, կարգում ենք «Ձայնի» առաջնորդողներից մեկում, օգտավետ է լայն զանգվածների քաղաքական գիտակցութեան հասունացման, յետադիմութեան դէմ պայքարի և նրա տապալումն արագացնելու տեսակետից» (1906, թիվ 8, էջ 113):

Հայ կազմակերպության ղեկավար մարմինը կոչ էր անում զանգվածներին՝ ձայն հտալ Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչներին՝ «Սևացրեք դաշնակցականներին» կարգախոսով: ՍԴԲՀ անհանգստացած էր այն բանից, որ Բաքվի և Անդրկովկասի արդյունաբերական հայ բանվորության մեծամասնությունը ընթանում էր ՀՅԴ հետևից:

Ինչ վերաբերում է թերթի հեղինակային կազմին, ապա, պետք է ասել, որ դրան թղթակցել են հայ կազմակերպության գրեթե բոլոր երևելի գործիչները՝ Ալ. Ռուբենին, Եսալեմը, Տ. Իսախանյանը, Ա. Կարինյանը և ուրիշներ: Թերթի բազում համարներում տպագրված են Ռուբենու «Դաշնակցութիւնը և նրա հասարակական արժեքը» հոդվածաչարը: Թերթը բանակոխվ էր մղում մի կողմից ՀՅԴ օրգաններ «Դրօշակի», «Յառաջի», «Ալիքի», «Զանգի», «Երկրի» դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ ՌՍԴԲ պարբերականներ «Պրօլետարիատի կոխ», «Սօցիալ-դեմօկրատ», «Կայծ», «Նոր խօսք» թերթերի:

1907 թ. փետրվարի վերջերին Բաքվում լույս է տեսնում «սպեցիֆիկյան» մեկ այլ պարբերական՝ «Բանուր» անվանումով: Թերթն ազդարարում էր, որ ինքը շարունակելու է «Սոցիալիստի», «Կյանքի» և «Զայնի» բարի ավանդները: Սակայն հրատարակվել է ընդամենը մեկ համար: Այդ եզակի համարում տեղեկատվություն կա Բաքվի մի շարք նավթահանքերում՝ «Միլով-Թայիրովի», «Մանթաշևի», «Արամազդի», «Ռուսոյի», «Միրզոնի», «Նոբելի», «Ռոտշիլդի» և այլնի, բանվորների տեղական գործադուլների մասին, որոնք ավարտվել էին գործադուլավորների պահանջների մասնակի բավարարումով: Բացի այդ, թերթում տեղ է գտել Ալ. Մարտունու «Մեր իրականությունը» հոդվածը: Հայտնի է, որ այդ շրջանում Մյասնիկյանը հարել է «սպեցիֆիկներին»: Նա քննադատում էր Հայ մանր բուրժուազիային, որին համարում էր հետադիմական ուժ և նացիոնալիզմի գաղափարակիր (25 փետ., 1907):

1909 թ. ընդամենը երկու համարով լույս է տեսնում «Ուղի» երկշաբաթաթերթը: Այս պարբերականի ամենաուշագրավ նյութը, թերևս, Դ. Անանունի հոդվածաշարն է Բաքվի նավթարդյունաբերության վերաբերյալ: Նա հետաքրքիր վիճակագրական տվյալներ է բերում 1905–1908 թթ. ընթացքում նավթի արդյունահանության անկման, գործազրկության աճի, աշխատանքի շահագործման ավելի գիշատիչ ձևերի մասին (1909, թիվ 1, էջ 7–11):

Արդեն 1910-ական թվականներին «սպեցիֆիկյան» մամուլի համար առաջնային են դառնում ոչ այնքան քաղաքական հրապարակախոսությունը, բանվոր դասակարգի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայքարի թեմաները, որքան գրական-գեղարվեստական, տեսական-փիլիսոփայական հիմնահարցերը: Նման ուղղվածություն պարբերականներից էին «Կոչ», «Նոր կեանք» երկշաբաթաթերթերը: Օրինակ, Ալ. Ռուբենին իր «Գրական նկատողություններ» ստվարածավալ հոդվածաշարում քննության է առնում ուսական ու համաշխարհային գեղարվեստի խնդիրները և փորձում դրանք տեղայնացնել ու կապել Հայ իրականության ու գեղարվեստի ներկայացուցիչների հետ («Նոր կեանք», Բաքու, 1911, թիվ 1–2, էջ 9–38):

Փիլիսոփայության հարցերում «սպեցիֆիկ» տեսաբանները հիմնականում կանգնած էին գիտելիտիկական մատերիալիզմի դիրքերում: Իր «Հայկական իմաստասիրութեան ազդարարները» հոդ-

վածաշարում Գ. Պիճիկյանը քննադատում էր XX դարի սկզբի «նոր» փիլիսոփայական ուղղութիւնը՝ է. Մախի և Ռ. Ավենարիուսի սուբյեկտիվ իդեալիստական էմպիրիոկրիտիցիզմը և դրա փոխարեն պաշտպանում Մարքսի և էնգելսի աշխարհը վերափոխող մատերիալիստական աշխարհայացքը («Կոչ», Բաքու, 1911, թիվ 1, էջ 7):

«Կոչ» պարբերականում տեղ է գտել Ա. Կարինյանի գրականագիտական հոդվածը Ալ. Շիրվանզադեի գրական վաստակի մասին: Գրաքննադատը Շիրվանզադեի երկերը, կյանքի ուսուցողական արտացոլման տեսակետից, համեմատում ու նմանեցնում էր Օ. Բալզակի և է. Զոլայի ստեղծագործութիւններին (նույն տեղում, էջ 18–30):

Հարկ է նշել Շ. Կուրդինյանի՝ բանվորական ու աշխատանքային թեմաներով գրված ոտանավորները, որոնք ամենուրեք սփռված են «սպեցիֆիկյան» մամուլի էջերում: Հասկանալի է, որ բանվորական թեմաների նախասիրութիւնը բխում էր այդ կազմակերպութեան դասակարգային գաղափարախոսութիւնից:

Կ. Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքի անկյունաքարը համարվող հավելյալ արժեքի տեսութեան շուրջ վերլուծական հոդվածաշար է տպագրել Ս. Վարդանյանը (նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 30–35 և թիվ 3, էջ 44–49):

Ալ. Մարտունին «Հասարակական դասակարգի մասին» հոդվածաշարում քննութեան է ենթարկել մարքսիզմի դասականներ Մարքսի և էնգելսի, սոցիալիստներ Պրուդոնի և Կաուցկու, ինչպես նաև ուսուցող նարոդնիկների աշխարհայացքային և տնտեսագիտական ուսմունքները («Նոր կեանք», Բաքու, 1911, թիվ 1–2, էջ 53–68): Խմբագիր-հրատարակիչ Դ. Անանունը վիճակագրական տվյալներ է բերել նախնադրութեան հայ բանվորների համալրման աղբյուրների, գրագիտութեան աստիճանի, հաշմանդամութեան դինամիկայի և համանման խնդիրների վերաբերյալ (նույն տեղում, էջ 68–72):

«Նոր կեանքում» արծարծվել է նաև ազգային-կուլտուրական ինքնավարութեան խնդիրը: Հետաքրքիր է իմանալ, որ ի տարբերութիւն Դ. Անանունի և մյուս «սպեցիֆիկներին», Ալ. Ռուբենին չէր պաշտպանում ազգային-կուլտուրական ինքնավարութեան ծրագիրը, այլ բոլշևիկների նման կողմնակից էր ազգերի ինքնորոշման պահանջին:

1910-ական թվականների «կիսասպեցիֆիկյան» չափավոր ամենօրյա լրագիր էր «Կովկասեան լրաբերը»: Թերթի խմբագրակազմի կարծիքով, իրենց համար նախ առաջնային է եղել խոսքի ազատությունը և անկախությունը, ապա հետո՝ գաղափարական ուղղվածությունն ու դավանանքը: Իրոք, այս թերթի նյութերին ծանոթանալուց հետո դժվար չէ համոզվել, որ նա այնքան էլ կառչած չի եղել ՄԴԲՀԿ գաղափարական կաղապարներին:

Ժամանակային առումով թերթի լույս ընծայումը համընկել է Բալկանյան պատերազմին և Հայկական հարցի վերաբացմանը: Այստեղից էլ դրանք հանդիսացել են լրագրի քաղաքական բաժնի քննության մշտահաստատ թեմաները: «Կովկասեան լրաբերը», հենվելով ռուսական «Նովոյե վրեմյա» պարբերականի «Ինքնավարութիւն», թէ բարենորոգումներ» առաջնորդողում առաջ քաշված տեսակետին, պաշտպանում էր ոչ թե Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու, այլ սոսկ բարենորոգումներ անցկացնելու գաղափարը («Կովկասեան լրաբեր», 1912, 30 դէտ.): Թերթից տեղեկութուններ ենք ստանում 1913 թ. հունվարին երիտթուրքերի նոր հեղաշրջման մասին, երբ սուլթանի համաձայնությամբ անգլիասեր իթիլաֆականներին փոխարինելու եկան գերմանոֆիլ իթթիհատականները:

Քաղաքականից զատ լրագիրն ունեցել է մշակույթի, բանասիրության, ֆելիետոնի, գովազդային և այլ բաժիններ: Թերթում բերված են օտարերկրյա պարբերականներից տարաբնույթ խնդիրների շուրջ հարուստ ծաղկաքաղեր, հաղորդագրություններ: Մշակութային բաժնում առանձնապես ուշադրություն է դրվում այն փաստը, որ հասարակության կողմից արտասովոր ընդունելություն է գտել Լ. Շանթի «Հին աստվածներ» դրաման: Ներկայացման արձագանքները այնքան մեծ են եղել, որ Թիֆլիսի ռուս թատերական խմբի կողմից (բեմադրիչ Պ. Զարեչնի) 1913 թ. դեկտեմբերին այն բեմադրվել է ռուսերեն: Ասվում է, որ Գ. Սունդուկյանի «Պեպոլից» հետո սա Թիֆլիսում հայ ստեղծագործողի ռուսերեն խաղացված երկրորդ ներկայացումն էր:

Առաջին աշխարհամարտին նախորդող ամիսներին կարճ տևողությամբ Թիֆլիսում լույս տեսավ «Նոր ոյժ» շաբաթաթերթը: Միջազգային լարվածության ուժեղացման հետևանքով թերթը շատ

ավելի մեծ տեղ է հատկացրել արտաքին քաղաքականության խնդիրներին և, մասնավորապես, Հայկական Հարցին: Այնտեղ կարելի է ծանոթանալ «Թուրքահայ դատը և Դուռնան», «Հայկական Հարցը Պետական դոմայում» և այլ ծավալուն հոդվածների (1914, թիվ 41): Հայկական Հարցի լուծման և Հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման խնդրում թերթը միանշանակ նախապատվություն է տվել Ռուսաստանին: «Նոր ոյժում» հրապարակումներ կան ազգային, հողային, բանվորական խնդիրների մասին:

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակով ինքնակալության տապալումից հետո ազատ գործունեության ասպարեզ իջավ նաև ՍԴԲՀ-ն: Նրա գործունեության կիզակետում դարձյալ բանվորաշատ Բաքուն էր: Այստեղ հիմնվեց կազմակերպության «Բանուոր» պաշտոնաթերթը Գազիկ Պիճիկյանի խմբագրությամբ: Թերթը հիմնականում պաշտպանում էր ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը, նպաստում ժողովրդավարական գործընթացների խորացմանը: Պատերազմի և խաղաղության խնդրում «Բանվորը» կանգնած էր միջազգային հաշտության տեսակետի վրա, իսկ հողային հարցում խնդրի լուծումը թողնում էր Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը: «Բանուորն» ուներ փոքրամասնական ողջվածություն և համակիր չէր բուլշևիկյան թևին: Թերթը դեմ էր բուլշևիկների «անպատասխանատու» գործելակերպին և իրավացի կերպով անթույլատրելի և կործանարար էր համարում քաղաքացիական կռիվի բռնկումը երկրի մեջ (1917, 4 հնս.):

«Բանուորը» անհաշտ բանակռիվ էր մղում Թիֆլիսի բուլշևիկյան «Պայքար» և Բաքվի «Սօցիալ-դեմոկրատ» թերթերի դեմ:

«Բանուորը» անդրադարձումներ ունի գավառների դրության մասին, արևելահայոց համագումարի նախապատրաստության և անցկացման, «Ազգային տէրիտորիա» խորագրով Անդրկովկասի վարչական բաժանման խնդիրներին վերաբերող հոդվածաշարերում: Հիմնական հոդվածագիրը Դ. Անանունն էր: Չկա որևէ հարց կամ թեմա, որին նա չանդրադառնար իր հրապարակումներում՝ սկսած մեծ քաղաքականությունից, վերջացրած դարոցական-կրթական ու մշակութային խնդիրներով: Ազգային խնդրում Անանունը պաշտպանում էր «Անբաժան ու հզոր Ռուսաստանի» գաղափարը: «Բանուորը» անդրադարձել է Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին և

այն որակել որպես բողեմիկների կողմից սեփական երկրի աճուրդի կազմակերպում (1918, 11 փետ.): Թերթում նյութեր կան նաև Բաքվի 1918 թ, մարտյան արյունալի դեպքերի մասին: Սրտառուճ մահախոսական կա հայ էսէռների ղեկավար, դեպքերի նահատակ Լ. Աթաբեկյանի հիշատակին և այլն:

1918 թ. Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո «սպեցիֆիկները» իրենց գործունեության ծանրության կենտրոնը փոխադրեցին Հայաստանի նորանկախ հանրապետություն: Նրանք կանգնելով ազգային-պետական հողի վրա՝ պաշտպանեցին հայոց անկախ պետականության գաղափարը, իսկ 1920 թ. հունվարին հիմնեցին Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն (ՀՍԴԲԿ)¹: Ավելին, ՀՍԴԲԿ հայ իրականության մեջ եղած այն եզակի ձախակողմյան սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական տիպի կուսակցությունն էր, որ պաշտպանեց միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը: «ՀՍԴԲԿ, - կարդում ենք 1920 թ. մայիսին Ալեքսանդրապոլում գումարված կուսակցության համագումարում ընդունված ծրագրում, - նեցուկ է կանգնում Միացյալ Հայաստանի քաղաքական անկախության, պաշտպանում է նրա քաղաքական ինքնուրոյնությունը՝ իբրև ռամկավար հանրապետություն»²:

Այս կուսակցության և առհասարակ «սպեցիֆիկյան» գաղափարայնության մեջ ազգային դիմագծի ու երանգավորումների արմատավորման գործում, անշուշտ, նշանակալի են նրա ամենակարկառուն գաղափարախոսներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ Դավիթ Անանունի և Բախչի Իշխանյանի խաղացած դերը: «Սպեցիֆիկյան» այս երկու գործիչներն էլ ծնունդով Արցախից էին: Նրանք եղել են խոսքի և գրչի վարպետներ, մեզ են թողել հարուստ գիտական, քաղաքական ու գրական ժառանգություն: Բ. Իշխանյանը գրել է նաև գերմաներեն լեզվով աշխատություններ, բնագրից հայերեն թարգմանել Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» երկը և այլն: Բ. Իշխանյանը «սպեցիֆիկներին» կազմակերպության 1903 թ. հիմնադիր ղեկավարներից էր, իսկ Դ. Անանունը՝ սկսած 1905 թվականից: Բացի կուսակցական, գաղափարախոսական աշխատանքից՝ նրանք զբաղվել են հրապարակախոսական,

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1022, ց. 7, գ. 68, ք. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 12, ք. 5:

գրականագիտական գործունեությունը, խմբագրել թերթեր և հանդեսներ, հրատարակել զգալի թվով աշխատություններ: Հայ Հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության ուշագրավ ուսումնասիրություն է Դ. Անանունի եռահատոր կապիտալ երկը («Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում», հհ. 1–3)¹ նվիրված ռուսահայերի Հասարակական զարգացման հիմնահարցերի լուսաբանությանը: Թեև այնտեղ կան վիճելի ու անընդունելի առանձին դրույթներ ու դատողություններ, բայց և կան ճշմարիտ ու ուսանելի մտքեր ու հետևություններ, որոնք նոր խոսք են Հայ Հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ:

Բայց չի կարելի համաձայնել Դ. Անանունի այն մեկնաբանությանը, որով նա Հայոց ցեղասպանության պատճառը փորձում է բացատրել Հայկական կամավորական շարժումով, թուրքահայերի երկդիմի դիրքորոշումով, Ազգային Բյուրոյի և Հայ ազգային կուսակցությունների «անզգույշ ու անպատասխանատու» գործողություններով ու համանման այլ հանգամանքներով¹: Սակայն իրականում պատմական ճշմարտությունն այն էր, որ ցեղասպանությունը եղել է երիտթուրքերի ծրագրած և կայզերական Գերմանիայի կողմից խրախուսված քաղաքականություն, իսկ Դ. Անանունի մատնանշած պատճառները սոսկ պատրվակ էին այդ քաղաքականությունը կենսագործելու ճանապարհին:

Թե՛ Դ. Անանունը և թե՛ Բ. Իշխանյանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության կայացման գործին: Դ. Անանունը տեղափոխվելով Հայաստան, 1919 թ. կեսերից աշխատանքի է անցնում ՀՀ ներգաղթի և վերաշինության վարչությունում: Այնուհետև նա նշանակվում է Հայկոռպի հրատարակչական բաժնի վարիչ և մասնակցում «Հայաստանի կոռպերացիա» երկաթաթափերի հրատարակությանը: Դ. Անանունի ջանքերով թերթը ավելի հետաքրքիր բովանդակություն է ստանում, ստեղծվում է գրական բաժին, որին ակտիվորեն աշխատակցում են Ե. Չալենցը, Ստ. Զորյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Վ. Թոթովենցը և ուրիշներ: Նրա էջերում 1919–1920 թթ. ընթացքում լույս են տեսնում Դ. Անանունի «Տնտեսական հեռանկարներ», «Լեռն Աթաբեկեան-կեան-

¹ Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վեներիկ, 1926, էջ 540–561:

քը և հասարակական-գրական գործունեութիւնը», «Մեր քաղաքական դեգերումները» հոգւածաշարերը:

Դ. Անանունը իր բազմաթիւ հոգւածներում, աշխատություններում և հրապարակային դասախոսություններում ամեն կերպ սատարում էր Հայաստանի անկախության ամրակայմանը: Նա, անկեղծորեն պաշտպանելով հայոց անկախ պետականության գաղափարը, առանձնապէս սուր քննադատության էր ենթարկում հայ հայրենախոս բուրժուազիային, որը «փոխանակ իր կապիտալը ի սպաս դնելու սեփական ժողովրդի անկախութեան հիմքերն հաստատուն դարձնելու համար... բլօկադի է ենթարկել հայ հայրենիքը և դավեր է լարում նրա դէմ»¹:

ՀՀ-ում ավելի պատասխանատու պաշտոն էր վարում Բախշի Իշխանյանը: 1919 թ. հուլիսից նա գլխավորում էր հանրապետութւյան գյուղատնտեսութւյան և պետական գույքի գլխավոր վարչութւյան երկրագործութւյան բաժանմունքին կից Կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի աշխատանքները: Արդեն 1920 թ. վիճակագրական այդ գիտահետազոտական հիմնարկը կոչվում էր Պետական ընդհանուր վիճակագրութւյան գլխավոր բաժանմունք: Բ. Իշխանյանը փաստորեն համարվում էր հանրապետութւյան գլխավոր վիճակագիրը: Այդ ընթացքում նրա ղեկավարած բաժանմունքը գիտահետազոտական ու գործնական զգալի աշխատանք կատարեց և արդյունքում հրատարակվեցին մի շարք վիճակագրական ուսումնասիրություններ ու տեղեկատու ժողովածուներ՝ բյուլետեններ ու տեղեկագրեր:

«Սպեցիֆիկյան» ուղղվածության կիսապաշտոնաթերթ կարելի է համարել «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթը: Այնտեղ արծարծվում էին տնտեսական, հողային, սոցիալական բնույթի խնդիրներ: Հայաստանի և հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման հարցում թերթի խմբագիր Դ. Անանունը իր «Ամերիկայի բազուկը» խորագրով հոգւածում նախապատմությունը տալիս էր արևմտյան կողմնորոշմանը (1919, 31 օգ.): Բ. Իշխանյանը նույնպէս ԱՄՆ-ի հովանավորությունը գերադասելի էր համարում հայ ժողովրդի համար և դա հիմնավորում էր ԱՄՆ-ի տնտեսական հզո-

¹ «Նոր սերունդ», 1920, 17 մարտի:

րությամբ և քաղաքական բարձր կշռով¹: Դ. Անանունը և Բ. Իշխանյանը ՀՅԴ կուսակցությանը ընդդիմադիր լինելով հանդերձ, պաշտպանում էին Հայաստանի նորանկախ պետականության դադափարը: 1920 թ. նոյեմբերին, երբ Հայաստանի անկախ գոյությանը հաշված օրեր էին մնում, առաջարկվեց ՀՍԴԲԿ գործիչներ Դ. Անանունին և Բ. Իշխանյանին մտնել Ս. Վրացյանի «ձախ» կոալիցիոն կառավարության մեջ, սակայն նրանք հրաժարվեցին:

Արդեն 1920 թ. դեկտեմբերին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից, «սպեցիֆիկները» պատրաստակամություն հայտնեցին համագործակցել ու աջակցել Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը: Սակայն դա չփրկեց ՀՍԴԲԿ շատ գործիչների ու շարքային անդամների բոլշևիկների հաշվհարդարից: Դեկտեմբերի 2-ին ձերբակալվեց և բանտարկվեց բոլշևիզմի անհաշտ հակառակորդ Բախշի Իշխանյանը: Նա Երևանի քաղաքային բանտի մասին թողել է սահմուկեցուցիչ դեպքերով հարուստ հիշողություններ²: Ի դեպ, ժամանակին Բ. Իշխանյանին վիճակվել է ճաշակել նաև ցարական բանտի դառնությունները:

Կոմունիստական կուսակցության և նախկին «սպեցիֆիկների» միջև հաշտեցում չէր կարող լինել: Այդ պայքարը սաստկացավ սոցիալիզմի կառուցմանը զուգընթաց՝ 20–30-ական թվականներին: Փաստենք, որ Ս. Կասյանի, Ա. Մռավյանի, Ա. Երզնկյանի և մյուսների հակասպեցիֆիկյան աշխատությունները գաղափարաքաղաքական զգալի հող նախապատրաստեցին նախկին «սպեցիֆիկների» քաղաքական բռնաճնշումների համար: Այդ զոհերի թվին պետք է դասել նաև Դ. Անանունին: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նա զբաղվեց կուլտուր-լուսավորական աշխատանքով, 1923 թ. անգամ նշանակվեց Խ. Հայաստանի հեղափոխական թանգարանի վարիչ: Սակայն 1927 թ. անհիմն մեղադրանքներով Դ. Անանունը բանտարկվում է, ապա աքսորվում և 1943 թ. մահանում Աստրախանում՝ մենակության և անհայտության մեջ:

«Սպեցիֆիկները» մամուլի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակի ընթացքում նրանց պարբերականները գաղափարաքաղաքական որոշակի զարգացում են ապրել՝ ստանալով ավելի

¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1919, 15 նոյեմբերի:

² Տե՛ս Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկյան բանտում, Գ.սիկիթ, 1924, էջ 147–172:

ու ավելի ազդային երանգավորումներ: Այսպիսով, «սպեցիֆիկյան» մամուլը կազմում է XX դարի առաջին երկու տասնամյակների հայ պարբերական մամուլի անօտարելի և ուրույն մասը: Այդ մամուլը, ինչ խոսք, իր նպաստը բերեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացմանը: Առանց «սպեցիֆիկյան» պարբերականների ուսումնասիրության՝ անհնար է ամբողջական ու սպառնալից պատկերացում ունենալ XX դարի սկզբների հայոց պատմության այնքան բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼ (1918–1920)

1918 թ. մայիսի 28-ին՝ շուրջ վեցդարյա ընդմիջումից հետո, Հայաստանի անկախություն վերականգնումը հայ ժողովրդի կյանքում ունեցավ ոչ միայն քաղաքական, այլև պատմամշակութային խոշոր նշանակություն: Այն թևակոխեց զարգացման որակապես մի նոր ժամանակաշրջան: Հայոց անկախ պետականությունը ստեղծումով հայ ժողովրդի մշակութային կյանքի ծանրության կենտրոնը բազմադարյա դեգերումներից հետո աշխարհացրիվ գաղթօջախներից աստիճանաբար տեղափոխվեց մայր հայրենիք՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետություն: Երբեմնի հետամնաց նահանգական քաղաք Երևանը մեկ-երկու տարում դարձավ հայ հասարակական և քաղաքական և հոգևոր մշակութային կյանքի կենտրոն՝ դրա առաջնության դափնին խելով Թիֆլիսից և Կոստանդնուպոլսից:

ՀՀ փոխադրվեցին պետական իշխանություն, նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների և այլ հասարակական կազմակերպությունների ղեկավար մարմիններն իրենց կառույցներով: Այս ամենի հետևանքով բնականաբար աշխուժացավ հասարակական-քաղաքական կյանքը, բուռն ծաղկում ապրեց պարբերական մամուլը, լրագրական ու ստեղծագործական կյանքը: Եթե մինչև անկախությունը Երևանում և նահանգի գավառային կենտրոններում լույս տեսնող պարբերականները կարելի էր մատների վրա հաշվել, ապա անկախության հռչակումից հետո, ՀՀ կարճատև՝ ընդամենը 2.5 տարվա ընթացքում, տարբեր հաճախականությամբ այնտեղ լույս են տեսել մոտ 60 անուն պարբերականներ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հրատարակվում էր մայրաքաղաք Երևանում:

Ըստ բնագավառի և նշանակության ՀՀ պարբերական մամուլը կարելի է բաժանել 3 կարգի՝ 1) պաշտոնական, 2) կուսակցական և 3) անկախ (անկուսակցական) մամուլ: Պաշտոնական (կառավարական) պարբերականների ընդհանուր թիվը կազմում էր 14 անուն

թերթ, կուսակցականը՝ 38, իսկ անկախ մամուլինը՝ 8 անուն թերթ և Հանդես:

Ինչպես նկատում ենք, այս երեք խումբ պարբերականներից ամենաստվարը կուսակցական մամուլն էր: ՀՀ-ում գործող շուրջ տասը կուսակցություններից իրենց սեփական պարբերականներն ունեին՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն (ՀՅԴ)՝ 13 անուն, Սոց.-դեմոկրատ. բոլշևիկյան և բոլշևիկամետ՝ 14, Սոց.-դեմոկրատ. մենչևիկյան՝ 3, Սոցիալիստ-Հեղափոխական (Էսէս)՝ 3, Հայ սահմանադրական ռամկավար (ՀՍՌԿ)՝ 3, և Հայ ժողովրդական կուսակցություն (ՀԺԿ)՝ 2:

ՀՀ կուսակցական մամուլը, ըստ գաղափարա-քաղաքական ուղղվածության և քաղաքական դաշտում զբաղեցրած տեղի, կարելի է բաժանել երեք թևերի՝ «աջակողմյան», «ձախակողմյան» և «ձախ կենտրոնամետ» (ձախակենտրոն): Աջակողմյանի թվին դասվում է ՀԺԿ և Հայ Ռամկավարների մամուլը, ձախակենտրոնին՝ ՀՅԴ, իսկ ձախակողմյանին՝ բոլշևիկներինը, մենչևիկներինը և էսէսներինը:

Փաստենք, որ կուսակցական մամուլի այս երեք թևերից պաշտոնական տեսակետը պաշտպանում էր միայն ձախակենտրոն ուղղվածություն ունեցող ՀՅԴ մամուլը, քանզի Հանրապետության գոյություն ուղջ ընթացքում Դաշնակցությունը եղել է հիմնական կառավարող կուսակցությունը: Մյուս երկու թևերի կուսակցությունները դրավում էին կառավարության նկատմամբ չափավոր կամ խիստ ընդդիմադիր դիրք: Ահներև է, որ Հանրապետության սոցիալատնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի մասին իրական ու ճշմարտացի պատկերացում կարելի է կազմել միմիայն ընդդիմադիր և իշխանամետ մամուլի նյութերի համադրման միջոցով: Թեև ընդդիմադիր կուսակցությունների (հատկապես բոլշևիկյան) մամուլը հաճախ ծայրահեղական դիրքերից խտացնում էր գույները կամ ժխտում ցանկացած փոքր իսկ ձեռքբերում, այնուամենայնիվ դրանց գոյությունը նույնպես պետք է դիտել որպես հասարակական անհրաժեշտություն:

Հարկ է նշել, որ չնայած այն ժամանակ չկար մամուլի մասին օրենք, սակայն բոլոր կուսակցությունները հիմնականում օգտվում էին ազատ խոսքի ու գործունեության հնարավորությունից: Հան-

րապետությունում փաստորեն չկար գրաքննություն: Միայն, թերևս, ծայրահեղ ձախ՝ բոլշևիկների բացահայտ հակադաշնակցական ու հակապետական քարոզչություն և գործունեություն պատճառով ժամանակ առ ժամանակ փակվում էին նրանց մամուլի օրգանները և առգրավվում իշխանությունների տեսակետից վնասակար նյութեր պարունակող թերթերի խմբաքանակը:

Հանրապետական մամուլն արտացոլել է կառավարության և կուսակցությունների տեսակետների ու մոտեցումների զանազանությունը, ներքին պայքարը և այլն: Մյուս կողմից՝ հանրապետության մամուլի ուսումնասիրության միջոցով կարելի է բավականաչափ պատկերացում կազմել առաջին հանրապետության սոցիալատնտեսական և քաղաքական կյանքի ու առհասարակ այդ ժամանակաշրջանի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման մակարդակի մասին: Հիրավի, ՀՀ պարբերական մամուլը հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի հայելին է: Առանց այդ մամուլի իմացության (ուսումնասիրության) անհնարին է վերհանել առաջին հանրապետության պատմությունը: Հիշեցնենք նաև, որ խորհրդային ժամանակաշրջանում հասկանալի պատճառներով պատմաբաններն ու բանասերները հիմնականում ուշադրություն են դարձրել բոլշևիկյան մամուլին, իսկ հանրապետության մնացած պարբերականները առանձին ուսումնասիրության ու համակարգման չեն ենթարկվել:

Պետական-պաշտոնական մամուլի թվին դասվում են կառավարության, խորհրդարանի, նախարարությունների ու գերատեսչությունների պարբերական հրատարակությունները: Սրանց նպատակը կառավարության և խորհրդարանի ընդունած օրենքների, օրենսդրական ակտերի, որոշումների ու հրամանների հրապարակումն ու տարածումն էր: Պաշտոնական մամուլը խնդիր ուներ արտահայտել ու պաշտպանել կառավարության դիրքորոշումն ու մոտեցումները երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ:

Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր պաշտոնաթերթը «Կառավարութեան լրաբեր» եռօրյան էր, որը սկսել է լույս տեսնել 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ից և տևել մինչև 1920 թ. հուլիսի 20-ը: Այն կարելի է համարել 1918 թ. հուլիս ամսից երևանում լույս տեսնող

տեղի «Հայոց Ազգային խորհրդի լրատու» եռօրյայի անմիջական իրավահաջորդը: «Լրատուն» համարվում էր Երևանի Ազգային խորհրդի պաշտոնաթերթը: Լույս է տեսել «Լրատուն» ընդամենը վեց համար: Լրագիրն ուներ ռուսերեն հավելված: Նրա էջերում տեղ են գտել նյութեր Բաթումի հաշտության պայմանագրի, Քաջազնունու կաբինետի ձևավորման, Հայոց կենտրոնական Ազգային խորհրդի Երևան ժամանելու, Հայաստանի առաջին գումարման խորհրդարանի ձևավորման մասին և այլն: Իբրև պաշտոնաթերթ՝ հրապարակում էր Հայոց Ազգային խորհրդի վարչության որոշումները, հրահանգները, Երևանի գորաբանակի ընդհանուր հրամանատար գորավար Մ. Սիլիկյանի հայտնի կոչը՝ ուղղված «Հայ ժողովուրդին» և այլն (1918, 9 և 12 հլս.): Թերթի տպագրությունը ընդհատվեց հունիսի 23-ին, որին հաջորդեց արդեն վերջնականորեն ձևավորված ՀՀ կառավարության և խորհրդարանի պաշտոնաթերթ «Կառավարութեան լրաբերը»:

«Կառավարութեան լրաբերը» կատարում էր խորհրդարանի, կառավարության և գանազան գերատեսչությունների պաշտոնական տեղեկատուի դեր, տպագրում էր հաղորդագրություններ, որոշումներ, զետեղում խորհրդարանի և կառավարության նիստերի արձանագրությունները, հրապարակում ընդունված օրենքները, ֆինանսական նախահաշիվները, կառավարության չրջաբերականները, կարգադրությունները, հրամանները, հայտարարությունները և այլն: Թերթն ուներ նաև գովազդի բաժին:

Թերթի չորրորդ էջը ռուսերեն էր, որը նախատեսված էր ռուսախոս ընթերցողի համար: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հանրապետության պետծառայողների մի մասը, այդ թվում՝ ազգությունաբարձր հայեր, գրեթե չէր տիրապետում հայերեն լեզվին, ուստի թերթի ռուսերեն հավելվածը նախատեսված էր նաև ընթերցող այդ հատվածի համար:

Թերթի գլխավոր բաժինը պաշտոնական մասն էր, ուր ընթերցող հասարակությանը տրվում էր լայն տեղեկատվություն: Հաստատուն տեղ էին գրավում խորհրդարանի նիստերի արձանագրությունները, խորհրդարանի և կառավարության ընդունած օրենքները և որոշումները: Հրատարակվում էին նաև պաշտոնական չրջաբերականներ՝ կառավարությունների հրաժարականների, նոր կառավար-

րության կազմի, նրա հայտադրի, խորհրդարանի և քաղաքային գումաների ընտրությունների վերաբերյալ և այլն:

Թերթը տեղեկություններ էր տալագրում հանրապետության ներքին ու արտաքին կյանքին առնչվող ամենատարբեր ոլորտների մասին: Անդրադարձներ կան գաղթականության, կառավարության և որբախնամ բարեգործական հասարակական կազմակերպությունների նպաստամատույց աշխատանքների, ներգաղթի, կրթության, պարենավորման, բռնագրավումների, մենավաճառի (մենաշնորհի), հողի վարձակալության, տեղական ինքնավարությունների, բանակի, արդարադատության, Հայաստանում մարդահամարի անցկացման և համանման բազում խնդիրների մասին: Ընդամին, «Կառավարութեան լրաբերում» տեղ են գտել հետաքրքիր վիճակագրական տվյալներ ազգաբնակչության և գաղթականության թվաքանակի շարժի, կրթության, առողջապահության և այլ ոլորտների վերաբերյալ: Օրինակ, թերթի հրապարակած տվյալներով, 1918 թ. սեպտեմբերի դրությամբ, ՀՀ չորս գավառամասերում կային 522 դյուղեր՝ 524 հազ. բնակչությամբ, իսկ գաղթականության թիվը անցնում էր 300 հազ.-ից (1918, 6 սպտ.): Սակայն թերթի պարունակած նյութերից ամենաարժեքավորը խորհրդարանի և կառավարության ընդունած օրենքներն էին:

Պաշտոնական հրատարակություն էր ռազմական նախարարության «Ռազմիկ» շաբաթաթերթը: Այն սկսել է լույս տեսնել 1920 թ. օգոստոսից, Երևանում, հանրապետության համար ռազմա-քաղաքական բարդ ժամանակաշրջանում: Սակայն «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթին վիճակված չէր տևական գոյություն: Նրա առաջին համարի լույս ընծայումից շատ չանցած՝ սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը, որն աղետաբեր եղավ ՀՀ և հայ ժողովրդի համար: Սեպտեմբերի 30-ին «Ռազմիկի» խմբագրությունը դիմեց հայ զինվորներին՝ թուրքական մահաբեր վտանգին դիմակայելու կոչով: «Հայ զինուորներ, ապավ ի կոչում, հայրենիքը նորից վտանգի մէջ է: Թուրքական զօրքերը դահիճ փաշաների ղեկավարութեամբ մտել են մեր երկրի ներսը և սպառնում են Հայաստանի Հանրապետութեանը»: Այնուհետև, շարունակվում է. «Արիացե՛ք, հայ զինուորներ, սեղմ ու կռու շղթաներով դիմեցե՛ք դէպի ռազմաճակատ... Հայ զինուոր, եղիր քաջ ու հաղթող, Քեզ հետ ենք ամենքս: Դէպի՛ կռիւ,

դէպի՝ հաղթանակ»¹: «Ռազմիկի» համարները նախատեսված էին առաջին հերթին հայկական 40 հազարանոց բանակի ներքին սպառման համար:

«Ռազմիկից» գատ, 1920 թ. հոկտեմբերին թուրք-հայկական պատերազմի եռուն շրջանում, Կարսում լույս տեսավ ռազմաճակատային «Դիրքերում» թերթը: Նրանում նույնպես տեղ են գտել ռազմաքաղաքական բնույթի նյութեր, տեղեկություններ Կարսի ճակատի ռազմական գործողությունների մասին: Մասնավորապես թերթն իր համարներից մեկում զետեղել է հայ քաղաքական գրեթե բոլոր (բացի բոլշևիկներից) կուսակցությունների՝ Միջկուսակցական խորհրդի միացյալ կոչը՝ ուղղված հայ ժողովրդին՝ հայրենիքը թուրքական մահաբեր ներխուժումից պաշտպանելու համար: (1920, 17 հկտ.): Թերթն ընդգծում էր նաև թիկունքի դերը «Ճակատի չափ կարևոր դեր ունի կատարելու և թիկունքը, բոլոր նրանք, ովքեր մնացել են գիւղերում և քաղաքներում» (1920, 14 հկտ.): Նրա էջերում տեղ են գտել տաղանդավոր գինվորական Սեպուհի, մեծ հայրենասեր, եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանի և ուրիշների գոտեպնդիչ կոչերը՝ ուղղված գինվորներին: Լույս տեսավ «Դիրքերում» ընդամենը հինգ համար և ընդհատվեց Կարսի անկման նախաշեմին՝ հոկտեմբերի 22-ին:

Հանրապետության կիսապաշտոնական պարբերականների թվին կարելի է դասել գերատեսչական՝ Հայկոռպի վարչության օրգան «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան, 1919–1920 թթ.) երկաթաթաթերթը: Խմբագիրը սկզբում ՀՅԴ գործիչ, հրապարակախոս Ս. Վրացյանն էր, իսկ 1919 թ. կեսերից նրան փոխարինեց «սպեցիֆիկյան» հայտնի գործիչ Դ. Անանունը: Այս երկաթաթաթերթի գլխավոր ուղղվածությունը տնտեսական էր: Այնտեղ բերված են վիճակագրական տվյալներ Հայաստանում տնտեսական տեղաշարժերի, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման վերաբերյալ: Թերթն անդրադարձել է կառավարության ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն հիշեցնող մենաշնորհի ու բռնազրավումների քաղաքականությանը:

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 37, ք. 1:

Թերթի էջերում ամենից ավելի հաճախակի տպագրվում էին գլխավոր խմբագիր Դ. Անանունի հոդվածները և նյութերը ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ՝ սկսած հոդային խնդրից ու կոոպերատիվներից, վերջացրած Հայկական հարցով ու միջազգային քաղաքականությունից հիմնախնդիրներով: Երկշաբաթաթերթը, բացի տնտեսական, կոոպերատիվ շարժման հիմնախնդիրներից, անդրադարձել է նաև հասարակական-քաղաքական բնույթի բազում հարցերի: Ավելին, դրա գրական բաժնում, ուր հատվածաբար տպագրվում էին հայ և օտար հայտնի գրողների գործերից, մասնավորապես, Հ. Թումանյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Ե. Ջալենցի, Վ. Թոթովենցի, Վեսպերի և այլոց ստեղծագործությունները: «Հայաստանի կոոպերացիան» այն եզակի պարբերականներից էր, որի հրատարակությունը շարունակվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում:

Կիսապաշտոնական պարբերականների թվին կարելի է դասել Կարսի կոոպերատիվների միություն օրգան «Աշխատաւորի ձայն» (Կարս 1920 թ.) բանվորագյուղացիական երկօրյա թերթը: Իբրև Վանանդի աշխատավորության շահերի արտահայտիչ՝ թերթն իր առջև խնդիր էր դնում արծարծել արհեստակցական միությունների, կոոպերատիվ շարժման, տնտեսական և հոդային այլազան խնդիրներ և վերլուծությունների ու պարզաբանումների միջոցով դրանք դարձնել լայն զանգվածների սեփականություն: Իշխանամետ այս թերթը պաշտպանում էր Հայաստանի անկախ պետականությունից դադարաւորը: Դատապարտել է բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը: Հաշվի առնելով Կարսի նահանգի սահմանամերձ ռազմավարական դիրքը՝ «Աշխատաւորի ձայնը» կարևոր նշանակություն էր տալիս բանակի և պաշտպանության խնդիրներին: «Ազատ և անկախ Հայաստան ենք ստեղծում: Բայց ո՞վ պիտի պաշպանի նրան, եթէ ոչ մենք, ամենքս: Բանւորը իր ուժէղ աշխատանքով, զինւորը իր վրա դրած հայրենիքի պաշտպանութեան կռուով» (1920, 20 հաս.): Թերթը տպագրում էր գլխավորական ամփոփագրեր հայ-թուրքական սահմանային ընդհարումների վերաբերյալ: 1920 թ. օգոստոսի 15-ին ընդհատվեց թերթի տպագրությունը:

Եվ վերջապես, պաշտոնական կամ կիսապաշտոնական լրագրերից էին Լեռնային Ղարաբաղում լույս տեսնող «Ղարաբաղի սուրհանդակ» (Շուշի, 1918 թ.) և «Արցախ» (Շուշի, 1919 թ.) թերթերը:

Նկատենք, որ Լեռնային Ղարաբաղը սկզբում պահպանում էր կիսաանկախ վիճակ և ղեկավարվում էր Արցախի Հայոց Ազգային խորհրդի ու նրա ձևավորած գործադիր իշխանությունների կառավարությունների կողմից:

1918 թ. օգոստոսի 29-ին հրատարակվեց երկրամասի կառավարությունից պաշտոնաթերթ «Ղարաբաղի սուրհանդակը»: Սակայն պարզվում է, որ սուրհանդակն ունեցել է ընդամենը մեկ համար, որի բնօրինակն էլ չի պահպանվել: Կան միայն դրանից քաղված նյութեր:

1919 թ. Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը հիմնում է «Արցախ» պաշտոնաթերթը: Այն ունեցել է տպագիր 7 համար, որոնցում նույնպես հիմնականում տեղ են գտել պաշտոնական նյութեր, կոչեր, շրջաբերականներ: Պարբերականում հարուստ նյութեր կան արցախյան գոյամարտի մասին: «Արցախը» համակիր էր ՀՅԴ գաղափարներին և արտատպում էր Բաքվի «Արևի» և դաշնակցական այլ պարբերականների նյութերը:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետություն և նրա մասը կազմող Արցախի պաշտոնական և կիսապաշտոնական մամուլը ունեցել է իշխանությունների կողմից ուղղորդվող պետական-քաղաքական գործունեությունն որոշակի ոլորտ: Այն հիմնականում արտահայտել է կառավարության և իշխանությունների պաշտոնական քաղաքականությունը, նրանց մոտեցումներն ու դիրքորոշումները ներքին և արտաքին բազմաբնույթ խնդիրների վերաբերյալ:

ՀՀ պարբերականներից ամենաստվարաթիվն ու ամենահարուստը կուսակցական մամուլն է: Դրա էությունը լավ հասկանալու և ճիշտ բնութագրելու նպատակով այն բաժանել ենք երեք ուղղությունների՝ «աջ» (աջակողմյան), ձախակենտրոն և «ձախ» (ձախակողմյան): Նման բաժանման համար նկատի են առնվում այդ կուսակցությունների գաղափարախոսությունը, ծրագրային հիմնադրույթները, դասակարգային էությունը, գործելակերպը և հետապնդած քաղաքական նպատակները:

Այս տեսակետից աջակողմյան թևին պատկանում էին Հայ ժողովրդական և Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունները: Այս կուսակցությունները ՀՀ-ում լույս են ընծայել 5 անուն թերթ, 2-ը՝ ՀԺԿ և 3-ը՝ Հայ ռամկավարները: Հայտնի է, որ քաղաքական դաշտում աջ դիրք զբաղեցնող կուսակցություններին բնո-

րոշ է հողի և արտադրութեան մշակութային խոշոր միջոցների մասնավոր սեփականութեան ճանաչումը, տնտեսավարման ազատական-շուկայական հարաբերութեաններ, ազատ ձեռնբերցութեան և մարդու իրավունքների պաշտպանութեանը և այլն: Հայ իրականութեան մեջ աջ ազատական արժեքներ պաշտպանող կուսակցութեանը 1917 թ. ապրիլին Թիֆլիսում հիմնված Հայ ժողովրդական կուսակցութեանն (ՀԺԿ) էր, որը փաստորեն իրենից ներկայացնում էր Ռուսաստանի Կոնստիտուցիոն-դեմոկրատների (կադետների) կուսակցութեան հայկական հատվածը:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումից հետո ՀԺԿ ղեկավար մի շարք գործիչներ և կուսակցութեան առանձին կառույցներ փոխադրվեցին Հայաստան: Հենց այդ ժամանակ էլ Հայ ժողովրդականների գործունեութեան ծանրութեան կենտրոնը դարձավ Հայաստանը: Եվ 1918 թ. օգոստոսի 14-ից Երևանում սկսեց լույս տեսնել ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ի և Երևանի քաղաքային կոմիտեի օրգան «Ժողովուրդ» լրագիրը, որն ուներ իր խմբագրական մարմինը: Թերթի խմբագրական խորհուրդը ներկայացնում էին ՀԺԿ ճանաչված գործիչներ Ե. Հարությանյանը, Հովհ. Ստեփանյանը և Տ. Հախումյանը:

Թեև Թիֆլիսում շարունակում էր լույս տեսնել ՀԺԿ օրգան «Մշակը», իսկ 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ից՝ նաև «Ժողովրդի ձայնը», սակայն այս շրջանում «Մշակը» կորցրել էր իր երեմնի փայլը, և կուսակցութեան գաղափարա-քաղաքական գլխավոր խոսսափողը դարձավ Երևանի «Ժողովուրդը», որովհետև այն լույս էր ընծայվում մայրաքաղաքում, այնտեղ էին կենտրոնացել ՀԺԿ լավագույն ուժերը և անմիջապես մասնակից էին ՀՀ հասարակական-քաղաքական և տնտեսական ու մշակութային կյանքին: ՀԺԿ և նրա պաշտոնաթերթի քաղաքական կշիռն ավելի մեծացավ, երբ 1918 թ. նոյեմբերին, ՀԺԿ-ն ՀԹԴ-ի հետ համաձայնութեան գալով կազմեց խառը (կողիցիոն) կառավարութեան: Եվ այդ շրջանից մինչև կողիցիոն կառավարութեան լուծարումը՝ 1919 թ. հունիսի կեսերը, «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը դադարել էր ընդգլխադիր լինելուց և ներկայանում էր իբրև ոչ ընդգլխադիր, կառավարող կուսակցութեաններից մեկի օրգանը:

Բնականաբար, կողիցիան չէր կարող դառնալ մեկ միասնական ամբողջութեան: ՀԺԿ-ն և նրա պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդը» դա-

վանում էին «աջ», ազատական արժեքներ, չէին ընդունում ՀՅԴ որ-
դեգրած «ձախ»՝ սոցիալիստական տեսլականը: Սակայն մյուս կող-
մից, չի կարելի համաձայնել մի շարք տեսաբանների այն պնդման,
թե ՀԺԿ-ն և նրա մամուլը հետադիմական են: Օրինակ, ՀՅԴ «Զանգ»
պաշտոնաթերթում 1918 թ. հայ մամուլի պատմության քննությանը
նվիրված հրապարակման մեջ հոգևածագիր Գ. Շահինյանը «Ժողո-
վուրդ» թերթը դասել է «բուրժուա-կղերականների օրգանների թվին»
(1919, 10 հնվ.): Այս նույն հայացքը ավելի հաճախ պաշտպանվել է
նաև խորհրդային պատմաքաղաքական գրականությունում:

Գաղափարախոսական տեսակետից «Ժողովրդի» էջերում ու
հատկապես առաջնորդողներում արտահայտվում էին ՀԺԿ ազգա-
յին և ազատական գաղափարները, նրա մոտեցումները հանրապե-
տության ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը, Հայկական
հարցին և այլն: Թերթը Հայաստանի անկախության գաղափարի
ջերմ պաշտպանն էր: Լինելով «աջ», ազգային տիպի կուսակցութ-
յուն՝ «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը ընդունում էր ազգային շահե-
րի գերակայությունը դասակարգայինի նկատմամբ: Հայաստանի
քաղաքական կողմնորոշման հարցում նա չէր առաջնորդվում գա-
ղափարաքաղաքական կաղապարներով ու միակողմանիորեն չէր
ջատագրվում ռուսական կողմնորոշումը. «Եթե հայ ժողովրդի
փրկութիւնը,~ կարգում ենք «Ժողովուրդ» թերթում,~ պահանջէ ըն-
դունել մի այնպիսի օրիէնտացիա, որը կհակասի նոյնիսկ ներկա
պայմաններում Ռուսաստանի շահերին, ՀԺ կուսակցութիւնը դա
կանի առանց վարանման» (1918, 29 օգ.): «Մեզ համար,~ կարդում
ենք նույն թերթի մեկ այլ խմբագրականում,~ այս կամ այն օրիէն-
տացիան միայն միջոց է հայ ժողովրդի իդէալները իրականացնելու
գործում, և մի որևէ ուրիշ երկիր կամ ժողովուրդ չի կարող լինել
մեզ համար իդէալ» (1919, 15 սպտ.): «Ժողովուրդն» ու ժողովրդա-
կանները հանգում էին այն հետևություն, որ Հայաստանը և հայ ժո-
ղովուրդը պետք է ունենան միայն մեկ՝ հայկական կողմնորոշում:

Թերթը նյութեր էր տպագրում գորքի և տեղական իշխանութ-
յունների՝ դուրդերում կատարած ինքնագլուխ բռնագրավումների
ու շահատակությունների մասին (1918, 12, 19, 26 սպտ.):

«Ժողովրդի» ուղադրության կենտրոնում են եղել քաղաքական
և միջկուսակցական բնույթի խնդիրներ: 1919 թ. մայիսի վերջերին

Հայաստանի անկախության առաջին տարեդարձի օրերին, առանց խորհրդարանի գիտության կառավարության ընդունած «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին» և «Արևմտահայ 12 դաշնակցականներ խորհրդարան մտցնելու մասին» օրենք-ակտերը ներքաղաքական ուժեղ պայքար առաջ բերեցին, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել մամուլի էջերում: Հիմնական կառավարող Դաշնակցություն կուսակցությունը անհաշտ ընդդիմություն դարձած «Ժողովուրդ» պարբերականը տպագրում էր կառավարությանը այսպանող հոդվածներ:

Թերթի 1919 թ. աշնանային համարների ուշադրության կենտրոնում են եղել ՀԺԿ 2-րդ համագումարին առնչվող նյութերը: Տպագրվել են ՀԺԿ առաջին ծրագիրը՝ ընդունված 1917 թ. սեպտեմբերին և երկրորդ ծրագիրը՝ ընդունված 1919 թ. սեպտեմբերին՝ կուսակցության 2-րդ համագումարում: Թերթը հրապարակել է նաև քաղաքական մոմենտի մասին համագումարի ընդունած բանաձևը, որում Հայաստանի վիճակը բնութագրվում էր «սոսկալի», իսկ կառավարող կուսակցությունը՝ «անճարակ»: Այդ բանաձևը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց իշխանությունների թերթը չըմանում: Դրա հետևանքով սեպտեմբերի 19-ին ոստիկանությունը խուզարկություն կատարեց «Ժողովուրդ» խմբագրատանը, և մի քանի օրով (մինչև սեպտեմբերի 22-ը) դադարեցվեց թերթի լույս ընծայումը: Ի պատասխան դրա՝ Հայ ժողովրդականները իշխանություններին մեղադրեցին «մամուլի ազատություն» սահմանափակելու մեջ: Սակայն մի փոքր ավելի ուշ՝ զգաստացած ու «փչերը թողած» «Ժողովուրդ» արդեն տեղեկություններ էր տպագրում խորհրդարանի նիստերի և նրա ընդունած օրենքների ու որոշումների մասին: Իսկ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության և 1920 թ. աշնան թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում լիովին կանգնում է հանրապետության ու նրա անվտանգության պաշտպանության դիրքերում:

«Ժողովուրդն» ուներ «Արտասահման», «Գալառական կեանք», «Վերջին լուրեր», «Քրոնիկոն», Ֆելիետոնի, ազգերի ու հայտարարությունների բաժիններ: Դրանցում թղթակցություններ կան Արցախի, Նախիջևանի, Փարիզի հայկական պատվիրակությունների գործունեության, կրթամշակութային խնդիրների վերաբերյալ: Թերթի էջերում տպագրվել են հայ գրողների ստեղծագործություններ:

Կրթամշակութային խնդիրների առնչությամբ առանձնապես ուշագրավ են լեզվաբան Գր. Ղափանցյանի «Մեր գիմնազիաները», «Դպրոցական ցաւերից» և այլ հոգովածաշարերը (1919, 28 մրտ., 16 և 21 մյս.): Երկրագիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում Գ. Մուրադյանի «Ինչպե՞ս է կազմուել Սեանա լիճը» հոգովածը (1919, 13 հլս.), որում շոշափված բնապահպանական խնդիրները արդիական են նաև մեր ժամանակներում:

Թերթն ուներ հարուստ գովազդային բաժին:

«Ժողովրդին» աշխատակցել են Գր. Ղափանցյանը, Գ. Մուրադյանը, Բ. Սալխյանը, Հ. Մանուկյանը, բժ. Ն. Տեր-Իսահակյանը, Հ. Ստեփանյանը և այլք:

ՀՀ քաղաքական դաշտում աջակողմյան թեւը ներկայացնող մյուս ազդեցիկ պարբերականներն էին Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության պաշտոնաթերթ «Վան-Տոսպը» և նրա իրավահաջորդ «Հայաստանի ձայնը»: Հարկ է նշել, որ եթե ՀԺԿ և նրա «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը ներկայացնում էին արեւելահայ և ռուսահայ ազգային աջ-ազատական հատվածը, ապա ՀՍԻԿ-ն և նրա «Հայաստանի ձայն» պաշտոնաթերթը՝ արեւմտահայ հատվածը, ու մասնավորապես Կովկաս ապաստանած գաղթականությունը:

Հայոց Մեծ Եղեռնից հետո Անդրկովկաս ապաստանած արեւմտահայ ռամկավար գաղթականության, հիմնականում Վան-Վասպուրականի հատվածը սկզբում՝ 1915 թ. նոյեմբերից, Թիֆլիսում վերահրատարակում է Վանում ընդհատված «Վան-Տոսպը»: Սակայն 1918 թ. աշնանը հայ-վրացական հարաբերությունների սրման պատճառով Թերթի հրատարակությունը Թիֆլիսում ընդհատվում է, և արդեն 1919 թ. մարտի 24-ից այն սկսում է վերահրատարակվել ՀՀ մայրաքաղաք Երևանում: «Ութնամսեայ ակամա դադարեցումից յետոյ, գրում էր Թերթն իր առաջնորդողում,՝ այսօր ահա կը վերահրատարակենք «Վան-Տոսպը»: Յոյսի ու ոգևորութեան այս օրերուն, երբ մեր խարխափուն հայեացքներուն առջև կը դժագրուի մեր լուսաւոր վաղը, «Վան-Տոսպը», որպէս թուրքահայ ճղակոտոր մտաւորականութեան մէկ մասի արտայայտութիւն, կը գայ դարձեալ իր ձայնը հնչեցնելու» (1919, 24 մրտ.):

«Վան-Տոսպին» թղթակցել են Մ. Տամատյանը, Մ. Զրբախյանը, Հ. Մալյանը, Վ. Գասպարյանը և ուրիշներ, Թերթի խմբագիրն էր

Ա. Ավետիսյանը: 1919 թ. հունիսի վերջերին ընդհատվեց «Վան-Տոսպի» հրատարակությունը: Նրա փոխարեն նույն թվականի սեպտեմբերի 22-ից սկսեց լույս տեսնել Հայ ռամկավար կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական խորհրդի օրգան «Հայաստանի ձայն» եռօրյան¹: Ինչպես նշվում է թերթի առաջին համարի խմբագրականում, «Հայաստանի ձայնը» համարվում է «Վան-Տոսպի դավանանքի և ուղղության շարունակողը» (1919, 22 սպտ.): Թերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Հայ ռամկավար ճանաչված գործիչ Արտակ Դարբինյանը:

Ինչպես «Վան-Տոսպի», այնպես էլ «Հայաստանի ձայնի» գերակա խնդիրներն էին Տաճկահայաստանի և տաճկահայ գաղթականության հիմնահարցերը: «Հայաստանի ձայնի» առաքելությունն էր. ա) ներկայացնել հայ և օտար ընթերցողներին երիտթուրքերի գործած գազանությունները, բ) պաշտպանել Հայաստանը թուրքիայից անջատելու գաղափարը, գ) վերհանել ՀԅԴ գործած սխալները թուրքահայերի խնդրում և դ) հոգալ թուրքահայ գաղթական բեկորների գոյություն մասին (նույն տեղում):

Ինչպես նկատում ենք, Հայ ռամկավարների մամուլի ուշադրությունը բեռաված է եղել Տաճկահայ խնդրին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ «Հայաստանի ձայնը» անտարբեր չէր նաև ՀՀ ճակատագրին: Նրա իդեալն էր հայրենիքի երկու հատվածները տեսնել «ազատ և ամբողջացած», որտեղ կհաստատվի «ռամկավար ժողովրդավետական իրավակարգ» (նույն տեղում):

Թեև ռամկավարների մամուլը ևս տնտեսական և արտաքին քաղաքականության մի շարք հարցերում հակադիր էր Դաշնակցության մոտեցումներին ու դիրքորոշումներին, սակայն Հայաստանի անկախության, Միացյալ Հայաստանի, հայապահպանության խնդիրներում նրանք միասնական էին:

Հայկական հարցում թերթը անվերապահորեն պաշտպանում էր Պողոս Նուպար փաշայի մոտեցումները և ուներ արևմտյան քաղաքական կողմնորոշում: «Իրական պայմանների թելադրանքով Հայաստանը պետք է կռթնի դաշնակից պետությունների աջակցությամբ» (1920, 25 հնվ.): Հայկական հարցի՝ պահանջատիրության

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 39, ք. 131:

խնդրում «Հայաստանի ձայնը» համահունչ գաղութահայ ուսակավարներին, Դաշնակցություն կուսակցությունից ավելի ծայրահեղ պահանջներ էր առաջադրում (1920, 29 փոր.):

1920 թ. բոլշևիկների մայիսյան ելույթների առնչությամբ թերթը մայիսի 16-ին հրապարակեց Հայ ուսակավար կուսակցության Հայաստանի խորհրդի կողմ ուղղված հայ ժողովրդին՝ ի պաշտպանություն Հայաստանի անկախության (1920, 16 մյս.):

«Հայաստանի ձայնը» խորը անհանգստություն արձագանքեց թուրքերի վտանգավոր հարձակմանը: Հոկտեմբերի 28-ի համարում տպագրվեց ուսակավարների խորհրդի՝ «Հայրենիքը վտանգի մէջ է» կոչը: ՀՀ անկմամբ դադարեցվեց նաև թերթի հրատարակումը: «Հայաստանի ձայնին» աշխատակցել են արևմտահայ ճանաչված գործիչներ Մ. Մալոյանը, Ն. Հակոբյանը, Ա. Մաքսապետյանը, Ռ. Շատվորյանը և ուրիշներ:

Բացի վերը նշված պարբերականներից՝ աջակողմյան ընդդիմադիր մամուլից տեղական բնույթ ունեին 1919 թ. Տ. Հախումյանի խմբագրությամբ Ալեքսանդրապոլում լույս տեսնող «Նոր կեանք» հասարակական-քաղաքական և գրական օրաթերթը, որը ՀԺԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության օրգանն էր, ինչպես նաև 1919–1920 թթ. Երևանում լույս տեսնող Հայ ուսակավարների աշակերտական միության «Վերածնունդ» երկշաբաթաթերթերը: Այս երկու պարբերականներն էլ ունեին ոչ ավելի քան հատվածական նշանակություն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ աջակողմյան մամուլը ընդհանուր առմամբ դավանել ու քարոզել է «աջ»-ազատական արժեքներ և բարեշրջումային զարգացման ուղի: Այն մի կողմից քննադատում էր Հայաստանի դաշնակցական կառավարության և տեղական իշխանությունների թույլ տված սխալները, մյուս կողմից՝ հայկական անկախ պետականությանը սպառնացող արտաքին ու ներքին վտանգի դեպքում պատրաստ էր մի կողմ դնել իր ընդդիմադիր կեցվածքը և համատեղ ուժերով պաշտպանել Հայոց անկախ պետականությունը և հայ ժողովրդի անվտանգությունը:

ՀՀ-ում «ձախ» կենտրոնամետ դիրք էր գրավում ՀՅ Դաշնակցության մամուլը: Հանրապետության գոյության 2,5 տարիներին Դաշնակցությունը հիմնական կառավարող կուսակցությունն էր:

Թեև իր ծրագրային պահանջներով և հեղափոխական մարտավարությամբ նա նմանվում էր ձախակողմյան, սոցիալիստական կուսակցություններին (դասվում էր դրանց շարքը), սակայն գործնական քաղաքականությունում հետևողականորեն չէր պաշտպանում սոցիալիզմի իդեալները՝ իրավացիորեն գտնելով, որ տնտեսապես և քաղաքականապես հետամնաց Հայաստանը տակավին չի հասունացել սոցիալիզմին անցման համար: Մյուս կողմից, ՀՅԴ-ին բնորոշ էր ազգային գաղափարախոսությունը, համազգային իդեալների՝ Հայ ժողովրդի ազատություն ու անկախություն, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի, հայրենիքի պաշտպանությունից: Գաղափարների իրականացումը: Այդ իսկ պատճառով ՀՅ Դաշնակցությունը աջակողմյան և գույտ ձախակողմյան կուսակցությունների համեմատ գրավում էր միջանկյալ՝ կենտրոնամետ, ավելի ճիշտ՝ ձախակենտրոն դիրք:

Բնականաբար, Դաշնակցության մամուլը արտահայտում էր կուսակցության գլխավոր քաղաքական ուղեգիծը, նրա մոտեցումներն ու դիրքորոշումները երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ: Եվ քանի որ Դաշնակցությունը համարվում էր հիմնական կառավարող կուսակցություն, ուստի և նրա մամուլը պետք է դառնար հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին հիմնական տոն տվողը, կառավարության տեսակետների արտահայտիչն ու տարածողը:

Հանրապետության տարածքում լույս են տեսել կենտրոնական և տեղական նշանակության ՀՅԴ 13 անուն պարբերականներ: Դրանցից առավել կարևորներն էին՝ «Զանգ» (Երևան, 1917–1919 թթ.), «Հայաստանի աշխատաւոր» (Երևան, 1917–1919 թթ.), «Յառաջ» (Երևան 1919–1920 թթ.) և «Աշխատանք», (Երևան, 1915–1919 թթ.) թերթերը: Մնացածը եղել են գավառային՝ տեղական շրջանակների և ՀՅԴ աշակերտական միությունների օրգաններ:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո հայ մտավորական լավագույն ուժերը Թիֆլիսից, Բաքվից և այլ քաղաքներից փոխադրվում են Երևան: Մինչ այդ լույս տեսնող ՀՅԴ Երևանի ԿԿ-ի և քաղաքային կոմիտեի օրգան «Զանգի» քաղաքական կշիռը սկսում է մեծանալ, և շուտով այն դառնում է կուսակցության Հայաստանի ԿԿ-ի և Երևանի քաղաքային կոմիտեի պաշտոնաթերթը: Եւօրյա, ա-

պա երկօրյա դարձած թերթի խմբագրական մարմնի անդամներն էին Ս. Վրացյանը, Ս. Թորոսյանը, փոքր ուշ՝ Ա. Ղազարյանը և Ն. Աղբալյանը:

«Զանգն» իր խմբագրականներում արտահայտում էր Դաշնակցության ղեկավար մարմնի քաղաքական ուղեգիծը՝ անկախ պետականության կայացման, հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության բազմաբնույթ խնդիրների վերաբերյալ: Հայաստանի խորհրդարանի ձևավորումից հետո թերթի ուշադրության կենտրոնում է եղել նրա գործունեության լուսաբանումը: Թերթն ուներ «Հայաստանի խորհրդարան» բաժինը, ուր պարբերաբար ներկայացվում էին նիստերի արձանագրություններ և օրենսդիր մարմնի հետ առնչվող խնդիրներ:

«Զանգն» ուներ «Ներքին կեանք», «Գալուս», «Վերջին լուրեր», «Ֆելիետոն» և այլ բաժիններ ու սյունակներ: Ժամանակի մամուլում ֆելիետոնի ժանրի անգուղական վարպետ էր Լեո Կամսարը՝ ավանդական և արդիական հայ երգիծանքը համադրող խոշոր վարպետը: Թերթի համարներում տեղ են գտել նրա «Ճամփորդական խոհեր», «Կայարանի մէջ», «Պառլամենտ» և այլ երգիծական հոդվածաշարերը (1918, 12, 16 և 23 հկտ.): «Զանգի» առավել հաճախակի ընթերցվող հեղինակներից էր նաև Իրազեկը (Հակոբ Տեր-Հակոբյանը): Թերթն արձագանքում էր հանրապետությունում կատարվող գրեթե բոլոր աչքի ընկնող իրադարձություններին: Նրանում տեղ են գտել ՀՀ և ՀԹԴ ականավոր գործիչներ Կ. Համբարձումյանի, Բ. Կապուտիկյանի, Մ. Բերբերյանի, Արամի, Ռոստոմի և այլոց մահախոսականները, խմբագրականներ, հիշողություններ և այլն:

Թեև «Զանգը» կառավարող կուսակցության պաշտոնաթերթն էր, սակայն դա չէր խանգարում, որ քննադատական բնույթի նյութեր զետեղվեին նրա էջերում, նշավակվեին կառավարության և տեղական մարմինների թերացումները, դանդաղկոտությունը և անճարակությունը՝ երկիրն ու ժողովուրդը 1918–1919 թթ. ձմռան՝ սովի, ջրաի, համաճարակների և այլնի աղետալի վիճակից դուրս բերելու գործում:

Թերթի էջերում հարուստ նյութեր և տեղեկատվություններ կան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, հայ-վրացական զինաբախման, կառավարության ճգնաժամի, մենաշնորհի ու բռնադ-

րավումների քաղաքականության, խորհրդարանի գործունեությունների և արձակման, ընդունված օրենքների, պետական լեզվի, կրթամշակութային զանազան խնդիրների մասին: «Զանգը» հատուկ անդրադարձել է դպրոցների ազգայնացմանը և հայաշունչ դարձնելու խնդրին (1918, 13 դկտ.):

Արդեն 1919 թ. ապրիլի 6-ին ընդհատվում է «Զանգը», և ապրիլի 8-ից սկսում է լույս տեսնել նրա իրավահաջորդ «Հայաստանի աշխատաւոր» եռօրյա թերթը: Նրա խմբագիրն էր ընդգծված սոցիալիստամետ հայացքներով հայտնի դաշնակցական գործիչ Վահան (Վ. Տեր-Գրիգորյան) խորենին:

Քանի որ «Հայաստանի աշխատաւորի» լույս ընծայումը համընկավ խորհրդարանի ընտրությունների նախապատրաստման ու անցկացման ժամանակաշրջանին, ապա նրա էջերում առաջնային և գերակշիռ տեղ էին զբաղում ընտրացուցակների, ընտրարշավի, ընտրությունների ընթացքի և արդյունքների վերաբերյալ նյութերը: «Հայաստանի աշխատաւորի» հուլիսի 3-ի պաշտոնական ամփոփիչ աղյուսակից տեղեկանում ենք, որ Հանրապետության 15 գավառի ու քաղաքի 223 հազար ընտրողներից 198 հազարը իր ձայնը տվել է ՀՅԴ կուսակցական ցուցակի օգտին (1919, 3 հլս.): Թերթում գետնգլած են նյութեր խորհրդարանի մշտական հանձնաժողովների, Ալ. Խատիսյանի կառավարության կազմի ու հայտադրի, խորհրդարանի նիստերի արձանագրությունների մասին և այլն: Լրագրում կան Հայկական հարցին և Հայաստանի արտաքին քաղաքականության խնդիրներին վերաբերող հրապարակումներ:

«Հայաստանի աշխատաւորին» գրեթե զուգահեռ, 1919 թ. Երևանում իր գործունեությունն էր ծավալում ՀՅԴ «Երկրի» (արևմտահայ գաղթականական հատվածի) ԿԿ-ի օրգան «Աշխատանք» եռօրյա թերթը: Թերթի պատասխանատու խմբագիրն էր արևմտահայ դաշնակցական գործիչ Հմայակ Մանուկյանը, խմբագրակազմի մեջ էին մտնում Օ. Մխիթարյանը, Հեսոտ նաև Մ. Ալեքսիսյանը: Թերթին աշխատակցել են Լեո Կամսարը, Հ. Աճեմյանը, Կորկոտյանը, Ա. Հացագործյանը, Մալխասը, Ա. Մաքսապետյանը, Տ. Շահպազը, Ա. Կիտուրը, Կ. Սասունին, Վ. Տերոյանը, Վան-փուլը, Զ. Նսայանը և ուրիշներ:

Հայ Ս. Ռամկավարների օրգան «Հայաստանի ձայնի» պես «Աշխատանքի» ուղադրություն կենտրոնում դարձյալ գտնվում էր

արևմտահայ գաղթականությունից փրկվելու և տաճկահայոց դատը: Թերթին ամենից առաջ մտահոգում էին Կովկաս և այլուր սփռված արևմտահայ գաղթականություն խնամատարություն, կրթություն, դեպի երկիր ներգաղթի, անվտանգություն և համանման խնդիրները:

ՀՀ-ում հրատարակվող Դաշնակցություն կուսակցության պարբերականների շարքում իր նշանակությունը և խաղացած դերով անգերազանցելի է մնում ՀՅԴ բյուրոյի օրգան «Յառաջ» ամենօրյա պաշտոնաթերթը: Մինչ այդ, երկար տարիներ, ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթը Թիֆլիսի հանրահայտ «Հորիզոն» էր: 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ին, փոխարինելով «Հայաստանի աշխատաւորին»՝ երևանում հրապարակ իջավ «Յառաջ»՝ դառնալով ՀՅԴ բյուրոյի և ՀՀ ամենաազդեցիկ պարբերականը («Դրօշակի» հրատարակությունը աշխարհամարտից ի վեր ընդհատվել էր): «Յառաջի» գլխավոր խմբագիրը սկզբում Ս. Վրացյանն էր: Հետագայում նրան փոխարինեցին Արտաշես Զիլինգարյանը (Ռ. Դարբինյանը) և Վահան Նավասարդյանը: ՀՀ համար այնքան բարդ ու բախտորոշ ժամանակաշրջանում քաղաքական հիմնական ուղեգծի ու հասարակական կարծիք մշակող ու ներկայացնող գլխավոր տեղեկատվական միջոցը անտարակույս համարվում է «Յառաջը»:

Քանի որ ՀՅԴ-ն կառավարող կուսակցություն էր, ուստի նրա մամուլը կարելի է համարել կիսակառավարական-կիսապաշտոնական: Առավել ևս ՀՅԴ բյուրոյի օրգանն էր հաճախ ձևավորում կառավարության քաղաքական ուղեգիծը: Թերթը առաջնային տեղ էր հատկացնում պետական և կուսակցական շինարարության հարցերին, ՀՀ արտաքին քաղաքականությանը, երկրի քաղաքական կողմնորոշմանը, Հայկական հարցին, հարևան երկրներում և Ռուսաստանում կատարվող իրադարձություններին:

«Յառաջի» ուներ «Պաշտօնական», «Հայաստանի պառլամենտ», լրատու՝ «Վերջին լուրեր», «Դատական», «Կուսակցական կեանք» բաժիններ, հայտարարությունների և գովազդի էջ: «Հայաստանի պառլամենտ» սյունակում պարբերաբար տպագրվում էին ոչ միայն խորհրդարանի նիստերի համառոտ արձանագրությունները, այլև վերլուծականներ խորհրդարանի գործունեության և իրավաօրենսդրական զանազան խնդիրների վերաբերյալ: «Յառաջը» ուներ նաև հրատապ և համառոտ լուրերի՝ «Լրատու», «Ներքին

կեանք», առողջապահական, դպրոցական, մշակութային և այլ բաժիններ: Այս պարբերականի ուղադրութեան կենտրոնում էր հայերենը պետական լեզու դարձնելու խնդիրը: «Յառաջը» չինովնիկներից պահանջում էր «խոսել ժողովրդի լեզուով՝ հայէրեն, և ապրել նրա հոգեբանութեամբ» (1919, 11 նոյ.):

Արեւմտահայ երիտասարդ սպա Գաբրիել Լազյանի հեղինակութեամբ թերթը մեծ քանակութեամբ նյութեր է տպագրել սկստական շարժման մասին: Հայտնի է, որ Առաջին հանրապետութեան օրոք այդ շարժումը բավականին մեծ տարածում ստացավ, որի նպատակը երիտասարդ սերնդի դաստիարակումն էր ռազմա-հայրենասիրական ոգով:

Թերթի ամենաընթերցվող բաժիններից էր «Վերջին լուրեր» անկյունը, ուր տպագրվում էին տեղական և միջազգային նշանակութեան ամենաթարմ ու հրատապ լուրերը:

«Յառաջն» իր տեսադաշտում էր պահում պատմամշակութային նշանակութեան հուշարձանների խնդիրը: Տեղեկութիւններ կան 1918 թ. թուրքերի բարբարոսական արշավանքի ժամանակ Անիի՝ այդ պատմամշակութային հնավայրում կատարված ավերածութիւնների մասին (1919, 26 դկտ.): «Յառաջի» հետագա համարներում «Հնագիտական ուսումնասիրութիւններ» խորագրով հնագիտական-ազգագրական ուղագրով հրապարակումներ են կատարել Թ. Թորամանյանը, Գ. Հովսեփյանը, Ա. Քալանթարը և ուրիշներ՝ Անիի, Տեկուրի, Արագածի, Կոտայքի և այլ հնավայրերի վերաբերյալ:

«Յառաջին» աշխատակցել են կուսակցական ու պետական ճանաչված գործիչներ ու մտավորականներ՝ Ա. Ղազարյանը, Ե. Յրանգյանը, Ս. Թորոսյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ), Գ. Ղազարյանը, Ա. Աբեղյանը, Դ. Անանունը, Ա. Աստվածատրյանը, Ա. Արշակունին, Ա. Միքայելյանը, Վ. Ահարոնյանը, Լ. Կամսարը, Մ. Վերածինը և այլք:

Թերթի ուղագրով հոգվածների թվին կարելի է դասել Ե. Յրանգյանի «Ոճրապատում» հոգվածաշար-աշխատութիւնը՝ նվիրված ցեղասպանութեանը: Սա հայերի տեղահանութեան ու կոտորածների մասին փաստաթղթերի, տեղացի և օտար հեղինակների հիշողութիւնների հիման վրա տրված գիտական առաջին շարադրանքներից մեկն է (տե՛ս «Յառաջ», 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների համարները):

Թերթում արծարծվել են նաև Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հետ առնչվող բազմաբնույթ խնդիրներ: Հոդվածաշարեր են զետեղված հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական, հայ-իրանական, Հայաստան-Արևմուտք և այլ հարաբերությունների խնդիրների շուրջ:

Հայ պարբերականներից «Յառաջը»՝ առաջիններից մեկը, անդրադարձավ Թուրք-բուլղարական մերձեցման և նրանց հեռագնա ծրագրերին (1920, 30 հնվ.):

Բուլղարիկների Մայիսյան ապստամբության օրերին «Յառաջի» մայիսի 7-ի և 8-ի համարներում ազդարարվեց. «ՀՅԴ բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա» կոչը: Զգալի է եղել «Յառաջի» քարոզչական դերը ապստամբության ճնշման գործում:

1920 թ. աշնանը Թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում «Յառաջի» ճակատին ազդարարվող մեծադիր կարգախոսներն էին. «Հայրենիքը վտանգի մէջ է», «Բոլորդ դէպի ռազմաճակատ» և այլն:

ՀՅԴ Բյուրոյի խոսնակը ընդգծում էր դասակարգության դեմ պայքարի կարևորությունը: «Յառաջի» էջերում լուսաբանված է 1920 թ. աշնանը ՀՀ ռազմաքաղաքական խորը ճգնաժամի և Հայաստանի խորհրդայնացման նախապատրաստության հետ կապված քաղաքական դեպքերի ու իրադարձությունների ժամանակագրական ընթացքը: Անշուշտ, դատապարտելի է, որ հանրապետության ճգնաժամի այդ ծանր օրերին ՀՅԴ Բյուրոյի օրգան «Յառաջի» նոյեմբերի 20-ի և 23-ի համարների առաջնորդող հոդվածներում, քաղաքական-դիվանագիտական նկատառումներով, զարգացվում էր հայ ժողովրդի համար անհարազատ մի դադափար, թե հայ ժողովուրդը պետք է ունենա, ոչ ավել, ոչ պակաս, Թուրքական կողմնորոշում (1920, 20 և 23 նոյ.):

«Յառաջի» վերջին համարը լույս տեսավ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման օրը:

ՀՅԴ կուսակցության մնացած 9 լրագրերն ունեին տեղական ու հատվածային նշանակություն: Դրանց մի մասը կուսակցության տեղական՝ քաղաքային ու գավառային կոմիտեների, իսկ մյուս մասը՝ աշակերտական միությունների օրգաններ էին: Այդ պարբերականներն էին՝ «Նոր կեանք»՝ Երևանի քաղաքային կոմիտեի օրգան, Երևան 1918 թ., «Շիրակի աշխատաւոր»՝ Շիրակի կենտրոնական և

Ալեքսանդրապոլի տեղական կոմիտեների օրգան 1919–1920 թթ., «Արարատյան աշխատաւոր»՝ Էջմիածնի շրջանային կոմիտեի օրգան, Էջմիածին, 1919 թ., «Քասախ»՝ Արագածոտնի տեղական օրգան, Աշտարակ, 1919 թ., «Որոտան»՝ Զանգեզուրի կոմիտեի օրգան, Գորիս, 1918–1919 թթ., «Սիւնիք»՝ տեղական օրգան, Գորիս, 1920 թ., «Շանթ»՝ աշակերտական միութեան օրգան, Երևան, 1918–1919 թթ., «Երկիր»՝ աշակերտական միութեան օրգան, Երևան, 1919 թ. և «Յոյս»՝ Ալեքսանդրապոլի աշակերտական միութեան օրգան, Ալեքսանդրապոլ, 1919 թ.: Սրանք, որպես կանոն, լուսաբանում էին իրենց տարածաշրջանին և ոլորտին առնչվող խնդիրներ, արտապոլում կենտրոնական մամուլի կարևորությունն ներկայացնող նյութերը և այլն:

ՀՀ-ի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեւր Զանգեզուրը, ուր սկզբում լույս էր տեսնում ՀՅԴ Սյունիքի կոմիտեի օրգան «Որոտանը»՝ «Հայ աշխատաւոր գյուղացու իղձերի թարգմանը», իսկ 1920 թ. հունվարի 1-ից այն փոխարինվեց «Սիւնիք» շաբաթաթերթով: «Սիւնիքը» ինչպես «Որոտանը», իր հիմնական նպատակն էին համարում հայ աշխատավոր ժողովրդի՝ գյուղացիութեան, տնտեսական և կուլտուրական պահանջների ու բովանդակ շահերի պաշտպանությունը (1920, 1 հնվ.): Թերթի ուշադրութեան կենտրոնում են գտնվել թե՛ տնտեսական (պարենավորման, համաճարակի, կոոպերացիայի և այլն) և թե՛ ռազմաքաղաքական բնույթի խնդիրներ:

ՀՅԴ-ն՝ որպես կառավարող և ազդեցիկ կուսակցութեան, հիմնել էր միութեաններ աշակերտութեան և սովորող երիտասարդութեան շրջանում, որոնք ունեին իրենց պարբերականները: Այդ պարբերականների առաջնային խնդիրներն էին՝ սատարել երիտասարդ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակութեանը, աշխատանքային ու մասնագիտական կողմնորոշմանը, սկսուտական շարժման արմատավորմանը և այլն:

ՀՅԴ աշակերտական միութեան օրգաններից առանձնապես լայն ճանաչում ունեւր «Շանթ» շաբաթաթերթը՝ Հ. Ասատրյանի խմբագրութեամբ: Հավատարիմ դաշնակցական մամուլին բնորոշ՝ իշխանավորների չարաշահումները և սոցիալական անարդարութեանները չթաքցնելու հետևողականութեանը, դաշնակցական աշակերտական

միության պաշտոնաթերթը ևս համարձակորեն քննադատում էր իր իսկ կառավարության կողմից նշանակած «լիազորներին» ու պաշտոնյաների կատարած չարաշահումները («Շանթ», 1919, 11 մյս.):

Այսպիսով, թեև դաշնակցական պարբերականները համարվում էին հիմնական կառավարող կուսակցության մամուլը, սակայն դա չէր խանգարում, որպեսզի թերթերը ցուցաբերեին նաև ընդդիմադիր կեցվածք, բացահայտեին հանրապետության կյանքի առկա թերությունները ու բացերը և դրանով նպաստեին դրանց շտկմանը:

ՀՀ ձախակողմյան մամուլը ներկայացնում էին Սոցիալիստ-հեղափոխականները (էսէհներ), Սոցիալ-դեմոկրատ՝ մենշևիկները և բոլշևիկները: Էսէհներն ունեցել են մամուլի 3 օրգան, մենշևիկները՝ ևս՝ 3-ը, իսկ բոլշևիկների և նրանց համակիր պարբերականների թիվը հասնում էր 14-ի: Սակայն այդ թերթերի կեսից ավելին քաղաքական հետապնդումների, նյութական պայմանների սղության և այլ պատճառներով լույս են տեսել ընդամենը մեկ կամ մի քանի համար:

Հայտնի է, որ ձախակողմյան կուսակցությունները կոչված են արտահայտելու տնտեսապես և իրավապես հարստահարվող ու սեփականագուրկ զանգվածների շահերն ու պահանջները: Հայաստանում զգալի տեսակարար կշիռ էին կազմում ընչազուրկ չքավորական զանգվածները, սակայն արդյունաբերության բացակայության հետևանքով Հայաստանում, ըստ էության, չկար էր մարքսիզմի հասկացությամբ արդյունաբերական պրոլետարիատ (բանվոր դասակարգ): «Հայաստանի աշխատաւորի» վկայությամբ հանրապետությունում հաշվվում էր շուրջ 10 հազար բանվորություն (1919, 16 սպտ.): Կնշանակի, ձախակողմյան տիպի կուսակցությունները, լինելով ռուսական և արևմտաեվրոպական իրականության ծնունդ, Հայաստանում չունեին բավարար քանակությամբ սոցիալական հող և քաղաքական հենարան:

Ձախակողմյան կուսակցությունների և բնականաբար նրանց մամուլի մյուս բնորոշ կողմն այն էր, որ նրանք առաջնորդվում էին ոչ այնքան ազգային, որքան ժողովուրդների համերաշխության (ինտերնացիոնալիզմի) գաղափարներով: Օրինակ, եթե ՀԺԿ, ՀՍԽԿ և ՀՅԴ-ն լինելով ազգային տիպի կուսակցություններ, իրենց մամուլում կարմիր թելի պես անցկացնում էին ազգային ազատագրության, ազգապահպանության, պետական անկախության և

Միացյալ-Անկախ Հայաստանի դադափարները, ապա ոչ ազգային համարվող սոց.-դեմ. բոլշևիկ-մենշևիկների և էսէռների կուսակցական մամուլում ավելի կարևորվում էին դասակարգային պայքարի, ընկերային, տնտեսական և ազգերի համերաշխությունների: Բացի այդ, ձախակողմյան կուսակցությունների պարբերական մամուլը, դրսևորելով ընդգծված ռուսական քաղաքական կողմնորոշում, հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական ազատագրության երաշխիքը տեսնում էր միայն ռուսական հեղափոխությունների հաղթանակի մեջ: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո ձախակողմյան ուղղության համառուսաստանյան կուսակցությունների էսէռական, սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկյան և բոլշևիկյան հայկական հատվածները իրենց գործունեության ծանրության կենտրոնը Թիֆլիսից ու Բաքվից տեղափոխեցին Հայաստան: 1919 թ. փետրվարին Նրևանում հիմնվեց էսէռների կուսակցության Հայաստանի կոմիտե, որի պաշտոնական օրգանը դարձավ «Սոցիալիստ յեղափոխական» եռօրյան: Թերթը լույս է տեսել 1919 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. ապրիլը: Պաշտոնաթերթի բնաբանն էր՝ «Կուռվ կիլէս քո իրաւունքը»:

Թերթի լույս ընծայումը համընկավ խորհրդարանական ընտրություններին: Այն ակտիվ քարոզչություն էր տանում ընտրողների շրջանում՝ քվեարկելու էսէռների թիվ 3 ընտրացուցակի օգտին: Սակայն, ինչպես հայտնի է, սոցիալական լայն հենարան չունեցող էսէռները ընտրությունների արդյունքով կարողացան անցկացնել ընդամենը 4 պատգամավոր:

«Սոցիալիստ յեղափոխականը» ուներ «Կուսակցական կեանք» բաժինը: Նյութեր կան տպագրված 1919 թ. օգոստոսին էսէռների կուսակցության Հայաստանյան կազմակերպությունների համագումարի և կոնֆերանսի վերաբերյալ («Սոցիալիստ յեղափոխական», 1919, 17 հր., 10-21 օգ.): Իբրև գյուղացիական կուսակցության մամուլ՝ թերթն անդրադարձել է հողային խնդրին՝ հողային կոմիտեների գործունեությանը, կոոպերացիային, տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումներին և այլն (1919, 21 օգ.): Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման հարցում թերթը միանշանակ կանգնած էր ռուսամետ դիրքերում: «Հայաստանի դեմոկրատիան,՝ կարգում ենք խմբագրականներից մեկում,՝ միշտ պէտք է առաջնորդող ունենայ

իր համար այն մեծ աւանդները, որ կտակել է մեզ Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը և ռուսական մեծ դեմոկրատիայի հետ համընթաց քաղաքական գծի մէջ պիտի փնտրի իր փրկութիւնը» (նույն տեղում):

Իբրև ձախակողմյան ընդդիմադիր կուսակցութեան պաշտոնաթերթ՝ «Սոցիալիստ յեղափոխականը» քննադատում էր կառավարութեան վարած ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը: Թերթը նյութեր և հաղորդագրութիւններ էր տպագրում երկրի սոցիալ-տնտեսական աղետալի վիճակի, խորհրդարանում «ձախ» ընդդիմութեան գործունեութեան, իշխանութիւնների անիրազեկութեան ու շահատակութիւնների, դաշնակցական կառավարութեան կողմից բոլշևիկների հետապնդումների ու ձերբակալութիւնների մասին:

Արդեն 1920 թ. գարնանը, երբ 11-րդ Կարմիր բանակը հայտնվեց Անդրկովկաս՝ հայ էսէռների պաշտոնաթերթը գտնում էր, որ Հայաստանում պետք է հաստատվի խորհրդային իշխանութիւն: Մայիսյան ապստամբութեան նախօրյակին հակապետական քարոզչութեան, բոլշևիկներին համակրելու և անսքող պաշտպանելու համար իշխանութիւնների կողմից փակվեց «Սոցիալիստ յեղափոխականը»: Նույն հիմնավորմամբ 1920 թ. մարտի 18-ին ն.գ. նախարարի կարգադրութեամբ լույս տեսնելուն պես փակվեց նաև էսէռների մեկ այլ օրգան “Знамя труда” (Աշխատանքի դրոշակ) թերթը, և բռնագրավվեց ամբողջ տպաքանակը: Հարկ է նշել, որ ձախակողմյան ընդդիմութեան համար սոցիալական ուժեղ հենարան էր հանրապետութեան երկրորդ քաղաքը՝ Ալեքսանդրապոլը (Գյումրին), ուր և լույս էին տեսնում հայ էսէռների կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութեան օրգան «Լոյսը» (1918 թ.), իսկ հետո՝ «Աշխատանքի դրոշակը» (1920 թ.):

Ձախակողմյան հաջորդ կուսակցական մամուլը ՌՍԴԲԿ (մենշևիկների) հայաստանյան կազմակերպութեան բյուրոյի և Երևանի քաղաքային կոմիտեի օրգան «Կայծ» (Երևան, 1918–1919 թթ.) եւօրյան էր հայտնի մարքսիստ տնտեսագետ Թ. Ավդալբեկյանի խմբագրութեամբ: «Կայծի» բնաբանն էր՝ «Բոլոր երկրների բանվորներ, միացե՛ք»: Թերթին աշխատակցել են մենշևիկ գործիչներ Գ. Ղարաջանը (Արկումեդ), Մ. Ղարաբեկյանը, Գ. Գյանջեցյանը, Ար. Երզնկյանը,

Հ. Ագատյանը, ինչպես նաև Ա. Կիտուրը, Ս. Ծովյանը (Վ. Խերանյանը), Խ. Սամվելյանը և ուրիշներ:

Որպես ձախ մամուլ՝ «Կայծը» նույնպես անխնա քննադատում էր դաշնակցական կառավարության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը: Առանձնապես դժգոհություն էր արտահայտում կառավարության ֆինանսատնտեսական գործունեության, պարենավորման, համաճարակի դեմ պայքարի, դադլթականության, կրթության և այլ խնդիրներում ցուցաբերվող անհետևողականության վերաբերյալ: «Կայծը» Քաջազնունու կաբինետը որակում էր որպես «խմպոտենտ» (1918, 8 դեկտ.):

«Կայծը» քննադատում էր նաև կառավարության վարած արտաքին քաղաքականությունը: Մասնավորապես, 1918 թ. դեկտեմբերի հայ-վրացական պատերազմի հարցում հայ սոց.-դեմ. մենչևիկների պաշտոնաթերթը պացիֆիստական դիրքերից հավասարապես քննադատում էր հայ և վրաց ազգայնամոլներին (1918, 9 նոյ.):

1918–1919 թթ. Ալեքսանդրապոլում լույս էր տեսնում Ա. Զուրաբյանի ազդեցությամբ ստեղծված մենչևիկյան ուղղության «Անկախ սոցիալիստների կուսակցության» օրգան «Մարդկայնութիւն» եռօրյան՝ կազմակերպության ղեկավար և Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Լևոն Սարգսյանի խմբագրությամբ: Անդրկովկասի ճանաչված սոց.-դեմ. Ա. Զուրաբյանի անունով հաճախ այս կազմակերպությունը անվանել են նաև «զուրաբական»: Հայաստանի կառավարության նկատմամբ թերթն ուներ ընդդիմադիր կեցվածք և «Զանգի» բնորոշմամբ՝ «զբաղված էր իշխանութիւնների վրայ յարձակումներով» (1919, 10 հնվ.):

«Մարդկայնութիւն» լրագրից կարելի է տարաբնույթ նյութեր քաղել քաղաքի ու գավառի սոցիալիստամետ ուժերի համագործակցության, Անգլիայի հայադավ քաղաքականության, Շիրակի գավառում կոոպերացիայի վիճակի, զեմստովային ինքնավարությունների և համանման խնդիրների մասին (1919, 5, 27 ապր. և այլն): Թերթի տպագրությունը ընդհատվեց 1919 թ. ապրիլին: ՀՅԴ «Զանգ» պաշտոնաթերթի հոգավածադիր Գ. Շահինյանը, «Հայ մամուլը 1918 թ.» հոգավածաշարում տալով ձախակողմյան ու, մասնավորապես, սոց.-դեմ. մենչևիկների մամուլի գնահատականը, գտնում էր, որ այն

ավելի շատ զբաղված էր բամբասանքներով կամ էլ հարձակումներով, քան թե կառուցողական ստեղծագործ աշխատանքով:

Ձախակողմյան ուժերը նկատելի կշիռ ունեին նաև Լեոնային Ղարաբաղում: Հայտնի է, որ այս երկրամասը տվել է հայ մարքսիստ-սոցիալիստ գործիչների մի ստվար ջոկատ: 1919 թ. հունվարի 30-ին Շուշիում լույս տեսավ տեղի սոց.-դեմ. մենչևիկյան կազմակերպության օրգան «Նոր կեանք» շաբաթաթերթը: Անշուշտ, ճշտման կարիք ունի Գարեգին Լեոնյանի տվյալը, որով մատնանշում է «Նոր կեանքի» ընդամենը մեկ համար¹: Իրականում թերթը ունեցել է հինգ համար, տպագրել է տեղի Հայոց Ազգային խորհրդի շրջաբերականները, գետեղել նյութեր պարենային դրուժյան, ազգամիջյան ընդհարումների մասին: «Նոր կեանքը» հանդես էր գալիս աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպանությամբ: Նա թեև փոքր-ինչ լոյալ էր Հայաստանի կառավարության հանդեպ, սակայն ուներ ընդդիմադիր կեցվածք Արցախի Հայոց ազգային խորհրդի կառավարության նկատմամբ. քննադատում էր գավառներում և Շուշիում տեղական իշխանությունների թույլ տված շահատակությունները, նյութեր էր գետեղում առկա թալանի, սովի, տիֆի դեմ պայքարում Շուշիի քաղաքագլխի ու առողջապահական հիմնարկների անգործության մասին և այլն (1919, 30 հնվ.):

Ձախակողմյան կուսակցությունների ու նրանց մամուլի ամենաընդդիմադիր ու ամենաանհաշտ ծայրահեղ ձախ թևը ներկայացնում էին բոլշևիկները և նրանց՝ մեկ տասնյակից ավելիին հասնող պարբերականները: ՀՀ բոլշևիկյան պարբերականներից կենտրոնական տեղ է գրավում Երևանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կազմակերպության պաշտոնաթերթ «Խօսքը» (հրատարակվել է 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ից մինչև 1919 թ. մարտի 22-ը՝ ընդամենը 22 համար):

Թերթի խմբագիրն էր հին բոլշևիկ Արշավիր Մելիքյանը: «Խօսքի» բնաբանն էր. «Բանվորներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»: Թերթին աշխատակցել են Ստ. Ալավերդյանը, Ս. Մարտիկյանը, Ա. Խանջյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Հ. Բատիկյանը, Ս. Ծովյանը (Վ. Խերանյանը), Վ. Բաբայանը, Ս. Պատրիկյանը և ուրիշներ:

¹ Լևոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը (1794–1934), Ե., 1934, էջ 102:

«Խօսքի» առաջին իսկ համարում տպագրվեց Հայաստանի խորհրդում (խորհրդարանում) կարգացված (ունեին ընդամենը մեկ պատգամավոր) հայտարարութիւնը: Հայաստանի մեծամասնականների հայտարարագրում մասնավորապես ասվում էր. «Մենք անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել, որ հայ ժողովրդի ներկայ քաղաքական կացութիւնը երբէք չի կարելի համարել կայուն, բնական ու բաւարար... Մեր կուսակցութեան կողմից յանցանք կլինեմք, եթե փորձէինք որեւէ մէկին ներշնչել այն միտքը, թէ մեր տւեալ իրականութեան հետ պէտք է հաշտվել և սկսել խաղաղ ստեղծագործական աշխատանք. այդ ոչ մի դէպքում» («Խօսք», 22 սեպտեմբերի, 1918թ., թիվ 1): Եվ ահա այս ամենին վերջ տալու համար հայտարարագրում ընդգծվում էր՝ «չխնայել ոչ մի զոհաբերութիւն և ցոյց տալ ամենայն պատրաստակամութիւն՝ գոյութիւն ունեցող անարգ և խայտառակ լոյծը դէն չպրտելու համար» (նույն տեղում):

«Խօսքն» իր էջերում գգալի տեղ էր հատկացնում ազգաբնակչութեան շրջանում կոմունիստական քարոզչութեանը, անդրադառնում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին՝ պարենավորման, խնամատարութեան, կրթամշակութային, նյութեր էր տպագրում ժողովրդի ծանր վիճակի մասին՝ դրա պատճառը միակողմանիորեն համարելով կառավարութեան վարած «հակաժողովրդական» քաղաքականութիւնը: Թերթի բաղձանքը օր առաջ Հայաստանը Խ. Ռուսաստանի հետ կապելն էր:

«Խօսքը» անխնա քննադատում էր դաշնակցական կառավարութեան ու խորհրդարանի գործունեութիւնը, տեղական իշխանութիւնների շահատակութիւնները, «մառուղներիցմը» և այլն: «Խօսքում» տեղ են գտել լրագրային տարբեր ժանրեր՝ հոդվածներ, ֆելիետոններ, թղթակցութիւններ, ակնարկներ, գրախոսութիւններ: Թերթն ուներ «Կուսակցական կեանք», «Բանւորական կեանք», «Արտաքին տեսութիւն», «Վերջին լուր» և այլ բաժիններ:

Բոլշևիկյան պարբերականները սկզբում լույս էին տեսնում կիսալեզալ պայմաններում: Փաստենք, որ հանրապետութեան առաջին փուլում առանց այն էլ թվաքանակով փոքրաթիվ բոլշևիկները ոչ միայն չէին հալածվում իշխանութիւնների կողմից, այլև նրանցից շատերը պետական պաշտոններ էին զբաղեցնում կրթութեան, պարենավորման, խնամատարութեան, փոստի և հաղորդակցութեան ոլորտ-

ներում: Ավելին, ինչպես ասվեց, նրանք ունեին անգամ իրենց ներկայացուցիչ-պատգամավորը Հայաստանի խորհրդարանում: Վիճակը կտրուկ փոխվեց 1920 թ. սկզբներից, երբ ՌԿ/Ե/Կ Հայաստանի կոմիտեն (Արմենկոմը) խնդիր դրեց իր առջև՝ տապալել դաշնակցական վարչակարգը և խորհրդայնացնել երկիրը:

1920 թ. հունվարին հայ բոլշևիկները հեղափոխական-դասակարգային պայքարի հարուստ ավանդներ ունեցող Ալեքսանդրապոլում փորձեցին հրատարակել ՌԿ/Ե/Կ տեղի կազմակերպության օրգան «Ալիք» անունով շաբաթաթերթը: Սակայն ընդամենը մեկ համար լույս տեսնելուց հետո այն փակվեց, որպես «հակակառավարական, հակադաշնակցական ուղղության թերթ»: Գրեթե նույն ճակատագրին արժանացավ բոլշևիկյան «Բանուորը» (Ալեքսանդրապոլ, խմբ. Ս. Խանոյան): Իսկ «Լուավա գիւղացու ձայն» երկշաբաթաթերթը լույս տեսավ ընդամենը հինգ անգամ (Հաղպատ, 1920 թ. հունվար-ապրիլ, խմբագիր Սուրեն Երզնկյան): Այն Լուավա բոլշևիկյան կազմակերպության և գյուղացիական միության օրգանն էր: Այս լրագիրը նույնպես Հայաստանի ապագան կապում էր Խ. Ռուսաստանի հետ:

Հայաստանի իշխանությունների կողմից փակված ու, թերևս, քաղաքական ամենամեծ աղմուկ հանած պարբերականը Հայաստանի երիտասարդ կոմունիստների (ինտերնացիոնալիստների) «Սպարտակ» միության համանուն «Սպարտակ» թերթն էր: Լույս է տեսել «Սպարտակի» ընդամենը մեկ համար՝ 1919 թ. մայիսի 1-ին, խմբագիրներն էին Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանջյանը և Վ. Խերանյանը (Ծովյան):

Թերթում գետեղվել էր «Սպարտակ» միության ծրագրի նախաբանը, ուր ընդգծվում էր պրոլետարիատի ղեկավար դերը: Այնտեղ տպագրվել էին խորհրդարանի ընտրությունները բոլկոտելու և Բեյլուք Վեդիի կռիվների վերաբերյալ պարտավորական կոչեր: Արշ. Մելիքյանն իր հուշերում գրում է, որ «Սպարտակի» այս միակ համարը մեծ իրարանցում առաջացրեց հասարակության մեջ և անգլիացիներին պահանջով թերթն իսկույն փակվեց:

Ձախակողմյան կոմունիստամետ ուղղվածություն ունեին Հայաստանի գյուղացիական և կոոպերատիվների միության տարածաշրջանային հետևյալ օրգանները՝ Շիրակի գյուղացիական միության

«Գյուղացիական միություն», (Ալեքսանդրապոլ, 1919 թ.) շաբաթաթերթը, Արագածոտնի աշխատավոր գյուղացիական միության օրգան «Գիւղացու ձայն», (Երևան, 1920 թ.) շաբաթաթերթը և այլն:

Վերջինս ուներ ընդգծված բոլշևիկյան ուղղվածություն: Այն հիմնվել էր ՌԿ/բ/Կ Հայաստանի կոմիտեի ցուցումով՝ 1920 թ. ապրիլին, խմբագիրներն էին խորհրդարանի պատգամավոր Արտաշես Մելքոնյանը և բոլշևիկ Դ. Տեր-Սիմոնյանը: Լույս է տեսել «Գիւղացու ձայնի» երեք համար, իսկ մայիսի սկզբին՝ հայտնի ապստամբության նախօրյակին, Գրգ համարի տպաքանակը բռնագրավվեց, և թերթի հետագա հրատարակությունը արգելվեց:

Դարձյալ Մայիսյան ապստամբության նախօրյակին անլեզալ պայմաններում լույս տեսավ ՌԿ/բ/Կ Երևանի քաղաքային կոմիտեի օրգան «Կոմունիստ» թերթը, որում Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին կոչ էր արվում տապալել դաշնակցական վարչակարգը և հաստատել խորհրդային իշխանություն: Բնականաբար, մայիսյան հակապետական ապստամբության ճնշման ուղղությամբ կառավարության ձեռնարկած արտակարգ միջոցառումների պայմաններում արգելվեց նաև բոլշևիկների այս թերթը:

1920 թ. ամռանը, երբ 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը մոտք գործեցին Զանգեզուր, Գորիսում սկսեցին լույս տեսնել «Կարմիր Զանգեզուր» (խմբ. Հ. Սիլանյան, Հ. Կամարի) և «Զանգեզուրի կոմունիստ» (խմբ. Սեյրի (Ավ. Գուլոյան)) բոլշևիկյան լրագրերը: Իսկ ավելի ուշ՝ 1920 թ. նոյեմբերին, երբ թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքով Ալեքսանդրապոլի գավառը բռնազավթվել էր թուրքական զորքերի կողմից, Հայկոմկուսի տեղի՝ Ալեքսանդրապոլի շրջանային կոմիտեն, սկսած նոյեմբերի 21-ից, հրատարակեց «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը՝ Արշ. Արշարունու խմբագրությամբ:

Շատերին է հայտնի կոմկուսի Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի ծայրահեղական, թուրքամետ կեցվածքը: Լույս տեսավ թերթի ընդամենը հինգ համար, որը ներծծված էր հակադաշնակցական և քեմալամետ գաղափարներով: Այս իմաստով առանձնապես բնորոշ են «Արևելքը, քեմալական շարժումը և նրա դերը Հայաստանի աշխատավոր դասակարգի կեանքում», «Կուսակցական մեծ միտինգ», «Դաշնակցութեան ժառանգները» և այլ վերտառությամբ հոդվածները:

Ձնայած քաղաքական հետապնդումներին՝ Հայաստանի բուլճերիկներին հաջողվում է հիմնել նաև աշակերտական լրագրեր: Հայտնի է, որ բուլճերիկներից ոմանք քաղաքացիական պաշտոններ էին զբաղեցնում կրթական համակարգում կամ էլ զբաղվում էին ուսուցչությամբ՝ խորհրդամետ քարոզչական աշխատանք տանելով երիտասարդ սերնդի շրջանում: 1920 թ. մարտի 17-ին լույս ընծայվեց Հայաստանի ընդհանուր աշակերտական միության կենտրոնական խորհրդի օրգան «Նոր սերունդ» շաբաթաթերթը (Երևան, 1920 թ. մարտ-ապրիլ): Թերթի խմբագրակազմը ներկայացնում էին Ա. Խանջյանը, Վ. Խերանյանը և Ա. Ղազարյանը: Թերթին թղթակցել են նաև Մ. Մուրադյանը, Ա. Պրուգյանը և ուրիշներ: «Նոր սերունդ» պահանջ էր դնում երեխաներին կրթել խ. Ռուսաստանի նոր ձևավորվող կրթական համակարգի ոգով՝ սոցիալիստական դատարակություն (1920, 26 մրտ.): Լույս տեսավ շաբաթաթերթի ընդամենը չորս համար և ձախ ծայրահեղական հայացքների համար փակվեց մայիսի 1-ին՝ ապստամբություն նախաչեմին:

Այսպիսով, չնայած սոցիալական ոչ լայն հենարանի՝ ՀՀ քաղաքական դաշտում իր արժանի տեղն է գրավում ձախակողմյան մամուլն ընդհանրապես և բուլճերիկյանը՝ մասնավորապես:

Ի տարբերություն կուսակցական մամուլի՝ ՀՀ-ում շատ թույլ է արտահայտվել անկուսակցական (անկախ) և գիտական մամուլը: Մի կողմից՝ արտաքին ու ներքին ազդակների ներգործությամբ հանրապետության կյանքը խիստ քաղաքականացված էր, ուր գործում էին տասնից ավելի կուսակցություններ ու քաղաքական հոսանքներ, իսկ մյուս կողմից՝ օբյեկտիվորեն չկային բավարար նյութական պայմաններ և հասարակության մեջ լրագրողական ու քաղաքացիական բավականաչափ հասունություն՝ ազատ ու անկախ մամուլի զարգացման համար:

Եթե, այնուամենայնիվ, որոշ պարբերականներ նախապես անկախ էին, բայց կարճ ժամանակ անց, չունենալով բավարար ֆինանսական միջոցներ, կամ փակվում էին, կամ էլ հասկանալի պատճառներով ընկնում իշխանությունների կամ որևէ կուսակցության ու հովանավոր խմբի ազդեցության տակ և դառնում արտաքուստ անկախ, սակայն բովանդակությամբ՝ նրանցից հույժ կախյալ: Ինչ վերաբերում է գիտական ուղղվածության պարբերականներին, ապա

պետք է ասել, որ ՀՀ արտասովոր ծանր վիճակը և կարճատև կյանքը բնականաբար հնարավորություն, չտվեցին գիտական բեղուն գործունեություն ծավալել, ուստի և ունենալ գիտական լուրջ բնույթի պարբերականներ:

Կարելի է թվարկել հանրապետությունում լույս տեսնող շուրջ մեկ տասնյակի հասնող անկուսակցական կամ մասնագիտական(պրոֆեսիոնալ) նշանակություն պարբերականներ: Օրինակ, համապատասխան գրիֆով անկուսակցական էին ներկայանում «Ալեքսանդրապոլի լրագրեր», 1919 թ. օրաթերթը, «Իդէալ» 1919 թ., գրական աշակերտական կիսամյան, «Թոթովանք», Երևան, 1919 թ., Երևանի ամերիկյան որբանոցների աշակերտական միություն երկչաբաթաթերթը, «Նոր ուղի», Երևան, 1920 թ., Երևանի գիմնազիանների կոլեկտիվների շաբաթաթերթը և այլ պարբերականներ:

Այդ լրագրերը, ընդհանուր առմամբ ընդգրկմադիր էին իշխանություններին և ավելի հաճախ ունեին ձախակողմյան հակվածություն: Այսպես օրինակ, ռուսալեզու «Դպրոցի դրօշակը» թեև չուներ կուսակցական պատկանելություն, սակայն դրա նյութերի բովանդակությունից դժվար չէ կուսակց, որ պաշտպանվում էին խորհրդամետ հայացքներ: Չնայած օրենքով Հայաստանում գործող գիմնազիաները ազգայնացվել էին, սակայն ռուսալեզու այդ կրթօջախները շարունակում էին գործել ռուսական գիմնազիաների ուսումնա-կրթական ծրագրերով ու ավանդներով: «Դպրոցի դրօշակին» աշխատակցել են Եր. Մուսվյանը, Ար. Ղարիբյանը, Հայկ Ասատրյանը և ուրիշներ: Անկախ լրագրի հայացքներից՝ նրանում նպատակ էր հետապնդվում հասարակական քննարկումների ճանապարհով նպաստել ուսումնակրթական գործի բարելավմանը: Թերթի էջերում շոշափվել են մշակութային բնույթի խնդիրներ: Լույս է տեսել այդ թերթի ընդամենը յոթը համար (1919 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին):

ՀՀ-ում շատ կարճատև ընթացքով լույս տեսան գերատեսչական, գիտաուսումնական բնույթի մի երկու ամսագիր: 1920 թ. ընդամենը մեկ համարով թողարկվեց գյուղատնտեսություն և պետգույքերի նախարարության ենթակայության «Գիւղատնտեսական հանդէս» գիտաուսումնական ամսագիրը:

Բժշկագիտական ուղղվածություն ունեւր Երևանի բժշկական ընկերութեան «Առողջապահիկ», Երևան, 1920 թ. (փետրվար-մարտ) հանդեսը, որի գլխավոր խմբագիրն էր Ճանաչված բժիշկ-գիտական Վահան Արծրունին: Հիվանդութեւններով ու համաճարակներով այնքան հարուստ Հայաստանում անփոխարինելի քարոզչամիջոց էր նման ամսագրի լույս ընծայումը: Ամսագրի հոդվածների մեծ մասի հեղինակը Վ. Արծրունին էր:

Հանդեսը կարևորում էր ժողովրդական բժշկութեան դերը և առաջարկում բժիշկ-մասնագետներին նյութեր պատրաստել ժողովրդական բժշկութեան, բույսերի բուժիչ հատկութեւնների, սնտրիապաշտութեան և նախապաշարմունքների մասին:

Հոգևոր և գիտական ուղղվածություն ունեւր Ս. Էջմիածնի Հայրապետական աթոռի «Արարատ» պաշտոնական ամսագիրը: Հանդեսը լույս էր տեսնում 1868 թվականից, և Հայաստանի անկախութեան հռչակման տարում լրանում էր «Արարատի» 50 տարին: Գաղափարաքաղաքական դավանանքի տեսակետից այն դասվում է պահպանողական թեւին, սակայն նրա համարներում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում հայագիտական, բանասիրական, հանրագիտարանային բովանդակութեան աշխատութեւններն ու հոդվածաշարերը: «Արարատն» ունեւր պաշտոնական, կրոնական, ազգային և գիտական բաժիններ: Առանձնապես արժեքավոր է ամսագրի գիտական բաժինը:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումից հետո լույս տեսավ «Արարատի» ընդամենը երկու համար՝ 1918 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր և 1919 թ. հունվար-դեկտեմբեր ամսացույցերով՝ զուտ գիտական բովանդակութեան հոդվածներով ու գրախոսականներով: Հանդեսին աշխատակցել են Գյուտ ծ. վարդ., Գարեգին եպ. Հովսեփյանը, Մեսրոպ եպ., Արսեն ծ. վարդ. և ուրիշներ՝ իրենց պատմա-բանասիրական ու իրավագիտական ուղադրավ ուսումնասիրութեւններով:

Արդեն 1920 թ. հունվարից ընդհատվեց «Արարատը», և նրա փոխարեն սկսեց հրատարակվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի օրգան «Էջմիածին» շաբաթաթերթը՝ Գյուտ ծ. վարդ. Ղազարյանի խմբադրութեամբ: Շաբաթաթերթում տեղ են գտել հոգևոր-մշակութային բնույթի լուրեր, նյութեր, թղթակցութեւններ ու ակնարկներ: «Էջմիածինը» ունեւր եկեղեցու քրոնիկոն բաժինը: Բայց այստեղ էլ

ամենաարժեքավորն ու գնահատելին գիտական, աստվածաբանական, կրթամշակութային բնույթի աշխատասիրություններն են: «Էջմիածինը» անդրադարձել է հանրային կրթության խնդիրներին: «ՀՀ դպրոցները» հոգևածուծ տվյալներ են բերված Հայաստանում կրթական գործի բարելավման ուղղությամբ: 1919 թ. հանրապետության ութ գավառներում արդեն բացվել ու գործում էին 423 տարրական դպրոց՝ 939 ուսուցիչներով («Էջմիածին», թիվ 4, էջ 5): Իսկ կրթությանը վերաբերող մեկ այլ հոգևածուծ, խմբագիր Գյուլտ վարդապետը հարց էր բարձրացնում «հիմնիվեր բարեփոխել ներկա ժողովրդական դպրոցը» (թիվ 5, էջ 75): Պարբերականը լույս տեսավ մինչև 1920 թ. հոկտեմբերի 4-ը, և տեական ընդմիջումից հետո, 1944 թ., հրատարակվեց արդեն իբրև ամսագիր, և որը շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Այսպիսով, Հայաստանի անկախության հռչակումը հայ ժողովրդի կյանքում նշանակալի իրադարձություն եղավ ոչ միայն քաղաքական, այլև հոգևոր-մշակութային տեսակետից: Չնայած արտակարգ ծանր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններին՝ այդուհանդերձ, զգալիորեն առաջադիմեց մշակութային կյանքը, այդ թվում՝ հասարակական միտքն ու պարբերական հրատարակությունները: Իր գոյություն կարճատև (2,5 տարի) ժամանակահատվածում ՀՀ-ը դարձավ հայահավաքման կենտրոն: Աստիճանաբար հայ մամուլի ավանդական կենտրոնները՝ Թիֆլիսը, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, Մոսկվան, Բաքուն և այլն իրենց դիրքերը զիջեցին Երևանին: Վերջինս դարձավ հայ հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր կյանքի կենտրոն, ուր լույս էին տեսնում շուրջ վեց տասնյակ պարբերականներ: Ինչպես մայրաքաղաքի, այնպես էլ գավառային կենտրոնների տարաբնույթ՝ պաշտոնական, կուսակցական, անկախ, հոգևոր և այլ թերթերն ու ամսագրերը, անշուշտ, հանդիսացել են տվյալ ժամանակաշրջանի բարդ իրականության և բազմաշերտ հասարակական-քաղաքական կյանքի հայելին:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ*

Ա.

Ա.-ԴՕ (Տեր-Մարտիրոսյան Հովհ.)

9, 99, 583, 585–587

*Աբգարյան Հովսեփ 472

Աբդուլ Կադիրի 288

Աբդուլ Համիդ II 11, 53, 62, 63, 75,

100, 137, 175, 179, 213, 220,

224, 225, 238, 269, 278, 280,

284, 296, 349, 436, 451, 488,

542, 609

Աբելյան Հովհ. 18

Աբեղյան Ա. 717

Աբեղյան Մ. 18, 91, 116, 117, 187

Աբովյան Խ. 57, 63, 171, 204, 309,

420, 427, 574, 673

Ագաջ Ա. 107

Ագնիս Մ. 370

Ադամյան Շ. 457

Ադամյան Պ. 119, 135, 240

Ադամյան Ս. 132

*Ադոնց Ն. 100–102, 104–107, 199,

388

Ագատյան Հ. 723

Ազգունի Ն. (Ներսես Դշխոյան) 98

Ազնավուր 457

Ազնավուր Գ. 456

*Ազնավուր Հ. 315

Ազնավուրյան Մ. 294

Աթաբեկյան Լ. 103, 135, 694, 695

Աթաբեկյան Լ. 209, 210

*Աթանասյան Աշոտ (Ստորակետ,

Ես-չեմ, Մալ-ման) 9, 32–34, 36–38,

50, 55, 56, 58, 84, 121, 134, 139,

140, 141, 160, 163, 189, 679,

685

Աթանասյան Ն. 33

*Աթանասյան Վ. 33, 35

Աթարբեկյան Գ. 675

Աթու 86

Աժտերյան Մ. 378

*Ալաճաճյան Հ. 259

Ալաջալյան Մ. 107

Ալավերդյան Մ. 675, 724

Ալթունյան Սպ. 513

Ալի Բիգա 278

Ալիբեկ 587

Ալիշան Դ. 167, 427, 482, 619

Ալյան Հ. 406

*Ալպոյաճյան Ա. 220, 223, 229, 230,

241, 257, 258, 259, 263, 264,

327

Ալփասլան (Ադ. Փանոսյան) 241,

315

Ալփիար Հ. (Քրիզանթեմ) 214, 228,

229, 237, 241, 250, 251, 253,

260, 262, 264, 265, 266, 268,

274, 305, 310, 312, 329, 351,

406, 409, 512, 539

---

* Խմբագիրներն առանձնանշված են
աստղանիշերով:

Ալֆ 108
 Ակիմով 158
 Ակնունի Է. 598
 Ակոբ 455
 Ահարոնյան Ավ. 13, 19, 23, 29, 30,
     103, 104, 109, 201, 277, 311,
     322, 371, 393, 571, 573, 574
 Ահարոնյան Պ. 672,
 Ահարոնյան Վ. 717
 Ահմեդ Շերիֆ 300
 Ահմեդ Զելդեթ 334
 Ահմեդ Ռեսիմ 239
 Ահմեդ Ռիզա բեյ 284, 298, 398, 634
 Ահրիման 435, 436
 Ադաբաբ Հ. 131, 161, 172
 Ադաբաբ Հ. 170
 Ադազարմ Ն. 357, 361
 Ադաթուն Ե. 294
 Ադայան Ղ. 34, 37, 38, 44, 48, 50, 69,
     109, 112, 127, 168, 169, 193,
     311, 329, 330, 662
 Ադասարյան Ա. 145
 Ադասարյան Բ. 140, 151
 Ադավնի Վ. 380
 Ադավնունի Մ. 411
 *Ադբայան Ն. 106, 572, 578, 580,
     581, 584, 714
 Աճառյան Հր. 18, 116, 435
 Աճեմյան Ա. 453
 Աճեմյան Հ. 96, 99, 277, 715
 Աճեմյան Մ. 244
 *Աճեմյան Տ. 459, 461

Ամատունի Հ. 467, 603
 Ամիրենց Հ. 315
 *Ամիրխանյան Ա. 477
 *Ամիրջյան Ա. 23, 293, 671
 Ամպրուկյան Հ. 531, 540,
 Ամրիկյան Մ. 132
 Այվազյան Ա. 485
 *Այվազյան Պ. 78, 79
 Այվազյան Վ. (Վ. Վազյան, Վ. Այվազ)
     87
 Այվազովսկի Հ. 18, 244, 257, 305
 Այվատյան Մ. 477
 *Այվատյան Փ. 477, 479, 480
 Անայիս 228, 328
 Անանիկյան Մ. 534, 540
 *Անանուն Դ. (Տեր-Դանիելյան Դ.)
     18, 23, 204, 210, 211, 583, 590,
     591, 676–679, 688, 690–691,
     693–697, 704–705, 717
 Անդերսեն 172, 326, 415
 Անդրանիկ (Օզանյան Ա.) 95, 99,
     320, 377
 Անդրանիկյան Մ. 338
 Անդրեասյան Ե. 246, 269, 272, 273
 Անդրեասյան Խ. 512
 Անդրեասյան Ն. 604
 Անդրեես Լ. 255, 565
 Անուլ-լեզու Վահանիկ 437
 *Անուփյան Գ. 184
 Անուփյան Օն. 121, 184, 186
 Անպանյան Հ. 606

*Անտոնյան Ա. (Մերսեդես) 214,
235, 240, 241, 259, 269, 272,
273, 277, 305, 343

Անցորդ 610

Աշրգյան Գ. 271

Աշրգյան պատրիարք (Աշրգյան Խ.)
480

Աշրի 649

Աչքբալաշյան Ա. 331

Ապագյան Ա. 466

Ապտակ 344

*Ապրեսյան Ա. 192, 679

Առանձար (Միսաք Գույունճյան)
29, 348

Առաքել Նուպար 338

Առաքել Սյունեցի 454

Առաքելյան Ա. 209, 210

*Առաքելյան Հ. 14–21, 133–135,
137–138, 207, 208, 532, 574,
651

*Առաքելյան Ս. 21

Առուստամյան Մ. 208

*Ասատրյան Հ. 719, 729

Ասատուր Հ. 257, 259, 269, 619

*Ասատուրյան Ա. 437

Ասատուրյան Հ. 437, 438

Ասաֆ 601

Ասլան 601

Ասլանյան Մ. 601, 602

Ասպետ Ա. 565

*Աստարճյան Պ. 468

Աստուրյան Խ. 601

Աստվածատրյան Ա. 717

Ասքանազ Մ. 381, 382

*Ավագյան Հ. 646

Ավագյան Բ. 531

*Ավանեսով Վ. 675

*Ավդալբեկյան Թ. 722

Ավենարիուս Ռ. 691

*Ավետիսյան Ա. 711

Ավետիսյան Մ. 715

Ավետյան Գր. 120, 132

Ավո (Ա. Գասպարյան) 282, 286,
288, 292, 348, 350

Ատոմ Շահենի 597

Ատրպետ (Մուպահաճյան Ս.) 34,
37, 58–60, 96, 109, 111, 471

Արազի Մ. (Դիոնիս, Ալի բաբա)
160, 661, 671–673

Արածանի Վ. 555

Արամ 486, 488, 489, 714

*Արամ Վրույր (Արամ Մաքսաչյան)
119–123

Արամյանց Միսակ 43

Արա-Ոսկյանց 555, 564

Արապյան Կ. 294

Արապյան Հռ. 328

*Արասխանյան Ավետիք 24, 69,
108, 111, 122, 123

Արաքս 67

Արբունի 506

Արզուման (Տիգրան Խաչիկյան) 467

Արզուման Գ. 516

Արզույան Վ. 617, 618, 632, 634

Արզույան Ա. (Վահե) 632, 634

Արթին ամիրա 408

Արթին Յ. 337, 338

Արթիսթ 555, 565

*Արծրունի Գր. 6, 7, 9, 10, 19, 2027,
90, 111, 163, 207, 311, 524, 623,
663

*Արծրունի Վ. 8, 19, 128, 144–149,
151, 730

Արմեն Մ. 428, 599

Արմեն Հարազատ 437, 439

Արմենյան Ա. 121

Արշակ 512

Արշակունի Ա. 717

Արշակունի Հ. 479, 521

*Արշարունի Ա. 727

Արսեն Երկաթ 400–402, 452, 453,
456

Արսեն ծ. վարդ. 730

Արսեն Տիրան 478–479

Արսեն 54

Արսեն Երկաթ 454

*Արվելաձե Պ. 673–674,

Արտավազդ 392

Արցախեցի 108

Արցիբաշև 18

Արփենիկ 53

*Արփիարյան Ա. (Սկեպտիկ) 48,
103–106, 135, 177, 189, 284,
310, 338, 352, 353, 360, 361,
363, 364, 378, 384, 389, 390,
391, 405, 430, 518, 521, 524,
617–620, 625, 627, 643

*Արփիարյան Տ. 214, 240–243, 246,
249, 257, 259, 273, 305, 330

Ավագեան Ա. 473

*Ափինյան Կ. 58

Բ

Բաբայան Ա. 64, 107, 145, 147

Բաբայան Լ. 115

Բաբայան Մ. 457

Բաբայան Վ. 724

Բաբայան քույրեր 457

Բաբաջանյան Մ. 209, 579

Բաբիյանց Ս. 103, 186, 184, 202

Բաբլոյան Մ. 4, 5, 39, 342, 369, 432

Բաբուրյան Գ. 159

*Բագրատունի Մ. (Փալանդուզ Մկո,

Նարիմյան Խ., Խաննո, Խ. – Նար,
Մարիտոշ, ՄԷ-բունի) 34, 37, 43, 64,
69, 71–74, 76, 80, 82, 83, 89,
160, 190

Բագրատունի Տ. 337

Բագրունի Հ. 603,

*Բալախյան Ա. 468

Բալասանյան Գ. 348, 350

Բալեստրիերի Լ. 107

Բալզակ Օ. 13, 255, 267, 273, 425,
691

Բալուդյան Ջ. 69

Բահաթրյան Առ. 63, 123

Բադդասարյան Ե. 157

Բադեշյան Գ. 515

Բայլմոնտ 18

Բայրոն Ջ. 13, 30, 208, 255, 415, 565,
584

Բանվորյան Ս. 665

Բաշալյան Լ. 29
 Բաշինջադյան Գ. (Գ. Բ., Նադրշ
 քար Գիգոլ, Գ. Բաշին) 19, 34, 121,
 135, 160, 161, 170, 172
 Բաշալյան Լ. 619
 Բառն Գ. 237
 *Բասմաջյան Կ. 328, 435, 440, 452,
 454
 Բատիկյան Հ. 724
 Բարաթաշվիլի Ն. 111
 Բարբիե 427
 *Բարեջանյան Հ. 553, 554, 556,
 Բարես Ս. 345
 *Բարթիկյան Ս. 328, 329
 Բարթոլ Ա. 347, 354
 Բարխուդարյան Գ. 113, 115, 124,
 157
 Բարխուդարյան Ս. 189
 Բարսեղյան Գ. 598
 Բարունակ Ոսկի 318
 Բացբերանեան 409
 Բաքստ Լ. 107
 Բեբել Ա. 564, 565
 Բեդեյան Գր. 184
 Բեկինսկի Վ. 13, 110, 111, 662
 Բելք 422
 Բեկնազարյան Ա. 470
 Բեկնազարյան Ս. 112
 Բեկուն Ֆ. 565
 *Բեյլիքյան Պ. 466
 Բենիկ վարդ. 43
 Բեջանյան Ս. 135

Բեռնշտայն Էդ. 26
 Բերբերյան Ս. 95, 111, 115, 184,
 185, 187, 188, 714
 Բերբերյան Շ. 604, 605
 Բերբերով Տ. (Տիգրան) 9
 Բերնար Ս. 267
 Բժշկյան Հ. (Բանվոր Հայկ) 190
 Բլագոն Դ. 464, 468
 Բլեքուել Ա. Ս. 521
 Բլեքուել Հ. 484
 Բլոկ Ա. 18, 336
 Բլրցյան Ա. քահ. 87
 Բոդլեր Շ. 111, 136, 384
 Բոկաչչո 115
 Բոյաճի 155
 Բոն-Ամի 48
 Բոնդարև Ա. 140
 Բոռ 154
 Բոտև Բ. 399
 Բորդո Հ. 31
 Բուդուդյան Արտաշես 34, 55, 87,
 140, 145, 150, 151
 Բջնեցի Ա. 548
 *Բվին Ս. 460
 Բրայս Զ. 320
 Բրիչ 124
 Բրյուսել 372
 Բրյուսով Վ. 18, 164, 336
 Բրուտյան Ա. 539
 Բուրժե Պ. 225, 386
 Գ
 Գաբրիելյան Պ. 639

Գաբրիելյան Ռ. 172, 593

Գաբրիելյան Ռ. 593

*Գաբրիելյան Ս. 389, 478, 491–509

Գաբրիելյան Վ. 393

*Գազազյան Զ. 306, 307, 309, 312,
314

Գազանձյան Ա. 175

Գազանձյան Հ. 214, 241, 260, 267–
269, 273

Գալայձյան Գ. 555, 557, 564,

Գալեմձյան Ս. 399

Գալեմքարյան Գր. 330

Գալեմքարյան Զ. 328, 606

Գալոյան Լ. 437

*Գալուստյան Գր. 315, 318, 324–
327

Գալփակձյան Ա. 300

Գալֆայան Գ. 503

Գալֆայան Մ. 344

*Գալֆայան Պ. 464

Գամառ-Քաթիպա 482, 509, 524

*Գամեր Արշավիր (Մեշտուձյան Վ.)
461

Գայայան Յ. 402

Գայլ Վահան 155, 156

Գայսերյան Հ. 269

Գասապյան Հ. 528

Գասպարյան Ավ. (Ավօ) 354, 356

*Գասպարյան Գ. 458

Գասպարյան Ի. 293

Գասպարյան Վ. 710

Գասրձյան Ս. (Մերուկ) 603

Գավալյան Խ. 453

*Գավաֆյան Գ. 330, 604, 605

*Գարազաշ Հ. 474

Գարազոզյան Հ. 604

Գարակյուղյան Գ. Հ. 547

Գարակյուղյան Կ. 485

Գարայան Ստ. 325

Գարասեֆիլյան Հ. 145

Գարեգին Նժդեհ 462, 467, 468

Գարիբալդի Զ. 621

Գարման 521

Գարոն Ա. 12

Գարտաշյան Վ. 513

*Գափամաձյան Գ. 464

*Գափամաձյան Մ. 440

Գեղ Ժ. 683

*ԳելոՖյանց Ս. Ս. 471, 554, 557,
562–564

Գեղամ Ա. 454, 455

Գեղամ Արմեն (Գեղամ Նալբանդյան)
58

Գեղամ Վանիկյան-Վանիկ 402

Գեորգ Ազնավուր 456

Գերցեն Ա. 136, 662

Գևորգ 5-րդ կաթողիկոս 374

Գևորգ Մեսրոպ 469, 603–605

Գևորգյան Կ. 481

*Գևորգյան Մ. 575

Գևորգյան Պ. 604, 605

Գիսաստղ 388

Գլադստոն 480

Գլեբով 186

Գլուշկով Պ. 467

Գյանջեցյան Գ. 722

Գյորթե 115, 174, 208, 415, 416, 565

Գյուլնազ տատ 129

Գնունի Ա. 175

Գոբբե Ֆ. 512,

Գոգով Ն. 13, 60, 111, 422

Գոթիե Թ. 512

Գոլանձյան Ե. (Է.) 235, 255, 324,
328, 329, 596

Գոնկուր եղբայրներ 255

*Գոչունյան Մ. (Քասիմ) 214, 273,
245, 269, 297

*Գոչունյան Մ. 297

Գոչունյաններ 299

Գորկի Մ. 13, 18, 30, 67, 111, 135,
190, 255, 267, 385, 386, 422,
512, 575, 671–672,

Գրանյան Հ. 397

Գրիգոր Նարեկացի 167, 417

Գրիգորյան Գ. 670

Գրիգորյան Հ. 64

Գրիգորյան Վ. 639

Գրինսսկի Գ. 161, 162

Գրձեյան Գ. 140

Գրուս Դ. 462, 464

Գուլկևիչ 292

*Գուլոյան Ավ. /Մեյրի/ 34, 727

Գույումձյան Բ. 325

Գույումձյան Հ. 652

Գունիս Վ. 115

Գուրևիչ Հ. 42

Գուրու-Չեշմեի 181

*Գուրպեղյան Ա. 467

Դ

Դանթե 115, 415

Դանիելյան Ի. 666

Դանիելյան Ս. (Սուր, Դան) 210,
212

Դ' Անունցիո Գ. 314

Դաշտոյան Ռ. 661, 665, 670

Դավթյան Եփրեմ խան 472

Դավթյան Հ. 572

Դավթյան Ս. 289

*Դավիդյանց Վ. 154

Դավիթ-Բեկ Ս. 442

Դավիթյան Մ. 540

Դավիթյան Ս. 316, 328

*Դարբինյան Ա. 96, 648, 649, 652,
653, 659, 711

Դարբինյան Հ. 324

Դարբինյան Մ. (Զընդանյան, Նետ,
Լևոն) 160

Դարբինյան Ռ. 420, 467, 598

Դարվին Չ. 27, 139, 168

Դավիթ-Բեկ Ս. Ս. 441

Դելկասե 431

Դելչև Գ. 462, 464

Դեմիրձյան Դ. 19, 91, 201, 584, 695,
705

Դեմիրձյան Ստ. 337

Դընի Պ. 461

Դըլանե Բ. 237

Դիկկենս Չ. 31

Դիմիտրով Գ. 50

Դիտտո 555

Դշխոյան Ն. 654

Դոբրոյուբով Ն. 662

Դոդե Ա. 31, 384

Դոդոխյան Գ. 135

Դոն Քիշոտ 120

Դոն-Պեդրո 55

*Դոշոյան Ա. 577

Դոստոևսկի 422

Դուման Գ. 449

Դուրյան Ե. արք. 20, 328, 330

Դուրյան Ղ. արք. 330

Դուրյան Պ. 31, 244, 275

Ե

Եդիմոնով 7

Եզիկյան 651, 652

Եզյան Կ. 106, 192

Եզոպոս 157

Ենիցկ Կ. 173

Ելքենձյան Տ. 255, 256

Եկարյան Ա. 376, 651, 652, 654,

Եկմալյան Մ. 129

Եղբայրյան Մ. 323

*Եղիա Միրվարդ (Գրիգորյան) (Ժան
Վալժան, Նուրիան Լուսինյան) 553–
555, 565

Եղիայան Գր. 338

Եղիշեն ծ. վարդ. 106

Ենգիբարյան Գ. 43, 187

Ենգիբարյան Մ. 47

Ենիձեղյան Ն. 175

*Ենովք Արմեն 240–242, 247–249,
255, 603, 606

Եսայան Զ. 53, 54, 94, 97, 241, 245,
246, 249, 254, 255, 260, 264,

266, 305, 306, 312, 327, 416,
427, 596, 715

Եսայան Մ. 210

Եսայան Տ. 441

Եսթեր 512, 513

Եվդոկիմով 84

Երանոսյան Մ. 461

Երեցյան Մ. 402

Երզնկյան Ա. 666, 668, 697, 722

*Երզնկյան Գր. քահ. 42–43, 45–49,
69

*Երզնկյան Մ. 726

*Երիցյան (Ա. Կալատուզյանց Գ.,
Կալատուզով Գ. Կ., Բիոգրաֆ) 68,
71, 160–161

Երիցյան Ա. 33, 68, 160, 161

*Երիցյան Գ. 154, 161, 165,

Երկաթ Ա. 202

Երկանյան Մ. 584

Երոս 521

Երվանդ Աղաթոն 373, 338

Երվանդ Մ. 324

Երվանդ-Արծիվ 513

Երվանդունի 512, 529

Եփրեմ Բեյ 54

Եփրեմ խան 193

Զ

Զայան Մ. 50, 145

Զայցն Պ. 336

Զապել Ասատուր 272

Զավարյան Մ. 598

Զավեն արքեպ. 20

Զարդարյան Ռ. 103, 104, 214, 229,
232, 241, 260, 264, 265, 275,
297, 298, 299, 305, 351, 389–
391453, 465, 595-597

Զարդարյան Ռաֆ. 452

Զարդարյան Ռուբ. 415, 462

*Զարդարյան Ք. 462, 465, 595

Զարեհնի Պ. 692

*Զարյան Կ. 329–331

Զարյան Ն. 428

Զեյթունյան Վ. 325

Զոլա Է. 13, 111, 136, 237, 267, 268,
273, 277, 345, 691

Զոհրապ Գր. 18, 237, 240, 241, 245,
246, 250, 252, 253, 274, 280,
299, 305, 324, 328, 329, 336,
379, 599, 619, 673

Զոհրապ Կ. 606

Զոմմեր 155

Զոքյան Ստ. 18

Զուդերման Հ. 111, 115

Զուրաբյան Ա. 110, 662, 723,

Զվարթախոհ Գր. 324

Է

Էբյուզիա Թելֆիզ 224, 302

Էդիլյան Գ. 94, 126, 132, 173

Էլիոթ 565

*Էկինյան Հ. 440, 475, 476, 477, 481

Էմերսոն 565

Էմիրճիհան (Էմիրճյան) Թ. 440,
441, 443, 445

Էմմանուել Վ. 621

Էյնաթյան Գ. 601

Էնգելս Ֆ. 27, 464, 557, 691

Էնվեր 286, 335

Էսաճանյան Լ. 324, 336

*Էփրիկյան Մ. 165

Էքշյան Ստ. 276

Էքսերճյան Ի. 271

Թ

Թագոր Ռ. 453, 565

Թադևոսյան Ե. 107

Թադևոսյան Ե. 330, 332

Թադևոսյան Տ. 572

Թադևոսյան Ք. 109

Թաթոս 686

Թալեաթ 218, 286, 288, 292

Թահմազյան Գ. 555, 560, 566

Թահմիզյան Խ. 461

Թանարքյան Կ. 601

Թապազյան Ս. 239

*Թառայան Ս. 39, 41, 110

Թավչանճյան 237, 518

*Թարխանյան Ա. 113, 116, 119

Թեյմուրազյան Կ. 48

Թեն Ի. 256

Թենսո Լ. 255

Թեոդիկ (Լաբճիկյան Թ.) 269, 273,
275, 603

Թեոդիկ Արշ. 249, 305, 328

Թեոքիե Ա. 255

Թելֆիք Ֆիքրեթ 239

Թերզյան Թ. 244

Թերլեմեզյան Փ. 107, 330, 377, 457

*Թեքեյան Վ. (Սկայորդի, Ասուպ ,
Վ. Թ., Վահան Տիրանյան,

Համշիրակ Բ., Ասպատակ,
 Ասուպ, Իսկուհի Հովեան,
 Խորեն Որոտում, Բիկմալիոն,
 Նշան հարցական, Յովհաննէս-
 Կարապետ, Վէթօ, Գիսաստոյ,
 Հայր Վարդան, Տաթև) 18, 103,
 224, 228, 301, 302, 305, 312,
 327, 328, 330, 331, 338, 349,
 353–355, 359–361, 364, 365,
 369, 375, 376, 382, 384, 378,
 387–392, 395, 403, 405, 409,
 415, 427, 434, 617, 618, 639,
 Թիրյաքյան Հ. /Թիրյաքյան Հ.,
 Հրաչ/ 539, 540, 565, 597
 Թլկատինցի (Հ. Հարությունյան) –
 29, 235, 246, 254, 260, 264, 265
 Թղյան Ս. 240
 *Թյությունճյան Ս. 463
 Թյությունճյան Տ. 648,
 *Թոթովենց Վ. 95, 96, 99, 695, 705
 Թովայան Ե. (Կավոռ) 154, 229,
 237, 269, 276
 Թոսպատյան Տիգրան 393
 Թորամանյան Թ. 19, 32, 60, 116,
 121, 425, 717
 Թորգոմ 462
 Թորգոմյան Վ. 145, 257, 328
 Թորնդայր Ս. 539
 Թորոսիչ Վ. 539
 Թորոսյան Գր. 276, 277
 *Թորոսյան Ե. 339, 348, 350
 Թորոսյան Ս. 714, 717
 Թորոսյան Օ. 465
 *Թութունջյան Լ. 95, 96

Թումայան Կ. 226– 228
 *Թումանյան Արշ. (Կայծունի) 193,
 195
 Թումանյան Գ. 94
 Թումանյան Համ. 172
 Թումանյան Հար. 157, 158
 Թումանյան Հովհ. 19, 28, 91, 99,
 103, 109, 165, 169, 170, 189,
 198, 199, 204, 205, 311, 332,
 420, 572, 574, 578, 580, 584,
 673, 705
 Թումանյան Ս. 170, 172
 Թումանյան Վ. 159
 Թովիալ Օսման 322
 Թովիուզյան Ե. 402
 Թովիուզյան Հ. 406
 Թովիուզյան Հ. Խ. 337, 342, 343
 Թովչյան Ե. 571, 572
 Թրյան (Թրյանց) Դ. 120, 276, 393
 Թովիալ Շեյթան (Վրոյր) 406
 Ժ
 Ժամկոչյան Թ. 175
 Ժամկոչյան Ս. 373
 Ժամհարյան Ս. (Մռավ) 518, 573
 Ժան-Ժորես 20, 335, 345, 557
 Ժյուլ դը Բլեռք 509
 Ի
 Իբսեն Հ. 31, 115, 434
 Իգնատ աղա 316
 Իգնատոս 141
 Իգնատիոսյան Ա. 514
 Իզմիրլյան Ս. արք., կաթողիկոս –
 20, 342, 637

Իզմիրյան Գր. 207
 Ինայեթյան Արփինե 328
 Ինկիլիզյան Հ. 270
 *Իշխանյան Ա. 466
 *Իշխանյան Բ. (Ռիխարդ) 27, 50,
 210, 211, 676, 678-679, 685,
 687, 694-697,
 Իշխանյան Ս. Թ. 33, 160
 *Իսախանյան Ս. 676, 678, 679, 686,
 688, 689
 Իսահակյան 311
 Իսահակյան Ավ. 13, 19, 29, 67, 103,
 106, 109, 165, 171, 201, 202,
 205, 308, 311, 454, 580, 584
 Իսկենդեր 431
 Իսկենդերյան Հ. 400, 565, 566
 Իփեկյան Գ. 121, 598
 Լ
 Լ. դը Լիլ 248
 Լազերլոֆ Ս. 454
 Լազարյան Հ. 140
 Լազյան Գ. 717
 Լազո 654
 *Լալայան Ե. 116-119, 209
 Լակրուա Հ. 455
 Լամարթին 134, 386
 Լանիձե Լ. 98
 *Լաշարյան Ս. 158
 Լարենց Լ. (Քիրիշճյան Լ.) 354, 628,
 632, 636, 637
 Լաֆարգ Պ. 557, 683
 Լեյլի (Սահակյան Փ.) 80
 Լենին Վ. 23, 680

*Լեո(Առաքել Բաբախանյան) 9, 18,
 22, 31, 55, 57, 91, 121, 192, 210,
 211, 574, 580,
 Լեոնարդո դա Վինչի 456
 Լեոպոլդ ֆոն Ռանքե 124
 Լեո Կամսար 94, 99, 714, 715, 717
 Լեռենց 402
 Լեսինգ 159, 255
 Լերմոստով Ս. 13, 30, 111, 135, 208,
 255
 Լևոն 519, 520
 Լևոն II 519, 560
 Լևոնյան Գ. 4, 5, 19, 39, 69, 96, 117,
 118, 151-152, 172, 318, 341,
 369, 599, 724
 Լևոնյան Ռ. 598
 Լեփսիուս Յո. 446
 Լըկոնտ դը Լիլ. 248, 250, 314
 Լիբկնեխտ Կ. 557
 Լիբկնեխտ Վ. 557, 564
 Լինկոլն 565
 Լինչ Հ. 460, 506
 Լիսիցյան Դ. 108
 Լիսիցյան Կ. 167, 168, 170
 *Լիսիցյան Ստ. 108, 110, 112, 116,
 117, 165, 167-172
 Լորի Պ. 255, 316
 Լոնգֆելդ 256, 565
 Լոնդոն Ջ. 584
 Լորենց Խ. (Բորյան) 209, 211
 Լորիս-Մելիքով 457
 *Լուկաշին Ս. 678,
 Լուսինյան Խ. (Նար-Պեյ) 482

Խ

Խաժակ Գ. 571, 574,
 Խալիլ Զիյաի 239
 Խախամյան Ա. 401
 Խայամ Օ. 13, 584
 Խանազատյան Ռ. (Խան - Ազատ,
 Կարապետյան Ն.) 135, 464, 502
 Խանդամուրյան Հ. (Հուսիկ) 397
 Խանգաղյան Յ. 197, 199, 203, 205,
 583
 Խանճյան Գ. 244
 *Խանոյան Ս. 161, 665, 671, 726,
 *Խանջյան Ա. 724, 726–728
 Խանջյան Խ. 601
 Խաչատրյան Ա. 598
 Խաչատրյան Գ. 140
 Խաչատրյան Գ. 330
 *Խաչատրյան Կ. 190, 192, 197
 Խաչատրյան Հ. 87
 Խաչատրյան Ղ. (Շիրվանի) 9
 Խաչատրյան Ս. 96
 Խաչատրյան Վ. 131
 Խաչատուրյան Ս. 330
 Խաչիկյան Ս. 336
 Խառատյան Ա. 5
 Խատիայան Ա. 145, 467, 715
 Խարազյան Ա. 67
 Խարազյան Ս. 140
 *Խերանյան Վ. 723–724, 726, 728
 Խնկոյան Աթ. 34, 38, 131, 168, 169,
 170
 *Խոշպուլյան Հ. 460
 *Խոջամիր Հ. 154
 Խոջամիրյան Հ. 208

Խոբեն արքեպ. 481

Խոբենացի Մ. 450

*Խոբենի Վ. 583, 593, 600

*Խուդադյան Մ. 576

Խումարյան Ա. (Զանգահար) 111,
 190, 193, 661, 662, 665, 670

Խրիմյան Մ. (Խրիմյան Հայրիկ) 14,
 27, 358, 389, 481, 509,

Ծ

*Շատուրյան Ալ. /Ռուբեն/ 9, 13,
 29, 30, 67, 109, 121, 164, 168,
 191–192, 196–197, 202, 203,
 212, 437, 676, 678

Շերեթելի 111

Շերոնյան Մ. 531, 536, 540

Շովյան Ս. տե՛ս Խերանյան Վ.

Կ

Կազել Ա. 329

Կազեպյան Հ. 107

Կալատուղյան Գասպար (Քաղքի
 վուրթի Գասպար Կալատուղով,
 Գ. Կ., Բիո-Գրաֆ) 160

Կալիպսո 379

Կախոյան Ա. /Բանվոր Խեչո/ 660,
 661, 668,

Կաճկանյան Ն. 145

*Կամարի Հ. 671, 673, 674, 727,

Կամայրուս Ա. 434

Կամսարական Տ. 246, 395, 619

Կանայան Խ. 187

Կանարյան Ստ. 461

*Կանդուրալյան Պ. 61

Կաուցկի Կ. 691

Կապուտիկյան Բ. 601, 714
 Կապուտիկյան Մ. 601
 *Կասյան Ա. 464, 665, 668, 669, 671,
 674, 697
 Կավուր 621
 Կարախանյան Հ. 670
 Կարա-Մուրզա Ք. 9, 32
 Կարապ 555
 Կարապետյան Ա. 401, 555
 Կարապետյան Թ. 331
 Կարինյան Ա. 665, 668, 670, 671,
 673, 674, 689
 Կարնեզի Է. 222
 Կարիեր Է. 107
 Կաքավյան Հ. 652
 Կեճեյան Վ. 555, 564
 Կեցիսովելի Լ. 661
 Կիլիկեցի 327
 Կիտուր Ա. 715, 723
 Կիրակոսյան Ա. 39, 326, 599
 Կիրակոսյան Զ. 315
 Կլեմանտ Ժ. 93
 *Կյուլենեքյան Բ. եպս. 228, 540
 Կյուլյան Ա. 555, 565
 Կյուլպենկյան եղբայրներ 532
 *Կյուրճյան Միք. (Արսեն-Մուլար,
 Դիտակ, Զավեն, Զարմայր,
 Կյուրոտ, Ե. Մ., Համշիրակ Ա.,
 Մէն-Կէն, Պարոյր, Պօնդ) 103, 108,
 239, 338, 339, 354, 356, 370,
 371, 373, 376, 382, 384, 387,
 388, 392, 395, 403, 619
 Կնունյանց Բ. 661, 662, 665

Կոբե Ֆ. 255
 *Կոզիկյան Գ. (Եսալեմ) 676, 681–
 683, 686, 687, 689
 Կոլարով Վ. 464, 468, 470
 Կոլցով 18
 Կոծիկյան Ա. 80, 81
 Կոկովցի 158, 445
 Կոմենսկի 127
 Կոմիսարժնսկայա Վ. 132
 Կոմիտաս 18, 32, 130, 182, 429
 Կոնան Դոյլ Ա. 237
 Կոններ 446
 Կոնտ Օ. 284
 Կոնֆուցիոս 139
 Կոստանդին Երզնկացի 426, 454
 Կոստանդյան Գ. 263
 Կոստանյան Հովհ. 130
 Կոստանյան Ռ. 145
 Կոստանցա 342
 Կորկոտյան 715
 Կուզիկյան Գ. 660
 Կուսիկյան Կ. 31, 32, 196, 197, 204,
 205
 Կուրդիկյան Շ. 53, 57, 109, 154, 156,
 186, 189, 311, 434, 673, 691
 Կուրոպատկին 158
 Կուրպեթյան Հ. 460, 463
 Կովեցի Խ. 573,
 Կոիլով 171
 Կրասիլնիկյան Կ. 24, 200
 Կրաֆորդ Մ. 336
 Կրոպոտկին 486

Հ

*Հաբեթյան Զ. 325

Հալիդե Է. 317

*Հախումյան Ս. 6, 113–115, 208,
431–435, 437

*Հախումյան Տ. 707, 712,

Հակոբ Կամարի 212

Հակոբ Ոսկան 244

Հակոբյան Հ. 38

*Հակոբյան Գ. 474

Հակոբյան Կ. 505

Հակոբյան Հ. (Պրովետար) 37

*Հակոբյան Հովհ. (Վարդ Շահենի,
Յ. Յ.) 34, 38, 72, 109, 121, 338,
519–528, 665, 670–674,

*Հակոբյան Նշ. 646, 659, 712

Հակոբյան Ս. 565, 619,

Հաճյան Հ. 257, 258

Համայան Ս. 53, 140

Համաստեղ 427, 428

Համբարձումյան Ա. 402

Համբարձումյան Կ. 714

Համբարձումյան Հ. 69, 598

Համբարյան Ա. 519

*Համբիկյան Գ. (Ադոնիս, Պոնշոն,
Գ. Հ., Գիմ-Հո, Կադմոս, Համբիկ,
Ռատուլ-Բոնշոն) 409–411, 413

Համսուն Կ. 314

Հայգե 255

*Հայկ Գարազաշ 474

*Հայկանուշ Մառք 244, 327, 328

Հայկ-Արամ 440

Հայկ-Լևոն 344, 385

Հայկունի Ա. 257

Հայկունի Գ. 672

Հայկունի Ս. 116, 117

Հայնե 111, 136, 208

Հայր Վարդան 388

Հայրապետյան Հ. 168, 170

Հայրենասեր Պերճ 440

Հանսոն Օլ. 67

Հաուզ 317

Հաուստման 31, 136, 415

Հաջիիլին Հ. 465

*Հարությունյան Առ. 397, 474

Հարությունյան Արշ. 10

Հարությունյան Արտ. 214, 241, 247,
260, 263, 266, 267, 306, 307

*Հարությունյան Բ. 679

Հարությունյան Ե. 707

*Հարությունյան Իս. (Լորդ, Բրիչ,
Ուսուցիչ) 43, 46, 63, 91, 94,
112, 116, 123–125, 134, 168

Հարությունյան Լ. 454

*Հարությունյան Ս. 91

Հարությունյան Սաթ. (Թվատինցու
դուստրը) 249

Հարությունյան Սամ. 90

Հարությունյան Վ. 327

Հարությունյան Ա. 395

Հացագործյան Ա. 715

Հաֆեզ 453

Հեքիմյան Ս. 240

Հինդյան Հ. 179, 180, 327, 435, 604,
605

Հինդյան Ստ. 466

Հյուգո Վ. 13, 172, 178, 384, 427, 565

Հյուսեին Հիլմի փաշա 281, 286

Հյուսեին Ռահմի 239

Հովակիմյան Բ. 401

Հովակիմյան Հ. 210

Հովհաննես Ալթըն 305

Հովհաննես Ասպետ (Օ. Չիֆթե-
Սարաֆ) 327

Հովհաննեսյան Տ. 348

*Հովհաննիսյան Աշ. (Ներհակ) 18,
113, 212

*Հովհաննիսյան Արտ. 115, 452,
455, 456

Հովհաննիսյան Խ. 419

Հովհաննիսյան Խ. (Քուչուկ) 43

*Հովհաննիսյան Հ. 473

Հովհաննիսյան Հ. 212,

Հովհաննիսյան Հովհ. 13, 29, 47, 48,
103, 109, 164, 189, 193, 195,
203, 311

Հովհաննիսյան Հովս. (Յ. Էլմար)
472, 474

*Հովհաննիսյան Մ. 465, 574

Հովհաննիսյան Ռ. 319

Հովհաննիսյան Տ. 9

Հովյան Ս. (Տաշիր) 654

Հովնաթանյան Հ. 426

Հովնանյան Ռ. 652, 654

Հովսեփ Էմին 276

Հովսեփյան Գ. 116, 704, 717, 730

Հովսեփյան Մ. 601,

Հովվյան Շ. 344

Հրաչյա 240

Ղ

*Ղազարյան Ա. 151, 575, 578, 579,
581, 583, 714, 717, 728,

Ղազարյան Գ. 210, 211

Ղազարյան Գ. 674, 717

*Ղազարյան Գ. ծ. վարդ 730

Ղազարյան Դ. 130

Ղազարյան Հ. 47

Ղազարյան Ս. 140

*Ղազարյան Վ. 76

*Ղալաչյան Ս. 575

Ղարաբեկյան Մ. 722

*Ղարազյոզյան Հ. 184

*Ղարաջյան Գ. (Արկունեղ) 665,
668, 722

Ղարիբյան Ա. 729

*Ղարիբջանյան Բ. 673–675

Ղարիբջանյան Ս. 519

Ղափանցյան Գր. 710

Ղևոնդյան Ռ. 661

Ղլտյան Ա. 118

*Ղուկասյան Ղ. 724, 726

Ճ

*Ճանավարյան Տ. 465

Ճավճավաձե Ա. 111

*Ճգնավորյան Տ. 459

Ճենաթը Շեհաբյուրդի 54

Ճեպեճյան 361, 364

Ճեպեյան Բ. 154, 155

*Ճեվեճյան Հ. 467

Ճիզմեճյան Ա. 366, 367

Ճիզմեճյան Ս. 329

*Ճիվելեկյան Տ. 228, 229, 258

*Ճյուհերյան Ե. 646

Ճուղուրյան Հ. 43

Մ

Մալաթյան Գ. 327

Մալարմե 248

*Մալեզյան Վ. 103, 247, 294, 338,

361, 365–367, 372, 375, 373,

376, 378, 395–397, 410

Մալեմեզյան Ս. 639

Մալխաս 715

Մալխաս Գր. 246

*Մալխասյան Հ. 186, 187

Մալխասյան Հովհ. 90, 186

Մալխասյան Ստ. 9, 14, 19, 21, 94,

117, 134, 138, 651, 652,

Մալյան Հ. 710

Մալոյան Մ. 659, 712

Մալումյան Խ. (Ակնունի) 9, 598

Մախ Է. 691

Մախոխյան Վ. 18, 330

*Մակարյան Մ. 471

*Մակինցյան Պ. 18, 195, 197, 200,

204, 205, 240, 276

Մակլեր Ֆ. 455

Մահարի 428

Մահմուդ Շեվքեր փաշա 286, 303,

304, 587

Մահտեսի-Բաբայան Զ. 209

Մահտեսի-Հակոբյան Մ. 208

*Մահտեսյան Ա. 529–540

Մահտեսյան Է. 107

Մաձձինի 565

Մամին-Միքիթյակ 255

*Մամուրյան Հ. (Նուրիան) 214,

261, 268, 282

*Մամուրյան Մ. 31, 244, 257–259,

263, 265, 267

Մայակովսկի Վ. 336

Մայիլյան Ա. 129–132

*Մանասյան Ս. 575

Մանդինյան Ա. 123

Մանդինյան Ս. 43, 46, 69, 187, 189,

434, 435

*Մանդինյան Ստ. 210

Մանթաշև Ալ. (Մանթաշյան) 430,

484

Մանուելյան Վ. 462

Մանուկյան Ա. 377

Մանուկյան Ա. 130

*Մանուկյան Գ. 483

Մանուկյան Ե. 402

Մանուկյան Կ. 96

*Մանուկյան Հ. 598, 617, 710, 715,

Մանուշյան Մ. 428

Մանվելյան Լ. 29, 109, 121, 135, 350

Մանվելյան Մ. 201, 584

Մառ Ն. 19, 99, 120, 199, 249, 425

Մառք Հ. 268, 306, 312

*Մասեհյան Հ. 31, 115, 453, 470

*Մավիյան Հ. 459–460
 Մատենճյան Մ. 456
 Մարգարյան Պ. (Մերմնացան) 9
 Մարիո Մ. 277
 Մարկ Տվեն 136, 237
 Մարկոսյան Ի. 76
 Մարկոսոֆ Մ. 338
 Մարով Հ. 617
 Մարտիկյան Կ. 563
 Մարտիկյան Ս. 724
 Մարտիկյան Վ. 602
 *Մարտիրոսյան Տ. 459, 469
 Մարտունի Ալ. (Սյանիկյան) 205, 691
 Մարքս Կ. 27, 464, 557, 691, 694
 Մարքս Մ. 335
 Մաքսապետյան Ա. 659, 712, 715,
 Մելիք-Աղամալյան Մ. 6
 Մելիք-Բախտամյան Հ. 22
 *Մելիք-Ղարազյոզով Շ. 210
 *Մելիքյան Արշավիր 72, 74, 80, 87, 724, 726
 Մելիքյան Է. 328
 Մելիքյան Մ. (Դեդուշկա) 660–662, 665, 668, 670, 671, 674
 Մելիքյան Ռ. 19, 128, 130
 Մելիքյան Ս. 96
 Մելիքյան Սպ. 128
 Մելիք-Շահնազարյան Կ. (Տմբլաշի Խաչան) 147, 160, 161, 209
 Մելիքսեթ Դավիթ-Բեկ (Ս. Ս. Դ. - Բ.) 440, 443

*Մելիք-Քալանթարյան Ե. /Ժենյա/ 575
 *Մելիք-Օհանջանյան Լ. 575
 Մելյան Մ. 69
 *Մելքոնյան Ա. 727
 Մելքոնյան Է. 338
 *Մելքոնյան Ս. 465
 Մեծատուրյան Թ. 325
 Մեծարենց Մ. (Մ. Մեծատուրյան, Շ. Ծիածան) 99, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 255, 268, 275, 331, 513
 *Մեհրաբյան Ա. 575
 *Մեհրաբյան Գր. 210
 *Մեհրաբյան Զ. 576
 Մեհրաբյան Մ. 121
 Մեյն Ա. 455
 Մենավոր Ս. 193
 Մեայան Տ. 686
 Մեսրոպ եպ. 730
 Մետերլինկ Մ. 31, 195, 248
 Մերջանով Ս. 465
 Մեքքալմ 326, 653
 Միլվուա 314
 Միլվուս 345
 Միկոյան Ա. 671, 672, 674
 *Միրան Ասքանազ (Ասքանազյան) 339, 381
 Մինաս Յոլակ 18
 Մինասյան 556
 *Մինասյան Ե. 128, 151, 152
 Մինասյան Ի. 249

Մինասյան Լ. 472
 Մինասյան Ղ. 467
 *Մինասյան Մ. 477, 489, 490
 Մինասյան Մ. 650, 652
 Մինասյան Ս. 598
 Մխապեղյան Ս. 565
 Մխաքյան Ա. 571
 Մխաքյան Շ. 237, 571, 598, 602, 603
 Միրաբո 611
 Միրաքյան Մ. 665
 Միրաքյան Վ. 29, 350
 Միրբո Օ. 237, 255, 267
 *Միրզոյան Գ. 108
 *Միրզոյան Հ. 83, 584
 Միրզոյան Միք. 131
 Միրզոյան Ս. (Ուսանող) 9
 Միգկևիչ Ա. 415
 Միքայելյան Ա. 717
 Միքայելյան Արս. խան 474
 *Միքայելյան Ի. 608, 617, 679,
 *Միքայելյան Կ. 195, 197, 198, 200, 201
 Միքայելյան Շ. 571
 Միքայելյան Ք. 462, 465
 Մխիթարյան Գ. 601
 *Մխիթարյան Օ. 474, 715
 Մխիթարյաններ 427
 *Մկրտիչ Վարդան 461
 Մկրտիչ Տիգրան 223

*Մկրտիչյան Լ. 228, 282, 353, 366, 368, 370, 371, 373, 376, 395, 398, 617, 618
 Մկրտումյան Գ. քահ. 47, 80, 82, 190, 191
 Մկրտումյան Դ. 660
 Մկրտումյան Պ. 151
 Մկրտչյան 449
 *Մկրտչյան Ն. 165
 Մյասնիկյան Ալ. 184, 185, 203, 520, 674
 Մյուհենտիսյան Հ. 223
 Մյունիե Ժ. 350
 Մնակյան Մ. 240, 276, 412
 Մնացականյան Պ. 654, 666, 668,
 Մնձուրի Հ. 327, 331
 Մոզյան Լ. 598
 Մոլիեր 115, 255
 Մոկլե Ք. 237
 Մոմճյան Մ. 223
 Մոյրյան Զ. 315
 Մոնե Հ. 277
 Մոնտեսքյո 522
 Մոպասան Գ. 31, 111, 134, 136, 159, 190, 267, 277, 384, 434, 512
 Մորեսա 248
 Մորիեր Զ. 31
 Մորյան Վ. 555
 Մուշեղ եպ. 491, 492, 479
 *Մուսայելյան Հ. 212, 579
 Մուրադ Դ 305

Մուրադյան Գ. 710
 *Մուրադյան Ե. վարդ. 471
 *Մուրադյան Մ. 572, 728
 *Մուրատյան Ա. 339–340
 Մուրատյան Մ. 102
 Մուրատյան Մ. եպ. 102
 Մուրատյան Տ. 231
 Մուրացան 48, 109, 113, 114, 350
 Մռավյան Ա. (Հրանտ) 665, 668,
 671, 673, 697
 Մռավյան Ե. 109, 729
 Մսրյան Ա. 356
 Մրմրյան Հ. (Ակումիտ) 330, 415
 Յ
 Յարճանյան Ա. (Միամանթո) 54,
 103, 412, 391, 392
 Յոհանեսկու Ա. 458
 Յովաս 437
 *Յուզբաշյան Հ. 679
 Յուժին-Մումբատով Ալ. 30
 Յուսուֆյան Հ. (Վահանյան) 572
 Յուսուֆյան Տ. 223
 Ն
 Նադսոն 186
 Նազարբեկ (Նազարբեկյան) Ավ.
 464, 554, 557, 563, 565, 619
 Նազարբեկյան Թ. 22
 *Նազարբեկյան Ա. 50, 53, 138, 646
 *Նազարյան Ա. 540
 *Նազարյան Լ. 462, 467
 Նազարյան Հր. 202, 255
 Նազարյան Սո. 31, 48, 106, 143, 193

*Նազարյան Տ. (Ռադամես,
 Արցախեցի, Tigo) 19, 107–110, 191,
 207, 575, 648,
 Նազարյանց Սո. 49, 311
 Նազարյանց Ա. 576
 Նազարյանց Էմ. քահ. 187
 Նազարյանց Լ. 578
 Նազարյանց Հ. 306
 Նաթանյան Մ. 361, 369, 373, 389–
 391, 521, 525
 Նալբանդյան Մ. 31, 32, 95, 106,
 107, 127, 176, 185, 309, 311,
 335, 342, 509, 570, 662, 673,
 Նալբանդյան Ս. 607, 608
 Նալբանդյան Վ. 9, 31
 Նալբանտ Գ. 532
 Նալպանտյան Մ. 273
 Նահապետ Քուչակ 426
 Նադաշ Լճեցի 440
 Նադաշ Հովնաթան 254, 426
 Նանսեն Ֆ. 136
 Նավասարդ Կ. 282
 Նավասարդյան Բ. 90, 145, 433
 *Նավասարդյան Վ. 578, 716,
 Նավարյան Ա. 267, 268
 Նար-Պեյ 482
 Նար-Դոս 57, 69, 91, 109, 187, 578
 Նարինանյան Խ. (Բագրատունի Մ.)
 665
 Նարինյան Խ. 69, 74
 Նելլա 601
 Նեկրատով Ն. 30

Նեմիրովիչ-Դանչենկո Վս. 135, 171
 Ներսես Կ. Հ. 440
 Ներսես, պատրիարք Կ.
 Ներսեսյան Ն. 330
 Ներսիսյան Գր. 209, 210, 211
 Նիզամի 130
 Նիկիտին 30
 Նիկոլայ II 85, 163, 684
 Նինոշվիլի 111
 Նորդաու Ս. 253
 Նորենց 428
 Նորման Ժ. 255
 Նորվենս Լ. 237
 Նուպարյան Ս. 263, 282, 306, 312,
 329
 *Նուրայան Բ. 578
 Նուրյան Կ. 604
 Շ
 Շադոյան Ավ. 356
 Շաթրյան Լ. 235, 273, 277, 315
 Շաթրյան Հ. 348
 Շախովսկի 84
 Շահազիզ Ե. 187
 Շահազիզ Ս. 47, 48, 189
 Շահամիրյան Շ. 167
 *Շահան Նաթալի (Հակոբ Տեր-Հա-
 կոբյան) 457, 485
 Շահեն 326
 Շահենի Վ. 482
 Շահին Է. 107, 429
 *Շահինյան Բ. 576,
 Շահինյան Գ. 263

Շահինյան Գ. 708, 723
 Շահինյան Գառ. 607,
 Շահինյան Ս. 195
 Շահինյան Վ. 555, 565
 Շահխաթունյան Ա. 578
 Շահմուրադյան Արմ. 18
 Շահնազարյան Ս. 46
 Շահնազարյան Ա. 48
 Շահնուր 428
 *Շահումյան Ստ. 21, 23, 27, 86, 168,
 464, 661, 662, 664-674
 Շահպազ Բ. 382
 Շահպազ Բարսեղ 366, 367, 385,
 387, 442
 Շահպազ Տ. 715
 Շահ-Պարոն 86
 *Շահպարտունյան Վ. (Աթոս, Էլի Էն,
 Շահ-Պարոն, Վ. Շ.) 85-87
 Շահվերդյան Դ. 661
 *Շահվերդյան Հ. 466
 Շահրիար 134
 Շահրիկյան Հ. (Ատոմ) 440, 598,
 599
 *Շահրիման Վ. 318-320, 324, 601,
 603
 Շահրիմանյան Վ. 462
 *Շադալյան Ս. 480
 Շադգամյան Ն. (Հանդիսատես) 9
 Շամյան Ա. (Արսեն Երկաթ) 440,
 555, 565,
 Շամյան Հ. 348, 361
 Շամշինյան 155

Շամտանձյան Մ. 214, 606
 Շանթ Լևոն 29, 48, 49, 103, 104, 109,
 165, 201, 393, 583, 692,
 Շապանյան Ա. 107
 Շասենզ Ժ. 452
 Շատմերձյան Պ. 175
 Շատվորյան Ռ. 659, 712
 Շարասան (Թյուրթյունձյան Մ.) 393
 Շելլի 255
 Շելլոկ 52
 Շևչենկո Տ. 172
 Շերիտձյան Կ. 338
 Շեքերձյան Հ. Ն. 540, 555
 Շեքսպիր 13, 111, 115, 267, 384,
 415, 453, 565
 Շիլլեր 39, 111, 115, 186, 208
 Շիդալ 274
 Շիշմանյան Լ. 410
 Շիշմանյան Ղ. եպ. (Ազատական
 մը) 348, 350
 Շիշմանյան Շ. 389, 390
 Շիշմանյան Ռ. 449, 454, 457
 Շիրակունի Ա. 600
 Շիրինյան 145
 Շիրվանզադե Ալ. 13, 18, 19, 21, 29,
 91, 109, 110, 113, 114, 121, 168,
 171, 201, 330, 457, 673, 691
 Շմերլինգ Օ. 161, 162
 Շոլե դը 509
 Շոու Բ. 539
 Շվար 255
 Շուշան 274

Շոուկ Ֆ. 107
 Շրայնըր Օ. 237

Ո

Ոսկանյան Ստ. 31, 244, 257, 258
 Որբերյան Ռ. 260, 264, 265
 Որբունի 428

Չ

Չալխուշյան Գր. 9
 Չամուռձյան Հ. 257, 259
 Չանգալյան Ջ. 652
 Չավուշյան Ե. 632, 637-638,
 Չարգ Ա. (Վտարանդի) 603
 Չարենց Ե. 19, 428, 695, 705,
 Չարշաֆձեան Թ. 481
 *Չարքյան Ա. 324, 325
 Չափրաստ (Չափրաստձյան) 240,
 275, 276, 393
 *Չարքյան Հ. 459, 463
 Չելեայան Ա. 261
 Չելսով Ա. 13, 30, 135, 171, 159, 255,
 446, 456
 *Չերազ Մ. 135, 284, 324, 430, 431,
 440, 441, 452, 456, 480, 505
 Չերնիշևսկի Ն. 13, 110, 662
 Չերքեզյան Ս. 43
 Չիթձյան Գ. 481, 482, 628
 Չիթունի 456
 *Չիլինգարյան Ա. (Դարբինյան Ռ.)
 165, 716
 Չիլինգարյան Աշ. (Ego) 9
 Չիլինկիրյան Գր. 330
 Չիլյան Մ. 601

*Չիրճյան Գ. 628

*Չիֆթե-Սարաֆ Օ. (Աբխազոմյան
Հ.) 201, 208, 214, 226, 228, 229, 241,
245, 246, 253, 260, 264, 274,
306, 310, 311, 395, 397, 398, 605

Չմշկյան Գ. 113, 121, 130, 132

Չոկյուրյան Տ. 241, 247, 256

*Չոբուրյան Է. 331

Չոլագյան Մ. 350

*Չոպանյան Ա. 9, 96, 98, 110, 199,
284, 327, 388, 414, 415, 417–
420, 422, 423, 425–431, 433,
440–442, 452, 454, 513, 537,
538, 596, 656

Չոսեր 255

Չորեքյան Գ. 187

Չոփուրյան Է. 468

Չուբար Գ. 184, 187

Չուբարյան Վ. 187

Չրաքյան Տ. (Ինտրա) 337, 382, 384,
389, 391, 393

Պ

*Պալայան Մ. 400

*Պալայան Մար. 400

Պալասանյան Մո. 124

Պալդազարյան Ղ. 257, 258

Պալեոզյան 518

Պալյան 305

*Պալյան Ավ. 356

*Պալյան Ե. 676, 678, 680–681, 685,

Պալյան Տ. եպ. 330

Պադոասարյան Մ. 434, 435

Պայազատ Ա. 154

Պանիրյան Պ. 601

Պապաջանյան Մ. 652, 655

Պապիկյան Վ. 656–659

Պասանճյան 257

*Պատկանյան Գ. 107

Պատկանյան Ռ. 27, 63, 131, 189,
673,

*Պատմագրեան Առ. 473

Պատրիկյան Մ. 724,

*Պարթևյան Մ. (Պարտիզպանյան
Ս.) 224, 228, 282, 284, 285, 288, 289,
290, 306, 307, 336, 339, 371,
378, 394, 397, 398, 400, 628,
639, 646

Պարոնյան Հ. 31, 114, 236, 244, 251,
257, 258, 274, 276, 309, 310

*Պարսամյան Հ. 95, 96

*Պարսամյան Մ. 201, 235, 241, 244,
247, 249, 255, 268, 329

Պարսամյան Մկ. /Կայծակ/ 178,
603, 605, 606,

*Պեյլերյան Ավ. (Ավո) 379, 381

*Պեյլերյան Մ. 339, 344, 346, 354,
366, 379, 380, 400, 402, 565

*Պենյան Ս. 276, 459, 469

Պենկ 557

Պեշիկթաշյան Մ. 31, 509

Պեշիկթաշյան Ն. 324

Պեստալոցցի 127

*Պետեյան Ա. 466

Պետեֆի Շ. 192

Պետյան Գ. 320
 Պետրաքկա 115
 Պետրո Ժ. 565
 Պետրոս Մեծ 422
 Պետրոսյան Ա. (Աբամ Ասպետ) 400
 Պետրոսյան Գ. 121
 Պետրոսյան Հ. 39, 154, 156
 *Պետրոսյան Մ. 201, 211
 Պետրոսյան Ս. 564
 *Պետրոսյան Վ. 154
 Պետրով Գ. Ս. 60
 Պետրով Ն. 461
 Պերպերյան Ա. 325
 *Պերպերյան Հ. (Հ. Ալատին, Հ. Վե-
     հակրոն, Հրանդ) 408
 Պերպերյան Ս. 328
 *Պերպերյան Շ. 330, 435
 Պերպերյան Ռ. 241, 246, 252, 255,
     273, 382
 Պերջարյան Վ. 453
 *Պինճիկյան Գ. 679, 688, 691, 693,
 Պիննեմեճյան 240
 Պիոնյան Կ. 462, 466
 Պիչիկյան Հ. 34
 Պլեխանով Վ. 26
 Պլեչեն 30, 171
 Պլեվե 569
 Պլուզյան Ա. 728
 Պյոթեքճյան Պ. 325
 Պո Է. 256, 512
 Պոբեդնոսցև 163
 Պոլ Բուրժե 386

Պողոս Նուբար (Պողոս Նուպար)
     92, 292, 317, 319, 321, 322, 327,
     337, 338, 347, 360, 372, 374,
     442, 445, 537, 538, 657, 659,
     711
 Պողոսյան Գ. 185
 *Պողոսյան Հ. 324, 327, 468, 477
 Պողոսյան Ս. 292, 338
 Պոյաճյան Հ. 564
 Պոյաճյան Խ. (Թաթուլ) 96
 Պոյաճյան Ս. 402
 *Պոնճուզյան Հ. 318, 460
 Պոչարովա Ս. (Պուչկարյովա)
     564
 Պոպով Հովհ. 131
 Պուլաքի Մենակյաց 412
 Պուպլի Գ. 241, 260, 261
 Պոռշյան Պ. 57, 109, 113, 115, 171,
     189, 434
 Պրեսանսե Ֆ. 335
 Պրևո Ա. 255
 Պրյուդոն Ս. 255, 314
 Պրուդոն 691
 Պուշկին Ա. 13, 111, 135, 208, 450
     Ջ
 Ջամալյան Ա. 583
 Ջանյան Ս. 457
 Ջանյան Ա. 37, 64
 Ջավադբեգ-Բալուդյան 189
 Ջավախսեցի (Տեր-Գրիգորյան Ղ.)
     37, 57, 187, 189
 Ջեվդեթ 649

Զիվանի (Լևոնյան Ս.) 350, 482

Զուդայեցի Հ. 167

*Զվանշիր Հ. 329

Ջրբախյան Ս. 710

Ջրբաշյան Ս. 601

Ռ

Ռամո ժ. 255

Ռաշմաճյան Ս. 123, 126, 165, 168

Ռաուֆ բեյ 321

Ռեյնոլդս 653

Ռեյնոլդս Ճ. Ս. 362

Ռենյեդ 237

Ռընան 256

Ռիթ Պ. 107

Ռիշբեն 255

Ռիշբուր 277

Ռիվարեց 601

Ռիվեր Շ. 440, 446

*Ռշտունի Ա. 341, 343, 367, 617

Ռշտունի Գ. 393

Ռշտունի Ս. 325

Ռոդեն Օ. 107

Ռոզեգր 255

Ռոլան Ռ. 195

Ռոլինա Մ. 255

Ռոմանովներ 16

Ռոպենսոն Լ. 440

Ռոսետտի Գ. 107

Ռոստոմ (Ջորջյան Ռ.) 462, 577, 714,

Ռոտտեր Գ. 161, 162

Ռորբախ 446

Ռուբենի Ալ. 203, 205, 677, 689–691

Ռուբեն Բ. 555

Ռուսինյան Ն. 257

Ռուսո ժ. – ժ. 461, 522

Ռատիկյան Գ. 487

Ս

Սաադի 453

Սաբահեդդին 277, 631, 634

*Սագինյան Զ. 474

Սազանդարյան Ս. 64

Սագի Լ. 277

Սագոնով 443

Սալախյան Բ. 710,

Սալմասյան Արմենակ 454, 457

Սալտիկով-Շչեդրին 111

*Սահակյան Ավ. /Հայր Աբրահամ/
570–571, 673

*Սահակյան Մ. 474, 670,

Սահակյան Մ. 37, 174

Սադաթեյան Հ. 9

Սամիկյան Ռ. 249, 255, 310

Սամվելյան Խ. 34, 55, 56, 69, 111,
117, 118, 134, 135, 138, 210,
723

Սամուելյան Հ. (Հրանտ Սամուել)
400

Սամուելյան Ս. քահ. 351

Սայաթ-Նովա 118

Սայապալյան ժ. (Փայլակ) 606,

Սայիդ Հալիմ 292

*Սապահ-Գյուլյան Ս. 376, 459,
463, 469

Սասունի Կ. 715,

Սարաճյան Հ. արք. 514, 520

*Սարաֆյան Գ. 339, 477, 646

Սարաֆով Բ. 462, 577

Սարգսյան Գ. 145

*Սարգսյան Լ. 25–28, 104, 572, 574,
723

*Սարգսյան Հ. 671

*Սարգսյան Վ. (Վարոս) 37

Սարգսյան Վաղ. (Իրանյան) 473

Սարղոս Վ. 267

Սարիբեկյան Ս. 131

Սարյան Գ. 428

Սարյան Ս. 197

Սարուխանյան Ա. (Սարուխան)
135–137

Սափարյան Ս. 157

Սաֆարյան Ս. (Լիլիպուտի) 38,
154, 156

Սահրաստյան Ա. 96, 601

Սեթյան Հովհ. (Ց. Վ., Եռսեյ

Վանանթնսեհ, Յ. Ս., Ե. Վ. Josey

Vanante) 339, 351, 356, 365, 373,
374, 382, 389, 395, 396, 409

Սեմա 428

Սեմերճյան Գ. 377

Սեմերճյան Ս. 386

Սեմերջյան Վ. (Սարսունի) 400,
401

Սեյրի (Ա. Գուլոյան) 37, 38

Սենկևիչ Հ. 111, 168, 512

Սենտ-Բյով 256

Սեպուհ 457

Սետեֆճյան Ռ. 275

Սերաո Հ. 314

Սերենկյուլյան Հ. 604,

Սերովբյան Դ. 373

Սևակ Ռ. (Չիլինկիրյան Ռ.) 18, 202,
241, 249, 250, 306, 312, 324

Սևյան Հ. 120

Սեքսենյան Հ. 370

*Սեֆերյան Լ. 400

Սթիլմեն Ու. Ջ. 482

Սիամանթո (Յարճանյան Ա.) 18,
53, 54, 105, 106, 275, 277, 312,
324, 379, 427, 434, 565

*Սիլանյան Հ. 727

Սիլիկյան Ս. 22, 702

Սիլվեստր Ա. 434

Սիմակ (Սիմակ Սահակյան) 34,
37, 170, 671

Սիմեոն Բ. 202

Սիմեոնյանց Պետրոս 43, 44

Սիմոնյան Պ. 565

Սինանյանց Գ. 34

Սիպիլ 268

Սիտալ Կ. 539, 565

Սիրամարգ Տ. Ե. 555, 565, 566

Սիրանույշ 120, 275, 276, 240

*Սիրունի Հ. (Ճողոյան) 597, 598, 602

Սիքայեղյան Քր. 577

Սկանդար-Նովա Գ. 159

Սմայլս Ս. 383

*Սմբատ Բյուրատ (Տեր-Ղազարյանց
Ս.) (Հայկ Լևոն, Ապտակ, Թաթ,

Մտրակ, Խայթոց) 277, 335, 338,
343–348, 350–351, 379, 384–
385, 387

Մմբատյան Ս. 76

Մմիթ Ա. 231

Սյուլի Ս. 267

Սոլոգուբ Ֆ. 336

Սուլովյան Հ. (Վորքման) 69, 135, 190

Սողոմոնյան Գ. 619,

Սոս Վանի 326

Սունդուկյան Գ. 76, 83, 90, 113, 114,
119, 193, 195, 311, 673, 692

Սուրեն 201

Սուրենյան Հ. 440

Սուրենյան Ս. 628

Սուրենյանց Վ. 107

Սուրիաթյան Հ. 18, 135, 136, 583, 584

Սուքիասյան Ա. 461

*Սուքիասյան Շ. 464

*Սպանդարյան Ս. (Տիմոֆեյ) 665,
668, 669

Սպարթալը Թ. 294

Սպարթալի 261

Սպարթալյան Ս. 233

Սպարթալյան Ս. 226

Սպենդիարյան Ալ. 19

Սպորտոնի 649

*Սվազյան Ս. (Միհրան Սվազլը)
505, 531, 617, 618,

*Սվաճյան Ա. 465

Սվաճյան Հ. 153, 223, 251, 258, 274,
340, 342

Սվաճյան Ս. 108

Ստալին Ի. 23

*Ստամբուլցյան Ս. 679

*Ստեփանեն Խ. (Խորեն եպ. Ստե-
փանեն) 206, 207

Ստեփանյան Գ. 478, 511, 519, 619

Ստեփանյան Կ. 264

Ստեփանյան Հ. 707, 710,

Ստեփանյան Ս. 603, 604,

Ստիվենսոն Ռ. 237

Ստոպանի Ա. 670

Սրենց Ս. 598

*Սրմաքեշխանյան Եր. (Երուխան)
(Երվանդ Շավարշ) 50, 53, 339, 361,
364, 378, 379, 384, 385, 387,
461, 466

Վ

Վագներ Շ. 255

Վագներ Ռ. 565

Վահե-Հայկ 324, 428

Վահուկի Վ. 681, 682

Վահրամ 485

Վահրամ Թաթուլ 329, 452, 453

Վաղինակ 263

Վանիկ 600

Վանիկյան Գ. 331

Վանցյան Ա. 583

Վան-փուշ 715

*Վասիլև Գր. 467

Վարազ 276

Վարազդատ 392

Վարանդյան Մ. (Հովհաննիսյան)
 441, 573, 572, 578, 594, 599,
 670
 *Վարդագարյան Բ. վարդ. 472
 *Վարդագարյան Գ. 466
 Վարդան Մամիկոնյան 89
 Վարդանյան Ա. 670
 Վարդանյան Գ. 555
 *Վարդանյան Հ. (Հովսեփ Վարդան
 փաշա) 258
 *Վարդանյան Մ. 464
 Վարդանյան Մ. 49
 Վարդանյան Մ. 573
 Վարդանյան Մ. 674, 691
 *Վարդանյան Վ. 555, 678,
 *Վարդանյան Օ. 467
 *Վարդապետյան Լ. 210
 Վարդենի 513
 Վարդյան Գ. 556
 *Վարդդ (Վարդ Պատրիկյան) 461,
 518
 Վարդովյան Հ. 119
 Վարդունի Լ. 210, 211
 *Վարժապետյան Մ. 175, 177, 178
 Վարուժան Դ. 18, 99, 309, 312, 323,
 328, 379, 391, 392, 393, 427,
 428, 565
 Վարուր Մ. 600
 Վեմյան Խ. 293
 Վեռլեն 248, 415
 Վեռն Ժ. 255, 277
 Վեսպեր 705

Վերածին Մ. 717
 Վերնից Հ. 173
 Վիլիելմ II 159
 Վիտտե 163
 Վշտունի Ա. 94, 211, 671, 672
 Վոլտեր 31, 314, 522, 565
 Վորոնցով-Դաշկով 444, 445
 Վռամյան Ա. (Դերձակյան Օ.) 616
 Վտակյան Ա. 601
 Վտարանդի Ա. 329
 *Վրացյան Մ. 331, 467, 578, 579,
 697, 704, 714, 716
 Վրույր Ա. 119

Տ

Տադավարյան Ն. 145, 226, 338, 361
 Տամատ Մ. 249
 Տամատյան Մ. 344, 346, 347, 357,
 359, 360, 369, 375, 377, 399,
 405, 537, 617, 618, 639, 710
 *Տատյան Լ. 473
 Տեմիրճիպաշյան Ե. 241, 245, 250,
 269, 277, 309, 310
 *Տեովլեթ Գ. (Պ. Տ. Գևորգյան) 440,
 449, 450
 Տեվեճյան Հ. 467, 468
 Տետեյան Տ. (Տիգրան Հարություն)
 263, 294
 *Տեր-Աբրահամյան Վ. 72
 *Տեր-Անդրեասյան Ե. 277, 281, 299
 *Տեր-Առաքելյան Գ. 577
 Տեր-Ավետիքյան Գր. 210
 Տեր-Ավետիքյան Ն. 208

*Տեր-Գրիգորյան Ա. 661
 Տեր-Գրիգորյան Ա. բժիշկ 55, 74, 76
 *Տեր-Գրիգորյան Գ. 108
 Տեր-Գրիգորյան Գ. 34
 Տեր-Գրիգորյան Է. 114, 119, 121
 Տեր-Գրիգորյան Ղ. 34
 Տեր-Գրիգորյան Զ. 110
 Տեր-Գրիգորյան Վ. (Վահան Խոբենի) 715
 Տեր-Ենոքյան Խ. 69
 Տեր-Իսահակյան Իս. 82
 Տեր-Իսահակյանց Ն. 710
 Տեր-Խաչատուրեան Ա. 571
 Տերկին Ժ. 557
 *Տեր-Հակոբյան Ա. 61
 *Տեր-Հակոբյան Հ. 275, 277
 Տեր-Հակոբյան Հ. (Իրազեկ) 714, 717
 Տեր-Հարությունյան Ա. 660
 Տեր-Հարությունյան Հ. 96
 *Տեր-Ղազարյան Ղ. 676, 678
 Տեր-Ղազարյան Ն. 676
 Տեր-Ղևոնդյան Գ. (Գեո-Ղեդո) 160
 Տեր-Ղևոնդյան Ն. 165
 Տերճյան Պ. 465
 *Տեր-Մահտեսյան Ա. (Տիլոյան)
 (Ասիլ, Արցունք և Ասիլ, Արես, Ամիր, Ա., Արշակ, Ամպրոպյան Ա., Կայծկլտուկյան Արտեն, Արշակ Տ. Մ., Ժ. Մ. Ա., Հատիրա, Խիկար Իմաստուն, Ընկեր Միմոս, Զավեշտասեր Խիկար, Արիել Մոզպետյան, Անուրա Մազդա)

510–512, 514–517, 539–540
 *Տեր-Մանվելյան Հ. 184
 Տեր-Մարտիրոսյան Հովհ. (Հ. Տերենց) 58
 Տեր-Մելիքյան Հովհ. 575
 Տեր-Մելքիսեդեկյան Ս. (Ղալպաշի Մարգար) 161
 Տերմեն գնդապետ 650–651,
 Տեր-Մինասյան Ե. 58
 Տեր-Մինասյան Ռ. (Ռուբեն) 583, 589
 *Տեր-Մինասյան Ս. 209
 Տեր-Մինասյան Միմ. 64, 66
 *Տեր-Միրաքյան Հ. 46, 63, 94, 112, 123, 124, 126, 168
 Տեր-Միքայելյան Հ. 575
 Տեր-Մկրտչյան Ա. 651–654
 *Տերյան Վ. 13, 18, 19, 29, 54, 55, 91, 121, 186, 191, 195–200, 202, 206, 670, 671, 673, 675
 Տեր-Ներսիսյան Հ. 607
 Տերոյան Վ. 715
 Տերոյենց Հ. 264
 Տեր-Սահակյան Հ. 318
 Տեր-Սարգսյան Ս. (Միսոսար) 209
 *Տեր-Սարգսյան Ս. (Փառնակես) 74, 154
 Տեր-Սարգսյան Ս. 154
 *Տեր-Միմոնյան Դ. 727
 *Տեր-Վարդանյան Ալ. 473
 Տերվիշյան 377
 Տերտերյան Ա. 74, 583–584
 *Տերտերյան Ս. 464

Տեփոյան Պ. 652, 654

Տէր - Խաչատուրեան Ա. 571

Տիգրան Երկաթ (Կարապետ
Պիլեզիբճի, Պիլեզիբճյան) – 335,
338, 345, 346

*Տիգրան Զավեն (Տիգրան Զու-
գասգյան) 49, 50, 53–55, 57, 678, 687

Տիգրան Մկունդ 540

Տիգրանյան Մ. վարդ. 223

Տիգրանյան Ա. 58, 584

Տիգրանյան Արմ. 80

Տիգրանյան Լ. 145, 147

Տիգրանյան Մ. 223

Տիգրանյան Նիկ. 128

Տիգրանյան Ս. 22

Տիրանյան Վ. 388

Տիրանյան Հ. 540

Տյուսաբ Ս. 31, 252

Տոլստոյ Լ. 13, 18, 45, 30, 72, 111,
127, 135, 136, 171, 190, 191,
267, 383, 386, 422, 434

Տոտոնյանց Վ. 55, 56, 94, 140, 141

Տուգան-Բարանովսկի 141

Տուրգենև Ի. 30, 111, 450

Տվեն Ս. 111, 136, 237, 539

Տրդատ 600

Տրդատ եպ. 288

*Տրդատյան Տ. 679

Տրեպով 163

Ր

Րաֆֆի 14, 27, 90, 109, 164, 192,
320, 482, 509, 524, 673,

Ց

Ցիլլեր 126

Ո

Ուայդ Ռ. Գ. 115

Ուայդ Օ. 136, 255

Ուելս Հ. 237

Ուեստ Հոպոքըն (Յունիոն Սիթի)
475

Ուզունյան Կ. 382

Ուզունյան Ս. 608

Ություճյան Ե. 325

*Ություճյան Կ. 240, 244, 257, 336

Ուիլսոն 653

Ուլանդ 255

Ուրուզ Զ. 322

Ուղուրյան Մ. 229, 234

Ումիկյան Ն. 145

Ունճյան 518

*Ուչագլյան Կ. 607

Ուսուցիչ 124

Փ

Փանոսյան Ադ. (Ալփասլան) 229,
244, 305, 632

Փանոսյան Զ. 328

*Փանոսյան Կ. 257, 259, 268, 297

Փաշայան Կ. 382

Փաշայան Կ. (Թափառիկ) 597

Փաշայան Ռ. Ա. 119

Փաշայան-Խան 145

Փառնակ Գ. (Ֆնտգլյան Գ.) 425

Փառնակեա (Տէր-Սարգսյան Ս.)
154

Փաստրմաճյան Գ. (Արմեն Գարո)
650

Փաստրմաճյան Ս. (Ս. Ս.) 650

Փարամազ (Սարգիսյան Ս.) 331,
402

Փարսադանյան Ռ. 145

*Փափազյան Գ. 646

*Փափազյան Թ. 459

*Փափազյան Ղ. քահ. 341, 342, 343

Փափազյան Ս. 491, 492

*Փափազյան Ս. վարդ. 472

Փափազյան Ն. 598

Փափազյան Վ. 600

Փափազյան Վ. (ղերաս.) 18, 119,

Փափազյան Վ. (մարզիկ) 181, 607-
608

Փափազյան Վրթ. 9, 29, 34, 37, 57,
67, 103, 109, 168, 170, 198, 201,
209, 311, 434, 470

Փափազյան Տ. 463

*Փիլիպոսյան Գր. 467

Փիլոսյան Հ. 660

Փիրումյան Պ.-Բ. 22

Փիրումյան Տ. 578

*Փոլատյան Ա. 485

Փոստոնա 512-513

Փորթուգալյան Ս. 389, 459

Ք

*Քալանթար Ալ. 7-14, 19, 208, 717

*Քալանթար Լ. 21

Քալաշյան Գ. 64

Քամալյան Ա. 210

Քամալյան Ս. 94

Քայիդ բեյ 456

Քաջագնունի Հ. 420, 723

Քաջունի Ե. 96

*Քարհանյան Ն. 679

*Քելեկյան Տ. 324, 352, 353, 361, 366,
368, 369, 395, 409

Քեմալ Ս. 317, 321, 322, 335, 336

Քեմալ Բեյ 54

Քենտրյան Վ. 465

Քեշիշյան Խ. 660

Քեշիշյան Ս. 231

Քեշիշյան Ս. 573

Քեշիշյան Սարկ. 449

Քեչեճյան 361, 364

*Քեչյան Ա. 492

*Քեչյան Բ. 214, 220-226, 268, 336

*Քեչյան Պ. 220

Քեպասյան Գ. Ս. 533, 539-540,

Քեֆսիզյան Ս. 339, 341

Քիթապճյան Ա. 234

*Քիյար Պ. 83, 137, 314, 335, 349,
398

Քիրիշճյան Լ. 228

Քյամիլ 279, 286

*Քյուչուքյան Վ. 406

Քյուրքճյան Ս. 330

*Քյուրքճյան Վ. 339, 360- 363, 369,
485

Քյուֆեճյան Հ. 201, 308, 309

Քոռան Է. 441

Քուլաքոզյան Ս. 466

Քուչակ 426

Քուչուբեգյան Հովհ. 207

Քուչուքյան Ս. 373

Քսենոփոլոս Գ. 539,
Քրաջյան Մ. (Արծիվյան) 96, 99
Քրեյան Ֆ. 539
Քրիսյան Հ. 607
*Քրիսյան Շ. 179, 182
Քրիստոս 40

Օ

*Օգանյան Գ. 174, 176
Օհանյան Ա. 453–456
Օհանյան Բ. 354, 366, 367
Օհանջանյան Ս. (Ֆարհատ) 597
Օմար Խայամ 425
*Օշական Հ. 330, 331
Օուեն 84
*Օսկանյան Խ. 476
Օտապաշյան Ս. (Ս. Օ.) 356, 406
*Օսյան Ե. 99, 103–105, 317, 388,
389, 391, 432, 603
Օսյան Ե. (Պոնդ, Ե. Օ., Սկեպտիկ
Սրճեփ Օ.) 305, 316–318, 327, 338,
344, 346, 347, 353–355, 358–
360, 365–368, 403, 405, 411,
430
Օրբելի Հ. 199
Օրբելյան Ստ. 67
Օրի 192

Օրիոն 615
Օրմանյան Մ. պատրիարք 20, 48,
220, 225, 412, 438
*Օրբոյան Դ. 156, 157, 158

Ֆ

Ֆասուլյաճյան Թ. 276
Ֆարհատ Նորիս 268
Ֆեթվաճյան Ա. 454
Ֆելիքս 600
Ֆեներճյան Գ. 330
Ֆերահյան Մ. Գ. 531, 535, 540,
Ֆերիդին Օղլի 322
Ֆիրդուսի 453
Ֆլամարիոն Բ. 134
Ֆլոբեր 273, 425
Ֆյուրե Մ. 371
Ֆոս Ռ. 277
Ֆորժե Հ. 237
Ֆուրիե 84
Ֆրանգուլյան Ս. 41, 64
Ֆրանկյան Ե. 583, 593, 600, 717
Ֆրանս Ա. 31, 93, 136, 159, 195, 255,
266, 267, 362, 450, 565,
Ֆրեդերիկ 127
Ֆրիկ 426

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ա
- Ագուլիս 25
- Ադանա 11, 12, 63, 217, 223, 224,
268, 280, 283, 288–290, 299,
300, 306, 307, 322, 333, 349,
365, 371, 394, 398, 449, 465,
588, 598, 599, 635, 639, 658
- Ադրբեջան 22, 23, 130, 335
- Ադրիանուպոլիս (Էդիրնե) 232,
341, 409
- Աթենք 175, 221, 341, 369, 502, 503
- Ալաշկերտ 117
- Ալավերդի 10, 81
- Ալբանիա 78
- Ալեքսանդրապոլ 10, 22, 25, 42,
58, 60, 61, 78, 86, 190, 123,
579, 673, 674, 675, 694, 712,
719, 722, 723, 726, 727
- Ալեքսանդրիա 221, 338, 341, 342,
346, 347, 353, 354, 357–359,
365, 368, 369, 375, 381, 382,
384, 387, 394, 403, 405, 411,
413, 432, 463, 654
- Ախալցխա 123, 186
- Ախալքալաք 8, 85–87, 123, 186
- Ականց 586
- Ակն 491, 492, 505, 506
- Ամասիա 322
- Ամասիայի շրջան 321
- Ամերիկա (Ամերիկայի Միացյալ
Նահանգներ) 96, 101, 221, 233,
265, 361, 362, 369, 374, 318,
320, 325, 327, 408, 436, 438,
449, 458, 475–477, 481–485,
487, 488–489, 492, 507–508,
511, 514, 516–517, 519–521,
528, 532–533, 538, 541–543,
547, 553, 554, 558, 639, 644,
646, 648, 651, 654, 683, 696
- Այգեստան 481
- Այդըն 232
- Այնթապ 230, 360, 491
- Այսրկովկաս 624, 630
- Անատոլիո 334
- Անգլիա 7, 12, 15, 52, 92, 93, 165,
255, 327, 421, 431, 438, 447,
498, 510, 513, 566, 624, 723
- Անդրկովկաս 6, 9, 13, 30, 33, 37,
58, 71, 76, 78, 79, 85, 87, 91,
94, 113, 123, 128, 141–143,
164, 212, 458, 524, 527, 528,
534–537, 541, 544, 545, 561,
569, 570, 572, 577, 579, 580,
590, 591, 660, 661, 663, 667,
671, 684, 685, 689, 693, 710,
722, 723
- Անի 99, 120, 136, 425, 435, 717
- Անկարա 335
- Աշխաբադ 64
- Աշտարակ 73, 75, 171, 719

Ասիա 211
 Ասիական Թուրքիա 443
 Աստապատ 154
 Աստրախան 190–193, 675, 679, 697
 Ավստրիա 78, 168, 233
 Ատրպատական 16, 471, 474
 Արաբկիր 221, 506, 592
 Արագած 717
 Արագածոտն 719, 727
 Արարատ 312, 453, 509
 Արարատյան դաշտավայր 161
 Արևելյան Թրակիա 465
 Արևելյան Հայաստան 319, 421,
     436, 444, 454, 458, 518, 653
 Արևմտյան Եվրոպա 458, 562, 606
 Արևմտյան Հայաստան
 (Արևմտահայաստան,
 Տաճկահայաստան,
 Թուրքահայաստան) 12, 15, 17,
 18, 28, 49, 96, 100, 135, 204, 213,
 217, 218, 220–223, 226, 227, 231–
 233, 238, 248, 260, 268–271, 281,
 287, 297, 304, 319–321, 337, 353,
 363, 366, 372, 374, 384, 387, 400,
 439, 443, 447, 448, 462, 463, 475–
 477, 479, 480, 485, 493, 499, 501,
 504, 506, 510, 518, 525, 528, 534,
 561, 587, 598, 602, 610, 614, 623,
 625, 627, 628, 631, 642, 647, 658,
 659, 664, 680, 683, 687, 692
 Արխանգելսկ 651
 Արծափ 586

Արճեշ 586
 Արմաշ 233, 339
 Արմավիր 120, 675
 Արցախ 193, 206, 207, 209– 212,
     694, 706, 709, 724
 Աֆրիկա 438
     Բ
 Բաբերդ 281
 Բագել 466
 Բաթում 9, 120, 559, 663, 686, 702
 Բալկանյան երկրներ 77, 78, 82,
     87, 301
 Բալկանյան թերակղզի 577
 Բալկաններ 286, 609, 624, 692
 Բալու 300, 510
 Բաղեշ 233, 368, 439, 620
 Բայազետ (Բայազեդ Բայազիդ)
     82, 98, 402, 586
 Բայանդըր 295
 Բաշ-Ապարան 22
 Բաշ-Գյառնի 74
 Բարշաբի լեռ 456
 Բաքու 7, 9, 10, 13, 14, 23, 41, 66,
     74, 76, 115, 120, 122, 123, 129,
     130, 133, 150, 193, 200, 206,
     390, 571, 578–580, 590, 657,
     661, 662, 664, 666, 669, 670,
     674, 675, 676, 678, 679, 680,
     683–685, 689–691, 693, 694,
     706, 713, 721, 731
 Բելոռուսիա 674
 Բելրուր 473, 481, 571, 618

Բեռլին 12, 51, 52, 226, 344, 420,
 446, 447, 453, 464, 480, 494,
 495, 522, 633
 Բերա թաղամաս 379
 Բիթլիս 15, 585, 588
 Բոսնիա 301
 Բոսնիա-Հերցեգովինա 479
 Բոստոն 361, 389, 394, 476, 479,
 482, 485, 490, 491, 511, 519,
 530, 540, 553, 554, 594, 597,
 628, 639, 651, 652
 Բոսֆոր 50, 53
 Բորչալու 116, 117
 Բրեստ-Լիտովսկ 536, 545, 693
 Բուդապեշտ 137
 Բուլղարիա 50, 221, 458–460, 462,
 464, 467, 470, 479, 510, 577,
 596
 Բուխարեստ 221
 Բուրգաս 221
 Գ
 Գալաց 342
 Գանձակ 117, 123, 206, 586, 590
 Գանձակի գաւառ 116
 Գերմանիա 7, 33, 39, 78, 124, 159,
 164, 168, 218, 287, 301, 320,
 362, 401, 444, 451, 447, 545,
 624, 695
 Գյումրի 722
 Գոշավանք 124
 Գորիս 64, 66–68, 719, 727
 Գուս-Գալիու 104, 480, 500

Դ

Դադստան 130
 Դանիա 7, 88
 Դիադին 586
 Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) 15,
 233, 368, 439, 475, 588
 Դիլիջան 81
 Դոնի Ռոստով 675

Ե

Եգիպտոս 145, 221, 337, 338, 340–
 343, 345, 351, 354, 358, 360,
 362, 365, 369, 372, 375, 378,
 379, 382, 384, 387, 388, 403–
 406, 408–410, 414, 430, 432,
 436, 438, 463, 519, 528, 654
 Եդիգուլե 303
 Եկատերինոդար 120
 Ենա 124, 195
 Եվդոկիա 379
 Եվրոպա 30, 49, 52, 53, 89, 101,
 124, 149, 181, 194, 221, 267,
 302, 325, 371, 396, 417, 429,
 438, 444–446, 456, 494–495,
 497, 504, 505, 523, 538, 543,
 541, 600, 611, 622, 624, 627,
 630, 631, 657
 Երևան 5, 33, 34, 58, 61, 72–74, 81,
 86, 96, 97, 119, 121, 123, 138,
 144, 145, 161, 168, 169, 321,
 388, 390, 428, 520, 531, 579,
 571, 573, 580, 594, 599, 601,
 619, 659, 679, 697, 699, 701–

704, 707, 710, 712, 713, 715,
716, 718, 719, 721, 722, 724,
727–731

Երզնկա 368, 506

Երուսաղեմ 263, 315, 343

Եփրատ 510

Ձ

Զանգեզուր 17, 64, 66–68, 719, 727

Զանգիբար 404

Զեյթուն 288, 305, 338, 343, 376,
386, 449, 450, 459, 465, 481,
506, 661

Զմյուռնիա (Իզմիր) 102, 284, 213,
216, 220, 229, 258, 260, 261,
263, 272, 282, 289, 290, 293–
297, 306, 307, 314, 315, 325,
328–330, 368, 596

Է

Էջմիածին 33, 42–45, 47, 58, 64, 94,
100, 168, 186, 192, 405, 433,
519, 719, 730

Էրզրում (Կարին) 15, 17, 59, 93,
214, 233, 233, 322, 462, 519,
571, 585, 650

Թ

Թավրիզ 14, 133, 471–474, 519

Թեհրան 49, 137, 470, 471, 472, 474

Թիբե 232

Թիֆլիս 9, 14, 20, 25, 32, 33, 39, 41–
43, 47, 49, 67, 68, 74, 85, 86,
90, 95, 98, 100, 110, 113, 114,

116, 119–124, 129, 132, 133,
134, 138, 140–142, 144, 148,
150–156, 158–160, 164, 165,
167, 168, 186, 187, 196–198,
206, 208, 380, 433, 458, 519,
569, 570, 571, 573, 575, 577,
581, 648, 651, 653–655, 659,
660–662, 664–666, 671, 677–
680, 683, 685, 688, 692, 693,
699, 707, 710, 713, 716, 721,
731

Թուրքիա (Տաճկաստան) 8, 16,
51–53, 62, 75, 77, 104, 108,
159, 177, 187, 188, 213, 214,
216–218, 221–223, 225, 227,
230, 231, 238, 258, 269, 270,
276, 280, 281, 296–298, 300–
302, 304, 305, 307, 315–317,
321, 323, 325, 328, 333–335,
337, 339, 344, 349, 352, 354,
363–364, 368, 370, 379, 385,
417, 419, 420, 421, 436, 438,
445, 446, 447, 450–451, 462,
477–478, 480, 488, 489, 491,
493, 498, 501, 504, 507, 510,
514, 515, 517, 518, 520, 527,
538, 541–545, 560, 562, 566,
582, 585, 587–590, 595, 597,
598, 601, 604, 606, 608–613,
615–616, 624, 625–627, 631,
632, 636, 638, 639, 645, 657,
659, 683, 687, 711

Ժ

Ժնև 108, 458, 461, 570, 600, 617,
620, 676, 678, 680, 681, 684

Ի

Իելլ 511

Իզմիր-Գասապա 222

Իսկենդերունի ծոց 407

Իտալիա 92, 93, 377, 566, 621

Իրան 472, 474, 576, 683

Լ

Լայպցիգ 33, 39, 124

Լենա 79, 194

Լենինական 58

Լեոնային Ղարաբաղ 705, 706, 724

Լիբանան 571

Լոնդոն 12, 93, 100, 108, 165, 166,
179, 360, 394, 480, 494, 617,
619–621, 625

Լոռի 155, 161, 726

Լոռվա գավառ 42

Լոս Անջելես 491

Խ

Խարբերդ 96, 221, 233, 385, 482,
484, 485, 491, 506, 510, 554,
565, 596

Խերսոն 129

Խորհրդային Հայաստան 17, 25,
50, 331, 332, 336, 418, 423, 427,
467, 468, 475, 486, 554, 705

Խորհրդային Միություն 469

Կ

Կ. Պոլիս (Կոստանդնուպոլիս,
Պոլիս, Ստամբուլ) 19, 20,
48–50, 119, 137, 145, 165, 179,
181, 182, 213, 216, 218, 202,
220–222, 226, 228, 229, 235,
241, 244, 260, 263, 268, 269,
272, 276, 278, 290, 293, 294,
296, 297, 311, 314–316, 318,
322–327, 330, 332, 333, 340–
345, 360, 369, 372, 379, 381,
384, 385, 387, 388, 394, 396,
397, 402, 403, 406, 409, 410,
412, 415, 417, 447, 457–458,
460–461, 477, 480, 485, 491,
492, 519, 548, 587, 594–597,
600–602, 604, 605, 606, 608,
615, 616, 618, 619, 628, 632,
637, 699, 731

Կադմոս 410

Կալիֆորնիա 476, 477

Կալուգա 85

Կահիրե (Գահիրե) 3, 338–343,
346, 348, 350, 353, 354, 356,
357, 360, 369, 372, 379, 385,
387, 388, 394, 398, 400, 406–
410, 485, 555, 619, 697

Կարաթաշ 295

Կարբի 73

Կարմիր վանք 435

Կարս 17, 42, 115, 331, 335, 704,
705

Կեսարիա 214, 287, 506
 Կիլիկիա 213, 214, 217, 223, 287–
 289, 299, 300, 321–323, 333,
 337, 349, 361, 372, 394, 399,
 407, 450, 456, 566, 567, 618
 Կիպրոս 52, 288, 361
 Կիրասուն 322
 Կյուրին 230
 Կոլումբիա 492
 Կողբ 81
 Կոնիա 317
 Կովկաս 7, 33, 72, 90, 94, 96,
 109, 122, 124, 133, 186, 191, 192,
 227, 320, 335, 355, 356, 390,
 395, 415, 436, 444, 445, 458,
 500, 508, 518, 524, 528, 535,
 536, 544–546, 562, 570, 587,
 591, 601, 606, 623, 635, 648,
 654, 659, 661–664, 666, 668,
 676, 680, 681, 684, 710, 716
 Կովկասյան լեռներ 456
 Կոտայք 717
 Կորֆու 312
 Կրասնոդար 675
 Կրետե 137
 Հ
 Հաագա 133
 Հալեպ 360
 Հալքի 276
 Հաղպատ 42, 664, 726
 Հաճըն 288

Հայաստան 7, 10, 12, 15, 17, 18, 22,
 23, 34, 58, 74, 96, 134, 138,
 168, 169, 196, 204, 206, 211,
 290, 316, 318–321, 327, 331,
 332, 335, 348, 349, 362, 363,
 368, 376, 377, 423, 433, 436,
 437, 443, 444, 446–448, 455,
 456, 460, 467, 479, 488, 494,
 496, 498, 499, 501, 503–509,
 511, 520, 522–525, 533–539,
 541, 542, 545, 546, 550, 558–
 564, 566, 567, 570, 579, 595,
 580, 588, 589, 603–605, 631,
 635, 641, 646, 652, 659, 660,
 666, 675, 678, 686, 694–697,
 699–716, 718–731
 Հավլաբար 141, 569, 661
 Հյուսիսային Կովկաս 519
 Հնդկաստան 3, 354
 Հռոմ 138, 314, 454
 Հրեաստան 380
 Հունաստան 218, 334, 342, 345
 Հունգարիա 78
 Հուսեյնիկ 485
 Ղ
 Ղալաթիա 303
 Ղամարլու (Արտաշատ) 81
 Ղարաբաղ 22, 23, 64, 161, 162,
 209, 210, 212
 Ղարադաղ 470
 Ղարաքիլիսա 22
 Ղափան 10

Ղզլար 190

Ղրիմ 25, 635

Ս

Մակեդոնիա 78, 352, 462, 464,
518, 577

Մայկոպ 98

Մանիսա 232, 596

Մանչեստր 394, 506

Մարաշ 288

Մարզվան 174, 177, 178, 214

Մարսել 221, 358, 458, 459

Մարտունի 401

Մեծ Հայաստան 523, 686

Մեծ Հայք 523

Մեծ Մասիս 481

Մենեմեն 295

Մետեխի բանտ 35

Մերձավոր Արևելք 317, 562

Մինսկ 674

Միջագետք 317, 509

Միջին Արևելք 472

Մյունխեն 100

Մոսկվա 7, 14, 25, 26, 48, 50, 61,
85, 133, 193, 195–197, 203,
207, 309, 331, 332, 458, 461,
569, 572, 666, 668, 731

Մորենիկ 565

Մուշ 15, 214, 279, 287, 300

Մուսա լեռ 93

Մուսուն 586

Ն

Նախիջևան 150, 154, 161, 189,
390, 709

Նեղոս 407

Նիկոմեդիա 339

Նիցցա 372

Նյու Յորք 361, 372, 389, 476–478,
481, 485, 491, 492, 494, 511,
520, 529, 531, 628, 651

Նոր Բայազետ 61, 144

Նոր Նախիջևան 120, 150, 155,
183–186, 189, 190, 193, 678

Նոր Զուղա 472, 474

Շ

Շամախի 39, 73, 453

Շապին-Գարահիսար 174, 376

Շատախ 214

Շումլա 221, 466

Շուշի 6, 14, 116, 123, 133, 206–212,
433, 573, 579, 580, 705, 724

Շվեդիա 7

Շվեյցարիա 7, 11, 88, 168, 569

Ու

Ուկրաինա 172

Ուստր 394, 480

Ուրֆա 244

Ջ

Ջարսանճազ 300

Ջոք Մարզվան 224

Պ

Պարսկաստան 14, 19, 25, 51, 74,
143, 320, 380, 436, 473, 528,
562, 582, 590, 601

Պեպեք (թաղամաս Կ. Պոլսում)
276

Պետերբուրգ 39, 42, 80, 95, 100,
105, 107, 110, 141, 145, 150,
156–158, 160, 199, 200, 352,
388, 421, 454, 663, 666

Պլովդիվ (Ֆիլիպե) 50, 221, 459,
462, 465–467, 469, 470, 577,
596

Պյատիցորսկ 675

Պրուսիա 221

Ռ

Ռոստով 120, 648

Ռումինիա 221, 233, 342, 343, 372,
460, 510, 519, 569

Ռուսաստան (Ռուսիա) 7, 12, 15,
16, 23, 25, 26, 30, 34, 36, 46,
51, 60, 64, 76, 78–80, 85, 91,
92, 94, 95, 97, 101, 113, 139,
141, 143, 145, 147, 162, 184,
186, 187, 190, 193, 194, 211,
218, 221, 287, 292, 333, 335,
352, 355, 358, 363, 364, 377,
384, 387, 390, 419, 420, 431,
436, 438, 443, 444, 445, 458,
478, 493, 498, 499, 510, 519,
523, 527, 528, 541, 544, 560–
562, 566, 571, 579, 582, 586,

591– 593, 606, 624, 627, 653,
655, 660, 663, 666, 667, 676,
678, 683–685, 688, 693, 707,
708, 716, 722

Ռուսե 459, 461, 463–466, 468, 469

Ս

Սալոնիկ 224, 227

Սամսուն 619

Սանահին 124

Սան-Ստեֆանո 420

Սասուն 8, 11, 137, 178, 462, 465,
505, 506, 620

Սարդարապատ 22

Սարիղամիշ 17, 650

Մեքաստիա 49, 174, 214, 233

Միմֆերոպոլ 120

Միպերիա 422

Միս 343

Միրիա 317, 362, 456

Միփան սար 481

Մկյուլ (Մկուլլե) 276

Մկյուտար 119

Մյունիք 67, 719

Մյոքե 295

Մորթոն 343, 345, 394, 442

Մուլլա 186

Մուլինա 372

Մոֆիա 466–469

Մպահան 472

Սև ծով 456

Սևանա լիճ 710

Սևր 332

Վ
Վաղարշապատ 43
Վան 19, 54, 93, 214, 221, 233, 278,
287, 376, 439, 456, 462, 481,
482, 505, 506, 519, 580, 585,
588, 601, 608, 609, 611, 612,
614, 616, 617, 620, 646, 650–
654, 710
Վառնա 221, 384, 458, 459, 460,
461, 463–466, 468, 469, 492,
594
Վասպուրական 54, 99, 285, 525,
646, 648, 651, 710
Վարանդա 116
Վենետիկ 100, 360, 427, 454, 619,
678, 695, 731
Վերին Ագուլիս 7
Վերին Աղդան 91
Վերսալ 559
Վիեննա 145, 437, 492, 619
Վիսկոնսին 96, 519
Վրաստան 23, 24, 30, 110, 120,
168, 335
Տ
Տաթև 67, 388
Տավրոսյան լեռներ 456
Տարոն 285
Տեկոր 717
Տիգրիս 481
Տրապիզոն 174, 447, 462

Ց
Ցղնա 25
Փ
Փարիզ 23, 50, 54, 100, 105, 108,
137, 144, 145, 179, 284, 318,
319, 320, 321, 327, 339, 345,
365, 372, 383, 388, 403, 415,
430, 432, 433, 439, 440–448,
452, 455, 458, 485, 491, 492,
494, 516, 537, 571, 596, 600,
661, 709
Փոքր Ասիա 456
Փոքր Հայք 618, 523
Ք
Քաջբերունիք 586
Քենթրիջ 490
Քրրքաղաճ 295
Քոռուն 586
Քուրդիստան 223
Օ
Օդեսա 157
Ֆ
Ֆեներ (թաղամաս Կ. Պոլսում)
276
Ֆլորենցիա 254
Ֆրանսիա (Գաղիա) 7, 92, 93, 144,
168, 218, 221, 305, 349, 383,
394, 430–432, 447, 448, 451,
457, 488, 510, 522, 566, 624
Ֆրեզնո 475, 477, 489, 594

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Ա.

«Ազատ բեմ» 353–356, 618,
«Ազատ խօսք» 403–406, 430–432
«Ազատ կարծիք» 511
«Ազատ» 511, 529–534, 536–540
«Ազատամարտ» 485, 594–599, 602,
603, 616
«Ազատութիւն» 476, 477, 481
«Ազգ» 394, 556, 618, 639, 640–646
«Ազգագրական հանդէս» 117, 119,
207, 209
«Ազգ-Պահակ» 646
«Ազդակ» 595, 599
«Ազդարար» 3
«Ազդարար առաջնորդարանի»
472
«Ալեքսանդրապոլի լրաբեր» 729
«Ալիք» 571, 572, 689, 726
«Ախուրյան» 58–61
«Ադադան» 473, 474
«Ադրիւր» 39, 107, 109, 191, 433
«Ամէնուն տարեցոյցը» 595
«Ամբոց» 485
«Այգ» 474
«Անահիտ» 110, 111, 388, 414–420,
422–429, 433, 440
«Անաստված» 74
«Անկախ մամուլ» 38, 55–58

«Աննամուս» 153
«Աշակերտ» 210
«Աշխատանք» Երևան 580, 713, 715
«Աշխատանք» Զմյուռնիա 213,
217
«Աշխատանք» Թիֆլիս 28, 32–38,
56
«Աշխատանք» Վան 608–615, 617
«Աշխատանքի դրօշակ» 722
«Աշխատավոր» 578
«Աշխատավորի ձայն» 705
«Աշխարհ» 459, 463
«Ապագայ» 423, 428, 469
«Ապառաժ» 208, 212, 579, 580
«Ապտակ» 467
«Առաւօտ», Թավրիզ 472–473
«Առաւօտ», Կ. Պոլիս 213
«Առաւօտ», Թեհրան 474
«Առաւօտ նորահարսներու» 326
«Առողջապահ» 107
«Առողջապահական թերթ» 143
«Առողջապահիկ» 730
«Առողջապահիկ թերթ» 144–146,
148–150
«Ասպարէզ», Աթենք 341
«Ասպարէզ», Ֆրեզնո 594
«Աստղ արեւելեան» 471
«Աստղ Բերլինէմի» 215

«Ատրուշան» 328–329
 «Արագած», Ալեքսանդրապոլ 78–80
 «Արագած», Կ. Պոլիս 318–324
 «Արարատ», Կ. Պոլիս 477
 «Արարատ», Նյու Յորք 477–480,
 «Արարատ», Ս. Էջմիածին
 (Վաղարշապատ) 43, 730
 «Արարատեան աշխատաւոր» 719
 «Արաքս», Բոստոն 519–525, 527,
 528
 «Արաքս», Սոֆիա 467
 «Արդարամարտ» 315, 602
 «Արդարութեան ձայն» 553, 554
 «Արեգակ» 475, 476
 «Արեւ», Ալեքսանդրիա 365–369,
 375–378, 410, 519
 «Արեւ», Բաքու 672, 706
 «Արեւելեան ծանուցումներ» 190
 «Արեւելեան մամուլ» 124, 146,
 213, 217, 259, 260–268, 282,
 297, 306, 328, 511
 «Արեւելք» 214, 229, 244, 248, 379,
 384, 385, 415, 475, 492, 619
 «Արիամարտ» 315, 602
 «Արծիւ» 511–515, 517, 518, 529, 532
 «Արձագանգ Փարիզի» 537
 «Արձագանգ» 124, 213, 353, 433
 «Արմաւենի» 339, 340, 341
 «Արմենիա» 358, 389, 459, 461,
 475, 495
 «Արշալոյս Արարատեան» 258

«Արշալոյս» 213, 348, 349 350, 354,
 410, 474
 «Արտէմիա» 378–381
 «Արցախ» 212, 705, 706
 «Արփի Արարատեան» 306
 «Արօր» 14, 133, 134, 137–140, 575,
 581
 «Աւել» 406–408
 «Աւետարներ» 215
 Բ
 «Բագին» 599
 «Բագմավէպ» 257, 393
 «Բակինսկի ռաբոչի» 23
 «Բանասեր» 440
 «Բանասէր» 448
 «Բանբեր» 100, 101, 103–106
 «Բանբեր գրականութեան և արու-
 լեստի» 100, 107, 388
 «Բանուոր», Ալեքսանդրապոլ 726
 «Բանուոր», Բաքու 679, 690, 693
 «Բանուոր», Թիֆլիս 660, 661, 677,
 683
 «Բանուոր», Ժնև 678, 681–683
 «Բանուորի կռիւ» 675
 «Բանուորի ձայն» 669, 675
 «Բարձրավանք» 330, 331
 «Բեյան-Մաբաի» («Առավոտյան
 հաղորդումներ») 333
 «Բիւզանդիոն» 214, 217, 219–228,
 511, 519, 635
 «Բիւրանիա» 599

«Բիրական» 511

«Բոբոխ» 474

«Բողբոջ» 165, 177, 178

Գ

«Գաղութ» 183

«Գարուն», Մոսկվա 195–205, 309

«Գարուն», Վառնա 468

«Գաւառ» 64, 65, 67, 68

«Գաւառի ձայն» 83–85

«Գեղափնջիկ» 107

«Գիւղատնտես» 33, 140–143, 151

«Գիւղացու ձայն» 727

«Կյուղացիական միութիւն» 727

«Գործ» Շուշի 6, 207, 208, 433, 434,
437

«Գործ» Թիֆլիս 571, 577, 679, 683

«Գործ» Բաքու 200, 579–580

«Գործ» Թավրիզ 471

«Գրիչ» 183, 190

«Գրոհ» 578

Դ

«Դանուր» 463

«Դաշինք» 268, 282, 283, 285, 287,
289, 306–308, 213, 217, 286–
288, 290, 292–295

«Դափնի» 329, 330

«Դիրքերում» 704

«Դպրոցի դրօշակ» 729

«Դրօշակ» 277, 279, 461, 569–570,
594, 681, 689, 714, 716

Ե

«Եռանդ» 76–78, 210

«Երեսակ» 264

«Երիտասարդ Հայաստան» 553,
681

«Երկիր» 331, 332–336, 571–575,
689, 715, 719

«Երկունք» 594, 600–602

«Երկրի ձայն» Թիֆլիս 49–51, 53–
54, 678, 683, 687

«Երկրի ձայն», Կ. Պոլիս 213

«Եփրատ» 480

Զ

«Զանգ», Երևան 579, 580, 708,
713–715, 723

«Զանգ», Թավրիզ 473

«Զանգ», Թիֆլիս 571, 575, 689,

«Զանգակ» 571, 577

«Զանգեզուրի կոմունիստ» 727

«Զարթօնք» 369, 378, 400–402

«Զէյթուն» 448–450, 452

«Զիկ-զակ» 216

«Զունա» 153, 216

Է

«Էջմիածին» 730, 731

Ը

«Ընկեր» 39–41, 472, 474

Թ

«Թան» 23

«Թանին» («Գիտակ») 290, 300

«Թասվիր-ի էֆքյար» («Մտքերի արտացոլում») 224, 290, 323

«Թատրոն և երաժշտություն» 107, 129–132

«Թատրոն» 112–116, 119, 274

«Թեվհիթը էֆքյար» («Միասնական կարծիքներ») 333

«Թերճեմանը էֆքյար» («Մտքերի թարգման») 228–229, 258,

«Թոթովանք» 729

«Թռուցիկ» 578

Ժ

«Ժամանակ», Թիֆլիս 571

«Ժամանակ», Կ. Պոլիս 213, 217, 296–299, 300–305,

«Ժամանակ», Փարիզ 432–433, 437, 571, 575

«Ժայռ» 571, 575, 579

«Ժեռն թյուրք» («Երիտասարդ թյուրք») 285

«Ժողովուրդ», Երևան 697, 707–710

«Ժողովուրդ», Կահիրե 356

«Ժողովուրդ», Կ. Պոլիս 50, 315

«Ժողովուրդի ձայնը» 387

«Ժողովուրդին համար» 448

Ի

«Իզնատ աղա» 316, 317, 318

«Իդեալ» 729

«Իլյուստրասիոն» 107

«Ինտերնասիոնալ» 345

«Իսկրա» 384, 661, 663, 665

«Իտեա նացիոնալե» 377

«Իրանի աշխատաւոր» 474

«Իրաւունք», Կ. Պոլիս 324

«Իրաւունք», Վառնա 458–460, 463

«Իրաւունք», Փարիզ 349

«Իրքլամ» («Համառություն») 323–324

Լ

«Լ'Արմենի» 495

«Լ'Օրոք» 345, 349

«Լա ֆամի» 262

«Լեպլեպիճի» 410

«Լիլա» 216

«Լոյս» 190, 213, 215, 490, 491, 722

«Լոռվա գյուղացու ձայն» 726

«Լումայ» 581

«Լոյս» 183, 257

«Լրաբեր» 190–192

«Լրատու» 570–571, 702

«Լրատու թերթիկներ» 570

«Լուսաբեր» 354, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 385

«Լուսաբեր-Արեւ» 365, 368–372, 394, 410

«Լուսաբակ» 459, 469, 470

Խ

«Խաբարդա» 156

«Խաթաբալա» 153, 160, 161, 163, 164

«Խառաշօ» 410

«Խարազան» 216
 «Խարիսխ» 571, 575
 «Խելօք Դալիթ» 315, 316
 «Խօսք» 87, 724–725
 «Խորհրդային Հայաստան» 74
 «Խուզակ» 461
 Ծ
 «Ծաղիկ», Ակն 492
 «Ծաղիկ», Զմյուռնիա 330, 369
 «Ծաղիկ», Կ. Պոլիս 213, 216, 384,
 410, 415–417
 «Ծաղիկ մանկանց» 382
 «Ծիածան» 207, 211
 Կ
 «Կաթողիկե արձագանգ» 215
 «Կադ դե» 153
 «Կայծ» 28, 74, 665, 666, 668, 689,
 722, 723
 «Կառավարության լրաբեր» 701–
 702
 «Կառափնատ» 213, 216
 «Կավոռ» 213, 216
 «Կատակ» 216, 463
 «Կարմիր աստղ» 675
 «Կարմիր աքլոր» 120
 «Կարմիր բանվոր» 675
 «Կարմիր Զանգեզուր» 727
 «Կարմիր լուրեր» 459, 470
 «Կարմիր օրեր» 675
 «Կեանք» 28, 675, 679, 683, 685,
 687, 688, 690

«Կիկո» 213
 «Կոհակ» 213
 «Կոմունիստ» 675, 727
 «Կոչ» 196, 679, 683, 690, 691
 «Կոչ-Դեվեր» 669
 «Կոչնակ» 492, 512
 «Կովկասի առաւօտ» 571, 575
 «Կովկասի լրաբեր» 679, 683, 692
 «Կովկասեան նախագիծ» 572, 574
 «Կռան» 73–76, 80, 83
 «Կռունկ հայոց աշխարհին» 206
 Հ
 «Համալսարան» 434, 448
 «Համբարաբեր» 90–95
 «Հայ» 482, 483, 484
 «Հայ Բարիկ» 437–440
 «Հայ գրականություն» 213, 306–
 312, 314
 «Հայ կեանք» 437, 440–442, 444–
 448
 «Հայ կին» 327, 328
 «Հայ հանդէս» 619
 «Հայ միտք» 327
 «Հայ պատանի» 326, 327
 «Հայ սկստուտ» 325, 594, 607
 «Հայաթերթ» 459, 465
 «Հայապատում» 174
 «Հայաստան», Թիֆլիս 96–99, 320
 «Հայաստան», Սոֆիա 345, 466,
 467, 495

«Հայաստանի աշխատավոր» 713,
715, 716
«Հայաստանի կոոպերացիա» 679,
695, 696, 704, 705
«Հայաստանի ձայն» 659, 710–712
«Հայելի» 153–156, 463
«Հայկական աշխարհ» 206, 207
«Հայկական տարեցոյց» 342
«Հայկունի» 165, 174, 176, 178
«Հայոց Ազգային խորհրդի լրատու»
702
«Հայոց աշխարհ» 207
«Հայրենասերների միութիւն» 569
«Հայրենասեր» 339
«Հայրենիք», Բոստոն 420, 594,
596, 597, 681
«Հայրենիք», Կ. Պոլիս 229, 297,
310, 415, 619
«Հայք» 389, 478, 491–501, 503–510
«Հանդէս» 676, 678, 680–682
«Հանդէս ամսօրեայ» 492
«Հանրագիտակ» 213
«Հասկեր» 165, 167–174
«Հեռաձայն» 303
«Հիգիենա» 107
«Հիւսիսափայլ» 31, 111, 309
«Հնչակ» 369, 379, 461, 495, 553,
619, 623, 681
«Հոսանք» 378, 394, 395, 397, 398,
400, 668
«Հովիտ» 41–43, 46, 47

«Հովիւ» 28, 41–43, 46, 47
«Հորիզոն» 200, 202, 474, 577, 578,
672, 716
«Հրազդան» 61–63
«Հօպ-հօպ» 156
Զ
«Զախ հոսանք» 474
«Զայն» 678, 683, 688–690
«Զայն հայրենեաց» 394, 481, 511, 519,
512, 618, 628, 629, 631–639, 681
«Զիթենի» 466
Դ
«Ղարաբաղ» 64, 207, 209
«Ղարաբաղի սուրհանդակ» 208,
212, 705, 706
Ը
«Ճակատամարտ» 315, 599
«Ճակատամարտ»,
գլուղատնտեսական ամսօրեայ
320, 594, 602–604
«Ճակատամարտ», մանկավար-
ժական ամսօրեայ 594
«Ճերիտէի շարգիյէ» («Արևելյան
հանդէս») 228, 229, 236, 259, 274
Մ
«Մալէշ» 409, 410–413
«Մախլաս» 153, 158, 159
«Մաճկալ» 74
«Մամուլ» 274
«Մանգումի էֆէնար» («Կարծիքների
շարք») 214, 217, 236, 246, 268–279,

280, 281, 297, 343
 «Մասիս» 177, 213, 214, 240–259,
 273, 310, 330, 369, 384, 415,
 475, 511, 619
 «Մարդկայնություն» 723
 «Մարմնամարզ» 165, 179, 181–
 182, 213
 «Մարտ» 193–195, 617–625, 628
 «Մարտակոչ» 662
 «Մեհեան» 213, 595
 «Մեղու» 340, 599
 «Մեծնուայր հաստիս» («Լուրերի
 ծաղկաքաղ») 258
 «Մենտոր» 360
 «Մեշվերեր» («Քննարկում») 284
 «Մեսրոպ» 453
 «Մեր խոսք» 603, 671, 679
 «Մեր կեանքը» 192, 193
 «Մեր ձայնը» 183, 186, 187, 189, 190
 «Մեր ուղին» 679
 «Մեր օրեր» 679
 «Միմոս» 258
 «Մինարէթ» 474
 «Միրաժ» 210
 «Միություն» 372, 373, 375, 485
 «Միություն» (խմորատիպ) 210
 «Մշակ» 6–24, 28, 39, 86, 229, 111,
 133, 146, 163, 187, 200, 369,
 433, 475, 574, 619, 632, 635,
 651, 672, 707
 «Սոճակ» 107, 153, 154, 216

«Մուրճ» 24–32, 39, 49, 111, 120,
 134, 144, 572, 574, 581

Յ

«Յառաջ» 178, 570–572, 575–577,
 579–580, 689, 713, 716–718
 «Յիշատակարան» 185
 «Յոյս» 264, 719
 «Յումանիտե» 20
 «Յուշարար» 119–123, 485
 «Յուշարար-Միություն» 485
 «Յուսաբեր» 372, 394

Ն

«Նաւասարդ» 595
 «Նեղոս» 341, 342
 «Նեցուկ» 208, 212
 «Նշտրակ» 408, 409
 «Նոր ալիք» 571, 576
 «Նոր աշխատանք» 32–34, 36–38, 56
 «Նոր աշխարհ» 50, 470
 «Նոր առողջապահիկ» 151, 152
 «Նոր դար» 187, 297, 433
 «Նոր դպրոց» 123–125, 127–129
 «Նոր ժամանակներ» 352
 «Նոր խօսք», Թիֆլիս 28, 74, 666,
 668, 670–671, 689
 «Նոր խօսք», Նոր Նախիջևան 678
 «Նոր կեանք», Ալեքսանդրապոլ
 675, 712
 «Նոր կեանք», Բաքու 679, 683,
 690–691
 «Նոր կեանք», Երևան 718

«Նոր կեանք», Թեհրան 474
 «Նոր կեանք», Լոնդոն 394, 523,
 617–618, 625–628
 «Նոր կեանք», Նոր Նախիջևան
 183–184, 186
 «Նոր կեանք», Շուշի 208, 724
 «Նոր կեանք», Ֆրեզնո 477, 489
 «Նոր կեանք-Միսուսան» 477, 490
 «Նոր հանդէս» 448
 «Նոր հոսանք» 578, 581–585, 587–
 589, 591–594
 «Նոր հորիզոն» 578
 «Նոր ձայն» 72, 73
 «Նոր մամուլ» 76, 80–83
 «Նոր ոյժ» (1914) 679, 692– 693
 «Նոր Զուղայի լրագրեր» 472
 «Նոր սերունդ» 477, 696, 728
 «Նոր սերունդ-Քաղաքացի» 477
 «Նոր տաղեր» 249
 «Նոր ուղի» 729
 «Նոր օր» 343, 350–352
 «Նպատակ» 483

Շ

«Շանթ», Բոստոն 485–488
 «Շանթ», Երևան 719–720
 «Շանթ», Կ. Պոլիս 213, 309, 594,
 599, 606, 607
 «Շարժում» 384, 459, 461–463, 465, 594
 «Շաւիղ» 318, 384, 466, 470, 471
 «Շաւիղ-Իզնատ աղա» 318

«Շիրակ» 58, 378, 387–389, 391–
 393, 619

«Շիրակի աշխատաւոր» 718

Ո

«Ոստան» 213, 719

Պ

«Պայքանեան մամուլ» 468, 470

«Պահակ» 618, 646

«Պայքար», Բաքու 579

«Պայքար», Բոստոն 476, 651–652

«Պայքար», Թիֆլիս 74, 579, 646,
 664, 671–673, 693

«Պայքար», Շուշի 208

«Պատանի» 165–167

«Պատրաստ» 325

«Պարտէզ» 378, 379, 381–384

«Պրիսմակ» 413, 414

«Պրոլետարիատ» 662–664, 680, 681

«Պրօլետարիատի կռիւլ» 664–665,
 689

Ջ

«Ջաւախք» 85–87, 89, 90

Ռ

«Ռազմիկ» 462, 465, 596, 703, 704

«Ռահվիրայ» 466

«Ռանջբար Իրանի» 474

Ս

«Սատանա» 156

«Սաւառնակ» 410

«Սափիրիչ» 153, 156–158

«Սերվեր-ի ֆյունտն» («Գիտելիք-
ների շտեմարան») 239
«Սիսուան» 343, 378, 384-387, 477, 489
«Սինիք» 719
«Սիօն» 264
«Սլովո» 24
«Սոլդատ ի ռաբոչի» 673, 674
«Սոլդատ» 673
«Սոցիալ-դեմոկրատ» 674, 683,
685, 689
«Սոցիալիստ» 678, 683-685, 690
«Սպարտակ» 726
«Սուրհանդակ», Թիֆլիս 68, 69,
71, 160
«Սուրհանդակ», Կ. Պոլիս 213,
228-240, 511
«Սուրհանդակ», Նյու Յորք 476
«Սրինգ» 210
«Սոցիալիստ յեղափոխական»
721, 722
Վ
«Վաղուան ձայն» 394
«Վան-Տոսպ» 646, 648, 650, 652-
657, 659, 710, 711
«Վաքըթ» («Ժամանակ») 335
«Վերածնություն» 464, 553-555, 558-
561, 563, 564, 567, 568, 681
«Վերածնունդ» 474, 537, 679, 712
«Վիպաթերթ» 466
«Վտակ» 571, 576, 577
Տ

«Տավրոս» 459, 463, 540-553
«Տարագ» 39, 86, 107-112, 433
«Տեղեկատու» 675
«Տիգրիս» 481, 482
ՈԼ
«Ուղի» 679, 683
«Ուսանող» 594, 600, 601, 571, 575
Փ
«Փայլակ», Թիֆլիս 571, 575
«Փայլակ», Շուշի 207, 212
«Փարիզ» 339
«Փարոս» 469
«Փերակ» 382
«Փրինիկ» 343-347, 348, 349, 354
«Փնջիկ» 165
«Փորձ» 134
«Փունջ» 410
Ք
«Քաղաքացի» 477
«Քասախ» 719
«Քյոյլու» («Գյուղացի») 290
«Քնար խոսնակ» 207, 208
Օ
«Օշական» 449, 452-457
«Օրենք» 358, 359
«Օրեր» 669
Ֆ
«Ֆեյզը հյուրրիւթ» («Ազատութ-
յան բարիք») 279
«Ֆրու-ֆրու» 216

Օտարալեզու մամուլ

A

“Александропольские
объявления” 58

K

“Кавказская жизнь” 51

III

“Пушинская жизнь” 207, 210

“Пушинский листок” 207, 210

A

«Armenia» 511– 512, 531

C

«Comedie» 457

H

“Huis” («Յոյս») 458

E

«Ere Nouvelle» 457

F

«Figaro» 345, 457

G

«Gaulois» 457

L

«L’Armenie» 505

«L’Avenir» 457

«La France Litteraire» 452

«La vie» 453

«Le Menestrel» 457

«Le monde Musical» 457

«Le Temps» 443

P

«Pro Armenia» թերթ 444

T

«The Armenian Herald» 531

«The New Armenia» 511, 531, 538,
532

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
----------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Արևելահայ մամուլ

Հասարակական քաղաքական պարբերականներ

«Մշակ» (1892–1921) (Ալոյան Լ.)	6
«Մուրճ» (1901–1907) (Գևորգյան Լ.)	24
«Աշխատանք» (1906–1907) և «Նոր աշխատանք» (1907) (Նազարյան Ս.)	32
«Ընկեր» (1906–1914) „___“, ...	39
«Հովիւ» (1906–1909), «Հովիտ» (1910–1917) „___“, ...	41
«Երկրի ձայնը» (1906–1908) „___“, ...	49
«Անկախ մամուլ» (1907–1908) „___“, ...	55
«Ախուրեան» (1907–1914) „___“, ...	58
«Հրազդան» (1908–1909) „___“, ...	61
«Գաւառ» (1909–1910) „___“, ...	64
«Սուրհանդակ» (1909–1912) „___“, ...	68
«Նոր ձայն» (1911–1912) „___“, ...	72
«Կռան» (1911–1912) „___“, ...	73
«Եռանդ» (1912) „___“, ...	76
«Արագած» (1912) „___“, ...	78
«Նոր մամուլ» (1913–1915) „___“, ...	80
«Գաւառի ձայն» (1913–1916) „___“, ...	83
«Ջաւախք» (1913–1916) „___“, ...	85
«Համբաւաբեր» (1915–1917) „___“, ...	90
«Հայաստան» (1917–1918) „___“, ...	95

Արևելահայ գիտամշակութային մամուլ

«Բանբեր դրականութեան և արուեստի» (1903–1904) (Մխիթարյան Մ.)	100
«Տարազ» (1890–1919) „___“, ...	107
«Թատրոն» (1893–1905) „___“, ...	112

«Ազգազրական Հանդէս» (1896–1916) „____, ...	116
«Յուշարար» (1907–1913) „____, ...	119
«Գեղարուեստ» (1908–1909, 1911, 1913, 1917, 1921)	
«Նոր դպրոց» (1908–1913) (Գալստյան Թ.)	123
«Թատրոն և երաժշտութիւն» (1910–1917) „____, ...	129
«Արօր» (1910–1912) „____, ...	133
«Գիւղատնտես» (1909–1917) „____, ...	140
«Առողջապահիկ թերթ» (1903–1905) „____, ...	143
«Նոր առողջապահիկ» (1912–1914) „____, ...	151
Արևելահայ երգիծական մամուլ (1906–1920) (Նազարյան Ս.)	
.....	153
Մանկապատանեկան մամուլ „____, ...	165
«Պատանի» (1902–1907) „____, ...	166
«Հասկեր» (1905–1917) „____, ...	167
«Հայկունի» (1910–1912) „____, ...	174
«Բողբոջ» (1911–1914) „____, ...	177
«Մարմնամարզ» (1911–1914) „____, ...	179
Հայ մամուլը Ռուսաստանում	
«Նոր կեանք» (1906–1907) „____, ...	183
«Մեր ձայնը» (1907–1909) „____, ...	186
«Լրաբեր» (1908–1909) „____, ...	190
«Մեր կեանքը» (1910–1912) „____, ...	192
«Մարտ» (1911–1916) „____, ...	193
«Գարուն» (1910–1912) (Մխիթարյան Մ.)	195
Արցախի Հայ մամուլը (Աբրահամյան Հ.)	206
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Արևմտահայ մամուլ (1900–1914) (Խառատյան Ա.)	213
«Բիւզանդիոն» (1896–1914)	219
«Սուրհանդակ» (1899–1908)	228
«Մասիս» (1900–1908)	240
«Արեւելեան մամուլ» (1900–1909)	259
«Մանգուլիէ Էֆքեար» (1901–1909)	268

«Դաշինք» (1909–1910-ական թթ.)	282
«Ժամանակ» (1908–1914)	296
«Հայ գրականութիւն» (1911–1914)	306
Արեւմտահայ մամուլը (1918–1922)	314

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Հայ գաղթականների մամուլ

Եգիպտահայ մամուլը (1865–1920) (Նազարյան Ս.)	337
Հասարակական-քաղաքական պարբերականներ	
«Արմաւենի» (1865) „___“, ...	339
«Նեղոս» (1889) „___“, ...	341
«Փիւնիկ» (1899, Կահիրե, 1901–1903, Ալեքսանդրիա) „___“, ...	343
«Արշալոյս» (1899–1905, 1908–1914) „___“, ...	348
«Նոր օր» (1900–1901) „___“, ...	350
«Նոր ժամանակներ» (1906) „___“, ...	352
«Ազատ բեմ» (1903–1905, Ալեքսանդրիա, 1906–1907, Կահիրե) „___“, ...	353
«Ժողովուրդ» (1903–1904) „___“, ...	356
«Օրէնք» (1905) „___“, ...	358
«Լուսաբեր» (1904–1908) „___“, ...	360
«Արեւ» (1908) „___“, ...	365
«Լուսաբեր-Արեւ» (1909–1912) „___“, ...	369
«Միութիւն» (1912–1928) „___“, ...	372
«Արեւ» (1915–1924, Ալեքսանդրիա, 1924–առ այսօր, Կահիրե) „___“, ...	375
Մանկավարժական և գրական պարբերականներ „___“, ...	378
«Արտէմիս» (1902–1903) „___“, ...	379
«Պարտեզ» (1903–1904) „___“, ...	381
«Սիսուան» (1905) „___“, ...	384
«Շիրակ» (1905, Ալեքսանդրիա, 1906–1907, Կահիրե) „___“, ...	387
«Հոսանք» (1912) „___“, ...	394
«Զարթօնք» (1919) „___“, ...	400

Երգիծական պարբերականներ

«Ազատ խօսք» (1902–1903, 1906–1908) „____, ...	403
«Աւել» (1908–1910) „____, ...	406
«Նշտրակ» (1908) „____, ...	408
«Մալէշ» (1911–1912) „____, ...	409
«Պրիսմակ» (1917) „____, ...	413

ՖրանսաՀայ մամուլ (Սահակյան Ս.)

«Անահիտ» (1898–1911, 1929–1949) (Դալլաքյան Կ.)	414
«Ազատ խօսք» (1901) (Սահակյան Ս.)	430
«Ժամանակ» (1901–1902) „____, ...	432
«Հայ Բարիկ» (1907–1908) „____, ...	437
«Հայ կեանք» (1913–1914) „____, ...	440
«Զէյթուն» (1920) „____, ...	448
«Օշական» (1920–1921) „____, ...	452
Բուլղարահայ մամուլ (Ղասաբյան Զ.)	457
Իրանահայ մամուլ (Մեղիքյան Պ., Փահլևանյան Օ.)	470
Ամերիկահայ մամուլ (Ստեփանյանէ.)	475
«Հայք» (1891–1898) „____, ...	491
«Արծիւ» (1905–1906, 1908) „____, ...	510
«Արաքս» (1905–1907) „____, ...	519
«Ազատ» (1918–1919) „____, ...	529
«Տաւրոս» (1918–1919) „____, ...	540
«Վերածնունդիւն» (Բոստոն, 1918–1920) „____, ...	553

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Կուսակցութիւններ մամուլը

ՀՅ Դաշնակցութեան մամուլն Անդրկովկասում (ԽուրբինյանԳ.)	569
ՀՅԴ Կ. Պոլսի մամուլը (1909–1924) (Մ. Հովսեփյան)	594
«Նոր Հոսանք» (1913–1915) „____, ...	581
«Աշխատանք» (1910–1915) „____, ...	608

Հնչակյան մամուլ («Մարտ», «Նոր կեանք») (1898–1902) (Սարգսյան Ս.)	617
«Զայն Հայրենեաց» (1899–1911) ,____, ...	628
Սահմանադրական – ռամկավար մամուլ	
«Ազգ» (1907–1921) ,____, ...	639
«Վան-Տոսպ» (1911–1918) ,____, ...	646
Սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան մամուլ (Բարսեղյան Խ.)	660
«Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական Հայ կազմակերպություն («Սպեցիֆիկներ» մամուլ (1900–1920)) (Հակոբյան Ա.).....	675
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
Հայաստանի առաջին հանրապետության մամուլ (1918–1920) ,____, ...	699
ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿԵՐ	
Անձնանուններ ,____, ...	732
Տեղանուններ ,____, ...	763
Պարբերական մամուլ ,____, ...	772

**ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

1900–1922

Հատոր 2

**ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ**

1900–1922

Том 2

**THE HISTORY OF
THE ARMENIAN PERIODICAL PRESS**

1900–1922

Vol. II

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ Ն. Երանոսյանի և Ա. Մարանգոզյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Սուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 30.01.2017 թ.
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>